

**«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ – 3:
ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВТІҢ
КӨШБАСШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ» атты**
халықаралық ғылыми-практикалық
конференцияның ғылыми мақалалар жинағы
II ТОМ

Сборник научных статей международной
научно-практической конференции
**«ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 3: ЦИФРОВАЯ
ЭПОХА И ИДЕИ ЛИДЕРСТВА ТАШЕНЕВА»**
ТОМ II

Collection of scientific articles of the
international scientific and practical conference
**«TASHENEV READINGS - 3: DIGITAL AGE
AND TASHENEV'S LEADERSHIP IDEAS»**
II TOM

**ӘОЖ 004
ББК 32.973
Т26**

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов К.С. – Ж.А.Тәшенев атындағы университет ректоры

Ұйымдастыру комитеті:

Байнессева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор
Оралбекова А.К. – Стратегиялық даму және ғылым жөніндегі проректор м.а.
Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік- мәдени даму жөніндегі проректор
Абенова Л.У. - Ғалым хатшы
Ботабаева Ж.Н. – IT және шетел тілдері факультетінің деканы
Мырзабек Л.Ә. – Спорт және дене шынықтыру факультетінің деканы
Мамыт А.А. – Педагогика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы
Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы
Қарсыбаев Б.Т. – Педагогика және факультетінің деканы
Исмаилова М.Е. – Ғылым орталығының директоры

Жауапты хатшы және техникалық редакция – Сыдықбай М.Д.

«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ – 3: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВТІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: DIAS баспаханасы, 625 бет.

Сборник научных статей международной научно-практической конференции **«ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 3: ЦИФРОВАЯ ЭПОХА И ИДЕИ ЛИДЕРСТВА ТАШЕНЕВА»** – Шымкент: типография DIAS, 625 стр.

Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference **«TASHENEV READINGS - 3: DIGITAL AGE AND TASHENEV'S LEADERSHIP IDEAS»**. Shymkent: typography DIAS, 625 pages.

ISBN 978-601-08-4916-7

Жинаққа профессор-оқытушылардың, жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді.

Меншік иесі: «Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет» акционерлік қоғамы

ISBN 978-601-08-4916-7

Редакцияның мекенжайы:
Шымкент қаласы, Рашидова көшесі №25
e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

© DIAS баспахана орталығы., 2025

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯҒА ҚАТЫСУШЫЛАР! ҚАДІРЛІ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ!

Туған еліміздің өткен тарихында аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері – Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің алар орыны ерекше. Аты алтын әріппен жазылатын ұлы тұлғаның 110 жасқа толуына орай ұйымдастырылып, арнайы еске алуға арналған «Тәшенов оқулары – 3: цифрлық дәуір және Тәшеновтің көшбасшылық идеялары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция жұмысын ашық деп жариялаймын.

Адамзат баласының тарихында артына өшпес із қалдырып, туған халқының өркениет көкжиегін асқақтатуға үлес қосқан тұғырлы тұлғалардың болашақ ұрпақ үшін жол бастап, адастырмай алға жетелейтін темірқазық екені айқын жайт. Қазақ елінің тарихында да халық жадында мәңгілік сақталып қалған ұлы тұлғалар аз емес. Тұлға – белгілі бір кезеңде өмір сүріп, игі істерімен ел жадында сақталған адам. Ел басына күн туған кезеңде ержүректік танытқан, халық тағдырының шешуші сәттерінде ақыл-парасаты мен батыл іс-әрекеті нәтижесінде көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленген жан ғана тұлға ретінде танылады. Туған халқымыздың тәуелсіздігі үшін күрескен, сол жолда басын бәйгеге тігіп ерекше ерлік көрсеткен азаматтар қай заманда да ұлтымыздың тұғыры биік тұлғаларына айналып қала береді.

Мемлекет басшысы, Президентіміз Қ.К.Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты тарихи еңбегінде былай деп толғанды: «Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді. Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Бірақ, ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек». Президент атап көрсеткендей қазақ халқы сан алуан ауыр сынақтардан өтті, туған елінің тағдырына, болашағына алаңдап күрескен тұлғаларымыз да сол сынақтар кезінде халқымен ұдайы бірге болды.

Қазақ халқының тарихында туған елі мен туған жерінің тағдырын қарақан басының амандығынан биік қойған тұлғалардың тұғыры қашанда биік. Келмеске кеткен кеңес дәуірінде ғұмыр кешкен, туған жерінің тұтастығын сақтап қалған алып тұлғаның бірі әрі бірегейі – мемлекет және қоғам қайраткері, ұлтын сүйген ұлы тұлға Жұмабек Тәшенов еді.

Жұмабек Ахметұлы Ташенев! Халық жүрегінде аты мәңгі сақталып қалған ардақты тұлға! Бұл есімді Ұлысымның ұйытқысы саналатын біздің оңтүстік өлкесі ғана емес байтақ өлкеміз Қазақстанның барлық аймағы қатты құрметтейді, қадір тұтады.

Бұл күндері ұлы тұлғаның есімімен аталаты біздің университет ұжымы жыл сайын арнайы «Тәшенов оқуларын» өткізуді дәстүрге айналдырып келеді. Бүгінгі үшінші рет өткізілгелі отырған халықаралық конференция жұмысының да алдына қойған сан алуан мақсаты бар, солардың ішінде ерекше орын алатыны көрнекті қайраткер Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің тарихи істері мен бастамалары, ұлағатты жолы жайлы ақпараттарды жас ұрпаққа дәріптеп, оның кісілік парасатын, перзенттік адалдығын, азаматтық ірілігін, мемлекетшілдігі мен ұлтжандылығын үлгі ету, сондай-ақ қазіргі қоғамдағы идеялары мен қағидаттарының өзектілігін зерттеуді жүзеге асыру.

Ол өзінің саналы ғұмырында туған елінің тағдыры сынға түсіп жатқан кезеңдерде аса жауапты қызметтерді қалтқысыз атқарды, демек осындай ардақты тұлғаны еске алып, рухын жадыда жаңғырту бүгінгі біздің парызымыз бен қарызымыз.

Жұмабек Ахметұлы Ташенев аты үлкен әріппен жазылатын ұлы тұлға ғана емес әрі ғалым. Қайраткерлік қасиеті мен ғылым әлемін қат-қабат алып жүрген тұлғаның сан алуан қасиеттері бар екені мәлім. Өмірінің соңғы күндеріне дейін қалам қуатын серік етіп өткен жанды еске алғанда ғалымның экономика ғылымы секілді аса күрделі және жауапты салаға қосқан үлес салмағы жайында кеңірек тоқталып, тереңірек ден қойып жататынымыз рас. Осы себептердің бәрін саралай отырып, алдымызға қойған ғылыми

басты бағыттар етіп бірнеше саланы алдық, атап айтқанда: Тәшеновтану тағылымының Тәшеневтің мемлекетшілдік ұстанымы және қазіргі экономиканың жаңа мүмкіндіктерді жүзеге асыру. Текті тұлға Тәшенев тағылымы және тәуелсіздік рухын, Тәшенев ұлықтаған ұлттық құндылықтарымыз тіл мен әдебиетті сақтау және ХХІ ғасырда өмір сүріп жатқан біздер қазіргі Қазақстандағы инновациялық білім мен ғылымды дамытуға бет бұру.

Ой қорытар тұста Президентіміздің жоғарыда айтылған тәуелсіздік жайындағы толғанысындағы келесі бір ойларына қайта оралсақ. Мемлекет басшысы: «Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Қазақ үшін тоқымдай жердің өзі қымбат, бір уыс топырақтың өзі алтын», -деп атап көрсетті.

Қасиетті Жер Анамыздың тұтастығы үшін күрескен, сол үшін басын қауіп-қатерге тіккен тарихи тұлға Жұмабек Тәшеновтің өмірі, өнегелі істері ешқашан ұмытылмайды. Қайраткер тұлғаның қайсар рухты бейнесі, ғибратты ғұмыры бүгінгі жас ұрпақтың жанына жақын жарқын бейне.

Қорыта келгенде, Жұмабек Ахметұлы Ташенев туған елінің тарихында өшпес із қалдырған қастерлі тұлға. Бүгінгі ұйымдастырылып отырған конференция жұмысы ғылым әлеміне шақыру арқылы туған халқының тілегінде, бүгінгі жас ұрпақ шәкірттер жүрегінде өшпес із қалдырған ардақты тұлға рухы мәңгі жадымызда сақталады.

Конференция жұмысына сәттілік, табыс тілеймін.

*Университет ректоры
Байболов Қанат Сейтжанұлы*

ТӘШЕНЕВ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕР: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ҚОНАҚ ҮЙДЕ ҚОНАҚТАРДЫ ТІРКЕУ ІШКІ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ

Ботаева С.Б.

К.Т.Н. доцент

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
Saule_bb@mail.ru, ORSID:<https://orsid.org/0000-0002-4995-7730>

Анарматов Э.А.

ИЭФ-21-9к тобының студенті,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
Azizbekovich12@gmail.com

Аңдатпа. Қонақ үйлер – туризм және қызмет көрсету саласының маңызды бөлігі болып табылады. Қызмет көрсету сапасы мен клиенттердің қанағаттану деңгейі қонақ үйдің беделіне және бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер етеді. Қонақтарды тіркеу процесі қонақ үй қызметіндегі ең негізгі және жауапты кезеңдердің бірі болып саналады. Қазіргі таңда ақпараттық жүйелер мен автоматтандырылған технологиялардың дамуы қонақ үй бизнесін түбегейлі өзгертті. Бұл эсседе қонақ үйлердегі қонақтарды тіркеу процесінің маңыздылығы, ақпараттық жүйелердің қонақ үй қызметіндегі рөлі және автоматтандырылған жүйелерді енгізудің қажеттілігі талқыланады.

Кілт сөздер: Ақпараттық технологиялар, туризм, бизнес.

Аннотация. Отели-важная часть индустрии туризма и услуг. Качество обслуживания и уровень удовлетворенности клиентов напрямую влияют на репутацию и конкурентоспособность отеля. Процесс регистрации гостей считается одним из самых основных и ответственных этапов гостиничного сервиса. Сегодня развитие информационных систем и автоматизированных технологий кардинально изменило гостиничный бизнес. В этом эссе обсуждается важность процесса регистрации гостей в отелях, роль информационных систем в гостиничных услугах и необходимость внедрения автоматизированных систем.

Ключевые слова: информационные технологии, туризм, бизнес.

Abstract. Hotels are an essential part of the tourism and hospitality industry. The quality of service and customer satisfaction directly impact a hotel's reputation and competitiveness. The guest registration process is considered one of the most fundamental and responsible stages of hotel operations. In today's world, the advancement of information systems and automated technologies has significantly transformed the hotel business. This essay discusses the importance of the guest registration process in hotels, the role of information systems in hotel operations, and the necessity of implementing automated systems.

Key words: information technology, tourism, business.

Қонақтарды тіркеу – қонақ үйдің клиенттермен алғашқы байланысы болып табылады. Бұл процесс арқылы қонақтар қажетті бөлмелеріне орналастырылады, жеке мәліметтері жүйеге енгізіледі және олардың ерекше қажеттіліктері ескеріледі. Тіркеу процесі мынандай негізгі міндеттерді орындайды:

1. Қонақтардың жеке мәліметтерін тіркеу: Клиенттің аты-жөні, байланыс ақпараттары, құжат деректері, төлем әдісі және брондау туралы ақпарат тіркеледі.
2. Қонақтардың қажеттіліктерін анықтау: Әрбір клиенттің сұраныстарына сәйкес бөлмелер мен қосымша қызметтер ұсынылады.
3. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету: Тіркеу кезінде әрбір қонақтың мәліметтері сақталады, бұл қауіпсіздікті арттыруға көмектеседі.

4. Қызмет көрсету сапасын арттыру: Жақсы ұйымдастырылған тіркеу жүйесі клиенттердің қанағаттануын арттырып, қонақ үйдің беделін көтереді.

Дәстүрлі тіркеу процестері көп уақытты қажет етеді және қателіктерге әкелуі мүмкін. Осы себепті, заманауи қонақ үйлер автоматтандырылған тіркеу жүйелерін енгізе бастады.

Ақпараттық технологиялар қонақ үй бизнесінде қызмет көрсету сапасын жақсартуға және басқару процесін жеңілдетуге көмектеседі. Ақпараттық жүйелер қонақ үй қызметінің әртүрлі аспектілерінде маңызды рөл атқарады:

1. Қонақтарды тіркеу және деректерді басқару: Ақпараттық жүйелер клиенттердің барлық деректерін сақтап, оларға жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді.

2. Брондау және төлем жүйелерімен интеграция: Қонақ үйлердің брондау жүйелері онлайн платформалармен байланысқан, бұл клиенттерге ыңғайлы брондау мүмкіндігін береді.

3. Қызмет көрсету сапасын жақсарту: Автоматтандырылған жүйелер персоналдың жүктемесін азайтып, клиенттердің қажеттіліктеріне жедел жауап беруге көмектеседі.

4. Талдау және есеп беру: Заманауи ақпараттық жүйелер арқылы қонақ үй иелері бизнес көрсеткіштерін талдап, стратегиялық шешімдер қабылдай алады.

Ақпараттық жүйелердің енгізілуі қызмет көрсету сапасын арттырып қана қоймай, клиенттердің қонақ үйге деген сенімін нығайтады. Сонымен қатар, бұл жүйелер клиенттерге жеке ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді, нәтижесінде қызмет көрсету деңгейі жоғарылайды.

Қонақ үйлердегі қонақтарды тіркеу жүйесін автоматтандыру – заман талабы. Бұл жүйелер дәстүрлі әдістерге қарағанда әлдеқайда тиімді болып табылады. Автоматтандырылған жүйелерді енгізудің бірнеше негізгі себептері бар:

1. Жылдамдық пен тиімділік: Қонақтарды тіркеу және шығару процестері автоматтандырылған жүйелер арқылы әлдеқайда жылдам орындалады.

2. Қателіктердің азаюы: Қолмен енгізілетін мәліметтерде қателер болуы мүмкін, ал автоматтандырылған жүйелер бұл қателіктерді азайтады.

3. Қауіпсіздік: Қонақтардың жеке деректері шифрланған жүйелерде сақталады, бұл оларды рұқсатсыз қолжетімділіктен қорғайды.

4. Клиенттерге қолайлылық: Заманауи жүйелер өзіне-өзі қызмет көрсету терминалдарын, мобильді қосымшалар арқылы тіркеуді және электронды кілттерді пайдалануға мүмкіндік береді.

5. Басқару мүмкіндіктерін кеңейту: Автоматтандырылған жүйелер арқылы қонақ үй менеджерлері барлық процестерді бақылап, қажетті түзетулер енгізе алады.

Автоматтандырылған жүйелердің арқасында қонақ үйлер қызмет көрсету сапасын жоғарылатып, клиенттердің жайлылығын қамтамасыз ете алады. Бұл өз кезегінде қонақ үйдің табысын арттырып, оны нарықта бәсекеге қабілетті етеді.

Қонақ үйлер – туризм және қызмет көрсету саласының маңызды бөлігі болып табылады. Қызмет көрсету сапасы мен клиенттердің қанағаттану деңгейі қонақ үйдің беделіне және бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер етеді. Қонақтарды тіркеу процесі қонақ үй қызметіндегі ең негізгі және жауапты кезеңдердің бірі болып саналады. Қазіргі таңда ақпараттық жүйелер мен автоматтандырылған технологиялардың дамуы қонақ үй бизнесін түбегейлі өзгертті. Бұл эсседе қонақ үйлердегі қонақтарды тіркеу процесінің маңыздылығы, ақпараттық жүйелердің қонақ үй қызметіндегі рөлі және автоматтандырылған жүйелерді енгізудің қажеттілігі талқыланады.

Қонақтарды тіркеу – қонақ үйдің клиенттермен алғашқы байланысы болып табылады. Бұл процесс арқылы қонақтар қажетті бөлмелеріне орналастырылады, жеке мәліметтері жүйеге енгізіледі және олардың ерекше қажеттіліктері ескеріледі. Тіркеу процесі мынандай негізгі міндеттерді орындайды: Қонақтардың жеке мәліметтерін тіркеу: Клиенттің аты-жөні, байланыс ақпараттары, құжат деректері, төлем әдісі және брондау туралы ақпарат тіркеледі. Қонақтардың қажеттіліктерін анықтау: Әрбір клиенттің

сұраныстарына сәйкес бөлмелер мен қосымша қызметтер ұсынылады. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету: Тіркеу кезінде әрбір қонақтың мәліметтері сақталады, бұл қауіпсіздікті арттыруға көмектеседі. Қызмет көрсету сапасын арттыру: Жақсы ұйымдастырылған тіркеу жүйесі клиенттердің қанағаттануын арттырып, қонақ үйдің беделін көтереді.

Дәстүрлі тіркеу процестері көп уақытты қажет етеді және қателіктерге әкелуі мүмкін. Осы себепті, заманауи қонақ үйлер автоматтандырылған тіркеу жүйелерін енгізе бастады.

Ақпараттық технологиялар қонақ үй бизнесінде қызмет көрсету сапасын жақсартуға және басқару процесін жеңілдетуге көмектеседі. Ақпараттық жүйелер қонақ үй қызметінің әртүрлі аспектілерінде маңызды рөл атқарады: Қолданушы интерфейсі (Reception Desk Interface): Қонақ үй қызметкерлері үшін ыңғайлы интерфейс қонақтарды жылдам тіркеуге, олардың мәліметтерін енгізуге және қажетті ақпаратқа жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мәліметтер базасы (Database Management): Қонақ үйдің барлық деректері мәліметтер базасында сақталады. Бұл клиенттердің тарихын жүргізуге, брондау деректерін басқаруға және статистикалық талдаулар жасауға мүмкіндік береді. Қауіпсіздік және деректерді қорғау: Қонақтардың жеке мәліметтері мен төлем ақпараттары шифрлау және аутентификация жүйелері арқылы қорғалады. Бұл олардың құпиялылығын қамтамасыз етеді. Брондау жүйесімен интеграция: Қонақ үйдің ақпараттық жүйесі онлайн брондау платформаларымен байланысты болуы қажет. Бұл брондау процестерін оңтайландырып, клиенттер үшін ыңғайлы жағдай жасайды.

Ақпараттық жүйелердің енгізілуі қызмет көрсету сапасын арттырып қана қоймай, клиенттердің қонақ үйге деген сенімін нығайтады. Сонымен қатар, бұл жүйелер клиенттерге жеке ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді, нәтижесінде қызмет көрсету деңгейі жоғарылайды.

Қонақ үйлердегі қонақтарды тіркеу жүйесін автоматтандыру – заман талабы. Бұл жүйелер дәстүрлі әдістерге қарағанда әлдеқайда тиімді болып табылады. Автоматтандырылған жүйелерді енгізудің бірнеше негізгі себептері бар: Жылдамдық пен тиімділік: Қонақтарды тіркеу және шығару процестері автоматтандырылған жүйелер арқылы әлдеқайда жылдам орындалады. Қателіктердің азаюы: Қолмен енгізілетін мәліметтерде қателер болуы мүмкін, ал автоматтандырылған жүйелер бұл қателіктерді азайтады. Қауіпсіздік: Қонақтардың жеке деректері шифрланған жүйелерде сақталады, бұл оларды рұқсатсыз қолжетімділіктен қорғайды. Клиенттерге қолайлылық: Заманауи жүйелер өзіне-өзі қызмет көрсету терминалдарын, мобильді қосымшалар арқылы тіркеуді және электронды кілттерді пайдалануға мүмкіндік береді. Басқару мүмкіндіктерін кеңейту: Автоматтандырылған жүйелер арқылы қонақ үй менеджерлері барлық процестерді бақылап, қажетті түзетулер енгізе алады.

Қорытынды

Автоматтандырылған жүйелердің арқасында қонақ үйлер қызмет көрсету сапасын жоғарылатып, клиенттердің жайлылығын қамтамасыз ете алады. Бұл өз кезегінде қонақ үйдің табысын арттырып, оны нарықта бәсекеге қабілетті етеді. Қонақ үйлердегі қонақтарды тіркеу процесінің тиімділігі қызмет көрсету сапасына тікелей әсер етеді. Ақпараттық жүйелердің дамуы бұл процесті оңтайландырып, клиенттерге ыңғайлы жағдай жасауға көмектеседі. Заманауи автоматтандырылған жүйелерді енгізу – қонақ үй бизнесінің дамуы үшін қажетті қадам. Бұл жүйелер арқылы тіркеу процесі жылдам әрі қауіпсіз орындалып, клиенттердің қанағаттану деңгейі артады. Демек, қонақ үй индустриясы үшін цифрлық технологияларды енгізу – болашақтың талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Lockyer T. The International Hotel Industry: Sustainable Management. Binghamton: The Haworth Hospitality & Tourism Press, 2007.
2. Sverak P, Jurigova Z. Analysis of regional Impacts with an Emphasis on Investment Decisions in the Hotel Industry in the Czech Republic. Case Study: Procedia Economics and

Finance. -2016.- P. 313 – 318. 3. Orfila-Sintes F., Mattsson J. Innovation behavior in the hotel industry // The International Journal of Management Science. - 2009. – № 37. – P. 380-394.

4. Song H.Y., Li G., Witt S.F., Fei B.G. Tourism Demand Modeling and Forecasting: How should Demand be Measured // Tourism Economics. – 2010. – №16. – P. 63–81.

5. Manaktola K., Jauhari V. Exploring customer attitude and behavior towards green practices in the lodging industry in India International // Journal of Contemporary Hospitality Management. – 2007. –№19(5). – P.364–377.

6. Millar M., Baloglu S. Hotel guests' preferences for green guest room attributes // Cornell Hospitality Quarterly. –2011. – №52. – P. 302–311.

7. Kushwaha G.S., Sharma N.K. Green initiatives: a step towards sustainable development and firm's performance in the automobile industry//Journal of Cleaner Production. – 2016. – № 121. – P.116-129.

8. Siti-Nabiha A.K., Geoge R.A., Wahid N.A., Amran A., Mahadi R., Abustan I. The development of a green practice index for the Malaysian hotel industry. 2014. Iss. Soc. Environ.

9. Choi H., Jang J., Kandampully J. Application of the extended VBN theory to understand consumers' decisions about green hotels. Int. J.Hospit. Manag. 2015. – 51 p.

10. Komkrit Singjai, Lanita Winata, Tyge-F. Kummer. Green initiatives and their competitive advantage for the hotel industry in developing countries // International Journal of Hospitality Management. – 2018. – №75. – P.131-148.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON EDUCATION

Mamatova Dilnoza Bekpulatovna, (PhD)

dilnozamamatova649@gmail.com

Mamatova Fotima Abdusalomovna, (teacher)

Uzbekistan State World Languages University, Uzbekistan

Abstract: The article demonstrates why some types of ICT can be considered as AI systems, how their introduction into the educational process affects the cognitive changes of the student, and also what role the degree of his trust in such systems plays. Scientific novelty is included in the consideration of the impact of ICT on the cognitive abilities of a foreign language learner a student through the lens of AI. As a result, it was found that the closer the capabilities of AI in ICT are to human activity when working with a foreign language, the lower the activation of cognitive activity on the part of the student.

Key words: information and communication technologies; cognitive science; artificial intelligence; foreign language teaching; higher education.

Андатпа. МБТ-ның кейбір түрлерін нәліктен АІЖ жүйелері ретінде қарастыруға болатынын, олардың білім беру жүйесіне қалай кірісетінін көрсетеді. студенттің өзгерістері, сондай-ақ оның осы жүйелерге деген сенім дәрежесі қандай рөл атқарады. Ғылыми жаңалық ІСТ-тің шетел тілін меңгерудегі танымдық қабілеттерін зерделеуге енгізілген. Нәтижесінде, ІСТ-дегі АІ қабілеттілігінің бөтен тілде жұмыс істеу кезіндегі адамдық белсенділігіне, тілшіліктің іс-әрекетіне байланысты болатыны анықталды. студенттің бөлігі.

Кілт сөздер: ақпарат және коммуникация технологиялары; танымдық science; жасанды интеллигенция; шетел тілін үйрету; жоғары білім.

Аннотация: В статье показано, почему некоторые виды ИКТ можно рассматривать как системы искусственного интеллекта, как их внедрение в образовательный процесс влияет на когнитивные изменения студента, а также какую роль играет степень его доверия к таким системам. Научная новизна заключается в учете влияния ИКТ на когнитивные способности изучающего иностранный язык студента через призму ИИ. В результате установлено, что чем ближе возможности ИИ в ИКТ к деятельности человека

при работе с иностранным языком, тем ниже активация познавательной деятельности со стороны студента.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии; когнитивная наука; искусственный интеллект; преподавание иностранного языка; высшее образование.

Artificial intelligence is a cognitive science that arose as a response to behaviorism, in an attempt to find a new approach to understanding human consciousness. In addition to psychology itself, several scientific disciplines turned out to be at the origins at once: artificial intelligence

Since the beginning of the 21st century, the life of society has been rapidly changing under the influence of a new round of technological progress. In particular, we are talking about the widespread use of systems capable of imitating human behavior and integrating more closely into its daily reality every year. The history of such an application in a more modern sense dates back to the middle of the last century, but it was over the past ten years that the digitalization of the world accelerated due to widespread and high-speed access to the Internet and the use of neural networks. Now many devices, ranging from smart refrigerators to robotics developments, are connected together. Neural networks create generative texts and music in the style of famous bands and performers [1].

Such close interaction with AI systems cannot but affect the transformation of social life, the transformation of the structure of everyday reality for a person, changes in his external environment and his internal state. The term "mixed cognition" comes first. It is "considered as a set of machine-human processes and procedures for information processing, which is achieved by immersing consciousness in the technological environment of AI and actively interacting with it. Mixed cognition as a synthesis of the new the phenomenon of mental machine transformation of human cognition is directly related to the computerization of the processes of cognition, acquisition and accumulation of knowledge"[2]

First, let's turn to the interpretation of the term artificial intelligence. In the above-mentioned works, the following definition of AI is given: "... an interdisciplinary field that creates objects that solves various tasks in the way a human does. AI uses mathematics, logic, psychology, biology, philosophy, language sciences, electronics, etc." [3, p. 95].

I.I. Glushkov's Dictionary of Cybernetics interprets this term as follows: "... it is an artificial system that simulates the solution of complex tasks by a person in the process of activity" [4]. These systems fit the definition of ICT because they meet the following criteria: "ICT in the field of modern higher education is a digital didactic integration into the process of computerization of learning, in which its communicative, interactive and perceptual components – "all interaction between the teacher and the learner" reaches the level of informatization, opening up almost limitless opportunities for reformation and innovation of the learning process, the search for previously inaccessible sources of knowledge, the creation of a unified digital environment for interaction between both teachers and students, as well as students and artificial intelligence (i.e., educational software that does not require the "live" participation of a teacher)" [5].

Information and communication technologies (ICT) in the field of learning a foreign language (list of types of ICT):

- Search engines (only when working with a foreign language)
- Machine translation systems
- Text editors (text verification function in MS Word)
- Speech synthesizers (programs for pronunciation of individual words/sentences)
- Language applications that assess the level of proficiency in a foreign language.
- Online language proficiency tests
- Electronic dictionaries

It has been established that AI is a set of software and hardware tools for achieving the ultimate goal, namely, comparing its work with human intellectual activity. In this study, some

types of ICT used in teaching the discipline "Foreign language" were identified: machine translation systems, electronic dictionaries, speech synthesizers, services help in writing texts, search engines, online tests and language applications. The presence of a generative property makes it possible to assert that some of them belong to AI systems. Except Moreover, this property also makes it possible to streamline modern educational ICTs from simple to more complex systems and according to the degree of their influence on students, which was demonstrated by the questionnaire method.

Machine Learning is a class of problem solving methods based on empirical patterns. In other words, a distinctive feature of such methods is learning based on the application of solutions to many similar problems instead of using a pre-prescribed solution algorithm. Such case-based learning is contrasted with expert systems based on knowledge bases rather than big data.

To date, Deep Learning is considered to be the most effective method of machine learning. This subspecies involves teaching representations, rather than specialized algorithms for specific tasks. The implementation of deep learning has become possible through multilayer neural networks based on supercomputers of the XXI century with high computing power. It is deep neural networks that better recognize patterns of problem solving. The development of artificial intelligence poses many ethical and philosophical questions to modern humanity.

Artificial Intelligence as the abilities transmitted to computers to enable many performance systems to be smart and to resemble humans in their behavior. It is also defined as one of the fields of computer and information technology, which studies, designs, and develops computer systems that simulate human intelligence. Artificial intelligence (AI) is defined in the present study as the application of AI systems for teaching/learning English in order to develop the processes of organizing and selecting scientific content. It also diversifies learning sources and educational streams according to the learners' levels. In addition, it is employed to develop teaching strategies and evaluation methods by individualizing self-study processes, and simulating through smart and expert systems.

Communication tools based on AI help design situations for practicing the accurate pronunciation of letters and words through sound drills and visual media. Such tools provide exercises for describing and interpreting images and everyday situations, for listening, and for practicing guided pronunciation. They also allow learners to practice language skills and provide feedback for guidance. Some programs have language drills that give training in communication through using language skills to guarantee that learners reach proficiency levels.

AI can be used to overcome many of the difficulties of teaching/learning English:

- Using Information Retrieval techniques to build the ability to comprehend reading passages.
- Employing Machine Translation to develop students' translation skills.
- Using Automatic Speech Recognition techniques to learn correct pronunciation.
- Using Text-to-Speech techniques for blind and visually impaired students.
- Using open digital language dictionaries to enrich the student's vocabulary.
- Using intelligent programs to augment speaking skills for English learners.
- Employing a writing evaluation technique to teach paragraph and essay writing.

References:

1. Avramenko A.P. Augmented reality as a means of implementing the theory of multiple intelligence // Languages and cultures in the modern world. Materials of the conference. Moscow, 2016.
2. "Neural Defense" and "the new Rembrandt". How neural networks write music, paintings, screenplays [Electronic resource]. URL: <https://tass.ru/kultura/6160979> (date of request: 12.11.2020).

3. Kotelnikova E. V. Cognitive aspects of understanding the mixed speech-thinking activity of intercultural communication // Philological Sciences. Questions of theory and practice. 2012. No. 7 (18). pp. 108-110.

4. Tolstel O. V. Some applications of artificial intelligence technologies // Bulletin of Kaliningrad State University. The series "Informatics and Telecommunications". 2005. Issue 1/2. pp. 95-105.

5. Glushkov I. I. Dictionary of Cybernetics. Moscow: Nauka, 1979. 579 p.

6. Islamov R. S. Information and communication technologies as a subject of pedagogical interaction in higher education [electronic resource]. URL: <https://www.science-education.ru/article/view?id=29151> (date of request: 12.11.2020).

РАЗВИТИЯ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА В УЗБЕКИСТАНЕ

Маматов А.А., Жураев Т.Т.

Профессоры кафедры “Экономической теории”
ТГЭУ. Республики Узбекистан

Аннотация. В статье раскрываются сущность и содержание венчурного капитала, его теоретические основы, а также вклад узбекских ученых в развитие теории венчурного капитала.

Ключевые слова: стратегия, венчурный капитал, технология, развитие, венчурное инвестирование, прибыль, инновации, инновационные инвестиции.

В условиях беспрецедентной конкурентной борьбы за глобальное технологическое и промышленное превосходство, а также за технологический суверенитет, венчурный капитал становится объектом пристального интереса со стороны государств и представителей бизнеса по всему миру. Особенностью венчурного капитала является его направленность на коммерциализацию инноваций и трансфер новых технологий в промышленное производство. По своей природе венчурный капитал представляет собой инвестиционный ресурс. В зарубежном и отечественном научном и экспертном сообществе сформировалось понимание венчурного капитала как одного из важнейших факторов расширенного инновационного воспроизводства.

В Стратегии «Новый Узбекистан» определены приоритетные отрасли для внедрения конвергентных технологий в национальную экономику, и эти отрасли оцениваются как драйверы её развития. «Наша страна обладает всеми возможностями и сравнительными преимуществами для производства более 50 видов промышленных товаров. В особенности имеются все необходимые условия для превращения в драйверы экономики таких отраслей, как нефтегазохимия, металлургия, машиностроение, электротехника, фармацевтика, производство строительных материалов, текстильная промышленность, кожевенно-обувная промышленность, пищевая промышленность, а также промышленные сектора, связанные с концепцией "зеленой экономики"»¹.

Содержание категории венчурного капитала и его сущность изменялись в процессе социально-экономического развития, трансформации производительных сил и производственных отношений, обогащаясь специфическими характеристиками в соответствии с реальностью каждого этапа экономического прогресса.

В начале процесса индустриализации, наряду с накоплением совокупного капитала, происходило накопление научных знаний и производственных технологий, что способствовало ускорению экономического роста за счет повышения доходности факторов производства. Инновации становились более эффективными и прибыльными,

¹ Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон Стратегияси”. –Т.: Ўзбекистон нашриёти. 2021 й. –Б. 232.

что создавало благоприятные условия для концентрации производства, расширения деятельности капитала в экономическом пространстве, коллективных предпринимательских инициатив, а также политической поддержки реформ, ускоряющих индустриализацию.

Современный венчурный капитал, в своем традиционном понимании, начал формироваться с 1946 года, после создания корпорации «American Research & Development». Её целью было не просто получение дохода, а стремление к получению значительно большей прибыли. Формирование венчурного капитала в США происходило параллельно с ростом уровня благосостояния среднего американца, а также развитием информационных и компьютерных технологий.

Венчурный капитал — многогранное понятие, что было отмечено в середине 2000-х годов в труде российских ученых Каржаува А.Т. и Фоломьева А.Н. «Национальная система венчурных инвестиций»². Данный вопрос также изучался на законодательном уровне.

Анализ исследований, посвященных раскрытию сущности венчурного капитала, позволил выявить различные подходы к данной экономической категории. Фоломьев А.Н. рассматривает венчурный капитал как форму инвестиций, характеризующуюся высокой деловой активностью и потенциалом получения высокой прибыли, способствующую созданию малых и средних инновационных предприятий³. Существует и другая точка зрения. Например, согласно выводам Дзарасова Р.С., венчурный капитал представляет собой фиктивный капитал, обращающийся на рынке ценных бумаг и биржах, выполняющий функции концентрации и централизации капитала, распределения и перераспределения прибыли, страхования и спекуляции⁴. Однако приведенные характеристики не являются свойственными венчурному капиталу, что делает такую идентификацию спорной.

В Узбекистане национальная модель венчурного финансирования, основанная на стратегической программе промышленного, научно-технического развития, пока не полностью разработана. Одним из первых научных исследований по венчурному капиталу в Узбекистане отмечается его основная цель: «Цель венчурного капитала — получение достаточно высокой прибыли в результате инвестирования. При этом инвестор извлекает прибыль, продавая свою долю в активах предприятия, которое смогло обеспечить положительное развитие за счет ранее вложенных инвестиций, крупной компании, работающей в данной отрасли»⁵.

Согласно мнению исследователей Ашуровой Н.Б. и Атамурадова Ш.А. «На сегодняшний день привлечение венчурного капитала для технологических стартапов является критически важным фактором обеспечения инновационного развития и экономического роста во всем мире». Венчурные инвестиции позволяют стартапам внедрять новые технологии, продукты и услуги, обеспечивая быстрое развитие и повышение конкурентоспособности на рынке. В частности, значительный прогресс благодаря венчурному финансированию наблюдается в таких областях, как искусственный интеллект, биотехнологии, кибербезопасность, блокчейн и экологические инновации.

² Каржаув А.Т. Национальная система венчурного инвестирования / Каржаув А.Т., Фоломьев А.Н.. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. – 239 с.

³ Фоломьев А.Н. Венчурный капитал / Фоломьев А. Н., Нойберт М.; Росс. акад.гос.службы при Президенте Росс. Федерации. – СПб: Наука, 1999. – 140 с.

⁴ Дзарасов Р.С. Как оценивать национальное богатство / Дзарасов Р.С./ Проблемы прогнозирования. 2014. – № 4.– 115–122.

⁵ Эргашев И.И. Венчур капитали хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион фаолиятни инвестициялашнинг манбаи сифатида. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2017 йил.

На сегодняшний день в Республике Узбекистан нормативно-правовая база по вопросам венчурного капитала полностью не сформирована. В настоящее время венчурный капитал в Узбекистане рассматривается как инструмент реализации приоритетных задач, определенных Президентом Республики Узбекистан. Кроме того, он направлен на создание устойчивой экосистемы стартап-проектов и расширение рынка венчурного капитала, что способствует привлечению иностранных венчурных инвестиций в страну. Основным нормативным документом, регулирующим эти процессы, является Постановление Президента Республики Узбекистан от 14 октября 2024 года № ПК-357 «О мерах по дальнейшему развитию экосистемы стартап-проектов и венчурного финансирования»⁶.

В соответствии со стратегией инновационного развития Республики Узбекистан, к 2030 году планируется вхождение страны в число 50 передовых государств мира по Глобальному инновационному индексу. Для достижения этой цели предполагается активное увеличение государственных и частных инвестиций в инновации, научно-исследовательские, опытно-конструкторские и технологические разработки, а также внедрение современных и эффективных механизмов финансирования этих направлений.

На основании Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан от 3 ноября 2020 года № 684 «О мерах по организации деятельности национального венчурного фонда “UzVC”»⁷ в стране был создан первый национальный венчурный фонд “UzVC”.

Основные параметры фонда:

- Уставный капитал – 15 млрд.сум, сформирован за счет средств, выделенных из Государственного бюджета Министерству инновационного развития в 2020 году.
- 100% доля в уставном фонде передана Агентству по управлению государственными активами.
- Функции – финансирование венчурных проектов в партнерстве с юридическими и физическими лицами, включая иностранных инвесторов.

В последние годы ученые уделяют значительное внимание исследованию природы венчурного капитала в науке и практике, в основном с точки зрения финансового подхода. Венчурный капитал рассматривается как долгосрочные рискованные инвестиции в акции развивающихся высокотехнологичных компаний с высоким потенциалом роста или как специальная форма финансового капитала, поддерживающая малый инновационный бизнес.

Функциональное назначение венчурного капитала заключается в содействии формированию, развития и увеличения стоимости инновационного бизнеса. Он является основой предпринимательской деятельности, отличаясь ориентацией на новаторство, изобретательство и готовность к риску.

Эти особенности накладывают специфические требования к оценке стоимости венчурного капитала и эффективности венчурных инвестиций. В этом смысле венчурный капитал является разновидностью финансового капитала, не имеющей ограничений на привлечение средств из различных источников и секторов экономики.

В целом, научное учение выделяет следующие фундаментальные характеристики венчурного капитала:

- Природа рискованной среды: венчурный капитал функционирует в инновационной сфере и отличается долгосрочным финансированием без возможности досрочного возврата по усмотрению венчурного капиталиста.
- Комплексный инвестиционный процесс:

⁶ Постановление Президента Республики Узбекистан № ПК-357 от 14 октября 2024 года «О мерах по дальнейшему развитию экосистемы стартап-проектов и венчурного финансирования».

⁷ Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 684 от 3 ноября 2020 года «О мерах по организации деятельности национального венчурного фонда “UzVC”».

- Финансовый капитал – инвестиционный процесс, включает вложение средств, при этом инвестор активно участвует в управлении.
- Человеческий капитал – участие инвестора в стратегическом и контрольном управлении компанией.
- Интеллектуальный капитал – коммерциализация инноваций с целью получения прибыли.
- Структура финансирования:
 - На «входе» – средства предоставляются безвозвратно и без начисления процентов.
 - На «выходе» – ожидается высокая доходность по отношению к первоначально вложенному капиталу.

Таким образом, финансовый подход рассматривает венчурный капитал как источник покрытия затрат. Однако этот подход не раскрывает в полной мере его сущность как уникального элемента капитала, подчиненного общим закономерностям его развития и функционирования. В качестве вывода можно отметить, что жизненный цикл венчурного капитала является долгосрочным и осуществляется в комплексе со специальной организацией, контролем, управлением и информационным обеспечением.

Венчурный капитал тесно интегрирован с человеческим капиталом, что отличает его от других форм капитала. Он характеризуется высоким совокупным риском, присущим инновационным и инвестиционным процессам, а также необходимостью комбинирования риска с высокой рентабельностью. При этом стремление к повышенному риску является объективным и осознанным выбором.

Принятие риска реализуется через венчурные фонды, где риск распределяется между партнерами. Это в свою очередь определяет внешний контроль фонда над деятельностью инновационной компании, а также предполагает наличие информационного, организационного и управленческого обеспечения для снижения совокупного риска.

Использованная литература:

1. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон Стратегияси”. –Т.: Ўзбекистон нашриёти. 2021 й. –Б. 232.
2. Каржаув А.Т. Национальная система венчурного инвестирования / Каржаув А.Т., Фоломьев А.Н. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. – 239 с.
3. Фоломьев А.Н. Венчурный капитал / Фоломьев А.Н., Нойберт М.; Росс. акад. гос. службы при Президенте Росс. Федерации. – СПб: Наука, 1999. – 140 с.
4. Дзарасов Р.С. Как оценивать национальное богатство / Дзарасов Р.С./ Проблемы прогнозирования. 2014. – № 4.– 115–122.
5. Эргашев И.И. Венчур капитали хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион фаолиятни инвестициялашнинг манбаи сифатида. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2017 йил.
6. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПК-357 от 14 октября 2024 года «О мерах по дальнейшему развитию экосистемы стартап-проектов и венчурного финансирования».
7. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 684 от 3 ноября 2020 года «О мерах по организации деятельности национального венчурного фонда “UzVC”».

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ И МОТИВАЦИИ ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ КРЕАТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ

Улугбеков С.У.
Соискатель ГулГУ.
Республики Узбекистан

Аннотация: В статье исследуется трансформации труда и формирование специфики творческого труда и его содержания ценностей и мотивации человека в условиях креативной экономики.

Ключевые слова: труд, потребность, трансформация, творческий труд, мотивация труда, креативный труд, креативная экономика.

С развитием рыночных отношений и преимущественно денежного способа координации, деятельность человека стала подчиняться требованиям рынка, а это опять же означало вынужденный характер деятельности, хотя и с большей возможностью выбора. Характер труда в рыночной экономике в процессе производства были вынуждены выполнять задание строго определённым образом, подчиняться указаниям «сверху», какими бы забюрократизированными и не учитывающими реальное положение дел в целом ряде случаев они были, специализироваться, превращаясь в «частичного человека»⁸.

Однако характер трудовой деятельности человека в индустриальной экономике и так достаточно хорошо известен, намного интереснее рассмотреть вопрос будущего труда. Современная экономика трансформируется не только количественно, но и качественно. Происходят технологические изменения, которые позволяют говорить о новом качестве экономики. В современной экономике на смену доминированию репродуктивного труда, характерного для предыдущих этапов экономического развития, приходит преимущественно творческий труд. «Особенно важно то, что творческая деятельность по своей природе самомотивирующаяся»⁹.

В том, что касается мотивации креативной деятельности в этих условиях, базовые предпосылки для раскрытия системы такого рода мотивов даёт характеристика специфики homo creator и специфики творческого труда и его содержания, а так же то, что мы сказали выше об отчуждённых формах креативной деятельности, создания и присвоения её результатов, а также социально-экономическом статусе homo creator в условиях рыночной капиталистической социально-экономической системы.

С учётом всего сказанного достаточно легко сделать вывод, что для homo creator в условиях названной системы характерно базовое противоречие между его статусом как субъекта творческой деятельности и его положением как объекта рыночных отношений и отношений капиталистического найма, а также всех отношений, производных от данных. В данном случае, раскрывая это противоречие, мы будем исходить из его характеристики, представленной в серии публикаций А.В. Бугалина¹⁰ и покажем, что это противоречие обуславливает двойственность мотивации креативного работника.

Одна сторона этой мотивации – вся та система стимулов, которая характерна для любого участника рыночных отношений, отношений капиталистического найма и

⁸ И.В. Пшеницын отмечает, что в связи с этим следует отличать разделение труда от распределения видов труда между людьми, которое вызывает «профессиональный идиотизм» (Пшеницын И.В. Какая экономическая наука нужна современной России / И.В. Пшеницын // Философия хозяйства. № 3, 2017. С. 82).

⁹ Павлов М. Ю. Трансформация потребностей, ценностей и мотивации человека при переходе к ноономике // Экономическое возрождение России. — 2021. — № 3 (69). — С. 134–135.

¹⁰ Бугалин А.В. Креативная экономика: почему и как может быть ограничена частная интеллектуальная собственность // Социологические исследования. — 2017. — № 8. — С. 20–30.

производных от них. К этой системе мотивов и стимулов относится традиционный для любого товаровладельца мотив максимизации денежного дохода при минимизации издержек.

Соответственно, в данном случае спецификой является только то, что максимизация денежного дохода сопряжена с получением интеллектуальной ренты, что предполагает спецификацию защиты прав интеллектуальной собственности. В данном случае мы используем категориальный аппарат нового институционализма. Но эта система мотивов характерна для ситуации, когда субъект креативной деятельности сам является собственником создаваемого им продукта.

Однако в значительной части случаев в современных условиях *homo creator* является наёмным работником, занятым в той или другой корпорации или, может быть, даже в малом бизнесе, но его работа сопровождается отчуждением продукта его деятельности, присвоением его продукта, во всяком случае, его социально-экономической формы - интеллектуальной частной собственности - на данный продукт собственником капитала.

Отчуждение продукта в данном случае сопровождается тем, что наёмный работник лишается возможности получать мотивацию в качестве креатора, создающего результат и получающего общественное признание, поскольку даже имя автора продукта во многих случаях оказывается не известным ни потребителю, ни культурному сообществу, в которое включён *homo creator*.

Пример – автомобильная промышленность (и многие другие отрасли), где имена разработчиков надо специально искать не на самой продукции, а в находящихся отдельно от автомобиля документах, в отличие от бренда, находящегося на самом виде. Но и в этом случае, однако, существуют определённые отличия мотивации *homo creator*, выступающего в роли наёмного работника, от наёмного работника, занятого репродуктивным трудом.

Эти отличия состоят в том, что во многих случаях креативный работник обладает качествами уникальными и невозпроизводимыми на рынке труда, что даёт ему возможность получать особые условия для заключения трудового договора с работодателем и одним из аспектов собственно экономических отношений является способность, открывающаяся здесь возможность для креативного работника получать не только компенсацию стоимости его рабочей силы как в традиционном отношении найма, классического найма, но и получать в форме заработной платы и иной форме часть интеллектуальной ренты, присваиваемой собственником капитала, или иным работодателем.

Такая ситуация приводит к возникновению особого привилегированного положения креативных работников ряда корпораций. Спецификой отношений найма в условиях позднего капитализма XXI века является и то, что эти отношения возникают не только в частном, но и в общественном секторе, прежде всего, в государственном секторе, где в настоящее время сосредоточена значительная часть креативных работников, особенно в таких отраслях общественного производства как образование, здравоохранение, искусство и ряд других.

В данном случае отношения строятся на несколько иных принципах, поскольку наёмный работник получает, с одной стороны, определённые дополнительные гарантии государственного служащего. В условиях социал-демократической модели, например, это может быть пожизненный наем или долгосрочный контракт, что, однако, не практикуется в случае неолиберальной модели капитализма, где и в государственном секторе отношения основаны в значительном степени на коммерциализации, примером чего является коммерциализация системы образования¹¹.

¹¹ Яковлева Н. Г. Социальные последствия финансиализации образования / Н.Г. Яковлева // Социологические исследования. – 2019. – №12. - С. 104-114.

Если же мы рассматриваем социал-демократическую модель – отношения homo creator – работодатель в государственном секторе, неолиберальная коммерциализированная модель отношений homo creator – работодатель в государственном секторе мало отличается от отношений в частном секторе.

Если же мы рассматриваем социал-демократическую модель, то здесь следует специально подчеркнуть, что получение работником денег из бюджета и созданием во многих случаях продукта, не являющегося интеллектуальной собственностью государственного учреждения, а используемого в режиме собственности «каждого на всё»¹², в этом случае возникает система отношений, где работает уже другая мотивация, основная прежде всего на специфике содержания и личностного бытия homo creator.

Рассмотрим этот второй аспект – систему мотивов, которая обусловлена спецификой содержания творческой деятельности и спецификой homo creator как личности особого рода – то, о чём мы писали в начале раздела. Прежде чем перейти к этому вопросу, напомним, что эта система мотивов и стимулов находится в противоречивом единстве с теми отчуждёнными социально-экономическими мотивами, которые создаются системой отношений рынка и капиталистического найма либо других отчуждённых социально-экономических отношений.

Главной спецификой мотивов, обусловленных творческим содержанием труда, является то, что этот труд обладает свойством самомотивации. Этот труд является не обременением, как традиционно характеризуется труд в стандартном курсе неоклассической теории, а является потребностью человека.

Труд как потребность и становится тем мотивом, который отличает homo creator от репродуктивного работника. Этот мотив может использоваться, и во многих случаях используется и в общественном, и в частном секторе в организации труда и управлении трудом креативного работника. Это свойство творческой деятельности отмечали учёные, работавшие над темой на протяжении всей второй половины XX века.

В настоящее время авторы, пишущие о креатосфере и о homo creator также подчеркивают этот тезис, но следует отметить, что это положение было аргументировано (со ссылками на англоязычные основополагающие исследования по этой проблеме) в работах В.Л. Иноземцева¹³, занимающего в настоящее время неолиберальные позиции. В.Л. Иноземцев прямо определяет творческий труд как труд, обладающий свойством самомотивации, и видит именно в этом его главную специфическую черту.

Второй отличительной чертой мотивации, обусловленной содержанием творческой деятельности, является то, что для этого вида деятельности граница между свободным и рабочим временем диффузна, размыта, а во многих случаях полностью отсутствует. Этот феномен создаёт основы для того, чтобы возникла мотивация труда свободным временем.

Эта мотивация актуальна для всех видов деятельности, в которых содержатся хотя бы элементы творчества или возможности его творческой социально-экономической организации. Например, в рамках самоуправляющихся автономных бригад, доктрины фирмы-семьи, доктрины человеческих отношений и иных социально и гуманитарно ориентированных форм организации общественно-трудового процесса и управления им.

Третья отличительная черта мотивации, обусловленной содержанием творческой деятельности, связана не столько с содержанием труда, сколько с особенностями homo creator как личности, вступающей в субъект-субъектные неотчуждённые отношения, в диалог.

Эта третья черта, характеризующая специфику мотивации творческой деятельности, состоит в том, что для homo creator принципиально значимыми являются отношения мотивации, основанной на формировании неотчуждённых социальных отношений и

¹² Бузгалин А.В. Креативная экономика: почему и как может быть ограничена частная интеллектуальная собственность / А.В. Бузгалин // Социологические исследования. — 2017. — № 8. — С. 20–30.

¹³ Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. М.: «Academia» - «Наука», 1998.

доброжелательного психологического климата, в том микро- и макроколлективе, в который он включён, а также этой же спецификой личности homo creator обусловлено то, что он требует общественного признания как субъект, чьё бытие как творческой личности признаётся лишь в диалоге с другим субъектом.

Этот факт общественного признания, часто неправомерно отождествляемый со славой (последняя является отчуждённой формой общественного признания, характерной для современных социально-экономических и социо-культурных систем), становится следующим символом, характерным для homo creator.

Суммируя, мы можем ещё раз подчеркнуть, что в современных условиях для деятельности homo creator, его социально-экономического бытия характерно фундаментальное противоречие между его качествами субъекта рыночно-капиталистических отношений и субъекта творческой деятельности.

Это противоречие обуславливает и двойственность отношений, которые складываются и являются оптимальными для организации труда в креативной корпорации, где система организации труда и его мотивации построена на соединении денежных и карьерных стимулов, с одной стороны, и стимулов, связанных с возможностями самореализации в творческой деятельности, стимулов, основанных на росте свободного времени, общественном признании и доброжелательной атмосфере в коллективе, – с другой стороны.

Поиск оптимальной модели сочетания этих двух подсистем стимулов творческого работника является одной из важнейших задач, которые призвана решать современная система управления персоналом. Эту задачу, причём не просто на уровне корпораций, а ещё и на уровне всей экономики, всего социума в целом, причём в глобальном масштабе, решает переход к Ноономике.

Использованная литература:

1. И.В. Пшеницын отмечает, что в связи с этим следует отличать разделение труда от распределения видов труда между людьми, которое вызывает «профессиональный идиотизм» (Пшеницын И.В. Какая экономическая наука нужна современной России / И.В. Пшеницын // Философия хозяйства. № 3, 2017. С. 82).

2. Павлов М. Ю. Трансформация потребностей, ценностей и мотивации человека при переходе к ноономике // Экономическое возрождение России. — 2021. — № 3 (69). — С. 134–135.

3. Бузгалин А.В. Креативная экономика: почему и как может быть ограничена частная интеллектуальная собственность // Социологические исследования. — 2017. — № 8. — С. 20–30.

4. Яковлева Н. Г. Социальные последствия финансиализации образования / Н.Г. Яковлева // Социологические исследования. – 2019. – №12. - С. 104-114.

5. Бузгалин А.В. Креативная экономика: почему и как может быть ограничена частная интеллектуальная собственность / А.В. Бузгалин // Социологические исследования. — 2017. — № 8. — С. 20–30.

6. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. М.: «Academia» - «Наука», 1998.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСЛЕДОВАНИЯ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА

Маматов М.А. доцент кафедры
“Экономической теории” ТГЭУ
Абдурахманов К.Б.
ТГЭУ. Соискатель.
Республики Узбекистан

Аннотация: В статье раскрываются сущность и содержание теоретические основы исследования венчурного капитала а также вклад западных, российских и узбекских ученых в развитие теории венчурного капитала.

Ключевые слова: капитал, венчурный капитал, технико-технологическое развитие, венчурное инвестирование, инновации, инновационные инвестиции, экономический рост.

Содержание категории венчурного капитала и его сущность изменялись в процессе социально-экономического развития, трансформации производительных сил и производственных отношений, обогащаясь специфическими характеристиками в соответствии с реальностью каждого этапа экономического прогресса.

В начале процесса индустриализации, наряду с накоплением совокупного капитала, происходило накопление научных знаний и производственных технологий, что способствовало ускорению экономического роста за счет повышения доходности факторов производства. Инновации становились более эффективными и прибыльными, что создавало благоприятные условия для концентрации производства, расширения деятельности капитала в экономическом пространстве, коллективных предпринимательских инициатив, а также политической поддержки реформ, ускоряющих индустриализацию.

Современный венчурный капитал, в своем традиционном понимании, начал формироваться с 1946 года, после создания корпорации «American Research & Development». Её целью было не просто получение дохода, а стремление к получению значительно большей прибыли. Формирование венчурного капитала в США происходило параллельно с ростом уровня благосостояния среднего американца, а также развитием информационных и компьютерных технологий.

В экономической теории исследование венчурного капитала (в контексте действия экономических законов) позволяет поставить вопрос о его природе — является ли он фиктивным или одной из форм финансового капитала, а также выявить закономерности его кругового оборота в процессе воспроизводства. Несмотря на разнообразие исследований, сущность венчурного капитала до сих пор недостаточно изучена. Изучение венчурного капитала, его движения и динамики предполагает анализ его экономического содержания, функций, форм организации и управления. Исследование факторов, определяющих движение венчурного капитала в процессе социального воспроизводства. На основе этого обобщим научные исследования, проведенные учеными в данном направлении.

Вопросы финансирования инновационной деятельности, стратегии развития венчурного капитала и организационно-экономического механизма, его реализации нашли отражение в научных трудах ряда зарубежных ученых, таких как - Б.Лундвалл, Г.Менш, М.Портер, С.Кортум, Р.Солоу, Э. Тоффлер, М.Хурикава, К.Фримен, Й.Шумпетер и другие. В их исследованиях рассматриваются деятельность венчурного капитала, финансирование высокотехнологичных предприятий, влияние венчурного капитала на ускорение технологического прогресса, а также теоретические и практические аспекты развития официального и неофициального рынков венчурного капитала.

Формирование венчурных фондов, анализ процесса венчурного инвестирования, особенности партнерства в венчурном капитале, этапы венчурного финансирования и его

влияние на ускорение инновационной деятельности были детально рассмотрены в работах ученых Массачусетского технологического института П.Гомперса и Дж.Лернера¹⁴.

Американский экономист, профессор Уильям Баумол рассматривает инновационное предпринимательство как один из ключевых драйверов экономического роста. Он считает венчурные инвестиции важнейшим инструментом для создания новых продуктов и поддержки предпринимательства. Согласно его мнению, венчурные капиталисты, оценивая высокий уровень риска, оказывают финансовую поддержку стартапам, способствуя их быстрому развитию¹⁵.

В Российской Федерации теоретические и методологические проблемы венчурных инвестиций, учитывающих особенности национального хозяйства были разработаны рядом российских экономистов, среди них: Агамирзян И.Р., Аммосов Ю.П., Валдайцев С.В., Каржаув А.Т., Кудина М.В., Фоломьев А.Н., Дзарасов Р.С., Баринаева В.А., Ворожеевич А.С., Мильнер Б.З., Акельева Е.С., Валеев Э.Р., Волкова Т.И., Вагизова В.И., Довбий И.П., Зинов В.Г., Ильенкова С.Д., Лаврушин О.И. и другие.

Эти ученые проводили научные исследования, посвященные развитию венчурных инвестиций в России, анализу их специфики и формированию соответствующих механизмов финансирования инновационной деятельности.

Венчурный капитал — многогранное понятие, что было отмечено в середине 2000-х годов в труде российских ученых Каржаува А.Т. и Фоломьева А.Н. «Национальная система венчурных инвестиций»¹⁶. Данный вопрос также изучался на законодательном уровне.

Анализ исследований, посвященных раскрытию сущности венчурного капитала, позволил выявить различные подходы к данной экономической категории. Фоломьев А.Н. рассматривает венчурный капитал как форму инвестиций, характеризующуюся высокой деловой активностью и потенциалом получения высокой прибыли, способствующую созданию малых и средних инновационных предприятий¹⁷. Существует и другая точка зрения. Например, согласно выводам Дзарасова Р.С., венчурный капитал представляет собой фиктивный капитал, обращающийся на рынке ценных бумаг и биржах, выполняющий функции концентрации и централизации капитала, распределения и перераспределения прибыли, страхования и спекуляции¹⁸.

Таблица 1.

Подходы к определению экономической категории венчурный капитал¹⁹ [13]

Авторы	Определение
Национальная ассоциация венчурного капитала США	Венчурный капитал – это капитал молодых, быстроразвивающихся компаний с высоким потенциалом конкурентоспособного роста,

¹⁴ Gompers P., Lerner J. The Venture Capital Cycle. Massachusetts Institute of Technology. 2004. – P. 555.

¹⁵ William J. Baumol, (1993) Academic Director Berkley Center for Entrepreneurial Studies William J Baumol. Entrepreneurship, Management, and the Structure of Payoffs. MIT Press, -311.

¹⁶ Каржаув А.Т. Национальная система венчурного инвестирования / Каржаув А.Т., Фоломьев А.Н.. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. – 239 с.

¹⁷ Фоломьев А.Н. Венчурный капитал / Фоломьев А. Н., Нойберт М.; Росс. акад.гос.службы при Президенте Росс. Федерации. – СПб: Наука, 1999. – 140 с.

¹⁸ Дзарасов Р.С. Как оценивать национальное богатство / Дзарасов Р.С./ Проблемы прогнозирования. 2014. – № 4.– 115–122.

¹⁹ Разработано на основе исследований автора.

	обеспеченный специалистами данной отрасли и поддерживаемый в управленческой линии.
Ассоциация венчурного капитала Великобритании	Венчурный капитал – это инвестиции в акционерный капитал компаний, не зарегистрированных на фондовых биржах, находящихся на самых ранних и последующих этапах развития, требующих значительных финансовых ресурсов для осуществления сделок по приобретению компаний.
Ассоциация венчурного капитала Европы	Венчурный капитал – это денежные средства профессиональных участников рынка, инвестируемые в сотрудничестве с предпринимательским капиталом на ранних стадиях развития предприятия (посевной и стартовый этапы) или на этапе расширения.
Ассоциация венчурного финансирования России	Венчурный капитал – это источник капитала для прямых инвестиций и форма инвестиционных вложений в частные компании.
Узбекские ученые (Ж.И. Ботаев, У.К.Якубов, Ф.И.Достов, С.Р.Чулпиев, Н.Б.Ашурова, А.Атамурадов)	По нашему мнению, венчурный капитал – это капитал инвесторов, предназначенный для привлечения финансовых средств в новых, растущих или конкурирующих предприятиях и фирмах (стартапах), что связано с высоким или относительно высоким уровнем риска. Такие инвестиции осуществляются в ценные бумаги или бизнес на долгосрочной основе в ожидании высокой прибыли. Венчурный капитал, как правило, связан с инновационными компаниями.

Однако приведенные характеристики не являются свойственными венчурному капиталу, что делает такую идентификацию спорной. В ходе исследования венчурный капитал как экономическая категория был изучен на основе различных научных подходов, раскрывающих его сущность. В работе систематизированы научные подходы различных школ, включая концепции, представленные Национальными ассоциациями венчурного капитала США, Великобритании и Европы, а также подходы ученых Российской Федерации и Узбекистана.

Теоретические и методологические проблемы венчурных инвестиций, а также отдельные аспекты стратегии инновационного развития и организационно-экономные механизмы их реализации нашли свое отражение в научных исследованиях отечественных экономистов. Развитие данных исследований можно рассматривать в контексте трех этапов.

Первый этап охватывает исследования, проведенные в период перехода Узбекистана к социально ориентированной рыночной экономике. В этот период инвестиции рассматривались как инструмент технической и технологической модернизации экономики, а также обеспечения устойчивого экономического роста. К числу ученых, внесших вклад в изучение этих вопросов, можно отнести: Абулкасимову Х.П., Бегалову Б.А., Вахабову А.В., Воронина С.А., Пардаева М.К., Гозибекова Д.Ф., Жахонгирова И.Ж., Кадилова А.А., Махкамову М.А., Махмудова Н.М., Мухитдинову Н.К., Назарову Р.Р., Расулова Т.С., Юлдашева Ш.Г. и других исследователей.

Второй этап охватывает период перехода Узбекистана к инновационной экономике, когда особое внимание уделялось повышению эффективности государственной инновационно-инвестиционной деятельности и анализу влияния инновационных инвестиций на экономический рост в национальном хозяйстве. Среди ученых,

занимавшихся исследованиями в данной области, можно отметить: Гаибназарову З.Т., Гиясова С.А., Маматова М.А., Шакирову Ф.Б., Разикову Г.Х. и других.

Третий этап связан с разработкой научно-теоретических и методологических проблем венчурного капитала в Узбекистане, что является относительно новым направлением исследований. В настоящее время исследования по данной теме в основном представлены в виде научных статей и монографий. В работах таких ученых, как: Бутаева Ж.И., Якубова У.К., Дустова Ф.И., Чуллиева С.Р., Ашурова Н.Б., Атамурадова Ш.А., Эргашева И.И. и других, теоретически обоснованы преимущества, функции и особенности венчурного капитала, а также раскрыта его роль в финансировании инноваций в экономике.

Одним из первых научных исследований по венчурному капиталу в Узбекистане отмечается его основная цель: «Цель венчурного капитала — получение достаточно высокой прибыли в результате инвестирования. При этом инвестор извлекает прибыль, продавая свою долю в активах предприятия, которое смогло обеспечить положительное развитие за счет ранее вложенных инвестиций, крупной компании, работающей в данной отрасли». Согласно мнению исследователей Ашуровой Н.Б. и Атамурадова Ш.А. «На сегодняшний день привлечение венчурного капитала для технологических стартапов является критически важным фактором обеспечения инновационного развития и экономического роста во всем мире».

В качестве вывода можно отметить, что жизненный цикл венчурного капитала является долгосрочным и осуществляется в комплексе со специальной организацией, контролем, управлением и информационным обеспечением. Венчурный капитал тесно интегрирован с человеческим капиталом, что отличает его от других форм капитала. Он характеризуется высоким совокупным риском, присущим инновационным и инвестиционным процессам, а также необходимостью комбинирования риска с высокой рентабельностью.

Использованная литература:

1. Gompers P., Lerner J. The Venture Capital Cycle. Massachusetts Institute of Technology. 2004. – P. 555.
2. William J. Baumol, (1993) Academic Director Berkley Center for Entrepreneurial Studies William J Baumol. Entrepreneurship, Management, and the Structure of Payoffs. MIT Press, - 311.
3. Каржаув А.Т. Национальная система венчурного инвестирования / Каржаув А.Т., Фоломьев А.Н.. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. – 239 с.
4. Фоломьев А.Н. Венчурный капитал / Фоломьев А. Н., Нойберт М.; Росс. акад.гос.службы при Президенте Росс. Федерации. – СПб: Наука, 1999. – 140 с.
5. Дзарасов Р.С. Как оценивать национальное богатство / Дзарасов Р.С./ Проблемы прогнозирования. 2014. – № 4.– 115–122.
6. Разработано на основе исследований автора.
7. Эргашев И.И. Венчур капитали хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион фаолиятни инвестициялашнинг манбаи сифатида. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2017 йил.
8. Ашурова Н.Б., Атамурадов Ш.А. Технологик стартаплар учун венчур капиталини жалб қилиш стратегиялари. Иқтисодий тараққиёт ва таҳлил, 2024-йил, октябр.318-325 Б.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

К.М. Дадаев

Университет мировых языков Узбекистана
Преподаватель кафедры «Общественные науки»
Республика Узбекистан

Аннотация: В статье исследуется роль малого бизнеса и частного предпринимательства в экономике и стратегические направления нейтрализации угроз для повышения эффективности его экономики безопасности.

Ключевые слова: экономической безопасности, развития малого бизнеса и частного предпринимательства, угроза, риск, техническая и технологической безопасности, информационная безопасности.

Роль малого бизнеса и частного предпринимательства в экономике и объективная необходимость их развития. Роль малого бизнеса и частного предпринимательства в экономике и объективная необходимость их развития объясняются следующими факторами. Во-первых, малый бизнес и частное предпринимательство являются одними из ключевых секторов, составляющих структуру мировой экономики. Развитие данной сферы оказывает непосредственное влияние на обеспечение экономической активности в стране. Кроме того, развитие этого сектора способствует насыщению внутреннего рынка качественными потребительскими товарами, росту внешнеэкономической деятельности, обеспечению эффективной занятости населения и увеличению его реальных доходов. Во-вторых, в условиях глобализации и интеграции экономики, на фоне усиления конкуренции на мировом рынке, именно малый бизнес обладает рядом преимуществ перед крупными производителями. Он требует меньших финансовых затрат, отличается мобильностью, способностью быстро адаптироваться к изменяющимся требованиям рыночной конъюнктуры, а также имеет возможность оперативной модернизации производственных мощностей²⁰.

Учёный экономист П.З.Хошимов в своих научных взглядах определяет безопасность предпринимательской деятельности как защиту субъекта предпринимательства на всех этапах его деятельности, прежде всего, от внутренних и внешних угроз, приводящих к негативным экономическим, правовым и другим последствиям²¹. Экономико-финансовая безопасность малого бизнеса и частного предпринимательства, основанная на оптимальном соотношении всех видов собственности, обеспечивает субъекту устойчивую деятельность, способность адекватно реагировать на вызовы и угрозы, а также предоставляет возможности для развития и совершенствования.

Цели и задачи субъекта обеспечивают возможность формирования приоритетных направлений для обеспечения экономической безопасности предпринимательства. Кроме того, мы считаем, что экономико-финансовая безопасность малого бизнеса и частного предпринимательства может быть определена путем оценки следующих основных функциональных компонентов:

- Значительное влияние факторов на функциональные компоненты;
- Определение воздействия ключевых процессов, влияющих на обеспечение функциональных компонентов экономической безопасности;

²⁰ Махмудов Жасурбек. Инновацион иктисодиёт шароитида кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг объектив аҳамияти. Иқтисодиёт ва таълим, 2021 йил, 6-сон. -Б. 137.

²¹ Хошимов П.З.. Тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси ва тизими. “Иқтисод ва молия” илмий журнали-Т.: 2015/11. 24-б

- Выявление экономических показателей, обеспечивающих функциональные компоненты экономической безопасности.

По нашему мнению, достижение полной экономической безопасности возможно за счет полного и эффективного использования внутренних ресурсов хозяйствующих субъектов. Для этого необходимо эффективно организовать управление на всех уровнях использования ресурсов, а также рационально использовать финансовые системы. Каждая угроза, оказывающая непосредственное влияние на экономическую безопасность малого бизнеса и частного предпринимательства, может привести к материальному, моральному и финансовому ущербу. Реализация мер и мероприятий по снижению и предотвращению выявленных угроз позволяет свести их воздействие к минимальному уровню.

Обеспечение эффективности экономико-финансовой безопасности в малом бизнесе и частном предпринимательстве требует комплексного подхода к устранению десяти функциональных составляющих: финансовых, интеллектуальных, кадровых, технологических, правовых, силовых, информационных и экологических угроз. Эти факторы играют ключевую роль в обеспечении экономико-финансовой безопасности хозяйствующих субъектов, а также в достижении устойчивости, безопасности и финансовой устойчивости в данной сфере. Защита экономической безопасности бизнес-субъектов от угроз может быть реализована путем определения основных стратегических направлений нейтрализации угроз и осуществления соответствующих мер по защите субъектов от рисков (см. таблицу 1).

Таблица 1

Основные стратегические направления нейтрализации угроз для повышения эффективности экономикой безопасности в малом бизнесе и частном предпринимательстве²²

	Направление		Направление
.	Проведение постоянного мониторинга с своевременным выявлением внутренних и внешних угроз	.	Обеспечение технической и технологической безопасности
.	Реализация мер по прогнозированию, планированию и обеспечению полной экономической безопасности для устойчивого развития	.	Определение факторов, влияющих на информационную безопасность, и принятие мер по их предотвращению
.	Расчет количественных и качественных показателей финансовой безопасности хозяйствующего субъекта, а также определение потенциала угроз и рисков в информационной сфере	.	Регулирование ведения документации и принятие мер по её сохранности
.	Контроль над сведениями, составляющими коммерческую тайну хозяйствующего субъекта	.	Принятие эффективных управленческих решений и разработка стимулов для персонала
.	Осуществление профилактических мероприятий	0.	Обеспечение физической защиты руководства и сотрудников компании

²² Составлено на основе исследований автора.

В целом, система экономико-финансовой безопасности и меры, способствующие ее эффективному функционированию, должны регулярно обновляться и пересматриваться. Для эффективного осуществления мер экономической безопасности в хозяйствующих субъектах необходимо, чтобы процесс обеспечения экономической безопасности одновременно выполнял контрольные и координирующие функции. В деятельности малого бизнеса и частного предпринимательства повышение эффективности обеспечения экономической безопасности требует классификации угроз и их последующей оценки. На основе такой классификации можно не только анализировать уровень экономической безопасности, но и повышать эффективность производственных и сервисных систем в малых предпринимательских субъектах.

В результате реформ, направленных на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в Республике Узбекистан, доля малого бизнеса и частного предпринимательства в валовом внутреннем продукте (ВВП) снизилась с 66,8% в 2016 году до 51,8% в настоящее время. Основной причиной снижения является рост объема добавленной стоимости в крупных предпринимательских субъектах. В данной сфере производится четверть всей промышленной продукции и 98,1% сельскохозяйственной продукции. Более 74% всего занятого населения трудится в этом секторе.

В 2023 году удельный вес малого бизнеса (предпринимательства) в различных отраслях экономики составил: в промышленности – 25,9%, в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 97,0%, в строительстве – 72,4%, в экспорте – 29,5%, в импорте – 49,4%, в сфере услуг – 51,5%. Эти данные наглядно демонстрируют значительную роль малого бизнеса и частного предпринимательства в экономике страны²³.

В мировой практике ни одна страна, достигшая высоких темпов экономического развития, не снижала значение малых бизнес-структур при проведении политики, направленной на экономический рост. Малые бизнес-структуры играют важную роль в развитии любой экономики. В сравнении с крупными и средними предприятиями они обладают большей гибкостью и легче адаптируются к изменениям макроэкономической ситуации. Это, в свою очередь, способствует снижению оттока рабочей силы из определенного региона и обеспечивает устойчивость занятости населения.

В настоящее время малые бизнес-структуры все больше ориентируются на потребности клиентов, производят широкий спектр товаров и услуг, а также отличаются динамичным развитием и индивидуальным характером производства. Ряд экономистов рассматривает малые бизнес-структуры как фактор, способствующий развитию конкуренции на рынках. Чем больше на рынке представлено малых предприятий, тем ниже уровень его монополизации. В то же время крупный бизнес, как правило, стремится к монополизации рынка и ограничению конкурентных механизмов.

Малые бизнес-структуры являются неотъемлемыми участниками инновационных процессов как внутри страны, так и за ее пределами. Малые предприятия обладают высокой мобильностью и быстро адаптируются к инновациям, что позволяет им в значительно более короткие сроки осваивать производство инновационной продукции по сравнению со средними и крупными предприятиями. В то же время малые предприятия остаются наиболее уязвимыми на рынке, так как не располагают значительными капиталами. Данная ситуация предполагает активную государственную поддержку развития малого бизнеса, направленную на создание благоприятных условий для его функционирования и устойчивого роста.

В заключение, при исследовании экономико-финансовой безопасности субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства под безопасным состоянием понимается такое состояние системы, которое формируется за счет использования экономического потенциала и эффективных управленческих мер, обеспечивая достижение стратегических целей. При этом создание резерва устойчивости возможно за счет выбора эффективных

²³ Составлено на основе данных Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан

методов нейтрализации внешних и внутренних угроз, что способствует долгосрочной стабильности и развитию бизнеса.

Использованная литература:

1. Махмудов Жасурбек. Инновацион иқтисодиёт шароитида кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг объектив аҳамияти. Иқтисодиёт ва таълим, 2021 йил, 6-сон. -Б. 137.
2. Хошимов П.З.. Тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси ва тизими. “Иқтисод ва молия” илмий журнали-Т.: 2015/11. 24-б
3. Составлено на основе исследований автора.
4. Составлено на основе данных Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан

THE DEPICTION OF THE FARMER CHARACTER IN JOHN STEINBECK’S WORKS

Maxmanazarova Feruza Ismoilovna,
senior teacher of the UzSWLU
Tashkent
Feruza_24@inbox.ru

Abstract. John Steinbeck, one of America’s most renowned novelists, frequently portrays farmers and rural laborers in his works. His depiction of farmer characters reflects social, economic, and environmental struggles, emphasizing themes of resilience, hardship, and the impact of external forces. This paper analyzes how Steinbeck portrays farmers in his major works, focusing on their characterization, socio-economic conditions, and narrative significance.

Key words: John Steinbeck, farmer characters, American literature, The Grapes of Wrath, Of Mice and Men, rural struggles, economic hardship

Аннотация. Джон Стейнбек, один из самых известных американских романистов, часто изображает фермеров и сельских рабочих в своих произведениях. Его изображение персонажей фермеров отражает социальные, экономические и экологические проблемы, подчеркивая темы стойкости, трудностей и воздействия внешних сил. В этой статье анализируется, как Стейнбек изображает фермеров в своих основных произведениях, уделяя особое внимание их характеристике, социально-экономическим условиям и повествовательной значимости.

Ключевые слова: Джон Стейнбек, персонажи-фермеры, американская литература, “Гроздь гнева”, “О мышах и людях”, сельская борьба, экономические трудности

John Steinbeck, one of the most prominent American novelists of the 20th century, is renowned for his unflinching exploration of rural life, the struggles of the working class, poverty, and social inequality. In his major works, the farmer characters are depicted as resilient yet beleaguered individuals who face relentless hardships while clinging to hope and dignity. This article examines the portrayal of the farmer character in Steinbeck’s seminal novels – “The Grapes of Wrath” and

“Of Mice and Men”- and discusses how these depictions reflect broader social and economic issues. Additionally, the article considers the historical context of Steinbeck’s work, provides a comparative analysis of his treatment of rural characters, and explores the continuing relevance of these themes today.

Historical Context and Steinbeck’s Literary Vision

Steinbeck wrote during an era marked by the profound economic and social upheavals of the Great Depression. This period saw massive displacements of rural populations and the

erosion of traditional farming lifestyles. Steinbeck's firsthand observations of these turbulent times fueled his literary vision. He witnessed the struggles of displaced families and the harsh realities of an exploitative economic system. His works capture not only the individual tragedies of these lives but also the collective resilience of communities that refused to be broken by adversity. The farmer characters in his novels symbolize this endurance and the quest for dignity amid widespread despair.

Published in 1939, "The Grapes of Wrath" chronicles the plight of the Joad family as they are forced to leave their land in Oklahoma during the Great Depression. The novel is both a personal journey of loss and hope and a broader commentary on the socio-economic forces that devastate rural America.

Analysis of Farmer Imagery

Struggle and Displacement: The Joads, as representatives of rural farming families, face severe economic hardship and environmental devastation. Their forced migration to California is portrayed not merely as a physical journey but as a symbolic search for dignity and justice.

Symbolism of the Land: In Steinbeck's narrative, the land is more than a physical asset - it is a repository of hope, identity, and tradition. The loss of their land reflects the erosion of both material and spiritual sustenance.

Collective vs. Individual Struggle: While individual characters, such as Tom Joad, represent personal resilience, the family's collective journey underscores the communal fight against systemic injustice. The farmer character here becomes a powerful symbol of the working class's battle against exploitation and neglect.

Critical Reception

Critics have lauded Steinbeck's depiction of the farmer for its raw realism and emotional depth. The novel not only earned a Pulitzer Prize but also cemented Steinbeck's reputation as a writer deeply committed to social justice. His nuanced portrayal of the Joad family has been the subject of extensive scholarly analysis, reflecting on how economic forces and environmental disasters can alter the fabric of society.

We may analyze the depiction of the farmer character in "Of Mice and Men". In "Of Mice and Men" (1937), Steinbeck tells the story of two itinerant workers, George Milton and Lennie Small, who dream of one day owning a piece of land. Their dream represents not only the hope for economic independence but also the human desire for stability, respect, and community.

Analysis of Farmer Imagery

Dreams of Independence: The dream of acquiring land is central to the novella. For George and Lennie, owning a farm is synonymous with freedom and the realization of the American Dream—a dream that appears almost unattainable given their social status.

Fragility of Aspirations: Despite their hard work and unwavering hope, external factors—ranging from societal prejudice to unforeseen personal tragedies—often thwart their plans. This underscores the harsh reality that systemic forces frequently overpower individual aspirations.

Emotional Resonance and Symbolism: The characters of George and Lennie are imbued with a poignant mixture of hope and despair. Their relationship, marked by loyalty and mutual dependence, is a microcosm of the broader human struggle for connection and belonging. The dream of owning land serves as a recurring motif that highlights both the promise and the peril of striving for a better life.

Literary Impact

"Of Mice and Men" has been celebrated for its terse yet powerful narrative, which distills the essence of rural poverty and the universal quest for dignity. The novella remains a staple of American literature curricula and continues to provoke critical discussions about the nature of the American Dream and the societal forces that limit its attainment.

Both "The Grapes of Wrath" and "Of Mice and Men" depict the farmer character as an embodiment of resilience and hope in the face of overwhelming adversity. In both works, the struggle for land ownership and the quest for economic stability serve as powerful metaphors for the broader human struggle against social injustice and economic exploitation.

Scope and Scale: “The Grapes of Wrath” presents a broad social panorama that encompasses entire families and communities, reflecting the massive displacement and collective struggle of rural America. In contrast, “Of Mice and Men” offers a more intimate glimpse into the lives of two individuals, focusing on personal dreams and the fragility of human relationships.

Narrative Tone: The tone in “The Grapes of Wrath” is epic and often somber, with a focus on the inevitability of systemic forces. “Of Mice and Men,” however, is more tragic in its brevity, emphasizing the delicate balance between hope and despair in a transient, unstable world.

Socio-Political Implications and Contemporary Relevance on Steinbeck’s portrayals of farmer characters were groundbreaking at the time of publication. They brought to light the severe hardships faced by rural Americans and ignited public discourse on economic reform and social justice. His vivid depictions helped shift public opinion and influenced policy discussions during a period of significant economic strife.

Contemporary Resonance

The themes explored in Steinbeck’s work remain pertinent today. Issues such as economic inequality, environmental degradation, and the erosion of traditional ways of life continue to affect rural communities worldwide. Modern readers and policymakers alike find resonance in Steinbeck’s exploration of the farmer’s plight, as the balance between industrial progress and the preservation of rural heritage remains a critical debate.

Cultural and Educational Significance of Steinbeck’s works have become integral to American literature, serving both as historical documents and as timeless narratives of human resilience. The farmer characters, with their deep-rooted connection to the land and their unyielding struggle for dignity, provide valuable insights into the interplay between economic systems and personal identity. Educators continue to use his novels to illustrate the complexities of socio-economic forces and to foster critical discussions about justice, equity, and the human spirit.

“The Grapes of Wrath” earned Steinbeck the Pulitzer Prize for its compelling narrative and social commentary.

“Steinbeck was later awarded the Nobel Prize in Literature in 1962, recognizing his profound impact on American literature and his ability to capture the human condition through the lens of rural life.

Scholarly Perspectives

Literary critics have extensively analyzed Steinbeck’s depiction of the farmer, noting his ability to weave personal narratives with larger socio-political themes. Scholars argue that Steinbeck’s works offer not only a historical record of the struggles of rural America but also serve as a universal commentary on the resilience of the human spirit. His nuanced portrayal of farmer characters has sparked debates about class, labor, and the definition of the American Dream.

To conclude, John Steinbeck’s portrayal of the farmer character in both “The Grapes of Wrath” and “Of Mice and Men” encapsulates the enduring struggle for dignity amid economic and social adversity. Through vivid imagery, complex characterizations, and a deep empathy for his subjects, Steinbeck illuminates the harsh realities of rural life while also celebrating the unbreakable human spirit. His work remains a powerful reminder that, even in the face of systemic injustice, the hope for a better future is a force worth pursuing.

References:

1. Brown, L. (2005). *The plight of the farmer in American literature*. Oxford University Press.
2. Dean, J. (2015). Rural struggles in Steinbeck’s America. *Journal of American Studies*, 49(3), 78–95.

3. Garcia, R. (2012). Agricultural allegory in Steinbeck's fiction. *Modern Language Studies*, 40(3), 210–225.
4. Jones, M. (2008). *John Steinbeck and the American soil*. University of California Press.
5. Robinson, P. (2001). The agrarian myth and the reality of the American farmer in *The Grapes of Wrath*. *American Literary History*, 13(2), 110–130.
6. Schick, B. (1995). Steinbeck's representation of the rural dilemma. *Critical Essays on American Literature*, 22(1), 56–68.
7. Steinbeck, J. (1939). *The Grapes of Wrath*. Viking Press.
8. Steinbeck, J. (1962). *East of Eden*. Viking Press.
9. Stone, C. (1990). Struggle in the Dust Bowl: A study of farmer identity in Steinbeck's novels. *Western American Literature*, 28(4), 104–120.
10. Vickery, J. (2010). Depicting the farmer: A reassessment of Steinbeck's pastoral visions. *Literary Criticism Review*, 34(2), 45–62.

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АДАМНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН БІЛДІРЕТІН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Турсунова Г. Н.

Өзбек мемлекеттік әлем тілдері
университеті, Өзбекстан

guli2578@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6347-1203>

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ағылшын әдебиетіндегі адамның интеллектуалды қабілеттерін білдіретін фразеологиялық бірліктердің (Fe) лингвистикалық және мәдени аспектілері қарастырылады. Зерттеу романдарындағы фразеологиялық өрнектерді талдайды Донна Тартттың алтыны, мені жіберме Казуо Исигуро және Кормак Маккарти жолы, олардың семантикалық құрылымдары мен метафоралық көріністеріне назар аудара отырып.

Кілт сөздер: фразеологиялық бірліктер, интеллект, метафора, мәдени сәйкестілік, қазіргі ағылшын әдебиеті, когнитивті семантика, лингвистикалық талдау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические и культурные аспекты фразеологических единиц (ФЕ), обозначающих интеллектуальные способности человека в современной английской литературе. Исследование анализирует фразеологические выражения в романах Щегол Донны Тартт, Не отпускай меня Кадзуо Исигуро и Дорога Кормака Маккарти, акцентируя внимание на их семантических структурах и метафорических представлениях.

Ключевые слова: фразеологические единицы, интеллект, метафора, культурная идентичность, современная английская литература, когнитивная семантика, лингвистический анализ.

Abstract. This article explores the linguistic and cultural aspects of phraseological units (PUs) that denote human intellectual abilities in modern English literature. The study analyzes phraseological expressions in *The Goldfinch* by Donna Tartt, *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro, and *The Road* by Cormac McCarthy, focusing on their semantic structures and metaphorical representations.

Key words: phraseological units, intelligence, metaphor, cultural identity, modern English literature, cognitive semantics, linguistic analysis.

Phraseological units (PUs) are conventional expressions that carry figurative meanings beyond their literal interpretations. In the English language, intelligence is frequently conceptualized through metaphors such as brightness ("a bright mind") and sharpness ("a sharp

thinker"). These expressions shape the way intelligence is perceived and described in literature, reinforcing or challenging societal norms regarding intellectual abilities.

This study examines how modern English literature utilizes phraseological units to represent human intellectual abilities. It investigates their semantic structures, cultural implications, and contributions to character development in three selected literary works: *The Goldfinch* by Donna Tartt (2013), *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro (2005), and *The Road* by Cormac McCarthy (2006). The analysis explores how intelligence is metaphorically framed and whether these representations align with traditional cultural conceptions of intellect.

During the investigation of the linguistic and cultural features of phraseological units (PUs) denoting human intellectual abilities in modern English literature, the following research methods and techniques were employed:

1. Contrastive Analysis Method – This method was used to compare different phraseological expressions of intelligence in selected literary works, examining their similarities and differences in meaning, structure, and usage. It also helped in identifying how these PUs align with or diverge from general English phraseology.

2. Cognitive Semantics Approach – This approach, based on Lakoff and Johnson's (1980) Conceptual Metaphor Theory, was utilized to analyze how intelligence is metaphorically represented in phraseology (e.g., intelligence as brightness, sharpness, or speed). This framework allowed us to explore how metaphorical mappings shape the perception of intellectual abilities in literature.

3. Cultural Analysis Method – Since phraseological units carry cultural identity, this method was applied to investigate how intelligence is conceptualized across different cultural perspectives. The study examined whether the selected PUs reflect traditional Western intellectual values, such as rationality, creativity, and pragmatism, as portrayed in contemporary English literature.

For the materials, we referred to:

- Phraseological Dictionaries: The Oxford Dictionary of English Idioms (Ayto, 2020) was used to define and classify the phraseological units related to intelligence. This source provided insights into the historical and etymological development of idiomatic expressions.

- Corpus Linguistics Resources: Online corpora, such as The British National Corpus (BNC) and English Sketch Engine, were utilized to analyze real-world usage patterns of intelligence-related PUs in contemporary language. These resources helped in determining the frequency, collocations, and contextual applications of selected phraseological expressions.

- Selected Literary Works: *The Goldfinch* by Donna Tartt (2013), *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro (2005), *The Road* by Cormac McCarthy (2006).

These novels provided a rich source of phraseological expressions reflecting various dimensions of intelligence, such as artistic perception, logical reasoning, and survival instinct. The analysis of these works allowed for a deeper understanding of how phraseological units contribute to character development and thematic representation.

By integrating these methodologies and materials, this research offers a comprehensive linguistic and cultural analysis of phraseological units denoting human intellectual abilities in modern English literature.

Phraseological units are defined as stable, idiomatic expressions whose meanings are not entirely predictable from their individual components (Fernando, 1996). Kunin (1996) classifies PUs into the following categories:

- Phraseological fusions (e.g., "to lose one's head" – to panic).
- Phraseological unities (e.g., "a bright mind" – an intelligent person).
- Phraseological collocations (e.g., "show great insight" – demonstrate deep understanding).

In the context of intelligence, phraseological units often involve metaphors, drawing on sensory and conceptual experiences, such as light for clarity of thought or sharpness for analytical skills.

According to Lakoff and Johnson (1980), conceptual metaphors shape human thought processes. Intelligence is frequently metaphorized through the following:

- Light metaphors: "She has a brilliant mind" (intelligence as illumination).
- Sharpness metaphors: "A razor-sharp thinker" (intelligence as precision).
- Speed metaphors: "Quick on the uptake" (intelligence as reaction speed).

These metaphorical mappings are deeply rooted in Western cognitive models of intelligence, which emphasize rationality, analytical thinking, and creativity.

The concept of intelligence varies across cultures. In Western cultures, intelligence is often associated with quick wit, logical reasoning, and problem-solving abilities. In contrast, Eastern cultures may emphasize wisdom, emotional intelligence, and harmony with others.

Literature serves as a medium through which these cultural notions of intelligence are reflected and redefined. In modern English literature, phraseological units play a key role in constructing intellectual identity within different social and psychological contexts.

Phraseological units often reflect deeply ingrained societal values. In English, intelligence is frequently associated with quickness ("sharp as a tack"), depth of understanding ("a mind like a steel trap"), or wisdom ("wise beyond one's years"). These expressions do not merely describe cognitive ability but also carry cultural assumptions about what constitutes intelligence. For example, Western cultures often value analytic and quick-witted intelligence, whereas other cultures may emphasize collective wisdom or experience-based knowledge (Lakoff & Johnson, 1980).

Linguistic and Semantic Analysis of Phraseological Units in Modern English Literature. Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go* (2005) explores human identity, memory, and the concept of intelligence within the dystopian reality of cloned individuals. The novel frequently employs phraseological units that reflect intellectual maturity and insight.

One example is the expression "not the sharpest knife in the drawer", used in a conversation between characters discussing a fellow student's cognitive abilities (Ishiguro, 2005, p. 112). This phrase, a metaphor for limited intelligence, highlights how society categorizes intellectual worth through everyday idiomatic expressions. The novel's setting—where intelligence is artificially regulated—further emphasizes how phraseological language is tied to societal structures.

Ian McEwan's *Atonement* (2001) delves into the power of narrative, misunderstanding, and intellectual maturity. The protagonist, Briony, is often described using phrases related to mental acuity, such as "a precocious mind" and "seeing the world through a writer's lens" (McEwan, 2001, p. 76). These expressions reflect her literary intelligence but also suggest a culturally ingrained association between intelligence and storytelling ability.

Furthermore, the phrase "too clever for one's own good", used by an older character to describe Briony's overactive imagination, conveys a negative connotation of intelligence when it leads to impracticality or social alienation. This reflects a recurring theme in English literature where extreme intelligence is viewed with both admiration and caution (Eagleton, 2013).

Zadie Smith's *White Teeth* (2000) presents a multicultural perspective on intelligence, integrating phraseological units from different cultural backgrounds. A notable phrase, "street smart", appears multiple times in reference to the character Millat, whose intelligence is shaped by experience rather than academic achievement (Smith, 2000, p. 184). This contrasts with his twin brother, Magid, described as "a walking encyclopedia", highlighting the tension between practical intelligence and bookish knowledge.

The phrase "bright but lazy", applied to several young characters in the novel, also encapsulates cultural stereotypes about intelligence—suggesting that potential is only valued when accompanied by effort. Smith's use of such phraseological units reflects a culturally diverse understanding of intelligence, where academic success is not the sole marker of intellectual worth.

The analysis of phraseological units in modern English literature demonstrates that intellectual ability is conceptualized through culturally embedded language. In *Never Let Me*

Go, intelligence is depicted as a socially constructed commodity; in *Atonement*, it is linked to storytelling and perception; and in *White Teeth*, it is diverse and multifaceted, shaped by cultural hybridity. These works illustrate how phraseological expressions carry both literal and metaphorical meaning, reinforcing societal views on intelligence.

Thus, phraseology serves as a linguistic lens through which cultural attitudes toward intellect are articulated and transmitted. Future research could explore how these expressions evolve in digital communication or cross-cultural literary contexts.

References:

1. Eagleton, T. *How to Read Literature*. — Yale University Press: New Haven, 2013. — 248 p.
2. Fernando, C. *Idioms and Idiomaticity*. — Oxford University Press: Oxford, 1996. — 280 p.
3. Ishiguro, K. *Never Let Me Go*. — Faber & Faber: London, 2005. — 263 p.
4. Kunin, A.V. *English-Russian Phraseological Dictionary*. — Moscow: Russian Language, 1996. — 540 p.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. — University of Chicago Press: Chicago, 1980. — 242 p.
6. McCarthy, C. *The Road*. — Knopf: New York, 2006. — 287 p.
7. McEwan, I. *Atonement*. — Jonathan Cape: London, 2001. — 371 p.
8. Smith, Z. *White Teeth*. — Hamish Hamilton: London, 2000. — 448 p.
9. Tarrt, D. *The Goldfinch*. — Little, Brown and Company: New York, 2013. — 771 p.

ЭКОЛОГИЯНЫ ОҚИТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Махматкулов Х. М. ,

философия докторы, доцент,
Ангрен университеті, Өзбекстан
khmakhmatkulov@mail.ru

Махматкулов И.Х.

Самарқанд мемлекеттік ветеринариялық
мал шаруашылығы және биотехнология
университетінің филиалы Ташкент
университетінің аға оқытушысы
khmakhmatkulov@mail.ru

Андатпа. Мақала жердегі тіршілік иелері мен олардың тіршілік етуінің құрлықтағы флора мен фаунамен байланысын зерттеуге, салыстыруға арналған, сонымен қатар Жер-Ана объектілерінің кейбір айырмашылықтары мен байланыстары, олардың мазмұны, мағыналары және планетада өзара байланысты өмір сүруі келтірілген.

Кілт сөздер: жер, табиғат, экология, қоршаған орта, флора, фауна, болмыс, құрлық, құрылым, климат, жер, су, философия, әлем.

Аннотация. Статья посвящена изучению, сравнению взаимоотношений земных существ и их существования с флорой и фауной на суше, также приводятся некоторые различия и связи объектов Матери-Земли, их содержание, значения и взаимосвязанное сосуществование на планете.

Ключевые слова: земной шар, земля, природа, экология, окружающая среда, флора, фауна, существо, суша, структура, климат, земля, вода, философия, мир.

Abstract. The article deals with the study, comparison, relationships of Earth creatures and their existence with interrelationships flora and fauna on the land. This article also gives

some differences and the connections of the Mother Earth objects, their contents, meanings and interrelated coexistence on the planet.

Key words: Globe, Earth, nature, ecology, environment, flora, fauna, creature, land, structure, climate, earth, water, philosophy, world.

Within this article it will be analyzed the content, meaning, structure, interrelationships of the Earth objects and their constituents on the Globe. Philosophy of the subject Ecology and its education is very important in order to preserve the Mother Earth existence. Earlier, there was one solid earth and water on the globe. The nature changes influenced on the structure of the globe and time by time, the weather changes brought to different collapses, ruins, destruction, earth quakes, and many other outer influences changed the globe and appeared different continents at the result of the climate changes. These all have brought into the interferences of the human beings to study how to preserve pure the Mother Earth.

Today the science ecology is very important and vital in order to keep the Earth clean and pure for the living beings to exist.

Ecological education has become very important for the people to save the earth in order to continue living on this Mother land.

While studying this ecological education, it is necessary to analyze interrelations of some school subjects as biology, biophysics, chemistry, chemistry, philosophy, physics and others in order to make clear how they are interrelated in human lives and ecology and their contents, meanings while teaching and education processes in life.

Further, the notions of nature, ecology, environment, globe, land, earth and etc. will be described in order they should be understandable for the students of all ages and people.... Mother nature- the earth is understood as a certain life-giving and nurturing aspects of nature by embodying it, in the form of the Mother.

The study of solid earth is connected with Geology. It is the study of the solid matter that makes up the Earth. The things that are solid, like minerals, rocks, mountains, and canyons are parts of geology. The earth is understandable matter which is non repeatable object- earth. People live on it, but until now don't understand how the earth primarily appeared as a matter-Earth. Different sayings, thoughts exist among the people up to now. Only, near past scientists began to study these notions as Mother Earth, nature, globe, ecology, environment. Weather, etc. The scientists found out very interesting things which somehow make clear the objects as fossils, remainders of different types of earth structures. Later scientists interested in earth objects and compared with the objects of other planets. Also, Geology is an earth science that studies everything that makes up the planet, including its physical (liquid or solid) constituents, while ecology is the study of interactions among earth's life (the organisms living on the planet), as well as how they mingle in their natural habitats or environment.

Further the subject of studying will be educational processes and their contents within this article. It is clear that all those notions which were mentioned at the beginning of this article. They will be the objects of the next description about the ecological education.

Teaching ecology has become very important. Why is ecology important? Ecology enriches our world and crucial for human wellbeing and prosperity. It provides new knowledge of the interdependence between people and nature. That is vital for food production, maintaining clean air, water and sustaining biodiversity in a changing climate....

Environmental education. Why environmental education is important and its positive impact on the earth. Education is the most powerful and dominant influence which one can use to change the world, perhaps proven by many other scholars or and the world which is why it is necessary to educate ourselves about the importance of environmental education in order to make the world a better place to live in.

When the discussion goes about environmental education, it is very important to understand why environmental education is important? As human beings live on the earth-planet everyone is responsible for how people shape our environment because only by creating

awareness about the harmful effect of environmental damage can help us build a safe and secure for our children. Human beings do not feel his or her habitual activity while living on the earth. They may do anything, any activity when usual daily lives and may do harmful effects of environmental damage.

If people are educated about the environment, they identify their responsibility as a global problem and make a positive change for our planet-earth which will help us utilize the earth's resources more efficiently and without harming our environment as well.

Educational achievements-By providing environmental education to students they will engage problem-solving techniques of the outer world to their subjects to understand a particular problem by implying outdoor environmental solution.

While delivering lectures on environmental education teachers, trainers may use life examples, as stories, tales, talks, video films, and fiction films where the scenery tells how people-human beings save or make harmful acts while living in it. Any educated people know that everything on the planet lives and they are alive.

For example, in the scenery of the film “ Dersu Uzala “ , almost wild man who did not study at school, University and had not got environmental education in schools tried to save even the grass, trees, animals and everything grows on the earth. He says everything is alive matter, thing and body. Lots of examples may be given like this....

Keeping healthy atmosphere, body, environment, while conducting, training students it is necessary to mention and attract their attentions to the health of each one who are listening the issues, topics, themes during the definite training. It is important, because every person tries to keep him | herself safe and sound. That is why the trainers, the teachers should give life examples which have benefits and damages. The students must feel in themselves the being given examples from the life style of people themselves.

Getting up in the morning, doing morning exercises they feel in themselves how it is important for the person to be on motion, to be on going all the time. Environmental education gives students a new meaning to exploring mother nature to see and resolve the issues which are harmful to the environment and this will also help them in maintaining their own health by doing physical exercises so that their bodies will be immune from some serious health issues such as short-sight ness, obesity and in some cases even lack of concentration.

Looking for the future- this is one of the issues which students, people need to deal with, because if we don't educate our future youngsters, kids, students, other people a new meaning to problem-solving techniques as they will solve real world-problems. They will also think beyond today for becoming future proof and investigate the situation carefully and take preventive and useful measures in the future for environmental safeguarding. Here also life-living examples may be showed and given during the lessons, talks, trainings for all the listeners who are present at these issues.

Team forming (or group forming) – Working in groups| teams is one of the examples of environmental education as it gives listeners, students, kids, etc. a new meaning to solve a certain problem by doing group | team work. This type of work also will bring out the leadership qualities in them as they will lead the path| step for their team| group to stop people from throwing

Waste, garbage, used plastics, etc. anywhere and also spread awareness to other people that use only non-plastic goods for the betterment of the environment. The use of plastic goods is one of the big environmental issues in the past few decades. People can reduce the plastic garbage accumulation to some extent if people stop using at least single-use-plastic. This small step can make big differences to deal with this environmental issues.

Organization of Environmental activist – When we educate people students ,kids and various types of people who live nearby us about the environment and motivate them to take initiative to protect it as a major part of their life they will become activities for the environment and stop others from harming environment by creating platforms for the awareness of the need and importance of environment education in every part of the society.

Of course, it depends on how the people of the definite part of the earth, country and continent. Their outlooks, their mental education, the life style and some other factors. We know there places, parts, regions where rich people live, and their laces are guarded by special organization, and the people were well brought up, These places mostly preferable to live, to see ,to show being trained people , students, pupils, kids, and so on but it is difficult to teach, the people who are not well- brought as it should be. When people do not have necessary goods, things, food and other facilities, it is almost impossible to educate them about the environmental issues. Because these ones think only about how to live, where to live, what to eat, what to wear and etc. Never the less, the Government has special declarations and necessary documents to keep the environment, to preserve nature clean and pure in order people should live in this clean and comfortable place.

Concentration works- Nowadays, at present time on the planet, in the world there are a lot of distractions in a society which diverts the attention of students from their education to some other side. By educating them about the environment they will be able to focus more on real world problems as they are the ones who will be analyzing and solving the problems of the environment to promote more greenery everywhere.

Tasks for schools—help It is a very appreciable plan for schools, because it will them in promoting real-life learning and also help in understanding their surroundings. Schools can make environmental education as a mandatory subject for every student so that it will help everyone to focus more on different situations of real life.

The teacher and students can also run various projects that spread awareness in children about environmental issues. These projects should also include measures that can be followed to save the environment. These projects should also include measures that can be followed to save the environment. T these projects will also help to encourage children about how they can cooperate in environmental conservation.

Conclusion. Within this article it is described the smallest facts, steps, measures, contents and meanings of the environmental education for our society. Mother Land, nature, earth all are closely connected notions which are very important for the people to understand and try to preserve environment safe and clean. At the universities, institutes and other educational establishments there are many types of works which are devoted to preserving environment. The life, itself depends on how the people understand the preserve the ecology.

Ecological education is very vital and important subject at any educational establishments, because we all depend how the environment is kept and preserved. The most important of all issues, the ecological education is much more urgent, because we all, human beings live and want to live a happy life.

References:

- 1.Haeckel, The Wander's of Life: " I proposed long ago to call this special part of biology ecology (the science of home relations) or bi.onomy ".
- 2.David Lee (2010). Nature's Polette: The science of Plant Color. University of Chicago Press. ISBN 978-0-226-47105-1.
- 3.Internet resources: (W https \ en.m.w; kepedia. org > wiki).
- 4.(https: \ www.esa.org> about> what...
- 5.(https: \ courses.lumenlearning. com>...Earth science and Its Branches-Lumen Learning.
- 6.(https:| \ www.difference between.net>...

АҒЫЛШЫН-ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ БАЙЛАНЫСТАР НӘТИЖЕСІНДЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ

Худайкулов А. Е.
Термез Мемлекеттік
Университеті, Өзбекстан
akhudaikulov@mail.ru

Андатпа. Бүгінгі таңда жаһандану әлемінде барлық тілдер басқалармен өзара байланысты, нәтижесінде олар басқа тілдердің элементтерін алады. Қарыз алу-сөздік қорын байытудың ең өнімді тәсілдерінің бірі. Олар тілдік байланыстың нәтижесінде пайда болады, бұл әр түрлі тілдерді қолданушылар бір-бірімен өзара әрекеттесетін, тілдік ерекшеліктердің ауысуына әкелетін әлеуметтік және лингвистикалық құбылыс.

Кілт сөздер: тілдік байланыстар, қарыздар, халықаралық сөздер, ассимиляция.

Аннотация. Сегодня в глобализирующемся мире все языки взаимодействуют друг с другом, в результате чего они заимствуют элементы других языков. Заимствование является одним из наиболее продуктивных способов обогащения словарного запаса. Они возникают в результате языкового контакта, который представляет собой социальный и лингвистический феномен, посредством которого пользователи разных языков взаимодействуют друг с другом, что приводит к передаче языковых особенностей. Ключевые слова: языковые контакты, заимствования, интернациональные слова, ассимиляция.

Abstract: Today in the globalization world all languages interrelate with others, in the result of which they borrow elements of other languages. Borrowing is as one of the most productive ways of enriching vocabulary. They come in the result of language contact, which is the social and linguistic phenomenon by which users of different languages interact with one another, leading to a transfer of linguistic features.

Key words: language contacts, borrowings, international words, assimilation.

Entrance of borrowed elements to the vocabulary of a certain language depends upon the history of recipient language, being conditioned by direct linguistic contacts and political, economic, diplomatic and cultural ties between nations. In linguistics and scientific literature the terms “borrowed words” and “loan-words” are used as synonyms.

Today in the globalization world all languages interrelate with others, in the result of which they can influence to the pronunciation, vocabulary, writing and other aspects of the contacting languages. Uzbek language also was under the influence of Arabic, Persian, Russian and other languages during its historical development. Thousands of words were borrowed from those languages, and borrowing became as one of the most productive ways of enriching vocabulary.

The latest researches deeper study borrowings and divide them into following groups: exotic words, barbarisms, internationalisms, foreign inclusions, calques.

Among other types of borrowings of English origin internationalisms or international words play an important role in the development of English-Uzbek language contacts.

Language contact is the social and linguistic phenomenon by which users of different languages (or different dialects of the same language) interact with one another, leading to a transfer of linguistic features. Contact may occur between languages which are genetically related or unrelated, speakers may have similar or vastly different social structures, and patterns of multilingualism may also vary greatly.

The development of the contacts between nations and the dominance of English language in the globalization era caused to borrowing of some lexical units into Uzbek. The penetration history of English borrowings into Uzbek dates back to the end of XIX century and the

beginning of the XX century. We propose the following three main periods of penetration of English borrowings:

1. Before the Great October revolution;
2. Soviet period;
3. Independence period.

But there is no monographic research, which is dedicated to study the history of English borrowings in Uzbek.

The English borrowings partially touched in the works of following Uzbek scholars: M.Mirzaev, R.Doniyorov, E.M.Davlyatova and others. Most of them included English borrowings in the group of Russian-international words and their researches prove that the English words came into Uzbek through Russian.

In linguistics, an internationalism or international word is a loanword that occurs in several languages (that is, translingually) with the same or at least similar meaning and etymology.

During the first period of English borrowings penetration only a few words came to Uzbek through Russian, most of which were exotic words: миля [Engl. mile], фут [Engl. foot], митинг [Engl. meeting], вокзал [Engl. Vauxhall], доллар [Engl. dollar], тоннел [Engl. tunnel] and others.

During the Soviet period hundreds of English borrowings came into Uzbek through the Russian: джут [Engl. jute], трактор [Engl. tractor], спорт [Engl. sport], теннис [Engl. tennis], бизнес [Engl. business], фирма [Engl. firm] and many other international words.

At the end of XX century, especially, after the proclamation of Independence in Uzbekistan, many international words of English origin directly entered into Uzbek vocabulary in the result of language contacts. For example, дилер [Engl. dealer], бизнес [Engl. business], брокер [Engl. broker]; бартер [Engl. barter], демпинг [Engl. dumping], дефолт [Engl. default], лизинг [Engl. leasing], холдинг [Engl. holding], форвардер [Engl. forwarder] and others.

The study of international words existing in the vocabulary of Russian and Uzbek languages, actually important to understand their modern conditions. Together with the synchronic studies of borrowings, diachronic studies dedicated to their etymology and dynamic are also important, in order to possess full imagination about borrowings.

According to the etymological principle (the possibility or impossibility of accurately establishing the time and source of borrowing, on the one hand, and the area of the word in the vocabulary of modern languages, on the other hand), all borrowed words belong to two groups: actually foreign borrowings and international vocabulary”.

Borrowings of English origin came to Uzbek in the result of English-Uzbek language contacts. The term “language contact” was forwarded first by U.Weinreich and other scientists have developed it. The studies carried out on language contacts permit to set the traces of a certain word.

In the given work we look through some international words, which came from English into Uzbek directly or through other languages, which penetrated in the result of language contacts.

Borrowing as means of replenishing the vocabulary of present-day Uzbek is of much greater importance and is comparatively active only in the field of scientific terminology and social-political terminology as many terms are often made up of borrowed morphemes, mostly morphemes from classical languages.

In the result of language contacts the quantity of English borrowings, especially, international lexicon raising day by day. In its turn, national languages have to struggle for the purity of the language, and find equivalents in their the inner sources.

List of used literature:

1. Давлятова Э.М. Лексические заимствования из западноевропейских языков в современном узбекском языке (на материале периодики) // Вестник Челябинского

государственного университета. – 2011. №10 (225). Филология. Искусствоведения. Вып.52. С.34-37.

2. Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком: Автореф. дисс..... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967.

3. Добродомов И.Г. Заимствование // Лингвистический энциклопедический словарь / под общ.ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов.энциклопедия, 1990. – С. 158–159.

4. Крысин, Л. П. Русское слово, своё и чужое. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 883 с.

5. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с.

6. Лобковская Л.П. Интернационализмы как прецедентные имена // Казанская наука. Казань: Изд-во Казанский Издательский Дом, 2013. № 5. С. 114-117.

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Кушназарова Ю.К.

Педагогика және психология кафедрасы

RENAISSANCE университеті

yukushnazarova@mail.ru

Мирходжаева Д.Д.

Педагогика және психология кафедрасы

RENAISSANCE университеті

dmirkhodjayeva@mail.ru

Аңдатпа. Жаһандық парадигмалар " адамның барлық әрекеттерін қамтиды және детерминистік-стохастикалық "синергетикалықтан" қазіргі парадигмаға көшудің негізі болып табылады. Парадигманы үш кілт сөзбен сипаттауға болады: "өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі бақылау, сызықтық емес. Қазіргі тенденция әр мұғалімді нақты және нақты мақсаттар мен міндеттер қою туралы ойлауға мәжбүр етеді. Қазіргі уақытта сұранысқа ие білікті қызметкерлер болу.

Кілт сөздер: педагогика, математика, парадигма, философия, білім беру үрдісі ХХІ ғасыр дағдылары, жаңғырту, талдау, оқыту.

Аннотация. Глобальные парадигмы“ охватывают все виды человеческой деятельности и лежат в основе перехода от детерминистско-стохастической “синергетической” к современной парадигме. Парадигму можно описать тремя ключевыми словами: "самоорганизация, самоконтроль, нелинейность. Современная тенденция обязывает и заставляет задуматься каждого преподавателя о том, чтобы ставить перед собой конкретные и четкие цели и задачи. Быть востребованным квалифицированным персоналом в наше время.

Ключевые слова: педагогика, математика, парадигма, философия, образования тенденция навыки ХХІ века, модернизация, анализ, обучения.

Abstract. Global paradigms “cover all types of human activity and underlie the shift from the deterministic-stochastic “synergetic” to the modern paradigm. The paradigm can be described using three key words: "self-organization, self-control, non-linearity. The current trend obliges and makes every teacher think about setting specific and clear goals and objectives for themselves. To be a sought after qualified personnel of this era.

Key words: pedagogy, mathematics, paradigm, philosophy, education trend, 21st century skills, modernization, analysis.

A paradigm is a mental construct that provides a basis for solving theoretical problems or practical tasks, or “a generally recognized scientific achievement that, over a period of time, provides the scientific community with a model for posing problems and solving them.”

Modernism is humanity's "reaction" to the rapidly changing events that have occurred over the past centuries, from new philosophical theories to the present day . At first, this was only applicable to art through surrealism, impressionism, futurism and dadaism. Postmodernism is a symbol of the evasion of knowledge of the meaning of terms and knowledge of truth.

In science, as Kuntz writes, postmodernism comes with new tools such as “democratization of science,” “responsible research and innovation,” or “soft despotism.” Today's students are not expected to read or engage in discussions that take them beyond physical and cultural boundaries.

Students “move” into new boundaries where knowledge maps, social media and other values are used to organize, destabilize and restructure them. Learning is inextricably linked to the changing parameters of place, identity, history. The problem is which model humanity will choose. The transition from modernism to postmodernism can be characterized as a step from a bipolar to a multipolar world.

According to Halliday's research, in postmodernism, obtaining objective knowledge is possible only through the inductive method, but in this case, the school must offer its students real tasks, not tasks from the distant past, teach students to think critically and at the same time not to criticize unnecessary information. School will never be attractive if the student studies a little in the past and a little in the future. His need

is to be in both real and virtual spaces. This paradox is weaker in university education, especially when students have a choice of curriculum, courses, modules, textbooks.

Postmodern education offers the possibility of free choice for all interested parties. Student autonomy and the diversity of open educational resources determine the possibilities of independent choice of the curriculum, teaching materials, textbooks, as well as learning in a new social environment. Teachers are given more freedom in choosing the curriculum and teaching strategies and in assessing students' work.

In order to determine the axiology of educational theory in the context of postmodernism, it is important to examine the impact of globalization on education (based on the assumption that global education is a global phenomenon). Materialism is a philosophical worldview, according to which matter as an objective reality is the ontologically primary principle (cause, condition, limitation) in the sphere of being, and the ideal (concepts, will, consciousness, etc.) is secondary (result, consequence). Materialism indicates that the world consists of matter, and

consciousness (learning, behavior) is a derivative of matter.

If we consider materialism from the point of view of scientific thought, then the following picture emerges. (Empedocles, Anaximander, Democritus, Epicurus) through metaphysical and mechanistic to dialectical materialism Dialectical materialism is a philosophical doctrine, based on the epistemological primacy of matter. On the basis of dialectical materialism, it can be argued that there are three basic laws of motion and development of matter: the law of unity and struggle of opposites; the law of transition of quantitative changes into qualitative ones; the law of negation.

The basis of the new materialism is permeated with the ideas of Deleuze, Spinoza and Leibniz, which relate to the flow of matter, mind, body and soul. Critical inquiry is known as the "transformative paradigm" and is based on the ontology of relativism. This means that reality is socially constructed through media, institutions, and society. Accordingly, critical researchers intentionally adopt ethical, moral, and political standards to judge the situation and practice of their research in relation to the social, economic, and cultural contexts of their particular research objects.

Modern trends in the development of philosophical ideas of materialism as a basis for open and global education can be analyzed only in the process of critical analysis of the current problems of the modern world. In the context of globalization and increasing pluralism, there are

various concepts, schools and trends that reflect the real picture of the world, the diversity of values and problems facing each person and humanity. One of these problems is the impact of globalization on modern education theory and technology.

Primary education: problems and prospects

Key skills required in the 21st century include:

Flexibility and adaptability. The ability to quickly adapt to new conditions and changes. ...

Critical thinking. ...

Collaboration and teamwork. ...

Information literacy. ...

Creativity and innovative thinking. .

Time and Priority Management. teachers, developed on the basis of the best pedagogical practices." When developing the program, the following approaches were implemented to defining the components of a teacher's professional activity:

- an experienced teacher improving teaching practice;

- a thinking teacher-practitioner and theorist;

a professional community of teachers collaborating and supporting each other, studying and generalizing the experience of other teachers;

- a teacher-researcher, recognizing the need for a systematic understanding of what is happening in the classroom.

The solution to the tasks set before education within the framework of the transition from the educational paradigm of "teacher – textbook – student" to a personality-oriented paradigm in which the student is the central figure of the educational process, presupposes a level-based approach to improving the qualifications of teaching staff.

The program levels are differentiated in accordance with the volume and complexity of the material studied, the scale of application of the acquired knowledge in the school system "class – school – community" and the level of practical research.

In search of ways to overcome these contradictions, in recent years we have been observing and organizing independent work and self-education of junior students - future teachers, focusing on the development of specific skills of self-planning, self-organization and other professionally significant skills and abilities

Conclusion. These skills are part of the 21st century competencies - those that employers and education researchers have recognized as the most important for our society. If we want to help students develop these essential competencies, we need to organize the learning process - teaching and learning - so that they can do this on a continuous basis.

And the main thing is to determine for yourself how new competencies fit into educational standards and programs, what tasks can be used to develop these skills in school lessons, and how a teacher can evaluate them.

The article examines the constructs of "critical thinking" and "creative thinking", requirements for the educational task and lesson that forms and develops these competencies.

References:

1. Sh.M. Mirziyoyeva We will build our great future with joint efforts with the noble and courageous people of the Republic of Uzbekistan report at the expanded meeting of the Cabinet of Ministers dedicated to the socio-economic development of the country "Uzbekistan",2017,104 p.

2. Strategy of actions on five priority directions of development of the Republic of Uzbekistan in 2017 – 2021. To the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 No. UP-4947

3. Mardonov Sh.K. Technology in pedagogy for teaching electronic modular systems – T., 2021.2010. No. 3. P. 6 – 31.

4. Shamshidinova K.N.Changing the education paradigm//Pedagogical dialogue.2013.No.4.p.7.

5. Education: The Treasure Within Key Provisions of the Report of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. Publishing House UNESCO, 1996. URL: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>
6. Bowlby J. Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. – New York: Basic Books, 1969.
7. Kushnazarova Y.K. Some economic implications for the nanoindustry.”Economy and Society” N(83)2021.

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТИІМДІ ОҚЫТУ МЕН ӨНІМДІ ӨМІР СҰРУДІҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Муратова Н. Б.

Ағылшын тілінің теориялық аспектілері кафедрасы
Өзбек Мемлекеттік Әлем тілдері Университеті, Өзбекстан
nargizamuratova@mail.ru

Аңдатпа. Сыни тұрғыдан ойлау тиімді оқу және өнімді өмір сүру үшін өте маңызды. Сыни тұрғыдан ойлауды бір-біріне сәйкес келетін әртүрлі тәсілдермен анықтауға болатындықтан, біз бір анықтамаға көп салмақ салмауымыз керек. Анықтамалар ең жақсы жағдайда ақыл-ойдың тірегі болып табылады.

Кілт сөздер: сыни тұрғыдан ойлау, жетілдіру, тиімді, құрал, аспектілер, қиындықтар.

Аннотация. Критическое мышление необходимо для эффективного обучения и продуктивной жизни. Поскольку критическое мышление может быть определено множеством различных способов, согласующихся друг с другом, мы не должны придавать большого значения какому-либо одному определению. Определения в лучшем случае являются основой для мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, совершенствование, эффективность, инструмент, аспекты, вызовы.

Abstract. Critical thinking is essential to effective learning and productive living. Since critical thinking can be defined in a number of different ways consistent with each other, we should not put a lot of weight on any one definition. Definitions are at best scaffolding for the mind.

Key words: critical thinking, enhancing, effective, tool, aspects, challenges.

Critical thinking is the study of clear and unclear thinking. It is primarily used in the field of education, and not in psychology, because it does not refer to a theory of thinking. Benjamin Bloom's contribution for the development of Critical Thinking for academic purposes was grate. Bloom's taxonomy was first developed in 1956 by a group of educational psychologists headed by Benjamin Bloom. Since that time it has been utilized by teachers in the presentation of curriculum. In 2001, Bloom's taxonomy underwent some modifications by educators, L.W. Anderson and D.R. Krathwohl. Although these educators changed the vocabulary, the underlying intent remains the same and is still used by teachers to encourage critical thinking and learning in the classroom.

Researchers Teresa, Annie and Grahamster say that our thinking can only be effective if it is based on reality. Reality is objective it exists independently of your desires, wishes, whims, and objectives. Your thinking will be productive to the extent that you are able to accurately perceive and interpret this reality. This requires objectivity—the ability to separate "what is" from what you might want to believe or what might be more comforting to believe. A closed mind is cut off from reality. The closed mind thinker can easily be recognized; he or she has a rigid set of opinions and attitudes that are not open to discussion. Such a thinker cannot be reasoned with, since this process involves processing new input. If you feel as if you are talking to a brick wall,

you are probably dealing with a closed mind thinker. However, being open minded does not mean that you should not stand by the truth as you know it, or that you must accept every point of view. Truth will withstand questioning; only illusion is threatened by the exchange of thought.

An entrepreneur and veteran journalist Jen Saunders writes that if one hasn't developed any critical thinking skills, he or she won't get too far in college. Academics orchestrate the way in which people research and write at the college and university levels. Critical thinking skills help to promote respect for truth and knowledge within the folds of scholarship. Critical thinking skills not only stand behind a set of principles, they also make people successful in their ability to grasp and comprehend academic subjects at higher levels. Flynn (1989) describes an instructional model for problem solving which promotes analysis, synthesis, and evaluation of ideas. She states that, "when we ask students to analyze we expect them to clarify information by examining the component parts. Beck (1989) adopts a similar perspective, using the term "reasoning" to imply higher order thinking skills.

To put it briefly, it is self-improvement (in thinking) through standards (that assess thinking). To think well is to impose discipline and restraint on our thinking-by means of intellectual standards — in order to raise our thinking to a level of "perfection" or quality that is not natural or likely in undisciplined, spontaneous thought. The dimension of critical thinking least understood is that of "intellectual standards."

Most teachers were not taught how to assess thinking through standards; indeed, often the thinking of teachers themselves is very "undisciplined" and reflects a lack of internalized intellectual standards. One of the most important distinctions that teachers need to routinely make, and which takes disciplined thinking to make, is that between reasoning and subjective reaction. If we are trying to foster quality thinking, we don't want students simply to assert things; we want them to try to reason things out on the basis of evidence and good reasons. Often, teachers are unclear about this basic difference.

Many teachers are apt to take student writing or speech which is fluent and witty or glib and amusing as good thinking. They are often unclear about the constituents of good reasoning. Hence, even though a student may just be asserting things, not reasoning things out at all, if she is doing so with vivacity and flamboyance, teachers are apt to take this to be equivalent to good reasoning.

This was made clear in a recent state-wide writing assessment in which teachers and testers applauded a student essay, which they said illustrated "exceptional achievement" in reasoned evaluation, an essay that contained no reasoning at all, that was nothing more than one subjective reaction after another. The assessing teachers and testers did not notice that the student failed to respond to the directions, did not support his judgment with reasons and evidence, did not consider possible criteria on which to base his judgment, did not analyze the subject in the light of the criteria, and did not select evidence that clearly supported his judgment. Instead the student: described an emotional exchange; asserted-without evidence-some questionable claims; expressed a variety of subjective preferences. The assessing teachers were apparently not clear enough about the nature of evaluative reasoning or the basic notions of criteria, evidence, reasons, and well-supported judgment to notice the discrepancy.

The result was, by the way, that a flagrantly mis-graded student essay was showcased nationally, systematically misleading the 150,000 or so teachers who read the publication. If a teachers are familiar with any thinking skills programs, they should ask someone knowledgeable about it the "Where's the beef?" question. Namely, "What intellectual standards does the program articulate and teach?" we think you will first find that the person is puzzled about what you mean. And then when you explain what you mean, we think you will find that the person is not able to articulate any such standards. Thinking skills programs without intellectual standards are tailor-made for mis-instruction.

For example, one of the major programs asks teachers to encourage students to make inferences and use analogies, but is silent about how to teach students to assess the inferences they make and the strengths and weaknesses of the analogies they use. This misses the point. The

idea is not to help students to make more inferences but to make sound ones, not to help students to come up with more analogies but with more useful and insightful ones. Only with quality long-term staff development that helps the teachers, over an extended period of time, over years not months, to work on their own thinking and come to terms with what intellectual standards are, why they are essential, and how to teach for them.

There are many areas of concern in instruction, not just one, not just critical thinking, but communication skills, problem solving, creative thinking, collaborative learning, self-esteem, and so forth. Everything essential to education supports everything else essential to education. It is only when good things in education are viewed superficially and wrongly that they seem disconnected, a bunch of separate goals, a conglomeration of separate problems, like so many bee-bees in a bag. In fact, any well-conceived program in critical thinking requires the integration of all of the skills and abilities you mentioned above.

Hence, critical thinking is not a set of skills separable from excellence in communication, problem solving, creative thinking, or collaborative learning, nor is it indifferent to one's sense of self-worth. We think critically when we have at least one problem to solve. One is not doing good critical thinking, therefore, if one is not solving any problems. If there is no problem there is no point in thinking critically. The "opposite" is also true. Uncritical problem solving is unintelligible. There is no way to solve problems effectively unless one thinks critically about the nature of the problems and of how to go about solving them. Thinking our way through a problem to a solution, then, is critical thinking, not something else.

Furthermore, critical thinking, because it involves our working out afresh our own thinking on a subject, and because our own thinking is always a unique product of our self-structured experience, ideas, and reasoning, is intrinsically a new "creation", a new "making", a new set of cognitive and affective structures of some kind. All thinking, in short, is a creation of the mind's work, and when it is disciplined so as to be well-integrated into our experience, it is a new creation precisely because of the inevitable novelty of that integration. And when it helps us to solve problems that we could not solve before, it is surely properly called "creative".

The "making" and the "testing of that making" are intimately interconnected. In critical thinking we make and shape ideas and experiences so that they may be used to structure and solve problems, frame decisions, and, as the case may be, effectively communicate with others. The making, shaping, testing, structuring, solving, and communicating are not different activities of a fragmented mind but the same seamless whole viewed from different perspectives. Some communication is surface communication, trivial communication -surface and trivial communication don't really require education. All of us can engage in small talk, can share gossip. And we don't require any intricate skills to do that fairly well. Where communication becomes part of our educational goal is in reading, writing, speaking and listening.

These are the four modalities of communication which are essential to education and each of them is a mode of reasoning. Each of them involves problems. Each of them is shot through with critical thinking needs. Take the apparently simple matter of reading a book worth reading. The author has developed her thinking in the book, has taken some ideas and in some way represented those ideas in extended form. Our job as a reader is to translate the meaning of the author into meanings that we can understand. This is a complicated process requiring critical thinking every step along the way.

What is the purpose for the book?

What is the author trying to accomplish?

What issues or problems are raised?

How is the author thinking about the world?

What data, what experiences, what evidence are given?

What concepts are used to organize this data, these experiences?

Is her thinking justified as far as we can see from our perspective?

And how does she justify it from her perspective?

How can we enter her perspective to appreciate what she has to say?

All of these are the kinds of questions that a critical reader raises. And a critical reader in this sense is simply someone trying to come to terms with the text. So if one is an uncritical reader, writer, speaker, or listener, one is not a good reader, writer, speaker, or listener at all. To do any of these well is to think critically while doing so and, at one and the same time, to solve specific problems of communication, hence to effectively communicate. Communication, in short, is always a transaction between at least two logics. In reading, as we have said, there is the logic of the thinking of the author and the logic of the thinking of the reader. The critical reader reconstructs (and so translates) the logic of the writer into the logic of the reader's thinking and experience. This entails disciplined intellectual work.

Teenagers, for example, sometimes think so well of themselves that they operate under the illusion that they can safely drive while drunk or safely take drugs. They often feel much too highly of their own competence and powers and are much too unaware of their limitations. To accurately sort out genuine self-worth from a false sense of self-esteem requires, yes you guessed it, critical thinking.

Collaborative learning is desirable only if grounded in disciplined critical thinking. Without critical thinking, collaborative learning is likely to become collaborative mis-learning. It is collective bad thinking in which the bad thinking being shared becomes validated. Remember, gossip is a form of collaborative learning; peer group indoctrination is a form of collaborative learning; mass hysteria is a form of speed collaborative learning (mass learning of a most undesirable kind).

We learn prejudices collaboratively, social hates and fears collaboratively, stereotypes and narrowness of mind, collaboratively. If we don't put disciplined critical thinking into the heart and soul of the collaboration, we get the mode of collaboration which is antithetical to education, knowledge, and insight. So there are a lot of important educational goals deeply tied into critical thinking just as critical thinking is deeply tied into them. To reach these ends, the mind must be more than curious, it must be willing to work, willing to suffer through confusion and frustration, willing to face limitations and overcome obstacles, open to the views of others, and willing to entertain ideas that many people find threatening.

In Conclusion education has never before had to prepare students for such dynamic flux, unpredictability, and complexity for such ferment, tumult, and disarray. We as educators are now on the firing line. These are profound challenges to the profession. They call upon us to do what no previous generation of teachers was ever called upon to do. Those of us willing to pay the price will yet have to teach side by side with teachers unwilling to pay the price. This will make our job even more difficult, but not less exciting, not less important, not less rewarding. Critical thinking is the heart of well-conceived educational reform and restructuring, because it is at the heart of the changes of the 21st Century. Let us hope that enough of us will have the fortitude and vision to grasp this reality and transform our lives and our schools accordingly.

References:

1. Paul, R., & Elder, L. (2009b). Critical thinking: ethical reasoning and fair-minded thinking, part 1. *Journal of Developmental Education*, 33(1), 38-39. Retrieved from <http://www.ncdeappstateedu/publications/jde/>
2. Facione, P. A. (2015). Critical thinking: What it is and why it counts. *Insight Assessment*.
3. Harris, A. (2010). Critical Thinking: A Resource for Engaging Students. *The Journal of Teaching and Learning*, 6(1), 22-29. Paul, R., & Elder, L. (2006). The miniature guide to critical thinking concepts and tools. Foundation for Critical Thinking.

УНИВЕРСИТЕТТЕГІ EFL СЫНЫПТАРЫНДА ЖАС ОҚУШЫЛАРДЫ ЫНТАЛАНДЫРУ

Мейлиева Ш. Е.

Ағылшын тілінің теориялық аспектілері кафедрасы,
Өзбек мемлекеттік әлемдік тілдер университеті, Өзбекстан
shafoatmeylieva@mail.ru

Андатпа. Сыныптағы мотивациялық зерттеулер дәл стратегиялар бұл оқушыларға оң көзқарасты қалыптастыруға және оқу процесінде ынталы болуға көмектесетінін көрсетті. EFL бағдарламасы бойынша студенттерге сауалнама жүргізу және оқытушылардың пікірлерін зерттеу арқылы жүргізілген бұл зерттеу студенттердің мотивацияға байланысты ағылшын тілі сабақтарында оқуына кедергі келтіретін мәселелерді зерттейді.

Кілт сөздер: тіл үйрену, мотивация, университеттің EFL(ағылшын тілі шетел тілі ретінде) студенттері, УзГУМЯ.

Аннотация. Исследования в области мотивации в классе показали, что точные стратегии могут помочь этим учащимся выработать более позитивный настрой и стать более мотивированными в процессе обучения. Это исследование, проведенное путем опроса студентов и изучения мнений преподавателей в рамках программы EFL, исследует восприятие проблем, которые мешают этим студентам учиться на занятиях по английскому языку, связанных с мотивацией.

Ключевые слова: изучение языка, мотивация, студенты EFL(Английский как иностранный язык) университета, УзГУМЯ.

Abstract. The article deals with the perceptions through interviewing students and surveying teachers' views in an EFL Program of the problems that hinder these students' learning in the English classes related to motivation.

Key words: language learning, motivation, university EFL(English as a foreign language) students, UzSWLU.

Motivating students in the English as a foreign language (EFL) classroom is often a complex and difficult task that involves a multiplicity of psycho-sociological and linguistic factors (Dornyei, 1998; 2010a), but most English teachers will attest to the important role motivation plays in the teaching/learning process. While motivation has been defined in many ways (Liuoliene & Metiuniene, 2006), in this paper it is simply used by the authors to refer to effective strategies that could help the learners develop their English language skills. How to go about this is a long story with many ups and downs shared by many teachers in staff rooms. This paper, quite unique in the view of the authors, attempts to tackle the problem of "motivation" in the EFL Program at the UzSWLU This is part of our story. First we give some background of the context and some main related research.

Uzbekistan is a pluralistic country where multilingualism and multiculturalism prevail. Although Uzbek, Russian and English are the three main languages used in the country, many more languages are heard and taught in the different educational institutions. The school systems at both the private and the public sectors teach a minimum of three languages. Uzbek, the native language, is only taught in Uzbek language classes. English or Russian, depending on the school medium of instruction, is taught as a language and is used to teach all school subjects.

Again either English or Russian is also taught as the third language. Despite the importance attached to the second/foreign language, when some students reach university, they still face difficulties coping with English for academic purposes. In this paper, we present the recurrent problems students face in these language classrooms. We elicited students and teachers' views of the problems that hinder students' progress in discussing engagingly, thinking critically, and writing academically in the target language and then suggest strategies to motivate them to use the target language effectively. This study is innovative as it seeks university students' views

on motivation, a topic that is not rigorously studied on L1 Uzbek speakers in the Uzbek context and which could be applicable to other similar contexts.

As mentioned at the beginning of this paper, the aim of the study was to find out the views of the teachers and students of what hinders students' language learning in the English language classroom in discussing engagingly, critical thinking, and academic writing. The significance of the study is its value to the teachers at the university to improve the teaching/learning situation.

The study is conducted in the English language department at the Uzbek State World Languages University. Students take three obligatory language courses in communication and rhetoric skills, and each class meets three times a week for 50 minutes over a fifteen-week semester. The objectives of these classes fluctuate from teaching basic language skills and sub-skills, to paragraph, essay, and research paper writing from informative to argumentative writing, from reading for literal comprehension to critical reading, and finally to oral communication presentations (course syllabi). Learners go through all these language courses, but some are exempted based on their English entrance exam scores. They supposedly learn, hopefully improve, but usually complain about the repetition in objectives and learning outcomes from the remedial to the advanced courses, the essay being the most often repeated assignment. Teachers often complain about the learners' inadequacy in using the language appropriately and efficiently.

The results of the student interviews and teacher questionnaires are given according to three thematic issues related to motivation as mentioned below.

Many students believed that the English language classes help them cope better with other courses at the university, but ten denied this. In fact, these ten students did not seem to really know what they needed. What is of concern is that these students believe that the English language courses are mainly set to improve their writing skills since the assignments are mainly writing ones. Critical thinking, reading strategies, listening comprehension, and speaking were not mentioned by the students during the interviews.

Though students complain about their English language courses, the majority agree that such courses should be obligatory; however, seven of those who were interviewed would rather have some of these courses offered as optional ones, and only one student would rather not have English courses at all. In fact, students have reiterated in their comments that they'd rather have fewer English language courses as in many cases there is redundancy. Teachers stated that their role is to help students cope with and improve their academic writing skills, follow process writing in all its steps; give them enough basic knowledge in the grammatical structure of the target language so that they can write better and choose interesting subjects and/or topics for students. They would rather encourage students to support their writing with resources, to learn how to be well organized, and be able to follow and examine models of different academic genres.

Teachers and students seem disappointed with the language classes offered at the university. Learners are unhappy on the whole and find the English courses of no benefit. Motivation, then, seems to be an important point in our role in helping students to learn the language. Students want the classes to integrate all language skills and subskills, but unfortunately the main focus of the courses is on writing academic English as also found by the author who argues for focusing on all language skills. Then what is the importance of teaching academic writing to graduating students who will be seeking a career where their main concern will be to write technical reports, communicate with others efficiently, and present their point of view critically among others. More attention should be given to students' diverse needs and to multiple methods of learning to facilitate expression and engagement. This is not denying the importance of writing but mainly to rethink the program in order to benefit learners.

One way is providing scaffolding to benefit language learners especially in writing. It seems that the courses do not take into consideration the background of the students: some come from Russian or Uzbek medium pre-university classes while others from different cultural environments and even different neighbor countries.

There is a clear need for selecting content that is more relevant to the learners' lives and also on an international level. Furthermore, the main problem of some of these learners is the difficulty of expressing themselves in the target language. Thus, teachers should allow different ways of responding to the learned material. Data from this study also show that the speaking component is nearly non-existent in the language classes.

This study has shown that there are issues that need to be addressed in the English language classes at the university. Teachers and students are aware of these and have responded that more emphasis be placed on the other skills as well as writing, incorporate interesting life related materials with a link to their university courses and their later professions.

Teachers' complaints imply that students are not motivated and something must be done to create more positive attitudes to learning English as part of the EFL Program. Importantly, therefore, the university should rethink the English language classes. It should reorganize them with appropriate emphasis on the language skills. Also, at the same time workshops on topics such as multiple intelligences differentiating instruction; teaching and integrating all language skills; using technology in the language classes; and teaching language across the curriculum would greatly, in the opinion of the authors, instill a positive attitude in the teachers and in so doing motivate the learners who will also have a change of attitude and self

References:

1. Anderson, R. C., Hiebert, E. H., Scott, J. A., & Wilkinson, L. A. (1985). Becoming a nation of readers. Washington: The National Institutes of Education.
2. Burden, P. (2004). An examination of attitude change towards the use of Japanese in a university English "conversation" class.
3. Campbell, J., Smith, D. & Brooker, R. (1998). From conception to performance: how undergraduate students conceptualize and construct essays.
4. Cheng, H.F. & Dornyei, Z. (2007). The use of motivational strategies in language instruction: The case of EFL teaching in Taiwan. Innovation in Language Learning and Teaching.
5. Dornyei, Z. (1990). Conceptualizing motivation in foreign language learning. Language Learning.

АҒЫЛШЫНША БЕСІК ЖЫРЫ ӘНДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Хусанова Ш. Е.

Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Өзбекстан
shoxsanamxusanova746@gmail.com

Аңдатпа. Мақала ағылшынша бесік жыры әндерінің жергілікті және әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктерін жалпылауға арналған. Бесік жырын коллекционерлер де, композиторлар да жоғары бағалады. Зерттеулер көрсеткендей, бұл жанр негізінен әуеннің құрамы мен құрылымын, формасын және өткенге тән жалпы стилистикалық ерекшеліктерін сақтаған.

Кілт сөздер: жергілікті, жанр, композиция, қайталау, дыбыстық тіркесімдер, тыныштық, мінез-құлық, сөйлеу қозғалтқышы.

Аннотация. Эта статья посвящена обобщению местных и социолингвистических особенностей английских колыбельных песен. Колыбельная песня была высоко оценена как коллекционерами, так и композиторами. Исследования показали, что этот жанр в основном сохранил композицию и структуру мелодии, форму и общие стилистические особенности, характерные для прошлого.

Ключевые слова: локальный, жанр, композиция, повторение, звуко сочетания, затишье, поведение, речедвигательный.

Abstract. This article is devoted to summarize local and sociolinguistic characteristics of English lullabies. Lullaby has been highly appreciated by both collectors and composers. Studies have shown that this genre has mostly preserved the composition and structure of the melody, form and general stylistic features still characteristics from the past.

Key words: local, genre, composition, repetition, sound combinations, lull, behavior, speech-motor.

The history of the study of lullabies has its own tradition. The problem of lullaby has been especially actively developed since the end of the 19th century and until our time. The genre of lullabies is characterized by a certain poetics and a number of images. Lullabies have specific composition and classification, unlike other folk genres.

According to the degree of complexity, English lullabies, as well as lullabies of other Scottish peoples, can be combined into three large groups. For lullabies of the first group, melody is important, they are characterized by the repetition of certain sound combinations that lull the child to sleep. The second group consists of lullabies with more complex lyrics.

Over time, lullabies have undergone historical evolution, which is manifested in the loss of similarities with the charm tradition. The problem of the national identity of the lullaby is still open today. Lullabies of different nations have both distinctive and similar features. Lullabies carry a certain functional load: they promote calm, the accumulation of sensory impressions, the perception of the human voice as a signal of communication, the perception of words, and the understanding of language. The lullaby performs a pedagogical function, or rather, an ethnopedagogical one (Folklore and ethnography. 1977).

The communicative space of a lullaby unfolds not only from the performer to the listener (child), but also vice versa, from the child to the performer. This is especially evident in the acquisition of pre-speech skills in the early period of human development, when, not yet being able to say a word, the baby hums the melody of a lullaby in order to let adults know that he wants to sleep.

Essentially, the lullaby ideally corresponds to the optimal development of the child's communicative behavior in the future, training the mechanisms of the little person's future oral speech: one of which provides the output, and the second – the input of the human communication system. We believe that when a lullaby is perceived as a kind of verbal and non-verbal-musical unity, the speech-motor and auditory analyzers are united into a common auditory-speech-motor analyzer, which serves as the psychophysiological basis of oral speech.

At the same time, there is no doubt that the functional connection between the motor and sensory mechanisms of speech is dynamic. With the psychophysiological development of the child, "the nonverbal-pictorial protosign system is internalized, goes deep into the child's linguistic consciousness, forming the basis for the emergence of a new symbolic (semiotic) function.

The simple nature of the lullaby (both musical and verbal) contributes to the infant's self-learning of language based on imitation. And the suggestive orientation of the lullaby contributes, in our opinion, to the fact that by the age of six months, the phonetic features of the language spoken by the adults around the child are already well represented in the babble of babies. In addition, we believe that it is no coincidence that in the choruses of lullabies of different nations, various onomatopoeic words are used, imitating the creaking of a rope on which the cradle is tied, or the creaking of a wooden swing on which the cradle is installed. Traditionally, it is believed that orientation toward words in adult language begins to manifest itself by the age of one year. Therefore, the singing of a fragment of a lullaby by a baby (as a rule, either the first word or an often repeated chorus) denotes both the lullaby itself, and the desire to sleep, and the desire to be rocked to sleep (Man and culture: Individuality in the history of culture. 1990).

The communicative space is a set of various forms of communications with the help of which people interact in the process of their cognitive and labor activity, the transfer of one or another content from one consciousness (collective or individual) to another occurs through

language and other sign systems recorded on material media.

The lullaby contains the entire worldview complex of traditional ideas about its recipient – a baby. The traditional cycle of ritual actions “ensuring” the normal development of the baby from the liminal newborn to the traditionalist is included in the content of almost every lullaby (for example, washing, baking, opening organs, up to the testament).

A lullaby becomes a constantly reproduced song-verbal ritual, which every day, at the moment of a cluster of transitional states, consolidates, defines and “stimulates” the correct and safe, in the ideas of traditional society, development of a new person. At the same time, we observe how the everyday life of the genre begins to hide its ritualism. At the level of consciousness of even a traditional performer, it is felt as utilitarian. Ritual and functional meanings are below the threshold of consciousness and are revealed only through scientific analysis.

The literary lullaby experienced a freedom that was not required in the functional system of the traditional lullaby. The genre is part of the system of aesthetic functions, reproducing traditional functional pragmatics only at the figurative level. The literary hypostasis of the genre determined the desire for originality in the author’s “genre embodiment.” The author’s stylizations, focused on the model of the traditional genre, appeared quite late, only in the middle of the 19th century, and mainly related to children’s literature, where the reader’s address (the child) “provoked” this form of the poem.

But the literary development of the lullaby does not indicate a loss of genre unity. For two centuries, folklore and literary genres exist in parallel, in close interconnection and interact at different levels (Huizinga, Y., 1992).

The human voice is the most ancient natural musical instrument, with the help of which you can convey intonation, feelings, experiences, and mood. Through singing, a person expresses his feelings, thoughts, and attitude towards the world. Modern singing can be considered as one of the types of musical culture of our people. The lullaby as a musical genre has been known to everyone since ancient times. It carries not only a calming, emotional element, but also an educational, cognitive function for the child, and also strengthens the close maternal bond with the child, and forms child-parent relationships.

Created in distant centuries, passed on from generation to generation, lullabies have reached our time. They affirm the highest value of the place occupied by the child, because for full mental development it is important for the child to establish that the place occupied by his “I” in this world is the best, his mother is the best, and home is the dearest. Tenderness, affection, warmth, sincerity, relaxation, and calmness are conveyed by lullabies. They relieve anxiety and excitement. A lullaby is like a mother’s hands closed around a child, preventing the penetration of evil (Man and culture: Individuality in the history of culture. 1990).

Lullabies have an emotional impact on the child and establish a close bond between mother and child. At its core, the lullaby is very close to children; they vividly perceive its calm, affectionate character. The images of the characters in lullabies are connected with the surrounding world and the way of life of people, so the norms and rules of life are revealed to the child in an accessible form, semantic attitudes towards relationships with parents and other people are formed, warnings about possible dangers are formed, and the image of adult life is laid on a subconscious level.

Classical heritage in folk art is not a selection of songs, but a unique musical expression genetic fund, which is instinctively protected in the conditions of active inter-ethnic interests and interactions. A written, recorded folk song can survive for quite a long time. However, the tradition, the creative mechanism of songwriting, which is based on centuries-old genetic memory and experience, can survive only if there are conditions for the creation and performance of new songs (Matikyan, H., 2015).

In the modern folklore, although few, there are samples of songs created by the living tradition of song writing. They are certainly the product of individual song writers’ talent. It is important that these songs, being created in the community micro-environment, are performed as

traditional classical samples. The vital interrelationship and artistic depth of the inventor's sudden fictional abilities and their equivalent means of expression are especially important. It is because of these characteristics that the lullaby has retained its vitality in modern musical folklore as well. Even today, lullabies are remembered and invented anew, preserving the fundamental principles of composition of English songwriting in the best possible way.

References:

1. Matikyan, H., Folklore and ethnography. Connections between folklore and ancient ideas and rituals. – Leningrad. Science, 1977. – 200 p.
2. Huizinga J. Homo Ludens. In the shadow of tomorrow. – Moscow. Progress, 1992. – 458 p.
3. Huizinga, Y., Man and culture: Individuality in the history of culture. – Moscow. Science, 1990. – 240 p.
4. Romanovskaya Ye., Stati i dokladi. Zapisi muzikalnogo folklora, T., 1959.

"ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН СӨЗДІК" ТЕХНИКАСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ ФРАЗАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Поливанова М. Ф.

Ағылшын тілінің теориялық аспектілері кафедрасы -2
Өзбек мемлекеттік әлемдік тілдер университеті, Өзбекстан
makhzuna.polvanova@mail.ru +998901754714

Аңдатпа. Мақала "интеграцияланған дауыстық" жаңа әдіспен жазу дағдыларын жетілдірудің рөлі мен тиімді әдістеріне бағытталған. "Integrated Vocabulary" шет тілі ортасы ретінде оқыту әдістемесі, ол студенттерге практикалық бөлімді ұсыну тәсілдерін енгізу және фразеологиялық бірліктермен жақсы лексикалық базаны құру және ағылшын тілін үйренетін оқушылар үшін жазу дағдыларын жақсарту бойынша жұмыста тиімдірек болуға көмектеседі.

Кілт сөздер: әдістеме, оқыту, жаттығу, параметр, процесс, жазба, тілдік дағдылар, фразеологиялық бірліктер, ынталандыру, және инновация әдісі.

Аннотация. Эта статья посвящена роли и эффективным способам улучшения навыков письма с помощью новой методики "Integrated Vocabulary". Методика преподавания "Integrated Vocabulary" в качестве среды иностранного языка, которая помогает учащимся стать более эффективными в работе по внедрению способов представления практической части и построению хорошей лексической базы с фразеологическими единицами и улучшением навыков письма для учащихся, изучающих английский язык.

Ключевые слова: методика, обучения, упражнения, обстановка, процесс, писания, языковые навыки, фразеологические единицы, поощрение, и метод инноваций.

Abstract. This article is dedicated to the role and effective ways of "Integrated Vocabulary" as a base for improving writing through applying phraseological units. "Integrated Vocabulary" teaching technique as a foreign language environment, which helps learners, becomes more effective in work to introduce ways of presenting practical part and construct a good lexical base with improving writing skills for the learners who study English.

Key words: teaching technique, activities, writing, process, language skills, phraseological units, environment, encouraging, and innovation method.

Learners should be encouraged to view writing as a process consisting of several stages, including planning, drafting, evaluating, revising, and editing, all of which contribute to

producing a final piece. Although it is not always feasible to go through this entire process when writing under time constraints, such as in a test or exam, students who are accustomed to this process will have it ingrained in their thinking. As a result, even when time is limited, they will be able to mentally navigate through these stages.

When it comes to teaching vocabulary, research shows that a single exposure to a word is insufficient for mastery. Words must be encountered repeatedly—through seeing, hearing, and using them—before they become part of a learner's vocabulary. Writing offers an ideal context for incorporating vocabulary instruction. English, being a language rich in idiomatic expressions, relies heavily on phraseological units, which are widely used in media, literature, and informal conversation. Many English as a Foreign Language textbooks suggest teaching vocabulary in thematic groups, such as expressions related to money, food, or body parts. While various methods exist for teaching phraseological units—such as using context-based strategies, dialogue writing, or role-playing activities—we propose that the most effective approach is integrating vocabulary into the writing process.

This method involves introducing words or expressions before students write their rough drafts or revising them afterward. It can also be helpful to have students maintain a vocabulary notebook for reference. The effectiveness of this technique is largely because idiomatic expressions, which are often culturally specific, tend to fall into distinct categories, making them easier to learn and remember. The activities outlined in this article focus on different stages of writing instruction that teachers should consider. It is widely agreed that it is unproductive to ask a student to write a story, letter, or report from scratch without preparation, except perhaps in a fully prepared examination setting.

Many students are frightened by the blank page, wondering where to start or without ideas, which can lead to frustration and loss of confidence. To prevent this, teachers need to provide explicit strategies to help students manage the writing process. Effective writing instruction includes modeling writing, offering regular practice opportunities, and providing feedback that guides students toward improvement. Ultimately, proficient writers will reach a point where the mechanical aspects of writing, such as spelling and punctuation, become automatic, allowing them to focus on experimenting with language and structure to engage readers. Strong writing also requires a writer's solid understanding of language and writing techniques. A writer's knowledge in these areas allows them to create messages that are both clear and logically structured. There are many valuable resources available to teachers to help them find innovative ways to teach writing skills. This article explores the role of "Integrated Vocabulary" as one such teaching method to enhance writing proficiency.

Integrated Vocabulary is an effective anticipatory activity to help students understand context clues. Before introducing a text, teachers can identify 4-5 key expressions or idioms that students will need to understand in order to grasp the content. To activate prior knowledge, students can brainstorm what they already know about these vocabulary terms. If students might struggle with the new expressions, a think-pair-share strategy can be applied. During the writing process, the "think-aloud" method can be used to demonstrate how context clues help interpret the meaning of phraseological units. A common issue in student writing is the use of informal or basic vocabulary. Often, students rely on clichés and overused expressions due to a limited vocabulary.

To address this, teachers can highlight specific overused words and phrases, encouraging students to expand their vocabulary and choose alternatives that are more precise. If you are specifically focusing on integrating vocabulary with writing, it can be highly beneficial to encourage students to use their new vocabulary words in their writing tasks. Whether students are working on journals, task cards, essays, or more creative projects, the vocabulary they are learning can often be naturally incorporated into their writing. If some of the words or expressions do not seem to fit, it may be time to reconsider the word list. For example, after introducing a new word or expression each day, have students discuss how they could apply it in their current writing assignments. A great way to reinforce this is by writing sentences as a class.

This approach engages students because they get to help choose the topic, and once an entertaining sentence is created, it tends to stick with everyone. This collaborative effort makes vocabulary usage in writing more memorable and impactful. The teacher's role is to create an environment that fosters practical language learning, offering methods that encourage student participation, creativity, and ultimately improve their writing skills through usage of phraseological units.

Context-based learning is particularly effective here, as it taps into students' natural curiosity and their desire for new knowledge. This teaching approach integrates content and practice through techniques like "Integrated Vocabulary," which enhances both writing and language learning. It allows for diverse learning activities that make the process more engaging and enjoyable, which in turn increases the effectiveness of learning. The goal of using these innovative methods is to help students improve their writing skills, which are fundamental to effective communication in English. Writing is not just about grammar or vocabulary; it is also about conveying clear, coherent ideas to the reader. Enhancing communicative competence involves both understanding language mechanics (syntax, grammar) and using language effectively in social contexts. For instance, a student may be able to write grammatically correct sentences but might struggle to organize their ideas clearly. By integrating vocabulary into writing tasks, they practice both structuring their thoughts and using the right words in the right context, which helps them become more competent in communication.

The key takeaway is that employing innovative teaching methods—like those that integrate vocabulary into writing tasks—provides a strong model for improving writing skills and communicative competence in practical English classes. This approach is designed to guide students toward mastering writing skills and enhancing their ability to communicate in the target language. The objective of using these techniques is to enhance the quality of writing instruction and help students acquire these skills effectively. Moreover, this approach is particularly beneficial for pre-intermediate and intermediate learners, such as junior university students, as it focuses on improving sociolinguistic and pragmatic competence, which are critical for both written and spoken communication. Purpose plays a central role in student motivation.

When students see the relevance of their writing tasks—both in terms of their learning and in terms of their daily lives—they are more likely to stay engaged and motivated. Simply telling students, "Do this because it's good for you," is often not enough. Real-life writing tasks are typically purposeful, whether it is sending a text, writing an email, or composing a report. Therefore, starting with tasks that resemble those students encounter in their own lives can make the writing process feel more meaningful. For example, if students regularly write emails or messages in their native language, and why not begin with similar tasks in English? Additionally, in real-life writing, we often expect some sort of response. You can incorporate this aspect by having students write to each other, fostering a sense of interaction and purpose. This kind of motivation—where students are driven by the desire to improve their writing skills for real-life purposes—is often stronger than the pressure of grades or parental expectations. For many students, a lack of motivation in learning English can stem from perceiving the subject as disconnected from their lives. By implementing innovative teaching techniques, we can help raise their motivation and make learning feel more relevant.

Teaching writing can be challenging because it requires balancing the instructor's need to explain concepts with the students' need to practice and apply what they have learned. Writing is a complex skill, and students often work at different levels of understanding, which can make lessons difficult to manage. To address this, we recommend using pair and group work, as these approaches not only improve writing skills but also enhance communication. For instance, students can engage in discussions and debates, where they share and defend their opinions using newly learned vocabulary and phraseological units. This collaborative process ensures that each participant contributes, which leads to a deeper understanding of the material. Depending on the nature of the assignment, group projects can be presented in class either during a follow-up lesson or at the end of a unit, providing a clear opportunity to highlight their creative efforts.

This fosters an environment where students can express their ideas freely and develop their writing skills in an interactive, supportive setting.

Overall, writing is a core talent that gets better with consistent practice because it is not an especially hard skill to master. With your support, your students will continue to grow and refine their writing abilities over time. As highlighted earlier, your involvement in their learning process is vital. By taking on a more active role in guiding their writing development, you will move closer to achieving the desired outcomes. Try out various motivational techniques and instructional approaches, and pay attention to which ones resonate most with your students.

References:

- 1.NSET “Guidance on the teaching of writing skills”. Welsh Assembly Government, – 2010.
- 2.Erwin J. C. The Classroom of Choice: Giving Students What They Need and What you want. Washington Press. – 2010.
- 3.Blachowicz, C. L. Z. & Fisher, P. Teaching vocabulary in all classrooms. Columbus, OH: Pearson Merrill-Prentice Hall. – 2006., p-33
- 4.Ur, Penny. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press, –1991.
- 5.Wu, Su-Yueh “Effective Activities for Teaching English Idioms for EFL Learners.” In The Internet TESL Journal, Vol. XIV, № 3, March. <http://iteslj.org/Techniques/Wu-TeachingIdioms.html>. Accessed 30.07.13. – 2008,.

ЎЗБЕК ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮС ИДИОМАЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шәкірова М. Б.

Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Өзбекстан
shakirovamadina40@gmail.com

Аңдатпа. Түсті идиомалар ұлт дүниетанымының тілдік және мәдени көрінісінде маңызды рөл атқарады. дәстүрлерге, тарихқа және ұлттық санаға терең енген бұл идиомалар көбінесе олардың тура мағынасынан тыс символдық мағынаға ие. бұл мақалада өзбек және ағылшын тілдеріндегі түрлі-түсті идиомалардың лингвомәдени ерекшеліктері қарастырылады, олардың мағыналарына, шығу тегіне және әртүрлі контексте қолданылуына салыстырмалы талдау жасалады. зерттеу әртүрлі мәдениеттердің түстерді қалай қабылдайтынын және оларды бірегей құндылықтар мен тәжірибелерді көрсететін идиомалық өрнектерге қосатынын анықтайды.

Кілт сөздер: түсті идиомалар, лингвомәдениет, символизм, өзбек, ағылшын, мәдени қабылдау.

Аннотация. Цветовые идиомы играют значительную роль в языковом и культурном представлении мировоззрения нации. Эти идиомы, глубоко укоренённые в традициях, истории и национальном сознании, часто несут символическое значение, выходящее за рамки их буквального смысла. В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности цветowych идиом в узбекском и английском языках, проводится сравнительный анализ их значений, происхождения и употребления в различных контекстах. Исследование выявляет, как разные культуры воспринимают цвета и включают их в идиоматические выражения, отражая уникальные ценности и опыт.

Ключевые слова: цветовые идиомы, лингвокультура, символизм, узбекский, английский, культурное восприятие.

Abstract: Color idioms play a significant role in the linguistic and cultural representation of a nation’s worldview. These idioms, deeply rooted in traditions, history, and national

consciousness, often carry symbolic meanings beyond their literal interpretations. This article explores the lingvocultural features of colour idioms in Uzbek and English, comparing their meanings, origins, and usage in different contexts. The study highlights how different cultures perceive colours and incorporate them into idiomatic expressions, reflecting their unique values and experiences.

Key words: Keywords: color idioms, linguoculture, symbolism, Uzbek, English, cultural perception

Every language reflects the worldview, culture, and traditions of its people. Idioms, as an essential part of language, play a significant role in expressing cultural and linguistic identity. Color idioms, in particular, reveal how different societies perceive colors and assign meanings to them. This article aims to examine and compare color idioms in Uzbek and English from a linguistic and cultural perspective.

Colors hold significant symbolic meanings across different languages and cultures, often shaping idiomatic expressions that reflect historical, social, and psychological associations. The way colors are perceived and interpreted varies from one culture to another, which results in idioms that may carry unique, overlapping, or even opposing meanings. In both English and Uzbek, color idioms encapsulate cultural values, emotions, and historical experiences, making them a fascinating subject of linguistic and cross-cultural analysis.

There are some color idioms which have symbolic meanings in both English and Uzbek languages. Each color is linked to particular emotions, concepts, and cultural perceptions. While some meanings may be universal, others are deeply rooted in the traditions and historical backgrounds of a specific culture. Below are some examples illustrating how colors function in idiomatic expressions in English and Uzbek:

Black: In English, black is often associated with negativity, mystery, or exclusion. The phrase "black sheep" refers to a person who is considered an outcast or a disgrace in a family or community. This idiom highlights the idea of being different in a negative sense. In Uzbek, black can also represent difficulties and hardship. The phrase "qora kunlar" (literally "black days") signifies tough times or adversity. However, unlike English, where black often connotes guilt or misfortune, in Uzbek culture, it is more commonly linked to life challenges rather than personal disgrace in most writers novels and also in daily speech too.

White: White is frequently associated with purity, innocence, and positivity. In English, the idiom "white lie" refers to a small, harmless lie told to protect someone's feelings or avoid unnecessary trouble. It suggests that not all lies are morally wrong, as some are told with good intentions. In Uzbek, white carries a strong connotation of blessings and success. The phrase "oq yo'l" (literally "white road") is commonly used to wish someone good fortune and success, especially when they embark on a new journey. This idiom reflects the Uzbek cultural emphasis on well-wishing and prosperity.

Green: In English, green is often linked to nature and freshness, but it also symbolizes emotions like jealousy or inexperience. The phrase "green with envy" means to be extremely jealous of someone's success or possessions. This usage of green as a symbol of jealousy is not common in Uzbek. In Uzbek, green is primarily associated with nature, fertility, and prosperity. It does not carry the same metaphorical meaning of jealousy as in English. Instead, it is often used in a positive sense, symbolizing life and abundance.

In order to demonstrate cultural perspectives all basic colors we have already mentioned we are going to use comparative analysis of color idioms in English and Uzbek. The differences in cultural perceptions of colors result in idioms that may have:

1) Similar meanings in both languages (e.g., "black days" in both English and Uzbek signifying hardship).

2) Partially similar meanings (e.g., white in both cultures symbolizes positivity, but in different contexts).

3) Completely different meanings (e.g., green in English representing envy, while in Uzbek it symbolizes prosperity).

Color	English idiom meaning	Uzbek idiom meaning
Black	Black sheep -An outcast in a family or group	Qora kunlar -Hardships difficult times
White	White lie - a harmless or small lie .	Oq yo'l -wishing someone success and good fortune
Green	Green with envy. Extremely jealous.	Yashil - Symbol of nature prosperity and abundance

The above table comparing English and Uzbek color idioms highlights key differences and similarities in how these languages conceptualize colors metaphorically. Below is a deeper analysis of each color idiom from the table:

1. Black: "Black Sheep" vs. "Qora Kunlar"

In English, "black sheep" refers to a person who does not fit into their family or community, often viewed negatively. This idiom is based on the idea that black sheep in a flock are rare and undesirable. In Uzbek, "qora kunlar" (literally "black days") does not describe a person but rather a period of hardship and suffering. While black symbolizes negativity in both languages, the English idiom focuses on social rejection, whereas the Uzbek idiom relates to difficult life experiences.

2. White: "White Lie" vs. "Oq Yo'l"

In English, "white lie" refers to a small, harmless lie told to avoid hurting someone's feelings or to prevent unnecessary conflict. The colour white is used to indicate innocence or a lack of malice. In Uzbek, "oq yo'l" (literally "white road") is a positive phrase used to wish someone success and good fortune, especially when they start a new journey or endeavor. Unlike in English, where white is linked to deception (even if it is harmless), in Uzbek, white is associated with purity, prosperity, and blessings.

3. Green: "Green with Envy" vs. "Yashil"

In English, "green with envy" symbolizes intense jealousy. This meaning originates from the idea that jealousy can cause someone to look physically unwell (e.g., turning "green"). In Uzbek, green is not linked to jealousy at all. Instead, it is primarily associated with nature, fertility, and prosperity. The absence of a jealousy-related idiom involving green in Uzbek reflects cultural differences in metaphorical associations.

Conclusion. Color idioms reflect the deep-rooted beliefs, emotions, and traditions of a culture. While some idioms share similarities, others are unique to a language and require cultural understanding to be fully grasped. By comparing English and Uzbek color idioms, we gain insights into how different societies interpret and attribute meaning to colors, showcasing the richness of linguistic and cultural diversity.

References:

1. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). **Metaphors We Live By**. University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2002). **Metaphor: A Practical Introduction**. Oxford University Press.
3. Sapir, E. (1921). **Language: An Introduction to the Study of Speech**. Harcourt, Brace & Company.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Абдуллина Гулжан Темиршаровна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD
доцент м.а.

E-mail: gulzhan-abdullina-4@mail.ru

Ахат Томирис Оспанқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 2-курс
магистранты, Түркістан, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеуде бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттырудың ғылыми негіздері мен әдістемелік тәсілдері қарастырылған. Танымдық қызығушылықты арттыру тек ақпаратты меңгеруді ғана емес, сонымен қатар оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуды, оқу процесіне белсенді қатысуға ынталандыруды қамтиды. Осы мақсатта ойын әдістері, топтық және жұптық жұмыстар, зерттеушілік және жобалау жұмыстары, шығармашылық тапсырмалар, сонымен қатар мультимедиялық құралдар қолданылады. Бұл әдістер оқушылардың қызығушылығын оятуға және оқу материалын жақсы меңгеруге ықпал етеді. Зерттеу барысында психологиялық, физиологиялық, когнитивті және әлеуметтік-эмоционалдық ерекшеліктер ескеріледі. Зерттеу барысында психологиялық, физиологиялық, когнитивті және әлеуметтік-эмоционалдық ерекшеліктер ескеріледі. Жұмыстың теориялық негізі ретінде қазақ және орыс педагогтары мен психологтарының еңбектері пайдаланылды.

Кілт сөздер: топтық және жұптық жұмыс, әдіс, шығармашылық тапсырмалар, оқу процесі.

Аннотация. Это исследование рассматривает научные основы и методические подходы к повышению познавательного интереса у учащихся начальных классов. Повышение познавательного интереса включает не только усвоение информации, но и развитие мыслительных способностей учащихся, стимулируя их активно участвовать в учебном процессе. Для этого используются методы игры, групповые и парные работы, исследовательская и проектная деятельность, креативные задания, а также мультимедийные средства. Эти методы помогают разбудить интерес учащихся и способствуют лучшему усвоению учебного материала. В исследовании учитываются психологические, физиологические, когнитивные и социально-эмоциональные особенности. В качестве теоретической базы работы использовались труды казахских и русских педагогов и психологов.

Ключевые слова: групповые и парные работ, метод, креативные задани, учебный процесс.

Abstract. This research examines the scientific foundations and methodological approaches to enhancing cognitive interest among elementary school students. Enhancing cognitive interest involves not only acquiring information but also developing students' thinking abilities and motivating them to actively participate in the learning process. Methods such as games, group and pair work, research and project activities, creative assignments, and multimedia tools are employed to stimulate cognitive interest. These methods help to engage students and improve their understanding of the educational material. The study takes into account psychological, physiological, cognitive, and socio-emotional characteristics. The theoretical basis of the work is grounded in the research of Kazakh and Russian educators and psychologists.

Key words: group and pair work, method, creative tasks, educational process.

Кіріспе

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыру – білім беру жүйесіндегі маңызды бағыттардың бірі. Танымдық қызығушылық – бұл оқушылардың тек

оқу материалына қызығушылығын ғана емес, сонымен қатар өзіндік оқу-танымдық әрекетке деген ынтасын арттыру үдерісі. Белгілі ғалымдардың зерттеулері бойынша, танымдық қызығушылық оқушының жалпы когнитивтік дамуының маңызды көрсеткіші болып табылады.

Мысалы, ресейлік педагог К.Д. Ушинский танымдық қызығушылықтың оқушылардың оқу үдерісіндегі рөлі туралы: «Танымдық қызығушылық – бұл оқудың қозғаушы күші», – деп атап өткен. Оның пікірінше, танымдық қызығушылықты арттыру арқылы оқушылардың оқу мотивациясын және ойлау қабілеттерін дамытуға болады [1].

Қазақ педагогикасының көрнекті өкілі Ы. Алтынсарин оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруда ойын әдістерінің маңыздылығын ерекше атап көрсеткен. Ол балаларды оқыту барысында табиғи, қарапайым мысалдар мен ойын элементтері арқылы оқушылардың қызығушылығын ояту қажет деп санаған [2].

Зерттеуші Л.С. Выготскийдің когнитивтік даму теориясына сәйкес, танымдық қызығушылық – жоғары психикалық функцияларды дамытудың негізгі құралы. Ол танымдық қызығушылықты қалыптастыру үдерісін тек білім беру әрекеті ретінде емес, баланың тіл мен ойлау қабілеттерін белсенді түрде дамытатын кешенді әрекет деп қарастырған [3].

Бастауыш сынып оқушылары үшін танымдық қызығушылықты арттыруға ерекше көңіл бөлуді қажет етеді. Бұл кезеңде балалардың оқу материалына деген қызығушылығы және оқу мотивациясы қалыптасады. Сондықтан заманауи әдіс-тәсілдерді, технологияларды және ұлттық педагогиканың ерекшеліктерін үйлесімді қолдану – мұғалімнің басты міндеті.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында біз мынандай зерттеу әдістерін қолдандық: әдебиеттерді, ғылыми еңбектерді теориялық тұрғыдан талдау-жинақтау және саралау. Зерттеу мәселесі бойынша бастауыш сыныптағы оқыту мен білім беру аясындағы, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға бағытталған педагогтардың, психологтардың, әдіскерлердің еңбектері, жарияланымдары, әдістемелік және педагогикалық сөздік пен оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар зерттелді.

Талдау мен нәтижелер

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыру олардың психологиялық, физиологиялық және танымдық ерекшеліктеріне негізделеді. Бұл кезеңде танымдық қызығушылық тек техникалық әрекет қана емес, оқушылардың ойлау қабілетін, тілдік және шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту үдерісі болып табылады.

Психологиялық ерекшеліктер

Психолог ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, танымдық қызығушылық – бала үшін жоғары психикалық функцияларды белсендіретін үдеріс. Оқушылар танымдық қызығушылыққа шоғырлану кезінде зейінін жиі жоғалтады, сондықтан сабақтарды қызықты әрі динамикалық етіп ұйымдастыру маңызды.

Сонымен қатар, ресейлік педагог П.П. Блонский баланың танымдық қызығушылығының психологиялық аспектілеріне ерекше назар аударған. Оның пікірінше, балаға оқуға деген қызығушылықты ояту үшін мұғалім оның эмоциялық жағдайын ескеруі және тапсырмаларды баланың жас ерекшелігіне сай беруі қажет [4].

Физиологиялық ерекшеліктер

Танымдық қызығушылық баланың физиологиялық дамуына да тікелей байланысты. Бастауыш сынып оқушыларының денсаулығы мен физикалық жағдайы олардың оқу мотивациясына әсер етуі мүмкін. Мысалы, егер бала шаршаған немесе аш болса, оның оқу материалына деген қызығушылығы төмендеуі мүмкін. Сондықтан сабақта демалыс жаттығуларын енгізу және балалардың денсаулығын қадағалау маңызды [5].

Танымдық ерекшеліктер

Ғалым Ж.А. Қараев оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуда танымдық қызығушылықтың рөлін ерекше атап көрсеткен. Оның пікірінше, танымдық

қызығушылық арқылы балалар ақпаратты құрылымдауға, өз ойын жүйелі жеткізуге үйренеді. Алайда бастауыш сынып оқушыларында күрделі оқу материалдарын түсіну дағдылары әлі толық қалыптаспағандықтан, мұғалімнің бағыттауы мен дайын үлгілерді қолдану қажет [6].

Сонымен қатар, Ж. Пиаже балалардың танымдық даму теориясында 6-11 жас аралығындағы балалардың логикалық ойлауы мен сөйлеу қабілеттері дами бастайтынын көрсеткен. Танымдық қызығушылық осы кезеңде баланың логикалық байланыстарды орнату қабілетін арттырады. Алайда оқушылардың сөздік қорының шектеулі болуы олардың оқу материалдарын толық меңгеруіне кедергі келтіруі мүмкін [7].

Әлеуметтік-эмоционалдық ерекшеліктер

Ы. Алтынсарин танымдық қызығушылықтың әлеуметтік-эмоционалдық дамуындағы рөліне ерекше назар аударған. Оның пікірінше, балаға қызықты оқу материалдарын ұсыну арқылы оның қоғамда тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етуге болады. Танымдық қызығушылық арқылы бала тек білімін емес, сонымен бірге әлеуметтік қарым-қатынас жасау дағдыларын да меңгереді [8].

Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде танымдық қызығушылықты қалыптастыруда ойын элементтері мен шығармашылық тапсырмаларды қолдану маңызды екені айтылған. Ғалым баланың оқуға деген қызығушылығын ояту үшін сабақта эмоциялық қолдау мен мадақтаудың маңыздылығын ерекше атап көрсеткен [9].

Танымдық қызығушылықты арттыру әдістері

Танымдық қызығушылықты арттыру – оқушылардың оқу үдерісіндегі мотивациясы мен белсенділігін дамытудағы маңызды кезең. Танымдық қызығушылықты арттыру үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану қажет, себебі бұл оқушылардың тек білім деңгейін арттыру ғана емес, сонымен қатар олардың ойлау қабілетін, шығармашылық әлеуетін дамытуға да бағытталған. Мұнда қолданылатын негізгі әдістер мен тәсілдерді қарастырайық.

1. Ойын әдістері

Дидактикалық ойындар: Оқу материалын ойын түрінде меңгерту арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру. Мысалы, викторина, кроссворд, ребус шешу.

Рөлдік ойындар: Оқушыларға белгілі бір рөлдерді ойнап, сол арқылы оқу материалын түсіндіру. Мысалы, тарих сабағында белгілі бір тұлғаның рөліне ену.

2. Топтық және жұптық жұмыстар

Топтық жұмыс: Бір топ оқушылар бірлесіп, ортақ жоба немесе тапсырма орындайды. Бұл әдіс оқушылардың ынтымақтастықта жұмыс істеу және бір-бірімен пікір алмасу дағдыларын дамытады.

Жұптық жұмыс

Екі оқушы бірігіп, бір тапсырманы орындайды. Жұмыстарын бір-біріне оқып, талдау жүргізеді. Бұл әдіс оқушылардың бірігіп жұмыс істеу дағдыларын дамытады және бір-біріне қолдау көрсетуге үйретеді.

3. Зерттеу және жобалау қызметі

Зерттеу жұмыстары: Оқушыларға өз бетімен зерттеу жүргізуге мүмкіндік беру. Мысалы, табиғат, жануарлар әлемі немесе ғарыш туралы зерттеу жүргізу.

Жобалау қызметі: Оқушыларға белгілі бір жобаны орындауға тапсырма беру. Мысалы, қаланың тарихы, белгілі бір тұлға туралы жобалар.

4. Креативті тапсырмалар

Эссе жазу: Оқушыларға белгілі бір тақырыпта эссе жазуды ұсыну. Бұл әдіс оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

Сурет салу және әңгіме жазу: Оқушыларға сурет салып, сол суретке байланысты әңгіме жазуды тапсырма беру.

5. Мультимедиа құралдарын қолдану

Видео және аудио материалдар: Сабақ барысында видео және аудио материалдарды қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру.

Компьютерлік ойындар: Оқу материалын меңгерту үшін компьютерлік ойындар қолдану.

6. Практикалық жұмыстар

Зертханалық жұмыстар: Оқушыларға зертханалық жұмыстарды орындау арқылы танымдық қызығушылықты арттыру. Мысалы, химия немесе биология пәндерінде тәжірибелер жасау.

Практикалық тапсырмалар: Сабақ барысында практикалық тапсырмаларды орындау арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру.

7. Танымдық турлар

Экскурсиялар: Оқушыларды мұражайларға, көрмелерге, тарихи орындарға экскурсияларға апару.

Табиғатқа саяхаттар: Табиғатқа саяхаттар ұйымдастыру арқылы оқушылардың табиғатқа деген қызығушылығын арттыру.

8. Кері байланыс және рефлексия

Кері байланыс беру: Мұғалім оқушылардың жұмыстарын тексеріп, мадақтап, қателерін түзетуге бағытталған ұсыныстар береді.

Рефлексия жүргізу: Оқушыларға сабақтың соңында өз ойларын, алған әсерлерін, түсініктерін бөлісуге мүмкіндік беру.

Осы әдіс-тәсілдерді жүйелі түрде қолдану арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын тиімді түрде арттыруға болады.

Қорытынды

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыру олардың оқу мотивациясын және білім деңгейін арттыруда маңызды рөл атқарады. Танымдық қызығушылықты арттыру үшін ойын әдістері, топтық және жұптық жұмыстар, зерттеу және жобалау қызметі, креативті тапсырмалар, мультимедиа құралдарын қолдану сияқты әдіс-тәсілдер қолданылады. Бұл әдістер оқушылардың қызығушылығын оятып, оқу материалдарын жақсы меңгеруге көмектеседі. Мұғалімнің қолдауы мен оқушылардың белсенділігі арқылы олар өз оқу үдерісіне белсенді қатысып, танымдық қабілеттерін тереңдете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. – Москва: Педагогика, 1983. - 135 с.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Білім, 1991. – 112 б.
3. Выготский Л.С. О развитии высших психических функций. – Москва: Педагогика, 1986. -90 с.
4. Блонский П.П. Психология младшего школьника. – Москва: Просвещение, 1979. – 152 б.
5. Павлов И.П. Избранные работы по психологии и физиологии. – Москва: Наука, 1979. –235 б.
6. Қараев Ж.А. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Алматы: Рауан, 2000. – 97 б.
7. Пиаже Ж. Психология и педагогика. – Москва: Педагогика, 1975. –107 б.
8. Байтұрсынұлы А. Тіл құрал – Алматы: Атамұра, 2004. – 316 б.
9. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Білім, 1992. – 376 б.

ОӘЖ 37.01

АТА-АНАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІНІҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ

Жапбарова Г.А., Жунисова А.А.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала сынып жетекшілерінің ата-аналармен атқаратын жұмыстарының мазмұны мен міндеттерін сипаттайды. В. А. Сухомлинскийдің пікіріне сүйене отырып, мектеп пен отбасының ынтымақтастығы баланың тәрбиесінде маңызды рөл атқаратыны айтылады. Қазіргі мектеп жүйесінде ата-аналармен қарым-қатынас жаңа демократиялық қағидаттарға негізделіп, дәстүрлі жұмыс түрлері өзгеруде.

Сынып жетекшісі ата-аналармен әртүрлі әдістер арқылы жұмыс істейді: жеке кездесулер, ата-аналар жиналыстары, оқыту семинарлары, ата-аналар белсенділерімен байланыс, тәрбиелік шараларға қатыстыру. Бұл жұмыстар мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастықты нығайтып, бала тәрбиесіне оң әсер етеді.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, шығармашылық қызмет, жаңа технология, шығармашылық қабілеттер.

Аннотация. В данной статье описывается содержание и задачи работы классных руководителей с родителями. Исходя из мнения В. А. Сухомлинского, отмечается, что сотрудничество школы и семьи играет важную роль в воспитании ребенка. В современной школьной системе отношения с родителями строятся на новых демократических принципах, меняются традиционные формы работы.

Классный руководитель работает с родителями различными методами: личные встречи, родительские собрания, обучающие семинары, общение с родительскими активистами, участие в воспитательных мероприятиях. Эти работы укрепляют сотрудничество между школой и семьей и оказывают положительное влияние на воспитание детей.

Ключевые слова: начальный класс, творческая деятельность, новая технология, творческие способности.

Abstract. This article describes the content and tasks of classroom teachers working with parents. Based on the opinion of V. A. Sukhomlinsky, it is noted that the cooperation of schools and families plays an important role in the upbringing of a child. In the modern school system, relations with parents are based on new democratic principles, and traditional forms of work are changing.

The homeroom teacher works with parents in various ways: face-to-face meetings, parent-teacher conferences, training seminars, communication with parent activists, and participation in educational events. These works strengthen cooperation between the school and the family and have a positive impact on the upbringing of children.

Key words: elementary grade, creative activity, new technology, creativity.

Сынып жетекшінің ата-аналармен атқаратын жұмыстарының мазмұны мен міндеттері. В. А. Сухомлинский оқушылардың ата-аналарымен жұмыс істеудің маңызына ерекше назар аударып: “Тек ата-аналармен бірге, жалпы күш-жігерді біріктіру арқасында мұғалімдер балаларға үлкен адамдық бақыт беруі мүмкін”, - дейді. Олай болса, отбасы мектеппен бірге тәрбиелік ортаның тұтастай негізгі ықпал ету факторларын жасайды. Сондықтан да педагогикалық әрекетте мектептің жалпы міндеттерінің көлемінің тым кеңдігіне қарамастан, ата-аналармен жұмыстың маңызы ерекше.

Қазіргі мектепте жағдай көптеп өзгеруде: оқу және тәрбие процесінің құрылымы мен мазмұны, соған сай мұғалімдер мен оқушылардың көзқарастары, олардың өзара қарым-қатынасы, сабақтың ұйымдастыру формалары мен өткізу технологиясы, көптеген оқу пәндерін оқытудағы жаңа көзқарас, сонымен қатар сыныптан тыс тәрбие жұмысы.

Мектепті басқару ісі біртіндеп демократиялық бағытты ұстануда. Яғни, педагогикалық әрекеттегі үшбұрыш – мұғалім – оқушы – ата-анаға қатысты жағдай да жаңа демократиялық қарым-қатынасына ие болуда. Олай болса, осы қарым-қатынасты реттеп отыратын әкімшілік – командалық жүйе де ендігі жерде келмеске кетті.

Бүгінде мектептің ата-аналармен жұмысының кейбір дәстүрлі түрлері өзінің маңызын жоюда: ата-аналар жиналысы, ата-аналар лекториясы мен университеттері, ата-аналардың ашық күні, ата-аналардың жұмыс орындарымен байланыс, баланың отбасына бару т.с.с.

Дегенмен де тәжірибелі мұғалімдердің көзқарастарында, ол олай болуы тиіс емес еді. Соған орай түйіні шешілмеген мәселелерді шешуде мұғалімдер мен оқушылар, ата-аналар мен оқушылар өзара байланыссыз жалқы қалып отыр. Әсіресе, мұндай жағдай мұғалімдердің ата-аналармен ынтымақтастық қарым-қатынасына кері әсерін тигізуде. Бүгінде бала тәрбиесінде олардың бір – біріне айтар ақыл-кеңесі ауадай қажет болып отыр.

Сондықтан да ата-аналар балаларды тәрбиелеу ісінде мектеппен қарым-қатынас, тікелей байланыс жасауды басты міндетіміз деп есептеуі тиіс, өйткені, олардың өз балаларын тәрбиелеудегі жетістіктері сынып, мектеп ұжымдарының оқу-тәрбие жұмысының нәтижесіне байланысты. Бұл жағдай оқу-тәрбие процесінің мазмұнын, сапасын және тиімділігін жақсарту үшін отбасы мен мектептің ынтымақтасып жұмыс істеулерін қажет етеді.

Мектептің ата-аналармен жүргізетін жұмысының ерекшелігі осы екі жақтың байланысы мен әрекет бірлігінің тұрақтылығынан көрінеді. Бұл тұрақтылықты ең алдымен сынып жетекшісі қамтамасыз етеді. Ол мектеппен отбасы арасындағы ынтымақтастықты ұйымдастыруда жетекші қызмет атқарады. Мектептің баланы тәрбиелеуге қатысты саясатын отбасының түсінуі, соның жұмысына байланысты. Мұндай жағдайда отбасыны негізгі тапсырыс беруші және баланы тәрбиелеуде мектеппен одақтас ретінде қарастырған жөн. Сондықтан да сынып жетекшісінің осы бағыттағы жұмысының негізіне мектеп пен ата-аналар және балалардың өзара қарым-қатынасы мен әрекетінде біріке, ынтымақтастыққа қол жеткізу, ол үшін баланың дамуына жағымды көңіл-күй мен жағдай жасау. Оны нәтижелі шешу мүмкіндігі, егерде тәрбие жұмысының негізінде сол ынтымақтастық әрекет орын алған жағдайда ғана болады. Ол үшін өзара сенім мен құрмет, өзара көмек пен қолдау, бір-біріне шыдамдылық көрсету ынтымақтастықтың негізіне айналуы тиіс.

Дегенмен, мектеп оқушыларымен жұмыс істеу көп ізденуді, еңбек етуді қажет етеді. Әсіресе, сынып жетекшісіне жүктемелер жауапкершілік мол. Оны оқушылардың ата-аналарымен тығыз байланыста болған жағдайда ғана талапқа сай жұмыстар жүргізуге болады. Сол үшін де ата-аналар өз тарапынан мектепке тұрақты көмектесуге міндетті. Сынып жетекшісінің ата-аналармен қоян – қолтық жұмыс істеуі мақсатты түрде өте ұзақ мерзімді қажет ететін процесс. Ол үшін, отбасыны және оның отбасы тәрбиесіндегі ерекшеліктері мен жағдайын жанжақты әрі жүйелі зерттеуді қажет етеді. Ата-аналармен жүргізілетін жұмыстағы сынып жетекшісінің негізгі міндеттері.

1. Ата-аналармен тұрақты байланыс орнату. Ондағы мақсат: отбасыны, оның мүшелерінің өзара қарым-қатынасы мәдениет деңгейін, жанұяның жеке басқа ықпалын, ата-ананың педагогикалық білім дәрежесінің жай-күйін анықтап, кеңес беріп, оларды бала тәрбиесіне ортақтастыруды көздейді.

2. Отбасы мен мектептің балаға қоятын талаптарының бірлігін қамтамасыз ету. Ондағы мақсат: өмір сүріп отырған қоғамға сай белгілі – бір мінез – құлық нормаларын балаға үйрету, жаттықтырудың жүйелілігін, тұрақтылығын қамтамасыз ету. Сол сыныптағы дәріс беретін мұғалімдерді ата-аналармен ортақ іске ұйымдастыру.

3. Ата-аналар ұжымын құру. Бұл күрделі, әрі жауапкершілігі мол маңызды міндет. Бұл бағытта ата-аналар комитетін құру, оның жұмыс жоспарын жасау, оларды мектептегі қоғамдық жұмысқа қатыстыру, атқарылатын істерге талдау жасап отыру т.б. жұмыстарды

міндеттейді.

4. Ата-аналардың педагогикалық білім дәрежесі мен мәдениетін үнемі арттырып отыру. Ол үшін ата-аналардың жаппай педагогикалық білім алуларын ұйымдастыру. Бұл бағытта баспасөз беттерінде, радио, көгілдір экран арқылы, педагогикалық білімдер жетілдіру университеттерінде, семинарларда, ғылыми-практикалық конференцияларда, ата-аналар жиналыстарында педагогикалық білімдерді насихаттау. Ата-аналармен атқаратын жұмыстарында сынып жетекшісінің қызметі. Сынып жетекшісі жоғарыда аталған міндеттеріне сай 5 қызметті атқарады.

1. Ата-аналарды сыныптағы оқу-тәрбие процесінің мазмұнымен және әдістемесімен таныстыру. Сынып жетекшісі ата-аналар жиналысының бірінші отырысында осы мәселеге қатысты өзінің ұстанымы мен педагогикалық көзқарасын баяндайды. Оның мақсаты және міндеттерімен, соған сай өзінің әрекет ету бағдарламасы және тәсілімен, тәрбие жоспарымен таныстырады. Ата-аналармен бірлесіп оны жүзеге асыру жолдарын қарастырады. Осындай отырысқа сол сыныпта сабақ беретін пән мұғалімдерін және мектеп әкімшілігін де шақыру мүмкіншілігі қарастырылады. Мұғалімдер өздері жүргізетін пәндердің ерекшеліктері, мазмұны мен әдістемесі және оқушылардың үй тапсырмасын орындау жұмыстарына қатысты мәселелермен ата-аналарды таныстырады.

2. Ата-аналармен педагогикалық және психологиялық ағарту жұмыстарын ұйымдастыру. Сынып жетекшісі бағытта ата-аналардың педагогикалық және психологиялық білімдер жүйесін меңгеруіне, балаларды әлеуметтік ортадағы мінез – құлқын жақсы білуіне сай, оларға ағартушылық қызмет атқарады. Қазіргі мектеп жағдайында ата-аналардың жалпы білім деңгейі сөзсіз артуда. Бұл олардың педагогикалық көзқарастарында қателіктің болмауына сенімдерін орнықтырады. Дегенмен де педагогикалық және психологиялық зерттеулер нәтижесі ата-аналардың психологиялық-педагогикалық мәдени деңгейлерінің төмендігіне үнемі назар аударады. Сол үшін, бүгінгі таңда қоғамның және ата-аналардың оған деген сұранысы күннен-күнге артуда.

Осы орайда, әрбір сынып жетекшісінің алдында тұрған міндет ата-аналар және мектеп жағдайына тура келетін жұмыс істеу формаларын таңдау. Сондықтан, мұнда мектеп тәжірибесінде ата-аналармен педагогикалық және психологиялық ағарту жұмыстарына қатысты өзін - өзі ақтаған кейбір дәстүрлі формаларды атаймыз.

3. Ата-аналарды балалармен бірге әрекетке қатыстыру. Мұнда тәрбиелеу ортасын кеңейту, оқушы тұлғасының дамуына ықпал ету өрісін арттыру, сабақтан тыс тәрбие әрекетін ұйымдастыру, осы әрекеттер барысында мұғалімдер, ата-аналар мен балалардың өзара қарым-қатынасын жақсартуды көздейді.

Мектеп тәжірибесінде ата-аналарды балалармен бірге әрекетке қатыстырудың әртүрлі формаларын қолданылады:

- сабақтан тыс әртүрлі тәрбиелік шараларға қатыстыру (мәдени жорық, саяхат, кеш, спорттық жарыстар т.с.с.);

- жалпы мектеп көлемінде өткізілетін дәстүрлі шараларға қатыстыру (мектеп бітірушілерімен кездесу, соңғы қоңырау, жаңажыл шыршасы, халықаралық әйелер мейрамы, наурыз, оқушылардың жазғы демалысын өткізу т.б.);

- балалардың сабақтарына, олимпиада, кештерге, апталықтарға, ата-аналардың ашық есік күніне т.б.;

- мектептің кәсіптік бағдар жұмыстарына қатысу (еңбек адамдарымен кездесу, өндіріске саяхат, кәсіби бағдар бөлмесін жабдықтау жұмыстары);

- өздерінің мамандықтарына сай факультативтік және үйірме жұмыстарын ұйымдастыру;

- балалардың аула клубтарын құруға;

- мектептің және сынып кеңестерінің жұмыстарына;

- мектептің немесе сыныптың жөндеу жұмыстарына, ауланы көгалдандыруға қатысу, кітапхана қорын молайтуға, көрмелер ұйымдастыруға;

- мектептің немесе сыныптың әртүрлі шараларын ұйымдастыру және оларды өткізуге

өндіріс және фирмалар арқылы материалдық көмек көрсету т.б.

4. Отбасы тәрбиесіне қатысты ата-аналарға педагогикалық – психологиялық кеңес беру. Бұл бағытта кейбір отбасында бала тәрбиесіне қатысты туындап отырған мәселеге қатысты көмек көрсету, ақыл-кеңес беру

5. Ата-аналар белсенділерімен жұмыс және ата-аналардың әртүрлі қоғамдық ұйымдарымен, жұртшылықпен өзара әрекеттесу. Сынып жетекшісінің бұл бағыттағы жұмыстары ата-аналардың комитетін құрып, оның мүшелеріне белгілі бір бағытта тапсырмалар беру, олардың жұмыстарын ұйымдастыруға кеңес беру, қолқабыс көрсетуден басталады.

Кейбір ата-ана өз балаларының сыныпта атқарып жүрген қоғамдық жұмыстарына барынша қолдау көрсетеді. Мысалы, баласы спорттық шараға, мәдени жорыққа жауапкер болса, оның ата-анасы да өз мүмкіндігінше баласына қолдау көрсетіп, оған қажетті материалдарды табуға көмектесіп отырады. Мұндай ата-аналарды сынып өміріне араластырып отыру да сынып жетекшісінің осы бағыттағы жұмысына жатады. Сонымен бірге сынып жетекшісі бұл бағытта ата-аналардың жалпы мектеп көлемінлегі және аумағындағы қоғамдық ұйымдармен да мектепке қатысты жалпы мәселелерді ортақтаса шешуде бірлесе жұмыс жүргізеді (ата-аналар комитеті, кеңесі, құқық қорғау мекемелері т.б.).

Ата-аналармен жеке кездесу. Сынып жетекшілерінің, мұғалімдердің ата-аналармен жеке кездесуі мектеп өміріне дәстүрге айналған. Оқушылардың отбасына бару, ата-аналарды мектепке шақыру арқылы сынып жетекшілері олармен кездеседі. Ата-аналармен әңгімелесудің барысында баланың мінез-құлқы, ынтасы мен қабілеті, қызығушылығы мен бейімділігі, отбасы мүшелерімен, жолдастарымен қарым-қатынасы жайлы түсінік алады. Сонымен бірге, сынып жетекшілері ата-аналарды балалардың үлгерімі, қоғамдық жұмысқа белсенділігі, кейбір қылықтары туралы мәліметтермен таныстырады. Оқушылардың күн режімі, оларды еңбекке баулу, үйге берілген тапсырмаларды орындау жайлы ата-аналарға педагогикалық кеңес береді.

Ата-аналарды мектепке шақырып сөйлесудің де маңызы өте зор. Ата-аналармен әңгімелесу мазмұны әр түрлі тақырыптарға байланысты. Мәселен, бала жақсы оқиды, тәртібі де жаман емес, бірақ қоғамдық пайдалы іске қатысуға ынтасы жоқ. Бұл жөнінде ата – аналарды күн бұрын ескерту, оларға дұрыс кеңес беру өте қажет. Ғылымның кейбір салаларында баланың дарындылығын дамыту мәселесі жайлы, ал кейде ата-аналарда баланың өрескел қылықтары үшін де шақыруға тура келеді.

Міне, осы жағдайларға ата-аналармен кездесіп, оларға педагогикалық кеңес беру сынып жетекшілерінің, мұғалімдердің, мектеп басшыларының борышы, нақты көмегі. Мектепте кездесу үшін ата-аналар күні белгіленеді. Осы күні олар мектепке келіп, тәрбие оқу мәселелері жайлы пікір алысады, қажетті педагогикалық кеңестер алады. Ата-аналар белсенділерімен жұмыс. Белсенділер мектептің барлық жұмысына қатысады, ата-аналармен қарым-қатынас жасайды, пікір алысады, оларға көмек көрсетеді, ата-аналар конференциясын және жиналыстарын, оқушылардың үйірме жұмыстарын өткізуге көмектеседі, еңбек тәрбиесін, қоғамдық пайдалы жұмысты және өнімді еңбекті ұйымдастыруда өз үлесін қосады. Мектеп үйін, спорт алаңын жөндеу жұмысына қатысады. Жеке отбасымен жұмыс істейді, бала тәрбиесіне салқын және жауапсыз қарайтын ата-аналарға ықпал жасайды, кейбір, әсіресе, қиын балаларды шефке алады, оларға қажетті көмек көрсетеді.

Ата-аналар белсенділері мұғалімдер ұжымының үлкен тірегі. Сондықтан, мектеп басшылары, ата-аналар белсенділерімен арнайы жұмыстар жүргізеді. Олар үшін семинарлар, коллоквиумдер, ұйымдастырып, тәрбие үрдісі мен ұстанымдары, әдістері мен тәсілдері, баланың жасына қарй дене және психикалық даму ерекшеліктері жайлы теориялық және практикалық біліммен белсенділер мүшелерін қаруландырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – Алматы: Дарын, 2004, 362-428 бб.
2. Ғаббасов С. Халық педагогикасы мен психологиясының негіздері. – Алматы: ҚазМемҚызПИ, 2005, 323-бет.

КӘСІБИ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ЖҮЙЕСІ

Керімбек А.Ә.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіби оқытудың маңыздылығы, оқу процесінің ерекшеліктері, кәсіби білім беру жүйесінің құрылымы және құзыреттілік мәселелері қарастырылады. Кәсіби оқытудың басты мақсаты – білім алушылардың кәсіби білімін арттыру және олардың еңбек нарығында бәсекеге қабілетті маман болып қалыптасуын қамтамасыз ету. Оқу процесі арқылы теориялық білім мен практикалық дағдыларды меңгеру жүзеге асады.

Кілт сөздер: көркем шығарма, бастауыш сынып, әдебиетті оқыту, сөйлесуге үйрету.

Аннотация. В данной статье рассматриваются важность профессионального обучения, особенности учебного процесса, структура системы профессионального образования и вопросы компетентности. Основная цель профессионального обучения – повышение профессиональных знаний обучающихся и обеспечение их становления конкурентоспособными специалистами на рынке труда. Через учебный процесс осуществляется приобретение теоретических знаний и практических навыков.

Ключевые слова: художественное произведение, начальный класс, преподавание литературы, обучение разговору.

Abstract. This article discusses the importance of vocational training, the specifics of the educational process, the structure of the vocational education system, and issues of competence. The main purpose of vocational training is to increase the professional knowledge of students and ensure their development as competitive specialists in the labor market. Theoretical knowledge and practical skills are acquired through the educational process.

Key words: artwork, elementary class, teaching literature, teaching conversation.

Кәсіби оқыту білім берудің негізгі жолы. Кәсіби оқытудың басты мақсаты – білім алушының кәсіби білімділігін арттыру.

Оқу процесі – табиғат және қоғам жайында ғылымда жинақталған білім жүйесін басқа адамдардың меңгеруіне және оны өмірде тиімді етіп қолдануын айтады. Оқу процесін басқару әрбір қоғамның даму дәрежесіне байланысты. Білім беру нәтижесі екі тұрғыдан қарастырылады:

1. Нақты білім беру жүйесі арқылы алынатын және білім беру стандарты формасында тіркелетін нәтиженің бейнесі. Қазіргі замандағы білім беру стандарттары оқытудың белгілі бір курсың өту үстіндегі адамның тұлғалық сапасына оның білімі мен икемділігіне қойылатын талаптарды қамтиды. Стандарттың мазмұны әлеуметтік мәдени тәжірибенің идеалды формада сақталатынына әлбетте қол жететін көрінісі екені мәлім.

2. Білім беру нәтижесі бұл белгілі бір білім беруші жүйеде оқытудан өткен адамның өзі. Қазіргі жағдайда еңбек нарығында экономиканы қайта құруда жастардың кәсіптік дайындығының кәсіптік шеберлігінің деңгейі, сәттіліктің кепілі бола алады. Кәсіптік оқу орнында оқу процесін іске асыру педагогтың саналы іс-әрекет жасау қабілетіне байланысты. Іс-әрекеттің бұл кезеңі педагог құзіреттілігінен шешіледі.

Кәсіптік білім беру жүйесі – бұл кәсіби және жоғары білім беру мекемелері, оның ғылыми және ғылыми-әдістемелік органдары және олардың басқару жүйесі мен қоса жиынтығы. Басқару құрылымы:

- Бастауыш кәсіптік білім;
- Орта кәсіптік білім;
- Жоғары кәсіптік білім;
- Қосымша кәсіптік білім.

Кәсіптік мектептер мен лицейлерде негізгі білім базасында орта білім берумен бірге белгілі бір кәсіп саласы бойынша жұмысшы қызметкерлерін дайындайды. Оқу мерзімі кәсіптік мектептерде 2-3 жыл, ал кәсіптік лицейлерде 3 жыл, кейбір күрделі технологиялар мен құрылғыларды үйрену 4 жыл мерзімді қажет етеді. Бастауыш кәсіптік білім беру қайсыбір кәсіпті саласы бойынша орта білім негізінде қысқартылған уақыт мерзімде жұмыс істей алады.

Кәсіптік лицей – кәсіби білім беру жүйесіндегі болашақ білікті жұмысшыларды дайындайтын, оқытатын және тәрбиелейтін оқу орны.

Оның мақсаты – азаматты жұмысшы мамандығына дайындауда өз қабілеті мен қызығушылығына, мүмкіндігіне қарай білім беру, оларды қайта даярлау және кәсіптік біліктілігін көтеру.

Білім беру ақпараты – белгілі бір кәсіп саласы не мамандық бойынша оқушыларға ғылыми-техникалық білім, практикалық дағды беріп, кәсіптік шеберлікке баулу. Кәсіптік әлеуметтік ортаның ережелері мен нормаларын орындауға үйрету. Педагогикалық коммуникация тәсілдері арқылы оқушыларға кәсіптік білім беру мен тәрбиелеуде құрал-жабдықтар арқылы оқытудың әдістерін қолдану қажет.

Негізгі білімі барлар үшін оқу мерзімі – 3 жыл, ал толық орта білімді жастар үшін - 1,5 жыл. Кәсіптік мектептерде кәсіби білім беру дегеніміз – инженер-педагогтық ұжым мен оқушылардың бірлескен іс-әрекеті олардың теориялық білім негіздерін, практикалық қабілеттері мен кәсіби дағдыларын қалыптастыру. Сонымен қатар, белгілі бір кәсіп саласы талап етіп отырған біліктіліктер деңгейін қалыптастыру.

Қазіргі педагогика ғылымында негізгі базалық ілімдердің бірі «құзыреттілік» болып отыр. Құзыреттілік дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік, күш-жігердің болуы. Құзыреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етеді және олар бәсекеге қабілетті маманмен қамтамасыздандырады. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән бере отырып, білімді жоғары дәрежеге көтергені мәлім. Құзыреттілік еңбек нарығында тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, соның ішінде білімдік және еңбектегі мобильдік өсулермен негізделген. Құзыреттіліктің жеке компонентін анықтай отырып, ол адамның алдына қойған мақсаттарын орындауға көмектесетін сипаты мен икемделігін айтады.

Қазақстанның әлеуметті-экономикалық даму мақсатын жүзеге асыруда кәсіптік білім беретін оқу орындарында бәсекелестікке қабілеті бар болашақ мамандарға әртүрлі өндірістік салаларға даярлау деңгейі білім беру жағдайларымен анықталады. Қазіргі таңда жан-жақты маман даярлау олардың әлеуметтік, кәсіптік, өздік жұмыс жасай алу қабілеттерін дамытумен белгіленеді. Себебі, әлеуметтік сала экономикасын дамыту осы болашақ мамандардан төмендегідей шарттардың орындалуын талап етеді:

- жүйелі ойлауды;
- өзін-өзі тануды;
- жаңа технологияларды меңгеруді,
- кейбір жағдайда өз бетімен дұрыс шешім қабылдауды;
- әр іске жауапкершілікпен қарауды,
- нәтижеге бағытталған істерді жасауды.

Осыған орай, біздің мамандықтар бойынша арнайы пәндер арқылы білім беру мемлекеттік білім стандарттары негізінде құрылған типтік жұмыстар бағдарламалары, оның негізінде дайындалған оқу, жұмыс бағдарламалары, тақырыптық – күнтізбелік

жоспарлар, оқу – әдістемелік кешендер, электрондық оқулықтар, жаңа ақпараттық – технологиялар, тірек-сызба, сын тұрғысынан ойлау, рефлексия әдістері қолданылып келеді. Мұның барлығы маман моделінің нарықтық экономикада қажеттілігін туғызуға бағытталуы негізделеді. Себебі, соңғы кезде білім саласында біліктілік моделінің құзыреттілік моделіне ауытқуы көп қарастырылып келеді, яғни жұмыс берушіні көбіне біліктілік емес, құқық, ақпарат, әлеуметтік сала жағынан құзыретті мамандар қызықтырады. Бірақ, біліктілікке қосымша құзыреттілік бірге жүрген жағдайда маман моделі жүйелі әрі сапалы болады. Осыған орай мамандардың негізгі, жалпы кәсіптік, арнаулы құзыреттілік деп топтарға бөлінгенін қарастырсақ.

Құзыреттілік — сала ерекшеліктеріне қарамастан барлық мамандар бойынан табылу Құзыретті маман даярлау мақсатында «білім алушылардың білімдік белсенділігін

арттыру технологиясын» пайлана отырып, оқыту технологиясы бойынша білім беру мақсаты білім алушыларға өндірістік ситуациялар беру арқылы өз бетінше жұмыс жасау қабілетін, дұрыс шешім қабылдау мүмкіндігін қалыптастыру арқылы бәсекеге қабілетті маман ретінде дамуына көмектесу.

Ақпаратты, коммуникативті, әлеуметті-құқықтық құзыреттер педагогтан ақпараттық технологияларды қолдана алу (мультимедиа, электрондық пошта, интернет) мүмкіндіктерін, бұған қоса білім алушы мен педагог арасындағы байланысын, бірін-бірі түсінуін, топпен жұмыс жасауын, ұйымдастыру басқару шешімдерін дұрыс таба алуын, қолдану қабілеттерінің басым болуын, әлеуметтік қызметтердің маңызын түсінуін, қоғамдық міндеттерге тұрақты қарауын талап етеді.

Құзыреттілік – кәсіби маман даярлаудың басты сапасы екенін әрдайым есте сақтаған жөн. Өйткені еліміздің саяси – экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай өзінің алдындағы үлкен жауапкершілікті сезініп, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылу — кәсіби білігі мол педагогты қажет ететін заман талабы екенін ескеру қажет.

«Құзыреттілік» түсінігі білім беру саласында 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиетінде, ал 1980 жылдарда отандық әдебиеттерде кездесті. Кәсіби құзыреттілік — жете білушілік ұғымын енгізудің қажеттілігін, оның мазмұнының кеңдігімен, интерактивтік сипатымен, «кәсіптілік», «біліктілік», «кәсіби мүмкіндіктер» деген түсініктерді білдіреді. Педагогтың құзыреттілігі бірінші орынға ақпараттық сауаттылығын, мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Құзыретті педагогтан өз ісінен шеберлікті, жақсы оқытушы болу үшін мамандығына қажетті қабілеттіліктерді және жалпы әлемдік мәдениетті, сонымен қатар өз елінің мәдениетін, интегралды үдерістерді меңгерген, әлемдік білім кеңестігінің өресінен шыға алатын талпынысы жоғары, шығармашыл болуы керектігін талап етеді. Педагог қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз тәрбиелеп отыратын, ортамен, адамдармен, білім алушылармен қарым-қатынасқа тез түсе алатын, ұйымдастыру қабілеті жоғары, тәжірибесі мол және тағы басқа қасиеттерді жинақтағанда ғана оның бойынан кәсіби құзыреттілікті анық байқауға болады. Сондықтан осындай міндеттерді орындай алатын құзырлы педагогтың алдында теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым- қатынас мәдениетін меңгерген, бәсекеге қабілетті, құзыретті маман даярлау міндеті жүктеліп отыр.

Даярлығы жоғары білікті, кәсіби құзырлы педагог білім беру нәтижесі ретінде ақпараттық коммуникативті технологияны меңгерген жеке құзыретті тұлға – білім алушыны қалыптастырады. Құзыреттілік білім беру жағдайындағы инновациялық үдеріс – нысанның, педагогикалық идеяның, деректер мен тұжырымдардың, теорияның, әдіс-тәсілдердің жаңа сапалық өзгерістерін қамтамасыз ететін үдеріс, қоғамның педагогикалық құндылықтарға сәйкес жаңа ақпараттық технологияны меңгеруі қолдануы. Қоғамдағы білім беру саласындағы инновациялық үдерістер мен реформалар оқытушының ісіне еңбек жолына – «инновациялық білімді», «ақпараттық даярлықты», «ақпараттық технологияны» және тағы басқа технологияны алып келді. Осы аталған жаңа

инновациялық ілімдер нарықтық экономикалық заманда құзыретті бәсекеге сай маман әзірлеуді жүктеп отыр.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау керек»- деп атап көрсетілген. Демек, білім меңгерудің тиімді жолдарын, әдіс-тәсілдерін талмай іздеу – әр педагогтың міндеті. Әрбір педагог жұмыс тәсілі мен формасын, өз педагогикалық технологиясын таңдай отырып, білім алушылардың білімін жетілдіру бағытында жұмыс істеуі керек. Осыған байланысты әр түрлі әдістерді, ақпараттық технологияларды қолданудың қажеттілігі туындайды.

Жаңа ақпараттық технологияны меңгеруде зияткерлік кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Елімізде болып жатқан өзгерістер білім беру жүйесіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, білім алушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуды, педагогтың іс- әрекетінің жаңаша тұрғыда ұйымдастырылуын талап етеді.

«Нағыз оқытушы» — деп, білім алушылардың ойы мен жүрегіне жол тапқан ұстазды айтамыз. Бүгінде кәсіптік — техникалық мамандықтарға сұранысты өтеу – кәсіптік білім беру ұйымдарының педагогтарының аса маңызды міндеті болып отыр. Білім алушыларды заманауи ғылым жетістіктерімен қаруландырып, өндіріске, өнеркәсіпке жаппай аттандыру кезек күттірмейтін мәселе. Жаңа заманға жаңа маман қажет екендігі баршаға мәлім,соның ішінде ол педагог алдына қойылған, жүктелген міндет екенін ескерген жөн. Ақпараттық технологияны қолдана оқыту — білімнің жүйелілігін, бірізділігін жолға қоюға, нәтижеге бағытталуын жетілдіруге жетелейді. Кәсіптік колледжерде арнайы пәндерден теориялық және тәжірибелік сабақ берудің өзіндік ерекшеліктері бар. Осындай бағыттағы сабақтарда білім алушылардың ынтасы мен талпынысы ақпараттық технологияның құзыретті маман даярлауда, заман талабына сай жұмысшы моделін қалыптастыруда мынадай мүмкіндіктерді аша алады:

- өз ісінің шебері болуына;
- мамандығын сүйеге;
- ынталы, жан-жақты дамыған маман болуға;
- болашақ маман иесінің құзыреттілігін қалыптастыруға;

Жоғарыдағы қажеттіліктерден оқу пәндерін оқытуда мынадай себеп-салдар туындайды:

- біліктілікті, білімді әрқашан арттырып отыру;
- шығармашыл болу;
- жаңаша өзгерістер енгізу;
- сыни көзқарасты байыту;
- жетістіктер мен кемшіліктерге педагогикалық сараптама жасай білу;
- құзыреттілікті жоғары деңгейге шыңдау.

Қорыта айтқанда, кәсіби даярлықта әрбір кәсіптік оқу пәнінің білім мазмұны мен әдістемелік жүйесі негізінде жеке тұлғаға қойылатын кәсіби деңгейі, нәтижеге бағытталған сауаттылық шешімін табу керек. Өйткені кәсіби даярлықта педагогке қажетті кәсіби құзыреттіліктерді толыққанды меңгерген оқытушы білім алушыны оқытуда, білім алу нәтижесіндегі құзыреттіліктерді сапалы меңгерте алатыны сөзсіз. Сөз соңында ағартушы – ғалым А. Байтұрсыновтың: « Бала оқытуын жақсы білейін деген адам – әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білу керек» - деген сөздерімен түйіндегім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бабаева С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы / Алматы. – Дарын. – 2006. – 350б.
2. Досымбаева Э. Еңбекке баулу жолдары // Сыныптан тыс жұмыстар. – 2009. – №7. – 22-23б.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЛЫПТАСТЫРУ – МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСТЫРУ КУРСТАРЫН ТАЛДАУ

Назар Д.Б.

Ағылшын тілі кафедрасының оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
diana_nazar@bk.ru

Шингалиев Ж.Е.

Шетел тілі: екі шетел тілі педагогтарын даярлау
БББ 1-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
zholdas_01@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада технологиялық қалыптастыру - білім берудегі жаңа технологияларды қолдану бойынша мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстары туралы айтылады.

Кілт сөздер: ақпарат, білім, технологиялық білім беру, техникалық, теориялық, педагогикалық бағыт

Аннотация. В данной статье рассматриваются технологическая формация - анализ курсов подготовки учителей по использованию новых технологий в образовании.

Ключевые слова: Передача информации, знания, технологическое образование, технический, теоретический, педагогические направления

Abstract. This article examines the technological formation - analysis of teacher training courses on the use of new technologies in education.

Key words: Information transfer, knowledge, technological education, technical, theoretical, pedagogical direction

Due to the use of new technologies in education we have new interaction patterns, the redefinition of teachers and students' roles with knowledge being constructed in a different way. Therefore, we need to provide pre-service, in service and continuous education formation courses to teachers on the use of new technologies in education as well as to investigate the existing ones to know the kind of formation being offered and, if necessary, to redesign them so that they can meet the existing needs. Nowadays, there is a new vision and concept of what teaching and learning is, with knowledge construction being shared, with new resources and the use of technologies in education.

A new society (named information society) calls for the redefinition of roles, changes in the way courses and activities are designed. There is a new concept for literacy, a broader one, associated to the digital context. Elements that do not occur isolated but are intrinsically related. Thus, there is room for investigation and reflection which is the goal of this study: to describe and analyze formation courses for English language teachers that aim at contemplating the aspects mentioned above as well as developing digital literacy on its participants. New dynamics in learning are needed because there are new ways of accessing information, thinking, reasoning, and many times with the chance of using new technologies in education. Learning to learn is the current dynamics and according to her, it is important to know how to ask questions, how to access information and, moreover, to know how to convert information into knowledge. Education should develop the capacity to propose and solve problems, make people curious,

explore the doubt, rethink the thought, “develop argumentation, discussion, prediction, development, constant attention and the sense of opportunity”.

Knowledge construction would, then, depend on the experiences people lived when doing some investigation and on people’s own style in retrieving and organizing information. Martinez believes new information and communication technologies have a relevant role, although its introduction in education does not aim at solving or extinguishing the existing educational problems. He emphasizes that the incorporation of new technologies does not aim at substituting the technologies that are currently being used. The goal is to complement them, so that the teaching learning processes become more efficient. Besides, access to information does not guarantee its conversion into knowledge; in order to do so, logical thinking, reasoning and critical judgment are needed. Education is much more than technological support and the author assures that it depends on human components, ideals and values. But Braslavsky reminds us that information transmission and learning are distinct things, with learning being not connected to the new technologies as believed.

Sacristán, on the other hand, sees education as a phenomenon and states that the most used metaphor to characterize it is information society. Sacristán highlights that other ways of finding knowledge emerge as well as new environments in which learning is possible. Information is now a determining factor as well as the centre of productive relations, inclusion or exclusion. It indicates new relations among individuals, cultures and social classes but it is important to recall that to educate is not only to inform, but also to prepare citizens and develop personalities. Having in mind this new vision of education and learning, it is also important to think about the teacher’s role. Lopes sees the teacher as a process organizer, that is, a driver on new roads. He presents the teacher as an interface, since the teacher will build bridges between students and the information and will also drive and show ways, making the construction and acquisition of knowledge easier. The teacher is a researcher educator, a promoter of bonds and sensibility. The teacher is responsible for supporting the student when she/he is organizing information, in developing critical analysis and reflection, and always counting with the unexpected. He agrees with this opinion but the teacher is now an agent of memory, value, innovation, and educational memory.

For memory agent, she understands the teacher who is able to accomplish interactions and exchanges among languages, spaces, time and knowledge, building bridges between students and technologies. The agent of values influences behaviors and attitudes and fosters identity and sociability.

The agent of innovations helps in the comprehension, use, application and evaluation of available and utilized innovations. And the agent of educational memory deals with knowledge that is theoretical, technical, abilities, attitudes, pedagogical rites and other aspects taught and practiced in institutions that reflect specific ways of thinking, of feeling, of acting. These duties complement each other and are inseparable from the act of teaching/learning, thus, the teachers’ role enlarges instead of being extinguished in this new learning/teaching context.

References:

1. Braslavsky. C. The educational policies and the technological revolution, in a world of growing and partial interdependences. Morumbi, 2004.
2. Delcin. R. The metamorphosis from the classroom to the cyberspace. Rio de Janeiro, 2005
3. Kenski. V. The teacher’s role in the digital society. Moscow, 2001.

ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ДАЙЫНДЫҚ ДЕҢГЕЙІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Кенжебаева Мөлдір

Жоғары Кентау гуманитарлық-техникалық колледж студенті

Ғылыми жетекшісі: Жаздықбаева Мария Ботайқызы

Педагогика ғылымдарының кандидаты., доцент

Қазақстан, Кентау қаласы

mariya.jazdykbayeva@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Оқушыларға тек білімді ғана емес, өмірді де үйрете білу керек. Демек, біздің болашақ ұстаздарымыз осы ақпараттық қоғамға ілесе отырып: оперативті ойшыл: оперативті шешім қабылдайтын: ерекше ұйымдастырушылық: нақты бағыттаушы болып шығуы – заман талабы.

Болашақ ұстаздар – қазіргі оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту арқылы ізденуге, ойлау қабілетін, интеллектуалдық белсенділігін жоғары деңгейге жеткізу, жаңаны түсінуге үйрету, білімнің жетіспеушілігін сезіну арқылы күтілетін нәтиже болып табылатын құзыреттіліктерді қалыптастыру.

Кілт сөздер: ұлт, бала, тәрбие, отбасы, ата-ана.

Аннотация. Студенты нуждаются в умении обучать не только знаниям, но и жизни. Следовательно, то, что наши будущие педагоги, не отставая от этого информационного общества, становятся: оперативными мыслителями: оперативными лицами, принимающими решения:необычайно организаторскими: конкретными направляющими - это требование современности.

Именно формирование компетенций является ожидаемыми результатами в формировании у будущих педагогов - современных студентов направленности на поиск через развитие творческих способностей , выход на высокий уровень мышления, интеллектуальной активности, обучение пониманию нового, ощущению недостатка знаний.

Ключевые слова: национальность, ребенок, воспитание, семья, родители.

Abstract. Students need the ability to teach not only knowledge, but also life. Therefore, the fact that our future teachers are not lagging behind this information society: quick - thinking: quick - decision-maker:exceptionally organizational capable: a clear guide is a requirement of our time.

Here, the formation of competence is the expected results in the formation of a search orientation by developing the creative abilities of future teachers - modern students, reaching a high level of thinking, intellectual activity, teaching them to understand the new, to feel the lack of knowledge.

Key words: nationality, son, education, family, parents.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жалпы білім беретін оқу бағдарламасының мазмұны:

1) күтілетін нәтижелер түріндегі мақсаттар жүйесіне жету есебінен мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мазмұнының сапасын арттыруға;

2) ұлттық дәстүрлерге, сондай-ақ жалпы адамзаттық қағидалар мен нормаларға негізделген рухани-адамгершілік және мәдени-әлеуметтік құндылықтарды қалыптастыруға;

3) тәрбиелеу, дамыту және оқытудың мақсат-міндеттерін ескере отырып, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұнына қойылатын талаптардың, мектепке дейінгі және бастауыш білім беру деңгейлерінің арасындағы жүйелілік, тұтастық, сабақтастық және үздіксіздік қағидаттарының бірлігін қамтамасыз етуге;

4) балалардың, соның ішінде ерекше білім беруге қажеттіліктері бар балалардың денсаулығын сақтау мен нығайтуды қамтамасыз ететін психологиялық-педагогикалық жағдайларды жасауға;

5) мектеп жасына дейінгі балалардың жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, ойын қызметінен оқу қызметіне біртіндеп өтуге дайындыққа;

6) жеке тәсілдер негізінде балалардың түрлі іс-әрекеттерінде олардың қабілеттерін, бейімділіктерін, талаптары мен дарындылықтарын дамытуға;

7) мектеп жасына дейінгі балалардың бастауыш мектепте оқуына тең мүмкіндік беруді көздейтін қарапайым қимыл-қозғалыс, коммуникативтік, танымдық, шығармашылық білім, білік және дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

1) дене бітімі дамыған;

2) білуге құмар;

3) белсенді;

4) эмоциялық елгезек;

5) үлкендермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасау құралдары мен өзара іс-қимыл тәсілдерін меңгерген;

6) өзі, отбасы, қоғам (жақын әлеумет), мемлекет (елі), әлем және табиғат жөнінде алғашқы түсініктері бар;

7) мектепте оқуға қажетті біліктер мен дағдыларды игерген мектепке дейінгі ұйым түлегінің моделін сомдайды.

Сурет-1. Қазақ биі

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті маман дайындау.

Білім сапасын арттыру және нәтижеге бағытталған үлгіге беталуы барысында тәрбиешілер мемлекеттік стандарт берілген нәтижелерге жетуде кәсіби шеберлікпен меңгерген зерттеу біліктері мен дағдылары нәтижесінде проблеманың шешімін таба алатын, ақпараттық – коммуникативті мәдениеті жоғары тұлғалық - дамытушылық функцияны атқарады. Қазіргі заман адамның осы құзыреттілікті меңгере отырып тек «кәсіби икемділігін оңтайландыруды қамтамасыз ету ғана емес, іске асырылу мүмкіндігін «үнемі оқып – үйрену және өзін-өзі жасау талабын қалыптастыра алады.[1]

Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сыңарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен

бүгінгі, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтердің, зиялылар қауымының деңгейіне байланысты. Бұл жайлы Б.Тұрғанбаева «... өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын – құзырлылықтар деп атаймыз » деп анықтаса, Ресей ғалымы Н.Кузьминаның көзқарасы бойынша, «Құзырлылық дегеніміз - педагогтің басқа бір адамның дамуына негіз бола алатын білімділігі мен абыройлығы» [2].

Қ.Құдайбергенова «Құзырды әртүрлі кенеттен болған ситуацияларда мәселелерді шешу үшін қажетті білімді немесе әрекетті көрсете білу қабілеті, білім мен өмірлік ситуация арасындағы байланысты орнату мүмкіндігі ретінде, ал құзырлылықты адамның өзіндік деңгейіне, даралық қасиеттеріне тікелей байланысты тұлғалық, теориялық, практикалық өлшеу дәрежесі жоғары деңгейде кіріктірілген құрылым ретінде қарастыру ұсынылады» деген тоқтам жасайды[3].

1. Арнайы құзыреттілік- өзінің кәсіби дамуын жобалай білетін қабілеті.
2. Әлеуметтік құзыреттілік- кәсіптік қызметімен айналысу қабілеті.
3. Білім беру құзыреттілігі - педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу қабілеті.

Ендеше құзыреттілік дегеніміздің өзін қазіргі заман талабына сай педагог қауымының өзін -өзі өзгерте алу қабілеттілігі деп түсінуге болады. Білім саясатындағы түбегейлі өзгерістерді күнделікті оқу үрдісінде берілетін тапсырмалардан бастау қажет екендігі айқын көрсетілген. Студенттер оқытушы қауымнан тек білімге ғана емес, өмірге үйрететін қабілеттілікті қажет етіп отыр. Демек, болашақ педагогтеріміз осы ақпараттық қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы: жедел шешім қабылдаушы:ерекше ұйымдастырушылық қабілетті: нақты бағыт- бағдар беруші болып шығуы - бұл қазіргі заманның талабы. Міне, құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ Ұстаз - қазіргі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың , интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ. Бұның өзі өз кезегінде қазіргі ұстаздардан шәкіртті оқытуда, білім беруде, тәрбиелеп өсіруде белгілі бір құзіреттіліктерді бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. [4]

Мұндай құзырлылықтың қатарына мыналар жатады:

- бағдарлы құзіреттілік (азаматтық белсенділік, саяси жүйені түсіну, баға бере білу, елжандылық, т.б);
- мәдениеттанымдылық құзіреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті);
- оқу-танымдық құзіреттілік(өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу);
- коммуникативтік құзіреттілік (адамдармен өзара қарым-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуы);
- ақпараттық-технологиялық құзіреттілік (ақпараттық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті);
- әлеуметтік- еңбек құзіреттілігі (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті);
- тұлғалық өзін-өзі дамыту құзіреттілігі (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті).

Аталған құзыреттілік қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзыреттіліктерінің жан- жақты болуы талап етіледі. Егер педагог

өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана студент құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік табады. Бір сөзбен айтқанда, тұлғаға бағытталған білімдер жүйесі білім стандартына сай тұлғаның жан- жақты дамуына негізделген, алған білімін өмірдің қандай бір жағдаяттарына қолдана алатындай дәрежеде ұсыну педагогтің құзыреттілігіне байланысты болады.

Нәтижелі критерийлер. Тәрбиеші өз ісіне қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырады. Біреулер нәтиже ретінде балалардың білімдерінің стандартқа сай болуын алса, енді біреулер олардың қарым-қабілетін дамытуды алады, ал кейбіреулері балалардың өмірге дайындығын басты назарда ұстайды, ал оқыту нәтижесі біз үшін баланың психологиялық функцияларын жетіліп, өзінің педагогикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуге қолдана алуы.

Шығармашылық критерийлер. Тәрбиеші өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашыл тәрбиеші үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр тәрбиеші ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс. А.Маркова оның кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі: тәрбиешінің өз мамандығына бейімделу кезеңі: мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңі:мамандықты еркін меңгерген кезең: мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең. Осылайша ғалым кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер- тәрбиешінің, жаңашыл- тәрбиешінің, зерттеуші- тәрбиешінің, кәсіби дәрежесіне көтерілген тәрбиешілердің жиынтық бейнесі ретінде қарастырады.

Ең бірінші кезекте тәрбиешінің «өзіндік жаңалығы» болуы қажет. Ғылым жаңалығын түрлендіруде өз үлесін қосу арқылы жасаған нәтижелі жұмысы өзгелердің тәжірибесін толық көшірмей, жаңа ортаға икемдеп, өзіндік іс- әрекет жиынтығы арқылы айтарлықтай нәтижеге қол жеткізу керек.Қазіргі кәсіптік- педагогикалық қызмет қандай тәрбиешіді талап етеді. Тәрбиеші – балалардың жеке тұлғасын дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайларда еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процестерді басқара алатын, адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан- жақты дамыған шығармашыл тұлғаны талап етеді.

Ал, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, баланың шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық- ізгілілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс- қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды таңдап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті айтамыз.

Балабақшаның бүгінгі жайы мен ертеңі, балалардың білімділік және тәрбиелік деңгейі шешуші дәрежеде тәрбиешіге, ата-анаға және қоғам қауымдастығына жүргізілген жұмыстарға, ізденісіне байланысты. Балабақшаларға арналған бағдарламалар педагогикалық үрдісті жаңаша қарауды талап етеді. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты – жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру болса, оқытудағы негізгі мақсат - өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Жеке тұлғаның дамуында маңызды рөл атқаратын баланың өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыра білу; сол арқылы материалды саналы меңгертудің жүйесін жасау; баланың түрлі дара қабілеттерін арттыру[6].

Өз бетінше жұмыс қазіргі жеке тұлғаны қалыптастыру және тәрбиелеуде, білім берудің приоритетін түбегейлі өзгертуде, яғни бұрынғыша баланы пәндік білім, біліктердің белгілі бір жиынтығымен қаруландыруды түбегейлі өзгертуде.

Өзіндік жұмыстың негізгі мақсаты балалардың танымдық міндеттерін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттері мен қызығушылығын жетілдіру, білімге құштарлығын ояту. Тәрбиеші сабақта әдіс - тәсілдерді пайдалана отырып, балалардың ұсыныс - пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік туғызып отыру қажет. Әдіс – тәсілдер арқылы өткізген әрбір сабақ балалардың ойлануына және қиялына негізделіп келеді, баланың тереңде жатқан ойын дамытып оларды сөйлетуге үйретеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан - жақты тануды ойлап, балалардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру әрбір тәрбиешінің міндеті.

Жаңа технологияны меңгеруде тәрбиешінің жан – жақты, білімі қажет. Қазіргі тәрбиеші:

- Педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алатын;
- Педагогикалық өзгерістерге тез төселетін;
- Жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын;
- Балалармен ортақ тіл табыса алатын;
- Білімді, іскер, шебер болу керек;

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан –жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы бала тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі бала – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында 2015жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы//Астана. 2004. 3-4б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Астана . 2004. 28-б
3. С.Е. Шишов. Понятие компетенции в контексте проблемы качества образования // «Государство и образование», 2002. 88-с
4. В.А. Хуторской. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированной парадигмы образования. // «Народные образования», №2, 2003. 58-94-с
5. Б.А. Тұрғынбаева. Тәрбиешінің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-бет
6. К.Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі » атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ (АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛЫНДА)

Рахманов Г. Н.

Ағылшын тілінің теориялық аспектілері
кафедрасының аға оқытушысы,
Өзбек мемлекеттік әлем тілдері
университеті, Өзбекстан
gulam1958@mail.ru.

Андатпа. Мақала салыстырмалы тілдер материалында "билік" ұғымдық өрісін білдіретін лексикалық бірліктердің семантикасындағы ұлттық-мәдени компоненттің ерекшелігін зерттеуге арналған. Зерттеуде лингвистикалық әдістер салыстырмалы-типологиялық және сипаттамалық, сонымен қатар материалдарды іріктеу, өңдеу және түсіндіру сияқты әдістермен ұсынылған салыстырмалы Лингвистикада қолданылатын сабақтас ғылым әдістері қолданылады.

Кілт сөздер: ұлттық ерекшелік, саяси лексика, лингвомәдениеттану, семантикалық құрылым, контекстік талдау, салыстырмалы лингвистика, референт.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению специфики национально-культурного компонента в семантике лексических единиц, репрезентирующих понятийное поле «власть», на материале сопоставляемых языков. В исследовании применяются лингвистические методы: сравнительно-типологический, и описательный, так же методы смежных наук применяемые в сопоставительной лингвистике, представленными такими приемами как отбор, отработка и интерпретация материалов.

Ключевые слова: национальная специфика, политическая лексика, лингвокультурология, семантическая структура, контекстуальный анализ, сопоставительная лингвистика, референт.

Abstract. This article is devoted to the study of the specifics of the national-cultural component in the semantics of lexical units representing the conceptual field of "power" based on the material of the compared languages. The research uses linguistic methods: comparative-typological, and descriptive, as well as methods of related sciences used in comparative linguistics, represented by such techniques as selection, elaboration and interpretation of materials.

Key words: national specific character, political linguistics, lingua-culturology, semantic structure, contextual analysis, comparative linguistics, referent.

При описании любых процессов в языке обычно употребляются определенные лексические единицы, в том же терминологическая лексика в нашем случае, данный пласт лексики относительно стабилен языке, и сдвиги в нем вызываются главным образом, изменениями, происходящими в политическом устройстве государства. Например, при образовании новых государственных учреждений и институтов местного управления возникает необходимость в новых наименованиях. Наоборот, при ликвидации каких-либо организаций, социально-политических институтов, партий возможно исчезновение соответствующих лексических единиц политического языка. Следует отметить, что после завершения советской эпохи в политической лексике английского, русского и узбекского языков наблюдаются существенные изменения, обусловленные общественно-политическими процессами. Целью нашей работы является – выявление национально- культурный компонент в семантике политической лексики сопоставляемых языков.

Совершенно очевидно, что семантический анализ политической лексики — одна из актуальных тем лингвистических исследований. Методики **семантического анализа** политической лексики на материалов текстов последних многоаспектно рассмотрены в работах [О.И. Воробьева 2000:3-7];[Н.А.Резникова 2005:49-54];[Г.Б.Крючкова 1989:4-5]; [Руженцева 2002 :] и ряда других лингвистов.

Особая система средств выражения политической идеологии, волеизъявления и убеждения, сложившаяся в политической коммуникации, получила в лингвистической литературе название «политический язык». Однозначное понимание данного термина окончательно не сложилось. Более того, не все лингвисты признают «правомерность» его введения в понятийный аппарат своей науки. При этом все ученые сходятся в том, что политика является специальной областью и имеет свой специальный словарь [Резникова 2005: 49-54].

Семантический анализ позволяет с опорой на контекстное значение определить основные референтные знаки политической сферы. Например, в узбекском языке слово «независимость» (англ. independence) как политический термин употребляется в значении «независимое государство», и появляются ряд терминологических сочетаний с ведущим компонентом «независимость». Например, Independence Day – День Независимости (национальный праздник узбекского народа) Independence Square – Площадь Независимости, а устойчивое словосочетание «to win independence» означает добиться независимости. Также, «играть с огнем» (англ. to play with fire) означает «играть с политикой».

На наш взгляд, для семантического анализа политической лексики с точки зрения национально-культурного компонента необходим контекстуальный анализ, который очень важен для выявления национальной специфики слова.

В ходе семантического анализа мы обнаружили лексических единиц репрезентирующие понятийное “поле государственный аппарат”, государственно-исполнительная власть, социально-политические институты и их структур, появившиеся в связи с преобразованием нового государственного строя. Таким образом, этот слой лексики пополняется за счет употребления новых терминов обозначающих понятий непосредственно связанных с атрибутикой каждого независимого государства. Например, в России претерпевает серьезные трансформации, отражающиеся в лексической системе русского языка за счет инноваций семантического характера: премьер-глава правительства – председатель правительства, президент-глава государства, мэрия-администрация города, парламент-федеральное собрание, сенат-совет федерации – верхняя палата Федерального собрания, Государственная дума-нижняя палата Федерального собрания, вице-премьер-заместитель председателя правительства, муниципалитет-орган местного самоуправления. Однако такой сходственный процесс происходит в лексической системе узбекского языка: Олий Мажлис – высший законодательный орган государственной власти, Сенат верхняя палата парламента, аксакал-старейшина махалли, махалля – орган (или институт) местного самоуправления граждан, хаким – глава администрации города, района или области (мэр), хокимият – орган государственного управления.

Обзор контекстуального анализа ОПЛ на материале сопоставляемых языков позволяет делать следующие выводы:

1. ОПЛ является один из наиболее подвижных слоев языковой системы и служит для пополнения политической терминологии. Обновление языка состоит не только в появлении новых слов, но и в развитии новых значений.

2. Очевидно, что семантический анализ ОПЛ репрезентирующие понятийное поле «власть» в сфере «государственного управления» показывает что появление новых слов и знаний политического характера в сопоставляемых языках обусловлено с необходимостью в обозначении новых реалий, явлений или понятий в сфере государственного управления каждого общества и проявляют национально-культурный компонент который более характерна для русского и узбекского народа.

Использованная литература:

1. Баскаков Н.А. Титулы и названия в социальной структуре бывшего Хивинского ханства // Советская тюркология. 1980. N 1. - 63-71с.
2. Воробьева О.И. Политическая лексика. Ее функции в современной устной и письменной речи: моногр. - Архангельск, 2000. - 3-7с.
3. Дадабоев Х.А. Общественно-политической лексики и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках. XI-XIV веков. - Ташкент: Ёзувчи, 1991. - 32с.
4. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. - М., 1984. - 143с.
5. Загоровская О.В. Лексические инновации в русском новейшего периода||

Актуальные проблемы изучения и преподавания русского языка на рубеже
xx-xx1 веков.-Воронеж,2001.-10-11с.

6. Одесский М.П. , Фельдман Д.М. Идеологема “патриот” в русской, советской и
постсоветской культуре // Общественные науки и современность. 2008. N 1. – 109 – 123 с.

7. Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической
лексики и терминологии. – М.; 1989. – 4 – 5 с.

8. Кубрякова Е.С. , Демьянков В.З. К проблеме ментальных репрезентаций //
Вопросы когнитивной лингвистики, 2007. N 4. – 8 – 16 с.

9. Резникова.А. Семантический анализ политической лексики // Вестник, Томск.
госпед. ун-та. Сер. : Гуманитарные науки (филология), 2005. Вып. 4 (48). – 49 – 54 с.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ҚАЗАҚСТАНДА: XXI ҒАСЫРДАҒЫ ЗЕРТТЕУ КАДРЛАРЫН ДАЯРЛАУДА БІЛІМНІҢ РӨЛІ

В. М. Джанпаизова,

Дизайн кафедрасының¹доценті, х.ғ.к.,

Ж. А. Ташенов атындағы Университет, Шымкент қ.,
vasmir1@mail.ru,¹ <https://orcid.org/0000-0002-4356-0257>

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда жоғары білікті зерттеу кадрларын даярлаудағы білім беру жүйесінің рөлі және XXI ғасырда инновациялық ғылыми зерттеулердің дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Мақалада ғылыми-зерттеу қызметіне мамандарды даярлауға бағытталған қазіргі білім беру бағдарламалары талданған. Елдегі университеттер мен ғылыми мекемелердің алдында тұрған міндеттер мен проблемалар, сондай-ақ әлемдік ғылым мен технология саласындағы қазіргі тенденциялар мен шақыруларға сәйкес білім беру сапасын жақсарту жолдары ұсынылған. Ғылыми зерттеулерді қаржыландыру, халықаралық ынтымақтастық және жаңа технологияларды оқу процесіне енгізу мәселелері Қазақстанның ғылыми әлеуетін дамытудағы негізгі факторлар ретінде қарастырылады. Қорытындыда білім беру бағдарламаларын жетілдіру және студенттер мен жас ғалымдар арасындағы инновациялық белсенділікті ынталандыру бойынша ұсыныстар жасалған.

Кілт сөздер: Инновациялық зерттеулер, қазақстандағы білім беру, ғылыми кадрлар ғылыми-зерттеу қызметі, халықаралық ынтымақтастық, білім беру сапасы

Аннотация. В статье рассматривается роль образования в подготовке высококвалифицированных исследовательских кадров в Казахстане и его вклад в развитие инновационных научных исследований в XXI веке. Основное внимание уделено анализу современных образовательных программ, направленных на подготовку специалистов для научно-исследовательской деятельности. В статье рассматриваются задачи и проблемы, с которыми сталкиваются университеты и научные учреждения страны, а также предлагаются пути улучшения качества образования с учетом современных вызовов и тенденций в мировой науке и технологии. Проблемы финансирования научных исследований, международного сотрудничества и внедрения новых технологий в учебный процесс обсуждаются как ключевые факторы, влияющие на развитие научного потенциала Казахстана. В заключение предложены рекомендации по совершенствованию образовательных программ и стимулированию инновационной активности среди студентов и молодых ученых.

Ключевые слова: инновационные исследования, образование в казахстане, научные кадры, научно-исследовательская деятельность, международное сотрудничество, качество образования

Abstract. The article examines the role of education in the training of highly qualified research personnel in Kazakhstan and its contribution to the development of innovative scientific

research in the 21st century. The main attention is paid to the analysis of modern educational programs aimed at training specialists for research activities. The article examines the tasks and problems faced by universities and scientific institutions of the country, as well as suggests ways to improve the quality of education, taking into account modern challenges and trends in world science and technology. The problems of financing scientific research, international cooperation and the introduction of new technologies into the educational process are discussed as key factors influencing the development of Kazakhstan's scientific potential. In conclusion, recommendations are proposed for improving educational programs and stimulating innovation activity among students and young scientists.

Key words: innovative research, education in Kazakhstan, scientific personnel, research activities. international cooperation, quality of education

Кіріспе

Соңғы онжылдықтарда Қазақстан түрлі ғылыми және технологиялық салаларда инновациялық зерттеулерді белсенді дамытып келеді. Заманауи зерттеулер жоғары деңгейде маманданған мамандарды қажет етеді, олар жаңа технологиялармен жұмыс істеуге және өз саласында жаңа жетістіктерге жетуге қабілетті болуы тиіс. Білім беру жүйесінің зерттеу кадрларын даярлаудағы рөлі айрықша маңызды, себебі зерттеуші мамандардың қажетті дағдылары мен білімдері білім беру бағдарламалары мен ғылыми жұмыстың негізінде қалыптасады. Бұл мақалада Қазақстанда ғылыми зерттеулерді дамытуға білім беру жүйесінің ықпалы қарастырылады және ХХІ ғасырдың зерттеу кадрларын даярлауда білімнің рөлі сипатталады.

Мақаласының мақсаты — ХХІ ғасырда Қазақстанның ғылыми және технологиялық прогресіне үлес қосатын жоғары білікті зерттеу кадрларын даярлауда білім беру жүйесінің рөлін талдау. Мақалада қазіргі заманғы білім беру бағдарламалары мен ғылыми зерттеулердің ғылыми әлеуетті дамытудағы маңызы қарастырылады, білім беру жүйесіндегі проблемалар мен қиындықтар анықталады, сондай-ақ ғылым мен инновациялардың өзекті мәселелерін шешуге қабілетті мамандарды даярлау үшін білім беруді жетілдіру жолдары ұсынылады.

Теориялық бөлім

1. Қазақстанда инновациялық ғылыми қызметтің дамуы

Қазақстан соңғы жылдары әр түрлі салаларда инновациялық технологияларды енгізуге белсене қатысуда. Бұл ғылыми қызметті мемлекеттік қолдау, білім беру бағдарламаларын жетілдіру және ел мен әлемнің өзекті мәселелерін шешуге бағытталған зерттеулерді жүргізу арқылы іске асырылады. Соңғы жылдары ғылыми-зерттеу жұмыстары елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

2. Білім берудің зерттеу кадрларын даярлаудағы рөлі

Қазақстанда білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап, жоғары деңгейдегі мамандарды даярлау сапасын арттыруға бағытталған реформалар жүргізілуде. Қазіргі уақытта бакалавриат, магистратура және докторантура бағдарламалары ғылыми-зерттеу жұмыстарын қолдау үшін арнайы әзірленген және инновациялық зерттеулер мен технологиялық әзірлемелерге бағытталған пәндерді қамтиды.

3. Көп салалы білім беру бағдарламаларының рөлі

Қазіргі ғылыми зерттеу міндеттері көп салалы тәсілді талап етеді. ХХІ ғасырдың ғылыми зерттеулері бір ғана білім саласымен шектелмейді. Бұл мамандарды даярлаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, себебі олар әр түрлі ғылыми салалардан алынған әдістер мен тәсілдерді қолдана отырып жұмыс істей алады. Қазақстандық білім беру мекемелері студенттердің зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған көп салалы бағдарламаларды белсенді енгізуде.

Практикалық бөлім

1. Қазақстандағы зерттеу кадрларын даярлау бағдарламалары

Қазақстанда жоғары білікті зерттеу кадрларын даярлау үшін түрлі білім беру бағдарламалары әзірленген. Мұндай бағдарламалардың маңызды бөлігі - студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарымен таныстыру, ғылыми орталықтарда тәжірибе өткізу және халықаралық ғылыми ұйымдармен ынтымақтастықты нығайту.

2. Университеттер мен ғылыми зерттеу орталықтарының рөлі

Қазақстандағы университеттер мен ғылыми зерттеу орталықтары зерттеу кадрларын даярлауда маңызды рөл атқарады. Қазіргі таңда қазақстандық жоғары оқу орындары ғылыми-образовательдік кластерлерді құрып, тек білім беру ғана емес, сондай-ақ ғылыми зерттеулерді жүргізу арқылы инновациялық өнімдер мен технологияларды шығаруға қатысады.

3. Халықаралық ынтымақтастық және алмасу бағдарламалары

Халықаралық байланыстар зерттеу кадрларын даярлауда айрықша маңызды рөл атқарады. Қазақстан белсенді түрде студенттер мен зерттеушілерді халықаралық университеттер мен ғылыми орталықтармен алмастыру бағдарламаларын дамытуда. Бұл тек мамандардың біліктілігін арттырып қана қоймай, сондай-ақ ғылыми білім мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде Қазақстандағы инновациялық зерттеулердің дамуына ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері

1. Білім беру бағдарламаларының тиімділігін бағалау

Зерттеу кадрларын даярлауға бағытталған білім беру бағдарламаларының тиімділігі бағаланды, нәтижесінде мұндай бағдарламалар студенттерге ғылыми жұмыс дағдыларын дамытуға көмектесетіні анықталды. Ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік жұмыстарды қамтитын бағдарламалар студенттердің зерттеу қабілеттерін жақсартады және ғылыми салада жұмыс істеуге қажетті білім мен дағдыларды береді.

2. Мәселелер мен қиындықтар

Қазақстандағы ғылыми зерттеулердің дамуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер бар. Олардың бірі - ғылыми жобаларды қаржыландырудың жеткіліксіздігі, бұл зерттеулерді жоғары деңгейде жүргізуге мүмкіндіктерді шектейді. Сонымен қатар, ғылыми әзірлемелерді өндірісте енгізу мәселесі де бар, бұл ғылыми жұмыстардың нәтижелерін нақты іске асыруға кедергі келтіреді.

3. Даму перспективалары

Қазақстанда зерттеу кадрларын даярлау бағдарламаларының дамуы келешекте инновациялық технологияларды білім беру процесіне енгізу, халықаралық ғылыми орталықтармен ынтымақтастықты кеңейту және ғылыми зерттеулер инфрақұрылымын жақсарту бағытында дамиды.

Қорытынды

Қазақстандағы білім беру жүйесі зерттеу кадрларын даярлауда маңызды рөл атқарады. Ғылыми зерттеулерге бағытталған білім беру бағдарламаларын дамыту, ғылыми-образовательдік кластерлер құру және халықаралық ғылыми ұйымдармен ынтымақтастықты күшейту жоғары білікті мамандарды даярлауға мүмкіндік береді. Бірақ ғылыми қызметті дамыту үшін қаржыландыру мәселелерін шешу және инновациялық технологияларды өндіріске енгізу бойынша бірқатар мәселелерді шешу қажет.

Осылайша жоғарыда айтылғандардан келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Білім берудің ғылыми кадрларды даярлаудағы рөлі: Сапалы білім беру қазіргі ғылыми және технологиялық талаптарға сай білікті зерттеу кадрларын даярлаудың негізі болып табылады.

2. Қазіргі мәселелер: Қазақстан білім беру жүйесінде ғылыми зерттеулерді қаржыландырудың жеткіліксіздігі, жоғары білікті оқытушылардың жетіспеушілігі және жаңа технологияларды оқу процесіне енгізудің төмен деңгейі сияқты мәселелер бар.

3. Халықаралық ынтымақтастықтың әсері: Ғылым мен білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық Қазақстанның әлемдік ғылыми процесте

интеграциялануына мүмкіндік береді, бұл тәжірибе алмасуға және озық ғылыми және білім беру практикасын енгізуге ықпал етеді.

4. Даму перспективалары: Болашақта ғылыми зерттеулерді мамандарды даярлауға көбірек көңіл бөлу, ғылыми-білім беру кластерлерін дамыту және халықаралық ғылыми жобаларда студенттер мен жас ғалымдарға мүмкіндіктер ашу білім сапасын арттыру үшін маңызды болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ali, M., & Khan, R. (2021). The Role of Higher Education in Promoting Scientific Research in Kazakhstan. *Journal of Educational Development*, 12(4), 45-56.
2. Doss, R. (2020). Innovation and Technology in Kazakh Higher Education. *Kazakhstan Science Review*, 17(3), 118-125.
3. Zhanuzakova, S., & Akimov, D. (2019). The Impact of Digitalization on Research and Development in Kazakhstan. *Journal of Innovative Education*, 9(1), 76-83.
4. Shakarim, A., & Nuralieva, D. (2022). The Role of Universities in Innovation Development in Kazakhstan. *Education and Science Today*, 15(2), 112-118.
5. Tashkent, M., & Rakhimov, M. (2021). Development of Scientific Research and Innovation in Kazakhstan's Higher Education. *Kazakh Journal of Education*, 11(2), 32-38.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Махматқұлов Х. М.

философия докторы, доцент,
Ангрен университеті, Өзбекстан
khmakhatkulov@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада терминдер, олардың мазмұны, мағыналары және нақты өмірде қолданылуы қарастырылады. Заманауи технологиялық инновациялар, олардың мәні мен мазмұны сипатталған.

Кілт сөздер: қазіргі заман, технология, инновация, әдіс, тәсілдер, мағыналар, мазмұн, қызмет, байланыс, ақпарат, пайдалануды дамыту, адам, өмір салты.

Аннотация. В статье рассматриваются термины, их содержание, значения и использование в реальной жизни. Описаны современные технологические инновации, их значения и содержание.

Ключевые слова: современность, технология, инновация, метод, способы, смыслы, содержание, деятельность, коммуникация, информация, развитие использования, человек, стиль жизни.

Abstract. The article deals with the terminologies and their content meanings and usage in real life. Modern technology innovative technologies , their meanings and contents have been described.

Key words: modern, technology, innovation, method, ways, meanings, contents, activity, communication, information, usage development, human, life style.

1. Information. It is known that words are very polysemantic – one word may give a lot of meanings. According to Ekersly «Brighter Grammar « he gives an example – spring. This word has following meanings: 1) spring noun- season 2) spring-verb . To spring ex.: My dog likes to spring over the barriers: 3) spring as a part of technical device –the spring of a watch is broken. For the spring , an electric motor does not work. etc. Merriam Webster’s Dictionary (since 1828) gives the following meanings of the word.

1) Knowledge, that you get about something; facts or details about a subject. Ex.; Tomorrow there will be a conference on the usage of the new information technology. Information about the disease "Koronoverus" spread all over the world.

2) a: service that telephone users can call to find out the telephone number for a specified person or organization. Ex.; Tom found out the telephone number of the newly founded University in Tashkent with the help of the telephone service center.

Definition: 1. The communication or reception of knowledge or intelligence. 2. a (1); knowledge obtained from investigation study or instruction. (2); intelligence, news (3); facts, data.

b; the attribute inherent in and communicated by one or two or more alternative sequences or arrangements of something (such as nucleotides in DNA or binary digits in a computer program) that produce specific effects. C (1); a signal or a character (as in a communication system or computer) representing data (2); something (such as a message, experimental data, or a picture) which justifies change in a construct (such as a plan or theory) that represents physical experience or another construct. d: a quantitative measure of the information specifically: a numerical quantity that measures the uncertainty in the outcome of an experiment to be performed.

3: the act of informing against a person.

4: a formal accusation of a crime made by a prosecuting officer as distinguished from an indictment presented by a grand jury. Examples. They are working to collect information about the early settlers in the region. The pamphlet provides a lot of information on the recent changes to the tax laws. He gave the false information about his background. Teachers try to give true, scientific information to the students while teaching or delivering their lectures on a definite scientific investigation, or a definite subject. First known use: 14th century. Synonyms: data, facts. At the end of the meaning and usage of the word it can be said that this word has limitless meanings. It depends on a field of usage. In pedagogies, it comprises very wide information, data, facts because the quantity of subjects in the University education is limitless. The more subject, the more information. Because science is developing day by day. The teachers' tasks are to use them in a perfect place and in a perfect time.

2 Communication – This word serves for people. People communicate with each other by different ways. Communication is the product of speech of human beings. That's why language is the means of communication between peoples all over the world. If to look back to the history to the human speech development it will be clear that in the early period of human formation people began to express their thoughts by using some body movements or some sounds. People could not talk at the beginning of human formation, as people could express or talk as human beings do at present. They might talk with the help of some jests, mimes, eyes, and other parts of their bodies. Human beings first began to pronounce sounds, words, combinations of words, short sentences and phrases. Until the formation of sentences thousands of years might have passed.

At present, the content and meaning of communication are widely being described. Below the following explanations are given:

Communication – the act or process of using sounds, morphemes, words, signs, phrases or behaviors to express your ideas, thoughts, feelings, etc. to some else.; message that is given to someone a letter, telephone call, etc.; the ways of sending information to people by using technology.

Definition; 1. an act or instance of transmitting communication of disease.

2. a; information communicated; information transmitted or conveyed; b: The captain received an important communication. 3. a: a process by which information is exchanged between individuals through a common system of symbols, signs, or behavior – the function of feromones in insect communication; also: exchange of informations. b: personal rapport- a lack of communication between old and young persons.

4. Communication –plural . a: a system (as of telephones, or computers) for transmitting or exchanging information. – wireless electronic communications. b: personel engaged in communicating; personel in transmitting or exchanging information.

5. Communications- plural in form, but singular or plural in construction.

a : a technique for expressing ideas effectively (as in speech). b: the technology of transmission of information (as by print or telecommunication). Examples. He is studying insect communication. There was a breakdown in communication between members of the group. Television and other means of mass communication. In learning languages it is very important to pay more attention to oral and written speech. Speech itself is a communication between auditorium and a lecturer. In teaching pocess communication always presents between the people- listeners and teachers. Human communication has always been very important, because always people communicate with each other.

In educational process communication has lots of meanings and usage. For example, Teachers and educators communication with children, students, teachers and members of estafishments.

Fist known use:14th century.

Communication may be devided into the two types- with and without words. Communication with words. For this, “ The Storyof Languages “ may be a good example: If you were to take a tour of the United Nations Building in New York City you would see people from many countries and hear them talking in languges that would sound strange to your ears. You would probably wonder how these people from so many countries (places) are able to understand what is being said and how they communicate with each other. .Every speech at the united Nations is made in one of the six official lanuages of this international organization: English, Frensh, Russian, Spanish, Chineese, and Arabic. An interpreter for each language sits in a soundproof booth. As he hears the speaker through earphones, he translates the message to those who are listening.

Many of the major languages of the world resemble each other. Languages that are similar are grouped into families. One of the most important of these groups is the Indo-European family. A langue family is often represented as a tree with many branches ,is the same way that relationships in a human family can be shown. Two major branches of this tree are the Germanic and Romanic Languages (pp.9-11).

Communication without words .People communicate with each other in many different ways . You may think that you can talk only with your mouth, but many other parts of your body can express your fellings and thoughts, How canyour eyes tell someone how you feel? what can you express by the way that you stand?

Gestures-are some of the most important ways that you can communicate without words , as you read the following story, see the effect that gestures had on the communication between two groups of people.

A: group of people decided to take a trip to anather village. When they finally reached the village they smiled at the people who came out to meet them. Smiles meant friendliness to the trewelers. Much to the travelers surprise and confusion, the people of the frowns. The villegers came clorser to the travelers , their frowns changed to similes , and they immediately attacked the travelers.

Signals-Before the first settlers came to North America, Indians of different tribes developed a means of communation that used no words. They communicated in a sign language, using facial expressions, hand gestures, and body movements. Through sign language members of one tribe could communicate with members of many different tribes(pp 54-55).

Sound and Sign Signals –When primitive people had to send messages over long distance, they often used sound signals. The sending of messages by sound became highly developed skill. When the people had warnings to give or news to shere, on drummer would start the message on its way Another drummer farther along would hear the sounds and relay them to the next. People in the villages would hear the sounds and understand their meanings. What would the people

have to know before they could interpret the message? Many tribes also used sight signals to send messages. They invented a smoke –signal system, using large and small puffs of smoke. They used shining objects to reflect sunlight in long and short flashes. The shiny objects were also used at night to reflect firelight. A flaming arrow shot high into the night sky warned the people of possible danger (pp.56-57).

Robe language –one group of Indians in the South had a complex system of communication, done entirely with robes. The way the person wore, carried, or held his robe indicated his intentions. If an Indian wanted to join a conversation or just listen to it, the other people in the group could tell what he wanted to do by the way he held his robe. You would probably raise your hand to show you are ready to speak. In robe language, you would uncover one shoulder to show you were ready to talk. A young brave, planning to pay a visit to a girl he admired, would cover his whole body, except for one eye, with his robe. Then, if the girl refused his visit, he could not be teased by other members of his tribe (pp.58-59).

Within this article it has been given the meaning and content of the verb »communication«

In this investigation the meaning of this word should be described more in detail, because, the meaning and the usage are used very widely in human life, the exact usage of this word in the educational process needs to be carefully explained with examples in teaching process, too.

A very simple example, today modern technology is widely used in different fields of human education. Online system is one of them. Without this means of communication it is impossible to organize educational process in our country, as well as in foreign countries, too. Almost in the world, today online system is working fruitfully.

Communication and its types are widely known today. In teaching process, communication is the main means of teaching process. In teaching process it is distinguished four types of speech. They are hearing (listening), speaking, reading and writing. Modern development of science and education can not exist without the means of communication.

In modern This article deals with the content and meaning of intercultural communication. This article deals with the content and meaning of intercultural communication. Above it has been given descriptions of the term communication. The meaning of the word, wide usage of it, and the place of the word. Detailed description of the phrase intercultural communication will be the object and the task of the further investigations.

3. Technologies: This term has a wide usage in different fields of science and may be used almost in every specialties all over the world. There are more than 6 thousand specialties (may be more than even). Because, there are more than 3.5 thousand countries in the world. They all have their specific ways of life, and different cultural and scientific, theoretical and practical fields of investigation according to their location on the land and they might have their own life style and various technical, communication-al, innovative, modern technologies. In different continents, in different countries there might have exist thousands of branches of industrial, educational, cultural, innovative technology and other modern terms you must distinguish their differences and contents of each term and their specific ways of usage.

According to the Merriam Webster's dictionary the following explanations and meaning may exist: the use of science in industry, engineering, etc. to invent useful things or to solve problems.

A machine, piece of equipment, method, etc. that is created by technology. If to use this term in education the first meaning is the new method which is used in teaching process. As it has been mentioned above, this word has thousands of usage meanings, the task of modern teacher to find its use in teaching process –the new ways of approach in order to gain the goals in the educational process. As the content and meaning of these words are limitless, and can science development.

Full definition -1 a: the practical application of knowledge especially in a particular area: Engineering –medical technology b a capability given by the practical application of knowledge –a car's fuel-saving technology. 2 a manner of accomplishing a task especially using technical processes, methods, or knowledge –new technologies for information storage.

3 the specialized aspects of a particular field of endeavor –educational technology.

Examples. Recent advances in medical technology have saved countless lives. The company is on the cutting edge of technology. The government is developing innovative technologies to improve the safety of its soldiers.

Technology is widely used word which can have countless meanings in the usage of human lives. It can be used in all spheres of human life style. For example, in educational process this word was described. But, nevertheless its meaning and usage are countless. In the educational process this word technology may be used in the following circumstances (situations).

Technology –as a way of doing something, handing lesson material which should be learned by pupils or students during the lesson. Technology of writing letters in words. Technology of constructing sentences in oral or written speech. Technology of using technical aids and non technical aids during the lesson. . Technology of organization of lessons in schools and higher educational establishments, etc. This is a very short usage of the word technology in education. There are technological high schools and institutes in the world. The more scientific branches, the more the usage of this word. In the educational establishments this word may be used in the meaning of method and the way of carrying out some teaching activities in order to gain the goals, etc.

Innovation- this word has a lot of meanings in the science and other branches of human life styles. Any new idea or an invention which appears in the science or in human lives it is used in different fields of science and practice.

Innovation –a new idea, device, or method the act or process of introducing ideas, devices, apparatus or methods, etc.

Full definition 1 the introduction of something new. 2 a: new idea, method devised or apparatus which are newly invented and began to be used in different fields of human lives and sciences novelty, etc.

Examples She is responsible for many innovations in her field. The latest innovation in computer technology. Through technology and innovation, they found ways to get better results, with less work. Human life is developing day by day, thanks for technology and innovation. Every day thousands of innovative technologies and new ideas are found, invented and are being used in human life and wide field of scientific branches.

First known: 15th century. Synonyms brain child, coinage, concoction, contrivance, creation, invention, wrinkle.

Methods the word is widely used in various fields of human lives and development. Methodology and method in educational establishments have close meaning. Theoretical and practical usage. Methodology is more theory of acting, doing, using, inventing, investigating and etc. Method has also many meanings in different fields of sciences and productions of goods etc. Methodes – :a way of doing something; a careful or organized plan that controls the way something is done.

Full definition-1 procedure or process for attaining an object: such as a (1) a systematic procedure, technique or mode of inquiry employed by or proper to a particular discipline or art (2) a systematic plan followed in presenting material for instruction – the lecture method. b: (1) a way technique, or process of or for doing something –often slow in their business methods T.R. Yubarra (2) a: body of skills or techniques-in the art of the novel, heavily armed with method –J.P. Scott. 2 a discipline that deals with the principles and techniques of scientific inquiry. A: orderly arrangement, development, or classification plan – The book is completely lacking in method. b: the habitual practice or order lines and regularity –time enough to do everything if only you used method –Angela Thirkill. 4 capitalized a dramatic technique by which an actor seeks to gain complete identification with the inner personality of the character being portrayed.

Examples He claims to have developed a new method for growing tomatoes. Their teaching method tries to adapt lessons to each student. We need to adopt more modern methods of doing things. During hundreds of years foreign languages are being taught in schools, Universities and

other educational establishments of the world. At the beginning of teaching and learning target languages there were no reliable method in the world languages learning experiences.

Teachers tried to use different ways of teaching and handing teaching material in various establishments. A student who starts studying of Methods will be puzzled by the variety of Methods he may come across in books and journals and of course, grounds there are good grounds for this. At different periods, depending on the aim of teaching and learning a foreign language, new methods sprang up. In each case the method received a certain name sometimes its name: devoted logical categories, for example: the synthetic method (synthesis), the analytic method (analysis), the deductive method (deduction), the (induction) (Грузинская И.А.), sometimes the method was named after the aspect of the language upon of the grammar method, the lexical method, a phonetic method. A third set of methods received their names from the skill which was the main object of teaching. Among these are the translation method oral method (oral language). Sometimes the method got its name from the psychology of language learning in this category the following names occur the intuitive method, the conscious method, the direct method. Finally, the method was sometimes named after its inventor. Thus we find: The Amos Comenius method, the Tacolat method (G.V. Rogova, Methods of Teaching English. П, Просвещение 1975 p. 10)

In modern teaching foreign languages lot of method appeared. All of them are useful if a teacher uses for each case necessary, suitable method, taking into account language levels. Language phenomena are the object of learning and teaching different educational establishments.

References:

1. Грузинская И.А. Методика преподавания английского языка. М. 1938 21, 1.
2. Шукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория практики. - М Филоматис, 2004.
3. Innovative Technologies for foreign language lessons. Polat E.S. Magazine »Foreign Languages at school», 3-2001-97-98 pp.
4. Rogava G.V. Methods of teaching English. Л. »Просвещение», 19975, p10.
5. The new Oxford Dictionary of English, Oxford University Press, 2001.
6. Method Merriam –webster.com Dictionary, Merriam –Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/method>.
7. The world of language. Authors Book G. Candian Edition Donald Merryman, Datsy/PCottrell. Canadian authors: Michail A. Kostek, Phada de Vlaming Megraw –Hill Ryerson Simetted. Toronto, Montreal. 1972 pages 9-11; pp. 54-55; 56-57.

УПОТРЕБЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АНГЛИЦИЗМОВ В ТЕКСТАХ ТАДЖИКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ДОКУМЕНТОВ

Орипова С.Н.

Alfraganus University, Ташкент, Узбекистан

E-mail: sarvinozoripova54@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-9000-0682>

Аннотация: Статья посвящена изучению использования английских заимствований в таджикских официально-деловых текстах. В ней также рассматриваются процессы адаптации англицизмов в языках-реципиентах. В статье подчеркивается важность баланса между заимствованием интернациональной лексики и защитой языковой идентичности.

Ключевые слова. Английский язык, таджикский язык, официально-деловая деятельность, заимствования, языковая идентичность, языковые контакты.

Abstract: This article is dedicated to study the use of English borrowings in Tajik official-business texts. It also examines the processes of adaptation of anglicisms in recipient languages. The article emphasizes the importance of balancing the borrowing of international vocabulary with the protection of linguistic identity.

Key words. English language, Tajik language, official business, loanwords, linguistic identity, language contacts.

Займствования играют большую роль в историческом изменении языков, в первую очередь в пополнении словарного запаса. Такое языковое явление содействует усилению социальных, культурных, политических и экономических связей народов мира и их языков. В связи с этим необходимость исследования фактов, заимствованных лексических единиц, содержащихся в словарном составе языков, давно осознана в языкознании и никогда не теряла своей актуальности.

По мнению А.А. Реформатского, «нет ни одного языка на земле, в котором словарный состав ограничивался бы только своими исконными словами. В каждом языке имеются и слова заимствованные, иноязычные. В разных языках и в разные периоды их развития процент этих «не своих» слов бывает различным» [2, с. 139].

В результате языковых контактов таджикского языка с другими языками мира, многие заимствованные лексические элементы стали употребляться в текстах современных официально-деловых документов. Среди них англицизмы играют значительную роль, которые служат обогащению словарного состава таджикского языка.

Англицизмы – это заимствованные слова или устойчивые выражения английского происхождения, употребляющиеся в иноязычных текстах с сохранением своей первоначальной формы или же согласно закономерностям заимствующего языка [3, С.6].

Вопросы изучения англицизмов отражаются в научных работах известных ученых как, С.Абдулфайзов [1], Х.Джураев [3], А.Худайкулов [4] и др.

Исследования показывают, что англицизмы нашли свое место в деловой лексике, способствуя изменениям в языке. Языки могут принимать и передавать элементы других языков, выступая посредниками в цепочках заимствований. Иноязычные элементы классифицируются по наличию промежуточных этапов заимствования между языком-источником и принимающим языком. Прямые элементы включают переход из одного языка в другой без использования языков-посредников. Опосредованные элементы включают дополнительные этапы заимствования между источником и рецептором.

Следует отметить, многие англицизмы проникали в таджикский через русский язык. А после независимости многие англицизмы стали проникать непосредственно. Об этом свидетельствуют письменные источники, т.е., тексты официально-деловых деловых документов.

В данной статье мы рассмотрим влияние английского языка на таджикскую деловую лексику, а также проанализируем основные аспекты этого процесса. На фоне глобализации и внедрения новых технологий влияние английского языка на таджикскую деловую лексику все больше проявляется.

Тексты Национальной Стратегии Таджикистана на 2030 год, содержит многочисленных англицизмов, как: интернет [англ. internet], депозит [англ. deposit], гендер [англ. gender], лизинг [англ. leasing], телекоммуникация [англ. telecommunication], диверсификация [англ. diversification], технопарк [англ. techno park], стартап [англ. Start-up] и др.

Англицизмы «интернет», «коммуникация» и «телекоммуникация» являются техническими терминами, которые не имеют эквиваленты в таджикском языке. Поэтому они проникли в таджикский язык напрямую. Например, «Дар бахши телекоммуникация: - ташаққули сиёсати дастрасии арзон ва боэътимод ба шабакаи интернет ва хизматрасониҳои телекоммуникатсионӣ, ки метавонад дар раванди хизматрасонии ҷамъиятӣ ва идоракунии самарабахш нақши муҳимро бозад».

«Барои ноилшавӣ ба он ҳадафҳои зерини стратегии рушд барои 15 соли оянда муайян шудаанд: 1) таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ; 2) аз бунбасти коммуникатсионӣ баромада, ба кишвари транзитӣ табдил ёфтан». [5, С.8].

Также, экономические термины депозит, гендер, лизинг, технопарк, стартап и другие англицизмы не имеют свои эквиваленты в таджикском языке. Например, «Дар самти ташаккули маданияти соҳибкории инноватсионӣ: - рушди низоми дастгирии иттилоотӣ ва машваратии соҳибкории инноватсионӣ; - навсозии инфрасохтори инноватсионӣ (технопаркҳо, технополисҳо), бунёди инфрасохторе, ки барои пайдо шудани стартапҳо мусоидат мекунад; - тарғиб намудани бартариатҳо ва мантиқи рушди инноватсионӣ» [5, С.59].

«Баҳши бонкию қарзӣ. Дар давраи татбиқи СМР-2015 ҳаҷми депозитҳои бонкии ҷалбшуда ва қарзҳои бонкӣ 1,8 маротиба ва дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ 2 маротиба афзоиш ёфтанд» [5, С.11].

«Рушди ширкатҳои лизингӣ ва суғуртавӣ ба назар мерасад, теъдоди ломбардҳо ва иттиҳодҳои қарзӣ зиёд шуданд» [5, С.11].

Однако, надо отметить некоторые англицизмы имеют эквиваленты в таджикском языке. Например, англицизм «диверсификация» можно заменить словом «гуногунсозӣ», а слово «гендер» на «ҷинси».

“Дар самти таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ: - диверсификатсияи манбаъҳои истеҳсолкунандаи нерӯ, ...” [С.8].

“-диверсификатсияи муҳоҷирати берунаи меҳнатӣ, аз ҷумла бо назардошти омили гендерӣ ва таҳкими танзими давлатии раванди бозгашти муҳоҷирон;” [5, С.11].

Кроме того, научные исследования показывают, что при заимствовании английских слов наблюдается адаптация под фонетические и морфологические нормы таджикского языка. Например, слово «диверсификация» может звучать как «диверсификатсия», а «телекоммуникация» как «телекоммуникатсион». Корни, окончания и произношение, как правило, адаптируются для лучшего восприятия носителями языка. В некоторых случаях к заимствованным словам добавляются окончания, характерные для местных языков, что позволяет интегрировать их в существующую грамматическую систему.

Если заимствованные слова нередко сохраняют свои оригинальные значения, иногда они приобретают новые оттенки в зависимости от контекста.

В тексте Национальной Стратегии Таджикистана на 2030 год часто употребляется англицизм «инвестиция»: «Сарчашмаи муҳими рушди барномавии рушди кишвар дастгирии инвеститсионии шарикони рушд, сарчашмаи муҳими дигар маблағҳои ташкилотҳои гуногунҷабҳа ва мусоидати техникӣ аз ҷониби онҳо оид ба масъалаҳои таҳия ва амалӣ намудани ислохотҳо, ки дар Стратегия нишон дода шудаанд, ба ҳисоб меравад» [5, С.25].

На основе англицизма “инвестиция” образуется несколько слов и обозначают разные значения: инвестисиони, инвестмент и др.

Например, слово «investment» может не только означать финансовые вложения, но и использоваться в контексте «инвестиции в человеческий капитал», что может подразумевать образовательные программы. Разница в значении: Заимствованные термины могут приобретать специфический смысл в контексте узбекской и таджикской культуры. Например, «start-up» в англоговорящих странах подразумевает не только новую компанию, но и инновационные подходы к ведению бизнеса.

Чрезмерное использование заимствований может привести к утрате языковой идентичности и самобытности языков-реципиентов. Смешение локальной и англоязычной терминологии порождает опасения о возможной «размытости» языка. Это может вызывать протестные настроения среди лингвистов и культурных деятелей, стремящихся сохранить чистоту языка.

Таким образом, влияние английского языка на деловую лексику таджикского языка является сложным и многогранным процессом, требующим гибкого подхода к его изучению и регулированию.

Использованная литература:

1. Абдулфайзов, С. (2018). ЗАИМСТВОВАННЫЕ АНГЛИЙСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ. Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, (1), 40-45.
2. Введение в языковедение: Учебник для вузов/А. А. Реформатский; Под ред. В. А. Виноградова. — 5-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.
3. Джураев, Х. (2017). РОЛЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ СРЕДИ ЗАИМСТВОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА. Вестник Педагогического университета, (4 (71)), 85-87.
4. Худайкулов А.Э. Английские заимствования в деловых документах русского и узбекского языков (истoki и современное состояние): Автореф. дисс. ... доктора философии по. филол. наук. — Ташкент, 2020. — 55 с.
5. <https://mmk.tj/file/стратегияи-миллии-рушди-чумхурии-тоҷикистон-барои-давраи-то-соли-2030pdf-2> //Стратегияи миллии рушди Чумхурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (минбаъд - СМР-2030)
6. <https://ravshanfikir.tj/lu-atnoma-o.raw?task=download&fid=151>.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНА АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПҚЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жапбарова Г.А., Нұрсейт Ә.Т.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының патриоттық құндылықтарын қалыптастырудың маңызы мен әдістері талқыланады. Авторлар ұлттық сана-сезімді, туған жерге, ана тіліне деген сүйіспеншілікті, тарихи дәстүрлерді сақтаудың маңыздылығын атап өтеді. Сонымен қатар, патриотизмнің тәрбиелік аспектілері, ұлттық құндылықтар мен білім беру бағдарламаларының рөлі жан-жақты қарастырылады. Бастауыш сыныптарда патриоттық тәрбие беру арқылы оқушылардың азаматтық жауапкершілігі, ұлттық рухы қалыптасатыны тұжырымдалады.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, Шығармашылық, әдістеме, шығармашылық қабілеттер.

Аннотация. В данной статье обсуждаются значение и методы формирования патриотических ценностей младших школьников. Авторы отмечают важность сохранения национального самосознания, любви к родной земле, родному языку, исторических традиций. Кроме того, всесторонне рассматриваются воспитательные аспекты патриотизма, роль национальных ценностей и образовательных программ. Формулируется, что через патриотическое воспитание в начальных классах формируется гражданская ответственность, национальный дух учащихся.

Ключевые слова: начальный класс, творчество, методика, творческие способности.

Abstract. This article discusses the importance and methods of forming patriotic values of primary school students. The authors note the importance of preserving national identity, love for their native land, native language, and historical traditions. In addition, the educational aspects of patriotism, the role of national values and educational programs are comprehensively considered. It is formulated that through patriotic education in primary schools, civic responsibility and the national spirit of students are formed.

Key words: elementary class, creativity, methodology, creativity.

«Отанды сүю отбасынан басталады» деп ұққан ата-бабаларымыз отансүйгіштік қасиетті ата-ана, ауыл-аймақтың, елінің намысын қорғауды өз ұрпақтарына бірінші парыз ретінде ұқтырып өсірді. Ұлттық тәрбие барынша елін, туған жерін сүюге бағытталған. «Туған елің болмаса, тумай-ақ қойсын күн мен ай», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол»,

«Туған жерге ту тігу – елім деген азаматтың борышы», «Туған елдей ел болмас, туған жердей жер болмас», - деп жас кезінен еліне деген сүйспеншілік сезімін бойына сіңіруге тырысқан. Яғни, ер – ар-намыс, азаматтық қасиетті үнемі жоғары ұстап, қажетті жерде қауіп-қатерге өз басын тігіп батыл іс-әрекетке бара алатын адам. Ердің іс-әрекеті бейбіт кезде де, соғыс кезінде де ел, жер мүддесі үшін қауіп-қатерлі істерге, ерекше қимылдарға бару іс-әрекеті екенін түсіндіре отырып, оқушылардың патриоттық құндылықтарын қалыптастыруға болады, - деген түйін жасаймыз. Философиялық сөздікте: патриотизмге (гр. *Patris*-отан) – адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім, оның мазмұны – Отанға сүйіспеншілік, оған адалдық, оның өткені мен қазіргісіне деген мақтаныш, Отан мүддесін қорғауға құлшыныс» – деген анықтама берілген. Патриотизм адамның мыңдаған жылдар бойы бекіген ең терең сезімдерінің бірі. Туған жерге, елге, тілге, салт-дәстүрлерге адал болып, олардан қол үзбеу түрінде патриотизмнің тарихи элементтері көне заманда-ақ қалыптаса бастаған. Жоғарыдағы анықтамаға сүйенсек, патриотизмді адамгершілік қағидаларынан бөліп қарауға болмайды. Көп ұлтты Қазақстан үшін отансүйгіштік сезімінің рухани саладағы тату-тәтті тірлік, азаматтық келісімге ғана емес, мемлекеттің материалдық негізін нығайтуға да тікелей ықпалы бар. Отансүйгіштік рух – қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер қатарына қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден-бір күш. Ұрпақ тәрбиесін келешек қоғам қамын ойлау тұрғысынан қарастырып, М.Дулатов: «Бастауыш мектепте алған тәрбиенің әсері күшті, сіңімді болуы қай халықтың мектебінде болса да, оқу кітапшасы ана тілінде өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғатынан жазылып, баяндап оқытуды, осылай біліп баяндап оқытқанда, жас баланың ойына, қанына сүйегіне, керекті мағлұмат алып шығады. Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген рухы жасымайды. Қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық көрсе де ұлт болып қалады», - деген болатын. Олай болса, оның алғышарты бастауыш сыныптардан қаланатынын ескерген жөн, — деп санаймыз. Автордың пікіріне сүйене отырып, патриоттық құндылықтарды қалыптастыруда адамның ұлттық ерекшеліктерін сақтауға бейімділігі, өзінің ана тіліне деген сүйіспеншілігі, тарихи дәстүрі, мінез-құлқы, тұрмыс- тіршілігі, тұрып жатқан территориясы, шыққан тегін сезінуі қажет. Ж.Аймауытов:

«Табиғаттану пәні бойынша мектеп бағдарламасын балалардың ұғымына лайықтап төңіректегі өмірді, табиғатты бала өз бетімен қолма қол айырып, танырлық түрде жасау керек. Мектептің міндеті: алдымен төңіректегі нәрселерге қызықтырып, баланың махаббатын арттыру. Ондай оқу баланы жергілікті өмірмен жақындастырады, айқастырады. Балаға ең алдымен қымбат, ең жақын нәрсе – туған жері: туған жерінің табиғатын оның құбылыстарын білу, балаға өте қызық. Мұның сол заманның өзінде де балаларды елін, жерін танып білуге, оны сүюге, оған қамқорлық жасауға, қорғай білуге баулудың негізін бастауыш мектептен бастау» — деген құнды ой-пікір жатқанында деп тұжырымдаймыз. Туған жерді айнала қоршаған ортаны оқушы бастауыш сыныптарда дүниетану мен жаратылыстану пәндерінде табиғаттың, адам өмірінің, шаруашылықтың, өндірістің жеке тұлғалардың өмірі арқылы танып біледі. Осының негізінде оқушылардың өз еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін қалыптасады, әрине бұл патриоттық құндылықтың негізі болып табылады. Бұдан Отанға, яғни, туған елге, жерге деген сүйіспеншілік, оны қорғауға деген батылдық, ерлік сияқты сапаларды оқушы санасына кіші мектеп жасынан бастап, қалыптастыруды іске асыру керек, - деген қорытынды жасаймыз. Бастауыш сынып

оқушыларының эмоциялық сезімін дамыту оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру барысында Отанға деген сүйіспеншілік, туған тіліне деген құрмет, ар-ождан т.б. іске асыруға болады. Мысалы: «Туған жерім - Қазақстан», «Тәуелсіздік тұғыры», «Наурыз - жыл басы», «Ана тілім - арым бұл», «Астана - бас қала» және т.б. тақырыптардағы тәрбие сағаттарын ұйымдастыруда атап өтуге болады. Сонымен қатар бастауыш сыныптарда рухани құндылықтарды бойына сіңірген тұлға қалыптастыру мақсатында оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде жүзеге асырылады. Атап айтсақ: әдебиеттік оқу пәнінде салт-дәстүр, бабалар өмірі ұрпақтарға өнеге және т.б. бөлімдерде толыққанды ашылып, патриоттық құндылықты қалыптастыруға негіз болатын тақырыптар арқылы іске асырылады.

Құндылықтарға бағытталу – ол тұлғаның өз әрекетінде жетекшілікке жекелеген құндылықтарды таңдап алу (құндылықтарда бағдарлану қабілеттілігі) қабілеттілігі (қасиеті), және оларды өзінің әлеуметтік маңызды құндылықтары ретінде сезіну және қабылдау қабілеттілігі. Құндылықтарды жүзеге асыру дегеніміз — құндылықтардан шығатын талаптарға сай болу және күнделікті өмірді сол талаптарға бағындыру. Құндылықтардың мәні қоғамда сәтті әрекет ету үшін қажетті ережелерді, дағдыларды, өмір салтын, жүріс-тұрысты қалыптастыруда көрініс табады. Құндылықтар – қоғам қолдайтын және адамдардың көпшілігі мойындайтын белгілі нысандардың және құбылыстардың, адамдық қасиеттер мен өзін-өзі ұстау ережелерінің тұлғалық және әлеуметтік-мәдени маңыздылығы. Құндылықтар тұлғаны ынталандырудың өте маңызды факторы ретінде жүріс-тұрыс пен іс-әрекеттерді бағдарлайды. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының құндылықтары орта білім беру құндылықтарының негізі болып табылады. Қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, еңбек пен шығармашылық, ашықтық және өмір бойы оқып-үйрену — орта білім берудің құндылықтары ретінде белгіленеді. Бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық құндылықтарды қалыптастыру барысында олардың ұлттық рухы, еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімі, тұлғалық тұрғыда қалыптасу қуаты арта түседі. Осы орайда бастауыш сынып оқушыларының патриоттық құндылықтарын қалыптастыруды мынадай бағыттарда ұсынамыз: - болашақ азаматтың бойында ұлттық сана-сезім орнықтыру үшін ең алдымен, өз тарихымызды және Қазақстан халықтарының тарихын білуі; - екінші, өз тілімізді – туған халқымыздың тілін білуі шарт; -үшіншіден, атадан-балаға, баладан немереге, немереден ұрпаққа жалғасып келе жатқан салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды білген жөн. Ол да – тарих, зерделей білсек, олжа ұрпақты патриотизмге баулиды; - төртіншіден, өткен тарихымыздың жақсылықтары мен игі тағылымдарын сақтау, ерлік дәстүрлерін үлгі ету; - бесіншіден, ұлттық қадір-қасиетімізді арттыру, оқушылардың ұлттық мақтаныш сезімін ояту; - алтыншыдан, тарихи және мәдени ескерткіштерді, өлкетану материалдарын терең меңгерту негізінде патриоттық құндылықтарын қалыптастыру қажет. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша даярланған оқу-әдістемелік кешендерде патриоттық құндылықтарды қалыптастыруға арналған тақырыптарда: Қазақстан тарихы: тәуелсіздік, мемлекеттілік және патриотизм деп аталып онда еліміздің өткені мен бүгіні туралы, тәуелсіздік тұғырының биіктігін бейнелейтін, Қазақстан халықтарының достығы, еліміздің бейбіт өмірін паш ететін көріністер, мерекелердің маңызын түсіндіріледі. Берілген тақырыптарды түсініп оқып қана қоймай, ой бөлісуде және дескриптор бойынша қойылған сұрақтарға, өмірмен байланыстыра баяндайды. Оқушының өз Отаны туралы, ондағы бейбіт өмірді, татулықты, басқа ұлт өкілдері туралы білетіндерін, күнделікті көріп жүрген тіршілік пен байланыстыра айтқызуы қадағаланады. Бұл тақырып мазмұнын кеңінен ашуға оқушылардың логикалық ойлау қабілетін шығармашылықпен дамытуға ықпал етіп, патриоттық сезімін оятып, өз Отанына деген сүйіспеншілігін тәрбиелеуге ықпал етеді.

Қорыта келгенде, бастауыш мектеп оқушыларының патриоттық құндылықтарын қалыптастыру тұлғаның табиғи жаратылысы мен арнайы ұйымдастырылған оқыту мен тәрбиелеу үдерісінің негізінде тұлғаның ұлттық санасын, сезімін, мінез-құлқын дамытуға

бағытталған мақсатты, жүйелі, жоспарлы жүргізілетін жұмыстың нәтижесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік».

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Түркістан Болашақ» жоғары көпсалалы колледжінің 1 курс студенті

Бердібай Нағима Серікқызы

Жетекшісі PhD доцент м.а. **Абдуллина Г.Т.**

E-mail: gulzhan-abdullina-4@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті білім беру мәселесі мен оның себептері жан-жақты талданады. Үлгермеушілік – баланың оқу материалын толық меңгере алмауының нәтижесі, және бұл оның жеке даму ерекшеліктеріне, әлеуметтік жағдайына, психологиялық факторларға байланысты болуы мүмкін. Мақалада мотивацияның жетіспеушілігі, интеллектуалдық және ерікті дайындықтың төмендігі, ата-аналардың білім деңгейінің әсері, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар сияқты факторлар үлгерімге қалай әсер ететіні талқыланады.

Осы проблемаларды жою жолдары ретінде: оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ерте анықтау, мотивацияны арттыру, әлеуметтік теңсіздікті азайту, ата-аналарды білім беру процесіне белсенді тарту, сонымен қатар оқыту әдістерін жаңғырту ұсынылады. Мақалада аталған шаралар кешенді түрде жүзеге асырылған жағдайда ғана бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті білім беру болатыны атап көрсетілген.

Кілт сөздер: білім беру, оқушы, оқу материалы, оқушылардың даму ерекшеліктері, оқу-тәрбие процесі, инклюзия.

Аннотация. В статье подробно анализируется вопрос инклюзивного образования учащихся младших классов и его причины. Неудача является результатом неспособности ребенка полностью освоить учебный материал, и это может быть связано с его личностным развитием, социальным положением и психологическими факторами. В статье рассматривается, как на успеваемость влияют такие факторы, как отсутствие мотивации, низкая интеллектуальная и произвольная подготовка, влияние уровня образования родителей, социально-экономические условия.

Пути устранения этих проблем являются: раннее выявление психологических особенностей учащихся, повышение мотивации, снижение социального неравенства, активное вовлечение родителей в образовательный процесс, а также обновление методов обучения. В статье указывается, что инклюзивное образование может быть предоставлено учащимся начальных классов только при комплексной реализации упомянутых мер.

Ключевые слова: образование, ученик, учебный материал, особенности развития учащихся, образовательный процесс, инклюзия.

Annotation. The article analyzes in detail the issue of inclusive education of primary school students and its causes. Failure is the result of the child's inability to fully master the educational material, and this may be due to his personal development, social status and psychological factors. The article examines how such factors as lack of motivation, low intellectual and voluntary preparation, the influence of the level of education of parents, socio-economic conditions affect academic performance.

The ways to eliminate these problems are: early detection of psychological characteristics of students, increasing motivation, reducing social inequality, actively involving parents in the educational process, and updating teaching methods. The article points out that inclusive

education can be provided to primary school students only with the comprehensive implementation of the above measures.

Key words: education, student, educational material, developmental characteristics of students, educational process, inclusion.

Жас ұрпаққа жан-жақты білім, тәлім-тәрбие беру әрбір оқытушының басты міндеті. ХХІ ғасыр-бұл ақпараттық қоғам дәуірі. Инклюзивті білім беру-оқытудың тиісті білім беретін оқу бағдарламаларына, білім алушылардың өзгеде санаттарымен тең қолжетімді, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету арқылы дамытуға түзету-педагогикалық және әлеуметтік қолдауды көздейтін, мүмкіндігі шектеулі адамдарды бірлесіп оқыту және тәрбиелеу.

Б Инклюзивті білім беру – бұл барлық бала өздерінің физикалық, ақыл-ой, интеллектуалды және басқа ерекшеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру жүйесіне енгізілген және мүмкіндігі шектеусіз құрдастарымен бірге оқытылатын оқыту және тәрбиелеу процесі.

ҚР «Білім туралы» заңында инклюзивті білім беру ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке-дара мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін процесс екені көрсетілген.

Инклюзивті білім балаларға қатысты кез келген кемсітушілікті жоққа шығаратын, барлық адамдарға бірдей қарым-қатынасты қамтамасыз ететін, бірақ ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға ерекше жағдай жасайтын идеологияға негізделген.

Бастауыш мектеп оқушылары үшін инклюзивті білім беру маңызды рөл атқарады, өйткені ол барлық балалар үшін олардың қабілеттеріне, ерекшеліктеріне немесе қажеттіліктеріне қарамастан, барынша қолдау көрсететін және инклюзивті ортаны құруға көмектеседі.

Танымал педагог П.Шуманның пікірінше, баланың психикалық даму деңгейі неғұрлым төмен болса, мұғалімнің біліктілік деңгейі соғұрлым жоғары болуы керек. Инклюзивті білім беру жағдайында бұл өте орынды айтылған пікір.

«Инклюзив» ұғымы француз тілінде «inclusif»-«өзіне кіріктірілген», латын тілінде «include»-ендіремін, қосамын», ағылшын тілінде «араластырамын» деген мағынаны береді. Инклюзивті білім беру-мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып-үйретудің бір формасы.

Инклюзивті білім беру-барлық оқушыларға соның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері немесе мүмкіндіктері шектеулі оқушыларға тең мүмкіндіктер мен білім алу қолжетімділігін қамтамасыз етуге ұмтылатын тәсілді білдіреді. Ол әрбір баланың өз қатарластарымен бірге кәдімгі мектепте білім алу құқығын мойындайтын инклюзивтілік принципіне негізделген.

Ерекше білім қажеттілігі бар оқушылар-денсаулығына байланысты білім алуда ұдайы немесе уақытша қиындық көріп жүрген, жалпы білім бағдарламаларын қажет ететін тұлғалар [1, 93 б].

Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр.

Инклюзивті білім беру ең алғаш рет шетелде дамыған. Шетел ғалымдары: Ян Амос Коменский, Сайман Лори, Фрэнсис Бэкон зерттеген. Инклюзивті білім беруді ресейде танытқан және этнопедагогиканың негізін алғаш салған ресейлік ғалымдар К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский болды.

И. Гете: «Біліп қана қою – аз, сол білгенінді істе қолдана білуің керек, ниеттену ғана аз, сол ниетінді іске асыруың керек», -деп бекер айтқан жоқ. Мүмкіндігі шектеулі балаларды түзетудің негізгі жүйесі инклюзивті білім беру ғылыми теориямен өзіндік

үндестігін тапса, еліміздегі мүмкіндігі шектеулі жандарға деген көзқарас оңалар еді деп ойлаймын. Инклюзивті білім беру компьютермен, интерактивті тақтамен және жаңа технологиялармен қамтамасыз етілсе, болашақта мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жүйесінде ешқандай кедергілер болмайды деп ойлаймын. Бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасында жүзеге асырылып отырған инклюзивті білім беру жүйесі болашақта еліміздегі білім алуға ерекше қажеттілік бар тұлғаларды әлеуметтендіру мен білім берудің іргетасы болып қалаңбақ.

Жалпы, бастауыш сынып оқушыларына арналған инклюзивті білім беруді зерттеу оның тиімділігін түсінуге және оны табысты жүзеге асыруға ықпал ететін факторларды анықтауға көмектеседі. Бұл инклюзивті білім беруді жақсарту және барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету бойынша стратегиялар мен ұсыныстарды әзірлеуде пайдалы болуы мүмкін [2, 8-156].

Инклюзивті білім беру дифференциалды оқыту, жеке оқыту және арнайы білім беру сияқты әртүрлі білім беру жүйелерімен байланысты болуы мүмкін. Саралап оқыту білім беру процесін әрбір оқушының жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне қарай бейімдеуді көздейді. Инклюзивті білім берудің бір бөлігі ретінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар үшін жеке оқыту бағдарламаларын құру үшін сараланған оқытуды пайдалануға болады. Жеке оқыту әр оқушының ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, оның жеке оқу жоспарын жасауды көздейді. Инклюзивті білім беру контекстінде әрбір оқушының өз әлеуетіне қол жеткізе алатын жағдай жасау үшін жекелендірілген оқытуды қолдануға болады.

Арнайы білім беруде ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға арнайы тұру және қолдау көрсетіледі. Инклюзивті білім берудің бір бөлігі ретінде барлық оқушыларға тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету үшін арнайы білім беруді жалпы білім беру жүйесіне енгізуге болады. Осылайша, әрбір оқушының оқуы мен дамуы үшін оңтайлы жағдай жасау үшін инклюзивті білім беруді әртүрлі білім беру жүйелерімен байланыстыруға болады.

Мектептерге инклюзивті білім беруді енгізу міндеті барлық балалардың мектеп қабырғасында бірлескен қарым-қатынас және әрекеттестік тәжірибесін жинақтауынан, өзге адамдардың әлеуметтік жағдайына, ұлтына, денсаулығына қарамастан, өз мүддесі мен олардың мүдделерін келістіруден тұрады. Өйткені, білім алу мүмкіндіктері мен сұраныстарын әртүрлі оқушыларды бірге тәрбиелеу мен оқытуға барынша жайлы жағдайды қамтамасыз ету қажет.

Инклюзивті білім беру – барлық балаларды, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды, жалпы білім беру жүйесіне қосу арқылы тең мүмкіндіктермен қамтамасыз ету процесі. Бұл балалардың физикалық, психологиялық, әлеуметтік ерекшеліктеріне қарамастан, бірдей сапалы білім алуын мақсат етеді. Инклюзивті білім беруде ерекше қажеттіліктері бар балалар өз сыныптастарының арасында қалыпты мектептерде білім алады және өзіне қажет арнайы қолдауды алады. Мектепте бастауыш сынып оқушыларының инклюзивті білім алуының маңыздылығын келесі іс-шаралар арқылы жүзеге асыруға болады:

1. Кедергісіз ортаны құру-физикалық ортаның барлық оқушыларға, соның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет. Бұл үй-жайларды жөндеу және бейімдеу, арнайы жабдықты орнату және т.б.

2. Әрбір оқушыға жеке көзқарас: мұғалімдер әр оқушының, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеруі керек. Бұл әр баламен жұмыс істеудің жеке жоспарларын жасау, тапсырмалар мен материалдарды бейімдеу, оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану және т.б.

3. Толеранттылық пен эмпатияны дамыту: Тәрбиешілер балалардың айырмашылықтарды түсінуі мен құрметтеуін дамыту үшін белсенді жұмыс істеуі керек, сондай-ақ өз құрдастарымен ынтымақтастық және қолдау көрсету дағдыларын дамыту керек. Ол үшін осы дағдыларды дамытуға бағытталған түрлі тренингтер, ойындар мен жаттығулар өткізуге болады.

4. Ата-аналармен ынтымақтастық: Ата-аналарды оқыту мен оқу процесіне, әсіресе білім беруде ерекше қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуге қатыстыру маңызды. Ата-аналар баласы туралы қосымша ақпарат бере алады, жеке жұмыс жоспарларын жасауға көмектесе алады және баласының оқуына қолдау көрсете алады.

5. Педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру: инклюзивті білім беруді табысты жүзеге асыру үшін педагогтардың білімі мен біліктілігін үнемі жаңартып отыру қажет. Олар әртүрлі оқушылармен жұмыс істеуге дайын болуы және ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеу ерекшеліктерін білуі керек.

6. Психологиялық және эмоционалдық қолдау: Ерекше қажеттіліктері бар балалар инклюзивті ортада өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінеді. Бұл олардың өзіндік құндылығын арттырып, эмоционалдық тұрақтылықты нығайтады.

7. Жұмысқа орналасу мүмкіндіктері: Инклюзивті білім алған балалар болашақта еңбек нарығында белсенді бола алады. Білім беру кезінде алған әлеуметтік және кәсіби дағдылар оларды жұмысқа орналасуға және өз бетімен өмір сүруге дайын етеді.

8. Стереотиптерді жою: Инклюзивті білім беру арқылы қоғамда ерекше қажеттіліктері бар адамдарға деген теріс көзқарастар мен стереотиптер азаяды. Оқушылар бұл адамдарды қоғамның қалыпты мүшелері ретінде қабылдауға үйренеді.

9. Мәдени және әлеуметтік интеграция: Әртүрлілікті қолдай отырып, инклюзивті білім беру мәдени және әлеуметтік топтар арасында интеграцияны күшейтеді. Бұл балалардың болашақта әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдастықтарда тиімді қарым-қатынас жасауына ықпал етеді.

10. Инновация мен шығармашылықты дамыту: Инклюзивті білім беруде оқытудың әртүрлі әдістері мен тәсілдері қолданылады. Бұл мұғалімдер мен оқушыларға креативтілікті дамытып, жаңа білім беру әдістерін меңгеруге мүмкіндік береді.

11. Болашақтағы қоғамның инклюзивтілігі: Инклюзивті білім алған балалар болашақта инклюзивті қоғам құруға үлес қосады. Олар әр адамға тең құқықтар мен мүмкіндіктер беруді бағалайтын, әділдікке негізделген қоғамның негізін қалайды. Инклюзивті білім берудің осындай жан-жақты маңызы қоғамның әрбір мүшесін дамытуға және қолдауға бағытталғанын көрсетеді.

Зерттеулер инклюзивті білім беру барлық оқушылардың, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі немесе ерекше қажеттіліктері бар оқушылардың оқу үлгеріміне оң әсер ететінін көрсетті. Себебі инклюзивті сыныптар барлық оқушыларға бейімделген қолдау мен жеке оқу мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді, бұл оқу нәтижелерінің жақсаруына әкеледі.

Инклюзивті білім беру оқушылардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуына ықпал ететін тиістілік пен қабылдау сезімін қалыптастырады. Әртүрлі ортадағы және қабілеттегі құрдастарымен қарым-қатынас жасай отырып, оқушылар эмпатияны, төзімділікті және басқаларға құрметпен қарауды үйренеді, бұл жағымды әлеуметтік қарым-қатынастар мен эмоционалдық әл-ауқатқа әкеледі. Инклюзивті білім беру барлық оқушылардың қабілеттері мен ерекшеліктеріне қарамастан сапалы білім алуға тең қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Бұл білім берудегі әділеттілікке ықпал етеді және оқудағы кедергілерді жоюға көмектеседі, әрбір баланың өз әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді.

Инклюзивті білім беру оқушылар арасындағы әртүрлілік пен айырмашылықтарға оң көзқарасты қалыптастырады. Бұл әрбір оқушы өзін кім ретінде бағалайтынын және құрметтелетінін сезінетін инклюзивті және үйлесімді мектеп ортасын құруға көмектеседі. Инклюзивті білім беру оқушыларды шынайы әлемде кездесетін әртүрлі және инклюзивті қоғамға дайындайды. Әртүрлі қабілеттері мен ерекшеліктері бар құрбыларымен қатар оқу арқылы оқушылар әртүрлі және инклюзивті қоғамда өркендеу үшін қажетті дағдылар мен көзқарастарды дамытады [3, 30-31 б].

Педагогикалық жұмыста бастауыш сынып оқушыларын инклюзивті оқытуды есепке алу – сабақты жоспарлау және өткізу кезінде әр баланың ерекше білім беру қажеттіліктері

мен жеке мүмкіндіктерін ескеру. Мұғалім оқытудың әртүрлі стильдерін, материалды меңгеру қарқынын және оқушылардың ақпаратты қабылдау тәсілдерін ескеруі керек. Әрбір баланың оқуы мен дамуы үшін тең мүмкіндіктерге ие болатын кедергісіз орта құру маңызды.

Ол үшін мұғалім саралап оқыту, тапсырманың вариативтілігі, топтық жұмыс, көрнекі және дыбыстық материалдарды пайдалану, сонымен қатар мамандардың (логопедтер, психологтар және басқа мамандар) қолдауы сияқты әртүрлі әдістер мен стратегияларды пайдалана алады. Сондай-ақ әрбір бала өзін қабылданған және сынып ұжымының маңызды мүшесі ретінде сезінуі үшін оқушылар арасында өзара түсіністік пен қолдау атмосферасын құру маңызды. Педагогикалық жұмыс әрбір баланың жеке дағдылары мен дағдыларын дамытуға, сонымен қатар өзін-өзі бағалауға және оқуға деген ынтасын дамытуға бағытталуы керек. Сондай-ақ инклюзивті білім беру әрбір баланың дамуы үшін оңтайлы жағдай жасау үшін ата-аналармен және басқа мамандармен ынтымақтастықты қажет ететінін ескеру қажет. Сонымен, педагогикалық жұмыста бастауыш сынып оқушыларын инклюзивті оқытуды есепке алу әрбір балаға жеке көзқарасты, кедергісіз ортаны құруды және оқу-тәрбие процесінің барлық қатысушыларымен ынтымақтастықты білдіреді [4, 456].

Барлық балаларды сыныпқа қосу олардың әлеуметтік, эмоционалдық және академиялық дамуына көмектеседі және айырмашылыққа оң көзқарасты қалыптастырады. Инклюзивті білім беру сонымен қатар барлық студенттерде әртүрлілікті құрметтеуге, толеранттылық пен эмпатияға ықпал етеді. Бұл әрбір адам өзінің жеке ерекшеліктеріне қарамастан бағаланатын және құрметтелетін үйлесімді қоғам құруға көмектеседі. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру әрбір баланың оқуда тиісті қолдау мен көмек алуын қамтамасыз ету арқылы барлық оқушылардың жетістіктерін жақсартыады. Бұл білім мен дағдыларды неғ ұрлым тиімді меңгеруге, сонымен қатар өзін-өзі бағалау мен өзіне деген сенімділікті дамытуға ықпал етеді. Инклюзивті білім беру барлық балаларға тең мүмкіндіктер жасауда және әділ және инклюзивті қоғам құруға көмектесуде маңызды рөл атқарады. Бұл баланы қалыпты жағдайға айналдыру емес, оның қызығушылықтары мен қабілеттерін дұрыс пайдалана білу және оның қоғамда өмір сүруін жеңілдету. Арнайы білімді қажет ететін тұлғалар өздерінің құрдастарымен бір мекемеде білім алуға құқылы. Инклюзия арнайы және жалпы білім берудің құрамдас бөлігі болып табылады [5, 6-116].

Қолдау жаттығуларының арқасында олар аз уақыт ішінде әлсіз жақтарын жақсартыады. Өзіне деген сенімділік, бағалау, батылдық, жауапкершілік, пайдалылық сезімі сияқты әлеуметтік құндылықтар жүйесі дамиды. Жалпы, бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті білім берудің маңыздылығын түсіну қоршаған ортаны бейімдеу, әр балаға жеке көзқарас, толеранттылық пен эмпатияны дамыту, ата-аналармен ынтымақтастық және тәрбиешілердің кәсіби деңгейін арттыруды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Бастауыш сынып оқушыларына инклюзивті білім берудің маңыздылығын түсіну оқу-тәрбие үдерісіне барлық қатысушылардан – тәрбиешілерден, ата-аналардан және мектеп әкімшілігінен күш салуды талап етеді. Барлық студенттерді оқу үдерісіне сәтті қосуды қамтамасыз ету үшін барлық тараптар арасында ынтымақтастық пен қолдауды құру маңызды. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс жасауда нақты көмек көрсететін психологиялық-педагогикалық қызмет болуы тиіс. Оның міндетіне балалармен қарым-қатынас орнатуда дамытушы немесе түзету жұмысы ғана емес, сонымен қатар, бағалау қызметін сүйемелдейтін ортақ тәсілдер, оқушылармен жұмыстың бірыңғай стратегиясын дайындау бойынша педагогтармен және ата-аналармен тұрақты ынтымақтастық орнату кіреді.

Педагог-психолог өз қызметінде психологиялық оңалтудың келесі әдістерін қолданады: әңгіме, жеке психологиялық кеңес, психологиялық көмек, рөлдік ойындар, тренингтік жаттығуларды, сабақта туындағын түрлі жағдайларда қажет психологиялық өзара көмек пен өзара қолдау тобын қолданады. Оқушының жалпы даму қабілетіндегі

ойы, қиялы, зейіні, есте сақтауы, танымы, шығармашылық қабілеті жұмыс кезінде көрініп, күнделікті өмір дағдыларына машықтанады. Оқушы жаттығуларды орындау барысында белгіленген бір тәртіпке үйреніп, зейіні тұрақтанып, бастаған ісін аяқтауға дағдыланады[6, 10-196].

Қарым-қатынастың бұзылуы, оқшаулану – баланың қоршаған ортаға нашар бейімделуінің белгісі. Сондықтан балаларды тату болуға, бірігуге үйрететін, өзгелерді түсінуге, қолдауға көмектесетін ойындар мен жаттығулардың маңызы зор.

Қорыта келе, мүмкіндігі шектеулі балалармен түзету жұмыстарын неғұрлым ерте бастасақ, соғұрлым қайтарымы үлкен болады. Өз уақытында бұл заңдылықты Ян Амос Коменский айтқан болатын «Барлық тіршілік иесінің табиғаты сондай,-олар икемді болып табылады және нәзік жас кезінде олар тәсілдерді жеңіл қабылдайды, қатайып кеткен соң, оларға қалыптасу қиын болады. Жұмсақ балауызды оларға түрлі пішін беріп сомдауға болады, ал егер қатып қалса, оны сындырап тастау оңайырақ», -деп жазды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Оспанбаева М.П Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі:оқу құралы – Алматы, 2019. –93 б

2.Буркиев М.Ж. 12 жылдық білім беруге көшу жағдайында педагогикалық кадрларды кәсіби даярлаудың ерекшелігі республикалық-практикалық конф. материалдары. -Қарағанды, 2009. –Б.8-15.

3.Оспанбаева М.П Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі:оқу құралы – Алматы, 2019. –30-31 б

4.Алтаева Г.Ж. Роль психолого-педагогического сопровождения детей в условиях инклюзивного образования. (КРО) школа-интернат общего типа, г. Щучинск – 2015 год. С 45

5.Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования.Педагогика и психология. - № 2 (15) – 2013. – С. 6-11

6.Батырғалиева А.С. Мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу жолдары. -Алматы, 2011. –Б.10-19.

ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘНІ МЕН МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ

Жапбарова Г.А. , Мамасерік Г.Қ.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада эстетикалық тәрбиенің маңызы, оның мазмұны, міндеттері және әдістері қарастырылады. Эстетикалық тәрбие – адамның өмірінде ерекше рөл атқаратын маңызды үрдіс. Өсемдікті көре, сезіне және жасай білу адамның рухани дамуын жетілдіріп, жоғары мәдени деңгейге жетуге ықпал етеді.

Зерттеуде эстетикалық тәрбиенің міндеттері талқыланып, оның балалардың эмоционалды қабылдауын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға тигізетін әсері сипатталады. Сонымен қатар, өнердің тәрбиелік рөлі мен ұлттық поэтикалық шығармалардың бастауыш мектеп оқушылары үшін эстетикалық тәрбие құралы ретінде тиімділігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, қарқынды оқыту, әдістемелік жүйе, тірек-схемалық технология

Аннотация. В данной статье рассматривается значение эстетического воспитания, его содержание, задачи и методы. Эстетическое воспитание-важная тенденция, играющая особую роль в жизни человека. Умение видеть, чувствовать и творить красоту

способствует совершенствованию духовного развития человека и достижению высокого культурного уровня.

В исследовании обсуждаются задачи эстетического воспитания и описывается его влияние на развитие эмоционального восприятия детей, творческих способностей. Кроме того, доказывается воспитательная роль искусства и эффективность национальных поэтических произведений как средства эстетического воспитания младших школьников.

Ключевые слова: начальный класс, интенсивное обучение, методическая система, опорно-схематическая технология.

Abstract. This article examines the importance of aesthetic education, its content, tasks and methods. Aesthetic education is an important trend that plays a special role in human life. The ability to see, feel and create beauty contributes to the improvement of human spiritual development and the achievement of a high cultural level.

The study discusses the tasks of aesthetic education and describes its impact on the development of children's emotional perception and creative abilities. In addition, the educational role of art and the effectiveness of national poetic works as a means of aesthetic education of younger schoolchildren are proved.

Key words: primary class, intensive training, methodical system, support-schematic technology.

Адамдардың әсемдікке сезімдері олардың өмірінде зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне, жасай білу адамның рухани өмірін байытады, оған ең жоғары рухани ләззаттануға мүмкіндік береді. Біз әр адамның қоғамдық мәнін жан-жақты дамытуға ұмтыламыз, сондықтан әр баланың сезім нәзіктігін, көркемдікті, әсем нәрсені сүйетіндей етіп дамытуымыз керек. Ұлттық поэтикалық шығармаларды қазіргі бастауыш мектептің оқушыларына эстетикалық тәрбие құралы ретінде пайдалану өзінің татымды жеміс беретіні сөзсіз. Өйткені дарқан даламызда жасап өткен небір ділмар шешендер, небір майталман аузымен құс тістеген аузы даулы даналар ұлттық поэтикалық шығармалардан нәрленіп сусынданып өскеніне тарих беттері куә. Зерттеуімізді әуелі эстетикалық тәрбиенің міндеттері, мазмұны және әдістеріне шолу жасап бастағанды жөн санап отырмыз.

Педагогика эстетикалық тәрбиені өмірдегі және өнердегі әсемдікті қабылдау, сезіну, түсіну қабілеттерін дамыту ретінде әсемдік заңы бойынша қоршаған дүниені жасауда өзі ұмтылуға тәрбиелеу, көркем іс-әрекетке араласу және шығармашылық қабілеттерді дамыту ретінде анықтап береді.

Эстетикалық тәрбиеде өнерге ерекше роль беріледі. Ол толғанта, қуанта отырып, балалар алдында өмір құбылыстарының мәнін оларды қоршаған дүниеге үңіле қарауға мәжбүр етеді, әсер ықпалын бастан кешіруге, зұлымдықтан жиренуге итермелейді.

Баланы адам қарым-қатынасындағы жақсылық пен зұлымдықты ажырата білуге, формалар, сызықтар, үндер, бояулар әдемілігін қабылдауға үйрету дегеніміз оның жанын жақсартып, тазартып, мазмұндандыра түсу деген сөз. Психологтар мен педагогтардың бірлесіп атқарған зерттеулері соңғы жылдары балалардың ақыл-ой және эстетикалық іс-әрекеті адамгершілік қасиеттерінің деңгейі неғұрлым жоғарылағанын көрсетті.

Қазіргі кездегі өмір тәртібі, адамдардың еңбектік, қоғамдық қарым-қатынастары, айнала қоршаған табиғат баланың эстетикалық дамуының алғы шартын жасайды. Ол әр түрлі халықтардың шығармашылығымен, сурет және мүсін өнерімен, музыка және биімен, қуыршақ театрының спектакльдерімен, мультфильмдермен және басқалармен таныса отырып, өнер дүниесіне енеді.

Эстетикалық тәрбие педагогиканың оқшауланған саласы емес, оның барлық жақтарымен өзара әрекеттес. Ақыл-ой және дене жағынан толық даму, моральдық пәктік және өмір мен өнерге деген белсенді қарым-қатынас адамгершілік жағынан жетілуі көбіне

эстетикалық тәрбиеге тәуелді болып келетін кесек тұлғалы, жан-жақты дамыған адамның жеке басын сипаттайды.

Сәбилік шақтағы көркем әсерлер күшті болады және есте ұзақ уақытқа, кейде бүкіл өмір бойына сақталады. Баланың көркемдік дамуының ойдағыдай болуы үшін педагог оның жасына сай балалар іс-әрекеттері мен көңіл көтерулерінің түрліше формалары мен түрлерін дұрыс пайдалану қажет. Эстетикалық тәрбие заманамен тығыз байланысты, көбіне сонымен анықталады. Болмысты эстетикалық жағынан игеру өмірмен етене болуды, қоршаған дүниені, қоғамды, табиғатты, заттық ортаны жасампаздықпен өзгертуге талпынтады. Эмоция, қиял, сезінуге жанасты шешілмеген проблемалар әлі де көп болғанымен эстетикалық әсерлену түрінде қоршаған дүниеге өзіндік реакцияның материалдық негізі болуы, сөзсіз. Әр баланың қабілеттерінің дамуына әсерін тигізетін өзінің анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері бар. Дегенмен, совет педагогтары өз жұмысында академик И. П. Павловтың нерв жүйесінің икемділігі туралы іліміне сүйене отырып, табиғи қасиеттердің бағытталған қалыптасу мүмкіндігін қолдайды.

Қазіргі жағдайда эстетикалық тәрбие беруде мына міндеттер алға қойылып отыр:

1. Балалардың әсемдікті қабылдауын, эстетикалық сезімін, елес-қиялын жүйелі дамыту. Өнердің барлық түрлері, табиғат пен тұрмыс бұған көмектеседі, тікелей эмоциялық ықыластылық, қуаныш, толқу, таңдану, қызығу тудырады.

2. Балалардың тұрмысқа, табиғатқа, қоғамдық қарым-қатынасқа әлі келгенше әсемдік элементтерін ендіру қажеттілігі мен әдетін баули отырып, оларды өнер саласындағы іс-әрекетке тарту.

3. Балалардың эстетикалық талғамының негізін және өнер туындылары мен өмір құбылыстарын өздігінен бағалай білу қабілетін қалыптастыру,

4. Балалардың көркем шығармашылық қабілеттерін дамыту. Олардың өнермен байланысты іс-әрекеттері әрқашанда ешқандай зорлықсыз, қуанышты талпыныспен, шығармашылық қиялмен, ынтамен суарылған болуы тиіс. Бала эстетикалық жағынан неғұрлым дамыған болса, оның көркемдік іскерлігі мен дағдылары соғұрлым беріге. Шығармашылық іс-әрекеті соғұрлым кеңірек болады.

Эстетикалық тәрбиенің мазмұны. Эстетикалық тәрбие - өмірге деген көзқарас белсенділігінің тууына әсерін тигізетін қабылдаудың, қиялдаудың, естің қалыптасуына және ынтаның, сезімнің, бейімділік пен қабілеттің дамуына, жалпы жан сұлулығына бағытталған. Бұл қасиеттердің көрініс беруін және олардың дамуын қадағалау білім және дағдыны үйретудің нақты нәтижелерінен қиындау. Бұл дамудың бірізділігін анықтау маңызды. Эстетикалық тәрбие — күрделі процесс. Сондықтан біз кейде «балаларды эмоциялы қабылдауға үйрету», «рахаттана білу», «сүю және ұмтылу», «қабілеттілік көрсету». деген сияқты тұжырымды сөздерді жадымызда ұстаймыз да, оның қалай көрініс беретінін нақтылай отырамыз. Мәселен, баланың «музыкалық және поэтикалық есту қабілетін көрсету» талабына тап болдық делік, дәл осы жерде мұны қалай тексеруге болатындығы және балалардан не талап етілетіндігі түсіндіріледі: «таза интонациялау, әннің дұрыс салынғандығын, есту арқылы анықтау, дыбыстардың жоғарылығын және төмендігін, олардың күшін және шарықтауын, ән салу, өлең оқудағы қарқын ауысуын айыра білу.

Эстетикалық тәрбиенің әдістері. Эстетикалық тәрбие методикасының негізіне бала мен педагогтың, баладағы көркем құндылықты қабылдауға, өнімді іс-әрекетке дсген шығармашылық қабілеттерді, әлеуметтік, табиғи, затты ортаға деген саналы қарым-қатыстарды дамыту жөніндегі бірлескен іс-әрекетті жатады.

Бұл жұмыстың табысты болуы көбіне-көп тәрбиеленушінің дара ерекшеліктерінің, қажетсінуі мен мүддесінің, оның жалпы даму деңгейінің қаншалық мөлшерде ескерілетіндігімен анықталады.

Өмір құбылыстарын эстетикалық қабылдау әрқашан да дара әрі таңдамады. Оның негізіне әсемдікке эмоция білдіру жатады. Бала әрқашанда табиғаттағы, заттың дүниедегі, өнердегі әсемдікке, адамдардың мейірбан сезіміне үн қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қоянбаев Р.М., Ыбыраимжанов К. Жалпы бастауыш білім беру педагогикасы – Түркістан, 2005.
2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2002.
3. Қ.Р Бастауыш білім беру мемлекеттік стандарты. – Алматы, 2002
4. «Қазақстан Республикасы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы» – Алматы, 2003.
5. Қ.Р. Білім туралы заңы - 1999ж.

ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ

«Кентау гуманитарлық-техникалық колледжі» білім беру мекемесі
1 курс студенті

Кадирова Саида Абдусаламқызы
жетекшісі PhD доцент м.а. **Абдуллина Г.Т.**
E-mail: gulzhan-abdullina-4@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының ойлауының дамуы, оның ішінде оның негізгі түрлерін зерттеу қарастырылады: визуалды-тиімді, визуалды-бейнелі және ауызша-логикалық. Ойлау процестерінің жас ерекшеліктері және олардың бастауыш мектеп жасындағы эволюциясы сипатталған. Балалардың оқу процесінде талдау, синтездеу және абстракциялау дағдыларын қалыптастырудың маңыздылығы атап өтіледі. Сондай-ақ, жұмыста логикалық және шығармашылық ойлаудың дамуын ынталандыруға, сондай-ақ осы әдістерді білім беру қызметіне біріктіруге бағытталған әртүрлі әдістер мен педагогикалық әдістер ұсынылған.

Кілт сөздер: ойлауды дамыту, бастауыш сынып оқушысы, педагогикалық әдістер, шығармашылық ойлау, бастауыш білім беру.

Аннотация. В статье рассматривается развитие мышления младших школьников, в том числе изучение его основных видов: наглядно-действенного, наглядно-образного и словесно-логического. Описаны возрастные особенности мыслительных процессов и их эволюция в младшем школьном возрасте. Подчеркивается важность формирования у детей навыков анализа, синтеза и абстракции в процессе обучения. Также в работе представлены различные методы и педагогические приемы, направленные на стимулирование развития логического и творческого мышления, а также на интеграцию этих методов в образовательную деятельность.

Ключевые слова: развитие мышления, ученик начальной школы, педагогические методы, творческое мышление, начальное образование.

Abstract. The article discusses the development of thinking of Primary School students, including the study of its main types: visual-effective, visual-figurative and verbal-logical. The age features of thought processes and their evolution in primary school age are described. The importance of developing the skills of analysis, synthesis and abstraction in the educational process of children is noted. The work also presents various methods and pedagogical methods aimed at stimulating the development of logical and creative thinking, as well as integrating these methods into educational activities.

Key words: development of thinking, Primary School student, pedagogical methods, creative thinking, primary education.

Ойлауды дамыту бастауыш мектептегі білім беру процесінің негізгі міндеттерінің бірі. Бастауыштағы тәрбие - барлық тәрбиенің бастамасы. Ал, баланың жан - жақты дамуы

үшін ойынның рөлі ерекше. Ойын барысында балалардың айналадағы дүние жайында мағлұматтары кеңейіп, жауапкершілігі артады. Ойын - өсіп келе жатқан бала организмнің қажеті. Ойында баланың дене күші артады, қолы қатайып, денесі шыңдала түседі, көзі қырағыланады, зеректілігі, тапқырлығы, ынтасы артып, жетіле түседі. Қай бала болмасын ойынмен өседі, өйткені бала табиғатының өзі тек ойынмен байланысты. Баланың өмірге қадам басардағы алғашқы қимыл – әрекеті - ойын. Қазақтың ойшыл ақыны Абай Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» - деп айтқандай баланың өмірінде ойын ерекше орын алады. лып табылады.

Бұл жаста балалар әрі қарай оқуға негіз болатын талдау, синтез, салыстыру және жалпылау дағдыларын игере бастайды. Бастауыш сынып оқушысының ойлауы бірнеше кезеңнен өтеді, олардың әрқайсысы танымдық процестерді толыққанды қалыптастыру үшін маңызды. Бұл мақалада ойлаудың негізгі түрлері, олардың Бастауыш оқыту кезеңіндегі ерекшеліктері, сондай-ақ олардың тиімді дамуына ықпал ететін әдістер қарастырылады.

1. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау ерекшеліктері

Бастауыш мектеп жасында [1, 856] (6-10 жас) балалардың ойлауы көрнекі-әрекеттен ауызша-логикаға біртіндеп көшумен сипатталады. Ойлаудың үш негізгі түрі бар:

1.1 көрнекі-тиімді ойлау

Бұл кезеңде баланың ойлауы заттармен нақты әрекеттерге сүйенеді. Бұл мектеп жасына дейінгі балаларға тән ойлаудың ең ерте түрі, бірақ ол әлі де Бастауыш мектепте сақталады. Балалар заттарды манипуляциялау арқылы тікелей әрекеттер арқылы мәселелерді шешуді үйренеді. Мысал ретінде арифметикалық есептерді текшелермен немесе басқа көрнекі құралдармен шешуге болады.

1.2 көрнекі-бейнелі ойлау

Жасы ұлғайған сайын бала олардың тікелей өзара әрекеттесуіне жүгінбестен заттардың бейнелерімен ойша жұмыс істей бастайды [2, 356]. Ойлаудың бұл түрі сурет салуға, құрастыруға және оқу процесінде иллюстрациялар мен модельдерді қолдану арқылы дамиды.

1.3 ауызша-логикалық ойлау

Бастапқы кезеңдердегі оқу процесінде мектеп балаларда абстрактілі ұғымдарды ойлау және қолдану қабілетін белсенді дамытады. Ауызша-логикалық ойлау логикалық байланыстар мен заңдылықтармен жұмыс істеу қабілетімен байланысты, бұл әсіресе математикалық және логикалық есептерді шешуде, сондай-ақ тілді үйренуде маңызды.

2. Ойлау дамуының жас ерекшеліктері

Бастауыш мектеп жасы бірқатар когнитивті өзгерістермен сипатталады. Осы жастағы балаларда себеп-салдарлық байланыстарды жоспарлау, болжау және орнату қабілеті белсенді дами бастайды. Олар біртіндеп нақтыдан абстрактілі ойлауға ауысады, талдау негізінде қорытынды жасау дағдыларын игереді. Алайда, бастауыш сынып оқушыларында ойлау әлі де нақты болып қала береді: егер олар көрнекі түрде ұсынылса, оқу материалын жақсы түсінеді.

3. Ойлауды дамытудың педагогикалық әдістері

Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын ойдағыдай дамыту үшін балаларға талдау, синтездеу, жалпылау және жіктеу дағдыларын игеруге көмектесетін әртүрлі педагогикалық әдістер мен әдістерді қолдану маңызды.

Бастауыш сынып оқушыларында ойлауды дамытудың ең тиімді әдістерінің бірі-ойын әрекеті. Логикалық міндеттерге негізделген ойындар балалардың себеп-салдарлық байланыстар құру және шешімдер іздеу қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Көрнекілік балаларға оқу материалын жақсы түсінуге және игеруге көмектеседі. Карталарды, диаграммаларды, кестелер мен иллюстрацияларды пайдалану балаға әртүрлі нысандар мен құбылыстар арасындағы байланыстар туралы көбірек білуге мүмкіндік береді.

Әртүрлі белгілер бойынша заттарды жіктеуге бағытталған жаттығулар баланың жалпылау және қорытынды жасау қабілетін дамытады. Мысал ретінде заттарды түсі, пішіні, өлшемі немесе басқа сипаттамалары бойынша топтастыруға арналған тапсырмаларды келтіруге болады.

4. Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытудағы мұғалімнің рөлі

Мұғалім баланың ойлауын дамытуда шешуші рөл атқарады. Ол білімді жеткізіп қана қоймай, балаларда өз бетінше ойлау, талдау және шешім қабылдау қабілетін қалыптастыруы керек. Оқушылармен олардың танымдық қабілеттерін дамыту, сондай-ақ шығармашылық және сыни ойлауға жағдай жасау үшін жүйелі жұмыс істеу маңызды [3, 956]. Мұғалім әр баланың жеке ерекшеліктеріне бейімделген әртүрлі педагогикалық тәсілдерді қолдануы керек.

Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамыту мұғалімдер тарапынан мұқият қарауды талап ететін күрделі және көп деңгейлі процесс. Балалардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне негізделген әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдану толыққанды және жан-жақты ойлауды қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді. Бұл білім берудің келесі кезеңдерінде неғұрлым күрделі мәселелерді шешу үшін қажетті когнитивті қабілеттерді одан әрі табысты оқытудың және дамытудың негізін қалады.

Ежелгі Рим мақалында: «Біз білімді мектеп үшін емес, өмір үшін үйренеміз» делінген. Осы мақалдаң мағынасы бүгінде өзекті. Балаларда қандай да бір өзгерістер болсын, оларды тоқтатпайтындай етіп үйрету. Оның мақсаты-оқушылар мүмкіндігінше көп нәрсені білуі емес, қалай әрекет етуді, білуді, ақпарат алуды, жалпылауды, қажетті білімді талдауды және кез-келген жағдайда мәселелерді шешуді, яғни балалардың ойлауын дамытуды көздейді.

«Ойлау-бұл адам танымының жоғарғы сатысын құрайтын объективті шындықты бейнелеу процесі» [4, 356]. Ойлау дегеніміз-объективті шындықтың тұрақты, маңызды байланыстары мен қатынастарындағы жалпыланған көрінісі. Ол сөйлеу ортақтығы мен бірлігімен сипатталады. Басқаша айтқанда, ойлау дегеніміз-субъективті жаңа білімді ашумен, мәселелерді шешумен, шындықтың шығармашылық өзгеруімен байланысты танымның психикалық процесі. Ой жұмыс істейтін негізгі элементтер: — ұғымдар (кез-келген заттар мен құбылыстардың жалпы және маңызды белгілерінің көрінісі), — пайымдау (заттар мен құбылыстар арасындағы байланысты орнату; — ол шынайы және жалған болуы мүмкін), — қорытындылар (жаңа шешімнің бір немесе бірнеше пікірлерінен қорытынды), сондай-ақ бейнелер мен көріністер). Бастауыш мектеп — балалық шақтың шыңы деп аталады. Қазіргі психикалық даму кезеңінде бастауыш мектеп оқушылары 6–7-ден 9–11 жасқа дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл жаста өмір салты мен стилі өзгереді: жаңа талаптар, оқушының жаңа әлеуметтік рөлі, іс — әрекеттің түбегейлі жаңа түрі-оқу әрекеті.

Оқушылар мектепте жаңа білім мен дағдыларды ғана емес, сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік мәртебеге ие болады. Қарым-қатынас жүйесіндегі орнын қабылдау өзгереді. Баланың мүдделері, құндылықтары, бүкіл өмір салты өзгереді; жан-жақты психикалық дамудың белсенді процестері басталады, ол барлық жеке салалардың, соның ішінде танымдық салалардың жеке компоненттерін қалыптастыруда көрініс табады.

Ойлауға ерекше рөл беріледі, өйткені дәл осы кезеңде ол одан әрі дамуға негіз береді. Бастауыш мектеп жасындағы баланың ойлау қабілеті дамудың алғашқы кезеңінде. Осы кезеңде осы жастағы негізгі болып табылатын визуалды-бейнелі ойлаудан ауызша-логикалық, тұжырымдамалық ойлауға көшу жүзеге асырылады.

Қазіргі педагогика мен психологияда балалардағы ойлаудың логикалық құрылымын қалыптастыруды зерттеудің әртүрлі бағыттары бар. Қазіргі ғалымдардың, дамытушылық оқыту жүйесін жасаушылардың пікірінше, дәстүрлі оқыту сабағындағы уақыттың көп бөлігі мұғалімнің сөзімен толтырылған — сұрақтарды қайталау, оқушылардың жауаптарын қайталау, (мұғалім үзіліске төтеп бере алмайды, оқушының оймен жауап беруін күте алмайды), бірақ бұл дұрыс емес. Мұғалімнен үлкен білім талап етіледі:

жетекші рөлмен, баланы өзін-өзі тану еркіндігімен қамтамасыз етумен қатар сабақтың басынан аяғына дейін бала өзінің, тіпті жетілмеген ойларын, байқауларын батыл білдіретіне жағдайлар жасау керек. Сондықтан балаларға нақты жауаптарды айту емес, нақты нұсқаларды қажет ететін сұрақтар қоюды үйрену өте маңызды.

Осылайша, бастауыш сынып мұғалімінің басты міндеттерінің бірі-оқушыларды ойлаудың өзіндік логикалық әдістеріне үйрету деп айтуға болады. Ойлаудың арқасында адам қабілетті енді материалдық емес, іс жүзінде емес, объектілерді ақылмен өзгерту және табиғат құбылыстары арқылы. Адамның ойлау қабілеті оның практикалық мүмкіндіктерін ерекше кеңейтеді. Бұл қазіргі заманғы негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Мектепте білім беру — оқушылардың ойлау қабілетін дамыту болып табылады. Бастауыш мектеп жасында ойлауды дамыту ерекше рөл атқарады. Мектептегі оқудың басталуымен ойлау ең маңызды орынды алады. Лев Семенович Выготский: Баланың психикалық дамуы және басқа психикалық функциялар жүйесінде шешуші болады, ол оның әсерінен интеллектуалды және ерікті сипатқа ие болады. Қазіргі психологияда-ойлау «адамның танымдық іс-әрекетінің жалпыланған және болмыстың жанама көрінісі; шығармашылық белсенділігі».

Вера Владимировна Левитес ойлаудың екі ерекшелігін айтып өткен: Ойлаудың бірінші ерекшелігі-оның жанама сипаты. Бұл адам тікелей біледі немесе тікелей біле алмайды, ол жанама түрде біледі, жанама: кейбір қасиеттерді басқалар арқылы, белгісіз — белгілі арқылы біледі. Ойлау әрқашан сенсорлық тәжірибенің деректеріне сүйенеді-сезім, қабылдау, ұсыну — және бұрын алынған теориялық білім. Жанама білім-бұл жанама білім. Ойлаудың екінші ерекшелігі-оның жалпылануы. Жалпылау шындық объектілеріндегі жалпы және маңызды білім ретінде мүмкін, өйткені бұл объектілердің барлық қасиеттері бір-бірімен байланысты. Жалпы бар және тек жеке, нақты түрде көрінеді. Вера Владимировна Левитестің еңбектерінде ойлау негізінен адамдардың өмірі үнемі алға тартатын мәселелерді шешу ретінде әрекет етеді. Мәселелерді шешу әрқашан адамға жаңа, жаңа білім беруі керек[5, 85б].

Шешімдерді іздеу кейде өте қиын, сондықтан ақыл-ой белсенділігі, әдетте, белсенді әрекет болып табылады. Ойлауды дамыту мәселесін көптеген психологтар зерттеді, олардың ішінде Жан Пиажет, Анри Валлон, Барбель Инельдер және отандық Людмила Айдарова, Александр Константинович Дусавицкий, Аэлита Капитоновна Маркова, Юрий Александрович Полуянов, Владимир Владимирович Репкин, Виталий Владимирович Рубцов, Галина Анатольевна Цукерман, Лев Семенович Выготский, Алексей Николаевич Леонтьев, Сергей Леонидович Рубенштейн, Петр Яковлевич Гальперин, Анатолий Александрович Смирнов және басқалар. Әр түрлі авторлардың анықтамаларын қорытындылай келе, ойлау дегеніміз — жаңа нәрсені іздеумен байланысты процесс, сол арқылы таным дамуының ең жоғары сатысын құрайды деп қорытынды жасауға болады. Бастауыш мектеп жасындағы ойлауды дамыту басқа психикалық функциялардың арасында маңызды орын алады.

Жас оқушының ойлау қабілеті оның дамуының жоғары қарқынымен сипатталады; зияткерлік процестерде құрылымдық және сапалық өзгерістер орын алады. Мектепке дейінгі жаста пайда болған визуалды-бейнеден ауызша-логикалық ойлауға көшу аяқталады. Балада логикалық тұрғыдан дұрыс ойлау бар: ойлау арқылы ол операцияларды қолданады. Бірақ бұл формальды логикалық операциялар емес, өйткені жас студент әлі ойлана алмайды. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамытуға арналған көптеген жаттығулар бар. Мұғалім ойлау қабілетін арттыратын жаттығуларды күнделікті қолданып отырса, балалардың ойлауын одан әрі дамытатыны сөзсіз.

Бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуға ықпал ететін тапсырмалар:

Жасау Бұл ойын таныс заттар арасында әр түрлі, кейде мүлдем күтпеген байланыстарды тез орнату, жеке бөлшектелген элементтерден жаңа тұтас бейнелер жасау қабілетін дамытады. Кездейсоқ мағынада байланыссыз 3 сөз алынады, мысалы», көл»», қарындаш «және»аяу». Осы 3 сөзді қамтитын мүмкіндігінше көп сөйлемдер жасау керек

(сіз олардың жағдайын өзгерте аласыз және басқа сөздерді қолдана аласыз). Жауаптар қарапайым болуы мүмкін («аю көлге қарындашты жіберіп алды»), қиын, жағдайдан тыс, үш бастапқы сөзбен және жаңа заттармен («бала қарындаш алып, көлде шомылатын аюды салды») және шығармашылық, осы заттарды стандартты емес байланыстарға қосады («бала, қарындаш сияқты жұқа, көлдің жанында тұрды, ол аю сияқты айқайлады»).

2. Артық мөлшерді алып тастау Кез келген 3 сөз алынады, мысалы, «ит», «қызанақ», «күн». Тек бір нәрседе ұқсас заттарды білдіретін сөздерді қалдыру керек, ал осы жалпы белгісі жоқ артық сөз алынып тасталуы керек. Қосымша сөзді алып тастаудың мүмкіндігінше көп нұсқаларын табу керек, ең бастысы — қалған екі сөзді біріктіретін және алынып тасталмаған, артық емес белгілер. Бірден пайда болатын нұсқаларды елемей («ит» шығарып, «қызанақ» пен «күнді» қалдырыңыз, өйткені олар дөңгелек), стандартты емес және сонымен бірге өте дәл шешімдерді іздеген жөн. Жауаптары көп адам жеңеді. Бұл ойын құбылыстар арасында күтпеген байланыс орнатып қана қоймай, сонымен қатар оларға ілінбестен бір байланыстан екіншісіне оңай өту қабілетін дамытады. Ойын сонымен қатар бір уақытта ойлау өрісінде бірнеше затты ұстап, оларды бір-бірімен салыстыруға үйретеді. Ойын заттардың белгілі бір тобын біріктірудің және бөлудің мүлдем басқа тәсілдері мүмкін деген көзқарасты қалыптастыратыны маңызды, сондықтан сіз бір «дұрыс» шешіммен шектелмеуіңіз керек, бірақ олардың барлығын іздеу керек.

Баланың ойлау қабілеті оның таным-білімімен байланысты, неғұрлым көп білген балада жаңа ойлар құрастыруға қажет ұғымдар қоры ұлғая түседі. Бірақ, жаңа білімдерді жинақтау барысында бала өзінің алғашқы ұғымдарын жетілдіре түсумен бірге, мағынасы күңгірт, белгісіз болған болжаулар мен түсініксіз сұрақтар шеңберіне шырмалады. Бұл қарқынды дамудағы танымдық үдеріске кедергі жағдайларды тудырады. Түсініксіздерге кезіккен бала дамуы енді сәл тоқырауға кез болады. Ойлау үдерісі жас шектеуіне кезігіп, «балалықтан» шыға алмай әуре болады. Әлбетте, әртүрлі айла жолдарымен бұл жағдайдан аттап өтуге болар, бірақ, 6 жасар баланы оқыту тәжірибесі көрсеткендей, мұнымен айналысудың қажеті жоқ. Кіші жастағы бала өте қызыққыш, көп сұрақтар беріп, қапелімде жауабын талап етеді. Бұл жаста ол шаршап-шалдығуды білмейтін зерттеушіге айналады. Педагогтардың көпшілігі мұндай жағдайда баланың талғамдарын қанағаттандырып, құмарын басу үшін ол неге қызықса, не жөнінде сұрап жатса, соған жауап беріп, үйрету, оқыту орынды болатынын алға тартады.

«Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамыту» тақырыбын зерттеу нәтижесінде келесі қорытынды жасадық.

Бастауыш сынып оқушыларының барлық қабілетінің нышандары оянып, қалыптыстыруға ыңғайлы уақыт. Қазіргі мектептегі дамыта оқыту бағдарламасы танымдық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Баланың танымдық қабілеттерін дамыту жолдары мен әдіс-тәсілдерін жүйелі түрде зерттеген ғалымдар Д.Б.Занков, Б.Тұрғынбаева, Қ.Бозжанова, Е.И.Рогов, М.Р.Битянова т.б. жаңа бағдарлама қабілет табиғатына сүйене отырып оны дамыту жолдарын көрсеткен[6, 856].

Ойлау процесін, басқа таным процестеріндей, арнайы жаттығулар көмегімен дамытуға болады. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілеті олардың тіл байлығымен, сөйлеу ерекшеліктерімен, ұғымдық қорының қалыптасқаны мен бағаланды. Оқушының ойлау қабілеті мектепке келгенде нақты пайымдау, сөздік-бейнелі деңгейде болса. Төрт жылдық ішінде сөздік - логикалық деңгейде қалыптасып, одан әрі ұғымдық-логикалық ойлауға аяқ алуы қажет.

Сондықтан оқу барысында балалардың ойлау қабілетін дамытуға арналған арнайы тәсілдері қолдану қажет. Осы тәсілдер ретінде халық педагогикасы элементтерін кеңінен қолдануға мүмкіндік мол. Ұлттық ойындар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер балалардың байқағыштығын, заттардық мән-мағынасына түсініп, негізгі қасиеттерін анықтауға қабілетін дамытып ойлау процесін тереңдетеді. Табиғат ерекшеліктеріне, жыл мезгіліне байланысты құбылыстарды салыстырмалы түрде меңгеру арқылы талдау, жалпылау операцияларын меңгерді.

Ойлау қабілетті дамытуға шығармашылық тапсырмалардық қосатын үлесі өте үлкен. Олар геометриялық фигуралармен түрлі операциялар жасау, қиып жапсыру, суреттегі жетіспейтін детальдарды анықтау тағы сол сияқты тапсырмалар арқылы баланың геометриялық фигуралардың формаларын, түрін-түсін, кеңістікте орналасқан талдау арқылы олардың ортақ қасиеттерін тауып, жалпылайды. Осы ойлау операциялары арқылы баланың танымдық қабілеті жоғары деңгейге көтеріледі.

Шығармашылық тапсырмалардың түрлері өте көп. Оларды жүйелі түрде қолданып, тақырыптан тақырыпқа түрлері мен мазмұнын тереңдету және орындау әдістемесін қиындату арқылы балалардың ойлау қабілетін дамытып нақты-бейнелі ойлаудан біртіндеп сөздік-логикалық түріне қарай жетелеуге мүмкіндік туады.

Сондықтан ойлау процессін дамытуға әсерін тигізетін дидактикалық материалдарды жүйеге келтіріп, сыныптардағы оқитын пәндердің мазмұнына байланысты топтастырып жинаса оны келесі қолданғанда біраз жаңалықтар ендіріп, жаңа вариантта қолдануға болады. Бастауыш сынып, оқушыларының барлық қасиеттерін тәрбиелеуге көнгіш, тез дамиды. Осы мүмкіндікті тиімді пайдалану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш сынып оқушыларының зейінін бағалау іс- әрекеті туралы// Жантану мәселелері//№4(11),2009 ж.
2. Ұлттық тәлім- тәрбие: Хрестоматия: Орта мектеп. арн// Жарықбаев Қ.- Алматы:Атамұра,1996,-221б
3. Jakhbarovich, A. S., & Leonovich, E. T. ANALYSIS OF INDICATORS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS OF SECONDARY SPECIAL EDUCATION INSTITUTIONS.
4. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы: Оқу құралы: Алматы: «Заң әдебиеті», 2007. –280 б.
5. Козубовский В.М. Общая психология: познавательные процессы: учебное пособие / В.М. Козубовский. — 3-е изд. — Минск: Амалфея, 2008. — 368 с. ISBN 978–985–441–668–7.]

САУАТ АШУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жапбарова Г.А. , Қосмұратова М.С.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Мәтінде «Сауат ашу әдістемесі» пәнінің негізгі мазмұны, оның теориялық және ғылыми негіздері, сондай-ақ педагогика, психология және тіл білімімен байланысы жан-жақты сипатталған.

Кілт сөздер: сынып жетекшісі, бастауыш сынып, отбасылық тәрбие, тәрбие сағаты.

Аннотация. В тексте подробно описано основное содержание дисциплины «методика обучения грамоте», ее теоретические и научные основы, а также взаимосвязь с педагогикой, психологией и языкознанием.

Ключевые слова: классный руководитель, начальный класс, семейное воспитание, воспитательный час.

Abstract. The text describes in detail the main content of the discipline "methods of teaching literacy", its theoretical and scientific foundations, as well as the relationship with pedagogy, psychology and linguistics.

Key words: homeroom teacher, elementary class, family education, educational hour.

«Сауат ашу әдістемесі» пәнінің мазмұнында сауат ашу әдістемесінің теориялық

негіздері (яғни «Сауат ашу әдістемесі» пәні және оның нысаны, мақсат-міндеттері, мазмұны, басқа ғылым салаларымен байланысы, зерттеу әдістері; сауат ашу әдістемесінің қалыптасуы мен дамуы және оның лингвистикалық, педагогикалық және психофизиологиялық негіздері); сауат ашу үдерісі (сауат ашудың мектептегі оқу-тәрбие жұмысы жүйесіндегі маңызы; сауат ашу пәнінің оқыту аясы; «Сауат ашу» пәні оқу бағдарламасының мазмұны; «Сауат ашу» пәнін оқыту мерзімі; сауат ашу үдерісі және кезеңдері; сауат ашу кезеңіндегі оқу-тәрбие міндеттері; сауат ашуға қажетті құрал-жабдықтар); сауат ашу әдісі (сауат ашу әдісі туралы ұғым; дыбыстық талдау-жинақтау әдісі; бастапқы оқуды қалыптастыру: буындап оқу, тұтас сөзді дауысты дыбысқа бағыттай оқу; сауат ашуға арналған оқу-әдістемелік топтама); жазуға үйрету әдістемесі (жазуға үйрету әдіс-тәсілдері; жазуға қойылатын талаптар; бастапқы жазуға үйрету, оның мазмұны мен міндеттері, қазіргі «Жазу дәптерлеріне» сипаттама; оқушылардың каллиграфиялық талапқа сай жазу дағдысын қалыптастыру; көркем жазуға үйрету); сауат ашу кезеңінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстары (сауат ашу кезеңінде жүргізілетін тіл дамыту

жұмыстарының теориялық негіздері; «Әліппені» оқыту барысында жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының әдістемелік ерекшеліктері; сауат ашу барысындағы тіл дамыту жұмыстарының үлгілері) қарастырылады.

Сауат ашу әдістемесі педагогика, психология, лингвистика ғылымдарымен тығыз байланысқа түсіп, жеке тұлғаның қалыптасуының белгілі бір аспектілерін қарастырады.

Сауат ашу әдістемесі психологиямен тығыз байланысты. Психология оқушының психологиялық ерекшеліктерін сипаттайды: жоғары нерв жүйесінің қызметі туралы ілімге сүйене отырып, ол оқытудың әдісі мен тәсілін психологиялық тұрғыда дәлелдеуге көмектеседі. Сөйтіп сауат ашуға байланысты әдістемелік мәселелерді дұрыс түсініп, практика жүзінде шешуге мүмкіндік береді. Оқушының оқу материалын қабылдауы, есінде сақтауы, түсінуі, ойлауының дамуы олардың жан дүниесінің ерекшелігімен байланысты. Осыған орай мұғалім өзінің әрбір оқушысын, оның психикасын, материалды қабылдау және есінде сақтау дағдыларының дәрежесін білуге, жағдай жасайды, оқушыларды жүйелі зерттейтін әдістермен қаруландырады. Оқушылардың психологиясын білмей тұрып, сауат ашу әдістемесі ұсынған әдістер мен тәсілдерді тиімді пайдалану мүмкін емес. Сондықтан материалды игертуде оқушылардың жас ерекшелігін ескеру – ең маңызды мәселе. Оқу бағдарламалары да, оқыту үдерісі де осы факторға негізделіп құрылады. Адамның басты ерекшелігі – сөйлеу қабілеті. Сөз – адам психикасының өмір сүруінің аса маңызды құралы. Өйткені қарым-қатынассыз қоғам да, оның қозғаушы күші адам да өмір сүре алмайды. Ал қарым-қатынас тек тіл, оның көрінісі сөз арқылы іске асатыны белгілі. Психологиялық тұрғыдан тілді меңгеру – жеке тұлғаның қалыптасуының негізгі шарты.

Пән бойынша берілетін теориялық білім тәжірибе арқылы бекітілуі, яғни іскерлік пен дағдыға айналуы тиіс. Дағдыға, іскерлікке айналмаған білім тез ұмытылады. Ал дағды мен іскерлік – психологиялық ұғым. Дағды дегеніміз – адамның әрекетті орындау процесінде жасалатын саналы әрекеттің дағдыланған бөліктері. Дағдылар жаттығу арқылы туындайды. Дағды іс-әрекет процесінде оған бағынышты құрылым ретінде қалыптасады. Демек теориялық білім жаттығудың, қайталаудың негізінде дағдыға айналады. Осыған орай оқулықтарда міндетті түрде жаттығулар беріледі, қайталау сабақтары жүргізіледі. Яғни, оқушының сабақты жақсы немесе жаман оқуы олардың психикалық әрекеттерінің дамуымен тікелей байланысты.

Сауат ашу әдістемесі ғылымы педагогика ғылымымен тығыз байланысты. Педагогика ғылымы: дидактика және тәрбие теориясынан құралатыны белгілі. Ал оқу мен тәрбие – егіз. Дидактика мен әдістеме ғылымының қарастыратын нысандары бір. Ол – оқыту үрдісі. Айырмашылығы: дидактика білім беру, оқыту үрдісін жалпылама қарастырса, әдістеме жеке пәндерді оқыту заңдылықтарын қарастырады. Дидактика педагогиканың маңызды бір бөлігі – оқытудың жалпы теориясы ретінде қазақ тілі

әдістемесінің негізі болып табылады. Сауат ашу әдістемесі ғылымы дидактиканың ұстанымдарына, оқытудың әдіс-тәсілдеріне, тексеру формаларына, білімді бағалау нормаларына сүйенеді. Мысалы, оқушыларға ұсынылатын тілдік материалдар ғылым негіздеріне (ғылыми ұстаным) сүйене отырып, жүйелі және бірізді (жүйелілік ұстанымы), саналы түрде (саналылық ұстанымы), берік, тиянақты (берік, тиянақты болу ұстанымы), өмірмен байланыстыра (теорияны өмірмен байланыстыру ұстанымы) беріледі. Осыған орай әдістеме ғылымы педагогиканың бір саласы ретінде қарастырылады.

Сауат ашу әдістемесі ғылымы тіл білімімен тікелей байланысты. «Сауат ашу» пәнінің оқыту аясы қазақ тілінің дыбыстық және әріптік (графикалық) жүйесі; қазақ тілінен алғашқы грамматикалық мағлұматтар болғандықтан, ол алдымен тіл біліміне арқа сүйейді. Мысалы, тіл білімінен берілетін фонетикалық мағлұматтар: дыбыстарды дұрыс айту, жазу, дұрыс сөйлеу, мәнерлеп оқуға т.т. әдістемелік мәселелермен тығыз байланысты іске асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Педагогикалық-психологиялық іс-әрекеттің маңызы // Мектеп директоры, 2003, №4, 47-бет. 2.Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – Алматы: Дарын, 2004, 362-428 бб.

3D-БАСЫП ШЫҒАРУ ДЕКОРАТИВТІ ӨНЕРДЕ: ДӘСТҮРДЕН ЭКСПЕРИМЕНТКЕ ПАЛЬТО СӘНІНДЕ

¹ В. М. Жанпаизова, ² И. С. Ким

Дизайн кафедрасының ¹доценті, х.ғ.к., ²магистры, аға оқытушы
Ж. А. Ташенов атындағы Университет, Шымкент қ.,
vasmir1@mail.ru, ¹<https://orcid.org/0000-0002-4356-0257>,
²<https://orcid.org/0009-0006-7054-9818>

Аңдатпа. Мақалада сән өнерінде 3D-басып шығару технологиясын қолданудың инновациялық тәсілдері қарастырылады, негізінен пальто мен басқа да сырт киім элементтеріне назар аударылады. 3D-басып шығару технологиясы дизайнерлерге бұрын мүмкін болмаған ерекше декоративті элементтерді жасауға жаңа мүмкіндіктер береді. Автор 3D-басып шығару арқылы күрделі текстуралар, пішіндер және декор элементтерін жасау мүмкіндіктерін зерттейді, бұл сән мен текстиль дизайнында жаңа көкжиектер ашады. Мақалада пальтоға арналған декоративті элементтер жасау үшін 3D-басып шығаруды қолданған табысты коллекциялар мысалдары қарастырылған, сондай-ақ осы технологияның сән индустриясындағы артықшылықтары мен қиындықтары көрсетілген. 3D-басып шығару технологиясын қолданудың экологиялық және экономикалық аспектілері, сондай-ақ киімді персонализациялау және индивидуализациялау мүмкіндіктері де атап өтілген.

Кілт сөздер: 3D-басып шығару, декоративті элементтер, пальто, сән, текстиль дизайны, сәндегі инновациялар, персонализация, экологиялық материалдар, жаңа технологиялар.

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные подходы применения 3D-печати в декоративном искусстве, с фокусом на пальто и другие элементы верхней одежды. Технология 3D-печати предоставляет дизайнером новые возможности для создания уникальных декоративных элементов, которые ранее были невозможны при использовании традиционных методов. Автор исследует, как 3D-печать позволяет создавать сложные текстуры, формы и элементы декора, что открывает новые горизонты для моды и текстильного дизайна. В статье рассматриваются примеры успешных коллекций, в которых использовались 3D-печать для создания декоративных элементов на

пальто, а также преимущества и вызовы использования этой технологии в индустрии моды. Отмечены экологические и экономические аспекты применения 3D-печати, а также возможности для персонализации и индивидуализации одежды.

Ключевые слова: 3D-печать, декоративные элементы, пальто, мода, текстильный дизайн, инновации в моде, персонификация, экологические материалы, новые технологии.

Abstract. The article discusses innovative approaches to the use of 3D printing in decorative art, with a focus on coats and other elements of outerwear. 3D printing technology provides designers with new opportunities to create unique decorative elements that were previously impossible using traditional methods. The author explores how 3D printing allows you to create complex textures, shapes and decorative elements, which opens up new horizons for fashion and textile design. The article examines examples of successful collections that used 3D printing to create decorative elements on coats, as well as the advantages and challenges of using this technology in the fashion industry. The environmental and economic aspects of the use of 3D printing, as well as the possibilities for personalization and individualization of clothing, are highlighted.

Key words: 3D printing, decorative elements, coats, fashion, textile design, innovations in fashion, personalization, environmental materials, new technologies.

Кіріспе

Заманауи технологиялардың дамуымен сән әлемінде 3D-басып шығару маңызды инновациялардың бірі болып табылады. Соңғы жылдары дәстүрлі киім өндірісі трансформацияланып, дизайнерлерге өзін-өзі білдіру мен эксперимент жасау үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. 3D-басып шығару ерекше текстуралар, өрнектер мен элементтер жасауға мүмкіндік береді, оларды дәстүрлі технологиялармен жасау мүмкін емес. Бұл технологияның сән әлемінде, әсіресе пальто сәнінде декоративті элементтер жасауға маңызы зор, себебі мұнда киімнің стилі мен ерекшелігі көбіне декоративті элементтерге байланысты.

Сәндік өнерде 3D басып шығаруды қолдану соңғы онжылдықтардағы ең көрнекті трендтердің біріне айналды. 3D басып шығару инновациялық технология ретінде дәстүрлі әдістермен жасалмайтын күрделі нысандарды жасауға мүмкіндік береді. Бұл технология суретшілер мен дизайнерлер үшін зергерлік бұйымдардан бастап интерьер элементтеріне дейін бірегей сәндік нысандарды жасауда жаңа көкжиектер ашады. Сәндік өнерде 3D басып шығаруды қолдануға кіріспе дәстүр мен эксперименттің үйлесімі арқылы қарастырылуы керек.

Зерттеудің мақсаты – пальто сәніндегі декоративті элементтерде 3D-басып шығару технологиясын қолдануды талдау, осы технологияның дәстүрлі әдістермен салыстырғанда артықшылықтарын анықтау және дизайнерлер мен киім өндірушілер үшін ашатын мүмкіндіктерді зерттеу.

Зерттеу әдістері

Мақала жазу үшін теориялық талдау әдістері, сәндік өнер саласындағы ағымдағы басылымдарды зерттеу, сонымен қатар сәндік өнердің әртүрлі салаларына 3D басып шығаруды енгізудің практикалық мысалдары қолданылды. Сәндік элементтер өндірісінде 3D басып шығаруды қолдану арқылы дәстүрлі әдістерді салыстыру жүргізілді.

1. Модада 3D-басып шығару қолдану

3D-басып шығару сәнде ерекше пішіндер мен элементтер жасауға мүмкіндік береді, ол дәстүрлі әдістермен мүмкін емес. Мысалы, декоративті элементтерді жасау үшін 3D-басып шығару сән әлеміне жаңа мүмкіндіктер ашады, себебі бұл әдіс күрделі өрнектер мен текстураларды жасауға мүмкіндік береді.

Пальто өндірісінде 3D-басып шығару декоративті түймелер, қақпақтар, қалпақтар, жаңа дизайндағы жағалар, күйдірілген элементтер және тағы басқа ерекше декоративті элементтер жасау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл дизайнерлерге шексіз формалар мен

материалдармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді, бұл дәстүрлі тігіншілік әдістерімен мүмкін емес.

2. 3D-басып шығарудың сәнде декоративті өнерде артықшылықтары

3D-басып шығару сәнде жаңа материалдарды пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы принтерлер пластик, металл, силикон, керамика сияқты материалдармен жұмыс істей алады, тіпті биотүзілуі мүмкін материалдарды да қолдануға болады. Бұл пальто сәнінде ерекше және экологиялық таза декоративті элементтер жасау үшін жаңа мүмкіндіктер береді.

3D-басып шығарудың негізгі артықшылықтары:

1. Дәлдік пен күрделілік: 3D-принтерлер өте күрделі және нақты элементтер жасауға мүмкіндік береді, оларды қолмен немесе дәстүрлі әдістермен жасау мүмкін емес.

2. Жеке тапсырыс беру мүмкіндігі: Әрбір элементті тапсырыс берушінің қалауы бойынша жасауға болады, бұл өнімді ерекше әрі бірегей етеді.

3. Уақыт үнемдеу: Дәстүрлі әдістермен салыстырғанда 3D-басып шығару өнімділікті арттырып, өндіріс уақытын қысқартады.

4. Экологиялылық: Экологиялық таза материалдарды пайдалану және өндіріс қалдықтарын азайту.

1-Кесте - 3D-басып шығарудың пальто сәнінде артықшылықтары

3D-басып шығарудың пальто сәнінде артықшылықтары	Сипаттамасы
Дәлдік	3D-принтерлер өте күрделі және нақты элементтер жасауға мүмкіндік береді, оларды қолмен немесе дәстүрлі әдістермен жасау мүмкін емес
Жеке тапсырыс беру мүмкіндігі	Әрбір элементті тапсырыс берушінің қалауы бойынша жасауға болады, бұл өнімді ерекше әрі бірегей етеді.
Уақыт үнемдеу	Процесс дәстүрлі әдістермен салыстырғанда жылдамдатады, бұл өндіріс уақытын қысқартуға мүмкіндік береді.
Экологиялылық	Экологиялық таза материалдарды пайдалану және өндіріс қалдықтарын азайту

3. Пальто сәнінде 3D-басып шығару қолданудың мысалдары

Мысал 1: Пальтоның декоративті элементтері. Дәстүрлі өндірісте пальтоға сәндік түймелер, жақтар, қалталар қосылады. 3D-басып шығару арқылы дизайнерлер ерекше 3D-басып шығарылған түймелер жасай алады, бұл сәнді әрі эксклюзивті аксессуарлар болып табылады.

Мысал 2: Текстильде 3D-басып шығару. Пальто сәнінде 3D-басып шығару арқылы ерекше өрнектер мен текстуралар жасауға болады, бұл дәстүрлі мата технологияларымен мүмкін емес. Мысалы, 3D-басып шығару арқылы көлемді өрнектер мен геометриялық формалар жасауға болады, бұл материалдың жеңілдігін және икемділігін сақтай отырып.

Мысал 3: Пальтоға арналған инновациялық аксессуарлар. 3D-басып шығару арқылы пальтоға арналған ерекше жағалар немесе қалпақтар сияқты аксессуарлар жасауға болады. Бұл элементтер пластиктен, металдан немесе силиконнан жасалуы мүмкін, бұл әртүрлі текстуралар мен материалдарды үйлестіруге мүмкіндік береді.

4. Эксперименттік жұмыс және коллекциялар

3D-басып шығару технологиясын белсенді түрде қолданатын дизайнерлер бар. Мысалы, белгілі дизайнер Iris van Herpen 3D-басып шығару арқылы таңғажайып киім элементтерін жасайды. Оның "Capsule" (2016) коллекциясында ол табиғи құрылымдарды еске түсіретін 3D-басып шығарылған элементтерді пайдаланды, олар маталарға өте үйлесімді болды.

Бұл коллекцияда 3D-басып шығарылған текстуралар мен декоративті элементтер пальтоға қосылды, сонымен қатар киімдер функционалды әрі сәнді болды. Бұл дәстүрлі маталар мен инновациялық әдістердің үйлесімі сән әлеміндегі жаңа кезеңнің бастауы болып табылады.

5. Пальто сәнінде 3D-басып шығарудың болашағы

Пальто сәнінде 3D-басып шығару қолданылуы ары қарай дамып, жаңа мүмкіндіктерге жол ашатын болады. Болашақта бұл технология декоративті.

3D-басып шығару технологиясының декоративті өнерде, әсіресе пальто сәнінде қолданылуы киімдерге ерекше және функционалды элементтер қосуға мүмкіндік береді, оларды дәстүрлі әдістермен жасау мүмкін емес. Бұл технология дизайнерлерге жаңа шығармашылық мүмкіндіктер мен өзін-өзі білдіру жолдарын ашады, әрі дәстүр мен инновацияны үйлестіруге мүмкіндік береді. Бұл салада технологиялардың дамуы болашақта киімдерді жасауға жаңа тәсілдер ұсынады.

Қорытынды

3D-басып шығару технологиясының декоративті өнерде, әсіресе пальто сәнінде қолданылуы киімдерге ерекше және функционалды элементтер қосуға мүмкіндік береді, оларды дәстүрлі әдістермен жасау мүмкін емес. Бұл технология дизайнерлерге жаңа шығармашылық мүмкіндіктер мен өзін-өзі білдіру жолдарын ашады, әрі дәстүр мен инновацияны үйлестіруге мүмкіндік береді. Бұл салада технологиялардың дамуы болашақта киімдерді жасауға жаңа тәсілдер ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ko, J., & Lee, M. (2020). 3D printing in fashion: A revolution in creating bespoke fashion accessories. *Fashion Technology Journal*, 15(3), 34-45.
2. Chong, H., & Zhou, W. (2021). Digital Fabrication in Fashion Design: The Use of 3D Printing for Personalized Fashion. *Journal of Fashion Technology & Textile Engineering*, 8(1), 22-30.
3. Saldanha, R. M., & Dugal, P. (2019). The impact of 3D printing in contemporary fashion design. *Fashion and Textiles*, 6(2), 101-112.
4. Rauscher, H. (2020). Advancements in 3D printing technology for fashion: Opportunities and challenges. *Journal of Design and Technology*, 29(3), 56-68.
5. Van Herpen, I. (2021). The fusion of fashion and 3D printing: How technology is reshaping design. *Materials Science in Fashion*, 4(3), 77-90.
6. Jackson, D., & Levison, T. (2021). 3D printing in contemporary jewelry: Design, innovation, and material experimentation. *Journal of Contemporary Art Studies*, 18(1), 45-58.
7. Nguyen, V. & Lee, S. (2020). Exploring 3D printing in the creation of decorative art objects: Case studies in sculpture and interior design. *Design Science Journal*, 8(3), 112-124.

ӘЛЕУМЕТТІК БАҒЫТТАҒЫ НАРЫҚТЫ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫҚ ОБЛИГАЦИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Алғазы Батырлан Қайратбекұлы, 2 курс, магистрі
Ғылыми жетекшісі

Оразова Б.Б., э.ғ.к., аға оқытушы

Ж.А.Ташенев атындағы университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

Abstract. The issues of improving the forms of the state financial market, its production and competitiveness increase the welfare of society in socio-economic relations, providing the national economy with the necessary resources.

Аннотация. Рассмотрены вопросы совершенствование форм государственного финансового рынка, его производства и конкурентоспособности повышают благосостояние общества в социально-экономических отношениях, обеспечивая народное хозяйство необходимыми ресурсами.

Әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономика жағдайында елдің әлауқаттылығын дамыту үшін қаржы нарығы мен инвестиция климаттың маңыздылығы басым. Бәсекеге қабілетті экономикада қаржы нарығы экономикалық өсуді қаржыландырудың ең қолайлы түрлерінің бірі болады.

Егер нарықтық механизм өндіріс құралдарының нарығы, тұтынушы тауарлары, жұмыс күші, шикізат, қызмет, ақпарат және қаржы нарықтарының бірігу негізінде қызмет етсе, қоғамдық ұдайы өндіріс процесінің тиімді реттеушісі болады. Нарықтар жүйесінде жетекші рөлді қаржы нарығы атқарады. Мемлекеттің қаржы нарығы, оның өндірісі және бәсекелестігі ұйымдастырудың жетілген формалары ұлттық экономиканы қажетті ресурстармен қамтамасыз ете отырып, әлеуметтік-экономикалық қатынастарда қоғамның әл-ауқаттылығын арттырады.

Әлеуметтік-экономикалық қатынастардағы қаржы нарығы капиталды инвестициялау процесіне қатысты. Капиталды инвестициялау, оның капиталға мұқтаж өндіріс салаларына құйылуы, ал артық болған уақытта сол саладан қайта

Алынады, яғни олар уақытша бос капиталды сату-сатып алу арқылы тиімді өндіріске бағыттап отырады.

Қоғамның сауаттылығы, оның кеңейтілген ұдайы өндіріске мүмкіншілігі, тұрғындардың білім, мамандық өресі халықтың еңбекақысына тікелей байланысты болып табылады. Сондықтан да Қазақстан Республикасының дамуының стратегиялық бағыты экономикалық тиімділікті жеке адамның дамуымен, қоғамымыздың барлық салаларының жіктелуімен ұштасатын әлеуметтік жағынан тиімді нарықты экономиканы тұрақты жетілдіру. Ол үшін жоғарыда атап өткен қаржы нарығын дамыту кезек күттірмейтін мәселе.

Негізінен қаржы нарығының рөлі мен мәні: біріншіден, экономикалық қатынастар құрылымының ажырамас бір бөлігі ретінде; екіншіден, инвестицияларды тартудағы тиімді механизм ретінде, қор обективтерінің жоғары өтімділігін қамтуда, капиталды экономика салалары мен шаруашылық субъектілерінің арасында тиімді бөлу үшін; үшіншіден, нарықтық экономиканың барлық субъектілерінің жұмыстарын активизациялау негізінде, бірінші кезекте тұрғындардың, қаржылық тұрақтылық пен экономикалық өсімді ұлғайтуға ықпал етуі [2].

Экономиканы модернизациялауда қаржы нарығының маңызды іс-әрекеттерінің мақсаты-бос ақша қаржысын инвестицияға салғысы келетіндермен және қаржыны қажет ететіндердің арасында қатынас жүргізу жолы арқылы экономиканың әрбір саласына инвестицияны тарту механизмін қамтамасыз етуді жүзеге асыру болып табылады.

Экономикалық мәнде инвестиция- ерекше қасиеттегі тауарлар болып табылатын инвестициялық тауарларды сату мен сатып алу. Инвестициялық тауарлардың

ерекушеліктері тауар нарығы саласындағы олардың қатынасын және айналысатын рөлі мен орынды болып табылады.

Қаржы нарығын, әсіресе бағалы қағаздарды тауарға лағаш жақындатуда инвестициялық тауарға жатқызу қажет. Өйткені бағалы қағаздар ерекше түрдегі тауар болып табылады.

Әлеуметтік-экономикалық қатынастарда инвесторлар бағалы қағаздар арқылы инвестициялаудың алуан түрлерімен кездесіп отырады.

Экономикалық байланыстар қиындаған кезінде, нарықтық қатынастардың дамуы да одан бетер қиындай түсуде және капиталды шоғырландыру процесі мен оның құнын арттыру, бәрі көптеген қатардағы инвесторлардан алуға болатын ірі инвестициялық қаржыларды талап етіп отырады. Сонымен бірге мұндай қаржыларды тартудың

механизмін табуда, оларды пайдалы ұзақ мерзімге пайдалану мүмкіндігін қарастыру керек болады. Екінші бір жағынан, инвестор үшін өз қаржысын сенімді, пайдалы әрі бақылана алатын механизмдегі инвестициялау түрі керек болады. Қаржы нарығында тараптардың мүддесін осы механизмдерді жүзеге асыруда ұштастыра алатын қажеттілік құралы пайда болды. Бұндай құрал акция болып табылады. Өндірісті одан әрі дамыту үшін қосымша қаржы іздестіруші кәсіпкер акциядан арзан ұзақ мерзімді әрі қолайлы инвестиция тарту құралы болып табылады.

Қоғамның қалың бұқара топтарына кәсіпорындардың пайдаларын иеленуге қатынасуға мүмкіндіктер туғызып, бағалы қағаздар, қаржы нарығының объектілері бола отырып, іскери белсенділікті ынталандырып және ұлттық байлықты басқаруды жеңілдетеді және қаншалықты дәрежеде нарық тиімді қызмет жасайтындығының көрсеткіші де болып табылады. Бұл мағынада бағалы қағаздар басынан бастап үстеме құн әкелуге икемді капитал, құн ретінде шығады. Бағалы қағаз ерекше түрдегі тауар, капитал секілді тауарға айналады (5).

Бағалы қағаздар қаржы нарығының құрамдас бөлігі ретінде, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың дамуына айтарлықтай ықпал етіп, экономиканың әр саласын инвестициялайтын негізгі инфрокұрылымдық элементтердің бірі болып табылады. Мұндай қор нарығы сияқты тиімді капитал құю механизмінің бар болуы, көбірек шынайы инвестицияның тартылуының тиімділігін арттырады. Бағалы қағаздар экономиканың тұрақты дамуында маңызды рөл атқарады, ол нарықтағы табысты көбейту арқылы бүтіндей елдің тұрғындардың тұрмыс деңгейінің өсуіне жақсы ықпал етеді. Бағалы қағаздарды шығаратындар, егер оларда өндірісті кеңейтуге мүмкіндік беретін қосымша ресурстар пайда болса ғана, пайда алады. Эмитент арқылы өндірісті кеңейту және кәсіпорынның пайдалылығының дәрежесін көтеру арқылы осы кәсіпорынның пайдалылығының дәрежесін көтеру үшін тиімді болып табылады. Өндірісті кеңейту нәтижесінде жаңа тұрмыс орындары пайда болып, өз кезегінде экономиканың өсуі мен көрсетілетін қызмет саласының кеңеюін туғызады, ал бұл, одан әрі жаңа тұрмыс орындарының ашылуын қамтамасыз етіп, үлкен экономикалық ресурстарды да өзімен алып келеді.

Өнеркәсіп саласын және кәсіпорынмен көрсетілетін қоғамдық қызметтерді кеңейту көп жағдайларда бағалы қағаздар нарығының табысты қызмет етуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде Қазақстанда, бағалы қағаздар нарығын дамыту мен жинақтаушы зейнетақы қорлар қызметін одан әрі жетілдіру маңызды орынға ие болып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын көтеру үшін, инфрокұрылымдық облигацияларды қолдануды заң тұрғысынан нығайту Қазақстанның Инвестициялық қорына үш бірдей ірі жобаны жүзеге асыру жұмысын бастауға мүмкіндік береді. Қазақстан Инвестициялық қоры инфрокұрылымдық облигациялардың бірінші шығарылу эмиссиясы тіркеуден өтті. Бұл 30 миллиард теңге көлеміндегі ұзақ мерзімді бағалы қағаздар. Біріншісінің өтелі мерзімі- 23 жыл. Соңғысы 2,5-3 жылдан кейін шығарылады деп күтілуде. Бұлардың қатарына салынатын Шар-Өскемен темір жолын, Алматыдағы автокөліктің үлкен шеңб

Ерлі жолын, сондай-ақ «Солтүстік-Батыс» жаңа электр желісін қаржыландыру мәселесі болып табылады. Оларды орналастыруда «Досжан темір жолы» АҚ деп аталатын компания-консессоры құрылды. Қазақстан инвестициялық қоры есептегендей, ол жоба қайтарымды және Қазақстан үшін тиімді. Себебі тасымалдаудың ұзақтылығы оңтүстік бағытта 328 километрге, ал батыс жаққа 92 километрге қысқарады. Сонымен бірге Ресеймен мемлекеттік қиылысу болмайды, яғни тасымалдау 12-14 сағатқа жеделдейді.

Соңғы кезге дейін белгілі, инфрокұрылымдық облигациялар зейнетақы қорлары активтері арқылы орналастыруға есептелген. Сондықтан олар экономикалық жоба бойынша да, құқтық және қаржылық механизмде де жоғары дәрежелі сенімді. Нысан мемлекеттік бағдарлама бойынша құрылған, яғни инфрокұрылымдық облигациялар өтелген соң, жол мемлекет меншігіне беріледі. Сонымен бірге, инфрокұрылымдық облигациялар 1 миллиардтан астам шамасында жинақтаушы зейнетақы қорлары инвесторларының арасында аукцион арқылы орналастырылмақ. Қор биржасында өтпедің себебі, мұндай облигацияларға шетел инвесторларының қызығушылығы туып, ал отандық жинақтаушы зейнетақы қоры бұл биржада әлсіздік танытуы әбден мүмкін.

Қазір бізге белгілі болғандай, Қазақстанның инвестициялық қоры мұнымен шектелмей тағы да бірнеше жобаларды іске асыруға жұмыстануда. Ойымды жалғастыра кетейін, Орталық Қазақстаннан Батысқа темір жол (Жезқазған-Шалқар-Бейнеу) салынуға дайындалу жұмысы басталуда.

Мұндай құрылыстардың бағалы қағаздар арқылы жүзеге асуы, әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономика жағдайында тұрғындардың әл-ауқатын, тұрмыс жағдайларын көтеретіні, яғни жұмыссыздарды жұмыспен қамтамасыз ететіні сөзсіз.

Бүгінде Инвестқордың жарғылық қоры 28 млрд. Теңгеден астам. Осы қор бастау алғаннан бері 8 млрд. Доллорды құрайтын 300-ден астам жоба тапсырыс алған. Бәрімізге аян, 2014 жылғы инвестициялық қор туралы Заң қабылданған соң компания өз жұмыстарын дамытуды бастады. Бүгінде жалпы соммасы 170 млрд. құрайтын 30 жобаны қаржыландыруда, бұндағы қордың үлесі 21 миллиардтан астам теңгені құрайды. Инвестициялық қордың банктерден айырмашылығы кәсіпорын несие алмайды, яғни инициатормен бірге жобаның жарғылық капиталына қатысады. Біздің еліміздегі индустриалды-инновациялық стратегияны мұндай жолы ел үшін маңызды екенін көреміз. Қор портфелінде инвестицияның көлемін 200 млн-нан асыратын жобалар бар. Мұндай жоспарды несие арқылы құру мүмкін емес. Бұл бірнеше проблемаларды туғызады, яғни, біріншіден, кепілмен қамтамасыз ету проблемасы, екіншіден, пайыз мөлшері жеңілдікпен берілетін болса да, сондықтан да инвестқор мемлекетке орташа жобаларды 50 млн. Долларға дейінгі инвестиция көлемін құруға кез-келеді. Қазірде ақша ресурстарының жетіспеуінен кейбір жобалар кейінге қалдырылуда. Мысалы, фармацевт облысын дамытуды тоқтата тұрудың себебі, одан да басымдығы мол, яғни: бүгінгі күннің талабы қойып отырған, құрылыс материалдарының өндірісі, аграрлық өнімдерді қайта өңдеу, машина құрылысы сияқты жобаларды іске асыру күтіп тұр. Ал мәнді индустриалды жоба деп Қызылорда әйнек зауытының құрылысын айтуға болады. Бұл жобаның құны 200 млн. Долларға бағаланып отыр. Бұл аймақтың болашағында әйнек материалдары мен ыдыстарын, әйнекпластикалық трубаларды шығаратын өнеркәсіп кәсіпорыны класітерін құру жоспарланған. Бұл істің де жақын арада жүргізілмеуінің себебін, шетел компанияларының біздің ел нарығының әлі де болса даму жолындағы кейбір кедергілерінің бар екендігін тілге тиек ететіндігін көреміз. Мұны да тағы бір мысалмен келтірсем, кальцинирленген соданы шығару зауыт құрылысы үшін де шетел инвесторларын тарту қиынға түсуде. Бұрынғы совет елдері одағы елдері осы нәрсеге мұқтаж болса да, халықаралық компаниялардың қызығушылығы бұл жобаға аянбай тұр. Ал соңғы үш жылда кальцинирленген соданың құны тоннасы 90 доллардан 220-240 долларға асып отыр. Бірақ инвесторлардың ойынша, Қазақстаннан гөрі, бұл сода өндірісін басқа жерден қаржыландыру тиімді. Бұдан шығатын тұжырым жалғыз, яғни елімізде біркелкі экономикалық кеңістік құрылмайынша, сауда қарым-қатынасында

айтарлықтау проблема туады, ал ол болса мемлекеттің ірі жобаларының дамуына әзірге шектеу болуы әбден мүмкін. Кальцинирленген сода біздің елімізге импортталатын болған соң, бұл зауыт Қазақстанға міндетті түрде керек. Сондықтан да болашақта зауыт құрылысы Оңтүстік аймақтарда орын алса дейміз.

Десек те Қазақстан экономикасын тұрақты дамуымен қамтамасыз ету мақсатында ірі инвестициялық ресурстарды мобилизациялау қажеттігі өршіп келеді. Қазіргі күні Қазақстандағы жеткілікті кең сиымды және ұзын инвестиция көзі болып зейнетақы жүйесі табылады. Экономикасы дамыған елдердің зейнетақы қорлары ең қуатты, сенімді және тұрақты жұмыс жасайтын әлеуметтік-қаржылық институт болып табылады. Жинақтаушы зейнетақы қорының инвестициялық көкжиегі 3 жылдан 40 және одан да ұзақ жылдарды құрайды.

Шетелдердегі зейнетақы қорларының активтері-инвестициялық ресурстардың маңызды құрамы, себебі зейнетақы қорларының арқасында бос ақша ресурстары жұмысшы капитал ағымына трансформацияланады.

Жинақтаушы зейнетақы қорлардың инвестициялық табыс табу мақсатында болып табылады. Инвестициялық саясат инвестициялау пропорциясын бекіту критерилерін де есепке алу қажет.

Жинақтаушы зейнетақы қоры инвестициялық саясатының мақсаттық бағыттарын таңдау қажеттігі, әртүрлі активтер түрлері ЖЗҚ инвестициялық ресурстары салынуы мүмкін түрлерге бөлінеді, олар екі альтернатив бойынша өзгешеленеді: тиімділігі және сенімділігі.

Зейнетақы жүйесінің инвестициялық активтері нақты түсіндірілген пайыздық қатынаста қаржылық институттар инвестициялайды. Осылардың ішіндегі негізгілері болып мемлекеттік бағалы қағаздар табылады және жергілікті бағалы қағаздар; корпоративті акциялар; корпоративту облигациялар; банктік депозиттер; шет елдік корпоративті бағалы қағаздар; халықаралық қаржы

Ұйымдарының эмиссиялайтын бағалы қағаздары табылады.

Зейнетақы жүйесін реформалаған сәттен бастап, болжанғаны, зейнетақы қорларының активтері республикадағы капитал нарығының дамуына мүмкіндік береді деген. Жекелей жоспарлағаны, жеке зейнетақы қорларының активтері корпоративтік бағалы қағаздар нарығының дамуын ынталандырады.

Қалыптасқан жағдайда инвестициялаудың бірден-бір маңызды бағыты болып әлеуметтік инвестициялар болады. Әлеуметтік инвестициялау- дәстүрлі қаржылық талдау шеңберінде инвестициялаудың әлеуметтік және экологиялық салдарын есепке алатын инвестициялық шешімдерді қабылдау процесі. Бұндай инвестициялау негізінде белгілі бір әлеуметтік және экологиялық критериилерді қанағаттандыра алатын компанияның инвестициялауға қолайлы объектілерін зерттеу мен шығару жатады. Әлеуметтік өлшемдер өндірістегі қызметкерлердің әлеуметтік жағдайларын жақсартуды көздейді. Қазіргі кезеңде үлкен мәнге ие болып отырған адами капиталды инвестициялау- білім алуға бағытталған шығындар, мәліметтер, шеберлікті шыңдау, денсаулық сақтау және соған сәйкес, адам еңбегінің өнімділігін арттыру.

Әлеуметтік инвестициялау қоры кәсіпорынның бағалы қағазына алдын-ала іріктеу жүргізеді, бұл портфельді әлеуметтік және экологиялық критериилерді есепке ала отырып инвестициялау үшін қажет.

Әлеуметтік аяны инвестициялау экономикалық жағынан тиімді болуы және шығындар көлеміне оптималды қатынаста болуы керек, қаржыландыру мен табыс алу көлемі де тиімді деңгейде болуы тиіс. Әлеуметтік инвестициялауды ұйымдастыру кезінде барлық процеске қатынасушылардың құқықтары мен экономикалық тұрғыдан сақтандырылған, қорғалған болуы қажет. Сондықтан да мемлекетке әлеуметтік-инвестициялық қызметінің нормативті-құқықтық базасын қамтамасыз ету керек.

Қазақстанның жағдайында барлық келтірілген механизмдердің ішіндегі ең қолайлысы, инвестициялау объектілерін іріктеу механизмі болып табылады. Бұл механизм

тек зейнетақы қорларына қаржы салу кезінде ғана емес, сонымен бірге басқа да қаржы институттарында қолданылады.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономикасының шынайы секторына инвестиция тарту арқылы дамытуда. Басым салаларды инвестициялау өнеркәсіпте, ауылшаруашылығында және басқа салаларда құрылымдық қайта құруларға жетуге мүмкіндік беріп, экономикалық өсуге база жасайды.

Инвестициялық портфельдің тиімді құрылымын жасақтау қор нарығындағы жағдайларды білуге және оны болжау мүмкіндіктеріне байланысты. Болжау бақылаулардың статистикалық талдауына негізделеді, ол нарық дамуының негізгі тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Инвестициялық климаттық стратегияларын жасақтау барлық уақытта салынған қаржының табыстылығына талдау жүргізуге, инвестициялау уақытына және осыған орай туындайтын тәуекелге негізделеді.

Максималды табыс алу- кез келген қаржылық салымның, соның ішінде бағалы қағаздарға да мақсатты. Капитал салуда пайдалылық позициясынан варианттарын іріктегенде, инвестицияның дисконттық шығыны мен табысының әртүрлі жоспарының нәтижелерін салыстыруды пайдалануға болады. Бұл әдіс ақшаны банкке салым салумен салыстырғанда, әртүрлі бағалы қағаз түрлеріндегі инвестицияның пайдалылығын есептеуге мүмкіндік береді.

Ұлттық банк мұның барлығы зейнетақы салымшыларының өздерінің мүдделеріне сәйкес істелетіндігін мәлімдейді. Оның дәлелі шет елдік бағалы қағаздарға салым салу тек зейнетақы салымшыларының өздерінің мүдделеріне сәйкес істелетіндігін мәлімдейді. Оның дәлелі шет елдік бағалы қағаздарға салым салу тек зейнетақы салымшыларының табысын ғана арттырып қоймайды, сонымен бірге оларға тәуекелді де бағалы қағаздардың диверсификацияланған портфелінің есебінен төмендейді. Корпоративті бағалы қағаздарға тән арта түсетін тәуекелді есепке алып, корпоративті инвесторлар қағаздарына зейнетақы жинақтауларын салу зейнетақы салымшылары үшін тек егер де мемлекет тарапынан зейнетақы салымдарының сақталғандығына ғана емес, және де оларға аударылған инвестициялық табыстың бір бөлігінің сақталғандығына да кепілдік берілгенде ғана мүмкіндік болады. Басқаша жағдайларда азаматтар жинақтаушы зейнетақы жүйесінің қолма-қол жағдайында көп нәрсені жоғалтуы мүмкін. Мысалы, корпоративті қағаз портфеліндегі үлкен үйлесімін зейнетақы қорларының банкноттарға экономикалық құлдырау кезінде немесе қандай да бір ішкі немесе сыртқы шошытулар салдарынан бұндай қағаздардың котировкаларының тез құлауы себебінен ұшырайды. Осы жылдың басында зейнетақымен қамтамасыз ету заңына көптеген өзгерістер енгізілді, ол туралы мемлекет өзіне азаматтардың барлық зейнетақы қорларындағы зейнетақы қорларындағы зейнетақы жанрларын меншік түрлеріне қарамастан сақтауға кепілдік міндеттемесін алады, бірақ берілгенкепілдік тек зейнетақы жарнамалардың сақталуына ғана тартылады, ал олардың есептелген инвестициялық табыстарына сақталуына берілмейді. Алайда, ол біріншісіне де екіншісінің бөлігіне де тартылуы тиіс. Себебі, зейнетақы жарналары өз бетінше зейнетақы қор азаматтарының ұзақ мерзімді және еріксіз несиелері болып табылады, ал нарықтық экономикада кез-келген несие пайыз төлеуге жатады. Олар үлкен мерзімге қаржы алаңдататындай көп болуы тиіс. Тұрғындар бұндай несиелерді зейнетақы қорларына мемлекеттің мәжбүрлеуімен салып отырғанын, ол ерікті түрде емес екендігін ескеру қажет, олар бойынша инвестициялық табыс бөлігі ең болмағанда ұзақ мерзімді мемлекеттік, отандық және шет елдік бағалы қағаздар бойынша орташа ставкадан төмен болмай, ол да мемлекеттік кепілдікті иеленуі тиіс. Бұл міндеттілікті зейнетақы салымшыларының мүддесін қорғау үшін қажет. Бұдан басқа, жоғары биржалық рейтингілерді иеленетін кәсіпорындарды иелену талаптары, әсіресе біздің зейнетақы қорларымыз мемлекет қабылдаған салымдарды сақтау міндеттемесіне дейін өз салымшыларының қаржыларымен тәуекелге баруға асықпады. Ол рейтингтің жеткілікті түрде тұрақсыз нәрсе екенін түсінді, ал олардың салымшылары үшін жағдайлардың,

оқиғалардың қолайсыз дамуы кезінде, мысалы экономикалық құлдырау болған жағдайда зейнетақы жинақтарын жоғалтуға айналуы мүмкін және бұған көптеген мысалдар келтіруге болады. Мысалы, 2022 жылы дағдарыстық құрылыс анау-мынау емес, ең қуатты ел АҚШ қор нарығында байқалды. Олар өз жинақтарын отандық және шетелдік эмитенттердің корпоративті бағалы қағаздарына салу үшін Ұлттық банктің кіру Рұқсаты рейтингісіне қарағанда кей пункттері жоғары әлемдегі жетекші компаниялардың акциялары мен облигацияларына салса да, бұл жерде көптеген инвесторлар іс жүзінде бір сәтте кедейленеді.

Қазақстандағы қор нарығының қалыптасуы отандық арнайы реттеуші заңдардың жоқ кезінде басталды, бірақ қазіргі уақытта нормативтік-заңдық база іс жүзінде жасақталған және республикадағы бағалы қағаздарды шығару мен айналымға салу процесі кезінде туындайтын қатынастарды реттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Никифорова Е. Рынок ценных бумаг: государственное регулирование и самореглирование// РЦБК № 13. -2015.-30-34
2. Бакирова М. Рейтинговые агентства «Moody s Investor Service », « Standard & Poor s », «Fitch», // Финансы и кредиты №6.-2016 –С.30-31.
3. Қазақстан тәуелсіздік жылдарында -2016 .ҚР- ның статистика агенттігі.
4. Итоги развития биржевого фондового рынка за 2016 год //РЦБК №2.-2017.-С.8-19.
5. Мальцева М. Инвестиционные качества ценных бумаг // Финансы и кредиты №03-.2077.-С.13-14.
6. Шадрин А. Новые муниципальные облигации для городской инфраструктуры / Рынок ценных бумаг .1999. №1.
7. Новые финансовые //РЦБК №11. -2014. –С.93-94
8. Развитие и перспективы рынка ипотечных облигации РК// РЦБК №1.-2015. –С. 32-35.
9. Шеденов У.Фондовые инструменты привлечения инвестиции // Финансы и кредиты №4 -2015 –С.10-13.
10. Айнабаева Ш. Корпоративные облигации как альтернативный источник долгосрочного финансирования // Финансы и кредиты №2. -2017 –С. 29-32.
11. Проблема расширения роли фондового рынка в РК //РЦБК № 8.-2015.-С.29-32.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТОВЫХ ИДИОМ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Шакирова Мадина Бахриддиновна

Преподаватель кафедры теоретических аспектов английского языка -2

Узбекский государственный университет мировых языков

shakirovamadina40@gmail.com +998905134249

Аннотация: Цветовые идиомы играют значительную роль в языковом и культурном представлении мировоззрения нации. Эти идиомы, глубоко укоренённые в традициях, истории и национальном сознании, часто несут символическое значение, выходящее за рамки их буквального смысла. В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности цветowych идиом в узбекском и английском языках, проводится сравнительный анализ их значений, происхождения и употребления в различных контекстах. Исследование выявляет, как разные культуры воспринимают цвета и включают их в идиоматические выражения, отражая уникальные ценности и опыт.

Ключевые слова: цветовые идиомы, лингвокультура, символизм, узбекский, английский, культурное восприятие

Abstract: Color idioms play a significant role in the linguistic and cultural representation of a nation's worldview. These idioms, deeply rooted in traditions, history, and national consciousness, often carry symbolic meanings beyond their literal interpretations. This article explores the lingvocultural features of colour idioms in Uzbek and English, comparing their meanings, origins, and usage in different contexts. The study highlights how different cultures perceive colours and incorporate them into idiomatic expressions, reflecting their unique values and experiences.

Key words: Keywords: color idioms, linguoculture, symbolism, Uzbek, English, cultural perception

Every language reflects the worldview, culture, and traditions of its people. Idioms, as an essential part of language, play a significant role in expressing cultural and linguistic identity. Color idioms, in particular, reveal how different societies perceive colors and assign meanings to them. This article aims to examine and compare color idioms in Uzbek and English from a linguistic and cultural perspective.

Colors hold significant symbolic meanings across different languages and cultures, often shaping idiomatic expressions that reflect historical, social, and psychological associations. The way colors are perceived and interpreted varies from one culture to another, which results in idioms that may carry unique, overlapping, or even opposing meanings. In both English and Uzbek, color idioms encapsulate cultural values, emotions, and historical experiences, making them a fascinating subject of linguistic and cross-cultural analysis.

There are some color idioms which have symbolic meanings in both English and Uzbek languages. Each color is linked to particular emotions, concepts, and cultural perceptions. While some meanings may be universal, others are deeply rooted in the traditions and historical backgrounds of a specific culture. Below are some examples illustrating how colors function in idiomatic expressions in English and Uzbek:

Black: In English, black is often associated with negativity, mystery, or exclusion. The phrase "black sheep" refers to a person who is considered an outcast or a disgrace in a family or community. This idiom highlights the idea of being different in a negative sense. In Uzbek, black can also represent difficulties and hardship. The phrase "qora kunlar" (literally "black days") signifies tough times or adversity. However, unlike English, where black often connotes guilt or misfortune, in Uzbek culture, it is more commonly linked to life challenges rather than personal disgrace in most writers novels and also in daily speech too.

White: White is frequently associated with purity, innocence, and positivity. In English, the idiom "white lie" refers to a small, harmless lie told to protect someone's feelings or avoid unnecessary trouble. It suggests that not all lies are morally wrong, as some are told with good intentions. In Uzbek, white carries a strong connotation of blessings and success. The phrase "oq yo'l" (literally "white road") is commonly used to wish someone good fortune and success, especially when they embark on a new journey. This idiom reflects the Uzbek cultural emphasis on well-wishing and prosperity.

Green: In English, green is often linked to nature and freshness, but it also symbolizes emotions like jealousy or inexperience. The phrase "green with envy" means to be extremely jealous of someone's success or possessions. This usage of green as a symbol of jealousy is not common in Uzbek. In Uzbek, green is primarily associated with nature, fertility, and prosperity. It does not carry the same metaphorical meaning of jealousy as in English. Instead, it is often used in a positive sense, symbolizing life and abundance.

In order to demonstrate cultural perspectives all basic colors we have already mentioned we are going to use comparative analysis of color idioms in English and Uzbek. The differences in cultural perceptions of colors result in idioms that may have:

1) Similar meanings in both languages (e.g., "black days" in both English and Uzbek signifying hardship).

2) Partially similar meanings (e.g., white in both cultures symbolizes positivity, but in different contexts).

3) Completely different meanings (e.g., green in English representing envy, while in Uzbek it symbolizes prosperity).

Color	English idiom meaning	Uzbek idiom meaning
Black	Black sheep -An outcast in a family or group	Qora kunlar -Hardships difficult times
White	White lie - a harmless or small lie .	Oq yo'l -wishing someone success and good fortune
Green	Green with envy. Extremely jealous.	Yashil - Symbol of nature prosperity and abundance

The above table comparing English and Uzbek color idioms highlights key differences and similarities in how these languages conceptualize colors metaphorically. Below is a deeper analysis of each color idiom from the table:

1. Black: "Black Sheep" vs. "Qora Kunlar"

In English, "black sheep" refers to a person who does not fit into their family or community, often viewed negatively. This idiom is based on the idea that black sheep in a flock are rare and undesirable. In Uzbek, "qora kunlar" (literally "black days") does not describe a person but rather a period of hardship and suffering. While black symbolizes negativity in both languages, the English idiom focuses on social rejection, whereas the Uzbek idiom relates to difficult life experiences.

2. White: "White Lie" vs. "Oq Yo'l"

In English, "white lie" refers to a small, harmless lie told to avoid hurting someone's feelings or to prevent unnecessary conflict. The colour white is used to indicate innocence or a lack of malice. In Uzbek, "oq yo'l" (literally "white road") is a positive phrase used to wish someone success and good fortune, especially when they start a new journey or endeavor. Unlike in English, where white is linked to deception (even if it is harmless), in Uzbek, white is associated with purity, prosperity, and blessings.

3. Green: "Green with Envy" vs. "Yashil"

In English, "green with envy" symbolizes intense jealousy. This meaning originates from the idea that jealousy can cause someone to look physically unwell (e.g., turning "green"). In Uzbek, green is not linked to jealousy at all. Instead, it is primarily associated with nature, fertility, and prosperity. The absence of a jealousy-related idiom involving green in Uzbek reflects cultural differences in metaphorical associations.

Color idioms reflect the deep-rooted beliefs, emotions, and traditions of a culture. While some idioms share similarities, others are unique to a language and require cultural understanding to be fully grasped. By comparing English and Uzbek color idioms, we gain insights into how different societies interpret and attribute meaning to colors, showcasing the richness of linguistic and cultural diversity.

List of used literature:

1. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). "Metaphors We Live By". University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2002). "Metaphor: A Practical Introduction". Oxford University Press.
3. Sapir, E. (1921). "Language: An Introduction to the Study of Speech". Harcourt, Brace & Company.

INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE FORMATION OF CRITICAL THINKING IN STUDENTS

Mirzakhmedova Zh. Zh.

Master of Pedagogical Sciences, Lecturer
Tashenov University, Shymkent

mirzakhmedova.zhanet@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7519-3660>

Abstract. This article explores the impact of digital technologies on the development of critical thinking in university students. The growing integration of artificial intelligence, online learning platforms, and interactive applications into educational settings has reshaped traditional learning approaches, offering new opportunities for cognitive development. Digital tools provide access to vast amounts of information, enable interactive engagement, and promote collaboration, all of which are essential for analytical reasoning and problem-solving. However, their excessive use may contribute to cognitive passivity, diminished deep reading skills, and difficulties in evaluating the reliability of sources. The study examines both the advantages and potential risks associated with digital education, emphasizing the importance of fostering independent thought and critical analysis. Given the complexities of digital learning environments, the article advocates for a hybrid approach that integrates digital resources with conventional pedagogical methods to cultivate deeper cognitive engagement. The findings underscore the necessity of structured educational strategies to ensure the effective development of students' critical thinking skills in the digital era.

Key words: digital technologies, critical thinking, students, education, online learning

Аннотация. В статье рассматривается влияние цифровых технологий на развитие критического мышления у обучающихся в высших учебных заведениях. Интеграция искусственного интеллекта, онлайн-платформ и интерактивных приложений в образовательную среду трансформирует традиционные методы обучения, открывая новые возможности для когнитивного развития. Цифровые инструменты обеспечивают доступ к обширным информационным ресурсам, способствуют интерактивному взаимодействию и поддерживают кооперативное обучение, что является важным фактором формирования аналитического мышления и навыков решения проблем. Однако чрезмерная зависимость от цифровых технологий может привести к когнитивной пассивности, снижению способности к углублённому чтению и трудностям в критической оценке достоверности информации. Исследование анализирует как преимущества, так и потенциальные риски цифрового образования, акцентируя необходимость развития самостоятельного мышления и критического анализа. В условиях усложняющейся цифровой образовательной среды автор обосновывает необходимость гибридного подхода, сочетающего цифровые ресурсы с традиционными педагогическими методами, для формирования более глубокой когнитивной вовлечённости. Полученные результаты подчёркивают значимость структурированных образовательных стратегий, направленных на развитие критического мышления обучающихся в эпоху цифровизации.

Ключевые слова: цифровые технологии, критическое мышление, обучающиеся, образование, онлайн-обучение.

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары оқу орындарында білім алушылардың сындарлы ойлау қабілетін дамытуға цифрлық технологиялардың әсері қарастырылады. Жасанды интеллект, онлайн платформалар және интерактивті қосымшалардың білім беру үдерісіне интеграциялануы дәстүрлі оқыту әдістерін өзгертіп, когнитивтік дамудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Цифрлық құралдар ауқымды ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз етіп, интерактивті өзара әрекеттесуге ықпал етеді және бірлескен оқытуды қолдайды, бұл аналитикалық ойлау мен проблемаларды шешу дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Алайда цифрлық технологияларды шамадан тыс қолдану когнитивтік енжарлыққа, терең оқу дағдыларының әлсіреуіне және

ақпараттың шынайылығын сын тұрғысынан бағалаудағы қиындықтарға әкелуі мүмкін. Зерттеу цифрлық білім берудің артықшылықтары мен әлеуетті қауіптерін талдай отырып, дербес ойлау мен сын тұрғысынан талдау дағдыларын дамытудың маңыздылығына назар аударады. Цифрлық білім беру ортасының күрделене түсуіне байланысты автор цифрлық ресурстар мен дәстүрлі педагогикалық әдістерді үйлестіретін аралас оқыту тәсілін қолданудың қажеттілігін негіздейді. Зерттеу нәтижелері сындарлы ойлауды дамытуға бағытталған құрылымдалған білім беру стратегияларының маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, сындарлы ойлау, білім алушылар, білім беру, онлайн оқыту.

Introduction. In the modern digital era, critical thinking is one of the most essential skills for students. The rapid integration of digital technologies into education is reshaping traditional learning approaches, providing new tools for information processing, analysis, and problem-solving. Critical thinking involves the ability to question assumptions, evaluate arguments, and form reasoned conclusions. As digital resources become more prevalent, their influence on students' cognitive abilities requires careful examination.

Digital technologies offer various advantages for the development of critical thinking. Online databases, artificial intelligence (AI)-powered learning platforms, and interactive applications provide access to vast amounts of information, allowing students to compare perspectives and develop analytical skills. Additionally, digital collaboration tools enable discussions, debates, and peer learning, fostering independent thought and logical reasoning.

However, the widespread use of digital tools also presents challenges. Information overload, reliance on AI-generated content, and the decline of deep reading habits may negatively impact students' ability to assess sources critically and engage in meaningful analysis. Overdependence on automated solutions can lead to cognitive passivity, reducing independent problem-solving abilities.

The aim of this study is to analyze the impact of digital technologies on the formation of critical thinking in students, identifying both positive and negative aspects.

To achieve this aim, the study sets the following **objectives**:

- to examine the role of digital tools in enhancing students' analytical and problem-solving skills;
- to explore the potential risks associated with the overuse of digital technologies in education;
- to evaluate existing research on digital learning and critical thinking development;
- to propose strategies for balancing traditional and digital approaches to foster critical thinking effectively.

This article explores the dual role of digital technologies in shaping students' critical thinking. By examining both their benefits and potential drawbacks, the study highlights the need for a balanced approach that integrates digital innovations with traditional learning methods.

Theoretical Background. Critical thinking constitutes a foundational cognitive competency, enabling individuals to systematically analyze, critically evaluate, and synthesize information to formulate reasoned judgments. Paul and Elder conceptualize critical thinking as an intellectual process that involves scrutinizing assumptions, detecting biases, and applying logical frameworks to resolve complex problems. In the contemporary digital landscape, the cultivation of these skills is profoundly shaped by technological advancements, necessitating an inquiry into how digital tools mediate students' cognitive development and analytical reasoning capacities.

Prominent educational theorists, including Bloom and Vygotsky, have underscored the pivotal role of higher-order cognitive functions analysis, synthesis, and evaluation in intellectual development. Bloom's taxonomy positions critical thinking at the apex of cognitive progression, emphasizing its indispensability in the learning process. Vygotsky, by contrast, highlights the social dimensions of cognitive development, positing that collaborative engagement particularly

facilitated through digital learning environments can enhance critical thinking via peer interaction and collective knowledge construction. Within digital educational frameworks, the proliferation of vast informational resources presents a dual challenge: while it fosters analytical engagement, it also necessitates advanced cognitive filtration mechanisms to navigate misinformation and information saturation. Carr, in *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*, argues that the transition to digital reading modalities has attenuated students' ability to engage in deep, reflective analysis, thereby impeding their capacity for sustained critical thought.

From a neuroscientific standpoint, critical thinking is predominantly associated with the prefrontal cortex, which governs executive functions such as decision-making, logical reasoning, and problem-solving. Empirical findings suggest that digital technologies exert both facilitative and inhibitory effects on these cognitive domains. Greenfield asserts that while digital media enhances multitasking proficiency, it concurrently diminishes the ability to engage in sustained, deliberative reasoning – an observation particularly relevant within academic contexts where rapid information retrieval often supersedes in-depth analytical processing. Neuroplasticity research further substantiates the adaptive transformation of cognitive processes in response to digital environments. Small and Vorgan contend that individuals classified as “digital natives” – having been immersed in digital ecosystems from an early age – exhibit distinctive neurocognitive patterns, characterized by accelerated information processing and heightened visual-spatial acuity. However, these adaptations appear to coincide with a diminution in prolonged attentional focus and deep reasoning faculties, raising concerns regarding the implications of digital technology for the cultivation of critical thinking skills.

The integration of digital tools into educational paradigms engenders both cognitive affordances and constraints. Online databases, AI-enhanced learning platforms, and interactive simulations serve as catalysts for active learning, fostering analytical reasoning and problem-solving proficiency. Gee's research on digital game-based learning underscores the pedagogical value of simulations in cultivating strategic thinking and adaptability, suggesting that well-designed digital interfaces can scaffold critical cognitive processes. Conversely, overreliance on algorithmically curated content may engender superficial cognitive engagement. Sparrow, Liu, and Wegner's investigation into the "Google effect" demonstrates that individuals who habitually outsource information retrieval to digital search engines exhibit diminished memory retention and reduced engagement in deep cognitive processing. This phenomenon raises pertinent questions regarding the extent to which digital technologies may inadvertently undermine the development of autonomous analytical faculties.

Artificial intelligence has increasingly permeated educational landscapes, offering personalized learning pathways through adaptive tutoring systems, intelligent chatbots, and automated feedback mechanisms. While these innovations afford opportunities for tailored instruction, critics such as Bishop and Cushing caution that AI-mediated learning environments may inadvertently attenuate independent reasoning, as students develop a reliance on algorithmic problem-solving rather than cultivating intrinsic analytical skills. To mitigate this concern, Halpern advocates for a hybrid pedagogical model that integrates structured critical thinking exercises – such as Socratic dialogue and debate-driven inquiry – alongside digital learning resources. Such an approach ensures that digital technologies function as facilitators of active reasoning rather than mere conduits for passive information consumption.

The intersection of digital technologies and critical thinking development is marked by both transformative potential and inherent cognitive challenges. While digital tools enhance access to diverse informational resources, promote collaborative problem-solving, and facilitate interactive learning, their overutilization poses risks, including cognitive overload, diminished deep reading capacities, and an overreliance on automated solutions. To optimize digital education's role in fostering higher-order cognitive skills, educators must implement pedagogical frameworks that balance technological innovation with rigorous analytical training, ensuring that

students cultivate independent reasoning competencies essential for navigating the complexities of the digital age.

Methodology. This study investigates the impact of digital technologies on the development of critical thinking in university students. To ensure a comprehensive examination, a mixed-methods research design was employed, integrating both quantitative and qualitative methodologies. This approach allows for a multifaceted analysis of students' engagement with digital learning environments, capturing statistical trends alongside in-depth personal perspectives.

A mixed-methods framework was selected to facilitate a balanced evaluation of the relationship between digital tools and critical thinking. The study incorporates quantitative analysis through structured surveys, which assess students' self-reported critical thinking abilities and their dependence on digital resources. Additionally, qualitative analysis was conducted via semi-structured interviews with both students and educators to provide a nuanced understanding of how digital learning influences cognitive engagement. By triangulating these methods, the study enhances the validity and reliability of its findings.

The research was conducted among university students and faculty members from diverse academic backgrounds to ensure a representative sample. Participants included 20 undergraduate students from humanities, social sciences, and STEM disciplines, as well as five educators specializing in pedagogy, linguistics, and digital education. The inclusion of both student and faculty perspectives enables a comparative analysis of digital technology's influence on learning processes, offering insights into both user experiences and instructional challenges.

To assess students' interaction with digital learning environments, a structured survey was designed, encompassing demographic inquiries, Likert-scale questions evaluating students' perceptions of digital tools in critical thinking development, and open-ended prompts allowing participants to elaborate on their experiences with online platforms, AI-driven resources, and digital research methods. This instrument was complemented by semi-structured interviews with 15 participants, including 10 students and five educators. The interview sessions explored the role of digital technologies in either fostering or impeding critical thinking, the difficulties students encounter in analyzing and interpreting online content, and educators' perspectives on how digital learning tools influence reasoning and cognitive depth. Each interview, lasting between 30 and 40 minutes, was recorded and subjected to thematic analysis.

To further quantify the cognitive impact of digital technologies, an experimental task was conducted with a subset of 20 students. Participants were assigned two research-based exercises: one involving digital resources such as search engines and AI tools, and another requiring engagement with printed academic materials. Their responses were assessed across three dimensions: depth of analysis, ability to differentiate between credible and non-credible sources, and logical coherence in argument construction. This comparative approach provided empirical insights into how reliance on digital tools affects students' reasoning and evaluative skills, offering an objective measure of the cognitive shifts associated with digital learning environments.

The data underwent a comprehensive analysis employing both quantitative and qualitative methodologies to ensure a multidimensional evaluation of the relationship between digital technologies and critical thinking development. Quantitative data derived from survey responses were processed using SPSS, where statistical measures including mean scores, standard deviations, and correlation coefficients were calculated to discern patterns in students' digital engagement and its impact on their analytical reasoning. Qualitative data obtained through semi-structured interviews were subjected to thematic analysis, allowing for the identification of recurring patterns related to cognitive engagement, digital learning experiences, and the role of artificial intelligence in shaping students' evaluative capacities. Additionally, results from the experimental task were assessed using a structured rubric that measured the depth of analysis, logical coherence, and the ability to critically evaluate sources. A comparative framework was employed to examine differences in critical thinking performance between students utilizing

digital research tools and those engaging with traditional academic texts, thereby elucidating the specific cognitive effects associated with each approach.

To uphold ethical research standards, this study adhered strictly to established principles of research integrity. All participants provided informed consent after being thoroughly briefed on the study's aims, methodologies, and potential implications. Anonymity and confidentiality protocols were rigorously maintained to safeguard participant identities and personal data. Furthermore, voluntary participation was ensured, granting individuals the right to withdraw from the study at any stage without repercussions, thereby preserving the autonomy and ethical integrity of the research process.

Despite its contributions to the discourse on digital learning and cognitive development, the study is subject to several inherent limitations. The reliance on self-reported data introduces the potential for response bias, as students' subjective assessments of their own critical thinking skills may not always align with objective measures of cognitive proficiency. Additionally, the sample is confined to a specific university context, limiting the generalizability of the findings across broader educational landscapes. Moreover, the study's relatively short timeframe does not account for the longitudinal effects of prolonged exposure to digital learning environments on cognitive development, leaving room for future research to explore the sustained impact of digital technologies on critical thinking.

Nevertheless, by synthesizing survey data, qualitative insights, and experimental findings, this research offers a robust and multifaceted perspective on the ways in which digital learning environments shape students' analytical reasoning and problem-solving capacities. The findings underscore the necessity for a nuanced pedagogical approach that strategically integrates digital tools while fostering independent analytical engagement, thereby contributing to the ongoing discourse on the role of digitalization in higher education.

Findings and Discussion. The findings of this study reveal a complex and multifaceted relationship between digital technologies and the cultivation of critical thinking in students, underscoring both the transformative potential and the inherent limitations of digital learning environments. The data indicate that the integration of artificial intelligence, online platforms, and interactive applications into educational practices has substantially reshaped cognitive engagement, providing students with unprecedented access to diverse sources of information and fostering analytical reasoning through interactive and collaborative mechanisms. The results demonstrate that a significant proportion of students perceive digital tools as instrumental in enhancing their ability to critically assess information, with the most notable benefits observed in exposure to multiple perspectives, engagement with AI-driven simulations, and participation in digital peer-learning communities. These findings align with established cognitive and pedagogical theories, particularly Vygotsky's emphasis on the social construction of knowledge, as well as contemporary research on the role of gamification and adaptive learning technologies in promoting higher-order cognitive skills.

Nevertheless, the study simultaneously identifies critical risks associated with the overreliance on digital resources, notably the phenomenon of superficial engagement with content, information saturation, and cognitive dependency on algorithmically curated search results. The propensity of students to favor efficiency over analytical depth is particularly evident in their reliance on AI-generated summaries and search engine rankings, a tendency that reflects the broader cognitive shifts described by Carr in his analysis of digital media's impact on sustained attention and deep processing. The findings further corroborate the "Google Effect" as outlined by Sparrow, Liu, and Wegner, wherein the externalization of knowledge to digital repositories diminishes the necessity for independent cognitive effort. This is compounded by the observed decline in deep reading and structured academic writing, a concern raised by educators who note that digital consumption often prioritizes fragmented, rapid information retrieval over nuanced textual analysis.

A comparative assessment of students' research methodologies underscores the differential impact of digital and non-digital learning paradigms on the development of critical thinking.

While students employing digital resources exhibited increased efficiency in information retrieval, their analytical depth was frequently constrained by the brevity of their engagement with sources. Conversely, those utilizing printed academic texts demonstrated a more structured approach to argumentation, characterized by stronger source evaluation and a heightened capacity for conceptual synthesis. These findings suggest that while digital technologies facilitate accessibility, they do not inherently cultivate the cognitive perseverance required for rigorous analytical inquiry.

Given the dual nature of these findings, the role of educators in mitigating the drawbacks of digital learning and reinforcing critical thinking becomes paramount. A strategic pedagogical framework must be employed to counteract the passive consumption of digital information, emphasizing structured methodologies for source evaluation, comparative analysis, and reflective engagement with content. The integration of AI-driven learning tools should be approached with deliberate scaffolding, ensuring that students engage in evaluative rather than merely consumptive interactions with algorithmically generated outputs. Furthermore, a hybrid instructional approach that synthesizes digital methodologies with traditional academic practices such as in-depth textual analysis, structured debate, and Socratic questioning appears essential in fostering a more resilient and autonomous critical thinking capacity among students. Thus, while digital technologies constitute a powerful instrument for cognitive development, their optimal utilization necessitates an intentional and pedagogically informed equilibrium between technological affordances and foundational analytical rigor.

Conclusion. Digital technologies significantly influence the cultivation of critical thinking in students. While they facilitate interactive, accessible, and collaborative learning, they also contribute to cognitive overload and diminished autonomous reasoning. To optimize their educational potential, pedagogical strategies must integrate digital tools while reinforcing students' capacity for critical analysis, deep reading, and independent thought. A synthesis of traditional instructional methodologies with technological advancements is imperative for fostering higher-order cognitive skills in the digital era.

This study underscores the paradoxical role of digital technologies in shaping critical thinking. Although these tools expand access to diverse perspectives and interactive learning, they also engender risks such as superficial cognitive engagement and excessive reliance on AI-driven solutions. Developing advanced analytical competencies necessitates an instructional framework that combines digital resources with conventional pedagogical techniques, prioritizing source evaluation, structured reasoning, and reflective inquiry to cultivate a more rigorous and autonomous intellectual approach.

References:

1. Bloom, B. S. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: Longman, 1956.
2. Carr, N. *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. New York: W. W. Norton & Company, 2010.
3. Gee, J. P. *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
4. Goldberg, E. *The New Executive Brain: Frontal Lobes in a Complex World*. New York: Oxford University Press, 2009.
5. Greenfield, P. "Technology and Informal Education: What Is Taught, What Is Learned" // *Science*. – 2009. – Vol. 323, Issue 5910. – P. 69-71.
6. Halpern, D. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. New York: Psychology Press, 2014.
7. Paul, R., & Elder, L. *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River: Pearson, 2006.
8. Small, G., & Vorgan, G. *iBrain: Surviving the Technological Alteration of the Modern Mind*. New York: HarperCollins, 2008.

9. Sparrow, B., Liu, J., & Wegner, D. M. "Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips" // Science. – 2011. – Vol. 333, Issue 6043. – P. 776-778.

10. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ДАМУАТ ОҚУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жапбарова Г.А., Жораева Г.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін бастауыш сыныптарда оқыту әдістері туралы жан-жақты талдау жасап, тиімді тәсілдер мен жаттығуларды ұсынады.

Кілт сөздер: сынып жетекшісі, бастауыш сынып, отбасылық тәрбие, тәрбие сағаты.

Аннотация. Это дает всесторонний анализ методов обучения английскому языку в начальных классах и предлагает эффективные подходы и упражнения.

Ключевые слова: классный руководитель, начальный класс, семейное воспитание, воспитательный час.

Abstract. It provides a comprehensive analysis of English language teaching methods in elementary grades and offers effective approaches and exercises.

Key words: homeroom teacher, elementary class, family education, educational hour.

Ағылшын тілін оқыту көп ізденіс пен шығармашылық еңбекті қажет етеді. Негізінен, сабақ үстінде белгілі дағды мен қабілет қалыптастыру арқылы танымдық қызығу пайда болады. Оқушыларға әр түрлі тәсілдер қолдану арқылы сабақты жаңаша әдістемелікпен өткізуге болады. Кез – келген тілді оқытуда әдіс – тәсілдерді пайдаланудың маңызы зор. Бүгінгі күні ағылшын тілін бастауыш сыныпқа оқыту барысында сол әдіс – тәсілдерді одан әрі жетілдіру міндеті тұр. Ол үшін тілге үйрететін, тілді дамытатын әдістердің тиімділігін арттыру шарттарының бірі – мұғалімнің әдістеме шеберлігі қажет.

Шетел тілі мұғалімі бастауыш сынып оқушыларының тілге деген қызығушылығын арттыру үшін тек қана оқулықты ғана емес, басқа да қосымша материалды газет, журналдардан, тіпті интернет көзінен де қолданылуы тиіс. Оқушылар материалды толық және тез меңгеру үшін, мұғалім көп көрнекі құралдарды пайдаланып, сабақты дұрыс ұйымдастыра білуі керек. Мектепке дейінгі және бастауыш сынып оқушыларын ағылшын сабағына деген қызығушылығын ояту үшін, мұғалім әр түрлі әдіс – тәсілдерді қолданғаны жөн, бірақ бұл әдіс- тәсілдер Н.Д. Гальскова айтқан төмендегідей талаптарға сай болуы тиіс:

- Әдіс-тәсілдер арқылы өзін-өзі еркін сезіну үшін жағымды атмосфера жасап, оқушы қызығушылығын ынталандыру керек, тілді практикада қолдануға деген қажеттілігін тудыру қажет;

- Оқушы тұлғасын толығымен оқу процесіне тарту керек, оның эмоциялары, сезімдері оның қажеттіліктерімен байланысты болуы керек;

- Оның тілдік, когнитивтік, шығармашылық қасиеттерін ынталандыру керек;

- Оқушыны өз физиологиялық, интеллектуалдық, психологиялық ерекшеліктеріне байланысты өз бетімен жұмыс істей алуына көмектесу керек ;

- Оқушыны өз процесінің басты тұлғасы ретінде белсенді етіп, басқа оқушылармен тығыз байланыстыру керек ;

- Түрлі жұмыс түрлерін жеке, жұппен, топпен, сыныппен және тағы басқа жұмыс түрлерін қолдану. Осыған орай мұғалім түрлі әдіс- тәсілдерді алмастырып отырса, оқушылар материалды тез игереді, пәнге деген ұмтылысы артады. Кіші сынып оқушылары үшін оңайдан-қиынға қарай жаттығуларды, сабаққа түрлі көрнекіліктерді, оның ішінде техникалық құралдарды және түрлі көрнекіліктерді мысалы, жоба әдісін, пікір-талас сайысын, рольдік ойындарды, топ жарыстарын т.б. пайдалану өте тиімді.

Шетел тілдерін оқыту методикасында «әдіс» термині екі түрлі мағынада қолданылады. Бір жағынан әдіс- ол кең, жалпы мағынада қолданылып, оқытудың принциптері бағыты деген ұғымды білдіреді. Бұл мағынасында әдіс – белгілі бір мақсатпен оқытудың жалпы үлгісі. Екінші жағынан, бұл термин тар мағынада қолданылып, мұғалімнің оқушылармен жұмыс істеу тәсілі деген ұғымды білдіреді. Оның осы екінші мағынасы дидактикада қолданылып жүрген терминнің мағынасымен сәйкес келеді.

Н.И. Гез шетел тілін оқытудың негізгі әдістері ретінде көрсету, түсіндіру және жаттығуларды атап өтеді. Тілді оқыту процесінде көрсету әдісі ерекше орын алады. Басқа пәндерді оқытуда бұл әдіс дербес әдіс бола алмай, тек басқа әдістермен қосарлана қолданылса, ағылшын тілін оқытуда ол дербес әдіс міндетін атқарады. Ағылшын тілін іс жүзінде меңгеруде, оны мектеп бағдарламасында қолдануда көрсету әдісінің маңызы зор. Мұнда заттарды, суреттерді, түрлі кестелер мен схемаларды көрсетумен қатар, одан да мәндірек сөз технологиясын көрсету, ауызша және жазбаша сөздің қалай жүзеге асырылатынын көрсету басым орын алады.

Түсіндіру ағылшын тілін оқыту процесінде, қазіргі кезде қарапайым орын алады. Тілді оқытуда түсіндірудің маңызы болған мен, бұл әдіс тек тіл материалын меңгеру кезеңінде қолданылады да, сөзді игеруде қолданылмайды. Сөйтіп, түсіндіру көмекші қызмет атқарады. Оны оқушыларға тіл құбылысының мәнін түсіну қиын болған жағдайда қолданылады.

Жаттығу әдісі ағылшын тілін оқытып үйренуде басым роль атқарады. Мұғалімнің қолданылатын барлық әдістері мен тәсілдері ағылшын тілін қатынас құралы ретінде қолдану практикасында жаттығуларда өз орындарын табуға тиіс. Сөз әрекетінің қандай түріне үйретсек те, сабақтың негізгі бөлігі жаттығу болады. Жаттығу аз болған жерде сабақтан нәтиже шықпайды, оқушылардың пәнге қызығушылығы төмендейді. Керісінше, сабақта түрлі –түрлі белсенді жаттығулар мол болса, оқушылар өз әрекетіне тез машықтанады. Сонымен мектепте ағылшын тілін оқытудың барлық сатыларында жаттығулар мықтап орын алуға тиіс. Оқушыларға шетел тілін меңгеруде жүйелілікпен жұмыс істеу өте тиімді.

Әріптерді үйренгеннен кейін оқушылар дауысты және дауыссыз дыбыстарды да жақсы меңгеру керек. Сонымен біртіндеп оқуды үйрене бастайды. Оқуды жақсы меңгеру үшін мынандай ережені ұстану керек:

1-ереже.

Сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады. Мысалы, 1. Мына сөзге қара: take , қанша дауысты дыбыс бар? Кәнеки, атап жібер. 2. Сөзді буынға бөл. Оқушы тақтадағы сөзді тік сызықпен бөлді, ta/ke/ Неге бұлай бөлдің? Себебі, мұнда екі дауысты дыбыс бар, сол себепті екі буыннан тұрады.

2-ереже.

Буын, дауысты дыбысқа аяқталса ашық буын деп аталады (буынның бір түрі). Жаттығуы: 1. Мына буындардың ішінен ашық буынды көрсет: cake, cat, rat, role, sat т.б.

2. Ашық буынның астын сыз немесе көшіріп жаз.

3-ереже.

Сөздің аяғындағы «е» ешқашан оқылмайды. Жаттығуы: 1. Е-ге аяқталған сөздерді тап. 2. Қандай жағдайда е-оқылады, қай кезде оқылмайды. Бұл жаттығуды әуелі ұйымдасқан түрде орындайды: тақтаға жазылған сөзді көрсетіп, оқушылар хормен «оқылады» немесе «оқылмайды» деп жауап береді.

4-ереже.

Егер сөз дауыссыз дыбысқа аяқталса, оны тұйық буын дейміз. (буынның екінші түрі). Жаттығуы: 1. Тұйық буынның астын сыз. 2. Мына сөздерге қарап отырып қайсысы ашық, қайсысы тұйық буын екенін айт. 3. Ашық буынның астын бір сызықпен, тұйық буынның астын екі сызықпен сыз. 4. Екі бағанға: ашық және тұйық буынды бөліп жаз.

5-ереже.

Дауыссыз. В,D,F,K,L,M,N,P,S,T,V,Z әріптері үнемі b,d,f,k,l,m,n,p,s,t,v,z дыбыстары болып оқылады. Бұл әріптер оқу кезінде қалай оқылады? Біз бұрын да айтқанымыздай, әр әріптің алфавиттік реті бойынша өз атауы бар. Тақтаға кез – келген әріп жазылады да, оны айтамыз. Ал енді осы әріптердің оқу кезінде қалай айтылатынын білеміз, айтамыз және тез аузымызды «жаба» қоямыз. Кім түсінген жоқ? Қайта бастаймыз. Ауыздарыңды тез «жауып» үлгеріп жатырсыңдар ма? Жақсы, онда өз беттерінше жұмысты ары қарай жалғастырыңдар!

Жаттығуды жалғастырамыз, әріптерді алфавиттік ретімен немесе ретсіз атаймыз.

Келесі жаттығу «әріп-дыбыс» түрінде өтеді. Әріпті көрсетеміз де әріптің «атын» немесе оқу кезінде дыбысталуын атау керек екенін айтамын. Сосын ауызша диктант ұсынамын, карточка көрсетемін. Егер әріп қарамен жазылса, онда оның «атын» атау керек, егер көкпен жазылса (сол әріпке қатысты) дыбыс екенін айту керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Комков И. Ф. Активный метод обучения иностранным языкам в школе. Минск. 1980
2. Журнал «Иностранные языки в школе» 2001
3. Бим И. Л. К вопросу о методах обучения иностранным языкам. ИАШ. 1974
4. Старков А. Н. Диксон Р. Р. Островская О. Учебник для 7 класса средней школы. Книга для учителя к ученику 7 класса.
5. Қазақстан мектептерінде ағылшын тілін үйрету журналы: 2001. Алматы. Білім.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Керімбек А.Ә.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Тамабай Ә.М.

<https://orcid.org/0009-0008-6877-6610>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесі мен тәрбие жұмыстарының қазіргі даму жағдайын, олардың өзара байланысын және жаңа инновациялық тәсілдер арқылы сапаны арттыру жолдарын сипаттайды. Онда оқыту мен тәрбиенің өзара сабақтастығы, білім беру реформалары, мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру қажеттілігі және қазіргі заман талаптарына сай білім беру үлгісін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, жаңартылған білім беру бағдарламалары, тәрбие жұмыстарының заманауи әдістері, халықаралық тәжірибе мен Қазақстанның

стратегиялық даму жоспарлары негізінде білім беру сапасын жақсартуға бағытталған шаралар баяндалады.

Кілт сөздер: Білім беру жүйесі, тәрбие жұмысы, оқу-тәрбие процесі, инновациялық технологиялар, құзыреттілік тәсіл, жаңартылған білім беру, педагогикалық шеберлік, мұғалімнің кәсіби дамуы, функционалдық сауаттылық, рухани жаңғыру, әлемдік білім кеңістігі.

Аннотация. В данной статье описывается современное состояние развития системы образования и воспитательной работы в Республике Казахстан, их взаимосвязь и пути повышения качества посредством новых инновационных подходов. В нем рассматриваются вопросы взаимной преемственности обучения и воспитания, реформы образования, необходимость повышения профессиональной квалификации учителей и совершенствование образовательной модели в соответствии с современными требованиями. Кроме того, будут изложены меры, направленные на улучшение качества образования на основе обновленных образовательных программ, современных методов воспитательной работы, международного опыта и стратегических планов развития Казахстана.

Ключевые слова: Система образования, воспитательная работа, учебно-воспитательный процесс, инновационные технологии, компетентностный подход, обновленное образование, педагогическое мастерство, профессиональное развитие учителя, функциональная грамотность, рухани жаңғыру, мировое образовательное пространство.

Abstract. This article describes the current state of development of the education system and educational work in the Republic of Kazakhstan, their interrelation and ways to improve quality through new innovative approaches. It examines the issues of mutual continuity of education and upbringing, educational reform, the need to improve the professional qualifications of teachers and improve the educational model in accordance with modern requirements. In addition, measures aimed at improving the quality of education based on updated educational programs, modern methods of educational work, international experience and strategic development plans of Kazakhstan will be outlined.

Key words: Education system, educational work, educational process, innovative technologies, competence approach, updated education, pedagogical skills, professional development of teachers, functional literacy, ruhani zhangyru, global educational space.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі таңда әлемдік білім деңгейімен бәсекелесуге қабілетті білім беру жүйесі мен тәрбие жұмыстары жүргізіліп отыр. Білім мен тәрбиенің сабақтастығы маңызды рөл атқаратын жүйе болып табылады. Себебі, мектеп қабырғасында берілетін білім, білімнің алғашқы баспалдағы болып саналады. Білім беру ісі мектепте жүйелі белгіленген стандарттарға сәйкес жүргізіледі. Өз кезегінде тәрбие де білім мен қатар жүргізілетін маңызды жүйелі жұмыс болып табылады. Мектептерде басқарушы-ұйымдастырушы құрылымында директордың екі орынбасары міндетті түрде тағайындалады. Бірі – оқу істері жөніндегі орынбасар болса, екіншісі – тәрбие істері жөніндегі орынбасар. Бұл қызметті атқарушы тұлғалардың міндеті бірдей. Бірі оқу істерін жүйеге келтірсе, екіншісі тәрбие жұмыстарын реттеп отырады. Ал білім мен тәрбиені ұштастыруда пән мұғалімдері маңызды орын алады. Себебі, қандай да бір пән мұғалімінің сабақ барысында білім беру мен бірге тәрбие және дамытушылық жұмыстары қоса атқарылады. Беріліп отырған білімнің тәрбиелік жақтары қарастырылады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін елде оқу-тәрбие жүйесіндегі барлық сала бойынша қайта жаңғыру процесі жүрді. Заманауи білім, ғылым және мәдениет өркениет тұсында әрбір ұл өзінің мемлекеттік рухани мәдени құндылықтарын сақтай отырып, әлемдік өркениетке кірігуі заңды құбылыс. Бүгінгі оқу мен тәрбиенің басты міндеті адамзат мәдениетінің сан ғасырлық өркениеттік жетістіктері мен ұлттық рухани-мәдени байлықтарын саралай отырып меңгерту, оқушыларды нарықтық

экономикаға бейімдеп, жан-жақты дамыған, қабілетті, кез келген қиындықтан жол тауып шыға алатын ынталы, іскер, табанды әрі талантты ұлтжанды азамат тәрбиелеу болып отыр. Қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен [1]. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің әрбір жолдауында білім мен тәрбиенің дамудың басты қажеттіліктері екендігін алға тартады: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім» [2]. Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс – тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде. Соңғы жылдары мектеп өмірінде оңтайлы өзгерістер орын алып отырғаны белгілі, сондай-ақ жаңа типтегі оқу орындары мен оқытудың дәстүрлі емес, инновациялық формалары қалыптасуда.

Қазіргі таңда оқыту мен тәрбие мәселелерін дамыту қағидаларын қалыптастыру жұмыстары да жүзеге асырылуда. Білім беру ісінде өзгерістер орын алды. Өз кезегінде бұл өзгерістердің білім беруді дамытары анық. Жаңартылған білім бағдарламаларының енуімен бірген түрлі инновациялық технологиялардың қолға алынып, білім беру ісіне енуі білім сапасын жоғарылатуға әсерін тигізіп отыр. Бұл өз кезегінде мектеп қабырғасындағы білім алушылардың бәсекеге қабілетті болып қалыптасуын қамтамасыз етеді. Оқыту қағидаларының дами бастауы тәрбие жұмыстарына да дамуды талап етіп отыр. Осы орайда елімізде «Рухани жаңғыр: болашаққа бағдар» бағдарламасы жүзеге асырылып, соның негізінде білім мен тәрбиенің ұштастырылуы жолға қойылды. Нәтижеге бағытталған білім моделі мен басқарудың жаңа парадигмасы аясында жекелеген ұғымдар мен нормаларды және тиімді педагогикалық технологияларды меңгеру үшін педагогтардың кәсіби мәдениетін дамытуға бағытталған оқу қажеттіліктері туындылап отыр. Осы мәселеге байланысты мұғалімдердің біліктілік арттыру жүйесінде оқу қажеттіліктері нақты білімнің мәнін түсінуге, соның нәтижесінде өзіндік іс- әрекетке енуге және жеке өміріндегі тәжірибені жетілдіру мақсаттарына қалыптасуына жағдай жасалып отыр. Бұл қазіргі заман жағдайында оқушының оқуға үлкен потенциалдық мүмкіндіктерін арттырып отыр. Сол себепті білім алушылардың функционалдық сауаттылықтарын арттыруда мұғалімдер кәсіби шеберлікпен жүзеге асыру үшін нәтижеге бағытталған білім беру үлгісінде мақсатты түрде білім беретін, қалыптастыратын, дамытатын андрогогикалық процеске қажеттілік туындап отыр. Заманауи білім беру парадигмасы «білікті адамға» бағытталған білімнен «мәдениет адамына» бағытталған білімге көшуді көздейтіндіктен, білім беруді жаңаша ұйымдастыру - оның философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздері мен теориясы, практикасын тереңдетуге жол ашады. Сол себепті елімізде білім беру мен тәрбие жұмыстарында оқыту процесінде жаңаша идеяларға бағытталған жаңа мазмұнды енгізу мәселесі алға шықты. «Қазіргі жаңа педагогикалық ойлау жүйесінде ол, ең алдымен, тек балаға ғана тікелей қатысымен анықталады. Өткен жартығасырлық технократиялық ойлау жүйесі тәрбиенің мақсаты қоғаммен қатар мәдениет, мектеп және оқушының өзінің қажеттілігі арқылы анықталатындығы туралы түсінуге кедергі болды. Осыдан барып бүгінгі педагогикалық ойлаудың мәні – балаға субъектілік қарым-қатынас орнату қажеттігі туындайды. Нәтижесінде, біріншіден оқушы оқу-тәрбие процесіне «ынтымақтастық ілім» бойынша педагогпен субъект ретінде бірге қатысады» [3, 11-12].

Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру

жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне байланысты маңызды мәселелер қамтылған. Соған орай қазіргі уақытта Қазақстандағы білім беру жүйесіндегі жүргізіліп жатқан реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір мұғалімнің өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы ой толғап, тың идеялармен және жаңа жүйелермен еңбек етуіне негіз болатыны ақиқат. Оқу-тәрбие саласындағы шаралардың сапалы да саналы түрде жүргізілуі білім беру жүйесіндегі педагогтердің деңгейіне байланысты болғандықтан қазір әлемдік білім кеңестігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

«Тәрбие - қоғамның негізгі қызметтерінің бірі, жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру процесі, аға ұрпақтың тәжірибесін кейінгі буынға меңгертіп, олардың сана-сезімін, жағымды мінез-құлқын дамытушы. Ересек буын қоғамды тарихи өмірде жинақталған тәжірибені, білімді жас буынға тәрбие процесі арқылы береді» [3,11].

Тәрбие материалдық игіліктерді өндіруге қабілетті, іскер адамдарды дайындауға бағытталуы қажет. Басты өндіруші күш - жеке тұлға. Адам жүйелі түрде күрделі қатынастарға араласып, қоғамдағы қалыптасқан идеяны, саяси және моральдық көзқарастарды, сенімдерді қоғамдағы адамдардық өмір сүру тәртібін меңгереді.

Қазіргі жағдайда педагогика ғылымында баланы оқыту, тәрбиелеу тәжірибелерін қорытып, дамыту үшін қажетті жағдайларды анықтайды. Қорыта айтқанда, тәрбие - қоғамның тарихи әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан туатын объективтік процесс. Оқу-тәрбие процесінде бала өзінің дамуына қажетті жағдайларды пайдалануға тиіс. Табиғи және әлеуметтік орта білім алушының көзқарасын дамытатын фактор болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Білім туралы Заңы. Алматы, 2006
2. Назарбаев Н.Ә. “Жаңа онжылдық –жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері” 27.04.2010 ж. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K100002010>
3. Әбенбаев С., Ахметова Г. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Астана: Фолиант, 2017. – 312 б.
4. Дүйсенбаев А. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. Астана: Фолиант, 2015. -320 б.
5. Тәлім-тәрбие тұжырымдамасы, - Қазақстан мұғалімі, 5.2. 1993.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ ҰЛЫ ТҮЛҒАЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Мирзакулова А.Т.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Абай мұрасын оқыту мен тәрбиелеу үдерісіне енгізудің маңызы, сондай-ақ оның тұлғаны қалыптастырудағы рөлі талқыланады. Абайдың қара сөздері мен шығармаларының философиялық мәні ашылып, оларды жастардың рухани дамуына ықпал ететін құрал ретінде қолдану қажеттілігі көрсетіледі. Сонымен қатар, психологияны оқыту әдістемесінің білім беру жүйесіндегі орны, мұғалімнің рөлі, және тәрбиенің кешенді түрде жүзеге асуы үшін қажетті шарттар қарастырылады. Мағжан

Жұмабаев пен әл-Фараби еңбектеріне сүйене отырып, тәрбиенің төрт бағытының үйлесімділігі маңызды екені айқындалады.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, оқу дағдылары, қалыптастыру, білім беру.

Аннотация. В этой статье обсуждается важность включения наследия Абая в процесс обучения и воспитания, а также его роль в формировании личности. Раскрывается философский смысл слов назидания и произведений Абая, демонстрируется необходимость их использования в качестве инструмента, способствующего духовному развитию молодежи. Кроме того, рассматриваются место методики преподавания психологии в системе образования, роль учителя, и условия, необходимые для комплексной реализации воспитания. Исходя из трудов Магжана Жумабаева и Аль-Фараби, становится очевидным, что важна гармонизация четырех направлений воспитания.

Ключевые слова: начальный класс, навыки чтения, формирование, образование.

Abstract. This article discusses the importance of including Abai's legacy in the process of education and upbringing, as well as its role in personality formation. The philosophical meaning of the words of edification and the works of Abai is revealed, the necessity of their use as a tool contributing to the spiritual development of youth is demonstrated. In addition, the place of the methodology of teaching psychology in the educational system, the role of the teacher, and the conditions necessary for the integrated implementation of education are considered. Based on the works of Magzhan Zhumabayev and Al-Farabi, it becomes obvious that it is important to harmonize the four areas of education.

Key words: elementary grade, reading skills, formation, education.

Қазақ тарихында ұлттың мұратын жоғары қояр ұлы тұлғалардың қатары өте көп. Қай салада болмасын, қазақтың біртуар азаматтары ел мен жер үшін қызмет етіп, өз есімдерін тарихта қалдырғанын білеміз. Сондай ұлы тұлғаның бірегейі ақын Абай болып табылады. Абай мұрасы және Абайтану мәселелерін зерттеуші ғалымдардың еңбектерінің қорытындыларымен, тікелей мектеп практикасында Абай мұрасын оқыту, ол арқылы тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушы мектеп мұғалімдері тағы басқалардың еңбек тәжірибелерінің қорытындыларына сүйене отырып, мектептегі Абайтану – оқушылардың нақты іс әрекеті, мінез-құлқын ұйымдастыру, оған бағыт беруді негізге алуы керек – деген ұйғарымдарға келдік. Абай мұрасының танымдық мәнін естен шығаруға болмайды, бірақ ол әрбір оқушының жеке тұлғалық сапалары мен қабілет, қасиеттерін дамытуға бағытталған күнде ғана тиімді болмақ. Оқу үрдісінде болсын, тәрбиеде болсын ұстаздардың ақын мұрасын пайдаланудағы негізгі міндеті, біріншіден, оқушыларды Абай мұрасын танып білуге ынталандыратын психологиялық ахуал туындату; екіншіден, ақын мұрасын саналы игеруден, ондағы өмірлік мағыналы пікірлерін іс жүзінде пайдалану тетіктерін меңгерулеріне шарт түзу. Абай шығармаларына сүйенсек тұлға тұтастығы оның рухани тұтастығынан туындайды.

Рухани тұтастық – адамның сана, сезімі, мінезқұлқы, іс-әрекетінің тұтастығы, немесе бір жерден шығуы. Сөйтіп біз, біртұтас бес түрлі ой желісінен тұратын Абай мұраларын оқутәрбие үрдісіне ендірудің тұжырымдамасын жасадық. Бұл тұжырымдама ақын мұрасын танып-білуді жүзеге асыратын кезкелген оқу-тәрбие ұйымдары үшін пайдалы, немесе негізге алуына болатын әмбебеп сипатта. Ол тұжырымдама мынау: Бірінші, жастар мен балаларда біртұтас тұлға туралы ұғым қалыптастыру. Абай мұрасына сүйенсек біртұтас тұлға-мұрат адам (идеал адам). Абай шығармаларының барлығын теориялық жақтан терең талдау, оның бүкіл өмір бойы, тоқтаусыз ізденулерінің түпкі масаты – адам болмысы, оның ішінде мұрат адам болмысы екендігін көрсетеді. Оның көптеген шығармалары осындай біртұтас тұлға қалыптастыруға бағытталған. Абай ұғымында тұтас тұлға, немесе мұрат адам деп мынадай қасиеттер жүйесіне ие болған адамды айтуға болады: 1. Ой-санасы бүтін - «ой кеселінен қашық» (31 қ.с.). 2. Қабілет, қасиеттерінің тұтастығы қабілеттің адамдық қасиеттердің дамып, қалыптасуына қызмет етуі –

«талаптың аты орындап, әр қиынға салған шақ». 3. Рухани беріктік – «көкірегі берік, байлауы болуы» (31 қ.с.). 4. Сенімнің мығым болуы – «өзіңе сен, өзіңді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап». 5. Іс-әрекетінің ізгі бағыты – «әкенің баласы болма, адамның баласы бол». Тұжырымдаманың біріншісі, жоғарыда берілген 5 пікірдің барлығын тұтастырып бір бағытқа жұмсауға, тұтастыруға шарт түзетін адамның алдында 6 тұратын мұраты. Мұның барлығы студенттердің Абай мұрасымен толыққанды таныса келе өз кәсібінде пайдаланудың маңыздылығын арттырады. Сондықтан Абайтану ғылымымен танысып, болашақ мамандардың психологиялық сауаттылығы бүгінгі күннің басты талаптарының біріне айналды. Көп салалы психология курсының қай-қайсысы болмасын студенттің тұлғалық дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Психология пәнін студенттерге меңгертуде жоғары мектептің психология пәнінің оқытушысы тек педагог қана емес, психолог маман сапасында да көріне білуі біз мән беріп отырған қазіргі заманғы маманды даярлауда басты рөл атқарары анық. Сонымен қатар «психологияны оқыту әдістемесі» психология ғылымының негізгі базалық саласына жатады және «психологияны оқыту әдістемесінің» пәні білім беру (оқыту мен тәрбие) үрдісін ұйымдастырудың психологиялық заңдылықтары, құралдары мен тәсілдері болып табылады.

Білім беру (оқыту мен тәрбие) үрдісін ұйымдастырудың психологиялық заңдылықтарын кейбір жалпы алғанда көптеген оқушылар үшін осы үрдісті ұйымдастырудың тәсілдері мен психиканың қалыптасу және даму ерекшеліктерінің аралығындағы қатынасы деп түсіндіреді. Психиканың қалыптасу ерекшеліктері туралы сұрақ-қоршаған ортадағы және генетикалық факторларының күрделі қатынасы туралы-психологияны оқыту әдістемесінің төңірінде ғана емес, сондай-ақ педагогика, медицина, философия, дидактика және т.б. ғылым саласында да осы құралдармен және эксперименттік ізденістермен таныстыру маңызды. Осы білімдер келешекте студентке психологияның аталған іргелес ғылымдарды тиімді игеруге, сонымен қатар оқытушы ретінде нәтижелі қызмет атқаруға мүмкіндік береді. Соның салдарынан темпераментімен, қабілеттерімен, мінезімен, ой түрі мен, тұтастай т.б. психикалық даму деңгейімен айрықшаланатын оқушылар мен жұмысқа дайындық жүргізу барысында студент-психолог өзінің педагогикалық іс-әрекетін компонентті орындауда, тек психологияны оқыту әдістемесі саласында бүгінгі педагогикалық-психологиялық біліммен қаруланған жағдайда ғана нағыз маман бола алады.

Қоғамдағы орын алып жатқан сорақы қылықтардың жиі көрінуі – ұлттық тәлім-тәрбиенің, отбасылық құндылықтардың дұрыс насихатталмауынан, тәрбие жұмыстарының дұрыс жүргізілмеуінен туындап отырған құбылыстар. Әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фараби: «Халық өткен өмір тарихын білмесе, өзінің өмір сүріп жатқан дәуірінің қадірін бағалай алмайды» – деген екен. Олай болса, тарихқа, тарихи бастауларға, мәдени мұраларымызға қаншалықты терең үңілсек, қоғамдағы қазіргі жағдайды соғұрлым жақсы түсінетін, білетін боламыз. Осындай тарихи мұралардың бірі де бірегейі – қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың философиялық ойлары тұжырымдалған қара сөздері. Ұлы ақынның өлеңдері мен қара сөздері адамзатқа рухани азық, ерекше тәлім береді, адамгершілікке үндейді. Мысалы, жетінші сөзде.... «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ ұй бола алмайды... Енді бірі не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, т.б. ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген жан құмары» дегенді айтады. Бұл қара сөзінде «тән құмары», «жан құмары» деген күрделі философиялық ұғымдар айтылады. Бұл екеуі де – 69 адамзат болмысына тән сипаттар. Тәрбие осы екеуін саралап, оның адам баласына қажеттілігі мен маңыздылығын танып-білетіндей деңгейде жүруі керек. Яғни, тәрбиелеу

ұғымындағы жанның азығы мен тәннің қажеттіліктері тиісті деңгейінде балаға беріліп отыруы керек, біржақты болу, белгілі бір құмарлыққа басымдық беру адамның адам болып қалыптасу мүмкіндіктерін тежейтінін көрсетеді. Мағжан Жұмабаев тәрбиелеу бағыттары туралы: «Тәрбие төрт түрлі: дене, жан, ақыл тәрбиесі, сұлулық пен әдеп-құлық тәрбиесі. Егер де адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала мығым денелі, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын» деген тұжырым қалдырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахметов М. Абай жүрген ізбенен.-Алматы.-1984
4. Ахметов З Абайдың ақындық тағылымы.-Алматы.-1995
2. Жақыпов С.М., Токсанбаева Н.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі. Алматы, 2012
3. Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии. М., 2001

КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНА КЕРІ ӘСЕРІ

Жапбарова Г.А. , Уракова Б.Л.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала компьютерлік ойындардың балаларға тигізетін зияны туралы терең зерттеу жүргізіп, олардың денсаулыққа, психикаға және әлеуметтік қатынастарға кері әсер ететінін айқындайды. Сонымен қатар, ата-аналарға балаларын компьютерлік ойындарға тәуелділіктен қорғау жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, үйірме жұмысы, ұйымдастыру, білім беру.

Аннотация. В этой статье проводится углубленное исследование вреда, который компьютерные игры могут нанести детям, и выясняется, что они негативно влияют на здоровье, психику и социальные отношения. Кроме того, он предлагает родителям способы защитить своих детей от зависимости от компьютерных игр.

Ключевые слова: начальный класс, кружковая работа, организация, образование.

Abstract. This article conducts an in-depth study of the harm that computer games can cause to children, and it turns out that they negatively affect their health, psyche, and social relationships. In addition, it offers parents ways to protect their children from addiction to computer games.

Key words: primary grade, club work, organization, education

Компьютерлік ойындар жөнінде зерттеушілеріміздің пікірлері, көзқарастары екіге бөлінуде: бір топ зерттеушілер компьютерлік ойындардың балалар үшін пайдалы жағы басым десе, екінші топ өкілдері компьютерлік ойындар бала денсаулығына, оның психикасына өте зиян деп, өз ойларымен бөлісуде. Бірақ мен бұл жұмысымда, компьютерлік ойындардың, зиянды тұстарын қарастырмақпын. Мұндай ойындардың балаға өте зиян екендігін зерттеушілер, психологтар, тіпті дәрігерлер де жиі айтып отыр. Бірақ ойланып, оған мән беріп жатқан ешкім жоқ. Керісінше, күн өткен сайын балалардың ойынға деген қызығушылығы артып, уақытының көп бөлігін, компьютерге, планшетке, смартфонға телмірумен өткізіп жатыр. Бұл әрине ойланарлық жайт!

Компьютерлік ойындардың бала түгілі, ересек адамдардың өзін магнитше тартып, тәуелді етіп қоятын кездері өте жиі кездеседі. Балаларды айтпағанда, сол ойындардың арбауына түсіп, шырғалаңынан шыға алмай қалатын ересектерді, күнделікті өмірімізде жиі кездестіреміз. Мұндай ойындардың зияны туралы өте жиі айтылып келсе де, көпшіліктің назарынан тыс қалуда. Ата-аналары жұмысбасты болғандықтан, немесе баланы тәрбиелеуге ынтасы жоқтығының себебінен, бала тәрбиесін ғаламторға қалдырады. Бұл баланың денсаулығына, баланың психологиялық тұрғыдан дамуына, оның өміріне, болашағына өте қауіпті екендігіне мән бермейді.

Дәрігерлердің айтуынша, компьютердің алдында ұзақ уақыт отыру, ең әуелі көзге зиян. Қазіргі деректерге сүйенсек, 70%-ға жуық балаларымыздың көзі ауырады және көру деңгейі нашарлап кеткен. Сонымен қатар, балалар компьютердің алдында, тапжылмай ұзақ уақыт отыра береді. Бұл баланың дене бітімінің дамуына кері әсер етеді. Бала үнемі қозғалыста болғанда ғана, ол физиологиялық тұрғыдан дамып жетіледі. Қимылы жоқ баланың асқа да тәбеті болмайды. Дұрыс тамақтанбаған баланың ішкі құрылыстарында да, аурулар пайда болады. Басы айналып, жүрегі айнып, өзін әлсіз сезінеді.

Балалар компьютердегі әр түрлі ойындардың виртуальды әлеміне кіріп, сол ойынды бастарынан өткеріп, зорлық-зомбылықтарды, ұрып-соғу, тіпті адам өлтіру әрекеттерін, ойынның мақсатына жету үшін қолданады. Ойын барысында бала үнемі жеңіске жете бермейді. Жеңіске жеткеннің өзінде, ойын әрі қарай қиындап, жалғаса береді. Ұшы-қиыры жоқ ойындардың салдарынан баланың ой-өрісіне салмақ түсіп, оның психикасына, яғни жүйке-жүйесіне кері әсерін тигізеді. Нәтижесінде бала ашуланшақ, тілазар, болып өседі. Әр түрлі бағыттағы ұрып-соғу, зорлық-зомбылыққа, қатігездікке толы ойындарды ойнап өскен баланың мінез-құлқы да өзгереді. Яғни олар, қатыгездікті үйреніп, тасжүрекке айналады, мейірімділіктен жұрдай болады. Ойынның қызығына кіріп кеткен баланың сана-сезімін, ойын жаулап алады. Соның әсерінен ұйқысы да бұзылады. Дәрігерлер ересек адамға күніне 8-сағат, ал балаларға 8-сағаттан көп (10-12) ұйықтауға кеңес береді. Ал дұрыс ұйықтамау адамның жүйке-жүйесіне кері әсерін тигізіп, адамда шаршау, ашуланшақтық, зейінсіздік сияқты жаман қасиеттер пайда болады. Бұлардың бәрі жинала келе, баланың білім алуына үлкен кесірін тигізеді. Бала бар уақытын компьютер алдында өткізуге дағдыланады. Өздерін ойынның басты кейіпкерлеріне теңеп, сол ойындардан дос тауып, шынай өмірден алшақтап, ойын әлемінде өмір сүреді. Осындай келеңсіздіктерді болдырмау үшін, әрбір ата- ана өз баласының тәрбиесін компьютерлік ойындарға беруге болмайтынын түсіну керек.

Жоғарыда айтылған ойларды жинақтай келе, компьютерлік ойындардың зиянды тұстарын атап көрсетуге болады:

- Көз ауруына шалдығады;
- Физиологиялық тұрғыдан дұрыс өспейді;
- Тәбеттің болмауы;
- Ұйқының қанбауы;
- Жүйке-жүйесіне салмақ түседі;
- Ой-өрісінің дамуын шектейді;
- Мінез-құлқы өзгереді;
- Ойын әлемінде яғни виртуальды әлемде өмір сүреді;
- Ашушаң болады;
- Үнемі шаршап жүреді;
- Зейінсіздік, немқұрайлылық пайда болады;
- Сөйлеу, адамдармен қарым-қатынас жасау мәдениетін ұмытады;
- Ең сорақысы балада тәуелділік пайда болады. Тәуелділік дегеніміз не?

Дүниежүзі дәрігерлерінің бір тобы «тәуелділік – бұл аурудың бір түрі» десе, екінші тобы «тәуелділікті – ауру» деп қарауға күмәнданады. «Тәуелділік медицинада адамның белгілі бір әдетте қолданып жүрген затты қажет етуі, яғни жүйкелік, физиологиялық

толеранттылықтың өсуі. Толеранттылық ұғымы белгілі бір затты шектен тыс пайдалану дегенді білдіреді».

Дүниежүзілік және Отандық дәрігерлер мен зерттеуші ғалымдардың пікірлерімен, зерттеу жұмыстарымен таныса келе, мен «тәуелділік – аурудың бір түрі» - деген қорытындыға келдім.

Қазіргі таңда, кез-келген үйде ғаламтор жүйесіне қосылған компьютер, ноутбуктың болуы заңды құбылысқа айналған. Бұлардан басқа әрқайсысымыздың, тіпті, балаларымыздың қолында сенсорлы телефон мен планшет бар. Бұл аз десеңіз, аттасаң, қаланың әр бұрышында күндіз-түні қызмет көрсететін компьютерлік ойынханалар бар. Олардың қай-қайсысының ішіне кірсең, толып отырған балалар мен жеткіншектерді, тіпті ес тоқтатқан үлкен адамдарды көресің. Біз оны жоққа шығара алмаймыз. Әрине мұндай дүниелерді өз орнымен пайдалансақ, бізге берер пайдасы шаш етекпен. Бірақ түрлі гаджеттерді ғаламтор жүйесіне қосып, шамадан тыс пайдаланып, оларға тәуелді болып қалғандарын өздері де байқамай жататын, балаларды айтпағанда, үлкендердің өзі жетіп артылады. Бұл қоғамға тарап бара жатқан «індет» секілді. Осыдан біраз уақыт бұрын «Астана» телеарнасында «Енді компьютерлік ойындарға тәуелділік медициналық жолмен емделеді» - деген ақпарат жарық көрді. Мұнда: «Компьютер ойындарына тәуелділік ресми түрде "ауру" деп танылды. Оларға психологтың кеңесі жеткіліксіз, дәрігерлерден ем алуы тиіс. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы халықаралық аурулар классификациясына осындай тарау енгізіп отыр. Жүздеген мың отандасымыз компьютерлік ойындармен әуестенетін көрінеді. Оған букмекерлік кеңселердің есігін тоздырып, ұтыс тігетіндерді қоссаңыз, құмар ойыншылар саны еселене түседі» - деп, адамдар арасында тамырын тереңге жайып бара жатқан, «індет» туралы айтқан. Тіпті жаңалықтардың өзінен компьютерлік ойынның «азартына» кіріп кеткен балаларымыз, ата-аналары мен үлкендерді тыңдамай, оларға қарсы шығып, кей кездері қол жұмсап, тіпті оларға пышақ сұғып, арты қайғылы оқиғаларға әкеліп соқтыратындарын жарыса жазып жүр. Бала бойындағы тәуелділіктің белгілерін қалай байқауға болады? Егер балаңыз:

- Уақытының көп бөлігін компьютердің алдында өткізсе;
- Бұрынғы сүйікті істерімен айналысудан бас тартса;
- Ата-анасы, туған-туысқан, достарымен қарым-қатынас жасауды азайтса;
- Оның мінезінен ашуланшақтық пен қатігездікті байқасаңыз, онда сіздің балаңызда компьютер ойындарына деген тәуелділіктің пайда болғаны.

Мұндай жағдайда сізге тез арада, әрекет жасауға тура келеді. Балаға дауыс көтеріп, оның ойын ойнауына бірден шектеу қоймағаныңыз жөн.

Мұндай әрекеттердің соңы жақсылықпен бітпесіанық. Сондықтан баланы компьютерлік ойындардан арылту үшін:

- Баланың ойын басқа жаққа аударуға тырысыңыз;
- Балаңызға көбірек уақыт бөліп, оны жақсы көретінін білді, онымен бірге уақыт өткізген өте қызық екенін айтыңыз;
- Баламен бірге киноға, кафеге барыңыз;
- Саябақтарға, табиғат аясына демалыс ұйымдастырып, адам денсаулығына пайдалы (доп, теннис ойнау, велосипед айдау, т.б.) іс-әрекеттермен шұғылданыңыз;
- Виртуалды өмірден де қызықты, шынай өмірдің бар екенін есіне түсіруге тырысыңыз.

Егер бұл іс-ірекеттерден ешқандай нәтиже болмаса, балаңызды психологқа, дәрігерге көрсеткеніңіз абзал.

«Ауырып – ем іздегенше, Ауырмайтын – жол ізде!» - деп ата-бабамыз айтып өткендей,

«тәуелділіктің»-шырмауына түспейтін жолдарды қарастырайық:

- Балаға мүмкіндігінше, көп уақыт бөлуге тырысыңыз;
- Онымен жақын досындай қарым-қатынаста болып, жансырын бөлісіңіз;
- Компьютер мен ғаламтордың пайдасы мен зияны жөнінде жиі айтып отырыңыз;

- Гаджеттердің алдында уақытының көп мөлшерін өткізіп қоймауын қадағалаңыз;
- Дұрысы баланың гаджеттерді пайдалануына уақытты мөлшерлеп беріңіз. Осы жағдайларды ескерген ата-аналардың балалары «тәуелділік» - ауруына шалдықпайтынын сенімді түрде айта аламыз. Бұларды болдырмай алдын-алу, ата-ананың өз қолында. Егер сіз, өнегелі ұрпақ тәрбиелеймін десеңіз, дәрігерлер мен психолог мамандардың кеңесіне құлақ асып, оны есте сақтағаныңыз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Педагогикалық-психологиялық іс-әрекеттің маңызы // Мектеп директоры, 2003, №4, 47-бет. 2.Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – Алматы: Дарын, 2004, 362-428 бб.

PEDAGOGICAL APPROACHES TO INCREASE STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN

Irmetov U.A

PH.D ,Associate Professor of the Department of PHE, J.A. Tashenov University, Shymkent, email: V.president78 @mail.ru , ORCID 0009-0007-4879-4822

Abdrasulov Z. U.

MSC Graduate student of Tashenov University, Shymkent, Email:z.abdrasulov10@gmail.com, ORCID 0009-0008-2738-0142

Abstract: this article analyzes effective pedagogical approaches to increasing students ' motivation for reading. Motivation is an important factor in the educational process that shapes students ' interest in reading, aspirations and positive decisions in achieving success. The article discusses modern pedagogical approaches used to increase motivation, including interactive teaching, goal-oriented approach, individual approaches based on students ' personality traits, and motivational techniques.

Key words: student motivation, pedagogical approaches, interest in reading, interactive teaching, goal-oriented approach, motivational techniques, individual approach, student personality traits, educational process, academic success, personal development.

Аңдатпа: Бұл мақалада оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың тиімді педагогикалық тәсілдері талданады. Мотивация оқушылардың оқуға деген қызығушылығын, ұмтылысын және жетістікке жетудің оң шешімдерін қалыптастыратын білім беру процесінің маңызды факторы болып табылады. Мақалада мотивацияны арттыру үшін қолданылатын заманауи педагогикалық тәсілдер, соның ішінде интерактивті оқыту, мақсатты тәсіл, оқушылардың жеке ерекшеліктеріне негізделген жеке тәсілдер және мотивация әдістері қарастырылады.

Кілт сөздер: студентті ынталандыру, педагогикалық тәсілдер, оқуға деген қызығушылық, интерактивті оқыту, мақсатты көзқарас, мотивациялық әдістер, жеке көзқарас, студенттің жеке ерекшеліктері, білім беру процесі, академиялық жетістік, жеке даму.

Аннотация: в данной статье анализируются эффективные педагогические подходы к повышению мотивации учащихся к чтению. Мотивация является важным фактором в образовательном процессе, который формирует у учащихся интерес к чтению, стремления и позитивные решения для достижения успеха. В статье рассматриваются современные педагогические подходы, используемые для повышения мотивации, включая интерактивное обучение, целенаправленный подход, индивидуальные подходы, основанные на личностных особенностях учащихся, и методы мотивации.

Ключевые слова: мотивация студента, педагогические подходы, интерес к чтению, интерактивное обучение, целенаправленный подход, мотивационные техники, индивидуальный подход, личностные особенности студента, образовательный процесс, академическая успешность, личностное развитие.

Increasing the motivation of students to study is one of the most important tasks in ensuring the effectiveness of the educational process. Motivation forms the attitude of students towards reading activities, their interest and passion for achieving success. Each student is individual, and his motivation for reading depends on various factors, including personal characteristics, family environment, the pedagogical approach of the teacher and the organization of the educational process. Therefore, there is an important role of pedagogical approaches in increasing motivation.

Pedagogical approaches include methods aimed at identifying and developing the internal and external motivations of students. They provide techniques to activate students, give them interesting and practical tasks, as well as help them achieve their goals. Approaches such as interactive teaching, group work, personal abilities, and interest accounting increase students' enthusiasm for reading.

In this regard, this article analyzes the pedagogical approaches used to increase the motivation of students to study and their importance in the educational process. The goal is to identify effective approaches to enhance student motivation and increase their reading success.

Literature analysis. Increasing the motivation of students to study is one of the important areas of pedagogical psychology and educational theory. Motivation plays a large role in the organization of the educational process, as it forms students' interest and aspirations for activities. Motivation, in turn, is one of the main factors determining the effectiveness of the reading process and academic success.

First, the self-determination Theory () presented by Deci and Ryan (2000) describes the difference between two types of motivation-intrinsic and extrinsic motivation. In their view, intrinsic motivation stems from students' interests and passions, while extrinsic motivation is primarily influenced by students through external factors, such as rewards, points, or grades. In increasing motivation, it is necessary to focus on the development of internal motivation. To do this, it is necessary to help students understand their abilities and involve them in active reading.

Schunk (2012) highlights the importance of goal-oriented approaches in increasing motivation. In this approach, it is important to set goals for students, make a clear plan to achieve these goals and make the learning process interesting for them. Goal-oriented approaches allow students to set goals for themselves, and this reinforces their motivations.

Social learning theory, pioneered by Vygotsky (1978), is also important in increasing motivation. He encourages students to learn from each other in the course of their studies. The role of the teacher is of great importance in increasing student motivation, especially in group work and engaging students in interactions.

Research by Berk (2013) and Tharp and Gallimore (2011) suggests that reading motivation is related to various social and psychological factors. The positive attitude of the teacher, taking into account the personal needs of students and constant stimulation of students leads to an increase in motivation. In their opinion, it is important for students to develop confidence in their abilities, create a solid educational environment and encourage them to freely express their thoughts.

Also, Miller and Gildea (2019) emphasize the need to take into account the personal interests and passions of students in increasing motivation. Each student has their own specific interests and needs, and motivation can be increased with the help of appropriate pedagogical approaches. The approaches that provide interactive and hands-on experience to students are effective in enhancing motivation.

This literature analysis shows different aspects of pedagogical approaches to increase motivation for reading in students. In the development of student motivation, it is important to

increase internal motivation, take into account goal-oriented approaches and socio-psychological factors. The pedagogical methods of teachers and their individual approach to students are of fundamental importance in creating a successful and effective reading environment for them.

Various pedagogical and psychological approaches play an important role in increasing student motivation. Reading motivation affects not only academic success, but also the overall personal development of students. In this process, various scientific studies are aimed at identifying different types of motivation and effective ways to increase it.

First, the theory of motivation and success developed by Atkinson and Feather (1966) explains students' aspirations to achieve a goal. As they point out, it is important to visualize success and set goals for oneself in increasing the motivation of students to read. Students' desire to succeed increases their motivation and increases their passion for reading. The role of the teacher is important in this process, providing students with support towards setting their goals and achieving them.

Self-determination theory, developed by Ryan and Deci (2000), defines two main types of motivation: intrinsic and extrinsic motivation. Intrinsic motivation stems from the students' inner interest, passion, and personal satisfaction in their academic activities, while extrinsic motivation is based on the students' exposure through a system of rewards or incentives. Research shows that developing intrinsic motivation further enhances students' attitudes towards reading as they seek to carry out activities that they find interesting and useful.

Also, the theory of self-confidence promoted by Bandura (1997) influences the increase in motivation. When students have high self-confidence, they consider themselves successful in the reading process, and through it their motivation increases. Teachers can show students the importance of their success and help them build their self-confidence. This process helps students develop their abilities and brings them more passion and ambition in their studies.

Research by Schunk (2012) and Pintrich (2003) highlight the importance of teachers' pedagogical techniques in increasing students' motivation for reading. Encouraging teachers in the learning process for students and organizing activities that are interesting and goal-oriented for them will be an important factor in increasing motivation. Interactive teaching, as well as group work and techniques that allow students to learn among themselves, also enhance motivation. Research shows that student exchange of ideas and helping each other increases their motivation for reading.

Smell and Bergin (2003) also focus on affective factors of motivation. Their research suggests that students' interest and motivation in reading depends on how emotionally interesting they find their teaching materials. Students' interest determines how they react to academic activities and increases their motivation. Taking emotional factors into account in education and making educational materials interesting and interesting for students increases motivation.

Social learning theory, pioneered by Vygotsky (1978), emphasizes the importance of social factors in increasing student motivation. Students gain even more motivation by working together with each other in a group. Teacher support, social interaction, and student exchange of ideas increase their motivation for reading. Thus, it is important to take into account different aspects of pedagogical approaches in increasing student motivation. Developing internal motivation, helping students set goals and succeed, as well as using interactive and group performance techniques, enhance student motivation. Teachers should take into account the individual characteristics of students and provide them with goal-oriented and stimulating pedagogical approaches.

Discussion. Student motivation is one of the most important factors in the educational process. Their commitment, interest and passion for learning not only determines academic success, but also ensures their personal development. Therefore, motivating students to study is essential for them to succeed in their activities.

Studies show that motivation in students is formed under the influence of various factors. First, an important place is occupied by the inner motivation of students. This motivation

encourages students to read based on their personal interests, passions, and inner satisfaction. According to Ryan and Deci's self-identification theory, it is important for students to realize themselves in the process of developing their abilities and achieving their goals. The opportunities offered to students and the setting of goals for them increase their self-confidence and thus increase their motivation. Bandura's self-confidence theory is also central to the process, as the reader's self-confidence encourages them to succeed by relying on their own abilities.

Secondly, external factors also play an important role in increasing student motivation. Pedagogical methods of teachers, how the educational process is organized, educational methods also have a direct impact on the motivation of students. Interactive teaching techniques and goal-oriented approaches enable students to actively participate in the learning process. Group work provides opportunities for students to exchange ideas and help each other, which increases their motivation. According to Vygotsky's social learning theory, students learn by helping each other in a social environment, and encouraging this process increases their motivation.

The role of teachers and family in motivating students also deserves special attention. The support of teachers, effective communication and approaches with them are the cause of increased motivation. It is important that parents also actively intervene in the educational process of their children and approach their success with interest. Parents' attitudes towards student success increase their self-confidence and strengthen their motivation for reading.

In addition, students' interest in learning depends on how they relate to teaching materials and activities. The study of Smith and Bergin shows that the motivation of students also depends on whether the educational materials are interesting and impressive. If students apply the subjects they are studying to their lives and show interest in them, their motivation will increase. Teachers' adaptation of teaching materials to students' interests and needs serves to increase motivation.

Thus, not only pedagogical approaches play an important role in increasing the motivation of students to study, but also all factors that support students. Internal motivation, external incentives, support from teachers and parents, as well as the interesting and significant availability of educational materials reinforce motivation. By taking these factors into account, it is possible to more effectively organize the educational process. Providing students with the necessary opportunities to succeed increases their motivation and increases their desire to read them.

Conclusion. Increasing students' motivation to read is essential to further improve the effectiveness of the educational process. Motivation serves to develop students' interest in reading, aspirations, and abilities in achieving success. Modern pedagogical approaches, including interactive teaching, goal-oriented approach and individual approaches, help to increase the motivation of students by taking into account their own characteristics. Also, motivational techniques strengthen students' aspirations and develop their interest in reading

References:

1. Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78.
2. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W.H. Freeman.
3. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
4. Hidi, S., & Bergin, D.A. (2003). Differentiating the cognitive and affective aspects of interest in learning. *Educational Psychologist*, 38(2), 85–98.
5. Schunk, D.H., Pintrich, P.R., & Meece, J.L. (2008). *Motivation and learning*. In *Motivation in education: Theory, research, and applications* (3rd ed., pp. 4-19). Pearson Prentice Hall.
6. Dörnyei, Z. (2001). *Teaching and researching motivation*. Longman.
7. Deci, E.L., Vallerand, R.J., Pelletier, L.G., & Ryan, R.M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. *Educational psychologist*, 26(3-4), 325-346.

8. Chirkov, V., Ryan, R.M., Kim, Y., & Kaplan, U. (2003). Differentiating Autonomy Support Among Cultures: Moving Beyond Dichotomies. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(6), 617-634.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРҒА КӨМЕК КӨРСЕТУ

Жапбаров Г.А., Исмаилова М.Е.

<https://orcid.org/0009-0002-9258-0913>

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл екі аңдатпа да маңызды әлеуметтік және психологиялық мәселелерді көтереді. Біріншісі – Абай мұрасын білім мен тәрбиеде пайдалану, ал екіншісі – жеткіншектердің агрессивті мінез-құлқын алдын алу және түзету.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, Шығармашылық, әдістеме, шығармашылық қабілеттер.

Аннотация. Обе эти аннотации поднимают важные социальные и психологические проблемы. Первое – это использование наследия Абая в образовании и воспитании, а второе – профилактика и коррекция агрессивного поведения подростков.

Ключевые слова: начальный класс, творчество, методика, творческие способности.

Abstract. Both of these annotations raise important social and psychological issues. The first is the use of Abai's legacy in education and upbringing, and the second is the prevention and correction of aggressive behavior among adolescents.

Key words: elementary class, creativity, methodology, creativity.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев Қазақстан халқына жолдаған жолдауында «Біз аға ұрпақты, ана мен баланы, жастарды қамқорлық пен ілтипатқа бөлейтін әлеуметтік бағдарланған қоғам, ел халқының барлық жолдары тұрмысының жоғары сапасы мен алдыңғы қатарлы әлеуметтік стандарттарын қамтамасыз ететін қоғам құрамыз» деген [1]. Бұл, яғни бәсекеге қабілетті ел болу үшін жас ұрпақты тәрбиелей білуіміз керектігі. Тәрбие отбасынан басталады. Ал өмірге келген ұрпақты тәрбиелеу ол ең бірінші отбасының міндеті. Балаға тәрбие беріп, өмірге қосу, ол – ата менен ананың жауапты ісі.

Қазіргі кездегі бала агрессиясы біздің өмір жағдайымыздың бүгінгі өзекті мәселесі, ол нақты психологиялық ерекшеліктерді қозғайды, ол баланы қоршаған адамдарға ғана тиесілі болмай (ата-аналары, тәрбиешілер, мұғалімдер, құрбылары), баланың өзіне және қоршаған ортамен қарым-қатынасында елеулі қиыншылықтар тудырады. Агрессия бала дамуында сәтсіздіктерге әкеліп соқтырады. Соңғы уақытта қоғам балалардың ауытқушылық мінез-құлқы ретіндегі қатігездік, агрессиялық жағымсыз асоциалды мінез-құлықтарын интенсивті түрде зерттеуді талап етіп отыр. Осындай ауытқушы мінез-құлықтың дамуына ықпал ететін факторларды зерттеу – психология ғылымының негізгі мәселері.

Жалпы білім беретін мектептерде оқитын оқушылардың әрқайсысының өзіне тән жеке даралық ерекшеліктері бар. Сондықтан мектеп психологі алдында тұрған проблемаларының бірі – тиімді көмек көрсету. Агрессивтілік мінез-құлық адам өмірінде маңызды рөл атқарады. Ол барлық адамдарға тән: балаларға және олардың ата-аналарына, өмірді жаңа бастаған жасөспірім қыздар мен ұлдарға, ересек, орта және кәрі жастағы адамдарға, әртүрлі мамандық иелері мен әртүрлі жағдайдағы мінез-құлыққа байланысты агрессия туындап отырады.

Психологиялық-педагогикалық міндеттердің бірі жеткіншектердің психикалық дамуындағы өзгерістердің себептерін тауып қана қоймай, оны

түзету мен алдын алу жұмыстарын жүргізу де өте маңызды. Сондықтан да бұл жеткіншектерді анықтау мақсатында тек агрессивтіліктің деңгейін анықтап қана қоймай, сонымен бірге агрессивті мінез-құлықтың алдын алу және түзету жұмыстарын жүйелі түрде жүргізген жөн. Бала агрессивтілігінің алдын алу - бұл балалар мінез - құлығындағы агрессияны туындататын негізгі себептер мен жағдайларды жоюға бағытталған мемлекеттік, қоғамдық, әлеуметтік-дәрігерлік және ұйымдастырушылық - тәрбиелік іс-шаралардың әсер ету үдерісі.

Психолог А.А. Реан "агрессия" және "агрессиялылық" деген екі ұғымның бір-біріне ұқсамайтын бөлек мағына деп қарастырады. Агрессия - бұл бөгде адамға болмаса, адамдар мен жануарлар тобына ниеттеліп тура бағышталған қиянат. Агрессиялылық – бұл жеке тұлғалық қасиет мінез-құлық, агрессияға дайындық көрінісі. Осылай түсіндіре келе, мұны былай тұжырымдауға болады. Егер агрессия – бұл әрекет болса, ал агрессиялылық осындай әрекетке дайындық.

Адамдағы агрессия мәселесі қазіргі біздің қоғам үшін ең маңызды мәселелердің бірі. Қоғамдағы болып жатқан террор жәбірлеудің өсуі сияқты әлеуметтік-қауіпті құбылыстардың қатты белең алуына байланысты агрессия сұрағы зерттеудің негізгі объектісі болып отыр. Агрессия құбылысы сапалық және сандық сипаттамаларға ие. Барлық қасиеттер сияқты агрессияда индивидтерде әртүрлі көрініс табады, біреулерде мүлдем жоқ болса, басқаларда шексіз дамиды. Агрессивтіліктің болмауы енжарлық пен конформдылыққа алып келеді. Ал оның шектен тыс дамуы конфликтіге, қоршаған ортамен өзара түсініспеушілікке әкеледі. Агрессивтіліктің көріну ауыртпашылығы бір қатар параметрлермен анықталады (П.Б.Ганнушкин); агрессияның пайда болуының жиілігі және жеңілдігі; агрессия туындайтын ситуацияның адекватты емес дәрежесі; агрессияға екпін жасау; агрессивті әрекеттің асқыну дәрежесі. Агрессия жеңіл ситуацияда вербальды формада, ал ауыр ситуацияларды физиологиялық ауто және гетеро агрессия түрінде көрінеді.

Жеткіншектік ортада агрессивтілік тенденцияларының өсуі біздің қоғамымыздың әлеуметтік мәселелерінің ең бастыларының бірі. Соңғы жылдары жастар арасында қылмыстар жасау көбеюде, соның ішінде жеткіншектердің қылмыс жасауы ерекше назарда. Қатігездік мінездегі топтық төбелестер болатын жағдайлар жиілеп кетті.

Балаларда агрессивтіліктің негізгі себептері: балалар үшін әлеуметтік қоршаған орта мәнді роль атқарады, ендеше балалардың агрессивті мінез-құлық себептерін олардың құрбылары мен тұлғааралық қатынастарында, сонымен қатар ол үшін референтті болып саналатын топта қабылданған әлеуметтік нормалар типтерінен іздеу керек.

Агрессивті жасөспірімдер - бұл көмекке мұқтаж және үлкендердің қабылдамауына ұшараған балалар тобы. Агрессивті мінез-құлықтың себептерін білместік, түсінбеушілік агрессивті жеткіншектердің ересектер және құрдастар тарапынан оларды ашық түрде жақтырмай, қабылдамауына алып келеді. Жеткіншектің агрессивтілігінің алдын алу дегеніміз-бұл баланың агрессивті мінез-құлқын туындататын әлеуметтік-психологиялық факторларға жол бермеуге бағытталған іс-шаралар. Тұлғаны түзету оның ауытқыған мінез-құлығындағы жағымды тұлғалық өзгерістерге жағдай жасау.

Жеткіншектің агрессивті мінез-құлқын түзету - бұл жеткіншек тұлғасының толыққанды дамуы және қызмет етуін қамтамасыз ету мақсатында агрессивті әрекеттерді анықтауға бағытталған психологиялық әсер ету.

Психологиялық түзету-мектеп психологының психологиялық әсер етудің арнайы құралдарының көмегі арқылы баланың агрессивті мінез-құлқын түзетуге бағытталған қызметінің бір түрі. Психологиялық түзетудің жеке және топтық түрін бөліп көрсетуге болады.

Қазіргі таңда білім беру мекемелерінде, соның ішінде мектептерде жеткіншек жастағы оқушылардың мінез құлқындағы агрессивті беталысты анықтау, түзету

жұмыстары жүргізілуде. Мұнда мектеп психологының атқаратын қызметі жоғары. Сонымен қатар сынып жетекші және ата ананың бірлескен жұмыстары ұйымдастырылған. Бұл балалардың ата аналарымен сөйлестім және оларға қоғамдық жұмыстар тапсырдым. «Мен қандаймын» деген психологиялық тест алдым, психологиялық тренингтерге қатыстырдым. Мектепте өткізілген қоғамдық жұмыстарға, спорттық сайыстарға қатыстырдым, жауапкершілікті сезіне бастады. Қазір бұл оқушылар бұрынғыдай емес, ортаға үйреністі, тәртіптері де, мінез құлқыда жақсарып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Петровский А. В. "Педагогикалық және жас ерекшелік психологиясы" Алматы, Білім, 1987.
2. Жолмаханов Б. "Қиын" оқушыны тәрбиелеу // Бала тәрбиесі № 5, 2005, 40-бет.
3. Қойжігітов А. Девиантты іс-әрекетті балалар мәселесі. // Ұстаздар пайымы 2007 № 3, 2-9 бет

INNOVATIVE APPROACHES IN GLOBAL EDUCATION SYSTEMS

Prof. Dr. Yücel Gelişli.

Gazi University

Vice Rector of Gazi University

Ankara, Türkiye

ygelisli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2816-3621>

Arysbaeva Elnora Pirmuratovna.

Tashenev University

Teacher of the Department of foreign languages

Shymkent, Kazakhstan

elnora.arysbaeva.00@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-4632-4302>

Abstract. In the 21st century, global education systems are undergoing significant transformations driven by technological advancements, personalized learning, and the increasing need for global collaboration. This paper explores the innovative approaches reshaping education, focusing on the integration of technology, personalized learning, Project-Based Learning (PBL), and global exchange programs. The integration of digital tools and artificial intelligence in education is enhancing student engagement and providing personalized learning experiences. Personalized learning models are designed to cater to the unique needs and learning styles of each student, fostering critical thinking and self-regulation. Additionally, Project-Based Learning emphasizes real-world applications, encouraging collaboration, creativity, and problem-solving skills. Finally, global collaboration initiatives help students develop cross-cultural awareness and global perspectives, preparing them for an interconnected world. The paper concludes that embracing these innovations is crucial for equipping students with the skills and knowledge needed to thrive in a rapidly changing global society.

Key words: Innovative Education, Personalized Learning, Technology Integration, Project-Based Learning (PBL), Global Collaboration, Artificial Intelligence in Education

Аннотация. В 21 веке глобальные образовательные системы претерпевают значительные трансформации, обусловленные технологическими достижениями, персонализированным обучением и растущей необходимостью глобального сотрудничества. В данной статье рассматриваются инновационные подходы, изменяющие образование, с акцентом на интеграцию технологий, персонализированное обучение, обучение на основе проектов (PBL) и глобальные обменные программы. Интеграция

цифровых инструментов и искусственного интеллекта в образование повышает вовлеченность студентов и предоставляет персонализированные возможности для обучения. Модели персонализированного обучения разработаны для учета уникальных потребностей и стилей обучения каждого студента, способствуя развитию критического мышления и саморегуляции. Кроме того, обучение на основе проектов акцентирует внимание на реальных приложениях, стимулируя сотрудничество, творчество и развитие навыков решения проблем. Наконец, инициативы глобального сотрудничества помогают студентам развивать межкультурное понимание и глобальное восприятие, подготавливая их к взаимосвязанному миру. В заключение отмечается, что принятие этих инноваций является ключевым для подготовки студентов к успешной жизни в быстро меняющемся глобальном обществе.

Ключевые слова: Инновационное образование, Персонализированное обучение, Интеграция технологий, Обучение на основе проектов (PBL), Глобальное сотрудничество, Искусственный интеллект в образовании

Кіріспе

21-ші ғасырда әлемдік білім беру жүйелері технологиялық жетістіктер, жеке оқыту және ғаламдық ынтымақтастық қажеттілігінің артуы арқылы маңызды өзгерістерге ұшырап жатыр. Бұл мақала білім беруді өзгертетін инновациялық тәсілдерді, атап айтқанда, технологияларды интеграциялау, жеке оқыту, жобалық оқыту (PBL) және ғаламдық алмасу бағдарламаларын қарастырады. Білім беру саласына сандық құралдар мен жасанды интеллектіні енгізу студенттердің белсенділігін арттырып, жеке оқыту тәжірибесін қамтамасыз етеді. Жеке оқыту модельдері әр студенттің ерекше қажеттіліктері мен оқыту стилдеріне бағытталған, сыни ойлау мен өзін-өзі реттеуді дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, жобалық оқыту нақты өмірлік жағдайларға назар аударып, ынтымақтастық, шығармашылық және мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Соңында, ғаламдық ынтымақтастық бастамалары студенттерге әртүрлі мәдениетаралық түсінік пен ғаламдық көзқарасты дамытуға көмектеседі, оларды өзара байланысқан әлемге дайындайды. Бұл мақала осы инновацияларды қабылдаудың тез өзгеріп жатқан ғаламдық қоғамда студенттерді табысты өмір сүруге дайындауда өте маңызды екендігін қорытындылайды.

Кілт сөздер: Инновациялық білім беру, Жеке оқыту, Технологияларды интеграциялау, Жобалық оқыту (PBL), Ғаламдық ынтымақтастық, Білім беру саласындағы жасанды интеллект

In the modern era, the global education landscape is evolving rapidly due to the combined forces of technological advancements, societal changes, and the ever-growing need for personalized, student-centered learning environments. Traditional, one-size-fits-all educational methods are being replaced by innovative approaches that prioritize individualized learning, digital integration, and a broader worldview. These new strategies are designed to cater to the diverse needs of students, preparing them for an increasingly interconnected and complex world. This paper explores several key innovative approaches in global education systems, focusing on the role of technology, personalized learning, Project-Based Learning (PBL), and global collaboration in transforming classrooms and shaping the future of education.

One of the most significant changes in education today is the integration of technology. In the past few decades, schools worldwide have begun adopting digital tools to support and enhance teaching and learning. The incorporation of interactive whiteboards, tablet devices, and online learning platforms has revolutionized the educational environment. These technologies help create more engaging and interactive learning experiences, allowing students to actively participate in their education.

For instance, online platforms like Coursera, Khan Academy, and edX offer free and paid courses, enabling students to learn at their own pace and access materials from top universities around the world. Such platforms are essential in democratizing education by making high-

quality learning resources accessible to students, regardless of their location or socio-economic background.

Furthermore, the introduction of Artificial Intelligence (AI) in education is transforming how students learn and how teachers instruct. AI-powered tools can analyze students' learning behaviors, identify gaps in understanding, and provide personalized feedback. This helps students receive tailored learning experiences, focusing on areas where they need improvement. Technologies like chatbots, virtual assistants, and AI-based adaptive learning systems are also becoming common in classrooms, offering real-time support and enhancing students' engagement.

The use of Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) in education has also seen a rise in recent years. These technologies create immersive environments where students can engage with complex concepts in ways that were previously unimaginable. For example, medical students can now practice surgeries using VR simulations, and history students can virtually explore ancient civilizations. Such applications of technology broaden the scope of what can be taught and provide students with hands-on, experiential learning opportunities.

Personalized learning is another innovative approach that is gaining popularity across the globe. The traditional education model, where all students follow the same curriculum at the same pace, is increasingly being replaced by systems that cater to the individual needs and learning styles of students. Personalized learning recognizes that every student is unique, with different strengths, weaknesses, interests, and learning paces.

Adaptive learning technologies play a critical role in personalized learning. These technologies use data-driven algorithms to track students' progress and adjust the content and pace of lessons based on their individual performance. For example, if a student excels in a particular subject, the system can provide more advanced materials to challenge them, while students who struggle can receive additional support or alternative explanations.

This approach also emphasizes the importance of student choice. In personalized learning environments, students often have the freedom to choose how they learn—whether through videos, interactive lessons, or hands-on activities. By taking ownership of their learning, students become more motivated, engaged, and responsible for their educational outcomes. Moreover, this model helps to develop crucial skills such as critical thinking, self-regulation, and problem-solving, which are essential for success in the 21st century.

Project-Based Learning (PBL) is an innovative teaching method that moves away from rote memorization and passive learning. Instead of simply being recipients of information, students become active participants in the learning process by working on real-world problems and projects. PBL emphasizes collaboration, critical thinking, creativity, and communication—skills that are increasingly valued in the modern workforce.

One of the key benefits of PBL is its ability to bridge the gap between theory and practice. By working on projects that have real-world applications, students not only learn academic content but also develop practical skills that can be applied in professional settings. For instance, students may be tasked with designing a sustainable product, solving a community issue, or developing a business plan. Through such projects, they develop a deeper understanding of the subject matter and learn how to work collaboratively in teams.

Research has shown that students who participate in PBL exhibit higher levels of engagement, motivation, and academic achievement. The hands-on, experiential nature of PBL makes learning more meaningful and relevant to students, helping them connect what they learn in the classroom to their everyday lives. Additionally, PBL fosters a sense of responsibility and ownership of learning, encouraging students to take initiative and be proactive in seeking solutions.

As the world becomes more interconnected, education systems are recognizing the importance of preparing students for a globalized society. Global collaboration and exchange programs are crucial in helping students develop cross-cultural awareness, global perspectives, and the ability to work in diverse teams. These initiatives have expanded dramatically in recent

years, driven by advancements in communication technologies and the growing recognition of the value of global citizenship.

Virtual exchange programs, collaborative online projects, and international partnerships are increasingly common in schools and universities. These programs enable students to interact with their peers from different countries, share ideas, collaborate on projects, and develop a deeper understanding of different cultures. For example, students may work together on an environmental project or engage in a cultural exchange through video conferences, learning from one another and broadening their perspectives.

Global collaboration fosters a sense of solidarity and shared responsibility, as students learn that the challenges faced by one community may also affect others. In a world that is increasingly interconnected, these experiences are essential in developing students' ability to work with others from diverse backgrounds, solve global problems, and contribute to building a more inclusive and peaceful world.

Innovative approaches in global education systems are reshaping how we think about teaching and learning.

Technology integration, personalized learning, Project-Based Learning, and global collaboration are all playing pivotal roles in transforming education into a more dynamic, inclusive, and student-centered process. As education continues to evolve, it is crucial to embrace these innovations to ensure that students are prepared for the challenges of the 21st century. The future of education lies in creating flexible, adaptable learning environments that foster creativity, critical thinking, and global awareness. By embracing these innovations, we can equip students with the skills and knowledge necessary to thrive in an ever-changing world.

References:

- 1.Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3-10.
- 2.Anderson, C. A. (2018). The role of artificial intelligence in education. Journal of Educational Technology, 15(3), 45-56.
- 3.Thomas, J. W. (2000). A review of research on project-based learning. Autodesk Foundation.
- 4.Blended Learning Consortium. (2020). Blended Learning and Education Technology. New York: Pearson Education.
- 5.Bell, S. (2010). Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future. The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues, and Ideas, 83(2), 39-43.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСЕН

Хусанова Шохсанам Эркиновна

Преподаватель кафедры теоретических аспектов английского языка -2

Узбекский государственный университет мировых языков

shoxsanamxusanova746@gmail.com +998974221906

Аннотация. Колыбельная песня имела и имеет устойчивую функцию в английском музыкальном фольклоре. Как известно, автором песни является мать ребенка, иногда бабушка. Колыбельная песня высоко ценилась как коллекционерами, так и композиторами. Исследования показали, что этот жанр в основном сохранил состав и структуру мелодии, форму и общие стилистические черты, характерные еще для прошлого. Детский фольклор содержит в себе систему этнокультурных стереотипов и последовательно транслирует их, тем самым формируя определенный менталитет, и, как следствие, представителя культуры. Это доказывает, что детский фольклор является

основным средством передачи системы этнокультурных стереотипов, т.е. основным средством ранней инкультурации в традиционном обществе.

Ключевые слова: локальный, жанр, композиция, повтор, звукосочета ния, затишье, поведение, речедвигательный.

Abstract: Lullaby has had and has a stable function in English musical folklore. As we know, the author of the song is the child's mother, sometimes the grandmother. This article is devoted to summarize local and sociolinguistic characteristics of English lullabies. Lullaby has been highly appreciated by both collectors and composers. Studies have shown that this genre has mostly preserved the composition and structure of the melody, form and general stylistic features still characteristics from the past. Children's folklore contains a system of ethnocultural stereotypes and consistently transmits them, thereby forming a certain mentality, and, as a result, a representative of the culture. This proves that children's folklore is the main means of transmitting the system of ethnocultural stereotypes, i.e. the main means of early inculturation in traditional society.

Key words: local, genre, composition, repetition, sound combinations, lull, behavior, speech-motor.

The history of the study of lullabies has its own tradition. The problem of lullaby has been especially actively developed since the end of the 19th century and until our time. The genre of lullabies is characterized by a certain poetics and a number of images. Lullabies have specific composition and classification, unlike other folk genres.

According to the degree of complexity, English lullabies, as well as lullabies of other Scottish peoples, can be combined into three large groups. For lullabies of the first group, melody is important, they are characterized by the repetition of certain sound combinations that lull the child to sleep. The second group consists of lullabies with more complex lyrics.

Over time, lullabies have undergone historical evolution, which is manifested in the loss of similarities with the charm tradition. The problem of the national identity of the lullaby is still open today. Lullabies of different nations have both distinctive and similar features. Lullabies carry a certain functional load: they promote calm, the accumulation of sensory impressions, the perception of the human voice as a signal of communication, the perception of words, and the understanding of language. The lullaby performs a pedagogical function, or rather, an ethnopedagogical one (Folklore and ethnography. 1977).

The communicative space of a lullaby unfolds not only from the performer to the listener (child), but also vice versa, from the child to the performer. This is especially evident in the acquisition of pre-speech skills in the early period of human development, when, not yet being able to say a word, the baby hums the melody of a lullaby in order to let adults know that he wants to sleep. Essentially, the lullaby ideally corresponds to the optimal development of the child's communicative behavior in the future, training the mechanisms of the little person's future oral speech: one of which provides the output, and the second – the input of the human communication system. We believe that when a lullaby is perceived as a kind of verbal and non-verbal-musical unity, the speech-motor and auditory analyzers are united into a common auditory-speech-motor analyzer, which serves as the psychophysiological basis of oral speech.

At the same time, there is no doubt that the functional connection between the motor and sensory mechanisms of speech is dynamic. With the psychophysiological development of the child, "the nonverbal-pictorial protosign system is internalized, goes deep into the child's linguistic consciousness, forming the basis for the emergence of a new symbolic (semiotic) function.

The simple nature of the lullaby (both musical and verbal) contributes to the infant's self-learning of language based on imitation. And the suggestive orientation of the lullaby contributes, in our opinion, to the fact that by the age of six months, the phonetic features of the language spoken by the adults around the child are already well represented in the babble of babies. In addition, we believe that it is no coincidence that in the choruses of lullabies of different nations,

various onomatopoeic words are used, imitating the creaking of a rope on which the cradle is tied, or the creaking of a wooden swing on which the cradle is installed. Traditionally, it is believed that orientation toward words in adult language begins to manifest itself by the age of one year. Therefore, the singing of a fragment of a lullaby by a baby (as a rule, either the first word or an often repeated chorus) denotes both the lullaby itself, and the desire to sleep, and the desire to be rocked to sleep (Man and culture: Individuality in the history of culture. 1990).

The communicative space is a set of various forms of communications with the help of which people interact in the process of their cognitive and labor activity, the transfer of one or another content from one consciousness (collective or individual) to another occurs through language and other sign systems recorded on material media.

The lullaby contains the entire worldview complex of traditional ideas about its recipient – a baby. The traditional cycle of ritual actions “ensuring” the normal development of the baby from the liminal newborn to the traditionalist is included in the content of almost every lullaby (for example, washing, baking, opening organs, up to the testament).

A lullaby becomes a constantly reproduced song-verbal ritual, which every day, at the moment of a cluster of transitional states, consolidates, defines and “stimulates” the correct and safe, in the ideas of traditional society, development of a new person. At the same time, we observe how the everyday life of the genre begins to hide its ritualism. At the level of consciousness of even a traditional performer, it is felt as utilitarian. Ritual and functional meanings are below the threshold of consciousness and are revealed only through scientific analysis.

The literary lullaby experienced a freedom that was not required in the functional system of the traditional lullaby. The genre is part of the system of aesthetic functions, reproducing traditional functional pragmatics only at the figurative level. The literary hypostasis of the genre determined the desire for originality in the author’s “genre embodiment.” The author’s stylizations, focused on the model of the traditional genre, appeared quite late, only in the middle of the 19th century, and mainly related to children’s literature, where the reader’s address (the child) “provoked” this form of the poem.

But the literary development of the lullaby does not indicate a loss of genre unity. For two centuries, folklore and literary genres exist in parallel, in close interconnection and interact at different levels (Huizinga, Y., 1992).

The human voice is the most ancient natural musical instrument, with the help of which you can convey intonation, feelings, experiences, and mood. Through singing, a person expresses his feelings, thoughts, and attitude towards the world. Modern singing can be considered as one of the types of musical culture of our people. The lullaby as a musical genre has been known to everyone since ancient times. It carries not only a calming, emotional element, but also an educational, cognitive function for the child, and also strengthens the close maternal bond with the child, and forms child-parent relationships.

Created in distant centuries, passed on from generation to generation, lullabies have reached our time. They affirm the highest value of the place occupied by the child, because for full mental development it is important for the child to establish that the place occupied by his “I” in this world is the best, his mother is the best, and home is the dearest. Tenderness, affection, warmth, sincerity, relaxation, and calmness are conveyed by lullabies. They relieve anxiety and excitement. A lullaby is like a mother’s hands closed around a child, preventing the penetration of evil (Man and culture: Individuality in the history of culture. 1990).

Lullabies have an emotional impact on the child and establish a close bond between mother and child. At its core, the lullaby is very close to children; they vividly perceive its calm, affectionate character. The images of the characters in lullabies are connected with the surrounding world and the way of life of people, so the norms and rules of life are revealed to the child in an accessible form, semantic attitudes towards relationships with parents and other people are formed, warnings about possible dangers are formed, and the image of adult life is laid on a subconscious level.

Classical heritage in folk art is not a selection of songs, but a unique musical expression genetic fund, which is instinctively protected in the conditions of active inter-ethnic interests and interactions. A written, recorded folk song can survive for quite a long time. However, the tradition, the creative mechanism of songwriting, which is based on centuries-old genetic memory and experience, can survive only if there are conditions for the creation and performance of new songs (Matikyan, H., 2015).

In the modern folklore, although few, there are samples of songs created by the living tradition of song writing. They are certainly the product of individual song writers' talent. It is important that these songs, being created in the community micro-environment, are performed as traditional classical samples. The vital interrelationship and artistic depth of the inventor's sudden fictional abilities and their equivalent means of expression are especially important. It is because of these characteristics that the lullaby has retained its vitality in modern musical folklore as well. Even today, lullabies are remembered and invented anew, preserving the fundamental principles of composition of English songwriting in the best possible way.

References:

1. Matikyan, H., "Folklore and ethnography. Connections between folklore and ancient ideas and rituals". – Leningrad. Science, 1977.– 200 p.
2. Huizinga J. Homo Ludens. "In the shadow of tomorrow". – Moscow. Progress, 1992.– 458 p.
3. Huizinga, Y., "Man and culture: Individuality in the history of culture". – Moscow. Science, 1990.– 240 p.
4. Romanovskaya Ye., "Stati i dokladi. Zapisi muzikalnogo folklora", Moscow. Progress, 1959.– 59 p.

КОЛЫБЕЛЬНАЯ ПЕСНЯ КАК ЖАНР УЗБЕКСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Хусанова Шохсанам Эркиновна

Преподаватель кафедры теоретических аспектов английского языка -2
Узбекский государственный университет мировых языков
shoxsanamxusanova746@gmail.com +998974221906

Аннотация. В данной статье рассматриваются наши исследователи и их исследования, в которых поднимаются такие вопросы, как изучение народных богов как жанра, сущность народных богов, природа жанра, а также их роль в воспитании детей.

Нас также интересовала уникальная интерпретация Ахунджона Сафарова изучения песен Аллы как жанра и мнения ученых, которые комментировали эту интерпретацию.

Ключевые слова: колыбельные, фольклор, жанр, двойственность, кварталы, событие, поэзия, домашняя песня, воспитательная сила, поэтическое наследие, воспитательная эстетическая сущность.

Abstract. This article discusses our researchers and their research, which raises issues such as the study of folk lullabies as a genre, the essence of folk lullabies, the nature of the genre, as well as their role in the upbringing of children. We were also interested in Akhunjon Safarov's unique interpretation of the study of lullaby songs as a genre and the opinions of scholars who commented on this interpretation.

Key words: lullabies, folklore, genre, duality, quarts, event, poetry, house song, educational power, poetic heritage, educational aesthetic essence.

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda milliy qadriyatlarimiz gultoji bo'lmish xalq allalarining janr sifatida o'rganilishi, ularga bo'lgan e'tibor, xalq allalarining mohiyati, janr xususiyati, hamda bola tarbiyasida tutgan o'rni kabi masalalarni ilgari surgan tadqiqotchilarimiz va ularning

tadqiqotlari xususida soʻz yuritamiz. Shuningdek, alla qoʻshiqlarining janr sifatida oʻrganilishi borasida Oxunjon Safarovning oʻziga xos talqini va bu talqinga oʻz munosabatini bildirgan olimlarning fikrlari bilan qiziqdik.

Kalit soʻzlar: beshik qoʻshiqlari, folklor, alla, janr, ikkilik, toʻrtlik, parokanda, voqeaband, sheʼriyat, xonadon qoʻshigʻi, allaning tarbiyaviy kuch-qudrati, sheʼriy merosi, tarbiyaviy estetik mohiyat.

Insoniyat tafakkurining tamal toshi boʻlmish alla qoʻshiqlari hususida soʻz yuritar ekanmiz, turli millat tadqiqotchilari allaning yaʼni beshik qoʻshiqlarining paydo boʻlishi haqida oʻz qarashlarini bayon etganlarini eʼtirof etish joiz. Sababi bu sirli qoʻshiq zamirida insoniyat maʼnaviyatining yuksalish qoni oqar ekan, dunyodagi har bir xalq hayot yoʻlini alla, yaʼni beshik qoʻshiqlarisiz tasavvur qila olmaymiz. Izlanishlarimiz natijasida shuni guvohi boʻldikki, rivoyatlardan maʼlum boʻlishicha alla qoʻshiqlari qadimda, Odam Ato va Momo Havo davrida paydo boʻlgan. Vaqt oʻtishi bilan har bir davrning oʻziga xos jihatlari bilan uygʻunlashgan holda mukammallashib, yaxlit bir janr sifatida shakllangan.

Alla-bolalar folklori janri sifatida dunyo xalqlari adaboyotida fikr, mulohazalar yetarlicha. Bu janr oʻzbek bolalar folklori janri sifatida ham bir qancha tadqiqodchilarimiz tomonidan oʻrganilib, oʻziga xos tavsiflarga ega boʻlgan. Shuningdek, professor Toʻra Nafasof allalarning tuzilishi xususida soʻz yuritar ekan, allalar xalq qoʻshiqlarinnng bir janri sifatida oʻziga xos tuzilishga ega ekanligini taʼkidlaydi. Professor Toʻra Nafasovning fikriga koʻra allalarning bandi miqdori turlicha. Eng kichigi ikkiliklardan iborat. Toʻrtliklar allalarning asosini tashkil etadi. Beshlik, oltilik, sakkizlik va undan koʻp misrali allalar ham mavjud. Hatto 20 misralik allalar ham yozib olingan. Koʻrinadiki, allalarning misralarida cheklanish, deyarli, yoʻq. Allalarning miqdori allachining holati, kayfiyati, bilagʻonligi, zukkoligi, donoligi, sheʼriyatga munosabati kabi qator omillarga bogʻliqdir. Toʻrtliklar shaklidagi allalar tuzilish jihatidan xalq qoʻshiqlariga oʻxshab ketadi. Oʻxshash deyish albatta shartlidir, yaʼni faqat misralarning miqdorida bir xillik bor. Mazmunan tubdan fardlanadi, aytuvchilari ham, yaratuvchilari ham oʻzga-oʻzga shaxslar, aytilish makoni va zamoni ham farqli. Toʻrtliklarning 1-2- misralarida onaning falsafiy va hayotiy mulohazalari, tabiat va jamiyat haqidagi kuzatuvlari natijasi, turli-tuman fikrlari aks etgan boʻladi. Toʻrtlik allalarning ana shu boshlanish qismi qoʻshiqlar misralaridagi fikrga, ohangga mos. Ammo soʻnggi 3-4-misra bola haqidagi fikrlar: istak, orzu, umid, niyat, tilak, xohish, kelajak rejaları va shunga oʻxshash mazmundagi misralar bilan ifodalanadi.

Bu qismning mundarijasi qatʼiy, faqat farzand tasviri. Allaning maxsuslanishi ana shunda namoyon boʻladi.

Osmonlarda uchar qush, alla,
Uchar qushning yoʻli boʻsh, alla,
Uxlab yotsang allangda, alla,
Onang koʻngli boʻlar xush, alla.

Ikki misralik allalar ham anchagina. Ikkiliklar, asosan, bola taʼrifi mazmunida tuzilgan. Bunday misralar sonini oshirish oson, tovush tuzilishi oson va bir xil jaranglaydigan soʻzlar tanlanadi, ularga sifatlashlar qoʻshiladi, natijada toʻrt, besh, olti va undan koʻp misrali allalar yaratiladi. Bu tur allalarning boshi va oxirida «alla-yo, alla» birikmasi takrorlanadi.

Oʻzbek allalari — xonadon qoʻshigʻi. Ayol jinsiga mansub kishi uni yoshligidan oʻrganadi, tevaragida onasi aytgan alla qulogʻida qoladi, xotirasiga muhrlanadi, alladagi yaxshi fikrlar, ibratlar, umumlashmalar xonadondagi katta- kichikning shuuriga singadi. Ona alla orqali oiladagi kishilarning barchasiga ezgulik tarqatadi. U ezgulik jilvasi ila yaxshi fikrlar mujassamlangan sheʼriyat orqali oila azolarini ipsonparvarlik gʻoyalari bilan oziqlantiradi. Allaning tarbiyaviy kuch-qudrati buyuk, u faqat chaqaloq uchun yaratilgan sheʼriyat emas, u ayni vaqtda kattalarning ham sheʼriy merosi. Shuning uchun uni yoshlarga oʻrgatish, maktab darsliklariga kiritish, yoshlikda alla matnlarini xalq ijodi

namunasi sifatida o'qitish zarurati bor.

Alla qo'shiqlarining bolalar folklori janri sifatida filologiya fanlari nomzodi, dotsent Oxunjon Safarov ham o'z tasnifini aytib o'tgan. Uning fikriga ko'ra alla ijtimoiy-estetik qimmatiga ko'ra ikki vazifani bajaradi: birinchisi, bolalarni uxlatishdan iborat. Bunday allalab ovutish va uxlatish maqsadida kuylash jarayonida namoyon bo'ladi.

Xuddi shu asnoda ikkinchi vazifasi –tarbiyaviy estetik mohiyati namoyon bo'ladi: bu allaning emotsional ta'sirchanligidan kelib chiquvchi xususiyati bolib, bolani kuy og'ushida hayot bilan tanishtirish, ohanglar vositasida hayot ma'nosini anglashga yo'l ochish, shu zaylda estetik didini o'stirish maqsadiga qaratilganidadir. Abu Ali Ibn Sino allaning ana shu xususiyatini ming yil ilgariyoq payqab, shunday degan edi: "Bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri bolani sekin-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badantarbiyasiga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi". Tebratish ham bir necha usullar va beshik, belanchak kabi vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu jarayonlar har-bir xalqning etnografik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Aytaylik, o'zbek yoki tojiklarda allaning kuylanish ohangi tebratishning muvozanati va ritmiga mos bo'lib, bunda tebratilayotgan narsa beshikmi yoki belanchakmi-hammasining alla ohangiga mutanosibligiga qat'iy rioya qilinadi. Fransuzlarda alla shaqildoq jo'rligida kuylanishi haqida ma'lumotlar mavjud. O'zbeklarda ham beshik yoki belanchakka shaqildoq bog'lash adati bo'lsa-da, baribir, tebratish ritmiga mos ovoz bilangina allaga jo'r bo'linadi, fransuzlarda alla kuyi shaqildoq jo'rligida hosil qilinishi bilan ajralib turadi. Abu Ali Ibn Sinoning allaga oid mulohazalari uni janr genezi (kelib chiqishi) ni belgilashda g'oyat qimmatlidir. Allalarning Ibn Sino zamonidayoq Markaziy Osiyodagina emas, balki u kezgan O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida yashovchi xalqlar orasida muhim ahamiyat kasb etganligi, o'z an'anaviy xususiyatlariga ega mustaqil janr sifatida keng tarqalganligini turkiy xalqlar o'rtasida "balu-balu" nomi bilan yuritilganligini "Devoni lug'otit turk" dagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Navoiy ham Farhodning beshikdagi ahvolini shunday tasvirlaydi: Arusi charx tun-kun doya kirdor, Bo'lib har tavri holidin xabardor. Beshik davrida chiniyu xitoyi, Bo'lib yuz no'sh lab doston saroyi. Ko'zining nozi eldin eltib uyqu, Anga uyqu keturmakka navogo'.

Ushbu misralardan ko'rinadiki, shoir alla aytuvchini "navogo'" deya ta'riflayotir. Binobarin, "navogo'" alla aytuvchi, ma'nosini ifodalaydi. Bu dalilning qimmati shundaki, Farhod tarbiyasi bilan shug'ullanuvchilar safida maxsus allachi yoki alla aytuvchi enaga ham bo'lganligini tasdiqlaydi. Ana shu tasdiq, o'z navbatida, alla ijrochiligining mahsus san'at-navogo'ylik darajasida tadrijiy takomilga erishganligini, shu soha bilan shug'ullanuvchilarning navogo' sifatida alohida e'tibor qozonganliklarini yaqqol ko'rsatdi. Jahon madaniyati taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan ana shu uch buyuk siymo-Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy va Alisher Navoiyning bu guvohliklari allaning uzoq zamonlardan beri xalqimiz turmushiga, bolalar tarbiyasiga keng va chuqur singiganidan dalolat beradi.

Allalarni onalar dunyosisiz, sezgilarisiz, tashvishlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi, biroq bularning barchasi instingtiv tug'ma sezgirlik tarzida emas, balki, ming yillar davomida yashagan onalarning necha-necha avlodlari yaratgan hayot tajribalari sifatida, ularning qanchadan-qancha yanglishuvlari, ajralishlari, kuyinishlaridan tug'ilgan achchiq saboq sifatida yuzaga kelgan. Shu ma'noda allalar "onalarning instingtiv faoliyati natijasi bo'lmay, balki ijtimoiy tajribalar, ijtimoiy ong mahsuli" hisoblanadi. Ular ona-shoira bilan ishchi-tarbiyachining bir siymoda birlashgan vaqtida, asl, o'lmas poeziya sifatida hamma adabiyotlarning boshlang'ichi bo'lib vujudga kelganlar. Zotan, allalarda onalik mehru saxovati, dardu iztiroblari, orzu armonlari, sevgi-yu hijronlari, quvonchu o'kinchlari, ayriliqu aldanishlaripog'onama-pog'ona silsilaviylikda o'sib boradi. Buni rus allashunosligi onalik tuyg'ularining uch bosqichi sifatida xarakterlab, ularni bir-biridan shunday ajratib ko'rsatadiki, bu holni o'zbek allalarida ham ko'rish mumkin.

Birinchi bosqich. Bunday allalarda bolani o'rab olgan muhit ifodasi bo'rtib turadi,

aniqrog'i bola bilan bog'liq predmetlar: beshik, belanchak va boshqalar ta'riflanadi. Ammo bu poetik ta'rif ona shaxsiy kechinmalaridan, onalik tuyg'ularidan xoli bo'ladi. Shunisi ham borki, bu tipdagi rus allalarida bolani uni o'rab olgan muhit bilan tanishtirishga alohida e'tibor beriladi. Shu maqsadda turli-tuman qushlar va hayvonlar poetik maqtovida ularning ham salbiy, ham ijobiy xususiyatlarini ko'rsatishgan. O'zbek allalarida esa, asosan, beshik yoki belanchakning maqtovi bilan cheklanadi. Hayvonlar, qushlar va hashoratlar poetik ta'rifidan tarkib topgan allalar yo'q hisobi. Ammo o'zbek allalarida hayvonlarning bolalari va qushlar nomi bilan aloqador erkalash ohangi bor: bolalar qo'zichoqqa, toychoqqa, toyloq yoki bulbulga, suqsurga, lochinga qiyoslanib, e'zozlanadi. Bunday qiyoslash aslida o'sha jonivorlarga bo'lgan samimiy munosabat zahirida tabiiylik kasb etgan.

Ikkinchi bosqich. Bu xildagi allalarda bola taqdiri asosiy o'rinda turadi. Lekin endi oila bola taqdiriga befarq qaray olmaydi. Bola taqdiriga bog'liq o'y-kechinmalar onaning shaxsiy kechinmalari fonida chuqurlasha boradi: fikr bola atrofida aylansa-da, unga onalik tuyg'ulari ham aralasha boradi. Ammo bu chuqurlashuv hali bir qadar sayozroq, aralashuv esa bir qadar daxlsizroq kechadi. Bunga ona qalbining uyg'ona boshlashi va undagi to'lg'anish darajasi sabab bo'ladi. Huddi shu jarayonda alla ohangiga didaktik yo'nalish-ahloqiy-tarbiyaviy qarashlar singa boradi. O'zbek allalarida bola taqdiri bilan bog'liq didaktik yo'nalish g'oya sezilarli ekanligini alohida ta'kidlash lozim.

Uchinchi bosqich. Bunday allalar allago'ylikning yuqori bosqichli mahsullari hisoblanadi. Chunki bu hildagi allalarda ona qalbining to'anishlari behad chuqurlashib, endi u o'z tuyg'ulari girdobiga g'arq bo'lib qoladi. Natijada-eng aziz narsa-bolasini ham unutib qo'yadi. o'zi bilan o'zi ovora bo'lib, bolasi borligini xayolidan soqit qiladi, dardlarini, tashvishlarini, yuragidan sizib chiqqan mayin, lekin bir qadar horg'inroq monoton ohangdakuylab yoradi, shu monoton ohangdan taskin topganday bo'ladi. O'zbek allachiligida bu xildagi allalar ancha. Buning sababini o'zbek onalari repertuarining qashshoqligi, binobarin og'ziga qay bir qo'shiq tushsa, unga alla naqoratini qo'shib kuylagani bilan izohlash tovg'ri emas. Bu o'rinda folklorshunoslikning onalar repertuari bo'yicha, undagi allalar soni 3-7 tagacha yetgach, ixtisoslashgan allachilik bosqichi shakllanadi va huddi shu davrda ona o'z tuyg'ulari asirasiga aylanadi, degan xulosa asoslidir. O'zbek allachiligida bu xildagi allalarning xiyla ko'pligi sababini ham ana shu mantiqqa suyanibizohlamok darkor. Garchi bugungi kunda bunday professional allachilarni uchratish qiyinroq bo'lsa-da, har holda 2-3 tagacha alla kuylovchilar topiladi. Ehtimol, ulug' Navoiy e'tirof etgan NAVOGO'lar o'sha davrning ixtisoslashgan allachilari bo'lganliklaridan bu xildagi allalarning ko'proq yaratilishi va kengroq yoyilishiga ta'sir ko'rsatgandirlar?!

Shuni aytish kerakki, o'zbek folklorshunosligida allalarning kompozitsion butunligini so'z, ohang va harakat birligida, shu so'zlarning o'zaro mantiqiy aloqadorligida ko'rish hanuzgacha ilmiy taomilga kirganicha yo'q. Jumladan M. Alaviya "Alla, asosan, to'rtlikdan tashkil topgan bo'lsa ham, ba'zi allalovchi to'rtlikdan ketib davom ettirib, boshqa misralarni ham qo'shib yuboradi va bir-biriga yaqin to'rtliklarni aytib, bu bilan o'zining tilak, armonini izhor etadi"¹⁰, -degan mulohaza bilan uning tarkibiy tuzilishini ma'lum ma'noda cheklab qo'ygan. Haqiqatdan, to'rtlik shaklidagi band o'zbek allalarining yetakchi tarkibiy hisoblanadi. Ammo bu bilan barcha o'zbek allalari faqat to'rtlik shakldan iborat deyish to'g'ri emas. Chunki o'zbek onalari repertuarida faqat birgina uchlik, beshlik, oltilik, yettilik va sakkizlik shaklidagi allalar ham shuningdek, uchlik, beshlik, oltilik, yettilik va sakkizlik shaklidagi bir necha banddan tarkib topgan yagona g'oyaviy-estetik mazmunga ega allalar ham mavjud. Bu xildagi strofik rang-baranglik onaning allaning kuylayotgan vaziyatdagi kayfiyatining natijasi bo'lib, bu kayfiyatda ifodalanishi kutilgan niyatning salmog'i, yo'nalishiga bog'liq. O'zbek allalarida shunday ichki bir mantiq borki, u qaysidir bir ishorada harakat, ohang va mazmun birligini ta'minlab turadi. Shu fikrning dalili sifatida tubandagi allani ko'zdan kechiraylik:

Alla-yo alla,
Oppoq qizim, alla,

Qaymoq qizim, alla,
Go'zal qizim, alla, Asal
qizim, alla, Oqcha qizim,
alla, Zoqcha qizim, alla.
Sanam qizim, alla,
Tamtam qizim, alla. Erka
qizim, alla, Serka qizim,
alla. Chaman qizim, alla,
Saman qizim, alla.

Ko'rinib turibdiki, bu alla erkalash xususiyatiga ega. Unda strofik bo'lak – ikkilik shaklda. Barcha qofiyadosh so'zlar sifatlash (epitet) vazifasini bajargani holda nuqul satr boshida kelgan: “qizim, alla” murojaatnomasiesha monoton mayin ohangni ta'minlovchi tarkibli radif bo'lib, butun alla davomida ohang va kuyning yaxlitligini, yagona oqimda davom etishini ta'minlab turibdi. Sifatlovchiq ofiyadosh so'zlarda onaning qizalog'iga bo'lgan chuqur mehri xilma-xilqiyoslash va o'xshatishlarda tovlanib turadi. Shu qiyoslash va o'xshatishlarni yuzaga keltirgan narsa va hodisalarning aksariyati qay bir xususiyati bilan uxlatilayotgan qizaloq xususiyatlarini yoki qiyofasini ochishga qaratilganqizining erka bo'lish istagi serkaning holatini esga olganda jonlilik kasb etgani singarioqcha qizining “chug'ur-chug'yri”, zog'cha “chug'ur-chug'uri” ni xotirga keltiradi. Shu bahona ona qizalog'ining nafaqat tashqi sifatlarini (oppoqligi, go'zalligi, chopqirligi va h.k.), balki, ma'naviyatiga xos yumshoqlik, vazminlik va boshqa belgilarini ham poetic ta'riflab turib, shu ijobiy fazilatlarini o'z jigargo'shasida ko'rishni istaydi, shu istagini mehrga yo'g'rilgan pardalarda mayin kuylaydi. Onalar o'zlari xush yoki noxushliklaridan qat'iy nazar farzandlariga hamisha mehribonlik qila oladilar. Shundan bo'lsa kerak, ular farzandlarini erkalata turib, uyqu chaqirganlarida eng nafis ranglarni tanlashga, ularninazokat bilan bog'liq tuyg'ularni ko'rsatishga xizmat qiluvchi sifatlashlarga murojaat qilishadi: shu niyatda qo'zichoq, qo'chqor, olqor, toychoq, saman, toyloq, bo'taloq, kiyik, serka, bulbul, qizil gul obrazlarida farzandlari qiyofasiga xos bir fazilatni ko'rgilari kelib, shular vositasida farzandlarini ko'rgilari kelib, shular vositasida farzandlarini e'zozlashadi.

Oxunjon Safarov o'z tadqiqotlarida o'zbek allalarini mazmun va kompozitsiya jihatdan parokanda va voqeaband allalarga bo'linishini aytib o'tgan. Tadqiqodchi

allalarni mazmun jihatdan maishiy va tarixiy allalar mavjud ekanligiga urg'u beradi. quyidagi turlarga bo'lib o'rganadi va har bir turning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib o'tadi.

1.Parokanda; 2. Voqeaband; 3. Maishiy; 4.Tarixiy

Har bir mustaqil mazmun bildiruvchi to'rtlik allalar parokanda xisoblanadi.

Parokanda - tartibsiz, tarqatilgan ma'nosini ifodalaydi. Binobarin, parokanda allalarning har birini alohida aytish mumkin.

Voqeaband allalarda misralardagi mazmun bir-biriga bog'lanadi, ya'ni voqeasi bandlangan - bog'langan bo'ladi. Ularni oldinma-keyin aytish mumkin emas.

Ma'lum bo'ladiki, voqeaband allalarning mazmunan birligi ularni aralash yoki almashtirib ijro etishga yo'l qo'ymaydi. Maishiy allalarda lirik yo'nalish yetakchi bo'ladi. Agar avvalgi tur allalarda ona maqsadi, asosan, alla aytishga qaratilgan bo'lsa, maishiy turda ona endi alla aytishdan ham ko'proq o'zining ichki g'amini, dard-xasratini ifodalaydi. Endi alla faqat vosita vazifasini o'taydi. Bosh maqsad esa, his-tuyg'uni ifodalashga qaratilgan bo'ladi.

Tarixiy allalar nisbatan kam aytilgan. Ularda muayyan davr, voqea-xodisa aks etgan.

Shuningdek alla qo'shiqlarining janr sifatida o'rganilish masalalari yuzasida so'z yuritar ekanmiz Muzayana Allaviyaning ham bu boradagi qarashlarini e'tirof etish joiz.

Alla qo'shiqlari xususida qancha so'z yuritsak ham oz. Fikrimizcha, bu qo'shiqlar maktab darsliklariga ham kiritilishi, 6-sinf adabiyot fani dasturidan o'rin egallagan “Xalq qo'shiqlari” mavzusi tarkibida o'rganilishi lozim. Shunda alla qo'shiqlarining xalq og'zaki ijodida tutgan o'rni, uning inson ruhiy kamolotida o'ziga xos mavqe, bolalar folklori janri sifatida eng

salmoqli va keng ko‘lamli qo‘shiqlar sirasiga kirishi hususidaqi qarashlar har bir inson ongida o‘zi aksini topadi va qadim tarixga ega alla qo‘shiqlarimizning gullab-yashnashida asosli turtki bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. I kitob, Toshkent, 1959, 293-b
2. Бек-де-Фукьерейу Игры древних. Киевю 1890. С 43.
3. Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent, 1960, 277-b.
4. Мельников М.Н. Русский детский фольклор Сибири. С. 37. 1970.
5. Горький М. Адабиёт ҳақида. Тошкентб 1967. 339- б.
6. Ветухов А. Народные колыбельные песни. М., 1892, с. 131.
7. О. Safarov. Alla-yo alla. Toshkent, 1999 yil 140 b. 13-bet.
8. Мельников М.Н. Русский детский фольклор Сибири. С. 37 М., 1914, с. 145.
9. Аллавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент: “Фан”, 1974. 132 б.
10. Librariy.adti.uz
11. <https://www.pinterest.ru>

ТҮРКИСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тұрсын А.Р

«Экономика» кафедрасының 1 курс докторанты

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

asilxan.janadilov@mail.ru <https://orcid.org/0009-0002-3801-6035>

Түлеметова А.С.

«Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.,

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

aygul.tul.76@mail.ru ,<https://orcid.org/0000-0002-7011-3428>

Абдулаев Т.Т.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті,

Шымкент, Қазақстан

asilxan.janadilov@mail.ru <https://orcid.org/0009-0002-3801-2505>

Аңдатпа. Бұл мақала Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қажетті ұйымдастырушылық негіздерді зерттеуге арналған. Зерттеу барысында облыстың экономикалық даму ерекшеліктері, әлеуметтік инфрақұрылымы және басқару жүйесінің тиімділігі талданады. Мақалада аймақтың тұрақты дамуын қолдауға бағытталған ұйымдастырушылық механизмдердің рөлі мен оларды жетілдіру жолдары қарастырылады. Зерттеу нәтижелері аймақтық саясатты жоспарлау және басқаруда практикалық ұсыныстар беруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Түркістан облысы, әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық, ұйымдастырушылық негіздер, аймақтық даму, басқару жүйесі, экономикалық саясат.

Abstract. This article is devoted to the study of the organizational foundations necessary to ensure the socio-economic stability of the Turkestan region. The study analyzes the features of the economic development of the region, its social infrastructure and the effectiveness of the management system. The article considers the role of organizational mechanisms aimed at supporting the sustainable development of the region and ways to improve them. The results of the study allow us to provide practical recommendations for planning and managing regional policy.

Key words: Turkestan region, socio-economic stability, organizational foundations, regional development, management system, economic policy.

Кіріспе

Түркістан облысы Қазақстан Республикасының оңтүстік аймағында орналасқан және тарихи-мәдени мұрасымен, сондай-ақ экономикалық әлеуетімен ерекшеленетін стратегиялық маңызды өңір болып табылады. Облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы оның даму траекториясын анықтауда шешуші рөл атқарады, себебі бұл фактор аймақтың халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға, экономикалық өсімді қамтамасыз етуге және әлеуметтік теңсіздікті азайтуға қабілеттілігін көрсетеді. Соңғы онжылдықта облыс урбанизацияның қарқынды өсуіне, халық санының артуына және экономикалық белсенділіктің жандануына куә болды. Бұл өзгерістер басқару жүйесінің тиімділігіне, ресурстарды бөлудің әділдігіне және ұйымдастырушылық механизмдердің бейімділігіне жаңа талаптар қойды. Осыған байланысты, Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздерін зерттеу өзекті әрі практикалық маңызы зор мәселе ретінде қарастырылады.

Түркістан облысының ерекшелігі оның ауыл шаруашылығына негізделген экономикасы, туризм саласындағы әлеуеті және транзиттік саудадағы географиялық артықшылығында жатыр. Дегенмен, бұл мүмкіндіктерді толық пайдалану үшін аймақтағы басқару жүйесінің институционалдық және құрылымдық әлеуетін нығайту қажет. Соңғы жылдардағы реформалар, соның ішінде Түркістан қаласының облыс орталығы ретінде дамуы және цифрландыруға бағытталған бастамалар аймақтың әлеуметтік-экономикалық ортасын жаңа деңгейге көтеруге бағытталған. Бірақ, инфрақұрылымдық жетіспеушілік, инвестициялардың шектеулі болуы және әлеуметтік қызметтердің теңсіз таралуы сияқты сын-қатерлер әлі де сақталуда. Бұл мәселелерді шешу ұйымдастырушылық механизмдердің тиімділігін арттыру және жергілікті басқарудың икемділігін қамтамасыз ету арқылы мүмкін болмақ.

Осы мақаланың негізгі мақсаты – Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қолдаудағы ұйымдастырушылық негіздердің рөлін талдау және оларды жетілдіру жолдарын ұсыну. Зерттеу барысында облыстың экономикалық даму ерекшеліктері, әлеуметтік инфрақұрылымның жай-күйі және басқару жүйесінің қазіргі жағдайы жан-жақты қарастырылады. Бұл талдау аймақтық саясатты жоспарлау мен жүзеге асыруда практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болады. Сонымен қатар, мақалада ұйымдастырушылық механизмдердің тұрақты дамуға ықпалы және олардың аймақтың әлеуметтік-экономикалық теңгеріміне әсері бағаланады. Зерттеу нәтижелері жергілікті билік органдарына, зерттеушілерге және саясаткерлерге облыстың ұзақ мерзімді даму стратегиясын құруда бағыт-бағдар береді деп күтіледі. Осылайша, бұл зерттеу Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын нығайтуға бағытталған теориялық және практикалық базаны қалыптастыруға үлес қосады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздерін талдауға бағытталған және оның методологиялық базасы сапалық және сандық зерттеу әдістерінің үйлесіміне негізделген. Зерттеудің негізгі мақсаты – облыстың экономикалық, әлеуметтік және басқару салаларындағы тұрақтылықты қолдайтын ұйымдастырушылық механизмдерді анықтау және олардың тиімділігін бағалау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше әдіс қолданылды, олардың әрқайсысы зерттеу нысанының күрделі сипатын ескере отырып таңдалды. Зерттеу барысында деректерді жинау, талдау және интерпретациялау процесі жүйелі түрде жүргізілді, бұл нәтижелердің объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз етті.

Зерттеудің алғашқы кезеңінде Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жан-жақты түсіну үшін статистикалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс

облыстың негізгі экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерін, соның ішінде жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), халық саны, жұмыссыздық деңгейі, орташа жалақы және әлеуметтік инфрақұрылымның қолжетімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Деректер Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің ресми есептерінен, Түркістан облысы әкімдігінің 2021-2025 жылдарға арналған даму бағдарламасынан және Ұлттық экономика министрлігінің жарияланған материалдарынан алынды. Статистикалық талдау арқылы облыстың даму динамикасы мен оның әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына әсер ететін негізгі факторлар анықталды. Мысалы, ауыл шаруашылығының ЖІӨ-ге қосатын үлесі және туризм секторының өсу қарқыны сияқты көрсеткіштер облыстың экономикалық базасының құрылымын түсінуге көмектесті.

Кесте – 1. Зерттеуде қолданылған деректер көздері

Дерек көзі	Түрі	Мерзімі
ҚР Статистика комитеті	Статистикалық	2023-2025 жж.
Облыс әкімдігінің есептері	Ресми құжаттар	2021-2025 жж.
Сарапшылармен сұхбат	Сапалық деректер	2024 ж.

Екінші кезеңде сапалық әдістерді қолдану арқылы басқару жүйесінің ұйымдастырушылық негіздеріне терең талдау жүргізілді. Бұл мақсатта салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды, ол Түркістан облысының басқару моделін Қазақстанның басқа өңірлерімен және халықаралық тәжірибемен салыстыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау жергілікті басқарудың ерекшеліктерін, соның ішінде шешім қабылдау процесіндегі орталықсыздандыру деңгейін және мемлекеттік-жекеменшік әріптестіктің дамуын бағалауға бағытталды. Сонымен қатар, SWOT-анализ (күшті жақтар, әлсіз жақтар, мүмкіндіктер және қауіп-қатерлер) әдісі қолданылды, ол облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды жүйелеуге мүмкіндік берді. Мысалы, SWOT-анализ арқылы облыстың географиялық орналасуы мен тарихи-мәдени әлеуеті күшті жақтар ретінде, ал инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы мен инвестициялық тартымдылықтың төмендігі әлсіз жақтар ретінде анықталды.

STRENGTHS	WEAKNESSES
тарихи-мәдени әлеует, ауыл шаруашылығы.	инфрақұрылым жетіспеушілігі.
OPPORTUNITIES	THREATS
туризмді дамыту.	экономикалық тәуелділік.

Сурет – 1. SWOT талдау

Зерттеудің үшінші кезеңі деректерді жинаудың эмпирикалық әдістеріне негізделді. Бұл кезеңде Түркістан облысының жергілікті атқарушы органдарының ресми құжаттары, соның ішінде аймақтық даму жоспарлары, бюджеттік есептер және цифрландыру

бағдарламалары талданды. Сондай-ақ, облыстағы әлеуметтік-экономикалық жағдайды тереңірек түсіну үшін сарапшылардың пікірлері мен жергілікті қоғамдастықтардың кері байланысы ескерілді. Сарапшылармен сұхбат жүргізу процесі жартылай құрылымдалған форматта өткізілді, бұл басқару жүйесінің тиімділігі мен оның тұрақтылыққа әсері туралы субъективті, бірақ терең түсініктер алуға мүмкіндік берді. Сұхбатқа қатысушылардың арасында жергілікті билік өкілдері, экономистер және қоғамдық ұйымдардың мүшелері болды.

Зерттеу нысаны ретінде Түркістан облысының экономикалық және әлеуметтік салаларын басқарудың ұйымдастырушылық механизмдері таңдалды. Бұл механизмдерге жергілікті бюджетті бөлу процесі, инвестицияларды тарту стратегиялары, әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру және цифрлық технологияларды енгізу сияқты элементтер кірді. Зерттеу объектісі ретінде облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы анықталды, ол халықтың әл-ауқаты, экономикалық өсім және әлеуметтік теңдік сияқты индикаторлар арқылы өлшенді. Зерттеу процесі барысында осы индикаторлардың өзгеру динамикасы және оларға ұйымдастырушылық факторлардың әсері бағаланды.

Деректерді талдау кезінде жүйелік тәсіл қолданылды, ол әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты кешенді құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл экономика, әлеуметтік сала және басқару жүйесі арасындағы өзара байланыстарды анықтауға бағытталды. Мысалы, экономикалық диверсификацияның әлеуметтік тұрақтылыққа әсері немесе басқарудың орталықсыздандырылуының инвестициялық белсенділікке ықпалы сияқты аспектілер зерттелді. Талдау нәтижелерін визуализациялау үшін графиктер, кестелер және диаграммалар құрастырылды, бұл деректерді түсінікті және қолжетімді етуге ықпал етті.

Зерттеудің шектеулері де ескерілді. Мысалы, кейбір статистикалық деректердің қолжетімділігі шектеулі болды, ал сарапшылардың пікірлері субъективті болуы мүмкін. Дегенмен, әдістердің әртүрлілігі және деректер көздерінің көптігі осы шектеулердің әсерін азайтуға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында этикалық нормалар сақталды: барлық деректер анонимді түрде өңделді, ал сарапшылардың жеке пікірлері тек зерттеу мақсаттары үшін пайдаланылды.

Осылайша, қолданылған методология Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді. Статистикалық, салыстырмалы және эмпирикалық әдістердің үйлесімі зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етті және практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болды. Бұл методологиялық тәсіл болашақ зерттеулерде де қолданыла алады, әсіресе аймақтық даму және басқару тиімділігін талдау саласында.

Зерттеу нәтижелері

Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздерін зерттеу нәтижелері облыстың дамуындағы негізгі сын-қатерлер мен мүмкіндіктерді анықтады. Зерттеу барысында қолданылған статистикалық талдау, SWOT-анализ, салыстырмалы талдау және эмпирикалық әдістер облыстың экономикалық, әлеуметтік және басқару салаларындағы ағымдағы жай-күйін жан-жақты бағалауға мүмкіндік берді. Нәтижелер облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын нығайту үшін ұйымдастырушылық механизмдердің маңызды рөл атқаратынын және оларды жетілдіру қажеттігін растады.

Экономикалық тұрғыдан Түркістан облысы ауыл шаруашылығына негізделген экономикаға ие екені анықталды, бұл ЖІӨ-нің шамамен 30%-дан астамын құрайды. Ауыл шаруашылығының өнімділігі облыстың табиғи-климаттық жағдайларына және суармалы жерлердің кеңдігіне байланысты жоғары болғанымен, оның дамуы инфрақұрылымдық шектеулермен, атап айтқанда, көлік логистикасы мен заманауи технологиялардың жетіспеушілігімен тежелуде. Статистикалық деректерге сүйенсек, облыстың экспорттық әлеуеті негізінен ауыл шаруашылығы өнімдеріне бағытталған, бірақ өңдеу өнеркәсібінің үлесі әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Бұл экономикалық диверсификацияның

жеткіліксіздігін көрсетеді, ол облыстың сыртқы экономикалық тәуекелдерге осалдығын арттырады. Сонымен қатар, туризм секторы облыстың экономикалық өсуіне айтарлықтай үлес қоса алатын сала ретінде анықталды. Түркістан қаласының тарихи-мәдени орталық ретінде дамуы туристік ағымды арттырғанымен, қонақүйлер мен қызмет көрсету инфрақұрылымының жетіспеушілігі осы саланың толық әлеуетін іске асыруға кедергі келтіреді.

Кесте – 2. Түркістан облысының экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштері

Көрсеткіш	2020 ж.	2023 ж.	2025 ж. (болжам)
ЖІӨ (млрд теңге)	1,200	1,500	1,800
Жұмыссыздық (%)	5.5	5.2	4.8
Туристер саны (мың)	300	450	600

Әлеуметтік салада зерттеу нәтижелері облыста білім беру және денсаулық сақтау жүйелерінің қолжетімділігі мен сапасы бойынша айтарлықтай теңсіздік бар екенін көрсетті. Халықтың тығыз орналасуы және ауылдық аймақтардың басым болуы әлеуметтік қызметтерді ұсынуда логистикалық қиындықтар тудырады. Мысалы, ауылдық жерлердегі мектептердің материалдық-техникалық базасы қалалық мектептермен салыстырғанда әлдеқайда төмен, ал медициналық мекемелердің жетіспеушілігі халықтың денсаулық сақтауға қолжетімділігін шектейді. Статистикалық талдау нәтижелері бойынша, облыстағы жұмыссыздық деңгейі республикалық орташа көрсеткіштен сәл жоғары, әсіресе жастар арасында бұл мәселе өзекті болып қалуда. Бұл әлеуметтік шиеленістің артуына және халықтың әл-ауқатының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Дегенмен, соңғы жылдары мемлекеттік бағдарламалар арқылы әлеуметтік қолдау шаралары күшейтілді, бұл кедейшілік деңгейін біршама төмендетуге ықпал етті.

Басқару жүйесін талдау барысында ұйымдастырушылық механизмдердің тиімділігіне қатысты бірқатар мәселе анықталды. SWOT-анализ нәтижелері жергілікті басқару органдарының шешім қабылдау процесіндегі үйлестіру деңгейінің төмендігін және бюрократиялық кедергілердің жоғары екенін көрсетті. Мысалы, инвестициялық жобаларды жүзеге асыруда рұқсат беру процедураларының күрделілігі инвесторлардың қызығушылығын төмендетеді. Сонымен қатар, басқарудың орталықтандырылған сипаты жергілікті қоғамдастықтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын шектейді, бұл әлеуметтік-экономикалық саясаттың тиімділігін төмендетеді. Алайда, облыс әкімдігінің соңғы реформалары оң өзгерістерді көрсетуде. Цифрландыру бастамалары, соның ішінде электронды үкімет жүйесінің дамуы, мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігін арттырды және басқару процесін жеңілдетті. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік (МЖӘ) механизмі де инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыруда тиімді құрал ретінде қолданыла бастады, бірақ оның ауқымы әлі де шектеулі.

Зерттеу нәтижелері ұйымдастырушылық механизмдердің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа әсерін бағалауға мүмкіндік берді. Мысалы, жергілікті бюджетті бөлу процесі талданғанда, қаражаттың басым бөлігі әлеуметтік салаға және инфрақұрылымға бағытталғанымен, экономикалық диверсификацияға бағытталған инвестициялар жеткіліксіз екені анықталды. Сарапшылармен сұхбат нәтижелері басқару жүйесіндегі ашықтықтың жетіспеушілігі және жергілікті биліктің халықпен кері байланысының әлсіздігі туралы пікірлерді растады. Бұл факторлар облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына кері әсер етеді, себебі халықтың сенім деңгейі мен қатысуы төмендейді.

Талдау нәтижелері бойынша, облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын нығайту үшін бірнеше бағыт ұсынылды. Біріншіден, экономикалық диверсификацияны қолдау мақсатында шағын және орта бизнесті дамытуға, сондай-ақ туризм

инфрақұрылымына инвестицияларды арттыру қажет. Екіншіден, әлеуметтік теңсіздікті азайту үшін білім беру және денсаулық сақтау салаларындағы қолжетімділікті жақсартуға бағытталған мақсатты бағдарламалар әзірленуі тиіс. Үшіншіден, басқару жүйесін орталықсыздандыру және жергілікті қоғамдастықтарды шешім қабылдау процесіне тарту ұйымдастырушылық тиімділікті арттырады. Цифрландыруды одан әрі дамыту және МЖӘ механизмдерін кеңейту де осы мақсатқа қызмет етеді.

Зерттеу нәтижелері облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына қол жеткізу үшін ұйымдастырушылық механизмдердің кешенді түрде жетілдірілуі қажет екенін көрсетті. Экономикалық өсім мен әлеуметтік әділеттілікті теңестіру, сондай-ақ басқарудың тиімділігін арттыру облыстың даму әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер жергілікті билік органдарына саясатты жоспарлау және жүзеге асыруда нақты бағыт-бағдар береді, сонымен қатар болашақ зерттеулер үшін негіз бола алады.

Қорытынды

Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздерін зерттеу нәтижелері облыстың дамуындағы негізгі басымдықтар мен сын-қатерлерді айқындады. Зерттеу көрсеткендей, облыстың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы ұйымдастырушылық механизмдердің тиімділігіне, басқару жүйесінің икемділігіне және экономикалық-әлеуметтік салалардың теңгерімді дамуына тікелей байланысты. Облыстың ауыл шаруашылығына негізделген экономикасы, туризм әлеуеті және географиялық артықшылықтары оның дамуына берік негіз болғанымен, инфрақұрылымдық жетіспеушілік, инвестициялардың шектеулілігі және басқарудағы бюрократиялық кедергілер тұрақтылыққа қол жеткізуді қиындатады. Осыған байланысты, зерттеу облыстың ұзақ мерзімді дамуын қолдау үшін кешенді шаралар қабылдаудың маңыздылығын атап өтеді.

Кесте – 3. Ұсыныстардың қысқаша жоспары

Ұсыныс	Жүзеге асыру жолы	Күтілетін нәтиже
Экономикалық диверсификация	Туризмге инвестиция тарту	ЖІӨ өсімі
Басқаруды орталықсыздандыру	Жергілікті қоғамдастықты тарту	Тиімді шешім қабылдау
Әлеуметтік инфрақұрылым	Мектептер мен ауруханалар салу	Халықтың әл-ауқатының артуы

Зерттеу нәтижелері облыстың экономикалық диверсификацияға мұқтаж екенін растады. Ауыл шаруашылығына тәуелділікті азайту және туризм мен шағын бизнесті дамыту арқылы экономикалық тұрақтылықты нығайтуға болады. Бұл үшін инвестициялық климатты жақсарту, әсіресе мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті кеңейту және рұқсат беру процедураларын жеңілдету қажет. Әлеуметтік салада білім беру мен денсаулық сақтаудың қолжетімділігін арттыру халықтың әл-ауқатын жақсартуда шешуші рөл атқарады. Ауылдық аймақтардағы инфрақұрылымды дамыту және мақсатты әлеуметтік бағдарламаларды енгізу теңсіздікті азайтуға ықпал етеді. Бұл шаралар халықтың басқару жүйесіне деген сенімін арттырып, әлеуметтік шиеленісті төмендетеді.

Басқару жүйесін жетілдіру зерттеудің негізгі ұсыныстарының бірі болды. Орталықсыздандыру және жергілікті қоғамдастықтарды шешім қабылдау процесіне тарту басқарудың тиімділігін арттырады. Цифрландыруды одан әрі дамыту мемлекеттік қызметтердің ашықтығы мен қолжетімділігін қамтамасыз етеді, бұл бюрократиялық кедергілерді азайтады. Зерттеу нәтижелері жергілікті биліктің реформалары, әсіресе электронды үкімет және МЖӘ механизмдері, дұрыс бағытта жүріп жатқанын көрсетті, бірақ олардың ауқымын кеңейту қажет. Бұл өзгерістер облыстың әлеуметтік-

экономикалық тұрақтылығын нығайтып, даму әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына қол жеткізу басқару, экономика және әлеуметтік саладағы үйлесімді шараларды талап етеді. Зерттеу ұсынған ұсыныстар – экономикалық диверсификация, әлеуметтік инфрақұрылымды нығайту және басқаруды орталықсыздандыру – облыстың тұрақты дамуына және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді. Болашақ зерттеулер осы шаралардың практикалық нәтижелерін бағалауға және оларды басқа аймақтарда қолдану мүмкіндігін қарастыруға бағытталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Статистика комитетінің ресми деректері, 2023-2025 жж.
2. Түркістан облысы әкімдігінің 2021-2025 жылдарға арналған даму бағдарламасы.
3. Аймақтық экономиканы басқару: теория және практика. – Алматы: Экономика, 2020.
4. Смит, Дж. "Тұрақты даму және ұйымдастырушылық механизмдер". – Economic Review, 2022.
5. ҚР Ұлттық экономика министрлігінің есептері, 2024.

THE LINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING HUMAN INTELLECTUAL ABILITIES AND THEIR CULTURAL IDENTITY IN ENGLISH MODERN LITERATURE

Gulchexra Tursunova Norboboyevna

Teacher

Uzbekistan State World Languages University

Tashkent, Uzbekistan

guli2578@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6347-1203>

Abstract. This article explores the linguistic and cultural aspects of phraseological units (PUs) that denote human intellectual abilities in modern English literature. The study analyzes phraseological expressions in *The Goldfinch* by Donna Tartt, *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro, and *The Road* by Cormac McCarthy, focusing on their semantic structures and metaphorical representations. Using contrastive analysis, cognitive semantics, and cultural analysis methods, the research reveals how intelligence is metaphorized through light, sharpness, and speed metaphors. The findings demonstrate that phraseological units serve as cultural markers, shaping perceptions of intellectual abilities and reinforcing societal attitudes towards intelligence.

Key words: phraseological units, intelligence, metaphor, cultural identity, modern English literature, cognitive semantics, linguistic analysis.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические и культурные аспекты фразеологических единиц (ФЕ), обозначающих интеллектуальные способности человека в современной английской литературе. Исследование анализирует фразеологические выражения в романах Шегол Донны Тартт, Не отпускай меня Кадзуо Исигуро и Дорога Кормака Маккарти, акцентируя внимание на их семантических структурах и метафорических представлениях. Используя методы контрастивного анализа, когнитивной семантики и культурного анализа, автор выявляет, как интеллект метафорически представляется через свет, остроту и скорость. Полученные результаты показывают, что фразеологические единицы служат культурными маркерами, формируя

восприятие интеллектуальных способностей и укрепляя общественные взгляды на интеллект.

Ключевые слова: фразеологические единицы, интеллект, метафора, культурная идентичность, современная английская литература, когнитивная семантика, лингвистический анализ.

Phraseological units (PUs) are conventional expressions that carry figurative meanings beyond their literal interpretations. In the English language, intelligence is frequently conceptualized through metaphors such as brightness ("a bright mind") and sharpness ("a sharp thinker"). These expressions shape the way intelligence is perceived and described in literature, reinforcing or challenging societal norms regarding intellectual abilities.

This study examines how modern English literature utilizes phraseological units to represent human intellectual abilities. It investigates their semantic structures, cultural implications, and contributions to character development in three selected literary works: *The Goldfinch* by Donna Tartt (2013), *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro (2005), and *The Road* by Cormac McCarthy (2006). The analysis explores how intelligence is metaphorically framed and whether these representations align with traditional cultural conceptions of intellect.

During the investigation of the linguistic and cultural features of phraseological units (PUs) denoting human intellectual abilities in modern English literature, the following research methods and techniques were employed:

1. Contrastive Analysis Method – This method was used to compare different phraseological expressions of intelligence in selected literary works, examining their similarities and differences in meaning, structure, and usage. It also helped in identifying how these PUs align with or diverge from general English phraseology.

2. Cognitive Semantics Approach – This approach, based on Lakoff and Johnson's (1980) Conceptual Metaphor Theory, was utilized to analyze how intelligence is metaphorically represented in phraseology (e.g., intelligence as brightness, sharpness, or speed). This framework allowed us to explore how metaphorical mappings shape the perception of intellectual abilities in literature.

3. Cultural Analysis Method – Since phraseological units carry cultural identity, this method was applied to investigate how intelligence is conceptualized across different cultural perspectives. The study examined whether the selected PUs reflect traditional Western intellectual values, such as rationality, creativity, and pragmatism, as portrayed in contemporary English literature.

For the materials, we referred to:

- **Phraseological Dictionaries:** The Oxford Dictionary of English Idioms (Ayto, 2020) was used to define and classify the phraseological units related to intelligence. This source provided insights into the historical and etymological development of idiomatic expressions.

- **Corpus Linguistics Resources:** Online corpora, such as The British National Corpus (BNC) and English Sketch Engine, were utilized to analyze real-world usage patterns of intelligence-related PUs in contemporary language. These resources helped in determining the frequency, collocations, and contextual applications of selected phraseological expressions.

- **Selected Literary Works:**

- *The Goldfinch* by Donna Tartt (2013)
- *Never Let Me Go* by Kazuo Ishiguro (2005)
- *The Road* by Cormac McCarthy (2006)

These novels provided a rich source of phraseological expressions reflecting various dimensions of intelligence, such as artistic perception, logical reasoning, and survival instinct. The analysis of these works allowed for a deeper understanding of how phraseological units contribute to character development and thematic representation.

By integrating these methodologies and materials, this research offers a comprehensive linguistic and cultural analysis of phraseological units denoting human intellectual abilities in modern English literature.

Phraseological units are defined as stable, idiomatic expressions whose meanings are not entirely predictable from their individual components (Fernando, 1996). Kunin (1996) classifies PUs into the following categories:

- Phraseological fusions (e.g., "to lose one's head" – to panic).
- Phraseological unities (e.g., "a bright mind" – an intelligent person).
- Phraseological collocations (e.g., "show great insight" – demonstrate deep understanding).

In the context of intelligence, phraseological units often involve metaphors, drawing on sensory and conceptual experiences, such as light for clarity of thought or sharpness for analytical skills.

According to Lakoff and Johnson (1980), conceptual metaphors shape human thought processes. Intelligence is frequently metaphorized through the following:

- Light metaphors: "She has a brilliant mind" (intelligence as illumination).
- Sharpness metaphors: "A razor-sharp thinker" (intelligence as precision).
- Speed metaphors: "Quick on the uptake" (intelligence as reaction speed).

These metaphorical mappings are deeply rooted in Western cognitive models of intelligence, which emphasize rationality, analytical thinking, and creativity.

The concept of intelligence varies across cultures. In Western cultures, intelligence is often associated with quick wit, logical reasoning, and problem-solving abilities. In contrast, Eastern cultures may emphasize wisdom, emotional intelligence, and harmony with others.

Literature serves as a medium through which these cultural notions of intelligence are reflected and redefined. In modern English literature, phraseological units play a key role in constructing intellectual identity within different social and psychological contexts.

Phraseological units often reflect deeply ingrained societal values. In English, intelligence is frequently associated with quickness ("sharp as a tack"), depth of understanding ("a mind like a steel trap"), or wisdom ("wise beyond one's years"). These expressions do not merely describe cognitive ability but also carry cultural assumptions about what constitutes intelligence. For example, Western cultures often value analytic and quick-witted intelligence, whereas other cultures may emphasize collective wisdom or experience-based knowledge (Lakoff & Johnson, 1980).

Linguistic and Semantic Analysis of Phraseological Units in Modern English Literature:

1. Intellectual Abilities in *Never Let Me Go*

Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go* (2005) explores human identity, memory, and the concept of intelligence within the dystopian reality of cloned individuals. The novel frequently employs phraseological units that reflect intellectual maturity and insight.

One example is the expression "not the sharpest knife in the drawer", used in a conversation between characters discussing a fellow student's cognitive abilities (Ishiguro, 2005, p. 112). This phrase, a metaphor for limited intelligence, highlights how society categorizes intellectual worth through everyday idiomatic expressions. The novel's setting—where intelligence is artificially regulated—further emphasizes how phraseological language is tied to societal structures.

2. Intellectual Perception in *Atonement*

Ian McEwan's *Atonement* (2001) delves into the power of narrative, misunderstanding, and intellectual maturity. The protagonist, Briony, is often described using phrases related to mental acuity, such as "a precocious mind" and "seeing the world through a writer's lens" (McEwan, 2001, p. 76). These expressions reflect her literary intelligence but also suggest a culturally ingrained association between intelligence and storytelling ability.

Furthermore, the phrase "too clever for one's own good", used by an older character to describe Briony's overactive imagination, conveys a negative connotation of intelligence when it

leads to impracticality or social alienation. This reflects a recurring theme in English literature where extreme intelligence is viewed with both admiration and caution (Eagleton, 2013).

3. Intellectual Diversity in White Teeth

Zadie Smith's *White Teeth* (2000) presents a multicultural perspective on intelligence, integrating phraseological units from different cultural backgrounds. A notable phrase, "street smart", appears multiple times in reference to the character Millat, whose intelligence is shaped by experience rather than academic achievement (Smith, 2000, p. 184). This contrasts with his twin brother, Magid, described as "a walking encyclopedia", highlighting the tension between practical intelligence and bookish knowledge.

The phrase "bright but lazy", applied to several young characters in the novel, also encapsulates cultural stereotypes about intelligence—suggesting that potential is only valued when accompanied by effort. Smith's use of such phraseological units reflects a culturally diverse understanding of intelligence, where academic success is not the sole marker of intellectual worth.

The analysis of phraseological units in modern English literature demonstrates that intellectual ability is conceptualized through culturally embedded language. In *Never Let Me Go*, intelligence is depicted as a socially constructed commodity; in *Atonement*, it is linked to storytelling and perception; and in *White Teeth*, it is diverse and multifaceted, shaped by cultural hybridity. These works illustrate how phraseological expressions carry both literal and metaphorical meaning, reinforcing societal views on intelligence.

Thus, phraseology serves as a linguistic lens through which cultural attitudes toward intellect are articulated and transmitted. Future research could explore how these expressions evolve in digital communication or cross-cultural literary contexts.

References:

1. Eagleton, T. *How to Read Literature*. — Yale University Press: New Haven, 2013. — 248 p.
2. Fernando, C. *Idioms and Idiomaticity*. — Oxford University Press: Oxford, 1996. — 280 p.
3. Ishiguro, K. *Never Let Me Go*. — Faber & Faber: London, 2005. — 263 p.
4. Kulin, A.V. *English-Russian Phraseological Dictionary*. — Moscow: Russian Language, 1996. — 540 p.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. — University of Chicago Press: Chicago, 1980. — 242 p.
6. McCarthy, C. *The Road*. — Knopf: New York, 2006. — 287 p.
7. McEwan, I. *Atonement*. — Jonathan Cape: London, 2001. — 371 p.
8. Smith, Z. *White Teeth*. — Hamish Hamilton: London, 2000. — 448 p.
9. Tartt, D. *The Goldfinch*. — Little, Brown and Company: New York, 2013. — 771 p.

MODERN APPROACHES TO TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN A BILINGUAL CLASSROOM

Turlibek A.N.

Master of Pedagogical Sciences, lecturer of the department "English language",
Tashenev University, Shymkent
e-mail: assemay.turlibek@gmail.com, ORCID: 0009-0009-8112-2213

Abstract. Bilingualism is a global phenomenon that influences schooling, cognitive development, and cultural identity. In Kazakhstan, bilingualism is profoundly embedded in the country's historical, social, and political environment, with Kazakh and Russian functioning as the two major languages. This article delves into the concept of bilingualism, its peculiarities in

Kazakhstan, and successful ways to teach English in a bilingual classroom. It looks at three popular approaches: content and language integrated learning (CLIL), translanguaging, and task-based learning (TBL). The findings imply that combining these techniques in a balanced, context-based manner can improve English language learning while retaining bilingual competence. The article finds that bilingual education benefits from flexible and inclusive teaching methods that take into account students' different language origins and learning requirements.

Key words: bilinigualism, multilingualism, task-based learning, review

Аңдатпа. Қостілділік – бұл білім беруге, когнитивтік дамуға және мәдени сәйкестікке әсер ететін жаһандық құбылыс. Қазақстанда қостілділік елдің тарихи, әлеуметтік және саяси жағдайымен тығыз байланысты, ал қазақ және орыс тілдері негізгі екі тіл ретінде қызмет етеді. Бұл мақалада билингвизм ұғымы, оның Қазақстандағы ерекшеліктері және екі тілді сыныпта ағылшын тілін оқытудың тиімді тәсілдері қарастырылады. Үш танымал әдіске талдау жасалады: мазмұн мен тілді кіріктіріп оқыту (CLIL), транслэнгвизм және тапсырмаға негізделген оқыту (TBL). Зерттеу нәтижелері бұл әдістерді теңгерімді, контекстке сай үйлестіре отырып қолдану ағылшын тілін меңгеруді жақсартып, билингвизм құзыреттілігін сақтауға көмектесетінін көрсетеді. Мақалада билингвалды білім берудің икемді әрі инклюзивті оқыту әдістерін қолдану арқылы оқушылардың әртүрлі тілдік негіздері мен оқу қажеттіліктерін ескерудің маңыздылығы анықталады.

Кілт сөздер: билингвизм, көптілділік, тапсырмаға негізделген оқыту, шолу

Аннотация. Двухязычие - это глобальное явление, которое влияет на школьное образование, когнитивное развитие и культурную идентичность. В Казахстане двухязычие глубоко укоренилось в исторической, социальной и политической среде страны, где двумя основными языками являются казахский и русский. В данной статье рассматривается понятие билингвизма, его особенности в Казахстане и успешные способы преподавания английского языка в двухязычном классе. В статье рассматриваются три популярных подхода: интегрированное изучение содержания и языка (CLIL), транслингвистическое обучение и обучение на основе заданий (TBL). Полученные результаты предполагают, что сочетание этих методов в сбалансированной, контекстной манере может улучшить изучение английского языка, сохраняя при этом билингвальную компетенцию. В статье говорится о том, что двухязычное образование выигрывает гибкие и инклюзивные методы преподавания, учитывающие различное языковое происхождение учащихся и их потребности в обучении.

Ключевые слова: билингвизм, мультиязычие, обучение на основе выполнения задач, обзор

A new stage in the development of modern civilisation has begun with the twenty-first century, which marks the beginning of this new era. A great deal of the political, economic, and socio-cultural developments that have taken place over the course of the past few years are inextricably linked to the nations' aspirations for an open society and integration into the cultural and educational sphere of Europe.

Across the globe, the Internet, television, and several other kinds of mass media are prevalent, and along with them come channels of communication in languages other than English. The purpose of people travelling, migrating, and making an effort to adapt to a new environment is to get an awareness of the quirks that are associated with living in other different locations. In many countries, the educational minimum for school and university training programs includes the study of foreign languages. Furthermore, the language of instruction is typically different from the student's home language. Other nations also include foreign languages in their educational minimum.

The language that is spoken in the education environment is not the same as the language that is spoken by the students in their native language. At this moment in time, it is impossible to

perform without having knowledge of another language or languages, to a greater or lesser degree (depending on the context). When everything is taken into consideration, these processes have a significant impact on the language condition in general. It is feasible to develop preconditions and circumstances for the growth of bilingualism or bilingualism as a key trend in the language evolution of contemporary society by creating an open information and communication space.

Language serves as an essential foundation for human existence within the context of society, and the very fabric of human society is inextricably linked to language. Through the utilisation of language, an individual is developed into a linguistic personality. The concept of linguistic personality refers to an individual's personality that is articulated and manifested through the medium of language [1, p 94].

Language is regarded to be one of the most important indicators of national identity, according to a poll that was conducted by the Pew Research Center [2]. Consequently, this underscores the importance that it plays in the preservation of traditions and practices, ensuring that they continue to be ingrained in the minds and hearts of people who speak it.

Additionally, language serves as a lens through which people perceive the world, which in turn influences the cognitive and cultural viewpoints that individuals have a tendency to have. In doing so, it shines light on the similarities and differences that exist throughout human experiences, so offering a look into the vast array of viewpoints that people of all countries and cultural backgrounds have with regard to the world. Academics have made the following observations: "It is fixed in the national language regardless of the desire of its native speaker, is poorly realised by him, but at the same time reflects his ideas about the world, a natural background that systematises the familiar, conscious, close, and familiar" [3, p.10]. This is in accordance with the observations that have been made. In this sense, language serves as more than just a method of communication; it is the embodiment of the values, beliefs, and historical knowledge of a society.

The notion of bilingualism emerges as an even more extraordinary phenomena, expressing the essence of being a "phenomenon twice." If language is considered to be a representation of human culture, then the concept of bilingualism emerges as an astonishing phenomenon. The phenomenon of bilingualism refers to the ability of people who come from different national backgrounds and who speak different native languages to interact with one another and achieve a level of mutual comprehension. These people are frequently separated from one another due to cultural, psychological, and environmental factors.

The incorporation of instruction in two languages, known as bilingual education, has developed as a primary academic emphasis in the field of modern language teaching. "Bilingualism" is derived from the Latin terms *bi*, which means "double" or "twofold," and *lingua*, which means "language." Together, these words form the adjective "bilingualism." When V.A. Avrorin first properly presented the idea of bilingualism in 1938, he described it as "equally fluent proficiency in two languages." This was the first time that the notion was formally articulated. Bilingualism is defined as "the fact or official policy of using two languages in a country, region, etc., and giving them equal importance, or the fact of using or being able to speak two languages," according to the article published by the Cambridge Dictionary. [4]

Bilingual education, which uses two languages in instruction, has deep historical roots. Throughout history, this strategy has been employed in numerous cultures. Ancient multicultural cultures like the Roman Empire and ancient Greece had extensive bilingual schooling. Greek and Latin were used to establish the Roman aristocracy. Latin was the global language of instruction in Europe during the Middle Ages, although local languages were introduced in various regions. Many Arab intellectuals spoke Arabic in addition to Greek or Persian. When colonial languages like English, French, and Spanish were taught in schools alongside native languages, bilingual education changed. [5,p. 104]

In linguistics, bilingualism is central to language interaction. Language experts trace bilingualism to ancient Mesopotamia. [6, p. 31] After conquering Sumer about 2000 BC, the

Akkadians adopted Sumerian as a hallowed second language. The Akkadians' multilingualism influenced early conceptions of native and second languages. Mesopotamian scholars constructed the first bilingual dictionaries, which helped teach language in Ancient Babylon as bilingualism gained popularity. Bilingualism has been studied in worldwide and Russian linguistics since the mid-20th century by U. Weinreich, S. Ervin, Ch. Osgood, and L.V. Shcherba.

Baudouin de Courtenay, R.O. Jacobson, N.S. Trubetskoy, L.V. Shcherba, E. Haugen, E.D. Polivanov, U. Weinreich, A.E. Karlinskiy, E.M. Vereshchagin, V.Y. Rosentsweig, V.A. Bogoroditskiy, S.I. Bernshteyn, A.A. Reformatskiy, V.A. Avrorin.

Kazakhstan, where Kazakh is the state language and Russian is the official language, has a high rate of multilingualism. According to statistics, the country ranks high among CIS nations in terms of multilingual and polylingual populations. Simultaneously, there is little social strife over bilingualism in Kazakhstan, demonstrating that the linguistic landscape is stable within society. The current focus is on researching key developments in Kazakhstan's linguistic environment. Notable among them are the renewed interest in national languages and cultures, as well as the strengthening of the state language's social functions across a wide range of communication sectors.[7, p. 7] The literature fails to adequately document Kazakhstan's exoglossic linguistic environment. Numerous sources generally estimate a total of around 130 languages; however, the Republic of Kazakhstan's 1999 census counted 126 languages, with the Kazakh language (the state language) and Russian being particularly important. The prominent languages of Kazakhstan's diasporas are those of displaced populations, based on their initial country of residence. Kazakhstan has immigrant languages. This group's categorisation requires more investigation. English, Vietnamese, Spanish, Italian, Chinese, French, Hindi, and Urdu are all language policy-aware and proficient in Kazakh [8, 24-33]. The language situation in Kazakhstan shows the social and cultural importance of bilingualism. In a multicultural community, Russian is frequently spoken despite Kazakh being the native language of the majority of the inhabitants. History, economics, and politics shaped this phenomena. Nursultan Abishevich Nazarbayev, Kazakhstan's first president, emphasised multilingualism's significance in global integration and competitiveness. Even in his public speeches, language policy is seen as a key to national unity and school reform. Thus, governmental policy now embraces bilingualism and multilingualism.

The language situation in Kazakhstan shows the social and cultural importance of bilingualism. In a multicultural community, Russian is frequently spoken despite Kazakh being the native language of the majority of the inhabitants. History, economics, and politics shaped this phenomena. Nursultan Abishevich Nazarbayev, Kazakhstan's first president, emphasised multilingualism's significance in global integration and competitiveness. Even in his public speeches, language policy is seen as a key to national unity and school reform. Thus, governmental policy now embraces bilingualism and multilingualism.

Modern Kazakh society promotes trilingualism to increase Kazakh, Russian, and English. This approach prioritises Kazakh above the original language, boosting its use. In his inaugural address, Kazakhstan's first president, N.A. Nazarbayev, stressed that "Individuals must prioritise the upbringing, health, education, and worldview of their children, while communicating in Kazakh, Russian, and English... This will cultivate a genuine patriot of his nation, recognised and esteemed globally." It emphasises that educational reform's main goal is to guarantee that any Kazakh citizen with a high-quality education and certifications may become a sought-after specialist anywhere in the world. This concept is vital for measuring globalization-related competitive specialised training.

The Law of the Republic of Kazakhstan "About Languages," which governs the state's language policy, promotes interethnic understanding and cooperation. The Republic of Kazakhstan's "About Languages" Law governs the state's language policy, which promotes interethnic interactions and national and ethnic understanding. This law, based on unlimited linguistic and cultural development, respects all republican languages. The Law "About

Languages" promotes ethnic group linguistic and cultural traits, the state language, and linguistic balance in Kazakhstan's multilingual environment.

Bilingualism in Kazakhstan has been impacted by historical, political, and social factors. Kazakh and Russian are the two most common languages, reflecting the country's difficult history and evolving identity. Kazakh is the official language, however, Russian is essential for communication, education, and business. Kazakhstani bilingualism originated in the Russian Empire and the Soviet Union. Kazakh, a Turkic language, was the Kazakhs' primary language prior to the Russian conquest. After Kazakhstan joined the Russian Empire in the nineteenth century, the Russian language and culture thrived. Education, administration, and trade switched to Russian, although rural Kazakh remained dominant. Russian served as the official language of government, education, and research in the Soviet Union from the 1920s to 1991. Russian became a linguistic franca as a result of Soviet efforts to reconcile ethnic groups. Kazakhs persisted, despite Russian dominance in urban areas. Because many Kazakhs speak Russian as their first language, newer generations' Kazakh language skills have decreased.

Kazakhstan's independence in 1991 resulted in Kazakhization, or language revival. Kazakh became the state language, although Russian remained official, acknowledging its importance in multiethnic communication. Kazakhstan is currently completely bilingual, with Kazakh and Russian spoken in various regions. Their utilisation is determined by geography, generational differences, and government laws. In northern Kazakhstan and major cities such as Almaty, Astana, and Karaganda, ethnic Russians and urban Kazakhs speak Russian more often. While Kazakh dominates the southern, western, and rural areas. Kazakhstan has both Kazakh and Russian schools, although government policies have prioritised Kazakh choices. Television, magazines, and internet platforms are multilingual. Russian is more suitable for the elderly, particularly Soviet-era children. Education initiatives that encourage Kazakh have made the younger generation, particularly those born after 1991, more adept.

Additionally, as we mentioned, Kazakhstan just established a trilingual policy to promote Kazakh, Russian, and English. English is becoming more common in schools, and institutions are offering English-taught programs. But English proficiency is low in comparison to Kazakh and Russian, thus, educational adjustments and teacher training are required for this strategy to be successful.

Today, the Kazakhstani trilingual education model showcases a distinctive language policy that aligns national goals with international needs. Kazakh serves as the official language, promoting national unity and enhancing cultural and civic identity. Russian, historically part of the region's language landscape, continues to serve as a tool for scientific and technological communication, providing access to a vast wealth of information. English, the leading language of globalisation, enables global mobility, economic competitiveness, and engagement with modern technological innovations. This approach reflects various sociolinguistic and geopolitical elements, linking Kazakhstan's educational initiatives with its goals for integration into the global knowledge economy. Kazakhstan's approach to trilingual education presents both benefits and challenges, unlike Western multilingual systems that typically focus on sequential or optional language learning. Promoting cognitive flexibility and intercultural competence necessitates pedagogical innovations, curriculum development, and teacher training to ensure proficiency in linguistic areas. This policy can be examined through the lens of language planning and policy (LPP), particularly in the post-Soviet context. The shift from a monolingual Soviet-era language system to a multilingual approach shows a change in national language beliefs, reflecting efforts to balance historical legacies with current socio-political realities. This situation requires ongoing assessment of language attitudes, policy effectiveness, and broader impacts on social stratification, economic mobility, and cultural preservation.

Fabian, G., Failasofah, F., & Fnu, I. state that. Fabian, G., Failasofah, F., & Fnu, I. The concept of bilingual education has a historical lineage of nearly 5000 years and has continuously evolved to meet the diverse needs of modern learners. Fabian, Failasofah, and Fnu state that

the main goal is to enhance students' skills in two languages, enabling them to communicate effectively in diverse linguistic and cultural settings. [9, p.84]

Over time, the idea of bilingual education has evolved to embrace fresh strategies that support both cognitive development and language acquisition. The pedagogical dynamics and educational experiences in a bilingual classroom are somewhat different from those in a traditional classroom environment. Apart from the main means of education, the English language is the most often used language in the contacts between instructors and students. Therefore, teachers working in bilingual settings have to be quite proficient in English if they are to provide successful teaching and learning opportunities. Furthermore, bilingual classrooms stand out for better facilities and more instructional time than regular schools. Since all of the courses are taught just in English, a thorough immersion in the language is made easier. This methodical approach is meant to improve students' competency in bilingualism and help them to perform academically, all the while creating an atmosphere that supports their English language acquisition.

Modern methods for teaching English in a bilingual environment focus on blending content, engaging students in active learning, and using technology effectively. Methods like Content and Language Integrated Learning (CLIL), task-based learning, and translanguaging help in language acquisition and promote cognitive and academic growth. By addressing current challenges and using effective bilingual teaching methods, educators can create an inclusive and successful learning environment where students thrive in both languages.

CLIL, or content and language integrated learning, is a method developed in the 1990s and officially named in Europe in 1994. The main goal is to simultaneously teach language and subject matter. According to Cañado, the context-oriented nature of CLIL is a key element of this approach, making it a valuable strategy in bilingual education programs worldwide. Klimova argues that language instructors genuinely become CLIL experts, emphasising the importance of their preparation and training in this approach. This contrasts with the idea that content teachers have a heavier workload than language teachers. Educating language teachers with the necessary skills and methods is essential for effectively integrating language and subject learning, ensuring the success of bilingual education programs. CLIL is gaining more attention. [10]

The CLIL methodology involves teaching general education courses in a foreign language, making the concepts of "language" and "integration" crucial to its approach. The approach is based on four connections: content, means of communication, cognitive activity, and culture. A foreign language teacher using soft CLIL takes on the role of teaching the language through courses that are part of general education. We think this methodological approach suits today's rapidly globalising society. The mastery of the societal language for a foreign student enhances their native language skills and aids in gaining new insights into science, technology, and art. Utilising the CLIL technique integrates general education subject matter with new language content while also fostering thinking and learning skills.

Educators using the CLIL methodology notice that it boosts students' motivation and self-confidence, improves communication in the classroom, and develops their cognitive and creative skills. Using the CLIL methodology in education boosts students' multicultural awareness, increases interest in other languages, and applies across various communication areas. The methodology boosts communication skills in a foreign language in real-life situations, enhances linguistic and speech abilities, and fosters all language skills. The CLIL methodology requires no additional training hours.

Translanguaging, known for its transformative qualities, is gaining recognition as an effective teaching method. This recognition comes from its capacity to improve language learning and support communication among various linguistic backgrounds. Educators are exploring new methods, and translanguaging stands out as a key strategy that fosters inclusivity and engagement in the classroom. Its application supports bilingual and multilingual learners while fostering a deeper understanding of language as a dynamic, fluid entity. The integration of

translanguaging practices into educational frameworks is increasingly common, showing a move towards more flexible and comprehensive teaching methods. This method enhances learning and helps students manage their language skills better, contributing to their growth. Baker describes translanguaging pedagogy as a way to create meaning, shape experiences, and develop knowledge by integrating multiple languages. Translanguaging is a purposeful teaching approach where input is given in one language or mode, like spoken language, while the expected output is generated in another language or format, such as writing. In a later exploration, García expanded on the concept, defining it as the ability of bilingual individuals to utilise various linguistic features or modalities from different languages, thus enhancing their communication effectiveness. This concept has been widely used to describe different cross-language practices in multilingual education.[11]

Colin Baker highlighted the educational advantages of translanguaging, noting its role in improving students' understanding by encouraging them to grasp knowledge in multiple languages. He observed that switching languages, like reading in one and writing in another, boosts cognitive engagement, helping students fully understand and internalise the material taught. Moreover, translanguaging promotes the development of a language that is weaker compared to the other. This helps students enhance their multilingual skills through meaningful use of both languages. [12]

Furthermore, a method called Task-Based Language Learning (TBLL) aims to enhance oral language production and promote meaning negotiation via interactive tasks. Ellis states that TBLL aims to enhance second language proficiency by focussing on communication and the practical use of language in real-life contexts. This method stands out because it involves tasks that engage students in meaningful activities similar to real-world language experiences.

Ellis highlights that Task-Based Language Teaching (TBLT) strongly focusses on goal orientation and meaning-centered communication. It is crucial to clarify that this approach does not exclude grammar from the teaching process. The author distinguishes between focused and unfocused tasks, highlighting that unfocused tasks allow for general language use, while focused tasks encourage communication using specific grammatical structures. Ellis suggests that incorporating focused tasks in a Task-Based Language Teaching (TBLT) syllabus will help naturally integrate grammar into learning. A hybrid task-based syllabus combines focused and unfocused tasks, allowing students to improve their grammar while engaging in meaningful communication. This approach ensures that learners develop their communication skills while improving their language accuracy through different activities. [13]

The teaching of English in a classroom that is bilingual can benefit from each of these techniques, which each offer useful strategies. The learning objectives, the requirements of the students, and the assistance provided by the institution all play a role in determining the most effective technique. CLIL is an excellent method for integrating topic learning, translanguaging is an effective method for inclusive multilingual classrooms, and TBL is an effective method for improving interlanguage communication skills. The most successful outcomes may be achieved through the utilisation of a mix of these strategies, which enables students to acquire both academic and practical language abilities within the context of a bilingual environment.

References:

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология. М., 2008, p. 94
2. Stokes B. What It Takes to Truly Be 'One of Us'. Language: The cornerstone of national identity. February 1, 2017. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2017/02/01/what-it-takes-to-truly-be-one-of-us/> (accessed: January 12, 2025).
3. Andabayeva D.A., Avakova R.A. Language picture of the world through the prism of Turkish and English phraseology // Vestnik KazNPU. – Almaty, 2015. – No. 54. – Pp. 17-23.
4. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bilingualism?q=BILINGUALISM> (accessed: January 12, 2025).

5. Свитюк Светлана Юрьевна Общие представления о билингвизме в психологии // Психология в экономике и управлении. 2017. №2. – с. 104-109
6. Khakimov M.K., Yormatova N.Y. Events of bilingualism and interference // Current research journal of philological sciences. – 2021. – 2(8): 31-35
7. Каспарова М.Г. Иноязычные способности как психологическая предпосылка формирования билингвизма // Психология билингвизма: Вып. 260-С5-11.
8. Сулейменова. Э., Шаймерденова, Н., Аканова, Д., (2007). Языки народов Казахстана. Социоллингвистический справочник. – Алматы -2007.
9. Fabian, G., Failasofah, F., & Fnu, I. . Indonesian high school students' attitudes towards bilingual classroom instructions. New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences. 5(3), 84–88. Retrieved from: <https://unpub.eu/ojs/index.php/pntsbs/article/view/3913/3827>
10. Klimova, B. CLIL and the Teaching of Foreign Languages. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.698>.
11. García, O. Bilingual Education in the 21st Century: A Global Perspective. Malden, 2019 MA: Wiley-Blackwell. Pp 140
12. Baker, C. . Foundations of bilingual education and bilingualism (5th ed.). Bristol: Multilingual Matters, 2011
13. Ellis, R. Task-based language teaching: Sorting out the misunderstandings. International Journal of Applied Linguistics, 19(3), 2009. 221–245. doi:10.1111/j.1473-4192.2009.00231.x

БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ

п.ғ.к., Түребеков Б.А.
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассмотрены оценка уровня специальной подготовки баскетболистов

Ключевые слова: Баскетбол, педагогические принципы, школа, физическая культура

Abstract. The article considers the assessment of the level of special training of basketball players

Key words: Basketball, pedagogical principles, school, physical culture

Баскетбол командаларының табысты ойыны үшін қажетті басты міндеттердің бірі техникалық-тактикалық арсеналдың кең ауқымын игеруші жоғары дәрежедегі спортшыларды дайындау болып табылады, олар, белгілі болғандай, ағзаның қызметтік мүмкіндіктерін мобилизациялауды шақырады. Осыған байланысты, баскетболшы студенттердің дене жұмыс қабілеті мен оның құрылымының деңгейін арттыру мәселесі көкейтесті болып табылатыны күмәнсіз. Кезек күттірмейтін маңызды болып спортшы студенттердің жұмыс қабілетіне көп жағдайда әсер ететін басты факторларды анықтау мәселесі де саналады.

Берілген тарауда жасөспірім баскетболшылардың дене дайындығының көрсеткіштерін зерттеу нәтижелері 17-20 жастағы баскетболшылардың берілімдерін эргометрикалық өлшеу негізінде мазмұндалады, сондай-ақ, осы жастағы топтардың өндірісінің қызметтік дайындығы (аэробты және анаэробты деңгейі) мазмұндалып беріледі. Салыстыру үшін бірінші разрядты жоғары дәрежелі баскетболшылар мен спорт шеберлерінің максималды қызметтік өндіргіштігінің біз өлшеген көрсеткіштері келтіріледі.

Осы жерде баскетболшы студенттердің дене дайындығы қабілетінің деңгейін көтеру үшін құралдар мен әдістерді жасау мен негіздеу мәліметтері де келтіріледі. Баскетбол бойынша студенттік құрама командаларға арнайы дайындық тестілерінің нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

1-кесте. Баскетбол ойыны бойынша құрама командадағы арнайы дайындық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	18 жасқа дейінгі баскетболшы студенттер		22 жасқа дейінгі баскетболшы студенттер	
	мамыр 2001	Маусым 2001	қазан 2001	ақпан 2001
Ара қашықтықтан лақтыру нәтижелілігі, %	8 51,5+10,7 (6,78)	45 60,17+8, (5,32)	41 59,07+9, (2,45)	31 60,01+8, (2,30)
20 м/с аралыққа жүгіріп өту	3,55+0,13 (0,18)	7 3,06+0,2 (0,17)	0 3,25+0,1 (0,03)	3 3,14+0,2 (0,12)
Тік секіру биіктігі, см	48,8+6,75 (4,25)	5 49,0+7,0 (4,44)	35 65,25+7, (2,80)	31 66,30+6, (3,58)
Жылдамдық төзімділігі 2 x 40 с. және 30 x 40 с	563+26,4 (16,6)	572+27,0 (17,0)	398,9+18 (4,1)	9 409,3+1 (5,6)
Айып добын лақтыру таралымы %	32 67,08+13, (8,4)	24 78,67+9, (3,42)	67 80,35+7, (3,35)	30 65,68+8, (4,37)

18 жастағы ойыншыларды тестілеу екі рет жүргізілді техникалық-тактикалық бағыттағы оқу-жаттығу жиынының басында және соңында, осы жерден көрсеткіштердегі біршама айырмашылықтар байқалады. Сенімді болған айырмашылықтар 20 м аралыққа жүгіріп өту уақытында ғана.

Секірмелік, жылдамдыққа төзімділік пен лақтыру нәтижелеріндегі көрсеткіштерде маңыздылық байқалған жоқ. Республикалық біріншілікте шыққан командалар қорытындысын талдай отырып көрінгені, өткізілген ойындарда ара қашықтықтан (50) лақтырған доптың түскенінің пайыздық көрсеткіші сияқты, айып добын лақтыруды (50%) тарату да маңызды түрде оқу-жаттығу жиынында белгіленгендерге жол береді (60,17% сәйкес ара қашықтықтан және 80,3%-айып добы).

Өзіне назар аудартатыны 156 турнирдегі допты жоғалтудың маңызды жалпы саны (матчтағы Астана командасымен-37, Алматы командасымен-38), сондай-ақ, қарсыластар қалқанынан шыққан доптар үшін күресудегі белсенділіктің кемшілігі барлығы 77 іріктеу, ал шешуші матчтарда Қарағанды және Ақтау командаларымен 4 және 9-ға сәйкес, бұл қарсыластар қалқандағы допты іріктеудің жалпы санының 15% және 37%-н құрады.

Жаттығулық ойындарда мұндай көрсеткіштер едәуір жоғары. Бұл 18 жасар студенттердің дене дайындығының деңгейі жеткіліксіз жоғары дәреже де екендігін және жауапты турнирдің шешуші матч барысында командалардың ойын нәтижелерінде кері әсер беруі мүмкін екендігін білдіреді. Қызықты болып көрінетіні, 18 жасар ойыншы студенттерді республикалық турнирге дайындау кезеңіндегі тестілеу нәтижелері,

республикалық турнирге қатысу алдағы 2001 жылдың жазында ЖОО-ы арасында Республикалық біріншілік дайындық жоспарына енді.

Алынған мәліметтердің куәландыратыны; 20 жастағы баскетболшылар 18 жастағылардан 20 м аралыққа жүгіріп өту уақыты мен тік секірудің максималды биіктігіне жылдамдық-күштік дайындығы көрсеткіштерімен басым түседі, бұл орайда ойыннан лақтырған доптың түсу пайызының көлемі (44,24 және 49%) мен айып добын лақтыру таралымы (56% және 69%). Бұл мәліметтер 2002 жылғы ҚР студенттік чемпионат ойындары мен бақылау ойындарының техникалық аттамасын талдау кезінде алынды.

Мынадай қызықты дерек өзіне назар аудартады: жаттығу сабағы барысында жүргізілген жас баскетболшылардың ара қашықтықтан және айып добын лақтырғандағы дәл түсуінің пайыздық көлемінің көрсеткіштері. Ол бақылау талаптарды тапсыруда тіркелген көрсеткіштерге едәуір жол береді. Бұл жаттығу үрдісі кезінде спортшы ағзасы арнайы дайындықтың дамуының дәрежесіне жеткіліксіз әсер ететін салмақтарға берілетінін тағы да бекіте түседі; оның бір компоненті болып ойыннан лақтыру және айып добын лақтыруды тарату пайызы саналады. Мұның салдары матч барысындағы жеткіліксіз нәтижелілік болып табылады.

Жоғарыда аталғандарды төмендегілер бекітеді. Жылдам бұзып өтуді қолдану, республикалық турнирде Университеттің студенттері құрама командасының ойындарында қорғаныстың белсенді түрлерін жүйелі қолдану, қорғаныстағы шабуыл мен қарсы әрекеттердің жалпы санының 10%-н ғана құрайды. Күрес жүргізудің берілген тәсілінің тиімділігін барлық жарыстарда біздің ойыншылар ұйымдастыруға қол жеткізген 25 жылдам шабуылдың жартысынан көбі табысты аяқтағанын көрсетеді.

Бой-салмақтық көрсеткіштерінің көлемі тұрақты ұлғаюға беталыс жасауды көрсетіп отыр. 18-19 жастағы баскетболшы студенттердің денелерінің салмағы мен бой ұзындығы едәуір аз мәнге не, ал бұлар ересек жастағы ойыншыларда максималды болып келеді. Осы аталған екі көрсеткіштердің де мәнді көлемдері өзіне назар аудартады, ол баскетболмен айналысу үшін іріктеудің ерекшелігі болып табылады. Өртүрлі жастағы баскетболшы студенттердің арнайы дене дайындығының өлшенген көрсеткіштерінің орта топтық маңызы 2-кестеде ұсынылған.

2-кесте. Өртүрлі жастағы баскетболшы студенттердің арнайы дене дайындығының өлшенген көрсеткіштерінің орта топтық маңызы

Жас шамалық топтар	Баскетболшы студенттер		
Көрсеткіштер	18-19 жас	20 жас	21 жас
Максималды алакатат-тық қуаттылық (МАҚ), кгм/с.	73,92+15,30 (3,34)	97,48+21,82 (5,45)	212,09+2 1
20 м аралыққа жүгіріп өту уақыты, с.	4,22+0,18(0,04)	3,79+0,36 (0,09)	3,76+0,22
Секіргіштік, см	38,38+6,68 (1,46)	55,56+10,45 (2,61)	58,47+6,5 5
Жылдамдыққа шыдамдылық	326,43+49,36 (10,77)	375,7+25,66 (6,39)	380,06+1 2
Қорғаныс жылдамдығының орналасуы	10,53+0,60 (0,13)	10,51+0,51 (0,13)	10,56+0,5 1
Ара қашықтықтан лақтыру нәтижелілігі,%	36,76+7,77 (1,70)	56,87+11,72 (2,93)	52,76+12, 2

Техникалық дайындық бойынша комплексті нормативті орындау уақыты, с	34,01+1,71 (0,37)	40,50+2,44 (0,61)	40,57+2,9 5

а) Максималды алақаттық қуаттылықты өлшеу (МАҚ).

МАҚ көрсеткішінің көлемі спортшы жасының өсуіне қарай арта түседі. Барлық топтар арасында маңыздылықтың жоғары деңгейіндегі нақты айырмашылықтар анықталды, олар баскетболмен айналысу барысында осыған ұқсас сипаттағы күш салудың пайда болу қабілеттің едәуір көтерілетінін мәлімдеді. МАҚ көрсеткіштері мен маңыздылығының өзгеруі біркелкі өтеді, олардың арасындағы айырмашылық 18-19 және 20 жастағы ойыншыларда 25% құрайды, 20-21 жастағыларда ол 20% тең, және ересек жастағы топ баскетболшыларында берілген көрсеткіштің көлемді өсуі 29%-ға тең.

б) Жылдамдық күштің мүмкіндіктерін анықтау.

20 метрге жүгірудегі зерттеу нәтижелерін талдай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: төменгіден жоғарғы жастық топқа өтуде максималды жылдамдық 20 жастағы спортшылардың көлеміне (6,02 м/ак) қол жеткізе отырып ұлғаяды. Айырмашылықтар (18-20 жастағылар арасындағы айырмашылықты қоспағанда) барлық топтардың көрсеткіштері арасында анық, оны біршама жас айырмасы мен дайындық деңгейіне байланысты түсіндіруге болады (жіктеу кезінде олар бір жастағы топты құрайды).

Берілген параметрдің төменгіден ортаңғы жасқа (18 жас) және жоғарғы топқа (20 жас) өтудегі өсу жылдамдығы 10% құрайды. Жоғарғы айтылғандардан көрінетіні, яғни, баскетболдағы жүйелі дайындық әсері 20 м қашықтыққа жүгіріп өту уақытының көрсеткіштерінде жеткілікті түрде айтылады.

в) Секіргіштіктің өзгеруі тік секірудің максималды биіктік көрсеткіштерінің көлемі едәуір жоғарғы жастағы топқа өтуде бірте-бірте артады. Барлық көрсеткіштер арасындағы айырмашылықтар, орта жас тобы ішіндегі айырмашылықты қоспағанда, маңыздылықтың жоғарғы деңгейінде анық (аналогиялық картина 20 м. аралықтағы максималдық жылдамдық көрсеткішін салыстыру кезінде байқалды).

Секіргіштіктің бір топтан екіншісіне өтудегі өсу көлемі құрайды: 35% (18 ден 19,20 жас), 5% (20-22 жастағы топ ішінде) және 20% (18-ден жоғарғы жастағы топ спортшылары). 18-ден 20 жастағы көрсеткіштердің жалпы өсуі 47% тең.

Баскетболмен айналысу секіrmелік көрсеткішіне дұрыс әсер етері даусыз. Бұл сапа-ойыншы дайындығының негізгі жиынтығының бірі.

г) Жылдамдыққа төзімділіктің динамикалық деңгейі.

Алынған мәліметтер төмендегідей қортындылар жасауға мүмкіндік береді: баскетболмен айналысу студенттердің дене қабілетінің (жылдамдық, төзімділік, ептілік, күштілік т.б.) дамуына күмәнсіз, дұрыс әсер етеді.

Нақты айырмашылықтар барлық жастағы топтардың көрсеткіштері арасынан (18-19 жастағы спортшы студенттер тобының нәтижелері арасындағы айырмашылықтан басқа) байқалады. Көрсеткіштердің жоғарғы көлемі 18 жастағы баскетболшыларда-39 м байқалды.

Талдау жүргізілген топтарда өсу пайызының динамикасы жас ұлғаюына байланысты мынадай болады: 32%, 2%,5%.

д) Қорғанысты орналастыруға қабілеттілікті сипаттайтын көрсеткіштердің өзгеруі.

Алынған мәліметтер берілген параметр маңызының жасқа байланысты өзгеруі біркелкі өтпейтіні туралы мәлімдейді. Негізгі өсу орта жастан (18 жас) жоғарғы жастағы топқа өтуде байқалады, оның көлемі-5%. Төменгі және екі орта жастағы топтар көрсеткіштері бірнеше төмен және шамамен бір деңгейде болады (10,5 с).

Бұл 18-20 жастағы студент-спортшылардан жеткілікті төмен болатын орналастыру жылдамдығына қатысты. Қорғаныстық ойын тиімділігі ойынның аяқталу кезеңінде бірден

артады, ол барлық жағынан, ойынның берілген компонентінің жетілуіне кететін уақытқа қажетті күштің артуымен байланысты, өйткені шабуылдаудағы ойынның техникалық-тактикалық деңгейі теңеседі және жарыстарда табысқа тек қорғанысы жақсы ұйымдастырылған команда ғана жетеді, ол жеке әрекеттің жоғарғы деңгейіне негізделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Болвачев Н.В., Гомельский В. А., Луничкин В.Г. Особенности высшего спортивного мастерства в баскетболе//Теория и практика физической культуры. 1985. N5. С. 13.
2. Болвачев Н.В. Совершенствование техники броска в баскетболе: Методические рекомендации. ГЦОЛИФК, 1990. –35с.
3. Болдырева Н.И. Педагогика: Учебное пособие.–М.: Просвещение, 1968. –526с.
4. Боранбаев К. С. Педагогические методы и средства воспитания скоростных качеств у юных футболистов на этапе начальной специализации: Дисс. на соиск. уч. ст. канд. пед. наук.- Алматы, Каз ГАСТ. 1999. 115с.

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА В СИСТЕМЕ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ

Татимова М.Н. - м.ю.н., Бижан Н.Р. - к.ю.н.
Университет им. Ж.А. Ташенева, г.Шымкент

Аннотация : В данной статье рассматриваются объективные закономерности как объекта науки - знания о наиболее значимых, глубинных качествах явлений, их связях между собой, взаимодействии, тенденциях развития.

Ключевые слова: образование, обучение, результат, система

Abstract: In the article of human capital, it is proposed to allocate capital for education, health, vocational training, migration, as well as the possession of economically significant information and motivation for economic activity

Key words: education, human capital, vocational training

Наука - это область общественной жизни, которая занимается изучением объективных закономерностей существования и развития природы и общества. Одновременно это и система достигнутых человечеством на протяжении своей длительной истории объективных знаний о наиболее существенных свойствах изучаемых явлений прошлого и настоящего. Объективные закономерности как объект науки - это знание о наиболее значимых, глубинных качествах явлений, их связях между собой, взаимодействии, тенденциях развития. Научные знания существуют во взаимосвязанной, упорядоченной системе, они логически обоснованы, доказаны, последовательно изложены. Подлинная наука всегда в непрерывном поиске истины. Это не нечто неизменное, статическое, а постоянное углубление и развитие наших представлений о мироздании, накопление знаний.

В настоящее время наука - это важнейшая производительная сила, двигатель прогресса человечества, социальный институт, оказывающий существенное влияние на развитие мировой цивилизации.

В юридическую науку включаются также те проблемы теории государства, которые непосредственно связаны с правом, без которых право не может быть глубоко и всесторонне понято и проанализировано как эффективный инструмент государственного руководства обществом. Учение о государстве в целом включается в особую науку - политологию, но изучать многие основные закономерности создания и развития государства признано также и правоведение, учитывая тесную и непосредственную связь между этими общественными явлениями, тот факт, что государство является тем

инструментом, который создает право, организует и обеспечивает исполнение юридических норм. В юридической литературе правильно отмечается, что правоведение изучает правовые свойства государства, что ее предмет - это понятие права и соответствующее правовое понятие государства[1].

Юридическая наука - эффективный инструмент познания права и его роли в жизни общества, а также совершенствование правовой системы в целом и отдельных ее элементов, ее изменения в соответствии с динамикой, постоянного преобразования общественной жизни. При этом эффективность юридической науки во многом зависит от установления тесных связей и взаимодействия с другими отраслями гуманитарной, а также и естественной науки в творческом познании государственно-правовой действительности.

Основой образования будущего является обеспечение и гарантия постоянного качества образования, от которого зависит конкурентоспособность как организаций образования, так и в целом национальной системы образования. Для вузов качество подготовки специалистов было и есть первостепенной задачей профессорско-преподавательского состава. В своих программных документах ЮНЕСКО отмечает, что «возрастание роли высшего образования идет параллельно с ростом требований к его качеству».

Качество интеллектуальных ресурсов и, прежде всего, качество подготовки специалистов с высшим образованием, способных решать самые сложные задачи во всех сферах науки, техники, технологий и общественной практики, выдвинулось в число первоочередных национальных проблем во всех странах. Таким образом, повышение качества образования, в первую очередь, высшего, является ключевой задачей, а для Казахстана - еще и актуальнейшей.

Повышение качества образовательных услуг, а также стратегия развития вузов предъявляют серьезные требования к их ресурсному обеспечению. Это относится в первую очередь к таким аспектам как подготовка магистров. Кандидатов, докторов наук, оснащение вуза современной техникой, достижение высоких результатов в науке. Конкурентоспособными на казахстанском рынке образовательных услуг являются вузы, обладающие высококвалифицированным штатным профессорско-преподавательским персоналом, хорошей материально-технической базой, условиями для занятия наукой, творческого развития.

В конкурентных условиях необходимо воспитать новое поколение талантливых и способных предпринимателей, бизнесменов и менеджеров, свободно ориентирующихся на внутреннем и международном рынках. Качественное развитие рынка образовательных услуг является определяющим фактором экономического развития страны, так как способствует повышению эффективности производства.

Человеческие ресурсы являются важнейшим фактором экономики. **Человеческие ресурсы** - это люди, составляющие трудоспособное население страны, обладающие определенным человеческим капиталом. Очевидно, что чем выше качество человеческих ресурсов, тем выше возможности для качественного экономического роста страны. То что в основе потенциала любого индивида комплекс генов сегодня ни у кого не вызывает сомнений. Если человек наделен музыкальным слухом, то высока вероятность того, что в результате развития заложенных способностей он добьется успехов на поприще музыки. Однако, если музыкальных способностей нет, и человек начисто лишен музыкального слуха, то никакими тренировками, ни учебой добиться успехов не удастся. При этом затраченное время и деньги на учебу пропадут даром. Удел такого музыканта игра для себя, но никак не для публики и тем более для заработка средств для существования. Но музыка и подобные ей виды деятельности являются публичными, и результат получается явным уже на начальной стадии. Сложнее положение, когда деятельность не является публичной и выявить профессионализм человека сложно. Как раз менеджмент - эта та сфера, когда результат труда не проявляется сразу и необходимо длительное время, чтобы

установить профессиональную пригодность того или иного специалиста. Если же принять во внимание, что в Казахстане активно действуют такие специфические человеческие отношения как протекционизм во всех его формах, то становится очевидным существующая низкая эффективность построения менеджмента, основанного на низком профессионализме менеджеров во многих частных и государственных организациях. В такой ситуации говорить об инновационном развитии экономики не приходится. Остро стоит проблема коррупции, которая также является сильным сдерживающим фактором не только развития, но и эффективного использования человеческого капитала. Построение эффективной экономики может быть реализовано лишь при соответствии деятельности общества глубинным экономическим законам, которые строятся на основании законов диалектики. Не соответствие осуществляемых обществом действий фундаментальным законам, принятие не адекватных регуляторных решений, несоблюдение фактической деятельности принятым нормативным актам, все это тормозит развитие экономики общества и соответственно его социальное развитие. Таким образом, общество для своего постоянного и наиболее быстрого развития должно постоянно следить за обеспечением соответствия своих действий фундаментальным законам экономики. Для этого необходимо, во-первых, принимать адекватные законодательные акты, а, во-вторых, обеспечивать безусловное их соблюдение на практике.

В результате конкуренции один субъект конкуренции отрицается другим, более совершенным. Чем сильнее конкуренция, тем быстрее происходит развитие конкурирующей среды. Наиболее наглядным примером является спорт, где высокий уровень конкуренции приводит к выдающимся результатам. Возьмем казахстанский спорт. Здесь присутствует высокий уровень конкуренции среди боксеров и недостаточный ее уровень в футбольной среде. Поэтому не случайно мы можем наблюдать высокие достижения отечественных боксеров на фоне постоянных неудач футболистов.

Острая конкуренция в экономике приводит к быстрому и самое главное к качественному ее развитию. В противоположность, монополия порождает застой.

Слово "качество" широко используется в быту, деловом общении, в прикладных и теоретических научных работах. Интуитивно смысл употребления этого слова понятен любому грамотному человеку. Но тем не менее анализ литературы, исследования показывают, что понятие «качество» не имеет однозначного смысла и требует дальнейшего обсуждения. В качестве философской категории «**качество**» еще рассматривалось Аристотелем, Гегелем, которые связывали его суть с бытием объекта. По мнению Э.Деминга, К.Исикавы, Джурана и др. известных специалистов в области менеджмента качества смысл «качества» рассматривается в 2-х направлениях: первое - это производство такой продукции или оказание такой услуги, характеристики которых удовлетворяют конкретным требованиям, имеющим численное значение; второе - степень удовлетворения ожиданий потребителя при применении или использовании данной продукции или услуги

Анализируя понятие "качество образования" западные ученые выделяют три основных подхода: объективистский, релятивистский и концепцию развития. В рамках объективистского подхода наиболее важными в понимании качества являются возможность объективных измерений и сравнимость результатов оценки качества различных курсов, учреждений и т.п. Данные, полученные в ходе оценивания, являются показателями не только одного учебного заведения, но дают также сравнительную картину по отношению к другим вузам.

Слово развитие является ключевым словом в подходе - концепция развития. Если релятивистский и объективистский подходы относятся к уровню внешней оценки качества образовательного процесса, то концепция развития - к уровню внутренней оценки деятельности высшего учебного заведения (преподавательский состав и студенты, обучающиеся в данном институте или университете). Это, однако, не означает, что данная концепция исключает внешнюю оценку качества.

Делая обзор по определению качества, можно отметить, что достижение конкретных образовательных целей является характерным элементом качества. Достижение практических целей эквивалентно степени качества конечного "продукта". Согласно данной концепции качество может быть отнесено к релятивистскому подходу; отдельно подчеркивается, что качество является многомерным понятием. Применительно к целям, это положение можно переформулировать так: качество измеряется относительно множества различных целей, стоящих перед участниками образовательного процесса.

Оценивание качества образовательного пространства является коллективным и многофакторным процессом, цель которого не только оценивание, но и контроль системы стандартов, отслеживание изменений и новшеств. Процесс оценивания должен быть очевидным, основанным на реальных явлениях и фактах, касающихся работы конкретных институтов и образовательных учреждений.

Следовательно, систему качества в высшем образовании можно рассматривать как:

- специальный процесс, направленный на положительный результат на "выходе";
- соответствие целям, что обозначает выполнение запросов, требований и ожиданий потребителей;
- результат капиталовложений;
- процесс усовершенствования в рамках образовательного процесса;
- трансформации, обозначающие изменения в совершенствовании, предоставлении возможностей для студентов или в развитии новых знаний.

Понимая под качеством образования качество функционирования системы образования, некоторые специалисты вместе с тем трактуют его как достижение обучающимися заданного (нормативного) уровня подготовленности. Отсюда одну из основных проблем высшего образования разработчики современной государственной политики Казахстана в области образования связывают с необходимостью достижения и превышения требований государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования. Более того, завершенность процесса стандартизации в вузах напрямую связывают с сертификацией соответствия предоставляемых образовательных услуг указанным государственным стандартам. Тем самым состояние образовательного процесса пытаются оценивать, опираясь только на результаты этого процесса.

Подтверждением приверженности этому методическому несоответствию служат закладываемые в концепцию создания комплексной системы управления качеством подготовки специалистов. Ее построение связывается с решением трех взаимосвязанных задач:

- формирование эталона качества;
- сравнение достигнутого уровня подготовки с эталоном и на этой основе оценка качества;
- выработка управляющих воздействий с целью минимизации обнаруженных отклонений.

Как видно, и в этом случае оценка качества системы управления образованием производится основе представлений об эталоне качества подготовки специалиста.

В Европе часто употребляется термин *quality assurance*, который можно перевести как обеспечение качества или уверенность в качестве. Система обеспечения качества, помимо этапов, связанных с оцениваем, включает также этапы поиска и принятия решений по усовершенствованию и этапы их внедрения. Наиболее важными характеристиками системы обеспечения качества являются ее цикличность и направленность на усовершенствование.

Проблемами обеспечения качества подготовки специалистов в вузах занимались и продолжают заниматься в Казахстане. В последние годы наша республика с точки зрения развития систем менеджмента качества проходит путь познания международного опыта.

«Индустрии менеджмента качества» существуют сейчас во всех без исключения развитых странах мира, как в сфере производства продукции, так и сфере образования. Становится очевидным, что для создания и развития такой индустрии в Казахстане необходимы согласованные действия организаций, способных обеспечивать развитие методологии и конкретных технологий менеджмента и основную роль в этом процессе должна играть высшая школа Казахстана.

Использованная литература:

1. Реформа и развитие высшего образования. ЮНЕСКО, Париж 2015.
2. Deming W.E. Out of the Crisis. - Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study,
3. Ishikawa K. What is Total Quality Control? The Japanese Way. Englewood Cliffs.- NJ: Prentice-Hall Lnc.,1985. p.44-45.
4. Juran J., Gryna F. Juran,s Qality Control Handbook. - New York: Mc Graw - Hill book Co., p. 21.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ НАКАЗАНИЯ ЗА СЕКСУАЛЬНОЕ НАСИЛИЕ

Татимова М.Н.- м.ю.н., Бижан Н.Р.- к.ю.н.
Университет им.Ж.А.Ташенева, г. Шымкент

Аннотация. Семейное право представляет собой один из самых важных и сложных аспектов юриспруденции, так как оно охватывает все сферы личных отношений в семье, от брака и развода до опеки и алиментов. Однако одной из наиболее острых проблем в этой области является насилие в семье, которое затрагивает миллионы людей по всему миру. Семейное насилие может принимать различные формы, включая физическое, психологическое, экономическое и сексуальное, и оно оказывает разрушительное влияние не только на жертв, но и на общество в целом. Насилие в семье часто остается скрытым, а жертвы сталкиваются с трудностями в поиске помощи из-за социальной стигматизации, страха перед преследованием со стороны агрессора или недостатка ресурсов. Современное законодательство и правоприменительная практика в большинстве стран стремятся бороться с этим явлением, однако существующие механизмы часто оказываются недостаточными. Эффективная защита жертв насилия требует не только юридических мер, но и комплексного подхода, включающего образование, общественное осознание и поддержку со стороны всех уровней власти.

Семейное насилие — это сложное и многогранное явление, которое охватывает различные формы агрессии, направленные на членов семьи. Оно может проявляться в нескольких ключевых аспектах:

Физическое насилие в семье — это преднамеренное нанесение телесного ущерба, которое оказывает разрушительное воздействие на физическое и психическое здоровье жертвы. Эта форма насилия наиболее заметна и часто становится причиной обращения пострадавших за помощью, однако многие случаи остаются скрытыми из-за страха, стыда или недоверия к правоохранительным органам.

Ключевые слова: фактор, жестокое обращение, парадигма, ресурс, интеллект, результат, интерпретация

Abstract: In the structure of human capital, it is proposed to allocate capital for education, health, vocational training, migration, as well as the possession of economically significant information and motivation for economic activity. Despite the contradictory understanding of the structure of human capital, all researchers are unanimous in recognizing the enormous importance of the educational factor, that is, knowledge, skills, abilities and abilities to perceive

them and periodically update - all that a formal education lays in a person. Many researchers have tried to separate the influence of the factor of education on the growth of future incomes from the effects of health, abilities, and social origin. The results that different scientists have come up with respect to the value of the educational factor practically coincide: the total impact of all factors, with the exception of education, is no more than 40%, therefore, 60% of a person's income is explained by his level of education. The role of education is not only to increase the level of income, but also to empower a person, the availability of benefits that make his life more interesting, informative, happy. Education is considered as a necessary benefit for strengthening health and ensuring active longevity of a person, for raising a healthier and more prosperous offspring, for maintaining a favorable environment, for mutual understanding between different groups of the population.

Key words: structure, human capital, legal, murder, practically coincide, abilities

В последние годы проблема насилия в отношении женщин и детей стала серьезно рассматриваться на международном уровне. Во многих частях мира жестокое обращение по-прежнему выявляется, преследуется, отрицается, преуменьшается и интерпретируется как приемлемые культурные нормы и традиции.

На основе изучения факторов, ведущих к возникновению и распространению изучаемого явления, международно-правового опыта были внесены предложения по дальнейшему совершенствованию национального уголовного законодательства. Сокращение масштабов преступного насилия имеет решающее значение для построения парадигмы безопасности человека: мира в семье, мира в обществе и в государстве.

Как сообщалось ранее, в Казахстане ужесточены наказания за жестокое обращение с детьми. В западном Казахстане полиция задержала местного мужчину по подозрению в изнасиловании двух девочек 4 и 5 лет, которые жили по соседству с ним. В 2020 году педофил пытался изнасиловать семилетнюю девочку в большом торговом центре города Алматы. К счастью, на помощь ребенку сразу пришли посетители центра и охрана, они поймали преступника и передали его полиции. В последние годы также поступали сообщения о сексуальном насилии в отношении несовершеннолетних. По данным казахстанских общественных деятелей (на конец ноября 2018 года), в 2018 году 84 ребенка были изнасилованы, 88 детей подверглись сексуальному насилию, зарегистрировано еще 138 случаев насилия. С 2018 года в Казахстане, согласно закону, к педофилам можно применять химическую кастрацию. Процедура осуществляется только на основании приговора суда в отношении лиц, склонных к совершению преступлений против сексуальной неприкосновенности несовершеннолетних на основании судебно-психиатрической экспертизы. Законодательные изменения были внесены в ответ на резкий рост случаев изнасилования детей.

По данным общественного движения "Не Молчи KZ", в Казахстане за первые полгода 2019 года было зарегистрировано 799 фактов сексуального насилия над женщинами. В 2018 году было подано 1 322 заявления по статьям 120, 121 Уголовного кодекса («Изнасилование» и «Насильственные действия сексуального характера»), из них 231 было по детям. Из этих всех заявлений только 454 ушли в суд .

Сначала 2020 года в Казахстане ужесточили наказание за изнасилование и педофилию. Изнасилование перевели из категории средней тяжести в категорию тяжких преступлений. Примирение невозможно при совершении преступлений против половой неприкосновенности.

Поскольку нормы уголовно-правового характера, предусматривающие ответственность за сексуальное насилие содержат санкции степень уголовного наказания достаточно высоко, кажется, что для того, чтобы обеспечить соблюдение принципов законности, справедливости и предотвращения противоречивые толкования и применения этих норм в практике следственных органов и судов, необходимо обратить особое внимание на соответствие этих норм, принципов и законов.

Эти статистические данные отражают не только ухудшение криминогенной ситуации, но и настоятельную необходимость проведения исследований, направленных на снижение уровня криминализации и виктимизации общества и удовлетворение практических потребностей в рекомендациях по совершенствованию правоохранительной деятельности.

Терминологическое превосходство уголовного закона, необоснованное использование специальных медицинских терминов, несоответствие санкций определенной степени риска сексуального насилия и внутренняя несостоятельность санкций, качественная дифференциация уголовной ответственности остаются недостаточными. Согласно сводным правилам, классификация преступлений на сексуальной почве, оценка сложных единичных преступлений на сексуальной почве, использование института неполного преступления и соучастия при совершении преступлений на сексуальной почве и другие вопросы требуют дальнейшего исследования и уточнения.

Необходимость решения этих и ряда других вопросов при уголовной оценке преступлений против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы личности актуализирует научный поиск путей и средств совершенствования уголовного права и практики его применения.

В настоящее время невозможно дать полную однозначную характеристику состояния научной разработанности проблемы. Так, с одной стороны, ей уделялось не значительное внимание в науке уголовного права, а с другой стороны, — она еще до конца не изучена.

Однако основные ее проблемы были рассмотрены такими учеными, как Фойницкий И. Я., Радостева Ю.В., Сердюк Л. В., Кульгавчук Е.А., Гнилицкая Д.А., Мастерс У., Джонсон В., Колодни Р., Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В., Рогов И. И., Балтабаев К. Ж., Чернышова И.А., Л.Л. Кругликов и другими.

Объектом исследования является сексуальная преступность в системно-криминологическом, уголовно-правовом и социальном аспектах.

Предметом исследования выступает комплекс теоретических и практических проблем уголовно-правового регулирования ответственности за сексуальные преступления, их системно-криминологической оценки и возможных мер, направленных на профилактику.

Цель исследования заключается в выявлении противоречивых точек зрения и проблемных вопросов, возникающих при криминализации сексуальных преступлений, и в разработке предложений по совершенствованию действующего законодательства с целью устранения его двусмысленного толкования и пробелов в уголовном регулировании ответственности за изнасилование и сексуальное насилие.

Для достижения перечисленных целей предполагает решение следующих задач:

- 1) анализ существующих уголовных мер по борьбе с изнасилованием и сексуальным насилием в Международном уголовном праве и в иностранном уголовном праве;
- 2) выявление и анализ существующих проблем в области уголовного регулирования, квалификация изнасилования и сексуального насилия;
- 3) анализ судебной практики применения национального законодательства об ответственности за преступления против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы лиц;
- 4) выявление и анализ проблем дифференциации между изнасилованием и сексуальным насилием;
- 5) выявление и анализ общих направлений уголовной политики в области борьбы с преступлениями против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы лиц, а также преступлениями против несовершеннолетних;
- 6) научное обоснование необходимости совершенствования действующего законодательства в этой области;

Положения и выводы исследования анализировались с позиций общенаучных методов познаний: диалектического, логического, исторического, сравнительного исследования, анализа и синтеза. В ходе исследования руководствовались теоретическими разработками в области философии, теории права, антропологии, медицины, психологии, психиатрии; использовал труды специалистов по криминологии, судебной психиатрии, медицины и сексологии, уголовного права, социологии и истории.

Научная новизна исследования заключается в подходе, отличающегося от предыдущего, и одним из первых (после очень важных изменений и дополнений, внесенных в Уголовный кодекс Республики Казахстан) к выявлению и анализу обстоятельств, характеризующих социальную опасность изнасилования, насильственных действий сексуального характера и их квалифицированных и особо квалифицированных видов; анализ взаимосвязи между изнасилованием и сексуальным насилием, а также предложение и научное обоснование изменений и дополнений к действующему уголовному законодательству в отношении уголовного регулирования ответственности за преступления против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы человека. Научная новизна исследования также отражена в защищаемых положениях.

Положения, выносимые на защиту:

1. Сексуальное насилие, как социальное явление, представлено как любой вид домогательства, выраженного в форме навязанных сексуальных прикосновений, принуждения к половому акту и совершение сексуальных действий в отношении кого-либо против его воли. В силу этого к сексуальному насильственному поведению относят изнасилование, а также нежелательные сексуальные комментарии и взгляды; словесные оскорбления и скабрёзные замечания; нежелательные прикосновения и ощупывания, шантаж и принуждение к близости через физический вред, трактовка женщин как товара.

2. Результаты исследования иностранного опыта в борьбе с насильственными преступлениями против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы человека будут представлять собой своего рода "иностранное общественное мнение" в отношении предложений об авторском праве по совершенствованию национального уголовного законодательства.

3. Нападения, совершенные против воли жертвы, в современном уголовном праве не находят общего регулирования, в котором нападения совершаются, в частности, не по воле жертвы. Состав преступлений против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы человека в этом смысле является своего рода исключением, на наш взгляд, необоснованным и являющимся существенным недостатком их уголовного регулирования.

Использование беззащитного государства вряд ли соответствует этимологии изнасилования и насильственных действий сексуального характера.

Представляется несправедливым регулировать ответственность за насильственные и ненасильственные формы сексуального насилия в основных компонентах изнасилования и актов насилия сексуального характера.

Объектом насильственного сексуального посягательства является сексуальная свобода человека, в ненасильственном акте сексуального характера, используя беспомощность жертвы, сексуальную неприкосновенность человека.

4. В целом анализ действующего Уголовного кодекса не только позволяет понять систему преступлений против сексуальной свободы и сексуальной неприкосновенности человека, но и делает следующий важный вывод: уголовное законодательство в этой части значительно изменилось, улучшилось, что отражает стремление государства сделать человеческие условия более безопасными. Разработка состава сексуального принуждения явилась естественным результатом разработки уголовного законодательства об ответственности за сексуальные преступления, которое отвечает потребностям правоприменительной практики и соответствующим мнениям представителей различных отраслей знаний. Подход, принятый законодателем, является несомненным шагом вперед

в развитии уголовного законодательства Республики Казахстан в области защиты сексуальной свободы и сексуальной неприкосновенности личности.

5. В соответствии с вышеизложенным мы считаем, что нынешний вариант примечания к статье 122 УК РК нуждается в корректировке, поэтому мы предлагаем следующий вариант:

Мы считаем, что это добавление будет способствовать более справедливой дифференциации ответственности за насильственные преступления против сексуальной неприкосновенности и сексуальной свободы человека на основе возрастных критериев, которые характеризуют личность жертвы.

С другой стороны, мы в большей степени согласны с необходимостью регулирования соответствующих деяний в качестве особого, особо квалифицированного вида ответственности за ненасильственные сексуальные преступления в отношении лиц, находящихся в беспомощном положении.

6. Учитывая вышеизложенное, предлагаем:

1. Пожизненный срок для педофилов
2. Химическая кастрация педофилов
3. Более строгое наказание для родителей, опекунов и педагогов
4. Наказание за растление малолетних родителями и опекунами
5. Включить статью «Сексуальное домогательство»
6. Полностью исключить примирение сторон в деле о сексуальном насилии будет

исключено

7. Отмена условно-досрочного освобождения

Теоретическая основа исследования заключается в том, что отдельные положения и выводы, содержащиеся в работе, могут способствовать успешному решению теоретических задач, стоящих перед наукой уголовного права.

Полученные результаты могут быть использованы в законотворческой деятельности по совершенствованию правового регулирования вопросов, связанных с защитой жизни и здоровья, как основных объектов уголовно-правовой охраны, а также в правоприменительной деятельности.

Указанные материалы могут быть использованы в дальнейшей научно-исследовательской деятельности и в учебном процессе при изучении курса «Уголовное право Республики Казахстан», «Криминология», а также при подготовке учебников, учебных пособий и монографий.

Практическая значимость результатов исследования может быть выражена в совокупности рекомендаций и предложений по совершенствованию уголовного законодательства в части регламентации ответственности за изнасилование и насильственные действия сексуального характера. Результаты комплексного исследования могут быть использованы в учебном процессе при изучении соответствующих тем, особенной части курса Уголовного права, а также в системе повышения квалификации в качестве учебного пособия в помощь практическим работникам системы правоохранительных органов, занимающихся проблемами профилактики, предупреждения, пресечения и расследования «половых преступлений».

Публикации основанных материалов работы:

Основные теоретические положения, рекомендации, выводы исследования опубликованы в научной статье на тему «Насильственные преступления сексуального характера, совершаемые в отношении малолетних и несовершеннолетних: ответственность и предупреждение» материалы международной научно-практической конференции «Наука высших школ 2021».

Структура и объем диссертационного исследования обусловлены характером работы, уровнем ее разработки, а также задачами исследования.

В результате проведенного исследования, нами были получены следующие основные выводы:

1. Сексуальное насилие как социальное явление представлено как любой вид домогательств, выражающийся в форме принуждения к половому акту, принуждения к половому акту и совершения половых актов против кого-либо против его воли. По этой причине сексуальное насилие включает изнасилование, а также нежелательные сексуальные комментарии и взгляды; словесные оскорбления и ненормативную лексику; нежелательные прикосновения и чувства, шантаж и принуждение к близости посредством физического вреда, обращение с женщинами как с товаром.

Следует сказать, что жертвой сексуального насилия может быть человек любого возраста и пола.

Что касается решения вопроса о системе половых преступлений, в советской литературе их чаще всего подразделяли на три группы:

- а) посягательства на половую свободу взрослых;
- б) посягательства на половую неприкосновенность несовершеннолетних и лиц, не достигших половой зрелости;
- в) иные половые преступления.

2. Выводы, полученные в этой части исследования, будут служить критерием для оценки допустимости тех или иных авторских предложений, что представляется вынужденно необходимым, исходя из положений части 2 статьи 1 УК РК, который относит общепринятые принципы и нормы международного права к основам внутреннего уголовного законодательства.

Результаты изучения зарубежного опыта уголовно-правового противодействия насильственным преступлениям против половой неприкосновенности и сексуальной свободы личности составят своеобразное «зарубежное общественное мнение» относительно предложений автора по совершенствованию отечественного уголовного законодательства.

Представляется возможным обобщить анализ особенностей зарубежного уголовного законодательства об ответственности за насильственные «сексуальные» преступления в следующих тезисах:

- Законодательство многих зарубежных стран не делает различий между определениями изнасилования в зависимости от гендерных характеристик преступника и жертвы, и не устанавливает ответственность, по сути, за сексуальную агрессию.

- Супружеское сексуальное насилие теряет контроль над некриминальным поведением и является уголовно наказуемым деянием в большинстве стран.

- Для различия насильственных действий сексуального характера, объективно различающихся по степени опасности и развратных действий, в уголовных законах многих стран, характеризующих насильственные действия сексуального характера, используется термин «половое проникновение», который включает в себя не только насильственное совокупление между преступником и жертвой, а также другие действия, объективно состоящие в «сексуальном проникновении с использованием гениталий или других частей тела, а также любым предметом» или «прикосновении с использованием любого предмета к интимным частям тела жертвы с целью сексуального удовлетворения или возбуждения».

- Во многих странах использование беспомощного состояния жертвы в буквальном смысле изнасилования не является и представляет собой самостоятельный противоправный акт.

- Законодательство некоторых стран регулирует разграничение ответственности за совершение насильственного преступления, посягающего на сексуальную свободу или сексуальную неприкосновенность двух или более лиц.

- Ненасильственные формы нетрадиционных сексуальных отношений декриминализованы в подавляющем большинстве стран.

3. Преступления против воли жертвы нельзя найти в современном уголовном праве в том же контексте, что и убийства против воли жертвы. В этой связи преступления против

половой неприкосновенности и половой свободы личности, на наш взгляд, безосновательны и представляют собой существенный недостаток их уголовного законодательства.

Использование беспомощности сочетается с этимологией изнасилования и сексуального насилия.

Ответственность за ненасильственные и насильственные формы изнасилования и регулирование ключевых элементов сексуального насилия представляется несправедливой.

Объектом преступной агрессии в насильственных сексуальных действиях является сексуальная свобода личности, несостоятельность жертвы - в сексуальных ненасильственных действиях - сексуальная неприкосновенность личности.

С учетом вышеизложенного и осознавая достаточно высокую степень общественной опасности использования беспомощного состояния потерпевшего при совершении в отношении него сексуальных действий, предлагаем:

1) использование беспомощного состояния потерпевшей (потерпевшего) исключить из числа альтернативных составообразующих признаков изнасилования и насильственных действий сексуального характера;

2) дополнить Уголовный кодекс РК статьей 123 в следующей редакции:

«Статья 123. Посягательство на половую неприкосновенность беспомощного лица

Не связанные с применением насилия половое сношение, мужеложство, лесбиянство или иные действия сексуального характера, совершенные в отношении лица, не способного во время их совершения сознавать их фактический характер, наказываются...».

В связи с вышеизложенным, на основе анализа объектов уголовно -правовой охраны при регламентации ответственности за изнасилование и насильственные действия сексуального характера в ст. 120 и в ст. 121 УК РК считаем такую раздельную регламентацию излишней и не обоснованной, а потому в целях ее устранения предлагаем:

- Исключить из Уголовного кодекса РК статью 120, дополнив диспозицию статьи 121 УК РК ссылкой на изнасилование как вид насильственных действий сексуального характера, оставив прежним наименование статьи;

- С учетом данного предложения и предложения о редактировании содержания рассматриваемых преступлений в зависимости от беспомощности потерпевшего предлагаем следующую редакцию статьи 121 Уголовного кодекса РК:

Статья 121. Насильственные действия сексуального характера

Половое сношение, мужеложство, лесбиянство или иные действия сексуального характера, совершенные с применением насилия к потерпевшей (потерпевшему) или другим лицам, а равно под угрозой применения такого насилия,- наказываются...

Кроме того, одним из аргументов в пользу такого объединения рассматриваемых составов, на наш взгляд, является и то обстоятельство, что при регламентации ответственности за иные преступления, степень опасности которых зависит, в том числе от их сопряженности с изнасилованием или насильственными действиями сексуального характера, используется терминология, объединяющая их в одно целое.

Мы пришли к выводу о необходимости разграничения на три группы законодательной регламентации всех преступлений, против половой неприкосновенности и половой свободы личности в зависимости от различий основных непосредственных объектов посягательств и от различных по степени общественной опасности способов воздействия на охраняемые правоотношения:

1. Преступления, посягающие на половую свободу личности (совершенные с применением насилия половое сношение, мужеложство, лесбиянство, иные действия сексуального характера или развратные действия; понуждение к действиям сексуального характера).

2. Посягательства на половую неприкосновенность лиц, находящихся в беспомощном состоянии (не связанные с применением насилия половое сношение,

мужеложство, лесбиянство или иные действия сексуального характера, а также развратные действия, совершенные в отношении лица, не способного во время их совершения сознавать их фактический характер).

3. Преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних (действующие редакции ст. 120 п. 3-1, ст. 122 и ст. 124 УК РК).

4. В целом анализ действующего Уголовного кодекса позволяет не только разобраться в системе преступлений против сексуальной свободы и неприкосновенности человека, но и сделать следующие важные выводы: уголовное право в этом разделе существенно изменилось и усовершенствовалось, отражая государственный. Создание принудительного органа стало закономерным результатом развития уголовного законодательства об ответственности за преступления на сексуальной почве, отвечающего потребностям правоприменительной практики и соответствующим мнениям представителей различных сфер образования. Установленный законодателем подход является шагом в развитии уголовного законодательства РК в части обеспечения защиты половой свободы и половой неприкосновенности.

Подобный вариант квалификации возможен при соответствующем изменении положений Уголовного кодекса РК:

1) дополнения составов насильственных половых преступлений квалифицирующим признаком «совершенное в отношении двух или более лиц»;

2) объединения составов изнасилования и насильственных действий сексуального характера в предложенную выше авторскую «объединенную» редакцию ст. 121 УК РК.

5. Предлагаем следующую регламентацию преступности и наказуемости основных и квалифицированных видов изнасилования и насильственных действий сексуального характера в зависимости от возрастных критериев.

1. Мы рекомендуем оставить наказание за изнасилование и сексуальное насилие без изменений. Приговоры от трех до шести лет лишения свободы определяют категорию серьезных преступлений, включая, конечно, изнасилование и сексуальное насилие.

2. Преступления против несовершеннолетнего потерпевшего исключаются из третьей части рассматриваемых положений, вторая часть определяется как квалификационная, а санкции второй части остаются в нынешней редакции: от четырех до десяти лет лишения свободы. Такое перемещение, с одной стороны, ужесточает наказание не только за сексуальную свободу человека, но и за ущерб нормальному умственному и нравственному развитию несовершеннолетней жертвы; с другой стороны, такое ужесточение наказания за ущерб незащищенным общественным отношениям без насилия не влияет на изменение категории совершенного преступления.

3. Вместо убранного из третьей части, рассматриваемых норм признака «несовершеннолетний» в указанные части, добавить признак несовершеннолетнего, не достигшего шестнадцатилетнего возраста, оставив в действующей редакции санкции части третьей: лишение свободы от восьми до пятнадцати лет. Данная поправка предусматривает суровое наказание за нанесение ущерба трем объектам уголовной защиты: половой свободе, половой неприкосновенности и нормальному умственному и нравственному развитию несовершеннолетних.

4. Рекомендуется оставить четыре части и их санкции без изменений, что также соответствует предложенному нами алгоритму, поскольку насилие в отношении несовершеннолетних намного опаснее действий в отношении несовершеннолетних.

В соответствии с выше изложенным считаем, что действующая редакция примечания к статье 122 УК РК нуждается в корректировке, в связи, с чем предлагаем следующую его редакцию:

Мы считаем, что такое дополнение будет способствовать справедливому разграничению ответственности за насильственные преступления против неприкосновенности личности и сексуальной свободы на основе возрастных критериев, характеризующих потерпевшего.

Использованная литература:

1. Уголовный кодекс РК.-Алматы, 2024г.
2. Конституция РК от 30.08.1995г. (с изменениями)
3. Ishikawa K. What is Total Quality Control? The Japanese Way. Englewood Cliffs.- NJ: Prentis-Hall Lnc.,1985. p.44-45.

КИНО ӨНДІРІСІНІҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ

Г.Ж.Жасан – э.ғ.м., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/
Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3835-0224>, e-mail: g.zhasan@mail.ru

М.Е.Мунасипова – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, аға оқытушы
«Халықаралық туризм және қонақжайлылық университеті» КЕАҚ, Түркістан/
Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5604-2398> e-mail: munasipova62@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада кино өндірісінің Қазақстан экономикасындағы маңызы қарастырылады. Киноиндустрияның елдің экономикалық дамуына тигізетін әсері, мемлекеттік қолдау, қаржыландыру, жұмыс орындарын құру және мәдени туризмді дамыту сияқты аспектілер талданады. Қазақстан киноөндірісінің соңғы жылдардағы даму динамикасы мен экономикалық көрсеткіштері, сондай-ақ кино саласына салынған инвестициялар мен жұмыс күшінің артуы жөнінде статистикалық деректер ұсынылады. Мақалада киноиндустрияның мәдени дипломатияға, халықаралық қатынастарға және Қазақстанның халықаралық аренадағы имиджін жақсартуға қосатын үлесі де зерделенеді. Қазақстан кино өнерінің дамуы мемлекет тарапынан берілген қаржылай көмек, халықаралық кинофестивальдерге қатысу және киноиндустрияның инфрақұрылымын жетілдіру арқылы қолдау тауып отырғаны атап өтіледі. Қорытынды бөлімде киноөндірісінің болашақтағы даму перспективалары мен оның экономикалық тиімділіктері туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: креативті экономика, креативті индустрия фильм, субсидия, кассалық жинақтар, фильмнің бюджеті, продюсер.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение киноиндустрии для экономики Казахстана. Анализируется влияние киноиндустрии на экономическое развитие страны, государственная поддержка, финансирование, создание рабочих мест и развитие культурного туризма. Приводятся статистические данные о динамике развития казахстанской киноиндустрии в последние годы, экономических показателях, а также о росте инвестиций в кинематографию и увеличении числа рабочих мест в этой сфере. В статье также рассматривается вклад киноиндустрии в культурную дипломатию, международные отношения и улучшение имиджа Казахстана на мировой арене. Отмечается поддержка развития казахстанского кино через государственное финансирование, участие в международных кинофестивалях и улучшение инфраструктуры киноиндустрии. В заключении делаются выводы о перспективах дальнейшего развития киноиндустрии и ее экономической эффективности.

Ключевые слова: креативная экономика, креативная индустрия, фильм, субсидия, кассовые сборы, бюджет фильма, продюсер.

Abstract. This article discusses the significance of the film industry for the economy of Kazakhstan. It analyzes the impact of the film industry on the country's economic development, government support, funding, job creation, and cultural tourism development. Statistical data on the dynamics of the development of Kazakhstan's film industry in recent years, economic indicators, as well as the growth of investments in cinematography and the increase in the number of jobs in this sector, are provided. The article also examines the contribution of the film

industry to cultural diplomacy, international relations, and the improvement of Kazakhstan's image on the global stage. It highlights the support for the development of Kazakh cinema through state funding, participation in international film festivals, and the improvement of the film industry infrastructure. The conclusion outlines the prospects for further development of the film industry and its economic efficiency.

Key words: creative economy, creative industry, film, subsidy, box office, film budget, producer.

Дәстүрлі түрде креативті индустрияларға мәдениет саласындағы төмендегі бағыттар жатады, олар өз қызметінен немесе тауарларынан жақсы табыс табады:

- кино, теледидар және бейнемазмұн өндірісі;
- шоу-бизнес, концерттер, көңіл көтеру шаралары;
- музыкалық дискілер;
- кітаптар және кітап өнімдері;
- қолөнер бұйымдары, сувенирлер.

Осы аталған салалардан кино өндірісі табысы да , бағыты да ерекше дамып жатқан жетекші сала.

Кино индустриясы – бұл тек өнер саласы ғана емес, сонымен қатар экономикалық тұрғыдан үлкен маңызға ие сектор. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, кино өндірісі мемлекеттер үшін мәдениет пен экономика арасындағы көпір ретінде қызмет етеді. Қазақстандағы кино индустриясы да экономикалық процестерге әсерін тигізіп, жұмыспен қамту, инвестициялар тарту, туризм саласының дамуына ықпал етеді. Қазақстандағы киноиндустриясы посткеңестік кезеңде жаңа идеялар мен форматтардың пайда болуымен жедел дамыды. Ал соңғы жылдары мемлекет кино өндірісін мәдени сәйкестікті нығайту және экономикалық өсудің құралы ретінде қолдай бастады.

Қазақстанның киноиндустриясы соңғы жиырма жылда айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, экономикалық және мәдени даму үдерістеріне әсер етті. 2001 жылдан 2025 жылға дейінгі аралықтағы статистика кинотеатрлардың санының, көрермендер ағынының және көрсетілімдерден түскен табыстың өсіп отырғанын көрсетеді. Бұл өзгерістер елдің мәдени және экономикалық дамуымен, сондай-ақ жаңа технологиялардың енгізілуімен байланысты.

Қазақстанда кино өндірісінің даму процесі тәуелсіздік алғаннан кейін айтарлықтай ілгерілеушілік көрсетті. Мемлекеттік деңгейде кино өнерін дамытуға бағытталған түрлі бағдарламалар қабылданып, киноиндустрияны қолдау үшін қаржылық және инфрақұрылымдық шаралар қарастырылды. Осы кезеңде «Қазақфильм» студиясы жаңартылып, жаңа кино жобалары дүниеге келді. Қазақстанда фильмдер түсіруге арналған арнайы мемлекеттік гранттар, бағдарламалар мен қорлар құрылды, бұл кино саласының дамуына ықпал етті.

Қазақстандағы кино өндірісі 2000 жылдардың соңынан бастап халықаралық аренада да танылуда. Шетелдік кино фестивальдерде қазақстандық фильмдер көптеген марапаттарға ие болып, отандық киноның деңгейін көтерді. Бұл Қазақстан киносының әлеуетін танытуға мүмкіндік беріп, шетелдік инвесторлардың қызығушылығын арттырды.

Мемлекет тарапынан көрсетілетін қолдаудың негізгі шараларына киножобаларды қаржыландыру, киноөндірушілерге салықтық жеңілдіктер, кадрларды даярлау және олардың біліктілігін арттыру бойынша шаралар, сондай-ақ инвестициялық субсидиялар кіреді. Кино өндірісі жаңа жұмыс орындарын құрумен қатар, туризмге де оң әсер етуі мүмкін. Оның экспорты мемлекеттік табысты арттырып, мәдени алмасуды дамытуға ықпал етеді.

Кино өндірісінің экономикалық ықпалы

Кино өндірісінің экономикаға тікелей және жанама ықпалы көп қырлы. Ол тек қана мәдениетті дамыту үшін емес, басқа да маңызды экономикалық көрсеткіштерге әсер етеді:

• **Туризм:** Кино түсірілген орындар мен табиғи аймақтар туристердің қызығушылығын тудырады. Мысалы, белгілі бір фильмдер түсірілген жерлерге келетін

туристер саны артқанда, туризм саласы дамиды, бұл өз кезегінде экономикаға қосымша пайда әкеледі.

• **Инвестициялар:** Кино өндірісі шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал етеді. Халықаралық ынтымақтастық, шетелдік продюсерлер мен студиялардың қатысуы арқылы елімізге жаңа қаржылық ресурстар мен технологиялар келеді. Бұл кино индустриясының әрі қарай дамуына мүмкіндік береді.

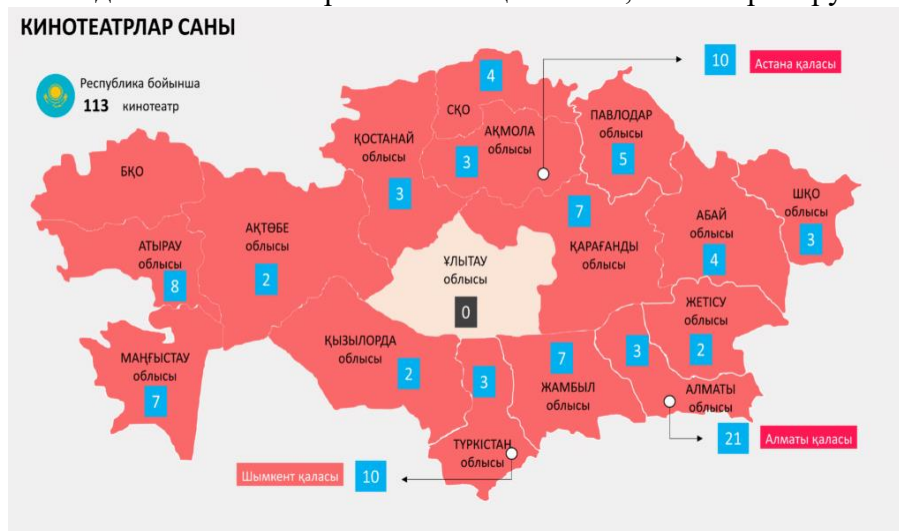
• **Жұмыспен қамту:** Кино өндірісі түрлі мамандарды жұмысқа алады. Әрбір кино түсіру жобасы мыңдаған жұмыс орындарын ашады. Бұл өз кезегінде халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

Қазақстан да креативті индустрияларды дамытуға бағытталған шараларды қабылдап отыр. 2021-2025 жылдарға арналған креативті индустрияларды дамыту тұжырымдамасы бойынша келесі мақсаттар қойылды:

• Креативті экономиканың үлесін 2025 жылға дейін 5%-ға дейін арттыру. 2021 жылы бұл көрсеткіш 3,14% болды.

• Креативті индустрияларда жұмыспен қамтылғандар санын 4%-ға арттыру.

• Саладағы кіші және орта бизнестің санын 1,5 есеге арттыру.

Дереккөз: ҚР ҰСБ <https://www.gov.kz/memleket/entities/dep-stat-shymkent?lang=kk>

Кинотеатрлар санының өсуі 2001 жылы Қазақстанда 68 кинотеатр жұмыс істесе, 2025 жылы олардың саны 113-ге жеткен. Бұл өсім елдегі урбанизация, халықтың киноға деген қызығушылығының артуы және киноиндустрияның коммерциялық әлеуетінің кеңеюі сияқты факторлармен түсіндіріледі. Алматы және Астана, Шымкент қалаларында кинотеатрлар саны көп, бұл қалалардың экономикалық және демографиялық жағдайымен тығыз байланысты.

2023 жылғы деректер бойынша, Ұлытау облысында кинотеатр тіркелмеген, ал жалпы 113 кинематографиялық ұйымның 89-ы жекеменшікке тиесілі, яғни жеке сектор кино көрсетілімінде басым рөл атқарады. Мемлекеттік меншікке 25 ұйым кіреді, ал жеке кәсіпкерлердің 29 ұйымды құрауы салада шағын бизнестің дамуын көрсетеді. Шетелдік меншіктің саны төрт ұйыммен шектелген.

Киносеанстар саны 2002 жылы 69 600-ды құраса, 2012 жылы бұл көрсеткіш 420 135-ке жетті. Көрермендер саны 2002 жылы 2,8 миллионнан 2023 жылы 13 миллионға дейін өсті. Бұл деректер Қазақстан тұрғындарының киноға деген қызығушылығының артқанын және киноиндустрияның мәдени өмірдегі маңызды рөлін күшейткенін айқындайды.

Табыстың өсуі. Кинотеатрлардан түскен табыс 2002 жылы 634 миллион теңгені құраса, 2025 жылы бұл көрсеткіш бірнеше миллиард теңгеге жеткен. Бұл табыстың өсуі билеттердің бағасының артуымен, кинотеатрлардың техникалық жабдықталуының жақсаруымен және көрсетілімдер санының өсуімен байланысты. Осы орайда төменде көрсетілген кестеден фильмдердің кассалық жинағының деңгейі артып жатқанын көре аламыз.

	Фильм атауы	Режиссер	Шығарылған жылы	Жанр	Кассалық табыс	Мазмұны
	Шал	Ермек Тұрсынов	2012	Драма	1 миллиард теңге	Қарттар мен жастар арасындағы байланыс туралы драма.
	Келин Сабина	Әділхан Ержанов	2016	Комедия	1 миллиард теңге (шамамен 2,5 миллион доллар)	Этникалық ерекшеліктер мен мәдениет туралы әзіл.
	Брат или брат 2	Виктор Беккер	2014	Комедия, драма	800 миллион теңге	Қазақ жастарының өмірі мен қарым-қатынасы туралы фильм.
	Бизнес по-казахски	Кенжебек Шалкар	2016	Комедия	1 миллиард теңге	Кәсіпкерлік әлемі туралы комедиялық фильм.
	Томирис	Ақан Сатаев	2019	Тарихи драма	2 миллиард теңге (шамамен 5,2 миллион доллар)	Сақ патшайымы Томирисінің ерлік жолы туралы тарихи фильм.
	Аманат	Ермек Тұрсынов	2019	Драма	1,5 миллиард теңге (шамамен 3,9 миллион доллар)	Қазақ халқының батырлары мен тарихы туралы драма.
	Жездуха	Ернар Нургалиев	2023	Комедия	1,05 миллиард теңге	Оңтүстік Қазақстаннан шыққан отбасы елдің солтүстігіндегі ауылға көшіп келеді. Сол кездегі шытырман оқиғаларға негізделген комедия.
	Дәстүр	Куаныш Бейсек	2023	Хоррор, фантастика	1,7 миллиард теңге	Қазақи дәстүрді ұстанған ауылдағы

						белгілі кәсіпкердің ерке баласы аз қамтылған отбасының 11 сынып оқитын қызын зорлау оқиғасынанын басталған қиындықтарға негізделген қорқынышты фильм.
	Заманбек	Дархан Саркенов	2024	Драма, комедия, фантастика	1,4 миллиард теңге	Өткен уақытқа тап болған Азат атанасының тағдырын өзгертуге шешім қабылдайтынын көрсететін фильм.
0	Таптым-ау сені 2	Анвар Матжанов	2024	Комедия	1,1 миллиард теңге	Сәуле мен Жексен бала сүйгісі келеді, бірақ бұл оларға оңайға түспейтінін түсіндіретін, соңында бақытқа жететіні туралы комедиялық фильм.
1	Qazaq alemi	Нұрлан Қоянбаев	2024	Комедия	483 526 470	«Qazaq Alemi» – бұл өзін-өзі тану, шынайы достық және махаббат үшін қаншалықты алысқа баруға болатыны туралы комедия. Фильм жеңіл әзілге, жанға жылу сыйлайтын атмосфераға және бұл саяхатты

						ұмытылмас ететін жарқын кейіпкерлерге толы.
2	а	Молд Абдусаид Шайхисламулы	2025	Коме дия	1,1 миллиард теңге	Өте қатыгез адам бастығының тапсырмасын орындамай сатқын атанып, оны өлтіруге ТМД бандиттері біріккенін сипаттайтын фильм. Енді ол жасырылу үшін мешітке тығылады. Мешіттен басталған оқиғалар сол қатігез адамның өміріне қалай әсер ететінін баяндайтын фильм.

***Кесте – 1. Киноиндустрия бойынша Қазақ киноларың кассалық табысы**
(автор өзі құрастырған)

Қазіргі уақытта кино саласында бірнеше өзекті мәселелер бар. Біріншіден, инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы – басты қиындықтардың бірі. Киноөндірісі дамыған елдермен салыстырғанда, біздің елде түсірілім алаңдары, заманауи кинотеатрлар мен техникалық құралдардың жетіспеушілігі анық байқалады. Бұл жағдай кино өндірісінің сапасына және оның халықаралық нарықта бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер етуде.

Екіншіден, жеке сектор тарапынан киноиндустрияға инвестициялардың төмен деңгейде болуы да маңызды проблема болып табылады. Бұл салаға мемлекеттік қолдаудың маңызы зор екендігін көрсетеді, бірақ сонымен қатар жеке инвестициялар аз болғандықтан, кино өндірісі жоғары бәсекеге дайын емес.

Үшіншіден, отандық фильмдердің контенті шетелдік туындылармен салыстырғанда бірқалыпты әрі әртүрлілік жоқ. Отандық өнімдер көрерменнің түрлі талғамын қанағаттандыруға толықтай мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, отандық фильмдерге арналған маркетинг және промоушен жүйесінің әлсіздігі де өзекті мәселелердің бірі. Бұл жағдай отандық кинолардың ел ішіндегі және шетелдегі таралуына кедергі келтіреді.

Копродукция мәселесі де шешімін табуды қажет етеді. Халықаралық деңгейде серіктестіктің аз болуы Қазақстанның киноиндустриясының әлемдік нарыққа шығуына тосқауыл болады. Алайда, мемлекет тарапынан бұл мәселені шешуге арналған қолдау шаралары жүзеге асырылуда, мысалы, копродукцияларға арналған қаржыландыру.

Кино индустриясындағы кадрлар мәселесі де бар. Қазіргі таңда Қазақстанда кино өндірісіне қажетті мамандықтарды оқытатын төрт жоғары оқу орны бар: Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, «Шабыт» Қазақ Ұлттық өнер университеті, Almaty Management University және Turan Film Academy. Дегенмен, кино индустриясының түрлі саласын қамтитын мамандықтар саны жеткіліксіз. Осыған байланысты мемлекет

кадрларды даярлау және олардың біліктілігін арттыруға бағытталған шараларды қабылдап отыр.

Ақырында, авторлық құқық, дистрибуция және қарақшылық мәселелері де өзекті болып тұр. Шетелдік туындыларды аудару мен тарату кезінде интеллектуалдық меншікті қорғау мәселелері туындайды, сондай-ақ, орыс тіліндегі қарақшылық аудармалардың кең таралуы да проблеманы ушықтырады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда кино өндірісінің үлкен әлеуеті бар. Сонымен қатар, Орта Азия аймағында да жақсы көрсеткіштерге қол жеткізуге мүмкіндік бар. Мемлекет тарапынан жасалып жатқан қолдау шараларының арқасында кино индустриясының дамуының болашағы зор. Бірақ, инфрақұрылым мәселелері, авторлық құқық және жеке сектор арасындағы бәсекенің орташа деңгейде болуы осы саладағы дамуды тежеп отырған негізгі факторлар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақфильм киностудиясы. (2020). Қазақстанның кино өнері: даму бағыттары мен жетістіктері. Алматы: Қазақфильм баспасы.
2. Тұрсынбаев, А. (2019). Қазақстандағы киноөндірісінің даму мәселелері мен болашағы. Алматы: Өнер баспасы.
3. Қазақстанның кино саласының даму динамикасы. (2021). Журнал "Кино және мәдениет", 3 том, 25-31 бет.
4. Сатаев, А. (2021). Томирис: Қазақстанның кино өнерінің халықаралық аренадағы жетістігі. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
5. Әуелбекова, Ж. (2022). Қазақ киносының болашағы: инфрақұрылымдық мәселелер және жеке сектордың ролі. Қазақ ұлттық өнер академиясының ғылыми журналы, 12(4), 45-56.
6. Байжанова, К. (2020). Кино өндірісіндегі кадр мәселесі және оның даму жолдары. Қазақстанның мәдениеттану ғылымы, 7(2), 42-48.
7. Қазақстандағы копродукция мен халықаралық серіктестік. (2021). Кино индустриясын дамыту: мәселелер мен шешімдер. Алматы: Turan Press.
8. Авторлық құқық және интеллектуалдық меншік Қазақстанда. (2020). Алматы: Заң ғылымы және құқық орталығы.
9. Жаңа технологиялар және киноиндустрия. (2021). Журнал «Қазіргі заман киносы», 15(2), 33-40 бет.
10. <https://www.kinopoisk.ru/>

ДВИЖЕНИЕ РОБОТА НА БАЗЕ VMX-PI

Тумашбаев Сабит Русланович

жаратылыстану ғылымдарының магистрі,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

<https://orcid.org/0009-0001-2319-6048>, slordtsr@gmail.com

Кеңесбек Ердәулет Қайратұлы

ИЭФ-23-9к1 тобының студенті,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

mrerikman17@gmail.com

Аннотация. Робототехника становится неотъемлемой частью современного образования, а платформы вроде VMX-pi от Studica Robotics делают этот процесс доступным и увлекательным. На базе Raspberry Pi, VMX-pi сочетает гибкость программирования с надежностью аппаратного контроля. В этой статье мы разберем, как

собрать и запрограммировать мобильного робота для участия в соревнованиях WorldSkills, используя связку VMX-pi и контроллера моторов Titan Quad.

Ключевые слова: робот, Studica Robotics, VMX-pi, Raspberry Pi, движение робота, Titan Quad

Abstract. Robotics is becoming an integral part of modern education, and platforms like VMX-pi from Studica Robotics make this process accessible and exciting. Based on Raspberry Pi, VMX-pi combines programming flexibility with reliability of hardware control. In this article, we will look at how to assemble and program a mobile robot to participate in WorldSkills competitions using a combination of VMX-pi and a Titan Quad motor controller.

1. Аппаратная часть: подключение компонентов

1. VMX-pi — это компактный контроллер, созданный специально для образовательных проектов. Его ключевые особенности:

- Работает на Raspberry Pi 3/4 (поддержка Linux и Windows).
- Поддержка интерфейсов: USB, HDMI, Ethernet, GPIO, I²C, SPI.
- Интеграция с датчиками и периферией через 32 цифровых/аналоговых входа.

2. Контроллер Titan Quad подключается к VMX-pi через порт CAN (Controller Area Network) и позволяет управлять 4 моторами одновременно.

Этапы подключения:

1. Питание VMX-pi:

2. Используйте 2-контактный провод для подачи питания от Titan Quad к VMX-pi.

Это гарантирует синхронизацию работы плат.

Подключение моторов:

1. Каждый мотор подключается к одному из портов M0, M1, M2, M3 на Titan Quad.

2. Для точного контроля скорости и положения добавьте энкодеры к 4-пиновому разъему ENC

2. Программирование робота:

1. Первым делом нужно скачать официальную библиотеку WPILib с официального сайта. Вместе с ней необходимо загрузить текстовый редактор Visual Studio Code. Однако при установке библиотеки WPILib можно указать, чтобы они скачивались вместе. Теперь пошагово объясню, как установить все необходимые библиотеки с подробностями.

Сначала зайдите на сайт <https://docs.wsr.studica.com/en/latest/> и скачайте библиотеку WPILib. В верхней части страницы найдите раздел Important и выберите WPILibInstaller. Затем просто следуйте инструкциям, представленным на сайте.

Если у вас нет Visual Studio Code, то при скачивании WPILib нажмите на Select/Download VS Code – редактор установится автоматически. Затем просто продолжайте установку WPILib.

2. Следующим шагом нужно создать новый проект

Откройте FRC VS Code 2020 и нажмите Ctrl + Shift + P → выберите WPILib: Create a new project (рисунок 1).

Рисунок 1 – Окно создания нового проекта

В окне создания проекта:

1. Выберите тип проекта: Template.
2. Язык программирования: Java.
3. Базовый шаблон: Command Robot.
4. Укажите папку для сохранения и задайте имя проекта.
5. Введите номер команды (1724).
3. Установка расширения VMXpi

Для управления файлом в папке проекта было создано расширение VSCode build.gradle. Расширение позволяет проекту переключаться между roboRIO и VMXpi в качестве целей для развертывания.

Чтобы установить расширение, перейдите на вкладку «Расширения» на левой панели или нажмите .Ctrl + Shift + X. В строке поиска введите VMX (Рисунок 2).

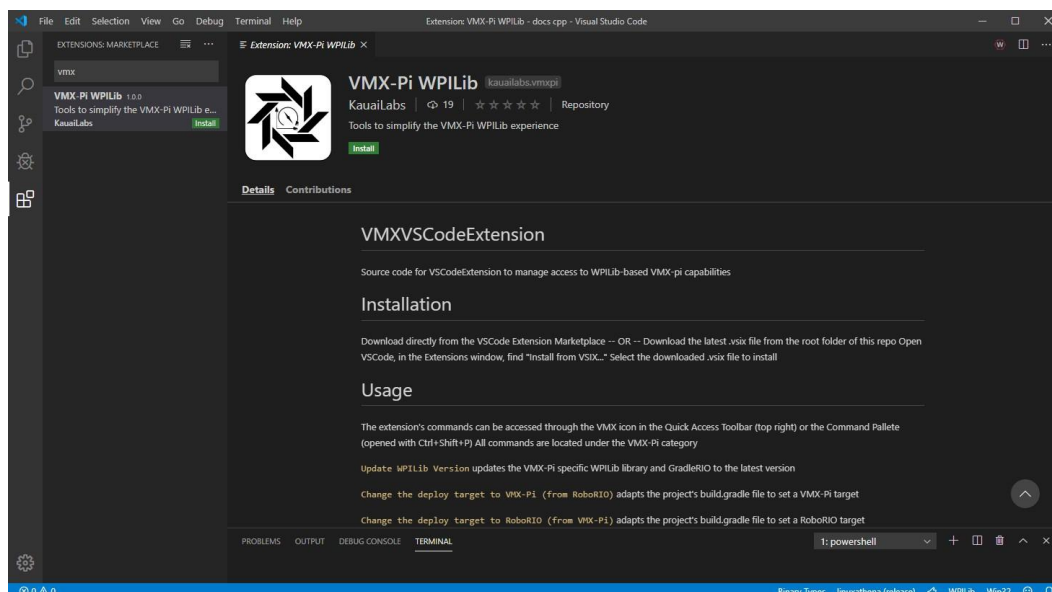

Рисунок 2 –Расширение VMXpi во вкладке «Расширения»

Установка прошла успешно, если рядом с логотипом WPILib появится логотип VMXpi (рисунок 3).

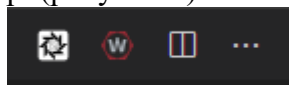

Рисунок 3 – Логотип VMXpi, сообщающий об успешной установке расширения

4. После этого необходимо установить библиотеки поставщиков:

1. Нажмите на иконку WPILib и введите WPILib: Manage Vendor Libraries.
2. Выберите Install new libraries (online).
3. Вставьте следующие ссылки:
 - Kauailabs' NavX Library - https://www.kauailabs.com/dist/frc/2020/navx_frc.json
 - Studica's Titan Library - <http://dev.studica.com/releases/2020/Studica.json>

4. После установки обновите библиотеки в WPILib:

- Нажмите Update WPILib Version.
- Затем в VMXpi также нажмите Update WPILib Version.

5. Подключение моторов:

1. Перейдите в папку: src → java → commands → subsystems.
2. В файле ExampleSubsystem.java импортируйте библиотеку Titan Quad:

```
import com.studica.frc.TitanQuad;
```

3. Создайте объекты для моторов: (до метода ExampleSubsystem)

```
private TitanQuad motorLeft;  
private TitanQuad motorRight;  
private TitanQuad motorBack;  
установка значения моторов(записывать в ExampleSubsystem)  
motorLeft = new TitanQuad(42, 0); // M0  
motorRight = new TitanQuad(42, 1); // M1  
motorBack = new TitanQuad(42, 2); // M2
```

4. Добавьте методы управления: (записывать после ExampleSubsystem)

```
public void setMotorLeft(double speed)  
{  
    motorLeft.set(speed);  
}  
public void setMotorRight(double speed)  
{  
    motorRight.set(speed);  
}  
public void setMotorBack(double speed)  
{  
    motorBack.set(speed);  
}
```

6. Реализация движения:

В зависимости от того, в какую сторону нам нужно двигаться, колёса трёхколёсного робота следует поворачивать определённым образом. Например, чтобы робот ехал прямо, нельзя вращать левое и правое колесо в одну сторону — в этом случае он будет двигаться по кругу. Для прямолинейного движения необходимо поворачивать правое колесо в противоположную сторону от левого. Только при таком условии робот начнёт движение вперёд (рисунок 4).

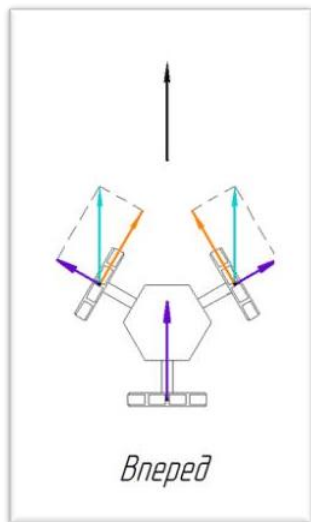

Рисунок 4 – Направления вращения колес для продвижения робота вперед

В коде это выглядит так:

1. Откройте скрипт ExampleCommand.
2. Перейдите к бесконечному методу execute.
3. Задайте скорость моторам, например:

```
public void execute()
{
    m_subsystem.setMotorLeft(1); // Левый мотор вперед
    m_subsystem.setMotorRight(-1); // Правый мотор назад
}
```

Для движения боком:

Для движения боком вправо роботу необходимо, чтобы первые два колеса (левое и правое) вращались в одну сторону, а заднее колесо — в противоположную. При этом левое и правое колесо должны двигаться в два раза медленнее, чем заднее (рисунок 5).

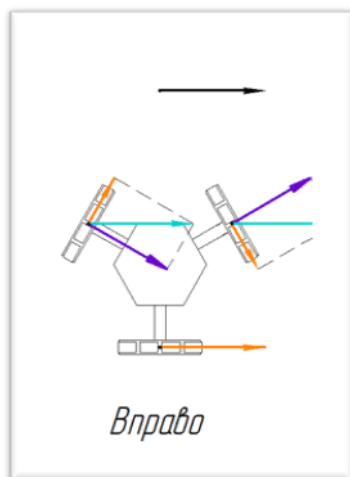

Рисунок 5 - Направления вращения колес для реализации бокового движения

В коде выглядит так-

```
public void execute()
{
    o_subsystem.setMotorLeft(0.5);
    o_subsystem.setMotorRight(0.5);
    o_subsystem.setMotorBack(-1);
}
```

А вот все варианты езды (рисунок 6):

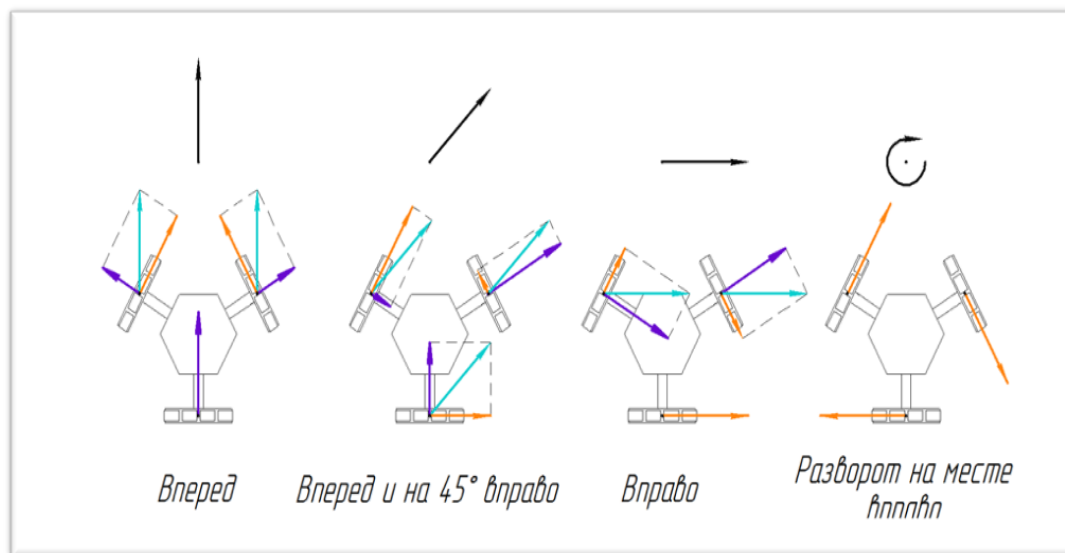

Рисунок 6 – Все варианты езды робота

Для загрузки кода на плату необходимо записать в Robot.java в методе robotInit

```
public void robotInit() {
    MockDS ds = new MockDS();
    ds.enable();
    m_robotContainer = new RobotContainer();
}
```

А затем подключитесь к Wi-Fi сети робота, нажмите на библиотеку WPILib выберите команду Deploy Robot Code.

Заключение.

Связка VMX-pi и Titan Quad — это мощный инструмент для образовательной робототехники, позволяющий реализовать как базовые, так и сложные проекты. Следуя этому руководству, вы сможете не только собрать робота, но и адаптировать его под требования WorldSkills таких как выполнение сложных заездов и поворотов робота где очень помогает возможность разнообразной езды робота..

Использованная литература:

1. VMX-pi: Vision, Motion, Extreme: Официальная документация от Kauai Labs, описывающая возможности контроллера VMX-pi, включая его использование совместно с Raspberry Pi для реализации реального времени управления роботами, отслеживания положения, планирования траекторий и кинематического управления. <https://pdocs.kauailabs.com/vmx-pi/>

2. VMX-pi Vision/Motion Processor & Robotics Controller: Руководство по использованию VMX-pi в качестве процессора для обработки визуальной информации и контроллера роботов, включая интеграцию с библиотеками OpenCV и инструментами FIRST Robotics Competition (FRC). <https://wpilib.screenstepslive.com/s/currentCS/m/kop/1/829280-vmx-pi-vision-motion-processor-robotics-controller>

3. Мирошник Илья Васильевич, А. Н. Шалаев Управление траекторным движением автономных роботов // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. 2002. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-traektornym-dvizheniem-avtonomnyh-robotov> (дата обращения: 04.03.2025).

4. Салимов Максим Сергеевич, Меркурьев Игорь Владимирович Программное управление движением робота с дифференциальным приводом при разных моделях трения // Advanced Engineering Research (Rostov-on-Don). 2023. №4. URL:

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ВИРТУАЛДАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Туралина С.М.

э.ғ.к., экономика және басқару кафедраның аға оқытушы,
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет
sveta_m67@mail.ru, ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4295-2243>

Тастан С.Қ.

МИЭФ-23-1к тобының магистранты
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет

Тастемиров Д.К.

МИЭФ-23-1к тобының магистранты
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет

Кыстаубаева К.С.

МИЭФ-23-1к тобының магистранты
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет

Андатпа: Мақалада экономикалық қатынастарды виртуалдандыру, яғни нақты объектілер мен қатынастарды тек цифрлық әлемде болатын виртуалды қатынастармен алмастыру қарастырылады.

Кілт сөздер: виртуалды цифрлық экономика, электронды ақша, биткоин, блокчейн.

Аннотация. В статье рассматривается виртуализация экономических отношений, то есть замена реальных объектов и отношений виртуальными отношениями, существующими только в цифровом мире.

Ключевые слова: виртуальная цифровая экономика, электронные деньги, биткоин, блокчейн

Abstract. The article discusses the virtualization of economic relations, that is, the replacement of real objects and relationships with virtual relationships that exist only in the digital world.

Key words: virtual digital economy, electronic money, bitcoin, blockchain

Қазіргі заманғы технологиялар, әсіресе коммуникациялық технологиялар адам өмірінің барлық салаларына еніп, экономикалық қатынастардың өзгеруіне ықпал етеді, виртуализация процесін ынталандырады, бұл нақты объектілер мен қатынастарды виртуалды, тек цифрлық әлемде алмастыруды білдіреді. Экономикалық виртуалды орта жүйесі адамдардың өзара әрекеттесуінің желілік әлеміне енеді, онда бұқаралық ақпарат құралдары, жарнама әлемі, банк-қаржы жүйесі, сауда секторы және т.б. өз орнын алды. Әлеуметтік процестерді виртуалдандырудың бұл ерекшелігі виртуалды экономика, электрондық үкімет, виртуалды кеңсе, электрондық биржа, интернет-дүкен, қашықтықтан оқыту және басқа да көптеген құбылыстардың пайда болуына түрткі болды.

Виртуалды шындық бүгінде адам қызметінің маңызды саласы болып табылады. Интернеттегі ақпараттың шексіз ағынымен, операциялардың лезділігімен және өзара әрекеттесудің басқа мүмкін емес тәсілдерімен виртуалды шындық экономикалық қатынастардың жаңа мүмкіндіктерін – нарықты, меншікті, қаржыны және басқа да көптеген экономикалық институттарды жүзеге асырады:

-өндірістің басым факторлары мен меншік объектілері өзгеруде, дәстүрлі (жер, капитал) ақпараттың орнына теориялық тұрғыдан тиімдірек болады. негізгі экономикалық ресурстардың рөлін көбірек атқаратын білім;

-нарық виртуалды ортаға көшуде. Сонымен, 2024 жылдың үшінші тоқсанында Ozon цифрлық платформасы тауарларды 153,7 миллиард рубльге сатты. [2, дәлсіздіктер болуы мүмкін]

бізге таныс тауар-ақша қатынастарының элементтері жаңа виртуалды нысандарда көрінеді, өзара іс-қимылдың жаңа институттары, мысалы, электрондық төлем жүйелері қалыптасады. Электрондық төлемдер нарығының көлемі 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында мобильді құрылғылар мен Интернет желісі арқылы 2 595 млрд теңгені құрады (2023 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 10% - ға өсті). Бұл ретте электрондық ақшамен жасалатын операциялар айтарлықтай өсуді көрсетеді. 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында 369,6 млрд теңге сомасына операциялар жүргізілді (өсім 30,6% - ға). [3]

Тауар-ақша қатынастарын виртуалдандыру айырбастау шығындарын, уақыт шығындарын азайтады. Қазіргі адам сатып алу мен сатуды тезірек жасауы керек, өйткені өмір сүру жылдамдығы артады, ал интернет контрагентті тез табуға және кез-келген ыңғайлы уақытта кез-келген өнімді сатып алуға мүмкіндік береді, бұл тауар-ақша қатынастарының виртуалды сегментінің тез өсуіне әкеледі.

Цифрлық экономиканың маңызды элементі- бұл электронды ақша және оны интернет кеңістігінде пайдалануға мүмкіндік беретін мекемелер. Электрондық ақша цифрлық экономикада шешуші рөл атқарады, оның пайда болуынсыз бұл мүмкін емес еді. Қазіргі уақытта көптеген банктік және банктік емес онлайн-төлем қызметтері бар: халықаралық төлем жүйелері, электронды әмияндар, мобильді банкинг, олар сізге жедел сатып алуға мүмкіндік береді.

Ақшаның эволюциясы өндіргіш күштердің дамуымен тікелей байланысты екенін білеміз. Адамдар металл ақшаны құюды үйрене салысымен аң терісін, ірі қара малды және басқа да қарабайыр ақша түрлерін пайдалануды тоқтатты. Баспахананың өнертабысымен қымбат металдармен де солай болды: оның орнына қағаз банкноттар қолданыла бастады. Қағаз ақша айналымымен қатар қолма-қол ақшасыз айналымдар да пайда болды, олар банктердегі арнайы кітаптарда жазудан компьютерлердегі магниттік тасымалдағыштарда жазуға дейін дамыды.

Соңғы жылдары көптеген елдерде қолма-қол ақша белгілерін қолма-қол ақшасыз ақшамен ауыстыру процесі күшейе түсті. Бүгінгі таңда батыстағы жалпы ақша массасындағы қолма – қол ақшаның үлесі шамамен 10%, дамушы елдерде 15% құрайды. Көптеген батыс елдерінің үкіметтері қолма-қол ақша айналымы сегментінің қысқаруына әкелетін әртүрлі заңдар қабылдайды. Ең алдымен, қолма-қол ақшаны пайдалану бойынша операциялар көлеміне лимиттер белгіленеді. Мысалы, Германияда қолма – қол ақша шегі 5 мың еуро деңгейінде, ал Франция мен Италияда мың еуро деңгейінде белгіленген. Мемлекет сонымен қатар азаматтардың қолма-қол ақшаны пайдалану операцияларының басқа аспектілерін реттейді. Сол Францияда бір апта ішінде бір адам қолма-қол ақшамен небәрі 3 мың еуро жұмсай алады. Шоттан бақылаушы органдардың назарын аудармай 10 мың еураны ғана алуға болады, ал жеке куәлікті көрсетпей валютаны 1 мың еуро шегінде айырбастауға болады. Мұндай төлемдерді үкімет қатаң бақылайды.

Айналымнан қолма – қол ақшаны алу бойынша көшбасшылар-Скандинавия елдері- Дания, Норвегия, Швеция, Финляндия. Онда пластикалық банк карталары қолма-қол ақшасыз төлемдердің ең озық технологиясы болып табылмайды. Мысалы, Данияда даниялықтардың үштен бірі Danske Bank әзірлеген дүкендердегі смартфондарында орнатылған ақша аударымдары мен төлемдер қосымшасын пайдаланады. Шведтер қолма-қол ақшамен күресте ең белсенді. Швециядағы қолма-қол ақша операциялары тек 3% құрайды. Салыстыру үшін, Еуропада бұл көрсеткіш шамамен үш есе, ал АҚШ – та 7% құрайды. Швецияда әлемдегі алғашқы дүкен пайда болды, онда сіз сатып алу үшін қолыңызды сермеп төлей аласыз. Мұның бәрі кеме үлгілерін сканерлейтін аппаратты пайдалануға негізделген. Шведтерден аз, тек Оңтүстік Кореядағы қолма-қол ақшаның үлесі; онда, World Payments Report мәліметтері бойынша, 2% [1]

2014 жылдың 9 қыркүйегінде Apple корпорациясынан мобильді төлемдер жүйесі және электрондық әмиян - Apple Pay енгізілді. Бұл Apple құрылғыларының иелеріне арналған қызмет, оның көмегімен дүкендерде, қосымшаларда және сайттарда сатып алуға болады. Қазақстанда Apple Pay сервисінің көмегімен байланыссыз төлемдер 2018 жылдан бастап қолжетімді болды және алты қазақстандық банк (Halyk Bank; ForteBank; Сбербанк Қазақстан; Еуразиялық банк; Банк ЦентрКредит; АТФБанк) іске қосты.

Қолма-қол ақшаны айналымнан шығару банкирлерге пайдалы. Кейбіреулер барлық қолма-қол ақша операцияларын тоқтататындықтарын жариялайды. Басқалары, егер клиент оларды қолма-қол ақшамен төлесе, өз қызметтеріне жоғары төлемдер белгілейді. Мысал: 2016 жылдың сәуірінде АҚШ-тың ең ірі банкі Chase (JPMorgan Chase & Co бөлімшесі) қолма-қол ақшаны пайдалануды шектеді. Банк өз клиенттеріне төлем карталары, ипотека, автомобиль несиелері бойынша қарыздарды төлеу, пай қорларына ақша салу үшін қолма-қол ақшаны пайдалана алмайтындығы туралы ақпараттық хаттар жіберді. Және бұл өте таңқаларлық: банк қолма-қол ақшаны сейфтік ұяшықтарда сақтаудан бас тартады, егер олар коллекциялық құндылық болмаса. Банктің нұсқауларына сәйкес қаруды сақтауға болады, ал қолма – қол ақша сақталмайды!

Электрондық ақша және олар пайдаланылатын институттар қарқынды дамып келеді. Электрондық ақша отбасында криптовалюта бар, мысалы, биткоин, ол кеше бағдарламашылардың тағы бір ойыншығы болып көрінді. Бүгінгі таңда қаржы нарығында қолданыстағы қаржы институттарының бақылауынан тыс криптовалюталардың 646 түрі бар. Биткоиннен кейінгі екінші орында 2016 жылғы OneCoin cryptocurrency тұр, ол Bitcoin-ге қарағанда бес есе әлсіз, бірақ көшбасшыны тез қуып жетеді. Криптовалютаның жақтаушылары биткоиндер қағаз ақшаға қарағанда "алтын стандартқа" жақын деп талап етеді, өйткені биткоиндер-бұл, біріншіден, оны өндіруге айтарлықтай еңбек шығындарын қажет ететін ресурс (биткоин өндірушілерін кеншілер – кеншілер деп атайды, ағылшын тілінен. miner). Екіншіден, биткоин өндірісі шектеулі, яғни бұл ресурсты айырбастауға және сатуға болатын нарық ретінде блокчейн үшін өте қолайлы бірегей ресурс. Әрине, "сандар" барлық жерде ақша ретінде қабылданбайды, бірақ пластикалық карталар да бір кездері күмәнмен қаралды.

Жаңа төлем құралдары ғана емес, сонымен қатар peer-to-peer (P2P) принципіне негізделген жаңа төлем технологиялары да пайда болады, бұл жүйеде барлық транзакцияларды тіркейтін делдалдың әдеттегі функцияларын орындайтын орталықтың жоқтығын білдіреді. Бұл функцияларды желінің барлық қатысушылары бірлесіп орындайды. Бұл blockchain төлем жүйесі (блокчейн, "таратылған мәліметтер базасы" технологиясы) – жүйенің барлық кезеңінде пайдаланушылардың барлық транзакциялары ұсынылған және бұл ақпаратты жою немесе пайдаланушыларға көрінбейтін ету мүмкін емес. Жүйенің барлық қатысушылары жүргізілген әрбір операцияны бақылайды, тізбек мүлдем мөлдір. Делдалдар қажет емес бұл төлем институты қаржы жүйесін түбегейлі өзгерте алады. Блокчейн технологиясы нақты ақшаның электронды баламаларын ғана емес, сонымен қатар криптовалютаны да беруге мүмкіндік береді, бұл жүйені ресми қаржылық реттеушілерден тәуелсіз етеді.[4]

Қазіргі уақытта, заңнама тұрғысынан, криптовалютаның мәртебесі шекаралас: Қытайдағыдай толық тыйым жоқ, бірақ криптовалютаны төлем құралы ретінде ресми тану да жоқ, бұған дейін оны шығаруға және жылжытуға тыйым салынған. Соған қарамастан, реформалар реттеуші және заң шығару палаталарының кабинеттерінде жетіліп жатқанда, ерекше заңнамалық мәртебесі бар елдің бас қаржы орталығы – "Астана" халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) шеңберінде фиаттық емес ақша айналымына рұқсат етілді. Бұл ретте АХҚО-да а криптовалюта айырбастау және жинақтау құралы, есеп айырысу бірлігі ретінде қарастырылады.

Қорытындылай келе, цифрландыру және виртуалдандыру қоғамның дамуындағы табиғи процесс болып табылады, оның негізінде қаржы-экономикалық және ақша-

несиелік қатынастары жүйелері, кезекті ғылыми-техникалық революцияның инфрақұрылымы жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тагаров Б. Ж., Казанцева И. И. Виртуальная цифровая экономика: проблемы терминологии // Вестник Бурятского государственного университета. Экономика и менеджмент. 2023. № 1. С. 117–124.
2. <https://journal.tinkoff.ru/news/review-ozon-3q2024>
- 3 ҚР ҰБ деректері <https://www.nationalbank.kz/ru/news/informacionnye-soobshcheniya/17011/>
- 4 Бакулина А. А. Блокчейн как объект оценки: монография / А. А. Бакулина, В. В. Григорьев. - Москва : РУСАЙНС, 2024. - 197 с.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жексембаева Ж.Р.

Педагогика және психология кафедрасының оқытушы-дәріскері, п.ғ.к.
Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
sunny_zhadra@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5473-7604>

Богаскулов Нұрсұлтан, педагогика және психология білім беру бағдарламасы
2курс білімгері

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ педагог-психологтардың эмоционалдық интеллектін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Эмоционалдық интеллект (ЭИ) – адамның өз сезімдерін және басқалардың эмоцияларын түсіну, басқару және тиімді пайдалану қабілеті. ЭИ педагог-психологтың кәсіби қызметінде шешуші рөл атқарады, өйткені ол оқушылармен, ата-аналармен және әріптестермен қарым-қатынасты нығайтуға ықпал етеді. Мақалада Даниел Гоулман, Сергей Шабанов және басқа да зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, эмоционалдық интеллекттің негізгі компоненттері (өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу, мотивация, эмпатия, әлеуметтік дағдылар) сипатталады. Сондай-ақ болашақ педагог-психологтардың ЭИ-ін дамыту әдістері, соның ішінде арнайы тренингтер, өзін-өзі дамыту, практикалық жұмыс және психологиялық білімді терең меңгеру талқыланады. Эмоционалдық интеллекті жоғары деңгейде дамыту педагог-психологтардың кәсіби жетістігіне және тұлғалық дамуына оң әсер етеді.

Кілт сөздер: эмоционалдық интеллект, педагог-психолог, өзін-өзі тану, эмпатия, әлеуметтік дағдылар, эмоционалдық реттеу, кәсіби даму, мотивация, қарым-қатынас, психологиялық білім.

Педагог-психолог мамандығы – адамдармен жұмыс істеуді, олардың сезімдерін, ойларын түсінуді, қарым-қатынас орнатуды талап ететін күрделі және жауапты мамандық. Сәтті педагог-психолог болу үшін эмоционалдық интеллект өте маңызды. Эмоционалдық интеллект – бұл өзінің және басқалардың сезімдерін түсіну, басқару және пайдалану қабілеті. Болашақ педагог-психологтардың эмоционалдық интеллектін қалыптастыру – олардың кәсіби дамуының маңызды кезеңі.

Эмоционалды интеллект проблемасы соңғы жылдары шетелдік, ресейлік, қазақстандық ғалымдардың зерттеу мәселесі болып жүр. Атап айтар болсақ:

Даниел Гоулман – американдық психолог, ғылым докторы және журналист, ол эмоционалдық интеллект концепциясын кеңінен танымал еткен ғалым. Ол 1995 жылы «Эмоционалды интеллект: Неге ол IQ-дан да маңызды?» (Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ) атты кітабын жазып, онда адамның табыстылығында, қарым-

қатынасында және кәсіби өмірінде IQ-дан гөрі эмоционалдық интеллекттің рөлі басым екенін дәлелдеді. Гоулман бойынша эмоционалдық интеллект анықтамасы: Эмоционалдық интеллект – адамның өз сезімдерін түсіну, басқару және басқа адамдардың эмоцияларын түсіну қабілеті. Бұл қабілет адамға өмірінде, жұмысында және әлеуметтік қарым-қатынасында жетістікке жетуге көмектеседі.

Гоулман эмоционалдық интеллекттің 5 негізгі компонентін анықтады:

1. Өзін-өзі тану (Self-Awareness)

Бұл адамның өз эмоцияларын түсінуі және олардың мінез-құлқына әсерін білуі. Жоғары өзін-өзі тану қабілеті бар адам:

- Өз эмоцияларын нақты ажырата алады;
- Өзінің мықты және әлсіз жақтарын біледі;
- Өзінің іс-әрекеттерін саналы түрде бағалайды.

2. Өзін-өзі реттеу (Self-Regulation)

Бұл адамның өз эмоцияларын бақылап, оларды басқару қабілеті. Бұл қабілетке ие адамдар:

- Өзін-өзі сабырлы ұстау мен импульсивті әрекеттерден сақтана алады;
- Қиын жағдайларда эмоцияларын басқара біледі;
- Жауапкершілікті сезінеді және өзгерістерге икемді болады.

3. Ішкі мотивация (Motivation)

Бұл адамның ішкі құндылықтарына негізделген мақсаттарға ұмтылу қабілеті. Жоғары мотивациясы бар адамдар:

- Жеке табыстан гөрі ұзақ мерзімді мақсаттарға мән береді;
- Өзін-өзі дамытуға ұмтылады;
- Кез келген жағдайда оптимистік көзқарасын сақтайды.

4. Эмпатия (Empathy)

Бұл басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және олармен санасу қабілеті. Эмпатиясы жоғары адамдар:

- Басқалардың сезімдерін жақсы сезінеді;
- Адамдардың қажеттіліктерін түсініп, оларға көмектесуге дайын болады;
- Өртүрлі мәдениет пен ортада оңай бейімделеді.

5. Әлеуметтік дағдылар (Social Skills)

Бұл басқалармен тиімді қарым-қатынас құру қабілеті. Жақсы әлеуметтік дағдылары бар адамдар:

- Коммуникацияда ашық және сенімді;
- Конфликттерді тиімді шешеді;
- Көшбасшылық қабілетке ие және командада жақсы жұмыс істейді.

Эмоционалдық интеллекттің маңызы:

Гоулманның зерттеулері көрсеткендей, жоғары эмоционалдық интеллект деңгейі адамның жеке және кәсіби өмірінде үлкен жетістіктерге жетуге көмектеседі. Жоғары IQ маңызды болғанымен, адамдармен қарым-қатынас жасау, эмоцияларды басқару және стрессті тиімді шешу сияқты дағдылар өмірде табысты болуға көбірек әсер етеді.

Эмоционалдық интеллект мектепте, жұмыста, отбасында және достық қарым-қатынастарда маңызды рөл атқарады.

Даниел Гоулман эмоциялық интеллекттің адамның жетістігіне әсерін зерттей отырып, бизнес саласында да оның маңыздылығын дәлелдеді. Ол менеджерлер мен көшбасшылардың табысты болуында IQ-ға қарағанда, эмоционалдық интеллекттің шешуші рөл атқаратынын анықтады.

Оның зерттеулері бойынша:

Жоғары эмоционалдық интеллекті бар қызметкерлер командада жақсы жұмыс істейді және конфликттерді оңай шешеді;

Компаниялардың табысты менеджерлері мен басшыларының 90%-ы жоғары эмоционалдық интеллектке ие;

Жоғары эмоционалдық интеллектіге ие адамдар мансапта тезірек өседі және қызметте жоғары көтеріледі.

Эмоционалдық интеллектті қалай дамытуға болады?

Эмоционалдық интеллектті дамытуға арналған негізгі тәсілдер:

1. Өз эмоцияларыңызды бақылау – Күнделікті өз сезімдеріңізді талдап, эмоцияңыздың себебін түсінуге тырысыңыз.

2. Стресті басқару – Медитация, тыныс алу жаттығулары және физикалық белсенділік арқылы эмоцияларды реттеуді үйреніңіз.

3. Эмпатияны арттыру – Басқалардың жағдайын түсінуге тырысыңыз, олардың сезімдері мен қажеттіліктеріне мән беріңіз.

4. Коммуникация дағдыларын жетілдіру – Белсенді тыңдау, эмоцияларды ашық білдіру және дұрыс қарым-қатынас жасау қабілеттеріңізді дамытыңыз.

5. Позитивті ойлауға үйрену – Жағымсыз эмоцияларды жеңуге және қиын жағдайларда оптимизмді сақтауға тырысыңыз. [1]

Сергей Шабанов — Ресейдегі эмоционалды интеллект саласының жетекші маманы, «EQuator» тренингтік компаниясының бас директоры және Халықаралық Эмоционалды Интеллект

Қоғамының (ISEI) мүшесі. Ол басшылар мен топ-менеджерлерге арналған эмоционалды интеллектті дамыту, тренерлер мен ішкі сарапшыларды оқыту, сондай-ақ тиімді коммуникация бойынша тренингтер өткізу салаларында маманданған.

Эмоционалды интеллект — бұл адамның өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын тану, түсіну және басқару қабілеті. Бұл қабілет жеке өмірде де, кәсіби салада да табысқа жетуге ықпал етеді.

Сергей Шабанов пен Алена Алёшина бірлесіп екі кітап жазды:

«Эмоциональный интеллект. Российская практика». Бұл кітапта авторлар эмоционалды интеллекттің теориялық негіздерін және оны ресейлік контексте қолдану тәсілдерін талқылайды. Олар эмоциялардың адамның денсаулығына, жеке өміріне және кәсіби жетістіктеріне қалай әсер ететінін көрсетеді. Кітапта эмоцияларды тану, басқару және дамыту бойынша практикалық кеңестер мен әдістер ұсынылған.

«Развиваем эмоциональный интеллект». Бұл кітапта авторлар эмоционалды интеллектті дамытуға арналған қолжетімді практикаларды ұсынады. Оқырмандарға өз эмоцияларын реттеу, басқалардың эмоцияларын түсіну және тиімді қарым-қатынас орнату дағдыларын меңгеруге көмектесетін әдістер мен жаттығулар берілген.

Бұл кітаптар эмоционалды интеллектті түсінуге және оны күнделікті өмірде қолдануға мүдделі оқырмандар үшін құнды ресурс болып табылады. [2]

Д.С. Тойымбетова — Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының оқытушысы, эмоционалдық интеллект саласында зерттеулер жүргізген ғалым.

Ол әріптесі Г.М. Молдахметовамен бірге «Эмоциялық интеллект феномені және оның тұлғааралық өзара әрекеттесудегі маңызы» атты мақала жариялаған. Бұл еңбекте авторлар эмоционалдық интеллектті адамның өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын түсіну, оларды басқару қабілеті ретінде сипаттайды. Сонымен қатар, олар эмоционалдық интеллекттің тұлғааралық қарым-қатынастардағы рөлі мен оның құрылымын талқылайды.

Авторлар эмоционалдық интеллектті төрт компонентке бөледі:

1. Өзінің және басқалардың эмоцияларын қабылдау қабілеті: адамның өз эмоцияларын және айналасындағы адамдардың эмоцияларын тану және түсіну мүмкіндігі.

2. Эмоцияларды ақыл-ойға бағыттау: эмоцияларды ойлау процесіне интеграциялау және оларды шешім қабылдау барысында пайдалану.

3. Эмоция көріністерін түсіну қабілеті: әртүрлі эмоциялардың мәнін, себептерін және салдарын түсіну.

4. Эмоцияларды басқару қабілеті: өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын реттеу және бақылау мүмкіндігі.

Бұл компоненттер адамның тұлғааралық қарым-қатынастарын тиімді басқаруға және әлеуметтік ортада табысты әрекет етуіне ықпал етеді. Эмоционалдық интеллектіні дамыту арқылы адамдар өз эмоцияларын жақсырақ түсініп, оларды тиімді басқара алады, бұл өз кезегінде өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде кәсіби және жеке қатынастарда жетістікке жетуге көмектеседі.

Сонымен қатар, эмоционалдық интеллектінің жоғары деңгейі стресстік жағдайларды жеңілдетуге, конфликтілерді тиімді шешуге және жалпы психологиялық әл-ауқатты жақсартуға ықпал етеді. Осылайша, Д.С. Тойымбетова мен Г.М. Молдахметованың зерттеулері эмоционалдық интеллектінің адамның өміріндегі маңызды аспектілерін ашып көрсетеді және оны дамытудың қажеттілігін негіздейді. [3]

Эмоционалдық интеллект – бұл адамның өзінің және басқалардың сезімдерін тану, түсіну, басқару және пайдалану қабілеті. Ол бірнеше компоненттерден тұрады:

Өзінің сезімдерін тану: Өз сезімдерін анықтау, олардың себептерін түсіну.

Өзінің сезімдерін басқару: Өз сезімдерін басқару, олардың теріс әсерін болдырмау.

Басқалардың сезімдерін тану: Басқалардың сезімдерін байқау, олардың мінез-құлқынан түсіну.

Басқалармен қарым-қатынас: Басқалармен тиімді қарым-қатынас орнату, олардың сезімдерін ескеру.

Өзін-өзі мотивациялау: Өзін-өзі ынталандыру, мақсаттарға жету үшін күш-жігер жұмсау.

Эмпатия: Басқалардың сезімдерін түсіну және бөлісу.

Болашақ педагог-психологтардың эмоционалдық интеллектін қалыптастырудың жолдары:

Эмоционалдық интеллектті дамыту үшін бірнеше маңызды әдістер бар. Әр әдістің тәжірибеде қалай қолданылатынын қарастырайық.

1. Арнайы тренингтер

Эмоционалдық интеллект тренингтеріне қатысу маңызды. Бұл тренингтер өзін-өзі тану, сезімдерді басқару, эмпатияны дамыту дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

Мысал:

Университетте болашақ педагог-психологтар үшін «Эмоционалдық интеллектті дамыту» тренингі өткізіледі. Тренинг барысында студенттер эмоцияларын дұрыс түсіну үшін "Эмоция картасы" әдісін қолданады, ал эмпатияны дамыту үшін «Айна» жаттығуын орындайды.

2. Психологиялық білімді терең меңгеру

Эмоционалдық интеллектті дамыту үшін психологияның негізгі салаларын, атап айтқанда, адам психологиясы, әлеуметтік психология, педагогикалық психология пәндерін терең меңгеру қажет.

Мысал:

Студент "Әлеуметтік психология" пәнін оқу барысында «Адамдардың мінез-құлқына сыртқы және ішкі факторлардың әсері» тақырыбын зерттеп, студенттермен пікірталас жүргізеді. Бұл талқылау адамдардың эмоцияларын түсініп, олардың іс-әрекеттеріне дұрыс жауап беруді үйренуге көмектеседі.

3. Практикалық жұмыс

Мектептерде, балабақшаларда және басқа да мекемелерде практикалық жұмыс жасау адамдармен қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытады.

Мысал:

Болашақ педагог-психолог мектепте тәжірибеден өту барысында оқушылармен әңгімелесіп, олардың эмоциялық жағдайларын байқауға тырысады. Мысалы, ол оқушының сабаққа көңілсіз келгенін байқап, онымен жеке сөйлесіп, көңіл-күйінің төмендеу себепін анықтап, психологиялық қолдау көрсетеді.

4. Өзін-өзі дамыту

Өзін-өзі дамыту – эмоционалдық интеллектті қалыптастырудың маңызды бөлігі. Бұл үшін кітап оқу, тренингтерге қатысу, өзін-өзі талдау жүргізу қажет.

Мысал:

Студент Дэниел Гоулманның "Эмоционалдық интеллект" кітабын оқып, өз эмоцияларын қалай басқаруға болатыны туралы эссе жазады. Ол өз өміріндегі жағдайлармен байланыстырып, қай жерде эмоциялық тұрақтылық таныту қажет болғанын сипаттайды.

5. Оқыту әдістемелері

Оқыту барысында интерактивті әдістерді, топтық жұмыстарды, ойындарды пайдалану оқушылардың эмоционалдық интеллектін дамытуға көмектеседі.

Мысал:

Мұғалім «Сенің орнында не істер едің?» ойынын ұйымдастырады. Бұл ойында оқушыларға әртүрлі эмоционалдық жағдайлар беріледі (мысалы, досың сені ренжітті немесе мұғалім сені әділетсіз бағалады), ал олар осы жағдайдан шығу жолдарын талқылайды.

6. Кәсіби этиканы сақтау

Педагог-психологтың кәсіби этикасын сақтау – оның жұмысындағы басты қағидалардың бірі. Оқушыларға құрметпен қарау, олардың жеке басын сыйлау эмоционалдық интеллекттің дамуына ықпал етеді.

Мысал:

Психолог мектепте жұмыс істеген кезде оқушылардың жеке мәліметтерін құпия сақтайды, олардың әрқайсысын жеке тұлға ретінде қабылдап, олардың сезімдерін ескеріп сөйлеседі. Бұл сенімді қарым-қатынас орнатуға және балалардың өз эмоцияларын ашық білдіруіне көмектеседі.

Эмоционалдық интеллект – бұл тек сезімдерді тану ғана емес, оларды басқару, пайдалану және өзгелермен қарым-қатынаста тиімді қолдану қабілеті.

Эмоционалды интеллект компоненттері	Сипаттамасы	Негізгі дағдылар
Өзін-өзі тану	Өз сезімдерін, күшті және әлсіз жақтарын, құндылықтарын түсіну	Өзіне деген сенімділік, реалистік өзін-өзі бағалау
Өзін-өзі басқару	Сезімдерді, импульстерді, күйзелісті басқару	Өзін-өзі мотивациялау, адаптивтілік, жауапкершілік
Әлеуметтік таным	Басқалардың сезімдерін, мақсаттарын, ниеттерін түсіну	Эмпатия, әлеуметтік сезімталдық
Әлеуметтік дағдылар	Басқалармен тиімді қарым-қатынас орнату, конфликттерді шешу, топтық жұмысқа қатысу	Көшбасшылық, ықпал ету, коммуникация

Педагог-психолог үшін эмоционалды интеллект өте маңызды, өйткені:

Оқушылармен тиімді қарым-қатынас: Оқушылардың сезімдерін түсіну, олармен сенімді қарым-қатынас орнату.

Проблемалық жағдайларды шешу: Оқушылардың эмоционалдық проблемаларын анықтау және шешу.

Конфликттерді шешу: Оқушылар арасындағы, ата-аналармен, ұстаздармен конфликттерді шешу.

Оқушылардың жеке тұлғалық дамуына ықпал ету: Оқушылардың өзін-өзі тануына, өзін-өзі бағалауына, өзін-өзі дамытуына көмектесу.

Кәсіби стресске төзімділік: Кәсіби қызметтегі стресске төзімділікті арттыру.

Болашақ педагог-психологтардың эмоционалдық интеллектін қалыптастырудың нақты әдістері мен тәсілдері:

Рөлдік ойындар: Өртүрлі жағдаяттарды модельдеу арқылы эмоционалдық интеллектінің дағдыларын дамыту. Мысал: Топтық сабақта бір студент мұғалім, ал екіншісі проблемалы оқушы рөлін ойнайды. Қалған студенттер жағдайды талқылап, ең тиімді коммуникация әдістерін ұсынады.

Жағдаяттық талдау: Нақты жағдаяттарды талдау арқылы сезімдерді тану және басқару дағдыларын дамыту. Мысал: "Мұғалім ата-анамен қиын әңгімеде" деген кейсті зерттеп, қатысушылар диалогтың дұрыс және қате тұстарын талдайды.

Өзін-өзі бағалау: Өзінің күшті және әлсіз жақтарын анықтау, өзін-өзі жетілдіру жоспарын жасау. Мысал: Студент өзінің эмоциялық реакцияларын күнделікке жазып, қай жағдайларда өзін ұстай алмайтынын және оны қалай жақсартуға болатынын талдайды.

Эмпатияны дамыту жаттығулары: Басқалардың көзқарасынан қарауды үйрену. Мысал: Студенттер бір-біріне өз проблемаларын айтып, серіктесі оны түсініп, қолдау көрсету жолдарын ұсынады.

Стресс-менеджмент тренингтері: Стресске төзімділікті арттыру. Мысал: "Тыныс алу техникасы" жаттығуын орындау арқылы студенттер стресс деңгейін төмендетуді үйренеді.

Командалық жұмыс: Топтық жұмыс арқылы қарым-қатынас дағдыларын дамыту. Мысал: Оқу барысында студенттер бірлесіп жоба дайындап, әркімнің эмоционалдық реакциясын талқылайды.

Оқыту барысында эмоционалдық интеллектіге бағытталған тәсілдер:

Интерактивті оқыту: Оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз ететін әдістерді қолдану.

Топтық жұмыс: Топтық тапсырмалар арқылы өзара қарым-қатынас дағдыларын дамыту.

Ойындар мен жаттығулар: Эмоционалдық интеллект дағдыларын дамытуға бағытталған ойындар мен жаттығуларды пайдалану.

Кейс-стади: Нақты жағдаяттарды талдау арқылы проблемаларды шешу дағдыларын дамыту.

Болашақ педагог-психологтардың эмоционалдық интеллектін қалыптастыру – олардың кәсіби шеберлігінің, сәттілігінің және тиімді қызмет етуінің негізгі факторларының бірі. Эмоционалдық интеллект педагогикалық қызметте оқушылармен, ата-аналармен және әріптестермен оңтайлы қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Жоғары эмоционалдық интеллекті бар маман өз эмоцияларын дұрыс басқарып, стресстік жағдайларда сабырлы әрекет етеді, басқалардың сезімдерін түсіне отырып, эмпатия танытады.

Эмоционалдық интеллектінің негізгі компоненттері – өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу, мотивация, эмпатия және әлеуметтік дағдылар – педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады. Осы қабілеттерді дамыту үшін арнайы тренингтер, практикалық жұмыстар, психологиялық білімді терең меңгеру, өзін-өзі дамыту әдістері маңызды рөл атқарады.

Зерттеу барысында **Даниел Гоулман, Сергей Шабанов, Алена Алёшина, Д.С. Тойымбетова және Г.М. Молдахметова** сынды ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Олардың зерттеулері эмоционалдық интеллекттің адамның кәсіби және жеке өміріндегі маңыздылығын айқындайды. Сонымен қатар, педагогикалық салада эмоционалдық интеллектінің жоғары деңгейі оқыту үдерісінің сапасын арттыруға және оқушылармен өзара тиімді қарым-қатынас орнатуға ықпал ететіні дәлелденді.

Қорытындылай келе, болашақ педагог-психологтардың эмоционалдық интеллектін дамыту олардың кәсіби жетістігіне ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалық дамуына да оң әсер етеді. Бұл бағытта жүйелі жұмыс жүргізу, теориялық білім мен практикалық

дағдыларды үйлестіру, эмоционалдық интеллектіні дамытуға арналған арнайы әдістерді қолдану аса маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект: Почему он может значить больше, чем IQ / Д. Гоулман; пер. с англ. М.: Альпина Паблишер, 1995. – 352 с.
2. Шабанов, С., Алёшина, А. Эмоциональный интеллект. Российская практика / С. Шабанов, А. Алёшина. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 256 с.
3. Тойымбетова, Д.С., Молдахметова, Г.М. Эмоциялық интеллект феномені және оның тұлғааралық өзара әрекеттесудегі маңызы / Д.С. Тойымбетова, Г.М. Молдахметова. – Алматы, 2018. – 212 с..

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫ

Туребеков Б.А.

«Дене шынықтыруды
оқытудың теориясы мен әдістемесі»
кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
Birzhan_2016@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада мектепке дейінгі ұйымдағы дене тәрбиесінің ерекшеліктері қарастырылады. Жас ерекшеліктерін ескеру іргелі педагогикалық принциптердің бірі. Оны арқау ете отырып, мұғалімдер оқу жүктемесін ретке келтіреді, әркілі еңбек түрлерінің көлеміне негіздеме береді, даму үшін қолайлы күн тәртібін, еңбекпен айналысу және демалу уақыттарын белгілейді. Жас ерекшеліктері оқу пәндерінің және әр пәндегі оқу материалдарының іріктелуімен оқу бағдарламасында жайғасуына орай мәселелерді дұрыс шешуге міндеттейді. Оқу - тәрбие қызыметінің формалары мен әдістерін таңдауда осы принципке тәуелді.

Кілт сөздер: педагогика, акселерация, дене шынықтыру, жылжымалы ойындар.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности физического воспитания в дошкольной организации. Учет возрастных особенностей-один из фундаментальных педагогических принципов. Опираясь на нее, учителя корректируют учебную нагрузку, дают обоснование объему различных видов труда, устанавливают благоприятную повестку дня для развития, время для занятий и отдыха трудом. Возрастные особенности обязывают к правильному решению вопросов, связанных с позиционированием в учебной программе, с подбором учебных предметов и учебных материалов по каждому предмету. От этого принципа зависит выбор форм и методов учебно - воспитательной деятельности.

Ключевые слова: педагогика, акселерация, физическая культура, подвижные игры.

Abstract. The article discusses the features of physical education in a preschool organization. Consideration of age characteristics is one of the fundamental pedagogical principles. Based on it, teachers adjust the academic load, provide justification for the volume of various types of work, set a favorable agenda for development, time for classes and leisure work. Age characteristics require the correct solution of issues related to positioning in the curriculum, with the selection of academic subjects and teaching materials for each subject. The choice of forms and methods of educational activity depends on this principle.

Key words: Pedagogy, acceleration, physical culture, outdoor games.

Педагогикалық кезеңдерге бөлудің негізін, бір жағынан, дене және психикалық даму сатылары құраса, екінші жағынан, бұл тәрбие жүріп жатқан жағдайларға байланысты келеді.

Жүйке – жүйесін және дене мүшелерін біріктірген ағзаның биологиялық пісіп жетілуі және онымен бірге жүретін танымдық қабілеттердің даму сатылары өз бетінше жасайтын шынайы, табиғи құбылыс болса, ал саналы құрылған тәрбие үдерісі жас кезеңдері ерекшеліктеріне икемдесуі және оларға негізделуі қажет. Педагогикада дамудың жастық сатыларын мойындамау әрекеттері де болған.Тіпті, орайлас әдістеме табылса, қалаған 3 – 4 жастағы баланы жоғары математикаға, басқа да дерексіз түсініктерге үйретіп, кез -келген әлеуметтік тәжірибені, білімдерді, тәжірибелік ептіліктер мен дағдыларды игертуге болады деген теориялар да пайда болған. Бірақ бұл мүмкін емес. Бәлкім, бала өте күрделі сөздерді де дұрыс айтуға үйренер, бірақ оның мағынасын ұғуға оған әлі ерте. Жас кезеңдері шектеулерін осы күнгі балалардың шапшаң дамуымен олардың сөздік және түсінік қорының кеңдігімен шатастыруға болмайды. Бұл құбылыс әлеуметтік дамудың жеделдеуімен, әрқилы ақпараттық дерек көздеріне кең жол ашылуымен, балалардың көп нәрседен хабардар болуымен түсіндіріледі. Даму үдерісінің жеделдеу мүмкіндіктері кеңеюде, бірақ шексіз емес. Жас кезеңі дамуды мезгілінен тыс жаздырып жібермей, өз билігін таңады. Бұл саладағы ықпал жасаушы заңдылықтар даму мүмкіндіктерінің шама – шарқын белгілеп береді. Оқу – тәрбие жұмысында балалардың жас ерекшеліктерін ескеруді өз заманында Я.А.Коменский талап еткен. Әр нәрсенің табиғатта өз мезетінде болатынындай, тәрбие де өз кезегімен – уақытында және ретімен алып барылуы тиіс. Сол жағдайда ғана адамға ізгілік сапалар табиғи жұғысты келіп, ақыл есінің жетілуіне байланысты ол болмыс шындығын толық, мән - мағынасымен түсінеді. «Игерілуі қажет болғандардың бәрі жас сатыларына сәйкес бөлініп, әр жас кезеңіне түсініктілері ғана оқып – үйрену үшін ұсынылуы шарт» - деп жазған Я.А.Коменский[1,б.225].

Жас ерекшеліктерін ескеруіргелі педагогикалық принциптердің бірі. Оны арқау ете отырып, мұғалімдер оқу жүктемесін ретке келтіреді, әрқилы еңбек түрлерінің көлеміне негіздеме береді, даму үшін қолайлы күн тәртібін, еңбекпен айналысу және демалу уақыттарын белгілейді. Жас ерекшеліктері оқу пәндерінің және әр пәндегі оқу материалдарының іріктелуімен оқу бағдарламасында жайғасуына орай мәселелерді дұрыс шешуге міндеттейді. Оқу - тәрбие қызметінің формалары мен әдістерін таңдауда осы принципке тәуелді.

Қазіргі дәуірде жас топтары арасындағы шектерді қайта қарастыруға себепші болатын және бір құбылыс педагогтарды толғандыруда. Бұл акселерация (лат.сөзі – жеделдеу), - яғни балалық және жасөспірімдік шақта тән – дене, кей жағдайда психикалық дамудың ерекше жедел алуы. Акселерацияны биологтар ағзаның физиологиялық жетілуімен, психологтар – психикалық функциялардың іске қосылуымен байланыстырады, ал педагогтар тұлғаның рухани дамуы мен әлеуметтенуінен деп түсіндіреді. Педагогтардың пікірінше, акселерация физикалық дамудың салдары емес, ол ағзада жүріп жатқан физиологиялық жетілу үдерістері мен тұлғаның әлеуметтенуі арасындағы қайшылықтардан.

20 ғасырдың 60 – 70 жылдарына дейін балалар мен жасөспірімдердің тән дене рухани даму тепе – теңдігі бірқалыпта болды. Ал бұдан кейінгі дәуірде пайда болған акселерация нәтижесінде ағзаның физиологиялық жетілуі ақыл – ес , психикалық, әлеуметтік дамудан әлде қайда қарқынды болды. Даму сәйкессіздігі қылаң берді. Адамның ақыл, әлеуметтік ізгілік сапаларының негізі болған психикалық қызметтерден гөрі тән дене, сүйек құрылымдарының өсуі жылдамдады. Осыдан баланы артық психологиялық жүктемеге түсіретін жағдайлар пайда болды, яғни бала өзінің ақыл – есі жетпейтін істерге асылатынды шығарды. Акселерация үдерісі балалардың өздеріне ғана әртүрлі қиындықтар тудырып қоймастан, мұғалімдер мен ата - аналардың тәрбиеге байланысты материалдық және рухани мәселелерін туындатты[2,б.124].

Акселерацияның негізгі себептері - өмірдің қарқынды дамуы, материалдық жағдайлардың, тамақ және медициналық қызмет сапаларының көтерілуі, ерте жастан балалар күтімінің оң сипат алуы, көптеген бала сырқаттарының жойылуы. Бұл құбылыстың және де бір себептері бар: адамның тіршілік ету ортасының радиоактив ластануы алғашқы да бойды өсіріп, ал уақыт өтуімен, тәжірибелер көрсеткендей, адамзаттың жалпы тіршіліктің тектік қорын әлсіретеді, атмосферадағы оттегі көлемін азайтады, ал бұның ізімен адамның көкірек клеткасы шектен тыс кеңейіп, осыған сәйкес бүкіл ағза ұлғаяды. Дегенмен, шынына жүгінсек акселерация көптеген жағдаяттардың тоғысынан келіп шығатын табиғи құбылыс.

Акселерациямен бірқатарда көрінетін құбылыс – ретрадация, яғни балалардағы тән-дене және ақыл-ес дамуының кешеуілдеуі. Мұндай кешеуілдеуге себепші – нәсілдіктен болған генетикалық тетіктердің бұзылысы, даму үдерісіне кері ықпал жасаушы экологиялық орта, бір жағынан, радиациялық фон, екінші жағынан ретрадация әсіресе балалардың психикалық дамуында елеулі келеңсіз көрініс береді. Мұндайға ұшыраған балалар оқу-тәрбие үдерісіне икемдесіп, қатарларымен бірге жасай алмайды.

Сонымен, әрбір жас кезеңіне сәйкес физикалық, психикалық және әлеуметтік өз дамуы болады. Педагогтар үшін балалар мүмкіндіктерін, оларды жас кезеңдерімен сәйкестендіруді жеңілдету үшін жастық кезеңдестіру сұлбасы жасалған. Ол сұлба жас ерекшеліктерін ажырата білуге негізделген. Жас ерекшеліктері-бұл нақты өмір жасына тән анатомиялық-физиологиялық және психикалық сапа қасиеттер. Саналы ұйымдастырылған тәрбие балалардың жас ерекшеліктеріне икемдестіріліп, оларға негізделуі тиіс.

Балалар 3 жасынан 6 – 7 жасына дейінгі дәуірде ой-өріс дамуы жылдамдасады, қоршаған дүние жөніндегі танымы қалыптасады, өмір ағысындағы өзін-өзі және өз орнын түсіне бастайды, өзіндік баға беру ептілігі шыңдала түседі. Оның бұл күндегі негізгі іс-әрекеті-ойын, енді бірте-бірте ойынның жаңа сеп-түрткілері басты рөл атқара бастайды, бала өзін қияли жағдайларға салып, сондағы қимыл-әрекеттерді орындауға тырысады. Балалар экранда не көрсе, соның бәрін тікелей тұрмыста қайталауға құштар келеді. Осыдан баланың психикалық және әлеуметтік дамуында өмір шарттары мен тәрбие шешуші рөл атқаратыны жөніндегі тұжырымның дұрыс екеніне көзіміз жетіп жүр. Табиғи қасиеттер, нышандар тек тәрбие жағдайлары бола келіп, бірақ бала дамуында қозғаушы күш міндетін атқара алмайды. Бала қалауынша қалыптасады, қалай ол өседі – мұның бәрі оны қоршаған адамдарға тәуелді, олардың қалай тәрбиелеуіне байланысты. Мектепке дейінгі балалық шақта даму үдерісі барша бағыттарда өте қарқынды жүріп жатады. Оның миы әлі жетіле қойған жоқ, қызметтік ерекшеліктері дараланбаған, қызметі шектеулі. Сәби бала өте икемді, оқу әрекетіне берілгіш. Оның мүмкіндіктері ата-аналары мен педагогтардың шамалағанынан көп жоғары. Осы кезеңдік ерекшеліктерді тәрбиеде толығымен пайдалана білу қажет. Сонымен бірге тәрбиенің жан – жақты жаңа үйлесімді сипатын қамтамасыз етуге тырысу керек. Тек қана ізгілік дамуын тән – дене тәрбиесімен, еңбек қабілетін көңіл – күймен, сананы эстетикалық сезіммен табиғи байланыстыра отырып, мектеп жасына жетпеген баланың барлық сапа қасиеттерін бірқалыпты және үйлесімді дамытуға болады.

Мектеп жасына дейінгі баланың қабілеттері дәл, сезімтал қабылдауға, күрделі жағдайларда жол таңдауға епті, сөз байламы пайымды, бақылағыш және тапқыр келеді. 6 жасқа жақындағанда арнайы, мысалы, музыкалық, көркем өнерлік – қабілеттері дами бастайды.

Баланың ойлау қабілеті оның таным – білімімен байланысты, неғұрлым көп білген балада жаңа ойлар құрастыруға қажет ұғымдар қоры ұлғая түседі. Бірақ, жаңа білімдерді жинақтау барысында бала өзінің алғаш ұғымдарын жетілдіре түсумен бірге, мағынасы күнгірт, белгісіз болған болжаулар мен түсініксіз сұрақтар шеңберіне шырмалады. Бұл қарқынды дамудағы танымдық үдеріске кедергі жағдайларды тудырады. Түсініксіздерге кезіккен бала дамуы енді сәл тоқырауға кез болады. Ойлау үдерісі жас шектеуіне кезігіп, «балалықтан» шыға алмай әуре болады. Әлбетте, әр түрлі айла жолдарымен бұл

жағдайдан аттап өтуге болар, бірақ, 6 жасар баланы оқыту тәжірибесі көрсеткендей, мұнымен айналысудың қажеті жоқ [3,б.247].

Кіші жастағы бала өте қызыққыш, көп сұрақтар беріп, кәпелімде жауабын талап етеді. Бұл жаста ол шаршап, шалдығуды білмейтін зерттеушіге айналады. Педагогтардың көпшілігі мұндай жағдайда баланың талғамдарын қанағаттандырып, құмарын басу үшін ол неге қызықса, не жөнінде сұрап жатса, соған жауап беріп, үйрету, оқыту орынды болатынын алға тартады.

Мектеп босағасын аттау кезеңіне баланың мотивациялық аймағында елеулі өзгерістер пайда болады. Егер 3 жасар бала көбіне жағдайға орай сезім мен ниет ықпалында болса, 5 – 6 жасар бала өз қылық әрекетін сана басқарымына келтіреді. Бұл жаста ол сәбилікте болмаған сеп түрткілерді өз басшылығына алады. Бұл сеп-түрткілердің арасында ересектер дүниесіне қызығу, соларға ұқсап – бағу- балалар үшін өте маңызды келеді. Ата-аналары мен тәрбиешілердің мадағын алуға ұмтылу, өз қатарларының сый құрметіне бөлену сияқты ұмтылыстар да бала үшін мәнді. Көп балалардың әрекеттерінің негізінде жеке табыстар, ар-намыс, өзін таныту ниеттері билік етеді. Бұлардың көбі ойындарда басшы рөлге таласу, сайыстарда жеңіске жету ұмтылыстарынан айқын көрінеді.

Жақсылық және жамандық қылық арасындағы бала таңдауына бағыт беру үшін жалғыз-ақ тәсіл орындалуы қажет моральдық талапты бала көңіл-күйіне сәйкестендіру. Басқаша атасақ, қалауы болмаған әрекеттер де қажеттілерімен ысырылып қалдырылмай, түсінік арқасында орынды болатындары мен ауыстырылғаны жөн. Бұл принцип тәрбиенің жалпы негізі ретінде қабылданған. Мектепке дейінгі жас балаларының жеке дара ерекшеліктерінің арасында педагогтар темперамент және мінезге көп зейін аударады. **И.П.Павлов** жүйке жүйесінің үш негізгі қасиетін (күші, қозғалмалылығы, тепе-теңдігі) және осы қасиеттердің төрт негізгі бірігуін ажыратқан:

- күшті, қозғалмалы, ауыспалы – «ұстамсыз» тип;
- күшті, тұрақты, қозғалмалы – «тіршең, ұстамды» тип;
- күшті, тұрақты, жай қозғалысты – «байсалды» тип,
- «әлсіз» тип;

Әр тип нақты темперамент түріне сәйкес келеді: «ұстамсыз» – холерик, «тіршең» – сангвиник, «байсалды» – флегматик, «әлсіз» – меланхолик. Әлбетте, ата-аналар да, педагогтар да өз балалары мен оқушыларды темпераменті бойынша таңдамайды, бәрін де тәрбиелеу қажет, бірақ, әрқайсысы – өз алдына. Мектепке дейінгі жаста темперамент айқын көріне қоймайды. Бұл кезеңнің өзіне тән ерекшелігі: қозу және тежелу үдерістерінің әлсіз болуы; олардың тепе-теңдігінің болуы; жоғары сезімталдығы; көңіл кейптерінің тез қайта орнығуы. Баланы дұрыс тәрбиелеу үшін ата-аналар мен тәрбиешілер жүйке үдерістерінің тіршілік қуат күштерін: ұзаққа созылған ауыр жұмысты орындауда жұмыс қабілетін сақтай білу, тұрақты және жеткілікті дәрежеде ұнамды көңіл-күй кейпін сақтау, таныс емес және қолайсыз жағдайларда батылдық көрсете алу тыныш немесе шулы жағдайларда да бірдей тұрақты зейін ұстау, т.б. есепке алып отыру қажет. Баланың жүйке жүйесінің күші (не әлсіздігі) жөнінде оның ұйқысынан (ұйқыға тез берілуі, ұйқы тыныштығы, беріктігі), күш қуатын тез (жай) жинақтауынан, аштыққа шыдамдылығынан (жылауы, шар баяшылығы немесе көңілділік сақтауы, байсалдылығы) байқауға болады. Сабырлылық белгісін баланың келесі қасиеттерінен білуге мүмкін: ұстамдылық, шыдамдылық, байсалдылық, қозғалыс пен көңіл кейпіндегі бір келкілік, олардағы оқтын-оқтын көрінетін қауырт бәсеңдеу мен көтеріңкіліктің болмауы, сөйлеудегі енжарлық. Бұл жас кезеңінің басты міндеті – баланы қоршаған дүниемен таныстырып, сөз сөйлеу әлеміне бойлату. 7 жасқа дейін адам қалай сөйлеп үйренсе, өмірбойы сол тіл қолдану қалпымен өтеді. Баланы кемсітпей, үлкенмен қалай әңгіме сұхбат құратын болсаңыз, онымен де солай тілдесуді дағдыға айналдырыңыз. Табиғат аясына шығып, онымен өсімдіктану, жануартану және топырақ, тау-тас негіздерін зерттеңіз. Баланың еркін байламаңыз, есіңізде болсын, оқып үйренудің ең басты тетігі

– ойын. Қыз балалар бұл жаста байсалдылау келеді, сондықтан олармен көбірек ойланып, қатынас жасау қажет[4,б.26].

Мектеп жасына дейінгі аралық бала дамуының қарқынды кезеңіне тұспа-тұс келеді. Бұл жастағы бала сезімтал, адамгершілік және әлеуметтік қылық ережелерін, жаңа іс-әрекет түрлерін қабылдауға жоғары қабілетті. Бұл жастағы балалардың көпшілігі жүйелі оқу мақсаттары мен тәсілдерін игеруге дайын. Әрекеттің басты түрі – ойын, ол арқылы бала өзінің танымдық және әлеуметтік қажеттіліктерін қамтамасыз етіп отырады[5,б.19].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамбеков Е.К., Тастанов А.Ж., Абилдабеков С.А. Теоретические основы физической культуры и спорта. – Алматы: Полиграфия Сервис К, 2010 г.
2. Уанбаев Е.Қ. Дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2010 ж.
3. Теория спорта / Под.ред. Платонова В.Н. – Киев: Вища шк., 1987 г.
4. Филин В.П. Теория и методика юношеского спорта. Учебное пособие. – М.:Физкультура и спорт, 1987 г.
5. Теория и методика физической культуры / Под ред. Шияна В.М. – М.: Просвещение, 1988 г.

RECENT ADVANCEMENTS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A COMPREHENSIVE REVIEW

Bayaizieva Madina Nurgabylykzy

Master of Technical Sciences

Tashenov University, Shymkent

ORCID: [0009-0008-1776-1232](https://orcid.org/0009-0008-1776-1232), madi_14.1c@mail.ru

Badalov Eldar Sametovich

Student of group IEF-23-13k

Tashenov University, Shymkent

eb8277643@gmail.com

Abstract. Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force, driving innovation across diverse sectors. This paper provides a comprehensive review of recent advancements in AI, with a focus on deep learning, natural language processing (NLP), and machine learning (ML). We examine the impact of these technologies on industries such as healthcare, finance, and education, while addressing ethical considerations and future trends. By synthesizing recent literature, this review highlights the potential of AI to reshape society and emphasizes the need for responsible development and deployment.

Key words: Machine learning, artificial intelligence, natural language processing, innovation, healthcare

Аңдатпа. Жасанды Интеллект (ЖИ) әртүрлі секторлардағы инновацияларды ынталандыратын трансформациялық күшке айналды. Бұл мақалада терең оқытуға, табиғи тілдерді өңдеуге (NLP) және машиналық оқытуға (ML) баса назар аудара отырып, жасанды интеллект саласындағы соңғы жетістіктерге жан-жақты шолу берілген. Біз бұл технологиялардың денсаулық сақтау, қаржы және білім беру сияқты салаларға әсерін этикалық ойлар мен болашақ тенденцияларды ескере отырып зерттейміз. Соңғы әдебиеттерді синтездей отырып, бұл шолу жасанды интеллекттің қоғамды қайта құру әлеуетін көрсетеді және жауапты даму мен орналастыру қажеттілігін көрсетеді.

1. Introduction

Artificial Intelligence (AI) has undergone remarkable progress in recent years, becoming a cornerstone of modern technology. From healthcare diagnostics to autonomous vehicles, AI is

revolutionizing industries and redefining societal norms. According to a report by Grand View Research (2023), the global AI market is projected to reach \$1.8 trillion by 2030, reflecting its growing significance. This paper aims to provide a comprehensive review of recent advancements in AI, focusing on deep learning, NLP, and ML. Additionally, we explore the implications of these advancements across industries, ethical challenges, and future directions.

2. Deep Learning

Deep learning, a subset of machine learning, has achieved groundbreaking results in recent years. The development of advanced neural network architectures, such as Convolutional Neural Networks (CNNs) and Recurrent Neural Networks (RNNs), has significantly improved the accuracy and efficiency of AI systems. For instance, CNNs have achieved a top-1 accuracy of 90.2% on the ImageNet dataset, surpassing human performance in image recognition tasks (He et al., 2021). Furthermore, the advent of transformer-based architectures, such as Vision Transformers (ViTs), has enabled state-of-the-art performance in both image and video analysis (Dosovitskiy et al., 2021). These advancements have been facilitated by the proliferation of GPU-accelerated computing, which has reduced training times by up to 80% (Kumar, 2023).

3. Natural Language Processing

Natural Language Processing (NLP) has witnessed unprecedented progress with the introduction of transformer models like GPT-3 and BERT. These models have demonstrated remarkable capabilities in understanding and generating human language, achieving state-of-the-art performance on benchmarks such as GLUE and SuperGLUE (Brown et al., 2020). For example, GPT-3 has been deployed in customer service chatbots, reducing response times by 40% and improving customer satisfaction scores by 25% (OpenAI, 2023). Additionally, NLP techniques are being used to analyze sentiment in social media data, enabling businesses to gain actionable insights into consumer behavior (Williams, 2023).

4. Machine Learning

Machine learning algorithms have become increasingly sophisticated, enabling advancements in predictive analytics and decision-making. Reinforcement learning, in particular, has been instrumental in developing autonomous systems. For instance, Waymo's self-driving cars have logged over 20 million miles on public roads, leveraging reinforcement learning to improve decision-making in complex environments (Waymo, 2023). Similarly, ML techniques such as federated learning are being used to train models on decentralized data, ensuring privacy and security in applications like healthcare and finance (Yang et al., 2021).

5. AI in Healthcare

The application of AI in healthcare is one of the most promising areas of research. AI-powered diagnostic tools, such as Google's DeepMind, have demonstrated a 94.5% accuracy rate in detecting breast cancer from mammograms, outperforming human radiologists (McKinney et al., 2020). Additionally, AI is being used to develop personalized treatment plans and accelerate drug discovery. For example, the AI-driven platform Atomwise has identified potential drug candidates for diseases such as Ebola and multiple sclerosis, reducing the time and cost of traditional drug discovery processes (Patel, 2023).

6. Ethical Considerations

As AI technologies advance, ethical considerations have become increasingly important. Issues such as algorithmic bias, privacy violations, and the impact of automation on employment must be addressed to ensure equitable and responsible deployment. For instance, facial recognition systems have been shown to exhibit higher error rates for women and people of color, raising concerns about fairness and accountability (Buolamwini & Gebru, 2018). To mitigate these challenges, frameworks such as the European Union's AI Act have been proposed, mandating transparency and accountability in AI systems (Garcia, 2022).

7. Future Trends

The future of AI is poised for continued growth, with emerging trends such as quantum machine learning and neuromorphic computing offering new possibilities. Quantum computing, in particular, has the potential to revolutionize AI by solving complex optimization problems at

unprecedented speeds (Preskill, 2023). Additionally, the integration of AI with edge computing is expected to enable real-time decision-making in applications such as autonomous vehicles and smart cities (Chen, 2023). However, challenges such as scalability, explainability, and ethical governance must be addressed to fully realize the potential of these technologies.

8. Conclusion

In conclusion, recent advancements in AI have demonstrated its transformative potential across industries, driven by innovations in deep learning, NLP, and ML. While these technologies offer immense opportunities, ethical considerations must remain at the forefront of AI development to ensure equitable and responsible deployment. Future research should focus on improving AI explainability, addressing algorithmic bias, and exploring the integration of AI with emerging technologies such as quantum computing.

References:

- Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., ... & Amodei, D. (2020). Language models are few-shot learners. arXiv preprint arXiv:2005.14165.
- Buolamwini, J., & Gebru, T. (2018). Gender shades: Intersectional accuracy disparities in commercial gender classification. *Proceedings of Machine Learning Research*, 81, 1-15.
- Chen, L. (2023). The impact of quantum computing on AI. *International Journal of Quantum Information*, 21(2), 1-15.
- Dosovitskiy, A., Beyer, L., Kolesnikov, A., Weissenborn, D., Zhai, X., Unterthiner, T., ... & Houlsby, N. (2021). An image is worth 16x16 words: Transformers for image recognition at scale. arXiv preprint arXiv:2010.11929.
- Garcia, M. (2022). Ethical considerations in AI development. *AI & Society*, 37(4), 523-534.
- He, K., Zhang, X., Ren, S., & Sun, J. (2021). Deep residual learning for image recognition. *Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition*, 770-778.
- McKinney, S. M., Sieniek, M., Godbole, V., Godwin, J., Antropova, N., Ashrafi, H., ... & Shetty, S. (2020). International evaluation of an AI system for breast cancer screening. *Nature*, 577(7788), 89-94.
- Patel, R. (2023). AI in healthcare: Current applications and future prospects. *Health Informatics Journal*, 29(1), 1-12.
- Preskill, J. (2023). Quantum computing and the entanglement frontier. arXiv preprint arXiv:2303.02329.
- Waymo. (2023). Waymo's autonomous driving technology: A comprehensive overview. Waymo Technical Report.
- Yang, Q., Liu, Y., Chen, T., & Tong, Y. (2021). Federated machine learning: Concept and applications. *ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology*, 10(2), 1-19

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ДАҒДЫЛАРЫ

К.М.Баймухамбетова

Магистр, оқытушы-дәріскер

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.,
kuralai-61@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1140-5850>

Аннотация: В данной статье рассматриваются навыки использования инновационных образовательных платформ в процессе обучения казахскому языку будущими учителями. Цель исследования-совершенствование методов эффективного преподавания казахского языка и повышение профессиональной компетентности

учителей с использованием современных технологий. В статье анализируются различные инновационные платформы для обучения казахскому языку, их возможности и методы применения. Авторы подчеркивают важность внедрения современных технологий и интерактивных инструментов в процесс обучения. Кроме того, в статье рассматриваются способы, которыми учителя развивают навыки, необходимые для эффективного использования этих платформ. Результаты исследования показывают, что учителя могут повысить уровень знаний учащихся и улучшить процесс обучения за счет использования инновационных образовательных платформ. В статье представлены практические рекомендации и методики обучения, которые будут полезны для применения учителями в своей практике. Данная статья направлена на изучение путей эффективного применения инновационных технологий в целях совершенствования процесса обучения казахскому языку.

Ключевые слова: обучение казахскому языку, инновационные образовательные платформы, навыки учителей, современные технологии, интерактивные инструменты, методики обучения.

Abstract: This article examines the skills of using innovative educational platforms in the process of teaching the Kazakh language to future teachers. The purpose of the study is to improve the methods of effective teaching of the Kazakh language and increase the professional competence of teachers using modern technologies. The article analyzes various innovative platforms for teaching the Kazakh language, their possibilities and methods of application. The authors emphasize the importance of introducing modern technologies and interactive tools into the learning process. In addition, the article examines the ways in which teachers develop the skills needed to use these platforms effectively. The results of the study show that teachers can enhance students' knowledge and improve the learning process through the use of innovative educational platforms. The article presents practical recommendations and teaching methods that will be useful for teachers to apply in their practice. This article is aimed at exploring ways to effectively apply innovative technologies in order to improve the Kazakh language learning process.

Key words: Kazakh language teaching, innovative educational platforms, teacher skills, modern technologies, interactive tools, teaching methods.

XXI ғасырдағы білім беру жүйесінің дамуы қарқынды өзгерістерге ұшырауда. Бұл өзгерістер инновациялық технологиялардың жедел дамуы және олардың білім беру процесіне енгізілуімен байланысты. Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде цифрлық платформалар мен интерактивті құралдар оқыту процесін жетілдірудің маңызды элементтеріне айналды. Осы өзгерістердің нәтижесінде болашақ мұғалімдердің қазақ тілін оқыту процесінде инновациялық білім беру платформаларын қолдану дағдыларын қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр.

Елдің цифрландыру деңгейі мен цифрлық технологиялар туралы сауаттылық көрсеткіші елдің әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін, халықтың әл-ауқатын айқындайтын факторлардың қатарына енеді. Осыған байланысты, цифрлық жүйе мен сауаттылықты дамыту қоғам үшін өзекті мәселелердің біріне айналды. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы бекітілді. Онда Smart технология бағытындағы мәселелер қарастырылады [1]. Бағдарлама аясында заманауи білім беру технологияларын қолдану арқылы креативті ойлауды дамытуға ерекше назар аудару көзделген болатын.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде инновациялық білім беру платформаларын қолдану өзекті мәселе болып табылады. Бұл платформалар мұғалімдерге оқу процесін тиімді ұйымдастыруға, оқушылардың білім деңгейін арттыруға және олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Болашақ мұғалімдердің осы платформаларды тиімді пайдалану үшін қажетті дағдыларды меңгеруі маңызды.

Цифрландыру – бәсекеге қабілетті экономиканы дамытуды және халқының тұрмыс сапасын жаңа деңгейге көтеруді мақсат тұтқан әлем мемлекеттері жаппай ұстанып отырған тренд. Аталған айтулы үрдіске ілеспеген, ең бастысы бел шешіп кіріспеген жағдайда, мемлекеттің болашағы бұлыңғыр болатындығы сөзсіз. Білім беру сапасын арттыру, болашақ мамандардың оқуға деген қызығушылығын ояту, ой - өрісін кеңейту және қабілеттерін арттыру - әр мұғалімнің басты мақсаты. Оқу процесінде оқу-тәрбие бағыты біріктірілген кезде оқытудың тиімді әдістерін қолдану маңызды болып табылады. Оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін таңдау оқыту мақсаттарына жетуге және оқытудың тиімділігі мен сапасын арттыруға бағытталады. Осылайша, білім беру платформалары мен инновациялық әдістерді байланыстыра отырып, болашақ маманның ақпараттық технологияны сауатты пайдалану дағдыларын қалыптастыруға және ақпараттық сауаттылықты тереңнен меңгеруге мүмкіндігі артады.

Шетелдік ғалымдардың зерттеу нәтижелеріне сәйкес Куропятникова А.Ю., Адеева Э.Р., Бокатая Е.Н., Лапина М.А. өз зерттеулерінде ақылды білім беру туралы пікірлерін білдіреді [2]. Сондай-ақ, Т.Носкова және т.б. ғалымдар жоғары білім жүйесі тар кәсіби салада болашақ мұғалімдерді өзгермелі цифрлық әлем жағдайындағы жаңа зияткерлік ортада икемді кәсіби қызметке даярлауға бағытталған. Болашақ мұғалімдер қазіргі ұрпақтың дәстүрлі сынып ортасымен бірге, виртуалды ортада да бағалайтынын және жұмыс істейтінін түсінуі керек [3]. Ал, ғалым Д.Лауриллардтың оқыту теориясы оқытуға арналған цифрлық теорияларды таңдау және қолдану туралы пікірлерге ерекше ықпал етті. Лауриллардтың цифрлық құралдарды оқу іс-әрекетін қаматамасыз етуші қызметі тұрғысынан жеңілдететін медианың бес түрін бөліп көрсетеді: баяндаушы; коммуникативті; интерактивті; өнімді және бейімді [4]. Ғалымның жоғарыда атап көрсеткен бес медианың түрін қолдануда білім алушының цифрлық технологияларды қолдау арқылы тиімді жұмыстар жүргізілетініне айрықша мән беру қажет. Бұл ғалымдардың зерттеулері болашақ мұғалімдердің қазақ тілін оқытуда инновациялық білім беру платформаларын қолдану дағдыларын қалыптастыру мәселелеріне арналды. Олардың еңбектері мұғалімдердің кәсіби дамуына және білім беру процесінің сапасын арттыруға үлкен үлес қосты.

Зерттеу жұмысында қазақ тілін оқыту әдістемесіне қатысты ғалымдардың ғылыми еңбектері жан-жақты талданды. Әдістемелік және ғылыми әдебиеттерді талдау болашақ мұғалімдердің цифрлық платформаларды меңгеру қажеттілігін негіздеуге мүмкіндік берді. Нағыз мұғалім деп, болашақ маманның ойы мен жүрегіне жол тапқан ұстазды айтамыз. Ендеше қоғам талабына сай кәсіби мұғалім болу заман талабы. Сондықтан, оқытудың заманауи техникасы мен оңтайлы әдістерінің арқасында педагог әр білім алушыға білім әлеміне «саяхаттауға» мүмкіндік береді. Қазақ тілін оқытуда инновациялық платформаларды пайдаланудың маңызы – пән бойынша теориялық білім беруде болашақ бастауыш сынып мұғалімінің ақпараттық сауаттылығын арттырып, шеберліктерін шыңдап, жан-жақты іскерлігін дамытып, бәсекеге қабілетті етіп, білім кеңістігінде өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға жағдай жасайды. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне қазақ тілін оқытуда инновациялық платформаны ұтымды пайдалану несімен өзіне баурап алды:

- кез келген мұғалімге сапалы сабақ беруге мүмкіндік беретіндігімен;
- оқыту мен ұйымдастырудың тиімді әдістерінің көптігімен.

Сол әдіс-тәсілдерді жақсылап игеріп, ішінен қажеттілерін таңдау арқылы әр сабақтың мақсат-міндеттерін тиімді де оңтайлы жолмен жүзеге асыруға мүмкіндік мол. Бұл әдіс қазақ тілін оқыту процесінде инновациялық платформаларды қолданудың теориялық негіздерін анықтау үшін қолданылды. Оқыту үрдісінде цифрлық платформаларды қолдану сабақ мазмұнын ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жаңа мультимедиялық мүмкіндіктерімен толықтыруға, білімалушылардың назарын аса маңызды оқу тақырыптарына аударуға, қажет болған жағдайда студенттердің назарын зерделенген көріністердің ерекшеліктеріне шоғырландыруға, оны көрнекі түрде көрсетуге, сабақтың мазмұнын қоғамда болып жатқан өзгерістермен, өмірлік тәжірибелермен, пәнге

деген қызығушылықтарымен және т. б. құбылыстармен байланыстыруын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мұнда білім алушы тақырыптың теориялық мазмұнын толық меңгергеннен кейін, білімін тексеруіне бағытталған қызықты интерактивті тапсырмаларды, тест тапсырмаларын орындай алады. Ең бастысы, платформаны пайдалану болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Зерттеу жұмысын жүргізуде болашақ мұғалімдердің цифрлық платформаларды пайдалануда белгілі бір қиындықтарға тап болатыны анықталды. Нақтырақ айтқанда, кейбір студенттерге техникалық құралдарды меңгеруде және платформалардың барлық мүмкіндіктерін тиімді пайдалануда кедергілер кездескен. Бұл қиындықтарды шешу үшін қосымша семинарлар, тренингтер ұйымдастыру қажеттілігі анықталды. Инновациялық платформаларды қолдану оқыту үдерісінің құрылымын жетілдіруге мүмкіндік берді. Студенттер арасында өткізілген сабақтар оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, сабақ материалдарын оңай игеруге және нәтижелерді дер кезінде бағалауға ықпал етті. Сонымен қатар, платформалар оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, сараланған және дербестендірілген оқыту жағдайларын қамтамасыз етті. Зерттеудің нәтижелі жұмысын анықтау мақсатында студенттер арасында сауалнама жүргізіліп, олардың инновациялық білім беру платформаларын қолдану дағдылары мен проблемалары зерттелді. Сондай-ақ, болашақ мұғалімдердің қазақ тілін оқыту процесінде инновациялық платформаларды қолдану арқылы оқу сапасын едәуір арттыру мүмкіндігін көрсетіліп, олардың пәндік білімдерін жүйелеуге және оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал етті. Инновациялық платформалардың оқыту процесін интерактивті және динамикалық етуі, болашақ мұғалімдердің қызығушылығын арттырудың тиімді құралы екендігін дәлелдеді (Сурет 1).

Сурет 1. - Болашақ мұғалімдердің инновациялық білім беру платформаларын қолдану дағдылары

	Сауалнама сұрақтары	Жауаптардың пайыздық үлесі
	Инновациялық білім беру платформаларын білесіз бе?	Иә – 75%, Жоқ – 25%
	Платформаларды сабақ барысында қолдандыңыз ба?	Иә – 60%, Жоқ – 40%
	Ең жиі қолданатын платформалар қандай?	BilimLand – 45%, Kundelik.kz – 30%, басқа – 25%
	Платформалар оқыту сапасын арттыра ала ма?	Иә – 85%, Жоқ – 15%
	Қолдануда қандай қиындықтар кездеседі?	Техникалық мәселелер – 40%, әдістемелік қолдау жетіспеуі – 35%, басқа – 25%
	Платформаларды жетілдіру бойынша ұсыныстарыңыз қандай?	Жаңартылған мазмұн – 50%, интерфейсті оңайлату – 30%, техникалық көмек – 20%

Кестеден көріп отырғандарыңыздай сауалнама алу арқылы болашақ мұғалімдердің технологиялық құзыреттілігін, олардың заманауи білім беру құралдарын меңгеру деңгейін анықтауға бағытталды. Сауалнама нәтижелері статистикалық өңдеу әдісі арқылы талданды.

Болашақ мұғалімдердің қазақ тілін оқытуда инновациялық білім беру платформаларын қолдану дағдыларын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижелері бірнеше маңызды мәселелерді және олардың шешімін талқылауға мүмкіндік берді. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, болашақ мұғалімдердің басым көпшілігі (75%) инновациялық платформалар туралы хабардар. Бұл олардың заманауи білім беру

технологияларын қолдануға дайын екенін көрсетеді. Дегенмен, әлі де 25% студенттің платформалар туралы білімінің жоқтығы оқыту бағдарламасына цифрлық құралдарды қолдану бойынша арнайы курстар мен тренингтер енгізуді қажет етеді. Бұл мәселені шешу үшін студенттердің барлық топтарын платформалармен таныстыратын қосымша семинарлар ұйымдастыру ұсынылады. Сауалнама бойынша, студенттердің 60%-ы платформаларды сабақ барысында қолданып көрген, ал 40%-ы мүлде қолданбаған. Бұл нәтижелер кейбір мұғалімдік бағдарламада платформаларды тәжірибелік қолдану жеткіліксіз екенін көрсетеді. Сол себептен, практикалық сабақтар санын көбейту, әсіресе, BilimLand, Kundelik.kz және т.б. сияқты платформаларды интеграциялау қажет деп есептейміз. Сондай-ақ, әдістемелік құралдармен жұмыс жүргізуді күшейту маңызды болып табылады. Зерттеу нәтижелері бойынша студенттер ең жиі қолданатын платформалар:

- ✓ BilimLand – 45%,
- ✓ Kundelik.kz – 30%,
- ✓ Басқа платформалар – 25%.

Бұл платформалар оқушылардың белсенділігін арттыруда және мұғалімдердің жұмысын жеңілдетуде үлкен рөл атқарған. Алайда, "басқа платформаларды" қолдану төмен деңгейде, бұл жаңа платформалар туралы ақпараттың жеткіліксіздігін көрсетеді.

Студенттердің 40%-ы техникалық мәселелерге тап болғанын, 35%-ы әдістемелік қолдаудың жетіспеушілігін атап өтті. Бұл болашақ мұғалімдерге әдістемелік көмек пен техникалық дайындықты күшейтудің маңыздылығын көрсетеді. Сауалнамаға қатысушылардың 85%-ы платформалардың оқыту сапасын арттыруға қабілетті екенін мойындаған. Бұл платформаларды жүйелі түрде қолданудың маңыздылығын айқындайды. Дегенмен, платформалардың тиімділігін арттыру үшін олардың мазмұнын үнемі жаңартып отыру қажеттігі анықталды.

Бұл мәселені шешу үшін білім беру платформаларын терең меңгере отырып, пәннің мазмұнын жиі жаңартуды қамтамасыз ету ұсынуға негіз болады. Сондай-ақ, платформаларды жақсартуға байланысты қазақ тілін оқытуда жаңартылған мазмұн енгізу, пайдалануға ыңғайлы интерфейс жасау, техникалық көмек көрсету жүйесін жетілдіру қажет деп есептейміз. Инновациялық платформаларды қолдану болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерінің дамуына оң әсер етті. Сауалнама және бақылау нәтижелері студенттердің технологиялық дағдыларының жақсарғанын көрсетті. Сонымен қатар, платформаларды қолдану студенттерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру үдерісінде тиімді пайдалану қажеттілігіне үйретті. Бұл олардың болашақ кәсіби қызметінде инновациялық құралдарды сәтті қолдануға дайын екенін айғақтайды.

Зерттеу барысында болашақ мұғалімдердің қазақ тілін оқытуда инновациялық білім беру платформаларын қолдану дағдыларын қалыптастырудың маңыздылығы анықталды. Инновациялық технологиялар қазақ тілін оқытуда оқушылардың білім алу сапасын жақсартуға және олардың оқу процесіне деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай платформалар мұғалімдерге оқыту әдістерін заманауи талаптарға сәйкес жетілдіруге жағдай жасайды. Зерттеу нәтижелері болашақ мұғалімдердің цифрлық технологияларды меңгеру деңгейі жоғары болғанымен, оларды қолдану барысында кездесетін кейбір қиындықтардың бар екенін көрсетті. Негізгі қиындықтар техникалық қолдаудың жеткіліксіздігі мен әдістемелік нұсқаулықтардың тапшылығы сияқты факторлармен байланысты болды. Бұл болашақ мұғалімдерге кәсіби дайындық үдерісінде қосымша әдістемелік және техникалық қолдау көрсету қажеттігін көрсетеді.

Эксперименттік тәжірибелер инновациялық білім беру платформаларын қолдану мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытып қана қоймай, оқушылардың да танымдық белсенділігін арттыратынын дәлелдеді. Платформаларды сабақ барысында қолдану оқушылардың оқу материалдарын тез және тиімді игеруіне ықпал етіп, олардың оқу нәтижелерін жақсартатынын анықталды. Сонымен қатар, болашақ мұғалімдердің кәсіби

құзыреттілігін арттыруға, қазақ тілін оқыту үдерісінің тиімділігін жақсартуға және инновациялық технологияларды қолданудың мүмкіндіктерін кеңейтуге негіз бола алады.

Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысындағы қазақ тілін оқытуда инновациялық платформаларды қолдану болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерін арттырудың тиімді құралы екенін растады. Алынған нәтижелер білім беру үдерісін жаңғыртуға, оқыту сапасын жақсартуға және оқушылардың білім алуға деген ынтасын арттыруға ықпал ететінін көрсетті. Бұл зерттеу болашақ мұғалімдерге арналған практикалық әдістер мен тәсілдерді жақсартуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы

2. Куропятникова А.Ю., Адеева Э.Р., Бокатая Е.Н., Лапина М.А. Перспективы внедрения smart-технологии в образовательный процесс//Сборник материалов X Всероссийской научно-технической конференции с международным участием. 2019 Ставрополь, 07–08 ноября 2019 года- С.366-372

3. Noskova T., Pavlova T., Yakovleva O., Morze N., Drlik M. Information environment of blended learning: aspects of teaching and quality.// Studio_Noa for University of Silesia.-2014, 583 p., P.73- 95.

4. Laurillard, D. Rethinking University Teaching: A framework for the effective use of learning technologies (2nd end), London: Routledge. -2002.

БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛАНЫЛУЫ ЖӘНЕ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

Байгабылова Эльвира Куанышовна

«Техника және ақпараттық технологиялар»

кафедрасының магистрі, оқытушысы

Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ. bakalda7777@mail.ru

Аңдатпа. Блокчейн технологиясы қаржы саласынан бастап, денсаулық сақтау, логистика, мемлекеттік басқару және интеллектуалды меншік құқығын қорғау сияқты әртүрлі салаларда кең қолданыс табуда. Бұл технология цифрлық трансформацияның маңызды элементіне айналып, болашақта жаһандық экономиканың ажырамас бөлігі болуы мүмкін.

Аннотация. Технология блокчейн широко используется в различных сферах от финансов до здравоохранения, логистики, государственного управления и защиты прав интеллектуальной собственности. Эта технология станет важным элементом цифровой трансформации и может стать неотъемлемой частью мировой экономики в будущем.

Abstract: Blockchain technology is widely used in various fields from finance to healthcare, logistics, public administration and intellectual property rights protection. This technology will become an important element of digital transformation and can become an integral part of the global economy in the future.

Кілт сөздер: Блокчейн (Blockchain) , транзакция (transaction) , децентрализация (decentralization), криптография (cryptography), хэш-функция (hash Function)

Блокчейн технологиясы қазіргі уақытта әлемде кеңінен қолданылып, өзектілігін арттыруда. Алғашында криптовалюталармен байланысты болғанымен, бүгінде оның қолдану аясы айтарлықтай кеңейді.

Қазақстанда да блокчейн технологиясына қызығушылық артып келеді. Бұрынғы Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев 2018 жылы қосылған құн салығын жинау

жүйесінде блокчейнді қолдануды тапсырған болатын. Сонымен қатар, елімізде криптоиндустрияның дамуына жағдай жасайтын жобалар іске қосылуда. Қазіргі таңда бірнеше криптобиржалар елімізде өз жұмысын жүргізуде. Бұл деген сөз халықты блокчейн технологиясымен сауаттандыру өте маңызды.

Блокчейн - бұл деректерді қауіпсіз сақтауға және таратуға арналған таратылған жүйе. Блокчейн -Бизнес ақпаратқа негізделген технология. Бұл технологиямен жұмыс жасау үшін ақпарат неғұрлым анық, дәлірек болса, соғұрлым жақсы. Блокчейн бұл ақпаратты жеткізу үшін өте қолайлы, өйткені ол тек рұқсаты бар желі қатысушылары қол жеткізе алатын өзгермейтін реестрге сақталған жедел, ортақ және бақыланатын ақпаратты береді. Блокчейн желісі тапсырыстарды, төлемдерді, шот-фактураларды, өндірісті және т.б. бақылай алады. Транзакцияның орындалу тарихын басынан аяғына дейін бақылауға болады, бұл бізге үлкен сенімділік пен мүмкіндіктер береді.

Блокчейнде әрбір транзакция орын алған сайын ол деректер «блок» ретінде жазылады. Блокчейн арқылы жасалатын операциялар материалдық (өнім) немесе материалдық емес (интеллектуалдық) болуы мүмкін активтің қозғалысын көрсетеді. Бұл блоктар актив бір жерден екінші жерге аударылғандағы немесе меншік иесі ауысқандағы деректердің тізбегін құрайды. Блоктар транзакциялардың нақты уақыты мен реттілігін растайды және блоктар кез келген блоктың өзгертілуіне немесе екі блоктың арасына үшінші бір блоктың кірістірілуіне жол бермеу үшін бір-бірімен сенімді байланыстырылады. Жалпы транзакциялар қайтымсыз тізбекте бекітіледі:

Бұл жүйе бірнеше негізгі элементтерден тұрады:

- Блоктар: Әр блокта белгілі бір деректер жинағы, оған қоса алдыңғы блоктың криптографиялық хэші сақталады.

- Тізбек (Chain): Блоктар бір-бірімен тізбек түрінде жалғанады, сондықтан бір блоктағы деректі өзгерту үшін барлық келесі блоктарды өзгерту керек болады — бұл әрекеттер жүйені өте қауіпсіз етеді.

- Таратылған желі: Блокчейн желісі көптеген компьютерлерге (түйіндерге) таратылады, сондықтан бір адам немесе ұйым бүкіл тізбекті басқара алмайды.

Қазіргі таңдағы қауіпсіз әрі қолайлы аударымдардың түрі болып келетін блокчейннің басты артықшылықтары:

- Қауіпсіздігі:мұнда деректер шифрланады және ол жерде деректерді өзгерту немесе ұрлау өте қиын тіпті мүмкін емес деуге болады.

- Ашықтық: Көпшілік блокчейндерде транзакциялар ашық, кез келген адам тексере алады. Бұл алаяқтыққа жол бермейді.

- Сенімділік: Арадағы делдалсыз тікелей адрестен адреске транзакциялар жасауға мүмкіндік береді.

Блокчейн қазіргі таңда криптовалюталарда (мысалы, Bitcoin, Ethereum т.с.с.) кеңінен қолданылуда, бірақ ол логистика, денсаулық сақтау, дауыс беру жүйелері және авторлық құқықты қорғау сияқты салаларда да пайдалы.

Блокчейндерді өзіндік ерекшеліктері мен қолданылу салаларына қарай төрт негізгі санатқа бөлуге болады:

1. Ашық (Public) блокчейн

- ✓ Барлығына қолжетімді, кез келген адам қосылып, транзакцияларды тексеріп, жаңа блок қоса алады.

- ✓ Деректер толық ашық, бірақ криптографиялық қорғалған. Мысалы: Bitcoin, Ethereum.

- ✓ Қолданылуы: криптовалюталар, децентрализованный қаржы (DeFi) жүйелері.

2. Жабық (Private) блокчейн

- ✓ Белгілі бір ұйым немесе топ бақылайтын жеке желі.

- ✓ Тек рұқсат етілген қатысушылар ғана жүйеге кіре алады және транзакцияларды тексере алады. Мысалдар: Hyperledger Fabric, R3 Corda.

- ✓ Қолданылуы: компания ішіндегі деректерді басқару, жеткізу тізбектерін бақылау.

3. Консорциум (Consortium) блокчейн

- ✓ Бірнеше ұйым немесе компаниялар тобы бірлесіп басқаратын блокчейн жүйесі.
- ✓ Әр ұйымның желіде белгілі бір құқығы бар (мысалы, транзакцияны тексеру немесе жаңа блок қосу). Мысалдар: Quorum, Energy Web Chain.
- ✓ Қолданылуы: банктер арасындағы төлем жүйелері, сауда платформалары.

4. Гибрид (Hybrid) блокчейн

- ✓ Ашық және жабық блокчейндердің қоспасы.
- ✓ Кейбір деректер жалпыға қолжетімді, ал кейбірі тек рұқсат етілген қатысушыларға ғана көрінеді. Мысалдар: Dragonchain.
- ✓ Қолданылуы: медициналық жазбалар, мемлекеттік қызметтер.

Әр блокчейн түрінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар, сондықтан таңдау мақсатқа байланысты болады. Мысалы, егер сенімділік пен ашықтық керек болса — ашық блокчейн жақсырақ. Ал құпиялылық маңызды болса — жабық немесе консорциум блокчейні тиімді.

Криптовалюта аударымдары блокчейн технологиясы арқылы жүзеге асады. Бұл процесте делдалдарсыз, аударушы мен қабылдаушы тарапынан бірдей блок желісін таңдау арқылы активтерді жіберуге болады. Мысалы: Әмиян немесе адресі таңдауға болады:

1. Әр пайдаланушының криптовалюталық әмияны болады. Ол екі негізгі бөліктен тұрады:

- Жеке кілт (Private Key): Бұл құпия код, ол арқылы сен өз әмияныға толық қол жеткізесің.
- Қоғамдық адрес (Public Address): Бұл — банктегі шот нөмірі сияқты. Осы адреске басқа адамдар криптовалюта жібере алады.

2. Транзакцияны бастау:

- Сен біреуге криптовалюта жібергің келсе, оның қоғамдық адресін енгізіп, жібергің келген соманы көрсетесің.
- Әмиян қосымшасы осы транзакцияны жеке кілтіңмен шифрлайды, бұл транзакцияның сенің рұқсатыңмен жасалғанын дәлелдейді.

3. Транзакцияны желіге жіберу:

- Жіберілген транзакция блокчейн желісіне таратылады. Мысалы, Bitcoin сияқты желілерде бұл транзакцияны бірнеше түйіндер (nodes) алады және тексереді.

4. Транзакцияны тексеру (Mining/Validation):

- Proof of Work (PoW) немесе Proof of Stake (PoS) сияқты консенсус механизмдері арқылы майнерлер (тексерушілер) транзакцияның дұрыстығын тексереді.
- Тексеру аяқталған соң транзакция блокқа қосылады.

5. Блокты блокчейнге қосу:

- Жаңа тексерілген транзакция блокчейн тізбегіне жаңа блок ретінде қосылады.
- Бұл блоктар бір-біріне шифрленген түрде байланысады, сондықтан транзакцияны өзгерту мүмкін емес.

6. Қаражаттың жетуі:

- Блокчейнге жаңа блок қосылған соң, алушының әмиянында қаражат көрінеді.
- Транзакция желінің жүктемесіне байланысты бірнеше минуттан бірнеше сағатқа дейін созылуы мүмкін (мысалы, Bitcoin-де 2 минуттан 10 минутқа дейін уақыт кетеді).

Транзакцияны блокчейн арқылы аударудың артықшылықтары:

- Жылдамдық: Әлемнің кез келген нүктесіне бірнеше минутта ақша жіберуге болады.
- Төмен комиссия: Дәстүрлі банктік жүйеге қарағанда аударым ақысы арзан.
- Ашықтық: Транзакцияларды блокчейннен қарап тексеруге болады (block explorer арқылы).

Транзакцияны блокчейн арқылы аударудың кемшіліктері:

- Жеке кілтті жоғалтпау керек — оны жоғалтсаң, әмиянға кіру мүмкін емес және қайта қалыпқа келтірілмейді, демек сен әминдағы барша активіңнен айырылдың деген сөз.
- Егер активті қате адреске жіберсең, транзакцияны қайтару өте қиын немесе мүмкін емес. Сол себепті активтерді аудармас бұрын таңдалған блокчейн түрін мұқият тексеріп алған жөн. Блокчейн атаулары аударушы және қабылдаушы екі адрессте де бірдей болу керек.

Әлемдегі қарқынмен дамып келе жатқан бұл блокчейн технологияларының болашағы өте үлкен. Сол себепті әр бір жеке тұлға бұл технологияны меңгеруі керек. Біздің болашақ ұрпағымыздың қаржылық сауатты болуы және әлем технологияларын меңгеруі еліміздің болашағын одан әрі жарқын ете түспек. Елімізде осындай техноогиялардың қолданылуы халықтың өмір сүру жағдайының ашықтығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Andreas M. A, Mastering Bitcoin: Unlocking Digital Cryptocurrencies, Forbes.com, мақала
2. Michael del Castillo, Blockchain: The Invisible Technology That's Changing the World, Forbes.com, мақала
- Онлайн ресурстар:
3. Binance Академиясы: "Блокчейн дегеніміз не және ол қалай жұмыс істейді?", мақала
4. Bybit: "Блокчейн деген не? Жаңа бастаушыларға арналған нұсқаулық", мақала

САЛЫҚТАН ЖАЛТАРУ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ЖАЗАНЫҢ РОЛІ

Бижан Н.Р., Цой В.

заң ғылымдарының кандидаты

(Ж.А. Ташенов университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., e-mail: bizhan.72@mail.ru)

Аннотация. Мақалада салықтық қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алудағы жазаны қолданудың атқаратын орны туралы мәселелер қарастырылған. Сот тәжірибесіндегі жаза саясатында белгілі қызметпен айналысу не белгілі лауазымды атқару құқығынан айыру түріндегі кем, ал салықтан жалтарған азаматтарға қатысты бұл жазаның қосымша түрі және мүлікті тәркілеу сұрақтары мүлде қолданылмайтындығы айқындалған.

Кілт сөздер: Қылмыстық құқық бұзушылық, салықтан жалтару, сот, белгілі қызметпен айналысу не белгілі лауазымды атқару құқығынан айыру, мүлікті тәркілеу, салықтық икемділік, салықтық мәдениет.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы о месте применения наказания в профилактике налоговых уголовных правонарушений. В судебной практике установлено, что наказание в виде лишения права заниматься определенной деятельностью либо занимать определенную должность менее, а в отношении граждан, уклоняющихся от уплаты налогов, это дополнительный вид наказания и вопросы конфискации имущества вообще не применяются.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, уклонение от уплаты налогов, суд, лишение права заниматься определенной деятельностью либо занимать определенную должность, конфискация имущества, налоговая гибкость, налоговая культура.

Abstract. The article discusses the issues of the place of punishment in the prevention of tax criminal offenses. In judicial practice, it has been established that the punishment in the form of deprivation of the right to engage in certain activities or hold a certain position is less, and in

relation to citizens who evade taxes, this is an additional type of punishment and issues of confiscation of property do not apply at all.

Key words: criminal offense, tax evasion, court, deprivation of the right to engage in certain activities or hold a certain position, confiscation of property, tax flexibility, tax culture.

Даму қарқынының әркелкі болуына қарамастан кез-келген мемлекеттерде қаржы саласындағы, оның ішінде салықтық қылмыстық бұзушылықтар жиі кездеседі. Материалды игілікке тез арада жету ұмтылысы көп жағдайларда заңсыз әрекеттерге итермелеп отырады. Экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың пайдакүнемдікпен жасалынатын басқа қылмыстардан ерекшелігі оның қоғам мен мемлекет құрлымының негізін салатын субъектілермен экономикалық (кәсіпкерлік) қызметтерді жүзеге асыру барысында туындайтын қоғамдық қарым-қатынастардың болуында.

Экономикалық қатынастардағы қылмыстық құқық бұзушылықтар заңды кәсіпкерліктегідей пайда, кіріс табуды көздегенімен, ол заңсыз жолмен табылған кіріс. Бұл әрекеттер екі түрлі әдіспен жасалынады: біріншісі, заңсыз іс-әрекеттердің көмегімен заңсыз кіріс түсетін легалды кәсіпкерлік қызмет (салықтан жалтару); екіншісі, заң тиым салған легалды кәсіпкерлік қызметпен толықтырылады (есірткі, қару-жарақ, адам сату және тағы басқа).

Қоғам мүшелерін салықтан жалтармай мемлекет алдындағы міндеттерін имандылық пен адамгершілік қағидаттарының шеңберінде жинатуға шақырудың бірден-бір жолы - салықты жинау әдістерінің икемді болуында. Кезінде салықтарды жинау икемді тәсілдерін қолдану қажеттілігі жөнінде Әмір Темір көрген (Гурхан Тимурленг Гурганджи) өзінің халықтан кірістер мен контрибуциялар жинау жайлы қаулысында кеңінен тоқталып кеткен болатын: Алым, салық жинау кезінде мүмкіндігінше халыққа ауыртпашылық түсірместен аумақтардағы елді-мекендерге салмақ салуды азайту қажет екендігін, халықтың кедейленуінен мемлекет қазынасындағы тапшылыққа әкеліп соқтыратындығына, ал мемлекеттік мұқтаждықтарын өтеуге қажетті қаражаттардың болмауының әскери және басқа күштердің ыдырып кетуіне әкеліп соқтыратындығымен, ал жеткілікті, мықты әскердің және басқа да күштердің болмауы мемлекеттік үкімет билігін, мемлекетті әлсірететіндігімен ғалым түсіндіреді[1]. Икемділігінен кейін салықты салудың, оны төлеу мүмкіндігінің және жинаудың талаптарын, яғни тұлғалардың салықтық мәдениетін дамытқаннан кейін ғана, одан жалтарғаны үшін жаза тағайындау саясатына тоқталған абзал. Демек, салықтан жалтару себептерінің айқындалғанына қарай жаза тағайындау қажет. Жазаны қолдану оның қаталдылығына емес, қоғамда тәрбиелеуші құрал сипатында түсіндірілуі тиіс. Осы орайда ғылыми көзқарастарға тоқталсақ. Аристотель өз еңбектерінде жазаның ескертетін, қылмыстың алдын алудағы орнын атап өткен. Ғалым оның себебін, адамдар теріс әрекеттерден саналары жоғары болғандықтан емес, жазадан қорыққанынан тиылатындығымен, көпшілігі өз қажеттіктерінің қанағаттандырылуын артық тұруымен түсіндіреді. Аристотель, қылмыстың нәтижесінде келген пайда неғұрлым маңызды, жоғары болған сайын, жаза да қатал болуы тиіс деген пікірде. Ол өз пікірін, қылмыскер өз еркімен бұзылатындығымен, бірақ қожайын құлды билегендегі оның жаны өз денесін, ал санасы инстинкті билеуі тиіс екендігімен толықтырады [2]. Гуго Гроцийдің пікірінше, жазаның мақсаты – қылмыскерді түзету, болашақта болатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қарастырған. Чезаре Беккариа: «бұл уақытқа дейін тәуелсіз, бір-бірінен оқшау өмір сүріп келген халықты қоғамға біріктіру үшін қойылған шартты заң деп түсіндіреді. Бірде-бір адам бостандығының бір бөлігінен де айырылмас еді, тек қажеттік қана оған мәжбүр етеді. Адамның мемлекетке қиған бостандығының аз ғана бөлігінің өзі, оның өзін басқалардың қорғауына жол береді. Сол аз үлестердің жиынтығы жазалау құқығын құрайды». Табиғи (рухани) саладағы саясат, адамзат табиғатына тән мәңгілік сезімге сүйенбесе, моральдың түбегейлі өзгеріске ұшырауына

үміттенудің қажеті жоқ. Бұл сезімдерге бағынбайтын кез-келген заң, негізделген нақты кедергілерге тап келеді. Бұл жағдайда адамдардың құқықтарын қорғау және осы үшін құқықтарды шектеу мәселелері қарастырылады.

Қылмыстың жалпы және арнайы алдын алу шаралары жазаның маңызды мақсаттарының бірі болып табылады. Жалпы алдын алу бағытында – жаза қорқытады, ал арнайы алдын алуда – қорқыту талабы міндетті емес, яғни түзету негізгі роль атақарушы қызметінде. Сазайын тарттыруды қылмыстық жазаның мақсаты ретінде тану, не танымау жөнінде ғалымдардың арасында пікірталастар да кездеседі. Қылмыстық жазаның үш мақсаттарының бірі болып табылатын әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру мен жазаның сазайын тарттыру мазмұнымен байланыстылығында жаза қылмыскердің сазайын тарттыру мақсатын көздемейді. Тіпті қатал жазаның өзі де тән және жан азабын шектіру үшін қолданылмайды. Жазаның орындалуымен байланысты шектеулер әлеуметтік әділеттілікті орнатуды көздейді, деп есептейді отандық ғалым А.Н.Ағыбаев [3].

Алайда, заң саласындағы әдебиеттерде бұл көзқарастарға қатысты басқа да ғылыми пікірлер бар. Сазайын тарттыру – жазаның мақсаты болуы керек деген бағытты ұстаушылардың бірі – Карпец И.И. Ол: Жаза сазайын тартыратын болса белгілі бір мақсаттарға жетеді, онсыз болмайды да, яғни сазайын тарттыру – жаза мақсаттарының бірі, өлім жазасында, ұзақ мерзім бас бостандығынан айыруда сазайын тарттыру көрінеді деген пікірде[4]. Ресей ғалымы Н.А.Беляевте осы пікірді ұстана отырып: кара жазаның мақсаты ретінде құқықбұзушыға өзі жасаған қылмысы үшін кек ретінде азап келтіру және шектеу деп тұжырымдайды [5]. Сазайын тарттыру – жазаның мақсаты емес деген бағытты ұстанушылардың бірі – Н.А.Стручков[6]. Жаза бір жағынан алғанда, адамды белгілі құқықтары мен бостандықтарынан айырады немесе шектейді, ал екінші жағынан, ол сотталушыны түзеуді, жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаудың алдын алады, яғни, заңда жазаны сазайын тарттыру деген пікірді қарастырмауқажеттігін ескертеді.

Жаза саясатындағы сазайын тарттыру мен тәрбиелеу элементтерінің мазмұны жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатымен, оның қоғамға келтірген қауіптілік дәрежесімен және де қылмыскер тұлғасының қауіптілігімен де айқындалады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік дәрежесі қылмысқа бой алдырушының қауіптілігі жоғарылаған сайын қылмыстық жазадағы сазайын беру элементтінің деңгейі де жоғары болмақ. Жаза ерекше мәжбүрлеу шарасы ретінде мемлекет тарапынан қолданылатын шараларының басқа түрлерінен мына белгілері арқылы ерекшеленеді:

1. Міндетті түрде қылмыстық заңда көрсетілген, қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған кінәлі тұлғаға ғана тағайындалады.

2. Мемлекеттің атынан тек сот қана тағайындайды.

3. Қылмыстық құқық бұзушылықтың, қылмыстық процестің және қылмыстық атқару заң актілеріндегі көрсетілген тәртіптермен ғана тағайындалады.

Жаза барлық жағдайларда жеке сипатқа, қатал жекешелендірілген.

АҚШ-тың қылмыстық заңнамасында федералды салықтардан жалтарғаны үшін тұлғаға 8 жылдан бастап, ал аса ірі мөлшерде болса өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған. ҚР ҚК-нің 245-бабына сай ұйымдарға салынатын салықты және (немесе)бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуден, оның ішінде аса ірі мөлшерде жалтарғаны үшін бес жылдан сегіз жылға дейін ғана бас бостандығын айыру көзделген.

Сонымен қатар, сот тәжірибесінде әсіресе салықтан жалтару қылмыстық құқық бұзушылықтарына қатысты істерде белгілі қызметпен айналысу, не белгілі лауазымды атқару құқығынан айыру түріндегі жазаның кем қолданылатындығы аңғарылады, ал салықтан жалтарған азаматтарға қатысты бұл жазаның қосымша түрі мүлде қолданылмайды. Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектілері үшін аталған жазаның қосымша бұл түрін қолданудың қылмыстылықпен күресте маңызы зор. Сонымен қатар, ҚР Қылмыстық кодексінің 244-ші және 245-баптарында мүлікті тәркілеу

түріндегі қосымша жаза қарастырылмаған. ҚР ҚК 51-бабына сәйкес, пайдакүнемдікпен жасалынған қылмыстар үшін мүлікті тәркілеу түріндегі жаза ҚР Қылмыстық кодекстің санкциясында көрсетілген ретте қолданылады. Салықтан жалтару қылмыстық құқық бұзушылықтары барлық уақытта да пайдакүнемдік ниетпен жасалғандықтан, мүлікті тәркілеу түріндегі жазаны аталған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындау орынды болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Найманбаев С.М. Салықтық құқық.-Алматы, 1996.- 356б.
2. Аристотель.Соч.Т.Ч. М.1984.
3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Оқулық.-Алматы: Жеті жарғы, 1998.-285с.
4. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологическое.
5. Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения. Л.,1963.
6. Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью, Саратов, 1978.

«КЕЙС-STUDY» ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Досбенбетова Анара Шаймахановна

Педагогика және бастауышты оқытудың әдістемесі
кафедрасның профессоры п.ғ.д.
Ж.А.Тәшенев Университеті

Кудайбергенова Алия Маликовна

п.ғ.к., аға оқытушы,
Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бердібек Айкерім Маратбекқызы

8D01101-Педагогика және психология
білім беру бағдарламасының
aikerim_4961@mail.ru 1-курс докторанты

Аңдатпа. Бұл мақалада «Кейс-study» әдісін қолданудың білім беру процесіндегі тиімділігі мен нәтижелері қарастырылады. Кейс-study әдісі студенттердің аналитикалық ойлауын, проблеманы шешу дағдыларын және практикалық тәжірибені дамытуға бағытталған заманауи педагогикалық технологиялардың бірі болып табылады. Зерттеуде әдістің артықшылықтары, қолдану салалары және білім алушылардың жетістіктеріне ықпалы талданады. Сонымен қатар, осы әдісті әртүрлі пәндерде қолданудың ерекшеліктері мен практикалық мысалдары көрсетілген.

Кілт сөздер: Кейс-study, аксиология, аналитикалық ойлау, проблеманы шешу, практикалық тәжірибе, білім беру, студенттердің белсенділігі.

Аннотация. В статье данный метод, эффективность и результаты применения метода «Кейс-study» в образовательном процессе. Метод кейс-study — это одна из современных педагогических технологий, направленная на развитие аналитического мышления студентов, навыков решения проблем и практического опыта. В ходе анализа были использованы преимущества метода, область его применения и влияние на видимость обучающихся. Также выделяются особенности использования данного метода в различных дисциплинах и при

Ключевые слова: Кейс-study, методы обучения, аналитическое мышление, решение проблем, практический опыт, образование, активность студента

Abstract. The article describes this method, the effectiveness and results of using the «Case Study» method in the educational process. The case study method is one of the modern

pedagogical technologies aimed at developing students' analytical thinking, problem-solving skills and practical experience. In the course of the analysis, the advantages of the method, the scope of its application and the impact on the visibility of students were used. It also highlights the features of using this method in various disciplines and when

Key words: Case study, teaching methods, analytical thinking, problem solving, practical experience, education, student activity

Талдау және бірлескен танымдық іс-әрекеттің рефлексиялық нәтижесі: Аталмыш сатының негізгі міндеті – кейспен жүргізілетін жұмыстың мақсаттық нәтижелерін өте тиімді түрде тұжырымдайды. Бұл біріншіден, дәрістің ұйымдастырылу тиімділігін талдау болатын болса, екіншіден, қатысушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастырудың өзекті мәселелерін айқындауға мүмкіндік береді. Одан әрі қарай жетілдіру керек жұмыстарды атқару міндеттері қойылады.

«Кейс-study» әдісі арқылы білім берудің мақсаттары:

1. Қатысушының міндеті – кейсті жүйелі талдауға дағдыланып, нақты жағдаятты шешуге байланысты анық шешім қабылдай білуге үйренеді.

2. Кейсті шешу арқылы қатысушы қисынды ойлау алу қабілетіне машықтанады. Кейсті талдаудың ашық жүйесін қолдана отырып, жағдаяттың бастапқы мағынасын тез түсініп алуға, соны дұрыс шешуге бағыт беретін болжам жасауға жаттығады.

3. Қатысушы өзі сараптама жасай алатындығына сенетін болады.

4. Қатысушы кейстің негізгі сұрақтарын байыпты және айқын түсінуге тырысады. Сонымен қатар кейс мазмұнына байланысты ойын орынды айтуға, оны анық бөліп көрсетуге және қатысушылармен бірге ортақ мәселені шешуге қатысып дағдыланады.

5. Қатысушы дәріс барысында өзінің бейімділігі мен дайындығын көрсетіп, сандық талдау әдістемесін қолдануға үйренеді.

6. Қатысушылар әртүрлі жағдайларда өзінің жан-жақтылығын, біліктілігін көрсете алады.

Кейс форматына және құрылымына қойылатын талаптар:

Сюжеттік бөлім – алынған мәліметтің дерек көзін көрсете отырып, жағдаяттың дамуын түсінуіне мүмкіндік беретіндей ақпарат мазмұнында сипаттайды:

- кейсте шынайы жағдаяттардың болуын қадағалау;
- ұйым атауы, оның ахуалы және ерекшелігін суреттеу;
- басты кейіпкерлердің есімі және қызметін көрсету;
- ұйымның, мекеменің жалпы хал-ахуалындағы күшті және әлсіз тұстар;
- серіктестер;
- басқарушылық стратегия, ұйымдастырушылық қарым-қатынас;
- басқару тобындағы негізгі тұлғалар;
- ұйымның қаржылық жағдайы;
- ұйым қызметкерлерінің өзара әрекеттесуін сипаттау.

Ақпараттық бөлім - оқиғаның даму желісін анық, әрі дұрыс түсінуге көмектесетін мәліметтер:

- ұйымның даму кезеңдері, маңызды сәттері, сәттіліктер мен сәтсіздіктері;
- ұйымның жұмыс және басқару стильдері;
- мәселені қысқаша суреттелуі, әртүрлі көзқарастар ұсынылуы (оқиғаны әрбір қатысушы қалай көреді?);
- мәселені жою бойынша әрекет етуі;
- осы жағдаятты шешудегі ресурстарды бөліп көрсетуі.

Әдістемелік бөлім – оқу пәнінің құрылымында осы кейстің орнын анықтайды, кейсті талдау бойынша тапсырмалар және оқытушы үшін нақты жағдаят бойынша ұсыныстар қалыптастырылады.

Сюжеттік және ақпараттық бөлім біршама тәуелсіз (мәлімет қосымшаға енгізілуі мүмкін) және шым-шытырыққа толы болуы мүмкін. Бірақ кез келген кейсте тапсырмалар анық қалыптастырылуы тиіс.

Жоғарыда атап кеткендей, кейстер бейне, аудиоматериалдардан, электронды нұсқадағы материалдардан тұруы мүмкін. Оқытушының жазбасында кейс авторлары жағдаятты талдау бойынша нақты нұсқаулықтар дайындауы қажет. Мұнда жағдаятты автордың өз талдауы, кілті, сонымен қатар дәрісті өткізу бойынша әдістемелік нұсқаулығы болады.

Кейсті талдау және міндеттерді шешу түрлері.

Кейстерді талдау жеке тапсырмалардың бірқатарын шешу үдерісін ұсынады. Мұнда міндетті түрде идеяларды іздестіру үдерісі әрдайым болуы тиіс. «Кейс-study» әдісінің дамуына мәнді ықпал ететін және талдаудың кең таралған негізгі түрлеріне сипаттама беріп өтеміз. Мәселелік талдау «мәселе» ұғымына негізделеді. Шын мәнінде мәселелік талдау қандай да бір мәселенің мәнін, ерекшелігін ұғынуды және оның шешу жолын ұсынады [1].

Мәселелік талдау технологиясы төмендегі бағыттар бойынша мәселені жіктеудегі аналитикалық жұмыстарды ұсынады:

- қанағаттандырылмаған қоғамдық қажеттілік ретінде мәселенің тұжырымдамасын анықтау;
- мәселенің кеңістікті және уақыттық шегін анықтайтын констатациясы;
- мәселенің типін, сипатын, оның негізгі жүйелік сипаттамасын (құрылымдары, функциялары және т.б.) айқындау;
- мәселе дамуының заңдылықтарын, бірізділігін айқындау;
- мәселенің шешілу қағидатын диагностикалау; - мәселені шешу үшін ресурстарды анықтау;
- мәселені шешуде ұйымдастырушылық
- басқарушылық технологияларды жасау;
- мәселені шешу.

Себеп-салдарлы талдау себептілікке негізделеді. Оның негізгі түсініктеріне «себеп» және «салдар» жатады. Бұл құбылыстар арасындағы байланысты сипаттайды. Себеп-салдарлы талдау технологиясы келесі қадамдарды енгізеді:

- зерттеу нысаны мен пәнін қалыптастыру;
- зерттеу нысаны мен пәнін түсіндіретін мүмкін боларлық себептер мен салдар ретінде шығатын біршама оқиғаларды анықтау;
- себеп-салдарлы байланыстардың болуын анықтау;
- себеп-салдарлы байланыстардың типін диагностикалау, оның сипатын анықтау;
- себеп-салдарлы байланысқан құрылымда оның орнын анықтау;
- меңгерілетін құбылыстар мен үдерістердің себептілігін түсіндіру.

Прагматикалық (праксеологиялық) талдау тиімді қолдану көзқарасында тәжірибелік өмірде қандай да бір нысанды, үдерісті, құбылыстарды ұғынуды ұсынады. Прагматикалық талдаудың негізгі түсініктеріне «тиімділік» ұғымы енеді. Ресурс аз болса да нәтиженің жоғары деңгейіне қол жеткізу.

Прагматикалық талдау бірнеше кезеңде жүзеге асады:

- функциясы бойынша нысанды немесе үдерісті ұғыну;
- жүйенің нәтижелілігін анықтау;
- жүйенің функционалдану тиімділігін талдау сұранысын қанағаттандырмай орындалатын функцияларды анықтау;
- құрылымдық мәселелерді, тиімсіздік себебін анықтау жүйесін құрылымдық талдау;
- жүйенің пайдаланылмаған резервтерін, оның әлеуетін және мүмкіндіктерін меңгеру;
- жүйенің тиімділігін жоғарылататын ұсыныстар жасау.

Аксиологиялық құндылықтар жүйесінде белгілі бір құбылыстарды, нысанды және үдерісті талдауды ұсынады. Бұл талдаудың қажеттілігі қоғамның айтарлықтай құндылықтарының дифференциациялық сипатталуымен негізделеді. Сондықтан демократиялық қоғамда құндылықтармен, құндылықтық серіктестікпен келісімділік мәселесі туындайды. Себебі мұнсыз адамдардың қалыпты өзара әрекеттесуі болуы мүмкін емес [2].

Аксиологиялық талдаудың төмендегідей сызбасын беруге болады:

- бағаланатын көптеген нысандарды анықтау;
- бағалау критерийлері мен жүйесін анықтау;
- эксперттік топтарды қалыптастыру;
- аксиологиялық эксперттер өткізу;
- нысандарды бағалау жүйесін алу;
- бағаланатын нысандарды жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау.

Жағдаяттық талдау «кейс-study» әдісінде ерекше мәнге ие. Талдаудың бұл түрі жағдаятты түсінудің тәсілдері мен әдістерінің жиынтығына, құрылымына, оның анықталатын факторына, даму тенденциясына және т.б. негізделеді. Жаяғдаяттық талдау жағдаят терминіне негізделеді. Жағдаятты түсінудің әртүрлілігіне қарамастан түрліше тұжырымдамалық тұғырларға тән ортақ мәселені табуға болады. Ең алдымен, жағдаят әлеуметтік өзгерістердің нәтижесі болып табылады. Ол алдыңғы жағдаяттан шығады және келесі жағдаятқа қосылады, бұл үдерістік сипатқа ие [3].

Жағдаятты таңдаудағы табыстылық меңгерілетін білімге сәйкестілігімен, сонымен қатар стандартталмағандығымен және қызығушылықты күшейтіп, зерттеушілік мотивацияға алып келетін интриганың болуымен анықталады.

Болжамалы талдау талдама жасамайды, болашақтағы модельді және оған жету жолын қолданады. Шын мәнінде талданатын құбылыстың немесе болашақ үдерістің сәйкес келу дәрежесін анықтауда болжамалы диагностикамен сәйкес келеді. Ол талдаудың екі түрін енгізеді:

1. Нормативтік болжамалы талдау – жүйенің болашақтағы қалпы қойылады және оған жету тәсілі анықталады.
2. Айқындаушы болжамалы талдау – болашақтағы жағдаят анықталатын трендік модель құру арқылы айқындалады.

Ұсыныстық талдау қандай да бір жағдаятта әрекет ететін тұлғалардың мінез-құлығына қатысты ұсыныстар жасауға бағдарланған. Ұсынысты талдау зерттеуші мен практиктің өзара әрекеттік жүйесінде ерекше рөл ойнайды. Ол зерттеу нәтижелерін өмірге ендіруді қамтамасыз етеді. Зерттеуші мен практик – басқарушының ортақ тіл табысуы және өзара әрекеттестігі бұл талдаудың негізгі мәселесі болып табылады. Зерттеуші тек мәселені теориялық талдап қана қоймай, басқарушыға түсінікті тілде оның іс-әрекетін жетілдіру үшін ұсыныстар жасауы тиіс. Ұсыныстық талдаудың прагматикалықтан ерекшелігі қандай да бір жағдаятта мінез-құлық нұсқалары ұсынылады.

Бағдарламалы-мақсатты талдау белгілі бір мақсатқа жетуде бағдарламалар жасау аспектісіндегі ұсыныстық талдауды әрі қарай дамытуды ұсынады. Бұл болашақтағы табыстың жан-жақты моделін жасауға шоғырланады.

«Кейс-study» әдісін жүзеге асыру үдерісінде шешілетін міндеттер:

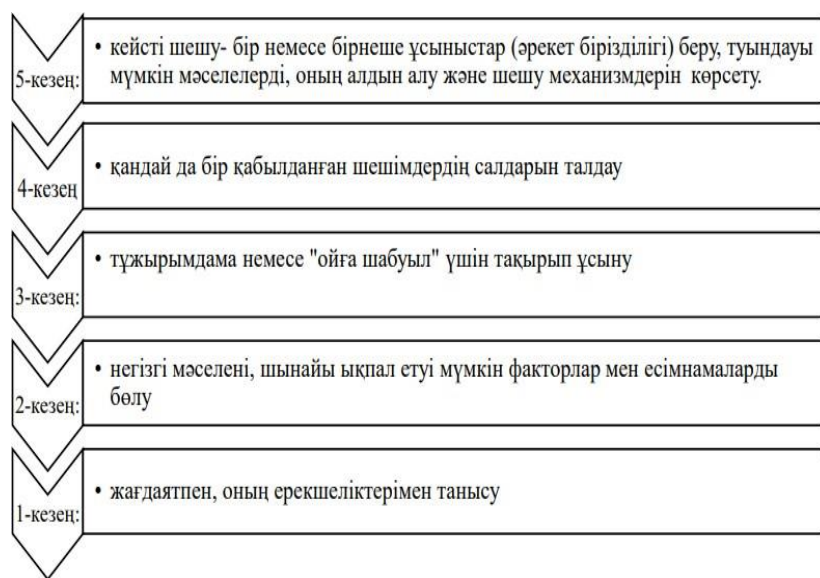
1. Жағдаяттық мәселенің кешенін, оның типологиясын, сипаттамасын, салдарын, шешу жолдарын (мәселелік талдау) бөлуді ұсынатын мәселелік құрылымдауды жүзеге асыру.
2. Жағдаяттың құрылымын, сипаттамаларын, оның функцияларын, қоршаған және ішкі ортамен (жүйелік талдау) өзара әрекеттестігін анықтау.
3. Жағдаятты туындатуға алып келген себептерді анықтау және оны күшейту (себеп-салдарлы талдау).
4. Жағдаяттағы іс-әрекет мазмұнын диагностикалау, оны модельдеу және оңтайландыру (праксеологиялық талдау).

5. Жағдаятты, оның құрастырушысын, жағдайды, салдарды және әрекет етуші тұлғаларды бағалау жүйесін құру (аксеологиялық талдау).

6. Болашақтағы мүмкін, әлеуетті және ниеттелген жорамалдарды дайындау (болжамдық талдау).

7. Жағдаятта әрекет етуші тұлғалардың мінез-құлығына қатысты ұсыныстар жасау (ұсыныстық талдау).

8. Ұсынылған жағдаяттағы іс-әрекет бағдарламасын дайындау (бағдарламалық-мақсаттық талдау). Кейсті талдаудың жоғарыдағы айтылған түрлерінен және тапсырмалардың жалпы сипатталарынан және «кейс-study»-ды жүзеге асыру үдерісінен оны шешудің негізгі ұсыныстарын қалыптастыруға болады. Кейстерді шешу 5 кезеңнен тұрады:

Сурет 1. «Кейс – study» әдісінің кезеңдері

Кесте 2. Кейс – study- дің басқа зерттеу әдістермен үйлесімділігі

Талдаудың басты түрлері	Талдаулардың жалпы сипаттамалары	Талдаулардың нақтылы түрлері
Мәселелік талдау	Мәселені атап көрсету, оның өрісін құру. Олардың сапалық жіктелуі.	Жағдайдың мәселелік: - мазмұнын талдау; - шарттарын талдау; - нәтижесін талдау.
Жүйелік талдау	Күрделі құрылымның құрылымдық және функциялық жақтарынан сипатталатын объектінің ішкі бірлігі жағынан қарастыру.	1. Дескриптивті талдау: нақтылы құрылымның ішкі бірлігі негізінде оның элементтерінің функциялары қалыптасады. 2. Конструктивті талдау анықталған функциялар негізінде жүйе құрылымы айқындалады.
Праксеологи ялық талдау	Қызметтік үдерістерді оңтайландыру (оптимизациялау) тұрғысынан қарастыру.	1. Қызметтерді оңтайландыру жолдарын талдау. 2. Қызметті алгоритмдеу және үлгілеу.
Прогностика лық талдау	Жағдайдың болашақ дамуына қатысты болжауды қалыптастыру.	1. Нормативтік прогностикалық талдау: жүйенің болашақ күйі берілгенде және болашаққа жетудің мүмкіндіктері

		анықталғанда жүзеге асады. 2. Ізденістік прогностикалық талдау: болашақтың жағдайын анықтаудың трендтік үлгілері, модельдері құрылып пайдаланылады.

Кейсті талдау арнайы, сонымен қатар жан-жақты болуы мүмкін. Арнайы талдау нақты сұраққа немесе мәселеге шоғырлануы тиіс. Жанжақты (толық) талдау кейстің тірек сұрақтарына терең бойлауды білдіреді.

«Кейс-study» әдісі «миға шабуыл» әдісімен тығыз байланысты. «Миға шабуыл» әдісін өткен ғасырдың 30 - жылдарында А.Осборн мәселені топтық шешу ретінде ұсынған болатын. XX ғасырдың соңында бұл әдіс басқару және оқыту тәжірибесінде тек өз бетінше әдіс ретінде ғана емес, сонымен қатар іс-әрекеттің өнімділігін арттыру үшін де ерекше танымалдылыққа ие болды. Оқыту үдерісінде миға шабуыл шығармашылық белсенділікті дамыту тәсілі ретінде алға шығады. «Миға шабуыл» әдісі үш фазаны енгізеді:

Бірінші фаза - психологиялық емін-еркіндікке ену, күлкіге айналу қорқынышынан және сәтсіздікке ұшыраған болып көріну стереотиптерінен бас тарту; психологиялық тұрғыда тынышталу, қалыпты әрекет қалыптастыру. Екінші фаза – бұл дұрысын айтқанда шабуыл деген сөз. Осы фазаның міндеті – идеялар тасқынын, көшкінін туындату болып табылады. Миға шабуыл фазасы келесі қағидалармен жүзеге асырылады:

- идея бар – айтамын, идея жоқ – айтпаймын;
- ең «тиімсіз» ассоциациялар мадақталады, идея неғұрлым «жабайы» болып көрінген сайын соғұрлым жақсырақ болады;
- ұсынылатын идеялар санының көп болуы тиіс;
- идеяларды алып пайдалануға және қалауынша қиыстыруға рұқсат етіледі;
- сын айтылмайды, қорқынышсыз кез келген ойды айтуға болады, бұл кезеңде сынаушылар сөйлемейді;
- қатысушылардың әлеуметтік статусы саналмайды, бұл демократия және бір мезеттегі ессіз идеялардың көрінісі;
- барлық идеялар хаттамалық тізімге жазылады;
- сөз сөйлеу уақыты- 1-2 минуттан артық болмайды.

Үшінші фаза - төмендегі ережелер бойынша мәселенің конструктивті шешімін іздеу мақсатында идеяларға шығармашылық талдауды ұсынады:

- барлық идеяларды дұрыс не бұрыстығына қарамай талдау;
- жүйедегі идеяның орнын және идеядағы бірізділікті табу;
- қажетсіз мазмұндарды азайту;
- алынған нәтиженің әдемілігі мен көркемдігін бұзбау;
- жаңаша көзқараста болу;

«Кейс-study» әдісінде ойға шабуыл жағдаятты түсінудегі шынайы қиындықтар туындағанда білім алушылардың белсенділігін арттыру тәсілі ретінде түсіндіріледі.

Кесте 3. «Кейс-study» әдісін жүзеге асыру үдерісінде атқарылатын негізгі міндеттер

Жағдаяттық мәселенің кешенін, оның типологиясын, сипаттамасын, салдарын, шешу жолдарын (мәселелік талдау) бөлуді ұсынатын мәселелік құрылымдауды жүзеге асырады;	Жағдаяттың құрылымын, сипаттамаларын, оның функцияларын, қоршаған және ішкі ортамен (жүйелік талдау) өзара әрекеттестігін анықтау;
Жағдаят туындауға алып келген себептерді анықтау және оны күшейту салдары (себепсалдарлы талдау);	Жағдаяттағы іс-әрекет мазмұнын диагностикалау, оны модельдеу және оңтайландыру (праксеологиялық талдау);

Жағдаятты, оның құрастырушысын, жағдайды, салдарларды және әрекет етуші тұлғаларды бағалау жүйесін құру (аксеологиялық талдау);	Болашақтағы мүмкін, әлеуетті және ниеттелген жорамалдарды дайындау (болжамдық талдау);
Жағдаятта әрекет етуші тұлғалардың мінез-құлығына қатысты ұсыныстар жасау (ұсыныстық талдау);	Осы жағдаяттағы іс-әрекет бағдарламасын дайындау (бағдарламалық-мақсаттық талдау).

Кесте 4. Кейспен жұмыс нәтижелері

Кейспен жұмыс нәтижелері	
Оқу	Білім беру
Жаңа ақпаратты игеру	Авторлық өнім жасау
Деректерді жинау әдістерін меңгеру	Білім беру және жеке мақсаттарға жету
Талдау әдістерін меңгеру	Кәсіби құзыреттілік деңгейін арттыру
Мәтінмен жұмыс істей білу	Шешім қабылдау, жаңа жағдайда әрекет ету, мәселелерді шешу тәжірибесінің пайда болуы
Теориялық және практикалық білімнің арақатынасы	

«Кейс-study» әдісі өте кең білім беру мүмкіндіктеріне ие. Әдісті қолдану кезінде мүмкін болатын нәтижелердің алуан түрлілігін екі топқа бөлуге болады: 1) Білім мен дағдыларды игеруге байланысты оқу нәтижелері.

2) Өзара әрекеттесуге қатысушыларды оқытудың жеке мақсаттары ретіндегі алған білім беру нәтижелері.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Золотарев А. А. Кейс-метод: особенности разработки и реализации (методические рекомендации). СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2012.- С. 48.
2. Новиков А.Е., Прутченков А.С. Кейс-study [Электронный ресурс: <http://www.myshared.ru/slide/326674/>].
3. Юшкова В.В. Кейс-метод в профессиональном образовании. -М.: Столица, 2012. С. 40-41.

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСТАНЕ И ЗАРУБЕЖОМ

Демесинова Азиза Адильбековна, кандидат экономических наук, ст.преподаватель Tashenev University, г. Шымкент

Блялова Айнагуль Каримовна, преподаватель, магистр экономических наук Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан, г.Караганда
E-mail: dos.73ss@mail.ru

Аннотация. В данной статье обсуждаются вопросы использования использования ГИС-технологий в зарубежом, а также в Казахстане. В статье ставится задача изучить казахстанский опыт использования геоинформационную систему в сфере туризма. Рассматривается модель рекреационной ГИС, анализируются возможности применения ГИС-технологий в рекреации и туризме.

Ключевые слова: ГИС; технология; картография; проект; информация.

В настоящее время деятельность по формированию, продвижению и реализации туристского продукта невозможна без соответствующего информационного обеспечения. Органы управления туризмом и туристские фирмы в своей работе постоянно сталкиваются с проблемами освоения информационных технологий, которые являются необходимым условием международной интеграции туристского бизнеса как информационно-насыщенной сферы.

ГИС дают возможность оперативного реагирования на любую возникающую ситуацию по какой-либо территории, с получением по ней всей необходимой картографической и тематической информации. Они представляют собой картометрическое исследование с одновременным построением любых карт, планов и схем. На основе ГИС можно моделировать различные процессы, явления и изучать изменение их состояния во времени [1].

Структура ГИС, как правило, включает четыре обязательные подсистемы:

- ввода данных, обеспечивающих ввод и/или обработку пространственных данных, полученных с различных источников (карт и др.);
- хранения и поиска, позволяющих оперативно получать данные для соответствующего анализа, актуализировать и корректировать их;
- обработки и анализа, дающих возможность оценивать параметры, решать расчетно-аналитические задачи;
- представления (выдачи) данных в различном виде (карт, таблиц, блок-диаграмм, цифровых моделей местности и т.д.) [2].

История развития геоинформационных систем начинается с конца 50-х годов прошлого столетия. Основной вклад в развитие ГИС за период 50-х - 60-х годы внесли США, Канада и западная Европа. Россия же волилась в мировой процесс создания и развития геоинформационных технологий лишь в середине 1980-х годов [3]. В настоящее время ГИС-технологии нашли широкое применение в морской навигации. Например, в Японии используют электронные навигационные карты. На этих картах, соединенных с приборами навигации, отмечается местоположение судна, курс, по которому должно следовать судно, ближайшие к этому судну другие суда, порты и другая информация. В автотранспорте США применяются электронные карты, в частности, при обнаружении движущихся средств, распределении рейсового транспорта по туристским маршрутам, загруженности линий. Эта информация часто поддерживается системой спутниковой связи [4].

Одним из интересных примеров использования ГИС-технологий является сервис Google Earth. Он позволяет пользователям путешествовать по интерактивной карте планеты, созданной из идеально соединенных между собой космических и наземных снимков с детальным трехмерным изображением объектов. На интерактивной карте Google Earth пользователь может изучить нужную территорию и найти необходимый объект, даже с помощью поисковой строки. Также пользователь может ознакомиться с необходимым участком территории, и с помощью функциональных кнопок проложить маршрут.

С помощью данного сервиса можно рассмотреть территорию на заданной высоте и пролететь с необходимой скоростью, а также измерить расстояние, поработать с GPS и создать карту с помощью наложения своих объектов на исходную карту Google Earth. Разработчики ГИС-технологий в Австрии заинтересованы в изучении и обработке данных о природных объектах. Для этого они используют систему ARIS. Она позволит нанести на карту необходимые объекты по различным тематикам. На территории Индии разрабатывается система, которая позволит дистанционно наносить информацию на карту. В Шотландии, с помощью приложения компании GGP Systems, разработанного на основе ГИС, пользователи больше узнают о местах отдыха на природе [5].

Карта города Астаны создана на базе «Silverlight». Это новая технология представления данных в интернете, предназначенная для запуска на различных платформах. Она позволяет создавать насыщенные, визуально привлекательные веб-страницы, работающие в самых распространённых браузерах, гаджетах и настольных операционных системах (в том числе, Apple Macintosh). Ключом к возможностям Silverlight, как и ко всей технологии представления WPF (Windows Presentation Foundation) платформы Microsoft. NET Framework 3.0, является XAML (eXtensible Application Markup Language, расширяемый язык разметки приложений) [6]. Когда впервые пользователь открывает карту, он может выбрать язык, например, казахский, русский или английский, и из трех режимов просмотра (карту, схему или гибрид). Карта разделена на три района и каждый из них имеет свой цвет, что улучшает восприятие и понимание, даже когда пользователь увеличивает фрагмент карты. В панели управления есть возможность нажать на план-схему города Астаны, и карта приобретёт свое исходное положение. Еще у пользователей данной карты есть возможность посмотреть схему всего общественного транспорта города Астана. В табличной форме по порядку выстроены номера маршрутов, и при нажатии на конкретный номер можно просмотреть онлайн маршрут, прямой маршрут, обратный маршрут, весь маршрут. Выбрав нужный пункт меню на карте отображается цветная схема маршрута с остановками и их названием. В панели управления можно выбрать «Мероприятия», которые проходят в городе. К ним относятся концерты, культурно-массовые мероприятия, театры и представления, выставки, ярмарки, официальные и платные мероприятия. Кроме этого большим преимуществом данной карты является возможность просмотра объектов с помощью виртуального тура. На карте в виде фотоаппарата расположены иконки, при нажатии на которые, открывается картинка данного объекта и схема с красными точками, при нажатии на эти точки можно путешествовать по данному объекту. Если объект имеет несколько этажей, то около схемы можно с помощью нажатия перейти на следующий этаж. Для удобства пользователей в правом нижнем углу имеется навигатор, который показывает выбранной пользователем участок города, но в уменьшенном масштабе. Одной из интересных возможностей является пункт меню «Фильтровать по окрестности». На карте появляется круг, охватывающий 279 метров, при передвижении данного круга слева от карты появляется информация, о том какие объекты находятся на данном участке [7]. Проанализированная карта имеет очень много интересных методов получения информации, и поэтому очень интересна в использовании.

Изучив применение ГИС-технологии в зарубежных проектах, можно сказать, что там они являются неотъемлемой частью некоторых крупных туристических и социокультурных проектов.

В настоящее время все большее применение находят ГИС-технологии в туристском проектировании и в процессе эксплуатации туристских ресурсов и объектов туристской индустрии. Отметим, что казахстанский туристский бизнес пока еще не может отметить больших достижений в этой области. Развитие мирового туристского рынка способствует поиску путей эффективного развития туризма в Казахстане.

ГИС могут быть большим подспорьем туристской фирме, если будет создана ГИС карта с нанесенными на ней курортами, с которыми сотрудничает фирма, планы их территорий, информация о качестве обслуживания, фотографии номеров и др. Все это создаст огромное преимущество перед другими продавцами подобного туристского продукта.

Особую роль ГИС играют при разработке проектов перспективного планирования развития туризма в отдельных регионах. В связи с этим, в настоящее время нами разрабатывается туристская карта Алматинской области, предназначенный для получения справочных данных о территориальных особенностях современного состояния рекреационных ресурсов области. Предполагается, что карта должна представлять целостную картину о рекреационных ресурсах Алматинской области.

Наряду с туристской картой в ГИС возможно разместить базы данных специализированных цифровых карт, характеризующих рекреационные объекты:

- «Рекреационные и туристские объекты»;
- «Существующие и перспективные схемы туристских маршрутов»;
- «Схема железных и автомобильных дорог»;
- «Памятники природы»;
- «Историко-культурные и архитектурные памятники»;
- «Средства размещения».

Туристская карта Алматинской области должна содержать в себе справочную текстовую информацию с иллюстрациями. В качестве растра (подложки) для создаваемой карты будут использованы карты политико-административного деления Алматинской области. Для создания картографического материала, т.е. создания карты, будет использована пакет программ геоинформационной системы "MapInfo". В данной работе мы подробно остановимся на создании карты туристских объектов Алматинской области. Алматинская область характеризуется наличием уникальных памятников истории и культуры, богатым историческим наследием и обладает благоприятными предпосылками для развития различных видов туризма и отдыха, как жителей области, так и гостей (рисунок 2). Область располагает значительными ресурсами для развития горного туризма и альпинизма. Уникальны горные массивы Заилийского Алатау и Джунгарского Алатау, а также район пика Хан-Тенгри (7014 м.) - высшей горной точки страны - на Центральном Тянь-Шане. В горах находится целый ряд живописных озер и водопадов. Реки Чарын, Коксу, Каратал, Или, привлекательные для спортивно-развлекательного сплава, озера Алаколь, Балхаш, Капшагайское водохранилище - излюбленные места поклонников водного туризма, от рыбалки до путешествий под парусами. Темы создания базы данных Во всех районах Алматинской области развивается экскурсионная деятельность. Маршруты формируются на основе существующих объектов показа, размещения и питания. В области разработано 118 туристских маршрутов, включающие в себя такие виды туризма как познавательный, экологический, орнитологический, санаторно-оздоровительный, этнографический и другие. Туристские маршруты проходят по таким уникальным природным, историко-культурным, археологическим объектам, как каньон р.Чарын, оз.Кольсай, реликтовая Ясенева роща, «Поющий бархан», водопад «Бурхан булак», место Анракайской битвы, музей Жамбыла, Жаркентская мечеть, городок ремесленников «Шебер аул». Использование предлагаемой карты в работе туристских фирм, позволит значительно увеличить количество туристов, будет увлекать их не только подробным описанием каждого объекта, но и своими красочными фотографиями [8]. Изучая информацию представленную в нашей хорошо оформленной, с богатым тематическим содержанием, удобным интерфейсом карте, многие потенциальные туристы захотят увидеть красоту нашего края, а значит захотят посетить Алматинскую область. Создание туристской карты Алматинской области позволит делать пространственные запросы и проводить анализ, выявлять территории, подходящие для требуемых мероприятий, выявлять взаимосвязи между различными параметрами. Информация на карте о курортах Алматинской области, планах их расположения, качестве обслуживания, фотографии номеров, пляжей, названия оригинальных блюд местной кухни и другая информация даст туристским фирмам, имеющим доступ в данной ГИС, значительные преимущества.

Но несмотря на это и в России на данный момент разрабатывают, проекты, основанные на технологии ГИС. Например, в рамках реализации национального проекта "Менің елім" к концу года запустят интернет-порталы "Энциклопедия Казахстана" и National digital history. Разработчики обещают, что проекты будут уникальными, максимально информативными, а также помогут воспитать чувство патриотизма и любви к родине. К слову, на портале "Энциклопедия Казахстана" будет размещен 3D-тур по Казахстану, который, по словам разработчиков, привлечёт туристов в страну. Это

ключевые мероприятия национального проекта «Менің елім» в рамках реализации «100 конкретных шагов».

"Сегодня рабочей группой по направлению "Идентичность и единство" разработан план конкретных мероприятий, предусмотренных в рамках реализации национального проекта "Менің елім". Это создание интернет-порталов "Энциклопедия Казахстана" и National digital history. Это научно-образовательные и технологические проекты. К примеру, на портале "Энциклопедия Казахстана" будут размещаться 3D-туры. Это виртуальные туры по Казахстану".

На портале также можно будет найти информацию по истории Казахстана и культуре, интересные факты и всё, что связано с простыми историями из жизни казахстанцев. Разработчики портала планируют разместить там и справочные географические данные.

По существу, данный портал станет своеобразной визитной карточкой нашей страны, на который может зайти любой гражданин нашей страны или иностранный турист, и узнать о нашей стране интереснейшую информацию. Данный портал разрабатывается в формате многоуровневого портала, соавторами данной энциклопедии у нас станут лучшие специалисты ведущих научных учреждений, исследовательских организаций, вузов нашей страны.

В нём будет расположена практически вся информация, которая существует по Казахстану, включая и географию, и духовное наследие, и вопросы развития Казахстана по отраслям экономики и индустриализации.

Судя по всему, портал хотят сделать максимально информативным и интересным. Обещают, что на сайте можно будет увидеть краткие ролики по конкретным интересным местам, историческим фактам, которые, по словам разработчиков, недостаточно интересны и популярны на сегодняшний день.

Цель этого проекта вызвать чувство патриотизма, чувство гордости за свою страну, чтобы наши граждане и наше поколение, все знали историю нашей страны. Насколько она богата и величественна. Помимо этого, развитие внешнего и внутреннего туризма, привлечение иностранцев, туристов, в нашу страну.

Проект "National digital history" станет единой базой по национальной истории и литературе Казахстана. При его разработке был учтён успешный международный опыт.

На данном портале также будут размещены эксклюзивные материалы ведущих отечественных и зарубежных учёных по истории Казахстана. Помимо этого, интересным будет и новая подача этого материала, с тем, чтобы сразу же захватить внимание наших пользователей.

Другим немаловажным проектом станет «National Digital History» — интернет-портал призван сохранить для истории информацию о духовном наследии и развитии страны в глобальной паутине.

Создание таких интернет-проектов как «Энциклопедия Казахстана» и «National Digital History» призвано не только помогать каждому гражданину больше узнать о нашем государстве, но и осуществлять популяризацию внешнего и внутреннего туризма. К слову в прошлом году первый участок Великого Шелкового пути, протяженностью 5 тысяч километров с 33 историческими памятниками на нем, стал объектом Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Еще один пример, Общественный фонд Авалон разработал карту-схему Кызылара. Эта карта-схема первая в своем роде, созданная специально для туристов. Она разработана в рамках второго этапа проекта ПМГ ГЭФ/ПРООН "Экотуризм в Центральном Казахстане: сохранение природных ресурсов ООПТ и создание экономических возможностей для сельских регионов". Созданная карта-схема включает карту центральной части горного массива (с отмеченными на ней тропами, включая размеченные, а также оборудованными стоянками), планы Актогая и Шабанбай Би, ситуационную схему туристских объектов Кызылара, находящихся как на территории

заказника и в непосредственной близости к нему, так и на некоем удалении от него (горы Жельтау, горы Бегазы), а также некоторую полезную для путешественника информацию (расписание транспорта, полезные контакты, полезные для ориентации на местности слова казахского языка и пр.). Карта издана в двух языковых версиях: английской и русской. Ее размер в развернутом виде составляет 29,7 x 42,2 см, в сложенном состоянии – 10,5 x 15 см [9].

Рисунок -1. Карта-схема Кызыларай

Также Общественный фонд Авалон разработал карту-схему Улытау. Издание карманного формата содержит карту Улытауского горного массива, план села Улытау, обзорную схему туристских объектов региона, а также некоторую полезную для путешественника информацию (расписание транспорта, полезные контакты, описания и фотографии наиболее знаковых туристских объектов).

Рисунок -1. Карта-схема Улытау

В создании картографической части издания приняли участие волонтеры программы ASA из Германии, Катя Фойгт и Грегор Куалитц, переводы текстовой части на английский и казахский языки.

Карта-схема издана в трех языковых версиях: казахской, английской и русской. Ее размер в развернутом виде составляет 29,7 x 42,2 см, в сложенном состоянии – 10,5 x 15 см. Надо отметить, карта-схема занесена в систему Google Maps.

На основе проанализированных сайтов, использующих географические информационные системы, мы делаем вывод о том, что на данном этапе развития современных интернет и информационных технологий, ГИС является новым, но актуальным средством получения информации для самостоятельных туристов. Развитие и использование ГИС-технологии в новых современных информационных проектах, позволит пользователям реализовывать свой самостоятельных отдых в различных видах туризма.

В заключение хотелось бы отметить, что ГИС-технологии активно используются в различных странах, но в большинстве своем применение изучаемой технологии подразумевает больше, чем создание интерактивной карты с информацией, визуализацией объектов и других возможностей приведённых в изученных проектах. Однако пока технология не получила столь широкого распространения в мире, будем надеяться на появление новых интересных разработок в этой сфере и методов современного представления необходимой информации.

Использованная литература:

1. Ивлиева Н. Г. Создание карт с использованием ГИС-технологий: учеб. пособие.
2. Free London [Электронный ресурс]. URL: <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=zxSKgVHMCJ7U.kGJ6yJ3L5Q4E&msa=0> (дата обращения: 26.07.2022).
3. ISICAD. Ваше окно в мир САПР [Электронный ресурс]. URL: http://isicad.ru/ru/articles.php?article_num=15737 (дата обращения: 05.07.2023).
4. Public Pharmacy ARIA [Электронный ресурс]. URL: http://www.spatialonline.com.au/pharmpub_2018to19/default.aspx (дата обращения: 26.07.2020).
5. Геоинформационные системы и технологии в туризме [Электронный ресурс]. URL: <http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2011/igg/pahomova/library/art4/art4.htm> (дата обращения: 26.07.2023).
6. Карта Астаны [Электронный ресурс]. URL: <http://maps.astana.kz/ru/gis.html> (дата обращения: 27.07.2023).
7. Синаторов, С.В. Информационные технологии в туризме [Текст] : учебное пособие / С. В. Синаторов, О. В. Пикулик, Н. В. Боченина. – М. : Альфа-М : ИНФРА-М, 2017. - 336 с.
8. Туризм по итогам 2023 года [официальный сайт акима Алматинской области]. URL: <http://zhety-su.gov.kz> (дата обращения: 12.09.2023)
9. Окончательный отчет по проекту "Экотуризм в Центральном Казахстане: сохранение природных ресурсов ООПТ и создание экономических возможностей для сельских регионов (вторая фаза). Лицо, ответственное за подготовку и представление окончательного отчета: Виталий Шуптар, президент ОФ "Авалон", 2024. – 20 с.

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ

Блялова Айнагуль Каримовна, старший преподаватель,
магистр экономических наук

Алимбекова Макпал Муратовна, старший преподаватель,
магистр экономических наук

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан, г.Караганда

E-mail: dos.73ss@mail.ru

Аннотация: в статье рассматривается региональный туризм. Изучены основные признаки и условия его развития. Также аргументированы главные направления развития и безопасность туризма в регионах Республики Казахстан.

Ключевые слова: туризм; региональный туризм; факторы туризма; туристическая деятельность; развитие туризма; безопасность туризма.

Пространственная избирательность – это одна из основных черт туризма. Также именно благодаря туризму развивается интеграция хозяйств регионов в мировую экономику. Это важный аспект, поскольку экономическая интеграция на данный момент является одним из главных процессов в мировой экономике. Высокая посещаемость иностранными туристами той или иной страны показывает её привлекательный имидж, эффективный маркетинговый ход, качественную рекламу, современную и развитую инфраструктуру. Развитие туризма на данный момент во многих странах мира становится одной из главных государственных задач. По мнению М. А. Жуковой, развитие устойчивого туризма в регионе обеспечивает единство туристов, персонала, работающего в туристическом бизнесе, местного населения, заинтересованного в повышении уровня жизни. В последние годы исследования туризма, и регионального в том числе, вновь стали актуальными.

Актуальность данной темы обусловлено тем, что региональный туризм всё ещё малоизученная область туризма. Он подвергается изучению как отечественными, так и зарубежными учёными и специалистами. Это и академик Н.С.Касимов, Е.Г.Киякбаева, М.А.Жукова, Н.В.Рубцова и другие. Они, как и многие другие ученые, занимались вопросами регионального туризма, его развитием, определением факторов и условий становления [1, с.90].

На данный момент туризм – это та отрасль, которую любое государство хочет поставить в одно из приоритетных направлений. Она может приносить колоссальную прибыль, а также содействовать взаимодействию государств друг с другом посредством туристов. В данной статье мы рассмотрим основные особенности формирования рынка туристских услуг, ограниченных одним лишь регионом. Три независимых сегмента формируют региональный рынок туристских услуг: въездной, выездной и локальный.

Для каждого сегмента регионального рынка туристских услуг определяются основные факторы развития. Многие страны провозгласили туризм приоритетной отраслью страны. Поэтому на постсоветском пространстве абсолютно у всех государств наблюдается достаточно повышенное внимание к проблемам развития туристской сферы, а также перспективам развития.

Само понятие «региональный рынок туристских услуг» возможно рассмотреть, уточнив дефиницию туристского рынка целиком. Если рассматривать некоторых авторов, причем как зарубежных, так и отечественных, можно увидеть то, что все определения сводятся к следующим подсистемам, которые взаимодействуют между собой: спроса, представленного совокупностью потребителей; предложения, формируемого в туризме широким набором предприятий и организаций разной отраслевой принадлежности;

туристских услуг, являющихся результатом деятельности туристских предприятий по удовлетворению соответствующих потребностей туристов.

Под региональным туризмом, по мнению В.А. Квартального и И.В. Зорина, следует понимать туристскую деятельность, характерную для конкретного региона, совокупности стран или территорий с однотипными условиями развития туризма и схожим уровнем туристской освоенности [2, с.35].

Таким образом, с одной стороны, рынок туристских услуг функционирует и живет благодаря постоянному взаимодействию спроса и предложения. С другой же стороны – это отношения, регулированные постоянной конкуренцией продавцов данных услуг. В пространственном отношении рынок туристских услуг представляет собой территориальную организацию сферы обращения туристских услуг, где происходит согласование интересов их производителей и потребителей.

Надо отметить и то, что на региональном уровне туристская сфера подвергается влиянию множества факторов. Причем одни из факторов могут оказывать положительное воздействие на региональный туризм, а другие отрицательно, в следствии чего это может привести к неустойчивому развитию туризма в данном регионе.

Внешние, или экзогенные факторы природной и антропогенной среды фактически формируют условия для стратегического развития туризма в регионе. Рассмотрим каждый фактор по отдельности.

Природно-климатические, географические и культурно-исторические факторы оказывают существенное влияние на масштабы, темпы и направления развития туризма, определяют туристский потенциал и аттрактивность региона. Важно понимать, что туристы всегда придают особое значение природно-климатическим условиям, богатству растительного и животного мира. Для многих это даже основные факторы при выборе мест отдыха. Чтобы полноценно отдохнуть, туристы предпочитают регионы с благоприятными погодными условиями. Не менее, чем природные факторы, большую роль играет и географическое положение самого региона. Лесные массивы, море, береговая линия, – это всё далеко не на заднем плане. Многие туристы придают данным фактам огромное значение. Культурно-исторические факторы также оказывают огромное влияние на региональный туризм. Памятники, музеи, театры, различные достопримечательности, которые делают регион особенным, также играют большую роль, создавая возможность обогатиться духовно.

Важны и такие факторы, как совершенствование транспортной инфраструктуры, тем самым обеспечивающие появление дорогостоящих маршрутов для экскурсий, а также эффективные коммуникации [3]. Крупные капиталовложения в новые технологии и рынок телекоммуникаций приводят к вертикальной, горизонтальной и диагональной интеграции.

Это всё внешние факторы, которые оказывают влияние на развитие рынка региональных туристских услуг. Но важно рассмотреть и внутренние факторы. Существуют целевые программы развития туризма, причем даже в отдельно взятом регионе. Они строятся на отслеживании внешних факторов.

На наш взгляд, стоит ответственно подходить к разработке концепции развития регионального туризма. Она должна состоять из нескольких частей:

1. Участвующие стороны в работе по развитию регионального туризма должны чётко понимать и знать свои функции, основные обязанности и выполняемые задачи. Как итог – должен появиться полноценный продукт, то есть пакет туристских услуг без явных изъянов;

2. Как можно чаще нужно разрабатывать проекты по улучшению туристского предложения в регионе. В стране есть привлекательные для туристов регионы с уникальными объектами, которые имеют огромный потенциал. Однако этот потенциал из-за ряда причин так и остаётся неиспользованным;

3. Проведение качественных маркетинговых исследований, а затем изготовление

полноценного рекламного продукта также могут продвинуть туристский потенциал того или иного региона. Но часто на рекламу выделяют мало времени и финансов, что тоже несёт за собой ряд неблагоприятных исходов.

Таким образом, мы рассмотрели основные региональные особенности развития рынка туристских услуг. Важно понимать, что региональный туризм – это структура, состоящая из взаимосвязанных компонентов, которые дополняют друг друга. Существуют факторы, которые оказывают воздействие на развитие регионального рынка туристских услуг [4].

Рассмотрим и такое явление, как безопасность туризма. Без этого аспекта не представляется возможным сформировать адекватный региональный туризм, который будет

процветать и приносить хоть какую-то прибыли. Безопасность – это значимый элемент любой системы, включая и туризм. Сама по себе безопасность туризма состоит из трёх основных элементов:

1. Первый и самый главный – это личная безопасность. Другими словами, это защищённость жизненно необходимых и важных интересов участников туристического процесса от внешних угроз безопасности. Например, работников туристической индустрии, населения данного региона и др;

2. Информационная безопасность. Другими словами – это предоставление подлинной информации, которая необходима туристам для охраны их жизни и здоровья. Это информация, в которой сказано про криминогенную и экологическую ситуацию в данном регионе, элементы риска каждой услуги, меры предотвращения такого риска, какие-либо природные сложности, которые могут возникнуть или возникают, требования к уровню физической подготовки туриста;

3. Последний блок, на который стоит обратить внимание – это экологическая безопасность. Многое зависит от защищённости среды от воздействия негативных факторов, который появились с развитием туризма в регионе. Разумеется, развитие туризма без соприкосновения с окружающим миром невозможно, но важно включать экологической составляющей и управление именно на её основе развитием туризма в регионе. Таким образом можно успешно избежать или снизить негативное воздействие туризма на природу и экологию [5].

Геополитический фактор в последнее время оказывает всё большее влияние на региональный туризм. Сюда входят и нестабильность экономики, криминогенная обстановка региона, террористические угрозы и другие. Это и многое другое влияет на развитие регионального туризма.

Казахстан богат всеми необходимыми для развития такой отрасли как туризм ресурсами. У страны имеется огромный потенциал, который можно реализовывать и выходить вперёд. Развития туризма в стране зависит от множества факторов. Это и грамотная реклама региона как туристического объекта, правовая поддержка туризма, внешнеэкономические взаимоотношения государства с другими странами, наличие внутринационального согласия и отсутствие разногласий внутри страны [6, с.25]. Также нельзя забывать и о состоянии инфраструктуры в стране, поскольку это – также показатель привлекательности того или иного региона. В Казахстане, как и любой другой стране, свойственно иметь проблемы тех или иных отраслей. Это касается и туризма, поэтому стоит отметить те проблемы, которые на данный момент имеют актуальность:

1. Услуги туристские и санаторно-оздоровительные весьма дорогостоящие, что отталкивает как иностранцев, так и граждан страны;

2. Туристская инфраструктура всё ещё имеет невысокий уровень развития, а также не обладает должной комфортабельностью, что также сказывается на имидже;

3. Ассортимент услуг достаточно узкий;

4. Конкуренция возрастает не только за пределами страны, но и внутри неё;

5. Уделено мало внимания развитию анимации;
6. Реклама малоэффективна, она даже не составлена должным образом;
7. У кадров не хватает квалификации. Это происходит так, поскольку выпускники учебных заведений с нужной квалификацией попросту не могут найти работу ввиду отсутствия должных знаний в той или иной специализации;
8. Развитию экскурсий уделяется мало внимания.

Существуют, помимо всего вышесказанного, и другие проблемы. Причём проблемы одного региона не обязательно возникнут в другом. Здесь всё индивидуально, поэтому и подходы к их решению могут быть самыми различными. Они все требуют поиска разумного решения, создания такой государственной программы, которая будет действовать и действительно решать актуальные проблемы.

Надо отметить и то, что постепенно начал формироваться весьма реалистичный подход к туризму. Несмотря на то, что для Казахстана туризм является весьма капиталоемкой отраслью, она одна из наиболее динамично развивающихся отраслей, а также наиболее эффективна по отдаче на вложенный капитал. Наша республика имеет богатую историю и культурное наследие, полноценные природные ресурсы, в общем все возможности для развития туризма у нас есть. Но существуют и проблемы, которые необходимо решать. В республике ежегодно проводятся туристские мероприятия в целях развития внутреннего туризма, такие как Казахстанская туристская ярмарка «Саркылмас саяхат», Республиканский слет дружбы туристов Казахстана и стран СНГ «Иртышский меридиан» (Павлодарская область) и другие [7, с.130]. Благодаря подобным мероприятиям, туризм не стоит на месте, а постоянно развивается, переходя на новый уровень. Иностранные туристы приносят стране куда больше прибыли, нежели внутренние. Именно поэтому важно разработать проект по привлечению иностранных туристов. Нельзя не сказать и по поводу инвестиций, которые могут последовать за этим. Таким образом представляется реальная возможность сделать регион более прибыльными и привлекательным.

Региональный туризм во многом рассматривается как целевой ресурс, который помогает восстанавливать жизненные силы местного населения и прибывших туристов; также как самостоятельный хозяйственный комплекс, который способен обеспечить не только занятость местного населения, но и пополнить бюджет региона; как главный фактор сохранения природного потенциала и повышения конкурентоспособности того или иного региона. В Казахстане также имеются регионы, которые туристическая отрасль не затрагивает. Про них забывают, хотя они также имеют свой собственный потенциал для развития.

Для развития регионального туризма в Республике Казахстан нужно пройти ещё множество шагов. Нужно разрабатывать и внедрять какие-либо дополнительные программы для развития туризма в регионах. Это важно для привлечения иностранных инвесторов, которые смогут вкладывать финансовые средства в такую важную для страны отрасль как туризм. Желательно прийти к тому, чтобы как на международном, так и на национальном уровне туризм как отрасль процветал и постоянно развивался. Только достигнув такого баланса, можно по-настоящему говорить об устойчивом региональном туризме, который будет приносить доход стране. При этом уделить достаточное количество внимания и финансов рекламе [8, с.130]. Необходимо создать благоприятные условия для их своевременного финансирования. Нужно постоянно модернизировать действующую инфраструктуру. Только такими способами можно увеличить привлекательность туристских регионов Казахстана.

Список литературы:

1. Теория рекреологии и рекреационной географии / под ред. В. С. Преображенский и И. В. Зорин. – М.: Институт географии РАН, 2014. – 179 с.
2. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы: учебник / И. В. Зорин, В. А. Квартальный, Т. А. Ирисова [и др.]. – М.: Финансы и статистика, 2022. – 272 с.

3. Концепция развития туристической отрасли в Республике Казахстан до 2020 года.
4. Дорожная карта развития туризма до 2020 г.
5. Ментальность – барьер, через который надо перепрыгнуть. – Астана, 28 января 2018. КАЗИНФОРМ// <http://www.nomad.su/?a=4-200501310130>.
6. Тулегенова Х. Дорожная карта развития туризма в коридорах Шелкового пути [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <http://ortcom.kz/ru/news/dorojnaya-karta-razvitiya-turizma-v-koridorah-shelkovogoputi.2244>.
7. Саранча М.А. Из размышлений о развитии туристских систем // Вестник ассоциации ВУЗов туризма и сервиса. – 2020. – Том 8. – №3. – С. 103-110.
8. Дроздов А. В. Экотуризм: определения, принципы, признаки, формы // Актуальные проблемы туризма, 99. – М., 2000.

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КЛАСТЕРЛІК ТҰҒЫРДЫҢ РӨЛІ

Болыс Гүлжазира Смаханқызы

«Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының
PhD докторанты,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ

E-mail: bolys_2030@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3981-4076>

Аңдатпа. Мақалада педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудағы кластерлік тұғырдың маңызы қарастырылады. Кластерлік тұғыр білім беру ұйымдарының өзара әрекеттестігін күшейтіп, кәсіби дамуды қамтамасыз ететін тиімді әдіс ретінде сипатталады. Зерттеу барысында педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін жетілдіру жолдары, кластерлік оқытудың артықшылықтары мен ықтимал кедергілері талданады. Сондай-ақ, білім беру сапасын жақсарту мақсатында басқарушылық шешімдерді қабылдау, инновациялық технологияларды енгізу мәселелері талқыланады. Мақала педагог-психолог кадрлардың басқару дағдыларын дамытуға бағытталған ұсыныстарды қамтиды.

Кілт сөздер: басқарушылық құзыреттілік, кластерлік тұғыр, педагог-психолог, кәсіби даму, білім беру жүйесі, стратегиялық басқару, инновациялық әдістер.

Аннотация: В статье рассматривается значение кластерного постамент в формировании управленческих компетенций педагогов-психологов. Кластерный постамент характеризуется как эффективный способ усиления взаимодействия образовательных организаций и обеспечения профессионального развития. В ходе исследования анализируются пути совершенствования управленческой компетентности педагогов-психологов, преимущества и возможные препятствия кластерного обучения. Также обсуждаются вопросы принятия управленческих решений, внедрения инновационных технологий в целях улучшения качества образования. Статья содержит рекомендации, направленные на развитие управленческих навыков педагогов-психологов.

Ключевые слова: управленческая компетентность, кластерная позиция, педагог-психолог, профессиональное развитие, система образования, стратегическое управление, инновационные методы.

Abstract: the article discusses the importance of the cluster platform in the formation of managerial competencies of teachers-psychologists. The cluster platform is characterized as an effective way to strengthen the interaction of educational organizations and ensure professional development. The study analyzes ways to improve the managerial competence of teachers-psychologists, the advantages and potential barriers of cluster training. The issues of making managerial decisions, introducing innovative technologies in order to improve the quality of

Education will also be discussed. The article contains recommendations aimed at developing the management skills of teacher-psychologist personnel.

Key words: managerial competence, cluster platform, teacher-psychologist, professional development, education system, strategic management, innovative methods

Білім беру жүйесі қарқынды өзгерістер мен жаңашылдықтарды талап ететін күрделі сала. Бұл үдерісте педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін дамыту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Педагог-психолог тек оқыту мен психологиялық қолдау көрсетумен шектелмей, сонымен қатар оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастырып, басқару қабілеттеріне де ие болуы қажет. Бұл қабілеттердің қалыптасуы білім беру мекемелеріндегі басқарушылық қызметтің сапасын арттырып, білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Басқарушылық құзыреттілік – бұл заманауи педагог-психологтың кәсіби қызметіндегі негізгі компоненттердің бірі. Ол стратегиялық ойлау, тиімді шешім қабылдау, ұжыммен жұмыс істеу, ресурстарды тиімді пайдалану және білім беру мекемесінің мақсаттарын іске асыру қабілеттерін қамтиды. Осыған байланысты, педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін дамытуда жаңа тәсілдер мен инновациялық әдістерді қолдану қажеттілігі туындайды. Осы контексте кластерлік тұғыр педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда тиімді құрал ретінде қарастырылады. Кластерлік тұғыр – бұл білім беру ұйымдарының, ғылыми-зерттеу институттарының және тәжірибелік орталықтардың бірлесіп әрекет етуіне негізделген инновациялық модель. Бұл модель басқарушылық дағдыларды дамыту үшін кең көлемде тәжірибе алмасу мен бірлескен оқытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, педагог-психологтар үшін үздіксіз кәсіби даму ортасын қалыптастырады және олардың өз саласындағы көшбасшылық қабілеттерін жетілдіреді. Педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудағы кластерлік тұғырдың рөлі жан-жақты қарастырылады. Атап айтқанда, кластерлік жүйенің ерекшеліктері, оның педагогикалық басқарудағы артықшылықтары мен практикалық маңыздылығы талданады. Сонымен қатар, бұл тәсілді қолдану арқылы басқарушылық құзыреттілікті дамыту жолдары ұсынылады. Бұл зерттеу білім беру мекемелеріндегі басқарушылық жүйені жетілдірудің ғылыми-теориялық және әдістемелік негізін қалыптастыруға бағытталған.

1. Басқарушылық құзыреттілік ұғымы және оның маңыздылығы. Басқарушылық құзыреттілік – бұл жеке тұлғаның өз кәсіби қызметінде басқару қабілеттерін тиімді қолдану мүмкіндігі. Педагог-психолог үшін басқарушылық құзыреттілік мыналарды қамтиды:

- Ұйымдастырушылық қабілеттер;
- Коммуникативтік дағдылар;
- Стратегиялық ойлау;
- Шешім қабылдау және мәселелерді шешу қабілеті;
- Көшбасшылық қасиеттер, басқарушылық құзыреттілік түсінігінің маңыздылығын

атап өтеді [1,45-6].

2. Кластерлік тұғырдың мәні мен ерекшеліктері. Кластерлік тұғыр – бұл білім беру мекемелері мен басқа да ұйымдардың бірігіп жұмыс істеуі арқылы ортақ мақсатқа жетуді көздейтін инновациялық тәсіл. Кластерлік тұғырдың басты ерекшеліктері:

- Біртұтас білім беру кеңістігін қалыптастыру;
- Ғылыми-әдістемелік және практикалық қолдауды күшейту;
- Оқыту сапасын арттыру;
- Кадрлардың біліктілігін үздіксіз дамыту, кластерлік тұғырдың тиімділігін тәжірибелік зерттеулер арқылы дәлелдейді [2, 78-6].

3. Кластерлік тұғыр негізінде педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін дамыту. Кластерлік тұғырды педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру үшін қолдану бірнеше кезеңнен тұрады:

Талдау және қажеттілікті анықтау – педагог-психологтардың басқарушылық дағдыларын дамыту бағыттары мен қажеттіліктері зерттеледі [3, 55-6]. Кәсіби оқыту – басқарушылық дағдыларды жетілдіру мақсатында арнайы тренингтер, семинарлар мен шеберлік сыныптары ұйымдастырылады. Практикалық қолдану – басқарушылық дағдыларды нақты жағдайларда пайдалану үшін тәжірибелік жұмыстар жүргізіледі [4, 22-6]. Рефлексия және бағалау – педагог-психологтар өздерінің басқарушылық қабілеттерін бағалайды және әрі қарай дамыту стратегияларын жасайды.

4. Кластерлік тұғырды қолданудың бірқатар артықшылықтары бар:

-Басқарушылық дағдыларды жүйелі түрде дамытуға мүмкіндік береді;

-Оқыту мекемелері арасында тәжірибе алмасуды күшейтеді;

-Педагог-психологтардың кәсіби дамуына жағдай жасайды;

-Озық педагогикалық технологияларды енгізуді жеңілдетеді [5, 134-6]. Педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудағы кластерлік тұғырды қолдану олардың кәсіби даярлығы мен басқару қабілеттерін жетілдірудің маңызды бағыты болып табылады. Кластерлік тәсіл білім беру мекемелерінде басқару құрылымын икемді әрі тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл педагог-психологтарға өзара әрекеттесудің жаңа формаларын игеруге, стратегиялық басқару дағдыларын дамытуға және инновациялық әдістерді тәжірибеге енгізуге көмектеседі [6, 215-6].

Кластерлік тұғырдың басты артықшылықтарының бірі – басқару үдерісін тиімді ұйымдастыруға жағдай жасау. Бұл тәсіл педагогикалық кадрлардың құзыреттілігін арттыру мақсатында оларды белгілі бір аймақтық немесе функционалдық құрылымдар бойынша біріктіреді. Сонымен қатар, педагог-психологтардың басқарушылық дағдыларын қалыптастыруда тәжірибелік іс-әрекеттің маңызы зор. Кластерлік құрылымдар әртүрлі білім беру ұйымдары арасында тәжірибе алмасу мүмкіндігін кеңейтеді [7, 142-6]. Кластерлік тұғырды қолдану педагог-психологтардың кәсіби құзыреттілігін кешенді түрде дамытуға ықпал етеді. Біріншіден, бұл тәсіл оларға басқару мен ұйымдастырудың жаңа дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Екіншіден, білім беру мекемелерінің өзара байланысын күшейтеді және педагогтардың бірлесіп жұмыс істеуіне жағдай жасайды. Үшіншіден, білім беру сапасын арттыру мақсатында тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді [8, 89-6]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда кластерлік тұғыр маңызды рөл атқарады. Басқарушылық құзыреттілікті арттырады – педагогтардың стратегиялық ойлау дағдыларын дамытады, басқару шешімдерін қабылдау қабілетін күшейтеді [6, 220-6]. Кәсіби өзара әрекеттестікті нығайтады – педагогтар арасында тәжірибе алмасу үдерісін жеделдетеді, әріптестердің кәсіби дамуына қолдау көрсетеді [7, 145-6]. Инновациялық әдістерді енгізуге ықпал етеді – жаңа педагогикалық технологияларды басқару мен қолдану тиімділігін арттырады [8, 93-6]. Білім беру жүйесін жетілдіреді – оқу орындары арасындағы кластерлік байланысты күшейту арқылы білім сапасын жақсартады [9, 178-6]. Бұл тәсіл Қазақстандағы білім беру жүйесінің сапасын арттыруда маңызды құрал ретінде қарастырылады.

Қорытындылай келе, педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін дамыту білім беру сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады. Қазіргі таңда басқарушылық қабілеттерді жетілдіру тек кәсіби қажеттілік ғана емес, сонымен қатар білім беру үдерісінің тиімділігін арттырудың негізгі құралы болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда, кластерлік тұғыр педагог-психологтарға басқарушылық дағдыларды дамытуға және оларды тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді. Кластерлік жүйе білім беру мекемелерінің өзара әрекеттесуін күшейтіп, кәсіби даму мен үздіксіз білім алудың қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл педагог-психологтардың көшбасшылық қабілеттерін дамытып, стратегиялық басқару дағдыларын жетілдіреді. Сонымен қатар, білім беру мекемелерінде басқарушылық шешімдерді тиімді қабылдау мен жүзеге асыру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін

қалыптастырудағы кластерлік тұғырды одан әрі жетілдіру үшін келесі ұсыныстарды ұсынуға болады:

1. Кластерлік оқыту мен тәжірибе алмасу алаңдарын кеңейту;
2. Басқарушылық құзыреттілікті дамытуға бағытталған арнайы бағдарламалар мен тренингтер ұйымдастыру;
3. Педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыруға арналған ресурстық орталықтар құру;
4. Озық халықаралық тәжірибелерді білім беру жүйесіне енгізу;
5. Кластерлік серіктестік аясында ғылыми зерттеулер жүргізу және оларды тәжірибеге енгізу. Жалпы алғанда, кластерлік тұғыр педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін жетілдірудің тиімді әдісі ретінде білім беру жүйесінде кеңінен қолданылуы тиіс. Оның жүйелі түрде жүзеге асырылуы педагог-психологтардың кәсіби деңгейін көтеріп қана қоймай, жалпы білім беру сапасын жақсартуға да оң әсерін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіғұлова Г. Педагогикалық басқару негіздері. Алматы: 2018. – 45-б.
2. Нұртазина Р. Психологиялық құзыреттілік: теория және практика. Нұр-Сұлтан: Ғылым баспасы. 2019.– 78-б.
3. Сапарова. А. Білім беру жүйесінде кластерлік модельді қолдану. Білім әлемі, №3(45), 2020. – 55-62-б.
4. Тұрғынбаева Б. Педагогикалық шеберлік және басқару. Алматы: Мектеп баспасы. 2021.– 134-б.
5. Шәкенова Л. Қазақстандық білім беру жүйесіндегі инновациялар. Білім беру реформалары, №1(12), 2022.–22-б.)
6. Ахметова Л.Қ. Басқарушылық құзыреттілікті дамыту жолдары. Алматы: «Қазақ университеті». 2018.– 220 -б.
7. Сейдахметова Г.Т. Педагогикалық басқару және инновациялар. Нұр-Сұлтан: «Фолиант».2020. – 145-б.
8. Ибраева М.С. Білім беру менеджменті. Шымкент: «Қаратау баспасы».2019. – 93-б.
9. Мұқанов Қ.Е. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Алматы: «Мектеп». 2021.– 178-б.

ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Боранкулов Б.А.

техника ғылымдарының магистрі,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
borankulovb@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-8168-948X>

Кеңесбек Е. Қ.

ИЭФ-23-9к1 тобының студенті,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

Аннотация. В статье рассматриваются основные векторы развития искусственного интеллекта (ИИ) в сфере образования. Анализируются ключевые технологии, влияющие на образовательный процесс, включая персонализированное обучение, автоматизацию преподавания, геймификацию и интеллектуальные образовательные платформы. Особое внимание уделяется вызовам внедрения ИИ, таким как этические вопросы, конфиденциальность данных и баланс между традиционными и цифровыми методами обучения. Также обсуждаются перспективные направления развития ИИ в образовании,

включая адаптивные образовательные системы, интеллектуальных ассистентов и технологии оценки знаний.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, образование, персонализированное обучение, автоматизация, цифровые технологии, геймификация, образовательные платформы, анализ данных, кибербезопасность.

Abstract. The article examines the main vectors of artificial intelligence (AI) development in the field of education. It analyzes key technologies influencing the learning process, including personalized learning, teaching automation, gamification, and intelligent educational platforms. Special attention is given to the challenges of AI implementation, such as ethical issues, data privacy, and balancing traditional and digital teaching methods. The paper also discusses promising directions for AI development in education, including adaptive learning systems, intelligent assistants, and knowledge assessment technologies.

Введение. В современном мире искусственный интеллект (ИИ) играет ключевую роль в цифровой трансформации различных сфер деятельности, включая образование. Внедрение технологий ИИ в образовательный процесс открывает новые возможности для персонализированного обучения, автоматизации рутинных задач и повышения эффективности преподавания. Актуальность исследования обусловлена стремительным развитием ИИ и его влиянием на методы и подходы к обучению. В условиях роста объемов образовательных данных и потребности в гибких системах обучения технологии ИИ становятся важным инструментом для анализа, прогнозирования и адаптации учебного процесса под индивидуальные потребности учащихся.

Основная цель данной статьи — рассмотреть ключевые векторы развития искусственного интеллекта в сфере образования, выявить основные направления его применения, а также проанализировать возможные вызовы и перспективы внедрения. Для достижения этой цели в работе решаются следующие задачи: во-первых, определяется текущее состояние развития ИИ в образовании и основные направления его использования; во-вторых, рассматриваются ключевые технологии, влияющие на процесс обучения и преподавания; в-третьих, анализируются проблемы и риски, связанные с внедрением ИИ в образовательную среду; наконец, формулируются перспективные направления дальнейших исследований.

Современные исследования показывают, что системы на основе искусственного интеллекта могут существенно повысить качество образовательного процесса за счет адаптации контента, автоматизации проверочных работ, внедрения интеллектуальных образовательных помощников и анализа данных учащихся. Однако, несмотря на значительные успехи, существует ряд проблем, связанных с этическими аспектами, приватностью данных и необходимостью сохранения роли преподавателя. В данной статье представляется обзор ключевых направлений развития ИИ в образовании, анализируются перспективы его использования и потенциальные вызовы, требующие решения для успешного внедрения технологий в образовательную систему.

Основные направления развития ИИ в образовании

Развитие искусственного интеллекта (ИИ) в сфере образования охватывает несколько ключевых направлений, каждое из которых вносит значительный вклад в совершенствование учебного процесса. Одним из важнейших векторов является персонализированное обучение, которое позволяет адаптировать образовательный процесс под индивидуальные потребности учащихся. Использование алгоритмов машинного обучения помогает анализировать прогресс студентов, выявлять пробелы в знаниях и предлагать персонализированные учебные материалы. Такие технологии, как интеллектуальные образовательные платформы, применяют предсказательную аналитику, что способствует более эффективному усвоению материала и сокращению разрыва в академической успеваемости [1].

Другим важным направлением является автоматизация образовательных процессов, включающая интеллектуальные чат-боты, системы автоматической проверки заданий и алгоритмы оценивания знаний. ИИ помогает преподавателям сократить время на проверку тестов, эссе и других заданий, используя обработку естественного языка и компьютерное зрение. Кроме того, чат-боты могут выполнять роль виртуальных ассистентов, отвечая на вопросы студентов, предоставляя справочную информацию и напоминая о сроках выполнения заданий [2].

Геймификация и использование виртуальных сред обучения также становятся важным направлением развития ИИ в образовании. Технологии виртуальной (VR) и дополненной реальности (AR) создают интерактивные обучающие пространства, которые делают процесс обучения более наглядным и увлекательным. Интеллектуальные образовательные игры мотивируют учащихся к изучению сложных дисциплин и развивают навыки решения проблем.

Наконец, ИИ для преподавателей помогает анализировать успеваемость студентов, прогнозировать потенциальные трудности в обучении и разрабатывать персонализированные методики преподавания. Искусственный интеллект может автоматизировать генерацию учебных материалов и адаптировать их сложность под уровень подготовки студентов. Таким образом, ИИ играет ключевую роль в модернизации образовательных технологий, обеспечивая более эффективное и доступное обучение [3].

Проблемы и вызовы внедрения ИИ в образовании

Несмотря на значительные преимущества, связанные с внедрением искусственного интеллекта (ИИ) в образовательную сферу, существует ряд проблем и вызовов, которые требуют тщательного анализа и решения. Одним из ключевых вопросов является этическая сторона использования ИИ, в частности, проблема прозрачности алгоритмов и предвзятости данных. Многие системы искусственного интеллекта обучаются на больших объемах данных, которые могут содержать скрытую дискриминацию, что приводит к несправедливому оцениванию учащихся. Кроме того, принятие решений алгоритмами ИИ должно быть прозрачным, чтобы студенты и преподаватели могли понимать логику работы системы и доверять её выводам.

Второй важной проблемой является конфиденциальность данных и кибербезопасность. Образовательные платформы на основе ИИ собирают и анализируют большие массивы персональных данных учащихся, включая информацию об их академической успеваемости, когнитивных способностях и индивидуальных особенностях обучения. Если такие данные окажутся в руках злоумышленников или будут использованы неправомерно, это может привести к утечкам информации и нарушению прав студентов. Поэтому необходимо разработка строгих механизмов защиты данных, соответствующих международным стандартам безопасности.

Третьим вызовом является баланс между технологиями и традиционными методами преподавания. Хотя ИИ может значительно упростить работу педагогов, полностью заменять преподавателей он не может. Личное взаимодействие между учителем и учеником играет важную роль в развитии критического мышления, эмоционального интеллекта и коммуникативных навыков. Поэтому необходимо учитывать, что ИИ должен дополнять традиционные образовательные методы, а не вытеснять их [4].

Наконец, существует проблема финансовых и технологических барьеров. Внедрение ИИ требует значительных инвестиций в инфраструктуру, обучение персонала и поддержку технологий. Не все образовательные учреждения, особенно в развивающихся странах, имеют возможность интегрировать ИИ в учебный процесс. Решение этих вызовов является важным шагом для успешного использования ИИ в образовании.

Перспективы и будущие исследования

Развитие искусственного интеллекта (ИИ) в образовании продолжает набирать обороты, открывая новые перспективы для повышения качества обучения и оптимизации образовательных процессов. Одним из ключевых направлений будущих исследований

является совершенствование адаптивных образовательных систем, которые смогут более точно подстраиваться под индивидуальные особенности учащихся. В будущем ИИ сможет не только анализировать текущие знания студента, но и предсказывать возможные пробелы в обучении, предлагая персонализированные учебные маршруты.

Еще одним важным направлением является разработка интеллектуальных ассистентов для обучения и наставничества. Уже сегодня существуют чат-боты и голосовые помощники, способные отвечать на вопросы студентов, но в перспективе они могут стать полноценными виртуальными репетиторами, адаптирующими объяснения под уровень знаний конкретного учащегося. Кроме того, ожидается появление ИИ-наставников для преподавателей, которые смогут анализировать их стиль преподавания и предлагать улучшения.

Также перспективным является развитие систем оценки знаний с применением ИИ, способных не только проверять тестовые задания, но и анализировать сложные формы работы, такие как эссе, проекты и устные ответы. Развитие обработки естественного языка позволит искусственному интеллекту более точно интерпретировать аргументацию студентов и давать развернутую обратную связь.

Кроме того, важным аспектом будущих исследований станет разработка этических стандартов и механизмов обеспечения прозрачности ИИ в образовании. Это поможет избежать предвзятости алгоритмов и повысить доверие к технологиям.

В целом, будущее ИИ в образовании связано с его интеграцией в повседневный учебный процесс, что приведет к созданию более гибких, персонализированных и эффективных образовательных систем.

Заключение

Развитие искусственного интеллекта (ИИ) в образовании является одним из наиболее перспективных направлений цифровой трансформации. Современные технологии ИИ уже демонстрируют высокую эффективность в адаптации образовательных процессов, автоматизации рутинных задач и повышении доступности качественного обучения. Однако, несмотря на значительные достижения, перед образовательной системой стоят важные вызовы, требующие внимательного изучения и решения.

В ходе исследования были выявлены основные направления развития ИИ в образовании, включая персонализированное обучение, автоматизацию образовательных процессов, использование виртуальных сред и поддержку преподавателей. Эти технологии способствуют повышению эффективности обучения, снижению нагрузки на педагогов и созданию новых форм взаимодействия между студентами и образовательной средой. Однако их широкомасштабное внедрение сталкивается с рядом проблем, таких как этические вопросы, защита персональных данных, необходимость сохранения роли преподавателя и финансовые ограничения.

Перспективы развития ИИ в образовании связаны с совершенствованием адаптивных образовательных систем, созданием интеллектуальных ассистентов для студентов и преподавателей, развитием технологий оценки знаний и повышением прозрачности алгоритмов. Дальнейшие исследования должны быть направлены на разработку безопасных, этически обоснованных и доступных решений, которые позволят максимально эффективно использовать возможности искусственного интеллекта.

Таким образом, ИИ открывает новые горизонты для образования, создавая условия для индивидуализированного подхода к обучению и повышения качества преподавания. Однако успешная интеграция этих технологий требует комплексного подхода, включающего технологические, педагогические и этические аспекты. В будущем сочетание искусственного интеллекта и традиционных методов обучения позволит создать более гибкую и адаптивную образовательную систему, отвечающую требованиям цифровой эпохи.

Пайдаланылган әдебиеттер:

5. Развитие искусственного интеллекта для решения задач обучения. О. В. Останин, Е. А. Останина. <https://doi.org/10.25683/volbi.2022.61.452>
6. Искусственный интеллект в образовательной деятельности. Монахова Л.Ю. <https://doi.org/10.26163/gief.2024.19.13.002>
7. Использование искусственного интеллекта в образовательном секторе. Алаудинов, А.Р. Алаудинов, Идрисгаджи А. <https://doi.org/10.36684/12-2023-30-2-7-13>
8. The influence of artificial intelligence technologies on modern education. А.Ю. Терещенко, А. В. Морозов. <https://doi.org/10.25629/hc.2024.04.11>
9. Влияние искусственного интеллекта на образовательную систему. А.У. Менциев, У.Р. Тахаев, А.У. Менциев. <https://doi.org/10.36684/93-1-2023-212-214>
10. Искусственный интеллект в образовании. Р.С.-Э. Юшаева, С.У. Гишлакаев, З. М. Ибрагимова. <https://doi.org/10.36684/112-1-2023-113-116>
11. Искусственный интеллект в образовательной деятельности. У.Т. Энгиноев. <https://doi.org/10.36684/59-2022-2-83-86>
12. Технологии искусственного интеллекта в образовании. О. А. Purnova, R. Zaripova. <https://doi.org/10.12731/2658-4034-2019-3-41-44>
13. Ispol'zovanie iskusstvennogo intellekta v obrazovanii: vozmozhnosti i problemy. Svetlana Vitalevna Kovalenko, Ekaterina Vitalevna Zenushkina. <https://doi.org/10.31483/r-112258>
14. Применение искусственного интеллекта в образовании. Гулямов С.С, Шермухамедов А.Т, Шермухамедов Б.А. <https://doi.org/10.54613/ku.v9i9.881>

АҚШ–ТЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАМАН ДАЯРЛАУДАҒЫ РӨЛІ

Жаздыкбаева М.Б.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ- нің профессоры, Түркістан қ.,

Аннотация. Бұл мақалада АҚШ университеттерінде, академиялық қолдау көрсету орталықтары кәсіби дайындалған мамандар арқылы ұйымдастырылған, профессор-оқытушылардың іс-әрекетін жеңілдетуге, олардың студенттермен жеке-дара жұмыс жасаудағы уақытын үнемдеуге әсерін тигізетін студент-оқытушы қарым-қатынасынан дербес ұйымдастырылған, университеттің жеке білім беру мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: АҚШ университет, студент-оқытушы, жеке білім беру, білім беру жүйесі.

Аннотация. В этой статье рассматриваются вопросы личного образования университета, организованные в университетах США, центры академической поддержки которых организованы профессионально подготовленными специалистами, независимо от взаимоотношений между студентами и преподавателями, что может облегчить деятельность преподавателей-профессоров, сэкономить им время на индивидуальной работе со студентами.

Ключевые слова: университет США, студент-преподаватель, частное образование, система образования.

Abstract. This article discusses the problems of individual university education, organized independently from student-teacher relations in US universities, where academic support centers are organized through professionally trained specialists, which have the effect of facilitating the activities of Professor teachers, saving their time in individual work with students.

Key words: US university, student-teacher, private education, education system.

АҚШ университеттерінде ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан, «академиялық қолдау көрсету» ұғымын, оны жүзеге асыратын орталықтарды қарастырмас бұрын, осы мәселенің себеп-салдарын жете түсінуге мүмкіндік беретін, АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінің маман даярлаудағы мақсатын, жаһандану уақытындағы жоғары білім беру саясатының маңызды бағыттарын анықтауымыз қажет. Бұл мәселеге қатысты, американ ғалымы Harvard Bowen студентке бағытталған оқыту, гуманистік қағидаларына сүйене отырып, теориялық негіздеген, «АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінің маман даярлаудағы мақсаты» тұжырымдамасын басшылыққа алдық [1].

Н. Bowen жоғары білім беру жүйесінің мақсатын, студенттің университеттік білім алу барысында қалыптасатын, жалпы, кәсіби оқу көрсеткіштері мен дағдыларын бейнелеу арқылы анықтады. 1977 жылы Н. Bowen, АҚШ жоғары білім беру жүйесінің мақсаты, қоғамның бәсекелестік үдерісімен ұштасып, студент тұлғасының жан-жақты әлеуетін дамытумен байланысты болуы қажет деп тұжырымдады. Студенттің академиялық жетістігінің теориясының негізін қалаушы, американ ғалымы V. Tinto өз зерттеулерінде, Н. Bowen тұжырымдамасы, АҚШ-тың университеттерінде студенттің когнитивті, эмоционалдық және адамгершілік дағдыларын дамыту мақсатында академиялық қолдау көрсету орталықтарының кең таралуына, сұраныста болуына, Америка университетінің маңызды құрылымы ретінде қалыптасуына әсер етті деп тұжырымдайды [2]. Бұл мәселелер, Н. Bowen ұсынған «АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесіндегі маман даярлаудағы» тұжырымдамасын жан-жақты талдау жасауды қажет етеді.

Н. Bowen тұжырымдамасының негізгі тұстарын қарастырсақ, ол студенттің когнитивті, эмоционалдық, адамгершілік (мораль) дағдылары мен практикалық күзиреттіліктерінің көрсеткіштерін айқындаған. Мысалы, студенттің когнитивті дағдыларына: вербалдық, (теориялық, практикалық тұрғыда ғылым түрлері бойынша академиялық жазу, сөйлеу мүмкіндіктері, шет тілдерін меңгеру); сандық (статистикалық анализ жасау, математиканың, бухгалтерлік есептің негізгі ұғымдарын түсіну); өмір бойы білім алу (Lifelong learning - LLL) - (оқуға деген махаббат, тұрақталған интеллектуалдық қызығушылықтар, оқу дағдыларына үйрену) дағдыларын, студенттің эмоционалдық, адамгершілік (мораль) дағдыларының көрсеткіштеріне: тұлғаның өзін-өзі тануы (тұлғалық құндылықтары, қызығушылықтары, құштарлықтары мен қабілеттерін, әлсіз тұстарын айқындай алуы, жекетұлғалық сәйкестенуі мен бірегейлігін тануы); психологиялық тұрақтылық (эмоцияларын конструктивті көрсете білуі, эмоционалды тұрақтылық, қауіпсіздікті сезінуі, өз-өзіне сенімділік, шешім қабылдағыштық, өзін-өзі және басқаларды қабылдай алуы); адамды түсіне білуі (аяушылық көрсету, кішіпейілділік, біреудің қайғысына ортақ болу, сыйластық, шыдамдылық, тұлғалармен қарым-қатынас жасай білуі) жатқызса, «практикалық күзиреттіліктер» санатына: мақсатқа жету қажеттілігі (орындау мотивациясы, бастамашылық (инициатива), өзін-өзі ұйымдастыра алуы); болашаққа бағдарлық (аса мұқияттылықпен жоспарлау, аса қауіпті шешімдер қабылдауда саналы болу, болашақ кәсіби мақсаттарын айқындау, жоспарлау), бейімделу (өзгерістерге ашықтық, жаңа идеяларға шыдамдылық, өз-өзіне жауапкершілік ала білуі, тәжірибеде үйрену қабілеттілігі); көшбасшылық (басқа адамдардың сенімінен шыға білуі, жауапкершілік ала білуі, ұйымдастырушылық қасиеттер); денсаулық (физикалық, психикалық жай-күйін сақтаудың негізгі қағидаларын түсінуі) және т.б. жатқызды [3, 55-59 б.].

Ал, студенттерге академиялық қолдау көрсету бағытына қатысты, АҚШ-тың жоғары білім беру саясатында, бірдей мәмілеге келе алмай отырған, бірнеше ұстанымдар мен бағыттар да бар. Мысалы, АҚШ білім беру саясаткерлері, педагог-ғалымдары келесі тұжырымдамаларды ұсынады:

1. Американың жаңа жаһандық экономикаға көшуіне байланысты білім беру сапасын қайта қарастырып, арттыруы қажет [4].

2. АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесі, кез келген мемлекеттің еңбек нарығында бәсекелестіктен табылатын, жаһандық көшбасшы мамандарды дайындау қажет [5, 123 б.].

3. Білім алушылар, 21 ғасырдың өмір сүру режимі мен еңбек нарығында бәсекелестікте болуы үшін, жүйелі кәсіби, жекетұлғалық, әлеуметтік дайындықты қажет етеді [6].

4. Студенттің оқу үдерісін тиімділеудің негізгі механизмдерінің біріне АҚК орталықтары, бағдарламалары жатады, олардың студенттің тағдырына әсерін мойындауымыз қажет [4,34].

АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінде, студенттің оқу үдерісін оңтайландыру кешенін айқындау мақсатында, «студенттерге академиялық қолдау көрсету» (student academic support) термині қолданылады. Университеттік АҚК бағыты, студенттердің кәсіби, жекетұлғалық қалыптасуына жетті, қосымша оқыту ортасымен қамтамасыз ету ғана емес, оның жекетұлғалық, кәсіби қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін айқындау, болашақ маман ретінде қалыптасуына әсер ету, пән бойынша артта қалушылармен жеке-дара жұмыс жасау, кемшіліктерді түзету, оқу дағдыларын дамыту, білім алу мотивациясын арттыру, оқу уақытын сауатты қолдануға үйрету, эссе және т.б. ғылыми іс-әрекеттің өнімдерін орындауды жетілдіретін кешенді қызметтерден, орталықтардан тұрады. Дегенмен, АҚК орталықтары, студенттің тек оқу мәселелерін ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік, қаржылық, т.б. сұрақтарына да бағытталған. Мәселен ғалым А.Astin, «Студенттің университеттен шығып кету себептері» атты классикалық еңбегінде, білім алушылардың әлеуметтік, жекетұлғалық сұрақтарын дер кезінде шеше алмауынан, «оқуды тастап кету» жағдайларының көп кездескенін дәлелденген. Сол себептен, қазіргі білім беру үдерісінің жаһандану жағдайында, осындай бағыттағы зерттеу жұмыстарының нәтижелерін ескере отырып, АҚШ-тың АҚК орталықтары, қызметтері, студенттің университетті жоғары оқу үлгерімімен, жан-жақты тәжірибемен аяқтауы үшін, осы мәселенің барлық құрамдас бөліктері мен салаларын қарастыруға бағыттайды.

Шын мәнінде, АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінде студенттерге академиялық қолдау көрсету саласын айқындау, сырт көзбен қарағаннан күрделірек. Көптеген АҚШ-тың білім беру саласындағы зерттеушілері, педагог-ғалымдары үшін, бұл терминді қолдану, белгілі бір ғылым саласын меңгеруде академиялық тұрғыдан көмек көрсететін, студенттердің оқу іс-әрекетінің дағдыларын дамытатын, қосымша бағыт-бағдар беруші курстар, негізгі, күрделі оқу пәндері бойынша жүргізілетін тьютор сабақтары, ағылшын немесе математика, жазу курстары, академиялық эдвайзер, ментор қызметтерімен байланысты деп тұжырымдаса, екіншілері, академиялық қолдау көрсету қызметтерінің ауқымын кеңейтіп, оған әртүрлі студенттік жобалар, қаржылық көмек көрсету, психологиялық кеңес алу, тұлғааралық, ұлтаралық қарым-қатынасты жетілдіру, көшбасшылық курстарын, қорыта келе, университеттегі студенттің академиялық жетістігіне әсер ететін қызметтер мен іс-шараларды жатқызады.

Зерттеу тақырыбына қатысты, бірқатар ғалымдардың ғылыми-педагогикалық еңбектерін қарастыру негізінде, АҚШ университеттеріндегі академиялық қолдау көрсету орталықтары - білім алушылардың академиялық, әлеуметтік тәжірибелерін арттыруға, жетілдіруге ықпал ететін, олардың жеке оқу траекториясын қалыптастыруға әсер ететін, маңызды қосымша білім беру ортасы екенін анықтай келе, «білім алушыларға академиялық қолдау көрсету- студенттің университеттік оқу бағдарламасын меңгеру барысында академиялық үлгеріміне, әлеуметтенуіне институционалды ұйымдасқан түрде әсер ету, олардың білімдегі қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, арнайы мамандар тарапынан кеңестер беру кешені» тұжырымында

авторлық анықтама береміз.

Сонымен бірге, американдық ғалымдардың еңбектеріне теориялық талдау жүргізу, АҚШ-тың педагогикалық ғылымында, АҚК орталықтарының негізгі мақсаттары мен іс-әрекеттерін айқындауға, нақтылауға мүмкіндік берді:

- студенттің білім алу мақсатын анықтау;
- оқу пәндерінің мазмұнын нақтылауға, мәнін түсінуге көмектесу;

- студенттің өздік жұмыстары мен ғылыми-зерттеу жобаларын орындауға жетекшілік жасау;
- оқу шарттары мен келісімдерін орнату;
- арнайы оқу пәндері немесе тақырыптары бойынша қосымша жеке-дара сабақтар өткізу;
- студенттік өмірге бейімдеу; [7,34].
- студенттердің оқу-танымдық, әлеуметтік дағдыларын дамыту.

Бұл қызметтердің топтастыру мәселесінің әртүрлі болғанымен, АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінде студентке бағытталған оқыту ортасын қалыптастыруда шешуші факторы болып, білім алушылардың оқу тәжірибесі мен оқу сапасын арттыруға тікелей әсер ететін маңызды құрал екенін анықтаймыз.

АҚШ университеттерінде, академиялық қолдау көрсету орталықтары кәсіби дайындалған мамандар арқылы ұйымдастырылған, профессор-оқытушылардың іс-әрекетін жеңілдетуге, олардың студенттермен жеке-дара жұмыс жасаудағы уақытын үнемдеуге әсерін тигізетін студент-оқытушы қарым-қатынасынан дербес ұйымдастырылған, университеттің жеке білім беру құрылымы деп те тұжырымдауға болады.

Осы мәселеге қатысты ғалым, V.Tinto «Білім беру ортасының студенттің жетістігіне әсері» (The impact of learning communities on student success) [7, 134-139 б.] еңбегінде, АҚК орталықтарының университет ортасында өзіндік өміршеңдігінің екі себебін анықтайды: біріншісі, студенттің білімін қадағалауда қатаң талаптардың қойылуы; екіншісі, оқыту үдерісінің жекедаралануы.

Студенттің білімін бағалауда қойылатын қатаң талаптар мәселесін қарастырсақ, АҚШ университеттерінде білім сапасы үнемі қадағаланып отырады, ағымдық бақылаудың нәтижесі, қорытынды бағалауға әсер етеді. Студенттің аудиториядан тыс орындайтын өздік жұмыстарына көп көңіл бөлінеді. Дәріс, семинар, практикалық сабақтарына қатысу үшін, студент дербес оқу-танымдық іс-әрекет нәтижесінде көп мөлшерде, пәнге қатысты әдебиеттерді оқып, меңгеруі тиіс. Студент, профессордың дәріс сабағына дайындалмаса, пікірталастарға қатыса алмайды. Баға қою барысында пікірталастарға, семинарларға қатысу, семестр бойы қорытынды тест, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері әсер етеді. Студенттің өздік жұмыстары плагиат бағдарламасына тексеріліп, ал ондай жағдайлар кездесе, білім алушының алдыңғы академиялық жетістіктерін есептеусіз, университеттен шығаруға дейін алып келетін қатаң жазалар, ескертпелер жүргізіледі. Мысалы, Стэнфорд университетінде, плагиат мәселелерін алдын-алу үшін студенттерден «ар-намыс кодексіне» қол қоюын талап етіледі. Дәріс сабақтарына студенттер профессордың электрондық пошта арқылы жіберген материалымен алдын ала танысып, қиындық туғызған сұрақтарын белгілеп келеді. Ал дәріс сабақтары осы мәселелерге профессордың жауап беруі, студенттермен бірігіп талдау бойынша жүргізіледі.

Әрине, білім беру сапасы бірнеше факторлармен анықталатын күрделі мәселе. АҚШ университеттерінде, білім беру сапасы профессор-оқытушы құрамының деңгейімен, студенттік контингенттің білімділігімен, студенттерге, абитуриенттерге қойылатын талаптары, оқу үдерісінің электрондық бағдарламалармен қамтамасыз етілуі, материалды-техникалық база және т.б. критерийлермен анықталады. Білім беру сапасын жетілдіру бағытында оқытушы жұмысының тиімділігіне қойылатын талаптардың критерийлерде жоғары. Мысалы, Кентукки университетінің «Академиялық жетілдіруді зерттеу» орталығының білім алушылармен, оқытушылармен жүргізген сауалнамасына сәйкес, оқытушылардың келесі кәсіби сапаларын айқындаған:

- пәнді немесе курсты оқытуды ғылыми-концептуалдық тұрғыдан ұйымдастыру;
- студенттермен позитивті қарым-қатынас жасау дағдысы;
- пәнді, оны оқыту әдістемесін білуі, студенттердің білімін бағалаудағы объективтілігі;
- оқытудың инновациялық әдістерін білуі;
- ақпараттық технологияларды қолдана білуі.

Қатаң оқу талаптарына төтеп бере алмаған, бәсекелестіктен көріне алмаған студенттер университеттен шығып кетуіне тура келеді. Студентті, білім беру саласының «тұтынушысы» деп санайтын АҚШ университеттері үшін, бұл жағымды мәселе емес. Яғни, университетті оқу үлгеріміне байланысты «тастап кеткен» әрбір студент, университеттің қаржылық-материалдық жағдайына кері әсерін тигізеді деген ұстаным бар. Сондықтан, АҚК орталықтары арқылы, студенттерге оқу-танымдық іс-әрекетін басқару, ұйымдастыру, жеке оқу траекториясын құрастыру үшін, пәнді игеруге қойылатын қатаң талаптарға қажетті әртүрлі оқу дағдыларын дамыту курстары, күрделі пәндерді меңгеруге қажетті тьютор сабақтары және т.б. белсенді ұйымдастырылады. Бұл жағдайда, орталықтың мамандары, студенттің білімін «толықтырушы», «түзетуші», «жетілдіруші», «қолдаушы» т.б. қосымша педагогтар рөлдерін атқарады деп тұжырымдауға да болады. Осы жағдайда, АҚШ университеттері, студенттердің оқу пәндерін меңгеруге қатаң талаптар қоя отырып, оны орындауға қажетті механизмдерді де қарастырғанын басып айтқан жөн.

Екіншісі, студенттердің АҚК орталықтарына сұраныс туғызатын ерекшелігі – оқыту-тәрбие үдерісінің жекедарадануы (индивидуализация).

Америка университеттерінде белгілі бір мамандықты таңдау бойынша студенттер қауымынан құралған «академиялық топ» ұғымы жоқ. Студенттік топ, белгілі бір уақытта, аудиториялық сабақта ғана бірігіп жұмыс атқаратын білім алушылар. Әрбір студент, өзіндік жеке оқу жоспары бойынша, оқу пәндеріне жазылып (Enrollment), оқу іс-әрекетін ұйымдастырады, дәріс, семинар сабақтарына қатысады.

Алғаш рет АҚШ-та тәжірибеге ендіріліп, қалыптасқан кредиттік оқыту технологиясында, студенттер жеке оқу жоспары, бойынша оқу траекториясын құрастырады. АҚШ университеттерінде әрбір оқу пәні, оның күрделілігі, көлеміне байланысты өткізілетін дәріс, семинар, лабораториялық сабақтардың, студентке берілетін өздік жұмыстардың санына байланысты кредит санымен (credit hours) айқындалады.

Американың барлық білім беру жүйесі демократиялық қоғамның толыққанды азаматын тәрбиелеу, тұлғаның жекедара қабілеттерін мен дүниетанымын қолдауға бағытталған. Әрбір ЖОО-ны, студентті қабылдаудан, оқуды аяқтағанға дейін қаржылық көмек, кеңес беру, болашақ мамандығын жоспарлау т.б. сияқты психологиялық және академиялық, әлеуметтік кедергілердің алдын алуға тырысады. Соған сәйкес, АҚК орталықтарының келесі негізгі университеттік міндеттерін айқындадық:

1. Студенттердің оқу дағдылары мен іскерліктерін дамыту
2. Студенттің академиялық жетістігін жарнамалау;
3. Семестрден семестрге, курстан курсқа көшкен студенттердің санын арттыру;
4. Бірінші курс білім алушыларын университеттік өмірге бейімдеу және т.б.

Дегенмен, АҚШ университеттері жеке автономиялық мекеме болғандықтан, АҚК орталықтарының мақсаты, университеттің миссиясы мен саясатына, даму бағытына, ұстанымдары мен ерекшеліктеріне, студенттердің контингенттеріне қарай айқындалатынын атап кеткен жөн. Мысалы, Пенсильвания мемлекеттік университетінде, АҚК орталығының міндеттеріне, студенттерге, мамандандырылған пәндері бойынша эссе, ғылыми жұмыстар жазу, немесе нақты ғылымдар бойынша білімдерін жеткілікті деңгейге дейін көмек көрсету; студентке қажетті оқу дағдыларын дамыту, академиялық жетістікке бағыттауытын студент-студент арасындағы қарым-қатынасты нығайту деп айқындаса, Карлетон колледжіндегі АҚК орталығының миссиясы барлық студенттердің оқуға деген мотивациясы мен құштарлығын топтық, жеке-дара тьюторлық сабақтар, курстар арқылы арттыру, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту деп қарастырады. Бұдан, әрбір университет автономиялық қағидаға сәйкес, АҚК бағдарламалары мен орталықтарын студенттердің қажеттіліктеріне мен университеттің миссиясына қарай ұйымдастыратынын айқындаймыз.

Бірінші бөлімде анықтағандай, студентке АҚК бағдарламалары, алғашында АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінде «қауіп-қатер» тобындағы студенттерге университетті

аяқтау мүмкіндігін беру үшін ұйымдастырылса, қазіргі таңда, бұл қызметтердің рөлі қайта қарастырылып, студентті белсенді білім алушы ретінде қалыптастыру, студенттің субъектік позициясын арттыру, жаңа бағыттағы бәсекелестік орнатуға бағытталған. Америка тәжірибесінде тек қана бакалавр және магистрларды дайындайтын АҚШ университеттері (comprehensive university) осы бағыттағы бағдарламалар арқылы студенттің ғылыми-зерттеу жұмысының белсендіру, оқыту сапасын арттыру, университетті аяқтаған түлектердің саны мен сапасын арттыру нәтижесінде, федералдық штат деңгейінде қаржылық грант ұтып алып, немесе университетті жетістікпен аяқтаған миллионер немесе тұрмыс жағдайы жоғары түлектерін қайырымдылық шараларына тарту арқылы өздерінің рейтингтерін көтеріп, ғылыми-зерттеу университет статусына дейін жеткен мысалдар да бар. Яғни, АҚШ университеттерінде, студенттердің жеке оқу траекториясын құруға институционалдық тұрғыдан әсер ету, оның оқу мотивациясын белсендіру мәселелері студентке болашақ кәсіби, өмірлік тәжірибесіне қажетті білім, білік, дағдылар жүйесін толық меңгеруге ықпал етуі, университеттің де, сол жоғары оқу орнын аяқтаған студенттің де жарқын болашағымен, имиджімен тығыз байланысты маңызды мәселе ретінде қарастырылады.

АҚШ университеттерінде, студентке бағытталған оқыту үдерісін ұйымдастыруда студенттің жасерекшелік, физиологиялық, психологиялық, интеллектуалдық ерекшеліктері, білім алушыға қажетті оқу бағдарламасының күрделілігінің әртүрлі деңгейіне бағытталған білім алу қажеттілігі; әрбір студентке бірегей индивид ретінде қарым-қатынас орнату мәселелері ескеріледі. Факультеттер мен АҚК орталықтары арасындағы әріптестік қарым-қатынастар, білім беру сапасын арттыру бойынша міндеттерді ескере отырып, әрбір студенттің қысқа мерзімді жетістіктерін көтермелеп отырады.

АҚШ университеттерінің академиялық қолдау көрсету орталықтарының маңызды міндеттерінің біріне, білім алушылар арасында студенттің академиялық жетістігі (Student Academic Success) ұғымын дамыту немесе жарнамалау, семестрден семестрге көшкен студенттердің санын арттыруға әсер ету мәселелерінің жататынын жоғарыда атап көрсеттік. Бұл мәселелер, бір-бірімен тығыз байланысты. Себебі оқу үлгерімі жоғары студенттің семестрден семестрге көшуі, университетті аяқтау мүмкіндігі де жоғары болады.

Жаһандану жағдайында, студенттің «академиялық жетістігі» идеясы, АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесінің философиялық негізі, миссиясына айналған деуге болады. АҚШ зерттеушілерінің пікірі бойынша, «студенттің жетістігі» ұғымы, ғылыми-ақпараттық прогрестің, жаһандану үрдісінің негізінде күрделеніп, өзгеріске ұшырады, қазіргі жастар қоғамда өз орнын табу үшін тек қана өз мамандығын жете білу жеткілікті емес деп тұжырымдайды. 21 ғасырдың студенттері мамандық бойынша білімдер жүйесімен қоса, қажетті ақпаратты талдау, жалпылау, бағалау, оны табу, қолдана білу, әртүрлі жағдайлардың алдын болжау, қоршаған ортаға бейімделу, басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсе білу қабілеттерімен қарулануы тиіс. Әрине бұл мәселелердің АҚШ-тың еңбек нарығындағы жұмыскерлерге деген қатаң талаптармен, бәсекелестікпен түсіндіріледі. Дегенмен, АҚШ педагог-ғалымдары, студент жетістігінің индикаторы - білім алушының оқу бағдарламасының аясында белгілі бір академиялық жетістіктерге жетуі, университетті жоғары оқу үлгерімімен аяқтауы деген тұжырымды ұстанады.

Академиялық қолдау көрсету орталықтарының келесі маңызды міндеттеріне, бір семестрден екінші семестрге көшкен білім алушылардың санын арттыру жатады. АҚШ педагогикасында, студенттерге қатысты «сақтап қалу» - «retention» ұғымы қолданылады. Педагогикалық тұрғыда, студентті «бір семестрден екінші семестрге көшіру» немесе «университет қабырғасында сақтап қалу» сөз тіркестерімен мағыналас келеді. Бұл термин, әсіресе АҚШ-тың университеттерінде қауіп-қатер (риск) тобындағы студенттерге жиі қолданылады. Олардың білім алу мотивациясын арттыруға, жеке оқу траекториясын құруға, әртүрлі пәндерді меңгерудегі қиыншылықтарды түзетуге, жетілдіруге,

жекетұлғалық мәселелерін шешуге арналған кешенді «сақтап қалу» бағдарламалары ұйымдастырылады. Студенттің оқу үлгерімі мен курстан курсқа көшу тұрақтылығына кері әсер ететін негізгі мәселелерге пән бойынша білімінің, оқу мотивациясының, оқу дағдылары, сыни тұрғыдан ойлау, жазу шеберлігінің төмен болуы, әртүрлі жекетұлғалық проблемалары және т.б. жатады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 ҚР-да 2020-2025 жылдарда білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы // [http: www.edu.gov.kz](http://www.edu.gov.kz).
- 2 Кусаинов А.К. Система высшего образования в США. В кн.: Сравнительная педагогика: учебник для педагогических вузов. – Алматы, 2005. – С.103-117.
- 3 Асильбеков Д.А. Образование в США // Иностранный язык в школе. – 2006. – №1(19). – С.3-7.
- 4 Куспанов А.Б. Система высшего образования США // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2007. – С.74.
- 5 Досыбаева Г.К. Особенности системы высшего образования США: дис... к.п.н. 13.00.01- Алматы, 2009.- 135 с.
- 6 Рахимбек Х.М.,Токтыбаева К. Система образования США. В кн.: Национальные системы образования: общая характеристика, структура / под ред. А.К.Кусаинова. – Алматы: РОНД, 2004. – 160 с.
- 7 Керимкулова С. И. Вопросы образования и воспитания в рабочем движении США: дис... к.п.н.: 13.00.01. – М., 1987. – 150 с.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ

Мильдоходжаева Г.С

магистр педагогических наук,
старший преподаватель, АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г.Шымкент,
gulya_gym@mail.ru.

Аннотация. Статья направлена на изучение вопроса о связи физической культуры и духовного воспитания. Актуальность данной темы заключается в том, что в настоящее время, подрастающее поколение, зачастую, не обладает высокой тягой к спорту и отдаёт предпочтение видеоиграм и мало подвижному образу жизни, что может повлечь за собой различные расстройства психологического характера. В данной работе будет рассмотрена статистика, основанная на опросе, направленном на изучение мнения студентов о данной теме.

Ключевые слова: культура, физическое воспитание, спорт, личность, физическая культура, духовное воспитание.

Abstract. The article is aimed at studying the issue of the connection between physical culture and spiritual education. The relevance of this topic lies in the fact that at present, the younger generation often does not have a high desire for sports and prefers video games and a sedentary lifestyle, which can lead to various psychological disorders. This paper will examine statistics based on a survey aimed at studying students' opinions on this topic.

Key words: culture, physical education, sports, personality, physical education, spiritual education.

В современном обществе физическая культура при том, что она достояние народа, является важным средством воспитания нового человека, гармонично сочетающая

духовное богатство, нравственную чистоту и физическое совершенство. Она способствует увеличению социальной и трудовой активности людей, экономической эффективности производства; физкультурное движение опирается на различную деятельность государственных и общественных организаций в области физической культуры и спорта. Спорт — это составная часть физической культуры, средство и метод физического воспитания, система организации и проведения соревнований по разным комплексам физических упражнений и подготовительных тренировочных занятий. Исторически сложилась как важная среда выявления и унифицированного сопоставления достижений людей в различных видах физических упражнений, а также уровень их физического развития. Спорт охватывает соревновательную деятельность, специальную подготовку к ней, специфические общественные отношения, которые возникают в сфере данной деятельности, ее общественно значимые результаты. Спорт — это фактор, который наиболее эффективно стимулирует физическую культуру, способствуя нравственному, эстетическому воспитанию, а также удовлетворению духовных потребностей.

История спорта

В спорт исторически вошли различные элементы человеческой деятельности. Виды спорта, которые имеют многовековую историю, развились из самобытных физических упражнений, форм труда и воинской деятельности, использовавшихся человеком в целях физического воспитания в древности — бег, прыжки, метания, поднятие тяжестей, гребля, плавание и др.

Часть современного спорта сформировалась в 19–20 вв. на базе самого вида спорта и смежных направлений культуры игры, спортивной и художественной гимнастики, современного пятиборья, фигурного катания, спортивного ориентирования, спортивного туризма и др.

Технические виды спорта — основанные на развитии техники: авто-, мото-, велоспорт, авиационный спорт, подводное плавание и др. Активная жизнедеятельность на протяжении многих тысячелетий была неотъемлемой частью жизни человека. Но с момента научно-технической революции, при замене человеческого труда на механический, и по сей день физическая активность человека неуклонно стремится к нулю, что, конечно, отразилось как на здоровье человека, так и на его психике.

Что такое физическая культура?

Физическая культура — это важная часть общей культуры человечества, которая направлена на укрепление здоровья, развитие физических способностей человека, спортивных достижений и так далее. Это определение дает нам представление о том, что физические упражнения подобно книгам, музыке, живописи воздействуют на ментальное здоровье человека. В понятие физической культуры входит все, что создано умом, талантом, рукоделием народа, все, что выражает его духовную сущность, мировоззрение, природу, человеческое существование, человеческие отношения. Спорт является органической частью физической культуры и представляет собой совокупность материальных и духовных ценностей, которые создаются и используются обществом для игровой двигательной активности людей, направленной на интенсивную специализированную подготовку для последующего максимального проявления способностей через соревнование в заданных двигательных действиях.

Физическая культура, как важная часть общей культуры, оказывает существенное влияние на «формирование личности». Под этим понятием подразумевается не только физическое развитие, укрепление здоровья в аспектах профилактической медицины, достижение высокого уровня силы, быстроты, выносливости, координации движений, хорошего функционального состояния, физическая готовность к труду и защите своего Отечества, но и постижение смысла физического воспитания, эстетики физических упражнений, спортивной этики, знания основ спортивной гигиены, убежденность в важности поддержания хорошего физического состояния для каждого человека,

выработка устойчивых привычек к регулярным физическим упражнениям, соблюдение соответствующих гигиенических норм.

Результаты исследования и их обсуждения

В ходе работы было проведено анкетирование среди студентов 1–4 курсов для изучения мнения о влиянии спорта на духовное развитие личности и в целом об отношении к спорту. Тест состоял из 6 вопросов и по результатам тестирования была составлена статистика: из общего количества участников 36,3 % — студенты 3 курса, 29,4 % — 1 курс, 21,6 % — 2 курс и 12,7 % — 4 курс. По мнению большинства исследуемых, спорт является обязательной частью жизни (66,7 %), остальные 33,3 % ответили на данный вопрос отрицательно. Большая часть тестированных (61,8 %) посещает занятия по физкультуре, следуя учебному расписанию, 19,6 % — пренебрегают посещением занятий по данной дисциплине и 18,6 % — присутствуют на парах с частотой 1–2 раза в месяц. На вопрос «Занимаетесь ли вы каким-либо видом спорта вне занятий по физкультуре?» были получены следующие данные: 45,1 % — ответ «Да», 33,3 % — ответ «Нет» и 21,6 % планируют ввести в свою жизнь спорт.

Исходя из результатов теста, 60,8 % и 18,6 % участников относят себя к любителям искусства, (редко или часто, соответственно, посещают культурные заведения (музеи, выставки, театры и тд.), 20,6 % не относят себя к числу людей, увлечённых искусством. Большой интерес имел вопрос о мнении студентов о связи спорта и духовного развития. Считают, что спорт способствует такому развитию 57,8 %, никогда не задумывались об этом 28,4%, не видят связи 13,7% опрошенных. Основываясь на результатах исследования можно сделать вывод о том, что молодёжь заинтересована в наличии спорта в своей жизни, и считает, что такая деятельность, являясь культурной частью имеет весомый вклад в развитие духовной составляющей личности.

Задачи физического воспитания

Роль физической культуры в формировании основных качеств и свойств личности очень велика. Человек должен уметь отвлечённо мыслить, вырабатывать общее положение и действовать согласно этим положениям. Но недостаточно просто уметь рассуждать и делать выводы — необходимо уметь применять их в жизни, достигать намеченных целей, преодолевая препятствия, встречающиеся на пути.

Говоря об актуальных задачах физического воспитания с позиции влияния на духовно-нравственное содержание личности, выделяют следующие пункты: 1) воспитание пристрастия к здоровому образу жизни

- 2) воспитание коллективизма и товарищеской взаимопомощи
- 3) воспитание непримиримости к несправедливости, нечестности
- 4) формирование у детей потребности в регулярных занятиях физической культурой и спортом
- 5) воспитание волевых качеств, самодисциплины, смелость
- 6) умение переносить трудности
- 7) привитие навыков самоконтроля за состоянием здоровья, физического развития, за физической и спортивной подготовкой.

Однако, выполнения физических нагрузок для поддержания организма в тонусе недостаточно для того, чтобы воспитать нравственные качества в человеке. Физическое воспитание будет содействовать гармоничному развитию личности и его духовных качеств только в совокупности с нравственным, трудовым, умственным, эстетическим воспитанием и обучением.

Заключение:

Понятие «культура» можно определить, как степень раскрытия потенциальных возможностей личности в различных областях деятельности. Культура представлена в результатах материальной и духовной деятельности человека, он познаёт культуру, зафиксированную в духовных и материальных ценностях, действует в социальной среде как носитель культурных ценностей, создаёт новые ценности, необходимые для развития

культуры последующих поколений. После обработки информации по данной теме можно сделать вывод о том, что современная молодёжь имеет представление о глобальности связи между спортом и духовным развитием и стремится к саморазвитию в данной сфере.

Использованная литература:

1. Арипова З. С. «Процесс национальной и духовной демократии социализации личности и его функции», 2023 г.
2. Айсачев А.А. «Экономика и социум», 2021г.
3. Безрядина, Ю. М. «Роль физической культуры и спорта в духовном воспитании личности», 2023г.
4. Выдрин В. М. «Спорт в современном обществе» Москва, «Физкультура и спорт», 1980г.

СОЗДАНИЕ МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ «ЗДРАВООХРАНЕНИЕ»

Боранкулов Б.А.

техника ғылымдарының магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
borankulovb@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-8168-948X>

Куренкеева Д.Т.

техника ғылымдарының кандидаты,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
dariyash.kurenkeyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6725-6201>

Жұманазар А.Е.

ИЭФ-21-9к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается процесс разработки мобильного приложения «Здравоохранение», предназначенного для повышения доступности медицинских услуг, упрощения взаимодействия пациентов с медицинскими учреждениями и улучшения мониторинга здоровья. Проведен анализ существующих решений в области мобильной медицины, выявлены их основные недостатки и определены ключевые функции нового приложения. Основное внимание уделено интеграции с медицинскими учреждениями, удобству пользовательского интерфейса, персонализации и обеспечению безопасности данных. Представлены концепция, архитектура и технологии, используемые при разработке приложения, а также его преимущества по сравнению с существующими аналогами.

Ключевые слова: Мобильные технологии, цифровая медицина, медицинские приложения, телемедицина, электронные медицинские карты, мониторинг здоровья, персонализация, безопасность данных.

Abstract. The article discusses the development process of the mobile application "Healthcare," aimed at improving access to medical services, simplifying patient interaction with medical institutions, and enhancing health monitoring. An analysis of existing mobile healthcare solutions was conducted, identifying their main shortcomings and defining the key features of the new application. Special attention is given to integration with medical institutions, user-friendly interface design, personalization, and data security. The article presents the concept, architecture, and technologies used in the application development, highlighting its advantages over existing solutions.

Введение

В последние годы цифровые технологии играют все более значимую роль в различных сферах жизни, и здравоохранение не стало исключением. Мобильные

приложения становятся важным инструментом для повышения доступности медицинских услуг, улучшения мониторинга здоровья и оптимизации взаимодействия между пациентами и медицинскими учреждениями. Особенно актуальной эта тенденция становится в условиях быстрого развития технологий, растущей нагрузки на системы здравоохранения и увеличивающегося спроса на дистанционные медицинские сервисы.

Одной из главных проблем современной медицины является ограниченная доступность медицинских консультаций, очереди в клиниках и нехватка персонала. Кроме того, многие пациенты сталкиваются с трудностями в ведении медицинских записей, мониторинге хронических заболеваний и своевременном приеме лекарств. Эти факторы негативно сказываются на общем состоянии здоровья населения и требуют поиска инновационных решений. В этом контексте мобильные приложения, предназначенные для здравоохранения, способны значительно повысить качество медицинского обслуживания, сделать его более персонализированным и удобным.

Мобильные технологии позволяют создавать решения, которые объединяют в себе различные функции: запись на прием к врачу, ведение электронных медицинских карт, напоминания о приеме лекарств, мониторинг жизненно важных показателей и интеграцию с устройствами для отслеживания здоровья. Такие приложения помогают пользователям своевременно получать медицинскую помощь, контролировать свое состояние и взаимодействовать с врачами в режиме онлайн. Кроме того, они способствуют развитию телемедицины, что особенно важно в условиях пандемий, ограниченного доступа к медицинским учреждениям или удаленного проживания пациентов.

На сегодняшний день уже существует ряд мобильных приложений в сфере здравоохранения, однако многие из них имеют существенные недостатки, такие как сложный интерфейс, низкая степень персонализации или отсутствие интеграции с государственными медицинскими системами. В связи с этим разработка нового мобильного приложения «Здравоохранение» направлена на устранение существующих проблем и создание эффективного инструмента, который позволит пользователям получать качественные медицинские услуги в удобной форме.

Целью данной работы является разработка мобильного приложения, которое обеспечит удобный доступ к медицинским услугам, упростит взаимодействие пациентов с медицинскими учреждениями и повысит эффективность диагностики и лечения. Для достижения этой цели необходимо решить ряд задач: провести анализ существующих решений, определить ключевые функции приложения, разработать удобный пользовательский интерфейс, выбрать оптимальный технологический стек и обеспечить высокий уровень безопасности персональных данных.

Таким образом, создание мобильного приложения «Здравоохранение» представляет собой важный шаг в развитии цифровой медицины, направленный на улучшение качества медицинского обслуживания и повышение уровня здоровья населения. В последующих разделах статьи будут рассмотрены существующие решения, концепция и архитектура разрабатываемого приложения, а также особенности его реализации, тестирования и внедрения.

Анализ существующих решений

На сегодняшний день мобильные технологии играют важную роль в сфере здравоохранения, обеспечивая пациентам доступ к медицинским услугам в удобной цифровой форме. Развитие мобильных приложений в медицине направлено на улучшение качества обслуживания, сокращение времени ожидания медицинской помощи и повышение осведомленности пользователей о своем здоровье. Однако, несмотря на обилие решений на рынке, многие из них имеют недостатки, которые создают барьеры для их повсеместного использования. В данном разделе проводится анализ существующих мобильных приложений в области здравоохранения, их возможностей, преимуществ и недостатков, что позволяет определить, какие аспекты необходимо улучшить в разрабатываемом приложении «Здравоохранение».

Среди наиболее известных мобильных приложений для здоровья можно выделить «Доктор на связи», «Здоровье Mail.ru», «МедРегистр», «Поликлиника», а также международные аналоги, такие как MyChart, Ada Health и Teladoc Health. Они предоставляют различные функциональные возможности, включая запись на прием к врачу, онлайн-консультации, ведение медицинской карты и напоминания о приеме лекарств.

Например, MyChart является одним из самых популярных медицинских приложений в США, которое позволяет пациентам записываться на прием, просматривать результаты анализов и получать рекомендации от врачей. Его основное преимущество – интеграция с крупными медицинскими учреждениями и больницами, что обеспечивает централизованный доступ к медицинским данным. Однако приложение доступно только для определенного круга пользователей, так как его использование зависит от подписанных соглашений с конкретными клиниками.

Ada Health – это инновационное приложение, использующее искусственный интеллект для предварительной диагностики. Пользователи вводят свои симптомы, а алгоритм анализирует их и предлагает возможные заболевания или рекомендации по дальнейшим действиям. Однако, несмотря на высокий уровень точности, приложение не может заменить консультацию с врачом и не предоставляет возможности записи на прием или ведения медицинской истории.

В России и Казахстане наиболее популярными являются приложения государственных и частных медицинских организаций. Например, «Поликлиника» позволяет записываться на прием к врачу через систему ЕГОВ, однако часто сталкивается с проблемами синхронизации данных и медленной работой серверов. «Доктор на связи» предлагает возможность онлайн-консультаций с врачами, но большинство сервисов доступны только по подписке, что делает их менее доступными для широкого круга пользователей.

Несмотря на разнообразие мобильных приложений в сфере здравоохранения, анализ показал, что у большинства из них есть ряд недостатков:

Ограниченная функциональность – многие приложения предлагают лишь одну или две ключевые функции, такие как запись к врачу или напоминания о приеме лекарств, но не обеспечивают комплексного подхода.

Отсутствие интеграции с медицинскими учреждениями – в большинстве случаев пользователи не могут получить доступ к своей электронной медицинской карте или результатам анализов напрямую через приложение.

Сложный интерфейс – многие сервисы не адаптированы для пожилых людей или пользователей без технических навыков.

Отсутствие персонализации – приложения не учитывают индивидуальные особенности пациентов, такие как хронические заболевания, аллергии или предрасположенность к определенным состояниям.

Проблемы с безопасностью данных – в условиях строгих требований к защите персональных медицинских данных некоторые приложения не соответствуют международным стандартам безопасности, таким как HIPAA и GDPR.

На основе проведенного анализа можно сделать вывод, что разработка нового мобильного приложения «Здравоохранение» должна учитывать выявленные недостатки и предлагать комплексное решение, объединяющее основные функции в одном удобном сервисе. Приложение должно обеспечивать:

- Полноценное медицинское сопровождение, включая запись к врачу, ведение медицинской карты и онлайн-консультации.

- Интеграцию с государственными и частными медицинскими учреждениями, что позволит пациентам легко получать доступ к своим медицинским данным.

- Простой и интуитивно понятный интерфейс, ориентированный на пользователей разного возраста.

– Высокий уровень безопасности и конфиденциальности данных с использованием современных методов шифрования и аутентификации.

Разработка концепции мобильного приложения

Разработка концепции мобильного приложения «Здравоохранение» начинается с определения его ключевых функций, целевой аудитории и пользовательских сценариев. Концепция играет решающую роль в формировании структуры приложения, обеспечении его удобства, эффективности и соответствия потребностям пользователей. Основной целью приложения является повышение доступности медицинских услуг, упрощение взаимодействия пациентов с медицинскими учреждениями и создание единой цифровой платформы для управления здоровьем.

Функциональность мобильного приложения должна обеспечивать комплексное медицинское сопровождение пользователя. В первую очередь, приложение должно включать возможность онлайн-записи на прием к врачу, что позволит пациентам избегать длительных очередей и эффективно планировать свое время. Также важным элементом является ведение электронной медицинской карты, где будут храниться данные о состоянии здоровья пользователя, диагнозах, результатах анализов и назначенном лечении.

Еще одной важной функцией является напоминание о приеме лекарств, которое поможет пациентам своевременно следить за медикаментозным лечением и снижать риск пропуска дозировки. Приложение также должно поддерживать мониторинг жизненно важных показателей, таких как артериальное давление, уровень сахара в крови, пульс и физическая активность. Эта информация может автоматически поступать от подключенных носимых устройств (фитнес-браслетов, умных часов) или вводиться пользователем вручную.

Дополнительной важной функцией станет возможность проведения онлайн-консультаций с врачами посредством видеосвязи или текстового чата. Это особенно актуально для пациентов, которым требуется регулярное медицинское наблюдение, но у которых нет возможности посещать клиники. Также приложение должно поддерживать интеграцию с государственными и частными медицинскими учреждениями, обеспечивая доступ к данным о страховом полисе, истории посещений и направлениям на обследования.

Приложение ориентировано на широкий круг пользователей, включая пациентов с хроническими заболеваниями, людей, следящих за своим здоровьем, пожилых граждан, которым необходима регулярная медицинская помощь, и родителей, контролирующих состояние здоровья своих детей. Также оно будет полезно врачам и медицинскому персоналу, которым требуется удобный инструмент для ведения электронных медицинских карт и взаимодействия с пациентами.

Разработка концепции включает создание сценариев использования приложения. Например, пользователь может зарегистрироваться, ввести данные о своем здоровье и получить доступ к медицинским услугам. При необходимости он сможет записаться на прием к врачу, выбрать удобное время и получить подтверждение через уведомление. В случае хронических заболеваний приложение будет напоминать о приеме лекарств, а при ухудшении самочувствия – рекомендовать срочную консультацию с врачом.

Для реализации приложения потребуется выбор подходящего технологического стека. Планируется использовать кроссплатформенные технологии (React Native или Flutter) для обеспечения доступности на Android и iOS. Для хранения данных предполагается интеграция с облачными сервисами, а для обеспечения безопасности – использование шифрования и многофакторной аутентификации.

Заключение

Разработка мобильного приложения «Здравоохранение» является важным шагом в цифровизации медицинских услуг и повышении их доступности для населения. В современном мире, где мобильные технологии играют ключевую роль в повседневной

жизни, создание удобного и функционального инструмента для управления здоровьем становится актуальной задачей. Приложение направлено на решение таких проблем, как длительные очереди в медицинских учреждениях, нехватка информации о состоянии здоровья, несвоевременный прием лекарств и ограниченные возможности удаленных консультаций с врачами.

В ходе исследования были рассмотрены существующие решения в сфере мобильной медицины, выявлены их основные недостатки и определены ключевые функции, которые позволят сделать приложение максимально полезным для пользователей. Важными компонентами стали онлайн-запись к врачу, ведение электронной медицинской карты, напоминания о приеме лекарств, мониторинг жизненно важных показателей и возможность проведения онлайн-консультаций. Эти функции обеспечивают комплексный подход к медицинскому обслуживанию, делая его более удобным и эффективным.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Разработка мобильного приложения для контроля здоровья. Е. В. Лапина, Ю.А. Бургучёва, О. И. Семенова. <https://doi.org/10.17223/978-5-907572-27-0-2022-40>
2. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 24.11.2015 г. № 418-V.
3. Mobile applications for health. V. H. Abdulayev, I. Chuba. <https://doi.org/10.11603/MIE.1996-1960.2014.3.3815>
4. Расширение возможностей здравоохранения с помощью цифровизации. Р.М. Джамалдаева, Анжела Руслановна Батукаева. <https://doi.org/10.36684/128-1-2024-85-89>
5. Features of design and development of mobile applications. М.С. Лапина, А.С. Коршаева, Д.Е. Минкеев, К.А. Красноруцкая, Б.М. Помпаев, М.Б. Небляев, В.А. Гедерим. <https://doi.org/10.34925/eip.2024.162.1.150>
6. MOBILE APPLICATIONS FOR HEALTH. V. H. Abdulayev, I. Chuba. <https://doi.org/10.11603/MIE.1996-1960.2014.3.3815>
7. Features of the Development of a Mobile Application for Cardiac Patients. A. Turgambayeva, Shynar Kulbayeva, Zhanat U. Sadibekova, A. Tursynbekova, Gulzat Sarsenbayeva, M. Zhanaliyeva, Tolkin Zhakupova. <https://doi.org/10.5455/aim.2022.30.302-307>
8. Methods of ensuring the security of personal data in medical information systems using mobile technologies. Владимир Павлович Гулов, Виктор Анатольевич Хвостов, А.В. Скрыпников, Владимир Петрович Косолапов, Галина Владимировна Сыч. <https://doi.org/10.36622/vstu.2020.19.4.017>
9. Mobile Application for Preliminary Diagnosis of Diseases. E. Vasilevskis, Iryna Dubyak, T. Basyuk, V. Pasichnyk, A. Rzhenskyi.
10. Development of Mobile System for Medical Recommendations. N. Shakhovska, S. Fedushko, M. ml., I. Shvorob, Yuriy Syerov. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2019.08.010>

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНЫҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ.

Мильдоходжаева Г.С.

ғылым магистрі, аға оқытушы,
«Ж.А.Тәшенев университеті» АҚ, Шымкент қ., gulya_gym@mail.ru

Аннотация. Мақалада адамда салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі компоненттерінің кешенді қалыптасуының негізгі ережелері көрсетілген. Жұмыстың өзектілігі статистикамен анықталады. Автор салауатты өмір салтының зиянды әдеттерден бас тарту, жүйелі жаттығулар, дұрыс тамақтану сияқты компоненттерін атап көрсетеді.

Автордың пікірінше, салауатты өмір салтын қалыптастырудың ең тиімді жолы келесі компоненттерді сақтау болып табылады.

Кілт сөздер: спорт, дене тәрбиесі, салауатты өмір, қорғаушы орта, жеке тұлғалық қызмет.

Abstract. The article outlines the main provisions of the complex formation of the main components of a healthy lifestyle in humans. The relevance of the work is due to statistics. The author highlights such components of a healthy lifestyle as the rejection of bad habits, constant sports, as well as a healthy diet. According to the author, the most effective way to form a healthy lifestyle will be compliance with the following components.

Key words: Sports, Physical Education, healthy life, protective environment, personal activity

Денсаулық – бұл аурудың және физикалық ақаулардың болмауы ғана емес, толық физикалық, психикалық және әлеуметтік салауаттылық жағдайы. Ауырып қана қоймай, өмірге толық қанағаттанған адамды дені сау деуге болады.

Салауатты өмір салтының негізгі құрамдастары: теңдестірілген тамақтану, жүйелі физикалық белсенділік, жеке бас гигиенасы, денені шынықтыру, жаман әдеттерден бас тарту, сонымен қатар адамдарға деген сүйіспеншілік, өмірді оң қабылдау. Баланың салауатты өмір салтын қалыптастыруда отбасы маңызды рөл атқарады.

Салауатты өмір салтының элементтері:

- 1) ерте балалық шақтан салауатты әдеттер мен дағдыларды тәрбиелеу;
- 2) өмір сүру үшін қауіпсіз және қолайлы орта;
- 3) қоршаған заттардың денсаулыққа әсері туралы білімге ие болу;
- 4) жаман әдеттерден бас тарту: темекі шегу, есірткі қолдану, алкогольді тұтыну;
- 5) тамақтану: қалыпты, белгілі бір адамның физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетін, тұтынылатын өнімдердің сапасы туралы хабардар болуы;
- 6) жас және физиологиялық ерекшеліктерін, шындалуын ескере отырып, арнайы дене жаттығуларын қоса алғанда, физикалық белсенді өмір;
- 7) дене гигиенасы: жеке және қоғамдық гигиена ережелерін сақтау, алғашқы медициналық көмек көрсету дағдыларын меңгеру. Адамның физиологиялық күйіне оның психоэмоционалдық жағдайы үлкен әсер етеді, бұл өз кезегінде оның психикалық қатынасына байланысты. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда отбасы маңызды рөл атқарады.

Отбасы дегеніміз - мүшелері өмірдің ортақтығымен, өзара моральдық жауапкершілікпен және қоғамның физикалық және рухани өзін-өзі ұдайы өндіру қажеттілігімен айқындалатын әлеуметтік қажеттілікпен байланысты ұйымдасқан әлеуметтік топ. Отбасының басты міндеті ата-ананың ұстаздық қызметін атқаруы, яғни саналы түрде қажетті қасиеттер мен қасиеттерді бойына сіңіру. Отбасы тәрбиесі басқа тәрбиеге қарағанда эмоционалды сипатта болады, өйткені оның «дирижері» ата-ананың балаларға деген сүйіспеншілігі болып табылады, ол балалардың ата-анасына деген өзара сезімдерін тудырады. Әртүрлі жас кезеңдерінде отбасының бала тәрбиелеудегі және салауатты өмір салтын қалыптастырудағы функциялары өзгереді, ал кейбір функцияларды бала орындайды. Баланың өзіндік дүниетанымы, өз ұрпағына деген сезімі қалыптасады, эмоционалдық дербестікке қол жеткізеді, қарама-қарсы жыныстағы құрдастарымен достыққа, отбасын құруға дайындалады. Балаларға қоғамдық және отбасылық тәрбие берудің кемшіліктері мен артықшылықтары бар. Халықтық білім берудің кемшіліктеріне мыналар жатады: мұғалімнің қарым-қатынастың іскерлік формасы, эмоционалдық жеткіліксіздігі, олардың мінез-құлқының әртүрлі бағдарламалары бар сабақтас мұғалімдердің болуы, балаға әсер ету әдістері, мұғалімнің барлық балаларға жүгінуі, әр баламен жеке қарым-қатынастың болмауы, күнделікті сабақтың салыстырмалы қатандығы. тәртіп, бір жастағы балалармен қарым-қатынас.

Бұл ретте артықшылығы – мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту бағдарламасының болуы және қолданылуы, педагогтардың педагогикалық білімдері, ғылыми-әдістемелік құралдар, балаларды тәрбиелеу мен оқытудың мақсаттылығы, тәрбиелеу мен оқыту әдістерін қолдану. мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін, олардың рухани қажеттіліктерін түсіну, балалар қоғамындағы балалардың іс-әрекетінің әртүрлі мазмұны, құрдастарымен ойнау және қарым-қатынас жасау мүмкіндігі.

Осылайша, дұрыс тәрбиемен балаларда оң стереотиптер қалыптасады, бұл өз кезегінде салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңызды элементтері болып табылады.

Жаман әдеттер – мінез-құлықтың әлеуметтік нормалары тұрғысынан немесе тұлғаның қалыптасу процесіне қатысты теріс бағаланатын әдеттер. Әдет – белгілі бір жағдайда жүзеге асуы жеке адамға қажеттілік сипатын алатын қалыптасқан мінез-құлық тәсілі. Көптеген жаман әдеттер табиғатта тәуелді, яғни. адам әдеттің зияны туралы біледі, бірақ одан арыла алмайды, өйткені ол қысқа мерзімді рахат немесе жеңілдік әкеледі. Қарапайым тілмен айтсақ, жаман әдет – автоматты түрде бірнеше рет қайталанатын, қоғам игілігі, басқалар немесе жаман әдеттің тұтқынына түскен адамның денсаулығы тұрғысынан зиянды әрекет. . Жаман әдетті оның автоматизмі мен пайдасыздығымен немесе әрекеттің орынсыздығымен ажыратуға болады. Егер автоматты түрде қайталанатын әрекет бизнеске немесе қоғамдық тыныштық пен әл-ауқатқа, басқалардың және адамның денсаулығына зиян келтіретін болса, онда мұндай әрекетті жаман әдет деп атауға болады.

Темекі шегу – бұл дәрі-дәрмектің түтінін, негізінен өсімдік текті, дем алған ауа ағынында тұтанатын, өкпе мен тыныс алу жолдарына сіңіру арқылы ағзаны құрамындағы белсенді заттармен қанықтыру үшін. Әдетте, ол миға психоактивті заттармен қаныққан қанның жылдам ағып кетуіне байланысты есірткілік қасиеттері бар (темекі, гашиш, марихуана, апиын, крек және т.б.) темекі шегу қоспаларын пайдалану үшін қолданылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, әлемде ерлердің жартысынан көбі және әйелдердің төрттен бір бөлігі темекі шегеді, әсіресе экономикалық дамыған елдерде темекі шегетіндердің пайызы жоғары. Темекі шегу немесе темекі түтінінің пассивті ингаляциясы әйелдерде бедеулікке әкелуі мүмкін. Темекі шегу әдеті әсіресе балалар мен жасөспірімдер үшін қауіпті. Өсудің кешігуі, жалпы даму, метаболикалық процестердің бұзылуы, есту және көру қабілетінің төмендеуі. Жасөспірімдерде никотин ең алдымен әлі жетілмеген жүйке және жүрек-тамыр жүйелеріне әсер етеді.

Алкоголизм – есірткіні теріс пайдаланудың бір түрі, ішімдік ішуді бақылаудың бұзылуымен, жағымсыз салдарларға қарамастан алкогольге тәуелділікпен және бұрмаланған ойлаумен сипатталатын негізгі, созылмалы ауру. Оның шамамен 20% асқазан арқылы сіңеді, ал қалғаны ішек арқылы қанға түседі. Абсолютті сау адам үшін өлімге әкелетін доза 1 кг дене салмағына 6-8 г таза 96-профилді спиртті құрайды. Алкоголь - жалпы жасушалық улану және орталық жүйке жүйесіне (ми функциялары) ерекше күшті уытты әсер етеді. Ең алдымен ми қыртысына әсер ететін алкоголь шағын дозада ішкі (белсенді) тежелу процестерінің әлсіреуімен байланысты қозуды тудырады, үлкен дозаларда ол қыртыстағы және субкортикальды орталықтардағы негізгі жүйке процестеріне депрессиялық, содан кейін парализдік әсер етеді. адам ағзасының қан айналымы, тыныс алу, жылуды реттеу және т.б. сияқты маңызды қызметтерін реттеу үшін. Нашақорлыққа психоактивті заттарды қолданумен байланысты психикалық және мінез-құлық бұзылыстары жатады. «Нашақорлық» термині де қолданылады - әдетте бұл Біріккен Ұлттар Ұйымының 1961 жылғы Есірткі заттары туралы Бірыңғай конвенциясына сәйкес есірткі ретінде жіктелмеген заттарға психикалық және физикалық тәуелділікті білдіреді. Көбінесе токсикалық интоксикацияны алу үшін тұрмыстық және өндірістік химикаттар қолданылады (заттарды теріс пайдаланудың бұл түрі негізінен балаларға тән

және әлеуметтік мәселе), сондай-ақ құрамында психоактивті заттар бар дәрілер (психостимуляторлар, транквилизаторлар және т.б.). Дәрі - бұл адамның миын, оның психикасын баяу бұзады (ішкі органдар - мидың зақымдануы, жүйке жүйесінің дисфункциясы).

Морфинді қолданушылар 2-3 айдан кейін белсенділік қабілетін жоғалтады, адам кейпінен айырылып, өзін-өзі күтуді тоқтатады. Кокаинді қолданатын адамдар төрт жылдан аспайды. Нашақорлардың шамамен 60% - ы есірткіге қосылғаннан кейінгі алғашқы екі жыл ішінде өз-өзіне қол жұмсауға тырысады. Психологияның, медицинаның, әлеуметтанудың күш-жігерін біріктіру ғана нашақорлықты емдеуде жақсы нәтиже береді.

Нашақорлықтан құтылу бағдарламасы адамдарға физикалық, психологиялық, рухани және әлеуметтік салаларда көмектесуге бағытталған. Нашақорлықтың психотерапиясының алғышарты нашақорлықтың тамырымен жұмыс істеу болып табылады. Темекі шегудің, алкогольизмнің және нашақорлықтың алдын алу бойынша іс-шараларды ұйымдастыру профилактикалық жұмыстың бірыңғай тұжырымдамасымен біріктірілген мақсатты бағдарламаларға негізделген.

Мұндай жұмыстардың мақсаты – жастар арасында нашақорлықтың алдын алатын және оны қолданудан келетін зиянды азайтатын жағдайды қалыптастыру.

Кез келген алдын алу бағдарламасы келесі бағыттардың әрқайсысы бойынша нақты іс-шараларды қамтуы керек:

- 1) нашақорлықтың себептері, нысандары мен салдары туралы ақпаратты тарату;
- 2) жасөспірімдерде есірткі туралы алынған ақпаратты талдау және сыни бағалау, дұрыс шешім қабылдау дағдыларын дамыту;
- 3) нашақорлыққа баламаларды ұсыну.

Салауатты өмір салтына жеке және қоғамдық басымдық ретінде көзқарасты қалыптастыру, өз денсаулығына және қоршаған ортаның жай-күйіне жауапкершілікпен қарауды ынталандыру, қоғамға жат мінез-құлыққа теріс қоғамдық көзқарасты қалыптастыруға бағытталған кешенді профилактикалық іс-шараларды жүзеге асыру қажет. мемлекеттік деңгейде де, кішігірім ауқымда да әртүрлі акцияларды жүзеге асыру, мысалы, «Жастар – салауатты өмір салты үшін» немесе «Нашақорлыққа жол жоқ», «Анам, әкем, мен спорттық отбасымын» т.б. Мемлекеттік емдеу мекемелерінде тек медициналық ғана емес, білім беру мекемелерінде салауатты өмір салтын қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Салауатты өмір салтының негізгі компоненттерінің сипаттамасы», Қашқаров Д.Р. 2023
2. «Үлкен мектеп жасына дейінгі балалардың салауатты өмір салтын қалыптастыру жасы», Баширова Г.А. 2019 ж
3. «Зиянды әдеттердің адам ағзасына әсері», А.И.Сердюков, 2021 ж.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕ МЕН ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ

Әуезхан Умит

Ханзада балабақша әдіскері
Қазақстан, Түркістан қаласы

Аңдатпа. Кітаптың ұрпақ үшін маңызы қандай болса да, компьютер баланың қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Егер иә болса, онда компьютердің қуатын пайдалана отырып, барлық оқу іс-әрекетін жүргізуді үйрену бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Сондықтан тәрбиешілерге өте үлкен міндет жүктелді. Бүгінгі таңда өскелең ұрпақ үшін тиімді пән ұғымдарының бірі – жаңа технология негіздері.

Кілт сөздер: тәрбие, білім, ұрпақ, технология, бала.

Аннотация. Каким бы ни было значение книги для поколения, компьютер является естественным средством познания окружающего мира для ребенка. Если да, то научиться вести всю учебную деятельность с питанием компьютеров — одна из актуальных проблем сегодняшнего дня. Поэтому перед педагогами-воспитателями была поставлена очень большая задача. Сегодня одним из наиболее эффективных понятий дисциплины для подрастающего поколения являются основы новых технологий.

Ключевые слова: образование, воспитание, поколение, технологии, ребенок.

Abstract. Whatever the significance of a book for posterity, a computer is a natural tool for a child to learn about the world around him. Thus, learning to conduct all educational activities with the power of computers is one of the urgent problems of today. Therefore, a very big task has been set for the teaching staff. Today, one of the most effective teaching methods for the younger generation is the basics of new technologies.

Key words: education, upbringing, generation, technology, child.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында айқындалған мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың негізгі міндеттері:

- мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мазмұнын жаңарту;
- балаларды сапалы мектепке дайындауға бағытталған инновациялық әдістер мен технологияларды енгізу;
- мектеп жасына дейінгі балалардың біліктері мен дағдыларының дамуын бақылау бойынша индикаторлар жүйесін енгізу.

Мектепке дейінгі ұйымдар меншік нысанына қарамастан нормативтік құқықтық құжаттарды басшылыққа ала отырып, келесі міндеттерді орындайды:

- балалардың денсаулығы мен психикасын нығайту;
- балаларды ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарға баулу;
- рухани және адамгершілік негіздерін қалыптастыру;
- балалардың жеке қабілеттері мен дарындылықтарын дамыту;
- әрбір баланың жағымды көңіл-күйін қамтамасыз ету, жағымды өзін-өзі сезінуін дамыту;
- баланы мектепте оқуға мақсатты түрде дайындау.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жаңартылған мазмұны:

- өтпелі тақырыптар негізінде құрастырылған перспективалық жоспар;
- апталық циклограмма;
- балалардың біліктері мен дағдыларының дамуын бақылау үшін индикаторлар жүйесін енгізу арқылы іске асырылады.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жаңартылған мазмұнын іске асырудың негізгі бағыттары. Стандартта айқындалған міндеттерді орындауды талап етеді.[1]

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы (бұдан әрі – Үлгілік бағдарлама) Стандарт талаптарына сәйкес:

- балалардың жас және жеке мүмкіндіктеріне сай білім, білік, дағдыларды қалыптастыруға;
- «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясына негізделген жалпыадамзаттық құндылықтарға, ұлтжандылыққа және толеранттылыққа тәрбиелеуге;
- баланың өмірін қорғауды және денсаулығын нығайтуды қамтамасыз ететін заттық-кеңістіктік дамытушы ортаны құруға;
- мектепке дейінгі білім берудің сабақтастығы мен үздіксіздігі ұстанымдарын қамтамасыз етуге;

- балалардың дене, зияткерлік, коммуникативтік, адамгершілік, эстетикалық дамуына бағытталған білім беру салаларын кіріктіруге;
- әртүрлі жас топтарында бағдарлама материалының мазмұнын игеруде балалардың дамуына мониторингті ұйымдастыруға;
- мектепке дейінгі ұйым мен отбасының бірлескен ынтымақтастығын қамтамасыз етуге бағытталған.

Үлгілік бағдарламаның мазмұнын іске асыру балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеріп оларды жан-жақты дамытуға бағытталған бес дағдыны бала бойында кіріктіру арқылы қамтамасыз етіледі.

Балада қоршаған ортаның тұтас бейнесінің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес олардың міндеттерін біріктіру әдісімен іске асырылады. Мысалы, «Дене шынықтыру» ұйымдастырылған іс әрекет, сондай-ақ күн тәртібінің сәттерін өткізуде педагог балалардың ауызекі сөйлеуін дамытады, сөздік қорды толықтырады, санауға, би қимылдарын қолданып, музыканың сүйемелдеуімен жаттығулар орындауға үйретеді. Кіріктіру ұстанымын қамтамасыз ету балалардың танымдық белсенділігін дамытуға және қоршаған ортаны тұтас қабылдауға ықпал етеді.

Педагог өтпелі тақырыптарды таңдағанда аймақтық ерекшеліктерді, балалардың жастарын, мектепке дейінгі ұйымның тақырыптық бағытын немесе тәрбиешінің, педагог-маманның жұмыс тақырыбын ескере отырып, шығармашылық құзыреттілік танытуы тиіс. Жоспарланатын өтпелі тақырыптар, олардың бірізділігі мен саны №1 Педагогикалық кеңесте қарастырылады және бекітіледі. Мектепке дейінгі ұйымда педагог-мамандар бар болған жағдайда, олар Перспективалық жоспарды бекітілген өтпелі тақырыптарға сәйкес құрайды, нақты жас тобының Перспективалық жоспарында педагог-маманның жоспарына сілтеме жасалады. Штаттық кестеде педагог - мамандар қарастырылмаған мектепке дейінгі ұйымдарда нақты жас тобына Перспективалық жоспарды әдіскер немесе тәрбиеші құрастырады. [1;156]

Циклограмманы жоспарлауға қойылатын талаптар:

- ұйымдастырылған іс әрекет тақырыптары Перспективалық жоспарға сәйкес анықталады;
- өтпелі тақырыптың мазмұнына сәйкес бағдарламалық материалды бөлуде жүйелілік пен сабақтастық ұстанымын сақтау;
- Үлгілік бағдарлама мазмұнына сәйкес балалардың сапалы және толыққанды дамуы үшін жағдайларды қамтамасыз ету;
- балаларды дамыту мен оқытуды қамтамасыз ететін инновациялық технологиялар, әдістер мен тәсілдерді қолдану;
- циклограмманың құрылымдық бөлімдерін сапалы жоспарлау үшін заттық-кеңістіктік дамытушы ортаны қалыптастыру.

Күн тәртібі, Перспективалық жоспар, Циклограмманың құрылымы әрбір топқа мектепке дейінгі ұйымның №1 Педагогикалық кеңесінде бекітіледі.

Білім беру процесін ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдері

Мектепке дейінгі ұйымда тәрбиелеу-білім беру процесін тиімді ұйымдастыру және балаларды сапалы тәрбиелеу және оқытумен қамтамасыз ету үшін келесі тәсілдер мен ұстанымдар қарастырылады:

- тәрбие мен оқытудың барлық қатысушылары – педагогтар, психологтар, ата-аналардың баланың тұлғасының қалыптасуында және оның қабілеттерінің дамуында кешенді тәсілі;
- балалардың жас, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес олардың дамуына әрекеттік тәсіл;
- балалардың денсаулығын сақтау және нығайтуда денсаулықты сақтау тәсілі;
- баланың даму деңгейіне мониторинг жүргізуге және мектепке дейінгі ұйым қызметіне инновациялық тәсіл;

- оқытудың тұтастық, сабақтастық, үздіксіздік ұстанымдары келесі бөлімде бұрын игерген білімді бекітуді, кеңейтуді және тереңдетуді жалғастыратын білім беру салаларының бөлімдерінің арасындағы байланыс ретінде;

- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, білім беру процесін интерактивті құру.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мазмұнына мектеп жасына дейінгі балаларға арналған оқыту және дамыту бағдарламалары бар, ресурстар кіретін интерактивті жабдықтар жатады. Бұл технологиялар балалардың логикасының, ойлауының, сенсорлық қабілеттерінің дамуына ықпал етеді.

Мектепке дейінгілермен жұмыс түрі мен әдістері педагогпен мектепке дейінгі ұйымның бағыттарының ерекшелігіне, жабдықталуына (материалдық-техникалық қор) және педагогтың кәсіби әлеуетіне сәйкес өздігінен таңдалып, іске асырылады.

«Инновациялық» деген сөз — латынның «novus» жаңалық және «in» енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы «Жанару, жаңалық, өзгеру» деген мағынаны білдіреді. [2]

Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық коммуникациялық технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. «Білім берудегі АКТ» ұғымы «оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары», «қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары», «компьютерлік оқыту технологиялары» және т. б. тіркестермен тығыз байланысты. Қазіргі білім саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларды меңгермейінше сауатты, жан — жақты білгір маман болу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерту мұғалімнің зейін — зерделік, кәсіптік, адамгершілік, рухани т. б. көптеген ұстаздық қабілеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін — өзі дамытып, оқу тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Тәрбиеші алғаш жаңа педагогикалық технологияларды оқып үйренеді, екіншіден меңгереді, үшіншіден тәжірибеде қолданады, төртіншіден оны дамытып нәтижесін көрсетеді.

«Ақпараттық компьютерлік технологиялар» - бұл термин бүгінде баспасөз беттерінде, теледидар мен радиода жиі кездеседі. Ақпарат алудың қазіргі кезде көптеген көздері мен құралдары бар. Соның ішінде компьютерлік технологияны қолданудың жеке тұлғаны қалыптастырудағы оның шығармашылық мүмкіндіктерін арттырудағы атқарар рөлін қазіргі заман талаптары өзі анықтап отыр. Компьютер адам қызметінің барлық саласында еңбек өнімділігін арттыру құрамына айналды. [3]

Балаларға тақырып көлемінде немесе белгілі бір уақыт аралығында айтылуға тиіс мәліметтер көлемін ұлғайтады. Білім деген бір — бірінен үлкен арақашықтықта орналасқан әртүрлі оқу орындарында отырып қол жеткізуге болады. Оқыту жүйесінің көп деңгейлі жетілдірілуі олардың тарамдалуымен оқу материалының сапасын арттырады.

Ұрпақ үшін кітаптың маңызы қандай болса, компьютерде бала үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса, барлық оқу қызметін компьютерлердің қуаттануымен жүргізуді үйрену — бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі. Сондықтан, ұстаз — тәрбиешілер қауымының алдына өте үлкен міндет жүктелді. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі — жаңа технология негіздері болып табылады. Ақпараттандыру жағдайында балалар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасы артады, тәрбиеші сабақ өткізген кезде балаларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, балалардың қызығушылығы арта түсері анық.

Бала қызметін активтендіру негізінде педагогикалық технологияларының бірі — оқытудың компьютерлік технологиясын өз тәжірибеде қолданып келемін. Оқытудың компьютерлік технологиясын пайдалану мен үшін оқу процесін жаңа оқу — әдістемелік

материалдармен қамтамасыз етуге және балалардың шығармашылық қабілетін ашуға мүмкіндік береді.

Шығармашылық іс-әрекет

- Зейін
- Есте сақтауы
- Интеллекісі
- Ойлауы

Оқытудың компьютерлік технологиясы – оқытудың бағдарламалық идеяларын дамытады, мүлдем жаңа технологиялық жолдар ашады.

Мен өзімнің тәжірибемде:

— дәстүрлі (оқулық, көрнекілік құралдар, электронды оқулықтар).

— компьютерлік (презентация, дисктер, мультимедиа құралдар).

— Интернет — технология (интернет дербес ақпарат көзі ретінде, е — mail — ақпарат алмасу құралы ретінде, т. б.) жиі пайдаланамын.

Компьютерлік оқыту технологиясы – педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол тәрбиешіні алмастыра алмайды. Компьютер мүмкіндіктері психология мен дидактика тұрғысынан талданып, керек кезінде педагогикалық талаптарға сай қолданылуы керек. Дидактиканың негізгі принципі — білім беру кезінде көрнекіліктерді пайдалану, осы себепті компьютерлік технологияны пайдалану оқу барысында қойған мақсатқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Мен өз тәжірибемде компьютерлік оқыту технологиясын пайдалану арқылы білім сапасын арттыруға ерекше көңіл бөле отырып өз алдыма төмендегідей мақсат қоямын.

Осы компьютерлік оқыту технологиясы арқылы білім сапасын арттыру. Мен өзімнің сабақтарымда:

Оқытуды ұйымдастыру формаларын: жеке, топтық, ұжымдық жұмыс жасау формаларын пайдаланамын.

Қолданылған технологиялар: жобалау, компьютерлік әдісі, ақпараттық ойын, топтық т. б. элементтерін қолданамын.

Қорытынды диагностика: тестілеу, жобаны қорғау. Тәрбиеші араласпай — ақ, балалар өздері меңгеруге тиісті ақпараттар беріледі. Қажетті ақпараттарды жинақтауда электрондық техникаларды енгізу уақыт үнемдейді, қарастырып кезеңде ақпараттың толықтығын жоғарылатады, ақпараттық — анықтамалық жүйе құрамында электрондық құрылғылармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. Педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерде оқытуда ақпараттық технологияларды пайдаланудың бір неше бағыттары бар, солардың ішінде өз тәжірибемдегі негізгілері мыналар:

- компьютер – баланың танымын бағалау құралы;
- компьютерлік модельдеуді қолданатын электронды оқулықтар;
- мультимедиа — технология, жаңа материалды түсіндірудегі құрал;
- Дербес компьютер, білім жетілдіру құралы;

Инновациялық білім беру құралдарына: аудио-видео құралдар, компьютер, интерактивті тақта, интернет, компьютер – мультимедиялық құрал, электрондық оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешен, инновациялық ақпараттық банк, инновациялық сайт және тағы басқалары жатады. Сондықтан да қазіргі таңда көптеген интерактивтік бағдарламалық бөлімдер, қозғалмалы объектілер құруға мүмкіндік беретін векторлық және графикалық жабдықтар көптеп шығып, қолданыс табуда. Осындай құралдардың бірі – мультимедиялық оқулықтарды балабақшада кеңінен пайдалану оқу іс-әрекеттерін жоғары дәрежеде жүзеге асыруға мүмкіндік туғызары анық. Бұл жағдайда тәрбиеші әр оқу іс-әрекеттерін өткізер алдында жиі-жиі көрнекіліктер ауыстырмаған болар еді. Ал мультимедиялық оқулықтар арқылы тәрбиеші уақытты тиімді және ұтымды пайдаланары айқын. [4]

Мультимедиялық оқулықтар біріншіден балалардың қызығушылығын арттырады, екіншіден зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді, сонымен қатар бұлдіршіннің білім алу кезеңінде оқу іс-әрекетіне белсенділігін арттыра түседі. Мультимедиялық оқулықтар балабақша бұлдіршіндеріне арналған таптырмас құрал. Себебі, бұл кезеңдегі балалардың зейіні әдемі түстерге, әдемі ойыншықтарға, әдемі суреттерге, яғни, әдемілікке, әсемдікке әуес болады. Кез келген сабақта әр түрлі әдемі, ұнамды, жағымды суреттер, сызбалар, тәсілдер арқылы графикалық иллюстрациялар негізінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану тәрбиеленушілердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникативті технологиялар мектепке дейінгі жастағы балаларға білім берудің ең тиімді құралы болып келе жатыр. АКТ – бұл сандық және коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралған түрлері. АКТ-ын пайдалану мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу әрекетінің мақсаттылығын дамытуға және жекелеп оқытуға мүмкіндік береді. Балабақша сабақтарында АКТ-ын пайдалану педагогқа бірден бірнеше педагогикалық міндеттерді орындауға мүмкіндік береді:

фонематикалық есту қабілетін дамытады;

лексикалық сөздік қорын дамытады;

қарапайым сөйлеу дағдыларын дамытады.

Қазіргі уақытта білім берудің мейлінше өзекті міндеті мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) қазіргі заманғы балабақшаның білім беру кеңістігін кеңейтуге мүмкіндік беретін мейлінше тиімді құралға айналып келеді.

АКТ – бұл ақпаратты жасау, беру және тарату үшін пайдаланылатын сандық және коммуникативтік технологиялар жиынтығы (компьютерлік құрал-жабдық, мультимедиялық құралдар, аудио және бейнетехника, әр түрлі коммуникациялық технологиялар). [4;336]

Менің пікірімше, ең өзекті ақпараттық және коммуникациялық технологиялар бұл: аудио, бейне күйтабақ ойнатқыштар, мультимедиялық құралдар, сондай-ақ әр түрлі ойындар, онда балалар бірнеше тілді қатар алып жүруге үйренеді. Оқу іс-әрекетінде АКТ-ын пайдалану екі түрлі мотивацияны дамытады: өзіндік мотивация, онда беріліп отырған материал өз бетінше қызық және мектепке дейінгі жастағы балаға үйреніп жатқан тілді түсіне алатынын көрсету арқылы қол жеткізілетін мотивация. Бұл қуаныш сезімін және өзін-өзі одан әрі жетілдіруге.

Ақпараттық – коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір.

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу – тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды[5].

Ақпараттық – коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан – жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі ұйымдарында білім беру процесін ұйымдастыру туралы. 2016ж. Астана.
2. Досжанов Б., Альменаева Р. Қазақ тілінде электрондық оқулықтар мен web-парақтар даярлау әдістері. Информатика негіздері. 2002. N3.
3. Нұрғалиева Г.К. Электронды оқулықтар - мұғалім мен оқушылар қызметін ізгілендіру құралы. // Компьютер әлемі. Республикалық журнал. N2, -2002. 20-21-беттер
4. Х.Жантелі. Оқытудың компьютерлік программаларын құру технологиясын жетілдіру.//Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның еңбектері. Шымкент.2004. 446-449 б.
5. Халыкова Г және т.б. Электронды оқулықты дайындаудың талаптары. // Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясының еңбектері. Шымкент. -2004. -469 б.

INTEGRATION OF AUGMENTED REALITY (AR) TECHNOLOGIES IN EDUCATION: ENHANCING LEARNING EXPERIENCES

Kydyrbaeva Galiya Turyspaevna

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior lecturer,
Zhetysu university named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
E-mail: kidirbaeva@gmail.com

Tastambekov Nurassyl

2nd year Master's degree
in 7M01503 "Computer Science",
Zhetysu university named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
E-mail: tastambekov.nurasy@mail.ru

Abstract. The rapid advancement of digital technologies has significantly influenced modern education, with augmented reality (AR) emerging as a promising tool for enhancing learning processes. This paper explores the application of AR in education, focusing on its impact on student engagement, comprehension, and distance learning. The study is based on an analysis of existing AR applications and their integration into various educational environments. Additionally, this research includes the development of an AR-enhanced educational book, surveys conducted among students and teachers, and an assessment of AR's effectiveness in real classroom settings. The results highlight the potential of AR in bridging the gap between theoretical knowledge and practical application, particularly in STEM education. The paper also discusses the challenges of AR implementation and proposes strategies for its wider adoption.

Key words. Augmented Reality, Education, Distance Learning, Digital Technologies, Student Engagement, AR-Enhanced Books.

Аңдатпа. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы заманауи білім беруге айтарлықтай әсер етті, ал толықтырылған шындық (AR) технологиялары оқу үдерісін жетілдірудің перспективалы құралына айналуға. Бұл мақалада AR-ды білім беруде қолдану мәселелері қарастырылады, оның оқушылардың белсенділігін арттыруға, оқу материалын түсінуге және қашықтан оқытуға әсері зерттеледі. Зерттеу барысында бар AR қосымшаларының талдауы және олардың білім беру ортасына енгізілуі қарастырылады. Сонымен қатар, зерттеу AR элементтері бар оқулықты әзірлеуді, студенттер мен

оқытушылар арасында сауалнама жүргізуді және AR-дың нақты оқу жағдайларындағы тиімділігін бағалауды қамтиды. Нәтижелер AR-дың теориялық білім мен практикалық дағдылар арасындағы алшақтықты жоюға ықпал ететінін, әсіресе STEM-білімінде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Мақалада AR-ды енгізудің қиындықтары мен оны кеңінен қолдану стратегиялары да қарастырылады.

Кілт сөздер: толықтырылған шындық, білім беру, қашықтан оқыту, цифрлық технологиялар, студенттердің белсенділігі, AR-оқулықтар.

Аннотация. Быстрое развитие цифровых технологий значительно повлияло на современное образование, а технологии дополненной реальности (AR) становятся перспективным инструментом для улучшения образовательных процессов. В данной статье рассматривается применение AR в образовании, с акцентом на его влияние на вовлеченность студентов, понимание учебного материала и дистанционное обучение. Исследование включает анализ существующих AR-приложений и их интеграцию в различные образовательные среды. Также в рамках работы разрабатывается учебное пособие с элементами AR, проводятся опросы среди студентов и преподавателей, а также оценивается эффективность AR в реальных условиях обучения. Результаты показывают, что AR способствует сокращению разрыва между теоретическими знаниями и практическими навыками, особенно в STEM-образовании. В статье также рассматриваются проблемы внедрения AR и предлагаются стратегии для его более широкого применения.

Ключевые слова: дополненная реальность, образование, дистанционное обучение, цифровые технологии, вовлеченность студентов, AR-учебники.

The increasing demand for innovative teaching methods has led to the exploration of augmented reality (AR) as a tool to enhance student engagement and learning outcomes. AR technology overlays digital content onto real-world environments, creating interactive and immersive educational experiences. In Kazakhstan and worldwide, AR is gradually being integrated into digital classrooms, particularly in science and engineering subjects. However, its application remains limited due to various challenges, including technological constraints and insufficient teacher training. This paper examines the effectiveness of AR in education and its potential to revolutionize traditional and online learning. As part of this study, an AR-enhanced educational book was developed, providing interactive learning experiences for students. Surveys and statistical analyses were conducted to evaluate the impact of AR in education.

The Concept of Augmented Reality in Education Augmented reality (AR) is a technology that enhances traditional learning by enabling students to visualize complex concepts through interactive simulations and 3D models. Research indicates that AR applications improve knowledge retention and practical skills, making education more engaging and effective. The theoretical framework of AR integration in education is based on constructivist learning theories, which emphasize experiential learning and interactive engagement. Constructivism suggests that students learn best through hands-on experiences, and AR serves as an effective tool to facilitate this process.

Historical Development of AR in Education The concept of AR has been evolving since the 1960s when computer scientist Ivan Sutherland developed the first head-mounted display system. Over the decades, AR has been refined and integrated into various fields, including medicine, military training, and industrial design. In the early 2000s, AR applications in education started gaining traction, with researchers exploring its potential for interactive textbooks, virtual laboratories, and gamified learning experiences.

Applications of AR in Education

AR in STEM Education In STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) subjects, AR provides hands-on experiences that would otherwise be difficult to achieve in conventional classrooms. Virtual laboratories, interactive 3D models, and AR-based problem-solving exercises contribute to deeper conceptual understanding and enhanced spatial thinking

skills. For instance, AR applications allow students to manipulate 3D molecular structures in chemistry, visualize human anatomy in biology, and simulate engineering structures in physics.

AR in Distance and Online Learning The COVID-19 pandemic accelerated the adoption of digital learning tools, highlighting the importance of AR in distance education. AR-enabled virtual classrooms allow students to conduct experiments, explore scientific concepts, and engage with course materials in a more interactive manner, reducing the limitations of remote learning. Universities and online platforms have begun integrating AR features into their curricula, offering students the ability to explore historical sites, dissect virtual organisms, and interact with mathematical models.

AR for Special Education Another promising area of AR integration is in special education. AR applications can assist students with disabilities by providing personalized learning experiences. For example, AR can enhance communication for students with speech disorders through interactive visual aids, while visually impaired students can benefit from audio-based AR tools that describe objects and environments.

Methodology

This study employs a **mixed-methods approach**, combining both qualitative and quantitative research methods to comprehensively assess the effectiveness of augmented reality (AR) in education. The methodology consists of several key components designed to evaluate the impact of AR-based learning on student engagement, comprehension, and overall academic performance.

1. Development of an AR-Enhanced Educational Book

A core element of this research was the creation of an **AR-enhanced educational book**, designed to integrate interactive digital content with traditional learning materials. This mini-textbook featured:

- **Embedded QR codes** linking to **3D models, animations, and simulations**, allowing students to visualize complex concepts.
- **Interactive digital exercises** to reinforce theoretical knowledge through practice.
- **Multimedia elements**, such as explanatory videos and voice-over narrations, to cater to diverse learning preferences.

The book was developed with a focus on **STEM subjects**, particularly in physics, engineering, and computer science, where AR applications are most effective in providing hands-on experiences. The inclusion of AR aimed to create a **more immersive and engaging learning environment**, bridging the gap between abstract theory and real-world application.

2. Survey of Students and Teachers

To assess user perceptions of AR-based education, structured **questionnaires and feedback forms** were distributed among students and teachers. The survey focused on several key aspects:

- **Student engagement levels** before and after using AR-enhanced materials.
- **Perceived improvement in comprehension and retention of information** through interactive learning.
- **Challenges and difficulties** encountered while using AR applications.
- **Teacher perspectives on AR integration**, including its feasibility, benefits, and potential obstacles in classroom settings.

The survey included both **Likert-scale questions** for quantitative data analysis and **open-ended responses** to capture qualitative insights, allowing for a well-rounded evaluation of AR's effectiveness.

3. Comparative Study

A **comparative study** was conducted to analyze differences in learning outcomes between two student groups:

- **Experimental Group:** Students who used AR-enhanced educational materials.
- **Control Group:** Students who studied the same material using traditional textbooks and conventional teaching methods. The comparison focused on:

- **Test scores and assessment results** to measure knowledge retention and understanding.
- **Classroom engagement levels**, observed through participation in discussions and practical activities.

- **Time efficiency**, analyzing how quickly and effectively students grasped complex concepts using AR tools versus traditional methods.

The results provided valuable insights into whether AR technology significantly improves **learning efficiency and academic performance**.

4. Statistical Analysis

A **statistical analysis** was conducted to examine the impact of AR-enhanced education using data collected from surveys, test results, and classroom observations. Key statistical methods included:

- **Descriptive statistics**, such as mean scores and percentage distributions, to summarize student performance and engagement levels.

- **Inferential statistics**, including **t-tests and ANOVA**, to determine whether differences between the experimental and control groups were statistically significant.

- **Correlation analysis** to explore relationships between AR usage and factors such as motivation, comprehension, and long-term knowledge retention.

By employing a **data-driven approach**, this study aimed to provide empirical evidence supporting the integration of AR in education, offering concrete recommendations for its broader implementation.

Results and Discussion

The findings of this study indicate that **augmented reality (AR) significantly enhances student motivation, knowledge retention, and interactive learning**. By providing immersive and engaging experiences, AR-based lessons enable students to better understand complex concepts, particularly in STEM disciplines. Key benefits observed include:

- **Improved academic performance:** Students who used AR-enhanced educational materials demonstrated higher test scores and deeper conceptual understanding compared to those using traditional textbooks.

- **Increased engagement: 85% of students** reported greater interest in the subject matter when using AR-enhanced learning resources. The interactive nature of AR encouraged active participation and self-directed exploration.

- **Enhanced knowledge retention:** The combination of **visual, auditory, and kinesthetic learning elements** in AR-based lessons helped students retain information more effectively.

- **Real-time feedback and practical application:** AR allowed students to **experiment with virtual simulations** and receive instant feedback, reinforcing learning through practice.

The positive impact of AR was particularly evident in subjects requiring **visualization and hands-on interaction**, such as physics, engineering, and computer science. The development of an **AR-enhanced educational book** further demonstrated the technology's potential in bridging the gap between abstract theory and real-world application.

Challenges in AR Implementation

Despite the evident advantages of AR in education, several **barriers to widespread adoption** remain:

- **High development costs:** The creation of AR applications requires **significant investment** in both **software development and hardware infrastructure**. Many schools, especially in **developing regions**, struggle to allocate sufficient funding for such initiatives.

- **Limited access to technology:** Schools in **rural and low-income areas** often lack the necessary **internet bandwidth, devices, and technical support** required for seamless AR integration.

- **Need for teacher training:** The **effective use of AR tools** depends on educators' ability to integrate them into lesson plans. However, **many teachers lack the technical expertise** needed to fully utilize AR technology, leading to inconsistent implementation.

Proposed Strategies for AR Adoption

To address these challenges and facilitate the broader adoption of AR in education, the following strategies are recommended:

- **Government and institutional support:** Increased **investment in AR infrastructure**, including funding for AR development, teacher training programs, and the provision of AR-compatible devices in schools.

- **Teacher training programs:** Specialized **workshops and professional development courses** should be introduced to help educators gain hands-on experience with AR applications and learn best practices for integrating them into curricula.

- **Collaboration with technology companies:** **Public-private partnerships** can play a crucial role in making AR more accessible. Working with **edtech companies** can lead to the development of **cost-effective and scalable AR solutions** tailored to educational needs.

- **Integration into national curricula:** Policymakers should consider **embedding AR technology into educational standards**, ensuring its structured and consistent use in classrooms rather than being an optional supplement.

By addressing these challenges and implementing **strategic policies**, AR has the potential to revolutionize education, **making learning more interactive, engaging, and effective** for students worldwide. Future initiatives should focus on expanding AR-based educational materials and assessing their **long-term impact on student learning outcomes**.

Conclusion

The integration of augmented reality (AR) in education presents transformative opportunities to enhance learning experiences across various disciplines. By merging virtual content with real-world environments, AR fosters a more immersive and interactive approach to education, particularly benefiting STEM subjects, vocational training, and distance learning.

The findings of this study demonstrate that AR significantly improves student engagement, comprehension, and retention of knowledge. The use of AR-enabled educational books and applications provides an enriched learning environment where abstract concepts become more tangible and accessible. Students are more motivated to explore topics, engage in problem-solving, and develop critical thinking skills through interactive content.

Despite these advantages, the widespread adoption of AR in education still faces considerable challenges, including the high cost of development and implementation, limited technological infrastructure in certain regions, and the need for extensive teacher training. Addressing these barriers requires a collaborative effort between educational institutions, policymakers, and technology developers. Investment in affordable AR solutions, comprehensive teacher training programs, and well-structured curriculum integration strategies will be key factors in ensuring AR's long-term sustainability in educational settings.

Future research should focus on assessing the long-term impact of AR-based learning on students' academic performance, cognitive development, and career readiness. Additionally, studies exploring the scalability of AR solutions for different educational contexts, including special education and vocational training, will further contribute to refining AR's role in the modern educational landscape.

In conclusion, AR has the potential to revolutionize traditional and online learning by making education more interactive, engaging, and effective. While challenges exist, strategic planning and investment in digital innovation can facilitate AR's broader adoption, ultimately enhancing educational quality and accessibility for diverse learners worldwide.

References:

- [1] Milgram, P., & Kishino, F. (1994). A Taxonomy of Mixed Reality Visual Displays.
- [2] Azuma, R. (1997). A Survey of Augmented Reality. Presence: Teleoperators and Virtual Environments.
- [3] Kaufmann, H., & Schmalstieg, D. (2003). Mathematics and geometry education with collaborative augmented reality.

- [4] Digital Kazakhstan Initiative. (2023). Government Strategy for AR Implementation in Education.
- [5] Оспанов, Т.Ж., & Абильдина, С.К. (2021). Қазақ білім беру жүйесіндегі AR технологияларының қолдану тәжірибесі. Қазақстан педагогикалық журналы, 3(45), 112-125.
- [6] Бахтиярова, А.Р., & Исмаилов, Н.К. (2022). Дополненная реальность в цифровом образовании: проблемы и перспективы внедрения в странах СНГ. Современные образовательные технологии, 4(78), 67-82.
- [7] Wu, H.-K., Lee, S. W.-Y., Chang, H.-Y., & Liang, J.-C. (2013). Current Status, Opportunities, and Challenges of Augmented Reality in Education. Computers & Education, 62, 41-49.
- [8] Bacca, J., Baldiris, S., Fabregat, R., Graf, S., & Kinshuk. (2014). Augmented Reality Trends in Education: A Systematic Review of Research and Applications. Journal of Educational Technology & Society, 17(4), 133-149.
- [9] Абдикаримова, Ж.Т. (2023). STEM-пәндерде AR-технологияларын қолданудың тиімділігі: Қазақстандық тәжірибе. Білім берудегі инновациялар журналы, 5(30), 89-101.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ

Жораева Сауле Базарбаевна. п.ғ.к., аға оқытушы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ.
Ескендірова Айгул Ермаханқызы
Алатау жалпы білім беретін мектеп бастауыш сынып мұғалімі
Saulezhoraeva@mail.ru ORCID:00000001-6742-6899

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың тиімді педагогикалық тәсілдері талданады. Мотивация оқушылардың оқуға деген қызығушылығын, ұмтылысын және жетістікке жетудің оң шешімдерін қалыптастыратын білім беру процесінің маңызды факторы болып табылады. Мақалада мотивацияны арттыру үшін қолданылатын заманауи педагогикалық тәсілдер, соның ішінде интерактивті оқыту, мақсатты тәсіл, оқушылардың жекеерекшеліктеріне негізделген жеке тәсілдер және мотивация әдістері қарастырылады.

Кілт сөздер: халық педагогикасы, ауыз әдебиет, тәрбие, салт -дәстүр, адамгершілік, шығарма.

Аннотация. В данной статье анализируются эффективные педагогические подходы к повышению мотивации учащихся к обучению. Мотивация является важным фактором образовательного процесса, который формирует у учащихся интерес к обучению, стремление и позитивные решения для достижения успеха. В статье рассматриваются современные педагогические подходы, используемые для повышения мотивации, включая интерактивное обучение, целевой подход, индивидуальные подходы, основанные на индивидуальных особенностях учащихся, и методы мотивации.

Ключевые слова народная педагогика, устная литература, воспитание, традиции, нравственность, сочинение.

Abstract: this article analyzes effective pedagogical approaches to increasing students ' motivation for reading. Motivation is an important factor in the educational process that shapes students ' interest in reading, aspirations and positive decisions in achieving success. The article discusses modern pedagogical approaches used to increase motivation, including interactive teaching, goal-oriented approach, individual approaches based on students ' personality traits, and motivational techniques.

Key words: folk pedagogy, oral literature, education, traditions, morality, work.

Халық педагогикасы - қазақ халқының сан ғасырдан бері ата-бабадан ұрпақтан-ұрпаққа өлмес мирас, өшпес өнеге, өмірлік мұра болып келе жатқан, баланы бағып-қағу, өсіру, азамат етіп шығару мәселесі тұрғысынан жинақталған тәрбие жөніндегі іс-тәжірибесі, терең мағынасына үңілсек, ол адамды зерттеу, жан-жақты білу, адамдық болмысын анықтау.

Халық педагогикасы халықтың ауыз әдебиетінде ақын-жыраулардың шығармаларында, халықтың тәрбие дәстүрлерінде, отбасындағы тәрбие, халық ойындары мен шығармаларында тәрбиелік мәнде көрініс тапқан. Осының бәрі баланың дұрыс өсуіне, тәрбиелі адам болуына бағытталған. Халық педагогикасының негізгі мақсаты – ең алдымен нағыз адамды тәрбиелеу болып табылады. Яғни, баланы Отанын, елін, жерін сүйетін, бауырмашыл, жолдастыққа адал, ата-анасын құрметтейтін сыпайы азамат етіп тәрбиелеу[1].

Тәрбиенің түпкі мақсаты-шәкірттің рухани өсуіне жол ашу, ал рухани өсу дегеніміз-кісілік қасиетін дамыту, дүниетанымын кеңейту, саналы өмірге араласу сезімдерін қалыптастыру, себебі "Ел салтанатымен танылады, ұрпағымен жалғасады". Міне, осы тұрғыда қазақ даналығы-тәрбие көзі деуге болады.

"Алтынның - қолда барда қадірі жоқ" дегендей адам тәрбиесінің, адам болуының жолдарын даналарымыз, би-шешендеріміз, ақын-жазушыларымыз Ыбырай мен Абайдай, Ғұмар Қараш пен Шәкәрімдей, Мұзафардай ұстаздарымыз жан-жақты көрсеткен.

Қазақ философиясындағы тәрбие мәселесі сан түрлі ерекшеліктер мен ұлттық құндылықтарға толы ұлы мұра. Қазақ даналарының кез-келген туындысы шешендіктің түбірлі тілдің, даналықтың куәсі екенін әрбір жеткіншек біледі.

Тәлім-тәрбие адамзат тарихымен бірге жасап келе жатқан, көне дәстүрге айналып кеткен нәрсе. Бүкіл адамзатқа ортақ тәрбие талабы - адамзатты адамгершілікке, қайырымдылыққа баулу. Ал, адам болудың жолдары әр халықтың ұлттық дәстүріне, салтына байланысты. Қазақтың өмір салтында адам болу жолдарына үңілсек: үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, ар-намысты, ұятты бетке ұстаумен өнер - білімге ұмтылумен анықталады [3,65].

Мораль дегеніміз - адамдардың қоғамдағы мінез-құлқына қойылатын талаптар мен ережелер нормаларының жиынтығы.

Ал, негізгі моральдық категориялар: шарапат, кесепат, ар-ождан, міндет (парыз), абырой, әділеттілік, адамгершілік, адалдық, әдептілік, өмір мақсаты.

Адамгершілік сезімі моральдық сезім деп те аталады.

Мораль - француз тілінен аударғанда мағынасы - адамгершілікті білдіреді. Адамгершілік сезім қоғамның тарихи дамуына байланысты.

Адамгершіліктің жоғарғы деңгейдегі сезімі қалыптасып, дамып отыруы ең алдымен оның өз басының мейірімділігіне, қайырымдылығына, ізгілігіне байланысты [4,63].

Қайырымдылық-адамның асыл қасиеттерінің бірі. Қайырымдылық кісінің адамға деген ықыласы мен көмегін, адамгершілік қарым- қатынасын білдіреді.

Этикалық қайырымдылыққа - батырлық, жомарттық, әділдік жатады. Ал, интеллектуальдық қайырымдылыққа - даналық, парасат, ақыл-ой тапқырлығы мен өткірлігі сезімталдық жатады. Адам өз ұрпағына қайырымдылықты жастайынан үйретіп, адамгершілік қасиеттерге баулуға ұмтылады. Біреуге жақсылық, жан-жануарларға, табиғатқа қамқорлық жасау - қайырымдылықтың белгісі (көрінісі).

Рахымды, мейірімді, жан жылуы мол адамды қайырымды адам дейді. Ал, ешкімге жаны ашымайтын, жүрегін жылуы жоқ, қатыгез адамды қайырымсыз деп атайды.

Қайырымдылықты-мүсіркеушілік және жарылқаушылық деп те түсінуге болады. Ол кейде кедей - жарлы жандарға көмектесетін, қайыр-садақа берумен көрініс табады.

Ал, мейірімділік пен ізгілік егіз қозыдай екі қасиет басқаларға (әке-шеше, ағайын, туыс, таныс т.б) көңіл бөлу, олардың сеніміне ие болу, айналасындағылармен өзара дұрыс қарым-қатынас жасау, адамға эмоциялық жағынан тиімді.

Үйде де, түзде де кісіге ізгілік, имандылықпен қарау, оның қамын ойлау, оған мейірімділік пен мейірбандық білдіру, жан ашырлық пен қамқорлық жасай білу кісіліктің, ұнамды мінездің көрінісі. Ізгілік-адам біткенді сүйе беру секілді күйректік, көңілшек сезіммен ешбір тоқайласпайды. Адалдық пен шыншылдық бар жерде кісі әділетті де, кішіпейілділік, қайырымдылық етіп жүреді. Бұлар кісінің аты мен абыройына дақ түсірмейді.

Көркем шығарманы оқудан бұрын алдын ала дайындық жұмысы жүргізіледі. Ол дайындық оқылайын деп отырған шығарманың мазмұны мен көлеміне байланысты болмақ.

Шығарма әуелі тұтас оқылғаны тиімді: өйткені бөлініп оқылса, балалар оның мазмұнын толық ұғына алмайды. Шығарманың мазмұнын бір рет оқығанда-ақ тыңдаушылардың көкейіне қондырып, санасына жеткізу үшін, ол нақышына келтіре, шабытпен оқылуға тиіс. Бала психологиясының нәзік сырларын жете білген атақты совет педагогы А. С. Макаренко баланың, жан жүйесіне әсер етуде дауыс ырғағының ерекше маңызы бар екенін көрсеткен болатын. Ұлы педагог: «...Егерде менімен жұрт тек қана бір қалыпты дауыспен сөйлесетін болса, мен бір жылдан кейін дарға асылып елер едім»,— деп, дауыс ырғағына өзінің қаншалықты мән беретінін білдіре келе: «...қайткенде де сіздің сөзіңізден еркіңізді, сіздің мәдениетіңізді, сіздің жеке ерекшелігіңізді сезіне алатындай болсын»,— деп көрсетеді.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларға нақышына келтіре сөйлеген сөздің керемет әсер ететіні, олардың есту сезімін дамытып, санасын оятатыны, шығарманың психикалық мәнін түсінуге мүмкіндік беретіні жөнінде методикалық әдебиеттерде басым айтылады. Дауыс ырғағы дұрыс сақталып оқылған мәтіннің оқушыларға қонымды әсер ететінін айта келіп, К. Д. Ушинский: «...Мүмкін егерде біз: бізде анық дауыстап, ырғағына келтіріп, әсерлі етіп оқи алатын төменгі кластың мұғалімін табу өте қиындыққа түседі десек, кейбіреулерге ерсі болып көрінер еді, бірақ зейінінің қабілеті әлі жетілмеген балаларға мұндай мұғалім ерекше қажет»,— дейді [4,34].

Сонымен, мұғалім шығарманы оқуға дайындалу барысында жүргізген әңгімеде, шығарманы оқуда немесе мазмұнын қысқаша айтып беру жұмыстарында болсын, дауыс ырғағына қатты көңіл бөліп, сөздерді анық дұрыс айту мәнеріне өзі жақсы жаттыққан болуға тиіс. Бұл айтылғаннан шығатын қорытынды — мұғалім шығарманы әуелі өзі оқып көрсеткені дұрыс; кейде оқу техникасын меңгерген, мәнерлеп, жақсы оқитын балаларға да оқытуға болады. Бірақ әсіресе ұйқасы қиын немесе жолдары ұзақ, бала демі жетіңкіремейтін өлеңдер, көркем фразалар мен сөз өрнектері арқылы бейнелене суреттелген көріністер кездесетін шығармаларды мұғалімнің өзі оқығаны жөн.

Егер мәтін оқушыларға оқытылса, бастан-аяқ бір оқушы ғана оқымайды. Мәтінді бөліп-бөліп бір бөлімін біреуі, екінші бөлімін екіншісі сөйтіп жалғастыра, кезекпен бірнеше бала оқиды. Бірақ мәтін қалай болса солай, кез келген жерден тоқталмай, әр бөлім белгілі бір аяқталған ойды білдіретін үзінді болғаны жөн.

Оқу барысында түсініксіз сөз кездесе қалса, бала оқып тұрғанда, мұғалім ол сөздің синонимін (мысалы, лашық — үй) айта қояды, бірақ баланың оқуын токтатып қойып, сөзді түсіндіруге болмайды. Мәтін аяғына дейін оқылады.

Көлемді шығарманы оқытудың екінші жолы — бөлімге бөліп оқу. Әр бөлімді оқып біткеннен кейін, бірнеше сұрақ арқылы оның мазмұнын айтқызылады. Келесі сабаққа шығарманың екі-үш бөлімін (көлеміне қарай) оқып келу тапсырылады. Бұл әдістің екеуі де пайдалы: бірінде оқушы оқиғаны аяғына дейін білуге асығып, шапшаң оқуға төселетін болса, екіншісінде көркем шығарманы асықпай, онда әңгімеленіп отырған оқиғаны жан-жақты мән бере ойланып, түсініп оқуға жаттығады.

Оқылған шығарманың көлемі қандай болмасын, оны оқушылардың қаншалықты меңгергенін байқау үшін мұғалім қорытынды әңгіме жүргізеді. Бұл жұмыс та түрлі жолдармен ұйымдастырылады.

Әңгімені ұйымдастыру. Шығарма мазмұнынан түсінгенді айтып беру, әдетте қорытынды әңгіме деп саналады. Мұнда оқушылар көбіне мұғалімнің қойған сұрақтары бойынша әңгімелейді. Әңгіме қызу жүріп, оған оқушыларды түгел қатыстыру үшін оқылған шығарманың мазмұны бойынша оқушыларды бір-біріне сұрақ қоюға үйретуге болады. Шығарманың мазмұнын ашу талқылау мақсатында қойылатын сұрақтардың оқылған материалды терең меңгеруге жәрдемі тиеді.

Қорыта айтқанда бүгінгі тәрбие проблемасындағы ең зәру тәрбие-қазақ азаматының мінезін қалыптастыру, өркениет әлеміне қазақ құбылысы болып енуге тиісті адамзатты тәрбиелеуде халық ауыз әдебиеті үлгілерінің алатын маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қараев Ж.А. Педагогическая технология дифференцированного обучения. Алматы, 1999. 5-17 бет, 17-21 бет.
2. Кобдикова Ж.У. Оқыту процесін технологияландыру. Алматы, 2000, 11-156
3. Жораева С.Б. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық дүниетанымын қалыптастыру әдістемесі, Оқу құралы. Әлем баспасы, 2020ж.
4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. - 20
5. Қазіргі қазақ мектебінің өзекті мәселелері. Ғылыми еңбектер жинағы.-Алматы, 2002
6. Ж. Жүнісова.А. Педагогикалық шеберлік. – Алматы, 2011. – Б. 91
7. Жораева С.Б. Кіші жастағы оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыру әдістемесі. - Алматы, 200.-Алматы, 2002

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Садуақас А.Н.

Халықаралық қатынастар магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
asaduakhas00@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1201-479X>

Зухриллаев С. У.

ИЭФ-22-9к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
s.zuhrillaev@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта (ИИ) в образовательном процессе. Анализируются ключевые технологии ИИ, используемые для персонализации обучения, автоматизации административных задач и повышения эффективности образовательного процесса. Рассматриваются преимущества и возможные вызовы, связанные с внедрением ИИ в систему образования.

Ключевые фразы: искусственный интеллект, образование, персонализированное обучение, автоматизация, чат-боты, анализ данных, технологии ИИ, цифровая трансформация, адаптивные платформы.

Abstract

This article examines the possibilities of applying artificial intelligence (AI) in education. It analyzes key AI technologies used for personalized learning, automation of administrative tasks, and enhancing the efficiency of the educational process. The article discusses the benefits and challenges associated with AI implementation in the education system.

Современные технологии стремительно развиваются, оказывая значительное влияние на различные сферы деятельности, включая образование. Искусственный интеллект уже используется для оптимизации образовательного процесса, предоставляя новые возможности для преподавателей и студентов. Важность применения ИИ в образовании заключается в его способности анализировать данные, адаптировать учебные материалы и автоматизировать рутинные процессы, что делает обучение более доступным и эффективным.

Цель данной статьи – рассмотреть возможности внедрения ИИ в образовательный процесс, выявить его основные преимущества, а также возможные трудности и риски. В работе анализируются технологии, используемые для персонализации обучения, автоматизации административных задач и повышения эффективности образовательных программ.

ИИ позволяет анализировать успеваемость студентов и адаптировать учебные материалы под их уровень знаний. Такие технологии, как адаптивные образовательные платформы, помогают преподавателям разрабатывать индивидуальные учебные планы. Также ИИ может существенно снизить нагрузку на преподавателей и административный персонал за счёт автоматизации рутинных задач, таких как проверка тестов, организация расписаний и ответы на типичные вопросы студентов с помощью чат-ботов.

Чат-боты и виртуальные помощники помогают студентам получать оперативную информацию по курсам, напоминания о заданиях и ответы на часто задаваемые вопросы, что делает образовательный процесс более эффективным. ИИ способен анализировать успеваемость студентов и выявлять потенциальные риски их отчисления, что позволяет преподавателям принимать меры для предотвращения академических проблем.

Основные преимущества использования ИИ в образовании включают повышение качества и доступности обучения, персонализацию образовательного процесса, оптимизацию временных затрат преподавателей и улучшение взаимодействия между студентами и преподавателями. Однако существуют и вызовы, такие как проблемы конфиденциальности и защиты данных, необходимость переподготовки преподавателей, а также потенциальные этические вопросы, связанные с автоматизацией оценки знаний.

Заключение

Искусственный интеллект играет важную роль в трансформации современного образования, предоставляя инструменты для персонализации обучения, повышения эффективности преподавания и автоматизации рутинных задач. Его внедрение способствует улучшению качества образования, делая его более доступным и адаптивным к индивидуальным потребностям студентов. Однако для успешного применения ИИ необходимо учитывать вопросы этики, защиты данных и подготовки кадров. Дальнейшее исследование и развитие технологий ИИ помогут преодолеть существующие вызовы и создать эффективную образовательную среду будущего.

References:

1. Luckin, R. (2018). *Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century*. UCL Institute of Education Press.
2. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
3. Selwyn, N. (2019). *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Polity Press.
4. Naimi, L., & Paquette, G. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Fundamentals, Applications, and Future Directions*. Springer.
5. Anderson, J., Rainie, L., & Vogels, E. (2022). *The Future of Artificial Intelligence and Education*. Pew Research Center.
6. Woolf, B. P. (2020). *Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-Learning*. Morgan Kaufmann.

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКТИҢ ҰЛТТЫҚ ЭТНОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Каримов Қ. С. – PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.
karimov_kasymkhan@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-7221-2555>.

Аңдатпа. Бұл мақалада Өзбекәлі Жәнібековтің қазақ этнологиясы мен мәдениетін дамытудағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Оның ұлттық мұраларды зерттеу, сақтау және жаңғырту саласындағы еңбектері талданады. Жәнібековтің бастамасымен қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары қайта жаңғыртылып, ұлттық киімдер мен қолөнер бұйымдарының тарихи құндылықтары зерттелді. Сонымен қатар, оның мәдениет және өнер саласындағы ұйымдастырушылық қызметі, ұлттық мерекелерді қайта жаңғыртудағы еңбегі және қазақ тілінің мәртебесін көтеру бағытындағы бастамалары сарапталады.

Мақалада оның ғылыми еңбектеріне, архивтік материалдарға, сондай-ақ қазіргі зерттеушілердің тұжырымдарына сүйене отырып, қазақ этнологиясына қосқан үлесі жан-жақты талқыланады. Жәнібековтің мәдени мұраны сақтауға бағытталған жұмыстарын зерделеу арқылы оның ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы маңыздылығы айқындалады. Сондай-ақ оның жетекшілігімен құрылған мәдени мекемелердің қазақ этнографиясын дамытудағы рөлі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Өзбекәлі Жәнібеков, қазақ этнологиясы, ұлттық мәдениет, музыкалық аспаптар, салт-дәстүрлер, ұлттық киімдер.

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается роль Узбекали Жанибекова в развитии казахской этнологии и культуры. Анализируются его труды в области изучения, сохранения и модернизации национального наследия. По инициативе Жанибекова были реконструированы традиционные казахские музыкальные инструменты, изучены исторические ценности национальной одежды и изделий ручной работы. Кроме того, будет проанализирована его организационная деятельность в области культуры и искусства, заслуги в возрождении национальных праздников и инициативы по повышению статуса казахского языка.

В статье подробно обсуждается его вклад в казахскую этнологию на основе научных трудов, архивных материалов, а также выводов современных исследователей. Изучением работ Жанибекова, направленных на сохранение культурного наследия, определяется его значимость в формировании национального сознания. Также будет показана роль учреждений культуры, созданных под его руководством, в развитии казахской этнографии.

Ключевые слова. Узбекали Жанибеков, казахская этнология, национальная культура, музыкальные инструменты, традиции, национальная одежда.

Abstract. This article examines in detail the role of Uzbekali Zhanibekov in the development of Kazakh Ethnology and culture. His works in the field of research, preservation and modernization of national heritage are analyzed. At the initiative of zhanibekov, traditional Kazakh musical instruments were reconstructed, the historical values of national costumes and handicrafts were studied. In addition, his organizational activities in the field of culture and art, work in the revival of national holidays and initiatives to raise the status of the Kazakh language will be analyzed.

The article discusses in detail his contribution to Kazakh Ethnology, based on scientific works, archival materials, as well as the conclusions of modern researchers. Through the study of zhanibekov's work aimed at preserving cultural heritage, his importance in the formation of

national consciousness is revealed. The role of cultural institutions created under his leadership in the development of Kazakh ethnography will also be highlighted.

Keywords. Uzbekali Zhanibekov, kazakh ethnology, national culture, musical instruments, traditions and Customs, national costumes.

Кіріспе. Қазақ халқының сан ғасырлық мәдени мұрасы ұлттың рухани болмысы мен тарихи жадының негізін құрайды. Бұл мұраның сақталуы мен жаңғыртылуы ұлттың өз болмысын сақтап қалуында аса маңызды рөл атқарады. Алайда XX ғасырдың ортасында кеңестік идеологияның ықпалымен қазақтың көптеген ұлттық құндылықтары ұмытылып, мәдени мұрасына нұқсан келтірілді. Осындай тарихи кезеңде ұлттық мәдениеттің жандануына ерекше еңбек сіңірген тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков.

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ этнологиясы, мәдениеті және руханиятының дамуына өлшеусіз үлес қосқан көрнекті ғалым, мемлекет қайраткері. Ол ұлттық салт-дәстүрлерді жаңғыртуға, мәдени ескерткіштерді қалпына келтіруге және тарихи мұраны зерттеуге бар күшін салды. Оның бастамасымен көптеген ұлттық музыкалық аспаптар қайта тірілді, тарихи киім үлгілері зерттеліп, қазақ қолөнерінің бірегейлігі жаңғыртылды. Сонымен қатар, ол қазақ тілінің мәртебесін көтеру мен ұлттық мерекелерді қайта жаңғырту ісінде де ерекше еңбек сіңірді.

Бұл зерттеу жұмысында Өзбекәлі Жәнібековтің қазақ этнологиясын дамытудағы рөлі, оның бастамалары мен ғылыми еңбектері жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында тарихи және этнографиялық әдістер қолданылып, сенімді дереккөздер негізінде оның ұлттық мәдениетке қосқан үлесі талданады.

Зерттеу әдістері мен материалдар. Мақаланы жазу барысында тарихи-этнографиялық зерттеу әдістері қолданылды. Негізгі дереккөздер ретінде Өзбекәлі Жәнібековтің еңбектері, оның замандастарының естеліктері және қазіргі зерттеушілердің мақалалары пайдаланылды. Сонымен қатар, интернет-ресурстардағы сенімді мәліметтерге сүйенілді. Бұл әдістер Жәнібековтің қазақ этнологиясына қосқан үлесін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау. Алдымен этнологияның мағынасына тоқталасақ, қазіргі халықтарды және ертеде өмір сүрген көне этностық топтардың шығу тегін, ру-тайпалық құрамын, қонысын, олардың өзіндік ерекшеліктері мен бәріне бірдей ортақ жайларды, тарихи және мәдени қарым-қатынастарын, күнделікті тұрмысын, кәсібін, қоғамдық және отбасылық қарым-қатынастарын, рухани мәдениетін жан-жақты негізде зерттейді[1].

Қазақ этнографиясы мен этнологиясында өшпестей із қалдырған тұлғалар, Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан, Мұхаммед–Салық Қарауылұлы Бабажан

Ыбырай Алтынсарыұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Қаныш Имантайұлы Сәтбай, Әлкей Хақанұлы Марғұлан, Жағда Бабалықұлы, Халел Арғынбай

Өзбекәлі Жәнібек, Ақселеу Сланұлы Сейдімбек, Серікбол Әділбекұлы Қондыбай сияқты тарихта орны ерекше ұлт қайраткерлері бар[2].

Ө.Жәнібековтің ұлттық қолөнерді зерттеудегі ерекшелігі – ол тапқан жаңалықтарын өндіріске енгізе білді. Өзі бұл туралы КСРО ҒА арнайы кеңесінде жасаған "Қазақтың дәстүрлі өнерін тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу" тақырыбындағы баяндамасында: «Қазақтардың дәстүрлі өнері біртіндеп жоғалып бара жатқан дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет түрі болып табылады. Сондықтан бұл өнерді жүйелі түрде, хронологиялық тәртіппен, дәуірлер мен мәдениеттердің, дәстүрлердің өзара байланысын ескере отырып зерттеп, оның кеңістіктегі орнын анықтап, асыл мұраларымызды халқымыздың әлеуметтік даму жолында болашаққа пайдалануымыз керек», – деп атап өткен[3].

Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарын зерттеп, оларды қайта жаңғыртуға ерекше көңіл бөлді. Оның бастамасымен «Музей – Сазген – Шеберхана» кешені құрылып, бұл ұлттық мәдениетімізде, аспапты-музыка өнерінде және аспаптану

ғылымы тарихында маңызды орын алды. 1980-жылдары Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен жүзеге асырылған «Музей – Сазген – Шеберхана» кешені ұлттық мәдениет, аспапты музыка өнері және аспаптану ғылымы тарихындағы ең ірі әрі маңызды жобалардың бірі болып саналады [4]. Бұл кешен арқылы ұмыт болған аспаптар қайтадан халық игілігіне айналды.

Жәнібеков ұлттық киімдердің сақталуы мен жаңғыртылуына ерекше мән берді. Оның «Қазақ киімдері» кітабы осы бағыттағы маңызды еңбектердің бірі болып табылады. Бұл кітапта қазақтың дәстүрлі киімдерінің тарихы, түрлері және олардың мәдени маңызы жан-жақты сипатталған[5].

Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың ұлттық киім үлгілеріне терең қызығып, оны зерттеген ғалым және "Қазақ киімі" атты еңбектің авторы болды. Ол ұлттық киімдерді тек зерттеп қана қоймай, сонымен қатар өз зерттеулерін тәжірибеде жүзеге асырды. Бұл туралы Ш. Елеуенов естелігінде былай деп жазған: "Адырна" ансамблінің өнерін көргенде байқағаным, артисттердің киімдері бұрынғыдай қарапайым, арзан оюлармен көмкерілген емес. Керісінше, олар қазақ халқының қолөнерінің шеберлігін, ине ұстау қабілетін паш ететін киімдер болды. "Тамақша", "кемер белбеу", "алтын тәжі", "сұлама", "күндік", "орама", "көксауыр", "мұрақ" деген атауларды естігенде, олар менің құлағымнан кіріп, санамда терең із қалдырды[6].

Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың көптеген ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының сақталуы үшін белсенді жұмыстар жүргізді. Ол қазақтың дәстүрлі мерекелері, ұлттық ойындары және салт-дәстүрлері туралы зерттеулер жүргізіп, оларды халық арасында насихаттауға көмектесті.

Қазақ қолөнерінің мәдениеті деген еңбегінде, Ө.Жәнібеков Қазақ қолөнерінің негізгі дәстүрлі түрлері тарих пен этнографиямен тығыз байланыстырады. Сонымен бірге қолөнер түрлері Қазақстанның оңтүстігіндегі стационарлық тұрғын үйлерді, ұстаханаларды және ұлттық киімдерді қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, республиканың мұражай қорларынан және жеке коллекциялардан 18-20 ғасырлардағы халық шеберлерінің туындылары жарыққа шығарады[7].

Ө.Жәнібеков «Жаңғырық» атты кітабында қазақ тарихы мен этнографиясына терең бойлайды. Бастапқы бөлімдерде Қазақстан аумағындағы тарихи-этникалық және мәдени процестердің эволюциясы мен сабақтастығы көрсетілген. Кітапта қазақтардың қоғамдық жүйесі, тұрмысы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері туралы баяндалады. Сонымен қатар, автор революцияға дейінгі кезеңдегі қазақтардың отырғыш егіншілігі туралы материалдарға назар аударады, халық қолөнері, дәстүрлі халықтық костюмдердің тағдыры мен даму жолдары, сондай-ақ тұрғын үй сәулеті мәселелері талқыланады. Музыкалық және би өнері бөлімі де ерекше қызығушылық тудырады, өйткені автор музыкалық аспаптарды қайта жасаумен тікелей айналысып, ұмыт болған әндер мен билерді жаңғыртуға, фольклорлық-этнографиялық ансамбльдерді ұйымдастыруға атсалысады. Кітапта автор өз зерттеулерінде тарихшылар мен этнографтардың назарынан тыс қалған қызықты мәліметтерді, нақты материалдар мен аңыздарды іздеп тауып, халықтың тарихын толықтыратын эпостар мен бейнелерді ашады. Әр бөлім кең иллюстрациялық материалдармен жабдықталған, оның ішінде көптеген фотосуреттер алғаш рет жарияланады[8].

Жәнібеков қазақ тілінің дамуына және оны кеңінен қолдануға айтарлықтай үлес қосты. Оның басшылығымен қазақ тілі мен әдебиетінің мәртебесін көтеру бағытында көптеген шаралар қабылданды. Ол қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде қолдауға және оның қоғамдағы рөлін нығайтуға бар күшін салды.

Ө.Жәнібеков қазақ халқының мәдени дамуына зор үлес қосып қана қоймай, сонымен қатар қазақ тілінің нағыз жанашыры әрі қолдаушысы болды. Ол ана тіліміздің мемлекеттік мәртебеге ие болуына өз күш-жігерін аянбай арнады. Бұл туралы академик Ә.Қайдар былай деп еске алады: «Өзағаң туралы көп айтуға болады, бірақ оның қазақ халқы үшін жасаған жақсылықтары мен игілікті істері ерекше. Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру жолында біз бірге еңбек

еттік. Ақтандақтарды ашуға қатысты көптеген пікірлер алмасатынбыз. Өзағанның ғылыми мұрасы — баға жетпес қазына. Қазақ тілі қоғамын құруға мен бастамашы болсам да, Өзағанның көмегі мол болды. Тілімізге мемлекеттік мәртебе беру — үлкен іс, және осы істің барлығына бағыт-бағдар көрсеткен Ө.Жәнібеков еді».

Қорытынды. Өзбекәлі Жәнібековтің қазақ этнологиясы мен мәдениетіне қосқан үлесі орасан зор. Оның ұлттық музыкалық аспаптарды жаңғыртуы, салт-дәстүрлерді сақтау және дамытуы, ұлттық киімдерді қайта жандандыруы және қазақ тілінің мәртебесін көтеруге бағытталған еңбектері бүгінгі ұрпақ үшін баға жетпес мұра болып табылады.

Оның бастамалары тек өткеннің естелігі ғана емес, сонымен қатар, болашақ ұрпақ үшін ұлттық мәдениетті сақтау мен дамыту жолындағы маңызды бағдаршам болып қала береді. Жәнібековтің қажырлы еңбегінің арқасында қазақ халқының мәдени құндылықтары ұмыт қалмай, жаңа буынға жетті. Ол ұлттық руханиятты нығайту жолында үлкен күрес жүргізіп, халықтың тарихи санасын жаңғыртуға өлшеусіз үлес қосты.

Бүгінде оның еңбектері ғылыми-зерттеу жұмыстарында кеңінен қарастырылып, этнология, тарих, мәдениеттану салаларында маңызды дереккөзіне айналды. Оның ұлттық мұраны сақтау мен дамытуға қосқан үлесі болашақ ұрпақ үшін де өзекті болып қала бермек. Өзбекәлі Жәнібековтің өмірі мен қызметі қазақ халқының мәдениеті мен ұлттық бірегейлігін сақтауға арналған үлгі-өнеге ретінде мәңгілікке тарихта қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://qazaqadebiati.kz/27261/arheologiya-zh-ne-etnologiya>
2. Жәнібеков У. Первые этнографы Казахстана. — Алматы: Білім, 2002.-136 с.
3. ҚР ОММ. 2238-қ., 1-т., 103-іс.
4. <https://kazmuseum.kz/t-l-a/item/2283-ozbekali-zhanibekov-lt-madenietin-lykta-an-dara-t-l-a>
5. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. — Алматы : Өнер, 1996. - 189 б.
6. Ө.Жәнібек. Жарияланбаған жазбалар мен ол туралы естеліктер. — Алматы: Арыс, 1999. — 240 б.
7. Жәнібеков У. Культура казахского ремесла. -Алма-Ата: Өнер, 1982.-144 с.
8. Жәнібеков У. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. - Алма Ата: Өнер, 1991.- 304 с.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС ОРНАТУ

Қайнарбаева А.Қ.

«Саз және ән» кафедрасының аға оқытушысы, ҚР мәдениет қайраткері
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
kainar.aigul@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада музыка сабағында пәнаралық байланыс орнатудың маңыздылығы мен оның тиімділіктері қарастырылады. Музыка пәні мұғалімі 30 жылдық педагогикалық тәжірибесі негізінде музыка пәнін оқыту барысында әдебиет, тарих, математика, биология және психология сияқты басқа пәндермен өзара байланысты қалай тиімді орнатуға болатыны туралы ой бөліседі. Мақалада әр пәннің музыкалық білім беру процесіндегі рөлі, оқушылардың шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттерін дамытудағы пәнаралық байланыс әдістері түсіндіріледі. Әдебиет пен музыканың, тарих пен музыканың, математика мен музыканың байланысы арқылы оқушылардың білімін тереңдету және олардың ойлау қабілетін арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар беріледі. Музыка пәні мен басқа пәндердің өзара байланысы оқушыларға жан-жақты білім алуға, сондай-ақ өнер мен ғылым арасындағы тығыз байланысты түсінуге мүмкіндік

береді. Бұл зерттеу музыка сабағының мазмұны мен әдістемесін жетілдіруге, білім беру жүйесін жаңғыртуға септігін тигізеді

Кілт сөздер: Музыка сабағы, пәнаралық байланыс, шығармашылық қабілеттер, әдебиет, тарих, математика, биология, психология, білім беру, музыкалық білім, педагогикалық тәжірибе, оқушылардың дамуы, интеграция, өнер және ғылым.

Abstract. The interdisciplinary connection in music education plays a crucial role in expanding students' knowledge and fostering their creative and intellectual development. This article examines the importance and effectiveness of integrating music with other disciplines such as literature, history, mathematics, biology, and psychology. The author highlights the practical methods of establishing interdisciplinary links in music lessons, focusing on the benefits this integration brings to students' overall educational process. By analyzing the connections between music and these subjects, the article illustrates how interdisciplinary teaching not only deepens students' understanding of music but also enhances their critical thinking and creativity. Ultimately, the research emphasizes the value of interdisciplinary connections in fostering a comprehensive and well-rounded educational experience for students.

Key words: music education, interdisciplinary connection, creative abilities, literature, history, mathematics, biology, psychology, education, musical knowledge, pedagogical experience, students' development, integration, arts and sciences.

Музыка пәні – бұл тек дыбыс пен ырғақтарды игеруден ғана тұратын өнер емес, ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, мәдениет пен өнердің маңыздылығын түсіндіру, эстетикалық құндылықтарды қалыптастыру үшін маңызды құрал. Дегенмен, музыка сабағында пәнаралық байланыс орнатудың маңызы да ерекше. Әрбір пәннің өзіне тән ерекшеліктері мен мазмұнын ескере отырып, пәнаралық байланыс орнату оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, білім деңгейін тереңдетуге көмектеседі. Осы тұрғыда менің 30 жылдық тәжірибемде пәнаралық байланыстың тиімділігі айқын көрініс тапты. Бұл мақалада мен музыка сабағында пәнаралық байланыс орнатудың әдістері мен артықшылықтары туралы сөз қозғаймын. Қазіргі білім беру жүйесінде пәндер арасындағы интеграция мен пәнаралық байланыс маңызды орын алады. Әсіресе, музыка пәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда ерекше рөл атқарады. Алайда, музыка сабағының маңыздылығы тек оның өнер мен шығармашылық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар басқа пәндермен тығыз байланысты орнату арқылы да айқын көрінеді. Әдебиет, тарих, математика, биология, психология сияқты пәндермен пәнаралық байланыс орнату оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, жалпы білім деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда, музыка сабағында пәнаралық байланысты тиімді пайдалану оқушылардың шығармашылық және интеллектуалдық дамуына маңызды әсер етеді. Мақалада пәнаралық байланыс орнатудың әдістері мен оның білім беру процесіндегі маңыздылығы талқыланады.

1. Музыка сабағында пәнаралық байланыс дегеніміз не?

Пәнаралық байланыс орнату – бұл бір пәннің білімін басқа пәндермен үйлестіру арқылы, олардың өзара байланысын түсіндіріп, білім алушылардың ой-өрісін кеңейту. Музыка пәні өзінің табиғаты бойынша басқа пәндермен жиі және тиімді байланыс орната алады. Осының нәтижесінде музыка сабағында оқушылар тек дыбыс пен ырғақтарды үйреніп қана қоймайды, сонымен қатар әдебиет, тарих, математика, биология, психология және басқа да ғылым салаларын түсінуге, оларды өмірмен байланыстыра отырып талдауға мүмкіндік алады.

2. Музыка мен әдебиет арасындағы пәнаралық байланыс

Әдебиет пен музыка арасындағы байланыс – өте терең әрі көпқырлы. Ән мәтіндері мен поэзия арасындағы ұқсастықтар, олардың құрылымы, ырғақтары мен тілдік экспрессиялары музыка сабағында әдеби шығармаларды зерттеу арқылы оқушыларға жаңа көзқарас қалыптастырады. Мысалы, белгілі бір әдеби шығарманы музыкалық туындыға айналдыру арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттері дамиды,

сонымен қатар әдебиетке деген қызығушылықтары артады. Осылайша, музыка сабағы әдебиетпен тығыз байланысып, оқушыларды екі саланы терең түсінуге үйретеді.

3. Музыка мен тарих арасындағы пәнаралық байланыс
Музыка өзінің дамуы барысында әртүрлі тарихи кезеңдер мен оқиғалармен байланысты. Осы кезеңдердегі музыкалық стильдер мен жанрлардың әлеуметтік, саяси, мәдени жағдайлармен тығыз байланысын оқушыларға түсіндіру, олардың тарихи санасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, Ренессанс дәуіріндегі музыкалық стиль мен сол кездегі қоғамның рухани ізденістерін салыстыру, Барокко және Романтизм кезеңдеріндегі музыка мен қоғамның өзгерістерін талдау оқушылардың музыканы тек өнер ретінде емес, сонымен қатар тарихи және мәдени құбылыс ретінде қабылдауына ықпал етеді. Бұл пәнаралық байланыс арқылы студенттер өздерінің тарихқа деген қызығушылықтарын арттырып, тарих пәнін тереңірек түсінеді.

4. Музыка мен математика арасындағы пәнаралық байланыс
Музыка мен математика арасындағы байланыс табиғи және айқын. Музыкадағы ырғақтар мен өлшемдер, музыкалық интервалдар мен гармониялар математикалық пропорцияларға негізделген. Математика пәні мен музыка сабағын біріктіре отырып, музыканың математикалық құрылымын талдау, музыкалық ритмдерді есептеу арқылы студенттер екі пәннің ортақ тұстары мен байланысын аша алады. Бұл, әсіресе жоғарғы санатты студенттер үшін маңызды, өйткені олар математикалық ұғымдарды шығармашылық тұрғыда қолдана отырып, музыкадағы құрылымды терең түсінеді.

5. Музыка мен биология арасындағы пәнаралық байланыс
Музыка мен биология арасындағы байланыс адам ағзасының музыканы қабылдау механизмдеріне негізделген. Музыкалық дыбыстар мидың, жүйке жүйесінің және жүрек-қан тамырлар жүйесінің жұмысын қалай ынталандыратыны туралы ғылыми зерттеулер көп. Музыка сабағында бұл байланысқа назар аударып, студенттерге музыканың адамның физиологиясына әсерін түсіндіру, олардың биология пәніне деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, музыканың психоэмоционалдық әсері мен психологиямен байланысы арқылы студенттер музыканың денсаулыққа қаншалықты пайдалы екендігін анықтап, оны терапевтік мақсатта қолдану тәсілдерімен таныса алады.

6. Музыка мен психология арасындағы пәнаралық байланыс
Психология мен музыка арасындағы байланыс адамның эмоциялық және психоэмоционалдық жағдайына байланысты. Музыка тыңдау кезінде адамның көңіл-күйі, сезімдері өзгереді. Бұл пәнаралық байланыс психология пәнін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Музыканың әсері мен адам миының жұмысын зерттеу, оның ішінде музыка тыңдаудың психоэмоционалдық артықшылықтарын түсіну – жоғарғы санатты студенттер үшін өзекті тақырып. Олар музыка арқылы өздерінің психологиялық жағдайларын бақылап, эмоцияларын реттеуді үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Ғабдуллина, Г. (2016). Жалпы білім беретін мектепте музыка сабағында пән аралық байланыс мәселелері. Алматы: Қазақ университеті.

Бұл кітапта музыка сабағында пәнаралық байланыстарды ұйымдастырудың әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Шапшаң, Ә. Ә. (2014). Мектепте музыкалық тәрбие: Теориясы мен практикасы. Алматы: Рауан.

Музыкалық білім беру мен басқа пәндер арасындағы өзара байланыс мәселелері осы еңбекте жан-жақты талданған.

Тұрғынбаева, С. М. (2012). Музыкалық білім беру: әдіснамасы мен теориясы. Астана: Фолиант.

Музыка пәні мен басқа пәндер арасындағы пәнаралық байланысқа қатысты маңызды ғылыми зерттеулер.

Нұрмұханова, А. (2017). Музыка пәні және мектептегі басқа пәндермен байланыс. Қазақ педагогикалық университетінің ғылыми журналы.

Музыка мен басқа пәндердің байланысы жөнінде педагогикалық зерттеулер.

Алдамбергенова, Ж. (2018). Мектепте музыка және көркем еңбек пәндерінің пән аралық байланысы. Алматы: Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.

Көркем еңбек пен музыка пәндерінің байланысы туралы терең зерттеу.

Бейсенбаева, С. К. (2011). Қазақ музыкасының тарихы: Әдістемелік құрал. Алматы: Білім.

Қазақ музыкасының тарихын оқып-үйренуде және пәнаралық байланыс орнатуда қолданылатын әдістемелік құрал.

Әлемдік жазушылар мен ғалымдардың еңбектері:

Gardner, H. (1993). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.

Гарднердің теориясы әр түрлі интеллект түрлері мен олардың әр түрлі пәндермен байланысы туралы, соның ішінде музыка туралы да түсінік береді. Бұл пәнаралық байланыс орнатуда маңызды.

Eisner, E. W. (2002). *The Arts and the Creation of Mind*. New Haven: Yale University Press.

Өнердің, соның ішінде музыканың балалардың интеллектуалды дамуына әсері туралы зерттеулер жүргізілген. Бұл еңбекте музыка мен басқа пәндер арасындағы креативті байланыс қарастырылады.

Petrie, H. G. (1993). *Music and Child Development*. New York: HarperCollins.

Музыка мен баланың дамуы арасындағы тығыз байланысты зерттейді, музыка мен білім беру саласындағы пәнаралық байланысқа қатысты көптеген идеяларды ұсынады.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Выготскийдің еңбегі музыкалық білім беру мен басқа пәндер арасындағы өзара байланысты терең түсіндіреді. Оның мәдени-тарихи теориялары пәнаралық байланыстарды түсінуге мүмкіндік береді.

Bruner, J. S. (1960). *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Брунердің бұл кітабы білім беру үдерісінде пәнаралық байланыстарды орнатудың маңыздылығын талқылайды. Музыка мен басқа пәндер арасындағы байланыс туралы теориялық негіздер ұсынады.

Davidson, J. W., & Faulkner, R. (Eds.) (2010). *Music and Dementia: From Cognition to Therapy*. New York: Oxford University Press.

Музыканың когнитивті және терапиялық аспектілерін зерттейді, бұл музыканың басқа пәндермен байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Chaffin, R., & Imreh, G. (2002). *The Art of Piano Performance: A Cognitive Approach*. New York: Oxford University Press.

Музыкалық қабілеттерді дамыту үшін когнитивті тәсілдерді қолданудың әдістемелері мен теориялары, бұл музыка мен басқа пәндер арасындағы байланыс туралы маңызды түсініктер береді.

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ И СУЩНОСТЬ УЧЕБНОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ВАЖНЕЙШЕЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ.

Жолдыбаева Гүлнұр Таңатарқызы
магистр, аға оқытушы

Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент

Әбдурахит Мерей Құдайқұлқызы
магистр, аға оқытушы

Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент

Mariestu77@gmail.com

Жайлаубай Ақидар Мүсірқызы
магистр, аға оқытушы

Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент

Mariestu77@mail.ru

Сахова Сандугаш Орынбаевна
магистр, оқытушы

Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент

Аңдатпа. Бұл мақалада оқу процесінде жаңа оқыту құралдарының тиімді пайдаланылуына байланысты жаңа технологияларды жасау қажеттілігі қарастырылады. Ақпаратты қабылдау мен өңдеу процестері қарастырылады, сондай-ақ визуалды көрнекіліктердің білім беру процесіндегі маңыздылығы талданады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың психологиялық, педагогикалық және эстетикалық аспектілеріне ерекше көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, оқу материалдарын тиімді құрудың принциптері мен оларды құрылымдаудың негізгі блоктары сипатталады.

Кілт сөздер: Ақпараттық технологиялар, білім беру процесі, визуалды көрнекілік, психологиялық әсер, оқыту әдістері

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость создания новых технологий в связи с появлением новых средств обучения и их эффективным использованием в образовательном процессе. Анализируются процессы восприятия и обработки информации, а также роль визуальных наглядных пособий в учебной деятельности. Особое внимание уделяется психологическим, педагогическим и эстетическим аспектам применения информационно-коммуникационных технологий. Также описываются принципы создания эффективных учебных материалов и основные блоки их структурирования.

Ключевые слова: Информационные технологии, образовательный процесс, визуальная наглядность, психологическое воздействие, методы обучения

Abstract. This article discusses the necessity of developing new technologies in response to the emergence of new educational tools and their effective use in the learning process. It examines the processes of information perception and processing and analyzes the role of visual aids in education. Special attention is given to the psychological, pedagogical, and aesthetic aspects of using information and communication technologies. Additionally, the article describes the principles of effective educational material development and the main blocks for structuring it.

Key words: Information technology, educational process, visual representation, psychological impact, teaching methods

Возникновение новых средств обучения побуждает к созданию новых технологий с учетом возможностей их эффективного использования.

Процесс восприятия учебной информации следует рассматривать как процедуру отбора, сопоставления и выделения той ее части, которая является действительно новой для обучаемого, расширяет его представления в той или иной области или сфере.

Для эффективного использования информации в учебном процессе необходимо, чтобы она отвечала определенным требованиям. Так, она должна быть, конечно же, релевантной, то есть на самом деле относящейся к целям обучения; должна быть структурированной, что предполагает обработку информации по подцелям и задачам; доступной - изложенной понятным языком (кодом), с использованием наглядного способа предоставления информации. Последнее особенно важно с точки зрения основных функций человеческого мозга.

Передача информационных сообщений в учебном процессе - это не просто их транслирование, она включает в себя, как правило, интерпретацию преподавателя с отбором содержания, кодированием сообщений с определенным порядком в изложении.

Обучение это также и познавательный процесс. Он характеризуется такими критериями, как ощущение, восприятие, внимание, память, мышление, речь и т.п. В этой связи понятно, почему дидактическая цель каждого учебного занятия, сформулированная преподавателем и определяющая как его действия, так и работу обучаемого, реализуется сплошь и рядом через средства визуальной наглядности (графические).

Средство визуальной наглядности, или наглядное пособие, является вторичным документом по отношению к исходной информации. Оно являет собой некоторую информационную модель, отображающую и замещающую исходную информацию в простой и удобной для познания форме. Наглядное пособие отображает обычно как структуры и функции реальных объектов, так и объектов, непосредственно не воспринимаемых, т.е. выступает в качестве модели материального предмета или абстракции (материализованной, знаковой).

Есть еще несколько классификационных оценок средств визуальной наглядности. Так, визуальная информация по-разному бывает связана с вербальной информацией. Если считать, что вербальное сопровождение представляет собой неотъемлемую часть иллюстративного материала (в том числе тексты в самом иллюстративном материале), то может быть четыре варианта раскрытия смысла вербального и наглядного материала.

В первой группе нет выраженного отношения художника к изображаемому, то есть целенаправленного анализа. Для второй группы присущ отбор деталей и наличие тенденции к изображению не только внешних, но и скрытых качеств объекта, а также связей и отношений между объектами, третья группа отличается избирательным выявлением взаимодействий объектов. Для четвертой группы показательна ориентация на выражение внутренних, скрытых от прямого наблюдения качеств изображаемого и связей между объектами.

В подавляющем большинстве случаев невозможно использовать готовые иллюстративные материалы из научно-технической, справочной и другой литературы.

Способ кодирования информации должен соответствовать целям ее предъявления, методу обучения, уровню знаний обучающихся. В качестве целей использования наглядных средств могут быть: обобщение, сравнение, анализ, систематизация, детализация, синтез, абстракция, приобретение зрительного опыта, развитие наблюдательности и т.д.

Известно, что система знаний, умений и навыков у любого человека нарабатывается постепенно. Причем обычно знания после изучения материала каждой темы каждого занятия являют собой довольно самостоятельную подсистему с вполне определенной целью и четко выраженной структурой. Такие знания в качестве отдельной подсистемы включаются в общую систему знаний обучаемого в результате новых связей и отношений или путем перевода ранее усвоенных знаний на более высокий уровень их уяснения.

Исследования показывают, что преподаватель, проектируя любое занятие, должен иметь четкие ответы на ряд нижеследующих вопросов:

Что должен усвоить обучаемый в ходе занятия? То есть, в сущности, преподаватель должен заранее четко представлять для себя содержание учебной информации, которую ему предстоит изложить, а обучаемому - усвоить.

Какие информационные связи между элементами информации необходимо создать в сознании обучаемых?

В результате ответов на два первых вопроса должна быть сформирована структура учебной информации так, как ее понимает преподаватель.

В какой последовательности сообщать новую информацию, какую логику изложения для этого выбрать?

Очерчивая круг вопросов для изучения, учебная программа не ограничивает преподавателя в отборе учебной информации по той или иной теме. В рамках программы и выделенного времени преподаватель может изменять объем информации в широком диапазоне.

Ответ на вопрос о том, что должен усвоить обучаемый, известен - это объем информации, необходимый и достаточный для выполнения обучаемым в последующем любого действия в соответствии с целями обучения. Иначе на любой, представляющий значимость с точки зрения целей обучения вопрос, обучаемый, после усвоения им информации на соответствующем уровне, должен суметь ответить определенным действием (опознать, воспроизвести, сконструировать и т.п.).

Понятно, что всех связей и отношений бесчисленное множество и охватить их потому невозможно. Это хорошо известное противоречие между возможностью выделения множества структурных связей элементов изучаемого объекта и ограниченностью сообщаемой информации об этом объекте. Оно однако устраняется выбором структуры информации, отражающей наиболее существенные связи и отношения и способствующей достижению целей обучения. Ответ на вопрос о том, какие связи и отношения элементов объекта изучения будут существенными, зависит не только от наличия их самих, но и от того, в какой вид человеческой деятельности включен тот или иной объект, как и для чего он используется, с какой точки зрения изучается.

С другой стороны, требование оптимальности должно соблюдаться и в последовательности изложения учебной информации, которая даже в условиях одной и той же структуры может изменяться в довольно широких пределах, отчего возникает одно противоречие - между множеством возможных последовательностей изложения и необходимостью выбора одной из них.

Оптимальная структура учебной информации для учебного процесса должна разрабатываться преподавателем обязательно с учетом соответствующих принципов. Все они представлены в виде блоков.

Блок 1. Смысл данного блока в исключении из учебной информации всего, без чего обучаемый вполне могут обойтись. Критерий минимизации: совершенен не тот учебный план или программа, к которым нечего добавить, а те, из которых нечего изъять.

Блок 2. Он обращает внимание на объективно существующие связи, т.е. на те, что реально существуют в объекте и информация о которых обязательно должна быть усвоена обучаемыми.

Блок 3. Указывает на обеспечение соответствия структуры содержания учебной информации истории изучаемого объекта. Соблюдение принципа дает возможность проследить причины возникновения и характер развития объекта изучения.

Блок 4. Напоминает о важности соблюдения логичности в изложении материала, т.е. отражения в структуре информации причинно-следственных связей между элементами объекта познания.

Блок 5. В нем зафиксирован принцип подчиненности, которая отражает иерархическую структуру информации.

Блок 6. Констатирует важность соответствия структуры учебной информации характеру практической деятельности, к которой готовится обучаемый.

Блок 7. Обращает внимание на необходимость соответствия структуры учебной информации закономерностям познавательной деятельности, в частности, закономерностям восприятия, памяти, мышления.

Информационно-технические средства обучения не могут развиваться сами по себе. Они должны стать органической частью всего научно обоснованного учебного процесса в высшей школе. Причем первичным должен быть рациональный творческий труд преподавателя, его индивидуальный опыт.

Учет психолого-педагогических параметров как критериев оценки знаний и деятельности педагога должен оставаться важнейшим условием при рационализации процесса обучения.

Эстетика программного продукта наряду с обучением оказывает влияние на психическое и эмоциональное состояние обучаемых. При этом необходим учет физиологических особенностей восприятия человеком различных эффектов оформления программы.

Как известно, теплые цвета способствуют возбуждению и действуют как раздражители в порядке убывания интенсивности воздействия: красный, оранжевый, желтый. Холодные цвета успокаивают, вызывают сонное состояние. Нейтральными являются светло-розовый, серо-голубой, желто-зеленый, коричневый цвета. Очень важно правильное сочетание цвета знака и цвета фона, так как они существенно влияют на зрительный комфорт. Некоторые пары цветов могут привести к стрессу (например, зеленые буквы на красном фоне). Наиболее хорошо воспринимаемые сочетания цветов шрифта и фона: белый на темно-синем, лимонно-желтый на пурпурном, черный на белом, желтый на синем. Любой фоновый рисунок повышает утомляемость глаз обучаемого и снижает эффективность восприятия материала. Включение в качестве фонового сопровождения несоответствующих звуков (песен, мелодий) приводит к быстрой утомляемости обучаемых, рассеиванию внимания и снижению производительности обучения.

При исследовании формы символов было выявлено, что наиболее быстро и точно распознаются символы, контур которых имеет резкие перепады. Например, треугольник и прямоугольник опознать значительно легче, чем многоугольник или овальные фигуры. По точности распознавания простейшие фигуры располагаются в следующем порядке: треугольник, ромб, прямоугольник, круг, квадрат.

При использовании текста необходимо помнить, что прописные буквы воспринимаются тяжелее, чем строчные; лучше воспринимаются цифры, образованные прямыми линиями.

Большое влияние на подсознание человека оказывает мультипликация. Ее воздействие гораздо сильнее, чем действие обычного видео. Четкие, яркие, быстро сменяющиеся картинки легко вкладываются в подсознание. Причем замечено, чем короче воздействие, тем оно сильнее. Любой несоответствующий анимированный объект понижает восприятие материала, оказывает сильное отвлекающее воздействие, нарушает динамику внимания.

Эстетические требования к информационным образовательным ресурсам не обязательны к учету и соблюдению и носят рекомендательный характер. Вместе с тем нужно отметить важность придерживаться одних и тех же эстетических позиций при создании ИОР–информационно-образовательного ресурса.

Использованная литература:

1. Брунер Дж. Психология познания: Как мы понимаем окружающий мир. – М.: Питер, 2020.
2. Майер Р. Когнитивные принципы мультимедийного обучения. – СПб.: Питер, 2019.

3. Sweller J. Cognitive Load Theory and Instructional Design. – Educational Psychology Review, 2018.
4. Clark R., Mayer R. e-Learning and the Science of Instruction. – Wiley, 2021.
5. Norman D. The Design of Everyday Things. – Basic Books, 2013.

ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Іңкәрбеков Д.Б.

Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. В статье повышение физической подготовки молодежи средствами волейбольного спорта

Ключевые слова: подготовка спортсмена - это педагогический процесс, целью которого является обучение и совершенствование технических навыков, развитие физических, нравственных и волевых качеств, достижение высоких спортивных результатов.

Abstract. The issues increasing the physical training of youth by means of volleyball sports

Key words: Training of an athlete is a pedagogical process, the purpose of which is to train and improve technical skills, develop physical, moral and volitional qualities, and achieve high sports results.

Волейболшыларды дайындау жүйесі жоғарғы спорттық нәтижелерге қол жеткізуді көздейтін факторлардың бірыңғай кешенін көрсетеді. Бұл кешенге келесі өзара байланысты компоненттер кіреді: көп жылдық дайындық мақсаттары мен міндеттері, көп жылдық дайындықтың бүкіл кезеңіне спортшылардың топтық-индивидуальдық мінездемелері, көп жылдық дайындық кезеңдері бойынша белгілі бір кезеңге педагогикалық іс-әрекеттер кешені, көп жылдық жаттықтыру процесінің бағдарламалануы және оның тиімділігін бағалау үшін нормативтер кешені, жарыстардың бағдарламалануы, қалпына келтіру-профилактикалық шаралар, дайындықтың материалды-техникалық жарақтануы, жаттықтырушылардың квалификациясын жоғарылату, спортшының жеке қасиетін қалыптастыру.

Спорттық жаттықтыру спортшыларды дайындаудың барлық құрамдас бөліктері бойынша міндеттер табысты шешілген жағдайда ғана тиімді болады. Спортшыны жаттықтыру – бұл мақсаты техникалық тәсілдерге үйрету мен оларды жетілдіру, физикалық, моральдық және ерікті қасиеттерді дамыту, жоғарғы спорттық нәтижелерге қол жеткізу болып табылатын педагогикалық процесс.

Жаттықтыруда үш негізгі жағдайды бөліп көрсетуге болады: бағдарламалау, құралдар мен тәсілдер, кешенді бақылау.

Көпжылдық жаттықтыру процесін бағдарламалау көздейді:

- ойын тәсілдерінің көлемі мен әдіс-тәсілдік мазмұнының анықталуы;
- ойын тәсілдері мен тактикалық іс-қимылдарды үйретудің кезектілігін белгілеу;
- волейболшылардың жарыстық іс-қимылының бүтіндей сипатын есепке ала отырып, жаттығулар компоненттерінің өзара байланысты жүйелерінің анықталуы;
- көпжылдық аспектіде дайындық түрлеріне уақыт арақатынасының белгіленуі (спорттық резервтер және жоғарғы разрядты командалар).

Волейболшылардың табысты дайындығы үшін спортшылардың жасы мен дайындығына сәйкес келетін физикалық сапаны дамыту, тиімді әдіс пен тәсілді үйрету, ойын функцияларын және жеке қабілеттіліктерді есепке ала отырып, ойын дағдыларын жетілдіру, психологиялық дайындықты жетілдіру, жылдық, апталық циклдағы жаттығушылық жүктеменің құрылымы мен динамикасының тиімді құралдары мен

тәсілдерін анықтау маңызды. Кешенді бақылау жаттығу процесінің сапасын бағалау, бағдарламаны түзету және жаттығушылық іс-әрекет жүйесін бағалау үшін ақпарат алуға әрдайым мүмкіндік береді.

Оған қосылады:

-бағалау нормативтері;

-марфологиялық белгілері мен функционалдық жағдайы бойынша талаптар;

-физикалық,

техникалық,

тактикалық және интегралдық дайындық бойынша нормативтер;

-арнайы білім деңгейі бойынша талаптар;

-көпжылдық дайындық кезеңдері мен жекелеген жылдық циклдардың аяқталуындағы талаптар кешені;

-спортшыларды көп жылдық дайындық бағдарламасы мен міндеттерімен тығыз байланысты бірыңғай бүкілодақтық спорттық сынаптама талаптары.

Бағдарламалау, құралдар мен тәсілдер, кешенді бақылау жаттығудың барлық компоненттерін қамтиды: әдістік, тәсілдік, физикалық, теориялық, психологиялық, интегралдық дайындық.

Волейболшылардың жаттығуы – спорттық жаттықтырудың барлық жүйесі сияқты белгілі бір принциптер мен заңдылықтарға және ең бірінші кезекте дене тәрбиесінің методикалық принциптері мен спорттық жаттықтыру заңдылықтарына бағынатын және жоғарғы спорттық нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған педагогикалық процесс.

Спорттық жаттықтырудың методикалық принциптері келесілер: белсенділік, жүйелілік, көрнекілік, индивидуальдылық, прогрессивтілік.

Саналылық пен белсенділік принципі оқуға белсенді және қарым-қатынасты, жаттықтырудың мақсатын, міндеттерін, зерттелінетін материалдық құралдары мен тәсілдерін терең түсінуді көздейді.

Волейболды үйренуге деген тұрақты көзқарас маңызды роль ойнайды. Физикалық дайындық деңгейін жоғарлатуда теориялық білім, әдіс, тәсілді игеруде танымның ролі үлкен. Әдістік амал немесе тәсілдік іс-әрекетті табысты түсіндіріп, жақсы көрсетуге болады, бірақ олардың мәнін терең түсінбей волейболшы оларды игерудің жоғарғы сапасына ешқашан қол жеткізе алмайды. Әсіресе бұл ойын әдісіне қатысты.

Волейболшы өз іс-әрекетінің нәтижесін білуі тиіс, тапсырманы орындаудың қандай баға алатынын, қай жерде қателік жіберетінін және олардың себебін білуі тиіс. Бұның барлығы белгілі бір қорытынды жасау мен талдауға, кезекті жерде тапсырманы табысты орындауға көмектеседі. Спортшы ағзада жүретін физиологиялық және психикалық процестерді түсінуі, өзінің жұмысқа қабілеттілігін субъективті және объективті бағалау мен бақылай алуы тиіс. Қорытындысында волейболшылар жаттықтыруда, жарыстарда табысты көрінуге мүмкіндік беретін білім мен тәжірибе қорын алады.

Жүйелілік принципі көпжылдық білім процесінде, сондай-ақ жекелеген циклдар ағымында талаптарды арттыру, жаттығулар мен қайталаудың тұрақтылығын көздейді. Жаңа әдістік амалды немесе тәсілдік іс-әрекетті үйрене отырып, міндетті түрде бұрын игерілгендерге сүйену керек. Үйретілетін әдістік амалдар мен тәсілдік іс-әрекеттердің күрделілігін бірте-бірте жеңуге талпыну керек.

Жүйелілік принципі жаттығулардың тұрақтылығын және жүктеме мен демалыстың тиімді кезектесуін көздейді. Жаттығулардың саны аптасына 3-4 тен кем болмауы тиіс, қарама-қарсы жағдайда ойын әдісі мен тәсілін игерудің нәтижелері жөнінде айтуға болмайды. Жүктеме демалыспен кезектесуі тиіс, бұл қалпына келтіру процестерінің заңдылықтарымен талап етіледі. Жаттығулардың максимальды саны мен олардың ұзақтылығын анықтағанда бұл басшылыққа алынады.

Қайталау үлкен роль ойнайды. Қайталаусыз дағдыны қалыптастыруға болмайды. Қайталау процесі дағды икемділігіне қол жеткізу үшін тәсілдер мен іс-әрекеттер орындалатын жаттығулар мен шарттарды түрлендіру керек.

Көрнекілік принципі әдіс пен тәсілге үйретудің табыстылығын алдын-ала анықтайды. Үйренудің бастапқы кезеңінде бұл принципті сақтау үйретілетін тәсілдер мен іс-әрекеттер жөнінде дұрыс жағдайды қалыптастыру үшін маңызды. Жетілдіру кезеңінде көрнекілік принципі тәсілдер мен іс-әрекеттерді мұқият талдауға, қатені ашуға және жетілдіру жолын белгілеуге көмектеседі. Қазіргі кезде спортшының қызметі жөнінде оперативтік ақпарат кең тараған (волейболшы үшін бұл секіру биіктігі, допты соғу күші, допты берудің дәлдігі, шабуылшы соққының дәлдігі, допты бір-біріне өткізу және спортшының тактикалық іс-әрекетінің дәлдігі т.б.). Жаттықтырушыға бұл кезде үлкен көмекті әртүрлі приборлар мен арнайы қондырғылар: видеоманитофондар, киноға түсіруші аппараттар, тақталар, алаң макеті, кинограммалар, өлшеуіш аппараттар көрсетеді. Мұнсыз жоғарғы деңгейде оқу-жаттығу жұмысын жүргізу мүмкін емес.

Индивидуальдылық принципі барлық тапсырмалардың спортпен айналысушылардың мүмкіндіктеріне, яғни олардың жасына, жынысына, дайындығына және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келуінен көрінеді.

Волейболшының шеберлік деңгейіне қойылатын талаптар қазір мынадай, яғни жүйелік көпжылдық дайындықсыз бұл деңгейге қол жеткізу мүмкін емес. Қазіргі кезде көпжылдық дайындық жүйесі келесі жастағы волейболшылардың дайындығын қосады: 7-10 жас (волейбол), 10-18 жас (жасөспірімдік спорттық коллективтер), 18-20 жас (жастар), 28-30 жылға дейін (жоғарғы разрядтағы командалар).

Волейболшыларды ойын әдісіне үйретуде қойылатын негізгі талап- тиімді әдісті игеру. Бұл үшін физикалық дамудың, жоғарғы жүйке қызметінің, еркіндіктің белгілі бір деңгейі қажет. Қарсы жағдайда әдісті игеру қиынға соғады. Бұны болдырмау үшін әрбір тәсіл үшін ерекше тән физикалық қабілеттілікті дамытуға арналған арнайы жаттығулар қолданылады.

Қол жеткізу оқу-жаттығу процесінің индивидуальдылығын көздейді. Бұл жаттықтырушы бір міндетті шешкенде спортпен айналысатындардың ерекшеліктерін есепке ала отырып, құралдар мен тәсілдерді таңдауынан көрінеді. Бастапқы кезеңде әдісті игеру барлығы үшін бірдей жүреді. Оны жетілдіру міндетті түрде айналысатындардың индивидуальды ерекшеліктерін есепке ала отырып, жүзеге асырылуы тиіс. Тәсілдік дайындықтың алғашқы кезеңі әмбебап лозунгімен жүреді, яғни айналысатындардың барлығы тең деңгейде барлығын жасайды. Одан әрі айналысатындардың үйренуіне қарай, олардың индивидуальды ерекшеліктеріне, бейімділігі мен қабілеттілігіне қарай жаттықтырушы әрқайсысына оның топтағы ойын қызметін анықтайды.

Спорт мектебіндегі жоғарғы жастағы, жоғарғы разрядтағы командадағы волейболшылар үшін оқу-жаттықтыру процесі командадағы ойын функциясын есепке ала отырып, жеке сипатта болады. Әсіресе бұл жарыстарға, оқу-жаттығу жиындарына, сондай-ақ құрама командалармен жұмыста нақты көрінеді.

Үдемелілік принципі әдіс пен тәсілдерді берік игеру базасында жүктеме көлемінің ұлғаюы мен интенсивтілігін, тапсырманың күрделену жүйесін көздейді.

Оқу процесінде физикалық, әдістік, тәсілдік дайындық бойынша тапсырмалар күрделенеді, жаттығулар орындалатын шарттар өзгереді, арнайы қондырғыларды қолданумен жаттығулар енгізіледі.

Спорттық жаттықтырудың мазмұнын анықтау.

Спорттық жаттықтырудың мазмұнын анықтау мен міндеттерін қалыптастырудың негізінде волейболшылардың жарыстық-ойындық іс-қимылдарының құрылымы мен оның тиімділігіне мүмкіндік беретін факторлар жатыр.

Жарыстық-ойындық іс-қимылдарының құрылымы бұл бүтін бір жүйеге біріктірілген құрамдас бөліктердің қосындысы (іс-қимылдар мен әрекеттер). Мұнда алдымен, спортшылардың әдістік-тәсілдік іс-қимылдар жиынын таңдау мен оларды ойын жағдайында тиімді пайдалану іскерлігіне назар аудару қажет. Волейболдағы жарыстық іс-қимылдардың негізгі құрамдас бөліктері әдістік амалдар болып табылады және

қарсыласымен жарыстық сайыстың құралы қызметін атқарады, ал тәсілдік амалдар осы сайысты ұйымдастыру түрі болады.

Волейболшылардың жарыстық ойын әрекетінің тиімділігіне ықпал ететін факторлар:

- спортшылардың (көлемі, көптүрлілігі) әдістік ойын амалдарымен (қорғаныс пен шабуылдағы әдіс құралдары) жабдықталуы;

- спортшылардың (көлемі, көптүрлілігі) тәсілдік ойын амалдарымен (қорғаныс пен шабуылдағы әдіс құралдары) жабдықталуы;

- әдістік-тәсілдік құралдарды тиімді қолдана білу (үйренген амалдар мен тәсілдік әрекеттерді жарыстар мен ойындарда пайдалана білу);

- ойын әрекеттерінің (қорғаныс пен шабуылда) тиімділігі (жеңістері мен қателіктері);

- ойын қызметін орындау шеберлігі;

- таңдаған тәсілдік жоспары мен ойын тәртібін сақтау арқылы ойындағы («қарқынды белсенділік», шығармашылық) белсенділік,

- арнайы сапалар мен қабілеттердің даму деңгейі;

- морфологиялық белгілер (бірінші кезекте, бойының ұзындығы);

- жасы мен спорттық өтілі,

- рухани ерік-жігер сапасы, жеке тұлғалық қасиеттері, ақыл-ой дайындығы,

- спортшының жасы, жынысы мен дайындығы, ойын түрлерінің ерекшеліктері арқылы жаттықтыру құралдары мен әдістерінің құрамы;

- көпжылдық және жылдық айналымдағы дайындықтың түрлеріне уақыттың тиімді сәйкестігі;

- үлкен дене жүктемесінен және психологиялық қысым түсуінен кейін қалпына келтіру қабілеті, жарыс пен жаттықтыру барысындағы қалпына келтіру іс-шараларының жүйесі;

- денсаулық жағдайы.

Волейболшылардың оқу-жаттықтыру процесінің негізгі құрамдас бөліктері дайындықтың әдістік, тәсілдік, дене, психологиялық, ілімдік, интегралдық (кешенді-толық) түрлері болып табылады. Дайындықтың әрбір түріне тән өзіндік міндеттері, құралдары мен әдістері бар, олар оқу-жаттықтыру барысын тиімді іске асыруға мүмкіндік береді.

Волейболшылар дайындығының негізгі құралы дене жаттығулары болып есептеледі. Оларды белгілі бір тәртіппен дайындық барысында маңызына қарай топтарға бөледі. Жаттығуларды бөлу шартты түрде жүреді, бірақ бұндай амал оқу-жаттықтыру барысын дұрыс құруға, дайындықтың белгілі бір кезеңіндегі міндеттерді шешуге сай келетін көптеген жаттығулардан өзіне керектісін таңдауға мүмкіндік береді.

Жаттығуларды топтастыруда волейболшы-спортшылардың жарыстық іс-қимылдары құрылымы мен оның тиімділігін арттыратын ықпалдар алғышарт болып табылады.

Барлық жаттығуларды жарыстық және машықтану жаттығулары деп бөледі. Жарыстық жаттығуларға екіжақты ойындар (күнтізбелік, бақылау, оқу) мен қорғаныс пен шабуылдағы әдістер мен тәсілдер бойынша жаттығулар жатады. Машықтану жаттығуларына арнайы (ағымдық және дайындық) және жалпыдамытушы (негізгі қимыл сапаларын дамыту мен табиғи қимыл түрлерінің дағдысын жетілдіру үшін) жаттығулар жатады. Жарыстық жаттығулардың өзі волейболды қарастырады. Мұндағы тәсілдік әрекеттер мен әдістік амалдарды жарыстағыдай етіп орындайды.

Волейболшыларды дайындаудағы құралдардың тиімділігі көп жағдайда оларды қолдану әдісіне байланысты. Әдістерді таңдау спортшылар дайындығы деңгейі мен міндеттері арқылы және олардың жасы, жаттықтырушының кәсіби шеберлігін нақты жағдайда қолдануына байланысты іске асырылады. Қойылған міндеттерге қарай біркелкі міндеттерді түрлі әдістерді қолданып, пайдалануға болады. Мысалы, оқушылар шабуылдағы командалық тәсілдік іс-қимылдарды демалыс үшін жеткілікті үзілістермен орындайды. Жаттықтырушы өз оқушыларының іс-әрекетіне тиісті түзетулер ендіреді. Бұл қайталау әдісі. Осы жаттығуды жарыстармен салыстырғанда жағдайды күрделендіру

әдісін пайдалану амалын өзгертумен қайталайды. Жаттығуларды орындау арасындағы үзілісті азайтып (немесе мүлде алып тастайды), ал орындау санын көбейтеді. Біз енді келесі міндетті орындаймыз – яғни таңдаған тәсілдік әрекетін жетілдірумен қатар тәсілдік іс-қимылдар шеңберінде әдістік амалдарды жетілдіріп, арнайы төзімділікті тәрбиелеу қажет (әдістік амалдар дағдысының сенімділігін арттыру).

Әрбір дайындық түрінің өзіне тән белгілі әдістері мен құралдары бар. Кейбір әдістерді әдістік, тәсілдік, дене және ойындық тәрізді ойынның бірнеше дайындық түрлерінде қолданады. Барлық жақтардың бірлігі дайындық барысында кешенді түрде көрінеді

Волейболда кешенді және тақырыптық сабақтар кең таралған. Кешенді сабақтар дене, әдістік және тәсілдік дайындықты, тақырыптық ең алдымен дайындықтың керекті жақтарын немесе қажетті жаттығудың түрлерін меңгеруге (дене немесе тәсілдік дайындық бойынша сабақтар, ойындық жаттықтыру, т.б.) бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. «Қазақстан Республикасында 1996-2000 жылдар аралығында бұқаралық спортты дамыту туралы мемлекеттік бағдарламасы» // 1996ж. 19 желтоқсан №3276.

2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030» Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдаған жолдауы // Алматы, 1998ж. 240б.

3. Қазақстан Республикасының Дене мәдениеті және спорт туралы Заңы. 1999 ж. 2 желтоқсан №490-13 ҚР // 2000ж, №1 4-11 қаңтар.

4. Адамбеков Қ.І. «Оқушылардың дене тәрбиелеудің педагогикалық негізі» п.ғ.к. дисс. Алматы, -1995ж. 38б.

5. Мұхамеджанов Б.К. «Дене мәдениеті мамандығына кіріспе» (оқу құралы), Кентау, 2007ж., 24-29 бб.

6. Бальсевич В.К., Запарожнов В.А. «Адамның дене белсенділігі» (денсаулық), Киев, 1987ж., 23б.

7. Оңалбек Ж.К. Спорттың ұлтаралық қатынасты дамытудың рөлі. – Түркістан, 2002. – 137 б.

8. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.

9. Тайжанов С., Қонысбаев Н. Қозғалыс қимылдарына үйрету. – Алматы: Дәнекер, 2004. – 86 б.

10. Джанабаев Қ.Т. Балалар үйлеріндегі дене тәрбиесі процесінде ұлттық ойындарды ендіру: пед.ғыл.канд дис.: 17.10.03. – Алматы, 2003. – 130 б.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Касымбеков Б.Б.

«Дене шынықтыру» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenov University, Шымкент қ.
bolysbekkasymbek@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада халық педагогикасындағы қазақ күресі арқылы жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу жайлы айтылған. Отансүйгіштікке тәрбиелеудің негізгі бағыттары, әдіс-тәсілдері, мақсаттары, міндеттері, оларды шешу жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақ күресі, Отансүйгіштік, халық педагогикасы, патриоттық тәрбие, патриотизм.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында саяси-идеологиялық, мәдени тұрғыдан жаңаруына сай жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беру үкіметіміздің жаңа стратегиялық бағдарламасының басым бағыттарының бірі болып отыр.

Еліміздің географиялық орналасуы мен ұлттық-этникалық ерекшелігіне орай жасөспірімдерге халықтық дәстүрге негізделген батыр бабаларымыздың ерліктерін насихаттау, билер мен шешендердің өнегелі тәлім-тәрбиелерінен, қазақ күресі арқылы жан-жақты тәрбие жүйесін құру қажеттілігі қазақстандық ел намысын қорғайтын спортшыларды тәрбиелеуде маңызды мәселелерінің бірі болып отыр.

«Қазақстандық жастарды патриотизмге, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу» туралы жиі айтылады. Мұндай мазмұндағы мемлекеттік талапміндеттер, бүгінде жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беру ісінің жалпы ұлттық сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді. Бұл бағыттағы күрделі тәрбие үдерісі әр отбасынан бастау алып, білім беру жүйелерінде үздіксіз, кешенді жүргізілуін талап етеді. Отансүйгіштік тәрбие жалпы тәрбиенің құрамдас бөлігі және біздің анықтауымызша жасөспірімдердің патриоттық, жоғары азаматтық сезімін қалыптастыруға бағытталатын мақсатты ұйымдастырылған және басқарылатын психологиялық-педагогикалық үдеріс болып табылады. Спорттағы жетістіктер, ерлік патриотизмнің ең жоғарғы әлеуметтік белсенділігі тұрғысында жеке тұлғаның мінез-құлқы мен санасында нақты сапалық көріністерді білдіреді.

Әлемдегі дамыған елдер қатарына теңесу тікелей өз отанын сүйетін, отаншыл ұрпақ тәрбиесіне тікелей байланысты болатынын ескерсек, өскелең ұрпақты тек рухани-мәдени таным арқылы, тарихи сана негізінде, патриоттық сезімде, отаншылдық рухында тәрбиелеу бүгінгі мемлекетіміздің басты ұстанымы болып отыр. Сондықтан, біз басқа өркениетке ұмтылған елдер секілді өскелең ұрпақты қазақстандық патриоттықты дамытуға, өз отанымызды сүйуді үйретуге талпынуымыз қажет екенін ескерсек, барлық оқу орындарында, оның ішінде арнайы мамандандырылған спорт мектептеріндегі спорттық жаттығуларда, қазақ күресі сияқты спорттық ойын түрлерінде бұл мәселелерде ғылыми педагогикалық тұрғыда арнайы зерттеудің қажет екендігі анықталды.

Алдағы уақытта Қазақстанды әлемге, бойында нағыз шынайы қазақстандық рухы бар, отаншыл жастар ғана таныта алады.

Жалпы қай қоғам болмасын сол қоғамға лайықты ұрпақ тәрбиелеуге тырысқан. Біз қозғап отырған ұлтжанды, ел жанды, отаншыл, отансүйгіштік, патриоттық тәрбие қай кезде болмасын ұрпақ тәрбиесінде өзекті мәселе болған.

Отаншылдық тәрбие негізі психологиялық-педагогикалық процестің ішкі байланыстарын білдіреді және жасөспірімдерді, ерлік, әскери және прогресті халық дәстүрлерінде оқытудың және тәрбиелеудің бірлігін анықтайды. Отансүйгіштік, отаншылдық тәрбие жасөспірімдердің жас ерекшеліктеріне сәйкес, оларға «ерлік» және «патриоттық» категорияларының практикалық тұрғыда жеке тұлғаның патриоттық танымы және тәрбиесінің жоғары деңгейде қамтамасыздандырылуына бағытталған патриоттық іс-әрекетке араласуына алып келеді.

Отансүйгіштік тәрбие негізін дамытудың мәні жеке тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсететін және қалыптастыратын идеялық-адамгершілік, моральдық-еріктілік, еңбек және дене сапаларын тәрбие-леудегі ішкі байланыстарды анықтау және саралау болып табылады.

Жеке бас тәрбиесі тәуелсіз Қазақстанның жаңа қоғамында материалдық өндіріс және рухани өмір, сондай-ақ қоғамдық-саяси құрылымдардың толық қатысу әсері арқылы жүзеге асатын объективті әлеуметтік процесс ретінде қаралады.

Қазақ халқының білімпаз да көрнекті өкілдерінің ілімдері мен іс-әрекеттерінде екі бағыт анық байқалады: бір жағынан - Қазақстанға, Отанға, өз халқына деген шексіз сүйіспеншілік; екінші жағынан - халықтар достығына шақыруы, үндеуі және қорғауы. Бұл

ақиқаттар қазіргі уақытта да өз мәнін жойған жоқ: ізгілікті, өркениетті патриоттық әрқашан да халықтар достығы тәрбиесімен және идеясымен бірлікте болады.

Жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің бірден бір педагогикалық негізі – патриотизм. Бұл «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында: «Отаншылдық, отансүйгіштік, патриотизм - адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі», - деп анықтама берілген. Зерттеуші Д.С.Құсайынованың көзқарасы бойынша, «патриотизм»- адамның туа біткен, биологиялық қасиеті емес, ол - әлеуметтік, тарихи қалыптасқан, отанға деген сүйіспеншілік сезім, ол Отанға қызмет етуден керінеді. Егер педагогика тарихына тоқталсақ, түрлі кезеңдерде патриотизм, кеңестік «патриотизм», «ұлтжандылық», «қазақстандық патриотизм», Отанға деген сүйіспеншілік, оны жүзеге асырудың жолдары туралы айтылған педагогикалық тұжырымды ойлар бұл мәселенің тамыры тереңде екендігін көрсетеді.

Патриоттық тәрбиенің негізгі мақсаты - жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың патриоттық іс-әрекеттерін саналы түрде меңгеріп алуға талпынысын айқындайтын саяси-моральдық, кәсіптік, психологиялық, дене шынықтыру сияқты сапаларды қалыптастыру.

Патриотизмнің тарихи элементтері туған жерге, ана тіліне, салт-дәстүріне сүйіспеншілік түрінде, ықылым заманнан қалыптаса бастаған. Таптық қоғамда патриотизмнің мазмұны да таптық тұрғыда көрніс табады, өйткені әрбір тап Отанға деген көзқарасын өз мүддесі тұрғысынан білдіреді. Патриот - Отанын, халқын жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар күш-жігерін, қабілетін аямайтын адам. Олар өз Отанының жалынды патриоты, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығының озаттары, спорт белсенділері.

Әр түрлі ғылыми, философиялық, тарихи, педагогикалық, әдеби еңбектерге жүргізілген талдаулар барысы жас жеткіншек ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие берудің қай тарихи кезеңде болмасын күрделі қоғамдық-әлеуметтік әрі педагогикалық мәні зор мәселе болғандығын аңғартады. Әрбір ғалым өз зерттеу нысанасы тұрғысынан «қазақ патриотизмі», «қазақстандық патриотизм», «ұлтжандылық», «елжандылық» «отансүйгіштік» ұғымдарына ғылыми анықтамалар берудегі маңызды талпыныс жасаған. «Қазақ күресі» бүгінгі ұлт мектебінің оқу-тәрбие үрдісіндегі қажетті тұстарын айқындауға мүмкіндік береді. Себебі, жеке тұлғаның әлеуметтану барысындағы отансүйгіштік тәрбиенің құрамдас бөліктері «мінезі», «дене пішіні, беткелбеті», «ерекше қасиеттері», «ұстанымы, ұраны» бүгінгі жас ұрпақтың отаншылдық рухын жетілдірудің алғышарттары екенін айтуға болады. Оның бірі – қазақ күресі.

Сондықтан да, бүгінгі педагогикадағы жастарға қазақ балуандарының қаһармандық бейнесі арқылы отансүйгіштік тәрбие беру мазмұнын, мақсатміндеттерін айқындап, оның ғылыми-педагогикалық мәнін теориялық тұрғыдан негіздеп әдіс-тәсілдерін, әлі де болса толықтыра түсу қажет екенін айқындай түстік.

Қазіргі тәуелсіз ел жағдайында жастарды Отаншылдыққа тәрбиелеу, олардың елін-жерін сүйетін, ана-тілін ардақтайтын, ұлтын пір тұтатын азамат болып өсуін қамтамасыз ету бүгінгі арнайы спорт мектептің де басты мақсаты деуге болады.

Қазақ спорт мәдениеті, қазақ күресінің дүние жүзілік мәдениеті, жас спортшылардың рухын, мақтаныш сезімін ұятты, осы өнер арқылы жастардың еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі артады.

Патриоттық іс-әрекет, оқу-танымдық, қоғамдық-саяси, спорт-қорғаныс, ойын, еңбек, көркемдік-эстетикалық іс-әрекеттер және ұжымдық қарымқатынас барысынан жинақталатын интегралды (теңгермелі) білім болып табылады. Сондықтан, патриоттық тәрбие азаматтылық тәрбиемен тығыз байланысты болғандықтан, мұнда ішкі өзара байланыстар және заңдылықтар жүзеге асырылады. Сондықтан, жас іштей азаматтылық талаптарын қалыптастыра алуы үшін және оның орындалуына өзіндік іштей сенімі болуы үшін кез-келген іс-әрекет азаматтылық санасын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Патриоттық іс-әрекет барысында жасөспірімдер оған өзінің қатысуына орай оның

«жекебастық мәнін» анықтайды. Осыған орай патриоттық іс-әрекеттің қоғамдық маңыздылығы, оның мазмұны мен мақсатына қарай жастардың жеке қарым-қатынасына айналады және олардың іс-әрекетінің жүйелілігіне сәйкестенеді.

Оқушының патриоттық іс-әрекетке дайын болуы, оның өзін-өзі тәрбиелеу, өзіндік таныту шегіне көтерілуімен анықталады. Тәрбие қағидаларынан шыға отырып, болашақта жоғары адамгершілікті және азаматтылықты саналы өмірден өз орнын таба алатын, өз ата-бабаларының батырлық істерін жалғастыра алатын адам тәрбиелеу өзекті мақсаттардың біріне айналды.

Біздің пікірімізше, жастарды патриотизмге тәрбиелеудің бір жолы күрес арқылы, яғни қазақ күресі арқылы тәрбиелеу болып табылады.

Жоғарыдағы ғылыми зерттеу жұмыстарына және өзіміздің ойымызды қортындылай келе, Қазақстандағы жастарға отансүйгіштік, елге деген жауапкершілік, патриоттық тәрбие алдағы қиыншылықтардан қорықпай, әлемдік деңгейде үлкен жеңіске жетуге көмегі мол. Себебі елге деген мақтаныш, әнұранды ойнатып, туды көтеру әр бір отан сүйер азамат парызы. Жастарға ел алдындағы парызын өтеуді түсіндіру, көмектесу педагогика ғылымының алдында тұрған міндеті.

Отаншылдыққа тәрбиелеу ұлттық ерлік дәстүрлерге сүйене отырып, жас өскіннің ішкі жан дүниесі, ой санасы мен сезімін дамытып, қалыптастыруға бағытталуы керек.

Қажеттілікті зерттеу оның белсенділікті қозғаушы жеке тұлға қызметінің себебі болатынын көрсетті. Оларды қанағаттандыру жағдайларға сәйкес өзгеріп отырады. Қажеттіліктер мен мүдделер адамның патриотизмінің қалыптасуына саналы және белсенді серпін беретін патриотизмнің қозғалыстағы күші болып табылады. Олар себептік әрекеттерде іске асырылады. Патриотизм дамуының белсенді және баяу пайда болуы жеке тұлғаның қажеттіліктеріне, мүдделеріне және себептеріне байланысты.

Патриоттық тәрбиенің құрамдас бөлігіне енетін-әлемтанушылық көзқарас, идеялық сенімділік, ниет тазалығы, еңбексүйгіштік, дене шыңдалуының жетілуі, психологиялық дайындық жасөспірімдерге жаттығулар барысында беріледі. Оларға белсенді қатынасу нәтижесінде, оқушылардың алған білімдері біртіндеп сенімге айналады, қабілеттілік, моральді-еріктілік мүмкіншіліктерін кеңейтіп, жеке тұлғаның өз әрекетіне деген жауапкершілігін арттыра түседі.

Патриоттық тәрбиенің қазіргі кезеңдегі педагогикалық, мәселелердің мәні оған жаңаша қарауды қажет етеді. Осы мақсатта кейбір бұрынғы жұмыс әдістері мен нысандарын өзгертіп, жетілдіру талап етіледі.

Қазіргі уақыт жастардың белсенділігін арттыруды, ерлік сабақтарында, арнайы сабақтарында жаңа әдістемелерді қолдану арқылы олардың танымын терендетуді және кеңейтуді, жаттығу барысында жастарды тәрбиелеудің жолдарын құруды талап етіп отыр.

Патриоттық тәрбиенің түрлі нысандары мен әдістерін пайдалану барлық жұмысты мақсатты мазмұнға және мақсатты бағытқа біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл біздің зерттеу жұмысымыздың басты ерекшелігі, - нақ осы жайт қазіргі уақыттағы жүргізіліп жатқан зерттеу жұмыстарында назардан тыс қалып келеді. Мәселенің бұлай қойылуы бізге идеялық-саяси және моральді-еріктілік ыңғайында өзінің тиімділігімен ерекшеленген тәрбиенің белсенді нысандарын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл міндеттің шешімі оқытушылардың кең көлемді оқу-тәрбие жұмысы құралдарына шығармашылық көзқарас тұрғысынан келуімен тығыз байланысты.

Бұл жастардың тұлғалық ерекшеленуі мен мінез-құлқы белсенді түрде қалыптасатын оқу процесінің соңғы кезеңінде өте анық байқалады.

Патриоттық тәрбие - еліміздің әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуы жаңа сапаға ие болып, тәрбие процесіне жаңаша көзқарас қажет болып отырғандықтан, қазіргі кезеңнің күрделі шарттары аясында іске асырылуда. Мұның барлығы патриоттық тәрбиенің төмендегідей өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді:

- өткен уақыттағы ерлік, спортшылар тарихы тәрбие жұмысына негіз болады, олардың негізінде жастарды патриоттық іс-әрекетке қатыс-тыруға болатын оқу-тәрбие процесін түзуге болады;

- патриоттық тәрбие өзінің мақсатты бағыттылығымен жастардың отанға деген сүйіспеншілігін арттырады;

- патриоттық тәрбиеде мақсаттар мен мазмұндардың, нысандардың және тәрбие әдістерінің үйлесімділігін қамтамасыз ететін жеке-әрекеттілік, кешендік қатынас пайдаланылады.

- Мұның өзі жастарға біртұтас жеке тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік беретін топтық және даралық ықпал қолдануға жағдай жасайды.

Зерттеу жұмысында жастарға Қажымұқан мен Балуан Шолақ ерліктері мен өрліктері арқылы пайдаланылды. Сондықтан жастардың өзін-өзі тәрбиелеуін түзу ең басты күрделі міндет, бұл міндет оқытушыға үйреншікті адамгершілік тәрбиесі процесін ұйымдастыруға қарағанда күрделірек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Б.А.Ақжигитов, Ш.Б.Тұрсынов Қазақ күресінен Шығыс өңірінің саңлақтары. Семей 2012 жыл.

2. Бөжиг Жанболат. Жасөспірімдерді күрес өнеріне тәрбиелеуде Қажымұқан Мұңайтпасұлының мұрасын пайдалану//Жастар және қазіргі заманның өзекті мәселелері: Жас ғалымдардың халықаралық ғылыми- практикалық конференция материалдары. - Қарағанды. 2018. - Б. 136-139.

3. Д.С. Құсайнова Қазақстандағы патриоттық тәрбие беру идеялогиясы мен мәні. /Білім және реформа. – Алматы 2016 ж.

4. Изотов М. Проблемы патриотического воспитания народа в процессе формирования общекзахстанской национальной идеи. //Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа МОН РК. –Алматы: 2016. - С. 280- 305.

СТУДЕНТТЕРДІҢ МОРАЛЬДЫҚ ЖЕТІЛУІ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Куралбаева А.А., Базарбек А.А.

Педагогика және психология кафедрасының доценті, PhD.

Педагогика және психология мамандығының 1 курс магистранты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ.

E – mail; aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz , bazarbekova.19@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада университет студенттерінің моральдық жетілуі мен психологиялық әл-ауқат мәселесінің теориялық негіздерін зерттеуге арналған. Моральдық жетілу университет студенттерінің психологиялық әл-ауқатына елеулі әсер етеді, моральдық сананы, әлеуметтік жауапкершілікті және моральдық құндылықтарды қалыптастыруға ықпал етеді. Алайда, қолданыстағы зерттеулер негізінен оның когнитивтік әсерлеріне бағытталған, ал оның аффективті деңгейге әсері аз зерттелген. Сондай-ақ, моральдық жетілудің психологиялық әл-ауқатқа ықпал ететін механизмдері мен олардың өзара байланысын зерттеу қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты біз осы екі құбылысты түсінудің әртүрлі тәсілдерін қарастырдық, оларға әсер ететін әртүрлі аспектілер мен факторларды талдадық.

Бұл зерттеу моральдық жетілудің университет студенттерінің психологиялық әл-ауқатына қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге көмектеседі, сондай-ақ студенттердің

тұлға ретінде толыққанды дамуына жәрдемдесуге бағытталған теориялық негіздерді қарастырады.

Кілт сөздер: тұлғаның психологиялық әл-ауқаты, моральдық жетілу, жағымды тұлғааралық қарым-қатынас, адамгершілік, психологиялық әл-ауқат факторлары.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию теоретических основ проблемы морального созревания и психологического благополучия студентов университетов. Моральное созревание оказывает значительное влияние на психологическое благополучие студентов, способствуя формированию морального сознания, социальной ответственности и моральных ценностей. Однако существующие исследования в основном сосредоточены на его когнитивных аспектах, тогда как его влияние на аффективный уровень изучено недостаточно. Кроме того, возникает необходимость в изучении механизмов влияния морального созревания на психологическое благополучие и их взаимосвязи. В связи с этим мы рассмотрели различные подходы к пониманию этих двух явлений, проанализировали различные аспекты и факторы, влияющие на них.

Данное исследование способствует более глубокому пониманию того, как моральное созревание влияет на психологическое благополучие студентов университетов, а также рассматривает теоретические основы, направленные на содействие полноценному развитию студентов как личности.

Ключевые слова: психологическое благополучие личности, моральное созревание, позитивное межличностное взаимодействие, нравственность, факторы психологического благополучия.

Abstract. This article is devoted to the study of the theoretical foundations of the problem of moral maturation and psychological well-being of university students. Moral maturation has a significant impact on the psychological well-being of students, contributing to the formation of moral consciousness, social responsibility, and moral values. However, existing research primarily focuses on its cognitive aspects, while its influence on the affective level has been insufficiently studied. Additionally, there is a need to explore the mechanisms through which moral maturation influences psychological well-being and their interrelationship. In this regard, we have examined various approaches to understanding these two phenomena and analyzed the different aspects and factors influencing them. This research contributes to a deeper understanding of how moral maturation affects the psychological well-being of university students and explores the theoretical foundations aimed at promoting the holistic development of students as individuals.

Key words: psychological well-being of the individual, moral maturation, positive interpersonal interaction, morality, factors of psychological well-being.

Қазіргі уақытта қарқынды өзгеріп жатқан әлемде студенттердің моральдық жетілуі мен психологиялық әл-ауқаты маңызды ғылыми зерттеу мәселелерінің біріне айналды. Сыртқы әлеуметтік және экономикалық жаңа қарқынды өзгерістер, ақпараттық кеңістіктің адам санасынан алда жүруі, әлбетте жастардың психологиялық әл-ауқатына едәуір септігін тигізеді. Осыған байланысты әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың, соның ішінде педагог-психологтардың алдында студенттердің психологиялық әл-ауқаты феноменін жан-жақты зерттеу міндеті тұр. Студенттің **психологиялық әл-ауқаты** мен моральдық жетілуін зерттеудің өзектілігі психологиялық әл-ауқаттың қазіргі қоғамда адамның сапалы өмір сүруінің негізгі факторы болуымен байланысты. “Студенттік кезең” тұлғаның әлеуметтік, эмоционалдық және зияткерлік дамуымен қатар, оның моральдық құндылықтары мен психологиялық әл-ауқатының дұрыс қалыптасуының маңызды кезеңі болып табылады. Сондықтан психологиялық әл-ауқат пен моральдық жетілу тұлғаның өмір сапасын анықтайтын маңызды көрсеткіштер болып табылады. Осы конструкцияларға көптеген факторлар әсер етуі мүмкін, және оларды зерттеу психологтар, әлеуметтанушылар және басқа зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырады. Бұл мақалада біз психологиялық әл-ауқат пен студенттердің моральдық құндылықтар деңгейін

қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын бірнеше негізгі факторларды қарастырамыз. Студенттердің моральдық жетілуі олардың моральдық құндылықтарды түсіну қабілетімен, өз әрекеттеріне жауапкершілікті сезінуімен және жалпы адамгершілік қасиеттерді сақтауға деген ұмтылысымен сипатталады. Ал, психологиялық әл-ауқат жастардың өз ортасында жайлы сезінуі, тұлғаның ішкі үйлесімділікті сезінуі, өмірлік мақсаттарының айқын болуы, сыртқы ортаға жағымды қатынас құруы сияқты позитивтілік – қоғамның психологиялық саулығын қамтамасыз етеді. Ал бұл дегеніміз психология ғылымының негізгі міндеттері болып табылады. Осы екі құбылыстың өзара байланысын зерттеу тұлғаның үйлесімді дамуын түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Мақалада келесі теориялық әдістер пайдаланылды: зерттеу мәселесіне қатысты ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, синтез, әртүрлі теориялық көзқарастарды салыстыру, теориялық зерттеудің нәтижелерін қорыту

Психологияда «психологиялық әл-ауқат» және «моральдық жетілу» ұғымдарына бірыңғай түсіндірме жоқ. Когнитивті психология контекстінде бұл құбылыстар тығыз байланысты қарастырылады. Психологиялық әл-ауқат тұлғаның келесі субъективті сипаттамаларын қамтиды: когнитивтік, эмоционалдық және бағалаулық. Ал, моральдық жетілу – бұл адамның ақыл-ой, эмоционалдық және мінез-құлық қабілеттерін дамыту кезеңі ретінде қарастырады, бұл қабілеттер моральдық мінез-құлықтың үйлесімді жүзеге асуына ықпал етеді және адамның жоғары деңгейде психологиялық әл-ауқатының дұрыс қалыптасуын қамтамасыз етеді [2].

Психологиялық әл-ауқат пен моральдық жетілуді зерттеу мәселесінде тұлғаның мотивациялық-еріктік сапасы, яғни мінез-құлық аспектісі маңызды рөл атқарады. Көптеген ғалымдар әл-ауқат факторлары ретінде ерік-жігерді және тұлғаның адамгершілік құндылықтарын атап өтеді. Кейбір психологиялық теорияларда психологиялық әл-ауқат пен моральдық жетілуі сияқты құбылыстардың тепе-тең еместігі байқалады. Алайда бұл психологиялық феномендер нақты ажыратылмаған. Кейбір концепцияларда адамгершілік психологиялық әл-ауқаттың бір аспектісі ретінде қарастырылады. Сондықтан, біз әртүрлі теориялық тәсілдерді талдауға сүйене отырып, моральдық жетілуді тұлғаның субъективті психологиялық әл-ауқатының интегралды көрсеткіші ретінде қарастыруды ұсынамыз. Өйткені, біздің ойымызша, осы мәселеге осындай тәсіл әртүрлі аспектілерді ескере отырып, бұл құбылыстардың түрлі факторлармен (тұлғалық, әлеуметтік, этномәдени) жүйелік детерминациясын бақылауға мүмкіндік береді.

Моральдық жетілу ұғымына тоқтала кетсек, бұл адамның ақыл-ой, эмоционалдық және мінез-құлық қабілеттерін дамыту кезеңі, бұл қабілеттер моральдық мінез-құлықтың үйлесімді жүзеге асуына ықпал етеді және адамның жоғары деңгейде ішкі моральдық түсініктерге сәйкес келетін көзқарас көрсетуін қамтамасыз етеді [2]. Шенгюннің анықтамасына сәйкес, моральдық жетілу – бұл моральдық құндылықтарды қабылдауды, оларды санада орнықтыруды және ешкім жоқ жерде де, жалғыз қалғанның өзінде, моральдық құндылықтарға қайшы келетін әрекеттер жасауды ойламауды қамтитын тұлғалық сипат [3]. Бұл тұрғыда адалдық, жауапкершілік және әділдік сияқты моральдық құндылықтар міндетті болып табылады, және уәдені орындау, шоттарды төлеу, балаларды күту және басқа адамдармен қарым-қатынаста әділ болу парыз ретінде қарастырылады [4]. Бұл ұғым тұлғаның **ақыл-ой, эмоционалдық және мінез-құлық қабілеттерінің дамуын** білдіреді, сонымен қатар адалдық, жауапкершілік, әділдік сияқты **негізгі моральдық қағидаларды** санада орнықтыруды және оларды күнделікті өмірде қолдануды қамтиды [2]. Моральдық жетілу студенттердің **әлеуметтік, эмоционалдық және интеллектуалдық дамуының** ажырамас бөлігі болып табылады және олардың психологиялық әл-ауқатына тікелей әсер етеді [5]. Ол **басқа адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы** қалыптасады және өзін-өзі дамыту мен ішкі құндылықтар жүйесінің жетілуімен тығыз байланысты [6]. Алайда, моральдық даму адамның ішкі ережелерінің көптеген аспектілерінің сызықтық функциясы болып табылмайды [7]. Текиннің пікірінше, моральдық жетілу моральдық дағдыларды меңгерумен байланысты

және моральдық жетілуді жастардың жаман әдеттерден арылуы және білімі мен психологиялық әл-ауқатының жетілуі ретінде сипаттайды [2]. Шенгюн айтқандай, моральдық жетілудің жоғары деңгейі – өмірдің мәні туралы сұрақтарға дұрыс шешімдер ұсына білу [3]. Мәселен, Мэтисон моральдық жетілудің соңғы элементі – өмірдің мақсатын сезіну деп санайды [4].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, **студенттердің моральдық жетілуі** – бұл олардың өз әрекеттерін моральдық құндылықтарға сәйкестендіруі, ішкі моральдық қағидаларға сәйкес көзқарас көрсетуі және мінез-құлықтарын осы құндылықтар негізінде реттей алуын айтуға болады.

Жалпы алғанда, студенттердің моральдық жетілуі – олардың **адамгершілік құндылықтарға сай әрекет етуі, өз мінез-құлқын бақылауы және моральдық қағидаларды тек сыртқы жағдайларға емес, ішкі сенімдеріне негіздеп ұстануы**. Бұл студенттердің өзінің әрекеттерін моральдық құндылықтарға сәйкес бақылауы және өзінің моральдық құндылықтарына қайшы келмейтіндей өзін көрсетуі психологиялық әл-ауқатын тепе-теңдікте ұстауын қамтамасыз етеді. Осы тұрғыда психологиялық әл-ауқатқа қысқаша анықтама бере кетсек.

Психология ғылымында психологиялық әл-ауқатты түсіну және талдау мәселесі алғаш рет 1969 жылы Н. Брэдберннің «Психологиялық әл-ауқат құрылымы» атты еңбегінде ұсынылды [7] Ол оны оң және теріс эмоциялардың тепе-теңдігі ретінде зерттеді, бірақ моральдық дамумен тікелей байланысы аз.

Кэрл Рифф психологиялық әл-ауқатты түсінуде эвдемонистік бағыттың негізін қалаушы болып саналады. Оның пікірінше, адамның жеке әлеуетін іске асыруының, белгілі бір тұрақты психологиялық қасиеттерін дамытуының, оның өнімділігіне оң әсер етуінің маңызы ерекше. Ол психологиялық әл-ауқаттың алты негізгі құрамдас бөлігін бөліп көрсеткен және осы сипаттамалар негізінде психологиялық әл-ауқат сауалнамасын жасады [3].

Л.И. Галиахметованың көзқарасы бойынша, психологиялық әл-ауқат – бұл адамның өзіне, өз өміріне және қоршаған ортаға қанағаттану жағдайы. Ол психологиялық әл-ауқатқа өзін-өзі бағалау деңгейін, өмірдің мәнін сезінуді, жағымды эмоционалдық құрамдасты, тұлғалық өсу мен дамуды, сондай-ақ басқалармен оң қарым-қатынасы мен адамгершілік құндылықтарын жатқызады [4].

Бұл феноменнің нені білдіретінін және оның қандай компоненттерін зерттеу қажет екенін жақсырақ түсіну үшін авторлардың анықтамаларына жүгінген жөн. К. Риффтің моделі алты компонентті қамтиды: өзін-өзі қабылдау, басқалармен оң қарым-қатынас, автономия, өмірлік мақсат, тұлғалық даму және ортаны меңгеру. Бұл компоненттер моральдық дамумен байланысты, мысалы: оң қарым-қатынас эмпатия арқылы, ал өмірлік мақсат моральдық принциптер арқылы дамуы мүмкін. Р. Мэйдің айтуынша, бұл құбылысты көптеген факторлардың өзара байланысы ретінде қарастыру керек – тек психологиялық қана емес, сонымен қатар физикалық, рухани және әлеуметтік-мәдени факторлар да маңызды рөл атқарады [9]. Сонымен қатар, психологиялық әл-ауқат жағдайы өте субъективті қабылданатынын ескеру керек. Әр адам оны өз нанымдарына, моральдық құндылықтар жүйесіне және өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып бағалайды.

Эллиот Туриельдің теориясы бойынша студенттердің моральдық, конвенционалды және жеке домендерді ажыратуын түсіндіреді. Бұл теория олардың моральдық шешім қабылдауына әсер етеді, өйткені моральдық мәселелер әділдік пен құқықтарды қамтиды, ал конвенционалды мәселелер әлеуметтік нормаларға байланысты [10]. Зерттеулер көрсеткендей, моральдық даму студенттердің әлеуметтік қарым-қатынастарына, мысалы, достық пен отбасылық байланыстарға, оң әсер етуі мүмкін, бұл олардың психологиялық әл-ауқатын жақсартады.

Э. Динер тұлғаның субъективті әл-ауқатын оң және теріс әсерлердің тепе-теңдігі ретінде интерпретациялайды. Ол үш компоненттен тұрады: өмірге қанағаттану, жағымды және жағымсыз эмоциялар. Сонымен қатар, Э. Динер тұлғаның өмірге субъективті қарым-

қатынасының психикалық және моральдық қанағаттанумен тығыз байланысты екенін және бұл көрсеткіштер психикалық денсаулыққа үлкен әсер ететінін анықтады [8].

Студенттердің психологиялық әл-ауқатына және оның моральдық жетілу деңгейіне әсер ететін негізгі факторларды қарастырайық. Психология саласындағы көптеген зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, келесі факторларды бөліп көрсетуге болады: әлеуметтік қолдау, тұлғалық өсу, позитивті қарым-қатынастар, табиғатпен байланыс, мақсаттар және өзін-өзі дамыту, сондай-ақ **материалдық және әлеуметтік әл-ауқат** пен табиғатпен байланысы, бір-біріне қалай ықпал ететінін маңызды мәселелер ретінде қарастырылады:

1.Әлеуметтік қолдау -студенттердің психологиялық әл-ауқатына олардың айналасындағы адамдардан алынатын әлеуметтік қолдау маңызды рөл атқарады. Жақын адамдардың көмегі мен қоғамға тиесілілік сезімі студенттердің сенімділігін арттырады және моральдық құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді.

2.Тұлғалық өсу -өзін-өзі оң бағалау студенттердің моральдық жетілуін күшейтеді. Позитивті өзін-өзі қабылдау, өз қабілеттерін дамыту және өмірлік мақсаттарға жету тұлғаның психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

3.Позитивті қарым-қатынастар-моральдық жетілу үшін тұлғааралық қатынастардың сапасы өте маңызды. Эмоционалдық терең қарым-қатынас студенттің моральдық жауапкершілігін арттырып, оны рухани байытады.

4.Мақсаттар мен өзін-өзі дамыту- студенттердің өмірінде нақты мақсаттардың болуы және өзін-өзі дамытуға ұмтылысы олардың ішкі үйлесімділігін қалыптастырады. Бұл үдеріс моральдық жетілудің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады.

5.Материалдық және әлеуметтік әл-ауқат -материалдық және әлеуметтік жағдай студенттердің психологиялық әл-ауқатына тікелей әсер етеді. Жақсы әлеуметтік орта мен материалдық жеткіліктілік студенттердің өмірге қанағаттануын қамтамасыз етеді.

6.Табиғатпен байланыс- зерттеулер көрсеткендей, табиғатпен байланыс адамның күйзеліс деңгейін төмендетіп, ішкі тыныштық пен үйлесімділік сезімін тудырады. Табиғатпен қарым-қатынас студенттердің моральдық және психологиялық дамуына оң әсер етеді. Осы факторлардың әрқайсысы студенттердің моральдық жетілуі мен психологиялық әл-ауқатына әртүрлі дәрежеде әсер етеді. Осыған байланысты, студенттердің жан-жақты дамуы үшін осы факторлардың барлығын ескеру маңызды.

Зерттеулерде моральдық даму мен психологиялық әл-ауқат арасында байланыс бар екенін көрсетеді. Мысалы, моральдық жетілу субъективті әл-ауқатқа оң әсер етеді, өйткені ол идентификациялық міндеттеме сапасы арқылы медиатор болады. Бұл байланыс студенттерде айқын, өйткені олар идентификациялық даму мен интеграция процесін бастан өткереді. Психологиялық әл-ауқат пен моральдық жетілудің күрделі, әрі көпқырлы феномен екенін көрсетеді. Олар адамның **ішкі үйлесімділігін, өзін-өзі дамытуын және қоршаған ортамен қарым-қатынасын** реттеуге негізделген. **Студенттердің моральдық жетілуі мен психологиялық әл-ауқаты** көптеген факторларға, соның ішінде әлеуметтік қолдау, өзін-өзі бағалау, тұлғааралық қарым-қатынастар, мақсаттарға жету, материалдық және әлеуметтік әл-ауқат, сондай-ақ табиғатпен байланысқа тәуелді. Бұл факторларды зерттеу студенттердің **жан-жақты дамуы мен ішкі үйлесімділігін** қамтамасыз ету үшін маңызды.

Мета-анализдер, мысалы, моральдық идентификация мен эмоционалды әл-ауқат арасындағы байланысты зерттеген, оң корреляцияларды тапты, бұл моральдық дамудың психологиялық әл-ауқатқа әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Бұл байланыс студенттердің өмір сүру мағынасы мен өзіне деген сенімділігі арқылы жүзеге асады.

Қорыта айтқанда, **студенттердің моральдық жетілуі мен психологиялық әл-ауқаты мәселесінің теориялық негіздерін** талдау нәтижесінде олардың өзара тығыз байланыста екендігі анықталды. Моральдық жетілу тұлғаның мінез-құлықтық, эмоционалдық және когнитивтік аспектілерінің үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді және психологиялық әл-ауқаттың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік қолдау, өзін-өзі бағалау, тұлғааралық қарым-қатынастар, өмірлік мақсаттарға жету, материалдық және әлеуметтік әлауқат, табиғатпен байланыс секілді факторлар студенттердің моральдық жетілуі мен психологиялық әлауқатына елеулі әсер етеді.

Кэрол Риффтің психологиялық әлауқат теориясына сүйене отырып, студенттердің өзін-өзі қабылдауы, эмоционалдық тұрақтылығы, жеке дамуы және әлеуметтік байланыстары олардың моральдық жетілуіне ықпал ететіні анықталды. Сонымен қатар, моральдық жетілу – адамның ішкі құндылықтарын қалыптастыру, мінез-құлқын реттеу және жауапкершілік сезімін дамыту үдерісі ретінде қарастырылады.

Жалпы, студенттердің моральдық жетілуі мен психологиялық әлауқаты – олардың жеке тұлғалық және кәсіби дамуында маңызды рөл атқарады. Бұл феномендерді жан-жақты зерттеу студенттердің тұлғалық қалыптасуын, ішкі үйлесімділігін және өмір сапасын арттыруға ықпал етеді. Сондықтан бұл мәселені теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеу әрі қолдау көрсету – қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Seligman M. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. Atria Books. 2012.
2. Селигман М. Новая позитивная психология. – М.: София, 2006. – 347 с.
3. Ryff C., Keyes C., Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited // Journal of Personality and Social Psychology. 2015. Başar, B. Moral
4. Галиахметова Л.И. Благополучие, субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью: проблема взаимосвязи // Вестник Башкирского университета. – 2015. – Т. 20. – No 3.
5. Ryff C.D. Explorations on the meaning of psychological wellbeing // Journ. Pers. Soc. Psychol. 1989. Vol. 57. P. 1069.
6. Ryan R.M., Deci E.L. On happiness and human potentials: a Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being // Annual Review of Psychology. 2001. Vol. 52. P. 141–166.
7. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-Being. N. Bradburn. Chicago: Aldine Pub. Co. 2009. 332 p.
8. Diener, E., Sapyta, J., & Suh, E. (1998). Subjective well-being is essential to well-being. Psychological Inquiry, 9, 33–37. <https://doi.org/10.1207/s1>
9. Mjej R. (2001) Jekzistencial'naja psihologija. M.: Aprel' Press&JeKSMO-Press, 149 p. (In Russian)
10. https://courses.lumenlearning.com/adolescent/chapter/theories-moral_development/

МЕКТЕПТЕРДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДАҒЫ ГИМНАСТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК ЕРЕЖЕСІ

Е.У.Козбаев – ғылым магистрі, аға оқытушы (kozbayev89@inbox.ru)
№50 “Үлгілі жалпы білім беретін мектеп” коммуналдық мемлекеттік мекемесі
Мақтаарал ауданы, **Княз Ергали Қалдыбойұлы** (knyaz@mail.ru)

Аннотация. Общефизическая и оздоровительная работа в школе имеет свои особенности по сравнению с другими дисциплинами.

Ключевые слова: Важность и правила безопасности занятий физкультуры в школах

Abstract. General physical and health-improving work at school has its own characteristics in comparison with other disciplines.

Key words: The importance and safety rules of physical education in schools

General physical and health-improving work at school has its own characteristics in comparison with other disciplines.

Мектептегі жалпы дене шынықтыру және сауықтыру жұмыстары басқа пәндермен салыстырғанда өзіндік сипаттамаларға ие. Студенттер спортзалға, алаңға тек арнайы спорттық киіммен баруы керек, бұл олар үшін бірінші талап. Студенттер дене шынықтыру пәні бойынша теориялық білім мен практикалық дағдыларды алады. Сауықтыру шаралары ағзадағы физиологиялық өзгерістерді жақсарту арқылы дененің қатаюын қамтиды. Оларға таңертеңгілік жаттығулар, сыныпта өткізілген сергітетін сәттер, үзіліс күнінде орындалатын жаттығулар мен ойындар, жұмыстан тыс уақытта ойындар мен жаттығулар жатады.

Таңертеңгілік гимнастиканы оқушылар дене шынықтыру сабағында өз бетінше оқып, үйде қайталайды. Ол үшін мұғалім өз қалауы бойынша таңдаған жаттығулар, оқулықтағы жалпы даму жаттығулары қолданылады. Әр түрлі спорттық құралдарды қолдана отырып, музыка ырғағындағы өсу жаттығулары өте маңызды. Қазір көптеген мектептерде үзіліс кезінде сыртқа шығып, сергітуге мүмкіндік жоқ. Осылайша, оқулықтар студенттерге үзіліс ойнауға, жаттығулар жасауға, қажет қимылдарды орындауға аз орын қажет ойындарды көрсетеді.

Гимнастика адамның дұрыс қозғалысын, Күшін қамтиды-

адамның барлық қабілеттері-бұл күш, рақым және т.б.

сапаны дұрыс қалыптастырудың негізгі көзі

қалыптасу процесі. Ол жалпы адамның адамдық мәнін құрайды.

Гимнастикамен айналысу-бұл адамның жеке дамуына қатысу,

дайындала отырып оқыту.

Гимнастикалық жаттығуларды қолдану денеге толық ғана емес, сонымен қатар сапалы әсер етеді (дененің жеке бөліктері, бұлшықеттер және

үшін мектепте гимнастика

бір құрал жасайды. Гимнастика ағзадағы ерекше морфологиялық және функционалды өзгерістерді тудырады. Гимнастикалық жаттығулар

күшті күш негізгі бұлшықет топтарының дамуына ықпал етеді. Жылдам өзгеретін қозғалыс бағытымен гимнастикалық жаттығуларды орындау кезінде жылдамдық пен күш жұмысын үйлестіру жүйке процесінің қозғалғыштығын және қозғалтқыш жүйесін жұмылдыруды арттырады. Гимнастика кезінде бұлшықеттердің жұмысы көп мөлшерде және уақыт пен күш мөлшерінде қатаң түрде өлшенеді, өйткені сезімдердің белсенділігі жақсарады.

Дене шынықтыру сабақтары оқушылардың физикалық даму процестерін ескеруі керек. Сабақтың мақсаты үшін арнайы жасалған жаттығулар мен ойындар студенттер оларды орындай алатындай болуы керек. Баланың мінез-құлқын құрдастарының арасында қарым-қатынастан қалыптастыратын жалғыз құрал-бұл ойын. Әр баланың мінез-құлқы ойын барысында қалыптасады. Яғни, біреуі адал ойнайды, біреуі алдайды, үшіншісі жаттығуды орындай алмайды, енді біреу ынта танытады. Сондықтан сынып мұғалімдері ойынды тәрбиенің негізгі құралы ретінде қолдануы керек. Адамның ерекшеліктері дененің қалыптасуымен байланысты. Денені жүйелі түрде қатайту және денсаулықты нығайту, ойын деңгейін және адамның шығармашылық әлеуетін арттыру. Физикалық қасиеттері көрінетін дұрыс ұйымдастырылған жұмысты орындау кезінде ғана жас организм толығымен жетіледі.

Гимнастикалық жаттығуларды оқытудың және игерудің мақсаты-баланың бұлшықеттерін, күші мен күшін уақтылы жетілдіруге дайындау, икемділік пен икемділікті дамыту үшін кешенді жағдайлар жасау. Сонымен қатар, студент өз қимылдарын сәйкесінше

музыкалық сүйемелдеумен үйлестіруді үйренеді. Олар көркем гимнастика және акробатикалық жаттығулар элементтерін орындауға жаттығады.

Гимнастика денсаулық пен гигиена үшін үлкен маңызға ие. Плутарх айтқандай, " гимнастика-медицинаның бір бөлігі."Көптеген ғалымдар мен тәрбиешілер жаттығуларға, соның ішінде гимнастикаға назар аударды және олар қалпына келтіру мен белсенді демалыстың ең жақсы құралы болып саналады, бұл адамдардың өмірі мен жұмыс істеу мүмкіндігін арттырады.

Негізінен, оқу процесінде жүру, жүгіру, тепе-теңдік, лақтыру, өрмелеу, кедергілерді жеңу үшін қажетті дағдылар қалыптасады, etc.in сонымен қатар, гимнастика мотор тәжірибесін байытады. Әр түрлі құрылымдық жаттығуларды игере отырып, студенттер жаңа қозғалыстарды сәтті игереді, оларды кеңістіктік және уақыттық параметрлерде, бұлшықеттерге жүктеме дәрежесінде үлкен дәлдікпен орындайды.

Гимнастика дұрыс қалып қалыптастыруға, денені тегістеуге ықпал етеді. Гимнастиканың мазмұны әртүрлі: жүру, жүгіру, секіру, эстафета, сондай-ақ гимнастикалық командалардағы жаттығулар (плакаттар, барлар, жылқылар, сақиналар және т.б.). жаттығулардың кең таңдауы, жүктемені қатаң реттеу мүмкіндігі гимнастиканың болуын анықтайды.

Гимнастика-шеберліктің, күштің, Рақымдылықтың барлық қасиеттерінің адамдағы дұрыс жаттығудың негізгі көзі, etc.by гимнастика-бұл адамның өзін-өзі тәрбиелеуге дайындығы.

Гимнастикалық жаттығулардың мәні мен мәнін түсіну үшін олардың әдіснамалық ерекшеліктеріне назар аудару керек. Гимнастикада жаттығуларды қатаң реттеу әдісі және қатысушылардың белсенділігіне көзқарас қолданылады. Гимнастиканың келесі әдіснамалық ерекшеліктері бар:

1.it адам ағзасына кешенді әсер етеді. Гимнастиканың көмегімен адам мүшелерінің функцияларын толығымен жақсартуға болады. Гимнастика дененің жалпы дамуы мен физикалық мүмкіндіктерді жан-жақты жақсарту мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

2.әр түрлі жаттығулардың көмегімен ағзаның функционалды-морфологиялық жүйелері мен дене қасиеттерінің жан-жақты және үйлесімді дамуы жүзеге асырылады.

3. адам ағзасына таңдалған әсерлер. Сізге қажетті жаттығулар, позалар мен нақты әдістерді таңдағанда, бұлшықеттер мен буындармен жергілікті жұмыс істеу керек.

5.жаттығулардың күрделі күрделілігі мен үйлесімі және бірдей жаттығуларды әртүрлі мақсаттарда қолдану мүмкіндігі. Белгілі бір жаттығуды игеру барысында олар, әдетте, өздерінің тым күрделі нұсқаларын игеру үшін өтеді, басқа элементтермен орындалады, etc.in сонымен қатар, оқытылған оқу материалы жаңа сапалық(және сандық) мәнге ие болады, денеге әртүрлі әсер етеді.

Физикалық дамудың кемшіліктерін осылай өзгертуге болады. Оқу процесінің қатаң тәртібін және жүктемені дәл мөлшерлеуді белгілеу. Оқу процесін ұйымдастыра отырып, сіз әртүрлі әдіснамалық тәсілдерді қолдана аласыз және жүйенің принципіне сәйкес жеке сабақтардың мәселелерін шеше аласыз. Жаттығудың қарқындылығы мен амплитудасын өзгерту керек, қайталану санын көбейту немесе азайту керек және бастапқы позицияларды немесе жаттығу жүйесін өзгерту арқылы жүктемені мөлшерлеу керек. Гимнастиканың әдіснамалық ерекшеліктері тығыз байланысты. Дұрыс есепке алу негізінде оқу мақсаттары жақсы шешіледі.

Гимнастикалық жаттығуларды жаттықтыру барысында келесі негізгі міндеттер шешіледі::

- жалпы моторлық және спорттық оқыту үшін маңызды ұсақ моториканы оқыту;
- физикалық қасиеттерді дамыту: төзімділік, жылдамдық, күш, ептілік, икемділік;
- педагогикалық дағдыларды қалыптастыру;

Таңертең күнделікті жаттығулар түрінде орындалатын гигиеналық гимнастика қатысушылардың әл-ауқатына үлкен әсер етеді. Мұндай іс-шаралар ағзадағы қан айналымын арттырады,жүрек-тамыр жүйесі мен метаболизмді, жүйке-бұлшықет

жүйесінің жұмысын жақсартады және адам психикасына оң әсер етеді. Күнделікті таңертеңгілік жаттығулар ұйқыдан кейін дененің күйінен болашақ іс-әрекетке қажетті белсенділікке ауысуға көмектеседі.

Дене шынықтыру және адам психологиясы бір-бірімен тығыз байланысты. Балалардың өмірінде олардың ақыл-ой әрекетінен тыс процесс жоқ. Адамның жан дүниесіндегі кез-келген түйсігі қозғалыс түрінде көрінетіні ғылыми дәлелденген, керісінше кез-келген қозғалыс тікелей назар аударуға байланысты. Осылайша, психикалық қозуға әкелмейтін қозғалыс жоқ, психикалық белсенділік қимыл ретінде көрінеді. Ойын баланың денесінің барлық бөліктерін қамтиды, ойын оның барлық рухани белсенділігіне әсер етеді, сондықтан жеңіл атлетика мен гимнастика физикалық дамудың барлық түрлеріне әсер етеді және көптеген тапсырмаларды орындайды. Осылайша, оқушылардың күнделікті өмірдегі моторикасын жақсарту үшін қолданылатын спорттық – сауықтыру жұмыстарын дұрыс және жүйелі түрде орната отырып, біз дені сау ұрпаққа ықпал ете аламыз.

Оқушылардың негізгі әл - ауқаты мен денсаулығы-сабақ кезінде мұғалімдердің жауапкершілігі. Сондықтан дене шынықтыру сабағы кезінде барлық оқушылардың қауіпсіздігін бақылау қажет.

Сонымен, дене шынықтыру сабағында гимнастикалық жаттығуларды орындау кезінде қандай қауіпсіздік ережелерін ұстанамыз?:

- гимнастика кезінде бірнеше оқушы белгілі бір спорт командаларында гимнастикалық жаттығуларды орындау кезінде жарақаттанудан аулақ болу керек. Мысалы, 2, 3 бала бірден барып, іліп қоя алмайды;

- спорттық аспаптарда жаттығулар жасаған кезде (үлкен және кішкентай ағаш ат, бөрене, тірек, лебедка, арқан, гимнастикалық қабырға және т. б.) екі аяғыңызбен тізеңізді жерге бұғу керек;

- спорттық жабдықта жаттығулар жасамас бұрын олардың функционалдығын тексеру керек. Тексерілмеген спорт командаларында жаттығулар жасай алмайсыз;

- сіз спорттық командаларда күрделі жаттығуларды мұғалімнің немесе әріптестің көмегіңіз жасай алмайсыз;

- спортпен шұғылданатын бала әр жолы басқаларға үлгі болуы керек.

Мектептердегі оқушылар мен оқушылар назарға алатын талаптар:

1. Есіңізде болсын, сіз денені жылытпай күрделі жаттығулар жасай алмайсыз.

2. Тренажерлармен жаттығу тек мұғалімнің көмегімен жүргізілуі керек.

3. Жүгіру жолында және секіру нүктесінде тұрмаңыз.

4. Іп секіруге арналған орындар, гимнастикалық кілемшені қою керек.

5. а) спорттық жабдықтардан (ат, Магистраль, гимнастикалық қабырға) секіріп, екі аяғыңызбен жерге түсуді ұмытпаңыз.

6. бір - бірлеп және жаттығу кезінде қашықтықты қатаң сақтаңыз.

7. do тренажердің қолдануға жарамдылығын анықтау қажеттілігі туралы ұмытпаңыз. Жабдықтың тотты емес, таза екеніне көз жеткізу керек. Қабықтың бекітілуін мұқият тексеріңіз.

8. спускаясь бойынша қала тұрғындарымен кездесті, сіз сақтауға тиіс құйрығы екі қолымен, наклоняясь екі аяғымен және баяу опускаясь.

9. по дене шынықтыру сабақтарында арнайы киім кию керек екенін ұмытып кету керек.

10. а) гимнастикалық таяқпен немесе арқанмен жаттығуларды көрші балаларға тигізбеу үшін қатаң түрде орындау керек.

Осылайша, біз мектептердегі дене шынықтыру сабақтарында гимнастикалық жаттығуларды ұйымдастырудың маңыздылығы жоғары екеніне көз жеткіздік. Атап айтқанда, гимнастикалық жаттығулар арқылы біз баланың физикалық дамуына ғана емес, сонымен бірге ақыл-ой әрекеттерін, танымдық белсенділікті дамытуға, олардың бір-

бірімен дұрыс әрекеттесуіне, оқуға, спортқа деген қызығушылықты арттыруға ықпал ете аламыз.

1. Тыныштандыратын жаттығулар: жүріс, жеңіл жүгіріс, босаңсыту және тыныс алу жаттығулар.

2. Назар аудару жаттығулар: музыкалық тапсырмалар, ыңғайлы ойындар т.б.

3. Эмоционалдық жай-күйін көтеретін ойындар: ойындар мен эстафеталар, би жаттығулар т.б.

Орташа алғанда бұл бөлімнің ұзақтылығы – 3-5 минут.

Сонымен мектептерде дене шынықтыру сабығында гимнастикалық жаттығуларды ұйымдастырудың әдістемесін жасап көрдік, мұнда гимнастикалық жаттығуларды түрлі әдіс-тәсілдерін, оған қойылатын шарттарға мән бердік. Себебі, оқушылардың белсенділігі, қауіпсіздігі басты назарда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.А. Казахстан 2050. Послание Президента страны народу Казахстана // Казахстанская правда, 2012, 27 январь, Астана.

2 Роль науки в социально-экономическом прогрессе Казахстана и задачи союза ученых // О. Сабден и др. – Алматы, РОО «Союз ученых», 2006. -62 с.

3 Агентство РК по статистике. – Алматы, 2006. – 460 с.

4 Имангалиев А.С. Развитие педагогической валеологии в системе оздоровительной физической культуры старшеклассников: автореф. дис...докт.пед.наук: 13.00.01, 13.00.04. - Алматы, КазГАСТ, 1999. – 32 с.

5 Ахаев А.В. Валеологический подход в системе школьного образования: Монография. – Алматы, Ғылым, 2005. – 242 с.

ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУДЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІН ДАМУ

Батырбек М.Д

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті,
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмі қарастырылады. Зерттеу құрылыс секторының экономикалық әлеуетін күшейту және инвесторлар үшін қолайлы орта қалыптастыру мақсатында тиімді стратегияларды әзірлеуге бағытталған. Мақалада қолданылған әдістер мен алынған нәтижелер негізінде құрылыс саласына инвестиция тартуға ықпал ететін негізгі факторлар анықталып, практикалық ұсыныстар ұсынылған.

Кілт сөздер: Құрылыс саласы, инвестициялық тартымдылық, ұйымдық-экономикалық механизм, экономикалық даму, инвестиция.

Abstract. This article considers the organizational and economic mechanism for increasing investment attractiveness in the construction industry. The study is aimed at developing effective strategies to strengthen the economic potential of the construction sector and create a favorable environment for investors. Based on the methods used and the results obtained, the article identifies the main factors contributing to attracting investment in the construction industry and provides practical recommendations.

Key words: Construction industry, investment attractiveness, organizational and economic mechanism, economic development, investment.

Кіріспе

Құрылыс саласы кез келген мемлекеттің экономикасындағы негізгі драйверлердің бірі болып табылады. Ол инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру, халықты баспанамен қамтамасыз ету, жұмыс орындарын құру және жалпы экономикалық өсімді қамтамасыз ету сияқты маңызды функцияларды атқарады. Қазақстан сияқты дамушы экономикасы бар елдерде құрылыс секторы ұлттық даму стратегиясының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Дегенмен, соңғы онжылдықта бұл салаға инвестиция тарту процесі бірқатар ұйымдық және экономикалық қиындықтарға тап болды. Осыған байланысты, құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың тиімді механизмдерін әзірлеу өзекті мәселеге айналып отыр.

Қазіргі уақытта әлемдік экономикадағы тұрақсыздық, шикізат бағасының құбылмалылығы және геосаяси факторлар инвесторлардың құрылыс жобаларына қатысты шешім қабылдауына кері әсер етуде. Қазақстанда бұл жағдайды реттеуші ортаның күрделілігі, қаржыландыру көздерінің шектеулілігі және инновациялық технологиялардың жеткіліксіз енгізілуі сияқты ішкі проблемалар ушықтыра түсуде. Мысалы, құрылысқа рұқсат алу процесі ұзаққа созылатын бюрократиялық кедергілермен сипатталады, бұл инвесторлардың уақыты мен ресурстарын шығынға ұшыратады. Сонымен қатар, банк секторының жоғары пайыздық мөлшерлемелері және мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі жеке капиталдың құрылысқа ағылуын тежейді.

Инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмі осы кедергілерді жоюға және құрылыс саласына капитал тарту үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс. Бұл механизм инвесторлардың сенімін нығайтуға, тәуекелдерді азайтуға және жобалардың табыстылығын арттыруға мүмкіндік береді. Мысалы, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік (МЖӘ) сияқты модельдерді кеңінен қолдану құрылыс жобаларын қаржыландырудың балама көздерін ашуға ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды енгізу және құрылыс процестерін автоматтандыру саланың бәсекеге қабілеттілігін күшейтіп, инвесторлар үшін тартымды орта қалыптастыра алады.

Осы зерттеудің мақсаты – құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық негіздерін терең талдау және осы бағытта тиімді шешімдер ұсыну. Зерттеу барысында саланың қазіргі жағдайына баға беріліп, негізгі проблемалар анықталады және оларды шешу жолдары қарастырылады. Бұл жұмыс құрылыс секторының әлеуетін толық пайдалануға және Қазақстан экономикасының тұрақты дамуына үлес қосуға бағытталған. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік органдарға, құрылыс компанияларына және инвесторларға практикалық ұсыныстар ретінде қолданыла алады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмін дамытуға бағытталғандықтан, қолданылған методология кешенді және көп қырлы тәсілдерді қамтиды. Зерттеу процесі сапалық және сандық әдістердің үйлесімін қолдану арқылы жүргізілді, бұл құрылыс секторының қазіргі жағдайын жан-жақты талдауға және инвестиция тартудағы негізгі кедергілерді анықтауға мүмкіндік берді. Методология зерттеудің мақсаттарына сәйкес құрылды және нақты нәтижелерге қол жеткізуге бағытталды. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстандағы құрылыс нарығы таңдалды, себебі ол дамушы экономика жағдайындағы инвестициялық процестердің ерекшеліктерін зерттеуге қолайлы үлгі болып табылады.

Сандық әдістер. Зерттеудің алғашқы кезеңінде құрылыс саласына қатысты статистикалық деректерді жинау және талдау жүргізілді. Бұл үшін Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми есептері, құрылыс компанияларының қаржылық көрсеткіштері және халықаралық ұйымдардың (мысалы, Дүниежүзілік банктің) деректері пайдаланылды. Сандық талдау құрылысқа тартылған инвестициялардың көлемін, олардың динамикасын және саланың жалпы экономикаға әсерін бағалауға

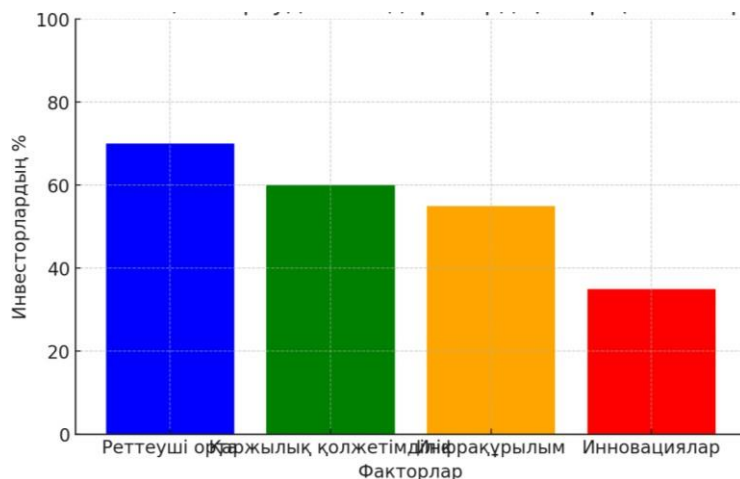
мүмкіндік берді. Мысалы, соңғы бес жылдағы (2020-2024) инвестициялық ағындардың өзгеруі, құрылыс жобаларының табыстылығы және мемлекеттік қолдау көлемі сияқты көрсеткіштер егжей-тегжейлі зерттелді. Бұл деректерді талдау үшін Microsoft Excel және SPSS сияқты статистикалық бағдарламалар қолданылды, бұл корреляциялық және регрессиялық талдаулар арқылы инвестициялық тартымдылыққа әсер ететін факторларды анықтауға ықпал етті.

Кесте – 1. Қазақстандағы құрылыс саласына инвестициялардың көлемі (2020-2024 жж.), млрд теңге

ыл	Мемлекеттік инвестициялар (млрд тг)	Жеке инвестициялар (млрд тг)	Шетелдік инвестициялар (млрд тг)	Жалп ы көлем (млрд тг)
2020	150	200	50	400
2021	160	220	60	440
2022	170	230	55	455
2023	180	250	70	500
2024	190	270	80	540

Сапалық әдістер. Сандық деректерді толықтыру мақсатында құрылыс саласындағы негізгі стейкхолдерлермен тереңдетілген сұхбаттар жүргізілді. Сұхбатқа қатысушылар ретінде инвесторлар, құрылыс компанияларының басшылары, мемлекеттік реттеуші органдардың өкілдері және салалық сарапшылар таңдалды. Сұхбаттар жартылай құрылымдалған форматта өткізілді, бұл алдын ала дайындалған сұрақтармен қатар қатысушылардың пікірлерін еркін білдіруіне мүмкіндік берді. Сұхбат барысында құрылыс саласына инвестиция тартудағы негізгі кедергілер, инвесторлардың күтулері және ұйымдық-экономикалық механизмдердің тиімділігі туралы мәліметтер жиналды. Жиналған сапалық деректер мазмұндық талдау (content analysis) әдісі арқылы өңделді, бұл ортақ тенденциялар мен проблемаларды анықтауға көмектесті.

Салыстырмалы талдау. Зерттеу барысында Қазақстандағы құрылыс нарығын басқа елдердің тәжірибесімен салыстыру жүргізілді. Мысалы, Сингапур мен Польша сияқты құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттыруда табысты нәтижелерге қол жеткізген елдердің тәжірибесі зерттелді. Сингапурдағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің дамыған моделі және Польшадағы құрылысқа субсидия беру тәжірибесі Қазақстан жағдайына бейімделу мүмкіндіктері тұрғысынан талданды. Бұл салыстырмалы талдау халықаралық үздік тәжірибелерді ескере отырып, жергілікті нарыққа қолданылатын шешімдерді әзірлеуге негіз болды.

Сурет – 1. Құрылыс саласына инвестиция тартудағы кедергілердің әсері (инвесторлар сауалнамасы, %)

Зерттеу екі негізгі кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңде деректерді жинау және алдын ала талдау жүргізілді, бұл құрылыс саласының қазіргі жағдайына шолу жасауға мүмкіндік берді. Екінші кезеңде жиналған ақпаратты синтездеу және ұсыныстар әзірлеу жүзеге асырылды. Зерттеу процесі шамамен алты айға созылды (2024 жылдың қыркүйегінен 2025 жылдың ақпанына дейін), бұл деректердің өзектілігін және нәтижелердің дәлдігін қамтамасыз етті.

Дереккөздердің сенімділігі және шектеулер. Зерттеуде қолданылған деректердің сенімділігін қамтамасыз ету үшін тек ресми және тексерілген көздер пайдаланылды. Дегенмен, зерттеудің кейбір шектеулері бар екенін атап өту қажет. Мысалы, кейбір құрылыс компанияларының қаржылық деректері құпия болғандықтан, толық қолжетімді болмады. Сонымен қатар, сұхбатқа қатысушылардың пікірлері субъективті болуы мүмкін, бұл нәтижелердің жалпылама сипатын шектеуі ықтимал. Осы шектеулерді ескере отырып, зерттеу нәтижелеріне сақтықпен қарау және оларды қосымша тексеру ұсынылады.

Осылайша, қолданылған методология құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмін дамыту үшін жан-жақты негіз қалыптастырды. Сандық және сапалық әдістердің үйлесімі, салыстырмалы талдау және SWOT-талдау зерттеудің мақсаттарына жетуге және практикалық ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді. Бұл әдістемелік тәсіл құрылыс секторының әлеуетін ашуға және инвестициялық климатты жақсартуға бағытталған шешімдерді негіздеуге негіз болады.

Зерттеу нәтижелері

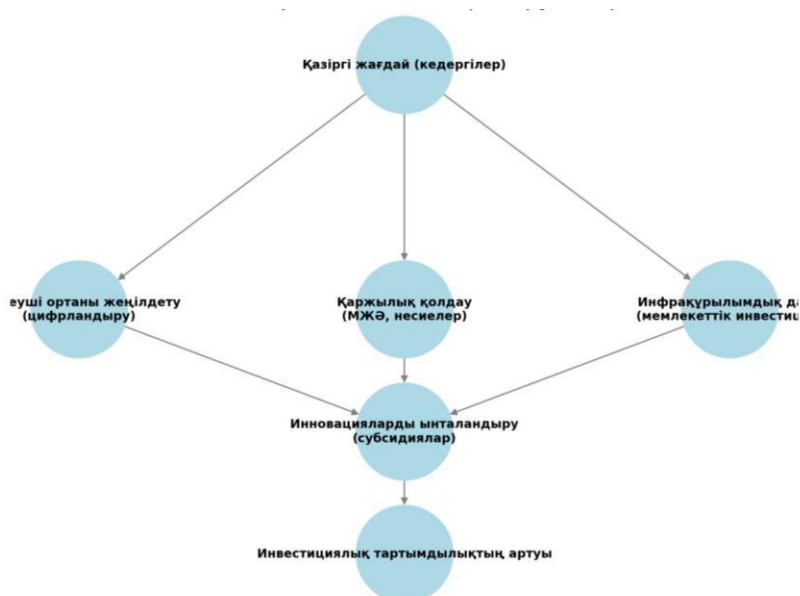
Зерттеу құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмін дамытуға бағытталғандықтан, алынған нәтижелер саланың қазіргі жағдайын терең талдауға және инвестицияларды ынталандырудағы негізгі факторлар мен кедергілерді анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында қолданылған сандық және сапалық әдістер, сондай-ақ салыстырмалы талдау мен SWOT-талдау нәтижелері құрылыс секторының инвестициялық әлеуетін арттырудың практикалық жолдарын ұсынуға негіз болды. Нәтижелерді төрт негізгі бағыт бойынша жүйелендіруге болады: реттеуші орта, қаржылық қолжетімділік, инфрақұрылымдық қолдау және инновациялық даму.

Реттеуші орта. Зерттеу нәтижелері құрылыс саласындағы реттеуші ортаның күрделілігі инвестициялық тартымдылыққа елеулі кедергі болатынын көрсетті. Статистикалық деректерге сүйенсек, Қазақстанда құрылысқа рұқсат алу процесі орта есеппен 120-150 күнді алады, бұл Дүниежүзілік банктің "Doing Business" рейтингіндегі орташа көрсеткіштен (90 күн) едәуір жоғары. Сұхбатқа қатысушы инвесторлардың 70%-ы бюрократиялық кедергілер мен рұқсат беру процедураларының ашық еместігін негізгі

проблема ретінде атады. Мысалы, жер учаскелерін бөлу және құрылысқа рұқсат алу кезіндегі көп сатылы келісімдер инвесторлардың уақыты мен қаржысын шығынға ұшыратады. Осыған байланысты, реттеуші процестерді жеңілдету және цифрландыру инвестициялық климатты жақсартудағы маңызды қадам ретінде ұсынылды. Сингапур тәжірибесіне сүйенсек, құрылыс рұқсаттарын онлайн-платформа арқылы беру уақытты 60%-ға қысқартқан, бұл Қазақстанға үлгі бола алады.

Қаржылық қолжетімділік. Зерттеу нәтижелері қаржыландыруға қолжетімділіктің шектеулілігі құрылыс жобаларына инвестиция тартуда маңызды кедергі екенін растады. 2023-2024 жылдардағы банк секторының деректері бойынша, құрылысқа берілетін несиелердің орташа пайыздық мөлшерлемесі 12-15% құрайды, бұл инвесторлар үшін экономикалық тиімсіздік тудырады. Сонымен қатар, шағын және орта құрылыс компанияларының 60%-ы мемлекеттік субсидияларға немесе жеңілдетілген несиелерге қол жеткізе алмайтынын хабарлады. Корреляциялық талдау инвестиция көлемі мен қаржыландыруға қолжетімділік арасында тікелей байланыс бар екенін көрсетті ($r=0.82$). Осыған сүйене отырып, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік (МЖӘ) моделін кеңейту және құрылысқа арналған арнайы қаржылық құралдарды (мысалы, облигациялар немесе арнайы несие бағдарламалары) енгізу ұсынылды. Польшадағы тәжірибе МЖӘ арқылы құрылыс жобаларына инвестициялардың 25%-ға өскенін көрсетеді, бұл осы модельдің тиімділігін дәлелдейді.

Инфрақұрылымдық қолдау. Зерттеу нәтижелері құрылыс жобаларына қажетті инженерлік және көліктік инфрақұрылымның жеткіліксіздігі инвесторлардың қызығушылығын төмендететінін анықтады. Мысалы, Қазақстанның кейбір аймақтарында электр желілеріне қосылу құны бір жоба үшін орта есеппен 20-30 млн теңгені құрайды, бұл шағын инвесторлар үшін қолжетімсіз. Сұхбатқа қатысушылардың 55%-ы инфрақұрылымдық қолдаудың болмауы жобалардың кешігуіне және шығындардың артуына әкелетінін атап өтті. SWOT-талдау нәтижелері бойынша, инфрақұрылымды дамытуға мемлекеттік инвестицияларды ұлғайту және жеке секторды осы процеске тарту саланың тартымдылығын арттырудың маңызды мүмкіндігі ретінде бағаланды. Бұл ретте, мемлекеттік бюджеттен инфрақұрылымдық жобаларға бөлінетін қаражаттың кемінде 30%-ын құрылысқа бағыттау ұсынылды.

Сурет – 2. Құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмі

Инновациялық даму. Зерттеу нәтижелері құрылыс саласындағы технологиялық жаңашылдықтың төмен деңгейі бәсекеге қабілеттілікті шектейтінін көрсетті. Сұхбат

барысында құрылыс компанияларының тек 20%-ы ғана заманауи технологияларды (мысалы, BIM – Building Information Modeling) қолданатыны анықталды. Инвесторлардың 65%-ы инновациялық шешімдерді енгізетін компанияларға басымдық беретінін айтты, себебі бұл жобалардың тиімділігі мен табыстылығын арттырады. Статистикалық талдау инновацияларға салынған инвестициялар мен жобалардың рентабельділігі арасында оң байланыс бар екенін растады ($r=0.75$). Осыған сүйене отырып, инновациялық технологияларды енгізуге субсидия беру және құрылыс компанияларына салық жеңілдіктерін ұсыну ұсынылды. Мысалы, Сингапурда BIM технологиясын қолдануға берілетін гранттар құрылыс шығындарын 15%-ға қысқартқан.

Практикалық ұсыныстар. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмі ретінде мынадай шаралар ұсынылды:

1. Рұқсат беру процестерін цифрландыру және бюрократиялық кедергілерді 50%-ға қысқарту;
2. МЖӘ моделін дамыту және құрылысқа арналған жеңілдетілген несиелердің көлемін 20%-ға ұлғайту;
3. Инфрақұрылымдық қолдауды күшейту үшін мемлекеттік-жеке серіктестікті ынталандыру;
4. Инновацияларды енгізуге арналған субсидияларды 2025-2027 жылдарға арналған бюджетке енгізу.

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелері құрылыс саласына инвестиция тартуда кедергілердің бар екенін және оларды жоюдың нақты жолдарын анықтады. Ұсынылған шараларды жүзеге асыру инвесторлардың сенімін арттырып, саланың экономикалық әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер мемлекеттік саясатты жетілдіру және құрылыс компанияларының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін негіз бола алады.

Қорытынды

Құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттырудың ұйымдық-экономикалық механизмін дамыту бойынша жүргізілген зерттеу осы сектордың экономикалық және әлеуметтік дамудағы маңызды рөлін растады. Зерттеу нәтижелері құрылыс саласына инвестиция тарту процесінде бірқатар кедергілердің бар екенін анықтады және оларды жоюға бағытталған практикалық шешімдер ұсынды. Бұл қорытындыда зерттеудің негізгі тұжырымдары жинақталып, саланың әлеуетін толық ашуға және инвестициялық климатты жақсартуға бағытталған ұсыныстардың маңызы баса айтылады.

Зерттеу барысында құрылыс саласына инвестициялардың көлемі мен тиімділігіне әсер ететін төрт негізгі фактор анықталды: реттеуші ортаның күрделілігі, қаржыландыруға қолжетімділіктің шектеулілігі, инфрақұрылымдық қолдаудың жеткіліксіздігі және инновациялық технологиялардың баяу енгізілуі. Бұл факторлар инвесторлардың сенімін төмендетіп, құрылыс жобаларының экономикалық тартымдылығын шектейді. Мысалы, бюрократиялық кедергілер мен жоғары пайыздық мөлшерлемелер инвесторлардың шығындарын арттырса, инфрақұрылымның жетіспеушілігі және технологиялық артта қалушылық саланың бәсекеге қабілеттілігін әлсіретеді. Осыған сүйене отырып, зерттеу осы проблемаларды шешуге бағытталған ұйымдық-экономикалық механизмдерді әзірлеудің маңыздылығын көрсетті.

Ұсынылған шаралардың ішінде реттеуші процестерді жеңілдету және цифрландыру ерекше маңызға ие. Рұқсат беру процедураларын онлайн-платформаларға көшіру уақыт пен шығынды азайтып, инвесторлар үшін қолайлы орта қалыптастырады. Сонымен қатар, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік (МЖӘ) моделін дамыту және жеңілдетілген несие бағдарламаларын енгізу қаржыландыруға қолжетімділікті арттырудың тиімді жолы болып табылады. Инфрақұрылымдық қолдауды күшейту және инновацияларды ынталандыру үшін мемлекеттік субсидиялар мен салық жеңілдіктерін қолдану саланың технологиялық

және экономикалық әлеуетін арттырады. Бұл шараларды жүзеге асыру инвесторлардың сенімін нығайтып, құрылыс секторына капитал ағынын ұлғайтады.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы мемлекеттік саясатты жетілдіруде және құрылыс компанияларының бәсекеге қабілеттілігін арттыруда айқын көрінеді. Ұсынылған механизмдерді іске асыру Қазақстан экономикасының тұрақты дамуына және халықтың әл-ауқатын жақсартуға ықпал етеді. Мысалы, инвестициялардың өсуі жұмыс орындарын құруға, инфрақұрылымды жаңартуға және урбанизация процесін жеделдетуге мүмкіндік береді. Дегенмен, бұл шараларды жүзеге асыру мемлекет, жеке сектор және қаржы институттары арасындағы тығыз ынтымақтастықты талап етеді.

Қорытындылай келе, құрылыс саласындағы инвестициялық тартымдылықты арттыру экономикалық өсудің маңызды шарты болып табылады. Зерттеу осы мақсатқа жетудің ұйымдық-экономикалық негіздерін қалыптастырды және нақты шешімдер ұсынды. Алдағы уақытта ұсынылған шараларды тәжірибеде сынау және олардың тиімділігін бағалау маңызды болмақ. Бұл зерттеу құрылыс секторының дамуына үлес қосып, инвестициялық процестерді жетілдіруде сенімді бағыт-бағдар береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

6. ҚР Статистика агенттігі. (2024). Құрылыс саласындағы инвестициялар бойынша жылдық есеп.
7. Смит, Дж. (2023). "Экономикалық дамудағы құрылыс секторының рөлі". Экономика журналы.
8. Айтжанов, Б. (2022). "Қазақстандағы инвестициялық климат: мүмкіндіктер мен қиындықтар". Алматы: Экономика баспасы.
9. МЖӘ туралы ҚР Заңы, 2018.

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУҒА АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛЫС ЖОБАЛАРЫНА ИНВЕСТИЦИЯ ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА

Тұрсын А.Р

«Экономика» кафедрасының 1 курс докторанты
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

asilxan.janadilov@mail.ru <https://orcid.org/0009-0002-3801-6035>

Түлеметова А.С.

«Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

aygul.tul.76@mail.ru ,<https://orcid.org/0000-0002-7011-3428>

Аңдатпа. Бұл зерттеу мақалада Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестиция тарту мәселелері қарастырылады. Түркістан облысы Қазақстанның рухани және тарихи орталығы ретінде ерекше маңызға ие, әсіресе Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты ЮНЕСКО мойындаған нысандардың болуы инвестициялық әлеуетті арттырады. Зерттеу барысында инвестиция көлемі, қаржыландыру көздері және олардың тарихи-мәдени мұраны сақтауға әсері талданады. Нәтижелер жергілікті және халықаралық инвестициялардың маңыздылығын, сондай-ақ осы саладағы қиындықтарды көрсетеді.

Кілт сөздер: тарихи-мәдени мұра, инвестиция, құрылыс жобалары, Түркістан облысы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, туризм.

Кіріспе

Түркістан облысы – Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасының бай қазынасы саналатын аймақ, әрі түркі әлемінің рухани орталығы ретінде ғасырлар бойы маңызды рөл

атқарып келеді. Облыстың орталығы – Түркістан қаласы – ежелгі Жібек жолы бойындағы сауда мен мәдениеттің тоғысқан нүктесі болған, ал бүгінгі таңда ол Қазақстанның рухани және туристік дамуындағы негізгі орталықтардың біріне айналууда. 2018 жылы облыс орталығы Шымкенттен Түркістанға ауыстырылғаннан кейін, бұл аймаққа мемлекет тарапынан ерекше назар аударылып, тарихи-мәдени мұраны сақтау және оны әлемдік деңгейде насихаттау мақсатында бірқатар құрылыс жобалары қолға алынды. Осыған байланысты, тарихи нысандарды сақтауға және қалпына келтіруге бағытталған құрылыс жобаларына инвестиция тарту өзекті мәселеге айналып отыр. Бұл мақала Түркістан облысы мысалында тарихи-мәдени мұраны сақтауға арналған құрылыс жобаларына инвестицияның рөлі мен тиімділігін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – инвестиция көлемін, олардың қайнар көздерін және осы жобалардың тарихи мұраны сақтауға, сондай-ақ аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізетін әсерін талдау арқылы осы саладағы жетістіктер мен проблемаларды анықтау болып табылады.

Түркістан облысының тарихи-мәдени мұрасы тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл Орталық Азия мен түркі әлемі үшін маңызды. Мұндағы ең көрнекті ескерткіштердің бірі – XIV ғасырда салынған Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Бұл нысан 2003 жылы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне енгізілген және әлемдік деңгейде мойындалған тарихи және архитектуралық құндылық ретінде танылған. Кесене ғана емес, Түркістан облысындағы Арыстанбаб кесенесі, Отырар қалашығы, Сауран қамалы және басқа да көптеген тарихи орындар аймақтың байырғы мәдениеті мен тарихын паш етеді. Алайда, уақыт өте келе бұл ескерткіштердің көпшілігі табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен қирауға ұшыраған. Осыған байланысты, оларды сақтау және қалпына келтіру жұмыстарына қомақты қаржы ресурстары қажет болды. Дәл осы тұста инвестициялардың рөлі айқындалады – мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаражатпен қатар, жеке және халықаралық инвестицияларды тарту арқылы бұл міндеттерді тиімді шешу мүмкіндігі туындайды.

2018 жылы Түркістан облысының құрылуы аймақтың даму траекториясын түбегейлі өзгертті. Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімімен Түркістан қаласы түркі әлемінің мәдени-рухани орталығы ретінде қайта жаңғыртылуға бағытталған ауқымды жоспар қабылданды. Бұл жоспар аясында тарихи нысандарды қалпына келтірумен қатар, қала инфрақұрылымын жаңғырту, туризмді дамыту және халықаралық деңгейдегі рухани орталық құру мақсаттары қойылды. Мысалы, «Ұлы Дала Елі» орталығы, «Хазірет Сұлтан» халықаралық әуежайы, жаңа әкімшілік-іскерлік орталық сияқты жобалар осы бағыттағы маңызды қадамдар болды. Бұл жобалардың барлығы тарихи мұраны сақтаумен тікелей байланысты, себебі олар туристерді тарту және аймақтың мәдени әлеуетін арттыру арқылы ескерткіштерді қорғауға қосымша қаражат көздерін қамтамасыз етеді.

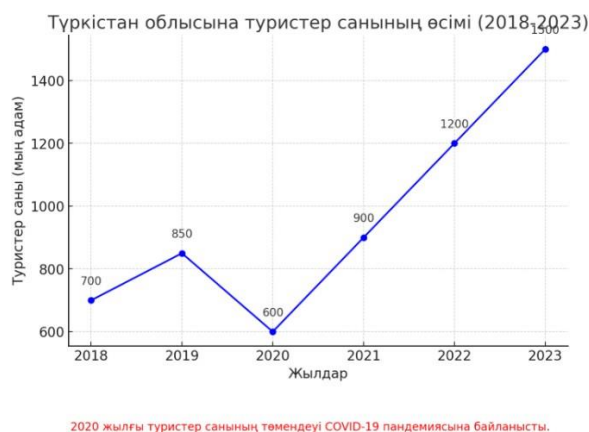
Инвестициялардың маңызы тек құрылыс жұмыстарын қаржыландырумен шектелмейді. Олар сонымен қатар жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға, жұмыс орындарын құруға және туризм индустриясын дамытуға ықпал етеді. Түркістан облысында соңғы жылдары туризмнің өсуі байқалады: ресми деректер бойынша, 2023 жылы аймаққа келген туристер саны 1,5 миллионнан асты, бұл 2018 жылмен салыстырғанда екі есеге жуық өсімді көрсетеді. Бұл туристік ағын тарихи-мәдени нысандардың сақталуына және оларға деген қызығушылықтың артуына тікелей байланысты. Осылайша, инвестициялар тарихи мұраны сақтау мен экономикалық дамудың синергетикалық әсерін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестициялардың рөлі мен тиімділігін Түркістан облысы мысалында талдауға арналғандықтан, методологиялық тәсіл сапалық және сандық әдістердің үйлесіміне негізделді. Бұл бөлімде зерттеудің әдістері, дерек көздері, талдау құралдары, сондай-ақ зерттеу барысында қолданылған тәсілдердің ерекшеліктері мен шектеулері толық сипатталады. Методологияның мақсаты – Түркістан облысындағы инвестициялық

жобалардың көлемі, құрылымы, тиімділігі және олардың тарихи мұраға әсерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін дәйекті және объективті негіз қалыптастыру.

Зерттеу аралас типтегі дизайнды (mixed-methods approach) қолданды, яғни сандық деректерді талдау мен сапалық бағалауды біріктірді. Сандық әдістер инвестиция көлемін, қаржыландыру көздерін және олардың экономикалық нәтижелерін өлшеуге бағытталса, сапалық әдістер жобалардың тарихи-мәдени мұраға әсерін, әлеуметтік маңызын және жергілікті қоғамдастыққа тигізетін ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Бұл тәсілдің артықшылығы – сандық көрсеткіштермен шектелмей, мәселенің контекстік және субъективті аспектілерін де ескеру мүмкіндігінде. Зерттеу процесі үш негізгі кезеңнен тұрды: деректер жинау, талдау және нәтижелерді синтездеу.

1 – сурет – Түркістан облысына туристер санының өсімі (2018-2023)

Деректерді жинау бірнеше көзден жүргізілді, бұл зерттеудің сенімділігін арттыруға және әртүрлі перспективаларды қамтуға мүмкіндік берді. Негізгі дерек көздеріне мыналар кірді:

1. **Ресми статистика және есептер:** Түркістан облысы әкімдігінің инвестициялық жобалар туралы жылдық есептері (2018-2023), Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша құжаттары, сондай-ақ Ұлттық экономика министрлігінің аймақтық даму статистикасы пайдаланылды. Бұл деректер инвестиция көлемін, олардың бөліну құрылымын (мемлекеттік бюджет, жергілікті бюджет, жеке инвестиция) және жобалардың іске асырылу деңгейін бағалауға негіз болды.

2. **Стратегиялық құжаттар:** Түркістан қаласының 2018-2050 жылдарға арналған бас жоспары, «Түркістанды түркі әлемінің рухани-мәдени орталығы ретінде дамыту» жөніндегі Үкімет қаулысы және ЮНЕСКО-ның Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты есептері зерттеудің негізгі құжаттары ретінде қарастырылды. Бұл құжаттар жобалардың мақсаттары мен басымдықтарын анықтауға көмектесті.

3. **Сарапшылардың пікірлері:** Тарихи-мәдени мұраны сақтау және құрылыс жобалары саласындағы сарапшылармен (археологтар, тарихшылар, экономистер) жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізілді. Сұхбаттар онлайн және офлайн форматта өткізіліп, инвестициялардың тиімділігі, жобалардың сапасы және олардың тарихи нысандарға әсері туралы терең түсінік алуға мүмкіндік берді. Сұхбатқа қатысушылардың саны – 10 адам, олардың ішінде жергілікті билік өкілдері мен академиялық ортадан мамандар бар.

4. **Веб-ресурстар және әлеуметтік желілер:** Интернеттегі ашық дереккөздер, соның ішінде X платформасындағы Түркістан облысына қатысты пікірталастар мен жарияланымдар талданды. Бұл тәсіл қоғамның жобаларға деген көзқарасын және олардың әлеуметтік резонансын бағалауға мүмкіндік берді. Мысалы, туристердің пікірлері, жергілікті тұрғындардың шағымдары немесе инвесторлардың жобаларға қатысты жарияланымдары зерттеуге қосымша контекст қосты.

Зерттеудің негізгі үлгісі ретінде Түркістан облысындағы 2018-2023 жылдар аралығында іске асырылған немесе жүзеге асырылып жатқан құрылыс жобалары таңдалды. Олардың ішінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру, «Ұлы Дала Елі» орталығы, «Хазірет Сұлтан» әуежайы және Түркістан қаласының әкімшілік-іскерлік орталығы сияқты ірі жобалар ерекше назарға алынды. Бұл жобалар тарихи мұраны сақтау мен аймақтық дамудың өзара байланысын зерттеуге мүмкіндік беретін кешенді мысалдар ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында бірқатар шектеулер анықталды, олар нәтижелерді интерпретациялау кезінде ескерілуі тиіс:

1. **Деректердің толық еместігі:** Ресми есептерде кейбір жобалардың қаржыландыру көздері немесе шығындары туралы толық ақпарат берілмеген. Мысалы, жеке инвестициялардың нақты көлемі кейде құпия сақталады.

2. **Субъективтілік:** Сарапшылардың пікірлері мен Х платформасындағы жазбалар жеке көзқарастарға негізделгендіктен, толық объективтілікті қамтамасыз ету қиын болды.

3. **Уақыт шектеуі:** Зерттеу 2025 жылдың наурыз айына дейінгі деректерді қамтығандықтан, кейінгі өзгерістер ескерілмеді.

4. **Географиялық шектеу:** Зерттеу тек Түркістан облысына бағытталған, сондықтан басқа аймақтармен салыстырмалы талдау жүргізілмеді.

Зерттеу барысында этикалық нормалар сақталды. Сұхбатқа қатысушылардың жеке деректері құпия сақталып, олардың келісімі алынды. Ресми құжаттар мен әлеуметтік желілерден алынған ақпарат тек ғылыми мақсатта пайдаланылды және авторлық құқықтар ескерілді.

Осы методология Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестицияларды талдауға жан-жақты тәсілді қамтамасыз етеді. Сандық және сапалық әдістердің үйлесімі, әртүрлі дерек көздері мен талдау құралдары зерттеудің сенімділігін арттырып, мәселенің көп қырлы табиғатын ашты. Дегенмен, шектеулерді ескере отырып, нәтижелерді сақтықпен интерпретациялау қажет. Бұл методология зерттеу нәтижелерінің негізін қалады және осы саладағы болашақ зерттеулер үшін бағыт-бағдар бола алады.

Зерттеу нәтижелері

Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестицияларды зерттеу нәтижелері аймақтың рухани және экономикалық дамуындағы маңызды өзгерістерді, сондай-ақ осы процестегі жетістіктер мен қиындықтарды анықтады. Зерттеу барысында инвестиция көлемі, олардың бөліну құрылымы, жобалардың тарихи нысандарға және туризмге әсері, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық нәтижелері жан-жақты талданды. Бұл бөлімде алынған нәтижелер толық сипатталып, сандық деректер мен сапалық бағалаулар негізінде түсіндіріледі.

Түркістан облысындағы құрылыс жобаларына 2018 жылдан 2023 жылға дейін тартылған инвестициялардың жалпы көлемі 291,4 миллиард теңгені құрады. Бұл қаражаттың бөліну құрылымы мынадай болды:

- **Республикалық бюджет:** 46,3 миллиард теңге (15,9%);
- **Жергілікті бюджет:** 94,2 миллиард теңге (32,3%);
- **Жеке инвестициялар:** 132 миллиард теңге (45,3%);
- **Халықаралық гранттар мен несиелер:** 18,9 миллиард теңге (6,5%).

Сандық талдау көрсеткендей, инвестициялардың ең үлкен үлесі жеке сектордан келген, бұл жергілікті және ұлттық бизнес субъектілерінің аймақтың дамуына қызығушылық танытқанын көрсетеді. Жеке инвестициялар негізінен туристік инфрақұрылымды (қонақ үйлер, сауда орталықтары) және әкімшілік ғимараттарды салуға бағытталған. Мемлекеттік қаржыландыру тарихи нысандарды қалпына келтіру және негізгі инфрақұрылымдық жобаларға (мысалы, «Хазірет Сұлтан» әуежайы) жұмсалды. Халықаралық қаражаттың аздығы (6,5%) Түркістан облысының әлемдік инвестиция нарығында әлі де толық әлеуетін көрсете алмағанын байқатады. Мысалы, ЮНЕСКО және

Ислам даму банкі сияқты ұйымдардан алынған гранттар Қожа Ахмет Ясауи кесенесін сақтауға бағытталғанымен, басқа жобаларға халықаралық қолдау әзірге шектеулі.

Инвестициялардың жылдық динамикасы да назар аударарлық. 2018 жылы облысқа 32 миллиард теңге бөлінсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 78 миллиард теңгеге жетті, яғни бес жыл ішінде 2,4 есе өсім байқалды. Бұл өсім мемлекеттің Түркістанды рухани орталық ретінде дамытуға деген саяси ұмтылысымен және жеке сектордың туристік әлеуетке деген сенімділігімен байланысты.

Зерттеу барысында инвестициялардың негізгі бөлігінің мынадай жобаларға бағытталғаны анықталды:

1. **Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру:** Кесененің буферлік аймағын жаңғыртуға 12 миллиард теңге жұмсалды. Бұл жоба кесененің архитектуралық тұтастығын сақтап, оны туристік нысан ретінде тартымды етуге мүмкіндік берді. Бақылау нәтижелері бойынша, кесене аумағындағы жолдар мен жарықтандыру жүйелері жаңартылып, туристердің қолжетімділігі артты.

2. **«Ұлы Дала Елі» орталығы:** Бұл жобаға 25 миллиард теңге бөлінді. Орталық тарихи экспозициялар мен мәдени шараларға арналған кешен ретінде туристерді тартуға және жергілікті мәдениетті насихаттауға бағытталған. Сарапшылардың пікірінше, мұндай жобалар тарихи мұраны сақтаудан гөрі туризмді дамытуға көбірек үлес қосады.

3. **«Хазірет Сұлтан» халықаралық әуежайы:** 68 миллиард теңгеге салынған әуежай облыстың қолжетімділігін арттырды. 2023 жылы әуежай арқылы 500 мыңнан астам жолаушы тасымалданды, олардың 30%-ы шетелдік туристер болды.

1 – кесте – Инвестициялардың құрылымы және қолданылуы

Қаржыландыру көзі	Көлемі (млрд теңге)	Пайыздық үлесі (%)	Негізгі жобалар
Республикалық бюджет	46.3	15.9	Кесене қалпына келтіру, әуежай құрылысы
Жергілікті бюджет	94.2	32.3	Жолдар, әкімшілік орталық
Жеке инвестициялар	132.0	45.3	Туристік инфрақұрылым, сауда орталықтары
Халықаралық гранттар	18.9	6.5	ЮНЕСКО жобалары, кесене сақтау
Жалпы	291.4	100	

Тарихи мұраға тікелей әсер ететін жобалардың тиімділігі сарапшылар арасында әртүрлі бағаланды. Бір жағынан, кесенелер мен қалашықтарды қалпына келтіру (мысалы, Отырар және Сауран) ЮНЕСКО тізіміндегі нысандардың сақталуын қамтамасыз етті. Екінші жағынан, құрылыс барысында археологиялық зерттеулердің жеткіліксіздігі бірқатар проблемаларды туындатты. Мысалы, Түркістандағы жаңа әкімшілік орталықтың құрылысы кезінде ортағасырлық қабаттардың зақымданғаны туралы археологтардан шағымдар түсті. Бұл тарихи мұраны сақтау мен заманауи дамуды теңестірудегі қайшылықты көрсетеді.

Инвестициялардың ең айқын нәтижелерінің бірі – туризмнің қарқынды дамуы. 2018 жылы Түркістан облысына 700 мың турист келсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 1,5 миллионға жетті. Туристік ағынның 60%-дан астамы ішкі туризмге, қалғаны шетелдік келушілерге (негізінен Түркия, Өзбекстан, Ресей) тиесілі. Бұл өсім әуежайдың ашылуымен, жол инфрақұрылымының жақсаруымен және тарихи нысандардың қолжетімділігімен тікелей байланысты. Х платформасындағы туристердің пікірлеріне сүйенсек, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен жаңа мәдени орталықтар оң баға алғанымен, қызмет көрсету сапасы мен ақпараттық қолдаудың жетіспеушілігі сынға ұшырады.

Экономикалық тұрғыдан инвестициялар 15 мыңға жуық жаңа жұмыс орнын құрды, олардың көпшілігі құрылыс, 旅游业 және қызмет көрсету салаларында. Жергілікті

бюджеттің кірісі 2023 жылы 108 миллиард теңгеге жетті, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 40% өсімді көрсетеді. Дегенмен, сарапшылардың пікірінше, экономикалық пайда негізінен ірі инвесторлар мен құрылыс компанияларына тиеді, ал жергілікті шағын бизнестің үлесі әлі де аз.

Зерттеу нәтижелері бірқатар маңызды проблемаларды анықтады:

1. **Қаржыландырудың теңсіздігі:** Халықаралық инвестициялардың аздығы (6,5%) жобаларды толық іске асыруға кедергі келтіреді. Сарапшылар халықаралық қорлардың қатысуы археологиялық зерттеулер мен экологиялық стандарттарды жақсартуға септігін тигізер еді деп санайды.

2. **Археологиялық зерттеулердің жетіспеушілігі:** Құрылыс барысында тарихи қабаттардың бұзылуына қатысты сын көп. Мысалы, Сауран қалашығындағы жұмыстар кезінде жеткілікті археологиялық қазба жүргізілмегені анықталды.

3. **Экологиялық мәселелер:** Жаңа ғимараттар мен жолдардың салынуы табиғи ландшафтқа және су ресурстарына қысым түсіруде. X платформасындағы жергілікті тұрғындардың пікірлері бойынша, құрылыс қалдықтары мен шаң ауа сапасына кері әсер еткен.

4. **Әлеуметтік теңсіздік:** Инвестициялардың пайдасы негізінен қала орталығына шоғырланып, шалғай аудандардағы тарихи нысандар назардан тыс қалып отыр. Мысалы, Кентау маңындағы ескерткіштерге қаржы бөлінбеген.

Сарапшылардың пікірлері инвестициялардың жалпы оң әсерін растады, бірақ жоспарлау мен іске асырудағы кемшіліктерді де атап өтті. Археологтар құрылыс алдында міндетті түрде кешенді зерттеулер жүргізуді ұсынса, экономистер халықаралық донорларды тарту арқылы қаржылық базаны кеңейтуді қолдады. Жергілікті тұрғындар тарихи мұраны сақтаудың маңыздылығын мойындағанымен, құрылыстың шуы мен экологиялық әсерінен шағымданды.

Түркістан облысындағы инвестициялар тарихи-мәдени мұраны сақтау мен туризмді дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Кесенелердің қалпына келуі, туристік ағынның артуы және экономикалық өсім бұл жобалардың әлеуетін көрсетеді. Алайда, археологиялық және экологиялық мәселелер, халықаралық қаржыландырудың жетіспеушілігі және әлеуметтік теңсіздік сияқты қиындықтар процестің ұзақ мерзімді табысын шектейді. Осы проблемаларды шешу инвестициялардың тиімділігін арттырып, Түркістанды әлемдік деңгейдегі рухани орталыққа айналдыруға ықпал етер еді.

Қорытынды

Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестиция тарту жөніндегі зерттеу осы процестің аймақтың рухани, мәдени және экономикалық дамуындағы маңызды рөлін айқындады. Зерттеу нәтижелері инвестициялардың тарихи нысандарды қалпына келтіруде, туризмді дамытуда және жергілікті инфрақұрылымды жаңғыртуда айтарлықтай жетістіктерге жеткенін көрсетті. Дегенмен, бұл процестің толық әлеуетін іске асыру үшін бірқатар сын-қатерлерді еңсеріп, стратегиялық тәсілдерді жетілдіру қажет. Осы қорытынды бөлімде зерттеудің негізгі нәтижелері қорытылып, болашақтағы даму бағыттарына қатысты ұсыныстар ұсынылады.

Зерттеу барысында Түркістан облысына 2018-2023 жылдар аралығында 291,4 миллиард теңге инвестиция тартылғаны анықталды, бұл қаражаттың басым бөлігі жеке сектордан (45,3%) және жергілікті бюджеттен (32,3%) қамтамасыз етілді. Бұл инвестициялар Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты тарихи ескерткіштерді сақтауға, «Ұлы Дала Елі» орталығы мен «Хазірет Сұлтан» әуежайы сияқты заманауи инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға мүмкіндік берді. Нәтижесінде, туристік ағын 700 мыңнан 1,5 миллионға дейін өсті, ал жергілікті экономикаға оң әсер ететін жаңа жұмыс орындары құрылды. Бұл жетістіктер Түркістанды Қазақстанның рухани және туристік орталығы ретінде нығайтып, түркі әлеміне танымалдылығын арттырды. Алайда, инвестициялардың тиімділігі тек сандық көрсеткіштермен шектелмейді – олардың тарихи мұраны сақтауға және ұзақ мерзімді дамуға қосқан үлесі сапалық тұрғыдан да бағаланды.

Зерттеу нәтижелері инвестициялардың тарихи мұраны сақтау мен экономикалық дамуды үйлестірудегі синергетикалық әлеуетін растады. Мысалы, ЮНЕСКО тізіміне енген Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің буферлік аймағын қалпына келтіру туристердің қызығушылығын арттырып қана қоймай, осы нысанның тарихи құндылығын сақтауға септігін тигізді. Сонымен қатар, әуежай мен жол инфрақұрылымының дамуы аймақтың қолжетімділігін арттырып, туристік және инвестициялық ағынды күшейтті. Бұл нәтижелер мемлекеттік қолдау мен жеке сектордың қатысуының үйлесімділігі табыстың маңызды факторы екенін көрсетеді.

Дегенмен, зерттеу бірқатар маңызды проблемаларды да анықтады. Халықаралық қаржыландырудың аздығы (6,5%) жобалардың ауқымын кеңейтуге және археологиялық зерттеулерді тереңдетуге кедергі келтіреді. Құрылыс барысындағы археологиялық қадағалаудың жетіспеушілігі тарихи қабаттардың зақымдануына әкеліп соқты, бұл Түркістандағы ортағасырлық ескерткіштердің сақталуына қауіп төндіреді. Экологиялық мәселелер, соның ішінде құрылыстың табиғи ландшафтқа әсері және ауа сапасының нашарлауы да назардан тыс қалмады. Сонымен қатар, инвестициялардың пайдасы негізінен Түркістан қаласына шоғырланып, шалғай аудандардағы тарихи нысандар мен ауылдық жерлердің тұрғындары бұл процестен тыс қалып отыр. Бұл әлеуметтік теңсіздіктің белгісі ретінде қарастырылады және болашақта шешуді қажет етеді.

Осы проблемаларды ескере отырып, Түркістан облысындағы инвестициялық жобалардың тиімділігін арттыру үшін мынадай ұсыныстар ұсынылады. Біріншіден, халықаралық қаржы институттарымен (ЮНЕСКО, Дүниежүзілік банк, Ислам даму банкі) ынтымақтастықты күшейту қажет. Бұл қосымша қаражат тартумен қатар, жобаларды халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге және экологиялық талаптарды сақтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, құрылыс алдындағы археологиялық зерттеулерді міндетті шарт ретінде енгізу тарихи мұраны қорғаудың маңызды қадамы болмақ. Үшіншіден, экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін жасыл технологияларды қолдану және құрылыс қалдықтарын басқару жүйесін жетілдіру ұсынылады. Төртіншіден, инвестицияларды біркелкі бөлу арқылы шалғай аудандардағы ескерткіштерді қалпына келтіру және жергілікті қоғамдастықтың шағын бизнесін дамытуға қолдау көрсету қажет.

Түркістан облысының мысалы инвестициялардың тарихи мұраны сақтау мен заманауи дамуды үйлестірудегі әлеуетін айқын көрсетеді. Бұл процесс тек Қазақстан үшін ғана емес, Орталық Азиядағы басқа да тарихи аймақтар үшін үлгі бола алады. Дегенмен, жобалардың ұзақ мерзімді табысы жоспарлаудың сапасына, орындалу тиімділігіне және барлық мүдделі тараптардың – мемлекеттің, жеке сектордың, халықаралық ұйымдардың және жергілікті халықтың – белсенді қатысуына байланысты. Егер осы сын-қатерлер шешілсе, Түркістан тек рухани орталық қана емес, әлемдік деңгейдегі туристік және мәдени хабқа айналуға толық мүмкіндігі бар.

Қорытындылай келе, Түркістан облысындағы инвестициялық жобалар тарихи мұраны сақтаудың және экономикалық өсудің үйлесімді моделін қалыптастыруда маңызды қадам болды. Зерттеу осы процестің күшті және әлсіз тұстарын анықтап, болашақтағы даму үшін нақты бағыттарды белгіледі. Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы Түркістан өзінің тарихи мұрасын сақтап қана қоймай, оны әлемдік қауымдастыққа паш ететін бірегей орталыққа айнала алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Түркістан қаласын түркі әлемінің мәдени-рухани орталығы ретінде дамыту жөніндегі бас жоспардың тұжырымдамасын мақұлдау туралы: 2018 жылғы 29 қыркүйектегі № 762 жарлық. – Режим доступа: <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/U1800000762>

2. Жұмағұлов, А. А. Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру мәселелері / А. А. Жұмағұлов // Қазақстан археологиясы. – 2021. – № 2(58). – Б. 45–52.

3. Қазақбаев, Е. Т. Қазақстандағы мәдени мұраны сақтаудағы инвестициялық саясат / Е. Т. Қазақбаев // Экономика және статистика. – 2022. – № 4(67). – Б. 89–96.
4. Мәдени мұраны сақтау және дамыту // Дала мен қала. – 2021. – № 12(210). – Б. 25–29.
5. Сейітов, Б. М. Түркістандағы тарихи нысандардың ғылыми-реставрациялау жұмыстары / Б. М. Сейітов, К. Ж. Төлеубаев // Археология және этнография. – 2020. – Т. 5, № 1. – Б. 98–107.
6. Түркістан облысында тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми-реставрациялау жұмыстары сәтті жүріп жатыр [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: <https://dalanews.kz/kz/article/turkistan-oblisinda-taryxy-madeny-eskertkishterdi-gilimy-restavrasyyalau-jumistari-satti-jurip-jatir.html>.
- 7.

ҚЫРЫҚҚАБАТ ӨСІМДІК ЗИЯНКЕСТЕРІМЕН КҮРЕСЕТІН ЭНТОМОФАГТАРЫ, ОЛАРДЫҢ ТҮР ҚҰРАМДАРЫ

а.ш.ғ.к., **Құрманбай Ү.К.**, х.ғ.к., **Нарымбаева З.К.**, магистр оқытушы **Рзалы Ә.Р.**
Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Аңдатпа. Өсімдіктерді зиянды организмдерден қорғау олардан алынатын жалпы өнімді арттырудың негізгі шарттарының бірі болып саналады. Ауылшаруашылық дақылдарының зиянды организмдерімен күресудің биологиялық әдісі, оларға қарсы пайдалы насекомдарды қолдануға негізделген. Бұл тәсілдердің аса құнды ерекшелігі айналадағы қоршаған ортаға ешқандай зиянын тигізбейді. Бұл мақалада биологиялық әдіспен қолданылатын шыбын насекомдарының қырыққабат зиянкестерімен күресу шаралары болып табылады.

Кілт сөздер: энтомофагтар, эрнестия, экзетастес, апактелес, птеромалиус, трихограмма

Аннотация. Защита растений от вредителей считается одним из главных условий повышения общей урожайности, получаемой от них. Биологические методы борьбы с вредителями сельскохозяйственных культур основаны на использовании против них полезных насекомых. Очень ценной особенностью этих методов является то, что они не наносят никакого вреда окружающей среде. В статье рассматриваются меры борьбы с вредителями капусты летающими насекомыми биологическими методами.

Ключевые слова: Энтомоф, эрнестия, экзетастес, апактелес, птеромалиус, трихограмма

Abstract. Plant protection from pests is considered one of the main conditions for increasing the overall yield obtained from them. Biological methods of pest control of agricultural crops are based on the use of beneficial insects against them. A very valuable feature of these methods is that they do not cause any harm to the environment. The article discusses measures to combat cabbage pests with flying insects using biological methods.

Key words: Entomoph, Ernestia, Ekzetastes, Apacteles, Pteromalus, Trichogramma

Өсімдікті биологиялық қорғау бағдарламаға сәйкес зиянкестер, аурулар және орамшөптермен күресу үшін керекті биологиялық құралдардың қажетті мөлшерін есептеу тәсілдерін оларды қолданудың биологиялық-экономикалық тиімділігін арттыру қажет. Биологиялық әдіс бұл экологиялық таза және нақты зиянды организмдермен күресу болып табылады. Сондықтанда қырыққабат зиянкестерімен күресу жолында шыбындарды, шалқандарды алып қарастыруымызға әбден болады.

Көкөніс дақылдарының ішінде зиянды насекомдар ең көп зақымдайтыны айқыш гүлді өсімдіктер. Оның ішінде кәдімгі қырыққабат. Қазақстанның тек қана оңтүстік-шығысында ғана қырыққабатты зиянды насекомдардың 55 түрі зақымдайтыны белгілі. Қырыққабатты және басқа айқыш гүлділерді жеп мамандалған зиянкестермен

қатар көп қоректі зиянкестерде мысалы кеміргіш қоңыр көбелектер де зақым келтіреді.Көбелектер тобының мамандалған зиянды түрлерінен қырыққабатты көбінесе қоңыр ақ көбелектері шалқан ақ көбелегі және қырыққабат күйесі зақымдайды.Қырыққабат қоңыр көбелегі жұмыртқаларын,жұлдызқұрттарын және қуыршағын паразиттік тіршілік ететін насекомдардың 30-дай түрлері зақымдайды.

Ал оның жұмыртқаларын кеміргіш көбелектердікі сияқты трихограммалар зақымдайды. Көбелектің жұмыртқаларын есепке алу және олардың паразиттермен залалдану дәрежесін анықтау жұмыстары күнделікті және мөлтектер бойынша жүргізеді.Ол үшін әрбір мөлтектен 100 өсімдік тексеріліп олардан кездескен жұмыртқаларды жинайды.Қалған жағдайларда күздік көбелекте көрсетілген тәсілдер қолданылады.Қырыққабат қоңыр көбелегіне қарсы трихограмманы екі рет қолданады. Жіберу мөлшері бір гектарға 20-50мың дана. Жұлдызқұрттар паразиттерінің ішінде эрнестия деп аталатын шыбынның және экзетастес деп аталатын шаншардың маңызы өте зор. Эрнестия қырыққабат қоңыр көбелегінің жұлдызқұрттар 80,ал экзетастес 20% залалдай алады.

Эрнестия-Ernestia

Эрнестия топырақ арасында жалған піллә күйінде қыстайды.Ересек паразиттер маусым айының аяғында шығады,аналықтарының жыныс бездері жетілу үшін қосымша қоректенуді қажет етеді.Олардың қоректенуі 20-25 күнге созылады.Осы кезеңде шыбындар шатырша гүлді өсімдіктердің шырышымен қоректенеді.Сондықтанда қырыққабат егістігінің маңайында гүлді өсімдіктердің болуы.Эрнестияның өсуіне қолайлы жағдай болуын арттырады.

Паразит өз дернәсілін қырыққабат қоңыр көбелегінің жұлдызқұрттары қоректенетін өсімдіктерге салады. Жұлдызқұрттар маңайынан өте бергенде дернәсілдер олардың денесін тесіп ішіне енеді.Эрнестияның өсімталдығы 3500 дернәсілдер қырыққабат қоңыр көбелегінің барлық жастағы жұлдызқұрттарына шабуыл жасайды,бірақ солардың ішінде ұнататыны үшінші жастағы жұлдызқұрттар.Қоректенуін тоқтатып жетілген дернәсілдер иесінің денесінен шығады да топырақ арасында қуыршаққа айналады.

Экзетастес жылына бір ұрпақ беріп өсіп-өнеді.Ересегі маусымның аяғы,шілденің басында шығады.Оларда эрнестия шыбындары сияқты шатырша гүлді өсімдіктерде және тұқымдық пияздың гүл шырынымен қоректенеді.

Шаншарлар көбінесе үш жастан асқан жұлдызқұрттарды залалдандырады.Олар сонда жұмыртқаларын орналастырады.Паразит дернәсілі өзінің дамуын аяқтаған кезде дернәсіл фазасы күйінде жалған піллә ішінде топырақ арасында қыстайды. Қырыққабат және шалқан ақ көбелектері паразиттерінің ішіндегі ең негізгілері және көп таралғандары.Апантелес пен птеромалюс

Апантелес көбелектердің жұлдызқұрттары ал птеромалиус қуыршақтарын залалдайды. Апантелес ақ көбелектер тұқымдасына жататын көбелектердің жұлдызқұрттарында паразиттік тіршілік етеді.

Апантелес Apanteles

Негізгі иесі-қырыққабат ақ көбелегі шалқан мен долана жұлдызқұрттары. Олар барлық жастағы жұлдызқұрттарға шабуыл жасайды. Птеромалиус ақ көбелек қуыршақтарының паразиті. Оның жұмыртқадан бастап ересек насекомға дейінгі барлық дамуы иесінің қуыршағы ішінде өтеді. Паразиттің дамып жетілуі 23-24 С-та 19-20 тәулікке, ал 17-19 С-та 33-36 тәулікке созылады. Оңтүстік Қазақстан аймағында паразит 4-5 ұрпақ беріп, әртүрлі көбелектертердің қуыршағында паразиттік тіршілік етеді. Қыстап шыққан паразит мамыр айының орта кезеңінен, қырыққабат ақ көбелегінің қуыршақтануынан бұрын ұшып шығады. Аналық паразиттер жыныс бездері пісіп жетілген кезде ұшып шығады да қалақай өсімдігінде шоғырланып қалақай көбелегінің қуыршақтарын залалдайды. Сөйтіп қалақай көбелегінде птеромалиустің үшінші ұрпағы дамып жетіледі.

Қырыққабат ақ көбелегінің қуыршақтарында оның екінші, төртінші және бесінші ұрпақтары дамып жетіледі. Птеромалиустің аналықтары 450 жұмыртқаға дейін салады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Штерликс М.В «Биологическая защита растений» Москва: Колос, 2004 г.
2. Мотпаева Б.Б «Ауыл шаруашылық дақылдарының зиянкестерімен биологиялық күрес тәсілдері» Алматы: Қайнар, 1983.
3. Торыбаев Х.К «Энтомофаг бөлшектер» Алматы, 2009 г.
4. Ашикбаев Н.Ж Агибаев А.Ж Прокорьев О.Н «Энтомофаги вредных насекомых и гербифаги сорных растений» Алматы Агроуниверситет, 1996.
5. Искандирова Р.А «Өсімдікті биологиялық қорғау» Алматы Агроуниверситеті, 2015.

АҒЫЛШЫН ЖЕР АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оралбек Аяулым Азбекқызы

ФИ-249к2 тобының студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Айтжанова Сара Егизбаевна

Магистр, Аға Оқытушы, sara_aytzhanova@mail.ru

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Мамырбекова Аружан Төребекқызы

МФИ-239к1 тобының магистрі

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын жер атауларының семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Ағылшын топонимдері тарихи, географиялық, мәдени және экономикалық факторларға байланысты қалыптасқан. Зерттеуде олардың шығу тегі, табиғи ерекшеліктерге, тарихи оқиғаларға, танымал тұлғаларға және шетелдік тілдерден енген атауларға негізделген түрлері талданады. Сонымен қатар, атаулардың

экономикалық және әлеуметтік маңызы да қарастырылады. Ағылшын топонимдері халықтың тарихи және мәдени мұрасының айнасы ретінде маңызды рөл атқарады. Жер атаулары – халықтың мәдениеті мен тарихының маңызды бөлігі. Ағылшын тіліндегі топонимдер (жер атаулары) тарихи, географиялық және лингвистикалық ерекшеліктерге байланысты қалыптасқан. Бұл мақалада ағылшын жер атауларының семантикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: ағылшын топонимдері, жер атаулары, семантикалық ерекшеліктер, тарихи факторлар, географиялық атаулар, мәдени мұра, экономикалық атаулар, табиғи нысандар, тарихи оқиғалар, шетелдік тілдерден енген атаулар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются семантические особенности английских географических названий. Английские топонимы сформировались в зависимости от исторических, географических, культурных и экономических факторов. В исследовании анализируется их происхождение, типы, основанные на природных особенностях, исторических событиях, известных личностях и именах, заимствованных из иностранных языков. Кроме того, рассматривается экономическое и социальное значение имен. Английские топонимы играют важную роль как зеркало исторического и культурного наследия народа. Географические названия-важная часть культуры и истории народа. Топонимы (топонимы) в английском языке образованы из-за исторических, географических и лингвистических особенностей. В этой статье рассматриваются семантические особенности английских географических названий.

Ключевые слова: английские топонимы, географические названия, семантические особенности, исторические факторы, географические названия, культурное наследие, экономические названия, природные объекты, исторические события, имена, заимствованные из иностранных языков.

Abstract: this article discusses the semantic features of English place names. English toponyms are formed due to historical, geographical, cultural and economic factors. The study analyzes their origin, types based on natural features, historical events, famous personalities and names from foreign languages. In addition, the economic and social significance of names is also considered. English toponyms play an important role as a mirror of the historical and cultural heritage of the people. Place names are an important part of the culture and history of the people. Toponyms (place names) in English are formed due to historical, geographical and linguistic features. This article will consider the semantic features of English place names.

Key words: English toponyms, place names, semantic features, historical factors, Geographical Names, cultural heritage, economic names, natural objects, historical events, names from foreign languages.

Жер атаулары-халықтың мәдениеті мен тарихының маңызды бөлігі. Ағылшын тіліндегі топонимдер (жер атаулары) тарихи, географиялық, лингвистикалық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады. Бұл атауларды түсіну бізге өткен және әртүрлі аймақтарды қалыптастырған әсерлер туралы көбірек білуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі жер атауларының мағыналық ерекшеліктері қарастырылып, олардың тарихи, мәдени және экономикалық маңызы көрсетілген. Ағылшын Жер Атауларына тарихи Әсері Көптеген ағылшын жер атаулары тарихи оқиғаларды, елді мекендерді және шапқыншылықтарды көрсетеді. Мысалы,- честермен аяқталатын атаулар (Мысалы, Манчестер, Винчестер) Римдіктердің шығу тегін көрсетеді, өйткені "честер" латынның "кастра" сөзінен шыққан, әскери лагерь дегенді білдіреді. Сол сияқты, Викингтердің әсері ескі Скандинавиядан шыққан және Викингтердің қоныстануын көрсететін-by (мысалы, Гримсби, Уитби) әрпімен аяқталатын атаулардан көрінеді. Норманның 1066 жылы Англияны жаулап алуы француз тілінен шыққан көптеген терминдерді енгізе отырып, жер атауларында да өз ізін қалдырды. Кейбір жерлер әкімшілік және феодалдық ықпалға байланысты өзгертілді немесе өзгертілді. Географиялық Және Табиғи Ерекшеліктері Ағылшын топонимдері көбінесе географиялық

және табиғи элементтермен байланысты. Көптеген атаулар ауданның физикалық ландшафтын сипаттайды: Төбе, Тау, Жартас, Жота – биік жерлерге жатады (мысалы, Хайклер, Клифтон). Сумен байланысты атаулар – өзендерге, көлдерге немесе жағалауларға жақын жерлер (Мысалы, Стратфорд-апон-Авон, Ньюкасл-апон-Тайн). Орман және дала сілтемелері-орманды және ашық жерлерге қатысты атаулар (мысалы, Эшфорд, Оахам). Бұл атаулар жердің табиғи жағдайын көрсетуге көмектеседі және көбінесе оның тарихи жерді пайдалануы туралы түсінік береді. Мәдени Және Лингвистикалық Әсерлер Ағылшын жер атаулары әртүрлі мәдениеттермен тарихи өзара әрекеттесуіне байланысты әртүрлі тілдердегі сөздерді бойына сіңірді. Латын, Ескі Норвег, Англо-Саксон және Норман француздарының әсері көптеген топонимдерде айқын көрінеді. Латын әсері-көбінесе Римдік билікпен байланысты (мысалы, "Линдум Колониясынан"Линкольн). Англо-Саксондық шығу тегі-ескі елді мекендердің атауларында жиі кездеседі (мысалы, Бирмингем, "Беормингахамнан"шыққан). Норвегиялық жарналар-англияның Солтүстігі мен Шығысында байқалады (мысалы, "Джурабыдан"Дерби). Белгілі Тұлғалар мен Тарихи Оқиғалардың әсері Кейбір жер атаулары маңызды тарихи тұлғаларды құрметтейді немесе ірі оқиғаларды еске алады. Мысалға: Вашингтон-Джордж Вашингтонның ата-бабаларының атымен аталған. Виктория-Британдық отаршылдық ықпалын көрсететін Патшайым Викторияның есімімен аталған. Шайқас-1066 жылы Хастингс Шайқасының атымен аталған қала. Бұл атаулар тарихи жазбалар ретінде қызмет етеді және ұлттық жадыны сақтайды. Экономикалық Және Әлеуметтік Маңызы Топонимдер экономикалық қызмет пен әлеуметтік құрылымдарды да көрсетеді. Көптеген жер атаулары сауда, өнеркәсіп немесе әкімшілік бөліністермен байланысты: Базар қалалары - "Базар" (Мысалы, Маркет-Харборо) сияқты атаулар тарихи сауда орталықтарын көрсетеді. Өнеркәсіптік атаулар - "Ньюкасл" сияқты атаулар өткен экономикалық қызметті (ньюкаслдағы көмір саудасы) көрсетеді. Әкімшілік атаулар - "Вестминстер" мемлекеттік және әкімшілік маңыздылығын көрсетеді. Қорытынды Ағылшын топонимдері мағынасы мен тарихына бай. Олар өткен өркениеттер, географиялық ландшафттар, лингвистикалық әсерлер және экономикалық оқиғалар туралы түсінік береді. Жер атауларын зерттеу мәдени мұраны және қоғамдардың тарихи эволюциясын түсіну үшін өте маңызды. Топонимдерді талдай отырып, Біз Англияның тарихи және әлеуметтік құрылымын тереңірек түсінеміз.

1. Ағылшын жер атауларының шығу тегі Ағылшын топонимдерінің көпшілігі көне ағылшын, латын, норман және кельт тілдерінен шыққан. Олардың кейбірі табиғи ерекшеліктерге, тарихи оқиғаларға немесе белгілі бір тұлғаларға байланысты қойылған.

Мысалы:

Oxford – көне ағылшын тілінде "өгіз өткелі" деген мағынаны білдіреді (ox – өгіз, ford – өткел).

Cambridge – "Кам өзеніндегі көпір" деген мағынада (Cam – өзеннің атауы, bridge – көпір).

Manchester – латын тіліндегі "Mancunium" атауынан шыққан, бұл ежелгі римдік қоныстың атауы.

Liverpool – "Liver" және "pool" сөздерінен шыққан, бұл атау ежелгі балық аулау орындарын білдіреді.

2. Табиғи ерекшеліктерге негізделген атаулар Ағылшын жер атауларының бір бөлігі табиғи нысандармен байланысты. Мұндай атаулар өзендер, таулар, ормандар немесе жағалауларға қатысты болуы мүмкін.

Riverside – "Өзен жағасы".

Greenhill – "Жасыл төбе".

Lake District – "Көлдер аймағы".

Blackpool – "Қара көл" деген мағынаны білдіреді, батпақты аймақтан шыққан атау.

Rocky Mountains – "Тасты таулар", табиғи ерекшеліктерін сипаттайды.

Бұл атаулар географиялық ландшафттың ерекшеліктерін сипаттайды және жердің орналасуын анықтауға көмектеседі.

3. Тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты атаулар Кейбір жер атаулары тарихи маңызды оқиғалар немесе белгілі бір тұлғалармен байланысты.

Washington – АҚШ-тың алғашқы президенті Джордж Вашингтонның құрметіне аталған.

Victoria – Ұлыбритания патшайымы Викторияның есімімен байланысты.

Hastings – 1066 жылғы әйгілі Гастингс шайқасына байланысты қойылған атау.

Lincoln – АҚШ-тың бұрынғы президенті Авраам Линкольннің құрметіне қойылған.

Napoleon – Француз императоры Наполеон Бонапарттың есімін алған қалалар кездеседі.

4. Шетелдік тілдерден енген атаулар Кейбір ағылшын жер атаулары басқа халықтардан алынған. Бұл отаршылдық дәуірде немесе тарихи миграция нәтижесінде пайда болған.

New York – Голландиялық "New Amsterdam" атауынан өзгертілген.

Los Angeles – испан тілінен алынған, "Періштелер қаласы" деген мағына береді.

Birmingham – ежелгі герман тайпаларының атауынан шыққан.

San Francisco – испан тілінен шыққан, қасиетті Франциско арналған атау.

Melbourne – британдық генерал губернатордың құрметіне қойылған.

5. Экономикалық және әлеуметтік факторларға байланысты атаулар Кейбір жер атаулары экономикалық және әлеуметтік факторларға негізделген. Олар қала, аудан немесе аймақтың негізгі қызметіне, тарихи ерекшеліктеріне байланысты аталған.

Coalville – "Көмір қаласы", көмір өндірісімен танымал аймақ.

Portsmouth – "Айлақ аузы", теңіз порты ретінде маңызға ие.

Baker Street – "Наубайшылар көшесі", кәсіпке байланысты қойылған атау.

Silicon Valley – "Кремний алқабы", технологиялық индустрияның орталығы.

6. Қорытынды Ағылшын жер атауларының семантикалық ерекшеліктері әртүрлі тарихи, географиялық және мәдени факторлармен тығыз байланысты. Олар тілдің дамуын, халықтың көші-қонын және табиғи ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл топонимдер тек атау ретінде ғана емес, халықтың тарихи және мәдени мұрасының айнасы ретінде қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ағылшын тіліндегі топонимдер бойынша ғылыми зерттеулер.
2. Лингвистикалық анықтамалықтар.
3. Географиялық және тарихи мәліметтер жинақтары.
4. Топонимика саласындағы заманауи зерттеулер.
5. Ұлыбритания және АҚШ-тың ресми географиялық анықтамалықтары.

ӘЛЕУМЕТТІК СФЕРАНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ

Оңдасын Інжу Аханқызы. , 2 курс магистрі

Ғылыми жетекшісі

Оразова Б.Б., э.ғ.к., аға оқытушы

Ж.А.Ташенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

Аннотация. В данной статье рассматриваются что Казахстан должен войти в число эффективно развивающихся стран мира, создавая высокие стандарты жизни для своих граждан..

Abstract.Text of examined this article Kazakhstan must enter the number of effectively developing countries of the world, creating the high standards of life for it translation

Қазақстан өз азаматтары үшін өмір сүрудің жоғары стандарттарын жасай отырып, әлемнің тиімді дамып келе жатқан елдерінің қатарына қосылуға тиіс. Біз мұны ұлтымыз бен экономикамыз бәсекеге қабілетті болған жағдайда ғана істей аламыз. Қазақстан экономиканы диверсификациялауға бағытталған Индустриялық – инновациялық стратегияны іске асыра бастады. Бұл болашақтың бағдарламасы. Қазақстан бәсекеге қабілетті экономиканың үлгісін таңдай отырып, бәсекелестікке қарымы мол басым салаларды дамытуда, сол арқылы қазақстандық кластерлер жүйесінің дамуына жол ашты. Биылғы жылдың ортасына қарай Қазақстанда нарықтың туризм, мұнай-газ машиналарын жасау, тамақ және тоқыма өнеркәсібі, көлік-логистикалық қызмет көрсету, металлургия және құрылыс материалдары сияқты салаларда, кемінде 5 -7 кластерін жасау мен дамытудың жоспары болуы керек деп санаймын. Ел экономикасының шикізаттық емес салалардағы ұзақ мерзімдік мамандануын, міне, солар айқындайтын болады. Қазақстан өзін-өзі жаңа технологиялар мен жаңа экономика әлеміне енгізетін экономикалық дамуды басқарудың түбегейлі жаңа жүйесі – Ұлттық инновациялық жүйе жасауды қолға алды. Индустриялық-инновациялық дамудың инфрақұрылымы қазірдің өзінде қалыптасты. Мемлекеттік даму институттарын капиталдандыру жыл басында 730 млн. АҚШ долларын құраса, инвестициялық жобалар портфелі 1 млрд. 200 млн. АҚШ долларынан асып отыр. 2014 жылы 204 инвестициялық жоба іске асырылса, соның тең жартысы даму институттарының қолдауымен жүзеге асты.

Әлемдік рыноктың аса ірі сегменттерінде серпінді өзгерістер жүріп жатыр. Олардың бірін толымды ету жаңа секторлардың ұйымдасуын туындатуда. Басым сегменттер қатарында қауырт дамып келе жатқан жылжымайтын мүлік рыногын атауға болады. Соңғы бес жылда дамыған елдерде тұрғын үйдің құны 30 трлн. доллардан 70 трлн. долларға дейін ұлғайған. 2017 жылы инвестициялық рыноктың көлемі 681 млрд. долларды құрайды.

1990 жылдан бастап ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласында сауданың жоғары қарқынмен өсуі байқалып отыр, ол әлемдік экономика серпінділігінен 2 есе асып түсті. Ақпараттық-коммуникациялық қызмет көрсету рыногы 2014 жылы 2,2 трлн. доллардан артық болды. Бағдарламалық қамтамасыз ету (БҚ) мен АКТ қызметінің әлемдік саудасында Ирландия мен АҚШ басым түсіп отыр. Мәселен, Ирландияның компьютерлік және ақпараттық қызмет көрсету экспорты 2012 жылы 10,4 млрд. долларды, АҚШ-тың үлесі 6,9 млрд. долларды құрады.

Болжамдар бойынша 1,8 трлн. долларды құрайтын химия өнімдері әлемдік рыногының көлемі 2010 жылға қарай 2,4 трлн. долларға жетеді. Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка химия өнімдерінің аса ірі тұтынушылары және өндірушілері болып қалады. Үшінші орынға Қытай шығады. БҰҰ мәліметтері бойынша әлемде жыл сайын 80 мыңға жуық түрлі химикаттар өндірілсе, 1,5 мың жаңа түрлері шығарылады. Химия талшықтарын шығару 35,6 млн. тоннадан асып түсті.

Мұнайдың жоғары бағасы оның сату көлемін 1,7 трлн. долларға дейін жоғарылатты. Болжанып отырған бағаның 100 доллар/баррельге дейін өсуі және оның әлемдік тұтынушыларының көбеюі сатуды 2 трлн. долларға дейін жеткізбек. Мұнай-газ рыногының көлемі 2,37 трлн. долларға жетті. Онда Ресей, Сауд Арабиясы, АҚШ алда келеді.

Әлемдік әуе көлігі аралас салалармен бірлесіп, қызметтер мен тауарлар өндіруді 1,4 трлн. долларға дейін қамтамасыз етеді, соның ішінде жолаушылар тасымалы 326 млрд., жүк тасымалы 50 млрд. долларға жетті. 2005 жылы 2 млрд. жолаушы тасымалданған. Олар халықаралық туризмнің негізін құрап отыр.

2014 жылы “Эйр Астана” әлемдегі 225 жетекші авиакомпаниялар рейтингінде жолаушы айналымы бойынша 189-шы орында болды. 2016 жылы авиакомпанияның жолаушы айналымы 3,29 млрд. жолаушы/км құрады.

Есептеулер бойынша, жеңіл автомобильдердің әлемдік өндірісі 2010 жылғы 56,6 млн. бірліктен 2015 жылға 63,3-68,9 млн. бірлікке дейін өседі, соның ішінде АҚШ-та – 12,7 млн., Жапонияда – 9,9, Қытайда – 6,48, ГФР-да – 5,3 млн. болмақ. Жалпы сату сомасы 1,2 трлн. доллардан асып түседі деп күтілуде. 2004 жылы жеңіл автомобильдер паркі АҚШ-та 240 млн. данадан, ЕО-да – 206, Қытайда – 32, Ресейде – 27,2, Түркияда – 11,6, Қазақстанда – 1,2 млн. данадан асқан. Мотоциклдердің әлемдік өндірісі 39 млн. данаға дейін өсті. 580 компаниясы және 51 зауыты бар жапондық “Тойота” 2015 жылы өз мәшинелерін 170 елде сатуды 190,3 млрд. долларға дейін жеткізген, америкалық “Ford Motor Company” айналымы 177,1 млрд. доллар болса, еуропалық трансұлттық “DaimlerChrysler” компаниясы 149,8 млрд. долларға жеткізген.

Қазақстанда барлық дерлік әлемдік маркалардың жолаушылар автомәшинелерін сату 2000 жылғы 9,07 млрд. теңгеден 2014 жылғы 68 млрд. теңгеге дейін өсті. Сол секілді пайдаланылған автомәшинелер мен олардың қосалқы бөлшектерін сату да ұлғайды. Қазақстан автомобильдер сатудың көлемі бойынша ТМД-да екінші орынға шықты. “БипекАвто” ЖШС-да 2016 жылы 2,5 мың Нива және 1,5 мың Skoda автомобильдері құрастырылды. Біздің еліміз автомобильдер шығаруды және құрастыруды жүзеге асыратын 58-ші мемлекетке айналды. Бұл көрсеткіш бойынша әлемде 48-ші орын алады, 2017 жылы 45-ші орынға шығады деп күтілуде.

Алкогольді ішімдіктер сатудың әлемдік көлемі 701 млрд. долларды құрайды, соның ішінде 331 млрд. – сыра, 270 млрд. – әлдеқайда күшті ішімдіктер, 100 млрд. доллар – шараптың үлесіне тиеді. Жиырма жылдан бері сыра өндірісі мен тұтынуы үздіксіз өсіп келеді. Оны ішу жөнінен Қытай, шарап бойынша – Еуропа, арақтан Ресей алда келеді. Қазақстанда 2014 жылы 404 млн. доллардан асқан жалпы сату көлемінің 74,5 пайызы сыраның, 13 пайызы арақтың, 11 пайызы шараптың үлесіне тиесілі. 2016 жылы 486,4 млн. литр алкоголь өнімдері өндірілген.

Кейбір бағалаулар бойынша фармацевтік рыноктың көлемі 2016 жылы 640-650 млрд. долларға жеткен. Фармацевтикалық препараттар сатудың 43 пайызы АҚШ-тың үлесіне келеді. Мұндай өнімдерді Қазақстанда сату көлемі 2000 жылғы 109 млн. доллардан 2014 жылғы 188,6 млн. долларға жетті. Дәрі-дәрмектерді өндіру 2016 жылы екі еседен астамға ұлғайып, 53,5 млн. доллар болды.

Шетелдік туристер саны 2014 жылы 808 млн. адамнан асып түсті. Бағалаулар бойынша бұл қызметтерді көрсетуден түсетін табыстар 592 млрд. долларды құрады. Туризмнің әлемдік индустриясына 100 млн. адам тартылған.

100 аса ірі құрылыс компаниясының жиынтық айналымы 2014 жылы 579 млрд. долларға жетті. Жетекші инженер-құрылыс фирмалары қабылдаған шетелдік тапсырыстардың құны 2013 жылы 127,8 млрд. долларды құраса, құрылыс құрал-жабдықтарының рыногы 65,8 млрд. долларға дейін өскен. Құрылыс – Қазақстан экономикасының жедел даму үстіндегі саласы. 2016 жылы құрылыс жұмыстарының көлемі 8,2 млрд. доллардан асып түсті.

Болат шығару рыногы 400 млрд. долларға жетеді. Бұл өнімнің халқаралық саудасы қытай экспортының өсуіне байланысты қиыншылық кешеді. Қазақстан әлемде болат балқыту жөнінен 28-ші орын алады.

Көлік-логистика қызметінің әлемдік экспорты 350 млрд. долларға дейін өсті. Авиация техникасын сату рыногында ұшақ жасаушы “Боинг” және “Аэрбус” компанияларының арасындағы бәсеке шиеленісе түсті. АҚШ-тың жетекші авиакомпанияларының өз өнімдерін сату көлемі 253,1 млрд. долларға жетті.

Жиһаз шығару 2014 жылы 218,5 млрд. еуроға дейін ұлғайды. Мұндай ұлғаю барлық құрлықтарда да жүріп жатыр. Соның ішінде Қытайда 19,4 млрд., Жапонияда 16,2 млрд. долларға дейін жетті.

Спорт тауарларының дүние жүзіндегі рыногы 2016 жылы 175 млрд. долларға бағаланды, бұл 2000 жылғыдан екі есе дерлік көп, ал 2015 жылға қарай ол 240 млрд.

доллар болады деп күтілуде. Қазақстанда 2010-2014 жылдары спорт тауарларын сату екі еседен астамға өсіп, 8,66 млрд. теңгеге дейін жетті.

Біздің стратегиялық міндетіміз – бәсекеге қабілетті елдердің қатарынан лайықты орын алу. Сондықтан да мемлекет пен жеке меншік сектор өзара сенім мен тиімділікке негізделген әріптестік қатынастарын жолға қоюы керек.

Жапония, Германия, Бельгия, Италия сияқты елдерде шағын және орта бизнес олардың барлық кәсіпорындары санының 90 пайыздан астамын құрайды, көптеген дамыған елдерде олар жалпы ішкі өнімнің 50 пайыздан астамын береді.

Сондықтан да біздің шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың түбірінен жаңа идеологиясын түзуіміз қажет. Біз кәсіпкерлік ортаның бастамашылығын іске асыру үшін қолайлы жағдай туғызуымыз керек.

1 кесте – Қазақстан экономикасында тіркелген, жұмыс істейтін және белсенді шағын бизнес субъектілері

Кәсіпорындар	Жылдар						2018 жылды %-ға шаққанда	
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2013	2017
Тіркелген	1 02182	1 16924	1 30779	1 45087	1 57568	1 72277	1 68,5	1 09,3
%	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00		
Жұмыс істейін	7 7398	8 7173	9 3494	1 03291	1 15126	1 14850	1 48,4	9 9,8
%	7 5,8	7 4,5	7 1,5	7 1,2	7 3,1	6 6,6	8 7,8	9 1,1
Белсенді	3 9590	4 2516	4 6194	5 1339	5 0612	4 7756	1 20,6	9 4,4
%	3 8,7	3 6,3	3 5,3	3 5,4	3 2,1	2 7,7	7 1,6	8 6,2

Кестеде көрсетіліп тұрғандай 2013-2018 ж.ж. уақыт аралығында жұмыс істейтін шағын бизнес кәсіпорындар бөлігі 9,2% төмендеді. Бірақ тіркелген кәсіпорындардың өсу тенденциясы сақталып тұр. Сонымен, тіркелген кәсіпорындар саны келтірілген уақыт аралығында 1,6 есе артты. Ал белсенді кәсіпорындар, яғни жыл ішінде экономикалық қызметін жүргізетіндер 38,7% - 27,7% төмендеді. Соңғы кезде мемлекеттің саясаты, бәсекелеске және ғылыми-техникалық саланы дамыту мақсатында кәсіпкерлікті дамыту және қолдауға бағытталған Шағын бизнес сферасы күннен-күнге ұлғаяуда. Мәселен, тіркелген шағын бизнес субъектілері жыл сайын өсуде. Мысалы: соңғы бес жыл аралығында бұлардың саны екі есеге артты, соның ішінде шағын кәсіпорындар саны-1,5 есеге, ал жеке кәсіпкерлер – 2,7 есе және крестяндық шаруашылық – 1,6 есеге артты.

Әрбір іскер қазақстандық осы ортаға кірігіп, инновациялық экономикадағы өз орнын табуға тиіс. Қазақстандықтардың бастамашылығына кең өріс ашу үшін жағдай жасалуда, кәсіпкерлер ендігі жерде осы мүмкіндіктерді пайдалана білуі тиіс. Қысқасы, сөзден іске көшетін, мемлекеттік кәсіпорындар мен мегахолдингтердің, ең алдымен ірі мемлекеттік компаниялар мен монополиялардың өздеріне үйлеспейтін міндеттерін шағын және орта бизнеске беру жөніндегі жұмысты тындыратын сәт туды. Сол арқылы бизнеске тың тыныс ашылды. Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры халықтың кәсіпкерлік әлеуеті мен бастамашылығын іске асыруға тырысқан түрлі топтары үшін қаржы ресурстары мен сараптама жасаудың нақты қайнарына айналуға тиіс. Қордың өкілдік желісін кеңейту, өңірлердегі кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған жұмысты күшейту қажет. Сонымен қатар,

металлургияда, банк саласында, сақтандыруда, химия өнеркәсібінде және басқа салаларда сақталып қалған “жасырын” монополияларды құрту қажет. Мұны монополияға қарсы заңнаманы реформалау арқылы, сондай-ақ отандық және шетелдік жаңа компаниялардың экономиканың осы секторларына кіруі үшін тартымды әрі ашық жағдайлар туғызу арқылы, яғни осы секторлардағы бәсекелестікті арттыру арқылы жасау керек.

Экономиканың әр түрлі салаларына соңғы бес жыл ішінде еңбек пен капитал ағымы байқалды, бұл ең алдымен қоғамдағы іскерлік белсенділіктің артқанын көрсетеді, сонымен бірге экономиканың қызмет көрсету саласының динамикалық түрде дамып келе жатқанын көрсетеді. Шағын кәсіпорындармен тауар өндіру құрылымы жағынан айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Мәселен, құрылыс 20,1-дан 24,3% дейін, қозғалмайтын мүлік операциялар, жалға беру және тұтынушыларға қызмет көрсету 11,1-дан 14,9% дейін өсті. Сонымен қатар 2002 жылы шағын бизнестің ең көп үлес салмағы қонақ үй және мейрамхана саласы көп орын алды – 46,5%. Бұл ретте бірқатар стратегиялық маңызды мемлекеттік компаниялар акцияларының пакеттерін басқаруды арнайы құрылатын мемлекеттік холдинг компаниясына беру қажет. Әлбетте бұл шараларға қарсыласу да, сөз бұйдаға салу да болмай қоймайды. Бірақ Үкіметтің батылдық танытып, бұл іске мықтап кірісуі керек дер есептеймін.

Келесі бір мәселе туралы. Даму банкі мен Инвестициялық қорға барлық кәсіпкерлердің қолы жете бермейді. Сондықтан «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры» өзіндік бір «үлкен қаржылық маркетке» айналуға тиіс. Еліміз Қорға биылғы жылы республикалық бюджеттен қосымша 10 млрд. теңге бөледі, сонда шағын бизнес субъектілерін кредиттеу мүмкіндігі 25 млрд. теңгеге дейін өседі. Биылдан бастап, банк кредиттеріне кепілдік беру мен сақтандыруды жүзеге асыруды қолға алу керек. Еліміздегі аграрлық бизнесті мемлекеттік реттеу мен қолдау жүйесін қалыптастырдық. Үстіміздегі жылы ғана ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуға республикалық бюджеттен 57,9 млрд. теңгеден аса қаржы бөлінді. «Агроөнеркәсіп кешені мен ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Заң қабылдау қажет.

Алдағы уақытта Бүкіл дүниежүзілік сауда ұйымына кіруіміз, бұл мәселе талай мәрте талқылаған болатын, отандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне айрықша талаптар қоюы керек. Ендігі жерде ауыл шаруашылығы шикізатын өндіру мен өңдеу саласында кластерлік бастамашылықты іске асыру арқылы аграрлық өндірісті индустрияландыруға айрықша назар аудару қажет деп санаймын. Жеке меншік сектордың назарын нақ осыған аудару керек, сондай-ақ кредиттерді де, атап айтқанда, агроиндустриалдық саясат арнасында, осында тарту керек.

Қаржы секторын одан әрі дамыту үшін қазір құнды қағаздар нарығын дамыту мен 2015 – 2017 жылдары жинақтау зейнетақы жүйесін дамыту бағдарламалары қабылданды. Банктердің қызметі ашықтықтың айтулы өнегесі болуға тиіс. Ең алдымен, мұның меншік құрылымы мен аффилирленген тұлғалар туралы мәліметтерге қатысы бар. Банк қабылдайтын шешімдерге елеулі ықпалы бар барлық тұлғалар уәкілетті органның келісімін ала отырып, өздерінің мәртебесін нақтылай түсулері керек. Банктердің инвестициялық қызметіне қойылатын талаптарды топтасу негізінде ретке келтіру қажет. Аффилирленген тұлғалармен жасалатын мәмілелер банктерді тәуекелге барғызбауы шарт.

XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біздің болашақтың жоғары технологиялық және ғылыми қамтымды өндірістері үшін кадрлар қорын жасақтауымыз қажет. Осы заманғы білім беру жүйесінсіз әрі алысты барлап, кең ауқымда ойлай білетін осы заманғы басқарушыларсыз біз инновациялық экономика құра алмаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ильясов К.К. . Финансово-кредитные проблемы развития экономики
2. Казахстана /Под ред.– Алматы: Білім, 1995

3. Кучукова Н.К. Макроэкономические аспекты реформирования финансово-кредитной системы Республики Казахстан в условиях перехода к рыночной экономике. – Алматы: Гылым, 1994.
4. Райзберг Б.А.. Курс экономики: Учебник /Под ред.– ИНФРА-М, 1997.
5. Сейткасимов Г.С.. Деньги, кредит, банки: Учебник /Под ред. проф.. – Алматы: Экономика, 1996.
6. Л.Е. Басовский, В.Б. Протасьев. Управление качеством. М.: ИНФРА-М 2001.
7. «Семь инструментов качества» в японской экономике. М.: Издательство стандартов, 1990.
8. Беркович Д.М. Формирование науки управления производством:
9. Краткий исторический очерк. М.: Наука, 1973.
10. Бубер М. Диалог. — Два образа веры: Пер. с нем. М.: Республика, 1995.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қасымбеков Жақыпбек Айдарбекұлы

Педагогика ғылымдарының кандидаты., профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қаласы
zhakylbek.kasymbekov@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада дене тәрбиесінің рөлі кейбір жағдайда баға жетпес болады, себебі адамның тіршілік әрекетінің қозғаушы қызметі мен реттелуі қимыл белсенділігіне, гомеостазистің функционалды көріністерінің алуан түрлілігін, оның ішінде мінез-құлықты болжауды бағдарламалаушы қимыл анализаторы қарастырылады.

Білім беру мен тәрбиенің, оның ішінде дене тәрбиесінің қалыптасқан жүйесі дене және рухани кемелділікке қол жеткізу мақсатымен оқушы-жастардың өзін-өзі тәрбиелеуіне, дамытуына мотивацияның қалыптасуына бағытталуы тиіс, сол себептен біз сауықтыру кешендеріндегі дене шынықтыру мен спорт күнделікті шұғылдану оқушы-жастардың жүйке-психикалық, дене және рухани жағдайының жақсаруына септігін тигізіп, оларды салауатты өмір салтына бағыттап, күшті мінезді қалыптастырып, еңбек сүйгіштікті және басқа да дене мүмкіндігін психикалық қалыптастырудың негізі болып табылатын тұлғаны қалыптастыру.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, өзін-өзі тәрбиелеу, психика, салауатты өмір салты.

Аннотация. В статье роль физического воспитания в ряде случаев будет неопределима, поскольку двигательную функцию и регуляцию жизнедеятельности человека рассматривает анализатор движений, программирующий разнообразные функциональные проявления гомеостаза, в том числе прогнозирование поведения.

Созданная система обучения и воспитания, в том числе физического воспитания, должна быть направлена на формирование мотивации к самообразованию и развитию студентов-молодёжи с целью достижения физического и духовного совершенства. способствовать улучшению их физического и духовного состояния, ориентировать на здоровый образ жизни, формировать сильный характер, формировать личность, что является основой психического формирования трудолюбия и других физических способностей.

Ключевые слова: физическое воспитание, самовоспитание, психика, здоровый образ жизни.

Abstract. The article considers the role of physical education in some cases, which is invaluable, since the motor function and regulation of human vital activity depend on motor

activity, a variety of functional manifestations of homeostasis, including the programming of the motor analyzer for predicting behavior.

The established system of education and upbringing, including physical education, should be aimed at motivating students and young people to self-educate and develop in order to achieve physical and spiritual perfection, therefore, we believe that daily physical education and sports in health complexes contribute to the improvement of the neuro-psychological, physical and spiritual state of students and young people, to direct them to a healthy lifestyle, to form a strong character, to form a personality that is the basis for the mental formation of hard work and other physical abilities.

Key words: physical education, self-education, psyche, healthy lifestyle.

Сабақты ұйымдастыру әдістемесі. Сабақты ұйымдастыру әдістемесі оқытушының белгіленген контингентімен (сынып, команда, үйірме) жұмыс істеу әдісіне, шұғылданушылардың тапсырманы орындау тәртібіне, оқытушылармен оқушылардың және шұғылданатын спорт қондырғыларының орналасуына (зал, стадион, спорт алаңы және т.б.) байланысты. Сабақтың дұрыс ұйымдастырылуы оқу-тәрбие міндеттерін шешу үшін қолайлы жағдайды қамтамасыз етеді.

Сабақта шұғылданушыларды ұйымдастырудың негізгі үш әдісі ерекшеленеді: Фронтальді (маңдай алдынан), топтық және жеке. [1]

Фронтальді әдісі кезінде оқытушы бірегей оқу материалы бойынша барлық оқушылармен бір уақытта жұмыс істейді.

Сабақты топпен өткізу әдісі кезінде оқушылар топтарға бөлініп, әр топ жеке оқу тапсырмаларын алады. Оқытушы барлық оқушыларды өз бақылауында ұстап, бір топпен басымырақ жұмыс жүргізеді немесе кезекпен бір топтан кейін келесі топқа өтеді.

Жеке өткізу әдісі кезінде әрбір оқушы жеке тапсырма алып, оны өздігінен орындайды. Мұнда оқытушы оқушылардың жұмысын талдап, іріктеп басшылық жасайды.

Бұл әдістердің әрқайсысының өзіндік артықшылығы және кемшіліктері бар. Сабақты қарсы алдынан фронтальді әдіспен өткізу кезінде барлық оқушылардың қимыл-қозғалысын назарда жақсы ұстауға және олардың қимыл әрекеттерін тікелей басқаруға болады. Алайда бұл кезде оқушылардың әр қайсысына қимылын дербес, өздігінен басқару қиындайды.

Топтық және жеке әдістерді қолдану керісінше, оқытушының барлық оқушыларды бақылау мүмкіндіктерін шектейді. Бұл әдістердің қайсысының берілген сабақты өткізуге жарамды екені, оқу материалының жаңалығына және күрделілігіне, сабақ өткізілетін орынның материалдық жабдықталуына, шұғылданушылардың жасына, жаттығу өткізілетін орынның кеңдігіне және т.б. байланысты.

Мысалы, бастауыш сынып оқушыларымен дене тәрбиесі сабағын фронтальді әдіспен жиі өткізеді, өйткені жас ерекшелік ішіне қарай олар өздігінен қозғалысты қажетті мүмкіндікті меңгеруге қабілетсіз. Сабақты спортшы-гимнасттармен топтық әдіспен өткізу басымырақ, өйткені жекелеген гимнастикалық қондырғылардың сыйымдылық мүмкіндігінің аздығы және т.б. Шебер – жеңіл атлеттерге жеке әдіспен сабақ өткізу тән, өйткені бұл спорт түріндегі оқытып үйрету жүйесін спорттық шеберліктерінің артуына байланысты жаттығуды жекешелендіру талабы артады.

Сабақтық шұғылдануда тәртіп бойынша оқушыларды ұйымдастырудың әдістерін араластырып қолдану тән. Сабақты басталуы әдетте фронтальді әдіспен, негізгі бөлімінде шұғылданушыларды топқа бөледі немесе олармен жеке жұмыс жүргізеді, ең соңында, сабақты қайтадан фронтальді әдіспен аяқтайды.

Сабақтың әдістемесін, сонымен бірге шұғылданушылардың берілген тапсырмаларды орындау тәртібін анықтайды. Сабақтың әдістемесін анықтайтын екі тәсілі бар: бір уақытта және кезекпен.

Біріншісі, жаттығу немесе басқа қызмет түрлерінде барлық оқушылармен орындалады, ал екіншісінде әрқайсысын кезекпен орындайды.

Оқушылардың жаттығуларды жақсы орындауы сабақ өтілетін орындағы оқытушының, оқушылардың және спорт қондырғыларының дұрыс орналасуына тікелей байланысты. Егер оқушылар бір қатарда шеренга бойынша тұрса, ал мұғалім осы қатардың оң немесе сол жақ шетіне жақын тұрса, онда оның түсіндіруін, көрсетуін және т.б. саптың екінші жақ шетіндегілері нашар қабылдайды. Егер мұғалім спорт қондырғыларының ортасында тұрса, онда шұғылданушы топтардың бірі оның назарынан тыс қалады. Егер оқушылар сапқа күнге қарсы қарап тұрса, онда олар мұғалімнің көрсеткен жаттығуын нашар көреді. Осы мысалдардың бәрі мұғалімнің, оқушылардың және сабақ өтілетін жердегі орынның орналасуынан оқу-тәрбие жүйесінің маңызды бөліктері, яғни көру және түйсіктерді, жаттығуларды орындауды бақылауы және т.б. тікелей осыдан көрінеді. [2]

Дене тәрбиесі үшін бүтіндей алғанда аралас типтес сабақтар басымырақ (яғни бір сабақта жаңа материалды зерттеу, бұрын меңгергендерді жетілдіру және тексеру).

Сонымен бірге ерекше әдістемелік тәсілдер сабақты әр түрлі орында және әр түрлі уақыт жағдайында өткізуді талап етеді: спорт залда, спорт алаңында, (стадионда), табиғи орындар жағдайында, қыста, жазда және маусым аралығында.

Сабақты спорт залда өткізуді ұйымдастыру өте қолайлы болады. Салыстырмалы кіші жұмыс алаңы, көру аясының шектеулілігі, температураның тұрақтылығы сабақ міндетін шешуде оқушылардың назарын жақсы бейнеде шоғырландыруға мүмкіндік жасайды. Алайда ғимарат ішінде сабақ өткізудің елеулі кемшіліктері бар. Атап айтқанда, гигиеналық сипаттағы, яғни мұнда ғимарат ішіндегі жарықтың талапқа сәйкес еместігі, шаң буланудан ауаның ластануы шұғылданушылардың жұмысқа қабілеттілігін төмендетеді. Сондықтан, барлық мүмкіндіктерді пайдаланып сабақты сыртта таза ауада өткізу дұрыс. Әрине, шұғылданушыларды ашық алаңда басқару қиынырақ. Бір жағынан сабақты өткізуге күн, желдің бағыты мен күші, бөгде заттар, оқушылардың назарын аударатын көрермендер кедергі жасайды.

Дегенмен, бұл әдістемелік қиындықтар таза ауа жағдайындағы оқушылардың жұмыс қабілетінің артуымен түгелдей есесі қайтады. Ашық аспан астында өткізілсе, таза ауада өткізілген сабақ, әсіресе, егер ол жыл бойы әртүрлі ауа райында өткізілсе шынығуға, денсаулығын нығайтуға жәрдемдеседі. Спорт ғимаратындағыға қарағанда таза ауада , ашық аспан астында өткізілген сабақта шұғылданушылар әдістер мен тәсілдерді жақсы меңгереді және барынша жоғары нәтижеге жетеді.

Табиғи орындар жағдайында сабақ өткізу үлкен дәрежеде жаттығуды түрлендіруге және ең бастысы оқушыларды өмірдегі қызмет ету жағдайына өте жақын жағдайға көшіреді. Табиғат аясында сабақ өткізуге көптен шұғылданушыларды өмірге дайындаудың басты құралы ретінде маңыз берілген.

Сабақ өткізу үшін жергілікті жердің табиғи жағдайын пайдалану әдісі осы заманғы дене тәрбиесі жүйесінде кең қолданылып келеді. Мектепте, орта оқу орындарында табиғат аясында сабақтар міндетті түрде өткізіледі. Бұлай сабақ өткізу, әсіресе, спортта кең таралған.

Жергілікті жердегі қолайсыз ауа рай жағдайына сәйкес өткізілетін орынды дайындау және сабақ өтілетін орынды сынап көру, оқушыларға мұндай сабақтың пайдасын ұғындыру, олардың киімі жайлы және т.б. қамын ойлау өз жемісін береді. Дегенмен, көпшілік дене жаттығуларының әдістерін меңгеріп, сауатты орындау үшін арнайы жабдықталған сабақ өткізу орны талап етіледі. Сондықтан табиғи орындарда сабақ өткізуді спорт ғимараттарындағы және спорт алаңдарындағы сабақтармен ауыстырып өткізген дұрыс[3].

Егер бала жыл мезгілдерінің өзгеруіне қарай өзіне лайықты қимыл-қозғалыс жаттығуларын таңдап алып, оларды тұрақты орындап отырса, ол икемді, күшті, төзімді болып шығады. Қимыл-қозғалыс жаттығулары мен спорт түрлері оқушы баланың денсаулығын да жақсартады. Дені сау, күшті, төзімді бала сабағын да жақсы оқитын

болады. Мұндай балалар еліміздің келешегін жалғастыратын жігерлі, білімді азамат болып өседі.

Зерттеу барысы көрсеткендей, оқушылардың салауатты өмір салтынын әдістемесі келесідей қимыл-қозғалыс талаптарын жүзеге асыруды қажет етеді.

Күнделікті қимыл-қозғалыстар жасау:

Баланың күні бойы әр түрлі қимыл-қозғалыста болғаны пайдалы. Әсіресе төменгі сынып балалары үнемі қимыл үстінде болуы керек. Сонда ғана олардың денесі жақсы өсіп жетіледі. Мысалы, оқушы тыш-тыныш отырды дегеннің өзінде бір минутта жиырма шақты қимыл жасайды.

Оқушы балалар өздеріне қажетті қозғалыстарды екі түрлі жолмен орындайды:

- 1) өз бетімен қозғалыста болу арқылы;
- 2) арнайы ұйымдастырылған жаттығулар жасау мен ойындар ойнау арқылы. Әрбір баланың өзіндік жаратылыс ерекшелігіне байланысты оның қимыл-қозғалыс жасау қабілеті мен денесінің қимыл-қозғалысты қажет ету мөлшері де әр түрлі болады.

Бала өміріндегі өзіне табиғат берген күш-қуат пен қабілеттің тек он процентін ғана дұрыс пайдаланады екен. Бұл әрине өте аз. Сондықтан әрбір бала қимыл-қозғалыстың пайдасын терең түсініп, дене шынықтыру жаттығуларын жасап, спорт түрлерімен шұғылданса, оның қабілеті де арта түседі.

Оқушылардың күнделікті жасайтын жалпы қимыл-қозғалыстары үшке бөлінеді:

- 1) таңертең жасалатын қимыл-қозғалыстар;
- 2) мектепте жасалатын қимыл-қозғалыстар;
- 3) сабақтан тыс кездері жасалатын қимыл-қозғалыстар. Таңертең жасалатын қимыл-қозғалыстар.

Таңертең жасалатын қимыл қозғалыстар күні бойы баланың сергек, көңілді жүруіне үлкен көмегін тигізеді. Сондықтан таңертең ояңғанда төсекте жатып, аяқ-қолды созып, денені сергітетін 2-3 жаттығу жасау керек. Сонан соң төсектен тұрып жуынғаннан кейін міндетті түрде бой жазу жаттығуларын орындау қажет. Соңынан салқын сумен жуынса дене сергіп, шынығады. Сонымен бірге мұндай қимыл-әрекеттер ұйқыны тез ашады. Ағзадағы зат алмасу, тыныс алу жүйелерінің жағдайын жақсартады. Баланың жалпы қабілетін арттырып, дене қажет ететін қимыл-қозғалыстар толық жасалған болып есептеледі. Бір қалыпты өсіп, жан-жақты жетілу үшін таңертең жасалатын қимыл-қозғалыс мөлшері 250-600 ге дейін болуы қажет [4].

Егер оқушы бұған қоса мектепке дейін жаяу жүріп баратын болса, дене қажет ететін қимыл-қозғалыс мөлшері артығымен жасалады. Мұндайда ол күні бойы сергек жүріп, жақсы өсіп-жетіледі және сабақ үлгерімі де жоғары болады.

Таңертеңгі бой жазу жаттығулары:

Жылдың жылы кездерінде бой жазу жаттығуларын далада, таза ауада орындап, суық кездерде терезенің желдеткіші ашылған бөлмеде жасау қажет. Бой жазу жаттығуларының орындау үшін кейде доп, гантель, шығыршық, секіртпе, таяқша т.б. спорт құралдары қажет болады.

Жекелеген бұлшық еттерді, дамыту үшін күшті молайтуға арналған арнайы жаттығулар орындалады. Бұлшық еттерді дамыту үшін жүру мен жүгірудің, екі бала бір-біріне қарсылас ретінде және жүйелі түрде тыныс алудың маңызы ерекше.

Дене құрылысының жетіліп, қалыптасуына қарай жаттығуларды да бірте-бірте күрделендіре берген дұрыс. Әр түрлі қашықтыққа жүгіруді шаңғы, коньки велосипед тебумен ұштастыра төзімділікті шындай түсуге үлкен көмегін тигізеді.

Ептілік қабілетін жетілдіру:

Қажет болған жағдайда қимыл-қозғалысты өзгерте қоюға ептіліктің тигізетін әсері зор. Епті, икемді болып өсу үшін әр түрлі қимыл-қозғалыстарды бір мезетте үйлесімді, шебер орындай білуге дағдылану керек.

Ептілік қабілетін жетілдіруге негізінен гимнастика, акробатика, жеңіл атлетика жаттығулары және қимыл-қозғалыс ойындары пайдаланылады. Ептілікке баулудың

қарапайым әдіс-тәсілдері мыналар: әр түрлі қашықтықтарға жүгіру, кедергілерден өту, дұрыс бағыт-бағдар ұстауға арналған жаттығулар орындау.

Қозғалыс үйлесімділігін яғни ептілікті жетілдіретін жаттығуларды дұрыс, тиімді орындауға дағдылану үшін белгілі бір орында жасалатын қозғалыс түрін бір уақыт ішінде орындап үлгеруге дағдылану керек. Мысалы, епті палуан белгілі бір күресте әдісін тез арада қолданып үлгереді. Еркін қозғалу, тепе-тендікті сақтау, қарқынды қимыл жасау әрекеттері де ептілік қабілетін жетілдіре түсуге көмегін тигізеді.

Дене шынықтыру жаттығулары ағзада жүріп жататын физиологиялық процестердің дұрыс өтуіне жағдай туғызады. Дене жаттығуларының ынтаны арттыру және жаттықтыру ықпалы негізінен орталық жүйке жүйесі арқылы жүзеге асады. Белсенді дене жаттығулары бүкіл ағзаға әсер ететіндігімен құнды. Жүйелі түрде жүргізілген дене жаттығуларының әсерінен өзгермейтін бірде-бір ағза жоқ.

Дене еңбегімен айналысқан кезде ағзада пайда болатын заттар жүрек бұлшық етінің жиырылу қабілетін күшейтуге ықпал етеді.

Дене тәрбиесі, Л.П.Матвеевтың анықтауы бойынша, «өзіндік ерекшелігі қимылдарға үйретуде (қимыл әрекеттеріне) және адамның дене қабілеттерін тәрбиелеуде (дамуды басқаруда) болатын тәрбиенің бір түрі. Қолданбалы жағынан дене тәрбиесі адамның басқа тәрбие түрлерімен бірлікте әлеуметтік шарттарға тәуелді шынайы өмірге (еңбек, әскери және т.б. қызмет) дене дайындығының процесі болып табылады, және жеткілікті әлеуметтік шарттарда дене тәрбиесі тұлғаның жан-жақты дамуының факторларының бірі маңызына ие болуы мүмкін» Ю.М.Николаевтың пікірінше, дене (денелік) және рухани (әлеуметтік) бастаулардың үйлесімі, олардың ажырамас бірлігі адамның дене мәдениеті құндылықтарын игеру және жетілдіру процесіне қатынастың әдістемелік позициясының негізіне айналуы тиіс [5].

Дене шынықтыру Л.П.Матвеевтың анықтауы бойынша, - қоғам мәдениетінің маңызды бөлігін – оның адамның мақсатқа бағытталған дене жетілуінің арнайы құралдарын, әдістері мен шарттарын жасау және орынды қолдануды жетістіктерінің тұтас жиынтығын құрайды.

Дене шынықтыру және спортпен айналысу мақсатқа бағытталған және ұйымдастырылған сипатқа ие және әдетте ұжымда өтеді. Ұжымдағы бір-біріне көмек көрсету, бір-біріне талапшылдық, жоғары тәртіп, өз әрекеттерінде ұжымның мүдделерінен шыға білу, жоғары еңбексүйгіштік – осының барлығы дене шынықтыру-спорт жұмысының барысында сауықтыру кешендерінің аясында тәрбиеленеді.

Дене шынықтыру қозғалысында адамдардың жеке және қоғамдық мүдделері өзара сабақтасады. Спорттық қызметке қатысу спортшыға өз-өзін жеңуден, жоғары спорттағы нәтижелерге қол жеткізуден эмоционалды қанағаттану сезімін береді. Егер бұл сезім ұжымның, команданың мүдделері арқылы өтетін болса, күрестен және жеңістен алынатын қуаныш күшейе түседі. Сайыста өз ұжымының ар-намысын қорғай келе, спортшы үлкен ерлік, шынайы спорттық қаһармандықты көрсетуге қабілетті.

Дене тәрбиесінде даму – адамның сандық және сапалық өзгерістерінің болуы мен нәтижесі. Даму нәтижесінде адам биологиялық түр және әлеуметтік тіршілік иесі болып жетіледі. Егер адам сана және өзіндік санаға ие болып, өз бетінше жаңғыртушы іс-әрекет орындауға қабілетті болса, онда ол адам «тұлға» деп аталады. Адам тұлға болып туылмайды, ол қасиеттік дәреже даму барысында қалыптасады. «Адам» ұғымынан өзгеше «тұлға» түсінігі – адамның қоғамдық қатынастар, басқа адамдармен араласу ықпалында қалыптасқан әлеуметтік сапа-қасиеттерін білдіреді.

Адам дамуы – бұл өте күрделі, ұзақ мерзімді және қарама-қайшылықты процесс. Біздің ағзамызда болып жатқан өзгерістер өмір бойына жалғасады. Ал адамға тән дене болмысы мен рухани дүниесі, әсіресе, балалық және жас өспірімдік шақта қарқынды ауысуларға кезігеді. Адамның дамуы сандық өзгерістердің қарапайым жиынтығы немесе төменнен жоғарыға бағытталған ілгерілі қозғалыс тобы емес, бұл процестің өзіне тән ерекшелігі – сандық өзгерістердің оқушының физикалық, психикалық және рухани

сапалық қасиеттеріне диалектикалық түрде өтіп, жаңа сипат алуы. Бұл құбылыстарды түсіндіруде әр түрлі көзқарастар қалыптасқан. Мамандардың бір бөлігі адамдардың дамуын кездейсоқ, басқаруға келмейтін өзінше жүрісі бар, даму өмір шарттарына тәуелсіз, сондықтан, тумадан берілген күштерге байланысты; адамның дамуын ешкім, еш уақытта өзгертуі мүмкін емес, тағдыр белгілейді. Ал басқа бір зерттеушілер тобының пайымдауынша: даму – бұл әуел бастан қозғалысқа қабілетті тірі материя. Даму жолында ескі жойылып, жаңа туындап жатады. Өмірге енжар икемделуші жануарлардан адам дамуы үшін қажеттерін өз еңбегімен жасай алатындығымен ажыратылады.

Дамудағы қозғаушы күш – қарама-қарсылықтар тайталасы. Қарама-қарсылықтардың арқасында үздіксіз қайта жасалулар мен жаңғыртулар дүниеге келеді. Қарама-қарсылықтар – бұл өзара екі қарама-қарсы күштердің бір-біріне сыйымсыздығынан туындайтын диалектикалық процесс. Адам қайшылықтарды іздеп немесе ойдан шығарып, әлектенуінің қажеті жоқ, олар қадам басқан сайын өмірлік қажеттіліктердің өзгеру салдарынан пайда болып отырады.

Сонымен, адамның дамуы сандық және сапалық өзгерістердің желісі мен нәтижесі. Даму барысында адам тұлғаға айналып, сана мен өзіндік сана, дербес жаңғыртушы іс-әрекет иесі болып жетіледі. Дамудың қозғаушы күші – қарама-қарсылықтар күресі. Адамның дамуы ішкі және сыртқы жағдайлармен анықталады.

Қазіргі уақытта кеңес дәуірінде реттелген, шақыру комиссияларымен тығыз байланыста жұмыс істеген жасөспірімдік медицина жүйесінің мүлдем қирағанына куә болып отырмыз. Спорт үйірмелерінде шұғылданатын жасөспірімдердің саны едәуір азайды, олардың көбі қазір қол жетерлік емес, ал жастардың белгілі бөлігіне компьютерлік клубтар қызығырақ болып отыр. Бұл нәтижесінде өскелең ұрпақтың денсаулық жағдайының нашарлауына әкелді. Жыл сайын шақырылатын контингенттің әскери қызметке жарамдылығы төмендеуде. Қазір әрбір екінші әскерге шақырылатын бозбала әскери қызметке денсаулық жағдайы бойынша жарамсыз болып табылады деген сандар келтіріліп жатыр. Бұл жерде ойланарлық мәселе жеткілікті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тілеулов Э.Ж. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі. Оқу құралы.2003
2. Мұхамеджанов Б. Дене мәдениеті мамандығына кіріспе. – Шымкент: Ғасыр-III, 2006. 166б.
3. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.
4. Әбділлаев Ә.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі, I-ші, II-ші, III-ші бөлімдері. – Кентау-2006ж.
5. Тайжанов С, Қасымбекова С. Дене тәрбиесі. - Алматы:Мектеп, 2004. -104б.1. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі ұйымдарында білім беру процесін ұйымдастыру туралы. 2016ж. Астана.

HOW PERSONALITY INFLUENCES STUDENT ENGAGEMENT IN GAMIFIED LEARNING ENVIRONMENTS

Kenges Orazbibi Tolendikyzy
Master of Pedagogical Sciences
Tashenov University, Shymkent
orazbibi12@mail.ru

Abstract. Gamification has emerged as a powerful tool in education, enhancing student engagement and motivation through game-like elements. However, the effectiveness of gamification varies based on individual differences, particularly personality traits. This article explores how personality influences student engagement in gamified learning environments.

Using frameworks such as the Big Five Personality Traits, we examine how characteristics like extraversion, conscientiousness, and openness impact students' responses to gamification elements such as rewards, competition, and collaboration. Understanding these differences allows educators to design more inclusive and personalized gamified learning experiences that cater to diverse student needs. By aligning gamification strategies with personality traits, educators can maximize engagement, motivation, and learning outcomes, ensuring that gamified education is both effective and equitable.

Key words: gamification, game elements, intrinsic and extrinsic motivation, gamified learning environments, educational strategies, learning preferences, adaptive learning.

Аннотация. Геймификация стала мощным инструментом в образовании, повышающим вовлеченность и мотивацию учащихся с помощью игровых элементов. Однако эффективность геймификации зависит от индивидуальных особенностей, в частности, от личностных качеств. В этой статье исследуется, как личность влияет на вовлеченность учащихся в игровую среду обучения. Используя такие методы, как "Большая пятерка личностных качеств", мы исследуем, как такие характеристики, как экстраверсия, добросовестность и открытость, влияют на реакцию учащихся на такие элементы геймификации, как вознаграждение, конкуренция и сотрудничество. Понимание этих различий позволяет преподавателям разрабатывать более инклюзивные и персонализированные методы геймифицированного обучения, отвечающие разнообразным потребностям учащихся. Согласовывая стратегии геймификации с личностными качествами, преподаватели могут максимально повысить вовлеченность, мотивацию и результаты обучения, обеспечивая эффективность и равноправие геймифицированного обучения.

Ключевые слова: gamification, game elements, intrinsic and extrinsic motivation, gamified learning environments, educational strategies, learning preferences, adaptive learning.

Андатпа. Геймификация ойынға ұқсас элементтер арқылы оқушылардың белсенділігі мен мотивациясын арттыратын білім берудегі қуатты құралға айналды. Дегенмен, геймификацияның тиімділігі жеке айырмашылықтарға, әсіресе тұлғалық қасиеттерге байланысты өзгереді. Бұл мақалада тұлғаның оқушылардың геймификацияланған оқу орталарына қатысуына қалай әсер ететіні қарастырылады. Тұлғалық қасиеттері сияқты құрылымдарды пайдалана отыра экстраверсия, ар-ождан және ашықтық сияқты сипаттамалар оқушылардың марапаттар, бәсекелестік және ынтымақтастық сияқты геймификация элементтеріне реакциясына қалай әсер ететінін зерттейміз. Осы айырмашылықтарды түсіну оқытушыға оқушылардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыратын инклюзивті және жекелендірілген геймификацияланған оқу тәжірибесін жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: gamification, game elements, intrinsic and extrinsic motivation, gamified learning environments, educational strategies, learning preferences, adaptive learning.

In recent years, gamification has gained significant traction in education as a strategy to enhance student engagement, motivation, and learning outcomes. By integrating game elements such as points, leaderboards, badges, and challenges into the learning process, educators aim to create a more interactive and stimulating environment that fosters active participation. While numerous studies have highlighted the positive impact of gamification on student engagement, motivation, and learning retention, it is crucial to recognize that not all students respond to gamified learning in the same way. Individual differences, particularly personality traits, play a pivotal role in shaping students' experiences and responses to gamified educational environments.

Personality is a complex and dynamic construct that encompasses an individual's thoughts, emotions, behaviors, and preferences. It influences how students interact with their surroundings, process information, and engage in learning activities. The widely accepted Big Five personality model, which includes traits such as extraversion, conscientiousness, openness to experience,

agreeableness, and neuroticism, provides a useful framework for understanding how different students might respond to gamification. For example, highly extraverted students may thrive in competitive and social aspects of gamified learning, while introverted students may prefer self-paced, solitary challenges. Similarly, conscientious students might engage more with structured and goal-oriented gamification strategies, whereas those high in neuroticism may experience increased anxiety in highly competitive environments.

Understanding the relationship between personality and engagement in gamified learning environments is essential for educators, instructional designers, and policymakers aiming to create inclusive and effective learning experiences. A one-size-fits-all approach to gamification may not be suitable for diverse classrooms where students have varying personality profiles and learning preferences. Instead, a personalized approach that considers individual personality traits can maximize the benefits of gamification and mitigate potential drawbacks.

This article explores the influence of personality on student engagement in gamified learning environments by examining how different personality traits shape students' preferences, motivations, and interactions with gamified educational tools. It discusses how specific game elements align with different personality characteristics and how educators can tailor gamification strategies to accommodate diverse learners. Furthermore, this discussion highlights the potential challenges associated with personality-based gamification and provides recommendations for designing more inclusive and effective gamified learning experiences.

The concept of gamification in education is rooted in the idea that game mechanics can be leveraged to enhance motivation and engagement in non-game contexts. Traditional educational models often struggle to maintain student interest, especially in an era where digital distractions are abundant. Gamification seeks to address this challenge by incorporating elements that make learning more interactive, enjoyable, and rewarding. Research has shown that gamified learning environments can improve student participation, knowledge retention, and academic performance by tapping into intrinsic and extrinsic motivators.

Gamification strategies vary widely, ranging from simple reward systems (such as earning points for completing assignments) to more complex game-based learning experiences (such as role-playing simulations and interactive challenges). Some of the most common game elements used in education include:

- **Points and Badges:** Providing tangible rewards for achievements to reinforce positive learning behaviors.
- **Leaderboards:** Encouraging competition by ranking students based on performance.
- **Challenges and Quests:** Structuring learning activities as missions or challenges to promote problem-solving and critical thinking.
- **Avatars and Customization:** Allowing students to personalize their learning experience, increasing emotional investment.
- **Immediate Feedback:** Offering real-time responses to student actions, fostering a sense of progress and accomplishment.

Despite the promising benefits of gamification, its effectiveness largely depends on how students perceive and interact with these elements. This is where personality traits become a crucial factor in determining student engagement and motivation within gamified learning environments.

Personality traits significantly influence students' learning behaviors, preferences, and motivations. The Big Five personality traits provide a well-established framework for examining these differences:

- **Extraversion:** Individuals high in extraversion are typically outgoing, social, and enthusiastic. In a gamified learning environment, these students may be drawn to collaborative activities, team-based competitions, and social leaderboards. They are likely to enjoy multiplayer games, cooperative challenges, and peer interactions that allow them to engage with others.

- **Conscientiousness:** Conscientious students are organized, disciplined, and goal-oriented. They are likely to respond positively to gamified elements that emphasize structure,

achievement, and long-term goals, such as progress tracking, goal-setting mechanisms, and badges for consistent effort.

- **Openness to Experience:** Students high in openness are curious, imaginative, and eager to explore new ideas. They are more likely to enjoy innovative and exploratory gamification elements, such as open-world learning environments, creative problem-solving challenges, and simulations that encourage experimentation.

- **Agreeableness:** Agreeable individuals are cooperative, empathetic, and enjoy helping others. They may prefer gamified learning experiences that involve teamwork, peer support, and collaborative tasks rather than highly competitive elements.

- **Neuroticism:** Neurotic students tend to experience higher levels of anxiety, stress, and emotional instability. While gamification can provide motivation, overly competitive or high-stakes elements may increase stress levels for these students. They may benefit more from self-paced, low-pressure gamification strategies that offer encouragement and support rather than intense competition.

Recognizing the influence of personality traits on gamification can help educators design more inclusive and adaptive learning experiences. For instance:

- **For extraverted students:** Incorporate social learning elements such as group challenges, peer interaction, and multiplayer activities to keep them engaged.

- **For conscientious students:** Provide clear goals, structured challenges, and long-term achievement tracking to align with their disciplined learning style.

- **For open-minded students:** Offer opportunities for exploration, creativity, and innovation through interactive simulations and problem-solving quests.

- **For agreeable students:** Implement cooperative tasks, peer support mechanisms, and community-building features to encourage collaboration.

- **For neurotic students:** Minimize high-pressure competitive elements and offer supportive feedback, self-paced learning, and stress-reducing game mechanics.

By tailoring gamification strategies to different personality traits, educators can create a more engaging and effective learning environment that meets the diverse needs of students. Rather than applying a uniform approach, a nuanced perspective that accounts for personality differences can enhance student motivation, improve learning outcomes, and foster a positive educational experience.

As gamification continues to evolve in educational settings, understanding its impact on different student personalities is crucial for maximizing its benefits. Personality traits shape how students interact with game elements, respond to challenges, and engage in the learning process. By acknowledging these differences and implementing personalized gamification strategies, educators can create more inclusive, motivating, and effective learning environments. This article aims to provide insights into the intersection of personality and gamification, offering practical recommendations for educators to enhance student engagement and learning outcomes through tailored gamified experiences.

References:

1. Dichev, C., & Dicheva, D. (2017). Gamification in education: Where are we in 2015? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14(1), 1-36. <https://doi.org/10.1186/s41239-017-0043-4>
2. Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does gamification work? A literature review of empirical studies on gamification. *Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*, 3025-3034. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377>
3. Borges, S., Durelli, V. H. S., Reis, H. M., & Isotani, S. (2013). A systematic mapping on gamification applied to education. *Proceedings of the 29th ACM Symposium on Applied Computing*, 216-222. <https://doi.org/10.1145/2480362.2480396>

4. Knutas, A., van Roy, R., Hynninen, T., Granato, M., Kasurinen, J., & Ikonen, J. (2019). A process for designing algorithmic gamification in educational software. *Advances in Human-Computer Interaction*, 2019, 1-14. <https://doi.org/10.1155/2019/2365203>
5. Krause, M., Mogalle, M., Pohl, H., & Williams, J. J. (2015). A playful game changer: Fostering student retention in online education with social gamification. *Proceedings of the Second ACM Conference on Learning@Scale*, 95-102. <https://doi.org/10.1145/2724660.2724665>
6. Fardo, M. (2014). Game mechanics and the impact on motivation, engagement and learning. *International Journal of Information and Education Technology*, 4(6), 479-483. <https://doi.org/10.7763/IJiet 2014.V4.466>
7. Xu, Y. (2011). Literature review on web application gamification and analytics. *CUNY Academic Works*, 1-10. https://academicworks.cuny.edu/gc_pubs/1
8. Buckley, P., & Doyle, E. (2016). Gamification and student motivation. *Interactive Learning Environments*, 24(6), 1162-1175. <https://doi.org/10.1080/10494820.2014.964263>
9. Landers, R. N., & Armstrong, M. B. (2017). Enhancing student engagement using gamification: The influence of personality traits on learning outcomes. *Computers in Human Behavior*, 69, 98-107. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.031>
10. Domínguez, A., Saenz-de-Navarrete, J., de-Marcos, L., Fernández-Sanz, L., Pagés, C., & Martínez-Herráiz, J. J. (2013). Gamifying learning experiences: Practical implications and outcomes. *Computers & Education*, 63, 380-392. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2012.12.020>

СМЖ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ КРИТЕРИЯЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІН ӘЗІРЛЕУДІҢ ЖАЛПЫ МОДЕЛІ

Кошкарбаева А. Р.,

«Менеджмент» ОБ магистранты

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды

aliyakosh1@mail.ru

Джазыкбаева Б. К.,

Ғылыми жетекші, PhD докторы, профессор

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды

<https://www.famous-scientists.ru/17100/>

Аңдатпа. Мақалада ұсынылған жалпы модель негізінде сапа менеджменті жүйесі (СМЖ) процестерінің нәтижелілігін бағалау әдістері зерттеледі. Мониторинг, ішкі және сыртқы аудиттерді жүргізу, сондай-ақ жоспарланған және орындалған іс-шараларды талдау алгоритмдері қарастырылады. Тиімділік критерийлері бөлініп, олардың белгіленген талаптарға сәйкестігін ескере отырып, процестерді жақсарту бойынша ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: Сапа менеджменті жүйесі (СМЖ), процестердің тиімділігі, бағалау критерийлері, сапа менеджменті, мониторинг

Аннотация. В статье исследуются методы оценки результативности процессов системы менеджмента качества (СМК) на основе предложенной общей модели. Рассматриваются алгоритмы мониторинга, проведения внутренних и внешних аудитов, а также анализа планируемых и выполненных мероприятий. Выделены критерии эффективности и разработаны рекомендации для улучшения процессов с учетом их соответствия установленным требованиям.

Ключевые слова: Система менеджмента качества (СМК), эффективность процесса, критерии оценки, управление качеством, мониторинг

Abstract. The article explores methods for evaluating the effectiveness of quality management system (QMS) processes based on the proposed general model. It examines monitoring algorithms, internal and external audits, as well as the analysis of planned and completed activities. Effectiveness criteria are identified, and recommendations are developed to improve processes in accordance with established requirements.

Key words: Quality Management System (QMS), process effectiveness, evaluation criteria, quality management, monitoring

СМЖ процестерінің орындалуын бақылау жүйенің даму деңгейін және оның кәсіпорын жұмысына әсерін бағалау үшін қажет. Кәсіпорынның сапа менеджменті жүйесінің процестерін өлшеудің әртүрлі әдістері бар, олар процестердің нәтижелерін анықтауға мүмкіндік береді. Ең көп таралған әдістерге мыналар жатады:

- ішкі және сыртқы аудиттер (тексерулер) жүргізу;
- жоспарланған және орындалған іс-шараларды талдау.

Процесс иесі өз процесін бағалайтын әдісті немесе бірнеше әдістерді таңдауы керек, сонымен қатар процесті бағалау критерийлері мен оның процесі үшін бағалау нәтижелеріне негізделген жазбалар түрін анықтауы керек. Сонымен қатар, меншік иесі процестің орындалуын бағалау үшін мәліметтерді алатын көздің түрін (нормативтік актілер, актілер, хаттамалар, бұйрықтар және т.б.) анықтайды. Бүкіл ұйым бойынша нәтижелер жиынтық кестеде жинақталуы керек [1, 173 б.]. Тиімділікті бағалау критерийлері мен әдістерін анықтау алгоритмі 1-суретте көрсетілген.

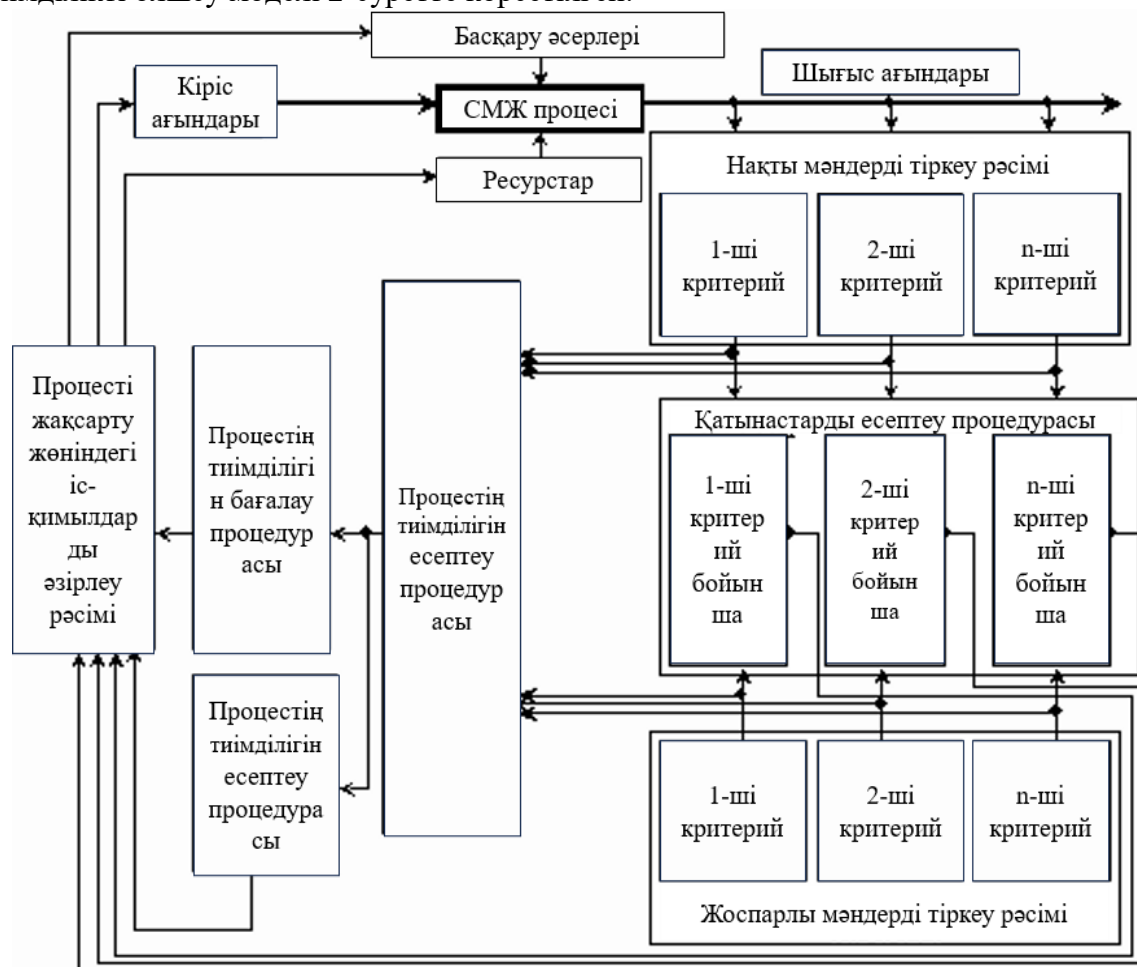

1-сурет. Процестердің өнімділігін есептеудің критерийлері мен әдістерін анықтау процедурасының алгоритмі

Тексеру жүргізу мыналарға мүмкіндік береді:

- процестің жұмыс істеуінің белгіленген талаптарға сәйкестігін растау;
- туындаған сәйкессіздіктердің себептерін анықтау;
- түзету әрекеттерінің аяқталуын растау;
- қызметкердің берілген процесті жүзеге асыру кезінде белгіленген мақсаттарды, міндеттер мен талаптарды түсіну дәрежесін бағалау;
- кәсіпорындағы СМЖ процесін одан әрі жетілдіру жолдарын анықтау [2, 29 с.].

Тексеру нәтижелері бойынша сәйкессіздіктер анықталады және процестің тиімділігін одан әрі жақсарту үшін түзету әрекеттері әзірленеді. Жоспарланған және аяқталған іс-шараларды талдау процесс иесіне осы процесті жүзеге асыру бойынша жұмысты жоспарлауға ғана емес, сонымен қатар жоспарланған және аяқталған іс-шараларға салыстырмалы талдау жүргізу арқылы оны жақсартуға, сондай-ақ қажетті жоспарланған мақсаттарға жетуге бағытталған алдын алу және түзету әрекеттері [3, 39 б.]. Өнімділікті өлшеу моделі 2-суретте көрсетілген.

2-сурет. СМЖ процесінің тиімділігін өлшеу моделі

Сондай-ақ талдау мерзімін анықтауға үлкен көңіл бөлу керек екенін атап өткен жөн. Талдау: күнделікті, апталық, айлық, тоқсандық, жартыжылдық, жылдық болуы мүмкін. Процесс тиімділігін талдауды жүргізу мерзімін процестің иесі процестің түріне, объективті немесе субъективті себептерге байланысты таңдайды, бірақ жылына бір реттен жиі емес. Процестің жұмыс істеуін талдаудың дұрыс таңдалған кезеңі процесстегі

сәйкессіздіктерді жедел анықтауға ғана емес, сонымен қатар олардың пайда болуының алдын алуға мүмкіндік береді[4, 148 б.].

2-суретте көрсетілген модельдің әрбір процедурасын егжей-тегжейлі сипаттап көрейік.

- Критерийлердің нақты және жоспарлы мәндерін тіркеу рәсімдері. Әрбір процесс үшін процесс иесі критерийлерді әзірлейді және олардың жоспарланған мәндерін белгілейді, соған сәйкес болашақта тиімділік анықталады.

- Коэффициенттерді есептеу тәртібі әрбір критерий үшін нақты және жоспарланған мәндер арасындағы байланысты анықтау үшін қажет. Бұл мәндер процесті басқару үшін түзету және/немесе алдын алу әрекеттерін әзірлеуде пайдаланылады.

- Процестің өнімділігін есептеу тәртібі нақты мәндер сомасының критерийлердің жоспарланған мәндерінің сомасына қатынасы ретінде процестің өнімділігін анықтайды.

- Салмақтық шкаласы бойынша СМЖ процесінің тиімділігін бағалау тәртібі. Процестің тиімділігі анықталғаннан кейін келесі шарттарды ескере отырып[4, , 3-суретте көрсетілген маңыздылық шкаласы бойынша бағаланады:

$=0$ - процесс жұмыс істемейді және дамуды талап етеді;

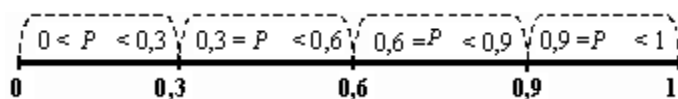
$0 < 0,3$ - процесс тиімді жұмыс істемейді және жоғары басшылықтың араласуын талап етеді;

$0,3 < 0,6$ - процесс тиімді жұмыс істемейді және процесс иесінен маңызды түзету шараларын қабылдауды талап етеді;

$0,6 < 0,9$ - процесс тиімді жұмыс істейді, бірақ процесс иесінен шамалы түзету әрекеттерін талап етеді;

$0,9 < 1$ - процесс тиімді жұмыс істейді, бірақ процесс иесінің алдын алу әрекеттерін әзірлеуді талап етеді;

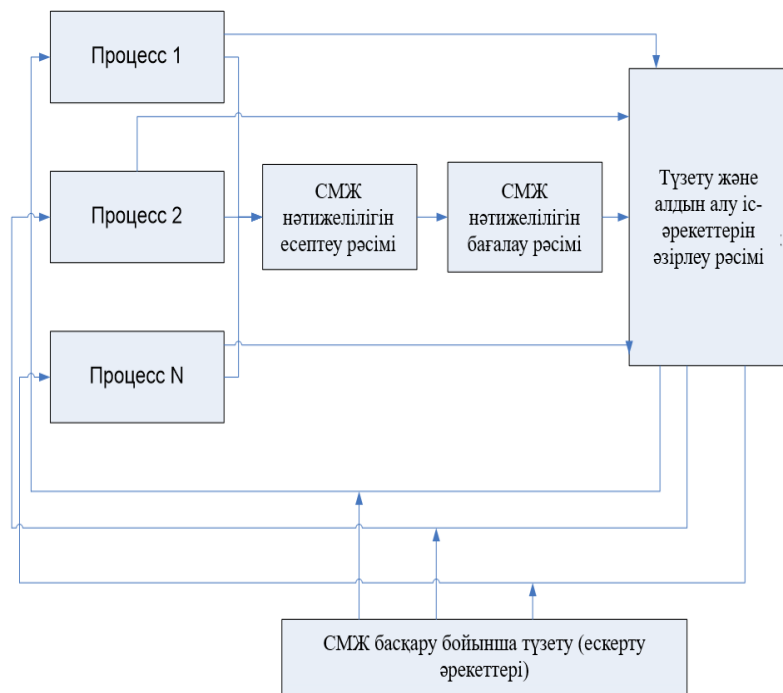
$=1$ - процесс тиімді жұмыс істейді және ешқандай әрекеттерді әзірлеуді қажет етпейді.

3-сурет. Процесс маңыздылығы шкаласы

- Процесті жақсарту үшін әрекеттерді әзірлеу процедурасы. Процестің өнімділігі таразылау шкаласы бойынша бағаланғаннан кейін және алынған мән бойынша қорытындылар жасалғаннан кейін процесс иесі нақты және жоспарланған арасындағы қатынасты ескере отырып, түзету (алдын алу) әрекеттерін әзірлеуге кіріседі. әрбір критерий үшін мән. Әрбір СМЖ процесі бойынша нәтижелерді анықтағаннан кейін, кәсіпорынның СМЖ нәтижелерін анықтауға көшеді. Кәсіпорынның СМЖ тиімділігін өлшеу моделі 4-суретте көрсетілген.

Әрбір тіркелген СМЖ нормативтік құжаттамасының талаптарын сақтамау критерийдің нақты мәнін 0,1-ге төмендетеді. Сәйкес келмейтін өнімді шығарудың әрбір жағдайы критерийдің нақты мәнін 0,2-ге төмендетеді.

4-сурет. Кәсіпорынның СМЖ тиімділігін өлшеу моделі

Кәсіпорынның СМЖ тиімділігі СМЖ процестерінің тиімділігімен анықталады.

Іс-шараларды әзірлеу тәртібіне сәйкес сапа менеджменті өкілі әрбір процесс үшін нәтиженің маңыздылығын ескере отырып, түзету және/немесе алдын алу шараларын қалыптастырады.

Сапа менеджменті жүйесі (СМЖ) процестерінің нәтижелілігін анықтау критерийлері мен әдістерін әзірлеу ұйымның тиімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды кезеңі болып табылады. Процестерді талдаудың ұсынылған моделі сәйкессіздіктерді анықтап қана қоймай, жүйенің тиімділігін арттыратын түзету және алдын-алу шараларын жасауға мүмкіндік береді. Нақты есептеулер мен объективті деректерге негізделген СМЖ тиімділігін бағалаудың кешенді тәсілі кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Осылайша, ұсынылған модель ұйымдардағы процестерді басқару сапасын жақсартудың әмбебап құралы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Савченкова Н. С., Ефимова Г. В. Разработка методики оценки результативности процессов системы менеджмента качества при производстве военной продукции //Качество в производственных и социально-экономических системах. – 2021. – С. 172-176.
2. Глухов В. В. Аудит систем менеджмента качества : учебник / В. В. Глухов, Д. П. Гасюк. – СПб. : Политех-пресс, 2019. – 358 с.
3. Дудина Д. А., Васильев В. А. Совершенствование аудита смк с использованием дополнительных критериев оценки //Компетентность. – 2023. – №. 1. – С. 39-45.
4. Хакимов Р. М., Баннова А. В., Галияхметов Р. Н. Организация и проведение внутреннего аудита СМК на промышленном предприятии //Актуальные вопросы аппаратостроения. – 2022. – С. 147-150.

**ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫР:
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ**

**АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ
АУДАРУДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

Магистрант, Ақберді А.Ә.
Tashenev University, Шымкент қ.

Абай Құнанбаев қазақ әдебиетінің ұлы тұлғасы болып саналады, оның шығармалары қазақ халқының мәдениеті мен философиясын терең түсінуге көмектесетін құнды мұралар. Абайдың поэзиясы мен философиялық ойлары тек қазақ оқырмандары үшін ғана емес, бүкіл әлемге де маңызды. Абайдың шығармаларын ағылшын тіліне аудару – бұл үлкен мәдениетаралық коммуникация және әдебиет трансляциясының маңызды процесі. Алайда, бұл міндет бірнеше қиындықтарға, әсіресе тілдік, мәдени және философиялық аспектілерге байланысты ерекшеленеді.

1. Тілдік ерекшеліктер мен қиындықтар

Абай Құнанбаевтың шығармаларының негізгі ерекшелігі – олардың терең философиялық мазмұны мен ақындық бейнелі тілі. Оның өлеңдері, қара сөздері, терең ойлары мен ұлттық дүниетанымы қазақ тілінің байлығында көрініс табады. Аудармашылар бұл шығармаларды ағылшын тіліне аударғанда көптеген тілдік қиындықтармен бетпе-бет келеді. Қазақ тілінің грамматикалық құрылымы мен сөз тіркестерінің ерекшеліктері ағылшын тілінде дәлме-дәл берілмеуі мүмкін.

Мысалы, Абайдың шығармаларында жиі кездесетін «қазақтың сөз тіркестерін» аудару қиын болуы мүмкін, себебі олар тек қана сөздік мағынамен емес, сонымен қатар ұлттық болмысты, мәдениетті білдіреді. Мұндай сөз тіркестерін аудару кезінде аудармашы сөздің тура мағынасына емес, оның терең мағынасына назар аударуы керек. Әсіресе, метафоралар мен поэтикалық бейнелерді аудару ерекше қиындық туғызады. Мысалы, Абайдың танымал өлеңдерінде «сөздің күші», «жүрекпен түсіну» сияқты концептуалды ұғымдар ағылшын тіліне дәл жеткізу қиын.

2. Мәдениетаралық алшақтықтар

Абай Құнанбаевтың шығармалары қазақ халқының тұрмысын, салт-дәстүрін, мәдениетін және дүниетанымын терең қамтиды. Бұл шығармалардың ағылшын тіліне аударылуы кезінде, аудармашылар тек тілдің мағыналық аспектісін ғана емес, сонымен қатар мәдени контексті де ескеруі қажет. Қазақтың ұлттық философиясы, мысалы, Абайдың «толық адам» концепциясы немесе оның «құдайға, адамға, қоғамға қатысты көзқарастары» ағылшын тілінде дұрыс түсінілуі үшін, аудармашы аудиторияның мәдени көзқарасына сәйкес түсіндірулер мен контексттерді қосуы керек.

Бұл аударма процесінде қиындықтар туғызатын тағы бір мәселе – қазақтың дәстүрлі мақал-мәтелдері мен салт-дәстүрлерінің ағылшын тіліндегі баламаларының жоқтығы. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде көп жағдайда қазақтың ұлттық философиясы мен дүниетанымын білдіретін, оның ұлт ретінде қалыптасқан тәжірибесімен байланысты ұғымдар кездеседі. Мұндай ұғымдар ағылшын тілді оқырманға жеткізу үшін арнайы түсіндірмелер немесе метафоралар қолданылуы мүмкін.

3. Философиялық және дүниетанымдық аспектілер

Абайдың шығармалары тек поэзия емес, философия мен дүниетанымның терең бастауына айналған туындылар болып табылады. Оның өлеңдерінде, қара сөздерінде, адам болмысы, табиғат, қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынас туралы терең ойлар мен философиялық көзқарастар бар. Абайдың философиясын аудару кезінде, аудармашылар тек тіл мен сөзді ғана емес, оның әлемге деген көзқарасын, адам өмірінің мәні мен мақсатын, мораль мен этикаға қатысты ұстанымдарын да жеткізуге тырысуы керек.

Мысалы, Абайдың адамды тәрбиелеу, оның ақыл-ойын дамыту туралы ойлары ағылшын тіліне аударылғанда, тек тілдік сәйкестіктер емес, сондай-ақ философиялық мәні де назарға алынады. Оның шығармалары арқылы қазақ халқының өзіндік дүниетанымы мен адамға деген ерекше көзқарасы ашылады, және бұл көзқарас ағылшын тілді әлемде түсінікті әрі құнды болуы үшін аударма барысында бұл ойлардың мәдени контекстке сай жеткізілуі қажет.

4. Абайдың ақындық стилін сақтау

Абай Құнанбаевтың ақындық стилі терең, күрделі, әрі сезімтал болып табылады. Оның поэзиясында параллельдер, қайталамалар, ассонанс және метафоралар кеңінен қолданылады. Бұл стильді ағылшын тіліне аудару кезінде аудармашы Абайдың поэтикалық құрылымын сақтауға тырысуы керек. Алайда, кейде бұл қиынға соғады, себебі әрбір тілдің өзіне тән құрылымы мен ерекшеліктері бар.

Абайдың өлеңдерінде бір сөздің бірнеше мағынасы болуы мүмкін, және оны ағылшын тіліне аударған кезде, дәл сондай мағыналар мен нюанстарды сақтау қиын болады. Сондықтан, аудармашылар ақынның тіліндегі терең мағынаны, поэтикалық әсемдікті, сезімді және дыбыстық әсерлерді ағылшын тілінде қайта жасауға тырысуы керек.

Қорытынды

Абай Құнанбаевтың шығармаларын ағылшын тіліне аудару – бұл үлкен жауапкершілікті талап ететін, күрделі әрі шығармашылық процесс. Аудармашыларға тек тілдік дағдылар ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық коммуникация, философия мен адам болмысын түсіну, сондай-ақ поэзияның сұлулығын сақтау қажет. Абайдың шығармаларын ағылшын тіліне аудару арқылы, қазақтың ұлы ақынының дүниетанымын және шығармашылығын бүкіл әлемге танытуға болады, бірақ бұл жолда көптеген қиындықтар мен ерекшеліктер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Абай Құнанбаевтың шығармаларын ағылшын тіліне аудару ерекшеліктері тақырыбында жазылған мақалада келтірілген мәселелер мен тұжырымдарды тереңдету үшін әртүрлі ғылыми еңбектер мен зерттеулерді қарастыруға болады. Міне, осындай тақырыптарға қатысты кейбір пайдалы әдебиеттердің тізімі:

1. **Абай Құнанбаев. Шығармалары (1995).** - Абайдың қазақ тіліндегі толық жинағы. Бұл кітап оның поэзиясын, қара сөздерін және басқа да шығармаларын қамтиды, оларды аудару барысында тіл мен мәні арасындағы ұқсастықтарды анықтау маңызды болады.

2. **Өмірзақов, Қ. А. (2013).** "Абай және оның шығармаларының қазақ әдебиетіндегі орны". Алматы: "Қазақ университеті" баспасы. - Бұл еңбекте Абай шығармаларының әдеби талдауы және қазақ әдебиетінің дамуындағы Абайдың орны зерттелген.

3. **Сүлейменова, Н. (2004).** "Абай Құнанбаевтың философиялық көзқарастары". Алматы: "Дәуір" баспасы. - Абайдың философиялық ойларының тереңдігі мен ұлттық дүниетанымын түсіну үшін пайдалы еңбек.

4. **Akhmetov, Z. (2006).** "The Translation of Kazakh Poetry into English: Problems and Approaches". - Абайдың шығармаларын ағылшын тіліне аудару бойынша зерттеу, әсіресе поэтикалық құрылымдар мен стильдердің аударылуы мәселелеріне арналған.

5. **Mendelsohn, D. (2003).** "The Challenge of Translating Poetry: A Comparative Study of Kazakh and English". - Аударма теориясындағы мәселелер мен қазақ және ағылшын тілдеріндегі поэзияның айырмашылықтарын талдайтын кітап.

6. **Elbergenov, S. (2011).** "Cultural Context in Translation: A Study of Kazakh Literature in the Western World". - Қазақ әдебиетінің әлемдік әдебиетке енуіндегі аударма мәселелерін қарастыратын зерттеу.

7. **Newmark, P. (1988).** "A Textbook of Translation". - Аударма теориясы бойынша жалпы оқулық, оның ішінде мәдениетаралық аударма мәселелері туралы пікірлер бар.

8. **Nida, E. A. (1964).** "Toward a Science of Translation". - Аударма теориясы мен әдіснамасы бойынша классикалық еңбектердің бірі, оны қазақ әдебиетін аударғанда қолдануға болады.

Бұл әдебиеттер Абай Құнанбаевтың шығармаларын аудару барысында кездесетін тілдік және мәдени ерекшеліктерді зерттеуге көмектеседі. Аударма мәселелерін түсінуге бағытталған ғылыми жұмыстар және қазақ әдебиеті мен мәдениетін ағылшын тілді оқырмандарға танытуға байланысты зерттеулердің жиынтығы болып табылады.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Ораз Мерей Мақсатқызы

ФИ-249к2 тобының студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Айтжанова Сара Егизбаевна

Магистр, Аға Оқытушы, sara_aytzhanova@mail.ru

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Мамырбекова Аружан Төребекқызы

МФИ-239к1 тобының магистрі

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Андатпа. Бұл мақалада коммуникацияның маңызы, түрлері және тиімді қарым-қатынас жасау дағдылары қарастырылады. Коммуникацияның вербалды, жазбаша, бейвербалды және көрнекі түрлері сипатталып, олардың ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, тиімді қарым-қатынас жасау үшін қажетті дағдылар мен әдістер қарастырылады. Мақалада коммуникацияның ғылыми аспектілеріне, оның ішінде лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтанулық, ақпараттық технологиялар және нейроғылымдық негіздеріне ерекше назар аударылады. Коммуникацияның жеке және кәсіби өмірдегі маңыздылығы атап өтіліп, оны дамыту жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: коммуникация, қарым-қатынас, вербалды коммуникация, жазбаша коммуникация, бейвербалды коммуникация, көрнекі коммуникация, тиімді қарым-қатынас, лингвистика, психология, әлеуметтану, ақпараттық технологиялар, нейроғылым, тыңдау, сөйлеу, эмоционалдық интеллект, кері байланыс.

Аннотация: в этой статье рассматриваются важность общения, типы и навыки эффективного общения. Описываются вербальные, письменные, невербальные и визуальные формы общения, анализируются их особенности. Кроме того, будут рассмотрены навыки и методы, необходимые для эффективного общения. Особое внимание в статье уделяется научным аспектам коммуникации, включая лингвистические, психологические, социологические, информационные технологии и основы нейронауки. Подчеркивается важность коммуникации в личной и профессиональной жизни, предлагаются пути ее развития. Ключевые слова: коммуникация, общение, вербальное общение, письменное общение, невербальное общение, визуальное общение, эффективное общение, лингвистика, психология, социология, информационные технологии, нейронаука, аудирование, речь, эмоциональный интеллект, обратная связь.

Abstract: This article examines the importance of communication, the types and skills of effective communication. Verbal, written, non-verbal and visual forms of communication are described, and their features are analyzed. In addition, the skills and techniques necessary for effective communication will be reviewed. The article pays special attention to the scientific aspects of communication, including linguistic, psychological, sociological, information technology and the basics of neuroscience. The importance of communication in personal and professional life is emphasized, and ways of its development are proposed.

Key words: communication, communication, verbal communication, written communication, non-verbal communication, visual communication, effective communication, linguistics, psychology, sociology, information technology, neuroscience, listening, speech, emotional intelligence, feedback.

Қарым-қатынас – адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі. Біз бір-бірімізбен ақпарат алмасу, ой-пікірімізді білдіру және түсіністікке қол жеткізу үшін коммуникацияны қолданамыз. Бұл мақалада коммуникацияның негізгі түрлері, оның маңызы және тиімді қарым-қатынас жасау дағдылары қарастырылады.

Коммуникацияның маңызы Коммуникация адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайтып, өзара түсіністікті жақсартады. Ол білім алмасу, проблемаларды шешу және қоғамда тиімді әрекет ету үшін қажет. Дұрыс ұйымдастырылған коммуникация жұмыс орнында да, жеке өмірде де табысқа жетудің маңызды факторы болып табылады.

Коммуникацияның негіздері Коммуникация – ақпарат алмасу және оны қабылдау процесі. Ол келесі негізгі компоненттерден тұрады:

1. **Ақпарат көзі (жіберуші)** – хабарламаны тарататын тұлға немесе ұйым.
2. **Хабарлама (ақпарат)** – сөз, мәтін, сурет немесе басқа құралдар арқылы берілетін мағыналық мазмұн.
3. **Кодтау** – ақпараттың белгілі бір тілде немесе символдық жүйеде берілуі.
4. **Арна (коммуникация құралы)** – ақпаратты жеткізу үшін қолданылатын әдіс (ауызша, жазбаша, электронды, визуалды және т.б.).
5. **Қабылдаушы (реципиент)** – ақпаратты алатын және түсінетін адам немесе топ.
6. **Кері байланыс** – қабылдаушының жауап әрекеті, ол коммуникацияның тиімділігін анықтайды.
7. **Кедергілер** – дұрыс түсінуге немесе ақпараттың қабылдануына кедергі келтіретін факторлар (тілдік айырмашылықтар, шу, эмоционалдық күй және т.б.).

Коммуникация түрлері Коммуникацияның бірнеше негізгі түрлері бар:

1. **Вербалды (ауызша) коммуникация** – ауызша сөйлесу, диалог, пікір алмасу арқылы жүзеге асады. Бұған әңгімелесу, лекциялар, баяндамалар және телефон арқылы сөйлесу жатады.
2. **Жазбаша коммуникация** – мәтін арқылы ақпарат беру. Бұл хаттар, электрондық пошталар, мақалалар, есептер мен құжаттар арқылы орындалады.
3. **Вербалды емес (бейвербалды) коммуникация** – мимика, жест, дене тілі, дауыс ырғағы және көзқарас арқылы ақпарат жеткізу.
4. **Көрнекі коммуникация** – графиктер, диаграммалар, суреттер және басқа визуалды құралдар арқылы ақпарат тарату.

Тиімді коммуникация дағдылары Тиімді қарым-қатынас жасау үшін келесі дағдыларды дамыту қажет:

1. **Белсенді тыңдау** – әңгімелесушіні мұқият тыңдап, оның ойларын түсінуге тырысу.
2. **Айқын және нақты сөйлеу** – ойды түсінікті әрі қысқа жеткізу.
3. **Дене тілін дұрыс пайдалану** – көз байланысын сақтау, қол қимылдарын қолдану арқылы ойды толықтыру.
4. **Эмоционалдық интеллект** – әңгімелесушінің сезімін түсіну және оған сәйкес әрекет ету.
5. **Кері байланыс беру** – пікір білдіру және ұсыныстар жасау.

Коммуникацияның ғылыми негіздері Коммуникация – лингвистика, психология, әлеуметтану және ақпарат теориясы сияқты әртүрлі ғылым салаларымен байланысты кешенді құбылыс. Оның ғылыми аспектілері мыналарды қамтиды:

1. **Лингвистикалық аспект** – тілдің құрылымы мен мағынасын зерттейді, вербалды және жазбаша қарым-қатынас ерекшеліктерін талдайды.

2. **Психологиялық аспект** – адамдардың қарым-қатынас кезінде ақпаратты қалай қабылдайтынын, өңдейтінін және түсінетінін қарастырады.

3. **Әлеуметтанулық аспект** – қоғамдағы коммуникацияның рөлін, әлеуметтік нормалар мен мәдени айырмашылықтарды зерттейді.

4. **Ақпараттық технологиялар аспектiсi** – заманауи цифрлық құралдардың қарым-қатынасқа әсерін талдайды, оның ішінде интернет, әлеуметтік желілер және медиа байланыстар.

5. **Нейроғылымдық аспект** – мидың ақпаратты қалай өңдейтініне, сөйлеу мен тыңдау процестеріне әсерін зерттейді.

Коммуникация тек ақпарат алмасу ғана емес, сонымен қатар, сенім орнату, келісімге келу, идеяларды бөлісу және өзара әрекеттестікті жақсарту процесі болып табылады. Тиімді коммуникация адамдар арасындағы әлеуметтік байланысты нығайтып, әртүрлі ортада үйлесімділік орнатуға көмектеседі.

Коммуникацияның негіздері Коммуникация – ақпарат алмасу және оны қабылдау процесі. Ол келесі негізгі компоненттерден тұрады:

1. **Ақпарат көзі (жіберуші)** – хабарламаны тарататын тұлға немесе ұйым.

2. **Хабарлама (ақпарат)** – сөз, мәтін, сурет немесе басқа құралдар арқылы берілетін мағыналық мазмұн.

3. **Кодтау** – ақпараттың белгілі бір тілде немесе символдық жүйеде берілуі.

4. **Арна (коммуникация құралы)** – ақпаратты жеткізу үшін қолданылатын әдіс (ауызша, жазбаша, электронды, визуалды және т.б.).

5. **Қабылдаушы (реципиент)** – ақпаратты алатын және түсінетін адам немесе топ.

6. **Кері байланыс** – қабылдаушының жауап әрекеті, ол коммуникацияның тиімділігін анықтайды.

7. **Кедергілер** – дұрыс түсінуге немесе ақпараттың қабылдануына кедергі келтіретін факторлар (тілдік айырмашылықтар, шу, эмоционалдық күй және т.б.).

Коммуникация түрлері Коммуникацияның бірнеше негізгі түрлері бар:

1. **Вербалды (ауызша) коммуникация** – ауызша сөйлесу, диалог, пікір алмасу арқылы жүзеге асады. Бұған әңгімелесу, лекциялар, баяндамалар және телефон арқылы сөйлесу жатады.

2. **Жазбаша коммуникация** – мәтін арқылы ақпарат беру. Бұл хаттар, электрондық пошталар, мақалалар, есептер мен құжаттар арқылы орындалады.

3. **Вербалды емес (бейвербалды) коммуникация** – мимика, жест, дене тілі, дауыс ырғағы және көзқарас арқылы ақпарат жеткізу.

4. **Көрнекі коммуникация** – графиктер, диаграммалар, суреттер және басқа визуалды құралдар арқылы ақпарат тарату.

Коммуникацияның модельдері Коммуникация теориясында бірнеше модельдер қолданылады:

1. **Шеннон мен Уивер моделі** – ақпарат көзінен хабарламаны жіберуші арқылы қабылдаушыға жеткізу процесін сипаттайды.

2. **Берлоның SMCR моделі** – жіберуші (S), хабарлама (M), арна (C) және қабылдаушы (R) арасындағы өзара байланысты қарастырады.

3. **Шрамм моделі** – кері байланыс пен ортақ тәжірибе маңыздылығын көрсетеді.

4. **Барнлунд моделі** – коммуникацияны динамикалық процесс ретінде сипаттайды, онда әрбір қатысушы бір уақытта жіберуші және қабылдаушы рөлінде болады.

Тиімді коммуникация дағдылары Тиімді қарым-қатынас жасау үшін келесі дағдыларды дамыту қажет:

1. **Белсенді тыңдау** – әңгімелесушіні мұқият тыңдап, оның ойларын түсінуге тырысу.

2. **Айқын және нақты сөйлеу** – ойды түсінікті әрі қысқа жеткізу.

3. **Дене тілін дұрыс пайдалану** – көз байланысын сақтау, қол қимылдарын қолдану арқылы ойды толықтыру.

4. **Эмоционалдық интеллект** – әңгімелесушінің сезімін түсіну және оған сәйкес әрекет ету.

5. **Кері байланыс беру** – пікір білдіру және ұсыныстар жасау.

6. **Тілдік бейімделу** – аудиторияның деңгейіне сай сөйлеу стилін өзгерту.

7. **Дипломатия** – қақтығыстарды шешу және қарым-қатынасты жақсарту қабілеті.

Коммуникацияның ғылыми негіздері Коммуникация – лингвистика, психология, әлеуметтану және ақпарат теориясы сияқты әртүрлі ғылым салаларымен байланысты кешенді құбылыс. Оның ғылыми аспектілері мыналарды қамтиды:

1. **Лингвистикалық аспект** – тілдің құрылымы мен мағынасын зерттейді, вербалды және жазбаша қарым-қатынас ерекшеліктерін талдайды.

2. **Психологиялық аспект** – адамдардың қарым-қатынас кезінде ақпаратты қалай қабылдайтынын, өңдейтінін және түсінетінін қарастырады.

3. **Әлеуметтанулық аспект** – қоғамдағы коммуникацияның рөлін, әлеуметтік нормалар мен мәдени айырмашылықтарды зерттейді.

4. **Ақпараттық технологиялар аспектісі** – заманауи цифрлық құралдардың қарым-қатынасқа әсерін талдайды, оның ішінде интернет, әлеуметтік желілер және медиа байланыстар.

5. **Нейроғылымдық аспект** – мидың ақпаратты қалай өңдейтініне, сөйлеу мен тыңдау процестеріне әсерін зерттейді.

6. **Этнолингвистика** – әртүрлі мәдениеттердегі қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттейді.

7. **Прагматика** – тілдік қатынастың контексте қалай қолданылатынын қарастырады.

Қорытынды Коммуникация – кез келген салада жетістікке жетудің негізгі құралы.

Тиімді қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту арқылы жеке және кәсіби өмірде үлкен жетістіктерге жетуге болады. Әр адам өз қарым-қатынас стилін жетілдіріп, басқалармен түсіністікті арттыруға ұмтылуы керек. Сонымен қатар, ғылыми тұрғыда коммуникацияны зерттеу оның тиімділігін арттырып, әртүрлі ортада қарым-қатынас сапасын жақсартуға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адлер, Р., Родман, Дж., & Дюпре, Т. (2019). Коммуникация: принципы и практика. Москва: Юрайт.

2. Гудвин, Ч. (2017). Коммуникация в социокультурном контексте. Санкт-Петербург: Питер.

3. Маккей, М. (2021). Как говорить с кем угодно: искусство эффективной коммуникации. Москва: Эксмо.

4. Моррис, Ч. (2018). Основы невербальной коммуникации. Москва: Альпина Паблишер.

5. Шеннон, К., & Уивер, У. (1949). Математическая теория связи. Urbana: University of Illinois Press.

6. Хомский, Н. (2002). Язык и мышление. Москва: Логос.

7. Дейл Карнеги (2019). Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Москва: Попурри.

8. Лурия, А. Р. (1979). Язык и сознание. Москва: Издательство МГУ.

9. Чомски, Н. (2016). Аспекты теории синтаксиса. Москва: Едиториал УРСС.

10. Тодоров, Ц. (2003). Диалог и коммуникация. Санкт-Петербург: Академический проект.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Смайлова Қарақат Ержанқызы

ФИ-249к2 тобының студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Айтжанова Сара Егизбаевна

Магистр, Аға Оқытушы, sara_aytzhanova@mail.ru

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Мамырбекова Аружан Төребекқызы

МФИ-239к1 тобының магистрі

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда шығармашылық қызметті қолданудың теориялық негіздері қарастырылады. Шығармашылық әдістер оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға, сөздік қорын кеңейтуге және оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді. Мақалада шығармашылық қызметтің мәні, оны қолданудың әдістері мен құралдары талданып, артықшылықтары мен қиындықтары сипатталады. Сонымен қатар, конструктивизм, коммуникативтік тәсіл және мотивация теориялары негізінде шығармашылық тапсырмалардың тиімділігі көрсетіледі. Бұл зерттеу ағылшын тілін оқытуда шығармашылық тәсілдерді қолданудың маңыздылығын айқындайды және мұғалімдерге оқу процесін жетілдіру бойынша ұсыныстар береді. **Кілт сөздер:** ағылшын тілін оқыту, шығармашылық қызмет, коммуникативтік тәсіл, конструктивизм теориясы, мотивация, интерактивті әдістер, рөлдік ойындар, жобалық әдіс, эссе жазу, сыни ойлау, тілдік дағдылар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы использования творческой деятельности в обучении английскому языку. Творческие методы позволяют развивать коммуникативные навыки учащихся, расширять словарный запас и повышать учебную мотивацию. В статье анализируется сущность творческой деятельности, методы и средства ее применения, описываются преимущества и трудности. Кроме того, демонстрируется эффективность творческих заданий на основе теорий конструктивизма, коммуникативного подхода и мотивации. Это исследование подчеркивает важность использования творческих подходов в обучении английскому языку и дает учителям рекомендации по совершенствованию учебного процесса. **Ключевые слова:** преподавание английского языка, творческая деятельность, коммуникативный подход, теория конструктивизма, мотивация, интерактивные методы, ролевые игры, проектный метод, написание эссе, критическое мышление, языковые навыки.

Abstract. This article discusses the theoretical foundations of the use of creative activity in English language teaching. Creative methods allow students to develop their communication skills, expand their vocabulary, and increase their learning motivation. The article analyzes the essence of creative activity, methods and means of its application, and describes the advantages and difficulties. In addition, the effectiveness of creative tasks based on the theories of constructivism, communicative approach and motivation is demonstrated. This study highlights the importance of using creative approaches in teaching English and provides teachers with recommendations for improving the learning process. **Keywords:** teaching English, creative activity, communicative approach, theory of constructivism, motivation, interactive methods, role-playing games, project method, essay writing, critical thinking, language skills.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде шығармашылық қызметті дамыту маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе, ағылшын тілін оқыту барысында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту олардың тілді меңгеру деңгейін арттыруға ықпал етеді. Тілдік дағдыларды қалыптастыру тек грамматикалық және

лексикалық білім берумен шектелмейді, сонымен қатар, оқушылардың өз бетінше ойлау, тілдік ортаға бейімделу және шығармашылық әлеуетін іске асыру қабілеттерін дамытуды талап етеді. Осы мақалада ағылшын тілін оқытуда шығармашылық қызметті қолданудың теориялық негіздері, әдістері мен тиімділігі жан-жақты қарастырылады.

1. Шығармашылық қызметтің мәні мен маңызы Шығармашылық – адамның жаңа идеяларды ойлап табу, проблемаларды шешу және өзіндік ерекшеліктерін көрсету қабілеті. Психологтар шығармашылық қызметті тұлғаның ойлау қабілетінің жоғары деңгейі ретінде сипаттайды. Ағылшын тілін үйренуде шығармашылықтың рөлі зор, өйткені ол оқушылардың коммуникативтік дағдыларын жақсартады, сөздік қорын кеңейтеді және мотивациясын арттырады.

Шығармашылық қызмет оқу үдерісін қызықты, тиімді және нәтижелі етуге мүмкіндік береді. Ол оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың жеке қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Ағылшын тілін оқытуда шығармашылықты қолдану арқылы келесі маңызды мақсаттарға жетуге болады:

- Тілдік кедергілерді жою;
- Қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамыту;
- Сөздік қорды кеңейту;
- Логикалық және сыни ойлауды жетілдіру;
- Өз ойын еркін жеткізу қабілетін дамыту.

2. Ағылшын тілін оқытуда шығармашылық қызметті қолданудың теориялық негіздері Ағылшын тілін оқытудағы шығармашылық қызмет әртүрлі педагогикалық және психологиялық теорияларға негізделеді. Олардың ішінде:

Конструктивизм теориясы (Ж.Пиаже, Л.Выготский) – оқушылар жаңа білімді өз тәжірибесі арқылы игереді, сондықтан мұғалімдер шығармашылық тапсырмалар арқылы оқыту үдерісін ұйымдастыруы керек. Оқушыларға жаңа ақпаратты игеру кезінде оны өз бетінше зерттеп, қолдану мүмкіндігі беріледі.

Коммуникативтік тәсіл – тілдік дағдыларды дамыту үшін оқушыларды белсенді қарым-қатынасқа тарту қажет. Тілді тек теориялық тұрғыдан меңгеру жеткіліксіз, оны қолдану арқылы оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамыту маңызды.

Мотивация теориялары – шығармашылық тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың оқу процесіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Когнитивтік және аффективтік факторлар оқу процесінде маңызды рөл атқарады.

3. Шығармашылық қызметтің әдістері мен құралдары Ағылшын тілін оқытуда шығармашылықты дамыту үшін әртүрлі әдістер мен құралдарды қолдануға болады. Нақтырақ айтқанда:

Жобалық әдіс – оқушылар өздерінің зерттеу жұмыстарын немесе шығармашылық жобаларын әзірлейді. Бұл әдіс оқушыларды өз бетінше ақпарат іздеуге, оны талдауға және өңдеуге үйретеді.

Рөлдік ойындар – оқушыларға әртүрлі рөлдерді орындауға мүмкіндік береді, бұл олардың сөйлеу дағдыларын дамытады. Шынайы өмір жағдайларын бейнелейтін диалогтар оқушылардың тілдік икемділігін жақсартады.

Интерактивті технологиялар – мультимедиа, онлайн-платформалар мен мобильді қосымшалар шығармашылық оқытуда маңызды рөл атқарады. Заманауи цифрлық құралдар оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, оқу процесін жеңілдетеді.

Эссе және шығармашылық жазу – оқушылардың жазба тілін дамытуға көмектеседі. Еркін жазу, әңгіме құру, көркем шығармашылық жазба жұмыстары оқушылардың тілдік қабілеттерін жетілдіруге көмектеседі.

Миға шабуыл әдісі – оқушыларды бір мәселені шешу үшін жаңа идеялар ұсынуға ынталандыратын әдіс. Бұл тәсіл оқушылардың креативті ойлауын дамытады.

4. Ағылшын тілін оқытуда шығармашылық қызметті қолданудың артықшылықтары мен қиындықтары Шығармашылық әдістерді қолданудың негізгі артықшылықтары:

- Оқушылардың мотивациясын арттыру;
 - Сөздік қорды кеңейту;
 - Коммуникативтік дағдыларды жетілдіру;
 - Тілдік кедергілерді жеңуге көмектесу;
 - Сыни және логикалық ойлау қабілеттерін дамыту;
 - Тілдік ортаға бейімделуге жәрдемдесу.
- Алайда, бұл тәсілді қолдану барысында кейбір қиындықтар да туындауы мүмкін: Мұғалімдерден қосымша дайындық пен шығармашылық көзқарасты талап етеді; Барлық оқушылар бірдей белсенділік танытпауы мүмкін; Сабақ уақытын тиімді ұйымдастыру қажеттілігі; Кейбір оқушыларға шығармашылық тапсырмалар күрделі болып көрінуі мүмкін.

Қорытынды Ағылшын тілін оқытуда шығармашылық қызметті қолдану оқушылардың тілді меңгеруін жақсарттады және олардың білімге деген ынтасын арттырады. Шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушылар өз ойларын еркін жеткізіп, тілдік дағдыларын жетілдіреді. Сондықтан мұғалімдер оқыту процесінде шығармашылық тапсырмаларды кеңінен пайдаланып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға назар аударуы қажет. Бұл тәсіл болашақта шет тілін меңгерудің сапасын арттырып, білім беру үдерісін тиімді етуге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Педагогика, 1967.
2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1985.
3. Браун Х.Д. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2007.
4. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – Pearson Longman, 2015.
5. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge University Press, 2001.
6. Томилова С.Н. Интерактивные методы обучения иностранным языкам. – СПб.: КАРО, 2010.
7. Dornyei Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. – Cambridge University Press, 2001.
8. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. – Oxford University Press, 2000.
9. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge University Press, 2004.
10. Scrivener J. Learning Teaching. – Macmillan Education, 2011.

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР» ОБРАЗЫ

Абаева Ширингуль Канзаковна

Жұмабек Ташенов атындағы университеттің 2 курс магистранты

Андатпа. Мақалада қазақ, орыс ертегілерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктері қамтылған. Қазақ, орыс ертегілеріндегі «Жалмауыз кемпір» образының ұқсас сюжеттері мен оның негізгі айырмашылықтары ғылыми тұрғыда сарапталған.

Аннотация. В статье освещены сходства и особенности казахских и русских сказок. Научно проанализированы схожие сюжеты образа «Жалмаиз старуха» в казахских, русских сказках и его основные отличия.

Abstract. The muskrat. The article highlights the similarities and peculiarities of Kazakh and Russian fairy tales. The similar plots of the image of "Zhalmaiz the old woman" in Kazakh and Russian fairy tales and its main differences are scientifically analyzed.

Өзіміз көп үміт күтіп отырған жас ұрпақ ата-бабамыздан қалған мәдени мұра халық ауыз әдебиетінің өн бойындағы мәнділігі мен маңыздылығынан, ойшылдығы мен қиялшылдығынан, тапқырлығы мен шешендігінен, әсемдігі мен алғырлығынан тәлім-тәрбиесі мен үлгі - өнегесінен нәр алары анық.

Сан ғасырлар бойы ауыз әдебиетіндегі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келген халықтық тәрбиенің өнеге-үлгілері осы уақытқа дейін өзінің педагогикалық мүмкіндіктерінің мәні зор екендігін дәлелдеп келеді.

Халық ауыз әдебиетінің ішіндегі ең жақыны балаларға ол ертегі болмақ. Алғашқы қауымнан бастап, бала тәрбиесіне ерекше әсер ететін ертегілерді ойлап шығарған адамзат тарихында ертегілердің тәрбиелік мәні зор. Қазақ ертегілері сан алуан.

Ертегі арқылы айнала қоршалған ортаны барлай алады, табиғаттың сиқырлы сырларын сезіне біледі, халықтың әдемілік және әдептілік жайлы ұғымдарын бойына сіңіреді, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып туралы түсінік алып, адамгершілік тәрбиесінің бастауларына ден қояды.

Өскелең ұрпақты жан-жақты жетілген адамгершілігі мол азамат етіп тәрбиелеуде ертегінің алатын орны ерекше. Ертегі адамның қиялына қанат бітіреді. Білмегенді білгенге сүйейді. Кімдерден, қай кейіпкерлерден аулақ болуды насихаттайды. Бұл өшпес зор туындылар бала болашағының мәнді мақсатты көзқарасын тудырады сөзсіз.

Ертегі әрбір баланың жеке-дара ой дүниесінің ең нәзік белгілерін жанып тегістейтін жанғыш болып табылады, ал сонымен бірге ол балалардың бірінің жүрегін біріне айқара ашады, балалар ұжымында нәзік интеллектуалдың өзара қарым-қатынастарды тудырады. Ертегі шығары бұл менің балалармен рухани қатынас жасауымның ең бақытты сәттері, ал балалар үшін теңдесі жоқ ойлану шаттығы.

Табиғат аясында мұғалімнің ойынан туып, аузымен айтылған ертегі балалар үшін жарық сәуле, ол сәуле олардың ми қуысының барлық құпия түкпірлерін шарлайтын жарық сәуле. Олар ертегіге құмартады.

Ертегісіз балалар арасындағы интеллектуалдың өзара қарым-қатынастарды түсіну мүмкін емес, ертегіге әуестенбейінше ұжымдық күйініш-сүйініш болмақ емес, ертегі туындамайынша оймен шабыттанған қуаныш балаға ұғынықсыз [1].

Мектеп табалдырығынан жаңа ғана аттаған балалар, мектеп тартып тұрады, өйткені олар ертегіден ескен теңдесі жоқ сезімдерді ұжымымен бірге сезінгісі келеді. Оларды мұғалім де тартып тұрады, өйткені олар ертегіні содан естиді, ертегіні ұйып тыңдайды. Мұғалім өмір бойы естерінде қалады, ол баланың рухани дүниесінен ең алдымен ертегі ретінде орын алады. Ертегі – бұл кішкентай дән, баланың өмірлік құбылыстарға эмоцияның баға беруі осы дәннен өсіп жетіледі.

Ертегі – бұл ой бесігі, бала тәрбиесін жолға қойғанда, ол осы бесік жөніндегі толғанулық естеліктерді өмір бойы сақтайтындай ету керек.

Қоғамдық құрылыс дамуының патриархалдық қатынастардан бұрын болған матриархат (ана еркі) атты сатысында бар билік әйелдердің қолында болып, өндіріс өнімділігі әйел рубасының қасиеттеріне тікелей тәуелді деген ұғым қалыптасқаны, рубасы әйелдердің сонымен қатар ру анасы болып саналған кемпірлер болғанына, олардың о дүниемен тікелей байланысы барлығына шүбәсіз сенім орын алғаны белгілі. Сол әйел ру басылардың фольклорлық образдары болып табылатын жалмауыз немесе мыстан кемпірлердің қазақ ертегілерінде аса күшті қарсылас әрі жауыздықтың символы ретінде көрінуі - патриархалдық қоғамда матриархат кезіндегі қоғамдық-саяси қатынастарды терістеудің, мансұқтаудың, әйел билеушіні саналы түрде жексұрын сипатта бейнелеудің нәтижесі. Бұл пікіріміздің дұрыстығына В.Я.Проптың орыс ертегілеріндегі жалмауыз кемпір бейнесін талдаған еңбегіндегі талдаулар мен

пайымдаулар дәлел болып табылады. Аталған ғалым орыс ертегілерінде Жалмауыз кемпір үш түрлі типі болатынына тоқталады⁷⁸. Олардың біріншісі –жарылқаушы яга, екіншісі - ұрлаушы яга, үшіншісі - қарсылас яга. В.Я.Пропп жалмауыз кемпірдің бірінші типі әр түрлі бақытсыздықтарға тап болған кейіпкерлерге орман шетіндегі үйшікте кездесіп, әуелі қатал қарсы алғанымен, қойылған қиын сұрақтарға дұрыс жауап берген қаһармандарға кейін кездесетін кедергілерден аман-есен өту үшін қажетті сиқырлы заттар сыйлайтынына тоқталып, бұл кейіпкердің тарихи прототипі ана еркі (матриархат) дәуірінде ел басқарған әйел рубасылар екенін жанжақты дәлелдегені белгілі. Сонымен қатар бұл жалмауыз кемпірдің зооморфтық кейіпте болатынына, оның өзіне өліктің белгілері тән екеніне, ал, оның үйшігі моланы елестететініне назар аударып, бұдан да басқа байқауларының негізінде: "Бұл мысалда сиқырлы затты берушінің өлім патшалығына кіретін жерді күзететіні айқын көрінеді", деген тұжырым жасайды. Ал, бұл кемпірлердің ертегілерде көбінесе жастарды сынақтан өткізіп барып, жарылқауының сырын В.Я.Пропп рулық қоғамда өмір сүрген халықтар кәмелеттік жасқа толған жасөспірімдерді рулық бірлестікке қабылдау, сол қауымның мүшелігіне өткізу үшін айрықша мән бере жүзеге асырған инициация, яғни, кәмелеттік сынақ немесе шыңдау ғұрпынан іздеп табады. Ертегілердегі жалмауыз кемпір үйшігі де, инициация өткізілетін баспана да орманның ішінде немесе бұталы жерде болатынының арасындағы сәйкестікке көңіл бөле отырып, В.Я.Пропп: "Бұл материалдардың барлығы үйшік замананың ертеректегі сатыларында өлілер патшалығына енетін жерді қорғап тұратынын, қаһарманның оған басқа дүниеге енетін есіктіашатын магиялық сөзді айтатынын немесе құрбандық шалатынын көрсетеді",— деп атап өтеді [2]. Инициация ғұрпын өткізу матриархат кезінен бастау алғанының көптеген белгілері ертегілерден, кей халықтардың инициация ғұрпын өткізулерінен аңғарылады. Соның бір мысалы — орыс ертегісіндегі жарылқаушы Баба яга. Жоғарыда аталған еңбекте: "Көптеген жағдайларда бұл ғұрыпты жазып алған немесе сипаттаушы саяхатшылар немесе зерттеушілер ғұрыпты басқарушылар әйелдер болғаны туралы ештеңе айтпайды. Бірақ кейбір жағдайларда біз бұнда әйел болып киінген еркектер рөл орындағанын көреміз. Басқа деректерге қарағанда, барлық қауымдардың бір ортақ анасы – кемпір болғанын көреміз", деп, осыны айғақтайтын деректерді келтіре отырып, солардың арасында кездесетін бір миф туралы В.Я.Пропп: "Шаманның қасиетіне ие болудың жолдарын бейнелейтін бұл мифте неопитке (инициация ғұрпын бастан кешірушіге - С.С.) келетін жануар әйел болып табылатыны қызықты. Бұндай жан иелерінің әйелге тән табиғатынан, сол сияқты яғаның әйелге тән табиғатынан матриархалдық қатынастардың көрінісін байқауға болады. Бұл қарым-қатынастар тарихи қалыптасқан ерлердің билігімен қақтығысқа түседі", деп жазып, бұл қақтығыс жалмауыз кемпірдің екінші және үшінші типтерінің жағымсыз сипаттарынан айқын аңғарылатынына тоқталады.

Ал, С.А.Қасқабасовтың да бұл пікірге ден қоятынын ғалымның: «Жалмауыз кемпір – тарихи болған матриархалды ру басы шаман-әйелдің патриархалды қауымның алғашқы кезіндегі мифологиялық сана мен мифологиялық ойлаудың ерекшелігімен өзгерілген, тұрпайыланған бейнесі», – деп жазғанынан аңғарамыз. Жалмауыз кемпірдің жағымсыз сипатта көрінуінің тағы бір себебін В.Я.Пропп: «Жасөспірімге қатысты атқарылатын әрекеттер біздің есімізге ертегі кейіпкерлерінің яғаға немесе Полифемге қарсы жасап жатқан әрекеттерін түсіреді. Дегенмен, ғұрып пен ертегінің арасында принципті айырмашылық бар. Ғұрыпта жасөспірімнің көздері бітеледі, ертегіде яғаның немесе соған сәйкес келетін кейіпкердікі. Басқаша айтқанда, миф пен ертегі ғұрыпты қарама-қарсы сипатта бейнелейді. Бұндай қарама-қарсылық неліктен пайда болды? Ғұрып балалар мен аналар үшін өте қорқынышты болатын, бірақ қажет деп есептелетін, өйткені жеткіншек біз жануарларға магиялық үстемдік жасау деп атауымызға болатын әлдеқандай қасиет дарытатын, яғни, ғұрып қарабайыр аңшылықтың тәсілдеріне сәйкес келетін. Бірақ қару-жарақтардың, құралдардың жетілуіне, жер игеруге көшуге, жаңа әлеуметтік құрылысқа орай ескі ғұрыптар қажетсіз және қатыгез болып көрінген кезде

олардың орындаушылары сынға алына бастады. Егер ғұрып барысында жеткіншекті құбыжық соқыр етсе, қинаса және «жеймін» деп қорқытса, ал, ғұрыптан ажыраған миф белгілі бір дәрежедегі қарсылықтың құралына айналады. Осындай жағдайды біз отқа өртеу мотивінен байқаймыз: егер ғұрыпта балалар "жағылса", ертегіде балалар мыстанды жағады" деп түсіндірген. (Қазақ ертегілеріндегі жалмауыз кемпірдің де, көбіне қазақ жырларында бейнеленетін мыстанның да көбінесе бас кейіпкерге қаскөй күштің иесі ретінде көрінетіні, олармен кездесу өлім қаупі төнгенінің нышаны болып табылатыны белгілі. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінің қаһарманы өзін қуған жалмауыз кемпірден қашып бара жатқанда жердің астына, яғни, өлілер патшалығына тап болады. Ондағы халықтың қандай сипатқа ие екенін кейіпкердің тұлпары – Шалқұйрық иесіне: «Біз енді жер астына түстік, бізге бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң Жылан Бапы ханның ордасына келеміз. Жылан Бапы ханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргенде, есінде болсын, үйге кіргенінде екі босағадан екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді, олардан сескенуші болма, Жылан Бапы ханның есігін күзеткен құлдары. Төр алдына бара бергенінде екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі де екі жеңіңнен кіреді, қойныңнан шығады, қойныңа енеді де, қонышыңнан шығады. Бұлар Жылан Бапы ханның ұлы мен қызы болады. Төрге отыра бергенінде дәу екі сары жылан ысылдап тұра келеді, одан да сескенбе. Бұлар – Жылан Бапы ханның өзі мен әйелі. Егер де бұлардан сескенсең, сені Ер Төстік демейді, жер асты еліне қадіріміз болмайды, жер үстіне жол тауып шыға алмаймыз», - деп алдын ала ескертеді. Одан арғы суреттеулер Төстіктің шынында да осындай жағдайларды бастан кешіргенін, сескенбей, батырлығын таныта білгенін көрсетеді. Одан кейінгі оқиғалар ертегіде былай бейнеленген: «Бір мезгілде төсектегі екі сары жыланның бірі үлкен кісі болады да, бірі соның бәйбішесі болады. – Жақсы келдің, Ер Төстік! Жер астындағы ел де сені ренжітпейді,- дейді. Екі сұр жыланның бірі әдемі жігіт, бірі әдемі қыз болып кетеді. Олар да: – Жер үстінің Ер Төстігі, жер астына жақсы келдіңіз! Жер астының алыптары, өнерпаздары сенің шылауыңда болады,- дейді. Босағадағы екі қара жылан екі қара құл болып кетеді. Төстіктің алдына келіп, қол қусырып тұрады». Бұл көріністер біздің есімізге өзіне белгілі этнографиялық деректерге сүйене отырып о дүниенің мифтік сипаттамасын анықтаған В.Я.Проптың: «Ондағы әлем де дәл біздегіге ұқсайды [2]. О дүниедегі адамдар - жыландар, арыстандар, аюлар, тышқандар, тауықтар, яғни, бұл сөздің тотемдік ұғымындағы аңдар"⁸⁵ , деп жазғанын түсіреді. «Аюдәу» ертегісі кейіпкерінің жеті басты жалмауыз кемпірмен шайқасы да жер үстінде басталғаны: «Сол кезде баланың жан-жағынан қаптаған жалмауыздар толып кетті. Бала қылышын суырып алып, келгенін келгендей басын қағып алып тұрды. Сонда ақырғы қалған жетінші кемпір жоқ болып, құры бір бас домалай қашты. Бала артынан қуа-қуа ақыр жете алмай қойды. Бірақ көз айырмай, артынан түсіп қуа берді. Домалаған бас барып-барып, бір шұқырға түсті де, жоқ болды. Келіп қараса, түбі көрінбейтін бір шыңырау, ол бастың қайда келіп, қайда тұрғанын кісі болжап болмайды. Бала айналып баяғы қазанның түбіне келді. Келіп, қирап жатқан алты кемпірді көрді. Жетіншісін іздеп таппай, ақыры шыңырау зынданға түсіп жоқ болған басты жалмауыздың жетінші басы деп ұқты. Түбінде де солай еді», деген суреттеуден аңғарылады. Орыс ертегісіндегі яга секілді қазақ ертегісіндегі жалмауыз кемпірдің де сипаттарында ежелгі дәуірдегі жасөспірімдерді инициациядан өткізу дәстүрімен байланыс бар екеніне бұл құбыжықты ең алдымен кәмелеттік жасқа келген балалар қызықтыратыны айғақ болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973.
2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1974. 126-127-б.
3. Мұндай жағдай орыс ертегілерінен де байқалады // Қараңыз: Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1977. С. 170-178.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ ПОСЛАНИЯ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА

Мамадияр Д.-м.ю.н.

Университет им. Ж.А. Ташенева, г.Шымкент

Аннотация. На современном этапе развития казахстанское образование, в его неразрывной, органичной связи с наукой, становится все более мощной движущей силой экономического роста, повышения эффективности и конкурентоспособности экономики государства, что делает его одним из важнейших факторов национальной безопасности и благосостояния страны

Ключевые слова: образование, обучение, результат, система

Abstract: In the article of human capital, it is proposed to allocate capital for education, health, vocational training, migration, as well as the possession of economically significant information and motivation for economic activity

Key words: education, human capital, vocational training

Мир живет в период глобальных вызовов. Это новые технологические достижения и внедрение инноваций, ускоренное развитие IT-технологий и мобильность человеческих ресурсов. В этих условиях образование и наука должны быть на переднем крае преобразований. Ведущие экономики мира достигают процветания только за счет высокого уровня человеческого капитала. Этому способствуют новые образовательные стратегии и политики.

Современный этап модернизации казахстанской системы образования и науки предполагает доступность для каждого качественного дошкольного воспитания и школьного образования, возможность получить новые профессиональные навыки в колледже и университете, развить исследовательские и творческие компетенции.

Принятый в 2011 году Закон Республики Казахстан «О науке» открыл новые возможности для передовых научных достижений.

Развитие казахстанской науки во благо интересов экономики и бизнеса обозначено в Законе Республики Казахстан «О коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности». В 2024 году внесены изменения и дополнения в Закон Республики Казахстан «Об образовании». Законодательно регламентируется поэтапный переход на обновленное содержание школьного образования, дуальное обучение, получение первой рабочей профессии в колледжах бесплатно, переход от государственной аттестации к независимой аккредитации колледжей и вузов и др. Особый статус и государственная поддержка молодежи обозначены в новом Законе Республики Казахстан «О государственной молодежной политике».

Тем самым создана основа для реализации новых образовательных стратегий и научных достижений. Программа разработана на основе Плана Нации «100 конкретных шагов» с учетом ведущих мировых трендов.

Программа прошла широкое обсуждение в педагогической и научной общественности. Учтены предложения работодателей, бизнес-сообщества и международных экспертов.

Основными целями системы образования в Республике Казахстан являются: формирование общенаучной и общекультурной подготовки учащихся; социальная адаптация школьников к жизни в обществе; воспитание гражданственности и любви к Родине; обеспечение потребностей общества в квалифицированных рабочих и специалистах, переподготовка и повышение их квалификации. Среднее общее образование гарантировано и является обязательным для всех граждан. Перед системой среднего общего образования стоят следующие задачи: охват обучением всех детей школьного возраста; реализация государственных общеобязательных стандартов

среднего общего образования повышение качества образования в школах путем усовершенствования содержания и методов обучения, введения объективных критериев и подходов к оценке знаний учащихся и деятельности педагогов; обеспечение мер по охране здоровья учащихся и педагогов. Среднее общее образование приобретает поэтапно путем усвоения образовательных программ трех ступеней: начальной (1-4 классы), основной (5-9 классы) и старшей (10-11 или 12 классы). Указанные ступени могут функционировать вместе, в одном общеобразовательном учреждении, или раздельно, в начальной или основной общеобразовательной школе. В республике функционируют 8290 школ, где обучаются 3117,7 тыс. детей, в том числе 8191 общеобразовательная школа с 3097, 0 тыс. учащихся. Наряду с дневными школами действуют 31 вечерние общеобразовательные школы. Развивается сеть общеобразовательных учреждений нового типа (гимназии и лицеи), число которых составляет 320, в том числе гимназий – 178, лицеев – 142. С учетом этнических потребностей населения обучение в школах ведется на 7 языках. Из общего числа школ - 3474 ведут обучение на казахском языке, 2514 — на русском, 2107 — на русском и казахском, 78 школ - на узбекском, 13 — на уйгурском, 3 — на таджикском, 1 школа — на украинском и 1 школа — на немецком языках.

В местах компактного проживания малочисленных национальностей организовано изучение 14 родных языков. Основные задачи профессионально-технического образования: разработка и внедрение государственных общеобразовательных стандартов профессионального образования, их обновление с учетом ситуации на рынке труда и структурных изменений в экономике; создание условий для повышения доступности профессионального образования; поддержка негосударственного сектора профессионального образования; организация и развитие социального партнерства в системе профессионального образования; расширение международного сотрудничества по вопросам подготовки и переподготовки кадров в учебных заведениях профессионального образования.

Основные цели приоритетных направлений развития науки и образования: обеспечение равного доступа к качественному дошкольному воспитанию и обучению; обеспечение равного доступа к качественному среднему образованию, формирование интеллектуально, физически, духовно развитого и успешного гражданина; социально-экономическая интеграция молодежи через создание условий для получения технического и профессионального образования; обеспечение отраслей экономики конкурентоспособными кадрами с высшим и послевузовским образованием, интеграция образования, науки и инноваций; обеспечение реального вклада науки для ускоренной диверсификации и устойчивого развития экономики страны.

Основные задачи приоритетных направлений развития науки и образования: улучшение качественного состава педагогических кадров дошкольных организаций и повышение престижа профессии; увеличение сети дошкольных организаций с учетом демографической ситуации; обновление содержания дошкольного воспитания и обучения, ориентированного на качественную подготовку детей к школе; усовершенствование менеджмента и мониторинга развития дошкольного воспитания и обучения; повышение престижа профессии педагогов и повышение их качественного состава; обеспечение инфраструктурного развития среднего образования; обновление содержания среднего образования; формирование у школьников духовно-нравственных ценностей. Так же общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и культуры здорового образа жизни; усовершенствование менеджмента и мониторинга развития среднего образования; повышение престижа системы технического и профессионального образования; обеспечение доступности Т и ПО и качества подготовки кадров; обновление содержания Т и ПО с учетом запросов индустриально-инновационного развития страны; укрепление духовно-нравственных ценностей Общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и культуры здорового образа жизни; усовершенствование менеджмента и

мониторинга развития Т и ПО; обеспечение качественной подготовки конкурентоспособных кадров;

модернизация содержания высшего и послевузовского образования в контексте мировых тенденций; создание условий для коммерциализации результатов научных исследований и технологий; вовлечение молодежи, высших учебных заведений в укрепление духовно-нравственных ценностей Общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и культуры здорового образа жизни; усовершенствование менеджмента и мониторинга развития высшего и послевузовского образования; увеличение вклада науки в развитие экономики страны; укрепление научного потенциала и статуса ученого; модернизация инфраструктуры науки; усовершенствование менеджмента и мониторинга развития науки.

Существуют целевые индикаторы: доля детей 3-6 лет, охваченных дошкольным воспитанием и обучением по обновленному содержанию, в 2022 году – 87,5 %, в 2023 году – 100 %; доля школ, перешедших на обновленное содержание образования по опыту автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы» (далее – НИШ), в 2024 году – 100 %, в 2024 году – 100 %; доля учащихся с успеваемостью на «хорошо» и «отлично» (качество обучения) в 2023 году – 62 %, в 2023 году – 70 %; доля выпускников учебных заведений технического и профессионального образования, обучившихся по государственному образовательному заказу, трудоустроенных и занятых в первый год после окончания обучения, в 2022 году – 92 %, в 2023 году – 95 %; доля выпускников вузов, обучившихся по государственному образовательному заказу, трудоустроенных в первый год после окончания вуза по специальности, к 2022 году – 85 %, в 2023 году – 90 %; количество вузов Казахстана, отмеченных в рейтинге QS-WUR:

2022	год	2023	год
топ-200		0	2
топ-300		2	2
топ-500		2	3
топ-701+		7	9

доля затрат на опытно-конструкторские разработки в общем объеме финансирования научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (далее – НИОКР) в 2022 году – 21,2 %, в 2023 году – 22,3 %; доля коммерциализированных проектов в общем количестве прикладных научно-исследовательских работ в 2022 году – 17,5 %, в 2023 году – 20 %.

Приоритетными направлениями в период 2022-2025 годов станут: более усовершенствованная законодательная базы, инфраструктурное развитие и наращивание ресурсного потенциала образования и науки.

Использованная литература:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы
2. Стратегия Казахстан -2050
3. Стратегия Казахстан -2030

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ТАРИХЫ

Маханбетова А.Қ

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым магистрі, оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ
makhanbetova198@mail.ru, 8-707-522-16-35

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың дәстүрлі ұлттық спорт ойындарының даму тарихының түрлері мен кезеңдері және ұлттық ойындардың түрлері қарастырылады

Кілт сөздер: Ұлттық ойындарды білу және жалпылау, батылдық, жылдамдық реакциясы, жылдамдық қозғалысы.

Аннотация. В данной статье рассматриваются виды и этапы истории развития казаских традиционных национальных спортивных игр и виды национальных игр

Ключевые слова: Познания и обобщения национальных игр, мужества реакция быстроты, движения быстроты.

Abstract. This article discusses the types and stages of the history of the Kazakh traditional national sports games and types of national games

Key words: Knowledge and generalization of the national games, courage reaction speed, movement speed.

Халқымыздың тарихи-мәдени мұраларының түрлері сан алуан, солардың қай-қайсысы болса да адамға, соның игілігіне қызмет етуге бағытталған. Осындай аса құнды мәдени игіліктердің бірі – ұлттық ойындары. Бүгінде ойынды халық педагогикасының құрамды бір бөлігі деп тегін айтпаса керек, адам баласы жасаған жеті кереметтің қатарына сегізінші етіп осы ойынның аталып жүруі де жайдан-жай емес екендігі анық.

Қазақ халқы – материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналарға да аса бай халық ретінде танымалы. Сондай қомақты дүниелер қатарына ұлттық ойындарымыз жатады. Бүгінгі замандастарымыз бен болашақ ұрпақтарымыздың оны оқып үйрене отырып, өздерінің кім екендіктеріне барлау жасауына, ата-бабаларының психологиялық болмысы мен ойлау жүйелеріне зер салуларына, көздеген мақсаттарын саралап, жете білулерін, дәстүрлер жалғасын жалғастыра отырып, өткен мен бүгінгі байланыстыра алатын тосқауыл қоюларына септігін тигізбек.

Қазақ халқының ұлттық ойындары өте ертеде туылған, оның көшіп-қонып тұрмыс жағдайларына үйлесімді жасалғандай әсер береді. Олай дейтініміз осы ойындардың көпшілігі сол көшпелі тұрмысқа лайықталып, арнайы материалдық әзірліксіз ойнала беретіндігімен ғана емес, сонымен бірге халықтың психологиялық ерекшеліктеріне де байланыстылығында екендігіне көзіміз жетеді.

Ұлт ойындары атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени, өнер тіршілігінің айнымас бейнесі және көрінісі де болған.

Ұлт ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдылықты т.б., мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын қажет етеді. Қазақтың ұлттық спорт ойындарының өзіндік тарихы мен даму жолдары, қалыптасу кезеңдері бар. Тарихи деректерге қарағанда бізге жеткен ұлттық ойындарының біразы сонау көне заманнан бастау алған. Ұлт ойындары қоғамның өзгеруіне байланысты және сол қоғамдағы әлеуметтік – экономикалық жағдайларға сәйкес толығып, қазақ халқының тұрмысына терең сіңіп, өзгерістерге ұшырап отырған.

Тарихи деректерге қарағанда, балаларды жас шамалары өскен сайын шыдамдылықты, алғырлықты, ептілікті, батырлықты талап ететін және оларды қоршаған ортаның табиғи жағдайына байланысты қолдана алатын етіп тәрбиелеген.

Қоғамдық және өндірістік өмірдің өзгеруі дене тәрбиесіне жаңа құбылыстарды өмірге әкеліп отырған. Оның маңызы өте маңызды және әртүрлі болып келді. Ол табиғи таза қалпынан өзгеріп, қоғам өмірінің сан қилы құбылыстарын қамти бастады.

Қазақстан жеріндегі алғашқы қауымдық құрылыста қалыптасқан. «Аң аулау, садақ ату», «Қарагие», «Қақпа тас» ойындары келесі дәуірлерде қайталау – толығы барысында «Аң аулау – бүркіт салу» немесе «құс салу», «садақ ату – жамбы ату», «қарагие – найза лақтыру», «қақпа тас – бес тас» болып аттары өзгеріп, мазмұндары сақталып қалды.

Осы кезеңде, бұрыннан белгілі көп тараған ойындармен бірге жаңа ойын түрлері пайда болды. Ол «Ақ сүйек» ойындары еді. Бұл жөнінде археологиялық деректер бар. Мәселен, басқасын былай қойғанда, бәрімізге белгілі «ақ сүйек» ойынының көне заманда бірнеше аттары бар екендігі анықталды. Әйгілі этнограф – ғалым А.Диваевтың еңбегінде «Орда», орыс дәрігері Е.Покровскийдің еңбегінде «Токтышақ» деп аталынады.

Ұлттық ойындарының дамуына, яғни дене тәрбиесіне соғыс ісі үлкен әсер етті. Соғыс, арнайы құбылыс ретінде, қоғам өмірінде, дене шынықтырудың маңызын күшейтті. Соғыс бірте – бірте кәсіпке айналып, дене шынықтыруды өз мақсатына пайдаланды.

Дене шынықтырудың даму сипатының ең бағалы көрсеткіштері – ат ойынының түрлері мен дене жаттығулары. Айтылған сөздің атақты дәлелі – аламан бәйге. Аламан – бұл соғыстың бір түрі, яғни қаруланған атты жасақтардың шабуылы арқылы ойналатыны мәлім. Шабуылға қатысушы атты жасақты да (адамды) аламан деп атаған. Осы аталған аламандық алыс қашықтықта жарысатын ат жарысының алғашқы түрлерінің бірі аламан – бәйгені өмірге әкелді. Аталған атының өзі де соның дәлелі іспеттес: аламан – жасақ, әскер, ал бәйге – жарысу, бәйгеге қатысу. Тарихи деректерге қарағанда, ойынға арнайы дайындалған әртүрлі заттар: жүн доп, шарлар, сайыс таяғы, доп таяқ, ойыншық сақпан, ойыншық садақ және т. б., матриархат кезеңінде пайда болғандығы дәлел. Кейінгі уақыттарда т.б., көптеген жаңадан құрылған ойын заттары көптеп пайда болды.

Алғашқы дене шынықтыру жаттығулары мен түрлі ойындардың жалпы пайда болып қалыптасуы тек өндірістік қатынастар негізінде болды. Ал, өндіріс құралына жарамды тас, ағаш, сүйек т. б. заттар сол дәуірлерде пайда болған ойын түрлерінде қолданылды. Демек, өндіріс құралдары өндірістік қатынастардың дамуына қаншалықты әсерін тигізсе, ұлттық ойындарының қалыптасып дамуына да соншалықты маңызды әсер етті.

Қазақ халқының өмірінде төрт түлік мал барлық уақытта шешуші орын алған. Бүкіл ғұмырын мал өсірумен өткізген қазақтың этнографиялық даму ерекшелігі, қуанышы мен реніші де осы төрт-түлік малына байланысты болған. Себебі, төрт түлік мал кісе киімі, жесе тамағы, мінсе көлігі, шөлдесе сусыны болды. Сондықтан да малдың сан қилы, жақсы қасиеттерін өте жоғары дәріптеп бағалады. Оларды мақұлықтар дүниесінің өкілі деп ұқпай, адамның өмір сүруінің негізгі тірегі мен жан серігі, тіршіліктің қайнар көзі деп жоғары бағалады.

Міне осындай, экономикалық құрылыстың негізінде төрт түліктің қасиеті бүкіл мәдениеттің, соның ішінде ұлттық ойындарының дамуының негізгі тірегі болып саналды.

Өндірістік құралдарды пайдаланудың барысында ату, лақтыру, тартысу ойындары: садақ ату, найза лақтыру, арқан тарту, тік ағашқа өрмелеу сияқты әскери – қолданбалы ойындар дамыды.

Жүгіру, секіру, қарғу жарыс ойындары құрал – жабдықсыз ойналатын ойындардың негізін салды.

Белдесіп күресу және жылқыны пайдаланудың негізінде жекпе – жек ойындары қалыптасты.

Жылқыларды, түйелерді т. б., жануарларды қолға үйретудің барысында ат ойындары, түйе ойындары және саятшылық ойындары көптеп пайда болып, таныла бастады.

Ақыл – ой еңбегінің жемісі мен жеңісінің басты назардағы ойындардың көшін бастайтын шахмат пен тоғызқұмалақ ойындары да өмірге келе бастады.

Алғашқы дене шынықтыру жаттығулары мен ойындары, әртүрлі қоғамдардағы саяси – әлеуметтік жағдайларға сәйкес, өндірістік күштердің дамуына байланысты көшпенділердің күнделікті тұрмыс – тіршілігінде толығып, қайта жанданып, өзгерістерге ұшырап отырды.

Аларман.

Ойыншылар саны: 5-тен 20 адамға дейін.

Ойын орны: үлкен бөлме, алаң немесе аула.

Ойын шарты: ойыншылар бірінің артынан бірі тұрады, әрқайсысы өзінің алдындағы ойыншының белінен ұстайды.

Жүргізуші тізбенің алдындағы ойыншыға қарсы тұрып, ойын басқарушының белгісі бойынша біресе тізбенің оң жағына, біресе сол жағына жүгіріп тізбенің соңындағы ойыншыны ұстауға тырысады. Ұстап алған жағдайда жүргізуші қатардың бірінші ойыншысы, ал ұсталған ойыншы – жүргізуші болып, ойын жалғаса береді.

«Ортаға түспек».

Ойынға қатынасушылар екі топқа бөлінеді. Ойын үлкен алаңда өту тиіс. Ортадан көп ойыншы сиярлықтай үлкен төрт бұрыш сызылады. Бірінші топ сол төрт бұрыштың ішіне енеді де, екінші топ сырттан орын алады. Ойын басталған соң сырттағы ойыншылар тік төрт бұрыштың ішіндегі ойыншыларды бір доппен дәлдеп ұра бастайды. Доп тиген ойыншы сызықтың сыртына шығарылады. Егер ол допты денесіне дарытпай, әрі жерге түсірмей қағып алса, сыртқа шығарылғандардың біреуін қайта кіргізіп алады. Тік төрт бұрыштың ішінде жалғыз ойыншы қалғанда, ұтып жатқан топ оған 10 не 20 рет сызықты айнала жүгіруге айып бұйырады. Ол бұл сыннан сүрінбей өтсе, сырттағы өз тобын түгел ішке кіргізіп алады. Егер айнала алмай, құлап қалса, өзі де сыртқа шығып, ішке ұтқан топ кіреді. Ойын төзімділікке, күш-қуатты молайтуға, нерві жүйелерін шыңдауға жаттықтырады. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі.

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шегенбаев Н.Б. «Оқушылар дене тәрбиесі жүйесінің тиімділігін ұлттық ойындар негізінде жетілдіру». Автореферат. пед.ғылым.кан.Алматы,2004 4б.
2. Сапарбаев М.Б., Ештаев С.Ж.Қазақтың ұлттық ойындарының тарихы.-Шымкент. Нұрлы бейне. 2004. 48 бет.11-12-б.
3. Шегенбаев Н.Б. Халық педагогикасындағы қазақтың ұлттық ойындары. Монография. Шымкент. Нұрлы бейне. 2006.174б. 44-43б.
- 4.ШегенбаевН.Б., «Оқушылар дене тәрбиесі жүйесінің тиімділігін ұлттық ойындар негізінде жетілдіру».Автореферат.пед.ғылым.кан.Алматы, 2014 14-15б.
5. Төтенаев Б. Дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындарын оқыту методикасы.- Алматы. 2008 ж. 53-56б.

Т. ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕСІ

Алтынбек Ұлдыкыз Омарбекқызы

Жұмабек Ташенов атындағы университеттің 2 курс магистранты

Андатпа. Мақалада Т.Әбдіков шығармаларының көркемдік әлемі қарастырылған. Автор тарапынан Т. Әбдіков шығармаларындағы психологизм мәселесі ғылыми тұрғыдан сипатталған.

Аннотация. В статье рассматривается художественный мир произведений Т. Абдикова. Со стороны автора научно описана проблема психологизма в произведениях Т. Абдикова.

Abstract. The article examines the artistic world of T. Abdikov's works. The author scientifically describes the personality of a contemporary in the works of T. Abdikov.

Ойшыл Төлен Әбдіков сонымен қатар реалист, шыншыл суреткер де. Осы орайда Төкеңнің пікірін именбей, батыл білдіретін қаламгер болып қалыптасуына ықпалы болған от тілді, орақ ауызды Бектеміс деген кісіге тоқталып өткенді жөн көрдік. Бектеміс ақсақалдың немересі, қаламгер Асқарбек Бектемісов былай дейді: «Кеңес Одағы кезінде Алексей Стаханов деген екпінді шахтер шығып, бүкіл Одаққа “межеге алған жоспарды мерзімінен бұрын орындайық” деп үндеу тастағаны белгілі. Сол кезде колхозда шопан болып істейтін менің атам да стахановшы атаныпты. Қасірет қай кезде жалғыз жүрген, 40-жылдардың басында Ұлы Отан соғысының өрті лап ете қалған кезде атамның алдындағы бір отар қойын ұялы қасқырлар қырып кетіпті.

Атамның осы сөзінен саяси астар іздеген, “қалғымайтын” қырағы мекеменің өкілдері оны жиі айналдырып, түрмеге отырғызуға құлшына кірісіпті. Атамның істемеген істерін “істедім” деп айт деп, етігімен тепкілеп тістерін сындырады, сақалын күзейді. “Үкіметке қарсы үгіт жүргізгеніңді мойында”, деп Бектеміс атама “бұлтартпас дәлел” тағылып, кешірілмес кінәсін” мойындатады. Атам өзін зәбірлеген тергеушіге тергеу кезінде былай деген екен:

Қарағым, әлің жетті, тепкіледің,
Қашаннан адал жанға кекті ме едің?
Ойыңда оңалмайтын арамдық бар,
Шындықтың инесімен ектіретін.
Күзедің иектегі сақалымды,
Шығарып қаныпезер атағыңды.
Қылымен қияметте қылғындырып,
Алармын тірліктегі ата-құнды.
Шағын штрих.

Төлен Әбдіковтің «Әке» повесінде ауыл жігіттері ақтың солдаттарын өлтіретін эпизод бар. Төкеңнің 1980 жылы «Жазушы» баспасынан орыс тілінде шыққан кітабына редактор болған едік, пікір жазған сыншы Николай Ровенский жоғарыдағы эпизодты алып тастауды сыпайы түрде ұсыныпты. Бұл кезде Т.Әбдіков ЦК-ның білдей бір қызметкері. «Үлкен ағайынның» бетіне тіктеп қарауға именетін кез. Интернационализм желеуін жамылған ұлыдержавалық шовинизмнің дәуірлеп тұрған кезі, ұлы достыққа тіл тигізді деген айып берісі қызметтен қуылумен аяқталатын. Міне, осындай қауіп-қатерге қарамай, жазушының ақиқаттан аттап өтпеуін өмірден «бас кессе де тіл кеспек жоқ» деп өткен Бектеміс сияқты аталарымыздың өнеге-үлгісінен іздеу керек шығар.

Төлен Әбдіков туындыларының кейіпкерлерімен бірге қуанып, бірге қайғыратын, ең бастысы – бірге ойланып-толғанатын өз оқырманы бар. Ол оқырман үшін Адамгершілік, Ар, Абырой, Адалдық, Азаматтық деген ұғымдар әліпбидің алғашқы әрпінен басталатын сөздер ғана емес.

Адам санасындағы өткен уақыт жаңғырығы, оның адам характерін өзгертумен бірге, тұйыққа тірейтінін бейнелеу Т. Әбдіковтің “Ақиқат” повесінде көрінеді. Повестің бас кейіпкері көріпкелдік қасиеттері, ақылдан азап шегуі, сау жүріп жындыханаға түсуі, асылып өлуі – шығармадағы негізгі оқиғалар осы. Зерттеуші Қ. Хамзина (Хамзина, 2004) “Ақиқат” повесін жанрлық түрі жағынан фантастикалық деп атағанымен, шығармада бүгінгі заман шындығы бар екенін жоққа шығармайды. Расында да, шығарманы философиялық фантастика жанрында жазылған шығарма десек дұрыс болар. Себебі повестің негізгі арқауын Роберттің көңіл-күйіндегі өзгерістер, оның адамзат тарихы, сана, бақытсыздық, ғылым мен өркениет туралы философиялық ой-толғаныстары құрайды.

«Қазіргі қазақ прозасында ойлы шығармаларымен, ешкімге ұқсамайтын өзіндік талантымен белгілі Төлен Әбдікұлы – қалың оқырманға да, әдеби ортаға да танымал жазушы. Жазушының әдебиеттегі қолтаңбасының ерекше екендігін өзіндік жазу мәнері, сөз қолданысы, кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін, мінез-құлқын сомдау, оқшау образдар, тосын тұлғалар табуы тайға таңба басқандай дәлелдеп тұр. Т.Әбдікұловтың кез келген шығармаларының кейіпкерлерінің ой жүйесі, сөз саптауынан бастап дүниетанымына дейін ерекшеленеді.» [1] Қазақ әдебиеті сахнасына тосын түйіндерімен, жаңа бағытпен келіп қосылған бірнеше автордың бірі – Т.Әбдік болатын. Оның әр шығармасы терең толғанысты, зерттеуді талап етеді. Ал кейіпкерлерінің ішкі сыры тым күрделі, тереңдікке негізделгендіктен шығармаларының мазмұнын-идеясын әп дегеннен түсіну қиын.

Бұл осы тақырыпты зерттеген сыншы, әдебиетшілердің аздығынан аңғарылады. Себебі, жазушының поэтикасына бойлау үшін оқырман психология, парапсихология, телепатия, тұлғаның екіге жарылуы(раздвоение личности), ақиқатты аңсау, сана немесе ой ағыны сынды абсурдты дүниелермен алдын ала таныс болуы керек. Жалпы әдебиетте қаламгердің үш түрі бар. Соның бірі – қаламгер ойының оқырманнан оқ бойы озық тұруы. Біз Төлен Әбдікұлы шығармаларын осы топқа қосар едік. 2000 жылы әдебиетте Нобель сыйлығын иеленген қытай жазушысы Гао Синцзянь өз лекциясында былай дейді: «Когда литературе удается перейти за рамки традиций, свойственных отдельному общественному строю, и за рамки отношений между людьми, сложившихся в определенной среде и времени, тогда природа человека выступает такой, какой ее описывает данное произведение – общей для всего человечества» [2] Мүмкін, жазушының қазақ сана сезімінің қалтарыс-бұлтарысынан шығып, әлемдік әдебиетке, жалпы адамзат атаулысына ортақ үндеу болғысы келетіндігі – оның шығармашылығының ерекшелігі шығар. Қайткенмен де, Т.Әбдіков модернизмді қазақ оқырманы қаласын, қаламасын әдебиеттегі биігін қалыптастырған сынды.

Мынау жалған дүниенің жапа тармағай сұрақтарына жан-жақты жауап беруге тырысқан жазушы адам баласының сан қилы әрекеттерін олардың дүниетанымы мен ішкі психологиялық әлемі арқылы шынайы суреттеп береді. Адам бойындағы тылсым арпалыстар, адам бойындағы психикасындағы ұшы-қиырсыз ғажайыптар, адамгершілік, адалдық сынды тамаша қасиеттер мен пендешілік, арамзалық сияқты алпауыт күштер майданы – Төлен Әбдік шығармаларының негізгі сарыны [3].

Әдебиеттегі терең психологияны автордың баяндауы арқылы да оңтайлы табуға болады. Сондай элементтердің бірі – шығарма тілінің 1-ші жақтан баяндалуы. Бұл «Ақиқатта» Роберт арқылы, «Парасат майданында» белгісіз кейіпкердің күнделігі арқылы көрінеді. Бұл оқырманға басты кейіпкерді басқа ракурстан тамашалауға және ой сүзгісін әділетті жүргізуге мүмкіндік береді.

«Парасат майданы» хикаяты – алғашқы оқыған сәтте бірден ішіне баурап алмаса да, авторлық ой-сана шығарма тереңдігіне сүңгітіп жібереді. Сюжеттері бірінен соң бірі қиюласып жататындықтан, «белгісіздің» келесі қаракеттері оқырманға интрига тудырып отырады. Ал, шындыққа автор осы «майданның» басынан бастап оқырманды дайындай түседі.

Тек оны сіз шығарманы екінші мәрте оқып шыққаннан кейін аңғарасыз. Мәселен, автордың «Фойедегі орындыққа отырып, басымды ілігіп тұрған жерінен біржола жұлып алып, келесі орындыққа қойдым»[4] дегені кейіпкердің түсі арқылы алда жүзеге асатын жанның екіге жарылуының реалды болмыспен оқырманды алдын-ала сендіруі сияқты. Әңгімешіл дәрігердің осы тақырыпта сөз қозғауы, әртүрлі мысалдар келтіруі: «Психика паталогиясы туралы ұзақ лекция оқыды. Әсіресе, тұлғаның екіге жарылуы... Яғни бір адамның бойында екінші тұлғаның пайда болуы» [5] Оны(белгісізді) алғашқы кездесуге шақырып, қараңғыда айнадағы «өзімен» шағылысып қалуы, Бодлердің өлеңдер жинағының өз палатасынан табылуы, түсінде «белгісіз құрбысын» көруі, хат жазған адамның кейбір ойларына өзінікі сай келуі сынды толып жатқан мысалдар – тұлғаның екіге жарылуы деген ойға сананы еріксіз илкітреді.

«Адам жан дүниесінің екіге жарылуы – қазақ әдебиетінде бұрыннан бар, адам психологиясын терең түсіндірудегі ерекше құрал. Мәселен, Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы бас кейіпкер бойынан да, осы құбылысты көруге болады. Ақбілек қанша адал, пәк адам дегенмен де, ол кейде қарамұрт офицердің құшағынан тыныштық тапқандай болады ғой. М.Әуезовтің де «Қаралы сұлуы» туралы да осыны айтқан жөн». Ал, Төлен Әбдіктің кейіпкеріндегі тұлғаның екіге жарылуы – осы шығарманың сюжетіне, композициясына, идеясы мен мазмұнына қызмет жасап тұр. «Парасат майданының» артықшылығы да осында жатыр.

«Ізгілік пен зұлымдық майданы» - бір адамның ашылмай жатқан жұмбақтарын жан-жақтан толық ашып беру арқылы, адам деген жұмбақ жаратылыстың түйінін шешеді. Жазушының ізгілікті ақтау ойлары – барлық жерден қылаң береді. Бұл автордың жоғары философиялық деңгейінен(кондиция) хабардар етіп отыр. Оқырманын Шәкәрімше айтсақ: «Ақ жолдан айнымай, ар сақтауға» шақырады. Тек кейіпкердің келесі күні зұлымдық бойын жайлаған тұлғаға айналуынан қорқып, расында оның қатерлі ойынан, болмысынан қорқып, «ақ(ар) жолына» – өліммен барады. Бұл – автордың шешімі. Әйтсе де, «белгісіз» осы жолда шын күрескерлік танытқан кезде, оқырман арқасынан ауыр жүк түскендей болар еді...

«Өмір – күрес. Адамдар алдымен қара күшпен күресетін болды. Одан кейін неше түрлі қару-жарақ ойлап тауып, соғыс ашып, халықтарды жаппай қырғынға ұшыратты. Енді қатері одан кем емес, парасат майданы шықты. Егер бұл майданда ізгілік жеңіске жетпесе, адамзаттың рухани күйреуі басталады.». Кейіпкер толықтай майданға шығады. Санадағы сандалған ойларды, қатігездік, жауыздық сынды дүниелерді адам бойынан әшкерелеуден автор тайынбайды. Керісінше, осы түйіннің бәрі – сайып келгенде бүгінгі адамзат хәліне деген жиіркеніш сезімін, аласұру, өз жанын бұл әлемге бұдан артық сыйғыза алмау қайғысының жетегінде екенін көрсеткісі келеді. «Осы шығарма адам тағдырын жан дүниесінің екіге жарылу құбылысы арқылы бейнелей отырып, мәдениетті іздеп жүріп, өркениетке(цивилизация) адасып кеткен адамзат тағдырын көрсетіп берді. Парасат майданында ол – ертеңгі күн үшін ғана күрескер болғандығы жүректе өкініш сезімін қалдырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықов К. Ұстаздық ұлағат. Алматы: Шартарап, 2001. – 360 б.
2. Әбдікұлы Т. Оң қол. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 б.
3. Нұрпейісов Ә. Қаламгер дидары. Алматы: Жалын, 2003. №1
4. Әбдікұлы Т. Парасат майданы. Abai.kz сайты
5. Танабекова Т. Т.Әбдіковтің прозалық шығармашылығының жанрлық, тақырыптық және көркемдік ерекшелігі. Ф.ғ.к. дисс.- Алматы, 2010. – 90 б.

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТТЫҚ ҮЙІРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТҮРЛЕРІ

Маханбетова А.Қ

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым магистрі, оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ.
makhanbetova198@mail.ru, 8-707-522-16-35

Аңдатпа. Бұл мақалада мектеп жасындағы оқушылардың спорттық үйірмелерді тереңдетіп өту әдістері мен жағдайы, дамуы туралы қарастырылады. Осы негізде психолог, педагог ғалымдардың еңбектерін саралай келіп, бүгінгі мектептегі дене тәрбиесі

сабағының білімділік, тәрбиелік сапасын жақсартып, оны ұлттық мәдениеттің озық дәстүрлері арқылы өзгеше құру қажеттілігін байқаймыз.

Кілт сөздер: Мәдениет, балалар спорты, үйірме түрлері, Қазақстан, Салауатты өмір салты, тәрбиелік әдістер, спорттық сайыстар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы и условия углубленного прохождения спортивных кружков учащимися школьного возраста, их развитие. На этой основе, анализируя труды психологов, педагогических ученых, мы видим необходимость улучшения образовательных, воспитательных качеств урока физической культуры в сегодняшней школе и его создания через передовые традиции национальной культуры.

Ключевые слова: Культура, Детский спорт, кружковые формы, Казахстан, здоровый образ жизни, воспитательные методы, спортивные состязания.

Abstract: This article discusses the methods and conditions of in-depth study of sports clubs by school-age students, their development. On this basis, analyzing the works of psychologists and pedagogical scientists, we see the need to improve the educational and educational qualities of physical education lessons in today's schools and to create them through the advanced traditions of national culture.

Key words: Culture, Children's sports, club forms, Kazakhstan, healthy lifestyle, educational methods, sports competitions.

Жас жеткіншектердің дене тәрбиесі Қазақстан Республикасы мемлекеті мен үкіметінің қашанда маңызды рөл атқаратын міндеттерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті мен үкіметтің жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың дене тәрбиесін жетілдіруге арналған қамқорлығы (оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру, материалдық-техникалық базаларды нығайту, педагогикалық мамандардың кәсіпкерлігін арттыру) бірқатар шешімдер мен қаулыларда өзінің жарқын көрінісін тапты.

Қазақстан Республикасы барлық тарихи кезеңде ұлттық саясатты өрбітуге және де оны жетілдіру мен қалыптастыруға әрдайым көңіл бөліп отырды.

Қазақстан Республикасында олимпиадалық ойындар бағдарламасын құрайтын және де жалпы халықтық байлықтың мүддесіне айналған дене күші жаттығулары көп.

«Президенттік сынама» Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан барлық ұлт өкілдерінің, жалпы халықтық маңызға ие болып отыр.

Жалпы халықтық және ұлттық мәдениет сәйкестігі мен олардың өзара байлық бірлестігі осылардың кеңінен дамуына жол ашуы болып табылады.

Дүние құбылыстары мен амалдары бір-бірімен тығыз байланыста екені барлығымызға мәлім. Осы негізде психолог, педагог ғалымдардың еңбектерін саралай келіп, бүгінгі мектептегі дене тәрбиесі сабағының білімділік, тәрбиелік сапасын жақсартып, оны ұлттық мәдениеттің озық дәстүрлері арқылы өзгеше құру қажеттілігін байқаймыз.

Мұндай жаңаша жүйе дене тәрбиесі сабақтарын өткізудегі, әсіресе баланың тұлғалық қарымы мен ойлау жүйесін дамытуға мүмкіндік туғызады. Сондай мүмкіндіктердің бірі - ұлттық ойындардың жалпы орта білім беретін мектептің дене тәрбиесінде, күнделікті тұрмыста пайдалану болып табылады.

Қазақ халқының бай мұрасы ұлттық қозғалмалы ойындары педагогикалық жүйе мен дене шынықтыру педагогикасында кеңінен қолданылып келеді. Бірақ бұл ғылыми негізделу қазіргі таңда тәжірибеде жеткілікті деңгейде өз орнын таба алған емес.

«Президенттік сынама» тапсыруға бағытталған қазақтың ұлттық спорт түрлері, қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарына байланысты ғылыми зерттеулер жеткіліксіз.

Жалпы білім беретін мектептердің дене тәрбиесін қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын, ұлттық салт-дәстүрін толықтыра отырып, дене шынықтыру бағдарламасын нәтижелі пайдалану Қазақстан Республикасында «Президенттік сынама» деңгейін орындауға нәтижелі ықпал етіп отыр.

Қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын кеңінен қолдану негізінде «Президенттік сынама» деңгейін мектеп оқушыларының орындауы біздің қолға алып отырған, тәжірибелік ғылыми зерттеу жұмысымыздың өзекті мәселесі мен мақсаты деп есептейміз.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі зерттеу проблемасының жаңа қоғамдағы қажеттігімен, бұл проблеманың қазіргі жағдайдағы мектеп тәжірибесінде шешімін табу арасында қарама-қайшылықтар бар екенін анық байқатады.

Біздің зерттеу жұмысымызға біршама ұқсастығы бар, бұл зерттеу еңбектерінде қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын «Президенттік сынаманы» орындауда, пайдалану мәселесі негізгі нысанға алынбаған. Оқушылардың дене тәрбиесінде ұлттық ойындарды пайдаланудың маңызы зор болғанымен, «Президенттік сынаманы» орындауда оны қолданудың әдістемелік негіздерінің жоқтығы зерттеу еңбегіміздің көкейкестілігін айқындайды.

Сонымен оқушыларға дене тәрбиесін беруде ұлттық педагогика ғылымының теориялық-әдіснамалық негізін, оқу-тәрбие жүйесін ұйымдастыруда, оның ішінде оқушыларға дене тәрбиесін берудің ғылыми-әдістемелік жүйесін жасауда, қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын «Президенттік сынаманы» орындауда қолданудың біртұтас ғылыми негізін жасау қажеттілігі ғылыми-зерттеу жұмысымыздың тақырыбын «Мектеп оқушыларын «Президенттік сынаманы» орындауда қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау» –деп таңдауымызға себеп болды.

Қазақтың ұлттық қозғалмалы ойындарын пайдаланып «Президенттік сынама» сынақтарын V-VII сынып оқушыларында дене күші дайындық деңгейін көтеру және дене шынықтыру сабағында жоғары деңгейде орындауды ғылыми тұрғыда негіздеу және эксперименттік жұмыстар жүргізу.

Маманды қалыптастыру үдерісінде, ең алдымен, жеке кәсіби практикалық еңбегі арқылы кәсіби даярлықпен қатар, көзқарастары, сенімдері, өмірлік түсініктері қалыптасады, белгілі бір дағдылары, қасиеттері дамиды. Әрине, әрі қарай болашақ мамандардың өмірлік танымдары мен идеялық сенімділігінің қалыптасуында дене тәрбиесінің маңызы зор. Алайда, білім алушылармен жұмыс түрлерін іздестіргенде, теориялық білімін практикалық істермен бекітетін, дұрыс көзқарастарын оқудағы, еңбектегі қоғамдық жұмыстардың шынайы тәжірибелік сипатын іздестіру айрықша маңызды.

Жалпы білім беретін және кәсіби мектептің қайта жаңартылуы да осыған міндеттейді, бұған сәйкес кез-келген саладағы мамандардың кәсіби даярлығын, ал дене тәрбиесі мен спорт саласында өте-мөте айрықша, тек қана өз пәнін білуіне, оны ұғынықты түрде түсіндіруі бойынша ғана емес, осынау білімді іс жүзінде игеріп, нақтылы бір іс-әрекетте асыру біліктілігіне қарап та бағалау керек. Сонымен қатар, семестр бойындағы оқыту түрлерін ғана емес, сонымен қоса, студенттердің кәсіби даярлығының сапасына қорытынды баға берілетін, сынақтар мен емтихандарды өткізу түрлерін де жетілдіру қажеттілігі туып отыр. Елімізде барған сайын оқушы жастардың сана деңгейін көтеру мен тұлғаның өзінің оқу қызметін өз бетімен жетілдірудің маңызы арта түсуде.

Дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру процесі дене жаттығуларының жекелеген сабақтарын жүйелі түрде өткізу жолымен жүзеге асады. Салыстырмалы түрде алғанда, осы процесстің аяқталған бөлімі, кезекті және дербес буыны бола отырып, әрбір жаттығу осы сипатта алдыңғы және келесі буындармен байланысты болуы, әрі дене тәрбиесі міндеттерінің шешілуіне белгілі бір үлесін қосуы тиіс. Бұл тек оларды міндеттер жүйесіне сәйкес жүргізгенде және мазмұны мен түрі жағынан мұқият ұйымдастырған кезде ғана мүмкін болмақ.

Сабақтардың құрылымы педагогикалық практиканың барлық жағдайларына бірдей мәнде, тепе-тең, қолайлы бола алмайды. Жасына, жынысына, дене күйіне, жеке мүдделеріне, сыртқы жағдайларға орай, педагогикалық процесстің жеке міндеттері мен мазмұны өзгеріп отырады, осыған байланысты сабақтардың құрылымы жеткілікті түрде сан алуан болуы тиіс.

Сабақтағы оқу-тәрбие процесін педагогтің және топ құрамы жөнінен тұрақты жаттығушылардың үздіксіз өзара байланысының жүйесі есебінде қарастыру керек. Сабақ - жалпы дене тәрбиесі сияқты, спорттық жаттығуда, қосымша дене шынықтыруда, жүйелі сабақтарды ұйымдастырудың анағұрлым үнемді де тиімді түрі болып табылады.

Оқушылардың дене тәрбиесі процесі белгіленген жүйе бойынша орындалатын көптеген жаттығулардың тұратыны белгілі. Бұл сабақтарды мазмұндық және жүргізілу ерекшелігіне сәйкес бірнеше топқа бөлуге болады.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлі дегеніміз- арнайы міндеттерді шешуге бағытталған әдістер мен тәсілдерді ұйымдастыру жүйесі.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлерін мынадай сала бойынша топтастыруға болады.

- Барлық типтегі оқу мекемелерінде (оның ішінде жалпы білім беретін мектептер де кіреді)

- Мектептен тыс тәрбие ұйымдары мен мекемелері (балалар шығармашылығы үйлері мен орталықтарындағы спорттық секциялар, жасөспірімдердің спорт мектептері, спорттық-сауықтыру секциялары т.б.)

- Отбасы жағдайындағы дене тәрбиесі. Отандық дене тәрбиесі жүйесінде жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесін ұйымдастырудың дәстүрлері төмендегідей қатармен қалыптасқан;

- Сыныптық сабақ жүйесі.

- Оқу күні құрылымына сай жүргізілетін сауықтыру шаралары (гимнастика, дене тәрбиесі минуттары мен дене тәрбиесі үзілісі, ұзартылған күн тобындағы дене қимыл жаттығулары т.б.,)

- Спорттық шараларды ұйымдастырудың сыныптан тыс түрлері, дене тәрбиесі даярлық топтарындағы сабақтар, емдеу - сауықтыру топтарындағы сабақтар т.б.,

- Жалпы мектепшілік спорттық-сауықтыру шаралары: мектептік спортакиадалар мен спорт түрлері бойынша біріншіліктер, туристік саяхаттар мен слеттер, айлық, денсаулық және спорт күндері.

- Мектепшілік білім жүйесіндегі пәнаралық байланысты жүзеге асыру, базалық пәндер мазмұнына дене тәрбиесі мен білім, білік, дағдыларын меңгеру тәсілдерін кіріктіру болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. – Алматы: Білім, 2007. – 257б.
2. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы // Егемен Қазақстан, 1999. – 11 маусым.
3. Оразов Ш.Б., Болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауда, педагогикалық пәндер мен педагогикалық практиканы пайдалану мүмкіндіктері. (XXI ғасырда білім мен ғылымды ұштастырудың жолдары және білікті мамандар дайындау сапасын арттырудың өзекті мәселелері. //Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция). -Шымкент, - 2006. –Б. 431-434.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МЕН ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аға оқытушы Сарсекенова А.Ж., аға оқытушы Сапашева А. О.

Tashenev University,

Шымкент қ.

«Педагогика және бастауышты оқыту әдістемесі» кафедрасы

Аннотация. Одним из требований для улучшения навыков чтения учеников начальных классов является обучение их выразительному чтению. Выразительное чтение — это

плавное и четкое чтение, передающее смысл текста, не искажая значение слов. Сознательное понимание текста и правильное чтение включают в себя требования к умению читать, а обучение выразительному чтению помогает осознанно понимать любой текст.

Abstract. One of the requirements for improving reading skills in elementary school students is teaching them expressive reading. Expressive reading means reading fluently and clearly, without distorting the meaning of the words. Conscious comprehension of the text and correct reading cover the essential requirements for reading skills, and teaching expressive reading encourages understanding any text in a meaningful way.

Бастауыш сыныптарда оқушылар ана тілі сабағында өздерінің білім мен тәрбие алуына қажетті әртүрлі оқу дағдыларын қалыптастырады. Оқу - өте күрделі психологиялық үрдіс. Оқушылардың оқу дағдыларын қалыптастыру жалпы тіл дамуымен, оның ішінде әдеби жазба тілімен де, сөйлеу тілімен де тікелей қабысып жатыр. Оқу барысында көру, есту, сөйлеу мүшелерінің қызметі қатар жүргізіліп, ол түсіну әрекетімен тығыз байланысады. Кейбір жағдайда оқушылар мүдірмей шапшаң оқыса, оны қанағат етіп, оқу дағдысы қалыптастырылды деу қате. Себебі, үңіле қарасақ, бала шапшаң оқығанмен, оны саналы түрде түсініп, дауыс ырғағын келтіре мәнерлеп оқи алмауы мүмкін. Оқушымен жүргізілетін оқу дағдысын қалыптастыруға қажетті жаттығулар мұғалім тарапынан тілдің заңдылықтары, қасиеті, ережелері меңгерілген кезде ғана мүмкін болады. Яғни грамматиканың жеке бір ережелерін, орфографиялық және тыныс белгілерінің ережелерін жете білгенде ғана, оқу дағдысының жаттығуларын жүргізу мүмкіндігі туады. Оқу сабағын жүргізуде және оған қажетті әдіс – тәсілдерді іздестіру үстінде мыналарды ескеру қажет: біріншіден, бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдысының жетілдірудің бір шарты – оқушының дұрыс және мүдірмей оқуын қамтамасыз ету. Олай етпеген жағдайда оқушының мәтінді толық түсінуі мүмкін емес. Мәтінді толық түсіну үшін сабақ үрдісінде оқудың мына түрлерін жүргізуге болады:

- мәтінді толық оқу;
- мәтінді бөлімдерге бөліп оқу;
- мәтінді дайын жоспар бойынша оқу;
- мәтін бойынша жоспар құру;
- абзац бойынша оқу;
- мәтінді жартылай дауыстап оқу;
- мәтінді рольге бөліп оқу;
- мәтінді оқып, мазмұндау;
- мәтінді қысқартып оқу;
- мәтіннің негізгі ойын білдіретін бөлікті тауып оқу
- ертегілерден қиял мен шындықты бейнелейтін үзіндіні түсініп оқу.

Оқушының мәтінді саналы түрде түсініп оқығаны мына белгілерден көрі- неді: егер оқушы дұрыс оқу мен оқығанының мазмұнын саналы түрде меңгер- ген болса, онда оқушыда белгілі бір өмір, зат, құбылыс, адам, оның іс - әрекеті жөнінде өзіндік көзқарас қалыптасады; ол оқығанының мазмұнын жақсы меңгеріп, ондағы суреттелетін адамдардың өзара қарым- қатынасын, іс-әрекетін, сол іс-әрекеттің болу себебін анықтай алады.

Екіншіден, оқу сабағында ойлау қабілетін, қызығушылығын, байқаушылығын, салыстыра білетін қабілетін, ой - өрісін дамыту үшін мына оқу түрлерін пайдалануға болады:

- мәтіннен қатты, ақырын, жылдам, баяу оқылатын сөйлемдерді табу;
- мәтіннен логикалық ықпалы бар сөйлемдерді тауып оқу;
- мәтіннен ереже бойынша сөйлем тауып оқу;
- мәтіннен нақыл сөздерді тауып оқу;
- мәтіннен көтеріңкі көңіл-күйге байланысты сөйлемдерді тауып оқу;
- мәтіннен мағынасы жақын сөздерді тауып оқу;
- мәтіннен автор сөзін алып тастап оқу;

Үшіншіден, оқу сабағында оқушының шығармашылық қиялына әсер ете білу үшін

келесі оқу түрлерін қолдануға болады:

- мәтіннен суретке сәйкесті үзіндіні тауып оқу;
- мәтіннен сұрақтарға жауап тауып оқу;
- мәтіннен көркем бейнеленген үзіндіні тауып оқу;
- мәтіннен мақал – мәтелге сәйкес үзінді тауып оқу;
- мәтіннен кейіпкердің жағымды бейнесін суреттейтін үзіндіні тауып оқу;
- мәтіннен жағымсыз кейіпкерді суреттейтін үзіндіні тауып оқу;

Бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын жетілдіруде қойылатын талаптың бірі – оқушыны мәнерлер оқуға үйрету. Мәнерлеп оқу дегеніміз – мәтіндегі сөздің мағынасын бұзбай, дыбысталуы жағынан анық етіп жатық оқу. Мәтінді саналы түрде түсініп оқу мен дұрыс оқу оқи білудің талаптарын қамты- са, мәнерлеп оқуға үйрету қандай мәтінді болса да саналы түрде түсініп оқуға жетелейді. Қандай мәтін болмасын мазмұнын дұрыс ұғып, онда айтылғандарды саналы түсіну үшін және тыңдаушыда жақсы әсер қалдыру үшін оқушының дауыстап оқудағы дауыс ырғағы мен оқу мәнерінің де мәні зор. Сабақ үрдісінде мәнерлеп оқу дағдыраын қалыптастыру үшін мына оқу түрлерін жүргізуге болады:

- мәтінді тыныс белгілеріне сәйкес дауыс ырғағын келтіре оқу;
- леп белгісі бар сөйлемдерді дауыс ырғағымен оқу;
- өлеңді мәнерлеп оқу;
- өлеңді дауыс кідірісімен мәнерлеп оқу;
- өлең жолдарын дауыс кідірісімен тізбектей оқу;
- өлеңнен немесе мәтіннен үзінділерді мәнерлеп оқу.

Оқыту үрдісінде оқушының оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру жолдары

Мектептегі оқыту процесі әліппеден басталатыны белгілі. Сондықтан оның балаға ана тілін оқытып үйретуде алатын орны да ерекше. Әліппені оқыту жұмысының негізгі міндеті – балаға хат таныту, яғни оған оқу мен жазуды үйрету. Сонымен қатар, әліппені оқыту барысында оқушылардың тілі мен ой –өрісін жетілдіруге де баса назар аударылады. Соның нәтижесінде жас ұрпаққа тиісінше жалпы білім негіздерін меңгертіп, адамгершілік, патриоттық тәрбие беруге негіз қаланады

Демек әліппе білім мен тәрбие алудың кілті іспеттес. Әліппені оқытудың негізгі мақсаты-болашақ ұрпаққа терең білім мен өнегелі тәрбие беру, сол арқылы оларды өмірге , өз Отанын , ел – жұртын шексіз сүйе білуге тәрбиелеу, білім берудің негізгі бағыттарына қойылатын негізгі талаптардың ішіндегі аса күрделісі – алты жастағы балаларды сауаттандыру мәселесі. Өйткені мектеп есігін алғаш ашқан баланы оқытудың өзіндік қиындықтары бар. Ол қиындықтар балалардың физиологиялық – психологиялық өзгешеліктеріне байланысты. Себебі әліппені оқыту жұмысы оқушылардың оқуға, ой еңбегіне қажет белгілі бір қабілет бейімділікті талап етеді.

Жалпы әліппені оқытудың нәтижелі болуы даярлық кезеңінде жүргізілетін жұмыстардың мейілінше сапалы болуына байланысты. Демек, әліппені оқытуға даярлық жұмыстарын дұрыс ұйымдастырып, ұқыпты жүргізуге баса назар аударылады.

Сауатты жазуға үйрену жұмысы грамматикаға сүйенеді. Олай болса белгілі бір жазу ережесіне негіз болатын грамматикалық құбылыстар сапалы түрде ұғындырылып, содан кейін қорытынды шығарылуы қажет.

Дұрыс, сауатты жазуға үйрену үшін сөздерді дыбыс құрамына, буын жігіне ажырату жұмысы әріп қалдырып кетпеуге, әріп алмастырып алмауға бір сыпыра көмектеседі. Сөздердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін, теріс жазылуынан мағына бұзылатынын балаларға ережені түсіндіргенде де, жаттығулар жүргізгенде де, олардың жазуларынағы қателерді түзеткенде де көрсетіп, түсіндіріп отырудың пайдасы көп.

Әліппені оқыту кезінде оқу мен жазу жұмыстары өзара тығыз байланыста болады. Жақсы оқи алатын бала таза да сауатты жаза біледі, ал жазуды жақсы меңгерген оқушы оқуды жеңіл меңгереді. Бір сабақтың өзінде оқу қызметі мен жазу жұмысы бірін-бірі алмастырып және бірін меңгеруге екіншісінің көмегі тиіп отырады.

Жазу, таза жазу, дұрыс жазу, сауатты жазу – қай тілдің болмасын басты ұстанымы. Сауатты жазудың алғышарты бастауышта қаланады. Мектеп табал- дырығын аттаған балаға бірінші сыныптан бастап дұрыс сөйлету үшін сөздердің дыбыстық жағы, дұрыс айтылуы қадағаланады.

Оқушының орфографиялық нормаға сай дұрыс жазуы – бастауыш сынып мұғалімінің маңдай терінің жемісі. Бастауыш сыныпта бағдарламаға сәйкес жоғарыда көрсетілген білім-білік дағдылары қалыптасқан оқушылар сауатты жазуға дағдылану барысында графикалық түрде қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие болады. Осы арқылы жазуын ғана емес, сөйлеуін және таным мүмкіндіктерін жетілдіре алады. Таза жазу дағдысының алғашқы бастамасы әріптің әрбір бөлігін дұрыс сызып көруі арқылы қалыптасады. Әдетте, мұғалім тарапынан оқушыға әдемі, сауатты жаздыру ғана емес, оқушының бүкши- мей, басын тым төмен салбыратпай, денесін тік ұстап, өзін дұрыс игеруіне қатты көңіл бөлінеді. Оқушылар жазу ережесін сақтап отырғанда ғана дұрыс жазуға үйрене алады. Сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларына жазуға төмен дегі талаптар қойылады, және бұл талаптар бастауыш мектептің барлық сыныптарында жазу жұмысының барысында орындалып отыруға тиіс:

- әріпті дұрыс жазу, дәптердің көлденең сызығынан ауытқымау;
- әріптердің элементтерін жазғанда ұзынды-қысқалы қылмай, тегіс, бірдей жазу;
- әріптердің бірін оңға, бірін солға қисайтпай, барлық әріпті бірдей, оңға қарай сәл көлбете жазу;
- әріптердің, сөздердің арасындағы қашықтықты бір қалыпты сақтап отыру, бірте-бірте жазу қарқынын тездете түсу.
- түрлі диктанттар жаздыру, әсіресе, сөздік диктантының маңызы зор.
- сөздікпен жұмыс істету.
- тақырыпқа байланысты орындау шарты әртүрлі болып келген жаттығуларды орындату;
- сөзді, сөйлемді тақтадан, кітаптан дұрыс көшіріп жазуға мән беру

Ғалымдар зерттеуі іскерлік ойындардың оқушылардың оқу үлгеріміне жақсы әсер ететін дәлелдеп отыр. Мен өз сабақтарымда іскерлік ойындарды оқытудың тиімді, үнемді, негізгі әдістерінің бірі ретінде қолданамын. Олар оқушыны қысым жасамай оқытуға мүмкіндік береді, оқушының оқығаны терең толғаныстармен түсінуіне себепші болатынын байқадым.

Алуан түрлі ребустар, сөзжұмбақтар, құпияхаттар, сөзтуымдар, логикалық есептер білім береді және оқушыларды ынталандырады. Математикада "Кім жылдам", "Ең үздік есепші", "Хоккей" ойындары тез санауға үйретеді. "Бағдаршам", "Дым білмес" ойындары арқылы жол жүру ережелері қайта- ланады. Ал "ғарышкерлер" ойыны ғылым жетістіктерімен, "Футбол", "Хоккей" ойындары еліміздің спорт шеберлерінің жетістіктерімен таныстырады. "Ағашты кім тез отырғызады" ойыны табиғатты күтіп ұстауға тәрбиелейді. Іскерлік ойындар ойнағанда бала нақты оқиғалардың куәгері болып еңбек етуге отбасылық өмірге, қоғамдық қатынастарға әзірленеді.

Идеялар банкі. Бұл әдіс ой майданы деп аталады. Топтың алдына бір міндет қойылады, осы міндетті шешу үшін топ мүмкіндігінше жаңа, тың ұсыныстар айту керек. Барлық ұсыныстарды топ жинап алып, оларға баға береді. Бұл әдіс арқылы проблемалық жағдаят жасалып, оны шешу туралы ұсыныстар айтылып, ол ұсыныстар тексеріліп, бағаланады және ең жақсы ұсыныстар таңдалып алынады.

Мұғалімнің алдында тұрған ең басты міндеті- оқушыларды сабаққа ынталандыра білу, сол арқылы тақырыпты білу, жете меңгеру, ана тілі, дүниетану, жаратылыстану сабақтарын қызықты, тартымды өткізу үшін сабақтың әртүрлі әдіс- тәсілдерін орынды қолдануға тырысамын. Жаңа технологияларды пайдалана отырып сабақта қолданылатын ойындарды мына төмендегі түрде қолданамын:

1)Оқыта үйрету ойындары. Бұл ойындарды сабақта да, сабақтың тыс шараларда да пайдалануға болады.

- 2) Тілдік ойындар: Ауызша сөйлеу және жазу машықтарын дамытуға арналған.
- 3) Драмалық, рөлдік ойындар. Қарым-қатынастарын жақсарту, ауызша сөйлеу, оқушы білімдерін әртүрлі жағдайларда қолдану машықтарын дамыту.
- 4) Психологиялық ойындар.
- 5) Грамматикалық ойындар т.б

Сонымен бірге ұлттық ойын түрлерін де кезектестіре, сабақ тақырыбына байланысты пайдаланамын. Жаңа материалдарды түсіндіру кезінде «Бәйге», «Көкпар», «Асық» секілді ойындарды ойнатамын.

Қорыта келе айтарым баланың оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жүргізілген жұмыстар:

- Оқушылардың сауаттылығын қамтамасыз етуге, олардың сауаттылық деңгейін тексере отырып, білімдегі кемшіліктерді жоюға;
- Оқушының тіл байлығын арттыра отырып, ойлау қабілетін, байқампаздығын дамытуға көмектеседі.

Тіл дамыту сабағында оқушының шығармашылық даму кезіндегі қалыптасатын дағдылары:

- Өз ойын-пікірін жеткізе білуге;
- Ізденгіштікке ұмтылуға;
- Құбылыстарды шынайы бағалай білуге;
- Толық фантазиялық еркіндікке;
- Орфографиялық сауаттылықты нығайту оң әсерін тигізіп, жақсы нәтиже береді деп есептеймін.

Қорытынды. Жалпы оқушылардың оқу икемділіктері мен жазу дағдыларының қалыптасуына әсер ететін жағдайлардың ең бастысы – мұғалімнің жеке басының үлгісі. Өйткені ұстаз өз шәкірттерін білімге баурап қоймай, оларға өзін-өзі ұстауы, сауаттылығы, білімділігі, жүріс-тұрысы, киінуі, сөйлеуі жағынан да ықпал етуге тиіс. Әсіресе, бастауыш сынып оқушыларын мұғалімнің рухани жан дүниесі тартады. Олар өз ұстаздарына еліктейді. Үлкендерге еліктеу – бала мінезінің қалыптасуына әсер ететін басты күш.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Әбдікәрімова Б., Соколова М. Оқыту технологиясының білім сапасын көтерудегі ықпалы. Алматы, 2004ж.
- 2 Жапбаров А. Оқушының тілін дамыта оқытудың мазмұны. Шымкент, 2003ж.
- 3 Желдербаева С. Мәнерлеп оқу. – Алматы, «Мектеп», 1997 ж.
- 4 Қожахметова Х. Мәнерлеп оқу. – Алматы, «Мектеп», 1992 ж.
- 5 Жапбаров А. Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент: Р-Дар, 2002. – 182 б.

Т. ӘБДИКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНДАС ТҮЛҒАСЫ

Алтынбек Ұлдықыз Омарбекқызы

Жұмабек Ташенов атындағы университеттің 2 курс магистранты

Андатпа. Мақалада Т.Әбдіков шығармаларының көркемдік әлемі қарастырылған. Автор тарапынан Т. Әбдіков шығармаларындағы замандас тұлғасы ғылыми тұрғыдан сипатталған.

Аннотация. В статье рассматривается художественный мир произведений Т. Абдикова. Со стороны автора научно описана личность современника в произведениях Т. Абдикова.

Abstract. The article examines the artistic world of T. Abdikov's works. The author scientifically describes the personality of a contemporary in the works of T. Abdikov.

Т. Әбдіков қаһармандарының тілі де өзгеге ұқсамайтын, өзіндік мәнерімен ғана көрінеді. Әр кейіпкердің сөз саптауы бөлек, өзіне тән табиғи жарасым табады. Авторлық баяндау да көркем шығады. Сыдырта жөнiлмей, асықпай, баппен баяндайды.

Қаһармандардың бұлайша әділдік үшін, әрі жақсылық жасау жолында өліммен бетпе-бет келіп, дұшпанымен аянбай айқасқа түсуі – олардың ұнамды түрде сомдалғанын паш етеді. Жалпы қазақ әдебиетінде ұнамды образ мәселесін зерттеп, нақты табиғи сипатын ашу болашақтың ісі. Бұрын әдебиетте «ұнамды» және «ұнамсыз» образ деп жиі айтылатын. Уақыт өте келе, бұл әдеби терминнің де қайта ой елегінен өту қажеттігі туып отыр. Ұнамды не ұнамсыз деп, образды контрасты түрде екі жікке оп-оңай бөліп тастау жарасымды дей алмаймыз. Бұл жайында басқа халықтар әдебиетін зерттеушілер де қазір қызу пікір-таластарға барып жүр. Ал оның шынайы мән-маңызын айқындау бір күндік емес, өте қиын да, күрделі. Өйткені қарама-қарсы бағыттағы көзқарасты білдіретін осынау әдеби ұғымның түп тамырын және диалектикалық логикасын зерттеу қажет. Ал әдебиетке келсек, бұл образ қазір қай дәрежеде көрініп жүр?

«Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы», - деп қазақтың ұлы ақыны Абай атамыз өлеңге қойылар талапты жіліктеп жатпай, бір ауыз сөзге сыйдырып кеткені анық [1]. Өлең - сөз өнерінің бір бөлшегі. Сөз өнері - өнерлердің ішіндегі мағына мен мазмұнды қамтитын өнер түрі болғандықтан, әр жазушы мен ақын бұл үлестен алып қалғысы келеді. Бұл дұрыс-ақ. Әдебиеті мен тарихи дамымаған елдің алға қарай жылжуы неғайбыл. Кез келген оқиға шығармаға айналмаса, көзден таса қалып қалатынын қайтесін?! Шығарма көркем тілде жазылмаса, тағы да өз оқырманын таппайды. Бұл жерде шығарманың әдеби тілде жазылуы шарт емес, адамның әдемі дүниеге ғашықтығынан туған қажеттілік. Шығармалар жазылады, сонымен бірге зерттеуді қажет етеді. Осы уақытқа дейін әдебиет әр қырынан зерттелді. Поэзияның поэтикалық ерекшелігі, прозаның көркемдік ерекшелігі және т.б. көркемдіктің, былайша айтқанда теория, тарих, сын аясында зерттеліп, сүбелі еңбектер жарық көрді. Батыс ғалымдары әдебиетті зерттеуде көш ілгері жүрді. Ең алғаш әдебиетті Аристотель бастап зерттегені белгілі. Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегінде әдебиет теориясына қатысты негізді қалыптастырды. Көркем шығарма, оқырман, автор арасындағы байланыс алғашқы рет Аристотельдің еңбектерінде зерттелді. Кейіннен Б.С.Мейлах «Ой-шығарма-қабылдау», А.М.Левидов «Қаламгер-образ-оқырман», У.Эко «Қаламгер-мәтін-оқырман», В.В.Молчанов «Ой-көркем шығарма-оқырман», В.Г.Благова «Қаламгер-мәтін-оқырман» деген концепцияларды өрістеп дамыды [2].

Автор мен қабылдаушы, автор-көркем шығарма-оқушы мәселелері кеңестік дәуірде КСРО Ғылым академиясының Әлем мәдениеті тарихы Ғылым кеңесінің жанынан құрылған Көркем шығармашылықты кешенді зерттеу комиссиясы (төрағасы академик Б.С.Мейлах) тарапынан зерттеліп, жарияланған ұжымдық еңбектерде, өнер мен әдебиеттің мәні мен қызметі жөнінде ой толғаған Л.Н.Толстой, Г.В.Плеханов, ғалымдар А.Н.Веселовский, А.А.Потебня, В.В. Жирмунский, В.В.Виноградов, М.М.Бахтин, Л.С.Выготский, Б.С.Мейлах, М.Б.Храпченко, В.В.Прозоров, Ю.М.Лотман, А.М.Левидов, Д.С.Лихачев, А.Ф.Лосев, Ю.Я.Барабаш, М.Л.Гаспаров, Ю.Б.Борев, В.Е.Хализев, В.Агеев, Ю.И.Минералов, О.А.Кривцун, Л.А.Новиков, батыс ғалымдары А.Б.Лорд, Р.Барт, П.Рикердің еңбектерінде, сондай-ақ КСРО Ғылым академиясының А.М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институты жыл сайын жариялап отырған «Контекст» жинағында қарастырылады.

Отандық ғалымдардан А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, Е.Исмаилов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Ш.Елеукенов, Р.Сыздық, Қ.Өмірәлиев, В.В.Савельева, Т.Есембеков, Г.М.Мучник, В.Бадиков, А.С.Ісімақова сынды зерттеушілердің еңбектерінде тереңінен зерттелді.

Қаламгер мен автор, оқырман, көркем мәтін мен шығарманың ұқсастығы мен айырмашылығын көбінесе айыра алмай, шатасып жатамыз. Автор дегеніміз - өнер туындыларын дүниеге әкелуші тұлға болса, қаламгер - автор сөзінің әдебилендірілген

нұсқасы. Ал енді көркем мәтін мен шығарманың ара жігін ажыратып көрейік. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі - шығарма [3]. Шығармаға эсседен басталып, романға дейін жалғасатын өнімдер жатады. Көркем шығарма деп әдебиеттің көркемдікке қойылатын талаптарына (образ, сюжет, композиция, мазмұн, пішін, идея, т.б.) сақтай отырып жазылған шығарма. Көркем шығармаға тек қана әдебиетке қатысты шығармаларды (поэзия мен проза өнімдері) айтамыз. Осыдан шығарманың жалпылама атау, көркем мәтін шығарманың құрамдас бөлігі екені айқындалды. Оқырманға келер болсақ, ол - шығарманың өмірін жалғастырушы. Көркем мәтін, оқырман, автор арасындағы айырмашылықтар айырылып алынғандықтан соң, олардың арасындағы байланыс өз кезегімен жалғасып дамиды.

Қаламгер - туындыны дүниеге әкелуші болса, оқырман - оның өмір сүруін жалғастыратын тұлға. Ал көркем шығарманы әдебиеттану ғылымы мәтін ретінде қарастыратындықтан, мәтін - қаламгер мен оқырманның арасындағы көпір. В.В.Савельева: «Көркем мәтін - шығармашылықтың сырлы нәтижесі; талқылаудың және саралаудың нысаны; қаламгер мен оқырманның дүниеге деген өзіндік көзқарасының нәтижесі; ол белгілі бір мәдениеттанудың феномены; лингвистикалық санаты; сублимацияның нәтижесі және невропатологияның куәлігінің айғағы; архетипиялық әлемі; психологиялық нақтылық», - деп көркем мәтіннің табиғатын анықтап берген болатын [4].

Көркем шығарма қаламгердің өзіне негіз етіп отырған өмір шындығын, оқиға желісін, саяси ойларын бірден оқырманға жеткізбейді. Ол көптеген ақыл мен қиялдың, дүниетанымның қаламгер санасымен қорытылған нұсқасын алады. Сонымен бірге, оқырманға деген сыйлығын да өзіне сіңіреді. Шығарманың сыйлығы оқырманның оқиға арқылы өз жанын қозғауында жатса керек. Т.Әбдіковтің «Оң қол» шығармасындағы баяндау сырттай жақсы болып көрінсе де, автордың өтіп жатқан оқиғаларға, адам тағдырының ішкі жан дүниесінің қатысы, оқырман назарына қозғау салғысы келгені көрініп тұр. Көркемдік танымы биік деңгейдегі орыстың белгілі сыншысы В.Белинский А.С.Пушкин туралы ғылыми мақаласында: «Мен қандай оқырманды қалаймын? – Мынадай: мені де, өзін де, тіпті күллі әлемді де ұмытып, тек менің шығармаммен өмір сүретін», - дейді [5].

Қаламгер мен оқырманның бастарының бірігетін ортасы, диалог құрып, ой алмасатын алаңы – көркем шығарманың әлемі. Әрбір қаламгер оқырманның өз шығармасымен етене араласып, сіңісіп кеткенін қалайды. Орыс жазушысы А.М.Ремизов: «Пишется не для кого и не для чего, а только для самого того, что пишется и не может быть написано... Для писателя, когда он пишет, не существует никакого читателя», - деген пікірінің теріс жағы бары анық. Себебі, кез келген қаламгер шығарманы оқырманға арнап жазады. Өйткені, шығарманың мәңгілік болуы, автордың мәңгі өмір сүруі тікелей болмаса да жанама оқырманға байланысты. Бұл жерде шығарманың өміршеңдігіне оқырманнан бөлек тақырып, өзектілік, оқырман ортасы, шығарма көтерген проблема, мәтін тілдік жағы да әсер етеді.

Көркем шығармада автордың оқырманға сыйлығы - «мәтін астары». Қаламгер мәтін астары арқылы өзінің жасырын жатқан, айта алмаған ойларын жасырады. Мәтін астары біздің алашорда өкілдерінің цензура кезіндегі шығармаларында көп көрініс тапқан. Мәселен, көркем әңгіменің классикалық үлгісі болып табылатын Ж.Аймауытовтың «Елес» әңгімесі. Қаламгер оқырманға өнердің қоғамда алатын орнын, ақын, жазушының халық үшін атқаратын міндетін, халықтың тұрмысын аталмыш әңгіме арқылы жеткізді. Шығарманың құрылысы диалог үлгісінде жазылуы оқырманға кеңес дәуірінің шындығын, қазақ елінде болған ашаршылықтың ауыртпалығын, өлім, қайғы, зардап және т.б. өмір шындығына қатысты сөз етілген оқиғаларды танып, түсінуге мүмкіншілік берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықов К. Ұстаздық ұлағат. Алматы: Шартап, 2001. – 360 б.

2. Әбдікұлы Т. Оң қол. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 б.
3. Нұрпейісов Ә. Қаламгер дидары. Алматы: Жалын, 2003. №1
4. Әбдікұлы Т. Парасат майданы. Abai.kz сайты
5. Танабекова Т. Т.Әбдіковтің прозалық шығармашылығының жанрлық, тақырыптық және көркемдік ерекшелігі. Ф.ғ.к. дисс.- Алматы, 2010. – 90 б.

ДӘСТҮР МЕН ЖАҢҒЫРУ: ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Тлеубаева Б.С.

п.ғ.к., доцент Дизайн кафедрасының меңгерушісі
Ж.Ташенев университеті, Шымкент қ., bal_67@list.ru

Тлеубаев С.Ш.

филос.ғ.д., доцент, Өнер кафедрасының профессоры М.Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан университеті, Шымкент қ., tleubayev63@list.ru

Естемесова С.С.

п.ғ.к., доцент Саз және ән кафедрасы
Ж.Ташенев университеті, Шымкент қ., bal_67@list.ru

Аңдатпа. Қазақ ұлттық мәдениеті — тарихы терең, өзіндік ерекшелігі мен құндылықтары мол, бай әрі әртүрлі аспектілерден тұратын рухани және материалдық мәдениет. Қазақ халқының мәдениеті, оның тарихында қалыптасқан дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарының, өнер мен әдебиетінің, тілі мен діні, дүниетанымы мен салт-санасының жиынтығы болып табылады. Қазақ мәдениетінің негізін ұлттық құндылықтар, соның ішінде күй, ән, поэзия, қолөнер, телеусіз және дәстүрлі ойын-сауық түрлері құрайды. Қазақтың ән-күйлері, айтыс өнері, ақындық дәстүрі — халықтың рухани байлығын көрсететін алуан түрлі өнер нысандары. Қазақ ұлттық киімдері, тұрмыстық заттары, өңірлік тағамдары — материалдық мәдениеттің айшықты көріністері. Заманауи уақыт талаптарына сай қазақ ұлттық мәдениеті жаңғыру үстінде. Жаһанданумен бірге ұлттық өнер мен мәдениетті сақтау және дамытуға ұмтылыс артуда. Бұл үрдіс жастардың ұлттық мұраларға қызығушылығын арттырып, олардың мәдениетті ұлттық деңгейде насихаттауына мүмкіндік береді.

Қазақ ұлттық мәдениеті — руханияттың, бірліктің, және халықтың мәдени идентификациясының символы. Ол тек өткеннің мұрасы ғана емес, бүгінгі және болашақтағы ұлттық сана-сезімнің, патриотизмнің негізі. Қазақ халқының дәстүрлері мен мәдениетін насихаттау, жаңғырту және дамыту — ұлттық бірліктің, рухани тұтастықтың және мәдени байлықтың сақталуына зор ықпал етеді.

Кілт сөздер: Дәстүрлер, музыка, әдебиет, мәдени мұра, өмір салты

Аннотация. Казахская национальная культура — это глубокая по своей истории, богатая и разнообразная, обладающая уникальными традициями и ценностями, духовная и материальная культура. Она представляет собой совокупность традиций и обычаев, искусства и литературы, языка и религии, мировосприятия и принципов жизни казахского народа. Основу казахской культуры составляют национальные ценности, включая музыку, поэзию, ручной труд, а также традиционные формы досуга. Казахские песни и музыкальные инструменты, искусство айтыса и поэзия — это разнообразные формы искусства, отражающие духовное богатство народа. Национальная одежда, бытовые предметы и блюда региональной кухни — яркие примеры материальной культуры. В современном мире казахская культура проходит процесс обновления. В условиях глобализации возрастает стремление сохранить и развивать национальное искусство и культуру. Этот процесс вызывает заинтересованность молодежи в национальном наследии и предоставляет возможности для его популяризации на уровне страны и за ее пределами.

Казахская национальная культура является символом духовности, единства и культурной идентичности народа. Она представляет собой не только наследие прошлого, но и основу современного и будущего национального сознания, патриотизма. Пропаганда, обновление и развитие традиций и культуры казахского народа играют важную роль в сохранении национальной целостности, духовного единства и культурного богатства.

Ключевые слова: традиции, музыка, литература, наследие, образ жизни

Abstract. The Kazakh national culture is deep in its history, rich and diverse, with unique traditions and values, spiritual and material culture. It is a collection of traditions and customs, art and literature, language and religion, worldview and principles of life of the Kazakh people. Kazakh culture is based on national values, including music, poetry, manual labor, as well as traditional forms of leisure. Kazakh songs and musical instruments, the art of aitys and poetry are diverse art forms reflecting the spiritual wealth of the people. National clothes, household items and regional cuisine are vivid examples of material culture. In the modern world, Kazakh culture is undergoing a process of renewal. In the context of globalization, the desire to preserve and develop national art and culture is growing. This process arouses the interest of young people in the national heritage and provides opportunities for its popularization at the national level and beyond.

The Kazakh national culture is a symbol of spirituality, unity and cultural identity of the people. It represents not only the legacy of the past, but also the basis of modern and future national consciousness and patriotism. The promotion, renewal and development of the traditions and culture of the Kazakh people play an important role in preserving national integrity, spiritual unity and cultural wealth.

Key words: traditions, music, literature, heritage, lifestyle

Кіріспе

Қазақ мәдениеті — ғасырлар бойы қалыптасқан, бай дәстүрлермен және ұлттық ерекшеліктермен ерекшеленетін мәдениет. Дәстүр мен жаңғыру арасындағы тепе-теңдік — қазақ мәдениетінің дамуының негізі. Бұл мақалада біз қазақ мәдениетінің дәстүрлерін, қазіргі даму үрдістерін, сондай-ақ олардың бір-бірімен арақатынасын талдаймыз.

Қазақ мәдениеті — тарихы терең, ерекшелігі мол, рухани және материалдық құндылықтарға бай. Бұл мәдениет ұлттық идентичтілікті сақтау, өткенді еске алу, болашаққа өзіндік көзқараспен қарау сияқты маңызды шарларға негізделген. Қазақтың өнері, әдебиеті, музыкасы, дәстүрлері мен салт-дәстүрлері — ұлттың өмір сүру формасының, дүниетанымының және тарихи жолының бір бөлігі. Жаһандану дәуірінде мәдениеттің жаңғыруы — маңызды мәселелердің бірі. Дәстүр мен жаңғыру диалектикалық қатынаста бола отырып, бір-бірін толықтырады. Дәстүр — мәдениетіміздің тынысы, ал жаңғыру — оның болашақта өмір сүру кепілі. Бұл үрдіс қазақ мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін сақтау арқылы ұлттық рухтың жаңаруына мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялардың дамуы, жаһандық мәдениетпен интеграция — жас буынның зияткерлік деңгейін арттырып, олардың ұлттық мәдениетімізге деген мақтаныш сезімін оятуға көмектеседі. Бүкіл қоғамдағылар ұлттық мұраны жаңаша қабылдау, оны жаңа форматта танытуға ұмтылуда. Сондықтан да, қазақ мәдениетінің дамуы дәстүр мен жаңғыру арасындағы үйлесімділікті қажет етеді, өйткені бұл баланс ұлттық идентификацияны және мәдени тұтастықты сақтаудың негізі болып табылады.

Осы мақалада біз қазақ мәдениетінің дәстүрлері мен жаңғыруының арақатынасын тереңірек қарастырып, оларды бүгінгі қоғамдағы өзектілігімен ашуға тырысамыз. Бұның нәтижесінде қазақ мәдениетінің болашағына қатысты перспективалар мен мүмкіндіктерді зерделеуге

мүмкіндік

аламыз.

Дәстүр мен мәдениет

Дәстүр — қазақ халқының әлеуметтік, рухани, және мәдени өмірінің негізі. Қазақтың ұлттық дәстүрлері, салт-сауқаттары, өнері мен әдебиеті ұлттың рухани санасының айнасы. Мысалы, айтыс өнері — қазақ халқының мәдениетін сипаттайтын

ерекше жанр, онда сөз шеберлері өзара пікірталас жүргізеді. Бұл дәстүр тек өнер емес, сонымен қатар ұлттың дүниетанымын, философиясын көрсетеді.

Дәстүр мен мәдениет — қоғамның рухани және материалдық байлығын айқындайтын, оны бойына сіңірген құндылықтар. Дәстүр — бұл ата-бабадан мұра болып қалған әлеуметтік, экономикалық, мәдени және рухани тәжірибелердің жиынтығы. Ол халықтың санасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Қазақ халқының дәстүрлері, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары — ұлттық идентичтіліктің негізі. Мысалы, наурыз мерекесі — мекен еткен жерін, табиғатты, туған-туыс, достармен қауышу сәттерін қуантатын, бірлік пен келісімді символдайтын дәстүр. Мәдениет болса, кең ұғымды қамтиды. Ол жерде өнер, музыка, әдебиет, тіл, дін, философия мен әлеуметтік институттар секілді көптеген аспектілер бар. Мәдениет — халықтың дүниетанымы мен әлеуметтік өзара әрекетінің көрінісі. Қазақ мәдениетінде ауыз әдебиеті, музыка, қолөнер, театр өнері сияқты элементтер аса маңызды орын алады. Бұл мәдениет халықтың рухани байлығын, ұлттық түсінігін, мәдениетаралық байланысын көрсетеді.

Заманауи қоғамда дәстүр мен мәдениет арасындағы байланысты сақтау мен дамыту басты міндеттердің бірі болып табылады. Жаһандану үрдістерін ескере отырып, қазақ халқы өз мәдениетін жаңғыртуда, бірақ дәстүрлерді сақтауды да естен шығармауы керек. Дәстүрлер мен мәдениеттің синтезі — қоғамның тұрақтылығы мен ұлттық сәйкестігіне алғышарт болып саналады. Осылайша, дәстүр мен мәдениет өзара терең ықпалдасу арқылы халқымыздың рухын, болашағын және бірлігін нығайтады.

Қазақ ұлттық мәдениетінің жаңғыру процесі

Заманауи қоғамда мәдениет түсінігі өзгерістерге ұшырауда. Қазақ мәдениеті де, жаһандану дәуірінде, жаңа серпін алып, жаңғыру үстінде. Жастар арасында заманауи өнер — музыка, театр, кино, бейнелеу өнері — кең таралуда. Мысалы, "Kazakh TV" арнасында көрсетілетін жаңа өнер туындылары жастардың қазақ мәдениетіне деген қызығушылығын арттырып отыр.

Қазақ ұлттық мәдениетінің жаңғыру процесі — дәстүрлер мен ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи үрдістерге бейімделу негізінде жүзеге асырылатын мәдени жаңару. Халықаралық жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениетке жаңа шешімдерді енгізу, шығармашылық даму, өнер мен білім салаларында тиімді өзгерістер жасау қажеттілігі туындайды. Мұндай жаңғыру ұлттық идентичтілікті сақтау және оны халықаралық деңгейде таныту арқылы жүзеге асады. Қазіргі таңда қазақ ұлттық мәдениетінің жаңғыруы көрнекті өнер қайраткерлері, жастардың шығармашылық бастамалары және мемлекеттік қолдау арқылы жанданып отыр. Мысалы, халық музыкасымен қатар қазіргі заманғы музыкалық бағыттар да белсенді түрде дамуда. Эстрада, джаз және классикалық музыка мен халық әндері арасындағы синтез жаңа формациядағы өнер түрлерін қалыптастыруда. Сонымен қатар, кино және театр өнері ұлттық шығармалар мен заманауи туындыларды ұштастыра отырып, қазақтың рухани дүниесін кеңінен насихаттауда. Сондай-ақ, дәстүрлі қолөнер мен ұлттық кәсіптердің жаңартылған нұсқалары да мәдениеттің жаңғыруында маңызды рөл атқарады. Қазақтың киіз үйі, ұлттық киімдер, зергерлік бұйымдар сияқты құндылықтар қазіргі нарықтағы сұранысқа сай қайта өңделіп, жаңаша өмір сүруде. Бұдан бөлек, интернет пен ақпараттық технологиялардың дамуы жастарға қазақ мәдениетін әлемге танытуға мүмкіндік беруде. Әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар мәдениетімізді дәріптеп, ұлттық өнімдер мен идеяларды таратуда маңызды рөл ойнайды. Осылайша, қазақ ұлттық мәдениетінің жаңғыруы әдет-ғұрыптарды жаңғырту мен заманауи трендтерді ұштастыру арқылы ұлттық бірлікті, рухани байлықты сақтай отырып, жаңа мазмұнға ие болып отыр.

Дәстүр мен жаңғыруды ұштастыру — қазақ мәдениетінің дамуы үшін ерекше маңызды. Традицияларды сақтау мен заманауи элементтерді енгізу арқылы мәдениет ұлттық бірегейлікті сақтайды. Мысалы, қазіргі қазақ киносы ұлттық әдебиет туындыларынан шабыт алып, оларды жаңаша өңдеумен айналысуда.

Қорытынды

Дәстүр мен жаңғыру — қазақ мәдениетінің даму жолындағы екі маңызды аспект. Дәстүрлерді сақтау, бірақ бірге заманауи үрдістерді енгізу арқылы қазақ мәдениеті жаңа биіктерге жетуде. Бұл ұлттық мәдениеттің ұзақ өмір сүруі мен дамуы үшін қажет.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев — қазақ ұлттық мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан көрнекті тұлға.

Ол ұлттық әдебиет пен өнердің дамуына, қазақ мәдениетін насихаттауға бағытталған көп іс-шараларды ұйымдастырды, сондай-ақ ұлттық мұраны қолдауға күш салды. Сонымен қатар, ол қазақ тілінің мәртебесін көтеру, мәдениет пен білім саласын жетілдіру үшін көптеген маңызды бастамаларды қолға алды.

Жұмабек Тәшеневтің мәдениеттегі еңбегі тек мемлекеттік іс-шаралармен шектелмей, сонымен қатар жастарға, әсіресе әдебиет пен өнер саласындағы дарынды жандарға қолдау көрсету арқылы да көрінді. Оның бастамасымен Қазақстанда көптеген мәдени жобалар, көрмелер мен байқаулар өткізілді. Ұлттық өнерді көтеру мақсатында жергілікті шеберлер мен суретшілерді қолдады, осылайша, ұлттық қолөнерді жаңғыртуға және дамытуға ықпал етті.

Атап айтқанда, Тәшенев өз дәуірінде қазақ әндерін, дәстүрлі музыкасын және ұлттық би элементтерін насихаттауда белсенді жұмыс істеді. Оның мәдени-экономикалық жобалары мен бастамалары қазақ халқының мәдени мұраларын сақтап, жаңғыртуға үлкен ықпал етті.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қазақ ұлттық мәдениетіне қосқан үлесі бүгінгі ұрпақ үшін үлкен өнеге, мәдениеттің жандануына, ұлттық бірегейліктің сақталуына жол ашқан тұғырлы тұлға болып қалары сөзсіз. Оның еңбектері қазақ мәдениетінің биігін одан әрі арттыруға бағытталған өміршең идеяларды білдіреді.

Қазақстанның болашағы — жастардың қолында, ал Жұмабек Тәшеневтың үлгісі, білімі, күш-жігері — ұлттық сананың жарқын жұлдызы. Оның еңбектері ұлттық мәдениетті жаңартуға, тәуелсіздік рухын нығайтуға серпін беріп, Қазақстанның мәдени әлемін байытады.

Жұмабек Тәшеневтің мұрасы қазіргі жастар үшін тек тарихи тұлға емес, сонымен қатар ұлттық рухтың, мәдениеттің, және тәуелсіздіктің символы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Т. Х. Ғабитов - Қазақ мәдениетінің тарихы, оқу құралы. —Алматы, Қазақ университеті, 2016., 344б.
2. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті маған табиғи таныс «Адырна» Ұлттық порталын <https://adyrna.kz/index.php/post/189108>, 2024
3. Қазақ халқының рухани мұрасын игерудегі ұлттық философияның рөлі. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8885> Qazaqstan Tarihy порталы, 2014
4. Ұлттық идеология ұлттық мүддеге құрылуға тиіс Дандай Ысқақұлы Қазақ әдебиеті газеті <https://qazaqadebiety.kz/32315/lty-ideologiya-lty-m-ddege-rylu-a-tiis>, 2022.
5. Жұмабек Тәшенев: ғылыми басылым / Сейітқали Дүйсен, Еңсенов Қанат; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі; Мемлекет тарихы институты... — Алматы: 2012. - 320 б.

ОРТА КЕЗЕҢІНДЕ ДИАЛОГТІК DAҒДЫЛАРДЫ ДАМУ

Охтель-Оғлы Жасмин Ниязовна

ФИ-249к2 тобының студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Айтжанова Сара Егизбаевна

Магистр, Аға Оқытушы, sara_aytzhanova@mail.ru

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Мамырбекова Аружан Төребекқызы

МФИ-239к1 тобының магистрі

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аннотация: Бұл мақалада мектепте оқытудың орта кезеңінде диалогтік дағдыларды дамыту мәселесі қарастырылады. Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін жетілдіру үшін диалогтік оқыту әдістерінің маңыздылығы мен олардың тиімділігі сипатталады. Диалогтік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған рөлдік ойындар, пікірталастар, жұптық және топтық жұмыстар, сұрақ-жауап әдісі, жағдаяттық тапсырмалар және рефлексиялық талдау секілді әдістер талданады. Мақалада Л.С. Выготский мен М. Бахтиннің ғылыми тұжырымдары негізінде диалогтік оқытудың теориялық негіздері қарастырылып, оның оқушылардың сыни ойлау, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпалы көрсетіледі. Мұғалімнің оқушыларды белсенді қатысуға ынталандырудағы рөлі ерекше атап өтіледі. Диалогтік оқыту әдістерін тиімді пайдалану оқушылардың оқу жетістіктерін арттырып, олардың белсенді азамат болып қалыптасуына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: диалогтік оқыту, коммуникативтік дағдылар, пікірталас, рөлдік ойындар, сұрақ-жауап әдісі, рефлексиялық талдау, Жақын арадағы даму аймағы, диалогтық қарым-қатынас теориясы, сыни ойлау, мұғалімнің рөлі.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема развития диалогических навыков на среднем этапе обучения в школе. Для совершенствования коммуникативной компетентности учащихся характерно значение методов диалогического обучения и их эффективность. Анализируются такие методы, как ролевые игры, дискуссии, парная и групповая работа, метод вопросов и ответов, ситуационные задания и рефлексивный анализ, направленные на формирование диалогических навыков. В статье Л. С. Выготский и М. Бахтина рассматриваются теоретические основы диалогического обучения, демонстрируется его влияние на развитие критического мышления, творческих способностей учащихся. Особо подчеркивается роль учителя в мотивации учащихся к активному участию. Эффективное использование методов диалогического обучения позволит повысить учебные достижения учащихся и сделать их активными гражданами.

Ключевые слова: диалогическое обучение, коммуникативные навыки, дискуссия, ролевые игры, метод вопросов и ответов, рефлексивный анализ, зона ближайшего развития, теория диалогического общения, критическое мышление, роль учителя.

Abstract: this article discusses the problem of developing dialogue skills at the middle stage of school learning. The importance of dialogical teaching methods and their effectiveness for improving the communicative competence of students are characterized. Methods such as role-playing games, discussions, pair and group work, question and answer methods, situational tasks and reflective analysis aimed at the formation of dialogue skills are analyzed. In the Article L. S. Vygotsky and M. Bakhtin's scientific conclusions, the theoretical foundations of dialogic learning are considered and its influence on the development of students' critical thinking, creative abilities is shown. The role of the teacher in encouraging students to participate actively is emphasized. Effective use of dialogical teaching methods will increase the academic success of students and allow them to become active citizens.

Key words: dialogic learning, communication skills, discussion, role-playing games, question and answer method, reflective analysis, area of immediate development, theory of dialogic communication, critical thinking, the role of a teacher.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Әсіресе, мектепте оқытудың орта кезеңінде диалогтік дағдыларды қалыптастыру оқушылардың өз ойларын еркін жеткізуіне, пікір алмасуына және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыруға ықпал етеді. Бұл мақалада орта мектеп кезеңінде диалогтік дағдыларды дамыту жолдары қарастырылады.

Диалогтік дағдылардың маңызы

Диалогтік оқыту әдісі – оқушылардың тілдік қабілеттерін жетілдірудің тиімді тәсілі. Бұл әдіс арқылы оқушылар:

өз ойларын нақты әрі түсінікті жеткізе алады;
басқа адамның пікірін тыңдап, талдайды;
сұрақтар қойып, жауап бере алады;
пікірталасқа қатысу дағдыларын меңгереді. Диалогтік дағдылар тек тіл сабақтарында ғана емес, басқа пәндерді оқыту барысында да қолданылады. Ол оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың өзіндік көзқарасын қалыптастыруға көмектеседі.

Диалогтік дағдыларды дамыту әдістері

Орта мектеп кезеңінде диалогтік дағдыларды дамыту үшін түрлі әдістер мен технологиялар қолданылады:

1. **Рөлдік ойындар** – оқушыларға нақты өмірдегі жағдайларды бейнелейтін тапсырмалар беріледі, олар өзара диалог құру арқылы шешім қабылдайды.
2. **Пікірталастар мен дебаттар** – оқушылар әртүрлі көзқарастарды талқылап, өз пікірін дәлелдейді, сыни ойлау қабілетін дамытады.
3. **Жұптық және топтық жұмыс** – бірлескен әрекет арқылы оқушылар коммуникативтік дағдыларын дамытады.
4. **Сұрақ-жауап әдісі** – мұғалімнің немесе оқушылардың қойған сұрақтарына жауап беру арқылы диалог құру дағдылары жетілдіріледі.
5. **Кейс-стади (жағдаяттық тапсырмалар)** – оқушыларға белгілі бір мәселені шешу үшін талдау жасауға мүмкіндік беріледі.
6. **Рефлексиялық талдау** – оқушылар диалогтік әрекетті бағалап, өз қателіктерін түзетуге үйренеді.
7. **Ойын арқылы оқыту** – оқушылардың қызығушылығын арттырып, оларды белсенді әрекетке ынталандырады.

Ғылыми негіздеме

Диалогтік оқыту теориясы Л.С. Выготскийдің «Жақын арадағы даму аймағы» концепциясына негізделеді. Оның теориясы бойынша, оқушылар өздерінің даму деңгейінен бір саты жоғары әрекеттерді орындай алуы үшін өзара қарым-қатынас жасап, білімді бірлесе меңгереді. Сондай-ақ, М. Бахтиннің диалогтық қарым-қатынас теориясы бойынша, тілдік қатынас – бұл мағыналар алмасу процесі, және ол тек ақпарат беруден ғана емес, өзара түсіністік пен пікірталастан тұрады.

Филлипс пен Мерсер зерттеулерінде диалогтік оқыту нәтижесінде оқушылардың шығармашылық ойлау, өзіндік шешім қабылдау және аргументация жасау дағдылары қалыптасатыны дәлелденген. Сонымен қатар, диалог арқылы оқыту тілдік құзыреттілікке ғана емес, әлеуметтік дағдыларға да оң әсер етеді.

Мұғалімнің рөлі

Диалогтік оқытуды тиімді ұйымдастыру үшін мұғалімнің рөлі өте маңызды. Мұғалім:

оқушылардың белсенділігін арттыру үшін қолайлы жағдай жасауы тиіс;

диалог барысында ынталандырушы сұрақтар қойып, оқушыларды ойландыруы қажет;

әр оқушының пікірін ескеріп, тең мүмкіндік беруі тиіс;

оқушыларды өз ойын еркін жеткізуге үйретуі керек;

кері байланыс беріп, олардың сөйлеу мәдениетін жақсартуға ықпал етуі тиіс.

Қорытынды

Мектепте оқытудың орта кезеңінде диалогтік дағдыларды дамыту оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырып, олардың өзіндік ойлау қабілетін жетілдіреді. Бұл дағдылар олардың болашақта қоғамда еркін қарым-қатынас жасауына, өз көзқарасын дәлелдеуге және сыни тұрғыдан ойлауға көмектеседі. Сондықтан мұғалімдер оқыту процесінде диалогтік әдістерді кеңінен қолданып, оқушылардың белсенділігін арттыруға назар аударуы қажет. Диалогтік оқытудың ғылыми негізделген әдістері арқылы оқушылардың оқу жетістіктерін жақсартуға, олардың белсенді азамат болып қалыптасуына мүмкіндік жасалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советская Россия, 1972.
3. Филлипс Д., Мерсер Н. Разговор как образовательный инструмент. – Кембриджский университет, 2003.
4. Алексюк А.М. Педагогика высшей школы: учебное пособие. – Киев: Лыбидь, 1993.
5. Жанпеисова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы, 2002.
6. Құдайқұлов М.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Атамұра, 2000.
7. Mercer N. The Guided Construction of Knowledge. – Multilingual Matters, 1995.
8. Wells G. Dialogic Inquiry: Towards a Socio-cultural Practice and Theory of Education. – Cambridge University Press, 1999.

ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Стрельникова М.

студентка факультета экономики и права

Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент

strelnikovamarina13022004@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-0337-2824>

Сарыкулова Б.

магистрант факультета экономики и права

Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати, Тараз

bellastm12@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8315-385X>

Сарыкулова Л.Т.

к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления

Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент

sarykulova@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0003-0510-508X>

Аннотация. В статье анализируется уровень финансовой грамотности населения Казахстана, рассматриваются ключевые факторы, влияющие на формирование финансовых знаний, а также предлагаются меры по повышению осведомленности граждан в области управления личными финансами.

Ключевые слова: финансовая грамотность, кредитование, сбережения, инвестиции, финансовая политика.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан халқының қаржылық сауаттылығының деңгейі талданады, қаржылық білімді қалыптастыруға әсер ететін негізгі факторлар қарастырылады, сондай-ақ азаматтардың жеке қаржыны басқару саласындағы хабардарлығын арттыру жөніндегі шаралар ұсынылады.

Кілт сөздер: қаржылық сауаттылық, несиелеу, жинақ, инвестиция, қаржы саясаты.

Abstract. The article analyzes the level of financial literacy of the population of Kazakhstan, examines the key factors influencing the formation of financial knowledge, and suggests measures to raise awareness of citizens in the field of personal finance management.

Key words: financial literacy, lending, savings, investments, financial policy.

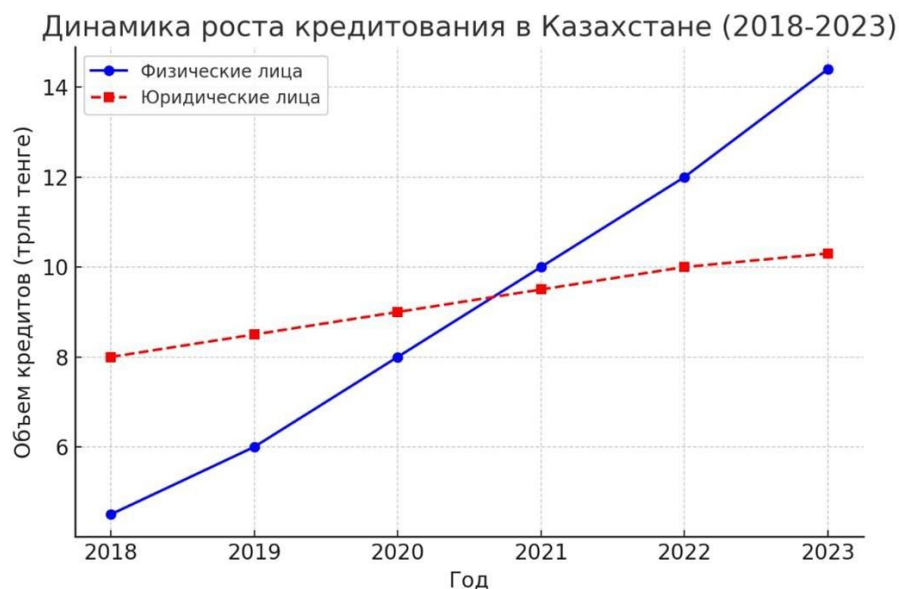
Введение

Финансовая грамотность играет ключевую роль в обеспечении экономической стабильности и благосостояния населения. В условиях современной рыночной экономики Казахстана, где активно развиваются банковские и инвестиционные услуги, уровень финансовых знаний граждан становится важным фактором устойчивого экономического развития. В данной статье рассматриваются основные проблемы финансовой грамотности населения Казахстана, анализируются причины низкого уровня осведомленности в области финансов и предлагаются перспективные пути его повышения.

1. Сущность и значение финансовой грамотности. Финансовая грамотность представляет собой совокупность знаний, навыков и компетенций, необходимых для рационального управления личными и семейными финансами, эффективного использования финансовых инструментов и принятия взвешенных решений в области потребления, сбережений и инвестирования. В условиях цифровизации и экономической нестабильности недостаточный уровень финансовой грамотности приводит к росту закредитованности, снижению уровня жизни и повышению финансовых рисков.

В период с 2017 по 2022 год Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) проводила исследование уровня финансовой грамотности в странах Содружества Независимых Государств (СНГ). Казахстан принял участие в данном исследовании дважды — в 2017 и 2021 годах. Согласно результатам, средний уровень финансовой грамотности среди стран СНГ составил 55,8%.

2. Анализ финансовой грамотности в Казахстане

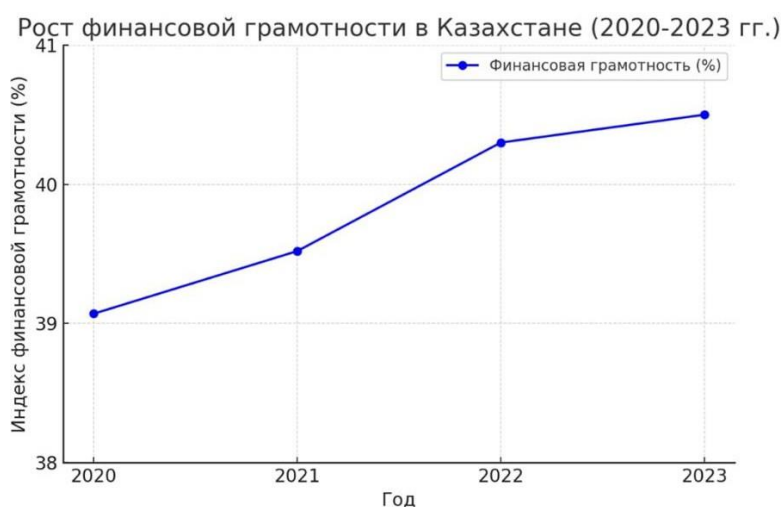

По результатам социологических исследований, 30,2% граждан самостоятельно управляют своими финансами, 35,6% доверяют этот процесс родственникам, а 20% — своим супругам. Основные финансовые приоритеты казахстанцев включают:

- своевременную оплату обязательных платежей (48,4%);
- контроль бюджета и планирование расходов (43,9%);
- разумное распределение финансовых ресурсов (46,4%).

При возникновении дефицита денежных средств 39% респондентов прибегают к займам у знакомых, а 35,9% обращаются в кредитные организации. Эти данные подтверждают необходимость развития программ по формированию осознанного подхода к управлению финансами и снижению зависимости населения от заемных средств.

Опросы показывают, что 43,7% граждан сравнивают предложения различных финансовых организаций перед выбором услуги, а 45,6% ориентируются на процентную ставку при оформлении кредитов. Однако, 38,2% респондентов завышают свои доходы при подаче заявки, что свидетельствует о недостаточном понимании принципов финансовой устойчивости.

Несмотря на усилия государства и финансовых организаций, уровень финансовой грамотности в Казахстане остается относительно низким. Основными проблемами являются:

- **Недостаточный уровень знаний о личных финансах.** Многие граждане не знают, как правильно планировать бюджет, контролировать расходы и формировать сбережения.

- **Высокий уровень закредитованности населения.** Одной из актуальных проблем является чрезмерное использование кредитов, особенно потребительских, без понимания последствий долговой нагрузки.

- **Недостаточное доверие к финансовым институтам.** Кризисы и нестабильность финансового сектора привели к скептическому отношению населения к банкам и инвестиционным компаниям.

- **Недостаток образовательных программ по финансовой грамотности.** В системе школьного и высшего образования недостаточно внимания уделяется обучению финансовой грамотности, что приводит к слабым знаниям в данной области среди молодежи.

- **Низкая цифровая грамотность.** В условиях активного внедрения цифровых технологий многие люди не умеют пользоваться онлайн-банкингом и финансовыми приложениями, что повышает риски мошенничества.

Остается актуальной проблемой финансовое мошенничество. Наиболее распространенный вид — телефонные аферы («вишинг»), с которыми сталкивались 31,5%

респондентов. Наибольшая уязвимость к мошенничеству наблюдается среди молодежи (18–29 лет) и пожилых граждан (50–63 лет).

Основными причинами сложившейся ситуации являются:

- **отсутствие системного подхода к финансовому образованию.** В школах и вузах финансовая грамотность не преподается на должном уровне.

- **исторические особенности.** Период плановой экономики в СССР привел к формированию у многих граждан недооценки необходимости самостоятельного финансового планирования.

- **низкий уровень доходов населения.** Для многих казахстанцев вопросы финансового управления отходят на второй план, так как основное внимание уделяется решению текущих материальных потребностей.

- **агрессивная реклама кредитных продуктов.** Финансовые организации активно продвигают кредиты и другие продукты, что нередко приводит к необдуманным решениям со стороны потребителей.

3. Перспективы повышения финансовой грамотности. Для улучшения ситуации в данной сфере необходимо реализовать комплексные меры, направленные на повышение финансовой грамотности населения Казахстана:

- **Развитие образовательных программ.** Введение курсов по финансовой грамотности в школы и университеты поможет формировать базовые навыки управления финансами с раннего возраста.

- **Популяризация финансового образования среди взрослого населения.** Организация семинаров, тренингов и онлайн-курсов для разных возрастных групп поможет повысить уровень знаний.

- **Государственная поддержка.** Разработка национальной стратегии по повышению финансовой грамотности, включая меры по защите потребителей финансовых услуг.

- **Сотрудничество с банками и финансовыми организациями.** Проведение совместных образовательных программ с банками и страховыми компаниями может способствовать распространению знаний среди клиентов.

- **Использование цифровых технологий.** Создание мобильных приложений, интерактивных платформ и онлайн-ресурсов для обучения финансовой грамотности сделает процесс более доступным и удобным.

- **Повышение прозрачности финансовых услуг.** Развитие механизмов контроля и регулирования деятельности финансовых организаций позволит сократить случаи мошенничества и повысить доверие граждан к банковскому сектору.

Заключение

Финансовая грамотность является важным аспектом социально-экономического развития Казахстана. Решение существующих проблем требует комплексного подхода, включающего образовательные инициативы, поддержку со стороны государства и финансовых институтов, а также повышение цифровой грамотности населения. В долгосрочной перспективе повышение уровня финансовой грамотности будет способствовать экономической стабильности страны, улучшению качества жизни граждан и снижению рисков финансовых кризисов.

Использованная литература:

1. Национальный банк Республики Казахстан. Отчёты и исследования. [Официальный сайт].
2. Агентство по регулированию и развитию финансового рынка РК. Доклады о финансовой грамотности.
3. Министерство финансов РК. Программы повышения финансовой грамотности населения.
4. GOV.KZ (официальный сайт).

ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҚОҒАМ

Мәулімсейіт Д.Б.

техника ғылымдарының магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
dmaulimseit@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>,

Керімбай Г.Б.

ИЭФ-24-9к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
kerimbajgulmaral@gmail.com

Аңдатпа. Цифрлық трансформация – бұл технологиялардың дамуы арқылы қоғамның барлық салаларында орын алатын түбегейлі өзгерістер жиынтығы. Бүгінгі таңда цифрлық технологиялар экономиканы, әлеуметтік саланы, білім беруді, мемлекеттік басқаруды және басқа да секторларды жаңғыртудың басты құралына айналууда. Бұл мақалада цифрлық трансформацияның қазіргі қоғамға әсері, оның негізгі бағыттары және болашақтағы даму перспективалары қарастырылады. Сонымен қатар, цифрлық дамудың артықшылықтары мен оның ықтимал қауіптері талданады.

Кілт сөздер: цифрлық трансформация, инновациялар, технология, қоғам, ақпараттық жүйелер, цифрландыру, даму.

Abstract. Digital transformation is a set of fundamental changes occurring in all spheres of society due to technological advancements. Today, digital technologies have become the key tool for modernizing the economy, social sphere, education, public administration, and other sectors. This article examines the impact of digital transformation on modern society, its key directions, and future development prospects. Additionally, the advantages of digital development and its potential risks are analyzed.

Key words: digital transformation, innovations, technology, society, information systems, digitalization, development.

Цифрлық трансформация – қазіргі заманның басты үрдістерінің бірі болып табылады. Жаңа технологиялар мен ақпараттық жүйелердің қарқынды дамуы қоғамның барлық салаларына әсер етіп, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірдің түбегейлі өзгеруіне алып келді. Бұл мақалада цифрлық трансформация ұғымы, оның заманауи қоғамдағы орны және әсері талқыланады.

Цифрлық трансформация деп ұйымдар мен қоғамның жұмыс істеу тәсілдерінің цифрлық технологиялар арқылы түбегейлі өзгеру процесі аталады. Ол дәстүрлі процестерді автоматтандыру, жаңа коммуникация әдістерін енгізу, деректерді талдау және шешім қабылдауда инновациялық әдістерді қолдану арқылы жүзеге асады. Бұл үрдіс тек технологиялық жаңартулардан ғана емес, сонымен қатар адамдардың ойлау жүйесі мен әрекет ету мәдениетінің өзгеруінен тұрады.

Цифрлық технологиялар біздің өміріміздің барлық саласына еніп, адамдардың қарым-қатынас жасау, жұмыс істеу және білім алу тәсілдерін өзгертуде. Интернеттің кеңінен таралуы, жасанды интеллект пен автоматтандырудың дамуы жаңа мүмкіндіктерге жол ашты.

Цифрлық трансформацияны нақты бір адам немесе ұйым ойлап тапқан жоқ. Бұл – технологиялардың эволюциясымен бірге келген жаһандық процесс. Бірақ оны алға жылжытқан негізгі ойыншылар: IBM, Microsoft, Google, Amazon, Apple сияқты ірі технологиялық компаниялар және McKinsey, Accenture, Gartner сияқты консалтингтік фирмалар. Әр елдің үкіметтері мен IT саласындағы көшбасшылары да өз үлестірін қосты.

Көптеген компаниялар цифрлық шешімдерге көшіп, бизнес-процестерін оңтайландыруда. Бұл өнімділікті арттырып, шығындарды азайтуға көмектеседі. Мемлекеттік қызметтер де цифрландырылып, халыққа көрсетілетін қызметтер жеңіл әрі

қолжетімді бола бастады. Сонымен қатар <COVID-2019 > кезінде өз көмегін орасан зор тигізді. COVID-19 пандемиясы цифрлық трансформацияны бүкіл әлемде қарқынды дамытты. Карантиндік шектеулер мен қашықтан жұмыс істеу қажеттілігі цифрлық технологияларға сұранысты арттырды. Zoom, Microsoft Teams, Google Meet сияқты платформалар кеңінен қолданылды.

Көптеген компаниялар қашықтан жұмыс істеу моделіне көшті.

COVID-19 инфекциясын бақылау үшін цифрлық паспорттар енгізілді. Мектептер мен ЖОО-лар Zoom, Moodle, Google Classroom сияқты платформаларға көшті. Қазақстанда BilimLand, Daryn.online сияқты ресурстар дамыды. Онлайн сертификат алу, MOOC курстары танымал болды. COVID-19 таралуын болжау үшін Big Data қолданылды. COVID-19 пандемиясы цифрлық трансформацияны 10 жылға жеделдетті деген пікір бар. Бұл технологиялар бүгінде күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналды.

Сонымен қатар онлайн төлеу програмаларында алсақ болады. Amazon, Kaspi.kz, Wildberries, Ozon сияқты платформаларда онлайн тапсырыстар көбейді. Адамдар дүкендерге барып немесе сауда орталықтары және дәріхана, дүкен секілді кешендерге бармайақ онлайн тапсырыс беру арқылы өздеріне керекті заттарды жылдам әрі қолайлы бағада ала алады.

Бұл қолданылып жатқан барлық нәрселер әрине керемет дүние болып табылады, бірақ бұл жағдайдың артықшылығымен бірге жүретін кемшілігі де бар. Жұмыс орындарының қысқаруы – көптеген мамандықтар автоматтандырылады. Көптеген адамдар жұмыссыз қалып жұмыс кемшігі болуы ықтимал. Киберқауіпсіздік деректерді қорғау мәселесі маңызды бола түседі. Инфрақұрылымдық шығындар – жаңа технологияларға көшу қымбатқа түседі. Күн сайын жаңартылып жатқан жаңалықтарға сәйкес секунд сайын көптеген жады немесе көптеген құралдар керек. Сонымен қатар адамдарға жаңа жүйелерді үйрену қажет. Кез келген адам жасай алмауы да мүмкін. Үлкен кісілер тез игермеуде мүмкін.

Жалпы, цифрлық трансформация – бұл болашаққа бастайтын маңызды қадам. Біз технологияларды тиімді пайдаланып, олардың қоғамға тигізетін әсерін дұрыс бағытқа бұра білуіміз керек. Бұл жүйені тез әрі оңай игерсек алда бағындыратын белестерде соғұрлым тез әрі оңай болады деп сенемін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шваб, К. (2016). Төртінші индустриялық революция. Дүниежүзілік экономикалық форум.
2. Тапскотт, Д. (2015). Цифрлық экономика: Желілік интеллект дәуіріндегі уәде мен қауіптерді қайта ойлау. McGraw-Hill.
3. COVID-19 ақпараттарынан алынған (2019)
4. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ). (2020). Цифрландыру: Саясаттарды қалыптастыру, өмір сапасын жақсарту.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІ ҮШІН ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ

Тамабай Ә.М.

«Педагогика және бастауышты оқыту әдістемесі» кафедрасының оқытушысы
aseltamabay@mail.ru

Исмайлова А.Е.

«Мектепке дейінгі және психология» кафедрасының оқытушысы
ismaylova_akerke@mail.ru
Tashenev University, Шымкент қ

Аннотация. В содержании данной статьи рассмотрена роль познавательной компетентности для учителей начальных классов.

Abstract. In the content of this article, the ways of forming the cognitive competence of primary school teachers are considered.

Қазіргі қоғам педагогтарға оқушылардың өмірін ұйымдастыру үдерісіне елеулі өзгерістер енгізе алатын, олардың жеке тұлға ретінде дамуына ықпал ететін, білікті әрі кәсіби құзыретті мамандар ретінде қарайды. Сондықтан педагогтың іс-әрекет шеберлігін тек жеке әдіс-тәсілдердің жиынтығы деп қабылдауға болмайды. Шебер мұғалім педагогикалық тұрғыдан құзыретті болуы қажет. Педагогикалық құзыреттілік мұғалімнің жеке тұлғалық әлеуеті мен кәсіби білім деңгейімен айқындалады. Мұғалімнің кәсіби білімі оқыту әдіс-тәсілдеріне жаңа серпін беріп, оларды жаңғыртады, сондай-ақ шығармашылық тұрғыдан білім беру жүйесіне жаңа мазмұн қалыптастырады.

Педагогикалық шеберлікті зерттеудің маңыздылығы студенттің жеке тұлғасын дамытудың оңтайлы шарттарын айқындаумен қатар, практикалық қызмет барысында кездесетін қиындықтармен де байланысты.

Кейбір ғылыми еңбектерде құзыреттілік ұғымы біліктілік ұғымымен теңестіріледі. Себебі құзыреттілік – белгілі бір іс-әрекетті жүзеге асыру қабілетін білдіретін және кәсіби-әлеуметтік мәртебесі бар тұлғаларға қатысты қолданылатын ұғым. Ол маманның алдына қойылған міндеттер мен мәселелерді шешу үшін қажетті білім мен дағдылардың сәйкестігін сипаттайды. Мұндай түсінік біліктілікке де балама бола алады [1].

Дегенмен, зерттеулерде бұл екі ұғымның айырмашылығы жиі талқыланады. Ғалымдардың пікірінше, құзыреттілік ұғымының мағынасы біліктілікке қарағанда кеңірек. Егер біліктілік кәсіби білім мен дағдыны қамтитын болса, құзыретті мұғалім кәсіби білімімен қатар өз ісіне деген ынта-жігері, білім алушылармен серіктестік орнату қабілеті, коммуникативтік дағдылары және басқа да кәсіби маңызды қасиеттерімен ерекшеленуі тиіс.

Мұғалімнің кәсіби қызметі әртүрлі теориялық білімдерге (психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, философиялық және т.б.) сүйене отырып, теория мен тәжірибені байланыстырушы рөл атқарады. Терең білім мен практикалық тәжірибені ұштастыру арқылы мұғалім кәсіби құзыреттілікке ие болады. Құзыретті педагог теориялық білімдер мен өмірлік талаптар арасындағы қарама-қайшылықтарды шеше алады.

Қазіргі уақытта жаһандық өркениетке қол жеткізу мақсатында білім беру жүйесін жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Әсіресе, азаматтық жауапкершілікті жүзеге асыру үшін білім мен тәрбие мәселесін гуманистік деңгейге көтеру, әлемдік мәдени құндылықтарға қол жеткізу басты міндеттердің бірі болып саналады. Бұл құндылықтарды іске асыратын мұғалімдерді даярлау өзектілігін ешқашан жоғалтпайтын мәселелердің қатарына жатады, себебі қоғамның әлеуметтік-экономикалық міндеттері үнемі өзгеріп отырады. Осыған байланысты педагог кадрларын даярлау жүйесіне жаңаша көзқараспен қарау қажеттігі туындайды.

Қазіргі таңда ұлттық білім беру моделіне көшкен жоғары оқу орындарында ойлау қабілеті жоғары, зерттеуші, өз ісінде жаттандылықтан алшақ, психологиялық-педагогикалық диагностика жүргізе алатын білікті мұғалімдер қажет. Ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, мұғалім өз қызметінде жүздеген түрлі тапсырманы орындайды. Ол көптеген адамдармен қарым-қатынас жасап, әртүрлі педагогикалық құбылыстар мен жағдайларды өзінің білім деңгейіне, кәсіби білігі мен дағдыларына сәйкес шешеді.

Педагогикалық мамандық басқарушылық қабілеттілікті талап етеді. Жеке тұлғаның даму үдерісін тиімді басқару үшін мұғалім құзыретті болуы тиіс. Кез келген салада педагог құзыреттілігі біліктілік талаптарымен айқындалады. Біліктілік талаптарына кәсіби білім, білік, дағдылардың ғылыми негізделген жиынтығын қамтитын педагогикалық құзыреттілік моделі жатады.

Кәсіби құзыреттілікке қол жеткізу үшін педагогикалық-психологиялық және арнайы (пәндік) біліммен шектелуге болмайды. Бұл білімдер жиынтығы, әрине, маңызды, бірақ толыққанды кәсіби құзыретті маман болу үшін жеткіліксіз. Теориялық, практикалық және әдістемелік білімдер – педагогикалық біліктер мен дағдылардың негізі болып табылады.

Педагогикалық дағдылар – бастапқыда саналы түрде орындалатын әрекеттердің жаттығу нәтижесінде автоматтандырылуы. Дағды қалыптасқанымен, ол санадан тыс болмайды, керісінше, ми қызметінің бір бөлігі ретінде жүреді. Дағдылар қимыл, сенсорлық және ойлау әрекеттеріне байланысты бірнеше түрге бөлінеді және олардың қалыптасуы әрекеттің тиімділігін арттырады.

Қазіргі таңда педагогикалық дағдылардың бірнеше жіктемесі бар. Оларды шартты түрде келесі бағыттар бойынша топтастыруға болады:

- Педагогикалық функцияларына қарай (Н.В. Кузьмина);
- Әртүрлі педагогикалық тапсырмаларды қою және шешу ерекшеліктеріне қарай (И.Т. Огородников, Л.Ф. Спирин);
- Педагогикалық үдерісті басқару кезеңдеріне байланысты (В.А. Сластенин, Л.И. Мищенко) [2].

Көптеген зерттеушілер педагогикалық біліктерді төрт негізгі топқа біріктіреді:

1. Педагогикалық міндеттерді анықтау білігі – оқыту мен тәрбиенің жалпы мақсаттарын нақты тапсырмаларға айналдыру, жеке тұлға мен ұжымның жаңа білімді қабылдауға дайындығын бағалау, білім берушілік, тәрбиелік және дамытушылық міндеттерді айқындау, оларды нақтылап, басым бағыттарды анықтау.

2. Педагогикалық өзара әрекет жасау білігі – логикалық тұрғыда аяқталған педагогикалық жүйені қалыптастыру және іске асыру: оқыту мен тәрбиелеудің кешенді жоспарын құру, білім беру мазмұнын негізді түрде іріктеу, оны ұйымдастырудың формалары мен әдіс-тәсілдерін тиімді пайдалану.

3. Педагогикалық әрекетті жүзеге асыру білігі – оқыту мен тәрбиенің құрамдас бөліктері мен факторлары арасындағы өзара байланысты анықтау, білім беру үдерісін жүргізуге қажетті жағдайларды (материалдық, психологиялық, ұйымдастырушылық) қамтамасыз ету, оқушының педагогикалық үдерістегі рөлін объектіден субъект деңгейіне көтеру, бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру және дамыту.

4. Педагогикалық міндеттерді шешу үдерісі мен олардың нәтижесі – педагогикалық іс-әрекеттің қорытындысын бағалау мен есепке алуды қажет етеді. Бұл педагогтың өз іс-әрекетін және педагогикалық үдерістің барысын талдауын, өзіндік рефлексия жүргізуін, сондай-ақ жаңа басым бағыттағы педагогикалық міндеттерді айқындауын қамтиды [3].

Құзыреттілік – белгілі бір салада маманның білім мен тәжірибеге ие болуын білдіретін ұғым. Ол адамның кәсіби іс-әрекетін бағалауға мүмкіндік береді және әлеуметтік-кәсіби мәртебесі бар тұлғаларға қатысты қолданылады. Құзыреттілік маманның алдына қойылған міндеттер мен күрделі мәселелерді шешу қабілетін, сондай-ақ оның білімі мен білігінің сәйкестігін сипаттайды.

Зерттеулерде педагогикалық құзыреттілік маманның өз кәсіби қызметінде білімін, білігін және әрекетті орындаудың әмбебап тәсілдерін тиімді қолдану қабілеті ретінде

қарастырылады. Педагогикалық-психологиялық зерттеулерде құзыреттіліктің келесі түрлері анықталған:

- Коммуникативтік құзыреттілік – ауызша және жазбаша қарым-қатынас технологиясын меңгеру (оның ішінде компьютерлік бағдарламалар мен интернет арқылы байланыс жасау да кіреді).

- Ақпараттық құзыреттілік – қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және зерттеу дағдылары, сондай-ақ педагогикалық қызметтің нормативтік-құқықтық негіздерін білу, ақпараттық технологияларды игеру.

- Жалпы мәдени құзыреттілік – ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар туралы білімнің болуы; тұлғаның аксиологиялық жүйесін меңгеруі; әртүрлі этномәдени ортаға толеранттылық таныту.

- Танымдық-шығармашылық құзыреттілік – оқу-танымдық әрекетке мақсат қою, оны жоспарлау; шығармашылық қабілеттердің дамуы; жаңа білімді өздігінен меңгеру дағдысы.

- Әлеуметтік-еңбектік құзыреттілік – жауапкершілік алу қабілеті, жеке мүдделерді қоғам талаптарымен үйлестіре білу, кәсіби қызметті өз бетінше орындауға даяр болу.

- Кәсіби құзыреттілік – белсенді өмірлік ұстаным, кәсіби білім мен біліктің болуы, жеке кәсіби қасиеттер, шығармашылық дағдылар [4].

Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы үшін педагогтың жеке тұлғалық психологиялық қасиеттері маңызды рөл атқарады. Мұғалімнің ішкі және сыртқы әлеуеті оның қоршаған ортаға деген көзқарасына тікелей байланысты. Педагогтың кәсіби бағыттылығы оның педагогикалық қызметке деген қажеттілігімен анықталады. Оған мыналар жатады:

- Балаларға деген сүйіспеншілік пен қызығушылық,
- Педагогикалық жұмысқа деген ынта мен құлшыныс,
- Психологиялық-педагогикалық байқампаздық пен зеректік,
- Педагогикалық әдеп,
- Педагогикалық шығармашылық ойлау,
- Ұйымдастырушылық қабілет,
- Әділдік,
- Қарым-қатынас орната білу,
- Талап қоя білу,
- Мақсаттылық,
- Өзін-өзі ұстау қабілеті,
- Өзін-өзі бағалау,
- Рухани-танымдық қажеттілік,
- Интеллектуалдық белсенділік,
- Педагогикалық өзін-өзі жетілдіруге дайын болу.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің басты көрсеткіші – оның психологиялық-педагогикалық пәндерді меңгеру деңгейі. Сонымен қатар, педагогика мен психологияның әдіснамалық негіздері мен категорияларын, тұлғаның әлеуметтік қалыптасуы мен дамуы заңдылықтарын, тәрбиенің мазмұны мен әдістерін, балалардың физиологиялық даму ерекшеліктерін, оқушылардың гигиеналық тәрбиесінің негіздерін білу, баланың психикалық дамуы заңдылықтарын және әртүрлі жас кезеңдеріндегі дара психологиялық ерекшеліктерін терең түсіну қажет.

Педагогтың құзыреттілігінің компоненттері жалпы педагогикалық дағдылармен сипатталады. Бұл дағдыларға мыналар жатады:

- Оқушылардың білім және тәрбие деңгейін бағалау;
- Педагогикалық міндеттерді нақты айқындап, оны шешудің тиімді шарттарын білу;
- Оқушылардың оқу-тәрбие әрекетін жоспарлы түрде басқару;
- Оқу-тәрбие үдерісінде әдіс-тәсілдер мен ұйымдастырушылық жұмыстарды негіздеу;

- Оқу-тәрбие мақсаттарына сәйкес студенттердің деңгейлерін ескере отырып, оқу материалдарын сұрыптау, талдау, жүйелеу;
- Ғылым мен оқу пәнінің арасындағы айырмашылықты айқындап, ғылыми мазмұнды сабаққа бейімдеу;
- Сабақтың логикалық, психологиялық, ұйымдастырушылық және педагогикалық құрылымын негіздеу және шығармашылықпен өткізу;
- Студенттердің іс-әрекетін педагогикалық тұрғыдан бағыттау, олардың әрекеттерін жүйелі жоспарлау;
- Өмірдің әртүрлі кезеңдерінде студенттердің мінез-құлқы мен психикалық жай-күйіндегі өзгерістерді анықтау және түсіну;
- Оқушылардың жеке даралық ерекшеліктеріне сәйкес талап қоюдың тиімді формаларын табу;
- Педагогикалық қарым-қатынас және коммуникациялық қабілеттің болуы;
- Өзгермелі жағдайларға сәйкес іс-әрекет әдістерін икемді түрде бейімдеу, қайта құру;
- Студенттердің жұмысын жедел бақылау, қажет болған жағдайда бағыт-бағдарын өзгерту;
- Алынған нәтижелерді сараптап, қойылған педагогикалық мақсаттарға сәйкестігін бағалау;
- Оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін анықтау;
- Кәсіби педагогикалық қызметтің жетістіктері мен кемшіліктерін анықтау;
- Өзінің педагогикалық тәжірибесін талдап, қорытындылау;
- Басқа педагогтардың тәжірибелерін зерттеп, тиімді жаңашыл әдістерді өз жұмысында қолдану.

Демек, педагогикалық іс-әрекет мұғалімнің жеке тұлғасына және кәсіби құзыреттілігіне жоғары талаптар қояды. Бұл талаптарды орындау, үнемі шығармашылық ізденіспен жетілдіру – өз ісіне сүйіспеншілікпен, ықыласпен қарайтын әрбір педагогтың абыройлы міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақбаева Д. Құзыреттілік тәсіл нәтижеге бағдарланған білім беру негізі // Білім берудегі менеджмент. 2009. № 4. С. 6469.
2. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений// В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. - М.: Школа_Пресс, 1998. - 512 с.
3. Терентьева Т. П. Профессионально-педагогическая компетентность учителя // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 193-196.
4. Белошниченко Е. Құзыреттілік педагогикасы: проблемалары, ізденістері, шешімдері // Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы. 2011. № 1. С. 1016 .

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ИННОВАЦИЙ В ВУЗОВСКИХ БИБЛИОТЕКАХ КАЗАХСТАНА

Мусаева С.Т.

к.п.н., доцент кафедры казахской литературы и языка
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
suikum@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3368-4929>

Аннотация. Процессы, происходящие в современном обществе, требуют от библиотечно-информационной деятельности необходимости постоянного поиска новых

идей, форм, средств и методов работы, управленческих действий, анализа. Потребность внедрения инноваций обусловлена тем, что сегодня потребительский спрос потерял свою былую стабильность. Специфичность инноваций связана с тем, что они всегда содержат новое решение актуальной проблемы, позволяя получить результаты, имеющие новаторский смысл. Это вызывает необходимость изучения научно-практических основ инновационной деятельности современной вузовской библиотеки. Статья посвящена инновационному развитию вузовских библиотек, установлению степени влияния инноваций на качество библиотечно-информационной деятельности. Дается определение понятию «инновация», рассматриваются и анализируются имеющиеся специфические особенности инновационной деятельности в библиотечном деле, раскрываются виды библиотечных инноваций в практике вузовских библиотек. Описываются этапы инновационных процессов, особенности внедрения различных инноваций, технология исследования, управления и документирования инновационной деятельности. Обоснованы наиболее перспективные умения, навыки и возможности специалистов вузовской библиотеки с учетом последних изменений в библиотечно-информационной сфере. Уделяется внимание формированию новой единой инновационной политики с учетом тенденций развития библиотечного дела, потребностей и запросов пользователей.

Ключевые слова: библиотека, инновация, проект, анализ, цифровые технологии,

Андатпа. Қазіргі қоғамда болып жатқан процестер кітапханалық-ақпараттық қызметтен үнемі жаңа идеяларды, жұмыс формаларын, құралдары мен әдістерін, басқару әрекеттерін, талдауды іздеуді талап етеді. Инновацияларды енгізу қажеттілігі тұтынушылық сұраныстың бұрынғы тұрақтылығын жоғалтуына байланысты. Инновацияның ерекшелігі, олар әрдайым жаңашыл мағынаға ие нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін өзекті мәселенің жаңа шешімін қамтитындығымен байланысты. Бұл қазіргі ЖОО кітапханасының инновациялық қызметінің ғылыми-практикалық негіздерін зерделеу қажеттілігін туғызады. Мақала жоғары оқу орындарының кітапханаларын инновациялық дамытуға, инновациялардың кітапханалық-ақпараттық қызмет сапасына әсер ету дәрежесін белгілеуге арналған. «Инновация» ұғымына анықтама беріледі, кітапхана ісіндегі инновациялық қызметтің бар ерекшеліктері қарастырылады және талданады, университеттік кітапханалар тәжірибесіндегі кітапханалық инновациялардың түрлері ашылады. Инновациялық процестердің кезеңдері, әртүрлі инновацияларды енгізу ерекшеліктері, инновациялық қызметті зерттеу, басқару және құжаттау технологиясы сипатталған. Кітапханалық-ақпараттық саладағы соңғы өзгерістерді ескере отырып, ЖОО кітапханасы мамандарының неғұрлым перспективалы іскерліктері, дағдылары мен мүмкіндіктері негізделген. Кітапхана ісінің даму үрдістерін, пайдаланушылардың қажеттіліктері мен сұраныстарын ескере отырып, жаңа бірыңғай инновациялық саясатты қалыптастыруға назар аударылады.

Кілт сөздер: кітапхана, инновация, жоба, талдау, цифрлық технологиялар,

Abstract. The processes taking place in modern society require library and information activities to constantly search for new ideas, forms, means and methods of work, managerial actions, and analysis. The need to introduce innovations is due to the fact that today consumer demand has lost its former stability. The specificity of innovations is related to the fact that they always contain a new solution to an urgent problem, allowing to obtain results with innovative meaning. This makes it necessary to study the scientific and practical foundations of the innovative activity of the modern university library. The article is devoted to the innovative development of university libraries, establishing the degree of influence of innovations on the quality of library and information activities. The definition of the concept of "innovation" is given, the existing specific features of innovation in librarianship are considered and analyzed, and the types of library innovations in the practice of university libraries are revealed. The stages of innovation processes, the specifics of the introduction of various innovations, the technology of research, management and documentation of innovation activities are described. The most promising skills of university library specialists are substantiated, taking into account the latest

changes in the library and information sphere. Attention is paid to the formation of a new unified innovation policy, taking into account trends in the development of librarianship, the needs and requests of users.

Key words: library, innovation, project, analysis, digital technologies,

Начало XXI века стал переломным для традиционных библиотечных технологий и методов работы библиотек. Доступность информации явилась ценностной основой современной цивилизации, а библиотеки сохраняют самый значительный объем информации. Учитывая сегодняшние потребности, библиотека пытается использовать в своей деятельности современные формы и методы работы, способные благодаря актуальному содержанию, креативному и нестандартному подходам привлекать внимание и удовлетворить потребности постоянных и потенциальных пользователей.

Библиотека как социальный институт, возникший в глубокой древности, менялась в ходе своего развития. В ее деятельности, взаимоотношениях с обществом появлялись новшества, которые затем широко распространялись, становясь инновациями, которые со временем превращались в традиции.

В настоящее время происходят революционные изменения в экономической, технической, социокультурной сферах. Это определяет и такие особенности современного этапа библиотечного развития, как комплексность внедрения новаций и рост числа инноваций [1].

Инновационный процесс, инновационная культура библиотек, инновационное взаимодействие, инновационная библиотечная политика – все эти понятия становятся ключевыми моментами деятельности библиотек. Однако, не каждая новая идея может стать «инновацией».

Прежде всего, инновация должна соответствовать ряду критериев:

- инновация не только направлена на развитие библиотеки, но и способствует движению библиотечной деятельности как системы к обновлению;
- инновация направлена на решение проблемной ситуации и может стать одним из способов выхода библиотеки на высокий профессиональный уровень;
- инновация способствует динамичному развитию ее основных структурных элементов, содержания деятельности, состава библиотечных кадров, материально-технической базы.

Инновационным процессам, происходящим в библиотечно-информационной деятельности, необходимо оптимальное сочетание условий внешней среды (культурных, политических, социальных, экономических потребностей пользователей) с потребностями библиотечно-информационной сферы (решение профессиональных проблем, поиск путей развития деятельности) и возможностями персонала (наличие необходимых знаний, умений, навыков).

Каждая библиотека является носителем тех или иных библиотечных традиций, но не каждая из них способна генерировать инновации. Для этого она должна обладать определенным потенциалом, соответствующими кадровыми и информационно-библиотечными ресурсами и материально-техническим обеспечением. Более того, библиотека обязана стать учреждением, руководство и коллектив которого готовы развиваться и переобучаться.

Инновационная деятельность определяется как «комплекс научных, технологических, организационных и коммерческих мероприятий, которые в своей совокупности приводят к реализации инноваций, внедрению инновационной идеи в производство и получение ожидаемого эффекта».

Приоритетной задачей библиотек всегда было удовлетворение информационных потребностей пользователя, популяризация книги и чтение. К сожалению, современной реальностью в казахстанских библиотеках, как и в библиотеках других стран мира, есть

снижение интереса к чтению. Инновационные формы работы и традиционные формы работы в практической деятельности – залог успеха и современного имиджа библиотеки.

В современных библиотеках началось инновационное движение, суть которого заключается в обновлении содержания, методов работы и управления, что позволяет внедрять новые технологии и добиваться нового качества библиотечной работы. Анализируя имеющуюся источниковую базу, следует отметить, что инновационная часть библиотечной деятельности во многом зависит от внедрения современных цифровых технологий и активного использования возможностей Интернета [2].

По утверждению, инновация – это результат целенаправленных изменений, проявляющийся в том, что новая идея, доведенная до стадии практического применения, дает положительный экономический или социальный эффект, обуславливающий прогрессивное развитие библиотеки как социального института. Основой инновации всегда является новая идея – продукт творческой интеллектуальной деятельности, но если эта идея не реализована на практике, то это не инновация.

Анализ последних исследований показывает, что накоплен достаточный опыт использования инновационных и информационных технологий в библиотечной деятельности. Поскольку информационные технологии развиваются, а электронные ресурсы растут и диверсифицируются, мы наблюдаем отчет об обоснованном снижении фактических посещений библиотек.

Читателей современного поколения свободно ориентируются в виртуальной реальности, рассматривая ее не только как источник информации, а как платформу для общения, сотрудничества, самореализации и досуга. Это побуждает библиотеки к поиску инновационных подходов к библиотечно-информационным услугам для предоставления пользователям максимально полной и доступной информации.

Инновации в библиотеке предполагают внедрение новаторских идей, технологий, методов и сервисов для улучшения обслуживания пользователей и эффективности библиотечных процессов. Эти изменения направлены на адаптацию к современным вызовам и ожиданиям общества.

Понятие «инновация» прочно вошло в нашу профессиональную жизнь вместе с новыми информационными технологиями. С точки зрения частоты использования, сегодня не все говорят об инновациях. Инновация – это внедренная модель деятельности, продуктов и услуг, обладающая качественными характеристиками абсолютной или относительной новизны; которая, выходя за рамки усвоенных традиций; может вывести профессиональную деятельность на радикально улучшенный или качественно новый уровень [3].

Говоря о библиотечных инновациях, следует отметить, что это социокультурные виды инноваций, оригинальные нестандартные идеи, технологии и проекты, которые выходят за рамки традиционных форм и, самое главное, отвечают потребностям и ожиданиям пользователей. Основной целью новшеств, внедряемых в практику работы, является улучшение обслуживания пользователей, создание комфортных условий для качественного удовлетворения требований читателей, а также обеспечение разумного баланса между потребностью в инновациях и сохранением ценных библиотечных традиций.

Существует ряд инновационных технологий, которые используются в библиотеке для улучшения доступа к информации посетителей и оптимизации рабочих процессов. Сюда относятся, в частности, цифровые коллекции и электронные ресурсы. Они существенно изменили ландшафт библиотечных услуг, предоставляя пользователям доступ к различным источникам информации в цифровом формате.

Вот некоторые ключевые аспекты этой инновационной отрасли:

- Электронные книги. Библиотеки обеспечивают доступ к широкому выбору электронных книг, позволяя читателям читать тексты на цифровых устройствах, таких как электронные книги, планшеты или смартфоны. Это удобно и гибко, особенно для тех, кто

предпочитает чтение в цифровом формате. Электронные книги обычно доступны в различных форматах, таких как PDF, EPUB, MOBI и другие.

- Электронные журналы и статьи. Библиотеки как основа для электронных версий научных журналов, газет и журналов, обеспечивающих исследователям и студентам доступ к актуальным современным и новостным материалам. Электронные ресурсы упрощают поиск и фильтрацию требуемой информации.

- Онлайн-базы данных и энциклопедии. Электронные базы данных предоставляют пользователю доступ к большому объему структурированной информации. Это могут быть научные базы данных, словари, справочники и энциклопедии, в которых проверены факты.

- Цифровые архивы и специальные коллекции. Во многих библиотеках представлены цифровые архивы, содержащие документы, фотографии, карты и другие ценные материалы. Это повышает сохранность материалов и обеспечивает доступность для исследования, не требуя их физического присутствия в библиотеке.

- Открытый доступ. Некоторые цифровые коллекции и электронные ресурсы предоставляются библиотеками с открытым доступом, что означает, что они доступны бесплатно для всех пользователей сети. Это важно для широкого распространения знаний и обеспечения равного доступа к информации.

Цифровые коллекции и электронные ресурсы обогащают информационное пространство библиотек и делают обучение и исследования более гибкими, доступными и эффективными для пользователей. Эти технологии также помогают библиотекам управлять и обслуживать свои коллекции, улучшая качество предоставляемых услуг.

В настоящее время библиотечно-информационная деятельность многих вузовских библиотек решает проблему плавного, безболезненного и комфортного перераспределения акцентов из консервативных и устоявшихся форм и методов деятельности на отдаленные, благодаря наличию современной информационной инфраструктуры. Прежде всего, это мощный веб-портал, с помощью которого решаются многочисленные информационные, коммуникационные, образовательные, учебные и ознакомительные задачи по обслуживанию удаленных пользователей. Функционирование ресурса обеспечило обычный набор сетевых сервисных служб с реализацией рационального дистанционного взаимодействия.

В частности, портал является интернет-коммуникационной платформой для популяризации библиотечно-информационных ресурсов, услуг и продуктов, которые создаются на базе книжных, журнальных и диссертационных подсобных фондов. Иными словами, это коммуникационный канал, который обеспечивает удаленным пользователям доступ к собственным ресурсам и продуктам учреждения, существенно повышая оперативность предоставления библиотечно-информационных сервисных услуг.

Как компонент научной коммуникационной системы Библиотека функционирует не только как хранилище книг, но и как независимый производитель и организатор ЭИР, удовлетворяя потребности как физических (реальных), так и виртуальных (удаленных) читательских потребностей. Физические потребности читателя полностью разрешаются в стенах библиотеки. В дополнение к традиционным формам обслуживания, сюда входят библиотечные ЕС, электронные библиотеки, локальные и сетевые ресурсы (сторонние и самостоятельно созданные), электронные архивы и услуги резервного копирования.

Потребности виртуальных читателей удовлетворяются на веб-портале библиотеки в Интернете. Это включает в себя организацию доступа к ЭК в режиме реального времени (онлайн), библиотечных ресурсов, баз данных (БД), информации об электронных библиотеках (ЭК), доступ к виртуальным сервисам: электронной доставке документов (ЭДД), виртуальной справочной службе (ВГС) , VDC), электронных библиотечных выставок (обзор новой литературы в виде электронных слайд-презентаций или изображение обложек книг с аннотациями) [4].

Переход к дистанционным формам работы стал серьезной проверкой для многих. Но благодаря современным технологиям работа на «удаленке» не стала препятствием для сотрудников библиотеки. Наряду с информационным обеспечением пользователей университета, проводится огромная работа в части продвижения вуза в международных рейтингах.

Поддерживается через сайт научные журналы и репозиторий, анализируем публикационную активность авторов, таким образом, сохраняя и продвигая в мировое научное пространство наследие университета. Культурно-просветительскую деятельность сотрудники библиотеки осуществляют путем популяризации книги и чтения, через организацию традиционных и виртуальных выставок, комплексных мероприятий и экскурсий по библиотеке.

Использованная литература:

1. Вузовская библиотека в образовательной среде учебного заведения [Электронный ресурс]. URL: <http://www.listeducation.ru/liwer-163.html> (дата обращения: 16.31.2025).
2. Гендина Н. И. Изменение функций библиотек в эпоху социокультурных трансформаций: социальные риски и проблема выбора ориентиров // Библиотековедение. – 2018. – Т. 67. – № 3. – С. 257-261.
3. Каптерев А. И. Приоритетные направления и задачи цифровой трансформации библиотек // Библиотековедение. - 2023. - Том 72, № 2. - С. 116-130.
4. Монтай С., Мусаева С.Т. Университет кітапханасы және оның білім беру кеңістігіндегі ролі// Труды XXVI-ой Республиканской научной конференции ЮКУ им. М.Ауэзова. – Шымкент: ЮКУ им. М. Ауэзова, 2023. – Т.6. – 30-31 наурыз. - С. 238-240.

SI ТӨСЕНІШІНДЕГІ САМАРИЙМЕН БЕЛСЕНДІРІЛГЕН ЦЕРИЙ ОКСИДІ ЖҰҚА ҚАБЫҚШАЛАРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

¹ Шалқар О., ²Карейва А., ³Катбаева М.Т., ⁴Мүтәлі К.Ж., ^{5*}Пазылбек С.А.

¹ PhD докторант, Вильнюс университеті, Вильнюс, Литва

² Академик, профессор, Вильнюс университеті, Вильнюс, Литва

³ Аға оқытушы, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан

⁴ Зертхана меңгерушісі, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан

⁵ PhD., доцент, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0000-0039-7341>, e-mail: olzhas323@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0007-9141-2375> e-mail: aivaras.kareiva@chg.vu.lt

³<https://orcid.org/0000-0001-5687-4346>, e-mail: praktika-2013-14@mail.ru

⁴<https://orcid.org/0009-0006-8585-1825>, e-mail: mutalikupi@gmail.com

⁵<https://orcid.org/0000-0002-2318-9155>, e-mail: sapargali.pa@gmail.com

Аңдатпа. SDC ұнтақтары мен жұқа қабықшаларды дайындау әдістері, сондай-ақ алынған үлгілерді талдау әдістері сипатталған. Жану синтезі әдісі бірлескен тұндыру мен золь-гельмен салыстырғанда жақсы нәтижелер көрсетті. Химиялық әдістің жану процесі кезінде нитраттар мен қышқылдардың булануы үшін термиялық өңдеу қолданылады. Барлық ұнтақтар 200-ден 1000 °C градусқа дейін кальциленген және самарийдың кристалдық құрылымы жоғары температурада қоспаланған церимен дами бастайды. Si төсенішіндегі жұқа қабықшалардың қалыңдығы жоғарылаған сайын кристаллитінің орташа мөлшері артады. АҚМ нәтижелері жұқа қабықшалардың бетінің кедір-бұдырлығының орташа мәндері қалыңдығының жоғарылауымен жоғарылайтынын көрсетеді.

Кілт сөздер: Si төсеніші, церий оксиді, самариймен легирлеу, отын элементі, жұқа қабықшалар.

Кіріспе

Уильям Роберт Гроув жанармай элементінің өнертапқышы болып саналады [1]. Оның өнертабысы қышқылмен өңделген және керамикалық ыдыспен бөлінген екі электродтан тұрды. Көптеген жылдар бойы отын элементері технологиясын зерттеп, жетілдіргеннен кейін, ол Фрэнсис Томас Бэконның сутегі-оттегі отын элементін жасау нәтижесінде коммерциялық қолдануды таба алды [2]. Ол отын элементері технологиясын дамытуда маңызды рөл атқарды. Мысал ретінде екінші дүниежүзілік соғыс кезінде сүңгуір қайықтарда қолдануға болатын отын элементін жасалды. Кейінірек оның өнертабыстары ғарыш аппараттары мен спутниктерде қолданылды [1,2].

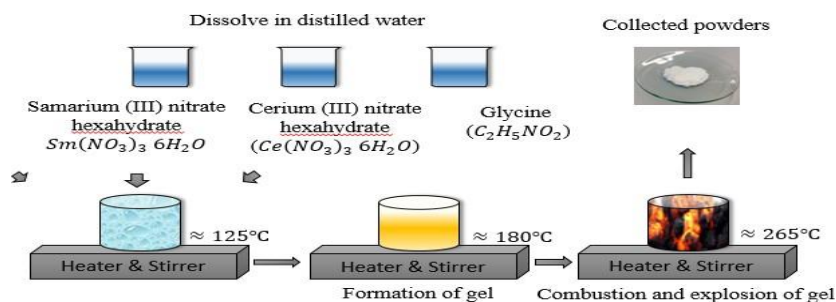
Отын элементтері қолданылатын электролиттік материалдардың түріне қарай бөлінеді. Бұл жіктеу жұмыс температурасындағы айырмашылықтарды, электрохимиялық реакцияларды, қажетті отынды және т. б. [3,4].

Ішкі жану қозғалтқыштарының әртүрлі түрлері сияқты жанармай элементтерінің қолайлы түрін таңдау оның қолданылуына байланысты жоғары және төмен температуралы отын элементтері болып бөлінеді. Төмен температуралы отын элементтері үшін салыстырмалы түрде таза сутегі отын ретінде пайдаланылады. Бұл көбінесе бастапқы отынды (мысалы, табиғи газды) таза сутекке айналдыру үшін отынды қайта өңдеу қажет дегенді білдіреді. Бұл процесс қосымша энергияны тұтынады және арнайы жабдықты қажет етеді. Жоғары температуралы отын элементтері бұл қосымша процедураны қажет етпейді, өйткені олар жоғары температурада отынның "ішкі компоненттерін түрлендіруді" жүзеге асыра алады. Бұл сутегі өндірісіне инвестиция салудың мағынасыз екенін білдіреді [1,2,5].

Нәтижелер және талқылау

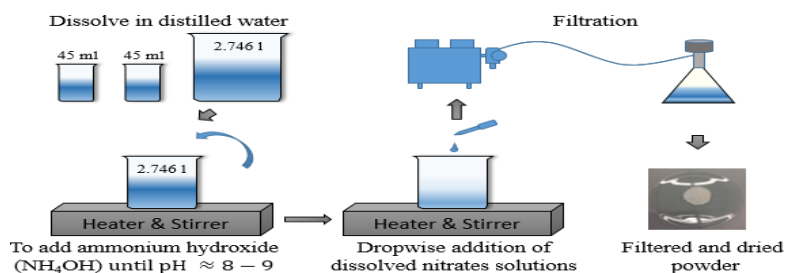
Деректерді талдау үшін "D8 Discover" рентгендік дифрактометрі (Bruker AXS, Германия, 2013) қолданылды. Рентгендік өлшеулер генератордың кернеуі мен тогы 40 кВ және 40 мА болған кезде жүргізілді. Өлшеу деректерін өңдеу және түсіндіру үшін EVA Search-Match дерекқоры пайдаланылды [6-8]. Электролиттің жұқа қабықшаларын алу бу фазасының электронды-сәулелі физикалық тұндыру (EB - PVD) әдісімен жасалды. Si төсенішіндегі жұқа қабықшаларға талдау NT-206 атомды-күштік микроскопы көмегімен жүзеге асырылды. Арнайы бағдарламалық жасақтаманы қолдана отырып беттің қасиеттерін, яғни орташа кедір-бұдырлығы, орташа квадраттық кедір-бұдырлығы, сызықтың эксценсіні, сызықтың ассиметриясын сипаттауға болады.

Жану синтезі (CB) әдісімен 26% самариймен белсендірілген церий оксиді (SDC) керамикалық ұнтақтарын алу үшін катиондар ретінде жану кезінде церий және самарий нитраттарының гексагидраттары, ал отын ретінде глицин нитраты пайдаланылды (1 - сурет). Церий нитраты гексагидраты бар ерітінді қыздырылып, шамамен 15 минут араластырылды. Содан кейін бірінші колбаға 15 минуттық кідіріспен самарий нитраты гексагидраты мен глицин ерітінділері қосылды және церий нитраты гексагидраты ерітіндісімен бірдей процедуралар қайталанды. Ерітіндінің гельге айналуы шамамен 200°C температурада болды. Ұнтақтар 270 °C температурада гелдің жарылуы нәтижесінде алынған соңғы өнім ретінде алынды [9-11].

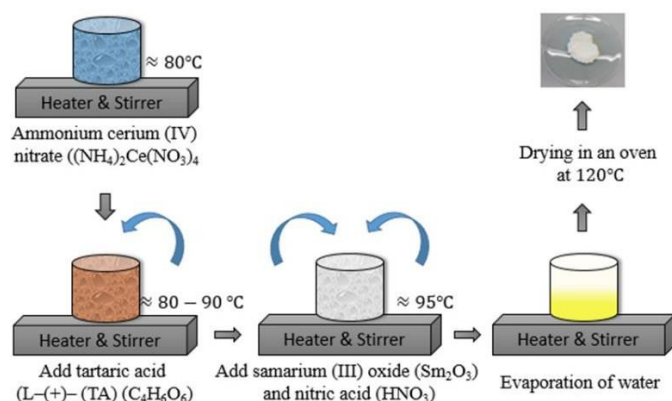
Сурет-1. Жану кезіндегі глицин нитраты синтезінің технологиялық схемасы

Бірлескен тұндыру синтезі (СР) процесінде бастапқы прекурсорлар ретінде қымыздық қышқылы ($C_2H_2O_4$, $\geq 99,0\%$) және аммоний гидроксиді (NH_4OH , 25%), ал церий ($Ce(NO_3)_3 \cdot 6H_2O$, 99%) (NH_4OH , 25%), самарий ($Sm(NO_3)_3 \cdot 6H_2O$, $99,9\%$) $99,9\%$ гексагидраты нитраттар таңдалды (2-сурет). Нитраттар сұйылту қиын және нитраттармен салыстырғанда әлдеқайда көп суды қажет ететін оксал қышқылының прекурсорларынан айырмашылығы, бірнеше мл суда тезірек және оңай ериді. Қышқыл ерітіндісінің рН қатынасы еріген ерітіндіге аммиак гидроксидін қосу арқылы реттелді және ол 8-9 аралығында болуы керек. рН-ны ерітіндіге қажетті қатынасқа жеткізгеннен кейін нитрат ерітінділері тамшыларға қосылды. Ерітінді вакуумдық машинаның көмегімен сүзіліп, соңғы өнім ретінде тұнба алынды. Соңында тұнба кептірілді [12-14].

Сурет-2. Бірлескен тұндыру синтезінің технологиялық схемасы

Золь-гель синтезі (SG) кезінде аммоний мен церий нитраты суда $80^\circ C$ температурада еріген. рН қатынасын бақылау үшін ерітіндіге шарап қышқылын және самарий оксиді мен азот қышқылын қосылды. Процесс барысында қоспасы үнемі араластырылып, қыздырылды. $100^\circ C$ температурада ерітінді әртүрлі түсті гельге айналды (3- сурет) [15-18].

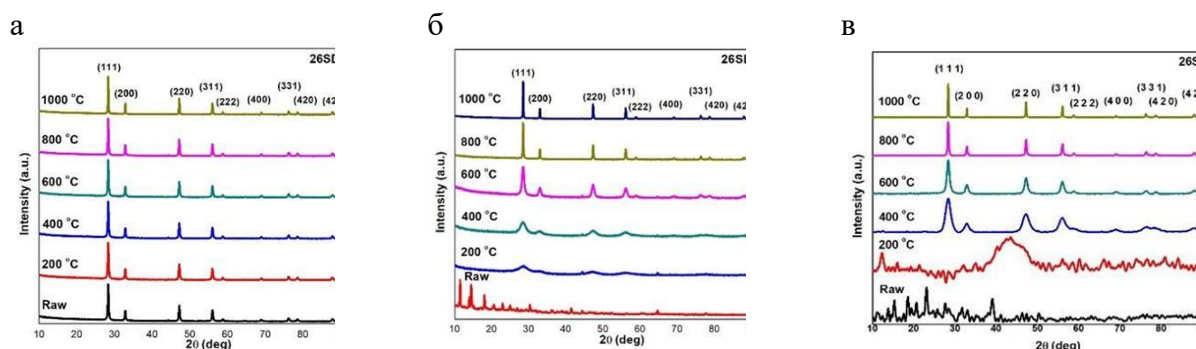

Сурет-3. Золь-гель синтезінің технологиялық схемасы

СВ синтезінің рентгенография нәтижелері басқа әдістермен салыстырғанда керемет болды, өйткені күтілетін нәтижелер алынды. Төмен температурада бір фазалы құрылым қалыптаса бастайды. Жылу әсерінен процедура кезінде нитраттар мен қышқылдың барлық

іздері буланып кетті. Көріп отырғаныңыздай, барлық 10 шың бар (111), (200), (220), (311), (400), (331), (422) және (511), олар кристаллографиялық бағдарларға сәйкес есептелген (4а-сурет).

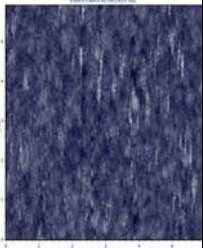
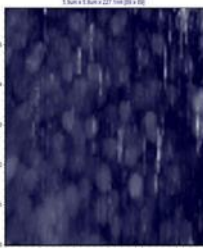
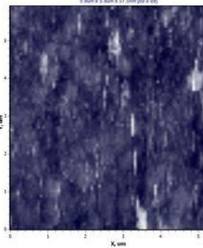
СР химиялық жолымен жасалған және әртүрлі температурада күйдірілген ұнтақтардың XRD үлгісі 4б-суретте бейнеленген. Қымыздық қышқылы әлі де шикізатта бар екенін 200°C және 400°C температурада көруге болады. Сондай-ақ кристалдық құрылым аралық 600 мен 800°C температурада қалыптаса бастайды. Шикізаттың XRD талдауына келетін болсақ, шыңдардың сол жаққа қарай жылжитынын және оларды ажырату мүмкін еместігін анық байқауға болады. Мұны қымыздық қышқылының болуымен ақтауға болады. СР-де процесс кезінде қыздыру болмайды, сондықтан ол әлі де төмен температурада болады. Сонымен қатар, химиялық процесс кезінде нитраттар мен қышқылдарды сүзу және араластыру жүргізілсе де, қолданылатын материалдардың бастапқы қасиеттері бірдей сақталуы мүмкін.

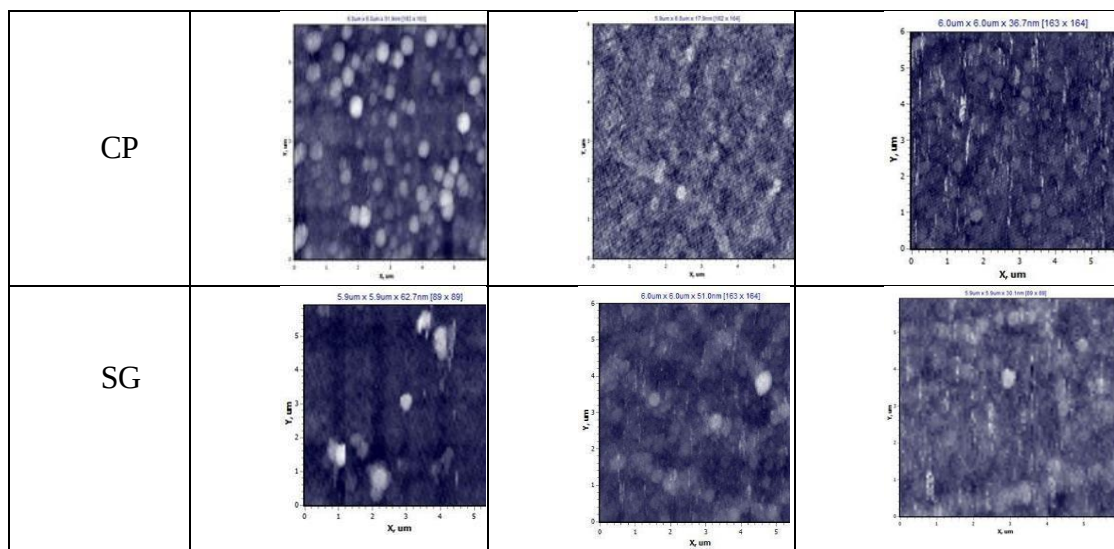

Сурет- 4. СВ (а), СР (б) және SG (в) синтезделген әртүрлі температурада қыздырылған SDC ұнтақтарының рентгенографиясы

SG әдісімен синтезделген, әртүрлі температурада кальциленген SDC-нің рентгенографиясы 4в-суретте келтірілген. Көріп отырғанымыздай, СР синтезіне ұқсас, ол қыздырылмаған кезде шыңдар ажыратылмайды және сол жаққа ығысады. Температура 200°C болғанда шыңдар 10-нан 100 градусқа дейінгі барлық диапазонда болады. Алайда, бұл шыңдарды ажырату мүмкін емес. 400 °C - ден бастап кристаллит құрылымы дами бастайды. Дегенмен, тек 800 °C температурада оны толық кристаллит құрылымы бар деп санауға болады.

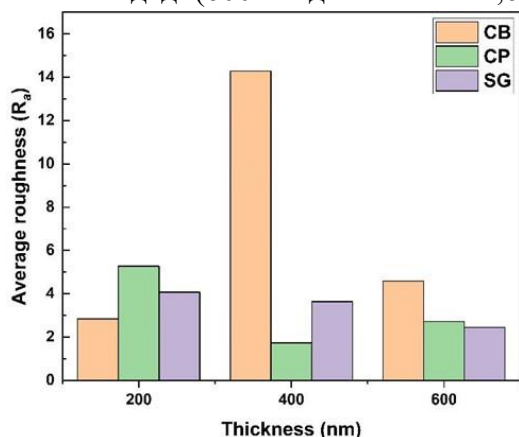
Si төсеніштеріне тұндырылған үш түрлі синтез арқылы дайындалған жұқа қабықшаларын алу бу фазасының электронды-сәулелі физикалық тұндыру (EB - PVD) әдісімен жүзеге асты. Si төсенішіндегі жұқа қабықшаларға талдау NT-206 атомды-күштік микроскопы көмегімен жүзеге асырылды (5-сурет). Арнайы бағдарламалық жасақтаманы қолдана отырып беттің қасиеттерін, яғни орташа кедір-бұдырлығы, орташа квадраттық кедір-бұдырлығы, сызықтың эксценсін, сызықтың ассиметриясын сипаттауға болады.

Қалыңдық/ Синтез	200 nm	400 nm	600 nm
СВ			

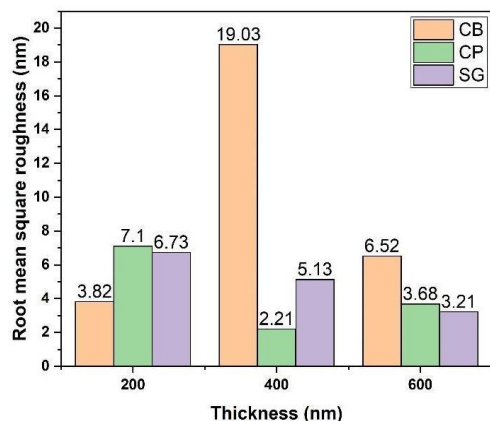
Сурет- 5. Si төсенішіндегі жұқа қабықшалардың АҚМ 2D суреттері

Si төсенішіндегі шөгінді SDC жұқа қабықшаның қалыңдығына орташа кедір-бұдырлық тәуелділігі 6-суретте келтірілген. Байқағанымыздай, басқа жұқа қабықшалардың орташа кедір-бұдырлығымен салыстырғанда орташа кедір-бұдырлық азырақ. Ең аса айырмашылық-барлық синтездердің орташа кедір-бұдырлығы әртүрлі. SG жұқа қабықшасының орташа кедір-бұдырлығы 2,44 нм-ге дейін аздап төмендеді. CB келетін болсақ, жұқа қабықшасының орташа кедір-бұдырлығы біріншіден күрт өсті және күрт тез төмендеді (600 нм-де шамамен 4,60 нм болды).

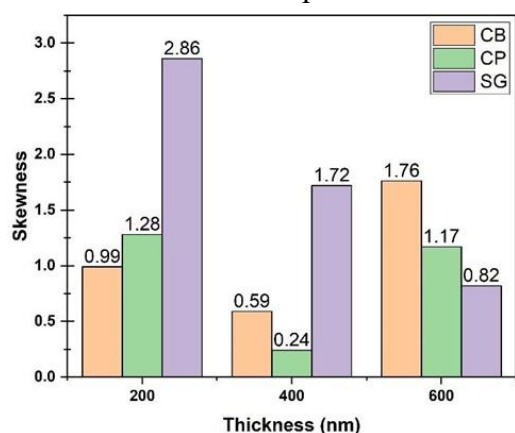
Сурет- 6. Si төсенішіндегі қабықша қалыңдығына орташа кедір-бұдырлықтың тәуелділігі

Орташа квадраттық кедір-бұдырлығы беттің орташа кедір-бұдырлығына ұқсас, бірақ мұнда мәндер квадратқа тең. 7- суреттен көріп отырғанымыздай, барлық мәндер орташа кедір-бұдырлыққа жақын. Алайда, орташа квадраттық кедір-бұдырлық ойыстар мен шыңдарға орташа кедір-бұдырлыққа қарағанда сезімталдығы жоғары болып табылады.

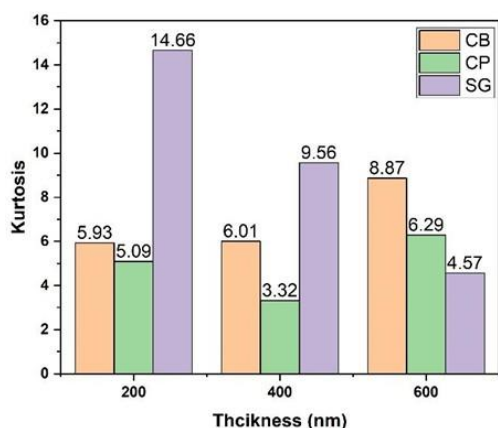

Сурет- 7. Si төсенішіндегі қабықша қалыңдығына орташа квадраттық кедір-бұдырлықтың тәуелділігі

Si төсенішіндегі қабықша қалыңдығының ассиметрияға функциясы ретінде 8 суретте көрсетілген. Si төсенішіндегі жұқа қабықшалардың қисаюы тек оң қисықтыққа ие екендігі айқын көрінеді. Бұл жалпы үлестірімнің оң жаққа қисайғанын білдіреді. Тек оң қисаюы бар беттің негізінен шыңдары мен беткейлері бар деп есептеледі.

Сурет- 8. Si төсенішіндегі қабықша қалыңдығына ассиметрияның тәуелділігі
Эксцесстің Si төсенішіндегі жұқа қабықшалардың қалыңдығының функциясы ретінде 9-Суретте көрсетілген. Ең жоғары мән 200 нм SG жұқа қабықшасы үшін 14,66 болды және оның ең өткір шыңы бар деп айтуға болады. Қалған нәтижелерден барлық жұқа қабықшалардың салыстырмалы түрде жоғары эксцесс мәндері бар және олардың барлығының өте өткір шыңдары мен ойыстары бар екенін түсіндіруге болады.

Сурет- 8. Si төсенішіндегі қабықша қалыңдығына эксцесстің тәуелділігі

Қорытынды

Қолданылатын үш химиялық синтездің ішінде СВ синтезі бірлескен тұндыру мен золь-гельмен салыстырғанда жақсы нәтижелер көрсетті. Химиялық әдістің жану процесі кезінде нитраттар мен қышқылдардың булануы үшін термиялық өңдеу қолданылады. Барлық ұнтақтар 200-ден 1000°C градусқа дейін кальциленген және самарийдың кристалдық құрылымы жоғары температурада қоспаланған церимен дами бастайды. Сондықтан басқа прекурсорлық бөлшектердің болуын азайту үшін барлық ұнтақтар 1000°C температурада күйдірілді. Si төсенішіндегі жұқа қабықшалардың мәндері теориялық мәннен жоғары болды. Si төсенішіндегі жұқа қабықшалардың қалыңдығы жоғарылаған сайын кристаллитінің орташа мөлшері артады. АҚМ нәтижелері жұқа қабықшалардың бетінің кедір-бұдырлығының орташа мәндері қалыңдығының жоғарылауымен жоғарылайтынын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. P. Boldrin and N. P. Brandon, "Progress and outlook for solid oxide fuel cells for transportation applications," *Nat. Catal.*, vol. 2, no. 7, pp. 571–577, 2019, doi: 10.1038/s41929-019-0310-y.
2. U. F. Akpan and G. E. Akpan, "The contribution of energy consumption to climate change: A Feasible policy Direction," *Int. J. Energy Econ. Policy*, vol. 2, no. 1, pp. 21–33, 2012.
3. J. M. Andújar and F. Segura, "Fuel cells: History and updating. A walk along two centuries," *Renew. Sustain. Energy Rev.*, vol. 13, no. 9, pp. 2309–2322, 2009, doi: 10.1016/j.rser.2009.03.015.
4. A. Choudhury, H. Chandra, and A. Arora, "Application of solid oxide fuel cell technology for power generation - A review," *Renew. Sustain. Energy Rev.*, vol. 20, pp. 430–442, 2013, doi: 10.1016/j.rser.2012.11.031.
5. U. Lucia, "Overview on fuel cells," *Renew. Sustain. Energy Rev.*, vol. 30, pp. 164–169, 2014, doi: 10.1016/j.rser.2013.09.025.
6. L. Giorgi, "Fuel Cells: Technologies and Applications," *Open Fuel Cells J.*, vol. 6, no. 1, pp. 0–0, 2013, doi: 10.2174/1875932720130719001.
7. O. Z. Sharaf and M. F. Orhan, "An overview of fuel cell technology: Fundamentals and applications," *Renew. Sustain. Energy Rev.*, vol. 32, pp. 810–853, 2014, doi: 10.1016/j.rser.2014.01.012.
8. A. L. Dicks and D. A. J. Rand, *Fuel Cell Systems Explained*. 2018.
9. Fuel Cell Today, D. Carter, and J. Wing, "The Fuel Cell Industry Review 2013," pp. 1–50, 2013.
10. P. Grimes, "Historical pathways for fuel cells. The new electric century," *Proc. Annu. Batter. Conf. Appl. Adv.*, vol. 2000-Janua, no. December, pp. 41–45, 2000, doi: 10.1109/BCAA.2000.838369.
11. X. Jiang, M. Han, and S. Peng, "Manufacturing processes of solid oxide fuel cell components," *Key Eng. Mater.*, vol. 336-338 I, pp. 498–501, 2007, doi: 10.4028/www.scientific.net/KEM.336-338.498.
12. S. P. S. Badwal, S. Giddey, C. Munnings, and A. Kulkarni, "Review of progress in high temperature solid oxide fuel cells," *J. Aust. Ceram. Soc.*, vol. 50, no. 1, pp. 23–37, 2014.
13. M. Sriubas, K. Pamakštys, and G. Laukaitis, "Investigation of microstructure and electrical properties of Sm doped ceria thin films," *Solid State Ionics*, vol. 302, pp. 165–172, 2017, doi: 10.1016/j.ssi.2016.11.007.
14. D. Virbukas, M. Sriubas, and G. Laukaitis, "Structural and electrical study of samarium doped cerium oxide thin films prepared by e-beam evaporation," *Solid State Ionics*, vol. 271, pp. 98–102, 2015, doi: 10.1016/j.ssi.2014.09.036.
15. B. V. S. Bagotsky, "SOLID-OXIDE FUEL CELLS," pp. 135–160, 2009.

16. B. Timurkutluk, C. Timurkutluk, M. D. Mat, and Y. Kaplan, "A review on cell/stack designs for high performance solid oxide fuel cells," *Renew. Sustain. Energy Rev.*, vol. 56, pp. 1101–1121, 2016, doi: 10.1016/j.rser.2015.12.034.
17. K. Kendall, *Introduction to SOFCs*, 2nd ed., no. 1. Elsevier Ltd., 2016.
18. J. W. Fergus, "Electrolytes for solid oxide fuel cells," *J. Power Sources*, vol. 162, no. 1, pp. 30–40, 2006, doi: 10.1016/j.jpowsour.2006.06.062.

УПОТРЕБЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АНГЛИЦИЗМОВ В ТЕКСТАХ ТАДЖИКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ДОКУМЕНТОВ

Орипова С.Н.

Alfraganus University, Ташкент, Узбекистан

E-mail: sarvinozoripova54@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-9000-0682>

Аннотация: Статья посвящена изучению использования английских заимствований в таджикских официально-деловых текстах. В ней также рассматриваются процессы адаптации англицизмов в языках-реципиентах. В статье подчеркивается важность баланса между заимствованием интернациональной лексики и защитой языковой идентичности.

Ключевые слова. Английский язык, таджикский язык, официально-деловая деятельность, заимствования, языковая идентичность, языковые контакты.

Abstract: This article is dedicated to study the use of English borrowings in Tajik official-business texts. It also examines the processes of adaptation of anglicisms in recipient languages. The article emphasizes the importance of balancing the borrowing of international vocabulary with the protection of linguistic identity.

Keywords. English language, Tajik language, official business, loanwords, linguistic identity, language contacts.

Заимствования играют большую роль в историческом изменении языков, в первую очередь в пополнении словарного запаса. Такое языковое явление содействует усилению социальных, культурных, политических и экономических связей народов мира и их языков. В связи с этим необходимость исследования фактов, заимствованных лексических единиц, содержащихся в словарном составе языков, давно осознана в языкознании и никогда не теряла своей актуальности.

По мнению А.А. Реформатского, «нет ни одного языка на земле, в котором словарный состав ограничивался бы только своими исконными словами. В каждом языке имеются и слова заимствованные, иноязычные. В разных языках и в разные периоды их развития процент этих «не своих» слов бывает различным» [2, с. 139].

В результате языковых контактов таджикского языка с другими языками мира, многие заимствованные лексические элементы стали употребляться в текстах современных официально-деловых документов. Среди них англицизмы играют значительную роль, которые служат обогащению словарного состава таджикского языка.

Англицизмы – это заимствованные слова или устойчивые выражения английского происхождения, употребляющиеся в иноязычных текстах с сохранением своей первоначальной формы или же согласно закономерностям заимствующего языка [3, С.6].

Вопросы изучения англицизмов отражаются в научных работах изветных ученых как, С.Абдулфайзов [1], Х.Джураев [3], А.Худайкулов [4] и др.

Исследования показывают, что англицизмы нашли свое место в деловой лексике, способствуя изменениям в языке. Языки могут принимать и передавать элементы других языков, выступая посредниками в цепочках заимствований. Иноязычные элементы классифицируются по наличию промежуточных этапов заимствования между языком-

источником и принимающим языком. Прямые элементы включают переход из одного языка в другой без использования языков-посредников. Опосредованные элементы включают дополнительные этапы заимствования между источником и рецептором.

Следует отметить, многие англицизмы проникали в таджикский через русский язык. А после независимости многие англицизмы стали проникать непосредственно. Об этом свидетельствуют письменные источники, т.е., тексты официально-деловых деловых документов.

В данной статье мы рассмотрим влияние английского языка на таджикскую деловую лексику, а также проанализируем основные аспекты этого процесса. На фоне глобализации и внедрения новых технологий влияние английского языка на таджикскую деловую лексику все больше проявляется.

Тексты Национальной Стратегии Таджикистана на 2030 год, содержит многочисленных англицизмов, как: интернет [англ. internet], депозит [англ. deposit], гендер [англ. gender], лизинг [англ. leasing], телекоммуникация [англ. telecommunication], диверсификация [англ. diversification], технопарк [англ. techno park], стартап [англ. Start-up] и др.

Англицизмы «интернет», «коммуникация» и «телекоммуникация» являются технические термины которые не имеют эквиваленты в таджикском языке. Поэтому они проникли в таджикский язык напрямую. Например, «Дар бахши телекоммуникатсия: - ташаккули сиёсати дастрасии арзон ва боэътимод ба шабакаи интернет ва хизматрасониҳои телекоммуникатсионӣ, ки метавонад дар раванди хизматрасонии ҷамъиятӣ ва идоракунии самарабахш нақши муҳимро бозад».

«Барои ноилшавӣ ба он ҳадафҳои зерини стратегии рушд барои 15 соли оянда муайян шудаанд: 1) таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ; 2) аз бунбасти коммуникатсионӣ баромада, ба кишвари транзитӣ табдил ёфтан». [5, С.8].

Также, экономические термины депозит, гендер, лизинг, технопарк, стартап и другие англицизмы не имеют свои эквиваленты в таджикском языке. Например, «Дар самти ташаккули маданияти соҳибкорӣ инноватсионӣ: - рушди низомӣ дастгирии иттилоотӣ ва машваратӣ соҳибкорӣ инноватсионӣ; - навосзии инфрасохтори инноватсионӣ (технопаркҳо, технополисҳо), бунёди инфрасохторе, ки барои пайдо шудани стартапҳо мусоидат мекунад; - тарғиб намудани бартариятҳо ва мантиқи рушди инноватсионӣ» [5, С.59].

«Бахши бонкию қарзӣ. Дар давраи татбиқи СМР-2015 ҳаҷми депозитҳои бонкии ҷалбшуда ва қарзҳои бонкӣ 1,8 маротиба ва дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ 2 маротиба афзоиш ёфтанд» [5, С.11].

«Рушди ширкатҳои лизингӣ ва суғуртавӣ ба назар мерасад, теъдоди ломбардҳо ва иттиҳодҳои қарзӣ зиёд шуданд» [5, С.11].

Однако, надо отметить некоторые англицизмы имеют эквиваленты в таджикском языке. Например, англицизм «диверсификация» можно заменить словом «гуногунсозӣ», а слово «гендер» на «ҷинси».

“Дар самти таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ: - диверсификатсияи манбаъҳои истеҳсолкунандаи нерӯ, ...” [С.8].

“-диверсификатсияи муҳоҷирати берунаи меҳнатӣ, аз ҷумла бо назардошти омили гендерӣ ва тақими танзими давлатии раванди бозгашти муҳоҷирон;” [5, С.11].

Кроме того, научные исследования показывают, что при заимствовании английских слов наблюдается адаптация под фонетические и морфологические нормы таджикского языка. Например, слово «диверсификация» может звучать как «диверсификатсия», а «телекоммуникация» как «телекоммуникатсион». Корни, окончания и произношение, как правило, адаптируются для лучшего восприятия носителями языка. В некоторых случаях к заимствованным словам добавляются окончания, характерные для местных языков, что позволяет интегрировать их в существующую грамматическую систему.

Если заимствованные слова нередко сохраняют свои оригинальные значения, иногда они приобретают новые оттенки в зависимости от контекста.

В тексте Национальной Стратегии Таджикистана на 2030 год часто употребляется англицизм «инвестиция»: «Сарчашмаи муҳими рушди барномавии рушди кишвар дастгирии инвестисионии шарикони рушд, сарчашмаи муҳими дигар маблағҳои таъкилотҳои гуногунҷабҳа ва мусоидати техникӣ аз ҷониби онҳо оид ба масъалаҳои таҳия ва амалӣ намудани ислохотҳо, ки дар Стратегия нишон дода шудаанд, ба ҳисоб меравад» [5, С.25].

На основе англицизма “инвестиция” образуется несколько слов и обозначают разные значения: инвестициони, инвестмент и др.

Например, слово «investment» может не только означать финансовые вложения, но и использоваться в контексте «инвестиции в человеческий капитал», что может подразумевать образовательные программы. Разница в значении: Заимствованные термины могут приобретать специфический смысл в контексте узбекской и таджикской культуры. Например, «start-up» в англоговорящих странах подразумевает не только новую компанию, но и инновационные подходы к ведению бизнеса.

Чрезмерное использование заимствований может привести к утрате языковой идентичности и самобытности языков-реципиентов. Смешение локальной и англоязычной терминологии порождает опасения о возможной «размытости» языка. Это может вызывать протестные настроения среди лингвистов и культурных деятелей, стремящихся сохранить чистоту языка.

Таким образом, влияние английского языка на деловую лексику таджикского языка является сложным и многогранным процессом, требующим гибкого подхода к его изучению и регулированию.

Использованная литература:

1. Абдулфайзов, С. (2018). ЗАИМСТВОВАННЫЕ АНГЛИЙСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ. Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, (1), 40-45.
2. Введение в языковедение: Учебник для вузов/А. А. Реформатский; Под ред. В. А. Виноградова. — 5-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.
3. Джураев, Х. (2017). РОЛЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ СРЕДИ ЗАИМСТВОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА. Вестник Педагогического университета, (4 (71)), 85-87.
4. Худайкулов А.Э. Английские заимствования в деловых документах русского и узбекского языков (истоки и современное состояние): Автореф. дисс. ... доктора философии по. филол. наук. – Ташкент, 2020. – 55 с.
5. <https://mmk.tj/file/стратегияи-миллии-рушди-чумхурии-тоҷикистон-барои-давраи-то-соли-2030pdf-2> //Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (минбаъд - СМР-2030)
6. <https://ravshanfikr.tj/lu-atnoma-o.raw?task=download&fid=151>.

ТЕХНОЛОГИИ ВИРТУАЛИЗАЦИИ: ТЕОРИЯ, ВИДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Мұсабекова Б.С.

магистр образования,
университет имени Ж.А. Ташенева, Шымкент/Казакстан
musabekovab98@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>

Нұрболсын Т.

Студент группы ИЭФ-23-9р,
университет имени Ж.А. Ташенева, Шымкент/Казакстан
nurbolsyn.timur@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы технологий виртуализации, их ключевые принципы и архитектура. Приведена классификация видов виртуализации, включая серверную, сетевую, хранилищ данных и виртуализацию рабочих столов. Особое внимание уделено преимуществам и недостаткам виртуализации, а также перспективам ее развития в современных ИТ-инфраструктурах. Рассматриваются роли гипервизоров и облачных технологий в управлении виртуальными средами. Статья предназначена для студентов, ИТ-специалистов и всех, кто интересуется современными методами оптимизации вычислительных ресурсов.

Ключевые слова: виртуализация, гипервизор, серверная виртуализация, сетевая виртуализация, облачные технологии, виртуальные машины, ИТ-инфраструктура, ресурсоэффективность, безопасность, масштабируемость.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of virtualization technologies, their key principles, and architecture. It provides a classification of virtualization types, including server, network, storage, and desktop virtualization. Special attention is given to the advantages and disadvantages of virtualization, as well as its prospects for development in modern IT infrastructures. The role of hypervisors and cloud technologies in managing virtual environments is also discussed. This article is intended for students, IT professionals, and anyone interested in modern methods of optimizing computing resources.

Виртуализация — это технология, позволяющая создавать виртуальные версии аппаратных или программных ресурсов, таких как серверы, хранилища данных, операционные системы или сетевые устройства. Она позволяет одному физическому устройству выполнять функции нескольких логических (виртуальных) систем, повышая эффективность и гибкость ИТ-инфраструктур. Теоретические основы виртуализации появились еще в 1960-х годах, когда IBM разработала системы разделения времени, позволяющие нескольким процессам выполняться одновременно на одном мэйнфрейме. Сегодня виртуализация широко используется в облачных вычислениях, центрах обработки данных и корпоративных ИТ-решениях.

В основе виртуализации лежит абстрагирование вычислительных ресурсов от физического оборудования, что создает виртуальную среду, в которой могут независимо работать несколько операционных систем или приложений. Основными принципами виртуализации являются абстракция ресурсов, изоляция и динамическое распределение вычислительных мощностей. Архитектура виртуализации включает три ключевых уровня: физический уровень, гипервизор и виртуальные машины. Гипервизор, являясь центральным элементом системы, управляет виртуальными машинами и их доступом к аппаратным ресурсам. Различают два типа гипервизоров: Type 1 (bare-metal), который работает напрямую с оборудованием, и Type 2 (hosted), функционирующий внутри существующей операционной системы.

Существует несколько видов виртуализации, каждая из которых решает определенные задачи. Серверная виртуализация позволяет запускать несколько

виртуальных серверов на одном физическом сервере, что снижает затраты на оборудование и повышает эффективность использования ресурсов. Сетевая виртуализация объединяет несколько физических сетей в единую программно-определяемую сеть (SDN), улучшая управление трафиком и безопасность. Виртуализация хранилищ данных позволяет объединить несколько физических устройств хранения в единую виртуальную систему, упрощая управление данными и повышая их доступность. Виртуализация рабочих столов (VDI) обеспечивает удаленный доступ к централизованной виртуальной среде, что повышает гибкость и уровень безопасности организаций.

Преимущества виртуализации многочисленны. Она значительно сокращает затраты на ИТ-инфраструктуру за счет оптимизации использования оборудования и снижения энергопотребления. Виртуализация повышает уровень безопасности, изолируя виртуальные машины друг от друга и предотвращая распространение вредоносного ПО. Она также улучшает масштабируемость, позволяя компаниям быстро перераспределять ресурсы по мере необходимости. Кроме того, централизованное управление виртуальными средами упрощает администрирование ИТ-систем. Однако существуют и определенные трудности. Первоначальные инвестиции в виртуальную инфраструктуру могут быть значительными, а производительность виртуальных машин иногда уступает физическим серверам. Управление сложными виртуальными средами требует специализированных знаний, что делает экспертизу в области виртуализации важным навыком для ИТ-специалистов.

Несмотря на эти вызовы, виртуализация остается ключевым элементом современных ИТ-стратегий. Интеграция технологий виртуализации с искусственным интеллектом, автоматизированными системами управления и облачными вычислениями повысит их эффективность и адаптивность. Будущее виртуализации связано с разработкой более интеллектуальных систем управления ресурсами и расширенной автоматизацией, что сделает ИТ-среды еще более динамичными и устойчивыми. По мере того как организации продолжают внедрять цифровые технологии, виртуализация будет играть все более важную роль в оптимизации вычислительных ресурсов и повышении операционной эффективности.

Использованная литература:

- Таненбаум Э. Современные операционные системы. – М.: Питер, 2021.
1. Розенблюм М., Гарфинкл А. Виртуализация: современные технологии. – М.: ДМК Пресс, 2019.
 2. Stallings W. Operating Systems: Internals and Design Principles. – Pearson, 2021.
 3. Smith J.E., Nair R. Virtual Machines: Versatile Platforms for Systems and Processes. – Morgan Kaufmann, 2020.
 4. Mell P., Grance T. The NIST Definition of Cloud Computing. – National Institute of Standards and Technology, 2011.
 5. Goldberg R.P. Architecture of Virtual Machines // Proceedings of the IEEE, 1974.
 6. Кузнецов М.А., Семенов А.И. Технологии виртуализации в облачных вычислениях. – СПб.: БХВ-Петербург, 2020.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БҰЛТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Сматұлла Т.Б.

техника ғылымдарының магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
smatulla.t@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>

Хамзина А. М.

"Манап Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі" МКҚК -
арнайы пән оқытушысы
Altosha.33@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0859-3560>

Боранбай З.Б

ИЭФ-22-13к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
ziadaboranbai@gmail.com

Аңдатпа. Білім беруде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың өзектілігі олар тек жекелеген педагогикалық міндеттерді шешу құралы ғана болып қоймай, сонымен қатар мүлдем жаңа оқыту мүмкіндіктерін ұсынып, білім алушылардың өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етіп, дидактика мен әдістеменің дамуын ынталандырып, білім берудің жаңа формаларын жасауға мүмкіндік беретіндігінде. Компьютерлік құралдардың дамуы және олардың білім беру үдерісіне енгізілуі білім алушылар мен оқытушыларға жаңа мүмкіндіктер ұсынып, оқытудың жаңа әдістерін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Кілт сөздер: Windows Azure, Гибридті бұлт, Microsoft Office, қоғамдық бұлт, SaaS, Windows Server

Abstract. The relevance of using new information technologies in education lies in the fact that they not only serve as a tool for solving individual pedagogical tasks but also offer completely new learning opportunities, contribute to the development of students' independent learning skills, stimulate the advancement of didactics and methodology, and facilitate the creation of new forms of education. The development of computer tools and their integration into the educational process provide students and teachers with new opportunities and allow for the implementation of innovative teaching methods.

Қазіргі заманда білім беру саласындағы ақпараттық технологиялар қоғамның жүйелі дамуының қажетті шарты болып табылады. Білім беруді ақпараттандыру және оқыту технологияларын жетілдіру – білім берудің көптеген жаңа даму бағыттарының ішінде маңызды орын алады. Компьютерлік құралдардың дамуы мен олардың білім беру үдерісіне енгізілуі білім алушылар мен оқытушыларға жаңа мүмкіндіктер беріп, білім берудің жаңа тәсілдерін жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады.

Мақаланың негізгі мақсаттары:

«Бұлттық» технологиялар туралы негізгі ақпаратты, олардың түрлері мен қолдану салаларын зерттеу;

Білім беру саласында «бұлттық» технологияларды қолдану;

Microsoft компаниясының білім беру мекемелері үшін ұсынатын бұлттық өнімдерін қарастыру.

Қоғамдық бұлт (public cloud) – кең аудиторияға еркін пайдалануға арналған инфрақұрылым. Қоғамдық бұлттың иесі, басқарушысы және пайдаланушысы коммерциялық, ғылыми немесе мемлекеттік ұйымдар (немесе олардың кез келген комбинациясы) болуы мүмкін.

Гибридті бұлт (hybrid cloud) – жеке және қоғамдық бұлттарды біріктіретін екі немесе одан да көп бұлттық инфрақұрылымдардың үйлесімі.

Көптеген шетелдік білім беру мекемелері бұлттық технологияларды пайдалануға көшті. АҚШ-та жоғары оқу орындарында бұлттық технологияларды белсенді қолдану байқалады. Мысалы, Хофстра университеті (Hofstra University) Google Apps ұсынған бұлттық сервистерді пайдаланады.

Еуропалық университеттер де бұл үрдістен қалыс қалмауда. Литвадағы Каунас Технологиялық Университеті соңғы бес жыл ішінде Microsoft Live@edu бұлттық сервистерін қолданып келеді.

Қазіргі уақытта бұлттық технологиялар ТМД елдерінің білім беру жүйесінде енді ғана енгізіле бастады, бірақ кейбір оқу орындары бұл технологияларды белсенді түрде қолдануда. Мысалы, Мәскеу Қаржы-Құқық Университеті Office 365 технологиясына көшті. Microsoft деректері бойынша Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті мен РУДН де Office 365 жүйесін енгізген.

Барлық бұлттық модельдерді және олардың шетелдік елдер мен ТМД елдеріндегі қолдану тәжірибесін талдай келе, біз білім беру мекемелерінің көбінесе «Бағдарламалық қамтамасыз ету қызмет ретінде» (SaaS) моделін пайдаланатынын анықтадық.

Бұл жинақ Microsoft Office платформасына негізделген әртүрлі бағдарламалар мен қызметтерге, электрондық поштаға, байланыс пен құжаттарды басқару функцияларына қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Microsoft Office 365 білім беру мекемелеріне бұлттық қызметтердің барлық мүмкіндіктерін пайдалануға, студенттер мен оқытушылардың өнімділігін арттыруға, сондай-ақ уақыт пен қаражатты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Windows Azure – Microsoft компаниясының тағы бір бұлттық сервисі, оны да білім беру процесінде қолдануға болады. Windows Azure – Windows Server операциялық жүйесінің бұлттық аналогы. Бірақ егер Windows Server жергілікті серверлерге орнатылып, сатып алынатын болса, Windows Azure платформасы Microsoft деректер орталықтарында (ЦОД) орналастырылған және қашықтан қосылып, қолданбаларды әзірлеу мен орындау платформасы ретінде қолданылады.

«Windows Azure in education» платформасы арқылы оқытушылар білім беру процесіне ең инновациялық және қарқынды дамып келе жатқан технологиялардың бірін енгізе алады, оны теориялық та, практикалық бөлімде де қолдануға болады.

Бұлттық технологиялар – оқу процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілі болып табылады және дәстүрлі әдістерге балама ұсынады. Олар жеке оқытуға, бірлескен оқытушылыққа және интерактивті сабақтарға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Наиболее распространённые облачные технологии — http://smartsourcing.ru/blogs/poleznye_tehnologii_i_produkty/1756
2. Наиболее известные облачные сервисы — <http://compconfig.ru/internet/oblachnye-hranilischa-dannyh.html>
3. Плюсы и минусы облачных технологий- <http://megapredmet.ru/1-75949.html>
4. Абдулина, Э. М. Облачные технологии в образовании / Э. М. Абдулина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 52 (290). — С. 7-9. — URL: <https://moluch.ru/archive>
5. Алтухова И.А., Кузенкова Ю.М. ОБЛАЧНЫЕ СЕРВИСЫ И ТЕХНОЛОГИИ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2024. – № 5. – С. 19-24;
6. Абдулина Э. М. Облачные технологии в образовании. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. -2019. - № 52 (290). — С. 7-9.
7. Гаврилов Л. П. Инновационные технологии в образовании: учебник для бакалавров. -М. : Издательство Юрайт, 2019. -372 с.
8. Иванов Е.Д., Костенко И.Е. К вопросу о применении облачных технологий в учебном процессе / 2021. - С. 249-253.

9. Николас К. Что готовит революция облачных технологий. - М.: Фербер, 2020. - 147
10. Леонов, В. Google Docs, Windows Live и другие облачные технологии. - М.: Издательство "Эксмо" ООО, 2022. - 304 с.

INTERNATIONALISMS AS RESULT OF ENGLISH-UZBEK LANGUAGE CONTACTS

Khudaykulov Abdulla Eshkuvatovich

Termez State Univeristy

ORCID: [0000-0001-6746-916X](https://orcid.org/0000-0001-6746-916X)

Abstract: Today in the globalization world all languages interrelate with others, in the result of which they borrow elements of other languages. Borrowing is as one of the most productive ways of enriching vocabulary. They come in the result of language contact, which is the social and linguistic phenomenon by which users of different languages interact with one another, leading to a transfer of linguistic features.

In the results of language contacts of English and Uzbek languages many English words, phrases, even suffixes were borrowed and is being borrowed. Most of them are international words. In other words they denote same meaning in several languages. The given work is dedicated to study the of international words of English origin, their etymology and assimilation, their role in the development of English-Uzbek language contacts.

Key words: language contacts, borrowings, international words, assimilation.

Entrance of borrowed elements to the vocabulary of a certain language depends upon the history of recipient language, being conditioned by direct linguistic contacts and political, economic, diplomatic and cultural ties between nations. In linguistics and scientific literature the terms “borrowed words” and “loan-words” are used as synonyms.

Today in the globalization world all languages interrelate with others, in the result of which they can influence to the pronunciation, vocabulary, writing and other aspects of the contacting languages. Uzbek language also was under the influence of Arabic, Persian, Russian and other languages during its historical development. Thousands of words were borrowed from those languages, and borrowing became as one of the most productive ways of enriching vocabulary.

The latest researches deeper study borrowings and divide them into following groups: exotic words, barbarisms, internationalisms, foreign inclusions, calques.

Among other types of borrowings of English origin internationalisms or international words play an important role in the development of English-Uzbek language contacts.

Language contact is the social and linguistic phenomenon by which users of different languages (or different dialects of the same language) interact with one another, leading to a transfer of linguistic features. Contact may occur between languages, which are genetically related or unrelated, speakers may have similar or vastly different social structures, and patterns of multilingualism may also vary greatly.

The development of the contacts between nations and the dominance of English language in the globalization era caused to borrowing of some lexical units into Uzbek. The penetration history of English borrowings into Uzbek dates back to the end of XIX century and the beginning of the XX century. We propose the following three main periods of penetration of English borrowings:

1. Before the Great October revolution;
2. Soviet period;
3. Independence period.

But there is no monographic research, which is dedicated to study the history of English borrowings in Uzbek.

The English borrowings partially touched in the works of following Uzbek scholars: M.Mirzaev [7], R.Doniyorov [2], E.M.Davlyatova [1,12] and others. Most of them included English borrowings in the group of Russian-international words and their researches prove that the English words came into Uzbek through Russian.

In linguistics, an internationalism or international word is a loanword that occurs in several languages (that is, translingually) with the same or at least similar meaning and etymology.

During the first period of English borrowings penetration only a few words came to Uzbek through Russian, most of which were exotic words: *миля* [Engl. mile], *фут* [Engl. foot], *митинг* [Engl. meeting], *вокзал* [Engl. Vauxhall], *доллар* [Engl. dollar], *тоннель* [Engl. tunnel] and others.

During the Soviet period hundreds of English borrowings came into Uzbek through the Russian: *джут* [Engl. jute], *трактор* [Engl. tractor], *спорт* [Engl. sport], *теннис* [Engl. tennis], *бизнес* [Engl. business], *фирма* [Engl. firm] and many other international words.

At the end of XX century, especially, after the proclamation of Independence in Uzbekistan, many international words of English origin directly entered into Uzbek vocabulary in the result of language contacts. For example, *дилер* [Engl. dealer], *бизнес маркази* [Engl. Business center], *брокер* [Engl. broker]; *бартер* [Engl. barter], *демпинг* [Engl. dumping], *дефолт* [Engl. default], *лизинг* [Engl. leasing], *холдинг* [Engl. holding], *форвардер* [Engl. forwarder] and many others.

In the first decade of the XXIst century many anglicisms have appeared in the vocabulary of the Uzbek language. Analysis of official business documents shows that the number of Anglicisms related to the spheres of economics, science and technology is greater than in other areas. Many economic terms of English origin *хеджирлаш* [Engl. Hedging], *ассисмент* [Engl. assessment], *онлайн* [Engl. online], *офлайн* [Engl. offline], *вайфай* [Engl. Wi-fi] and many others penetrated into the Uzbek language in the beginning of the XXIst century [4,5,9,10].

«Масофадан ўқитиш усуллари асосидаги такрорий курсларда тингловчиларнинг ассисмент топшириқлари (жорий назорат) онлайн шаклида ташкиллаштирилади» [15].

Most of them are international words or “internationalisms”. Internationalisms are lexemes that function in many languages and are similar in external form (taking into account phonetic and graphic correspondences) and meaning. For example: Uzb. *ассисмент*/ Engl. *Assessment*.

“International words” are words that have been borrowed from one language and are used across multiple languages with similar meanings. These words often originate from dominant or widely influential languages, such as English, and spread due to globalization, technology, science, trade, and cultural influence.

The layer of international vocabulary of English origin is one of the most voluminous. The English language influences the development of world culture, since the processes occurring in the language cannot be separated from the main trends in the life of the nation. The globalization of the English language contributes to the spread of moral values of English speaking countries [8,9,10,11,13].

The study of international words existing in the vocabulary of Russian and Uzbek languages, actually important to understand their modern conditions. Together with the synchronic studies of borrowings, diachronic studies dedicated to their etymology and dynamic are also important, in order to possess full imagination about borrowings.

According to the etymological principle (the possibility or impossibility of accurately establishing the time and source of borrowing, on the one hand, and the area of the word in the vocabulary of modern languages, on the other hand), all borrowed words belong to two groups: actually foreign borrowings and international vocabulary” [5].

Borrowings of English origin came to Uzbek in the result of English-Uzbek language contacts. The term “language contact” was forwarded first by U.Weinreich [14] and other

scientists have developed it. The studies carried out on language contacts permit to set the traces of a certain word.

In the given work, we look through some international words, which came from English into Uzbek directly or through other languages, which penetrated in the result of language contacts.

Borrowing as means of replenishing the vocabulary of present-day Uzbek is of much greater importance and is comparatively active only in the field of scientific terminology and social-political terminology as many terms are often made up of borrowed morphemes, mostly morphemes from classical languages.

In the result of language contacts the quantity of English borrowings, especially, international lexicon raising day by day. The growing influx of internationalisms of English origin is activating purists who are trying to free their native language from the dominance of foreign elements. In its turn, national languages have to struggle for the purity of the language, and find equivalents in their the inner sources.

List of used literature:

1. Давлятова Э.М. Лексические заимствования из западноевропейских языков в современном узбекском языке (на материале периодики) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. №10 (225). Филология. Искусствоведения. Вып.52. С.34-37.

2. Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1967.

3. Добродомов И.Г. Заимствование // Лингвистический энциклопедический словарь / под общ.ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов.энциклопедия, 1990. – С. 158–159.

4. Крысин, Л. П. Русское слово, своё и чужое. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 883 с.

5. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с.

6. Лобковская Л.П. Интернационализмы как прецедентные имена // Казанская наука. Казань: Изд-во Казанский Издательский Дом, 2013. № 5. С. 114-117.

7. Мирзаев М. Советско-интернациональные слова в узбекской периодической прессе (1945-1950). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук – Ташкент, 1951

8. Мишурная, Ю. В. (2021). ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ АНГЛО-ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ. In ПЕРЕВОД. ЯЗЫК. КУЛЬТУРА (pp. 107-111).

9. ХУДАЙКУЛОВ, А. Э. (2019). Названия единиц измерения английского происхождения в текстах русских и узбекских письменных памятников: дюйм, фут. Иностранные языки в Узбекистане, (5), 112-122.

10. Худайкулов, А. Э. (2020). АНГЛИЦИЗМЫ С СУФФИКСОМ-ИНГ В ТЕКСТАХ УЗБЕКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ДОКУМЕНТОВ. Актуальные научные исследования в современном мире, (10-6), 75-78.

11. Филатова, М. И. (2015). АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК ИСТОЧНИК ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМОВ. ББК 74 584. 26 Т30, 371.

12. Davlyatova E.M. (2019). Borrowing as a Result of Cross-Cultural Interaction. GIS Business, 14(3), 1-4. <https://doi.org/10.26643/gis.v14i3.1271>

13. David Roy Andrews «The how and why of some borrowings from English in third-wave émigré Russian». PhD dissert.– Michigan 1988, 153p.

14. einreich, Uriel. Languages in Contact: Findings and Problems. The Hague: Mouton and Co., 1964 – 149 pp.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27.02.2017 йилдаги 103-сон “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва

W

уларнинг малакасини ошириш курслари тўғрисидаги Низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қарори

СПОРТТАҒИ ДАМУШЫ ТҮЛҒАНЫҢ ТӘРБИЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН РӨЛІ

Маханбетова А.Қ

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым магистрі, оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ
makhanbetova198@mail.ru, 8-707-522-16-35

Аңдатпа. Бұл мақалада тәрбиелеу процестері мен спортшының болашағы талқыланады, ұлттық мәдени сауықтырудың бағыттылығы мен теориялық негізіне басты назар аударылды.

Кілт сөздер: Ұлттық сауықтыру, тәрбиелеу процесі, спортшы, Спорттық қозғалыс.

Аннотация. В данной статье обсуждаются процессы воспитания и перспективы спортсмена, основное внимание уделяется направленности и теоретической основе национального культурного оздоровления.

Ключевые слова: Национальный оздоровительный, воспитательный процесс, спортсмен, спортивное движение.

Abstract. This article discusses the processes of education and the prospects of an athlete, focusing on the orientation and theoretical basis of national cultural recovery.

Key words: National health, educational process, athlete, sports movement.

Тәрбиелеу процесі түрлі құралдармен атқарылады, олар адамгершілік ағарту адамгершілік тәрбие жинақтауды ұйымдастыру және адамгершілік ынталандыру болып табылады. Тәрбиелік, сауықтыру және білім беру міндеттерінің бірлігі болып табылады.

Жас спортшы үшін мұғалімнің, жаттықтырушының беделі мен маңыздылығы басты орында тұрады. Бастауыш сынып оқушысы үшін жаттықтырушының сөзі әке – шешесі де тіпті әжесі де өзгерте алмайтын заң. Бұл кезеңде оқушыларда үлкен қоғамдық белсенділік пайда болады, олар өзі немесе отбасы үшін емес, ұжым үшін көп нәрсе жасай алады. Қатарларымен қарым – қатынаста кең пейілділік, талқылау барысында тік мінезділік, көмекке әзірлік байқалады, көңіл – күйі әдетте қуанышты болады, оқыту психиканы дамытудың негізгі факторы болып табылады.

Жекелеген психикалық процестерді дамыту жас спортшыны оқытудың бүкіл бастапқы сатысы бойында жүргізіледі. Педагогикалық ықпал үшін оқыту және тәрбиенің бірінші жылында жеткіліксіз үйлесім біршама албырттық және бағыттың айқын болмауы тән.

Жаңадан бастаушы спортшылар өздері үшін маңызы бар, олардың көңіл – күй мазасыздануларына байланысты нысандарды және көзге тез шалынатын түсінікті және ыңғайлы белгілерді тез қабылдайды. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтап, талаптарды қолайлы ортада қалыптастырып, қойылған міндетті жаттықтырушы үшін де маңызды болатындай ету қажет. Осы кезеңде жас спортшылардың есінде қалатындай үлкен жаттығулар кешені ендіріледі.

Бұл жаста механикалық есте сақтау қабілеті дамиды деп топшыланады. Балалар әңгімелерге қарағанда көрсетілген жаттығуларды тез есте сақтай алады. Көптеген жаттықтырушылар бұл сатыда көрнекі құралдар мен бейнелеп көрсетуге ден қоятыны анық. Алайда жаттығуды үйренуге тапсырма берместен бұрын оны көрсетумен қатар оның қандай ұстанымға құрылғанын және аталған бірізділік неліктен таңдалып алынғанын., т.б. есте тұру қажет. Бұл жастағылардың адамгершілік ережелері мен дене

жаттығуларының мағынасыз есте ұстауы тиімді емес. Материалды ойға сіңіргенде ол жақсы сақталады да, тез жаңғыратыны анық.

Балалардың зейіні таңдау сипатында болады және олар үшін өте маңыздылығына қарай бағытталатыны. Олардың зейінін бір нысанда ұстап тұру өте қиынға соғады. Тәжірибелі жаттықтырушылар тәрбиеленушілерінің зейіні қашан төмендейтінін біледі, және сол кезде ол оқушылардың зейінін басқа нысанға аудара алады. Осы мақсатта оң көңіл – күй тудыру және оны күшейтуге бағытталған жаттығулардың кең шеңбері пайда болады.

Бұл жастағы балалардың зейін көлемі үлкен деп айтуға келмес. Бұл табиғи нәрсе, жас спортшы екі мектептің яғни білім беру мен спорттық бағдарламалар бойынша оқиды. Көптеген жаңа және қиын ақпараттарды қабылдап соған зейін аударуға тура келеді. Оқушы біртіндеп зейінін қажетті және сырты тартымды заттарға аударып, соны тұрақты сақтауға үйренеді. Зейінді тудырып, оны қалыптастыру және оны бағыттай білу – алғашқы оқу жылы мен жас спортшы тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың алғашқы сатысында ойлауды дамыту процесі нақты бақыланады. Ойлау негізінен нақты болып қалғанмен танымдық нысандар саны мен олардың арасындағы қарым – қатынас біршама ұлғаяды. Сондай – ақ салыстыру процесі дамытылады. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттері туралы талқылау негізінде негізінен көрнекілік бейнелеу мен сипаттау жатыр.

Мұнда ойлауды дамытудың екі сатысы байқалады. Біріншісі – алғашқы оқыту сатысында барлық өтілген жаттығуларды талдау арқылы көрнекілік - әрекетті жоспарлы түрде жүргізілген жағдайда, яғни жас спортшылар бұл жағдайда ақиқат заттарға немесе олардың тікелей баламасына сүйенеді. Екінші сатысы – абстрактілеу мен жалпылау қабілеттерін игеруде байқалады, дене жаттығуларымен екі – үш жыл жүйелі түрде айналысқан соң ғана басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктерге ие, яғни біреуінде мидың аталған қызметі тез дамыса, келесісінде – баяу дамитыны.

Жалпы білім беретін және спорттық мектептерде жас спортшының елестету тәрізді маңызды психикалық қабілетін жақсартуға көмектеседі. Жас спортшыны алдын ала даярлау сатысында елестетуі өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері ақиқат нысанды жақын сипаттайды, оларда бөлшектері аз, тұрақтылық көп, өзгерісі аз, өзара байланыс әрекет пен өзгерісті көрсетпейді. Бұл нысандардың жуық шамадағы жағдайын олардың сипаттарын толық көрсетпейтінін, бірақ сол заңдылықтар бойынша жұмыс атқаратынын бейнелеп, анықтай білуді қалыптастыру бағытында дамитын бейнелеуге (өнімді елестету) міндетті. Туындаған елестетулер ақиқат бейнелерді жасай алады. Бұл жаста спорттық дайындық сатылары мен Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызы зор шығармашылық елестетуді дамыту үшін алғышарттар пайда болады. Шығармашылық қабілеттің жоғары деңгейде дамуы спорттық жетілдіруде тәрбиеленуші үшін де, тәрбиеші – үшін де, жаттықтырушы үшін де құнды қызмет екені мәлім. Шығармашылық елестету жас спортшылардың жеке ойлап тапқандарымен байланысты тапсырмаларды орындауда қалыптасады (барлық жаттығулар, ойындар, айла – шарғылар, т.б.), Бұндай шығармашылық ойындарда дамушы тұлғаның сезімі, яғни оның ақиқат нәрселерге деген көңіл күйі мен көзқарасы айқын көрінеді.

Оқу – жаттықтыру сабақтарынан да басқа психикалық процестер тәрізді балалар көңіл күйінің жалпы ойын өзгертеді. Жас спортшы біртіндеп мектептегі, спорт секцияларындағы үйлеріндегі бірқатар мінез – құлық ережелерін өзгертеді. Осы ережелерді орындау барысында бала өз ісіне қанағаттану сезімін басынан өткереді, ал оны жаттықтырушысы мақтап, ары қарай жігерлендіру арқылы, қуанта алады. Ережені бұзу кейде жаттықтырушы тарапынан көңілінен шықпауы мүмкін деп, қорқақтауды туындатады. Жас спортшыларда жауапкершілікті алдыңғы орынға қою осылай қалыптасады. Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдерді қалыптастырудың маңызы басты орында тұр. Төменгі сынып оқушыларында көңіл күй тұрақсыз тез өзгеріп отырады. Жақын адамыңның немесе ересек адамның қате әрекетіне деген түсінбеушілігі,

ұнатуы немесе немқұрайлы қарауы, яғни көңіл күй реакцияларының көрінуі үшін мазасыздануға жол беріп қояды. Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік сапалары мен сатыларының маңыздылығы мен мықтылығы, сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың ерік – жігері әлсіз және тұрақсыздықта кезінде, барлық педагогикалық құралдарды соны жетілдіруге бағыттап, олардың зейіндерін салып, мұқият болуға, қабылдаған шешімін дер кезінде орындауға, бастаған ісін соңына дейін жеткізуге дағдыландыру қажет. Мұнда жаттықтырушының орны оның дайындығы мен осы жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтарын білуінің маңызы басты орында. Дене жаттығулары сабақтарында жас спортшының, ерік-жігері бекиді, яғни жаңа білімді іскерлік пен дағдыны меңгеру үшін ерік – жігер күші талап етіледі, ол спорт дайындығының алғашқы сатыларында түрі мен мазмұны жағынан әр түрлі, жасына сәйкес спорттық жаттықтыру құралдарымен және әдістерімен қалыптастыратыны анық. Жасөспірімдік кезең – бұл өзіндік қалыптасу кезеңі. Жасөспірім өзінің бойында кейбір қарапайым міндеттерді дербес шешу үшін күшінің барын байқап, оның бойында өзін ересектер санатына қосу қажеттігі туралы талап туындайды. Алайда ересек және дербес талқылау орта есеппен 12-13 жастан басталатынын үлкен жасөспірімдік жасқа ғана тән екенін ескеру қажет.

Жасөспірімнің өзінің жеке тұлғасы туралы өз пікіріне сай орын алуы талабы мен (көбінесе асыра бағалау) оның мінез – құлқына, оқуына, жаттықтыруына деген көзқарасында әсер етеді.

Сонымен қатар оқудағы, спорттағы табыстары өзіндік қалыптасу құралы ретінде қолданылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық сатысындағы жас спортшылармен жұмыс барысындағыға қарағанда басқа педагогикалық құралдар талап етіледі. Жасөспірімнің әсіресе, жыныстық жетілудің алғашқы кезеңіндегі жасы (оны екінші жыныстық белгілерінің даму деңгейі бойынша дәл анықтауға болады) педагогикалық ықпалдар үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан өткеретін барлық толқыныстары мен қиындықтарына отбасының, мектеп пен жаттықтырушы тарапынан өте сезімталдық пен байсалды көзқарасты талап етеді. Жасөспірім өзін тұлға ретінде танып, мойындатуға құмар келеді. Бұл кезеңде жас спортшыға өз бетінше ширату жаттығуларын жасауға рұқсат етіп, оны алдын ала даярлық топтарына басшылық жасау мен жарыстарды ұйымдастырып және өткізуге және қатыстыруға тарту қажет. Жасөспірімдердегі танымдық қызығушылықтары сан түрлі болып келеді. Мысалы, заманауи әуеннен классикалық әуендерге дейін спортпен шұғылданудан өлең жазуға дейін, т.б. Бұл әрине, жоғары дәрежелі спортшыны қалыптастыру үшін де, жеке тұлғаны жан – жақты дамыту үшін де қолайлы жағдайлар тудырады. Жасөспірім қоршаған өмірді түсіну үшін көп біліп, өз білімін толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойға тоқудың пайдасы көп екенін түсінеді, бірақ оқу әрекетінде әлі де механикалық есте сақтау жиі пайдаланылады. Бұл жаста есті ұсақ – түйек заттармен артық жүктемелеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің зейіні үшін негізгі ақпараттарды сіңіруге кедергі келтіреді, ал ес жыныстық жетілудің алғашқы кезеңінде біршама төмендейді. Жасөспірім бір әрекет түрінен екінші түрге тез өтеді, бұл көптүрлілік оған өте ұнайды, бірақ алғашқы даярлық сатысындағы жас спортшылардағыдай жиі болғанын қаламайды. Бұдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең ден қойылып айналысып қалғанының барлығын ұмыт қалдыратыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі.- Алматы: Рауан, 2017ж.
2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2019ж.
3. Байтамбалинова Ж.Б. Оптимизация физической подготовки дзюдоисток, Алматы: КазАСТ.- 2016.- С. 60

СОВРЕМЕННЫЕ КРЕАТИВНЫЕ ФОРМАТЫ В ОБСЛУЖИВАНИИ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ ВУЗОВСКИХ БИБЛИОТЕК

Тастыбаева Р.К. магистр, аға оқытушы

<https://orcid.org/0009-0004-2271-8766>

Шымкент қ., Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет

tastybaevar@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада электронды байланыстың белсенді дамуы, ғылыми және әлеуметтік-мәдени коммуникациялар жүйесіндегі түбегейлі өзгерістер жағдайында пайдаланушылардың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында кітапханалық-ақпараттық қызмет көрсету процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың теориялық және ғылыми-ұйымдастырушылық негіздерінің дамуы қарастырылады. Кітапханалар да осы процестердің әсерінен маңызды өзгерістерге ұшырауда, негізінен олардың цифрлық тіршілігі өзекті бола түсуде, бұл қазіргі адамның қажеттілігі.

Кілт сөздері: университет кітапханасы, цифрландыру, пайдаланушы, автоматтандыру, жасанды интеллект

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы разработки теоретических и научно-организационных основ применения информационно-коммуникационных технологий в процессе библиотечно-информационного обслуживания с целью удовлетворения информационных потребностей пользователей в условиях активного развития электронной коммуникации, кардинальных изменений в системе научной и социокультурной коммуникации. Библиотеки также претерпевают важные изменения под влиянием этих процессов, в основном актуализируется их цифровое существование, что является потребностью современного человека.

Ключевые слова: вузовская библиотека, цифровизация, пользователь, автоматизация, искусственный интеллект.

Abstract: The article considers the issues of developing theoretical and scientific-organizational foundations for the use of information and communication technologies in the process of library and information services in order to meet the information needs of users in the context of the active development of electronic communication, fundamental changes in the system of scientific and socio-cultural communication. Libraries also undergo important changes under the influence of these processes, mainly their digital existence is actualized, which is the need of a modern person

Key words: university library, digitalization, user, automation, artificial intelligence

Университет кітапханаларын пайдаланушыларға қызмет көрсетудің заманауи әдістері әр түрлі және инновациялық болып келеді. Технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында кітапханалар цифрлық ресурстарды белсенді түрде біріктіре бастайды, бұл ақпаратқа қол жеткізуді едәуір жеңілдетеді. Онлайн-каталогтар, электрондық кітаптар мен дерекқорлар студенттер мен оқытушылар үшін үйреншікті құралға айналуға. Кітапханаларда ақпаратты сақтау және оны тұтынушыға жеткізу үшін қолданылатын технологиялар айтарлықтай жаңғыртылуда. Ең алдымен, бұл кітапханалардың қызмет көрсету функциясына және оны жүзеге асыру үшін бұлтты технологияларды пайдалануға қатысты. Әлемдік кітапханалар бірнеше жылдан бері бұлтты есептеу әдістерін өз қызметінің тәжірибесіне енгізіп келеді, бұл олардың қызметтерін тиімдірек, сенімді, қауіпсіз және экономикалық етуге мүмкіндік береді. Ақпараттық қоғамдағы өзгерістер университеттің Ғылыми кітапханасының жаңа пайдаланушыларының пайда болуына себеп болды, олар алдыңғылардан ойлау тәсілімен, жаңа ақпараттық қажеттіліктермен және оларды қанағаттандыру талаптарымен айтарлықтай ерекшеленеді. Осы бағыттағы ғылыми кітапханалардың табысты қызметі пайдаланушылардың ерекшеліктерін білумен

және олардың динамикасы мен әртүрлілігімен сипатталатын ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты. Қазіргі заманғы кітапхана жүйесі маңызды әлеуметтік мекеме, қоғамдық - коммуникативтік функцияны орындайтын ғылыми, мәдени, білім беру және ақпараттық инфрақұрылымның негізгі элементі болып табылады. Ақпараттық, ағартушылық және тәрбие қызметі саласындағы жоғары оқу орындары кітапханаларының инновациялық процестері әлемдік білім беру деңгейінде жаңа құндылық бағдарларын іздеуді қажет етеді, сонымен қатар дәстүрлі ағартушылық идеяларды енгізу отандық озық тәжірибені шығармашылықпен пысықтауға бағытталған.

Ж.А.Ташенев атындағы университеттің жоғары оқу орнының ғылыми кітапханасының мысалында практикалық жұмыста қолданылатын дәстүрлі және инновациялық технологияларды зерттейміз. Кітапхана университеттегі 56 бакалавриат және 12 магистратура білім беру бағдарламаларының білім алушыларын заманауи оқу басылымдарымен, сөздіктермен және анықтамалық, әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз етеді. Ғылыми зерттеулерді дамыту мақсатында кітапхана қоры монографиялармен, энциклопедиялармен, ғылыми конференция материалдарымен, дәстүрлі және электрондық тасымалдағыштағы статистикалық деректер басылымдарымен жинақталған. Студенттермен жұмыс жасауда болашақ мамандарды рухани дамытуға арналған көркем әдебиет пен өнер әдебиеті маңызды. Ақпараттық сауаттылықты, ақпараттық ресурстардағы бағдарлауды оқыту үшін кітапхана қызметкерлері пайдаланушылардың ақпараттық мәдениеті бойынша оқыту жүргізеді. Бірінші курс студенттеріне ерекше назар аударылады. Олар үшін оқу жылы ішінде кітапхана бойынша шолу экскурсиялары өткізіледі, олар практикалық дағдыларды, соның ішінде қажетті ақпаратты, кітаптарды табуды, электрондық каталогпен тақырыптық іздеуді, Анықтамалық-іздеу аппаратымен, толық мәтінді дереккөздерлермен жұмыс жасай білуді үйретеді.

Пайдаланушыларға ыңғайлы болу, оларға қызмет көрсетуді жеделдету үшін электрондық кітапхана қызметі енгізілген. Ол кітаптардың электрондық каталогына және аналитикаға, университет ғалымдары мақалаларының аналитикалық толық мәтінді дерекқорына; тіркелген пайдаланушылар үшін - университеттің оқу-әдістемелік басылымдарының электрондық нұсқаларына, толық мәтінді қазақстандық дереккөздерлерге, т.б. қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Пайдаланушылардың қажеттіліктеріне, жаңа қызмет түрлерінің пайда болуына сәйкес дамиды, өзгереді. Университеттің Ғылыми кітапханасының Web-сайты пайдаланушыларға Интернет арқылы ақпараттық қызмет көрсетеді (электрондық мекен-жайы: www.lib.tashenev.edu.kz). Онда кітаптар мен мақалалардың электронды каталогы, кітапханадан қол жетімді мәліметтер базасы орналасқан. Кітапхана сайтында Виртуалды анықтама қызметі, сайттың "ресурстар", "оқулықтар", "оқу құралдары", "мақалалар", "жаңа кітаптар" және тағы басқа қызмет көрсету ұяшықтары бар. Тұтынушылардың қанағаттануы үшін веб-сайттың сапасы үнемі жақсартылып, жаңартылып отырады. Бұл электронды оқулықтар, профессор-оқытушылар құрамының дәрістері, бейне-дәрістер, оқу-әдістемелік кешендер, курстық кейстер, электрондық оқу презентациялары, "Ташенев хабаршысы – Вестник Ташенева" журналының барлық нөмірлерінің электрондық нұсқалары, ПОҚ ғылыми конференцияларының материалдары, анықтамалық басылымдар, сондай-ақ журнал және газет мақалаларының тақырыптық таңдаулары. 2024-2025 оқу жылының басынан Ж.А.Ташенев университетінде білім алушыларға тәулік бойы қызмет көрсетуге арналған COWORKING-орталық ашылды.

Университеттің Ақпараттық білім беру орталығы (АБО) оқу процесін, тәрбие жұмысын және ғылыми-зерттеу қызметін қамтамасыз ету үшін оқу, әдістемелік, ғылыми әдебиеттердің жеткілікті қоры бар, ЖОО-ның жетекші құрылымдық бөлімшелерінің бірі болып табылады. АБО сервистік орталықтар жүйесі, электрондық оқу залдары кешені бар кең электронды кітапхана арқылы қызмет көрсетудің заманауи нысандарын пайдаланады.

Университетте "коворкинг-аймақ" ашылған, ол студенттерге өзін-өзі жүзеге асыруға және өздерінің рухани дамуында жаңа тәжірибелер алуға, сондай-ақ оқу процесінде білім сапасының деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Коворкинг және кітапхана –бұл "қарым-қатынас орны", "тыныш" және коммуникациялық аймақтардың тіркесімі, цифрлық нысанда ұсынылған ақпараттың кез келген түріне (оқу әдебиеті, кітаптар, мерзімді басылымдар, аудио, бейне-материалдар және т.б.) қол жеткізу; барлық ықтимал түрлер мен форматтағы ақпараттық ресурстарға жүгінген кезде жоғары білікті консультациялық көмек алу; интеллектуалды дамудың тірі адами қарым-қатынасы үшін кеңістік беру. Бұл қосымша мүмкіндік түрлі семинарлар, оқытушылармен мастер-класстар және барлық түрдегі тренингтер өткізу. "Коворкинг-аймақтарды" енгізу кітапхана кеңістігінің ашықтығын, қолжетімділігі мен жайлылығын арттыру мақсатында оқу залдарын студенттердің, оқытушылар мен қызметкерлердің сұраныстарына сәйкес реформалауды мақсат етеді.

Университет кітапханасы (ғылыми кітапхана) оқу процесін, ғылыми-зерттеу және тәрбие жұмысын әдебиеттермен және басқа да құжаттармен, сондай-ақ кәсіби қызметтің түрлі салаларындағы жетістіктер туралы ақпаратпен қамтамасыз етуге арналған. Университетте кітапхана қоры қалыптасады және білім беру процесін, ғылыми зерттеулерді, мәдени дамуды және өзін-өзі тәрбиелеу процесін қамтамасыз ету үшін ақпараттық ресурстардың максималды көлеміне жедел қол жетімділік ұсынылады. Сирек және құнды кітаптар жинағы, анықтамалық басылымдар қоры бар: энциклопедиялар, сөздіктер, білімнің әртүрлі салалары бойынша анықтамалықтар. Дәстүрлі оқу басылымдары электронды материалдарды толықтырады: оқу құралдары, зертханалық жұмыстар, оқытушылардың дәрістері, баяндамалар, студенттік жұмыстар, рефераттар, дипломдық жобалар. Соңғы жылдардағы үрдіс – университет тақырыбы бойынша қолжетімді білім беру және ғылыми электрондық ресурстар санының артуы.

Бұл орталықтың құрамдас бөлігі білім беру-ақпараттық орталығы (кітапхана) болды. Орталықта Интернетке 250 заманауи компьютер қосылған, онда оқуға қажетті бірнеше бағдарлама орнатылған. Сонымен қатар, студенттердің қарым-қатынас залы, демалыс аймағы, мүмкіндігі шектеулі студенттерге арналған компьютерлік бұрыштар бар. Университетте құрылатын ресурстар қолда бар ақпаратты-серверлерді, компьютерлерді, сканерлерді, принтерлерді өңдеуге және ұсынуға арналған заманауи жабдықтармен ақпараттық - білім беру орталығында жабдықталған жинақталады. Кітапхана залдары ғаламторға, соның ішінде Wi-Fi технологиялары арқылы әлемдік желілерге қол жеткізе алады. Кітапханада пайдаланушыларға қажетті материалдарды "жұмыс үстеліне" электронды жеткізу жүйесі жолға қойылып, студенттерді, магистранттарды, университет ПОҚ - . жаңа ресурстар туралы ағымдағы ақпараттандыру жүргізілуде.

Бүгінгі таңда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әсерінен дәстүрлі кітапхана қызметтері заманауи кітапханаға айналууда. Көптеген сандық кітапханалар технологияны қолданады жылдам іске асыруға мүмкіндік беретін штрих-кодтау кітапхана операциялары және уақытты үнемдеу. "Интернет" желісі арқылы бүкіл әлемде ақпарат қолжетімді болған жағдайда, қазіргі заманғы кітапханалар жаңа сын-тегеуріндерге ие болды, яғни ақпараттық ресурстарды құрылымдау және ұйымдастыру дағдылары барынша пайдаланылатын қызметтер мен қызметтерді құру үшін қайта бағдарлануы, шығармашылықпен ойлауы және жаңа технологияларды меңгеруі тиіс кітапханашылар.

Қазақстан Республикасының электрондық ресурстары дамуға ықпал ететін цифрлық инфрақұрылымның маңызды элементі экономика, білім беру және мемлекеттік басқару. Соңғы жылдары ел электронды Үкімет, онлайн білім беру және цифрлық қызметтер үшін платформалар құра отырып, инновациялық технологияларды белсенді енгізуде. "Электрондық үкімет" порталы (e-gov.kz) азаматтар мен бизнес үшін онлайн режимінде 800-ден астам мемлекеттік қызметке қол жеткізуді қамтамасыз ететін негізгі құралға айналды. Бұдан басқа, Қазақстан білім беру ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз ететін BilimLand және Kundelik сияқты жобаларды енгізе отырып, білім беру саласында

цифрлық экожүйені дамытады⁷ Қазақстан Республикасы кітапханаларының электрондық ресурстарының сипаттамасы қоғамды цифрландыру мен ақпараттандырудың қазіргі заманғы үрдістерін көрсетеді. Электрондық ресурстарға сандық каталогтар, электронды кітаптар, ғылыми мәліметтер базасы, мұрағат материалдары және мультимедиялық жинақтар кіреді. Олар студенттерді, зерттеушілерді және мамандарды қоса алғанда, пайдаланушылардың кең ауқымы үшін ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Қазақстан кітапханалары елдің жетекші мекемелерінің ресурстарын біріктіретін қазақстандық ұлттық электрондық кітапхана сияқты өз платформаларын белсенді дамытуда. Мәдени мұраны сақтауға ықпал ететін сирек және құнды басылымдарды цифрландыруға ерекше назар аударылады, "Республикалық ЖОО аралық электрондық кітапхана", "Қазақстан тарихы" (<http://e-history.kz/>), "Әділет", "Әдебиет порталы", "ҚР ҒА ғылыми кітапханасының электрондық кітапханасы". Электрондық ресурстар да халықаралық жүйелерге интеграцияланған, бұл қазақстандық пайдаланушыларға әлемдік ғылыми және білім беру материалдарына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жасанды интеллект және бұлттық қызметтер сияқты заманауи технологияларды енгізу осы ресурстардың ыңғайлылығы мен тиімділігін арттырады. Қазақстанның ЖОО кітапханаларында шетелдік электрондық ресурстар мен платформаларды интеграциялау елдің білім беру инфрақұрылымын дамытудағы маңызды қадам болып отыр. Жаһандану және цифрландыру жағдайында халықаралық дерекқорларға, ғылыми журналдарға және білім беру платформаларына қол жеткізу студенттер мен оқытушыларға әртүрлі білім салаларындағы соңғы жетістіктерден хабардар болуға мүмкіндік береді. Бұл білім беру сапасын арттыруға, зерттеу мүмкіндіктерін кеңейтуге және академиялық ұтқырлықты нығайтуға ықпал етеді. Жоғары оқу орындарының кітапханаларын пайдаланушыларға қызмет көрсетудегі заманауи трендтер әр түрлі және инновациялық болып келеді. Технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында кітапханалар цифрлық ресурстарды белсенді түрде біріктіре бастайды, бұл ақпаратқа қол жеткізуді едәуір жеңілдетеді. Интернеттегі каталогтар, электронды кітаптар мен мәліметтер базасы студенттер мен оқытушылар үшін таныс құралға айналууда. Негізгі бағыттардың бірі-қызметті жекелендіру. Кітапханалар өздерінің қажеттіліктері мен қалауларын талдау негізінде жеке ұсыныстар ұсына отырып, пайдаланушылардың қажеттіліктерін жақсырақ түсінуге тырысады. Оқу мен өзін-өзі тәрбиелеу үшін жайлы кеңістік құру да маңызды аспект болып табылады. Топтық жұмыс үшін ашық алаңдар мен оңаша оқу бұрыштары оқу процесін жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, ақпараттық сауаттылықты дамыту білім беру процесінің маңызды бөлігіне айналады. Кітапханалар пайдаланушыларды ақпаратты тиімді табуға және пайдалануға үйрете отырып, шеберлік сыныптары мен тренингтер ұйымдастырады. Қазіргі заманғы кітапхана қызметтері басқа оқу және ғылыми мекемелермен ынтымақтастыққа баса назар аударады, бұл ресурстарға қол жетімділікті кеңейтуге және тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді. Осылайша, жоғары оқу орындарының кітапханалары әлеуметтік жауапты қоғамды қалыптастыруда, түрлі бастамаларды белсенді қолдауда және өңірдегі мәдени және білім беру ортасының дамуына ықпал етуде шешуші рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Барышев Р. А., Цветочкина И. А., Касянчук Е. Н., Бабина О. И. Модернизация процесса обслуживания пользователей университетских библиотек // Научные и технические библиотеки. - 2022. - № 3. - С. 39–60.
2. Библиотечно-информационное обслуживание: учебник / Ю. Ф. Андреева, О. Ф. Бойкова, В. А. Бородина и др.; науч. ред. М. Я. Дворкина. – С.-Петербург: Профессия, 2016. – 240 с.

3. Герасименко А.Ю. Навигатор по цифровому пространству научных знаний Уральского региона: концепция и структура. //Библиосфера. 2024;(4):32-42
4. Иржанова Г.Д. Современные мировые тренды в развитии академических библиотек в Казахстане // <https://arbicon.ru/conference>
5. Каптерев А. И.. Приоритетные направления и задачи цифровой трансформации библиотек // Библиотековедение. - 2023. - Том 72, N 2. - С. 116-130. –(қол жеткізу күні: 14.03.2025).
6. Аскарова В.Я. Библиотекарь-библиограф - профессия XXI век [Электрон. ресурс]. - Режим доступа: <http://yandex.ru/yandsearch?clid=122138&text>. –(қол жеткізу күні: 14.03.2025).

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ПРЕДМЕТУ И КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Nazhimiddinova Mohidil - a student of group FI 24-9K8
Dossymbek Ardak - scientific supervisor
Tashenev University, city Shymkent

Abstract. This article explores the integration of modern technologies into English language education and their impact on student motivation and overall educational quality. In contemporary pedagogy, digital tools such as online platforms, mobile applications, artificial intelligence, and virtual learning environments play an increasingly important role. The effectiveness of these technologies lies in their ability to create an interactive and engaging learning experience that enhances students' motivation and facilitates the development of language skills. However, despite the advantages, there are significant challenges associated with implementing digital technologies in foreign language education, including technological accessibility, teacher training, and curriculum adaptation. The article examines these challenges and discusses possible solutions to optimize the integration of modern educational technologies into English language learning, ensuring improved student engagement and academic outcomes.

Key words: English language, modern technology, digital education, motivation, learning outcomes, interactive learning.

Аннотация. Бұл мақалада заманауи технологияларды ағылшын тілін оқыту үдерісіне енгізу және олардың студенттердің мотивациясына, білім сапасына ықпалы қарастырылады. Қазіргі заманғы педагогикада онлайн платформалар, мобильді қосымшалар, жасанды интеллект және виртуалды оқыту ортасы сияқты цифрлық құралдар маңызды рөл атқарады. Бұл технологиялардың тиімділігі интерактивті және тартымды оқыту тәжірибесін қалыптастыруында, бұл студенттердің мотивациясын арттырып, олардың тілдік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Алайда, заманауи білім беру технологияларын шет тілін оқытуда қолдану бірқатар қиындықтарға тап болады, соның ішінде технологиялық қолжетімділік, мұғалімдердің даярлығы және оқу бағдарламаларын бейімдеу мәселелері бар. Мақалада осы мәселелер жан-жақты талданып, ағылшын тілін оқытуда заманауи технологияларды барынша тиімді енгізу жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, заманауи технологиялар, цифрлық білім беру, мотивация, оқу нәтижелері, интерактивті оқыту.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос внедрения современных технологий в процесс обучения английскому языку, а также их влияние на мотивацию студентов и качество образования. В современной педагогике цифровые инструменты, такие как онлайн-платформы, мобильные приложения, искусственный интеллект и виртуальная обучающая среда, занимают всё более важное место. Эффективность данных технологий заключается в их способности создавать интерактивный и увлекательный

образовательный процесс, который способствует повышению мотивации студентов и развитию их языковых навыков. Однако, несмотря на явные преимущества, внедрение цифровых технологий в преподавание иностранных языков сопряжено с рядом трудностей, включая доступность технологий, уровень подготовки преподавателей и адаптацию учебных программ. В статье анализируются эти проблемы и предлагаются возможные решения, направленные на оптимизацию процесса обучения английскому языку с использованием современных образовательных технологий.

Ключевые слова: английский язык, современные технологии, цифровое образование, мотивация, результаты обучения, интерактивное обучение.

Современный образовательный процесс невозможно представить без цифровых технологий, которые радикально меняют подход к преподаванию и изучению языков. В последние десятилетия наблюдается активное внедрение онлайн-платформ, мобильных приложений и искусственного интеллекта в образовательные программы, что способствует более индивидуализированному и эффективному процессу обучения. Актуальность темы обусловлена тем, что традиционные методы, основанные на механическом запоминании и репродуктивных заданиях, уже не соответствуют требованиям современной языковой подготовки. В условиях цифровой трансформации возникает необходимость поиска новых подходов, которые позволят не только повысить уровень владения английским языком, но и усилить интерес студентов к изучению предмета. Применение современных технологий в образовании позволяет создать более интерактивную среду, где студенты могут учиться через практику, аудиовизуальные материалы, геймификацию и виртуальное взаимодействие. Однако, несмотря на очевидные преимущества, процесс внедрения цифровых инструментов в образовательную систему сталкивается с рядом проблем. Недостаточная подготовка преподавателей, сложность интеграции новых технологий в существующие учебные планы, а также вопросы технической доступности являются ключевыми барьерами, которые ограничивают распространение современных методик обучения. Цель данной статьи – рассмотреть влияние цифровых технологий на процесс обучения английскому языку, выявить основные проблемы, возникающие при их использовании, и предложить пути их эффективного внедрения в образовательный процесс. [1,76]

Современные технологии предоставляют огромные возможности для изучения английского языка, создавая новые условия, которые значительно упрощают процесс усвоения материала. Развитие цифровых образовательных ресурсов позволяет сделать обучение более доступным, гибким и эффективным. Использование онлайн-платформ дает студентам возможность в любое время обращаться к учебным материалам, что особенно актуально в условиях современного темпа жизни. Традиционные методы обучения часто ограничены рамками учебных заведений и фиксированным расписанием, что не всегда соответствует потребностям учащихся. Напротив, цифровые технологии обеспечивают доступ к знаниям в удобное время и позволяют студентам регулировать свой темп обучения, возвращаясь к сложным темам и закрепляя материал в индивидуальном порядке. Особое значение в изучении английского языка приобретают мобильные приложения, предлагающие интерактивные задания, аудиовизуальные материалы, а также игровые элементы, мотивирующие к регулярной практике. Геймификация образовательного процесса помогает снизить психологический барьер перед изучением иностранного языка, особенно у детей и подростков. Многие обучающие приложения включают элементы соревнования, награды за достижения, что делает процесс изучения увлекательным и стимулирующим. Такой подход позволяет не только повысить мотивацию, но и сформировать привычку к регулярному взаимодействию с языком, что играет ключевую роль в успешном усвоении материала. Не менее значимой является роль искусственного интеллекта, который открывает новые перспективы для адаптивного обучения. Современные образовательные системы с элементами ИИ

анализируют уровень знаний учащегося, выявляют его слабые стороны и автоматически предлагают персонализированные задания, соответствующие индивидуальным потребностям. Это делает процесс обучения более эффективным, так как студент получает материалы, которые подходят именно ему, а не универсальные задания, рассчитанные на всех. Искусственный интеллект также может прогнозировать возможные ошибки студента и заранее предлагать упражнения для их предотвращения. Однако эффективность цифровых технологий в изучении английского языка во многом зависит от преподавателя. Его квалификация, владение инновационными методиками и готовность адаптировать учебный процесс под новые реалии играют решающую роль. Технологии могут значительно упростить процесс обучения, но без грамотного руководства они не смогут в полной мере заменить традиционные педагогические методы. Интеграция современных технологий требует от преподавателей не только технической подготовки, но и понимания того, как цифровые инструменты могут повысить качество образования и мотивировать студентов к активному освоению языка. [2,88]

Одним из ключевых факторов успешного изучения английского языка является мотивация студентов, которая во многом определяется методами обучения. Современные технологии позволяют сделать образовательный процесс более интерактивным, интересным и продуктивным, что особенно важно в условиях цифровой эпохи, когда традиционные формы обучения уже не всегда соответствуют потребностям новых поколений студентов. Исследования подтверждают, что методы, основанные на механическом запоминании грамматических правил и лексических конструкций, зачастую приводят к снижению интереса к предмету. Такой подход делает изучение языка рутинным, что демотивирует учащихся и замедляет процесс освоения навыков. В отличие от этого, интерактивные методики, предлагаемые цифровыми технологиями, позволяют вовлечь студентов в активное взаимодействие с материалом, создавая более благоприятные условия для изучения языка. Одним из эффективных инструментов повышения мотивации являются виртуальные экскурсии, которые позволяют студентам изучать язык в контексте реальных ситуаций. Благодаря таким технологиям учащиеся могут «посещать» англоязычные страны, знакомиться с их культурой, традициями и бытом, что создает естественную языковую среду и способствует лучшему запоминанию лексики. Еще одним важным аспектом является возможность общения с носителями языка через онлайн-платформы. Такой опыт дает студентам уверенность в своих знаниях и позволяет преодолеть языковой барьер, который часто становится серьезным препятствием в изучении иностранного языка. Дополнительным фактором, способствующим повышению мотивации, является использование мультимедийных материалов, таких как видеоуроки и аудиоматериалы. Визуальная и слуховая информация воспринимается гораздо легче, чем текстовые материалы, поэтому такие методы позволяют сделать изучение английского языка более доступным и эффективным. Кроме того, видео и аудиофайлы могут содержать элементы повседневного общения, что помогает студентам осваивать естественную речь и понимать различные акценты. Несмотря на явные преимущества цифровых технологий, их внедрение в образовательный процесс сопровождается рядом вызовов. Одной из основных проблем является необходимость адаптации традиционной системы обучения к новым реалиям. Многие преподаватели не обладают достаточными навыками для эффективного использования современных инструментов, а учебные программы зачастую не предусматривают интеграцию интерактивных методик. Кроме того, технические ограничения, такие как недостаток оборудования и нестабильное интернет-соединение, могут стать серьезным препятствием для полноценного внедрения цифровых технологий в процесс изучения английского языка. [3,102]

Одним из основных барьеров является проблема технической доступности. В образовательных учреждениях, особенно в развивающихся странах, не всегда имеются необходимые ресурсы для полноценного использования цифровых инструментов.

Недостаток компьютеров, низкое качество интернет-соединения, устаревшее программное обеспечение – все это ограничивает возможности преподавателей и студентов. Кроме того, важным фактором является уровень подготовки самих учителей. Многие преподаватели, работающие по традиционным методикам, испытывают трудности с интеграцией цифровых технологий в учебный процесс, что замедляет процесс их внедрения. [4,95]

Еще одним значимым вызовом является адаптация учебных программ. Внедрение новых технологий требует пересмотра стандартных образовательных моделей и разработки более гибких подходов к обучению. Например, использование искусственного интеллекта позволяет формировать персонализированные учебные траектории, но требует изменений в системе оценки знаний. Кроме того, существует необходимость в разработке новых учебных материалов, ориентированных на цифровую среду.

Несмотря на перечисленные трудности, современные технологии открывают широкие возможности для совершенствования процесса изучения английского языка. Применение виртуальной и дополненной реальности, геймификация образовательного процесса, интеграция мультимедийного контента – все это создает условия для повышения мотивации студентов и улучшения качества образования. Таким образом, для эффективного внедрения цифровых технологий в языковое обучение необходим комплексный подход, включающий повышение квалификации преподавателей, модернизацию образовательной инфраструктуры и адаптацию учебных программ к новым реалиям. [5,107]

Подводя итог, современные технологии являются мощным инструментом, способствующим повышению мотивации студентов и качества обучения английскому языку. Они создают интерактивную и динамичную образовательную среду, ориентированную на развитие коммуникативных навыков, повышение интереса к предмету и персонализацию обучения. Однако их успешная интеграция в образовательный процесс требует решения ряда проблем, связанных с технической доступностью, подготовкой преподавателей и изменением учебных программ. Будущее языкового образования во многом зависит от того, насколько эффективно будут использованы цифровые технологии для создания новых форматов обучения, ориентированных на реальные потребности студентов.

Использованная литература:

1. Қасымова Л. А. (2020). Цифрлық технологияларды шет тілін оқытуда қолдану. Қазақ білім академиясының хабаршысы, (2), 76-85.
2. Жұмағұлова Н. А. (2021). Интерактивті оқыту әдістерінің шет тілін меңгерудегі рөлі. Педагогика және психология, (3), 88-94.
3. Сәрсенова Г. Б. (2019). Шет тілін оқытудағы цифрлық ресурстардың маңызы. Жоғары мектеп журналы, (4), 102-110.
4. Ivanova O. P. (2018). Digital Learning in Foreign Language Education. Journal of Language Education, 7(2), 95-104.
5. Petrova E. N. (2020). The Role of AI in Language Learning. Educational Research Journal, 12(3), 107-118.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ

Абдурахманова З.А.

Кафедра «Экономика и управление»
магистр, старший преподаватель
Tashenev University, г. Шымкент
bakbergen_2000@mail.ru

Джорабаева М. А.

д.э.н.профессор Osh State University
mukaddas270471@mail.ru

Туралина С.М.

Кафедра «Экономика и управление»
к.э.н., старший преподаватель
Tashenev University, г. Шымкент
sveta_67@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы фармацевтической деятельности в Республике Казахстан. Нынешняя система государственного регулирования фармацевтического сектора направлена на создание привлекательности отечественного фармацевтического рынка в условиях происходящих интеграционных процессов. Говоря о результатах развития и проблемах фармацевтического сектора экономики, мы нередко забываем об одном из главных условий функционирования отрасли – фармацевтических кадрах. Проблема обеспечения фармацевтической отрасли специалистами, соответствующими современным запросам рынка, требует срочного решения.

Ключевые слова: фармацевтический рынок, отрасль, деятельность, промышленность, лекарственные средства.

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы фармацевтикалық қызмет мәселелері қарастырылады. Фармацевтикалық секторды мемлекеттік реттеудің қазіргі жүйесі жүріп жатқан интеграциялық процестер жағдайында отандық фармацевтикалық нарықтың тартымдылығын қалыптастыруға бағытталған. Экономиканың фармацевтикалық секторының даму нәтижелері мен проблемалары туралы айта отырып, біз саланың жұмыс істеуінің басты шарттарының бірі – фармацевтикалық кадрлар туралы жиі ұмытып кетеміз. Фармацевтика саласын нарықтың заманауи сұраныстарына сәйкес келетін мамандармен қамтамасыз ету мәселесі шұғыл шешуді талап етеді.

Кілт сөздер: фармацевтикалық нарық, сала, қызмет, өнеркәсіп, дәрілік заттар.

Abstract. This article discusses the problems of pharmaceutical activity in the Republic of Kazakhstan. The current system of state regulation of the pharmaceutical sector is aimed at creating the attractiveness of the domestic pharmaceutical market in the context of ongoing integration processes. When we talk about the development results and problems of the pharmaceutical sector of the economy, we often forget about one of the main conditions for the functioning of the industry – pharmaceutical personnel. The problem of providing the pharmaceutical industry with specialists who meet modern market demands requires an urgent solution.

Key words: pharmaceutical market, industry, activity, industry, medicines.

Фармацевтическая отрасль является одной из ключевых в структур национальной экономики и на глобальном рынке. Фарминдустрия является значимой частью в глобальной системы здравоохранения, при этом занимает особое положение в мировой экономике.

Казахстанская фармацевтическая промышленность благодаря эффективным **мерам государственной поддержки** имеет огромный потенциал по снижению импортозависимости. Отечественный фармацевтический рынок один из самых динамично развивающихся на Евразийском пространстве. Создание цикла производства с высокой долей локализации, позволяющей снизить зависимость от импортных поставок, трансферт современных технологий и локализация новых производств с максимальным привлечением казахстанского сырья, кадров и товаров – **приоритетное направление фармотрасли Казахстана. Следует активизировать сотрудничество с глобальными корпорациями. Важно привлекать инвесторов, обеспечить трансферт технологий и новейших разработок, а также нужно расширить объем и номенклатуру оффтейк-контрактов с отечественными производителями.**

Наблюдается, так же уменьшение потребления лекарств. Причиной является довольно сложная экономическая ситуация в стране и снижение покупательской способности населения. Необходима государственная поддержка данной отрасли. Первым шагом будет введение регулирования цен в коммерческом сегменте. Наряду с этим, предполагается введение системы прослеживаемости товаров на пути от производителя до потребителя. Для этого предполагается ввести маркировку товаров. Одним из важных изменений, которое повлияет на фармацевтическую отрасль, является цифровизация здравоохранения. Предполагается переход на электронный отпуск всех Rx-препаратов, что позволит обеспечить полный контроль за их реализацией и устранить доступ к рецептурным препаратам. Также будет проведена масштабная работа по гармонизации национального законодательства с нормативной базой ЕАЭС [1].

Сегодня в Республике Казахстане реализована национальная программа развития здравоохранения «Здоровая нация», которая предусматривает главный целевой индикатор – уровень ожидаемой продолжительности жизни. Основная цель фармацевтического производства способствовать привлечению государственных и частных инвестиций в развитие фармацевтического производства в Казахстане, увеличению экспортного потенциала отечественной фармацевтической продукции, наращиванию научного и кадрового потенциала, а также обеспечение качественной и современной медицинской техникой организаций здравоохранения и налаживание конструктивного взаимодействия в области развития отечественного производства.

Глава государство в своем Послании поручил активизировать сотрудничество с глобальными фармкорпорациями и обеспечить трансферт технологий и новейших разработок, а также довести долю лекарственных средств и медицинских изделий отечественного производства с 17% до 50% уже в 2025 году [2].

За 20 лет независимости Казахстана фармацевтическая отрасль прошла большой путь. Фармацевтический рынок Республики Казахстан, в настоящее время является одним из наиболее эффективно развивающихся лекарственных рынков на постсоветском пространстве. Этому позволяет уверенно говорить о прогрессе в реализации Программы развития фарминдустрии на 2010-2014 гг. Казахстанская фармацевтическая промышленность представлена 80 предприятиями. На долю 5-ти наиболее крупных заводов приходится более 85% всех выпускаемых в Казахстане лекарств в денежном выражении. АО «Химфарм», «СП ГлобалФарм», АО «Нобел АФФ», фармацевтические компании «Ромат», ТОО «Нур-Май Фарм», «Карагандинский фармацевтический комплекс» представляют собой предприятия полного цикла – разработка активных фармацевтических ингредиентов, производство фармацевтических субстанций, разработка и внедрение технологических процессов, производство готовых лекарственных форм, реализация лечебным учреждениям и потребителям через дистрибьюторскую и аптечную сети. В Казахстане 90% фармпроизводителей выпускают генерики [3].

Система государственного регулирования фармацевтического сектора направлена на создание привлекательности отечественного фармрынка в условиях происходящих интеграционных процессов.

Фармацевтический рынок Казахстана подразделяется на аптечные продажи и государственные закупки. На долю государственных закупок приходится 27% рынка в денежном выражении, на аптечные продажи – 73%. В 2009 году доля госзакупок составляла 33%. Ее снижение произошло за счет рационализации использования бюджетных средств в 2010 г., обусловленной закупками через Единого дистрибьютора, а также в связи с ростом объема розничных продаж на 23%. Вступление Казахстана в Таможенный союз, с одной стороны, создало новые угрозы для менее конкурентоспособного, чем в России и Беларуси, отечественного производства. С другой стороны, у казахстанских производителей расширился рынок сбыта, что заинтересовало иностранных инвесторов, которые начали создавать совместные производства. Сегодня в стране создают собственное производство и внедряют современные технологии лидеры фарминдустрии: Polfarma (Польша), Фармстандарт (Россия), Abdi Ibrahim (Турция), Favea (Чехия) и др. [4].

Фармацевтический сектор Республики Казахстан дает менее 1% реального ВВП, но имеет очень важное социальное значение. В целом состояние фармацевтической отрасли в Казахстане можно назвать критическим, поскольку страна не покрывает собственными лекарственными средствами и 30% потребностей. Тогда как для обеспечения национальной безопасности государства доля отечественных препаратов должна составлять не менее 50%[. Принятая в 2010 году Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному (ФИИР) развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы, поставила задачи по развитию приоритетных секторов экономики РК. Одной из таких оказалась фармацевтическая промышленность. В рамках программы предусматривается, что к 2014 году внутренний рынок Казахстана на 50% будет обеспечен лекарственными средствами и изделиями медицинского назначения казахстанского производства. В настоящий момент казахстанские производители обеспечивают только 15% потребляемых в республике лекарственных средств.

Отраслевая программа предусматривает совершенствование нормативно-правовой базы, нацеленной на снятие существующих административных барьеров. В частности, предполагается сократить сроки и облегчить регистрацию дженериковых (не оригинальных) препаратов при получении соответствующих разрешительных документов. Тем самым будут создаваться более привлекательные условия для привлечения прямых инвестиций (в фармацевтическую отрасль). Будет также произведена (в рамках Таможенного союза) гармонизация законодательной базы по аналогии с Европейским союзом для лекарственных средств, изделий медицинского назначения и медоборудования, произведенного в Казахстане, что облегчит ввоз комплектующих изделий и субстанций для их производства (из третьих стран).

Основные проблемы в данной отрасли отсутствие гарантированных рынков сбыта продукции. Для создания совместных предприятий (СП) и привлечения стратегических инвесторов, фармацевтическим компаниям и производителям медицинского оборудования, нужны долгосрочные гарантированные заказы со стороны государства и гарантированный возврат на инвестиции для всех сторон. Одной из возможностей предоставления гарантии по инновационным проектам могло бы стать подписание долгосрочных договоров «off-take» с производителями на закупку у них лекарственных препаратов, ИМН (изделия медицинского назначения), выпускаемых в рамках инвестиционных проектов или СП (совместное предприятие). Дефицит квалифицированных кадров. На сегодняшнее время проблемой является дефицит квалифицированных кадров в фармацевтической промышленности, а также относительно высокая стоимость опытных сотрудников. Производители предлагают улучшить подготовку кадров в этой области и сделать финансирование подготовки за рубежом и привлечение в страну иностранных специалистов (особенно с опытом GMP) одним из национальных приоритетов. Дефицит кредитных средств. Мировой финансовый кризис резко ограничил доступ казахстанских компаний к кредитным рынкам. В ходе

исследования компанией “Баумгартнер” было выявлено, что из запланированных предприятиями инвестиций в модернизацию заводов в размере 35,552 млрд. тенге, примерно 16,3 млрд. тенге не могут предоставить ни Банк развития Казахстана, ни другие государственные финансовые институты развития, ни местные или иностранные инвесторы. Местные компании неоднократно выражали заинтересованность в получении дешевых кредитов на закупку оборудования для реализации инновационных проектов, однако стоимость кредитных ресурсов коммерческих банков за время кризиса выросла [5].

Торговая политика. Несоответствие законодательной базой Европейского союза Союзом для лекарственных средств, ИМН и медицинского оборудования, производимых в Республике Казахстан, и по ввозу комплектующих деталей для производителей медицинского оборудования, субстанций, а также других вспомогательных веществ для производства лекарственных средств, а также, отсутствие взаимного признания регистрационных удостоверений препаратов отечественных производителей лекарственных средств соответствующих международным стандартам (GMP) с 2014 года.

Совершенствование нормативно-правовой базы. Одной из проблем являются сроки и расходы на получение таможенных разрешений на импорт веществ, растительного сырья, стеклопосуды и крышек [6].

Будут внесены изменения в налоговое законодательство в части увеличения коэффициента вычета из налогооблагаемой базы по корпоративному подоходному налогу на 150 % на расходы, понесенные предприятием по внедрению международного стандарта GMP. Существенной проблемой для развития является отсутствие и сдерживание внедрения международного стандарта (GMP) на фармацевтических предприятиях. Тем самым экспортный потенциал Республики Казахстан серьезно ограничивается отсутствием своих мощностей, соответствующих уровню международных стандартов.

Таким образом, целесообразно говорить, что принятие программ, законов и нормативно-правовых актов, конечно же, облегчает деятельность фармацевтического рынка, но в то же время и тормозит развитие внутренних ресурсов. Основной проблемой на сегодняшний день как в Казахстане, так и в постсоветском пространстве – это введение сертификата GMP, дефицит кредитных средств, пробелы в нормативно-правовой базе, касательно налогов и недостатка квалифицированных кадров, что вытекает одно из другого. Тем не менее данная отрасль – жизненно необходима и это означает, что не останется в теневой стороне от Правительства.

По данным МЗРК, за 2021 год фармацевтическая промышленность показала положительную динамику, при этом объемы производства фармпродукции составляют 123,9 % по сравнению с 2020 годом. Реализации государственной политики в сфере оборота лекарственных средств и механизмам обеспечения устойчивости фармацевтического рынка, лекарственной доступности, где за 1 полугодие 2022 года фармацевтическая отрасль страны выросла на 4,9 %, что в денежном эквиваленте составляет 84 млрд. тенге. Доля лекарственных средств и медицинских изделий отечественного производства на локальном фармацевтическом рынке (в стоимостном выражении) составила 24%, на долю импортной продукции приходится 76% [7].

Благодаря эффективным мерам государственной поддержки в качестве заключения долгосрочных договоров на 10 лет позволило увеличить долю закупок через систему единой дистрибуции с 15% в 2010 году до 41% в 2021 году в денежном выражении. В настоящее время на различных стадиях реализации в рамках заключенных долгосрочных договоров находятся более 30 инвестиционных проектов, из них по лекарствам ряд проектов на сумму 127 млрд тенге, по медизделиям - проекты на сумму 34 млрд тенге».

На текущий момент доля экспорта лекарственных средств отечественного производства составляет около 100 позиций лекарств и к 2025 году предлагается увеличение доли экспорта лекарств - до 500 позиций в страны ближнего зарубежья, ЕАЭС и дальнего зарубежья.

В Республике Казахстан, вступил в силу приказ о создании медико-фармацевтических кластеров в городах Астана, Актобе, Шымкент. Привлекательность этих регионов обусловлена наличием на их территории крупных производственных площадок, ведущих медицинских ВУЗов и клинических центров республиканского и регионального уровня.

Сегодня мы обозначили самые важные аспекты развития отечественной фармпромышленности, по решению проблемных вопросов, где необходим системный подход, который сыграет важную роль в перспективе реализации поставленных задач, а также будет способствовать дальнейшему развитию отечественного фармацевтического производства.

В настоящее время фармацевтическая промышленность вряд ли может считаться одной из ведущих отраслей народного хозяйства Республики Казахстан. Да и Казахстан трудно отнести к числу крупных экспортеров лекарств. Предприятия РК едва ли можно отнести к наиболее конкурентоспособным. Однако, не смотря на жесткую конкуренцию на мировом рынке, данная отрасль весьма перспективная. Исходя из этого, следует уделить большее внимание ее развитию. Для этого в нашей Республике есть все предпосылки. Развитие отечественной фармацевтической отрасли должно осуществляться в следующих направлениях:

- Диверсификация. В работе отмечалось, что РК производит в основном антибиотики и шприцы. Очень важно, что бы в стране производились и другие лекарственные препараты, особенно необходимые для населения страны.

- Равномерное распределение отрасли. Как уже отмечалось, фармацевтическая промышленность в основном сосредоточенна на юге страны. Необходимо развитие данной отрасли и в других регионах страны. В частности, в западных областях Республики. Для этого есть все предпосылки [8].

- Увеличение доли казахстанской продукции на внутреннем рынке.

В настоящее время доля импортных препаратов на казахстанском рынке достаточно велика. Но если отечественные препараты не будут уступать аналогам из-за рубежа, то это повысит их конкурентоспособность и соответственно спрос на них. Стоит так же отметить, что важным фактором развития данной отрасли является успешное сотрудничество с другими отраслями, а, именно, с химической промышленностью и здравоохранением. Важным фактором развития фармацевтической отрасли является поддержка со стороны государства. [9].

Использованная литература:

1. Поляков А. В. Экономическое развитие фармпромышленности РК. Государственный университет имени Жубанова, Актобе. Серия: Экономика и право, 2020.
2. Экономическое развитие фармпромышленности РК Калымбек Б. Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, «Основные проблемы фармацевтической деятельности в Республике Казахстан», 2020.
3. Фармотрасль Казахстана, <http://www.generic.kz/kazakhstan-pharmacy>
4. Агентство РК по статистике, www.stat.kz.
5. Экспорт фармацевтической продукции: проблемы и перспективы, URL: http://www.kazninvest.kz/napr/export/analytics/export_pharm.php.
6. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному (ФИИР) развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы URL: <http://www.ru.government.kz/resources/docs/doc12>
7. Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы», одобренной Указом Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 14 ноября 2006 года № 216. //ИС «Параграф».
8. Все Послания Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. URL: https://shahtinsk.gov.kz/ru/pos_6/ (Дата обращения: 02.12.2019).

КРЕДИТНЫЙ ПОРТФЕЛЬ БАНКОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Джунусова Д.А.

к.э.н., доцент кафедры "Финансы и учет",

Муратова Д.Б.

к.э.н., доцент кафедры "Финансы и учет"

Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз

muratova_diana77@mail.ru

Аннотация: В статье подчеркивается необходимость интеграции инновационных технологий, таких как искусственный интеллект и блокчейн, для автоматизации процесса управления рисками. Автор делает акцент на важности комплексного подхода, сочетающего аналитические инструменты, регуляторное воздействие и долгосрочную стратегию взаимодействия с клиентами, направленную на устойчивое развитие банковской системы и минимизацию кредитных потерь. Рассматривается важность диверсификации кредитного портфеля, как способа снижения рисков, а также ключевые подходы к реструктуризации задолженности для снижения уровня дефолтов.

Ключевые слова: кредитный риск, управление рисками, проблемные кредиты, кредитоспособность заемщика, кредитный портфель.

Аңдатпа. Мақалада тәуекелдерді басқару процесін автоматтандыру үшін жасанды интеллект және блокчейн сияқты инновациялық технологияларды біріктіру қажеттілігі атап өтілген. Автор аналитикалық құралдарды, реттеушілік ықпалды және банк жүйесінің тұрақты дамуына және несиелік шығындарды барынша азайтуға бағытталған клиенттермен өзара әрекеттесудің ұзақ мерзімді стратегиясын біріктіретін кешенді тәсілдің маңыздылығына назар аударады.

Кілт сөздер: несиелік тәуекел, тәуекелді басқару, проблемалық несиелер, қарыз алушының несиелік қабілеті, несиелік портфель.

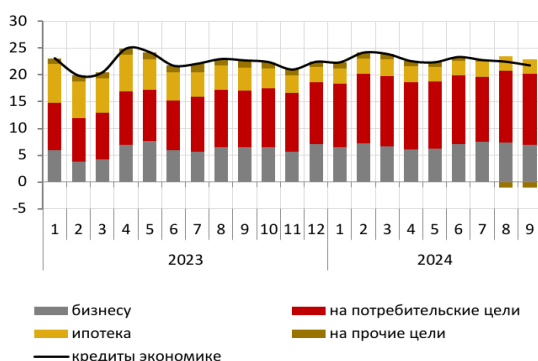
Abstract: The importance of loan portfolio diversification as a way to reduce risks is considered, as well as key approaches to debt restructuring to reduce the level of defaults. The article emphasizes the need to integrate innovative technologies, such as artificial intelligence and blockchain, to automate the risk management process. The author emphasizes the importance of an integrated approach that combines analytical tools, regulatory impact and a long-term strategy for interacting with clients aimed at sustainable development of the banking system and minimizing credit losses.

Key words: credit risk, risk management, problem loans, borrower creditworthiness, loan portfolio.

С точки зрения управления банковскими рисками, особенно в условиях роста кредитного портфеля, целесообразно акцентировать внимание на следующих аспектах: усиление системы анализа кредитоспособности заемщиков, внедрение более строгих методологий стресс-тестирования и прогнозирования возможных убытков, развитие цифровых платформ для автоматизированной оценки рисков. Это позволит минимизировать риск невозврата кредитов в условиях нестабильной экономической ситуации. Предложение по работе в области управления банковскими рисками может включать разработку и внедрение интегрированных систем управления кредитными, рыночными и операционными рисками, проведение обучения сотрудников по новым методикам анализа рисков, а также создание аналитических инструментов для оценки влияния макроэкономических факторов на кредитный портфель [1].

Рисунок 1. Динамика кредитования в экономике Казахстана в 2023–2024 годах в трлн тенге

График демонстрирует динамику кредитования в экономике Казахстана в 2023–2024 годах в трлн тенге, распределяя кредиты по категориям: бизнесу (серый цвет), на потребительские цели (красный), ипотека (желтый) и на прочие цели (оранжевый).

Суммарный объем кредитов отображается черной линией. В 2023 году наблюдается рост общего объема кредитов в первой половине года с пиком в середине, а затем происходит плавное снижение. В 2024 году тренд стабилизируется, с небольшими колебаниями. Доля кредитов на потребительские цели сохраняет стабильность, демонстрируя устойчивую значимость, ипотека занимает сравнительно меньшую долю и остается на стабильном уровне, кредиты бизнесу показывают постепенный рост. График показывает динамику кредитования в Казахстане в 2023–2024 годах. Общий объем кредитов (черная линия) вырос с 20 трлн тенге в начале 2023 года до 25 трлн тенге в середине года (+25%), затем снизился до 21 трлн тенге к концу 2024 года (-16%). Кредиты на потребительские цели (красный) сохраняют стабильный уровень 8–9 трлн тенге, изменение около 5%. Кредиты бизнесу (серый) увеличились с 5 до 7 трлн тенге (+40%). Ипотека (желтый) осталась на уровне 3–4 трлн тенге, рост составил порядка 10%. Кредиты на прочие цели (оранжевый) остаются минимальными, около 1 трлн тенге, с незначительными изменениями. Наибольший вклад в рост обеспечивают кредиты бизнесу (+40%), при этом потребительские кредиты сохраняют высокий стабильный уровень. Общая динамика кредитования отражает рост экономической активности в первой половине 2023 года и стабилизацию в 2024 году. Общий вывод: рост объемов кредитования поддерживает экономическую активность, с акцентом на потребительские цели и бизнес[2].

Таблица-1. Кредитный портфель банков Республики Казахстан. миллион тенге

Миллиард тг	2022 год	2023 год	Отклонение	Отклонение (%)
Все банки	26385.5	32462.4	6076.9	123.00%
Bank RBK	922.4	1286.6	364.2	139.50%
Home credit bank	521.5	722.5	201	138.50%
Kaspi.kz	3869.4	522.2	-3347.2	13.50%
centercredit	2703	3614.5	911.5	133.70%
Forte Bank	1428.4	783.7	-644.7	54.90%
Halyk	8388.3	10327.7	1939.4	123.10%
Jusan	1223	1353.1	130.1	110.60%
Eurasian Bank	1361.8	1474.9	113.1	108.30%
Отбасы БАНк	3073.1	6231.1	3158	202.80%
Bereke Bank	1339.1	1403	63.9	104.80%

Другие банки	1556.4	2045.2	488.8	131.40%
Создано авторами на основе статистических отчетов о финансовом рынке и банковской деятельности Республики Казахстан.				

На основании данных из представленной таблицы, кредитный портфель банков Республики Казахстан за 2023 год увеличился на 6076,9 миллиарда тенге, что составляет рост на 23% относительно 2022 года, подтверждая динамику увеличения кредитования в стране. Значительное увеличение наблюдается у таких банков, как Bank RBK, где рост составил 364,2 миллиарда тенге или 39,5%, и Home Credit Bank, увеличившийся на 201 миллиард тенге, что эквивалентно 38,5%. Наибольший прирост среди всех банков демонстрирует Отбасы Банк с увеличением на 3158 миллиардов тенге, что составляет впечатляющие 202,8%, указывая на рост спроса на кредитование в секторе жилищного строительства или других специфических сегментах, обслуживаемых данным банком. Halyk банк показал рост на 1939,4 миллиарда тенге или 23,1%, что подтверждает его стабильное положение на рынке как одного из лидеров банковского сектора.

В то же время Forte Bank и Kaspi.kz продемонстрировали отрицательную динамику. Forte Bank сократил свой кредитный портфель на 644,7 миллиарда тенге, что составляет снижение на 45,1%. Это может быть связано с пересмотром риск-политики банка, снижением уровня рискованных активов или с концентрацией на других продуктах и сегментах. У Kaspi.kz кредитный портфель уменьшился на 3347,2 миллиарда тенге, что эквивалентно снижению на 86,5%. Такое значительное сокращение может быть связано с общей стратегией банка, например, сокращением фокусировки на кредитовании в пользу транзакционных или иных банковских услуг [3].

Eurasian Bank увеличил портфель на 113,1 миллиарда тенге (рост на 8,3%), что является умеренным приростом, возможно, связанным с усилиями по поддержанию стабильной клиентской базы и расширением кредитных продуктов. Jusan также продемонстрировал рост на 130,1 миллиарда тенге, что составило увеличение на 10,6%, подтверждая плавное развитие своей кредитной политики. Bereke Bank увеличил кредитный портфель на 63,9 миллиарда тенге, что эквивалентно росту на 4,8%. Остальные банки совокупно продемонстрировали увеличение портфеля на 488,8 миллиарда тенге, что указывает на усиление позиций более мелких участников банковского сектора.

Суммарно рынок кредитования в Казахстане показывает значительный рост, что может быть обусловлено как повышением спроса на кредиты со стороны населения и бизнеса, так и усилиями банков по увеличению своих рыночных долей. Однако негативная динамика отдельных крупных игроков, таких как Kaspi.kz и Forte Bank, может сигнализировать о потенциальных проблемах в отдельных сегментах рынка либо указывать на изменения в стратегических приоритетах данных банков.

Таблица-2. Проблемные кредиты коммерческих банков Республики Казахстан в 2024 году

млн тг	2024 год
Кредиты без просроченной основной суммы и/или начисленных процентов	30 948,0
Задолженность просрочена от 1 до 30 дней	660, 0
Просрочка кредита от 31 до 60 дней	219, 0
Просрочка кредита от 61 до 90 дней	157, 6
Задолженность, просроченная более чем на 90 дней	1 039,8

Положения по МСФО	1 823,8
Резервы по кредитам с просрочкой платежа более 90 дней	737, 1
Создано автором на основе статистических отчетов о финансовом рынке и банковской деятельности Республики Казахстан.	

1) Обсуждение проблемных кредитов коммерческих банков Республики Казахстан за 2024 год. Таблица 2 представляет данные о состоянии проблемных кредитов в коммерческих банках Казахстана за 2024 год. В ней выделены различные категории задолженностей по срокам просрочки и общая сумма резервов по таким кредитам. Анализ этих данных позволяет сделать следующие выводы и отметить ключевые аспекты [4].

2) Общая сумма проблемных кредитов Согласно данным таблицы, общая сумма кредитов без просроченной основной суммы и/или начисленных процентов составила 30 948 млн тенге. Это значительная величина, указывающая на масштаб проблемы неплатежеспособности заемщиков в текущем году. Такая сумма может быть следствием нескольких факторов, включая макроэкономическую нестабильность, снижение доходов населения и ухудшение платежной дисциплины.

3) Структура проблемных кредитов по срокам просрочки Задолженности с просрочкой от 1 до 30 дней составили 660 млн тенге. Этот показатель свидетельствует о наличии краткосрочных задержек, которые могут быть связаны с временными трудностями заемщиков. Данная категория просрочки обычно имеет высокий потенциал возврата при соответствующих мерах со стороны банков. Задолженности с просрочкой от 31 до 60 дней составили 219 млн тенге. Снижение объема задолженностей в этой категории по сравнению с предыдущей может указывать на активную работу банков по взысканию просроченных долгов на ранних этапах. Просрочки от 61 до 90 дней составили 157,6 млн тенге. Уменьшение сумм в этой категории может быть результатом перехода части долгов в более долгосрочные просрочки или полного погашения части задолженностей. Наибольшую обеспокоенность вызывают задолженности с просрочкой более 90 дней, которые составляют 1 039,8 млн тенге. Такие кредиты имеют низкую вероятность возврата и формируют основную нагрузку на резервы банка [5].

1) Резервы по кредитам с высокой просрочкой Согласно таблице, резервы, сформированные по кредитам с просрочкой более 90 дней, составляют 737,1 млн тенге, что отражает значительный объем средств, которые банки должны отвлекать для покрытия потенциальных убытков.

2) Влияние международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) Положения по МСФО указаны на уровне 1 823,8 млн тенге. Это говорит о необходимости соблюдения банками строгих международных стандартов в части учета рисков и формирования резервов. Такой подход позволяет повысить прозрачность финансовой отчетности, но одновременно увеличивает нагрузку на банки.

3) Возможные причины роста проблемных кредитов Рост проблемных кредитов в 2024 году может быть связан с несколькими факторами: замедление темпов экономического роста, снижение доходов населения; нестабильность валютного курса, что увеличивает долговую нагрузку заемщиков с валютными кредитами; отсутствие эффективных механизмов раннего предупреждения и управления кредитными рисками в ряде банков. Рекомендации для улучшения ситуации Для снижения доли проблемных кредитов в будущем банкам рекомендуется усилить мониторинг платежеспособности заемщиков и улучшить процессы анализа кредитных рисков; внедрить более эффективные системы взыскания задолженностей, включая работу с заемщиками на ранних этапах просрочки; сотрудничать с государственными органами для разработки программ поддержки населения и бизнеса в сложных экономических условиях; проводить реструктуризацию кредитов для заемщиков, испытывающих временные финансовые

трудности; повышать уровень финансовой грамотности населения, чтобы минимизировать риск возникновения неплатежеспособности. Таким образом, анализ данных таблицы показывает, что проблема проблемных кредитов в банковской системе Казахстана требует комплексного подхода с участием как самих банков, так и государственных органов. Эффективное управление кредитными рисками и внедрение современных аналитических инструментов может способствовать стабилизации ситуации и снижению финансовых потерь.

Использованная литература:

1. Жоламанова М.Т. Кредитное дело [Текст] : учебное пособие / М.Т.Жоламанова. - Алматы : Қазақ университеті, 2017. - 190 с. - ISBN 978-601-04-2341-1
2. Хамитова, Н.Н. Современное кредитное дело [Текст] : Учебное пособие / Н.Н. Хамитова. - Алматы, 2014. - 208с. - ISBN 978-601-225-032-9
<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/9170>
3. Кузнецова, В.В. Банковское дело [Электронный ресурс] : Учебное пособие / В.В. Кузнецова, О.И. Ларина, Б.П. Бычков. - Москва : КНОРУС, 2015. - 253б. - б/ц.
<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/28514>
4. Глущенко, М. Е. Анализ деятельности коммерческого банка : учебное пособие / М. Е. Глущенко, Н. М. Калинина, Е. В. Храпова. — Омск : Омский государственный технический университет, 2019. — 181 с. — ISBN 978-5-8149-2859-7. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART : [сайт]. — URL: <https://www.iprbookshop.ru/115397.html>
5. Годовой отчет Национального Банка РК за 2023 год. .
<https://nationalbank.kz/ru/news/godovoy-otchet-nbk>

INFORMATION SECURITY AND CYBER THREATS

Maulimseit D.B.

Master of Technical Sciences
Tashenov University, Shymkent

dmaulimseit@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>

Bazarbai A.T.

Student of group IEF-24-8a
Tashenov University, Shymkent
ai01nura@icloud.com

Abstract. This article explores the importance of information security in the modern digital world. It discusses various types of cyber threats, including malware, phishing, hacker attacks, DDoS attacks, and social engineering. The article also highlights key methods to ensure information security, such as using strong passwords, installing antivirus software, encrypting data, creating backups, and educating users. The conclusion emphasizes the need for comprehensive protection measures to safeguard digital information effectively.

Key words: Information security, cyber threats, malware, phishing, hacker attacks, DDoS attacks, social engineering, encryption.

Аңдатпа. Бұл мақала заманауи цифрлық әлемдегі ақпараттық қауіпсіздіктің маңыздылығын қарастырады. Онда зиянды бағдарламалар, фишинг, хакерлік шабуылдар, DDoS шабуылдары және әлеуметтік инженерия сияқты түрлі киберқауіптер талқыланады. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі әдістері қарастырылады, соның ішінде күшті құпиясөздерді қолдану, антивирус бағдарламаларын орнату, деректерді шифрлау, резервтік көшірмелер жасау және пайдаланушыларды оқыту.

Қорытынды бөлімде сандық ақпаратты тиімді қорғау үшін кешенді қауіпсіздік шараларын қабылдаудың маңыздылығы атап өтіледі.

Кілт сөздер: Ақпараттық қауіпсіздік, киберқауіптер, зиянды бағдарламалар, фишинг, хакерлік шабуылдар, DDoS шабуылдары, әлеуметтік инженерия, шифрлау, антивирус бағдарламалары, деректерді қорғау, киберқауіпсіздік саясаты, желілік қауіпсіздік, жасанды интеллект қауіпсіздігі.

Cybersecurity threats encompass a wide range of malicious activities designed to compromise digital systems, steal sensitive data, or disrupt operations. These threats are constantly evolving as cybercriminals develop more sophisticated attack methods. The most common categories include malware, social engineering, man-in-the-middle (MitM) attacks, denial-of-service (DoS) attacks, and injection attacks. Each of these poses significant risks to individuals, businesses, and governments.

Cyber threats can originate from a variety of sources, including state-sponsored hackers, terrorist organizations, cybercriminal groups, and independent attackers. Additionally, insider threats—where employees or contractors misuse their access for malicious purposes—are a growing concern. The rapid advancement of technology, including artificial intelligence and the Internet of Things (IoT), has further expanded the attack surface, making cybersecurity a critical priority for organizations worldwide.

To mitigate these threats, organizations must implement strong security policies, use advanced threat detection systems, conduct regular security audits, and educate employees about cybersecurity best practices.

Cyber Threats and Their Types

Cyber threats are malicious actions or attacks targeting information systems. They can take various forms:

1. **Malware** – software designed to infiltrate computer systems and damage or steal data.
2. **Phishing** – a method of deceiving users into providing confidential information (login credentials, passwords, banking details) through fake websites.
3. **Hacker Attacks** – unauthorized access and control over systems.
4. **DDoS Attacks** – overloading a server with excessive requests to disrupt its operation.
5. **Social Engineering** – manipulating users to obtain confidential information.
6. **Ransomware** – malicious software that encrypts a user's files and demands a ransom for their release.
7. **Insider Threats** – security breaches caused by individuals within an organization, either intentionally or unintentionally.

Methods to Ensure Information Security

To protect against cyber threats, several key measures must be implemented:

- Using **strong passwords** and updating them regularly.
- Installing **antivirus software** and firewalls.
- **Encrypting** and securely storing confidential data.
- **Regularly creating backup copies** of important information.
- **Educating users** on the basics of information security.
- Implementing **multi-factor authentication (MFA)** to enhance account security.
- Keeping software and operating systems **up to date** to patch vulnerabilities.
- Using **Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML)** to detect and prevent cyber threats in real time.
- Establishing and following **cybersecurity policies** within organizations.

Future Trends in Cybersecurity

With the rapid evolution of technology, cybersecurity measures must also advance. Some emerging trends include:

- **AI-Powered Threat Detection** – AI and ML algorithms are being used to identify and prevent cyber threats more efficiently.

- **Zero Trust Security Model** – A security approach where no one inside or outside a network is automatically trusted, requiring continuous verification.
- **Quantum Computing and Cryptography** – The development of quantum computing may pose both risks and opportunities for cybersecurity, particularly in data encryption.
- **Cloud Security Enhancements** – As businesses rely more on cloud services, improved security measures for cloud storage and applications are being developed.
- **Cybersecurity Regulations and Compliance** – Governments and organizations are implementing stricter cybersecurity policies to protect sensitive data and ensure compliance.

Conclusion

Information security is a crucial aspect of modern society. Cyber threats are constantly evolving and becoming more sophisticated, making it essential to adopt comprehensive protection measures. Every individual and organization must take responsibility for safeguarding their data and follow modern security practices. Implementing emerging cybersecurity technologies and strategies will ensure a safer digital environment for all.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Stallings, W. (2020). *Cryptography and Network Security: Principles and Practice*. Pearson.
2. Schneier, B. (2015). *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World*. W.W. Norton & Company.
3. Anderson, R. (2020). *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*. Wiley.
4. ISO/IEC 27001:2013. *Information security management systems — Requirements*.
5. Kissel, R. (2017). *NIST Special Publication 800-12: An Introduction to Computer Security*. National Institute of Standards and Technology (NIST).
6. FireEye Cyber Threat Report (2023). *Latest Trends in Cybersecurity and Threat Intelligence*.
7. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). *Cybersecurity Threat Landscape 2023 Report*.

LAND MANAGEMENT

Karabekova I.A. - API 24-5K1 group student
Zholdasova M.A. senior teacher

Land management isn't just a set of boring terms and complicated laws. It's, one might say, the art of "creating a map" for every piece of land that surrounds us. Of course, if you want to understand what this map looks like, it's important to know what's on it, how it's arranged, and how it all impacts our everyday environment. But don't worry — reading about land management can and should be engaging! This article will help you figure out which books can guide you through this fascinating world.

Now that you're ready to dive into this important subject, let's get to the heart of it. There are several books that make the complex processes of land management understandable and accessible. These aren't just boring textbooks but real guides on how to manage land effectively, preserve it for future generations, and solve environmental issues that arise in the process.

1. "Land Management" by A. V. Kulikov

Kulikov's book thoroughly explores the fundamental concept of land management, including methods for planning and managing land resources. He emphasizes that land management is essential for the rational use of land, increasing its productivity, and improving living conditions for the population. One key focus is the use of Geographic Information Systems (GIS) to monitor the condition of land. These technologies not only allow for tracking

changes but also for predicting the future development of territories, which is particularly important in the face of rapidly changing climatic conditions.

2. "Basics of Land Management" by S. I. Lukichev

Lukichev analyzes the economic and legal aspects of land management, paying special attention to land ownership and usage. He highlights the importance of clear legal regulation, including the creation and maintenance of land cadasters and registration systems. Lukichev focuses on the need for sustainable land use in both rural and urban areas.

3. "Environmental Land Management" by I. V. Kolesnikov

Kolesnikov's work centers on the environmental aspects of land management. He examines methods aimed at preserving natural ecosystems and restoring them. The book presents various ways to protect land from degradation, including agroforestry, soil protection systems, and methods for rehabilitating ecologically damaged areas.

Kolesnikov asserts that sustainable land ownership must consider not only economic benefits but also long-term environmental consequences. One significant method is using territories for recreational purposes, helping maintain a balance between infrastructure development and nature conservation.

By reading these books, you'll gain not just theoretical knowledge but practical insights that can be useful not only in your studies but also in real life. It's amazing how much you can learn about

what's right beneath your feet — and how important it is to care for what we leave behind for future generations.

Technological Advances in Land Management

All three books emphasize the importance of new technologies in land management processes. Specifically, the use of satellite data and GIS greatly improves the accuracy and efficiency of land condition monitoring, while enabling the prediction of territorial development based on geographic information. This allows for quick responses to ecosystem changes, urbanization forecasting, and adjustments to land-use planning strategies.

Sustainable Land Use

In today's ecological challenges, such as climate change and environmental pollution, a balanced approach that combines resource conservation and rational use is essential. Applying environmentally friendly technologies and methods for protecting land from degradation is a key part of sustainable development strategies. Creating green zones and recreational areas plays a crucial role in preserving biodiversity.

Conclusion

Thus, the books by Kulikov, Lukichev, and Kolesnikov provide a comprehensive view of land management, examining it as a multifaceted process that encompasses not only legal and economic aspects but also environmental responsibility. Modern methods, such as GIS and satellite data, along with approaches to sustainable land use, are becoming essential elements in forming effective land resource management strategies.

References:

1. Kulikov, A. V. Land Management. Moscow, 2020.
2. Lukichev, S. I. Basics of Land Management. St. Petersburg, 2018.
3. Kolesnikov, I. V. Environmental Land Management. Kazan, 2019.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАКАЛАВРИАТТАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Саттарова А.М.

«Педагогика және психология» кафедрасының 2 курс магистранты
Академик А.Қуатбеков атындағы ХДУ, Шымкент қ.
aigul_01_09@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6859-7358>

Байбекова М.М.

«Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.,
Академик А.Қуатбеков атындағы ХДУ, Шымкент қ.
Kabdan.94@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-2053-5312>

Аңдатпа. Мақала педагогикалық бакалавриаттағы психологиялық-педагогикалық даярлықтың болашақ педагогтардың Nehf ескәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлін зерттейді. Психологиялық-педагогикалық даярлықтың маңыздылығы білім беру процесіндегі тиімділікті арттыру және оқушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделу қабілетімен байланысты екені атап өтіледі. Мақалада осы даярлықты жетілдіру жолдары, соның ішінде заманауи әдістер мен технологияларды қолдану талданады. Зерттеу нәтижелері болашақ педагогтардың кәсіби дайындығын күшейту үшін практикалық ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: Психологиялық-педагогикалық даярлық, педагогикалық бакалавриат, кәсіби құзыреттілік, білім беру процесі, оқыту әдістері, педагогикалық технологиялар.

Abstract. The article examines the role of psychological and pedagogical training in pedagogical baccalaureate in the formation of professional competence of future teachers. It is noted that the importance of psychological and pedagogical training is associated with increasing the effectiveness of the educational process and the ability to adapt to the individual characteristics of students. The article analyzes ways to improve this training, including the use of modern methods and technologies. The results of the study provide practical recommendations for strengthening the professional training of future teachers.

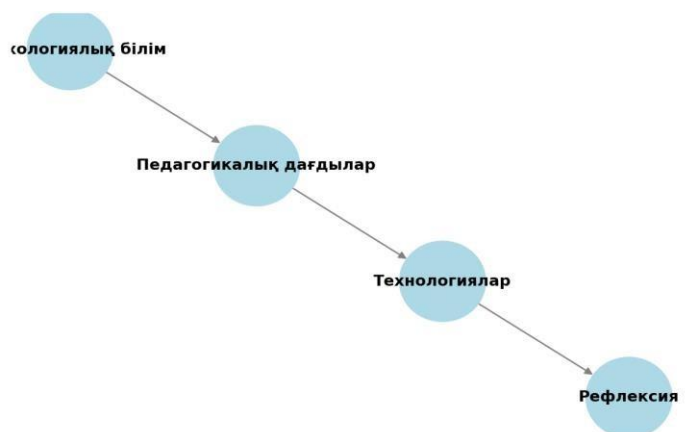
Key words: Psychological and pedagogical training, pedagogical baccalaureate, professional competence, educational process, teaching methods, pedagogical technologies.

Кіріспе

Педагогикалық бакалавриат – болашақ мұғалімдерді кәсіби тұрғыдан даярлаудың алғашқы әрі маңызды кезеңі. Бұл кезеңде студенттер пәндік білімді меңгеріп қана қоймай, сонымен бірге оқушылармен тиімді қарым-қатынас орнатуға, олардың психологиялық және әлеуметтік ерекшеліктерін ескере отырып, оқу үдерісін ұйымдастыруға үйренеді. Осы тұрғыдан алғанда, психологиялық-педагогикалық даярлық педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде педагогтан тек білім беру ғана емес, сонымен қатар оқушылардың эмоционалдық дамуын қолдау, олардың жеке қабілеттерін ашу және әлеуметтік ортаға бейімделуіне ықпал ету сияқты күрделі міндеттерді атқару талап етіледі. Бұл міндеттерді табысты орындау үшін болашақ педагогтардың психологиялық-педагогикалық білім мен дағдыларды терең меңгеруі қажет.

Психологиялық-педагогикалық даярлықтың маңыздылығы оның білім беру процесінің тиімділігін арттырудағы рөлімен айқындалады. Педагог оқушылардың жас ерекшеліктеріне, темпераментіне және оқу стиліне сәйкес әдістерді қолдана алғанда ғана оқу процесі нәтижелі болады. Мысалы, Л.С. Выготскийдің әлеуметтік-танымдық даму теориясына сәйкес, баланың интеллектуалдық өсуі оның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіне байланысты. Бұл теория педагогтың оқушының даму аймағын дұрыс анықтап, оған сәйкес қолдау көрсетуі керектігін көрсетеді. Осыған ұқсас, Ж. Пиаженің

когнитивтік даму теориясы оқушылардың жас кезеңдеріне байланысты білімді қабылдау ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығын дәлелдейді. Осы теориялық негіздерді практикада қолдану педагогтың психологиялық біліміне тікелей байланысты.

Сурет – 1. Құзыреттілік даму диаграммасы

Қазіргі білім беру жүйесіндегі өзгерістер, цифрлық технологиялардың дамуы және оқушылардың ақпаратты қабылдау тәсілдерінің трансформациясы психологиялық-педагогикалық даярлыққа жаңа талаптар қояды. Болашақ педагогтар тек дәстүрлі әдістермен шектелмей, заманауи технологияларды қолдануға, оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделуге және олардың мотивациясын арттыруға қабілетті болуы керек. Алайда, көптеген педагогикалық жоғары оқу орындарында теориялық білімге басымдық беріліп, практикалық дағдыларды дамытуға жеткілікті көңіл бөлінбейтіні байқалады. Бұл теория мен практика арасындағы алшақтықты тудырады, нәтижесінде студенттер нақты білім беру ортасында қиындықтарға тап болады.

Осыған байланысты, бұл мақаланың мақсаты – психологиялық-педагогикалық даярлықтың педагогикалық бакалавриаттағы рөлін талдау және оны жетілдірудің тиімді жолдарын ұсыну. Зерттеу барысында теориялық негіздерді талдаумен қатар, студенттердің практикалық дайындығын бағалауға бағытталған эмпирикалық деректер де қарастырылады. Мақала осы даярлықтың қазіргі жай-күйін анықтап, оны дамытуға бағытталған нақты ұсыныстарды әзірлеуге тырысады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу педагогикалық бакалавриаттағы психологиялық-педагогикалық даярлықтың рөлін және оны жетілдіру жолдарын анықтауға бағытталған. Зерттеу процесі теориялық және эмпирикалық әдістердің үйлесімді қолданылуына негізделген, бұл тақырыпты жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізі психологиялық және педагогикалық ғылымдардың классикалық теорияларына, сонымен қатар қазіргі заманғы білім беру тәжірибелеріне сүйенеді. Зерттеу барысында сапалық және сандық деректерді жинау мен талдаудың әртүрлі құралдары пайдаланылды, бұл нәтижелердің дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етеді.

Теориялық әдістер. Зерттеудің бірінші кезеңінде теориялық талдау жүргізілді. Бұл үшін педагогикалық және психологиялық әдебиеттер, соның ішінде Л.С. Выготскийдің әлеуметтік даму теориясы, Ж. Пиаженің когнитивтік даму теориясы және Дж. Дьюидің тәжірибелік оқыту концепциясы сияқты негізгі еңбектер зерттелді. Бұл теориялар психологиялық-педагогикалық даярлықтың теориялық негізін түсінуге және оның практикалық қолданысын бағалауға негіз болды. Сондай-ақ, қазақстандық және халықаралық авторлардың соңғы он жылдағы педагогтарды даярлауға қатысты мақалалары мен монографиялары қарастырылды. Теориялық әдебиеттерді талдау барысында салыстыру және жалпылау әдістері қолданылды, бұл психологиялық-педагогикалық даярлықтың қазіргі жай-күйін анықтауға және оның проблемалық аспектілерін айқындауға мүмкіндік берді.

Кесте 1 – Зерттеуге қатысушылардың сипаттамасы

	Қатысушылар саны	Жынысы (Ер/Әйел)	урс	Зерттеу әдісі	Орташа жас	Мамандық бағыты
	50	20/30	-4	Сауалнама	20-22	Педагогика және психология
	10	4/6	-4	Бақылау	21-23	Педагогика және психология

Эмпирикалық әдістер. Зерттеудің практикалық бөлігі эмпирикалық деректерді жинауға және талдауға бағытталды. Осы мақсатта педагогикалық бакалавриаттың 3-4 курс студенттері арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеуге жалпы саны 50 студент қатысты, олардың ішінде 30-ы әйелдер және 20-сы ерлер болды. Сауалнама студенттердің психологиялық-педагогикалық білім деңгейін, олардың практикалық дағдыларын және осы даярлыққа деген көзқарасын бағалауға арналған 20 сұрақтан тұрды. Сұрақтар жабық (бірнеше жауап нұсқасы бар) және ашық (еркін жауап беру мүмкіндігі бар) форматта әзірленді. Мысалы, “Сіздің ойыңызша, психологиялық білім оқушылармен жұмыс істеуде қаншалықты маңызды?” немесе “Практикалық сабақтар сіздің кәсіби дағдыларыңызды дамытуға жеткілікті үлес қосады ма?” сияқты сұрақтар қойылды.

Сонымен қатар, студенттердің практикалық дайындығын тереңірек зерттеу үшін бақылау әдісі қолданылды. Бақылау педагогикалық практика кезінде 10 студенттің сабақ беру процесіне қатысты жүргізілді. Бақылау барысында олардың оқушылармен қарым-қатынас орнату қабілеті, сыныпты басқару дағдылары және психологиялық білімді практикада қолдану деңгейі бағаланды. Бақылау хаттамасы алдын ала дайындалған критерийлер негізінде толтырылды, оларға коммуникация тиімділігі, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру және педагогикалық рефлексия сияқты көрсеткіштер кірді.

Деректерді талдау. Жиналған деректерді өңдеу үшін сапалық және сандық талдау әдістері қолданылды. Сауалнама нәтижелері сандық түрде өңделіп, пайыздық көрсеткіштермен ұсынылды. Мысалы, сауалнамаға қатысушылардың қанша пайызы психологиялық-педагогикалық даярлықты жеткілікті деп санайтыны немесе қанша пайызы практикалық сабақтардың жетіспеушілігін атап өткені есептелді. Сонымен қатар, ашық сұрақтарға берілген жауаптар мен бақылау нәтижелері сапалық талдауға ұшырады. Бұл процесс барысында негізгі тақырыптар мен үрдістер анықталып, студенттердің пікірлері мен тәжірибелері жүйеленді.

Зерттеу үлгісі мен шектеулері. Зерттеуге қатысқан студенттер бір педагогикалық жоғары оқу орнынан таңдалды, бұл зерттеу нәтижелерін жалпылауда белгілі бір шектеулер туғызуы мүмкін. Дегенмен, таңдалған үлгінің білім беру бағдарламасы мен оқу жоспары республикалық стандарттарға сәйкес болғандықтан, нәтижелер басқа ұқсас мекемелерге де қатысты деп болжауға болады. Зерттеу уақыты 2025 жылдың қаңтар-ақпан айлары аралығында шектелді, бұл деректердің уақытша контекстіне байланысты тағы бір шектеу болуы мүмкін.

Зерттеу этикасы. Зерттеу барысында этикалық нормалар қатаң сақталды. Сауалнамаға және бақылауға қатысушылар алдын ала өз келісімдерін берді, олардың жеке деректері құпия сақталды. Зерттеу нәтижелері тек ғылыми мақсатта қолданылатыны және қатысушыларға зиян келтірмейтіні қамтамасыз етілді.

Осылайша, қолданылған әдістердің үйлесімі психологиялық-педагогикалық даярлықтың қазіргі жай-күйін жан-жақты бағалауға және оны жетілдіру жолдарын ұсынуға мүмкіндік берді. Зерттеудің теориялық және эмпирикалық бөліктері бір-біріне толықтырып, нәтижелердің сенімділігін арттырды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу педагогикалық бакалавриаттағы психологиялық-педагогикалық даярлықтың болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлін және оны

жетілдіру мүмкіндіктерін анықтауға бағытталды. Теориялық талдау, сауалнама және бақылау әдістері арқылы жиналған деректер осы даярлықтың маңыздылығын растады, сонымен қатар оның қазіргі кемшіліктері мен даму әлеуетін айқындады. Нәтижелер сандық және сапалық талдау негізінде жүйеленді, бұл педагогикалық білім берудің тиімділігін арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болды.

Сауалнама нәтижелері. Зерттеуге қатысқан 50 студенттің сауалнама жауаптары психологиялық-педагогикалық даярлықтың кәсіби дайындықтағы маңыздылығын анық көрсетті. Студенттердің 70%-ы (35 адам) психологиялық білімнің оқушылармен жұмыс істеуде шешуші рөл атқаратынын атап өтті. Олар бұл білімді оқушылардың мінез-құлқын түсіну, сыныптағы қақтығыстарды шешу және жеке оқу тәсілдерін әзірлеу үшін қажет деп санайды. Мысалы, бір студент: “Психологияны білмей, оқушылардың неге белгілі бір әрекеттер жасайтынын түсіну қиын. Бұл білім сабақты тиімді басқаруға көмектеседі,” – деп жазды. Бұл пікір Вygотскийдің оқушы дамуындағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктің маңыздылығы туралы теориясымен үндеседі. Дегенмен, сауалнама нәтижелері практикалық дағдыларды дамытудағы кемшіліктерді де анықтады. Студенттердің 40%-ы (20 адам) практикалық сабақтардың жеткіліксіз екенін және теориялық білімді нақты жағдайларда қолдануға дайындықтың төмен екенін айтты. “Біз психология бойынша көп теория оқимыз, бірақ оны сыныпта қалай қолдану керектігін толық түсінбейміз,” – деген пікір бірнеше студенттен кездесті. Бұл теория мен практика арасындағы алшақтықтың бар екенін және студенттердің педагогикалық практикаға толық дайын еместігін көрсетеді.

Кесте 2 – Сауалнама нәтижелері

Сұрақ	Жауап бергендер саны	Пайыз (%)
Психологиялық білім оқушылармен жұмыста маңызды ма?	35	70%
Практикалық сабақтар жеткілікті ме?	20 (жеткіліксіз)	40%
Заманауи технологияларды қолдану керек пе?	12	25%
Рефлексиялық дағдыларды дамыту қажет пе?	28	56%
Оқу процесі интерактивті болуы керек пе?	40	80%

Сонымен қатар, студенттердің 25%-ы (12 адам) қазіргі оқу бағдарламасында заманауи педагогикалық технологияларды қолдануға жеткілікті көңіл бөлінбейтінін атап өтті. Олар цифрлық құралдарды, интерактивті әдістерді және оқушылардың мотивациясын арттыруға бағытталған тәсілдерді үйренуге деген қажеттілікті білдірді. Бұл нәтиже қазіргі білім беру ортасының талаптарына сай келетін даярлықтың қажеттілігін айғақтайды.

Бақылау нәтижелері. Педагогикалық практика кезінде 10 студенттің сабақ беру процесіне жүргізілген бақылау сауалнама нәтижелерін толықтырды. Бақылау барысында студенттердің оқушылармен қарым-қатынас орнату қабілеті, сыныпты басқару дағдылары және психологиялық білімді қолдану деңгейі бағаланды. Нәтижелер студенттердің теориялық білімі болғанымен, оны практикада қолдануда қиындықтарға тап болатынын көрсетті. Мысалы, студенттердің 60%-ы (6 адам) оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, оқу материалын бейімдеуде қиналды. Бір студент оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру үшін ойын элементтерін қолдануға тырысқанымен, сыныптың тәртібін сақтай алмады, бұл оның сыныпты басқару дағдыларының жеткіліксіздігін байқатты.

Бақылау кезінде студенттердің рефлексиялық дағдыларының да төмен екені анықталды. Сабақтан кейін жүргізілген сұхбатта студенттердің 70%-ы (7 адам) өз әрекеттерін талдауға және қателіктерінен сабақ алуға бейімділігінің аз екенін көрсетті.

Бұл психологиялық-педагогикалық даярлықтың өзін-өзі бағалау және кері байланысқа негізделген жетілдіру компоненттерінің жеткіліксіздігінен туындайды деп болжанды.

Сапалық талдау. Сауалнаманың ашық сұрақтары мен бақылау нәтижелеріне жүргізілген сапалық талдау бірнеше негізгі тақырыпты анықтады. Біріншіден, студенттер психологиялық білімді теориялық тұрғыдан жетік меңгергенімен, оны сыныпта қолдануда тәжірибе жетіспейді. Екіншіден, оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделу қабілеті студенттердің практикада кездесетін негізгі қиындықтарының бірі болып табылады. Үшіншіден, заманауи технологияларды білім беру процесіне енгізу студенттердің қызығушылығын арттырғанымен, оларды тиімді қолдану үшін арнайы дайындық қажет.

Проблемалар мен шешу жолдары. Зерттеу нәтижелері негізінде мынадай проблемалар анықталды:

1. **Теория мен практиканың байланыссыздығы.** Студенттер теориялық білімді меңгергенімен, оны нақты оқу ортасында қолдануға дайын емес. Бұл мәселені шешу үшін практикалық сабақтардың үлесін арттыру және модельдік ситуацияларды (мысалы, кейс-стади, рөлдік ойындар) қолдану ұсынылады.

2. **Заманауи технологияларды қолданудағы білім жетіспеушілігі.** Цифрлық құралдарды (мысалы, интерактивті тақталар, онлайн платформалар) және оларды оқу процесіне интеграциялауды үйрету үшін арнайы курстар енгізу қажет.

3. **Рефлексиялық дағдылардың төмендігі.** Студенттердің өз әрекеттерін талдау және кері байланысқа негізделген жетілдіру қабілетін дамыту үшін рефлексиялық практикаға бағытталған семинарлар мен тренингтер ұйымдастырылуы керек.

Қосымша байқаулар. Зерттеу барысында студенттердің психологиялық-педагогикалық даярлыққа деген қызығушылығы мен мотивациясы да бағаланды. Студенттердің 80%-ы (40 адам) бұл білімнің кәсіби дамуларына қажет екенін мойындағанымен, олардың оқу процесіне белсенді қатысуы оқу бағдарламасының тартымдылығына байланысты екені анықталды. Интерактивті әдістерді қолданған сабақтарда студенттердің қызығушылығы жоғары болды, бұл оқыту әдістерін жаңарту қажеттілігін көрсетеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері психологиялық-педагогикалық даярлықтың педагогикалық бакалавриаттағы маңыздылығын дәлелдеп қана қоймай, оны жетілдіру үшін нақты бағыттарды анықтады. Теория мен практиканың тепе-теңдігін қамтамасыз ету, заманауи технологияларды енгізу және студенттердің рефлексиялық қабілеттерін дамыту осы даярлықтың тиімділігін арттырудың негізгі жолдары ретінде ұсынылды. Бұл нәтижелер білім беру жүйесін жетілдірудегі практикалық шараларды жоспарлауға негіз бола алады.

Қорытынды

Бұл зерттеу педагогикалық бакалавриаттағы психологиялық-педагогикалық даярлықтың болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлін және оны дамыту жолдарын зерттеуге арналды. Зерттеу нәтижелері осы даярлықтың білім беру процесіндегі маңыздылығын растады, сонымен қатар қазіргі білім беру жүйесіндегі кемшіліктерді анықтап, оларды жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар ұсынды. Теориялық талдау, сауалнама және бақылау әдістері арқылы жиналған деректер психологиялық-педагогикалық даярлықтың педагогтың кәсіби табыстылығына тікелей әсер ететінін және оның тиімділігін арттыру үшін жүйелі шаралар қажет екенін дәлелдеді.

Зерттеу барысында психологиялық-педагогикалық даярлықтың негізгі маңыздылығы оның педагогқа оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беруінде екені анықталды. Сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігі психологиялық білімді оқушылармен қарым-қатынас орнату, олардың мотивациясын арттыру және сыныптағы тәртіпті басқару үшін қажет деп санады. Бұл нәтиже классикалық психологиялық теориялармен, әсіресе Виготский мен Пиаженің еңбектерімен сәйкес келеді, олар оқушының дамуын әлеуметтік және когнитивтік факторлармен байланыстырады. Дегенмен, зерттеу теориялық білімнің практикада

қолданылуындағы қиындықтарды да ашты. Студенттердің практикалық дағдыларының жеткіліксіздігі, рефлексиялық қабілеттерінің төмендігі және заманауи технологияларды меңгерудегі олқылықтар осы даярлықтың әлсіз тұстарын көрсетті.

Кесте 3 – Ұсыныстар кестесі

Ұсыныс	Мақсат
Практикалық сабақтарды көбейту	Теория мен практиканы байланыстыру
Цифрлық технологиялар курстарын енгізу	Заманауи білім беру талаптарына бейімделу
Рефлексиялық тренингтер өткізу	Студенттердің өзін-өзі дамыту қабілетін арттыру
Интерактивті әдістерді қолдану	Оқу процесін тартымды және тиімді ету
Практиканы мектепте ұйымдастыру	Нақты жағдайларға дайындықты күшейту

Осыған байланысты, зерттеу нәтижелері психологиялық-педагогикалық даярлықты жетілдіру қажеттігін айқын дәлелдеді. Біріншіден, теория мен практиканың тепе-теңдігін қамтамасыз ету маңызды шарт болып табылады. Студенттердің теориялық білімді нақты білім беру ортасында қолдануға дайын болуы үшін практикалық сабақтардың үлесі артып, модельдік ситуацияларды қолдануға негізделген оқыту әдістері (мысалы, кейс-стади, рөлдік ойындар) енгізілуі керек. Екіншіден, қазіргі білім беру талаптарына сай заманауи технологияларды қолдануға басымдық берілуі қажет. Цифрлық құралдарды, интерактивті платформаларды және онлайн ресурстарды оқу процесіне интеграциялау студенттердің оқушылармен жұмыс істеу тиімділігін арттырады. Үшіншіден, студенттердің рефлексиялық дағдыларын дамытуға ерекше назар аудару керек. Педагогтың өз әрекеттерін талдау, қателіктерден сабақ алу және оқушылардың кері байланысына негізделген жетілдіру қабілеті кәсіби дамудың маңызды бөлігі болып табылады. Осы мақсатта рефлексиялық семинарлар мен тренингтерді оқу жоспарына қосу ұсынылады.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы да жоғары. Ұсынылған шаралар педагогикалық жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларын жетілдіруде қолданылуы мүмкін. Мысалы, практикалық сабақтардың санын көбейту және оларды нақты мектеп ортасында өткізу студенттердің шынайы жағдайларға дайындығын арттырады. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қолдануға бағытталған арнайы курстар болашақ педагогтардың қазіргі заманғы білім беру талаптарына бейімделуіне ықпал етеді. Бұл өзгерістер студенттердің кәсіби сенімділігін нығайтып, олардың оқушылармен тиімді жұмыс істеу қабілетін күшейтеді.

Болашақта осы тақырыпты тереңірек зерттеу үшін кең ауқымды зерттеулер жүргізу ұсынылады. Бір педагогикалық жоғары оқу орнындағы студенттердің деректеріне негізделген бұл зерттеу нәтижелері басқа мекемелерде де тексерілуі қажет. Сонымен қатар, ұзақ мерзімді бақылаулар арқылы ұсынылған шаралардың тиімділігін бағалау және олардың педагогтардың кәсіби қызметіне әсерін зерттеу маңызды болмақ. Психологиялық-педагогикалық даярлықтың мазмұнын жаңарту және оны халықаралық стандарттарға сәйкестендіру де болашақ зерттеулердің перспективалы бағыты ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қорытындылай келе, психологиялық-педагогикалық даярлық педагогикалық бакалавриаттың ажырамас бөлігі ретінде болашақ педагогтардың кәсіби табыстылығының негізін қалайды. Зерттеу осы даярлықтың қазіргі жай-күйін бағалап, оны жетілдірудің нақты жолдарын ұсынды. Теория мен практиканың үйлесімі, заманауи технологиялардың интеграциясы және рефлексиялық дағдылардың дамуы білім беру жүйесінің сапасын арттыруға және педагогтардың кәсіби құзыреттілігін нығайтуға бағытталған маңызды

қадамдар болып табылады. Осы ұсыныстарды жүзеге асыру білім беру саласындағы оң өзгерістерге жол ашады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

5. Абайұлы, Қ. (2020). Педагогикалық психология негіздері. Алматы: Білім.
6. Жұмабаева, А. (2022). Болашақ педагогтарды даярлаудағы заманауи әдістер. Астана: Педагогика және психология журналы.
7. Bygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
8. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press.

ҚАЗАҚСТАН ҚОР БИРЖАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ БАҒАЛЫ ҚАҒАЗДАРДЫҢ ЛИСТИНГІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЛИСТИНГДІК ТАЛАПТАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Алғазы Батырлан Қайратбекұлы, 2 курс магистрі
Ғылыми жетекшісі

Оразова Б.Б., э.ғ.к., аға оқытушы

Ж.А.Ташенев атындағы Университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

Abstract. The issues of listing are considered to ensure the transparency of listed companies and their financial condition.

Аннотация. Рассмотрены вопросы листинга является обеспечение прозрачности листинговых компаний и их финансового состояния.

Листинг – эмиссиялық бағалы қағаздарды биржаның сауда жүйесіне айналымға жіберу процедурасы. Листингтің негізгі мақсаты листингтік компаниялардың қызметі мен олардың қаржылық жағдайының мөлдірлілігін қамтамасыз ету болып табылады. Листингтік компаниялар - бұл бағалы қағаздары ресми тізімге енгізу және олардың онда болу мақсатында бағалы қағаздар мен олардың эмитенттеріне листингтік ережелерде бекітілген талаптар[20].

Қазақстан қор биржасының (KASE) листингі 1997 жылдың қыркүйегінде пайда болады және алғашында биржаның сауда алаңы арқылы елдің экономикалық жағдайын анықтайтын қазақстандағы ірі компаниялардың мемлекеттік акцияларының пакеттерін сату – « көгілдір фишкалар » бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталған болатын.

Биржаның ресми тізімі – биржа тізімінің бір бөлігі, оған кіру және онда болу үшін бағалы қағаздар және олардың эмитенттері листингтік талаптарға сәйкес келуі қажет. Ресми тізімге енгізетін бағалы қағаздар :

- 1) мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздар, оларды ҚР және басқа мемлекеттер заңнамасына сәйкес ҚР резиденттері – ұйымдар шығарады ;
- 2) облигациялар, яғни ҚР – дан басқа мемлекеттердің заңнамасына сәйкес арнайы кәсіпорындар өздерінің жалғыз құрылтайшылығы болып табылатын ҚР резиденттері – ұйымдарының кепілдігімен шығарылатын облигациялар;
- 3) мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздар бұларды ҚР –ның және басқа да мемлекеттердің заңнамасына сәйкес ҚР резиденттері емес ұйымдар шығарады ;
- 4) туынды бағалы қағаздар (туынды қаржылық құралдар), бұлардың қатарына ҚР-ның және басқа да мемлекеттердің заңнамасына сәйкес шығарылған мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздар базалық активті болып табылатын қазақстандық депозитарлық қолхаттар кіреді;
- 5) биржалық кеңестің шешіміне сәйкес басқа да бағалы қағаздар .

Акцияларды биржада бағалы белгілеуде қабылдау эмитентке айтарлықтай қымбатқа түсетіндігіне қарамастан, акционерлік қоғамдар баға беру тізіміне түсуге талпынады . Себебі листингке енгізілу оларға белгілі бір артықшылықтар береді:

- ақпараттардың үлкен көлемі және инвесторларда фирманың беделінің жоғалуы себебі, инвесторларда акциялар сапасын өздерінің бағалауларымен қатар қор биржасының да осы сапаларды бағалаулар болады;

- фирманың несиелер алуы үшін ең тиімді жағдайлар себебі, несие берушілер компания активтерінің баланстық құнын биржалық бағалаумен салыстыра алады .;

нарық жақсы көрінеді; акционерлер және потенциалды инвесторлар келісімдер мен баға белгілеулерді оңай бақылай алады, өйткені қаржылық ақпарат құралдары акциялардың биржалық саудасы жайлы толық есеп береді.

Акцияларды кепілге салу мүмкіндігі жеңілдейді , өйткені, несие берушілер тізімінен тыс акцияларға қарағанда тізімдегі акцияларды кепілге алғанды қалайды , себебі қарыз алушы тұрақсыз болып шыққан жағдайда акцияларды сату оңай болады;

- нарықтандыру мен инвесторлар назарының көптігі, тізімдегі акциялар нарығы меміметтерінің жариялануы инвесторлар мен қаржы экспериметтеріне тізбегі әрбір акция шығарылымыныңнарықтық « іс әрекеті » жайлы толық түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл, өз, кезеңінде, осы акцияларға жаңа сатып алушыларды тартады .

Листингтің бірқатар кемшіліктері бар:

- компанияның қызметін қосымша бақылау, биржадағы тізімге егізілген жағдайда компания акциялар шығару, дивидендтер , және т.б. жаплы ақпараттандыру бойынша өзіне қосымша міндеттемелер алады; мұндай шектеулер сыртқы акционерлер мүддесі үшін листинг жайлы келісімге қосылады;

- қосымша шығындар, олар: листингті өткені үшін төлем, листингті қолдау үшін жыл сайынғы төлем, аудитролық қызметтерге төлем;

- акциялардың төмен « белсенділігі » жағдайында потенциалды инвесторларда теріс қатнастардың пайда болу мүмкіншілігі, бұл биржадан тыс нарықтағы акцияларды сату жайында айтарлықтай білінбеуі мүмкін .

Делистинг – бағалы қағаздардың биржаның ресми тізімінен уақытша немесе тұрақты шығарылуы, сәйкесінші биржаның ресми тізіміне енгізілген бағалы қағаздар және олардың эмитенттері үшін бекітілген қызметтерінің тоқтатылуы немесе артықшылықтарының жойылуы.

Бүгінгі таңда KASE –те МEBҚ бойынша 4 сауда тізімі бар.:

- РФЦА арнайы сауда алаңдарының ресми тізімі;
- KASE ресми тізімі, «А» санаты;
- KASE ресми тізімі, «В» санаты;
- « Листингтік емес бағалы қағаздар » секторының тізімі.

Бүгінге таңда KASE –тің сауда тізімдерінде барлығы 129 компанияның 310 бағалы қағаздары бар, соның ішінде ресми тізімде -151 эмитенттің 306 бағалы қағаздары (94 акциялар және 212 облигациялар), « Листингтік емес бағалы қағаздар » тізімінде 4 компанияның 4 бағалы қағаздары бар. РФЦА арнайы сауда алаңдарының ресми тізімінде 14 эмитенттің 55 бағалы қағаздары (15 акциялар мен 40 облигациялар) бар.

Ресми тізімнің «А» санаты барлығы қағаздарды биржадағы айналымға жіберудің ең жоғарғы деңгейі болып табылады. «А» санатың ресми тізіміне тек қаржылық тұрақты эмитенттердің минималды инвестициялық тәуекелдері бар бағалы қағаздарға қосылуы қажет.

«А» сананың ресми тізімінде 93 компанияның 238 бағалы қағаздары (48 акциялар мен 190 облигациялар), «В» санатындағы бағалы қағаздардың ресми тізімінде 59 эмитенттің 68 бағалы қағаздары (46 акциялар және 22 облигациялар) бар.

Биржадағы айналымға тек Депозитарийдегі сақтауға мемлекеттік бағалы қағаздар ғана жіберіледі. Мемлекеттік бағалы қағаздарды, сонымен қатар, басқа елдердің заңнамасына сәйкес шығарылған бағалы қағаздарды биржадағы айналымға жіберу

мұндай бағалы қағаздардың шығарылымын тіркеу жайлы ақпаратты биржа алысымен автаматты түрде жүзеге асырылады.

Бағалы қағаздарды биржаға айналымға енгізу процедурасын өтетін жергілікті атқарушы органдар үшін KASE – ке ұсынуға міндеті құжаттар тізімі анықталған. Мемлекеттік бағалы қағаздар деген статусы бар екендігіне қарамастан, муниципалдық облигациялар Қаржы министірлігі немесе ҚР Ұлттық Банкі эмиссияланған бағалы қағаздарға қарағанда инвестициялық тәуекелгі бейім болып келеді. Бұл толигация шығарылымына қызмет көрсету және оны өтеу тек облыс бюджетінің құралдарымен ғана жүзеге асырылады, ал бұл өз кезінде облыс территориясындағы төлеушілердің қаржылық жағдайына байланысты.

Қазақстан қор биржасының «К», «Р», «Н», санаты мүшелерінің жиналыс шешімімен бекітілген және 2002 жылдың 01 науырызынан іске қосылған Қазақстан қор биржасының листингтік талаптары мемлекеттік емес эмисиялық бағалы қағаздарды биржа саудаларындағы айналысқа жіберу тәртібін бекітеді. Ол, өз кезеңінде, эмитенттерге және олардың бағалы қағаздарына қатысты белгілі бір талаптарды қамтиды. (Қосымша А,Ә).

Эмитенттер және олардың бағалы қағаздары листингтік талаптардан басқа ҚҚА тарапынан ұсынылатын талаптарға сәйкес келуі қажет. Мысалы, ең жоғарғы санат бойынша ресми тізімге енгізілетін бағалы қағаздардың эмитенттері жоғарыда көрсетілген талаптарға қосымша қаржылық есеп берудің халықаралық стандарттарына сәйкес қаржылық есеп құру қажет, ал листингтің ең жоғарғы санатынан кейінгі тізімге енгізілген бағалы қағаздардың эмитенттері үшін олардың өзіндік капиталдың, активтердің (қаржылық ұйымдар үшін) мөлшеріне, соңғы қаржылық жыл бойынша сатулар көлеміне (сәйкесінше айлық есептің 200000, 1000000, және 50000 мөлшерінен кем емес) талаптар бекітілген.

Қаржылық емес ұйымдардың бағалы қағаздарын ресми тізімге енгізу жайлы мәселе тек төменгі келтірілген жағдайларда ғана қарастырылады:

1) бағалы қағаздардың эмиссиялық құжаттары немесе өзінің арнаулы бойынша осындай эмиссиялық құжатқа ұқсас болса құжат қаржылық кеңес беруші қатысуымен дайындалған;

2) бағалы қағаздар бойынша инвестициялық меморандумды немесе оны алмастыратын басқа құжатты қаржылық немесе беруші дайындаған;

Эмиссиялық құжат- бағалы қағаздардың эмиссиясын мемлекеттік тіркеу мақсатында құралған және мемлекеттік тіркеу факті Уәкілеті органда бекітілген бағалы қағаздарды шығару, орналастыру, айналу және өтеу тәртібі мен шарттарын анықтайтын құжат (құжаттар жиынтығы).

Инвестициялық меморандум – компанияның жағдайы мен қызметінің потенциалды инвесторларға қор биржасында ұсынылатын құжат.

Қаржылық кеңес беруші – биржаның ресми тізіміне қосылуы болжайтын бағалы қағаздардың эмитенттеріне кеңес беруді жүзеге асыратын ұйым. Қаржылық кеңес беруші ретінде бірінше саната бағалы қағаздар нарығында брокерлік және дилерлік қызметті жүзеге асыруға (номиналды ұстаушы ретінде клиент шоттарын жүргізу құқығы бар) лицензиясы бар «Р» санатты биржа мүшелері ғана бола алады.

Ресми тізімге кіруге талапкер жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары үшін жоғарыда келтірілген талаптарды қабылдауға болатындығын талдай отырып көптеген салалардың соның ішінде жеңіл өнеркәсіптің кәсіпорындары үшін салық дифференциясыз қатынасының мүмкіншілігі нормативті құқықық актілерінде жазылған. Осылайша, ҚҚА-ның «Қор нарығында және қор нарығы тізімінің жекелеген санаттарына айналымға жіберілген (жіерілген) бағалы қағаздар мен олардың эмитенттеріне талаптар жайлы» құжаттарында қор нарығы тізімінің жекелеген санаттар және олардан ұқсас санаттарға жіктеле алатындығы және де листингтік талаптарда сол сенеттар және олардан ұқсас санаттар бойынша жіктеле алатындығы және эмитенттердің қызметінің спецификасына байланысты дифференциленуі мүмкін екендігі жайлы ережелер қамтылған.

Биржалық құралдардың тапшылығы жайлы БАҚ-да да, қаржылық отарда да, елдің жоғарғы басқармасы деңгейінде де көп айтылуында, бірақ бұл мәселе бүгінге дейін өз шешімін таппай отыр. Бұған себептің бірі эмитенттерге қойылған талаптардың қиындығы және күрделілігі.

Мекемелерді қаржылық және қаржылық емес деп бөлгенімен де оларға бірдей салық нормалар қолданылады (Қосымша А, Ә).

Десек те, Листингтік ережелердің 10- бабында осы листингтік көрсеткіштерді жұмсартылған талаптарды енгізе отырып дифференциялау мүмкіндігі қолданылған.

Листингте алғашқы ұсынысты жүргізу барысында, сондай-ақ сауданы ұйымдастырушының ресми тізімге қалдыру кезінде бірқатар шығындар орын алады. Бағалы қағаздары Қазақстан қор биржасының «А» санаты бойынша ресми тізімге енгізілген акционерлік қоғамдар үшін келесідей транзитциялық шығындар қарастырылған:

- Бір реттік – 376 мың теңгеден 114 млн теңгеге дейін;
- Жыл сайынғы – 4,9 млн теңгеден 61,5 млн теңгеге дейін;
- Жиынтығы – 8,2 млн теңгеден 157,7 млн теңгеге дейін.

Міндетті жыл сайынғы шығындардың орташа көрсеткіші 22,4 млн теңгені құрайды, бұл, өз кезегінде, листингтік кәсіпорындардың меншікті капиталдарының орташа мәнінің 0,06 %-ын, бір жыл ішіндегі жалпы шығындардың орташа мәнінің 0,32%-ын құрайды.

Бағалы қағаздары Қазақстан қор биржасының «В» санаты бойынша ресми тізімге енгізілген акционерлік қоғамдар үшін келесідей транзитциялық шығындар қарастырылған:

- бір реттік – 550 мың теңгеден 6,9 млн теңгеге дейін;
- жыл сайынғы – 261,1 мың теңгеден 15,5 млн теңгеге дейін;
- жиынтығы – 305,8 млн теңгеден 22,3 млн теңгеге дейін.

Міндетті жыл сайынғы шығындардың орташа көрсеткіші 3,7 млн теңгені құрайды, бұл, өз кезегінде, листингтік кәсіпорындарының меншікті капиталдарының орташа мәнінің 0,1%-ын, бір жыл ішіндегі жалпы шығындардың орташа мәнінің 0,5%-ын құрайды.

Листингтік емес акционерлік қоғам үшін жыл сайынғы шығындардың орташа мәні 260,3 мың теңгені құрайды, бұл, өз кезінде акционерлік қоғам өзінің акцияларын Қазақстан қор биржасын ресми тізімінің ең жоғарғы санатына енгізілген жағдайда оның шығындары айтарлықтай өскендігін куәландырады.

Бағалы қағаздардың эмитенттері үшін листингтік талаптарды жеңілірек және тартымды ету қажет, олай болған жағдайда кәсіпорындар үшін ұйымдастырылған бағалы қағаздар нарығы арқылы құралдар тартудың банктік несиелерден артықшылығы айтарлықтай болмайды.

KASE бағалы қағаздарын «А» санатының ресми тізіміне енгізуге талапкер кәсіпорындарға қойылатын листингтік талаптарды салалар бойынша дифференциялау қажет. Мұнай өндіруші және мұнай өңдеуші салалар, металлургиялық сектор және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары үшін меншікті капиталдың көлемі бойынша сәйкес келмейді. Ауыр өнеркәсіп кәсіпорындары үшін тікелей қарама – қайшы жағдай тән- құралдар құнының төменгі және капитал айналымының жоғарғы айналымдылығы.

Ауыр, еңіл және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарына бірдей талаптардың қойылуы компаниялардың негізгі қорларының тиімді модернизациясы мақсатында арзан несиелік ресурстарды тараудың тиімді саясатын жүргізе алуына алып келеді. Жоғарыда көрсетілген мәселелер меншікті капиталдардың көрсеткіші бойынша бірдей талаптардың болуы елдің сауда қауіпсіздігіне қатер төндіреді және тұрғындарды жұмыспен қамту мәселелерін шешуге кері әсерін тигізеді.

Салық тәуекел әрбір жеке саланың ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, тамақ өнеркәсібіне деген сұраныс кез-келген экономикалық жағдайда болады. Тамақ өнеркәсібі – бұл азаматтардың тіршілік етуін жалғастыру және оның физикалық қалпын сақтау үшін өмірлік қажетті өнімді шығаратын сала. Сондықтан кез- келген деңгейдегі табыс көзі бар адамдар тамақ өнеркәсібі өнімдерін қолданады.

Бағалы қағаздардың эмитенттерін ұйымдастырылған нарыққа тарту үшін ресми тізімнің ең жоғарғы санатын эмитенттер түрлері бойынша мамандандыру мақсатында ұсағырақ санаттарын бөлу іс шараларын жүргізу қажет.

Жоғарыда келтірілген мәселелерді ескере отырып, Листингтік ережелердің 9-бабының 1- бөлімінің 10- бөлімшесіне және 12- бабының 1- бөлімінің 9 – бөлімшесіне қаржылық емес ұйымдардың меншікті капиталына қойылатын талаптардың эмитент саласына байланысты дифференциясын енгізу арқылы трансформациялау дұрыс. Мысалы, ауыр өнеркәсіп саласына жататын эмитенттердің меншікті капиталы 1,5 млрд теңгеден кем емес, ал жеңіл және тамақ өнеркәсібі саласына жататын эмитенттердің меншікті капиталы 1 млрд теңгеден кем болмауы қажет.

Белгілі рейтингтік агенттердің бірінің рейтингінің болуы эмитенттің бағалы қағаздары биржадағы айналымға жіберу кезінде қойылатын міндетті талап болып табылмайды, ол тек листингтік жеңілдетілген процедурасын өтеуге мүмкіндік береді. Шындығына келетін болсақ, көптеген кәсіпорындардың халықаралық рейтингтік агенттердің бағасын алуға жағдай келмейді және оны алған болса да, ол айтарлықтай жоғары болмауы мүмкін. Бірақ рейтингтің болмауы инвестордың белгілі бір ақпаратты ала алмауына әсерін тигізеді және инвестициялық тәуекел деңгейін нақты анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда ұлттық рейтингтік агенттер беретін ұлттық рейтингтік шкаланың болуына талаптар енгізу дұрыс болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі::

1. Сейткасимов Г.С.,Ильясов Л.А. Ценные бумаги и фондовый рынок.- А.: «Экономика».- 1998. –С.41 -66
2. Колесников В.И., Торкановский В.С. Ценные бумаги.- М.: «Финансы и статистика».-2011.- С. 11-16
3. Дегтярева О.И. Биржевое дело: Учебник для вузов. – М.: «Юнити».-2019.-С. 27-32
4. Галанов В.А., Басов А.И. Ценные бумаги. – М.: «Финансы и статистика».- 2020. –С. 17-29
5. Лягин В.А., Воробьев П.В. Ценные бумаги и фондовая биржа. – М.; «Филинь».- 2010. –С. 22-26
6. Сейітқасымов Ғ.С. Ақша несие, банктер.- А.- «Экономика».-2017.-341-351б.
7. Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок .-М: «Перспектива».- 2015.-С. 45-61
8. Исаков У.М., Бохаев Д.Т., Рузиева Э.А.Финансовые рынки и посредники.-А.: «Экономика»--2015. –С. 101-115
9. Мақыш С.Б. Комерциялық банктер операциялары.- А.: «Издат Маркет».-2019-102-106б.
10. Көшенова Г.С. Бағалы қағаздар нарығы және қор биржасы.- А.: «Экономика».- 2021-108-118б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ ТАЛДАУ

Туралина С.М.

«Экономика және басқару» кафедрасының э.ғ.к., аға оқытушысы
Tashenev University, г. Шымкент
sveta_67@mail.ru

Абдурахманова З.А.

«Экономика және басқару» кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Tashenev University, г. Шымкент
bakbergen_2000@mail.ru

Аннотация. Мақалада «инвестиция» және «инвестициялық саясат» ұғымдары теориялық тұрғыдан зерттелген. Қазақстан экономикасының қазіргі таңдағы қалыптасқан инвестициялық ахуалына талдау жасалынып, ел экономикасын дамытудағы инвестициялық процестердің маңыздылығы мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: инвестиция, инвестициялық саясат, инвестициялық ахуал, жалпы ішкі өнім, жалпы ұлттық өнім, негізгі капитал, экономикалық салалар.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические изученные понятия «инвестиции» и «инвестиционная политика». Проведен анализ сложившегося инвестиционного климата экономики Казахстана, рассмотрены вопросы значимости инвестиционных процессов в развитии экономики страны.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная политика, инвестиционный климат, валовой внутренний продукт, валовой национальный продукт, основной капитал, экономические отрасли.

Abstract. The article explores the concepts of "investment" and "investment policy" theoretically. The analysis of the current investment climate of the economy of Kazakhstan is carried out, the issues of the importance of investment processes in the development of the country's economy are considered.

Key words: investment, investment policy, investment climate, gross domestic product, gross national product, fixed capital, economic sectors.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Парламент палаталарының бірлескен отырысында ел халқына «Әділетті Қазақстан: құқық тәртібі, экономикалық өрлеу, қоғамдық оптимизм» атты Жолдауында айтылғандай: «Біз дамудың жаңа бағдарын белгіледік. Экономиканы әртараптандыру ісіне тың серпін бердік. Инфляция баяулады, яғни былтырғы ең жоғарғы деңгейден 2,5 есе төмендеді. Еліміздің халықаралық резерві 100 миллиард доллардан асты. Өндеу өнеркәсібі тау-кен саласымен салыстырғанда жылдам өсіп жатыр. Біз осы қарқынды жоғалтпауымыз керек. Бұған дейін жасалған қолайлы жағдайды тиімді пайдаланып, жаңа инвестициялық кезеңді бастауымыз қажет.

Дүние жүзінде инвестицияға талас өршіп тұрған кезде елге қаржы тарту үшін «дәл осы жерде және дәл қазір» қағидасы бойынша шешім қабылдау - ең қажет шара. Сондықтан Үкімет жанындағы Инвестиция штабына ауқымды құзырет берілді. Бұл қадам металды терең өндеу, мұнай-газ-көмір химиясы, туризм, энергетика және машина жасау сияқты маңызды салалардағы жобаларды жүзеге асыру қарқынын арттыруға жол ашты.

Экономикаға салынған тікелей инвестиция көлемін азайтып алмау үшін осы бағыттағы жұмысты күшейту керек. Кейбір әкімдер мен министрлер инвестор тарту ісіне жөнді атсалыспай отырғанын атап өткім келеді. Үкімет бұл шаруаны ретке келтіруге тиіс [1]. Қазақстан Республикасының нарықтық экономикаға көшуімен бірге инвестициялық ахуалды реттеудің де алғышарттары пайда бола бастады. Кең мағынада, инвестиция - пайда табу мақсатында ресурстарды жайғастыруға бағытталған белсенді операциялардың

жиынтығы болып табылады. Ал тар мағынада, инвестиция - табыс немесе пайда табу мақсатында ақшалай қаражаттарды бағалы қағаздарға жұмсауды білдіреді. Сонымен қатар, инвестициялау деп негізгі капиталға жұмсаған қаражаттарды да түсінуге болады.

Инвестициялық қызмет инвестициялық саясаттың көмегімен жүзеге асырылады. Инвестициялық саясаттың негізгі мазмұны қаражат жұмсау үшін біршама тиімді бағыттарды анықтау, әр уақыт кезеңіне инвестиция портфелінің құрылымын оңтайландырудан тұрады [2].

Қазақстанда инвестициялық салада нарықтық қатынастарды қалыптастыру 1991 жылы Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексі», «Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы», «Инвестициялық қызмет туралы», «Тікелей инвестицияларға мемлекеттік қолдау көрсету туралы» заңдар қабылданғаннан кейін басталды. Кейінірек инвестициялық қызмет туралы заңнамалық келісімдер қабылданды.

Сөйтіп, инвестициялық салада нарықтағы инвестициялық қатынастарды қалыптастыруға арналған заңнамалық база жасалған болатын. Атап өтілген заңнамалық құжаттарда жарияланған стратегиялық міндеттердің едәуір бөлігі бүгінгі күні іске асқанына қарамастан, бұл құжат инвестициялық саясат саласындағы мәселелердің мемлекет үшін маңызды екенін және инвестициялық саясаттың мемлекет қызметінің басым бағыттарының қатарына кіретінін көрсетеді. Талдау мен зерттеу жүргізу барысында еліміздегі инвестициялық саясатты қалыптастыру мәселелерін ашып көрсету үшін, әлемдік тәжірибеге үлкен көңіл аударылып және соның көмегі арқылы Қазақстан Республикасында қолдануға тиімді де пайдалы әдістерін қарастырып, кәсіпкерлік қызметіндегі инвестициялық саясатты қалыптастырудағы тәуекелден «қорғану» үшін қажетті әдістемелер сараланды.

Зерттеудің мақсаты болып еліміздің инвестициялық стратегиясының тиімді механизмін қалыптастыру саласындағы әлемдік тәжірибені оқып білу және оның жергілікті жағдайға бейімделуі болып табылады.

Қойылған мақсат зерттеудің келесі міндеттерін анықтайды:

- инвестициялаудың тиімді механизмін қалыптастырудың теориялық сұрақтарын оқып білу, олардың құрылымын анықтау, «инвестициялық саясат», «инвестициялық несие» түсінігінің мазмұнын нақтылау;
- Ел экономикасында инвестициялық қызметке талдау жасап, оның себептері мен салдарын анықтау;
- Талдау нәтижелері бойынша қорытындыларды қалыптастыру және отандық экономика үшін инвестициялаудың тиімді механизмін қалыптастырудағы практикалық ұсыныстар беру.

Зерттеу барысында статистикалық, математикалық, графикалық, анализ және синтез тәсілдері қолданылды.

Негізгі бөлім.

Қазіргі кездегі отандық тәжірибеде «инвестициялық саясат» ұғымының жалпыға бірдей, ортақ ұғымы қалыптаспаған.

Саясат дегеніміз не? Саясат (гректің «politike» - мемлекетті басқару өнері) әдетте қоғамдық қызмет деген ұғымды білдіреді [3].

Қоғамдық қатынастардың аясына қарай, экономикалық, мәдени, әлеуметтік, техникалық және т.б. саясат деп оның сан алуан түрлерін қарастыруға болады.

Инвестициялық саясат болса, банктің қызметінде кездесетін саясаттарының бір ғана бөлігі деп айтуға болады. Дүниежүзілік банктің банк саясатына арналған арнайы басылымында: «... банк саясаты әдетте банктің атқарып отыратын күнделікті қызметтерін қамтиды және осы сұрақтар бойынша туындайтын мәселелерді банкті басқарушылар мен Директорлар кеңесі ұсынған ұсыныстарға негізделіп отырып қалыптасады», - делінген [4].

Біздің ойымызша, инвестициялық саясатты ең алдымен экономикалық саясат ретінде қарастыру керек. Алайда, қаржы, баға, сыйақы, салық және басқа сол сияқты экономикалық саясаттың түрлеріне қарағанда, банктің инвестициялық саясаты

экономикалық саясаттың құрамды бөліктері болып табылатын барлық оның элементтерінен айрықша, өзіне ғана тән арнайы белгілерімен ерекшеленді.

Қандай қоғамдық саяси құрылымда болғанына қарамастан, мемлекет тиімді экономика қалыптастыруға, қабылданған экономикалық шешімдердің сапалы болуына ұмтылады. Мұнда, маңызды орынды жүргізіліп отырған инвестициялық саясат алады. Жүргізіліп отыратын инвестициялық саясат қоғамның әр түрлі топтарының мүдделерін ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс [5].

Әлемдік тәжірибені есепке ала отырып, Қазақстан үшін инвестициялау саласында маңызы зор басымдылық бағыттарына келесілерді жатқызуға болар еді:

- елдің энергетикалық кешенін реформалауды одан әрі жалғастыру, электроэнергия өндіру және бөліп тарату саласында бәсекелестік орта қалыптастыруды ынталандыру;

- өнімді қайта өңдеу саласындағы шағын және орта бизнесті дамытуға бағытталған, құны 6-10 млн. АҚШ доллары тұратын ірі жобаларды қаржыландыру арқылы еліміздегі шағын және орта бизнесті дамыту;

- Қазақстанның қаржы нарығын, әсіресе қор нарығын нығайту. Ол үшін, отандық екінші деңгейлі банктермен халықаралық банктердің қаржы саласындағы ынтымақтастығын мемлекеттік кепілдемесіз кеңейту ауадай қажет болып отыр [6].

Соңғы жылдары Қазақстан экономикасы негізгі салалардың тұрақты дамуымен және жаңа технологияларды енгізумен нығайтылған тұрақты өсуді көрсетуде. 2024 жылы еліміз өзгермелі әлемдік экономикалық жағдайларға, соның ішінде тауар бағасының ауытқуы мен жаһандық экономикалық сын-қатерлерге бейімделуді жалғастыруда. Халықаралық қаржы институттары мен талдау орталықтарының соңғы болжамдарына сәйкес, Қазақстан экономикасы 2024 жылы ЖІӨ-нің қалыпты өсуін күтуде, бұл жаһандық экономикалық сілкіністер кезеңінен кейін жалғасып жатқан тұрақтануды айғақтайды.

Бұл көрсеткіштерге қол жеткізуде көмірсутектер экспортына тәуелділікті төмендетуге және ішкі тұтыну нарығын, инфрақұрылым мен инновацияларға инвестицияларды дамытуға бағытталған экономиканы әртараптандыру маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Үкіметі инвестициялық ахуалды жақсартуға, шағын және орта бизнесті қолдауға, сондай-ақ, адами капиталды дамытуға бағытталған стратегиялық бағдарламаларды іске асыруды жалғастыруда. Бұл шаралар ұзақ мерзімді экономикалық өсуді және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз етуге арналған. Зерттеуде сыртқы сауда, өндіріс, ауыл шаруашылығы, инвестициялар, құрылыс, шағын және орта кәсіпкерлік, әлеуметтік-демографиялық мәртебе, банк секторы және несиелеу, сондай-ақ ЖІӨ және ЖӨӨ бойынша статистиканы қоса алғанда, Қазақстанның негізгі экономикалық көрсеткіштерінің талдауын ұсынамыз. Ағымдағы жылы елдің экономикалық дамуының жаңа үрдістері мен перспективаларына ерекше назар аударылған.

Қазақстанның жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында жүргізіліп жатқан экономикалық реформалардың тиімділігін және салаларды әртараптандыруды растай отырып, ел экономикасындағы оң үрдістерді көрсетті. Елдің ЖІӨ өсуді көрсетеді, бұл экономикалық белсенділіктің жалпы деңгейінің жоғарылауын және халықтың өмір сүру стандартының жақсарғанын көрсетеді.

2024 жылғы қаңтар - наурызда өндірілген ЖІӨ көлемі 26,02 триллион теңгені құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 3,8% - ға артық. Бұл өсім қызмет көрсету саласындағы өсімге (3%), тауар өндірісінің ұлғаюына (5.1%) және өнеркәсіптің дамуының ұлғаюына (3,9%) байланысты. Осы кезеңде қызмет көрсету саласы ЖІӨ өндірісіне негізгі үлес қосады және 57,9%-ды құрайды.

Қазақстанның 2024 жылғы сыртқы сауда айналымы елдің экономикалық дамуының маңызды факторы болып қала береді. Шикізаттың әлемдік бағасы 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында айтарлықтай құбылмалылық пен белгісіздік көрсетті. Мұның себебі жалпы геосаяси шиеленіс, Украинадағы соғыс және жаһандық экономикалық

тенденциялар болды. Сонымен, көптеген металдардың, атап айтқанда алюминий, никель, мыс және болаттың бағасы өсті.

Уран бағасының өсу тенденциясы байқалады, бұл Ресейден жеткізілімдердің қысқаруымен және энергетикалық компаниялардың сұранысының өсуімен байланысты. Бірінші жартыжылдықта табиғи газ бен мұнайдың бағасы айтарлықтай өзгерді. Бұл экспорттан түсетін табысты сақтау және ұлғайту және Қазақстанның жаһандық экономикаға табысты кірігуі үшін қолайлы алғышарттар жасады.

Соңғы мәліметтерге сәйкес, Қазақстаннан экспорт 2024 жылғы сәуірде 7,087 миллиард АҚШ долларын құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 262 миллион АҚШ долларына артық.

2024 жыл Қазақстанның сауда әріптестері елдерінің рейтингіне елеулі түзетулер енгізді. Осылайша, экспорт көрсеткіші 4,471 миллиард доллар және импорт көрсеткіші 4,335 миллиард АҚШ доллары болатын Қытай бірінші орынды иеленді. Екінші орында Ресей тұр, бұл ретте импорт бойынша ең үлкен көрсеткіштер 4,997 миллиард АҚШ долларын құрайды.

Үшінші орында Италия тұр, бұл елге экспорт барлық елдердің ішіндегі ең үлкені және 6,014 миллиард АҚШ долларын құрайтыны маңызды. Көлемі бойынша төртінші серіктес Франция болып табылады, оның экспорты 1,411 миллиард доллар және импорты 0,382 миллиард АҚШ долларын құрайды. Қазақстанның импорты мен экспортын талдау сыртқы экономикалық қызметті кеңейту үшін негізгі үрдістер мен мүмкіндіктерді анықтауға мүмкіндік береді. Сыртқы сауданың динамикасы мен құрылымын тереңірек түсіну үшін өзекті және егжей-тегжейлі ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ететін «kazdata» сияқты мамандандырылған Талдамалық құралдар мен дерекқорларды пайдалануды ұсынамыз.

2023 жылы Қазақстандағы инвестициялық белсенділік оң серпінді сақтап қалды, бұл инвесторлардың қазақстандық экономиканың тұрақтылығы мен перспективаларына деген сенімінің көрінісі болып табылады. Ел үкіметі ішкі және шетелдік инвестицияларды тартуға, инвестициялық ахуалды жақсартуға және инфрақұрылымды дамытуға бағытталған шараларды іске асыруды жалғастыруда.

Инвестициялардың экономикалық салаларға сай жұмсалуды бойынша мәліметтерді 1-ші кестеден көруімізге болады.

1-ші кестеден көріп отырғанымыздай, 2024 жылғы қаңтар-мамырда негізгі капиталға салынған инвестициялардың жалпы көлемі 4 895 150, 39 миллиард теңгені құрады, бұл 2023 жылғы ұқсас кезеңдегі көрсеткіштердің 93,5% -ды құрайды. Өңдеу өнеркәсібіне, байланыс пен ақпаратқа, қаржы мен сақтандыруға, құрылыс секторына, өнерге, ойын-сауыққа және демалысқа, көлік пен логистикаға инвестициялардың өсуі ерекше байқалады. Бұл экономиканы әртараптандыру процесінің жалғасуын және шикізат секторына тәуелділіктің төмендеуін көрсетеді.

Осы кезеңде өңдеу өнеркәсібіне 514 121, 867 млрд. теңге инвестицияланды, бұл 2023 жылдың ұқсас кезеңіндегі инвестициялардың жалпы көлемінің 114,1% -н құрады. Көлік пен логистикаға 704 741, 601 миллиард теңге инвестицияланды, бұл 2023 жылдың сәйкес кезеңінің 127,4%-ды құрайды. Бірақ Байланыс және ақпарат секторына инвестициялар ең жоғары қарқынмен өсті. 2024 жылғы қаңтар-мамырда бұл сала 90 471, 057 млрд.теңге тартты, бұл 2023 жылғы осы кезеңдегі көрсеткіштердің рекордтық деңгейін, атап айтар болсақ, 229,3% -ды құрады.

Кесте 1 – Пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, 2024 жылдың қаңтар-мамыр айлары:

Салалар	Негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	2023 жылдың қаңтар-мамыр айларына, %	Инвестициялардың жалпы үлесі көлеміндегі салмағы, %

Барлығы	4 895 150 387	93,5	100,0
оның ішінде:			
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	197 909 633	69,9	4,0
Өндіріс саласы	2 199 030 440	82,0	44,9
оның ішінде:			
Тау-кен өндірісі	1 308 424 070	70,8	26,7
Өңдеу өнеркәсібі	514 121 867	114,1	10,5
Электрэнергия мен, газбен, бумен, ыстық сумен қамтамасыз ету	262 068 704	104,6	5,4
Сумен қамтамасыз ету	114 415 786	81,6	2,3
Құрылыс	58 438 610	127,1	1,2
Көтерме және бөлшек сауда, автомобильдер жөндеу	121 521 177	96,1	2,5
Көлік және қойма қызметі	704 741 601	127,4	14,4
Тұрақтау мен тамақтандыру қызметтерін ұсыну	47 111 940	93,4	1,0
Ақпарат және байланыс	90 471 057	229,3	1,8
Қаржы және сақтандыру қызметі	44 155 185	130,4	0,9
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	1 074 580 469	100,4	22,0
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	26 643 801	77,1	0,5
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласы	40 984 683	72,1	0,8
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету	25 425 459	57,5	0,5
Білім беру саласы	102 544 043	99,2	2,1
Денсаулық сақтау және тұрғындарға әлеуметтік қызмет көрсету	92 988 344	97,1	1,9

Мәдениет, ойын-сауық және демалыс	63 735 093	122,5	1,3
Басқа да қызмет түрлерін ұсыну	4 868 827	49,5	0,1
Ескерту: Ұлттық статистикалық бюро мәліметтері негізінде автормен құрастырылды.			

Егер өндіріс саласын ғана қарастыратын болсақ, мұнда өнеркәсіп салалары арасында инвестициялық қаражатты тарту бойынша көшбасшылар: шикі мұнай мен табиғи газ өндіру, химия өнеркәсібі өнімдерін өндіру, электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және кондиционерленген ауамен жабдықтау, металлургия өндірісі болып табылады.

Жалпы Қазақстан Республикасы бойынша 2024 жылғы мамырда негізгі капиталға инвестициялар 2023 жылғы мамырға қарағанда аз болды. 2023 жылдың ұқсас кезеңіне қатысты 2024 жылдың қаңтарынан мамырына дейінгі барлық кезеңде инвестициялар азайды.

Аймақтар бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар жайлы мәлімет 2-шң кестеде келтірілген.

Кесте 2 – Аймақтар бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялардың физикалық көлемінің индекстері, 2024 жылдың мамыры:

Аймақтар	2024 жылдың мамыры		Январь-май 2024 жылдың қаңтар-мамыры 2023 жылдың қаңтар- мамырына
	2024 жылдың сәуіріне	2023 жылдың мамырына	
Қазақстан Республикасы	124,6	90,7	3,5
Абай облысы	125,3	64,0	75,3
Ақмола облысы	125,7	58,6	61,0
Ақтөбе облысы	86,0	67,3	86,9
Алматы облысы	105,8	88,8	102,9
Атырау облысы	111,6	65,3	65,4
Батыс Қазақстан облысы	118,6	76,9	90,7
Жамбыл облысы	168,4	122,6	122,8
Жетісу облысы	135,6	111,1	121,0
Қарағанды облысы	139,6	93,6	108,5
Қостанай облысы	301,0	132,1	97,0
Қызылорда облысы	173,1	187,3	140,1
Маңғыстау облысы	105,3	84,9	84,0
Павлодар облысы	163,4	80,2	105,3
Солтүстік Қазақстан облысы	106,9	73,4	120,3

Түркістан облысы	156,7	120,7	123,2
Ұлытау облысы	77,6	117,9	114,0
Шығыс Қазақстан облысы	80,9	95,6	104,6
Астана қаласы	110,8	76,7	106,9
Алматы қаласы	140,1	126,3	109,8
Шымкент қаласы	123,0	178,0	117,4
Ескерту: Ұлттық статистикалық бюро мәліметтері негізінде автормен құрастырылды.			

2024 жылдың бірінші жартыжылдығы аймақтық инвестициялық картаға үлкен өзгерістер енгізді. 2024 жылғы қаңтар-мамырда тартылған инвестициялар көлемі бойынша Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Түркістан және Жамбыл облыстары, сондай-ақ Шымкент қаласы көшбасшы болды. Сонымен қатар, Абай, Атырау және Ақмола облыстары өсу және жаңа инвестициялық жобаларды тарту әлеуетін көрсетуде [7].

Қорытындылай отырып, цифрландыру саласындағы жетістіктер, инвестициялық ахуалды жақсарту және халықаралық ынтымақтастықты жандандыру бизнес үшін жаңа мүмкіндіктер ашады және жаһандық аренада қазақстандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Сонымен қатар, әлеуметтік саясатқа және адами капиталды дамытуға назар аудару халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Айта кету керек, Қазақстанның алдында экономикалық модельді одан әрі жетілдіру, шикізат секторына тәуелділікті төмендету және жаһандық экономикалық сілкіністердің салдарын еңсеру қажеттілігімен байланысты сын-қатерлер әлі де тұр. Алайда қабылданып жатқан шаралар мен стратегиялық бастамалар болашаққа оптимистік көзқараспен қарауға және ел экономикасындағы оң үрдістердің жалғасуын күтуге мүмкіндік береді. Жаңа жағдайларға уақтылы бейімделу және пайда болған жағдайларды пайдалану үшін экономикалық көрсеткіштерді бақылауды жалғастыру және макро- және микро- деңгейлердегі өзгерістерді талдау маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстан: құқық тәртібі, экономикалық өрлеу, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана.
2. Момотов А. С. Правовое понятие «инвестиции» и его влияние на инвестиционную привлекательность Российской Федерации // Хозяйство и право. - 2022. - № 3. - С. 18-23.
3. Воронцовский, А. В. Управление инвестициями: инвестиции и инвестиционные риски в реальном секторе экономики : учебник и практикум для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва : Издательство Юрайт, 2024. - 407 с.
4. Государственная инвестиционная политика: учебное пособие /А. И. Трубилин, В. И. Гайдук, Е. А. Шибанихин, А. В. Кондрашова. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Санкт-Петербург; Лань, 2018. - 189 с.
5. Инвестиции : учебник для вузов /под ред. Л. И. Юзвович; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Урал. гос. экон. ун-т. - Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2016. - 523 с.
6. Инвестиции и инвестиционная деятельность: учебник; под общ. ред. Л. И. Юзвович; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Урал. гос. экон. ун-т. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2021. - 496 с.

7. stat.gov.kz сайт Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.

ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ДАМУДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Маханбетова А.Қ

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым магистрі, оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ
makhanbetova198@mail.ru, 8-707-522-16-35

Аннотация: Бұл мақалада жастар арасындағы ұлттық ойындардың жалпы жағдайы мен дамуы қарастырылады.

Кілт сөздер: Мәдениет, балалар спорты, ұлттық спорт түрлері, Қазақстан, Салауатты өмір салты

Аннотация: В этой статье рассматривается общие состояния и развития национальных игр среди молодежи .

Ключевые слова: Культура, Детский спорт, Национальные виды спорта, Казахстан, Здоровый образ жизни

Abstract: This article examines the general state and development of national games among young people.

Key words: Culture, Children's sports, National sports, Kazakhstan, Healthy lifestyle

Мәдениеттің даму тарихын, аға ұрпақтың мұраттарын, көзқарастарын, тұрмысын, дәстүрлерін, өмірі мен ғұрыптарын оқып-үйрену қазіргі қоғамның рухани және ақыл-парасат тұрғысынан байып түсуінің маңызды шарты болып табылады.

Білім алушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға арналған, қазіргі қазақтардың ертедегі ата-бабалары өлместей бай рухани мұралар қалдыра білгенін атап көрсетеді, сондықтан оларды бәлем алушылар тәрбиелеу барысында ұтымды пайдалануы керек.

Орхон өзені маңайында бой түзген руна жазулары ескерткішінде ағайынды бауырлар Білге қаған мен Күлтегіндердің құрметіне қазіргі қазақ тілінде кездесетін көптеген көркем бейнелер мен қанатты сөздер бар екені мәлім. Орхон-Енисей жазуларының өн бойында кездесетін негізгі ойлар - қаған билігін марапаттау, бектер мен халықтардың қағанға деген сенімділігі, халықтардың бектерге бағынуы басты орында болғаны анық.

Қорқыт - IX ғасырда өмір сүрген және шығармашылықпен айналысқан танымал жыршы және сазгер, әсем сазды дүниелерді өмірге әкелген. Ол өз шығармаларында өлім алдындағы қорқыныш сезімдері, одан қашу туралы өз ойларын білдіреді: «Өлген адам тірілмес, кеудеден шыққан жан қайтыш келмес», «Қар қанша қалың жауса да, жер бетінде қалмақ емес, гүл ашқан жасыл майса күзге дейін қалмақ емес» және т.б. Бәрінен де Қорқыт атаның тәрбие, адамның қандай қасиеттерге ие болуы туралы, ата-бабаларымыздың тәлімгерлік мәдениеті жайлы баяндаған ой-пікірлері үлкен құндылыққа ие болған.

Әлемдік тәлімгерлік ойларды жақын және Орта Шығыстың атақты энциклопедиялық ғалымдары мен педагогтары байыта түседі. Орта ғасырдағы Шығыс мәдениеті мен ғылымының аса майталман қайраткері деген бірінші атақ Әбу Насыр Мухаммед әл-Фарабиге тиесілі еді.

Әл-Фараби адамды бақытқа апарудың мақсаты мен тәсілдері туралы Платон мен Аристотельдің ілімін дамыта отырып, өзінің ғылыми-педагогикалық еңбектерінде

тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлген еді. Ол табиғат бірдей етіп жаратқан адамдар тек тәрбиесімен ғана өзгешеленеді, жақсы тәрбие алған адам нашар тәрбие алған адамдарға қарағанда сый-құрметке лайықты болып келеді деп білді. Әл-Фарабидің пікірінше, педагогика дегеніміз - тәрбиеленушінің еркі мен қалауын белгілі бір бағытта соған сәйкес әдіс және тәсілдер арқылы басқара білу өнері және ол басқарушы педагог, ұстаз, мұғалім. Халықтық педагогика тәсілдері баланың бойында терең адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Мектептің негізгі міндеттерінің бірі баланың халықтың бір бөлшегі екендігіне оның өз көзін жеткізуді қалыптастыру болып табылады. Білім беру мен тәрбиелеудің міндеттерін шешуде маңызды орындардың бірі дене шынықтыруға бөлінеді. Бүгінгі таңдағы дене шынықтыру көп қырлы құбылыс болып табылады, өз құрамында бірсыпыра бағыттарға, сабақ түрлері мен формаларына ие. Дене тәрбиесінің көптеген түрлерінің ішінде халықтың педагогикасына ерекше көңіл бөлген.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындары, билерімен шұғылдану бос уақытты өткізуге көмектеседі, денсаулықты нығайтады және ең бастысы мінездердің қалыптасуына ықпал етеді.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын, спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп шығады. Олардың педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Қазіргі кезде халықтық педагогика тәсілдеріне деген қызығушылық барған сайын арта түсуде. Оларды барынша мерекелердің, байқаулардың, фестивальдар мен жарыстардың құрамына енгізуде. Жалпы білім беретін мектептерде халықтық педагогика тәсілдерін қолдануға арналған әдістемелік құралдар жарыққа шығуда.

Әрбір халық ғасырлар бойы өзінің ең жақсы деген ойындарын өмірге әкелді, жетілдірді және сақтай білді. Олар жастарды тәрбиелеудің, әсіресе дене бітімін тәрбиелеудің негізгі тәсілдерінің бірі бола білді. Дене тәрбиесі тек соңғы жүз жылдықта ғана бұқаралық сипатқа ие болды, бұған дейін оның орнын еңбек тәрбиесімен қоса үлкен-кішінің бәрі бірдей қатысатын халық ойындары мен жаттығулар алмастыратын еді. Сондықтан әрбір халық өзінің дәстүрлі дене тәрбиесін жетілдіруге, олардың жарасымдылығы мен халықтар арасында кең тарауына ықпал етуге тырысатын, қамқорлық жасайтын. Халықтың қозғалмалы ойындарын талдау барысы осы ойындардың қазіргі сақталған түрінде де қажетті дене сапаларын дамытуға қабілетті екендігін, дене тәрбиесінде белгілі қозғалыстарды жетілдіре алатынын көрсетуде (жүгіру, секіру, нысана көздеу, алысты дәл көздеу, ауыр заттарды көтеру және тағы басқалар).

Әдеттегі жаттығулардан басқа әрбір ойын өзінің тұтастығымен, өзіндік өмір моделімен, адамның адамгершілікті, эстетикалық, еңбек, ақыл-ой, құқықтық және басқа да сан қырлы мінез-құлқымен ерекшеленетіні анық. Ойынға өз еркімен кірген әрбір қатысушы оның ережелерін орындауға міндеттенеді, ал ол ережелерді халық ғасырлар бойы жетілдіріп, өңдей білгендіктен ойынға қатысушалар ол талаптарды жеңіл орындайды және халықтың ойын мәдениеті дәстүріне негізделген жалпы адамзаттық құндылықтарға сәйкес өз бәсекелестеріне құрметпен қарау тәртібін мұлткісіз орындайды.

Кез-келген халықтың ойындары еңбек және қоршаған ортамен ғажап дәрежедегі жарасымдылықпен өзара үйлеседі. Әрқашан да рудың кіші өкіліне сол рудың үлкен ағасы, әкесі немесе атасы көмекке келуге әзір. Қай уақыт болсын халықтың жасы үлкен ағалары кішілерге өзінің бай тәжірибесін, әдіскерлігін, ұнайтын нәрсеге деген өз көзқарасын үйретуге тырысқан. Жанды және табиғи тізбек бойынша дәстүрлі ойындар ұрпақтан осылайша, халық ойындары атадан балаға, үлкеннен кішіге берілетін, халық дәстүрлері мен мәдениеті жиынтығының бай мұрасы болып табылды.

Халық педагогикасы әдебиет және мәдениетпен үздіксіз байланыста болады.

Халық өз ән-жырларында ойындардың тәрбиелік мәнін, оның жастардың жаны мен жүрегіне әсерін мойындайды. Ойындар тек дене сапаларын: жылдамдық, ептілік пен күшін және т.б. ғана жетілдіріп қоймайды, сонымен бірге олар адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына орасан үлкен әсер етеді.

«Адам туғаннан ақылды, есті болып тумайды. Адам жүре келе көреді, естиді, өмірдегі барлық жақсы-жаманды тексеріп көреді, қолымен ұстайды, тек сонда ғана адам ақылды болып шығады.» - деген болатын Абай Құнанбаев атамыз. Осыны айтқанда ол халық ойындарын жадында ұстаған болатын.

Қазақ халқы өте көптеген жұмбақтарды, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды, қанатты сөздерді, ертегілерді ойлап табады, оған қоса өз ойындары мен билерін де ұмытпайды. Қыстың қыңыр аязынан аман-есен шыққанда және аң аулаудан олжалы қайтқанда, жауды жеңіп шыққанда үлкен той жасап, мереке ұйымдастырылады, және бұл мерекелер ән-жырсыз, бисіз, халықтың ежелгі, белгілі ойындарынсыз өтпейтіні де маңыздылыққа ие.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп туындайды. Олардың педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Қазақтың халықтық фольклорының, ұлттық ойындарының жинақтаушысы Ә. Диваев өзінің «Қырғыз (қазақ) балаларының ойындары» атты жұмысында балаларды 3 топқа бөледі: 1 жастан 7 жасқа дейін - бала, 7 жастан 15 жасқа дейін - жеткіншек, 15 тен 30 ға дейін - бозбала. Соған байланысты ойындарды да 3 топқа бөліп қарастырады: 1) балалардың ойындары, 2) жеткіншектердің ойындары, 3) бозбалалардың ойындары, және де қазақ балаларының ойыншықтары жоқ екендігін атап кетеді.

Қариялардың айтуы бойынша, «Ақ сүйек» және «Орда» сияқты ойындарды тек түнде ғана ойнайтын болған, себебі жаугершілік шабуылдар сол кездерде жиі болғандықтан, жастар ойнай жүріп ауылдың бейбіт өмірін де қорғап, қатар алып жүрген. Сонымен қатар, жастардың бойында табандылық, тапқырлық, батылдық және ерлік қасиеттерін дамытуға ықпал ететін.

Қазақтың халықтық педагогика тәсілдері - ата-бабалардан мұра болып қалған халықтың өткені мен бүгінін біріктіретін баға жетпес байлық. Сондықтан да халықтың педагогикасының нақты, бұлжымас тәсілдерін жас ұрпақты тәрбиелеу жолында жақсы білім сіңіру негізінде пайдалану үлкен маңызға ие екені көпшілікке мәлім. Ол баланың өмір жолын биік шыңдардарды бағындыру арқылы шығармашылық қабілетін биікке көтере алатындай болуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәнікеев М.Т., Асарбаев А.Қ. Қазақстандағы дене шынықтыру спорт тарихы // Оқу құралы - Алматы, 2002 ж.
2. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. - Алматы: ЖШС «Издательство «Нома-К», 2008ж.
3. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: Санат, 2008 ж. -320б.
4. Мамиев Н.Б. Мектеп оқушыларын президенттік сынағанды орындауға ұлттық қозғалмалы ойындар арқылы дайындау. (Автореферат. пед.ғыл.кан.). – Алматы, 2008 ж. - 7б.
5. Омаров Қ.М. Оқушылардың туристік іс-әрекеттерінде қазақ ұлттық ойындарын пайдалану. (Автореферат. п.ғ.к.). - Алматы: 2005 ж. -7-8бб.

ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ДЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Базарбекова Н.Н.

техника ғылымдарының магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
Bazarbekova.nn@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7094-9182>,

Забен.М.А

ИЭФ-22-13к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
1210miras@gmail.com

Аннотация Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі кезеңде ақпараттық жүйелердің тиімді жұмыс істеуіне байланысты маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Ақпараттық жүйелердің рөлі тек қана ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету емес, сонымен қатар кибершабуылдардан қорғау, экономикалық тұрақтылықты сақтап қалу, терроризм мен экстремизмге қарсы күрес жүргізу, қоғамдық тәртіпті сақтау сияқты көптеген аспектілерді қамтиды. Бұл жүйелер мемлекеттерге сыртқы және ішкі қауіптерден тиімді қорғануға, құқық қорғау органдары мен әскерилерге қажетті ақпаратты жедел жеткізуге, сондай-ақ ұлттық инфрақұрылымды қорғауға мүмкіндік береді. Осылайша, ақпараттық жүйелер ұлттық қауіпсіздіктің маңызды элементі ретінде мемлекеттер үшін маңызды стратегиялық ресурс болып табылады.

Кілт сөздер: Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ақпараттық жүйелердің маңызы қазіргі заманда айтарлықтай өсті. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен олардың қоғамның барлық саласына енуі, әлемнің түрлі аймақтарында жаңа қауіп-қатерлердің пайда болуына себеп болды. Бұл қауіптерге қарсы тұру үшін ақпараттық жүйелердің рөлі ерекше. Ақпараттық жүйелер ұлттық қауіпсіздіктің негізін құрайтын маңызды құрал болып табылады, өйткені олар елдің стратегиялық мүдделерін қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау және сыртқы қауіптерден қорғану мақсатында пайдаланылады.

Abstract: Ensuring national security at the present stage is one of the most important issues related to the effective functioning of Information Systems. The role of Information Systems is not only to ensure the security of information, but also includes many aspects, such as protection from cyber attacks, maintaining economic stability, combating terrorism and extremism, and maintaining public order. These systems allow states to effectively protect themselves from external and internal threats, promptly deliver the necessary information to law enforcement agencies and the military, as well as protect national infrastructure. Thus, Information Systems, as an important element of national security, are an important strategic resource for states..

Ақпараттық қауіпсіздік пен киберқорғаныс мәселелері ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде басты орын алады. Қазіргі заманғы ақпараттық соғыстар мен киберқылмыстар елдер арасындағы байланыстарды күрделендіруде және жаңа қатерлерді туындатуда. Ақпараттық жүйелерге жасалатын шабуылдар экономикалық тұрақтылықты бұзу, мемлекеттік құпияларды ұрлау және стратегиялық инфрақұрылымды зақымдау арқылы елдің қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді. Сондықтан ақпараттық қауіпсіздік стратегиялары мен киберқорғаныстың жаңа әдістері бүгінгі таңда ұлттық қауіпсіздікті қорғаудың негізгі құрамдас бөлігіне айналды.

Ақпараттық технологиялар арқылы мемлекеттер өздерінің ішкі және сыртқы қауіптеріне қарсы тұруды күшейтуде. Ақпараттық жүйелердің сенімділігі мен қолжетімділігін қамтамасыз ету, ақпараттық ресурстарды қорғау мемлекеттік басқару мен экономика саласында маңызды рөл атқарады. Бұл жүйелердің дұрыс жұмыс істемеуі

немесе бұзылуы қоғамдағы тұрақсыздықты туындатып, ұлттық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіруі мүмкін.

Сонымен қатар, ақпараттық соғыс – қазіргі заманның негізгі құбылыстарының бірі болып табылады. Ақпараттық жүйелер арқылы мемлекеттер өздерінің сыртқы саясаттарын жүргізеді, елдер арасында ақпараттық манипуляциялар мен психологиялық әсер ету әдістері қолданылады. Бұл жағдай ұлттық қауіпсіздікті сақтау үшін арнайы ақпараттық қарсы күрес әдістерін дамытуды талап етеді. Ақпараттық жүйелерді тиімді қорғау, олардың қызметіне киберқылмыстар мен ақпараттық шабуылдарды болдырмау үшін мемлекеттердің өзара ынтымақтастығын да арттыру маңызды.

Қорытынды. Қорытындылай келе, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ақпараттық жүйелердің рөлі қазіргі заманда ерекше маңызға ие. Ақпараттық технологиялар мен жүйелердің дамуы қоғамның барлық саласына терең еніп, жаңа қауіп-қатерлер мен сын-тегеуріндер туындатты. Киберқорғаныс, ақпараттық қауіпсіздік және ақпараттық соғыс сияқты мәселелер ұлттық қауіпсіздікті сақтауда басты рөл атқаратын факторларға айналды. Ақпараттық жүйелердің тұрақтылығы мен қорғалуы елдің экономикалық, саяси және әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Сондықтан бұл салада тиімді шаралар мен стратегиялар қабылдап, халықаралық ынтымақтастықты арттыру, ақпараттық ресурстарды қорғаудың жаңа әдістерін енгізу маңызды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ақпараттық жүйелерді қорғау және дамыту мемлекеттердің басты міндеті болып қала береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Алишеров, А. Е. (2019). Ақпараттық қауіпсіздік негіздері. Алматы: ҚазМҰУ баспасы.
2. Баймухамбетова, С. С. (2020). Ақпараттық жүйелер мен қауіпсіздік. Астана: «Астана» баспасы.
3. Кузнецов, А. М. (2018). Ақпараттық соғыс және оның қауіп-қатерлері. Мәскеу: Информатика баспасы.
4. Мухамеджанов, А. А., & Өмірбеков, Б. О. (2021). Киберқорғаныс: теориясы мен практикасы. Алматы: ЖШС «Мектеп».
5. Нұрсейітов, С. Б. (2020). Ақпараттық қауіпсіздік және оның басқару жүйелері. Алматы: Қазақ университеті.
6. Рахматуллин, А. Қ. (2017). Ұлттық қауіпсіздік және ақпараттық технологиялар Астана: «Білім» баспасы.
7. Шарипов, Р. К. (2019). Цифрлық дәуірде ақпараттық қауіпсіздік. Алматы: «Қазақ университеті» баспасы.
8. Кудрявцев, И. В. (2018). Ақпараттық қауіпсіздік және оның құқықтық аспектілері. Мәскеу: Юрайт баспасы.
9. Сейтбекова, Г. К. (2020). Ақпараттық технологиялар және олардың ұлттық қауіпсіздікке әсері. Алматы: Қазақ экономика университеті.
10. Хусаинов, М. Ә. (2017). Ақпараттық қауіпсіздік және мемлекет қорғанысы. Алматы: «Ғылым» баспасы.

ХАЛЫҚҚА ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ

Нахипова В.И.

техника ғылымдарының магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
nakhipovavenera@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-4248-8943>

Савдарбек Ермахан Сүндетұлы
ИЭФ-21-10к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
S.Ermahan@gmail.com

Аңдатпа. Бұл жұмыста халыққа қызмет көрсету орталығының (ХҚКО) ақпараттық жүйесін құру мәселесі қарастырылады. Мемлекеттік қызметтерді ұсыну процесін оңтайландыру және автоматтандыру қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды енгізуді талап етеді. Ақпараттық жүйені әзірлеу арқылы азаматтарға мемлекеттік қызметтерді онлайн режимде алу мүмкіндігі беріледі, құжат айналымы автоматтандырылады және қызмет көрсету сапасы артады.

Жүйе негізгі компоненттерден тұрады: пайдаланушы интерфейсі, мәліметтер қоры, құжат айналымын басқару, басқа мемлекеттік жүйелермен интеграция, қауіпсіздік шаралары, электронды кезек жүйесі және аналитикалық есеп беру модулі. Бұл компоненттер мемлекеттік қызметтерді цифрландыруды қамтамасыз етіп, процестердің ашықтығын арттырады, жемқорлық тәуекелдерін азайтады және азаматтар үшін ыңғайлы ортаны қалыптастырады.

Жобаның мақсаты – ХҚКО қызметін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін заманауи, қауіпсіз және интеграцияланған ақпараттық жүйені құру. Осы арқылы мемлекеттік қызметтерді көрсету сапасын жаңа деңгейге көтеру жоспарланып отыр.

Кілт сөздер: Халыққа қызмет көрсету орталығы, ақпараттық жүйе, мемлекеттік қызметтер, цифрландыру, автоматтандыру, мәліметтер қоры, құжат айналымы, электронды кезек, қауіпсіздік, интеграция, тиімділік.

Аннотация. В данной работе рассматривается вопрос создания информационной системы Центра обслуживания населения (ЦОН). Оптимизация и автоматизация процесса предоставления государственных услуг требует внедрения современных информационных технологий. Посредством разработки информационной системы гражданам предоставляется возможность получения государственных услуг в режиме онлайн, автоматизируется документооборот и повышается качество оказания услуг.

Система состоит из основных компонентов: пользовательского интерфейса, базы данных, управления документооборотом, интеграции с другими государственными системами, мер безопасности, системы электронной очереди и модуля аналитической отчетности. Эти компоненты обеспечивают цифровизацию государственных услуг, повышают прозрачность процессов, снижают коррупционные риски и создают комфортную среду для граждан.

Цель проекта-Создание современной, безопасной и интегрированной информационной системы, позволяющей эффективно организовать деятельность ЦОНов. Тем самым планируется поднять качество оказания государственных услуг на новый уровень.

Ключевые слова: Центр обслуживания населения, информационная система, государственные услуги, цифровизация, автоматизация, базы данных, документооборот, электронная очередь, безопасность, интеграция, эффективность.

Abstract. In this paper, the issue of creating an information system for a Public Service Center (PSC) is considered. Optimization and automation of the process of providing public services requires the introduction of modern information technologies. Through the development of an

information system, citizens are given the opportunity to receive public services online, document management is automated and the quality of services is improved.

The system consists of the main components: a user interface, a database, document management, integration with other government systems, security measures, an electronic queue system, and an analytical reporting module. These components ensure the digitalization of public services, increase the transparency of processes, reduce corruption risks and create a comfortable environment for citizens.

The aim of the project is to create a modern, secure and integrated information system that makes it possible to effectively organize the activities of PSCs. Thus, it is planned to raise the quality of public services to a new level.

Key words: Public service center, information system, public services, digitalization, automation, databases, document management, electronic queue, security, integration, efficiency.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мемлекеттік қызметтерді ұсыну сапасын жақсартуға және халыққа ыңғайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы цифрлық жүйелер әкімшілік рәсімдерді оңтайландырып, қағазбастылықты азайтып, мемлекеттік қызметтерді жылдам әрі тиімді көрсетуге жол ашады. Осы орайда, халыққа қызмет көрсету орталықтарының (ХҚКО) ақпараттық жүйесін құру – мемлекеттік басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттырудың маңызды қадамы болып табылады [1].

Халыққа қызмет көрсету орталығы – азаматтарға әртүрлі мемлекеттік қызметтерді бір терезе қағидаты бойынша ұсынатын мекеме. Дәстүрлі қызмет көрсету тәсілдері ұзақ уақытты талап етіп, кезек күту, құжаттарды жоғалту және адами факторларға байланысты қателіктер сияқты мәселелерге тап болуы мүмкін. Сондықтан заманауи ақпараттық жүйені енгізу арқылы бұл қиындықтарды жеңілдетуге болады [2].

Бұл жобаның мақсаты – ХҚКО-ның қызмет көрсету сапасын арттыратын, мемлекеттік органдардың мәліметтер базасымен интеграцияланатын және пайдаланушыларға ыңғайлы цифрлық платформаны әзірлеу. Жүйе мемлекеттік қызметтерді онлайн режимде алуға, өтініштердің орындалу барысын бақылауға, құжат айналымын автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Осы зерттеу барысында біз халыққа қызмет көрсету орталықтарының жұмысын талдап, ақпараттық жүйені әзірлеу үшін қолданылатын технологияларды қарастырамыз. Сонымен қатар, жүйені құрудың негізгі талаптары, артықшылықтары және іске асыру жолдары қарастырылатын болады [3].

Бұл жүйе халыққа қызмет көрсету орталықтарының жұмысын айтарлықтай жеңілдетіп, азаматтар үшін мемлекеттік қызметтерді алу процесін жылдам әрі қолжетімді етуге бағытталған.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар қоғамның барлық салаларында кеңінен қолданылып, адамдардың күнделікті өміріне үлкен өзгерістер әкелуде. Әсіресе, мемлекеттік басқару жүйесінде ақпараттық жүйелерді енгізу тиімділікті арттырып, қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Халыққа қызмет көрсету орталығының (ХҚКО) ақпараттық жүйесін құру – мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың маңызды қадамдарының бірі [4].

Ақпараттық жүйені енгізудің маңыздылығын бірнеше негізгі аспектілер бойынша қарастыруға болады:

1. Мемлекеттік қызметтерді ұсыну жылдамдығы мен қолжетімділігі

Дәстүрлі әдістермен мемлекеттік қызметтерді алу ұзақ уақытты талап етеді. Құжаттарды жинау, кезек күту және өңдеу процесі азаматтар үшін ыңғайсыздықтар тудырады. Ақпараттық жүйе бұл процесті автоматтандырып, электронды форматта қызмет көрсету арқылы уақытты үнемдейді. Азаматтар қызметтерді онлайн түрде ала алады, бұл әсіресе шалғай аймақтардағы адамдар үшін өте маңызды.

2. Қызмет көрсету сапасының артуы

Адам факторының әсерінен қателіктер жіберілуі мүмкін. Құжаттарды дұрыс толтырмау, қате ақпарат енгізу немесе адами қателіктерге байланысты құжаттардың жоғалуы сияқты мәселелер жиі кездеседі. Ақпараттық жүйе бұл қатерлерді азайтып, мәліметтердің дұрыстығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, жүйе азаматтарға қажетті қызметтерді жылдам әрі нақты ұсынуға мүмкіндік береді.

3. Құжат айналымының автоматтандырылуы

Қағазбастылық – мемлекеттік органдарда жиі кездесетін мәселелердің бірі. Ақпараттық жүйе құжаттардың электронды түрде өңделуін қамтамасыз етіп, қағаз жүзіндегі құжат айналымын азайтады. Бұл өз кезегінде қызмет көрсету уақытын қысқартып, мемлекеттік қызметтердің тиімділігін арттырады.

4. Ашықтық пен бақылау мүмкіндігі

Ақпараттық жүйе мемлекеттік қызметтердің орындалу барысын нақты бақылауға мүмкіндік береді. Азаматтар өз өтініштерінің мәртебесін онлайн түрде қадағалай алады. Бұл жемқорлықтың алдын алуға, қызмет көрсету сапасын жақсартуға және мемлекеттік органдардың ашық жұмыс істеуіне ықпал етеді.

5. Мәліметтер қауіпсіздігі мен орталықтандырылған басқару

ХҚКО-ның ақпараттық жүйесі үлкен көлемдегі деректерді өңдейтіндіктен, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету өте маңызды. Ақпараттық жүйе бірыңғай мәліметтер базасын қолдану арқылы мәліметтердің сақталуын, қорғалуын және қажетті уақытта қолжетімді болуын қамтамасыз етеді.

6. Мемлекеттік қызметтердің цифрлық экожүйесін қалыптастыру

ХҚКО-ның ақпараттық жүйесі басқа мемлекеттік органдардың ақпараттық базаларымен интеграцияланып, бірыңғай цифрлық инфрақұрылым қалыптастырады [5,6]. Бұл азаматтарға қызмет көрсету процесін жеңілдетіп, әртүрлі мемлекеттік мекемелер арасында ақпарат алмасуды оңтайландырады.

7. Экономикалық тиімділік

Қағаз түріндегі құжат айналымын азайту, қызметкерлердің жұмысын жеңілдету және уақытты үнемдеу арқылы мемлекет үшін қаржылық шығындарды қысқартуға болады. Сонымен қатар, қызмет көрсету процестерінің жылдам әрі тиімді болуы экономикаға оң әсер етеді.

Пайдаланушылардың ақпараттық жүйемен өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін негізгі компоненттердің бірі – пайдаланушы интерфейсі. Ол қарапайым, түсінікті және ыңғайлы болуы қажет.

• Азаматтар үшін интерфейс

- Онлайн өтініш беру
- Өтініштің орындалу статусын қадағалау
- Қажетті құжаттарды жүктеу
- Электронды кезекке жазылу

• Мемлекеттік қызметкерлер үшін интерфейс

- Өтініштерді өңдеу және мақұлдау
- Құжаттарды тексеру және верификациялау
- Азаматтармен байланыс орнату

• Әкімшілік басқару панелі

- Жүйені бақылау және басқару
- Қызмет сапасын талдау
- Қызметкерлердің жүктемесін реттеу

Мәліметтер қоры – ХҚКО ақпараттық жүйесінің негізгі тірегі болып табылады. Бұл компонент барлық қажетті деректерді қауіпсіз түрде сақтайды және өңдейді.

• Азаматтар туралы мәліметтер (ЖСН, аты-жөні, байланыс мәліметтері)

• Мемлекеттік қызметтер туралы мәліметтер (қызмет түрлері, талап етілетін құжаттар, мерзімдер)

• Өтініштер мен олардың мәртебесі

- **Құжаттар мен архивтер**

Мәліметтер қоры **SQL (MySQL, PostgreSQL, MS SQL)** немесе **NoSQL (MongoDB, Firebase)** негізінде құрылуы мүмкін.

Бұл компонент мемлекеттік қызметтердің орындалуын автоматтандыруға және өтініштерді өңдеуді жеңілдетуге арналған.

- Өтініштерді қабылдау және тіркеу
- Қызмет көрсету процесінің әр кезеңін бақылау
- Құжаттарды өңдеу және мақұлдау
- Электронды қолтаңба арқылы құжаттарға қол қою

Ақпараттық жүйе басқа мемлекеттік органдардың жүйелерімен байланысуы қажет.

Интеграция үшін **API** технологиялары қолданылады.

- **eGov** (Электронды үкімет порталы)
- **Жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар базасы**
- **Мемлекеттік кірістер комитетінің базасы** (салық және төлемдер туралы ақпарат)
- **Әділет министрлігінің базасы** (азаматтық хал актілері)
- **Ішкі істер министрлігі базасы** (тұрғылықты мекенжай туралы мәліметтер)

Бұл интеграциялар азаматтарға қосымша құжаттарды ұсынбай-ақ, жүйе арқылы мәліметтерді автоматты түрде алуына мүмкіндік береді [7,8].

Қауіпсіздік және деректерді қорғау

Ақпараттық жүйенің қауіпсіздігі жоғары деңгейде болуы тиіс, себебі мемлекеттік қызметтермен байланысты деректер құпия және маңызды ақпаратты қамтиды.

- **Аутентификация және авторизация** (2FA, биометриялық сәйкестендіру)
- **Деректерді шифрлау** (AES-256, SSL/TLS хаттамалары)
- **Кибершабуылдардан қорғаныс** (Firewall, IDS/IPS жүйелері)
- **Құпиялықты сақтау** (GDPR, ҚР дербес деректерді қорғау заңнамасына сәйкестік)

Азаматтарға ХҚКО-ға келмес бұрын кезекке онлайн түрде жазылуға мүмкіндік береді. Бұл ұзын-сонар кезекті азайтып, қызмет көрсетуді ыңғайлы етеді [9,10].

- Электронды кезекке жазылу
- Қызмет көрсету уақыты туралы хабарлама алу
- Күту уақытын оңтайландыру

Бұл компонент ХҚКО-ның жұмысын талдау үшін қажет.

- Өтініштер саны, қызмет көрсету уақыты, күту ұзақтығы туралы статистика
- Қызметкерлердің жүктемесін бақылау
- Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын жақсарту бойынша ұсыныстар

Big Data және **Machine Learning** технологияларын пайдалану арқылы қызмет көрсету сапасын одан әрі жетілдіруге болады.

Қорытынды

Халыққа қызмет көрсету орталығының ақпараттық жүйесін құру – мемлекеттік қызметтерді жаңа деңгейге көтеретін маңызды қадам. Ол азаматтар үшін қызмет көрсетуді жеңілдетіп қана қоймай, мемлекет пен халық арасындағы өзара байланысты нығайтуға ықпал етеді. Автоматтандырылған және интеграцияланған ақпараттық жүйе ашықтықты, тиімділікті, жылдамдықты және қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, мемлекеттік қызметтердің сапасын арттырады.

Бұл жүйені дамыту болашақта «Электронды үкімет» концепциясын жетілдіруге, азаматтардың өмірін жеңілдетуге және мемлекеттік басқаруды заманауи талаптарға сай етіп жаңғыртуға септігін тигізеді.

Халыққа қызмет көрсету орталығының (ХҚКО) ақпараттық жүйесін құру барысында оның тиімді әрі тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін бірнеше негізгі компоненттерді қарастыру қажет. Бұл компоненттер жүйенің жұмысын автоматтандыруға, қызмет көрсетуді оңтайландыруға және пайдаланушыларға ыңғайлы интерфейсті қамтамасыз етуге бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Электрондық үкімет» туралы заңы.
2. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңы.
3. Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің ресми сайты – <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai>
4. «Халыққа қызмет көрсету орталықтарының жұмысын цифрландыру» // Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің баяндамалары.
5. Tanenbaum A.S., Van Steen M. "**Distributed Systems: Principles and Paradigms**", 2nd edition, Pearson, 2007.
6. Laudon K., Laudon J. "**Management Information Systems**", 15th edition, Pearson, 2020.
7. Pressman R.S. "**Software Engineering: A Practitioner's Approach**", 9th edition, McGraw-Hill, 2019.
8. Басымов С., Төлегенова С. "**Ақпараттық жүйелер және деректер базасы**", Алматы, 2021.
9. «Электрондық үкімет» порталы – <https://egov.kz>
10. IT-инфрақұрылым және деректерді қорғау туралы халықаралық стандарттар (ISO/IEC 27001, ISO/IEC 27701).

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОГО СОВРЕМЕННОГО ИСКУССТВА ТАНЦА

Насиба Эркиновна Абрайкулова

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана
Заведующая кафедрой “Сценическое движение и физическая культура”, доцент.
nasiba.abraykulova.68@mail.ru

Аннотация. В данной статье автор предоставляет информацию о современном танцевальном искусстве, видах, этапах становления и развития современного танцевального искусства Узбекистана, творческих коллективах.

Ключевые слова: танец, метод, способности, артистическое мастерство, деятельность, процесс, балетмейстер, танцор, движение, искусство, композиция, уличный танец, поптинг, брейкинг, хип-хоп, “Fijital dance”.

Андатпа. Автор бұл мақалада қазіргі заманғы би өнері, түрлері, Өзбекстандағы заманауи би өнерінің қалыптасу және даму кезеңдері, шығармашылық топтар туралы мәліметтер береді.

Кілт сөздер: би, әдіс, қабілет, көркемдік шеберлік, белсенділік, процесс, хореограф, биші, қозғалыс, өнер, композиция, көше биі, поптинг, брейк, хип-хоп, «Фиджитал би».

Abstract: In this article, the author provides information about modern dance art, types, stages of formation and development of modern dance art in Uzbekistan, and creative groups.

Key words: dance, method, abilities, artistic skill, activity, process, choreographer, dancer, movement, art, composition, street dance, popping, breaking, hip-hop, “Fijital dance”.

Узбекское танцевальное искусство сформировалось на основе национального народного танца и европейского танцевального искусства. О национальном танце известно, что первые сведения об этом виде искусства появились в X-XI веках. Танцы этого периода в основном основаны на движениях, имитирующих мир различных животных, птиц и растений. Сегодня мы можем увидеть их в народных и сценических танцах на базе узбекских танцевальных школ.

Европейскую сеть также можно разделить на два направления: балет и современный танец. У нас достаточно информации об искусстве балета и его становлении в

Узбекистане. Однако информации о становлении и развитии современного танца очень мало. Если мы посмотрим на историю культурной жизни нашей страны, то сможем увидеть сведения о начале XX века. Именно тогда появились некоторые формы современного эстрадного искусства. В частности, виды цирковых и аттракционных шоу вызвали интерес у населения и начали приобретать своих поклонников. Это были замечательные эстрадно-цирковые номера, адаптированные для выступления на сцене, отличавшиеся оригинальным художественным решением различных жанров, богатством интересных трюков. Акробаты, жонглеры и канатоходцы сочетали свои различные трюки с танцевальными элементами, создавая сложные движения.

На европейской эстрадной сцене стали появляться не только цирковые представления, но и различные танцы «модернизированного» стиля, обогащенные цирковыми элементами. В репертуар русских цирков, начавших приезжать в Туркестан с 80-х годов XIX века, входили танцевальные номера. В конце века Ф. А. Юпатов, один из известных организаторов цирковых представлений в Туркестане, имел коллектив, состоявший из русских и зарубежных артистов. Позже их ряды пополнились узбекскими актерами – известными клоунами и конферансье. В 1913 году в Ташкенте был построен театр “Колизей”, принадлежавший Г.М. Синсадзе, местному предпринимателю и меценату. Стоит отметить, что в этом театре Колизея есть ресторан со сценой для варьете в форме европейских городов, где наряду с музыкантами и певцами часто выступают исполнители современного танца.

В конце XIX века в Ташкенте, Самарканде, Коканде, Маргилане и других городах были созданы любительские труппы, различные театральные, хореографические и музыкальные общества для пропаганды современных достижений европейского искусства, в том числе искусства танца, и организовывать творческие встречи. Таким образом, деятельность этих театральных, концертных и цирковых творческих коллективов дала туркестанцам возможность приобщиться к искусству, особенно развитию искусства танца.

В 1932 году при Наркомате народного образования Узбекистана было создано Государственное музыкально-эстрадно-цирковое общество. К этому объединению присоединились все частные концертные коллективы на территории республики. В результате развития концертной деятельности в Узбекистане и поддержки творческих коллективов со стороны государства проделаны большие дела. В их репертуаре появились новые музыкальные, вокальные и танцевальные произведения в исполнении молодых артистов из Узбекистана.

В 1954 году произошло создание объединения “Узбекской государственной эстрады” при Министерстве культуры Узбекистана, а в 1972 году деятельность эстрадного коллектива, ставшего первым на Востоке и третьим в Союзе, под руководством Ботира Закирова сыграла важную роль в становлении узбекской эстрады. В частности, Б.Зокиров пригласил в новую балетную труппу очень знаменитых хореографов, танцоров и постановщиков: Инна Горлина, Галина Зокирова, Татьяна Власова, Наталья Варюхина, Зулайхо рахматуллаева, Нарзул Галиева, Мунира Аргунбоева, народная актриса Узбекистана Тамара Юсупова. Таким образом, на основе узбекского эстрадного искусства стали формироваться эстрадное искусство современное танцевальное искусство.

В 1980-е годы при дворцах культуры и искусства, действующих в разных регионах и городах нашей страны, стали формироваться ансамбли современного бального танца. Например, стоит отметить такие коллективы, как диско-клуб “Грамофон” Ташкентского авиационного производственного объединения имени В.П. Чкалова, “Ёшлик (Молодость)” под руководством семейной четы Турчиных, ансамбль “Современная хореография и пластика” под руководством Лили Севастьяновой, “Фантазия”. За свою творческую карьеру они завоевали аплодисменты публики многими концертными программами. Они принимали участие в престижных республиканских и международных конкурсах,

становились лауреатами и получали дипломы. Им удалось выехать на гастроли по республике и зарубежным странам со своими творческими программами. В частности, вскоре внимание публики привлекли «Фантазия» и многие другие танцевальные ансамбли, организованные под руководством опытного танцора и балетмейстера Сергея Александровича Федорова во Дворце культуры «Химик» в городе Фергана. Они вернулись лауреатами международных фестивалей и конкурсов, проходивших в Турции, Болгарии и Германии.

Насколько важен современный танец как искусство?

Айседора Дункан, американская танцовщица и основательница произвольного танца, считала, что «каждого нужно научить танцевать, это должно быть естественным состоянием для людей». Важность современного танца в том, что он способствует снижению напряжения в психике и организме человека. Современный танец - ключ к этой свободе. Это помогает человеку выразить себя и может иметь терапевтический эффект для некоторых людей. Это побуждает человека быть физически активным, узнавать новости, снимать стресс и самовыражаться. Современный танец можно осваивать в любом возрасте, ведь танец - это прежде всего танец эмоций. Оно обеспечивает саморазвитие, прогресс, свободное движение человека, стремление к цели, гибкость тела и ума.

Современные танцевальные техники соответствуют естественности и энергии человека, поскольку обеспечивают большую гибкость и подвижность, чем балет. Наиболее характерной чертой современного танца являются естественные линии положения тела, в нем больше свободы, границы этого стиля гораздо шире, чем у джазового и тем более классического танца. Например, современный уличный танец возник из особенностей социальных и культурных условий разных регионов. В частности, брейк и хип-хоп возникли в Нью-Йорке и быстро стали культурным явлением наряду с диджеингом, рэпом и граффити.

Сегодня в Узбекистане сформировались некоторые виды современного танцевального искусства, имеющие свои особенности.

1. **Breking** - сложный и динамичный вид танца, включающий в себя множество акробатических элементов. Однако совершенно неверно рассматривать его как сборник физических и спортивных трюков. В этом стиле требуется умение слышать, чувствовать и играть музыку, а также художественное мастерство.

История Breking в нашей стране отличается от многих других современных видов танцев. Этот стиль танца активно развивается в столице, даже в Ферганской и Самаркандской областях. В 2014 году на сцене театра «Ильхом» прошли первые соревнования международного конкурса «RedBull BC One».

Следует отметить, что с этого года впервые включен в программу летних Олимпийских игр.

2. Стиль **Hip-hop**. В отличие от брейка, хип-хоп подчеркивает экспрессию, гибкость и плавность, позволяя артистам свободно выражать свои эмоции через танец. Сергей Злотников, открывший в 2005 году собственную школу танцев, считается одним из популяризаторов хип-хопа в Узбекистане.

Сергей Злотников и его команда неоднократно участвовали в организации мероприятий, снимались в клипах отечественных и зарубежных исполнителей, участвовали со своим творчеством в телевизионных шоу. С. Злотников также основал танцевальный коллектив «Двойное касание», в котором выросли многие известные узбекские танцоры, работающие в различных стилях танцевального искусства.

В настоящее время Ян Ли и Владимир Мещеряков активно демонстрируют хип-хоп в Узбекистане и занимают призовые места на крупнейших конкурсах Центральной Азии.

3. Стиль **Popping** - команда «Electric Boogaloos» является основоположником и популяризатором поппинга в Узбекистане. Главная особенность танца в этом стиле - резкое сокращение мышц. Со временем под паппингом стали понимать и другие

подстили, например, движения танцора напоминают волнообразный и плавный поток воды, или он отличается имитацией движения робота.

4. Стиль **Dancehall** - появился на Ямайке в 70-х годах с высокоскоростной версией регги. Стиль ориентирован главным образом на движения и шаги в области таза. Dancehall включает в себя элементы танцевальных стилей хип-хоп и тверкинг. При этом танцевальное исполнение может быть как радостным, так и агрессивным.

5. Стиль К-Поп - уникальность этого стиля в том, что это корейский танцевальный стиль.

Танцы К-Поп исполняются группами от трех до семи человек. Если в хип-хопе или поп-музыке можно импровизировать, то в к-попе все движения заранее ставятся хореографом. Культура танцев К-Поп появилась в Узбекистане пять лет назад. В настоящее время существует множество команд, самые известные из которых - Agma, Encore, Pikachu, STC, KND. Посольство Кореи в Узбекистане играет активную роль в продвижении этого танцевального стиля.

Помимо перечисленных стилей, от мода и вакинга до крапа, в Узбекистане активно развиваются локинг и другие направления. Опытные танцоры стараются не ограничиваться одним стилем, даже при выступлении в рамках одного стиля используют другие танцевальные стили.

Существует два типа уличных танцев: демонстрация и соревнование. Эти танцевальные стили объединяют людей - танцоры знакомятся друг с другом и оценивают свое мастерство на показательных выступлениях и конкурсах.

Во время демонстрации своего мастерства участники по очереди выходят в центр танцпола. Это не соревнование, а демонстрация своих исполнительских способностей и уровня. Судей не будет, все танцоры будут поддерживать друг друга.

Конкурс представляет собой творческое состязание между отдельными участниками, парами или группами танцоров. При этом прослушивания проводятся как среди представителей определенного стиля, так и по категории всех стилей. Эти конкурсы проводятся на основе определенных критериев и правил, требований и часто разделяют участников по уровню (от начинающего до профессионала) или возрасту. В командных выступлениях каждый участник по очереди показывает свое мастерство, а судьи оценивают общее выступление. В этих соревнованиях часто используются заранее подготовленные комбинации движений, которые подчеркивают командную работу и синхронность. Еще одна особенность конкурса в том, что никто из танцоров заранее не знает, под какую музыку он будет танцевать.

Еще одним особым направлением современных танцев является современный модный танец, который формировался не на улицах, а в клубах. Этот стиль возник из имитации походки, позы и образа модели, поэтому большое внимание уделяется одежде, которую надевают при исполнении танца под определенную музыку.

“Fidjital dance” - это вид спортивных соревнований “Игры будущего”, набирающий популярность в нашей стране. “Fidjital dance” - это сочетание физического движения и компьютерной деятельности. Танец привлекает многих участников, поскольку не требует специальной подготовки, а танцевальные шоу проводятся в форме танцевальных конкурсов. Сегодня в целях развития фитоспорта и отбора спортсменов в сборную команду Узбекистана для участия в престижных спортивных соревнованиях проводится I республиканский чемпионат по фитотанцу “Just Dance”. Команды-победители регионального этапа примут участие в национальном этапе, а сборная сборной Узбекистана будет сформирована из спортсменов, отобранных как наиболее талантливые.

Искусство танца вооружает человека высоким вкусом и дает ему духовную пищу. Сегодня искусство современного узбекского танца стало одним из основных направлений хореографии. Задача специалистов отрасли, используя современные знания и передовые технологии, духовно и эстетично воспитать молодое поколение. В целях подготовки квалифицированных специалистов в Государственной академии хореографии Узбекистана

открыто образовательное направление 60211600-Хореография (Современный танец). Обучением и профессиональной подготовкой студентов данной области образования занимаются квалифицированные специалисты. Все педагоги, хореографы и балетмейстеры постоянно проводят творческие исследования, чтобы современное узбекское танцевальное искусство завоевало свои позиции на международном уровне наряду с узбекским национальным танцевальным искусством.

Считаем, что профессиональный долг каждого педагога - ответственно подходить к рассмотрению и реализации задач, поставленные перед специалистами отрасли главой нашего государства по формированию зрелого поколения, воспитанию талантливой молодежи, формированию у нее управленческих качеств.

Использованная литература:

1. Abraykulova N.E. Oriental Art and Culture. Scientific-Methodical Journal. 2023 y. Б.404-406.
2. Amanmuradova S., Xegay D. Sovremenniy tane. - M.: 2017.
3. Boreyko A. Oriental Art and Culture. Scientific-Methodical Journal. 2022 y. В.772-776.

Веб-сайты

1. Dmitrov Y. Pismo o Tashkente. <https://mytashkent.uz.2020.07.30>.
2. Shvanov G., Modelova Ya. <https://Hook.report.2024.avgust.modern.dance>.

ҚЫСҚЫ СПОРТТЫҚ ОЙЫНДАР

Оқытушы: **Молдабеков Ерлан Онласынович**
Оқытушы: **Раймбердиев Меиржан Қаржауович**

Аңдатпа. Қысқы спорт түрлері-қарда ойнайтын спорт түрлері немесе мұз. Бұл спорт түрлерінің көпшілігіне шаңғы, коньки және шанамен сырғанау жатады.

Кілт сөздер: қысқы спорт түрлері, шаңғы тебу, сноуборд, секіру шаңғымен сырғанау, коньки тебу, мәнерлеп сырғанау, людж, қаңқа, бобслей

Қысқы спорт түрлері — қарда немесе мұзда ойналатын спорт түрлері. Бұл спорт түрлерінің көпшілігі шаңғы тебу, коньки тебу және шанамен сырғанау. Дәстүр бойынша мұндай спорт түрлері қысы нөлден төмен температура болатын суық аймақтарда ғана болған, бірақ жасанды қар мен жасанды мұз іс-шараларды кез келген климатта өткізуге мүмкіндік береді. Жасанды мұзды ыстық климатта коньки тебуге және хоккейге арналған мұз айдындарын қамтамасыз ету үшін пайдалануға болады. Жалпы жеке қысқы спорт түрлеріне шаңғы жарысы, шаңғымен сырғанау, сноуборд, шаңғымен секіру, конькимен сырғанау, мәнерлеп сырғанау, людж, скелетон, бобслей және қар көліктерін айдау жатады. Жалпы командалық спорт түрлеріне шайбалы хоккей, керлинг және бенди жатады. Қатысушылар саны бойынша шайбалы хоккей әлемдегі ең танымал қысқы спорт түрі, одан кейін бенди. Қысқы спорт түрлерінде қысқы Олимпиада ойындары сияқты көп спорттық турнирлер жиі болады. Қыста қар мен мұздың болуы шана, шаңғы, коньки сияқты көлік түрлерінің пайда болуына әкелді. Бұл да басқа маусымдарға қарағанда қыс, мезгіліне арналған түрлі ойындар мен спорт түрлерінің пайда болуына әкелді. Әрине, қысқы спорт түрлері теріс температурасы бар қыс мезгілі айқын елдерде танымал. Шаңғы спорты, дене тәрбиесі жүйесіндегі қысқы спорт түрлері негізгілерінің бірі. Бұл спорт түрлерінің қатарына шаңғымен жарысу, шаңғымен тұғырдан секіру, шаңғы қоссайысы және тау шаңғысы, биатлон түрлері енеді. Бұлардың барлығы да қысқы Азия ойындардың, қысқы Олимпиялық ойындардың бағдарламаларында бар. Шаңғы спортынан жаттығулар мен жарыстар ашық аспан астында, таза ауада өтетін болғандықтан адамның денсаулығына өте пайдалы. Ол адамның бойындағы шыдамдылық, күш шапшаңдық,

батылдық, ептілік, табандылық, айналанды бақылау сияқты аса керек қасиеттерді өкпенің сыйымдылығын жан-жақты дамытады. Спортымен айналысу кезінде адамның барлық дене мүшелері жұмыс істейді. Сондықтан ол жанжақты жетілуге, дамуға, шынығуға негіз салады. Шаңғы спортынан алғашқы ресми жарыс 1767 жылы Норвегияда өтті. Соған қарамастан шаңғы спорты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қашан III. Спорты клубтары құрылып біткенше қалыптасу кезеңінен өтті деуге болады. 1924 жылы құрамына 24 мемлекеттердің өкілдері енген халықаралық шаңғы бірлестігі құрылды. Осы жылы ол алғаш рет ұйымдастырылған қысқы Олимпиялық ойындардың бағдарламасына енді (әрине барлық түрлері бірден емес) және ерлер арасында Ә.ч-ты өтті. Әйелдер арасында Ә. Ч-ты 1924 жылдан бастап өткізіле бастады. Шаңғыдан жарыс ойлы-қырлы жерлерде өтеді. Сондықтан биіктен түскенде шаңғымен дұрыс бұрыла білудің маңызы зор. Бір орында тұрған жағдайда өкшені тіреп қозғалмай тұрып, шаңғының басын көтеріп кейде секіріп барып бұрылады. Екі шаңғы таяғына сүйеніп бұрылуға да болады. Беткейден құлдилағанда бұрылудың да тәсілдері күрделі, мұнда екпінді пайдаланып, алдын-ала ыңғайлану керек. Мұнда салмақ бұрылатын жаққа қарай ауысады, көбіне-көп аяқтарын басқа бағыттарға ауыстыру арқылы бұрылыстар да жасалады. Бұл қозғалыс қимылдарды сөзбен айтып жеткізу қиын болғандықтан оны суреттер арқылы да көрсетіп отырмыз. Шорт-трек, XIX ғасырдың соңына таман пайда болған спорттың бір түрі. Шорттректен жарыс былайша өтеді. Әйелдер де, ерлер де 1500, 500, 1000 және 3000 метрлік қашықтықтарда күш сынасады. Бірінші орын алған спортшы - 5, екінші орын алған спортшы - 3, үшінші орын алған спортшы - 1 ұпайға ие болады. 1000 және 1500 метрлік қашықтықтарда мәреге алты спортшы шықса, 500 метрлік қашықтықта олардың сандары төртеуден аспайды, ал 3000 метрлік қашықтықтағы бәсекеге алдыңғы үш қашықтық бойынша бірінші-сегізінші орын алған спортшылар ғана жіберіледі. Ереже бойынша іріктеу және финалдық жарыстар өтеді. Жеңіске төрт қашықтықтың қорытындысында ең көп ұпайға ие болған спортшылар жетеді. Шорт-трек өткен ғасырдың соңғы жылдарында Солтүстік Америкада пайда болса керек. Ағылшындар мұны ойлап шығарған біздер едік, бірақ Англияда өрістеп кете қоймады да, бір ағылшын онымен канадалықтарды таныстырып сол елде бастау алып кетті дейді. Бірақ канадалықтар бұған келісе қоймайды, олар: - біздерге шорт-тректі ешқандай ағылшын үйреткен емес, оны ойлап тапқан да, алғаш рет жарыстар ұйымдастырған да өзіміз дейді. Қазір бұлардың қайсысының дұрыс, қайсысының бұрыс екендігін анықтау қиын, бірақ біздердің білетініміз басқаларға қарағанда шорт-тректі дамыту үшін канадалықтардың көп еңбек сіңіргендігі. Канадада алғаш рет жарыс 1905 жылы ұйымдастырылып, жеңіске Фред Логен деген спортшы жетті. Бір жылдан кейін бұл жаңалықты Канаданың оңтүстік көршілері іліп алып кетті. АҚШ-тағы шорт-тректен алғашқы чемпион Моррис Вуд деген кісі болды. 1915 жылы АҚШ пен Канаданың арасында алғашқы халықаралық жарыс өтті. Мұнда канадалық Рассел Уилер жеңіске жетті. Араға он бір жыл салғаннан кейін осындай жолдастық кездесу қайталанып, содан бері үздіксіз өткен жарыс "Солтүстік Америка құрлығының шорт-тректен чемпионаты" деп аталады.

Пайдаланылған әдібеттер:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қысқы_спорт_түрлері
2. https://ust.kz/word/sporttyq_mereke_qysqy_oiyndar-181291.html
3. <https://kk.modern-info.com/13666447-childrens-sports-winter-entertainment-a-shortdescription-options-scenario-of-the-event>

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ҚИМЫЛ – ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Магистр аға оқытушы **Алтынбекова Багила Сакибековна**
Оқытушы **Молдабекова Ерлан Онласынович**

Аңдатпа: Жалпы орта мектеп оқушылары дене дайындықтарын бақылап, дене жаттығуларын орындаудың тәсілдік, әдістік және психологиялық дайындықтарын арттырудың мазмұнын түзу;

- мектеп оқушыларының дене даярлығын арттыру мақсатында «Президенттік тест» сынамасы талаптарын орындауға тұлға қабілетін қалыптастыру;

- оқушылардың денсаулықтарын нығайту, мүсін түзулігін қалыптастыру, ағзаларын дамыту және шынықтыру;

- негізгі қозғалыс ептілігі мен дағдысын қалыптастыру, оларды әртүрлі өмір жағдайында қолдана білу шеберлігіне үйрету.

Кілт сөздер: Жеке тұлғаның дамуына биологиялық, экономикалық, әлеуметтік жағдайлар қатты әсер етуде. Қазіргі уақытта оқушылардың енжарлығын, қажығандығын, әлсіреп, шаршап тұратындығынан спорттық ойындарға қатысқысы келмейтіндігі байқалады. Сондықтан оқу процесінде, оқу бағдарламасында өзгерістер енгізіліп, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдер қолданылуда. Осыған орай мектеп бағдарламасы бойынша ұйымдастырылған дене тәрбиесі оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеретін, дене тәрбиесін организмге сай жетілуіне бағытты түрде әсер ететіндей құрастырылады. Онда жаңа әдіспен технологияны қолдану арқылы іс-қимыл жаттығуларын одан әрі шыңдайды. Дене қуаты қабілетін жетілдіріп, өз бетімен оқу, еңбек іс-әрекетінің артуына, жеке мәндік қасиеттердің қалыптасуына әсер етеді.

Дене тәрбиесі - өте құнды қазына. Дені сау, жан-жақты адам - бұл елдің нақты байлығы. Дене шынықтыру және спорт денсаулықты нығайтудың негізгі құралы ретінде олардың қалыптасуына күшті дағдылардың тұқымын себеді.

Жалпы білім беретін мектептерде оқушылар дене шынықтыру сабақтарында дене шынықтыру және дене шынықтыру сабақтарының көмегімен дене шынықтыру мен фитнес механизмдерімен таныса алады. Қоғамның болашақ мүшесі үшін дене шынықтыру қалыптастыру үшін, ең алдымен, дене тәрбиесі саласындағы барлық оқытушылар мен жаттықтырушылар дене тәрбиесі жүйесі туралы білімдерге ие болуы керек.

Жалпы, орта мектептерде оқушыларды салауатты өмір салтына, дене шынықтыру мен спортқа тарту түрлі мемлекеттік бағдарламалар аясында жүзеге асырылады. Дене шынықтыру мен спортты насихаттау мектеп оқушыларының жан-жақты спорттық және дене тәрбиесін насихаттауға негізделген. Дене шынықтыру мен спортты дамытудың негізгі бағыттарының бірі - олардың артықшылықтарын нығайту.

Адамның денсаулығының жақсы болып, үйлесімді дамуында дене мәдениетінің рөлі орасан зор екені баршаға мәлім, яғни оқушыларға әрбір күнін денені шынықтырумен бастау дағдысын қалыптастыруды неғұрлым ерте бастасақ, солғұрлым оның денсаулығы нығаяды, дене мәдениеті туралы білім алу қалыптасады, оқуға, білім алуға деген құлшыныс пайда болады. Ата-аналардың таңертеңгілік гигиеналық гимнастикамен тұрақты шұғылдануы мектеп оқушылары үшін өнегелі іс. Өкінішке орай, статистика мекемелерінің мәліметі бойынша Оңтүстік Қазақстан өңірі тұрғындарының 6%-ы ғана күнделікті таңертеңгілік денені шынықтыру гигиеналық жаттығуларымен шұғылданады. Салыстырмалы түрде алғанда көрсеткіш өркениетті елдерде, мысалы АҚШ-та - 78%, Жапонияда - 75%, Германияда - 68% және т.с.с.

Білім беру жүйесін жаңғырту үшін келесі шараларды жүзеге асырудың маңызы зор.

- дене жаттығуларын игеруде оқуды жаңа бастаған оқушылардың мүмкіндіктерінің кең ауқымы салыстырмалы түрдегі жоғары деңгейден, спорттық-педагогикалық жетік

басты талап ететін, шағын деңгейге дейін дұрыс сақтай білу қажет болатындай деңгей арасында түрленін тұрады;

- оқушылардың жасы мен қозғалыс саласындағы жеке-дара даму қарқындылығының жағымды кезеңдерін анықтауға кейбір қарама-қайшылықтар кедергі келтіре алмайды;

- дайындықтың көптеген түрінде мүмкіншілігі әртүрлі нәтиже беретіндей кешендер: дене шынықтыру, техникалық, тактикалық дайындыққа баса көңіл бөлу.

Қорытынды ретінде атап айтсақ, зерттеу барысында алынған материалдар біздер ұсынған ғылыми болжамның растығын дәлелдейді және мектептегі дене тәрбиесін одан әрі тереңдетуге негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лесгафт Л.Ф. Руководство по физическому образованию детей школьного возраста. Сиб. 1912. 59 с.
2. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания /Под ред. - М.:ИП, 1990. - 287 с.
3. Ахметова.Ш. Қазақ халқының бала тәрбиелеудегі дәстүрі. Алматы. 1966, -25 б.
4. Қоянбаев Р.М., Қоянбаев Ж.Б. Педагогика (оқу құралы) Алматы 2004ж 188-193б
5. Тәнекеев М.Т. Ұлттық спорт әлемі. Алматы, 1998, 288б.
6. Төтенаев Б.Т. Бастауыш мектепке арналған дене тәрбие комплексті программасы, Алматы, 1991, 18 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мирзакулова А.Т. магистр-оқытушы Шымкент қ.

Аннотация. В этой статье рассматривается определение психолого-психологических особенностей формирования личности подростка.

Abstract. This article discusses the definition of psychological and psychological features of formation of the personality of a teenager.

Өзін анықтаудың күрделі проблемаларын жасөспірім жалғыз өзі шешпейді, әке – шешесімен, құрбы – құрдастарымен, мұғалімдермен бірге, олардың қолдауы жағдайымен шешеді. Автономияға ұмтылу және әке – шешесімен өзара қарым – қатынас. Жеткіншектің өзі – ақ өзінде ояна бастаған есею сезімінің негізінде өзіне қамқорлық жасағанға ауырсынып, әке – шешесімен қарым – қатынасын теңдік негізінде қайта құруға тырысады. Бұл тенденция жас өспірімдік кезде де жалғасады. Бірақ жететін автономияның нақты дәрежесі мен табиғаты қандай? Жас өспірімдіктің әлеуметтік психологиясына ғылым ретінде жастар қашан, қай жерде болмасын «бүлік шығарады», «ұрпақтар дау-дамайын» туғызады деп пайымдайтын сыңаржақ теориялар көп зиян тигізді. Шын мәнінде әкелер мен балалардың өзара қарым – қатынастары әлеуметтік өзгерістердің қарқыны мен сипаты, жанұяның құрылымы, тәртіп сақтау сипаты мен тәсілдері т.б. сияқты әлеуметтік жағдайлардың тұтас бір жиынтығына байланысты. Қалыптасып келе жатқан адамның өз ұмтылыс талаптарына тежеу болатын тәрбиелеудің авторитарлық жүйесі іс жүзінде дау – жанжалдар туғызады, ал демократиялық тәрбиелеуде ондай болмайды. Алайда әке – шешелермен қарым - қатынастың жасөспірім кезде елеулі түрде қайта құрылатынын көрмейтін пікірлер де дұрыс емес. [1, 15 б.]

Қазіргі психология есейген балалардың мінез – құлық автономиясы (жасөспірімнің жеке өзіне қатысты мәселелерді өзі дербес шешкісі келетіні және оған құқылығы), эмоциялық автономия (әке – шешесінің дегенімен емес, олардан тәуелсіз өзі қалаған ден қояр жайлар болу құқығы және оны қажетсіну), моральдық және құндылық автономиясы

(өз көзқарастары болу құқығы мен қажеттігі және осындай көзқарастарының шын мәнінде болуы) болады деп шектеп, балалар автономиясы туралы мәселені нақты тұрғыдан қояды. Жеткіншектер бәрінен бұрын, әлбетте, белгілі бір шекте, бос уақыт саласында мінез – құлық автономиясына жеткісі келеді. Мәселен, қалалардағы мектеп оқушыларының көбі бос уақыттарын мектептен де, үйден де басқа жерде өткізгенді ұнатады. Ауылдық мектептің мәдени 216 демалыс орталығы болу мүмкіндігі қала мектебіне қарағанда көбірек, өйткені қалада театрлар, клубтар т.б. мектепті толықтырумен бірге онымен бәсекелеседі. Балалар дем алғанда ересектерден гөрі құрдастарымен бірге болуды артық көреді. Эмоциялық автономияның үлкен қиыншылықтары бар. Жасөспірімдерге әке – шешелері балаларында болған өзгерістерді жете бағаламайтындай, олардың толғаныстарын байыптап қарамайтындай болып көрінеді және көбіне бұлары әбден дұрыс та. Болмашы бір әдеп сақтамаудың өзінен – ақ жасөспірімнің ішкі жан дүниесі әке – шешелері үшін, егер біржола болмаса да, ұзақ уақытқа жабылуы мүмкін. «Сені кім жақсы түсінеді?» - деген сұраққа жасөспірімдер жігіттер мен қыздардың бірсыпырасы әке – шеше деуден гөрі достарым мен құрбы – құрдастарым деп жауап береді. Егер тәртіп тұрғысынан жеткіншектік жас неғұрлым қиын болса, балаң жасөспірімдік кез көптеген эмоциялық проблемалар туғызып, балалардың ата – аналарынан психологиялық тұрғыдан жатсынып кетулері жиі кездеседі. Бұл жылдары әкемен өзара қарым – қатынас ерекше күрделенеді.

Еліміздегі және шетелдердегі көптеген зерттеулер бұл жаста да шешенің балаға әкеден гөрі жақын болатынын көрсетеді. Алайда әке – шешемен қарым – қатынаста біраз салқындық болып, оларға айтылмайтын сырлардың шығуы әсте де жатсыну емес. Есейген балаларының интимдік әлемін күшейтуге бармай – екі жаққа да сондай қажет эмоциялық жылылық пен өзара түсінісудің сақталу – сақталмауы әке – шешенің сезімталдығы мен әдептілігіне байланысты. [2,16 б.] Моральдық нұсқаулар мен құндылық бағдарлар саласында жасөспірімдер өздерінің автономиялы болу құқығын барынша қорғайды. Кейде ерекше болсам деген талабын тиянақтай түсу үшін ғана әдейі ұшқары көзқарастар айтылады. Бірақ іс жүзінде әке – шешенің ықпалы бұл арада басым болып қала береді. Сән, талғам, көңіл көтеру тәсілдері секілді бірсыпыра жеңіл – желпі мәселелерде ұрпақтар арасындағы айырмашылықтар әжептеуір. Кейбір тәрбиешілердің шалбардың балағының енін, шаштың ұзындығы мен би ырғағын әкімшілікке басып жөндеуге әрекеттенуі ешкімге қажетсіз дау – жанжалға ғана әкеліп соғады. Бірақ неғұрлым терең проблемаларға – саяси көзқарастарға, дүниетанымға, кәсіп таңдауға – келгенде әке – шешенің беделі анағұрлым басым болып, әдетте, дос, құрбы – құрдастарының ықпалын жеңіп кетеді. Ата – анадан тәуелсіздену, ересектердің тұрмыс – тіршілік, мәдениетіне бет беру. 15 – 18 жастағылар біртіндеп тәуелсіздікке бет бұрады. Осының астары неде? Біріншіден, ата – ананың тұрақты қадағалауынан босану әрекеті. Үнемі қадағалауда болған бала, өзінше тәуелсіздік алғанға асығады. Бұл жерде ата – аналар кінәлі. «Сен қайда жүрсің? Олай жүрме. Басқа дос тап. Басқа қызбен таныс. Мына бала бізге ұнамайды», т.б. сықылды нұсқаулар жасөспірімді ығыр етеді. Сондықтан да ерте ме, кеш пе бала тәуелсіздікке барады. Оған көптеген мысалдар келтіруге болады. Мәселен, жоғары сыныпта қыдырымпаздыққа салыну, дискотекаға кету, жолдасының үйінде түнеп қалу, мектепті бітіре салып басқа қалаға кету, т.б. Қысқасы, ата – ананың тілін алмау, ата – ананың қадағалауынан шығып кету. Екіншіден, ата – ананың, үлкендердің керітартпалығынан босану. Үлкен кісілер консерватор (керітартпа) болып келеді. Олардың көзқарасы балалардың көзқарасына сәйкес келе бермейді. Мәселен, өмірге көзқарас, рухани, материалдық байлық туралы, мәдениетке, сәнге деген көзқараста алшақтық болады. Әсіресе, жастар неғұрлым жаңалыққа ұмтылса, соғұрлым үлкен кісілердің керітартпалығы күшейе түседі. Ол түсінікті де. Үлкендер жастарға жамандық ойлап керітартпалыққа барып отырған жоқ. Олардың керітартпалығы балалардың тым шектен шығып, өз еріктерін билей алмау жағдайына жеткізбеу ниетінен туындайды. Жастар максималистер, олардың талаптары өте жоғары, кей кезде орындалмайтын талапты да қоюы мүмкін. Осының бәрін реттейтін

үлкендер. Сондықтан да олар консерватор – керітартпа. [3,21 б.] Бірақ үлкен адамдардың арасында шектен шыққан консерватор – керітартпалар болуы мүмкін. Олар тіпті киген киімді де жақтырмай: «Біздің кезімізде анандай еді. Осы күнгі жастарда ұят жоқ, тәртіп жоқ», - дегендей сөзге келіп, жастардың арына тиеді. Бұл қауіпті. Себебі жастардың ар – намысына тиген соң, олар да ашынып қарсы шығуы мүмкін. Әке мен ұлдың, шеше мен қыздың жанжалға баруы осындай жағдайдан туындайды. Мұндай қатынас жақсылыққа апармайды. Үлкен кісілердің керітартпалығы намысқа тимейтіндей, әдепті сақтап түсіндіретіндей жағдайда өтуі тиіс. Сонда ғана жастар ересектердің керітартпалығын кешіреді. Кезінде ересектер де өздерінің ата – аналарының керітартпалығын көрген, естіген. Сондықтан ересектер өмір тәжірибесіне сүйеніп жастармен ортақ тіл табысуға тырысулары керек. Олар көрінген сәнге, шаш қайыруына, киім киісіне, т.б. шектен тыс көңіл аударма бермегені жөн. Үлкен адамдар жастарға өктемдік көрсетіп, тыйым салып, т.б. шектен тыс қаталдыққа бармаса, жастар да оларды түсінеді. Ең негізгісі, «Жігіт немесе қыз неге осы әрекетті, сән үлгісін, биді тандап алды» деген сұрақтарға жауап іздеу керек. Егер үлкендер ондай сұрақ қоя алмаса, не ондай сұрақ қойған күнде де, оған жауап таба алмаса, онда құр тыйым салу еш нәтиже бермейді. Үшіншіден, әлеуметтік – экономикалық қиындықтан туындаған проблемаларға қарсылық. Қоғамда болып жатқан өзгерістерге, қиындықтарға байланысты жастар өздерінің қарсылықтарын көрсетеді. Осыған орай олар түрлі ұйымдар құрып, өздерінше формалды емес топтар болып бірігеді. Мәселен, «панки», «хиппи», «рокерлер», «ұлтшылдар», т.б. болып кете береді.

Бүгінде Ресейдегі, Украинадағы ұлтшылдар топтары славян халқына жатпайтындарға қысым көрсетіп, қантөгіске баруда. Осындай жастарды пиғылы бұзықтар пайдалануда. Әсіресе, бүгінде, бұрынғы адамгершілік, әділдік, тазалық, имандылық, ізгілік, т.б. құндылықты жоғалтып алған заманда жастар жаман жолды таңдайды. Сол жолға түседі. Бүгінгі жастардың ішімдік, есірткі, т.б. пайдалануы да сол идеалды жоғалтып алудың нәтижесі. Сондықтан да үлкендер, әсіресе, мемлекет басшылары осы мәселені шешіп, жастардың жаман жолға түсуінің алдын алу қажет. Қазақстан Республикасының жағдайында бұл мәселе аз да болса өз шешімін табуда. Мәселен, жастар саясатын құру, Халықтар Ассамблеясының аясында жұмыс істеу, т.б. ізгі істер мемлекетімізде баршылық. [4,9 б.]

Елімізде жастар саясатын үйлестіруде, жастардың қоғамнан іргесін аулақ салудан алып қалудың үш жағы бар: түсіну, қолдау, өзара түсінісу. Енді осы үшеуін талдап, анықтама беріп, мысалдар келтіріп көрейік. Түсіну – заттар мен құбылыстардың санада сақталып, сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінсіз қайта жаңғырылатын көрнекті сезім бейнелері. Біз мұнда айтып отырғанымыз – жастарды түсіну, солардың іс - әрекетінің түп негізін білу, жастардың ойын сезу. Олардың іс - әрекеттерін жан дүниемізден өткізу, сараптау. Біз сонда ғана оларды түсінеміз. Жастар қарт болып көрген жоқ, ал қарттар жас болды ғой. Өзіміздің жастығымызды неге еске алмасқа? Бұл мәселеге әлеуметтік педагогика, әлеуметтік психология тұрғысынан көңіл бөлу керек. Жастарды түсіну үшін өзіңнің жастық шағыңа үңіл, жастардың қылықтарының көңілге қонымдысын есепке ал, «Не себепті солай болды» деп себебін ізде. Сонда ғана жастарды түсінесің. Қолдау. Жастарды ұрсып, олармен талас – тартысқа барғаннан гөрі, оларға қолдау көрсету, сол арқылы оларды алған бағытынан қайтару керек. Мәселен, жастар ересектерге жағымсыз, осы заманның музыкасын тындаса, үлкендер соған қолдау көрсетсін. Жастар біраз ойнағаннан кейін ол райдан өздері де қайтады. Қазақ ондайда «Табанын тасқа тигіз» дейді. Жастарды қолдай отырып, алған бетінен қайтар. Өзара түсінісу. Мұғалім мен жастар арасында керіс, түсініспеушіліктер болып тұрады. Осы жағдайда «мен мұғаліммін» деп қатып қалмай, жастарға жақындасып, олардың жақпайтын қылықтарын бірге талдап, түсіністікке бару керек.

Жастарды ашық әңгімеге шақырса, олар бәрін айтып, өздерінің қателерін де мойындайды. Олардың ойынша, «Алдымен адам, сонан кейін мұғалім». Мұғалімдердің қатесі олар алдымен өздерін мұғалім санап, екінші кезекте адам ретінде таныса екен дейді.

Бұл – қате пікір. Жастардың сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеу. Жастардың сүйіспеншілігі – олардың үлкен кісілерден оқшаулануының бір белгісі. Осы ерекшелікке баға беру үшін, оның физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік ерекшеліктерін білу керек. Оны үш жағдайда талдауға болады. Біріншіден, сүйіспеншілік дегеніміз - З.Фрейдтің айтқанындай психологиялық, биологиялық тұрғыдан қарағанда, тек сезімнен ғана тұрмайтын жыныстық қатынасты қажет ететін түсінік. Біз мұны жоққа шығара алмаймыз. Бұл да дұрыс. Бірақ осыған қосып айтарымыз – сүйіспеншілік тек психологиялық, биологиялық тұрғыда сезім арқылы жыныстық қатынаспен ғана шектелмейді. Сүйіспеншілік рухани қатынасты да қажет етеді.

Адамның адамдық қасиеті осы рухани қатынас. Әйтпесе психологиялық, биологиялық қатынас жануарларда да болады. Адам жануар емес. Екіншіден, сүйіспеншілік тек психологиялық, биологиялық, рухани қатынастан тұрмайды. Бұған қосарымыз – дене қатынасы. Бірақ неғұрлым рухани байланыс мықты болса, соғұрлым сүйіспеншілік – махаббат күшті болады. Дене қатынасы деп отырғанымыз – жыныстық қатынас. Бірақ, кей жағдайда рухани байлықтың аздығынан жастар дене қатынасына ерте араласатын болады. Бұл, әсіресе, ақыл тоқтатпаған жастарда кездеседі. Орта, жоғары сынып оқушыларының арасында алғашқы махаббат, алғашқы сүйіспеншілік пайда болады. Оларға ата-ана мұқият көңіл бөліп, араларына тимей, алғашқы махаббатқа тыйым салмай, ақыл-кеңестерін беріп, психологиялық, биологиялық, рухани сезімдерін реттеп, дене қатынасына жібермеу керек. Жезөкшелік осы алғашқы дене қатынасын ретсіз, уақытынан бұрын бастағаннан туындайды. Алғашқы махаббат өте күшті сезімді қажет етеді. Мүмкін жастардың бақыты сол алғашқы махаббатпен байланысты шығар. Жастардың алғашқы махаббатына байланысты ата – ананың, мұғалімдердің, жақын адамдардың ашық әңгімелескені дұрыс. [5,23 б.] Үшіншіден, үлкендер жастардың махаббатының арасына ретсіз араласпағаны жөн. Тек керекті кезенді пайдаланып, мәдениетті түрде әңгімелесіп, ал әңгіменің нәтижесін ешкімге айтпай, жастардың құпиясын жарияламау қажет. Үлкендер жастардың алғашқы махаббатының даму барысын сырттай бақылап, көмек керек кезде ғана олардың ісіне араласуға болады. Бірақ әңгіменің аяғы неге соғарын күні бұрын болжау қажет. Тосыннан көтерілген әңгіме өз нәтижесін бермейді. Бұл мәселені жекелеп қарау керек. Ол жағдаятқа, махаббаттың қаншалықты терең екеніне, балалардың психологиясына, өмірлік тәжірибесіне, т.б. байланысты. Жастардың ішінде осы мәселеге байланысты идеалистері (қиялшылдары), романтиктері (арманшылдары), күмәнданушылары, сенбеушілері, арсыздары болады. Енді біз осылардың әрқайсысына тоқталып көрейік.

Идеалистер немесе қиялшылдар. Бұл жастарға сүйіспеншілік, махаббат деген тек рухани азық. Оның күнделікті қарапайым өмірге қатысы жоқ сияқты. Ондай жастар дене қатынасында жұмысы жоқ, оны ойламайды да. Бұл, әсіресе, қыздар арасында болады. Олар түрлі әдебиеттерден оқып, кинофильмдерден көріп махаббатты кітап жүзінен ғана біледі. Ал шын мәнінде адам мен адам арасындағы шын махаббатқа келгенде, ол өмірде өзгеше болып келеді де, өздерінің алғашқы махаббатынан көңілдері қалады. Отбасын құру олар үшін кітаптағы кейіпкерлердей болу керек. Ондай болмаған жағдайда көңілдері толмайды. Идеалистік – махаббатшылдар – кітап махаббаты. Олар жыныстық қатынасты түсінбейді де. Романтик – арманшылдар. Өздерінің таңдаған, сүйген адамын бәрінен артық санайды. Ол ақылды, данышпан, күшті, батыл, сұлу, өз қатарынын алды. Романтиктер үшін ең бірінші кезекте рухани байлық. Ондайлар жақсы көп отбасын құруды армандайды. Олар үшін рухани байлық, тек отбасылық арман ғана емес. Осы топтағылар отбасының материалдық жағдайының жақсы болғанын қалайды.

Романтиктер – есеппен жүретін жастар. Олар үшін ең бірінші кезекте отбасын ұстап қалу. Отбасының бұзылуына өте қатты қайғырады. Олар жыныстық қатынасқа ерте араласпайды. Бірақ ішінара кездесіп те қалады. Күмәнданушылар. Махаббат, сүйіспеншілік дегенге сенбейтін, оған күдікпен қарайтындар. «Еркек пен әйелдің қатынасы рухани қатынастан емес, жыныстық қатынастан тұрады» деп есептейді

күмәнділер. Оларға отбасын тастап кету, біреуді сүйіп, екіншісіне ауысу қасиеті тән. Олар үйленгенге дейін – ақ жыныстық қатынаста болып, отбасылық қасиетті онша түсінбейді, қадірлемейді. Отбасылық тұрақтылық немесе жұбайының көзіне шөп салу – олар үшін үйреншікті нәрсе. Осы топтағылар жастайынан түрлі жыныстық ауруға ұшырайды. Сондықтан ата – ана, мұғалімдер осындай жастармен уақытылы әңгіме өткізіп тұрғаны дұрыс. Сенбеушілер. Махаббат, сүйіспеншілік деген сезімге сенімсіз қарайтындарды сенбеушілер тобына жатқызамыз. Олар құрбыларының махаббат туралы әңгімесіне кекесінді түрде қарайды. Олар ұл мен қыз, әйел мен еркек қатынасын тек жыныстық тұрғыда көреді. Олар үшін үйлену, отбасын құру жай сөз. Әйел мен еркектің, олардың қатынасының тұрақтылығына еш сенбейді. Олар еркін қатынасты қалайды. Бір күні біреумен, екінші күні екінші адаммен жарты, бір күндік қатынаспен жүре береді. Арсыздар. Махаббат, сүйіспеншіліктің не екенін біледі, сенеді. Бірақ олар тұрақсыз. Отбасын құруға ынталанбайды. Некеге тұрақтылық туралы көзқарасы бар адамдарға күледі. Отбасын формалды түрде құрады. Бірақ қасындағы адамға сенбейді. Тұрақтылықты дұрыс деп білмейді. [6,33 б.] Біз осы бес топты мысалға келтірдік. Бірақ осы бес топ таза немесе аралас күйінде де кездеседі. Сонда ол бес емес бірнеше топ болып шығуы мүмкін. Осы топтағылардың өмір өзгерісіне байланысты, олардың да көзқарастары өзгеруі мүмкін. Бұл көрсеткеніміз – адами қатынас. Ал адами қатынас әр адамның өзіне, жағдайына, көңіл – күйіне, ортасына, т.б. жағдайларға байланысты. Сондықтан да жастармен осы көрсетілген мәселелер төңірегінде әңгіме қозғау еш уақытта кеш емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы – Астана: Дастан, 2000.-100б.
2. Қазақстан Республикасында 2015–жылға дейінгі білім беру дамуының тұжырымдамасы. Оңтүстік Қазақстан, 2004. 26 – наурыз.-150б.
3. Қазақстан Республикасының Гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы. А., 1994.-180б. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, 2006, Егемен Қазақстан
4. Бап – Баба С. Жалпы психология. Алматы, 2004 ж.-82б.
5. Богданова О.С. Этические беседы с подростками М, 2004.-102б.

МЕКТЕПТЕРДЕ ЖАРЫС ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Маханбетова А.Қ

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым магистрі, оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ
makhanbetova198@mail.ru, 8-707-522-16-35

Аңдатпа: Бұл мақалада мектепте жарыстарды ұйымдастыру және өткізу ерекшеліктері мен жүктемені қолдану амалдарының (құралдарының) спортшы организмне әсер етуін ескере отырып, машықтану жүктемелерінің мінездемелерін бөліп қарастыру туралы айтылады.

Кілт сөздер: Мектеп, жарыс, ұйымдастыру, бастауыш сынып, дене шынықтыру, мектеп спорт клубы, мектеп жастары.

Аннотация: В данной статье будет рассказано об особенностях организации и проведения соревнований в школе и о распределении характеристик тренировочных нагрузок с учетом влияния приемов (средств) применения нагрузки на организм спортсмена.

Ключевые слова: Школа, соревнования, организация, начальная школа, физическая культура, школьный спортивный клуб, школьная молодежь.

Abstract: This article will describe the specifics of organizing and conducting competitions at school and the distribution of characteristics of training loads, taking into account the impact of techniques (means) of applying stress on the athlete's body.

Key words: School, competitions, organization, elementary school, physical education, school sports club, school youth.

Жүктеменің әсер етуінен, машықтану эффектісі пайда болады. Олар «Жедел» - организмнің бір машықтану тапсырмасына беретін реакциясы, «Қалып-қою» - спортшының толық машықтану сабақтарынан кейінгі күйінің өзгеруі болып табылады. Жекеленген машықтану сабағында жүктеме, өтіп-кеткен және одан кейінгі сабақтардың машықтану эффектілерімен логикалық байланысуы тиіс. Жүктемені қолдану амалдарының (құралдарының) спортшы организмне әсер етуін ескере отырып, машықтану жүктемелерінің келесі мінездемелерін бөліп қарастырамыз:

1. **Жүктеменің спецификалығы:** Жарыстық әрекеттердің қимылдық құрамына, моторлық аппараттың жұмыс режиміне және энерго қамтамасыз ету механизміне жүктеменің сәйкестік деңгейін көрсетеді. Осы мінездемелері бойынша жүктемелер спецификалық және спецификалық емес болып, ал жаттығулар - жарыстық және қосымша болып бөлінеді.

2. **Жүктеменің бағыттылығы:** Жеке дене икемділігінің, технико-тактикалық шеберліктің, психикалық дайындығының т.б. жетілуіне көмектесетін жүктемелерді осы белгілері бойынша бөлеміз. Жүктемелердің әсер етуі таңдаулы немесе кешенді болуы мүмкін.

3. **Жүктеменің ұзақтылығы:** Бірнеше секундтан ондаған минутка, кей кездерде сағаттарға (марафон), сөзылатын жаттығулардың ұзақтығын анықтайды. Жаттығудың ұзақтығы мен жылдамдығының ауысуы, әртүрлі энергоқамтамасыз ету механизмдерін жетілдіреді: жаттығуларды қысқа мерзімде, бірақ үлкен жылдамдықта орындау - анаэробты өндірісті, ал жылдамдығы төмен, ұзақ жұмыс - аэробты өндірісті көтереді.

4. **Жүктеменің интенсивтігі:** Бұл жерде жүктеменің әсер ету күші анықталады, себебі ол уақыт бірлігінде орындалған жұмыс санынымен мінезделінеді (қимыл жиілігі, жылдамдық және т.б.).

5. **Тынығу:** Тиімді ұйымдастырылған тынығу шаралары, жүктемеден кейінгі жұмыс керлікті қалпына келтіруді қамтамасыз етеді. Қайталаулардың арасындағы тынығудың әр түрлі ұзақтығы мен түрлі мінездемелері (белсенді, сылбыр), бірдей жүктемелер беруде, теңдей емес нәтижелер береді.

Машықтану жүктемелері мен жарыстық жүктемелер тығыз байланысты. Жарыстық жүктемелерге жарыстар мен старттар саны кіреді, олардың әр қайсысында төрт жыл, төрт жылдық цикл және т.б. бар. Жоғарғы жетістіктер спортында жарыстық жүктемелердің пайыздық қатынасының ұлғайуы байқалады. Жүгіргіштер бір жылдың көлемінде 60 ретке дейін жарыстарға шығады, жүзушілер - 140, велосипедшілер - 180, спорттық ойындарда - 80 - 90 ойын. Спорттық резервтарды даярлауда, жарыстық жүктемелердің көлемі осы көрсеткіштерге шамаластырылған.

Спорттық жарыстар оқыту-тәрбиелеу процесінің бір бөлімі болып табылатыны анық. Олар мектеп ішіндегі, аудандық, қалалық және республикалық болып бөлінеді. Жарыстың жалпы міндеті - балалардың спорттық жаттығулармен айналысуға белсенді қызығушылығын тәрбиелеу болып табылады. Жарыс күнтізбесі мектептің дене тәрбиесі бағдарламасымен келісіліп және оларға дайындық мерзімін ескере отырып, сайыстар бүкіл оқу жылына теңдей бөлініп өткізілуді есепке ала отырып құрылады. Әдетте жарыстар күзгі айларда жеңіл атлетикадан, саяхаттан, бағдарлаудан, кросстардан, спорттық ойындардан өткізіледі; қысқы айларда - гимнастикадан, акробатикадан, мылтық атудан, шаңғы жарыстарынан және конькимен жүгіруден; көктемде - жүзуден, жеңіл атлетикадан, саяхаттан, кросстан және спорттық ойындардан.

Мектеп ішіндегі күнтізбе бойынша сынып ішіндегі, параллельді сыныптар командалары арасында, мектеп біріншілігіне арналып жоспар құрылады. Сынып ішіндегі жарыс мектеп бағдарламасындағы спорт түрлерінің жаттығуларынан және «Президенттік тесттер» кешенінің нормативтерінен, сыныптағы мықты спортшы оқушыларды анықтау мақсатында өткізіледі. Мектеп біріншілігіне өткізілетін жарыстың негізгі міндеті, мектептің құрама командасын жасақтау мақсатында мықты спорттық сыныптарды және мектептің жақсы спортшы оқушыларын анықтау. Мектеп біріншілігіне өткізілетін жарыстар сынып топтары бойынша өткізіледі, мысалы I ші және II ші, III және IV ші сыныптар арасында және т.б., Кіші және ортаңғы мектеп оқушыларымен болатын сайыстар, жарыс шартында көрсетіліп, қарапайым ереже бойынша өткізіледі, ал жоғарғы сынып оқушылары арасындағы жарыстарда - спорт түрлерінің ережелері толық сақталады. Жарыстарға сыныптағы дәрігердің рұқсаты бар оқушылардың барлығы қатысуға мүмкіндігі бар болып табылады. Қорытынды көрсеткіш бағдарламаның барлық түрлеріндегі 20-25 жас жоғарғы нәтижесі бойынша есептеледі. Қалалық және аудандық жарыстар екі категорияға бөлінеді. Бірінші категорияға мектептердің құрама командаларының арасындағы жарыстар жатады. II, IV сынып оқушылары «Күш және грация» атты ұранмен гимнастикалық жаттығулар жасап жарысады, III - VIII сыныптар мини-футболдан IX, XI сыныптар спорттық ойындардан, конькимен жүгіруден, шанғы жарысынан. Шахматтан және шашкадан жарыстар: «1000 мектеп кубогы» - IX, XI сынып оқушылары үшін., «Ғажайып шашкалар» - II, IV сыныптар үшін, «Күміс конькилер» - IV, VII сынып оқушылары үшін және т.б.

Жасөспірімдер мен бойжеткендер арасындағы қорытынды жарыстар қатарына, жазғы спорт түрлерінен республикалық жасөспірімдердің спорттық ойындары және қысқы спорт түрлерінен оқушылардың спартакиадасы. Республикалық жарыстардың негізгі міндеті - спорт мектептерінің спорттық резервтарды даярлаудағы жұмысының тиімділігін арттыру, ірі халықаралық жарыстарға қатынасу үшін еліміздің құрама командаларына спортшыларды іріктеп алу және даярлау. Республикалық жарыстарға оқушылардың Астана, Алматы қалаларының құрама командалары қатысады. Жарыстардың шарттың, өткізілу орнын және мерзімнің ҚР спорт комитеті жасап, бекітеді. Жасөспірімдердің жарыс бағдарламасы 35 -37 жазғы және қысқы спорт түрлерінің барлығының (бобслей мен фристайлдан басқа) қамтиды. Жарыстарға бекітілген квалификациялық нормаларды орындаған спортшылар жіберіледі. Мысалы, акробатикада, велоспортта, жүзуде т.б., - СШК; күресте, бокста, ескек есуде – I ші спорттық разряд: футболда, қол добында, волейболда – I ші жасөспірімдік разряд және т.б., Оқушылар бұл жарыстарда ұйымдастырушы, тереші, жарысқа қатысушы және жанкүйер екендіктеріне қарамастан, спорттық жарыстар, оқушыларды жан-жақты педагогикалық тәрбиелеудің негізгі бір құрамы болып табылады. Дене тәрбиесін ұйымдастыру формасының бірі ретінде жарыстар бірнеше міндеттерді шешуге көмектеседі: ұйымдастырушылық қасиеттерін қалыптастырады, командалық және жеке сайыс тактикаларын меңгертеді, қозғалыс мүмкіндіктерін кеңінен қолдана алады, жігерлігін тәрбиелейді, түрлі сәтсіздіктерді ерлікпен көтеруге дағдыландырып, шыңдай алады.

Сынып ішіндегі, қосалқы сыныптар арасында, бір жастағы топтар арасында, бір жынысты және аралас командалар арасында, жеке командалық мектеп біріншіліктері барлық денсаулығы дұрыс оқушыларға әртүрлі жарыстарға бірнеше реттен қатысуына мүмкіндік туғызады. Ал денсаулығы жарамсыз немесе түрлі себептермен уақытша дене тәрбиесі сабағына қатыса алмай жүрген оқушыларды осы жарыстарды атқаруға көмекші ретінде қосқан жөн.

Көптеген әдіскер мұғалімдердің ойларымен мынандай төрт негізгі кеңес құрастырылған:

1. Оқушылар мен керермендер бұл жарыстарға қатысудан толық қанағат алуы үшін жарыстың көлеміне қарамастан оған өте үлкен зейінділікпен және асқан ұйымшылдықпен дайындалу керек;

2. Жарыстың етуін, бүкіл сценарийін, төрешілерді мұқият үйретуден бастап, алаңдарға белгілер салып және оны әсемдеп, безендіруге дейін, бірін қалдырмай ойластыру керек:

3. Жеңімпаздар мен жүлдегерлерді жылдам анықтап, оларды сол жерде, керермендердің алдында марапаттау керек;

4. Әр жарыстың алдында оның қашан, қай жерде өтетінін, ал жарыс аяқталған соң жекеше және командалық біріншілігінің қорытындысы туралы мәліметтерді шығарып, іліп қойу керек.

Мектеп спорт жарыстарын ұйымдастыру мен өткізу әдістемесі, төменде жобалап алынған жоспар бойынша толық бір кешен шараларды қарастырады:

1. Құрамын жарыстың көлемі ие байланысты етіп, инициативалық топ немесе ұйымдастыру комитетін құру. Ең тиімді саны 3-4 жарыстарды ұйымдастыруда тәжірибесі бар адамдардан тұруы керек.

2. Бекітілген форма бойынша «Жарыстың шартын» құрастыру керек. Ол дене тәрбиесі ұжымының кеңесінде қарастырылып, бекітіледі және мектеп әкімшілігімен келісіледі.

3. Жарыстың жоспарын құрып, оны еңдеуден өткізу. «Көңілді сөре», «Ал қанеки, ұлдар», «Жігіттің сұлтаны» т.б., осы сияқты кешенді мінездегі ойындардың жоспарына әсіресе мұқият өңдеу жасау керек. Бағдарламада жарыстың тек қана ойын, бәсеке мазмұнын ғана емес, сонымен қатар жанкүйерлер сайысы, айрықша көрсетілімдер, тағы да басқа сан-алуан түрлі қызықты кезеңдерін қарастыру маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. – Алматы: Білім, 2007. – 257б.
2. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы // Егемен Қазақстан, 1999. – 11 маусым.
3. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі.- Алматы: Рауан, 2017ж.
4. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2019ж.

МОДЕРНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА

Рябова Н.Н.

Магистр экономики, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет»
Таразский университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз

nadya_999@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрена роль развития сбалансированной производственной инфраструктуры в снижении затрат производства, повышении конкурентоспособности производства на мировых рынках, повышении доли отраслей, производящих продукцию с высокой степенью переработки и занятости населения.

Аңдатпа. Мақалада өндіріс шығындарын төмендетуде, әлемдік нарықтардағы өндірістің бәсекеге қабілеттілігін арттыруда, қайта өңдеу мен халықты жұмыспен қамтудың жоғары дәрежесі бар өнім өндіретін салалардың үлесін арттыруда теңдестірілген өндірістік инфрақұрылымды дамытудың рөлі қарастырылған.

Abstract. The article examines the role of developing a balanced production infrastructure in reducing production costs, increasing the competitiveness of production in world markets, increasing the share of industries producing products with a high degree of processing and employment of the population.

Ключевые слова: Инвестиции, производственная инфраструктура, развитие экономики, финансирование, государственная поддержка.

В Республике Казахстан государство инвестирует в модернизацию и развитие современной производственной инфраструктуры для развития бизнеса [1].

Под производственной инфраструктурой понимают всю совокупность отраслей, обслуживающих непосредственно производство любого продукта или услуг.

Для этого создаются удобные и доступные промышленные зоны, оснащённые электроэнергией, теплом, водой, подъездными путями и, где это возможно, газом [2].

Теоретически в зависимости от степени обеспеченности экономики инфраструктурой выделяют три ее типа:

- опережающий, когда инфраструктурный потенциал больше, чем производственные и индивидуальные потребности;
- одновременный, или синхронный, когда степень развития инфраструктуры соответствует потребностям экономики;
- запаздывающий, когда степень насыщенности инфраструктурными объектами отстает от потребностей экономики.

Поэтому, видно, что, инфраструктура связывает воедино все отрасли экономики, способствуя ее стабилизации и сбалансированному развитию.

И недостатки, и риски в работе предприятий и объектов инфраструктуры отражаются сразу на всей экономике. Например, слабо развитая дорожная сеть вызывают разрыв цепи производство - потребление. Сбой в снабжении электроэнергией производственные предприятия не смогут функционировать непрерывно, как этого требует технологический процесс. Развитие инфраструктуры служит обязательным условием вовлечения в хозяйственный оборот новых природных ресурсов, рационального их использования, улучшения размещения производительных сил страны. В связи с этим большое значение придается инфраструктуре в формировании и развитии территориально-производственных комплексов.

Развитие производственной инфраструктуры осуществляется в рамках Государственной программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса-2025». Финансирование осуществляется за счёт средств республиканского и местного бюджетов, а также средств Национального фонда [3].

В Казахстане ведётся масштабная работа по созданию современной производственной инфраструктуры, которая включает следующие направления:

Модернизация транспортной инфраструктуры. Увеличение протяжённости и расположения транспортных путей, повышение их технического уровня, формирование единой дорожной сети, развитие международных транспортных коридоров [4].

Модернизация транспортной инфраструктуры Казахстана направлена на улучшение транспортной сети, повышение качества услуг и поддержку экономического роста страны [5].

Приведем направления модернизации всех видов дорог страны:

- Автомобильные дороги. До 2030 года в стране запланирована масштабная модернизация, включающая строительство 4,7 тыс. км автодорог, из которых 3,7 тыс. км составят дороги I категории. С 2025 года стартуют крупные проекты, например, «Кызылорда - Жезказган», «Актобе - Улгайсын» и другие.

- Железнодорожный транспорт. В рамках модернизации железнодорожной сети до 2025 года планируется закупка 225 новых вагонов. Также завершатся проекты «Достык - Мойынты» и «Обводная Алмата».

- Морской транспорт и порт Актау. В порту Актау начато строительство контейнерного хаба, что увеличит его пропускную способность до 240 тыс. ЖФЭ в год. Также планируются углубительные работы в порту, что повысит его эффективность для контейнерных перевозок и увеличит терминальную мощность.

- Воздушный транспорт. Завершено строительство нового пассажирского терминала аэропорта Алматы. Ведутся работы в аэропортах Кызылорды и Шымкента. Начата реконструкция перрона и рулежной дорожки аэропорта города Балхаша. Также начата реконструкция взлётно-посадочной полосы аэропорта города Павлодара.

Развитие связи. Строительство разветвлённой сети волоконно-оптических линий связи на селе, обеспечение населения широкополосным доступом к Всемирной сети.

Развитие средств связи в Казахстане включает следующие аспекты:

- Внедрение технологий 3G, 4G и 5G. Абоненты сотовой связи получили широкополосный доступ к сети интернет посредством сетей мобильной связи.

- Программа «250+». Обеспечение связью и доступом к Всемирной сети отдалённых и малонаселённых пунктов страны. Оператор создал специальный тариф, и у сельчан появился безлимитный доступ к обучающим ресурсам и государственным платформам.

- Развитие технологии FWA (Fixed Wireless Access). Обеспечение доступа к широкополосному интернету через беспроводные сети.

- Строительство станций для 5G. С 2023 года идёт активное строительство станций для 5G, покрытие растёт постоянно в 20 городах Казахстана.

- Модернизация интернет-инфраструктуры. Проекты по модернизации сетей, увеличению покрытия и повышению качества интернет-соединения проводятся с целью обеспечения доступа к интернету для всех жителей Казахстана, независимо от их географического расположения.

Строительство новых газоперерабатывающих мощностей. Увеличение собственных ресурсов и дальнейшая газификация регионов.

В Казахстане планируется поэтапный ввод четырёх новых газоперерабатывающих заводов. Это направлено на значительное увеличение объёма производства товарного газа в стране.

Назовем проекты. Два завода на Кашаганском месторождении мощностью 1 и 2,5 миллиарда кубометров в год. В строительство и модернизацию этих объектов будет инвестировать катарская компания UCC Holding.

Завод на Карачаганакском месторождении мощностью четыре миллиарда кубометров в год. Этот завод обеспечит переработку значительной части газа, добываемого на одном из крупнейших месторождений страны.

Завод КазГПЗ в Жанаозене мощностью 900 миллионов кубометров в год. Он станет дополнением к существующей инфраструктуре газопереработки и обеспечит дополнительные мощности для переработки газа в регионе.

Строительство и ввод в эксплуатацию новых заводов станет важным шагом для обеспечения энергетической безопасности страны, а также создания новых рабочих мест и стимулирования экономического роста в регионах.

Развитие индустриальных зон. Благодаря режиму свободных экономических зон (СЭЗ) в Казахстане образовались целые группы предприятий по определённым видам экономической деятельности [6].

Развитие индустриальных зон в Казахстане направлено на создание условий для развития отраслей экономики и увеличения количества рабочих мест.

Создание малых индустриальных зон. Например, в Алматинской агломерации предусмотрено создание зон площадью 1-2 га, где будут размещены от 20 до 60 зданий. Это может быть сделано на базе готовых зданий и сооружений промышленной направленности, путём строительства быстровозводимых зданий с подведением инженерных коммуникаций или использования действующих имущественных комплексов.

Использование пустующих участков крупных предприятий. Это один из возможных вариантов развития индустриальных зон.

Создание единого оператора. Это организация, которая разрабатывает стратегию развития индустриальных зон, определяет их ключевые направления, устанавливает правила игры.

Преференции для бизнеса. Для реализации малых индустриальных зон предусмотрены низкие льготные тарифы на аренду, развитая инфраструктура, различные

варианты приобретения земельных участков с уже подведёнными коммуникациями, с учётом существенных налоговых льгот.

Стимулирование внутреннего производства. Исключение трансформаторов и электрических подстанций из Национального режима государственных закупок, расширение списка машиностроительных товаров.

Для этого предусмотрены следующие меры:

Усовершенствованное законодательство. Оно позволяет производственным предприятиям и крупным горнодобывающим компаниям заключать соглашения, обеспечивающие внутреннюю переработку сырья.

Снижение административных барьеров.

Льготное финансирование.

Развитие внутреннего рынка. Облегчение доступа отечественных производителей к розничным каналам продаж, повышение доверия к результатам испытательных лабораторий и сертификационных центров.

Привлечение иностранного капитала. Создание контрактных, совместных производств и локализация продукции.

Разработка регуляторных механизмов. Обеспечение отечественным сырьём и меры стимулирования, в том числе налоговое и таможенное.

Создание службы развития поставщиков. Направлена на повышение конкурентоспособности отечественных производителей обработанной продукции.

Приоритетное внимание правительство Казахстана уделяет машиностроению, нефтехимии, передовой металлообработке и автомобильной промышленности.

Внедрение инновационных технологий. Оснащение заводов современным высокотехнологичным оборудованием, включая роботизированные системы, соответствующие высоким международным стандартам [7].

Современный Казахстан активно внедряет инновационные технологии в различных отраслях экономики. Некоторые направления развития: [8].

Энергетика. Внедряются проекты по использованию возобновляемых источников энергии, таких как солнечные и ветровые установки.

Цифровизация государственного управления. Внедрение электронного правительства, систем онлайн-сервисов и цифровых инструментов позволяет улучшить доступность государственных услуг для населения, сократить бюрократию и повысить эффективность управления.

Искусственный интеллект, большие данные и кибербезопасность. Эти технологии играют важную роль в повышении конкурентоспособности страны на мировой арене, а также в обеспечении безопасности информационного пространства.

Блокчейн-технологии. Правительство рассматривает их в качестве средства повышения эффективности государственных услуг, управления государственными данными и повышения прозрачности в различных секторах экономики.

Цифровое здравоохранение. Происходит активное развитие цифровых технологий в здравоохранении, включая электронные медицинские карты, телемедицину, анализ больших данных для улучшения диагностики и лечения, а также разработку медицинских приложений и устройств.

Информационные технологии. В стране активно развивается IT-инфраструктура, привлекаются инвестиции в стартапы и IT-компании.

Космические технологии. Казахстан активно развивает эту отрасль, включая запуск спутников, разработку инновационных технологий и участие в международных проектах.

Для поддержки инноваций в Казахстане используются различные программы и инициативы, такие как налоговые льготы, гранты для стартапов и программы поддержки малого и среднего бизнеса.

На основании реализации направлений модернизации производственной инфраструктуры в Казахстане произошла активность производственных мощностей,

Таким образом, для успешного промышленного роста Казахстану необходимо не только создание, но и ее реализация программ развития и улучшение производственной инфраструктуры.

THE USE OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING VOCABULARY

Master of Pedagogical sciences
Zh.A. Tashenev University, Shymkent
pernebekaa02@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0053-8949>

479

students with specialized vocabulary relevant to their future careers. The study highlights the importance of selecting appropriate authentic materials, scaffolding learning activities, and encouraging active engagement with new vocabulary. The findings suggest that authentic materials bridge the gap between classroom learning and real-world language use, making vocabulary acquisition more effective and engaging. The article concludes by emphasizing the need for further research on the long-term impact of authentic materials on vocabulary retention.

Key words: authentic materials, vocabulary acquisition, language learning, audio materials, video materials, printed materials, real-world communication, language teaching.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль аутентичных материалов в обучении лексике, акцентируя внимание на их эффективности в улучшении языковых навыков студентов и развитии их способности к реальному общению. Исследование начинается с определения аутентичных материалов и анализа предыдущих исследований, посвященных их применению в изучении языка. Аутентичные материалы, включающие аудио, видео и печатные источники, помогают учащимся познакомиться с естественным языковым употреблением, разнообразными лингвистическими структурами и контекстуальным словарным запасом. В статье обсуждаются различные способы интеграции аутентичных материалов в обучение лексике. Аудиоматериалы, такие как подкасты, интервью и песни, улучшают навыки аудирования и произношения, а также вводят новые слова в осмысленный контекст. Видеоматериалы, включая новостные сюжеты, фильмы и обучающие видео, обеспечивают визуальную поддержку для лучшего запоминания слов. Печатные материалы, такие как газеты, рекламные объявления и профессиональные документы, способствуют развитию навыков чтения и знакомят студентов со специализированной лексикой, связанной с их будущей профессией. Исследование подчеркивает важность правильного подбора аутентичных материалов, пошаговой организации учебных заданий и активного вовлечения учащихся в освоение нового словарного запаса. Результаты показывают, что аутентичные материалы помогают устранить разрыв между изучением языка в классе и его реальным употреблением, делая процесс освоения лексики более эффективным и увлекательным. В заключение подчеркивается необходимость дальнейших исследований долгосрочного влияния аутентичных материалов на запоминание лексики.

Ключевые слова: аутентичные материалы, освоение лексики, изучение языка, аудиоматериалы, видеоматериалы, печатные материалы, реальное общение, преподавание языка.

Аңдатпа. Бұл мақалада аутенттік материалдардың лексиканы оқытудағы рөлі қарастырылады, атап айтқанда, олардың студенттердің тілдік дағдыларын жетілдіруі мен шынайы қарым-қатынас жасау қабілетін арттырудағы тиімділігі талданады. Зерттеу аутенттік материалдардың анықтамасынан басталып, оларды тіл үйретуде қолдану бойынша алдыңғы зерттеулерді қарастырады. Аутенттік материалдарға аудио, видео және баспа көздері жатады. Олар білім алушыларға табиғи тілдік қолданысты, әр түрлі лингвистикалық құрылымдарды және контекстегі сөздік қорды меңгеруге мүмкіндік береді. Мақалада аутенттік материалдарды лексиканы оқытуда қолданудың әртүрлі тәсілдері талқыланады. Подкасттар, сұхбаттар және әндер сияқты аудиоматериалдар тыңдау дағдыларын жақсартып, жаңа сөздерді мағыналы контексте үйренуге көмектеседі. Бейнематериалдар – жаңалықтар, фильмдер мен оқу видеолары – сөздерді есте сақтауға визуалды қолдау көрсетеді. Газеттер, жарнамалар және кәсіби құжаттар сияқты баспа материалдары оқу дағдыларын дамытып, болашақ мамандықтарына қатысты арнайы лексикамен таныстырады. Зерттеу аутенттік материалдарды дұрыс таңдаудың, оқыту әрекеттерін кезең-кезеңімен ұйымдастырудың және жаңа сөздік қорды белсенді түрде меңгеруді ынталандырудың маңыздылығын атап көрсетеді. Нәтижелер аутенттік материалдардың аудиториядағы оқу процесі мен шынайы өмірдегі тілдік қолданыс арасындағы алшақтықты жоюға көмектесетінін және лексиканы меңгеруді тиімді әрі

қызықты ететінін көрсетеді. Қорытындылай келе, аутенттік материалдардың лексиканы ұзақ мерзімді есте сақтауына әсерін зерттеудің қажеттілігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: аутенттік материалдар, лексиканы меңгеру, тіл үйрену, аудиоматериалдар, бейнематериалдар, баспа материалдары, шынайы қарым-қатынас, тілдік оқыту.

In the modern world, one of the main goals of teaching English is the formation and upbringing of a participant in the communication process who is able to perceive information at the proper level and transmit it to the next participant of communication based on the right strategy. However, without strict adherence to principles, such as the principle of individuality, the principle of authentic situativeness, the principle of speech-thinking activities and the principle of functionality it is impossible to achieve this goal. One of the important ways to achieve the goal in strict compliance with these principles is the use of authentic materials in the process of teaching English.

Minyar-Beloruchev interprets authentic material as “oral or written language material inherent only to native speakers of a language that is not adapted for a special educational process” [1]. Michael Breen points out that an authentic text for language learning is any data source that helps to develop an authentic interpretation of students [2]. According to Harmer, authentic material is a natural language used by native speakers, which does not give any concessions to foreign language learners. That is, authentic material is the language that students encounter in real life, in case of meeting and communicating with native speakers of the language being studied. It is known that it is not easy to decide which material is authentic and which is not. In the literature, authentic materials includes materials not created for special pedagogical purposes, i.e. newspapers and magazines, advertising, news reports, songs or speech recordings obtained directly from radio and television programs, without processing and adaptation [3]. Wilkins interprets authentic materials as materials written only for native speakers and not corresponding to the goals and objectives of language learners. According to him, such materials do not need processing, that is, removal of difficult-to-understand sections of the material is not required [4]. The inclusion of authentic materials in language learning programs allows students to observe the contrast between the language studied during the program and the real, natural language used in everyday life, as well as to develop an understanding of the natural language and the style of speech encountered in real life. In short, the use of authentic material during the lesson plays an important role in bridging the gap between language knowledge in the classroom and the ability to participate in real language relationships outside and in the environment. According to Wilkins, the use of written authentic materials is easier than the use of oral authentic materials. This is evidenced by the fact that more people have reading ability than writing ability [4]. These materials will help students demonstrate how English is used in extracurricular (real) life.

In general, the problem and trend of using authentic materials for pedagogical purposes is not a recent topic. Since there is evidence that scientists have attached importance to the use of authentic materials for pedagogical purposes since the end of the 19th century. In 1899, one of the scholars, Henry Sweet, criticized the use of artificial materials rather than authentic ones in teaching a foreign language. In his point of view, artificial material tends to hone important linguistic features and repeat only certain grammatical constructions, certain words and phrases. And authentic materials, on the contrary, cover all the features of the language [5]. Although in subsequent times, scientists had many proposals for establishing authenticity in the process of language learning, since teaching, pedagogical strategies were not accompanied by theory, the achievement of this goal went at a slow pace. The use of authentic materials in teaching English has a number of advantages. Firstly, demonstrating to students the communication model that occurs in everyday life allows them to familiarize themselves with the language used in real life. Secondly, the use of authentic materials helps students to master only those abilities that they

need in their life, work or study. Third, authentic materials reinforce language learning strategies [6].

Rogers and Medley classified authentic materials into three large groups in terms of their manifestation and presentation [7]. These are video, audio and printed materials.

1. Video materials. Since most of the information is transmitted through video, and most people perceive information visually easier, currently the advantages of using video materials in teaching English, familiarizing with the culture, everyday life of the population speaking this language are quite large. Since in video materials, information in a visual context is transmitted together with sounds and other non-verbal means, such as various actions, gestures, it is easier and clearer for students to perceive information through video material than with other materials. In addition, sometimes when using video materials in combination with subtitles, the words in the video also help to perceive information easier, clearer. We can find video materials daily on television, YouTube channels, and social networks.

2. Audio materials. Unlike video materials, in audio materials, information is transmitted not visually, but only in the form of audio. That is, the degree of perception of information directly depends on the level of students' understanding of the semantic meanings of an oral message transmitted along with non-verbal sound effects and sound signals. This feature of audio materials may be suitable for people who want to perceive information without being distracted by visual and written content, but using only the listening ability. Audio materials can be found on the radio, podcasts, songs, etc.

3. Printed materials. Printed materials include billboards, various brochures, catalogs, song lyrics, restaurant menus, maps, street signs, and so on.

Ozge Bahar divides authentic materials into four groups:

1) authentic materials for listening and viewing. These include songs, documentaries, radio and television programs and commercials, cartoons, TV series, short stories, novels, written by professional audio, various web pages, etc.

2) authentic visual materials: drawings, paintings, stamps, street signs without words, the book of images without any word, posters, photos, etc.

3) printed materials, i.e. song lyrics, articles in newspapers and magazines, restaurant menus, recipe books, various promotional papers and brochures.

4) real objects used in the process of teaching foreign languages (realia). The author refers to them various masks, dolls, etc. [8].

In order to use authentic materials in the right direction, it is necessary to select the materials very carefully, so as not to make foreign language lessons boring and difficult. The selected authentic materials should correspond to the interests of students, language levels, age characteristics, syllabus of the lesson, and be culturally acceptable.

From a linguistic point of view, authentic material is characterized by emotional coloring, the presence of various phraseological units, modern words, slangs, sentences including short pauses. These features contribute to familiarizing students with the culture, life of the country learning the language.

I. Authentic Audio Materials. Using real-life audio sources can enhance students' listening skills while introducing them to natural vocabulary usage in context. Below are some examples of activities for teaching vocabulary using authentic audio materials:

A) Podcasts & Radio shows. Choose a short clip (1-3 minutes) relevant to students' professional field. Pre-teach key vocabulary from the audio. Play the clip and ask students to note unfamiliar words. Use gap-fill exercises or comprehension questions to reinforce vocabulary.

B) Interviews & Speeches. Assign students to listen for specific words and guess their meaning from context. Create a discussion task where students use the new words in their answers.

C) Songs. Select a song related to the lesson topic. Have students match words from lyrics to definitions or synonyms. Encourage them to create sentences using the new vocabulary.

II. Authentic Video Materials. Videos provide both visual and auditory input, making vocabulary learning more engaging and effective. Below are some examples of activities for teaching vocabulary using authentic video materials:

A) News reports & documentaries. Play a short segment and ask students to list key words related to the topic. Provide subtitles to help with comprehension, then remove them for a challenge. Assign role-play tasks where students use new words in a discussion or debate.

B) Movies & TV Shows. Choose a short scene with relevant vocabulary. Ask students to predict the meaning of unknown words from context. Have students act out a similar situation using the new vocabulary.

C) YouTube Tutorials & Vlogs. Use step-by-step instructional videos related to students' interests. Provide a vocabulary list and ask students to identify synonyms or antonyms. Assign students to create their own short video explaining the topic using the vocabulary.

III. Authentic Printed Materials. Printed texts expose students to real-world language, including collocations, idioms, and formal/informal expressions. Below are some examples of activities for teaching vocabulary using authentic printed materials:

A) Newspapers & Magazines. Give students a news article and ask them to highlight key vocabulary. Create a word-matching activity where students connect words to their definitions. Encourage students to summarize the article using target vocabulary.

B) Advertisements & Brochures. Have students analyze persuasive language and key vocabulary. Ask them to design their own brochure using new words.

C) Legal & Professional Documents (for specific fields). Provide students with real contracts, policies, or reports. Discuss specialized terminology and its use in professional contexts. Assign role-plays where students use the vocabulary in real-life scenarios.

The use of authentic materials in teaching vocabulary is a highly effective approach that enhances students' linguistic competence, cultural awareness, and real-world communication skills. Unlike artificial textbook examples, authentic materials expose learners to natural language, contextualized vocabulary usage, and diverse linguistic structures, making vocabulary acquisition more meaningful and long-lasting. Authentic audio materials improve listening comprehension and pronunciation while helping students grasp vocabulary through real-life conversations, interviews, and songs. Video materials provide both visual and auditory context, making abstract words easier to understand and remember. Printed materials, such as newspapers, brochures, and professional documents, familiarize learners with domain-specific vocabulary and practical language use. Integrating these resources into the learning process fosters student motivation, engagement, and confidence in using new words in various contexts. Moreover, authentic materials bridge the gap between the classroom and real-life communication, preparing students for professional and everyday interactions.

In conclusion, authentic materials play a crucial role in vocabulary instruction by providing exposure to language as it is genuinely used. Their effective implementation requires careful selection, scaffolding, and interactive activities to maximize learning outcomes. Future research could focus on exploring the impact of specific types of authentic materials on vocabulary retention and the development of personalized teaching strategies for different proficiency levels.

References:

1. Harmer J. The practice of English language teaching. - England: Pearson Longman, 2007. – 448 p.
2. Breen M.P. Authenticity in the Language Classroom // Applied Linguistics, 6(1), 1985. – pp. 60–70.
3. Richards J.C. & Schmidt R. Longman dictionary of language teaching and applied linguistics. - London: Longman, 2013. – 644 p.
4. Wilkins D. Notional syllabuses. - Oxford: Oxford University Press, 1976. – 92 p.
5. Sweet H. The practical study of languages. - London: Oxford University Press, 1899. – 177 p.

6. Woottipong K. Effect of using video materials in the teaching of listening skills for university students // International Journal of Linguistics, 6 (4), 2014. – pp. 200- 212.
7. Rogers C. & Medley F.W. Language with a purpose: using authentic materials in the foreign language classroom // Foreign Language Annals, 21, 1988. – pp. 467-478.
8. Aytunga O. & Ozge Bahar H. The Importance of Using Authentic Materials in Prospective Foreign Language Teacher Training // Journal of Social Sciences, 5, 2008. – pp. 328-336.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БИЗНЕСТІ БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ

Рахметуллақызы А.

техника ғылымдарының магистрі,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

Aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>

Қуаныш Е.А.

ИЭФ-24-13к2 тобының студенті,

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі заманғы кәсіпорындар үшін АТ — стратегиялық шешімдер қабылдау, ресурстарды тиімді пайдалану және бәсекеге қабілеттілікті арттырудың маңызды құралы. Ақпараттық жүйелер бизнес-процестерді оңтайландырып, деректерді талдауға, шешімдерді автоматтандыруға және клиенттермен қарым-қатынасты жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада АТ-ның негізгі бағыттары, оның бизнесті дамытудағы артықшылықтары мен ықтимал қауіптері талқыланады.

Кілт сөздер: Ақпараттық технологиялар, бизнес басқару, цифрлық трансформация, деректерді талдау, автоматтандыру, инновациялар, әсіпкерлік, бәсекеге қабілеттілік

Abstract. For modern enterprises, IT is a crucial tool for making strategic decisions, utilizing resources efficiently, and enhancing competitiveness. Information systems optimize business processes, facilitate data analysis, automate decision-making, and improve customer relationships. This article discusses the key areas of IT, its advantages in business development, and potential risks.

Ақпараттық технологиялар кәсіпорындарға нарықтағы өзгерістерге жылдам бейімделуге, деректерді басқаруға, стратегиялық шешімдер қабылдауға және операциялық процестерді автоматтандыруға көмектеседі. Сондай-ақ, бұл технологиялар компаниялар арасындағы бәсекелестікті күшейтіп, инновациялық шешімдер арқылы жаңа мүмкіндіктерді ашады. Мақаланың негізгі мақсаты – ақпараттық технологиялардың бизнесті басқарудағы рөлін талдау және олардың кәсіпорын тиімділігіне ықпалын анықтау.

Ақпараттық технологиялардың бизнесті басқарудағы маңызы. Ақпараттық технологиялар бизнесті автоматтандыруға, шығындарды азайтуға және шешім қабылдау сапасын жақсартуға ықпал етеді. Сандық трансформация кәсіпорындарға нарықтық өзгерістерге жылдам бейімделуге мүмкіндік береді. Мысалы, Forbes деректері бойынша, 2023 жылы компаниялардың 90%-дан астамы цифрлық трансформацияны стратегиялық мақсат ретінде қарастырған.

Ақпараттық жүйелер және олардың бизнестегі рөлі. Қазіргі таңда кәсіпорындар әртүрлі ақпараттық жүйелерді қолданады, оның ішінде:

Жоспарлау ресурстарының жүйелері (ERP) – компанияның ішкі процестерін басқаруға көмектеседі. SAP және Oracle сияқты ERP жүйелері әлемдегі ірі корпорациялармен белсенді қолданылады.

Тұтынушылармен өзара әрекеттесу жүйелері (CRM) – клиенттермен қарым-қатынасты жақсартады. Salesforce және HubSpot сияқты платформалар компанияларға тұтынушылар деректерін тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

Деректерді талдау жүйелері (BI) – шешім қабылдауды оңтайландырады. Gartner компаниясының зерттеулері бойынша, BI қолданатын компаниялар бәсекелестеріне қарағанда 20%-ға тиімдірек шешім қабылдайды.

Бизнесті цифрландыру және оның артықшылықтары. Құжат айналымын автоматтандыру уақыт пен ресурстарды үнемдейді. Мысалы, DocuSign шешімдері қағаз құжат айналымының 80%-ын қысқартады. Электрондық коммерция бизнестің географиялық шекарасын кеңейтеді. Statista мәліметтері бойынша, 2025 жылға қарай әлемдегі электрондық сауда көлемі \$7,4 трлн-ға жетеді. Бұлттық технологиялар деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және қашықтықтан басқару мүмкіндігін береді. Amazon Web Services (AWS) және Microsoft Azure бұлттық инфрақұрылым нарығының 60%-ын қамтиды.

Ақпараттық технологияларды енгізудегі қиындықтар. Жоғары бастапқы шығындар. PwC деректері бойынша, кәсіпорындар цифрлық трансформацияға орта есеппен жылына \$1 млн-нан астам қаржы жұмсайды. Киберқауіпсіздік мәселелері. IBM зерттеулері бойынша, 2023 жылы орташа деректердің бұзылуынан келетін шығын \$4,45 млн-ды құраған. Қызметкерлерді оқыту қажеттілігі. McKinsey есептеріне сәйкес, цифрлық дағдыларды меңгерген мамандарды даярлау ұйымдардың негізгі міндеттерінің бірі болып саналады.

Қорытынды. Ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану бизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, операциялық процестерді оңтайландырады. Дұрыс таңдалған және интеграцияланған технологиялар компаниялардың нарықта табысты болуына ықпал етеді. Сондықтан кәсіпорындар АТ-ны стратегиялық құрал ретінде қарастыруы қажет. Цифрлық трансформацияға инвестиция салу ұзақ мерзімді перспективада бизнестің тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз етеді. Қорытындылай келе, ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану кәсіпорындардың ғана емес, бүкіл экономиканың дамуына оң әсер етеді. Бизнестің сандық трансформациясы инновацияларға негізделген жаңа мүмкіндіктер ашып, тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз ете алады. Сондықтан, кәсіпорындар цифрлық өзгерістерге бейімделіп, технологиялық шешімдерді бизнес-стратегияларының ажырамас бөлігіне айналдыруы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. McKinsey & Company. (2022). The State of AI in Business. Retrieved from <https://www.mckinsey.com>
2. IBM. (2023). Cybersecurity Threats and Trends Report. Retrieved from <https://www.ibm.com/security>
3. Statista. (2023). Global Digital Transformation Market Size 2023-2028. Retrieved from <https://www.statista.com>
4. Gartner. (2023). Top Strategic Technology Trends for 2023. Retrieved from <https://www.gartner.com>
5. Forbes. (2023). How Cloud Computing is Transforming Businesses. Retrieved from <https://www.forbes.com>
6. World Economic Forum. (2022). The Future of Work and Digitalization. Retrieved from <https://www.weforum.org>
7. Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. (2021). Қазақстандық жол тәуелсіздігі: 30 жылдық құрылыс конференция материалдары. <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/25/1--3.12.2021.pdf>
8. Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. (2021). Қаржы кафедрасының қызметі мен оқу бағдарламалары. <https://fef.auezov.edu.kz/kaz/кафедралар/қаржы>

9. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. (2015). Техникалық және кәсіптік білім беру мамандықтары бойынша үлгілік оқу бағдарламалары. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011690>

10. UCSC Қабылдау бөлімі. (2023). Технологиялар және ақпаратты басқару бағдарламасы. <https://admissions.ucsc.edu/kk/бағдарламалар/технологиялар-мен-ақпаратты-басқару>

ВСЯ ЖИЗНЬ – РАДОСТНОЕ СЛУЖЕНИЕ ИСКУССТВУ И ОТЧИЗНЕ

Останина Ольга Анатольевна

Доцент кафедры «Сценическое движение и физическая культура»
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана
olga.ostanina.67@mail.ru

Аннотация: В данной статье автор рассказывает о творчестве Тамары Ханум. Вспоминает о своей встрече с великой актрисой. Размышляет о сущности таланта Тамары Ханум.

Ключевые слова: танцевальное искусство Узбекистана, песня, хореография, история Узбекистана 20 века.

Андатпа. Бұл мақалада автор Тамара ханымның шығармашылығына тоқталады. Ұлы актрисамен кездесуін еске алады. Тамара ханымның талантының мәнін ой елегінен өткізеді.

Негізгі сөздер: Ўзбекстанның би өнері, ән, хореография, 20 ғасырдағы Ўзбекстан тарихы.

Abstract: In this article, the author talks about the creative activity of Tamara Khanum. Remembers his meeting with the great actress. Reflects on the essence of Tamara Khanum's talent.

Key words: dance art of Uzbekistan, song, choreography, history of Uzbekistan in the 20th century.

У русского философа Ивана Александровича Ильина ест замечательное определение человека-творца, созидателя прекрасного: «Радостные художники радости». А что сейчас в наше бурное и шумное время мы понимаем под словом «радость»? А тем более «радостное служение»? Можно обозначит понятиями веселья, беззаботности, легкости... Современные люди не ищут радости. Ищут чаще всего развлечения, новых острых ощущений, шумного эффекта. «Кто помышляет ныне о прекрасном, о пении из глубины, о селомудренном вдохновении, о великих видениях? Где ест ныне место для радости?» [1]. «Радость, доч благого неба. Радость, искра Божества!» - написал в своей «Оде к радости» Фридрих Шиллер. Служитель искусства, артист, художник всегда в ответе за эту искру Божью. Он ищет пут к истинной духовной радости, и, находя ее, как бесценную жемчужину открывает людям. По сути человек, одаренный искрой Божьей призван к служению своему народу, даже, в какой- то степени, его воспитанию. Сохранение духовного наследия народа, его культурного богатства, приумножение его своим творчеством – вот истинная задача художника. Соприкосновение с судьбой талантливого человека рождает притяжение к его творчеству многих мыслящих и ищущих душ. Таких людей часто называют подвижниками. И не только в искусстве, но в своем «жизни-делании». А.П. Чехов писал: «Подвижники нужны, как солнце, составляя самый поэтический и жизнерадостный элемент общества, они возбуждают, утешают и облагораживают. Их личности это – живые документы, указывающие обществу, что... ест еще люди иного порядка, люди подвига, веры и ясно осознанной цели» [2].

Летопись жизни и творчества такой выдающейся личности, как Тамара Ханум, говорит нам именно о такой подвижнической сути в ее сценической деятельности. Она была первой профессиональной узбекской танцовщицей. Тамара Артёмовна Петросян родилась в 1906 году, в Узбекистане, в маленьком тихом Маргилане, что рядом с Ферганой. Ее отец, Артем Петросов, железнодорожный рабочий, был сослан сюда за революционную деятельность. Дочери: Амалия, Тамара, Гавхар, Елизавета и Виктория, учились в местной гимназии. Маленькая Тамара не отличалась большим рвением к учебе. Песни, танцы, яркие костюмы, звуки дойры – вот ее истинная страсть. Уже в одиннадцать лет она твердо решила стать артисткой. Это сейчас нам кажется вполне естественным и доступным в исполнении такое желание. Но в то давнее время, в мусульманском кишлаке, где нельзя женщине открыт лисо... Танцевать, пет перед зрителями с открытым лицом было невозможно, даже опасно. По сути, это являлось подвигом. Но однажды паранджа спасла ей жизнь. На одном из концертов раздались выстрелы. Руководитель труппы, узбекский артист комик Юсуф-кизикчи Шакарджанов схватил какой-то халат, накинул на Тамару и выбежал с ней на улицу. Выступать на сцене женщине было подчас смертельно-опасно. Многие подруги и соратницы погибли от рук фанатичных мужей, братьев, отцов. Но все-таки искренняя вера в свое предназначение, сильная воля смогли преодолеть эти испытания. В пятнадцать лет Тамара едет в Ташкент, поступает в русский театр оперы и балета имени Я. Свердлова, выступает в ансамблях узбекской песни и танца, затем поступает в Московский театральный техникум им. А. Луначарского на отделение хореографии. Позднее работает в концертно-этнографическом ансамбле, в музыкально-драматических театрах Самарканда, Коканда, Андижана, Ташкента. Свой псевдоним Тамара Артёмовна получила совершенно случайно, на одном из концертов, кто-то из администраторов услышал, как ее называют Тамарой Ханум (так в Азии принято в уважительном обращении к женщине), и написал в афише «Концерт с участием Тамары Ханум». Ее называли первой ласточкой Востока. В 1925 году Тамара Ханум в составе труппы М. Кари-Якубова представляла искусство Узбекистана на Всемирной выставке декоративного искусства в Париже. Это был грандиозный успех. Ее танцем восхищались Айседора Дункан, Михаил Фокин, Матильда Кшесинская. Тамара Ханум стояла у истоков создания Узбекского театра оперы и балета, а также хореографической школы. В 1932 году в Ташкенте открылась республиканская балетная школа имени Тамары Ханум, которая занималась подготовкой хореографических кадров для оперных спектаклей. Это заведение с 1943 года по 1947 год уже называлось Узбекской государственной студией оперы и балета. Первыми учителями стали - Уста Олим Комилов, Тамара Ханум. Имена ее последовательниц и соратниц вошли в сокровищницу танцевального искусства Узбекистана: Мукаррама Тургунбаева, Розия Каримова, Халима Рахимова, Гавхар Петросова, Марьям Якубова и многие другие. Награды и звания, которыми была награждена Тамара Ханум за всю свою творческую жизнь, можно перечислять бесконечно. Она была первой актрисой, которой присвоили в 1943 году воинское звание капитана Советской армии за поднятие боевого духа среди личного состава войск. Тамара Ханум была не только «певиса, танцовщица, но и – этнограф, и музыковед, и хореограф, и режиссер, и художник по костюмам, а когда возникала необходимость – и портниха» [3]. В репертуаре актрисы все чаще стали появляться песни и танцы разных народов. Она реформировала исполнительский стиль женского узбекского танца, создала жанр песенно-танцевальной миниатюры. В её программах «Песни и танцы народов СССР» и «Песни и танцы народов мира» более 500 песен на 86 языках, тансы и песни многих народов мира. Куда бы ни ехала со своими музыкантами Тамара Ханум, она готовила песню на языке этой страны, хореографическую композицию в традиционном костюме этого народа. Творчеством Тамары Ханум восторгались Юнус Раджаби, Радж Капур, Майя Плисецкая, Мао Цзедун, Лэнгстон Хьюз, Леонид Андреев, Марк Бернес. «Ее неопишное сценическое обаяние, тонкое мастерство, зажигающий темперамент, волшебная притягательность принесли ей широкую популярность, заслуженную фанатичным

трудолюбием. Перед ней преклонялась вся артистическая элита - артисты, режиссеры, ее боготворили и академики, и простые колхозники... Тамара Ханум заражала всю молодую артистическую поросль Узбекистана - все танцующие, поющие хотели стать «Тамара Ханум». Ее копировали, ей подражали, даже плагиатствовали, перенимая творческую манеру, режиссуру и постановку созданного ею жанра» [4]. В тихом и зеленом районе Ташкента, на Дархане находится дом-музей Тамары Ханум. Сначала (с 1986 года) это была постоянно действующая выставка костюмов, в которых она выходила на сцену на протяжении многих лет. Затем был открыт Мемориальный музей Тамары Ханум (в 1994 году). Здесь также хранятся афиши, фотографии, музыкальные инструменты, книги, картины известных художников, награды, письма. Выставка, потрясающая своим воздействием на воображение посетителей музея. Да и трудно все эти вещи называть музейными экспонатами. «Музейность» предполагает временной отрыв от современности, а здесь каждый предмет говорит о реальной существующей жизни. Будучи еще студенткой Ташкентского Института Культуры, мне посчастливилось побывать впервые в этом доме. В 1986 году Тамаре Артемовне исполнилось 80 лет. Услышав, что на выставку пришли студенты, будущие хореографы, она вышла к нам и провела экскурсию сама. Сказать, что это было очень интересно? Нет. Это было феерично. Как праздничный салют. Наивысшая степен радости от соприкосновения с талантом, искрящимся жизнелюбием и с бесконечной добротой. Розовое, в пол, концертное платье, длинные черные косы, сценический грим, тихо звенящие при движении национальные украшения. Грудной бархатный звук ее голоса. Все это завораживало само по себе. Сначала все это видишь, слышишь. И только потом начинаешь понимать глубинный смысл ею сказанных слов. Тамара Ханум не только пела и танцевала для нас. Она рассказывала бесчисленное количество историй, связанных с появлением тех или иных костюмов, фотографий, афиш. Вот в памяти всплывает чешский, с великолепной ручной вышивкой, наряд. Подарок монахин из одного монастыря. Тут же звучит песня на чешском языке. Дальше малазийский, японский (сразу же озорная песня на японском и веселая пантомима к ней), вьетнамский, таджикский и т.д. И все это мы слышим и видим. Кто-то из нас подходит и дотрагивается до этой невысокой веселой женщины. Что бы убедиться, что это все «взаправду». Вот еще история: испанский костюм, кружевная мантилья на огромном резном черепаховом гребне. Как оказалось, это драгоценный предмет во время войны был выменян у жены испанского посла на новые туфельки. Или роскошный бухарский халат с золотой вышивкой. В двадцатые годы XX века этот халат торговец на Бухарском базаре хотел разрезать на части и сшить тюбетейки, так как халат из сокровищниц Эмира Бухарского был слишком дорог и никак не продавался. У Тамары Ханум в то время была большая драгоценность – новенький радиоприемник (награда за творческую деятельность от правительства). Для того времени в Узбекистане это было почти состояние. В конце концов, Тамара Артемовна выторговала себе этот халат у торговца за этот радиоприемник, и потом много лет танцевала на сцене в этом костюме бухарский танец. Сейчас, за выставочным стеклом, вишневый бархат слегка потемнел, золотая вышивка в свете музейных ламп не столь сверкает, но стоит только вспомнить лучистый взгляд, радостно позванивающие бубенцы на танцующих руках Великой артистки, поющей о своей жизни, как сразу оживает и ее лучший друг – сценический костюм, бухарский золотошвейный халат начинает сиять изнутри, и уже слышны звуки дойры: «Бака бака бум...». А чего стоит одна ее фраза? «...Когда хореограф не знает, что делать, он заставляет танцовщика вращаться...»! Как говорится: «не в бровь, а в глаз». Тогда мы - студенты совершенно не воспринимали возраст Тамары Артемовны, 80 лет для нас никак не отражались в ее движениях, голосе. Мы были ровесниками в тот момент! Ее переполняла искренняя радость общения с нами. Мы были важны для нее! Она оставила навсегда в нас часть себя, я думаю, так было всегда в ее творчестве. «Отдавание» всей своей души другим. Радостное сердце Тамары Ханум было благотворным «врачеванием» для людей, перед которыми она выступала. Вся сущность творчества Тамары Ханум на

протяжении многих непростых лет (революция, гражданская война, разруха, вторая мировая война, ее последствия и т.д.) может быть сравнима с песней из Псалтыри (29:12): «В танец радости Ты обратил мой плач, снял лохмотья с меня и весельем меня препоясал» [5].

Умение соединять художественное мышление народа со своими этическими представлениями создали неповторимое искусство Тамары Ханум. Ее тансы и песни уходят корнями в народное творчество. Они соединили незримыми нитями множество людей, стран, эпох в единую радостную встречу с красотой и добром. В одном телевизионном интервью Тамара Артемовна дала определение искусству народа: «...это - светлейший, чистейший родник, который никогда не иссякает, и не кончится. Искусство народа богато, потому что душа у народа богатая» [6].

Использованная литература:

1. Иван Ильин. Что такое искусство? Опубликовано: 11/02/2010 <https://omiliy.org/article/chto-takoe-iskusstvo-ivan-ilin.html>
2. Антон Чехов. Поли. собр. соч. и писем: В 30 т. М., 1974—1983. Письма. Т. 3. С. 44.
3. Любовь Авдеева. Тамара Ханум, Моя жизнь. Воспоминания о себе и выдающихся деятелях искусств Узбекистана. Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки им. А. Навои, 2009, С.17.
4. Тамара Аветисян. Письмо к 100 - летию со дня рождения Тамары Ханум. https://kultura.uz/view_8_r_16940. 13.09.2021
5. Псалтирь. М.: Изд-во Сретенского монастыря. 2012. С. 90-91.
6. Тамара Ханум. Встречи с мастерами Сцены (1972 год). Советское телевидение. Фонд Гостелерадио.

ТРАНСФОРМАЦИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА ПОД ВЛИЯНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И SMART-ТЕХНОЛОГИЙ

Рябова Н.Н.

Магистр экономики, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет»
Таразский университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз
nadya_999@mail.ru

Байдильдаева Д.Ж.

Студент 4 курса, кафедра «Финансы и учет»
Таразский университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз
baydildayeva.d.2003@mail.com

Аннотация. В статье рассмотрены ключевые аспекты цифровой трансформации банковского сектора Казахстана под влиянием искусственного интеллекта (ИИ) и smart-технологий. Цель статьи заключается в анализе достигнутых результатов внедрения инноваций, оценке их влияния на эффективность банковских операций, клиентский опыт и безопасность. Также определены актуальные проблемы и стратегии их преодоления.

Аңдатпа. Бұл мақалада жасанды интеллект (ЖИ) және smart-технологиялардың ықпалымен Қазақстанның банк секторын цифрлық трансформациялаудың негізгі аспектілері қарастырылған. Мақаланың мақсаты-инновацияларды енгізудің қол жеткізілген нәтижелерін талдау, олардың банк операцияларының тиімділігіне, клиенттің тәжірибесі мен қауіпсіздігіне әсерін бағалау. Сондай-ақ, өзекті мәселелер мен оларды жеңу стратегиялары анықталды.

Abstract. The article examines the key aspects of the digital transformation of Kazakhstan's banking sector under the influence of artificial intelligence (AI) and smart

technologies. The purpose of the article is to analyze the achieved results of innovation, to assess their impact on the effectiveness of banking operations, customer experience and security. Actual problems and strategies for overcoming them are also identified.

Ключевые слова: искусственный интеллект, мобильный банкинг, кибербезопасность, FinTech, smart-технологии, автоматизация процессов.

Банковский сектор Казахстана выступает как основа финансовой системы страны, которая вносит вклад в экономический рост и стабильность. Банковский сектор Казахстана находится в стадии глубокой цифровой трансформации, которая радикально меняет подходы к предоставлению финансовых услуг.

Банки активно инвестируют в новые технологии, чтобы сделать мобильные приложения, интернет-банкинг и платежи ещё более удобными и доступными. Банки Казахстана создают собственные платформы или заключают партнёрство с финтех-компаниями, которые предлагают альтернативные финансовые услуги: платёжные и переводные сервисы, кредитование, инвестирование.

Согласно данным Национального банка Казахстана, за последние пять лет доля безналичных платежей в стране выросла с 54% в 2018 году до 83% в 2023 году, а количество пользователей мобильного банкинга превысило 11 млн человек [1]. Этот прогресс стал возможным благодаря внедрению искусственного интеллекта (ИИ), блокчейна, мобильных экосистем и других smart-технологий.

Государственная программа «Цифровой Казахстан», запущенная в 2017 году, сыграла ключевую роль в стимулировании цифровизации банков. К 2023 году на развитие IT-инфраструктуры финансового сектора было выделено 120 млрд тг, включая гранты для банков, внедряющих инновационные решения [2].

Крупнейшие игроки рынка, такие как Kaspi Bank, Halyk Bank и ForteBank, активно используют ИИ для оптимизации процессов, повышения безопасности и улучшения клиентского опыта. Например, Kaspi Bank обрабатывает 92% кредитных заявок через мобильное приложение, что стало возможным благодаря алгоритмам машинного обучения [3].

Внедрение ИИ позволило казахстанским банкам автоматизировать рутинные операции, такие как обработка заявок на кредиты, верификация клиентов и управление рисками. Halyk Bank внедрил платформу AI Scoring, которая анализирует более 50 параметров клиента, включая кредитную историю, транзакционную активность и поведение в мобильном приложении.

Искусственный интеллект и big data-аналитика изменили традиционные банковские процессы, сделав их более эффективными. Внедрение ИИ позволило автоматизировать:

- Обработку заявок на кредиты;
- Верификацию клиентов и анализ транзакционной активности;
- Управление рисками и прогнозирование дефолтов;
- Выявление мошеннических операций;
- Оптимизацию процессов обслуживания клиентов через чат-ботов и голосовых помощников.

Чат-боты с элементами ИИ, такие как AI-ассистент в Kaspi Bank, позволяют клиентам оперативно получать консультации по банковским продуктам, оформлять заявки на кредиты и блокировать карты в случае утери. По данным банка, использование чат-бота снизило нагрузку на операторов call-центра на 45%, а уровень удовлетворённости клиентов вырос на 17%.

Таблица 1. Влияние ИИ на кредитование в Halyk Bank (2020-2023 гг.)

Показатели	2020 г.	2023 г.
Среднее время обработки заявки	2 дня	3 минуты
Доля автоматических решений	60%	88%

Уровень просроченных кредитов	5,2%	3,1%

Сокращение времени обработки заявок с 2 дней до 3 минут стало возможным благодаря интеграции ИИ-алгоритмов, которые мгновенно анализируют данные клиентов. Рост доли автоматических решений с 60% до 88% свидетельствует о повышении точности анализа: система исключает человеческие ошибки и субъективность. Снижение уровня просрочек с 5,2% до 3,1% напрямую связано с улучшением оценки рисков. Например, алгоритмы выявляют клиентов с нестабильным доходом или скрытыми долгами. По данным Halyk Bank, автоматизация позволила сократить операционные издержки на 4.5 млрд тг за 2022–2023 годы [4].

С развитием цифровых технологий возрастает количество кибератак и мошеннических операций. В 2023 году количество атак на банки Казахстана увеличилось на 40%. В ответ на эти вызовы банки начали активно внедрять системы защиты, основанные на ИИ.

ForteBank использует платформу Fraud Detection, которая анализирует 1.8 млн. транзакций ежедневно и выявляет аномалии в режиме реального времени.

Таблица 2. Эффективность ИИ-системы ForteBank (2021-2023 гг.)

Показатели	2021 г.	2023 г.
Обнаружено мошеннических операций	9200	16500
Ложные срабатывания	22%	8%
Предотвращённый ущерб (млрд. тг)	1,8	4,2

Рост обнаруженных операций с 9200 в 2021 году до 16500 в 2023 году связан с улучшением алгоритмов, которые учитывают новые схемы мошенничества, такие как фишинг и поддельные QR-коды. Снижение ложных срабатываний с 22% до 8% уменьшило нагрузку на службу поддержки и повысило доверие клиентов: теперь система реже блокирует легитимные транзакции. Предотвращённый ущерб в 4,2 млрд. тг. за 2023 год включает случаи мошенничества с использованием социальной инженерии и краж данных через мобильные приложения.

Дополнительно, банки внедряют мультифакторную аутентификацию, биометрические системы идентификации клиентов и поведенческий анализ транзакций. Использование технологий машинного обучения позволило снизить вероятность компрометации учетных записей на 60%.

Лидером цифровизации в Казахстане остаётся Kaspi Bank, чья платформа Kaspi.kz объединяет банковские услуги, онлайн-шопинг и государственные сервисы.

Таблица 3. Рост мобильного банкинга в Казахстане (2018-2023 гг.)

Показатели	2018 г.	2023 г.
Пользователи мобильных приложений	3,2 млн.	11,5 млн.
Доля безналичных платежей	54%	83%
Транзакции через приложения (трлн тг)	8,4	35,7

Рост популярности мобильных банковских сервисов стал ключевым трендом последних лет. Количество пользователей мобильного банкинга увеличилось с 3,2 млн. в 2018 году до 11,5 млн. в 2023 году, это объясняется удобством приложений. Например, Kaspi.kz позволяет оплачивать ЖКУ, покупать билеты и получать микрокредиты в один клик. Доля безналичных платежей в 83% - один из самых высоких показателей в СНГ. Для сравнения: в России этот показатель составляет 75%, в Беларуси - 68% [5].

Объём транзакций в 35,7 трлн.тг. включает P2P-переводы, оплату налогов и инвестиционные операции.

Несмотря на достигнутые успехи, в цифровой трансформации банковского сектора Казахстана остаётся ряд вызовов:

- Киберугрозы. Рост количества атак требует усиления мер безопасности и сотрудничества с ведущими международными экспертами в сфере киберзащиты (IBM, Cisco).

- Дефицит кадров. Только 8% сотрудников банков имеют опыт работы с ИИ, что создаёт необходимость в развитии образовательных программ. Открытие специализированных курсов по ИИ на базе Nazarbayev University может помочь подготовить необходимых специалистов.

- Развитие FinTech-компаний. Государственная цель - увеличить долю FinTech-стартапов в финансовом секторе до 15% к 2025 году.

Для этого необходимо смягчение регуляторных барьеров и предоставление грантов для инновационных проектов.

- Развитие open banking. Открытые API позволяют сторонним разработчикам создавать инновационные сервисы на базе банковских данных, что может значительно расширить рынок цифровых финансовых услуг в Казахстане.

Таким образом, цифровая трансформация банковского сектора Казахстана привела к значительному росту эффективности, снижению издержек и повышению удобства клиентского обслуживания. Искусственный интеллект стал ключевым инструментом автоматизации, управления рисками и борьбы с киберугрозами.

Мобильный банкинг стал основным каналом взаимодействия с клиентами, что подтверждается стремительным ростом пользователей и объёма безналичных транзакций. Однако для дальнейшего развития необходимо решить проблемы кибербезопасности, кадрового дефицита и стимулирования FinTech-инноваций.

Использованная литература:

1. Национальный банк Казахстана. (2023). «Отчёт о развитии платёжных систем и финансовых технологий» <https://nationalbank.kz/>
2. Министерство цифрового развития РК. (2023). «Итоги реализации программы “Цифровой Казахстан”» <https://digital.gov.kz/>
3. Kaspi Bank. (2023). «Годовой отчёт за 2023 год» <https://kaspi.kz/>
4. Halyk Bank. (2023). «Финансовые результаты и цифровая трансформация» <https://halykbank.kz/>
5. Всемирный банк. (2023). «Финансовая инклюзия в странах СНГ».

ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ НАУЧНЫХ ИЗДАНИЙ БИБЛИОТЕКАМИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Кукеева М.К.

к.п.н., ст. преподаватель кафедры казахской литературы и языка
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
mira0945@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6580-4526>

Аннотация. В данной статье рассматриваются направления модернизации вузовских библиотек. Проанализированы новые тренды, форматы информационно - библиотечного обслуживания пользователей. В этой связи исследуются принципы и методы, применяемые в научной библиотеке университета для сбора и распространения информации, организации мероприятий, внедрения инновационных норм и новых форм работы по использованию информационных ресурсов в образовательный процесс и научно-исследовательскую деятельность.

Ключевые слова: вузовская библиотека, научное издание, цифровые технологии, модернизация, виртуальное пространство, информатизация

Андатпа. Бұл мақалада ЖОО кітапханаларын жаңғырту бағыттары қарастырылады. Пайдаланушыларға ақпараттық-кітапханалық қызмет көрсетудің жаңа форматтары талданды. Осыған байланысты университеттің Ғылыми кітапханасында ақпаратты жинау және тарату, іс-шараларды ұйымдастыру, білім беру процесі мен ғылыми-зерттеу қызметіне ақпараттық ресурстарды пайдалану бойынша инновациялық нормалар мен жұмыстың жаңа нысандарын енгізу үшін қолданылатын принциптер мен әдістер зерттеледі

Кілт сөздер: ЖОО кітапханасы, ғылыми басылым, цифрлық технологиялар, жаңғырту, виртуалды кеңістік, ақпараттандыру

Abstract. This article discusses the directions of modernization of university libraries. New formats of information and library services for users are analyzed. In this regard, the principles and methods used in the university's scientific library for collecting and distributing information, organizing events, introducing innovative standards and new forms of work on the use of information resources in the educational process and research activities are being investigated.

Key words: university library, scientific publication, digital technologies, modernization, virtual space, informatization

Изменения содержания библиотечной деятельности и расширение ее границ под влиянием цифровых и социокультурных трансформаций, появление новых методов и форм работы с информацией и пользователями библиотек, развитие новых каналов коммуникации актуализировали вопрос о компетенциях современного библиотекаря в широком спектре информационно-коммуникационных, культурно-просветительских, образовательных, научно-аналитических, социально-педагогических, маркетинговых и иных технологий. Необходимость отслеживания и осмысления актуального для библиотечной практики инструментария – важная задача библиотековедения и библиографоведения, своевременная интеграция новых методов и технологий в процесс подготовки библиотечных кадров – задача профессионального образования. Цифровой мир всесторонне влияет на развитие всех отраслей знания и деятельности современного человека, включая сферы образования, экономического и социального развития. Библиотечная среда, библиотечные сервисы вузов выполняют одну из важнейших просветительских, информационно-образовательных функций в обществе. Основными внешними факторами, влияющими на стремительную модернизацию отечественных вузовских библиотек, являются: Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 250 «которая определяет принципы, цели и механизмы развития библиотечного дела» [1]; интенсивное развитие цифровых технологий; концепция непрерывного образования. Новые интернет-технологии позволяют читателям быстро получать необходимую информацию, частично вытесняя библиотеки и требуя новых подходов библиотек в работе со своей целевой аудиторией. Формы работы с пользователями библиотеки учреждения высшего образования в виртуальной среде анализирует Лаврик О.Л. В своих исследованиях указывает такие формы работы с пользователями, как: электронная доставка документов, виртуальные справочные службы, виртуальные путеводители ресурсами библиотеки и интернета, онлайн-доступ к базам данных и электронным каталогам, тематические веб-проекты и доступ к электронным библиотекам с возможностью создания собственных учетных записей [2]. Как заявляет Крылова Н. П., современными инструментами популяризации книги являются: электронные библиотеки, мастер-классы, чаты, форумы, сайты, блоги, книжные социальные сети, Интернет-реклама, в частности такие ее виды, как баннер и буктрейлер.

Анализируя работу крупнейших научных вузовских библиотек КазНАУ, ЕНУ, ЮКУ имени Ауезова можно отметить важность направления деятельности библиотек по распространению информации об имеющихся учебных и научных изданиях с помощью инструментов «интернет», «web-сайта», отмечают, что одним из перспективных путей позиционирования научных библиотек высших учебных заведений, как информационно-культурных и образовательных центров, является развитие новейших информационных технологий – интернет-коммуникаций.

Социальные сети, где регулярно публикуется актуальная информация о деятельности Библиотеки: главная страница - Facebook; Instagram, Twitter, цифровой архив - <https://archiwum.polaczonebiblioteki.uw.edu.pl/>. в библиотеке есть специалисты, которые отвечают за подготовку качественного контента и его обработку. На страницах соцсетей размещается важная информация, изменения в работе, новинки, анонсы, приглашения на выставки и литературные вечера и тому подобное. Специалисты должны очень внимательно следить за правдивостью, ясностью и целесообразностью всего, что попадает на страницы, принадлежащие библиотеке.

Средства интернет-рекламы чрезвычайно важны для популяризации научной литературы. Именно они способствуют привлечению аудитории, поиску единомышленников, поддержке обратной связи и тому подобное.

В эпоху цифровой трансформации, библиотеки сталкиваются с необходимостью адаптации к новым потребностям пользователей. Модернизация цифровой библиотечной системы открывает широкие возможности для повышения доступности знаний, улучшения пользовательского опыта и оптимизации процессов управления.

Ключевые аспекты модернизации:

- Интеграция передовых технологий, таких как искусственный интеллект и машинное обучение, для персонализации рекомендаций и автоматизации рутинных задач.

- Модернизация современной вузовской библиотеки

- Современная вузовская библиотека – это не просто хранилище книг, а динамичный информационный центр, обеспечивающий доступ к знаниям и поддержку образовательного процесса. Модернизация библиотеки предполагает интеграцию цифровых ресурсов, создание комфортного пространства для обучения и исследований, а также повышение квалификации персонала.

- Важным аспектом является внедрение современных информационных технологий, включая электронные каталоги, базы данных, онлайн-библиотеки и инструменты для совместной работы. Это позволяет студентам и преподавателям получать доступ к широкому спектру ресурсов в любое время и из любой точки мира.

- Помимо цифровизации, необходимо создать современное физическое пространство, включающее зоны для индивидуальной и групповой работы, компьютерные классы, конференц-залы и комфортные зоны отдыха. Библиотека должна стать местом, где студенты могут учиться, общаться и развиваться.

- Наконец, необходимо обеспечить профессиональную подготовку библиотечного персонала, чтобы они могли эффективно использовать новые технологии и оказывать поддержку пользователям в поиске и использовании информации. Модернизация цифровой библиотечной системы – это инвестиция в будущее образования и науки, способствующая развитию информационного общества.

Главным субъектом информационной составляющей государства являются библиотечные учреждения, которые составляют важную роль в формировании информационного общества. Новейшие технологии внесли коррективы в функции, задачи и возможности библиотек. Интернет распространился на все сферы нашей жизни, что требует необходимость присутствия библиотек в глобальной с помощью сайтов, блогов, социальных сетей, интернет-сообществ и тому подобное. Таким образом улучшается и упрощается возможность привлечь пользователей в библиотеку, достаточно быстро установить неформальный контакт. Тема рекламы и популяризации научной литературы в

интернет-пространстве является достаточно актуальной и активно исследуемой казахстанскими учеными, среди которых: Динамику цифрового медиапространства подкрепляют изобретения инновационных технологий, устройств, интерфейсов, расширение онлайн-аудиторий, новые инструменты управления коммуникацией в обществе и чрезвычайные темпы развития цифрового контента. Засвидетельствовано, что национальными и государственными библиотеками Казахстана накоплен весомый опыт выработки биобиблиографической продукции и прослеживается тенденция представления ее в электронной форме как в виде отдельных специализированных проектов биобиблиографического направления, представления отдельных изданий (библиографических и биобиблиографических указателей) в электронном виде, так и определенных частей проектов или информационно-аналитической продукции. Отмечено, что исходя из задачи консолидированного формирования совокупного национального биобиблиографического ресурса и общей стратегии развития библиотек, направленной на эффективное внедрение информационно-коммуникационных технологий и обогащение комплекса сетевых ресурсов.

Исследователи говорят, что пространство цифровых медиа способствует глубоким социальным связям, но расширяет цифровой разрыв в обществе на всех уровнях. В процессе изучения тематики выявлено, что цифровое медиапространство создает новое социокультурное измерение-временное, преходящее, фрагментированное, глобализированное, безграничное, взаимозависимое, характеризующееся высокой мобильностью людей, социальных систем, социальных институтов и новым этапом развития их коммуникации. Это создает уникальные условия для создания и сохранения культурного, научного и цифрового наследия. Реальность цифрового медиапространства-развитие технологий, значительные темпы роста контента, технологические тенденции, постепенно формирующие структуру многих медиа-сред и созданная ими новая информационная ситуация – стремительно распространяются в библиотеках и информационном пространстве.

Модернизация цифровой библиотечной системы создает новые возможности и повышает эффективность, но общий эффект слабее, чем ожидалось. Современная медиаситуация приводит к инертной адаптации библиотек в цифровом пространстве, которые являются результатом профессионального консерватизма, с одной стороны, и сложности технологических и организационных инноваций, с другой. Важность и неизбежность трансформаций в сфере социальной коммуникации и производства информации, непрерывное развитие социального посредничества, необходимость концепции развития онлайн-библиотеки свидетельствуют об объективной потребности в научном обосновании единых подходов к определению сбалансированной стратегии в цифровом медиапространстве для библиотечной сферы. В современных условиях диджитализации общества и массового привлечения к сети «Интернет», специалистов библиотек широко используют новые технологии, а также стремятся предоставить пользователям свободный и эффективный доступ к ресурсам.

Ведь библиотека призвана раскрывать богатство и неповторимость культурной самобытности, с одной стороны, а с другой –подчеркивать тесную историческую взаимосвязь национальной культуры с культурами других стран и мировыми культурными традициями. Следует помнить, что популярность книжных коллекций в наше время во многом зависит от того, как они представлены в интернете. Веб-сайт или собственная страница в социальных сетях обычно является ключом к успеху продвижения учреждения. Практика показала, что представительство в социальных сообществах является самым дешевым видом PR и эффективным способом рекламы библиотечных ресурсов и услуг среди широкого круга пользователей . С целью сохранения своих позиций в современном информационно-коммуникативном пространстве, создания удобных условий для пользователей и повышения уровня обслуживания библиотек практика библиотек мира включает создание личных профилей и интерактивных дискуссионных групп,

виртуальных профессиональных сообществ в социальных сетях; Позже стало целесообразным включить в него блоги, услуги хостинга, подкасты, социальные визитки и тому подобное. Эти онлайн-сервисы возникли как новейшие виртуальные формы социальной библиотеки деятельности в сети "Интернет" как основа для построения профессиональной коммуникации и взаимодействия между библиотекой и пользователями, библиотеки и широкой общественности. Становление электронных библиотек, оцифровывание культурного наследия и накопление цифрового контента является как одной из основных тенденций в современной культуре, так и объективным условием развития глобальной информационной цивилизации. Создание и распространение цифрового контента в библиотеках Казахстана является необходимым условием развития глобального информационного пространства.

Для успешной модернизации вузовской библиотеки необходимо учитывать потребности пользователей. Регулярные опросы и обратная связь помогут определить наиболее востребованные ресурсы и сервисы, а также выявить проблемные зоны, требующие улучшения.

Важным шагом является создание цифровой образовательной среды, интегрированной с библиотечными ресурсами. Это позволит преподавателям использовать электронные материалы в учебном процессе, а студентам – получать доступ к необходимым знаниям в удобном формате.

Не стоит забывать и о роли библиотеки в развитии научного потенциала вуза. Поддержка публикационной активности преподавателей и студентов, предоставление доступа к научным базам данных и инструментам анализа информации – важные направления работы современной библиотеки.

Модернизация вузовской библиотеки – это непрерывный процесс, требующий постоянного внимания и инвестиций. Только так можно создать современный информационный центр, отвечающий вызовам времени и способствующий развитию образования и науки.

Выводы. Проанализирован опыт реализации проекта по формированию и продвижению электронной библиотеки университета, аккумулированы данные эффективности использования контента, механизмы продвижения, достигнутые результаты для использования в работе библиотек сферы образования. Доказана необходимость формирования электронной библиотеки университета с применением кластерного подхода – универсальными, специализированными и профильными ресурсами, принимая во внимание особенности продвижения в разных целевых группах университета, значение аналитической работы по использованию контента для оптимизации подписок и ликвидации информационных пробелов, обязательное внедрение информационной культуры и активизацию использования цифровых образовательных ресурсов в контексте профессиональной деятельности преподавателя. С использованием теоретических и практических данных, статистического анализа и различных аспектов как российского, так и зарубежного опыта по проблеме цифровой трансформации библиотеки университета в условиях сетевого информационного изобилия рассмотрены и проанализированы этапы модификации библиотечного фонда, каналы коммуникации и достигнутые результаты конкретной библиотеки

Использованная литература:

1. Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 250.
2. Лаврик О.Л., Курмышева Л.К. Продвижение научных знаний и точки пересечения с библиотекой // Идеи и идеалы. – 2023. – Т. 15, № 1, ч. 2. – С. 291–311. –
3. Крылова Н. П. Результаты маркетингового анализа библиотечных услуг вуза // Научные и технические библиотеки. 2024. № 1. С. 51–64

4. Рыхторова А.Е. Роль библиотек в популяризации знаний: как сделать науку действительно открытой? // Научные и технические библиотеки. 2022.

ҰЙЫМНЫҢ КАДР РЕЗЕРВІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ, БАСҚАРУ ПРИНЦИПТЕРІ

Амангельдыева А.С.,
«Менеджмент» ОБ магистранты, 2 курс
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды
amangeldyyeva01@mail.ru

Джазыкбаева Б. К.,
Ғылыми жетекші, PhD докторы, профессор
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды
<https://www.famous-scientists.ru/17100/>

Аннотация: Мақалада ұйымдағы персоналды басқару функцияларының бірі ретінде кадрлық резервпен жұмыс істеудің негізгі аспектілері қарастырылады. Әрбір ұйымға кадрлық резервті қалыптастыру жүйесінің нақты құрылысы қажет.

Кілт сөздер: кадрлық резерв, кадрлық резервті қалыптастыру, кадрлық резервті қалыптастыру принциптері, кадрлар, персоналды басқару.

Аннотация: В статье рассматриваются основные аспекты работы с кадровым резервом как одной из функций управления персоналом организации. В каждой организации необходимо четкое построение системы формирования кадрового резерва.

Ключевые слова: кадровый резерв, формирование кадрового резерва, принципы формирования кадрового резерва, персонал, управление персоналом.

Abstract: The article examines the main aspects of working with a personnel reserve as one of the functions of personnel management of an organization. Each organization requires a clear structure of the system for forming a personnel reserve.

Key words: personnel reserve, formation of a personnel reserve, principles of forming a personnel reserve, personnel, personnel management.

Бүгінгі таңда кадрларды үздіксіз дамыту және оқыту қажеттілігі күмән тудырмайды. Әдебиеттерде персоналды басқарудың осы функциясын жүзеге асыру әдістері мен құралдары белсенді түрде талқыланады, оның ішінде ұйымның ең перспективалы қызметкерлерінен кадрлық резервті қалыптастыру бар жұмыс орындарының тиімділігін арттырудың алғышарты ретінде қарастырылады. Өртүрлі лауазымдарда жұмыс істеуге кадрларды дер кезінде анықтау және сәтті оқыту - бәсекелестік күресте табысқа жетудің ең үлкен факторы. Сондықтан ұйымдар кадрлық резервті қалыптастырудың арнайы жүйелерін жасайды

Мақаланың мақсаты – ұйымның кадрлық резервін қалыптастыру және кадрлық резервті басқару принциптерін қарастыру.

Негізгі материалды таныстыру.

А.Я. Кибановтың айтуынша, кадр резерві – бұл ұйым персоналының жоғары лауазымдарды атқаруға қабілетті потенциалды белсенді және дайындалған бөлігі, сондай-ақ біліктілігі жоғары жұмыс орындарына тұру үшін жүйелі оқытудан өтетін персоналдың бір бөлігі. Кадрлық резервтің болуы қызметкерлер ауырған, демалыста, іссапарда және жұмыстан босатылған жағдайда бос лауазымдарды ауыстыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Кадрлық резервті қалыптастыру кадрларды кәсіби іріктеу, кадрларды аттестациялау нәтижелері, қызметкерлердің жеке істерін зерделеу, штаттық кестелер, ұйымның жоспарлары негізінде жүзеге асырылады.

Кадрлық резерв – бұл басқарушылық қызметті жүзеге асыруға қабілеті бар, белгілі бір дәрежедегі лауазымның талаптарына сәйкес келетін, іріктеуден өткен және жүйелі түрде мақсатты біліктілік даярлаудан өткен басшылар мен мамандар тобы. Кибанов А.Я. кадр резервін жаңадан құрылған және толтырылатын бос орындарға ғылыми және практикалық негізделген бағдарлама бойынша дайындалған кандидаттар және оларды ұтымды пайдалану деп санайды.

Кадрлық резервтің мәні қызметкерлердің кетуі немесе қоныс аударуы кезінде ұйымның қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету, сонымен қатар кәсіпорынның мақсатына жету үшін персоналдың кәсіби дамуын бағыттау болып табылады. Кадрлық резервті қалыптастыру басқару қызметінің маңызды түрі болып табылады, ол жауапты басқару қызметіне потенциалды қабілетті қызметкерлерді іріктеу мен оқытудан тұрады.

А.Я. Кибановтың айтуы бойынша жоғарылату резерві мен басқару резерві арасындағы айырмашылықты қарастыру керек. Қызметінің жоғарылау резерві – әрбір жұмыс күшінің жұмыс нәтижелері бойынша өзін-өзі қабілетті және мансап сатысында одан әрі жоғарылатуға лайықты екенін дәлелдеген қызметкерлер тобы. Басқару резерві – бұл ұйымның болашақта басшылық лауазымдарды атқаруға мүмкіндігі бар және ресми іріктеу нәтижесінде анықталған қызметкерлер тобы. Ұйым осы топқа енгізілген қызметкерлерді жаңа лауазымдарға орналасуға дайындау және дамыту бойынша мақсатты жұмыс жүргізеді.

Кез келген кәсіпорында ұйымдық өзгерістер мезгіл-мезгіл болып тұрады. Кадрлық резерв болған жағдайда кәсіпорын басшылығы мен оның қызметкерлерінің осы өзгерістерге дайындығының деңгейі артады. Кадрлық резервті қалыптастыру принциптерін қарастырайық. Кадрлық резервті қалыптастыру келесі принциптерді сақтай отырып жүзеге асырылады:

1. Жоспарлау принципі – кадр резервінің объективті қажеттілігін есепке алу. Жаңа тапсырмаларды жоспарлауда және бос жұмыс орындарын құруда, сондай-ақ белгілі бір уақыт кезеңдерінде иеленген бос орындарды босатуда көрінеді;

2. Өзектілік принципі – персоналды ауыстыру қажеттілігі белгілі бір уақыт кезеңінде өзекті, негізделген, шынайы шынайы болуы керек;

3. Үздіксіздік принципі – қызметкердің кадр резервіне көтерілген сәттен бастап үздіксіз, үздіксіз дамуы. Оқыту жүйесі бірнеше жылдар бойы әзірленген және циклдік емес, тұрақты, үздіксіз;

4. Күрделілік принципі – «қызметкердің еңбек қызметінің негізгі түрлерінің, оның негізгі әлеуметтік рөлдерінің үйлесімді үйлесімі мен бірін-бірі толықтыруын» білдіреді;

5. Лауазымы мен кадр резервінің түріне сәйкестік принципі – үміткердің қабілетінің, біліктілігінің, жеке ерекшеліктерінің белгілі бір лауазымдағы немесе лауазымдағы жұмысқа қойылатын талаптарға сәйкестігі;

6. Объективтілік принципі – үміткердің келешегі туралы объективті бағалауды (құзыреттілік, жас, жұмыс тәжірибесі, денсаулығы, білімі, жетістікке жету уәждемесі және т.б.) ескереді;

7. Перспективалар принципі – қызметкердің әлеуетінің, оның құзыретінің деңгейі мен еңбек өнімділігінің арақатынасына негізделген;

8. Ашықтық қағидаты ұсынылған ауыстырулар мен бос орындар туралы ақпарат резервке ұсынылған және енгізілген қызметкерлер үшін ашық болуы тиіс екенін білдіреді.

Кадрлық резервтің болуы ғылыми-тәжірибелік негізделген жоспарға сәйкес жаңадан құрылған және толтырылатын бос лауазымдарға кандидаттарды дайындауға, резервке енгізілген кандидаттарды оқытуды және тағылымдамадан өтуді алдын ала қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Оқытылған қызметкерлер қажет болған жағдайда өздерінің қызметтік міндеттерін ғана емес, сонымен қатар басқа салаларда да орындауға дайын.

Кадрлық резервте дайындалған мамандардың болуы ұйымға жаңа қызметкерлерді қабылдау және бейімдеу шығындарын айтарлықтай азайтуға, қызметкерлердің материалдық емес уәждемесін арттыруға және олардың ұйымда сақталуына ықпал етуге,

сондай-ақ негізгі қызметкерлер ауырған кезде, сондай-ақ басқа да күтпеген жағдайлар туындаған жағдайда кәсіпорынның тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Кадрлық резервтің болуы ғылыми және практикалық негізделген бағдарлама бойынша жаңадан құрылған және бос лауазымдарға орналасуға үміткерлерді жоспарлы негізде алдын ала дайындауға, резервке енгізілген мамандарды оқыту мен тағылымдамадан өтуді тиімді ұйымдастыруға, оларды басқару жүйесінде әртүрлі бағыттар мен деңгейлерде ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді.

Осылайша, кадрлық резервпен жұмыс адамдар туралы ақпараттың қажетті деректер банкін құру, қызметкердің бос немесе атқаратын лауазымға сәйкестігін анықтау және кадрларды ротациялау үшін жүзеге асырылады деп қорытынды жасауға болады.

Ұйымдардағы кадрлық резервпен жұмыс мақсатты, жүйелі және жоспарлы түрде жүргізіледі. Қызметті кеңейту және персоналды ротациялау кезінде ұйымды ағымдағы және болашақ қажеттіліктерге сәйкес қажетті кадрлармен қамтамасыз етеді. Ол сондай-ақ дербес және тиімді қызмет үшін кадрлық резервке енгізілген кадрларды толық дайындауды қамтамасыз етеді.

Кадрлық резервті қалыптастырудың негізгі мақсаты – жаңа жағдайда басқаруға дайындалған көшбасшылық топты құру. Біздің резервті анықтауға деген көзқарасымыз бақылау объектісін неғұрлым барабар сәйкестендіру арқылы оны басқаруды жеңілдетуге бағытталған. Кадрлық резервтің өзі бірқатар маңызды конструктивті әлеуметтік функцияларды атқарады:

- бақылаудың үздіксіздігін және ұйымның жұмыс істеуін қамтамасыз ету;
 - басқарушылық кәсіби тәжірибенің, ұйымның кәсіби ортасының сақталуын, жинақталуын және өсуін қамтамасыз ету;
 - кадрлық және кәсіби жаңаруды қамтамасыз ету
- ұйымдастыру мәдениеті;
- дарынды менеджерлерге сұраныс механизмін күшейту.

Біздің ойымызша, негізгі лауазымдарды толтыру үшін кадрлық резервті пайдалану сырттан адамдарды шақырғанға қарағанда тиімдірек, өйткені қазірдің өзінде жұмыс істеп жүрген қызметкерлер жаңадан келгендер қажет ететіндей әлеуметтік бейімделуді қажет етпейді. Әрине, негізгі лауазымдарды атқару үшін кадрлық резервті пайдалану кезінде ұйым әлеуметтік бейімделуді елеулі мүмкін деу қате болар еді. Бұны бос орынға сырттан келген адам емес, ұйымда бұрыннан жұмыс істейтін адам орналасса, жаңа қызметке үйрену мәселесі өткір болмайтындай етіп түсіндіру дұрысырақ болар еді. Ішкі резерв көздерін пайдаланудың артықшылықтарының қатарына мыналарды жатқызамыз:

1. Бейімделу кезеңін қысқарту. Қолданыстағы қызметкерлер, әсіресе салыстырмалы түрде шағын ұйымдарда, бұл туралы және оның қалай жұмыс істейтінін біледі, сондықтан олар арнайы дайындықты қажет етпейді. Олар өтемақы жүйесі қандай жағдайда жұмыс істейтінін, ұйымның алдында қандай мақсаттар мен міндеттер тұрғанын және корпоративтік мәдениеттің ерекшеліктері қандай екенін біледі. Көбінесе мұндай ақпарат бейресми байланыс арналары арқылы беріледі және көп уақытты қажет етпейді, сондықтан бөгде адамдарға қарағанда, қазірдің өзінде жұмыс істейтін адамдардан аз тосын сый күтуге болады.

Осылайша, қызметкерлердің назары тек жұмысқа шоғырланады, бұл олардың алға жылжуына мүмкіндік береді.

2. Тағайындалған кезде табысқа жету ықтималдығының артуы. Қызметкерлердің арасынан үміткерді таңдау арқылы персоналды бағалаудың тиімді үдерісі бар ұйым сыртқы жалдау арналарын пайдаланғаннан гөрі әлдеқайда толық ақпаратқа ие болады.

Жеке тұлғаның бұрынғы және қазіргі мінез-құлқын экстраполяциялау негізінде персоналды басқару жүйесінің болуы жағдайында оның болашақтағы мінез-құлқын және табысқа жету мүмкіндігін болжауға болады. Бұл резервтен үміткерлерді іріктеу кезінде пайдаланылған қызметкерлерді бағалау ақпаратының қаншалықты толық және уақтылы

екеніне және оның ағымдағы және болашақ міндеттері арасындағы ұқсастықты қаншалықты көрсететініне байланысты екенін атап өткен жөн.

Демек, бұл бағыттағы кадрлық саясаттың негізгі қағидасы – қабілетке негізделген қызмет нәтижелері үшін марапаттау және жоғарылату қағидаты болуы керек. Басқаша айтқанда, болжамға негіз ретінде пайдаланылған өткен өнімділік қызметкер тағайындалатын лауазымға сәйкес келмеуі мүмкін, сондықтан бұл деректерді табысты болжау үшін пайдалану мүмкін емес.

3. Негізгі бос орынды толтыру құнын төмендету. Дарындылар қорынан негізгі лауазымды толтыру ұйымнан тыс лайықты кандидатты іздеуден арзанырақ, бұл әсіресе басшылық лауазымдар мен әртүрлі салалардағы мамандарға қатысты, оларды іздеу және таңдау өте қымбат болуы мүмкін. Бұл шығындарға жұмысқа қабылдаудан басқа, іріктеуге, оқытуға және бейімделуге байланысты шығындар кіреді. Сондай-ақ, егер бос орын дарындар пулынан толтырылса, компания алатын психологиялық артықшылықтарды ескеру қажет. Басқаша айтқанда, ұйым бар қызметкерлерді мансап сатысына көтеретін болса, қызметкерлердің ауысуын айтарлықтай азайта алады.

Ұйымда кадрлық резервтің болуы өз алдына персоналды таңдау және бағалау процестеріне және персоналды басқарудың бүкіл жүйесіне жоғары талаптар қояды. Компания қызметкерлері оның кадрлық шешімдерінің әділдігіне күмәнданбауы керек және ұйым біреуді жоғарылату кезінде қолданатын критерийлерді барлық қызметкерлер қабылдауы керек, өйткені жоғарылату мүмкіндігі болған кезде өздеріне әділетсіздік жасалған деп санайтын адамдар ұйым үшін елеулі проблемалар тудыруы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Механизм управления кадровым резервом как фактор стратегической устойчивости промышленного предприятия / О. Е. Подвербных, М. В. Швацкая, С. М. Самохвалова, В. С. Власенко // Экономика, предпринимательство и право. – 2024. – Т. 14, № 9. – С. 5333-5348. – doi: 10.18334/ep.14.9.121712
2. Гарафутдинова Н. Я., Росляков А.Е., Степанов В.Е. Совершенствование работы с кадровым резервом как элемент кадровых технологий развития персонала // Управление качеством. – 2021. – № 2. – с. 20-29. – doi: 10.33920/pro-1-2102-03

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

**Ғ.М., Сапарбеков Н.С.,
Бектенов Ж.А**

Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. Статье представлены школа демократизации, которая происходит во всех сферах общественной жизни, в том числе и в сфере образования, получила суверенитет страны и открыла путь к мощным заказам, которые выводят из кризиса на современном этапе. Конституция Республики Казахстан, Закон «Об образовании» - залог этого. Значение и деятельность начальной школы отличаются не только тем, что она связана с другими звеньями в системе непрерывного образования, но, прежде всего, с тем, что она представляет собой особо ценное, неповторимое звено, в котором мощно происходит формирование и развитие ядра личности ученика.

Ключевые слова: В статье речь идет о психолого-педагогические основах применения национальных игр в физическом воспитании учащихся начальных классов

Abstract. The school of democratization, which is taking place in all spheres of public life, including in the field of education, has gained the sovereignty of the country and opened the way to powerful orders that lead out of the crisis at the present stage. The Constitution of the

Republic of Kazakhstan, the Law "On Education" is the key to this. The significance and activity of the primary school differ not only in that it is connected with other links in the system of continuing education, but, above all, with the fact that it is a particularly valuable, unique link in which the formation and development of the core of the student's personality takes place powerfully.

Key words: The article deals with the psychological and pedagogical foundations of the use of national games in the physical education of primary school students.

Бастауыш сатыдағы білім берудің мақсаты оқу - әрекетін қалыптастыру, айналадағы дүниемен белсенді әрекеттестіру, этикалық, эстетикалық қарым-қатынасқа дайындау. Бүгінгі күні дидактика саласындағы өзекті мәселелердің бірі білім берудегі ойындар технологиясы болып отыр.

Ойын өмірде өте ерте жастан өзінен-өзі бастала отырып, адамның кәсіпті толық меңгергенінше жалғасады және ойынды оқытуда алдыңғы технологиялардың маңызды бөлігі болып табылады. Ойыншының әлеуметтік бейнесін зерттеуші белгілі психолог Д.Б.Элькониннің сөзімен айтсақ, «Ойын - ол адамдардың арасындағы әлеуметтік арақатынасындағы практикалық білімдері және қызметі»[1]. Ойын оқыту үдерісінде оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория бола алады. Ойын теориясы мен практикасын отандық және шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар зерттеуде. Мысалы, Иохан Хейдингтің «Ойыншы психологиясы»[2], Э.Берннің «Адамдар ойнайтын ойындар»[3] атты еңбектері жазылады.

Балдырған отбасы тәрбиесі арқылы және өзін қоршаған ортамен тығыз араласа отырып, ана тілін үйренеді. Ал адамға ана тілінен ардақты не бар? Ол туралы әйгілі педагог К.Д.Ушинский[4] былай деп өте тамаша жазған: «...Ана тілі - ақыл- ой дамуының негізі және барлық білімдердің қазынасы: одан барлық түсінік басталып, сол арқылы өтіп және оралып отырады. Ана тілі идеялар мен білімдерді ұғынудың және оны талдаудың бірден-бір құралы. Егер оқушы бұл құралды нашар меңгерсе, онда оның оқуына да үлкен қиыншылық туатыны сөзсіз». Сондықтан да мектеп табалдырығын алғаш аттаған балаларға ана тілін оқытудың тиімді әдістеріне ерекше мән берілуі тиіс деп білеміз. Ана тілі сабақтарында ойынды ұтымды пайдалану сондай әдістерге жатады. Сол арқылы оқу үдерісін жандандырып, сабақтың сапасын арттыруға толық мүмкіншілік бар. Баланың сөздік қорын молайтып, сөзді еркін, өз мағынасында қолдануға, тез, жылдам сөйлеуге жаттықтыруға ойын - бірден-бір таптырмайтын құрал. «Бала сөзбен де ойнайды. Осы сөзбен ойнағанда, өз ана тілінің нәзік қасиеттерін үйренеді, тілдің саздылығын ұғынады» - деген М.Горькийдің бейнелі сөзіне өз тәжірибемізде көзіміз жетті.

Біз тек спортта ғана өзіміздің қозғалу мүмкіндіктеріміздің шегінің кеңейе түскенін көреміз. Спорт - болашақ адамның үнемі жетілдіріп отырған моделі, сондықтан да спорттық қызмет адам психикасының барлық қызметін үйрену алаңы болып табылады. Баланың ынтасын тарту үшін оқытылатын кез-келген пәннің әрбір сабағы өзінің тартымдылығымен, қызықтығымен бір жаңалығымен ғана өзіне тартады - деп Ж.Аймауытов айтқанды [5].

А.С.Макаренко «Үлкендерге еңбек қандай қажет болса, ойын балаларға сондай қажет», -деп жазған болатын [6].

Н.К.Крупская: «Бала жас болғандықтан ғана ойнамайды, балалықтың өзі оған ойнау үшін, жаттығу арқылы өмірде қажетті дағдыларды игеру үшін берілген», - дейді [7]. Шынында да спорт ойындары балалардың бағалы өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ маңызды орын алады. Алайда жақсы, дұрыс ұйымдастырылған ойын ғана тиісті, қалағанындай нәтиже бере алады. Спорттық жарыстар-тіршіліктің нышаны, еңбекке бейімделудің белгісі, дене шынықтыру мен серігудің құралы. Қазақ халқы «ойын баласы» деп, жас баланың ойнауына мүмкіндік туғызып отырған. Ойынның түрлері өте көп. Әрбір ойынның тәрбиелік мақсатары болуы керек.

Спорттық ойындар - халықтың баланы әдептілікке баулитын тәбиелік құралы. Сондықтан әрбір ойынның мәнін, мазмұнын түсініп, қызыға, әдеппен, дәріппен ойнау қажет. Халық жасаған мұралар сан алуан.

Солардың бірі - **ұлттық ойындар**. Ойынға тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтіретін тамаша тәрбие құралы деп қараған орынды. Ойын баланың көңілін өсіріп, ой-өрісін сергітіп қана қоймай, оның таным-түсінігін де арттырады. Ойын білген бала сол халықтың мінез-кұлқынан, ой-санасынан, тұрмыс-салтынан хабар алады. Мұғалім оқушының мектепке бейімделуін оның ата-анасымен бірлесе отырып жүргізеді, оқушыны мектепке қызықтырып, бейімдеудің басты құралдарының бірі - ойын болып саналады. Ойын - бала әрекетінің негізгі түрі. Ойын арқылы бала білімді, қоғамдық тәжірибені меңгереді, өзінің психологиясын жетілдіріп, мінез-кұлқын, ерік-жігерін дамытады, дүниетанымы кеңейіп, мектептегі оқу үдерісіне қызығушылықпен қарай бастайды. Ойындарды дұрыс таңдай білуі ұстаздық біліктілік пен шеберлікті қажет етеді. Ойын үстінде оқушылар өзінің бойындағы жасқану, ұялу сезімдерін жойып, сыныптағы ортақ әрекетке ден қойып, оқу үдерісін өз құрбыларымен жарыса талдап, меңгереді. Ойын сабағының қабылдануы тез, есте сақталуы ұзақ. Мұғалім міндеті - ойын барысында балалар арасында адамгершілік қарым-қатынастарды талдап, зерттеу, оны тиімді әдістермен басқару, балалардың достығын қолдау. Дидактикалық материалдағы ойындар бастауыш сынып оқушыларының меңгеруіне қиындық келтірген жағдайда мұғалім өз шығармашылығын пайдаланып, әр алуан ойындарды құрастырады. Оқытып, тәрбиелеудегі негізгі мақсат, балаларды мектептегі оқуға, ұйымшылдыққа, еңбек ете білуге даярлау, олардың бойына адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, ойлау, сөйлеу қабілетін дамыту. Сабақ үстінде жүргізілетін жұмыс түрлері, мәні бар ойындар оқушылардың ойлау белсенділігін қажет етеді. Әр сабақта ойын түрлерін орнымен қолданып, оны қызықты ету арқылы жас бүлдіршіндердің білімге ынта-ықыласын, пәнге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға болады. Ойын-балалары сабақта зерігіп, шаршаған кездерде сергіту мақсатында ғана емес, оларға берілген негізгі ұғым, түсініктерді берік меңгеру мақсатында да жүргізіледі. Ойын арқылы ол өздігінен жұмыс істеуге, ойлау қабілеті дамып, өздігінен қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының ұлы ақыны А.Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» деп айтқандай, бала өмірінде ойын ерекше орын алады [8]. Жас сәбидің өмірі қоршаған ортаны танып, еңбекке қатысы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Ойын барысында балалар өздерін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекеті байқалады (сезіну, қабылдау, ойлау, зейін қою, ерік арқылы) түрлі психологиялық түсінікпен сезім әрекетіне сүңгиді. Спорттық ойындар екі түрлі бағытта әсер етеді: қазіргі және болашақта. Бір жағынан, бала бірден осы мезетте қуанышқа бөленеді, екінші жағынан, ойын әрқашан болашаққа бағытталған, өйткені онда ойын барысында келешек өміріне ықпал ететін сапалық қасиеттері мен дағдылары, икемділігі қалыптасады.

Демек, жоғарыдағы пікірлерге сүйенсек, бастауыш сынып оқушыларының оқуға, білімге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, сабақ барысында алған білімдерін практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын түрлерін қолданудың орны бөлек. Ойын - балалардың негізгі іс-әрекеттерінің бір түрі. Бала ойынсыз өсіп, өркендей алмайды. Бұл өмірдің заңдылығы. Үлкендер өздеріне тән ерекшеліктерін еңбектену барысында сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап отырады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыласпен орындайды. Ойын арқылы баланың бойына адамгершілік қасиеттерімен қатар білімге, өмірге құштарлығы қалыптасады. Тіпті нашар оқитын оқушылардың өздері де ойын түрлері араласқан сабаққа зер салып, ынталана түседі. Демек, ойын шындығында, ол сабақтың, еңбектің жиынтығы. Ойын-айналадағы дүниені танудың тәсілі. Ойын - бала өміріндегі тәрбиенің шешуші шарты. Бала өзін қоршаған ортаны,

өмір сүріп отырған айналасындағы заттар мен құбылыстарды ойын арқылы түсініп, ұғынады. Баланың алғашқы ойындарының өзі белгілі бір дәрежеде табиғатпен байланысып та жатады. Себебі оларды су, құм, тас, жануарлар, өсімдіктер қызықтырады.

Баланың қиялы, әсіресе, ойын ойнағанда жарыққа шығады. Ойын балаға кәдімгідей бір жұмыс. Ойнағанда бала жанына әсер ететін нәрселерді пайдаланады. Бала ойынмен өседі. Халқымыз бала мінез-құлқының қалыптасуында ойын әрекеті де елеулі мән атқаратынын жақсы аңғарған. Ойында балалардың отанмен қарым-қатынасы кеңейіп, таным қабілеті өседі, мінез-құлқы қалыпқа түседі. Бала ойынының түрі де, мазмұны да сан алуан.

Ойын - балалық шақтың басты ерекшелігі. Мысалы, «Базар - қаланың ажары, ойын - баланың базары», «Бала ойынмен өседі, дана оймен өседі», «Ойнай білмеген ойлай да білмейді» деген мақал-мәтелдерде балалардың ойынға аса құмар келетіні, ойын арқылы балалардың сана-сезімі, кәсіп таңдауы, ақыл-ойы жетілетіні көрсетілген. Ойын - олардың дүниені, шындықты тану жолдарының бірі. Ойын дегеніміз ешқашан да мәжбүр етуге, міндеттілікке негізделмейтін қызмет түрі. Бала өзін ойын үстінде жайшылықтағыдан жоғары сезіне алатындықтан, А.С.Макаренко оған аса үлкен тәрбиелік маңызы бар қызмет түрі ретінде қарады. Ойнамайтын ұжым ешқашан да шын мәніндегі балалар ұжымы бола алмайды дейді. Ойын үстінде балалар алдын ала келісіп алған белгілі бір ережелерді қатаң сақтауға тиіс.

Халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әдеп-дағдыларын жас ұрпақтың бойына сіңіру, ойын арқылы дарытып, көңіліне қондыра білу өмір қажеттілігінен туындап отыр. Өйткені баланы нәресте шағынан бастап адалдыққа, батылдыққа, елін, жерін, тілін сүйе білуге, отаншылдыққа, адамгершілікке, мейірімділікке, еңбек етуге тәрбиелеудің құралы – ойын. Оның тәрбие, білім берудегі сиқырлы сырын терең меңгеру үшін ежелден бері өркен жайып, үздіксіз дамып келе жатқан ұлттық ойынды оқыту үдерісінде пайдаланудың тиімді жолдарын анықтау - бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Қорыта келгенде, ойын - оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың маңызды құралы. Мектеп табалдырығын алғаш аттаған бастауыш сынып оқушылары әлі ойын баласы. Сондықтан да бастауыш сынып оқушылары сабақ үстінде ойынды көп қажет етеді. Оларға пайдаланатын ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай күрделеніп отырады. Яғни алты жасар балалармен ойналатын ойынның мазмұны жеңіл болады, ал сыныбы жоғарылаған сайын, бірінші, екінші, үшінші, төртінші сыныптарда бұл ойынның мазмұны да күшейеді. Сондықтан ойынды балалардың жас ерекшелігіне және өтілетін сабақтардың тақырыбына, мазмұнына сай етіп тандап алған дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. - Москва, 1999
- 2 Хейдинг И. Ойыншы психологиясы. - Алматы, 2000
- 3 Берн Э. Адамдар ойнайтын ойындар. - Алматы, 2010
- 4 Ушинский К.Д. Родное слово. – Москва, 2011
- 5 Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 269 б.
- 6 Макаренко А.С. Ұстаздық дастан. – Алматы: Мектеп, 1983. – 488 б.
- 7 Крупская Н.К. «Көркемдікке тәрбиелеудің міндеттері туралы» таңдамалы педагогикалық шығармалары. – Алматы, 1973. – 735 б.
- 8 Абай. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2004. – 340 б.

АВТОПАРК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ

Изханова Б.Е.

Жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
Izkhanova@list.ru <https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>

Жасұзақ Л.Е.

ИЭФ-21-10к тобының студенті,
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан
ZhassuzakhLaura@gmail.com

Андатпа. Бұл мақалада автопарк басқару жүйесінің құрылуы мен оның тиімділігін арттыру мақсатында қолданылатын заманауи технологиялар қарастырылады. Автопарк басқару жүйесі транспорт құралдарының қызметін мониторингтеу, көлік шығындарын бақылау, техникалық қызмет көрсету, жүргізушілердің жұмыс уақытын басқару және маршруттарды оңтайландыру сияқты маңызды аспектілерді қамтиды. Қазіргі таңда автопарк жүйелерінің көмегімен кәсіпорындар өз автокөліктерінің жұмысының тиімділігін арттыруға, шығындарын азайтуға және көліктерді тиімді басқаруға мүмкіндік алады. Мақалада автопарк жүйесінің құрылымдық элементтері мен оның жұмысына әсер ететін факторлар талқыланған.

Кілт сөздер: Автопарк басқару жүйесін құру барысында бірнеше маңызды компоненттер ескеріледі:

Abstract. This article discusses the development of a fleet management system and the modern technologies used to enhance its effectiveness. The fleet management system covers important aspects such as monitoring the operation of vehicles, controlling transportation costs, maintenance, managing drivers' working hours, and optimizing routes. Today, fleet systems enable enterprises to improve the efficiency of their vehicle operations, reduce costs, and manage vehicles effectively. The article discusses the structural components of the fleet management system and the factors affecting its operation.

Автопарк басқару жүйесін құру кәсіпорындарға көліктерін тиімді басқаруға және көлік қызметінің барлық аспектілерін бақылауға мүмкіндік береді. Мұндай жүйе бірқатар маңызды бағыттарды қамтиды, оның ішінде көлік құралдарының күйін бақылау, шығындарды басқару, техникалық қызмет көрсету, маршрутты оңтайландыру және жүргізушілердің жұмысын ұйымдастыру мәселелері маңызды орын алады. Әрбір компоненттің тиімді жұмыс істеуі үшін заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану қажет.

Автопарк басқару жүйесінің негізгі мақсаты — автокөліктердің жұмысын автоматтандыру, ресурстарды оңтайландыру және шығындарды азайту. Бұл жүйе келесі міндеттерді атқарады:

Автокөліктердің жағдайын бақылау: Әрбір көліктің техникалық жағдайын үнемі мониторинг жасау, оған жүргізілетін жоспарлы техникалық қызмет көрсетуді бақылау.

Жүргізушілерді басқару: Жүргізушілердің жұмыс уақытын, маршрутын және еңбек қауіпсіздігін бақылау.

Құжат айналымын автоматтандыру: Автопаркке қатысты барлық құжаттар мен есептерді электронды түрде сақтау және басқару.

Шығындарды бақылау: Жанармай, техникалық қызмет көрсету, сақтандыру және басқа да шығындарды тиімді жоспарлау.

Маршруттарды басқару: Автокөліктердің маршруттарын тиімді жоспарлау, қозғалыс маршрутын оңтайландыру.

Жөндеу және күтім жоспары: Көліктердің техникалық жағдайы бойынша жоспарлы жөндеулер мен күтім шараларын ұйымдастыру

Автопарк Басқару Жүйесінің Құрамдас Бөліктері

Автокөлік мәліметтер базасы: Әрбір автокөлікке қатысты ақпарат (модель, жыл, техникалық жағдай, жөндеу тарихы, сақтандыру шарттары және т.б.) сақталады.

Жүргізуші мәліметтер базасы : Жүргізушілердің жұмыс уақытын, жүргізуші куәліктерінің мерзімін, оқуларын және басқа да мәліметтерді бақылау.

Жөндеу және техникалық қызмет көрсету: Көліктердің техникалық қызмет көрсету кестесін автоматты түрде қалыптастыру, жөндеу жұмыстарының сапасын бақылау.

Жанармай және шығындарды есепке алу: Жанармай шығынын бақылау, оны тиімді пайдалану жолдарын анықтау.

GPS мониторинг жүйесі: Автокөліктердің қозғалысын нақты уақытта бақылау, маршруттардың тиімділігін талдау.

Автопарк Басқару Жүйесінің Қолдану Артықшылықтары

Қолайлы басқару: Барлық мәліметтер бір жүйеде шоғырланып, автопаркті басқару оңай болады. Әрбір көлікке қатысты ақпаратты білу жүйенің тиімділігін арттырады.

Шығындарды азайту: Жанармай мен техникалық қызмет көрсету шығындарын бақылап, тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Уақытты үнемдеу: Автопарктің жұмысын автоматтандыру арқылы қызметкерлердің уақытын үнемдеуге болады. Бұл басқарушының және жүргізушілердің жұмысын жеңілдетеді.

Қауіпсіздік пен тиімділік: Жүргізушілердің жұмысын бақылап, қауіпсіздікті қамтамасыз ету арқылы жол-көлік апаттарының санын азайтуға болады.

Жоспарлы қызмет көрсету: Жүйе арқылы көліктердің техникалық жағдайы тексеріліп, қажетті жөндеу жұмыстарын алдын ала жоспарлауға болады.

Қорытынды

Автопарк басқару жүйесі — бұл тиімділікті арттыру және шығындарды азайту үшін маңызды құрал. Жүйе арқылы автопарктің жұмысын бақылау, оны оңтайландыру және басқару мүмкіндігі пайда болады. Көліктер мен жүргізушілердің жұмысын автоматтандыру арқылы уақыт пен қаржы үнемделеді, бұл өз кезегінде ұйымның жалпы тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, автопарк басқару жүйесі тек кәсіпорындар үшін ғана емес, мемлекеттік мекемелер мен басқа да ұйымдар үшін де маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шаханов, Т. Ш., & Әлиев, С. Қ. (2017). Автокөлік көлік жүйесі және оның тиімділігі. Алматы: ҚазМҰУ баспасы. Бұл кітап автокөлік жүйелерінің тиімділігін арттыру үшін пайдаланылатын әдістер мен стратегияларды қарастырады.

2. Бекетов, М. Н., & Исаев, Ж. М. (2015). Логистика және көлік: теория мен тәжірибе. Астана: Фолиант. Бұл еңбекте көлік жүйесін басқару және оны тиімді пайдалану мәселелері жан-жақты талданған.

3. Сагадиев, Т. С. (2018). Автопарктің басқару жүйелері: құрылым, алгоритмдер мен технологиялар. Алматы: ҚазҰТУ баспасы. Бұл кітап автопарктердің басқару жүйелерінің құрылымын және автоматтандыру үшін қолданылатын ақпараттық технологияларды қарастырады.

4. Көшенов, А. К. (2018). Көлік және логистика: теориясы мен практикасы. Алматы: Қазақ университеті. Көлік және логистика саласының негізгі теориялары мен тәжірибелік мәселелері туралы толық ақпарат береді.

5. Құдайбергенов, Т. Б. (2016). Автокөліктер мен көлік жүйелерінің жұмысын басқару. Алматы: Атамұра. Автокөлік жүйелерінің тиімді жұмысын ұйымдастыру және басқару мәселелері туралы баяндалады.

6. Сағындықов, С. Ә. (2019). Логистикалық процестерді басқару және олардың автоматтандырылуы. Шымкент: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан

университеті. Логистика мен көлік жүйелерінің автоматтандырылуы туралы зерттеулер мен шешімдер ұсынылады.

7. Мұқышев, Д. Қ. (2017). Автопарктерді басқару жүйесі: құрылымы мен мүмкіндіктері. Алматы: Экономика. Автопарк жүйелерінің құрылымы, олардың тиімділігін арттыру және автоматтандыру жолдары қарастырылады.

8. Бекболатов, Ж. Б. (2015). Қазақстандағы автокөлік басқару жүйесінің мәселелері мен шешу жолдары. Алматы: Қазақ ғылыми-зерттеу институты. Қазақстандағы автокөлік жүйесін басқарудың негізгі мәселелері мен шешу жолдары талданады.

9. Тұрарбеков, Б. С. (2020). Көлік саласындағы шығындарды азайту және тиімділікті арттыру жолдары. Алматы: ҚазМУУ баспасы. Көлік саласында шығындарды басқару мен тиімділікті арттыруға бағытталған әдістер мен тәсілдер ұсынылады.

10. Жұмаділов, А. Ш. (2017). Автокөліктер мен көлік жүйелерін басқару: теориясы мен практикалық аспектілері. Астана: Фолиант. Көлік құралдарын тиімді басқару, жұмысын оңтайландыру және бақылау мәселелері қарастыры

АЙМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ, КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ШЕКТІ МӘНДЕРІ

Оңдасын Інжу Аханқызы., 2 курс магистрі

Ғылыми жетекшісі

Оразова Б.Б.., э.ғ.к., аға оқытушы

Ж.А.Ташенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

Abstract. The issues of priorities in addressing the issues of economic security are considered to be the development of a system of timely and objective indicators reflecting crises in the economy.

Аннотация. Рассмотрены вопросы приоритетов в решении вопросов экономической безопасности является разработка системы своевременных и объективных показателей, отражающих кризисы в экономике.

Аймақтық ерекшеліктер берілген аймақтың ғана емес, сонымен бірге жалпы елдің қауіпсіздігіне әсер ететін қауіптер мен қатерлердің барлық жиынтығын анықтайды. Бұл аспектілер аймақтық саясаттың қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша мәнін айқындауы тиіс. Экономикалық қауіпсіздікті қарастырудағы бірінші кезектегі міндеттердің бірі экономикадағы дағдарыстық құбылыстарды дер кезінде және объективті көрсететін көрсеткіштер жүйесін әзірлеу болып табылады.

Аймақтардың экономикалық қауіпсіздігі критерийлер мен көрсеткіштер жүйесінің көмегімен анықталады, олар төмендегілерді анықтауға мүмкіндік береді:

аймақтың табиғи-ресурстық әлеуеті;

аймақта өндірістік қорларды, капитал мен еңбекті тиімді қолдану деңгейі (оларды басқа аймақтар мен дамыған елдердегі қол жеткізілген шамаларымен салыстыра отырып, ішкі және сыртқы сипаттағы қатерлер ең аз болатын шекті мәнді анықтауға болады);

экономиканың бәсекеге қабілеттілігі;

аймақтағы әлеуметтік тұрақтылықтың жай-күйі және болуы мүмкін әлеуметтік жанжалдарды шешу және алдын алу шарттары [41].

Объектілерді және олардың функционалды байланыстарын зерттеу мен құрастырудың шекті мәндері әдісі бұрыннан бері ғылыми білімнің түрлі облыстарында жемісті қолданылып келеді. Ол техникалық әзірлемелерде анағұрлым тиімді қолданылады, мысалы, машиналардың сенімділігін математикалық дәлелдеу кезінде: техникалық объект үшін жүктемелердің шекті параметрлері пайдаланылады.

Негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерді қадағалау әдісін қолданудағы негізгі мәселе кейбір көрсеткіштерді бөлуде болып отыр. Бұл көрсеткіштерді шекті мәндермен салыстыру экономиканың жай-күйін кешенді бағалауға, объективті қатерлі тенденцияларды айқындауға мүмкіндік береді. Мәселен, С. Глазьев және В.В. Локосов өздерінің әдістемесінде келесі көрсеткіштерді бөліп көрсетеді: ЖІӨ, өнеркәсіптік өндірістегі қайта өңдеу өнеркәсібінің үлес салмағы, инвестициялар көлемінің ЖІӨ-ге%-бен қатынасы, ғылыми зерттеу шығындары, тұрғындардың өмір сүру ұзақтығы, жұмыссыздық деңгейі, инфляция деңгейі, ішкі және сыртқы қарыз көлемі және т.б. [42]. Индикаторлар, индекстер және шекті мәндер жүйесін әзірлеу мен қолданудың қолданыстағы шет елдік және отандық тәжірибесі көрсеткендей, олардың негізіне түрлі базалық көрсеткіштер жатады. Сыныптамалық белгілердің түрлілігі де осымен анықталады.

Шет елдік тәжірибені жалпылау бір немесе басқа аймақтың экономикалық дамуын бағалау үшін индикаторлар топтарын пайдалануға екі негізгі әдісті бөлуге мүмкіндік береді. Дамыған елдердің экономикалық дамуын бағалау үшін Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) индикаторлардың екі тобын қолданады [43]:

- 1-ші топ — сәйкес келетін экономикалық индикаторлар, олар аймақтағы ағымдағы экономикалық жағдайды сипаттайды;

- 2-ші топ — жалпыэкономикалық белсенділікті сұлбалайтын жетекші және қосымша экономикалық индикаторлар.

Бірінші топ келесі көрсеткіштерден тұрады: ауылшаруашылық емес жұмысшылар мен қызметкерлердің саны; көлік төлемдерін есептемегендегі жекетабыстары; өнеркәсіптік өндіріс (индекс түрінде); өнеркәсіптегі және саудадағы сатылым көлемі және т.б.

Индикаторлардың екінші тобы келесі көрсеткіштермен сипатталады: өндірістегі ұзақ мерзімді қолданатын тауарлардың тапсырысының орындалмауы; тұтыну тауарлары мен шикізатқа жаңа тапсырыстар; өнеркәсіп пен сауда қорларының сатылым көлеміне қатынасы және т.б.

Францияда аймақтық экономикалық қауіпсіздікті бағалау және реттеудегі әдістердің бірі «қатер көрсеткіштерін» құру әдістері болып табылады. Олар мәндері шектен асқанда критикалық аумақ басталатын және мемлекеттің араласуын қажет ететін көрсеткіштердің рұқсат етілетін ауытқуларын білдіреді. Мәселен, жұмысбастылық деңгейінің көрсеткіші үшін «қатерлер» критерийі 3 ай бойы 2,5 %-дан асатын жұмыссыздар саны болып табылады. Ал сыртқы сауда теңгерімділігінің «қатері» критерийі орташа жылдық негізде 3 ай бойына импортты экспортпен 90 %-дық жабу саналады. Экономикалық өсудің тежелуін қадағалау үшін жалпы ішкі және өнеркәсіптік өнімнің, өндірістік капитал салымдарының, жұмысбастылық деңгейінің өсу индикаторларын қолданады. Инфляциялық тенденцияларды қадағалау үшін сыртқы сауда мен бағалардың жалпы деңгейінің теңгерімділігі индикаторларын қолданады [44]. Ғылыми әдебиеттерде аймақтың экономикалық қауіпсіздігін бағалау индикаторлардың екі тобының көмегімен жүзеге асырылады: бірінші тобын белгілеуші индикаторлар құрады. Олардың негізінде аймақтың жай-күйінің диагностикасы жасалады, шаруашылық құрылымының деградациялану процесінің тереңдігі және олардың серпінінің инерттілігі талданады. Екінші топты «өсу әлеуеті» индикаторлары құрады — аймақтың ішкі әлеуетін, ішкі күш пен құралдар есебінен депрессиялық күйді және артта қалушылықты жою алғышарттары мен мүмкіндіктерін, аймақтың федералдық көмек сұрауының негізділігін анықтауға септігін тигізетін, өсудің тиімді импульстары мен нүктелерінің болуын сипаттайды [45].

Аймақтың потенциалды әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығының факторларын кешенді қамту мақсаттары үшін ғалымдар әлеуметтік- экономикалық шиеленістің синтетикалық индикаторларын әзірледі, олар жұмыссыздық, қылмыстылық, саяси жағдай, ұлтаралық қатынастар, экология, тұтыну нарығының жай-күйі, тұтыну және

сауда-саттық тауарлары

бағаларының индексі, азаматтардың табыстары, экономиканың жай-күйі, потенциалды әлеуметтік-экономикалық шиеленістің қосымша факторларының болуысияқты жағдайларды сипаттайды. Қазақстан аймақтары үшін, алдыңғы кезекте, артта қалған және депрессивтік аймақтар үшін бұл индикаторлар осы аймақтарды қолдау бойынша ұсыныстарды негіздеу кезінде шешуші рольге ие болуы мүмкін.

Ғылыми әдебиеттерде аймақтардың экономикалық қауіпсіздігінің көрсеткіштері мен критерийлеріне көзқарастардың нақтысы жоқ. Мәселен, И.В. Долматов аймақтардың экономикалық қауіпсіздігінің жай-күйінің басты индикаторлары ретінде әлеуметтік индикаторларды қабылдауды ұсынады, олар демографиялық қауіпсіздік, өмір сфераларының және еңбек нарығының индикаторларынан тұрады. Бірақ мұндай индикаторларға қандай көрсеткіштер кіретінін автор анықтамайды [46].

Н. В. Дюженкова аймақтың экономикалық қауіпсіздігінің жай-күйін рейтингтік бағалаудың үш нұсқасын келтіреді, олар Тамбов технологиялық университетінің ғалымдарымен әзірленген. Осы нұсқаларда аймақтық еңбек нарығының өндірістік, ғылыми-техникалық, қаржылық, әлеуметтік- демографиялық, қоғамдық, сауда-саттық, экологиялық құрамдастарын сипаттайтын көрсеткіштер блогы жүйесінің оқшау көрсеткішін айыру қарастырылады.

«Орындар сомасы» атауымен рейтингтік бағалау әдістемесінің бірінші нұсқасын пайдаланған уақытта нақты зерттеу объектісіне берілген балл саны берілген көрсеткіш бойынша ранжирлеу кезінде объектпен алынған орынмен анықталған. Ақырғы ранжирлеу нақты көрсеткіш негізінде жүргізілген, ол келесі әдістермен анықталады: біріншіден, көрсеткіштердің бүкіл жиынтығы бойынша балл сомасы ретінде; екіншіден, көрсеткіштердің әр блогы бойынша объект орналасқан орындар сомасы; үшіншіден, көрсеткіштердің әр блогы бойынша олардың әр қайсысының маңыздылығын есепке алғанда, объект орналасқан орындар сомасы» [47, 42 б.].

Әдістеменің екінші нұсқасы ең кіші квадраттау әдісін модификациялау көмегімен интегралды көрсеткіштерге негізделген. Мұнда экономикалық қауіпсіздігі анағұрлым жақсы күйдегі объектінің мәні квадраттар сомасы да, сонымен бірге осы санның түбірі (орташа квадраттық ауытқу) де ең аз шамада болуы тиіс.

ОБіздің ойымызша, математикалық талдау әдістері аймақта болып жатқан әлеуметтік-экономикалық процестердің жай-күйін бағалау үшін әрдайым сенімді құрал бола алмайды.

Тұрғындардың өмір сүру деңгейі бойынша теңсіздігінің анағұрлым сезімтал көрсеткіші табыс болып саналады. Бір жұмысшының 2017-2022 жж. Аралығындағы орташа айлық номиналдық еңбекақысы көлемі бойынша жетекшілер Атырау, Маңғыстау облыстары және Алматы мен Астана қалалары болып табылады. Ең кіші орташа еңбекақыны Жамбыл және Солтүстік- Қазақстан облыстарының тұрғындары алған (кесте 10).

Ең үлкен және ең кіші мәндердің қатынасының 2017-2022жж. Аралығындағы серпіні көрсеткендей, жалпы алғанда бір жұмысшының орташа айлық номиналдық еңбекақысы деңгейі бойынша аймақтық ерекшеліктер қысқару құбылысына ие, бірақ онша көп емес.

Бұл мемлекет пен бизнес саясаты мен нәтижесі болып табылады, бұл жерде олардың саясаттары әр түрлі. Мемлекет артта қалушы аймақтардағы жұмысбасты азаматтардың тобын құрайтын мемлекеттік қызметкерлерге бірнеше рет еңбекақы көлемін жоғарылатты. Дәл осы уақытта бизнестің шығындарды қысқарту бойынша саясаты жұмысбастылықтың қысқаруына және қолданыстағы жоғарғы еңбекақы көлемінің баяу өсуіне әкелді. Ресурстар өндірумен айналысатын аймақтарда шикізат салаларында қызмет ететін жұмысшылардың еңбекақыларының серпіні орташа аймақтық көрсеткіштерге қатты әсер етеді, өйткені мұнайшылардың, газшылардың және металлургтердің айлықтары жеткілікті жоғары. Осының нәтижесінде осындай

аймақтарда еңбекақы көлемі анағұрлым баяуырақ өседі.

Кесте 10 – Жұмысшының орташа айлық номиналдық еңбекақысы, мың теңге

Аймақ	2017ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021ж.	2022 ж.
Қазақстан Республикасы	524 79	60 805	6 7333	7 7611	90 028	101 263
Ақмола	365 40	41 944	4 7794	5 4557	64 495	746 85
Ақтөбе	502 71	56 090	6 0375	6 9726	79 878	902 41
Алматы	394 83	44 327	4 9715	5 8430	67 638	773 20
Атырау	943 73	11 1023	12 9009	14 8310	16 5975	180 406
Батыс-Қазақстан	502 42	59 362	6 9455	8 0101	87 503	907 28
Жамбыл	339 96	37 546	4 3951	5 1340	61 825	722 96
Қарағанды	442 36	53 472	5 7611	6 6539	77 940	923 82
Қостанай	375 84	43 903	4 9130	5 7268	67 252	766 47
Қызылорда	468 59	53 333	6 0227	6 9753	81 518	933 61
Маңғыстау	820 55	98 743	11 2907	13 3148	15 1041	157 358
Оңтүстік-Қазақстан	367 07	41 679	4 8610	5 7545	67 721	754 67
Павлодар	462 97	52 227	5 6113	6 4955	75 338	858 44
Солтүстік-Қазақстан	345 22	39 790	4 5755	5 1689	61 712	689 21
Шығыс-Қазақстан	421 37	48 293	5 3496	6 1388	73 677	848 72
Астана қ.	792 10	89 631	9 8864	11 0838	13 2612	148 287
Алматы қ.	780 21	90 239	9 5139	10 6597	12 1674	134 378
Ең үлкен және ең кіші мән-дердің қатынасы	2,8	3,0	2,9	2,6	2,4	2,3
Ескертпе - әдебиет көзі [64]						

Тұрғындардың жан басына шаққандағы табыстарының реси еңбеақы көлемімен салыстырғандағы едәуір теңсіздігі себептерінің бірі демографиялық фактормен байланысты. Кедей аймақтарда жұмысбастыларға асырайтын адамдарының болуы себебінен жүктеме көбірек түседі, сондықтан жан басына шаққандағы табыс көлемі азаяды. Демографиядан басқа тағы бір себебі мемлекеттің қайта бөлістіру саясатында жатыр. Ол тұрғындар табыстарының әркелкілігін әлеуметтік трансферттер (төлемдер) арқылы жұмсартуы тиіс. Алайда, олардың теңгерімділік векторы шамалы. Әлеуметтік

төлемдер жағрафиясында анағұрлым көп үлесті зейнетақы алады. Төмен дамыған аймақтарда реципиенттердің көп бөлігін балалар жәрдемақысын алатын тұрғындар құрайды, кедейлерге жәрдем көрсетудің басқа арнайы бағдарламалары әлсіз дамыған. Артта қалушы аймақтар тұрғындарының табыстарын көтеру және аймақаралық теңсіздікті жоюдың анағұрлым тиімді тетігі бюджеттік саладағы еңбекақы көлемінің өсуі болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Д. Елецкий. Экономическая безопасность региона в системе социальной безопасности страны // Южнороссийское обозрение. – 2008. – № 50. – С. 34-58.
2. Новикова И.В., Красников Н.И. Индикаторы экономической безопасности региона // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 330. – С. 132- 138.
3. Жуков А. Заработная плата: Пути реформирования и резервы повышения // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 5. – С. 58– 64.
4. Проблема бедности в России / <http://modern-econ.ru>
5. Татаркин А.И., Хильченко Н.В. Экологическая безопасность региона: пути и методы реформирования экономического механизма // Проблемы экономики и управления. – 2006. – № 1. – С.172-182.
6. Есентугелов А. Диспропорции в развитии: Мангыстауская область // Экономические стратегии – Центральная Азия. – 2008. – № 1. – С. 86 – 94.
7. Брошюра «Регионы Казахстана». – Астана, 2013. – 28 с.
8. Брошюра «Казахстан в цифрах». – Астана, 2013 – 32 с.
9. Exclusive сравнил ИРЧП в регионах Казахстана / <http://exclusive.kz>
10. Матаев Т.М. Региональное развитие и проблемная территория. – Алматы, 2003. – С. 48.

ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ У ШКОЛЬНИКОВ

Октамбаева Л., Холова М. . гр. ПИК 23-5р

Tashenev University, Шымкент қ.

Научный руководитель – д.п.н., доцент **Досбенбетова А.Ш.**

Сегодня одним из самых актуальных вопросов в многонациональном обществе Казахстана является формирование культуры межнациональных отношений среди учащихся. Межнациональные отношения возникают на основе взаимопонимания, партнерства, дружбы, чувства патриотизма, сотрудничества различных этнических и социальных сообществ разного уровня с точки зрения экономического, социо-культурного развития. Многие ученые занимаются изучением культуры межнационального согласия и межнациональных отношений, что представляет интерес для многих специалистов.

Проблему формирования культуры межнациональных отношений изучали и внесли большой вклад Т.Ю. Бурмистрова, З.Т. Гасанов, И.И. Серова, А.Г. Здравомыслов, Л.М. Дробижеева, В.П. Комаров. Наши отечественные ученые также вносят вклад в укрепление культуры межнационального согласия и дружбы народов. Среди них О.Н. Нускабаев, Т.С. Сарсенбаев, К. Марданов, Д. Кишибеков и др. Сегодня социологи Казахстана, например, З. К. Шаукенова, З.К. Жаназарова, Г.С. Абдраимова, К.У. Бекенов и другие моделируют новые технологии развития культуры межнациональных отношений среди молодежи. При исследовании формирования культуры межнационального общения у учащихся и включения их в систему нравственного воспитания и социальных ролей можно получить

ценную информацию из научных трудов Ш. Жаманбалаевой, Б. Мухамеджановой и так далее. Воспитание в духе толерантности, прежде всего, решает задачу раскрытия смысла бытия человека в мире через понимание характера и способов его взаимодействия с этим миром. В то же время необходимо найти способы привить школьникам культуру межнациональных отношений. Прежде всего, необходимо разъяснить им вопросы межнационального сотрудничества, единства действий, признания национальных интересов и независимости, невмешательства во внутренние дела, единства общедемократических и международных принципов, дружественных отношений между государствами и народами.

Необходимо учитывать принципы, лежащие в основе формирования культуры межнациональных отношений, и приоритетные вопросы культуры межнациональных отношений. Формирование культуры межнациональных отношений требует от учащихся изучения реальной жизни. Потому что он основан на принципах сотрудничества и дружбы, интернационального воспитания национальной жизни страны.

Большую значимость в формировании у школьников таких позиций осуществляет способность социального педагога выбрать и применить нужную технологию, которая помогла бы уменьшить остроту возникшей социально-педагогической проблемы по формированию культуры межнациональных отношений у школьников. Выбор правильной педагогической технологии является значимым этапом в социально-педагогической деятельности с учащимися. Нужно выделить, что каждая педагогическая технология предположительно является одним из сформировавшихся на основе предыдущего педагогического опыта либо выявленных и обособленных в ходе педагогической деятельности методов достижения определенной образовательной цели [1, с.399].

Ниже приведена таблица, представляющая формы поведения в толерантном и интолерантном классах (Таблица -2).

Таблица - 2. Формы поведения в толерантном и интолерантном классе

Толерантный класс	Интолерантный класс
Способность внимательно слушать и слышать своего собеседника	Нетерпение, неспособность слушать друг друга, перебивание
Желание разобраться в возникших вопросах, расспрашивание	Обзывание
Предложение и совет	Не уважение
Согласие, одобрение, похвала	Приказ
Мотивирование, стимулирование	Обвинение, упреки
Доброжелательность	Неумение жить в согласии
Поддержка	Указание
Почтение, уважение ценностей	Деморализация
Понимание	Критика
Утешение	Угрозы

Основное в работе социальных педагогов - это направленность в деятельности обучающихся, урегулирование межнациональных отношений. Общение является непреходящей ценностью лишь тогда, когда вызывает потребность взаимного обмена идеями, мыслями, способствует проявлению сочувствия и внимания к людям. Удачное решение данной задачи в основном зависит от характера свободного общения детей, их психологической предрасположенности к взаимоотношениям в коллективе.

Наиболее успешной для формирования культуры межнационального общения, является групповая творческая работа, которая имеет социально важное значение, когда расширяются ее пределы и обучающиеся имеют возможность показать свое

индивидуальное отношение к более обширному кругу людей, ровесников. Для этой цели могут быть применены все виды учебной и внеурочной деятельности, содержание которых направлено на формирование нравственно-духовных взаимоотношений среди людей.

Если правильно организовать творческую деятельность, то она позволит увлечь детей единым, общим занятием, убрать существующую межэтническую напряженность в отношениях между отдельными группами учеников, показывает их достоинства, демонстрирует проблемы и достоинства учащихся, учит учащихся находить компромиссы при групповом планировании, выборе средств осуществления запланированного. Коллективный анализ работы формирует у детей доброжелательно делать выводы, говорить свое мнение о поступках других людей. Групповая творческая работа, общение детей с различных этносов способствует формированию культуры межэтнических отношений, также учащиеся при этом приобретают опыт нравственного, гуманного и партнерского взаимодействия со своими сверстниками, старшими и младшими, а также с педагогом. В соответствии с этим социальному педагогу необходимо отношения между учащимися, их общение и совместные действия [2].

А также еще одним из наиболее важных технологий в формировании культуры межэтнических отношений, является игровая технология. Для того, чтобы процесс формирования культуры межэтнического самосознания у учащихся был результативным, нужно организовывать образовательный процесс в форме игры, так как игра является важным видом деятельности в формировании определенных навыков. Закрепление этнических представлений осуществляется в дидактических играх этнокультурного содержания. Они считаются значимым дополнением к познавательным занятиям [3].

Значительную роль в формировании культуры межэтнических отношений могут сыграть психологические тренинги, которые направлены на развитие коммуникативных способностей.

Можно выделить три группы приемов воспитания по формированию культуры межэтнических отношений. В первой группе приемов мы можем заметить организацию деятельности учащихся в классе [4].

Прием **«Взаимопомощь»**. Педагог так организует работу учащихся, чтобы от помощи, поддержки друг другу зависел успех коллективно организуемой работы.

Прием **«Общаться по правилам»**. В промежуток выполнения той или иной творческой работы создаются правила, регламентирующие поведение и общение учащихся: в каком порядке, с учетом каких можно вводить личные предложения, критиковать, опровергать мысли своих товарищей. Такие предписания в значительной степени снимают негативные моменты общения, защищают статус всех учащихся, а также с помощью этого приема у учащихся можно воспитать правильное отношение не только по отношению к своим ровесникам или же одноклассникам, но и по отношению к взрослыми.

Прием **«Акцент на лучшее»**. Педагог во время беседы с детьми стремится выделить лучшие особенности каждого. При этом его анализ должен быть объективным и опираться на определенные факты.

Вторая группа приемов связана с организацией диалоговой рефлексии. Диалоговая рефлексия - это диалог учащегося и педагога, который способствует формированию отношения учащегося к той или иной значимой проблеме, вопросу, проявляющегося в соответствующих поступках или поведении. Для формирования культуры межэтнических отношений можно применить следующие приемы при проведении с ребенком рефлексивной беседы.

Прием **«Ролевая маска»**. Учащимся предлагается войти в роль другого человека и выступить не от своего лица, а от его лица.

Прием **«Прогнозирование развития ситуации»**. Во время разговора педагог предлагает учащимся высказать свои мнения о том, как можно разрешить данную

конфликтную ситуацию. Рассматриваются разные варианты выхода из сформировавшейся ситуации.

Прием **«Встречные вопросы»**. Дети, разделенные на группы, готовят своим товарищам определенную сумму встречных вопросов. Поставленные вопросы и полученные ответы на них подвергаются потом на коллективное обсуждение.

Последняя, третья группа приемов связана с использованием кинофильмов, художественной литературы и так далее.

Прием **«Сочини конец истории»**. Учащимся предлагается закончить предлагаемую историю. Сочинить свое завершение проблемы отношений между животными и людьми, являющимися героями литературного произведения.

Прием **«Любимые книги товарища»**. Учащимся предлагается догадаться или понять, какие песни, книги или кинофильмы любят их товарищи, друзья по классу.

Прием **«Добрые слова»**. Учащимся предлагается вспомнить вежливые и добрые слова, которые говорят герои кинофильмов другим людям (но при этом важно, чтобы эти добрые слова были направлены к представителям других национальностей и т.п.).

Вышеперечисленные приемы могут использоваться социальным педагогом в индивидуальной работе с учащимся, которые проявляет нетерпимость в отношении кого-либо или чего-либо. Некоторые из них могут служить как материалом для проведения внеклассного мероприятия на соответствующую тему с последующей организацией коллективной рефлексии. Но необходимо отметить, что использование на практике таких приемов предполагает наличие гуманной позиции педагога по отношению к учащимся, безусловная поддержка и принятие, а также высокая степень доверительности в отношениях с ними [5].

Следующая методика в формировании культуры межнациональных отношений у детей, которая применяется в социально-педагогической работе, позволяющая социальному педагогу не только сформировать у учащихся представления о межнациональной культуре, но и приспособлять их в среду обитания людей, отличающихся по определенному признаку. Эта методика была предложена Эллиотом Аронсоном. Он разработал **«метод мозаики»** или **«групповой пазл»**, отображающий собой дидактический способ коллективной деятельности педагога с учащимися, целью которого является - сформировать между учащимися устойчивые положительные взаимоотношения.

Таким образом, перечисленные выше методы и приемы помогают социальному педагогу сформировать у учащихся черты культурной, толерантной личности, а также помогают учащимся усвоить такие положительные качества характера, как: сопереживание, умение владеть собой, умение слушать, умение говорить свое мнение и отстаивать свое мнение, расположенность к другим людям, чуткость, умение не критиковать и осуждать другого человека, умение вступать в диалог и успешно вести его, принятие и уважение способов проявления человеческой индивидуальности.

Использованная литература:

1. Никитина Н.И. Методика и технология работы социального педагога: учебное пособие для студ. высш. пед. учеб.заведений / Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова. - М.: ВЛАДОС, 2005. - 399 с.
2. Мардахаев Л.В. Социализация человека как социально-педагогический процесс / Л.В. Мардахаев // Педагогическое образование и наука. 2009. №4. С. 21-26. 2016
3. Байбородова Л.В. Воспитание толерантности в процессе организации деятельности и общения школьников. /Ярославский пед. вестник.- № 1,2003.
4. Ризердон Б.Э. Толерантность - дорога к миру. М.: Бонфи, 2001. - 304 с.
5. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Жить в мире с собой и другими: Тренинг для подростков. М.: Генезис,- 2000. - 112 с.

МОДЕЛИ КОУЧИНГА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ

Абдиева А.К.,
магистрант ЕМВА «Лидерство и корпоративное управление»,
Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда
keu_2016_keu@mail.ru

Научный руководитель: Джазыкбаева Б.К.,
PhD, профессор кафедры Менеджмента и инноваций
Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда
baldirgan_keu@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается роль коучинг в области управления и модели коучинга в системе управления. Модели коучинга являются структурированными подходами, определяющими последовательность и содержание коучингового процесса.

Ключевые слова: коучинг, коучинг в области управления, управленческий коучинг, модели коучинга.

Андатпа. Мақалада менеджмент саласындағы коучингтің ролі және менеджмент жүйесіндегі коучинг үлгілері қарастырылады. Коучинг модельдері коучинг процесінің реттілігі мен мазмұнын анықтайтын құрылымдық тәсілдер.

Түйін сөздер: коучинг, басқару саласындағы коучинг, басқару коучингі, коучинг үлгілері.

Abstract. The article examines the role of coaching in management and coaching models in the management system. Coaching models are structured approaches that determine the sequence and content of the coaching process.

Key words: coaching, coaching in management, managerial coaching, coaching models.

Коучинг представляет собой уникальную систему поддержки, направленную на раскрытие потенциала личности и достижение значительных результатов как в профессиональной, так и в личной сфере, используя наиболее эффективные методы. При этом мастерство коуча состоит не только в том, чтобы клиент осознал, нашел свой путь, но и в организации необходимой и достаточной помощи ему на данном пути с использованием баланса между двумя принципиально важными процессами, которые и организует коуч, — между поддержкой и вызовом. С каждым конкретным человеком, в каждый конкретный период времени коуч определяет, что нужно ему именно сейчас.

Существуют множество определений коучинга, из них наиболее известные: По мнению Тимоти Голви, автора концепции внутренней игры, лежащей в основе коучинга, коучинг это искусство создания, с помощью беседы и поведения, среды, которая облегчает движение человека к желаемым целям, так, чтобы оно приносило удовлетворение.

Томас Дж. Леонард, основатель Университета коучей, международной Федерации Коучей, Международной ассоциации сертифицированных коучей в США считает, что коучинг — это система реализации совместного социального, личностного и творческого потенциала участников процесса развития с целью получения максимально возможного эффективного результата.

С 80-х годов XX века коучинг официально признан в бизнесе.

Коучинг способствует тому, чтобы человек преодолел свои ограничения. При рассмотрении определения коучинга важно также акцентировать внимание на более широком понятии развития.

Главные задачи коучинга:

1) Разрешение проблемных ситуаций клиента при помощи следующих инструментов: эффективных вопросов, внимательного слушания, интуиции, обучения и совместного нахождения жизненного баланса;

- 2) Принятие конечного решения клиентом;
- 3) Стимулирование самообучения;
- 4) Полное раскрытие потенциала клиента;
- 5) Повышение мотивации клиента.

Коучинг - это своего рода философская категория, специфика которой в особом отношении коуча к клиенту как к отдельному социуму со всеми его жизненными обстоятельствами, целями, понятиями о смысле жизни, мировоззрением и убеждениями.

Коучинг в области управления представляет собой метод взаимодействия менеджера с сотрудниками, направленный на развитие их потенциала и способностей, а также на улучшение производительности, качества труда и уровня лояльности. Менеджер, применяющий коучинговый подход, избегает директивного стиля управления, не навязывает свою волю и не контролирует каждое действие подчиненного, а задает открытые вопросы, содействует самостоятельному поиску ответов, формулировке целей и планированию дальнейших шагов. Менеджер - коуч поддерживает членов команды, дает им обратную связь, признает достижения и мотивирует к постоянному обучению и совершенствованию.

Внедрение коучинга в менеджмент предоставляет руководителям ряд значительных преимуществ.

1. Во-первых, коучинговый подход способствует росту как команды, так и отдельных сотрудников, предоставляя возможность увеличить свою зону ответственности и развить профессиональные навыки. Руководители, использующие коучинговые приемы, позволяют своим подчиненным осознать и раскрыть свой потенциал, что приводит к повышению мотивации и профессионального роста.

2. Во-вторых, управленческий коучинг способствует укреплению лояльности команды и персонала к компании. Менеджеры, использующие коучинговые подходы, не применяют директивный стиль. Они активно вовлекают членов команды в устранение проблем и принятие решений, создавая у них ощущение собственного вклада и значимости. Это ведет к укреплению связи работников с компанией или организацией, повышению их лояльности.

3. В-третьих, коучинг стимулирует инициативу и поиск идей среди членов команды. Руководители создают безопасную и поддерживающую среду, где каждый участник команды призван принести свой вклад и принять активное участие в достижении главных целей и задач. Это позволяет максимально задействовать творческий потенциал команды и персонала и стимулировать поиск инновационных подходов.

Управленческий коучинг позволяет бережно использовать внутренние ресурсы компании. Благодаря активному применению коучингового подхода, руководители способны грамотней распределять задачи и ресурсы, принимать эффективные решения в соответствии с возможностями и потребностями своей команды. Это помогает достичь оптимального использования внутренних ресурсов компании или организации, повысить ее производительность.

Кроме того, управленческий коучинг:

1. Способствует развитию профессиональных и личностных качеств членов команды: ответственности, осознанности, понимания, инициативности, креативности, лидерства и т. д., поэтому повышает эффективность работы команды и персонала.

2. Улучшает отношения между менеджером и подчиненными, так как создает атмосферу доверия, уважения к личности, партнерства и сотрудничества. Руководитель не командует, не критикует и тем более не осуждает, а позволяет раскрыть потенциал, стать лидером и достичь желаемых результатов.

3. Повышает ответственность, мотивацию и удовлетворенность команды, так как позволяет реализовывать свои интересы, ценности и потребности. Сотрудник чувствует себя востребованным, признанным, видит смысл в своей работе и стремится к постоянному саморазвитию и становлению лидером.

4. Способствует инновациям и изменениям в компании или организации, так как стимулирует творческое мышление и поиск новых перспектив. Ученик не боится экспериментировать, предлагать свои идеи и выражать свое мнение. Он готов к обучению новому и адаптации к изменяющимся условиям.

Существует множество коучинговых моделей и методик, которые можно адаптировать к различным ситуациям и потребностям команды. Вот некоторые из них:

Система GROW: основана на четырех ключевых элементах: Goal (Цель), Reality (Реальность), Options (Варианты) и Will (Воля).

Цели - коуч помогает коучу определить свои цели, устанавливая SMART-цели (конкретные, измеримые, достижимые, актуальные и ограниченные по времени).

Реальность - коуч задает вопросы, чтобы определить слабые стороны и проблемы коуча.

Возможности - коуч и коучи проводят мозговой штурм различных вариантов и стратегий, чтобы сократить разрыв между целями и реальностью.

Путь - коуч помогает коучу составить план действий по достижению целей, включая определение конкретных шагов, распределение обязанностей и установление сроков.

Менеджер помогает сотруднику определить его цель, проанализировать текущую ситуацию, сгенерировать различные варианты действий и выбрать из них наиболее подходящий для достижения цели, а также определить его мотивацию к действию.

Система SMART: основана на пяти критериях формулирования цели: Specific (Конкретная), Measurable (Измеримая), Achievable (Достижимая), Relevant (Релевантная) и Time-bound (Ограниченная по времени). Менеджер помогает сотруднику сформулировать его цель и задачу в соответствии с этими критериями, чтобы она была четкой, понятной, реалистичной, значимой и контролируемой.

Система COACH: основана на пяти этапах коучинга: Connect (Соединить), Observe (Наблюдать), Assess (Оценить), Challenge (Вызвать) и Help (Помочь). Коуч устанавливает доверительный контакт с сотрудником, наблюдает за его поведением, оценивает его сильные и слабые стороны, стимулирует его к развитию, изменению и повышению уровня, помогает достичь желаемых результатов.

Agile — это философия и подход к управлению проектами, основанный на принципах гибкости, адаптивности, сотрудничества и постоянного улучшения. Agile подходит не только для любых сфер деятельности, где требуется решать сложные и динамичные задачи в условиях неопределенности и изменчивости. Коучинг в Agile ориентирован на раскрытие человеческого потенциала, а не на контроль и надзор. Agile не дает готовых рецептов и методик, а позволяет найти индивидуальные и коллективные решения, адаптированные к конкретной ситуации и цели. Agile фокусируется не на проблемах и недостатках, а на возможностях, способностях и ресурсах.

Еще одной популярной моделью является модель OSCAR.

Она используется для помощи руководителям в проведении сеансов коучинга с коллективом. OSCAR — это:

О - Outcome (Запрос): Коуч помогает определить желаемый результат путем постановки SMART-целей. SMART-цели обеспечивают четкое направление и устраняют отвлекающие факторы.

S - Situation (Текущая ситуация): оценивают масштаб цели, рассматривают ее осуществимость и потенциальное влияние, чтобы убедиться, что она реалистична и согласуется с более масштабными планами.

C - Choices (Поиск решения): Затем определяют навыки и ресурсы, необходимые для достижения цели, включая наставничество, обучение или доступ к специальным инструментам или оборудованию.

L - Affirm & Action (Ноу-хау и ресурсы). Коуч помогает подтвердить сильные стороны и убеждения. Они составляют план действий, в котором указаны шаги и сроки.

R - Review (Подтверждение и действие): регулярный анализ прогресса, выявление других препятствий и при необходимости внесение корректив в план действий. Это гарантирует, что подопечный не сбивается с пути и продвигается к цели.

Модель OSCAR направлена на выявление целей, задач и ценностей членов команды, а также на их достижение через использование имеющихся ресурсов и активов.

Модель CLEAR - это процессно-ориентированный метод коучинга. Она способствует установлению раппорта и доверия между коучем и подопечным. Это хороший выбор для коучей, работающих с подопечными, которые только начинают коучинг или не решаются открыто говорить о своих проблемах. Организациям следует выстраивать тесные профессиональные отношения между сотрудниками и создавать культуру коучинга.

CLEAR означает "Contract - Договориться, Listen - Выслушать, Explore - Изучить, Action - Действовать и Review - Проанализировать".

Договориться: коуч и подопечный перечисляют цели, ожидания и ограничения процесса коучинга.

Выслушать: Коуч использует открытые вопросы, чтобы понять проблемы, взгляды, задачи и стремления подопечного.

Изучить: Коуч побуждает подопечного размышлять и исследовать глубинные убеждения и модели, влияющие на его поведение.

Действовать: Коуч и подопечный совместно разрабатывают план действий, в котором указаны SMART-цели, выполнимые шаги и необходимые ресурсы для достижения желаемых результатов.

Проанализировать: Коуч и подопечный регулярно встречаются для оценки прогресса. Коуч предоставляет обратную связь, отмечает достижения и при необходимости корректирует план действий.

Использование коучинга в управлении персоналом способствует достижению нового уровня взаимодействия и реализации прогресса в развитии профессиональных навыков каждого сотрудника.

Использованная литература:

1. Уитмор Джон. Коучинг. Основные принципы и практики коучинга и лидерства. Из-во: ООО «Альпина Паблишер» – 2022.

Татосян Е.А. Применение коучинга как новой модели развития руководителей органов государственной власти // Лидерство и менеджмент. - 2017. - Том 4. - № 2. - С. 85-94

2. Коучинг в системе менеджмента качества. Quality. [Электронный ресурс]. URL: <http://quality.eup.ru/MATERIALY12/kouc.htm>

СОВРЕМЕННОЕ ИСКУССТВО ТАНЦА КАК ФЕНОМЕН МЕДИА КУЛЬТУРЫ И МЕЖГРУППОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Закирова Саида Муратовна

Доцент кафедры «Сценическое движение и физическая культура»

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

saida.zakirova.2016@mail.ru

Аннотация: В данной статье раскрывается современное понимание искусства танца как феномен медиа культуры. Также рассматривается важность танца в межгрупповой коммуникации. Так как танец - это общение посредством физических движений, не зависящее от вокальных элементов или лингвистики, которые жизненно важны для

человеческого общения необходимо исследовать значимые способы использования танца в качестве коммуникации между людьми.

Ключевые слова: танец, идентичность, исполнитель, зритель, медиа культура, социальная группа, межгрупповая коммуникация.

Аннотация: Бұл мақалада би өнерінің медиа мәдениет феномені ретіндегі заманауи түсінігі ашылады. Топаралық қарым-қатынаста бидің маңыздылығы да талқыланады. Би адамның қарым-қатынасы үшін маңызды болып табылатын дыбыстық элементтерге немесе лингвистикаға тәуелсіз физикалық қозғалыс арқылы қарым-қатынас болғандықтан, биді адамдар арасындағы қарым-қатынас ретінде пайдаланудың мағыналы жолдарын зерттеу қажет.

Кілт сөздер: би, тұлға, орындаушы, көрермен, медиа мәдениет, әлеуметтік топ, топаралық қарым-қатынас.

Abstract: This article reveals the modern understanding of the art of dance as a phenomenon of media culture. The importance of dance in intergroup communication is also discussed. Since dance is communication through physical movement, independent of the vocal elements or linguistics that are vital to human communication, it is necessary to explore meaningful ways to use dance as communication between people.

Key words: dance, identity, performer, spectator, media culture, social group, intergroup communication.

Введение

Танец - это визуальная, социально организованная форма общения. Существует бесчисленное множество форм и стилей танца, каждый из которых имеет свои критерии совершенства, с различной степенью технической подготовки - от классического балета до крампинга. Временами это может привести к межгрупповому антагонизму с различными жанрами танца в качестве подгрупп. Однако все типы танцоров потенциально могут идентифицировать себя друг с другом, разделяя вышестоящую идентичность - танцор. Танец можно потреблять как художественное представление, а можно заниматься им как участник - танцевать как профессионал, потреблять как форму отдыха или как форму самовыражения.

Процессы производства, потребления и участия в танце в качестве зрителя, хореографа или исполнителя - все это межгрупповые явления. Например, зритель спектакля узнает что-то о культуре, которая создала этот танец. При этом существует потенциал для межгруппового контакта и викарного наблюдения за танцорами и различными зрителями. Это может быть мощным фактором для изменения отношения и представлений о различных танцевальных группах. Изменение отношения может произойти, когда люди сталкиваются с культурой, представленной в виде искусства, вместо того, чтобы получать информацию из фактических материалов, таких как учебники или музеи. Кроме того, восприятие представления зрителем или потребителем зависит от принадлежности к той или иной группе. Например, некоторые религиозные группы не одобряют танцы, поскольку считают их грехом или злом. Представители этих групп, если они увидят танцевальное представление, воспримут его совсем иначе, чем члены других групп, которые поощряют танцы и активно стремятся к их просмотру.

В целом, танец - это средство, с помощью которого можно выразить принадлежность к группе и социальную идентичность. Выступая, танцоры могут, например, выражать гендерную принадлежность. Когда хореографы режиссируют движения, они выражают свои представления через танцоров.

Важность танца, музыки и других видов исполнительского искусства как средств межкультурной коммуникации признается все большим сообществом исследователей. Культурная идентичность через эти способы коммуникации может быть исследована не только через модели поведения исполнителей и зрителей, видимые структуры или подходы танцора, но и через невербальный язык, такой как выражение лица, проксемика

(ощущение пространства), последствия кинесики и даже кинесика танца, хотя последняя часто игнорируется. Танец предлагает зрителям возможность воспринять то, что невозможно выразить словами.

Основная часть

Согласно Хэвелоку Эллису в книге Коупленда и Коэна сказано: «Искусство танца, более того, тесно переплетено со всеми человеческими традициями войны, труда, удовольствия, образования, а некоторые мудрейшие философы и древнейшие цивилизации рассматривали танец как образец, по которому должна строиться нравственная жизнь людей» [1, С.478].

В последние годы танцевальное искусство по всему миру очень преобразилось и несколько видоизменилось.

Средства массовой информации помогают подкреплять интересы помогают развитию танцевального искусства в современной медиа культуре. С каждым годом всё активнее больше проводятся танцевальные фестивали, на экранах появляются новые шоу-программы, в Интернете стало очень легко найти абсолютно любой видеоурок или даже целый видеокурс по любым направлениям танца.

Для дальнейшего успешного развития танца как феномена медиа индустрии танцорам и всем участникам данных проектов необходимо развивать свои когнитивно-поведенческие навыки. В своей книге «Путь танцора» Линда Х. Гамильтон рассматривает способы, с помощью которых когнитивно-поведенческая терапия помогает танцорам преодолеть запреты и негативные мысли, которые влияют на их успех. Обсуждая природу когнитивно-бихевиоральной терапии, Гамильтон говорит: «Эта форма психотерапии особенно привлекательна для танцоров, а также спортсменов, учитывая, что мысли и поведение оказывают глубокое влияние на результаты. Исследования показывают, что она помогает бороться с негативным образом тела, уменьшить страх сцены и улучшить физические навыки» [3, с.146]

При помощи танца можно высказать многое. В то время как такие стили танца, как современный, позволяют наглядно продемонстрировать наши сокровенные мысли, тревоги и страхи, другие жанры общаются по-разному. Классический балет - это линия и эстетика, поэтому выразительность всегда будет достигаться в рамках этой дисциплины. Однако рассказы, которые мы видим на сцене, показывают, как много эмоций можно передать даже через самые простые движения рук, исполненные со смыслом и намерением, обладают неограниченной силой, способной взволновать аудиторию.

Межкультурную коммуникацию, возникающую во время выступления, трудно предсказать, а еще труднее наблюдать и анализировать. Более того, существует несколько различных факторов, которые влияют на коммуникацию и способны кардинально изменить ее эффективность, такие как тип исполнения танца, вид аудитории и особенности пространства. Хореографы используют танец для общения с аудиторией. Они создают работы, чтобы вызвать ответную реакцию; чтобы установить контакт с людьми и вызвать эмоциональную реакцию. Для того, чтобы быть по-настоящему вовлеченными как танцоры и в полной мере оценить, как зрители, мы никогда не должны быть пассивными. Танец - это активное общение - с самим собой, со студентами, преподавателями, и зрителями.

Заключение

Танец всегда был украшением любого события в нашей культуре. Но он имел и собственные традиции, и ценности, и своих творческих личностей, которые украшали узбекское искусство. М.Тургунбаева, Г.Измайлова, К.Миркаримова, Г.Маваева, К.Юсупова, В.Акилова, Тамара Ханум и т.д. Эти и другие известные танцовщицы стали достоянием нашей страны.

С точки зрения танца как средства коммуникации, он представляет собой концептуальный естественный язык с внутренними и внешними значениями, систему

физических движений и взаимосвязанные правила, регулирующие исполнение в различных социальных ситуациях. Танец - это гораздо больше, чем один из известных видов исполнительского искусства. Он является важным средством общения - общения, в котором душа выражает себя через осмысленный жест - вездесущий и важный. Танец как общение не всегда связан с музыкой. Общение через танец не зависит от музыки, а скорее от тела и души. Танец предоставляет важную возможность - систематический метод обучения тому, как найти способ общения через тело с представителем любой культуры. Научиться соединять собственное тело и разум, воспринимать тело другого человека с его отличиями, находить связь между культурами, развивать их единство, сохраняя при этом свою индивидуальность и культурную самобытность. В танце задействовано все тело, а тело может быть мощным агентом коммуникации. Коупленд даже утверждает, что танец - это «преобразование телесной энергии в нечто более духовное, достойное души» [1, С.518]. Душа танцора неизбежно связана с выражением, передаваемым через его движение.

Использованная литература:

1. Copeland, Roger., and Marshall Cohen, eds. What Is Dance? Readings in Theory and Criticism. New York: Oxford University Press, 1983. Print.
2. Д. А. Садыкова. Танец как феномен медиа культуры// Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. Вып. 4. 2014 г.
3. Hamilton, Linda H. The Dancer's Way. New York: St. Martin's Press, 2008.
4. <https://www.balletpapier.com/post/2016-1-18-dance-as-communication-dance-to-express-not-to-impress>

ОБРАЗОВАНИЕ: ВОЗРОЖДЕНИЕ ИДЕЙ ТАШЕНЕВА В XXI ВЕКЕ

Сахова С.О.

Магистр кафедры «Математики, физики и информатики»
Центрально-Азиатский инновационный университет, г.Шымкент
sso82@mail.ru

Абдурахит М.К.

Магистр кафедры «Филологии»
Центрально-Азиатский инновационный университет, г.Шымкент
mariestu77@gmail.com

Жайлаубай А.М.

Магистр кафедры «Техники и информационных технологий»
Центрально-Азиатский инновационный университет, г.Шымкент
sso82@mail.ru

Жолдыбаева Г.Т.

Магистр кафедры «Математики, физики и информатики»
Центрально-Азиатский инновационный университет, г.Шымкент
sso82@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается возрождение идей Ташенева в инновационном образовании XXI века.

Ключевые слова: инновационное образование, Ташенев, возрождение идей, образовательные реформы.

Abstract: The article examines the revival of Tashenev's ideas in innovative education of the 21st century.

Key words: innovative education, Tashenev, revival of ideas, educational reforms.

С момента обретения независимости Казахстан вступил в новый этап развития образования и науки. Экономика и общество страны должны быть ориентированы на современные технологии, научные достижения и инновации. В этом контексте одним из лиц, оставивших свой след в научной и образовательной сфере Казахстана, является Жумабек Ташенев. Ташенев не только политик, но и человек, сыгравший большую роль в развитии образования и науки. Его трудовая деятельность и наследие важны для заложения основ инновационного образования и науки современного Казахстана. Цель данной статьи – рассмотреть влияние Жумабека Ташенева в научной и образовательной системе и роль в развитии инновационного образования и науки в Казахстане в XXI веке.

Жумабек Ташенев – выдающийся общественный и государственный деятель Казахстана, экономист и человек, внесший значительный вклад в науку. Он инициировал множество важных реформ и инициатив в середине XX века. Личность ташенева стала началом реформ в научной и образовательной сфере. Он начал свою трудовую деятельность в сельском хозяйстве Казахстана, а затем перешел в сферу экономического управления. Известно, что в период подъема его политической карьеры он сыграл важную роль в индустриализации и развитии сельского хозяйства Казахстана.

Инновационная система образования и науки в современном Казахстане сформировалась в 70-80-х годах прошлого века, а в начале XXI века стали внедряться новые направления и технологии. Эта тенденция, безусловно, тесно связана с деятельностью Жумабека Ташенева. Он сыграл важную роль в формировании государственной политики в области науки и образования.

На пути развития науки и образования Казахстана есть несколько важных направлений:

Реформы высшего образования. В период Жумабека Ташенева особое внимание уделялось системе высшего образования. Под его руководством в центре внимания были вопросы подготовки профессионалов в области образования, укрепления связей науки и практики.

Интеграция науки и технологий. По инициативе Ташенева была проведена работа по укреплению связей между наукой и производством. Он сосредоточил научные исследования на потребностях национальной экономики и приложил усилия для развития инновационных проектов.

Индустриализации науки и образования. При Жумабеке Ташеневе реализованы программы науки и образования, направленные на индустриализацию. В этот период научные исследования стали основываться не только на теоретических, но и на конкретных производственных потребностях. Таким образом, укрепилась интеграция между наукой и системой образования Казахстана, и результаты научных изысканий стали продуктами и технологиями, применяемыми в конкретной области. В центре внимания был вопрос привлечения молодых ученых для реализации новых технологических решений в Казахстане и оказания финансовой поддержки их научным проектам. С этой целью установлены тесные связи между научно-исследовательскими институтами и высшими учебными заведениями.

Популяризация науки Казахстана на международной арене. При жумабеке Ташеневе наука Казахстана получила международное признание, а научные исследования и образовательный опыт в стране вошли во взаимодействие с мировым научным сообществом.

Национального интереса и независимости. Для Ташенева главной ценностью государства была национальная независимость. Он поддержал принятие различных мер для обеспечения экономической самостоятельности Казахстана. С его точки зрения, чтобы экономика Казахстана была независимой только от внешних воздействий, необходимо было обратить внимание на отрасли производства и науку. По позиции Ташенева

экономическая независимость рассматривалась как главный фактор обеспечения стабильности и безопасности государства.

В настоящее время для развития инновационного образования и науки в Казахстане устанавливаются новые приоритеты. Инновационный потенциал страны опирается на поиски молодежи в сфере образования и науки. В XXI веке формируются новые парадигмы образования и науки.

Цифровое образование. Цифровые технологии и развитие интернета открыли новые возможности для системы образования. Особенностью данного этапа является развитие и внедрение в Казахстане системы электронного обучения, онлайн курсов и образовательных платформ. Этот процесс позволит повысить качество образования в стране.

Инновационная наука и технологии. Научные организации и университеты Казахстана на сегодняшний день наращивают сотрудничество на международном уровне и ведут научно-исследовательскую работу по реализации современных научных проектов. Проводятся исследования в области новых технологий, искусственного интеллекта, биотехнологий и нанотехнологий. В этом направлении научно-инновационное наследие Жумабека Ташенева способствует современным процессам развития.

Интеграция науки и образования. На сегодняшний день в Казахстане ведется работа по интеграции науки и образования, а также развитию сотрудничества между университетами и научными центрами. В результате этого сотрудничества укрепляется взаимосвязь образования и научных исследований.

Научное творчество молодежи. В целях повышения интереса молодежи к науке и исследовательских способностей создаются научные площадки и инкубационные программы. Это дает молодым людям возможность реализовать свои идеи. Вклад Жумабека Ташенева в развитие науки и образования по сей день идет из поколения в поколение и ведет молодежь на новые высоты.

Важность образования и науки. Жумабек Ташенев считал науку и образование главными драйверами развития экономики. По его мнению, долгосрочную экономическую стабильность в стране можно достичь только путем развития научных исследований и инноваций. Работа в этом направлении в настоящее время способствует модернизации образовательной и научной системы Казахстана.

Наследие Жумабека Ташенева в области науки и образования сыграло важную роль в современном развитии Казахстана. Развитие инновационного образования и науки в стране в XXI веке продолжается на основе инициатив и видений Ташенева. Интеграция образования и науки, внедрение цифровых технологий и выход научных открытий на мировую арену придадут новый импульс развитию Казахстана. Идеи ташенева остаются одним из важнейших факторов на пути обеспечения экономической самостоятельности страны, укрепления инновационного развития и социальной стабильности. Сегодня Казахстан делает много важных шагов в направлении реализации его государственных позиций, что способствует экономическому росту страны. Его инициативы и труды по эффективному использованию научного потенциала играют огромную роль в развитии современного Казахстана. На современном этапе ориентация научной и образовательной системы страны на инновации является важным показателем продолжения последователей Жумабека Ташенева и его учения.

Список использованной литературы:

1. Інноваційні технології – жумисымыздың негізгі өзегі Стаття на сайті Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті, описывающая внедрение инновационных образовательных технологий в учебный процесс. Источник: https://tashenev.edu.kz/kk/node/273?utm_source

2. Білім беру үдерісінде цифрландырудың іргелі және қолданбалы аспектілері. Материалы международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной фундаментальным и прикладным аспектам цифровизации в образовательном процессе.

Источник: https://caiu.edu.kz/kk/43215/12/2024/?utm_source

3. Тәшенев (Тәшенов) Жұмабек Ахметұлы, Биографическая статья о Жұмабеке Ахметовиче Тәшеневе, выдающемся государственном и общественном деятеле Казахстана.

Источник: https://iie.kz/?p=25234&utm_source

4. Университет туралы, Информация о переименовании Сырдарьинского университета в Университет имени Жұмабека Тәшенова и его роли в развитии образования в Казахстане.

Источник: https://tashenev.edu.kz/kk/about?utm_source

5. «Қайсар қайраткер Жұмабек Тәшенев» Авторы: Сейітқали Дүйсен, Қанат Еңсенов. Описание: Книга посвящена жизни и деятельности Жұмабека Тәшенова, его вкладу в сохранение территориальной целостности Казахстана и борьбе за интересы народа.

Источник: https://lib.kstu.kz/wp-content/uploads/2015/10/ajsar.pdf?utm_source

6. «XXI ғасыр: ғылым мен инновация» Описание: Сборник материалов республиканской научно-практической конференции молодых ученых и студентов, посвященный вопросам развития науки и инноваций в Казахстане в XXI веке.

Источник: https://zhetyusu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/03/4.pdf?utm_source

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ (ТЕХНИКАЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Нахышман Әсем

ФИ-249к2 тобының студенті

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Айтжанова Сара Егизбаевна

Магистр, Аға Оқытушы, sara_aytzhanova@mail.ru

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Мамырбекова Аружан Төребекқызы

МФИ-239к1 тобының магистрі

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл зерттеу ағылшын тіліндегі техникалық неологизмдердің қазақ тіліне аударылу ерекшеліктерін қарастырады. Ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы жаңа терминдер мен ұғымдардың пайда болуына ықпал етеді. Осы неологизмдерді дәл әрі мағыналы аудару — аударма ісінің өзекті мәселелерінің бірі. Зерттеуде аударма тәсілдері, соның ішінде калькалау, транслитерация, транскрипция және мағыналық аудару әдістері талданады. Сондай-ақ, техникалық лексиканың ұлттық тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, аударманың дәлдігі мен қолайлылығы қарастырылады. Жаңа терминдерді стандарттау мен біріздендіру қажеттілігі де зерттеу аясында қарастырылған. Бұл жұмыс техникалық мәтіндермен жұмыс істейтін аудармашылар мен лексикографтарға пайдалы болмақ.

Кілт сөздер: неологизмдер, техникалық лексика, аударма, калькалау, транслитерация, транскрипция, мағыналық аударма, терминология, ғылыми-техникалық прогресс, стандарттау, біріздендіру, қазақ тілі, ағылшын тілі, тілдік сәйкестік, жаңа терминдер.

Аннотация. В данном исследовании рассматриваются особенности перевода на казахский язык технических неологизмов на английском языке. Стремительное развитие

научно-технического прогресса способствует появлению новых терминов и понятий. Точный и содержательный перевод этих неологизмов – одна из актуальных проблем переводческого дела. В исследовании анализируются подходы к переводу, включая методы калькуляции, транслитерации, транскрипции и семантического перевода. Также будет рассмотрена точность и удобство перевода с учетом национальных языковых особенностей технической лексики. В рамках исследования также рассматривается необходимость стандартизации и унификации новых терминов. Данная работа будет полезна переводчикам и лексикографам, работающим с техническими текстами.

Ключевые слова: неологизмы, техническая лексика, перевод, калькуляция, транслитерация, транскрипция, семантический перевод, терминология, научно-технический прогресс, стандартизация, унификация, казахский язык, английский язык, языковая идентичность, новые термины.

Abstract. This study examines the features of translating technical neologisms into Kazakh in English. The rapid development of scientific and technological progress contributes to the emergence of new terms and concepts. Accurate and meaningful translation of these neologisms is one of the urgent problems of translation. The study analyzes approaches to translation, including methods of calculation, transliteration, transcription and semantic translation. The accuracy and convenience of translation will also be considered, taking into account the national linguistic features of technical vocabulary. The study also examines the need for standardization and unification of new terms. This work will be useful for translators and lexicographers working with technical texts.

Key words: neologisms, technical vocabulary, translation, calculation, transliteration, transcription, semantic translation, terminology, scientific and technological progress, standardization, unification, Kazakh language, English, linguistic identity, new terms.

Қазіргі таңда ғылым мен техниканың қарқынды дамуы ағылшын тіліндегі неологизмдердің санының күрт артуына алып келді. Әсіресе, ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект, биотехнология, нанотехнологиялар салаларында жаңа терминдер жиі пайда болып, оларды қазақ тіліне аудару қажеттігі туындайды. Бұл мақалада техникалық лексика негізінде ағылшын тіліндегі неологизмдердің қазақ тіліне аудару ерекшеліктері қарастырылады.

Неологизмдер – бұл тілге жаңадан енген немесе белгілі бір кезеңде пайда болған жаңа сөздер мен сөз тіркестері. Олар қоғамдағы өзгерістерге, ғылым мен техниканың дамуына, мәдениет пен әлеуметтік өмірдің жаңаруына байланысты қалыптасады.

Неологизмдердің түрлері:

1. **Терминологиялық неологизмдер** – ғылым, техника, медицина, экономика салаларында жаңадан пайда болған сөздер. Мысалы: сандық технология (цифровая технология), жасанды интеллект (искусственный интеллект).

2. **Қоғамдық-саяси неологизмдер** – саясат, әлеуметтік өмір салаларында пайда болған жаңа сөздер. Мысалы: электронды үкімет (электронное правительство), волонтер (ерікті).

3. **Күнделікті тұрмыстық неологизмдер** – тұрмысқа, сәнге, мәдениетке байланысты жаңадан қалыптасқан сөздер. Мысалы: фастфуд, онлайн-сауда, блогер.

Неологизмдердің пайда болу жолдары:

Шетел тілдерінен енген сөздер (инновация, маркетинг, стартап);

Ескі сөздерге жаңа мағына беру (ғаламтор – интернет, ұялы телефон – мобильді телефон);

Сөз біріктіру арқылы жаңа сөз жасау (ақылды қала – умный город, жасыл экономика – зеленая экономика).

Неологизмдер тілдің дамуы мен қоғамның өзгерісін көрсететін маңызды құбылыс. Олар уақыт өте келе тілдің тұрақты бөлігіне айналуы мүмкін немесе қолданыстан шығып қалуы да мүмкін.

Кіріспе Тіл – қоғамның айнасы. Уақыт өте келе қоғамда жаңа құбылыстар, жаңалықтар пайда болған сайын, тіл де дамып, жаңа сөздермен толығып отырады. Осындай жаңа сөздер мен сөз тіркестері неологизмдер деп аталады.

Неологизм дегеніміз не? Неологизм (грекше "neos" – жаңа, "logos" – сөз) – белгілі бір тілде жаңадан пайда болған сөздер немесе бұрыннан бар сөздердің жаңа мағынада қолданылуы. Олар көбінесе ғылым, техника, мәдениет, саясат, экономика салаларында кездеседі.

Неологизмдердің пайда болу себептері

1. **Ғылыми-техникалық прогресс** – жаңа технологиялар мен жаңалықтардың енгізілуі жаңа атауларды қажет етеді. Мысалы: "смартфон", "онлайн сабақ", "робототехника".

2. **Әлеуметтік-мәдени өзгерістер** – қоғамдағы жаңа үрдістер мен мәдениеттегі өзгерістер әсер етеді. Мысалы: "гендерлік теңдік", "блогер", "креатив индустрия".

3. **Саяси және экономикалық өзгерістер** – жаңа терминдер мен ұғымдардың енгізілуі. Мысалы: "цифрландыру", "инновация", "маркетинг".

4. **Шетел сөздерінің енуі** – жаһандану процесі арқылы басқа тілдерден жаңа сөздер енеді. Мысалы: "стартап", "фрилансер", "коллаборация".

Неологизмдердің түрлері

1. **Толық неологизмдер** – мүлде жаңа сөздер. Мысалы: "бейнеқоңырау", "киберспорт".

2. **Мағыналық неологизмдер** – бұрыннан бар сөздердің жаңа мағынаға ие болуы. Мысалы: "желілік" (әлеуметтік желіге қатысты).

3. **Калькалар** – басқа тілден сөзбе-сөз аударылған неологизмдер. Мысалы: "жасыл экономика" (green economy).

4. **Қысқартылған неологизмдер** – қысқартылып алынған сөздер. Мысалы: "Қазнет" (Қазақстандық интернет), "ЭКО" (экологиялық таза).

Неологизмдердің қолданысы Неологизмдер көбінесе БАҚ-та, әлеуметтік желілерде, жарнамада және ғылыми еңбектерде жиі қолданылады. Қазіргі заманғы қазақ тіліне жаңа сөздерді енгізу процесі жалғасуда, бұл тілді байытуға және оны заманға сай етуге көмектеседі.

Қорытынды Неологизмдер – тілдің дамуының айқын көрсеткіші. Олар қоғамның өзгерістеріне сәйкес жаңа ұғымдарды атауға көмектеседі. Қазақ тілінде неологизмдердің дамуы жалғасуда және бұл үрдіс тілдің байлығы мен икемділігін көрсетеді.

ТЕХНИКАЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ НЕГІЗІНДЕГІ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Техникалық неологизмдерді аудару барысында мынадай мәселелер туындайды:

1. **Аударма бірізділігінің болмауы** – бір терминнің әртүрлі аударылуы (мысалы, "artificial intelligence" – "жасанды интеллект" немесе "жасанды зерде").

2. **Қазақ тілінде баламаның жоқтығы** – кейбір жаңа терминдер қазақ тіліне тікелей аударылмайды.

3. **Халықаралық терминдердің ықпалы** – көп жағдайда түпнұсқалық атаулар өзгертілмей қолданылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ағылшын тіліндегі техникалық неологизмдерді қазақ тіліне аудару – заман талабы. Бұл үдеріс кезінде транслитерация, калькалау, сипаттамалық және синонимдік аударма тәсілдері кеңінен қолданылады. Дегенмен, аударма барысында бірізділікті сақтау және терминологиялық қорды дамыту маңызды. Осы бағыттағы зерттеулер қазақ тілінің ғылыми-техникалық әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова А. Т. Техникалық терминдерді аудару ерекшеліктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

2. Қайдаров Ә. Қазақ тіліндегі жаңа терминдер және олардың қалыптасуы. – Нұр-Сұлтан: Еуразия университеті, 2019.
3. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – Routledge, 2018.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge University Press, 2019.
5. Виноградов В. С. Перевод и лингвистика. – Москва: Наука, 2017.
6. Смағұлова Г. Ағылшын-қазақ тілдеріндегі техникалық терминдердің сәйкестігі. – Астана: Ғылым, 2021.
7. Hatim B., Munday J. Translation: An Advanced Resource Book. – Routledge, 2020.
8. Шаяхметова Н. Қазіргі қазақ тілінің терминологиясы. – Алматы: Ана тілі, 2022.

ҚАЗАҚСТАНДА ТҮРІК ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУ

Ercan ALKAYA

Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, El-mek: ealkaya16@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9618-561

Қалиева Назекет Мәдіқызы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Қ.Сәтбаев к., 2,
Астана, Қазақстан Республикасы E-mail: nazeket.kalieva.81@mail.ru

ORCID: 0009-0009-4425-6693

Аңдатпа. Түрік тілінің оғыз тармағынан дамып, жазба тілге айналған Түркия түрік тілін оқыту және Түркия түріктерінің тілі, әдебиеті, тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулер Қазақстанда, әсіресе соңғы 35 жылда айтарлықтай өсті. Екі халықтың түрік текті болуы және мәдениеті, тілі және тарихы жағынан көптеген ортақ құндылықтарға ие болуы Түркия түрік тілін Қазақстанда оқыту мен үйренуге жол ашады. Бұл баяндамада Түркия түрік тілі мен әдебиетінің Қазақстанда қалай және қай мекемелер мен ұйымдарда оқытылатыны туралы мәліметтер беріліп, Түркия түрік тілі мен әдебиеті туралы зерттеулерге де тоқталды.

Кілт сөздер: Түрік, тілі түрік әдебиеті, түрік тілін оқыту, Түркия, Қазақстан.

Abstract: In Kazakhstan, the teaching of Turkish, which evolved from the Oghuz branch of the Turkic language and subsequently developed into a written form, has experienced significant growth over the past 35 years. Additionally, research on the language, literature, history, and culture of Turkish people from Turkey has notably increased in Kazakhstan.

The shared Turkic origin of both peoples, along with their numerous common values in terms of culture, language, and history, creates a conducive environment for the teaching and study of Turkish in Kazakhstan. This paper provides an overview of the institutions and organizations in Kazakhstan where Turkish language and literature are taught, detailing the methods employed in these educational settings. Additionally, it addresses academic studies related to Turkish language and literature.

Key words: Turkish, Turkish literature, teaching of Turkish, Turkey, Kazakhstan.

Түбі бір түркі жұртының ата-жұрты оғыздың қара шаңырағы, киелі қазақ жерінен еншісін алып, Анадолыға қоныс тепкен, түрік өркениетінің тамыры сол байырғы байтақ даласымен ажырамастай күйде жүрегі бүлкілдеп соғып жатқанына кәміл сенеміз. Қазақ елі өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген кезде басқалардан бұрын рухы жаншылмаған қазақ халқының қуанышына қазақпен теңдей шаттанды десек болады. «Түрүк» деген сөздің өзінің түбірін бір ғалымдар «туындайтын», «көбейетін» деген мағынамен сабақтастырса, енді біреулері оны «құдіретті», «күшті», «кемел» деп жетілдіреді. Қалай айтсақ та, бұл екі түрлі тұжырымның түрік бауырлардың атына әбден лайық құндылық [1].

Дүние жүзі бойынша түрік тілі 90 миллион адам сөйлейтін тіл [7.73]. Түрік тілде сөйлейтін халық Түркияда шоғырланған және басқа да Кипр, Болгария, Сирия, Ирак, Греция және Шығыс Еуропаның аймақтарында тұрады. Германиядағы, Батыс Еуропадағы бірнеше миллион иммигрант халық түрік тілінде сөйлейді. Қазақстанда түрік тілін оқыту, соңғы кездері Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастың жақсаруынан көбейіп келеді. Екі халықтың түрік тектес болуы, мәдениеті, тілі, тарихы бойынша көптеген ортақ құндылықтары бар. Түрік тілін үйрену, халықтың қызығушылығын тудырып отыр [2]. Бұл мақалада Қазақстандағы мекемелер мен ұйымдар, түркі тілі мен әдебиетін қалай оқытатындығы туралы ақпарат береді.

Түрік тілінің тарихи және қазіргі диалектілерін көптеген зерттеушілер зерттеп, әртүрлі тәсілдермен жіктеп келеді. Түрік диалектілері алыс және жақын болып екіге бөлінеді (диалект, говор не сөйлеу тілі). Алыс диалекті түрік, чуваш, саха / якут және халадж диалектісінен тұрады. Чуваш және якут тілдері алыс диалекті деген нақты пікір болса, халадждың алыс диалект ретіндегі мәртебесі дау тудырды. Кейбір зерттеулерде халаджды алыс диалект ретінде қабылдап, кейбіреуі оны жақын диалект ретінде қарастырса, оғыз тобының ішіне қарастырады. Түрік тілінің жақын диалектілері түрік тармағына кіреді. Бұл диалектілер солтүстік-батыс (қыпшақ) тобы, оңтүстік-шығыс (қарлұқ) тобы, оңтүстік батыс (оғыз) тобы және солтүстік-шығыс (сібір) тобы болып жіктелді [3.386].

Еуропада түркітану ғылымының қалыптасу себебінің негізгі факторларының бірі болған Осман империясының мұрагері – Түркия мемлекетінде де түріктердің, жалпы түркі халықтарының тілі, тарихы мен әдет-ғұрпы, әдебиеті мен мәдениеті жайлы еңбектер түріктердің Еуропаға қоныс аударуының алғашқы кезеңдерінде-ақ жазыла бастады. Түрік тілінің тарихи дамуын көрсететін негізгі жазба ескерткіштердің бірі – Фахреддин Эфендидің «Касидету фи-кавалд-и Лисанитүрк» (XIII-XIV ғғ.) түрік тілінің алғашқы грамматикасы саналады. XVI ғасырда жазылған Бергамалы Кадридың «Мүсиретүл-улум» еңбегі османлы түріктері тілінің грамматикалық құрылымы сипатталған алғашқы еңбектер қатарында. XIX ғасырда Түркия ғалымдары негізінен орта ғасыр жазба ескерткіштер мен жылнамаларды оқып, жариялаумен айналысты [4.133].

Түрік тілінің зерттелуі 1923 жылы жаңа Түрік мемлекеті (1924 жылдан Түркия Жұмхурияты) құрылғаннан кейін жаңа қарқынмен дамыды. 1928 жылдан бастап Ататүрк басшылығымен жүргізілген «тіл төңкерісі» түрік тілін шет тілдер қысымынан құтқару; лексикалық қорға, терминологиялық жүйеге енген араб, парсы, батыс тілдері элементтерін мүмкіндігінше түріктік баламаларымен алмастыру; грамматика саласындағы арабтық, парсылық, француздық қалыптарды қайталаудан бастарту; түрік тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне негізделген жаңа әліпбиге көшу мәселелерін көтеріп, жаңа сипаттағы түрік тіл білімінің қалыптасуына ықпал етті. Жаңа сипатта жазылған алғашқы еңбектер қатарында – Тахсин Бануаоглудың «Анахатлары иле түрк грамери» (1940 ж.) атты грамматикасын атауға болады. Түркия түкітануы әлемдік түркологияның ірі ошақтарының бірі болып табылады [4.136].

Қазақстанда түрік тілін оқыту университеттерде белгілі бір кафедраларда, интернет арқылы онлайн, білім беретін тіл орталықтарында жүзеге асырылады. Лингвистикалық тіл орталығы A1, A2, B1, B2, C1 деңгейді оқытады. Бір деңгейді 2 ай оқытады. Сонда A1, A2, B1, B2, C1 деңгейін 10 ай оқытады.

A1 бұл курс түрік тілін бастапқы деңгейде оқуға арналған, "Шет тілін меңгерудің жалпы еуропалық құзыретіне" сәйкес білімгердің A1 деңгейін практикалық дағдысын қалыптастырады. Курс білімгердің мәдениетаралық және коммуникативтік қарым-қатынасқа дайындығы мен қабілетін дамытуға бағытталған. Пәнді оқу нәтижесінде білімгер нақты мәселені шешуге бағыттаған таныс күнделікті сөздер мен қарапайым сөз тіркесін түсінеді және қолданады.

A2 бұл курс түрік тілін жалғастырушы деңгей үйренуге арналған, "Шет тілін меңгеру жалпыеуропалық құзыретке" сәйкес A2 деңгейінде білімгер практика дағдыларын

дамытады. Курс білімгердің тілдік деңгейіне байланысты жазбаша (оқылым, жазылым) және тікелей ауызша (айтылым, тыңдалым) коммуникативтік дағдысын дамытуға бағыттаған. Пәнді оқу нәтижесінде білімгер қарапайым күнделікті әлеуметтік тақырыпта сөйлесе алады, қарапайым жағдайды сипаттай алады.

B2 деңгейі түрік тілінің негізгі стандартын үйренуге арналған. Курс техникалық тақырыпты қоса алғанда, түрік тіліндегі нақты және дерексіз тақырып бойынша күрделі мәтінді ұсынады. Пәнді оқу нәтижесінде білімгер әртүрлі академиялық, ғылыми тақырып бойынша түсінікті мәтін құра алады, көзқарасты түсіндіре алады, тақырып бойынша әртүрлі көзқарасты қолдап, оларға қарсы дәлел келтіре алады.

C1 деңгейде түрік тілінің негізгі стандартын оқуға арнаған. Курста күрделі публицистикалық және көркем мәтін, стилистикалық ерекшелігі қарастырылады. Білімгерлер ауызша және жазбаша кәсіби, ғылыми, академиялық қарым-қатынас орнату дағдысын қалыптастырады. Курсты оқу нәтижесінде білімгер күрделі тақырыпты нақты айтады, өз ойларын жазбаша түрде нақты білдіреді, тілдік стильді қолданып, өз көзқарасын нақты айтады [5].

Филология факультеті. Түрік филологиясы кафедрасы

Түркістан қаласы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Филология факультеті. Түрік тілі филологиясы кафедрасы. Қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану саласында ғылыми зерттеу жүргізе алатын, филология ғылымына арнаған ғылыми ақпаратты жинауға, өңдеуге, талдауға, қорытындылауға жүйелі және креативті әдісті таңдауға, қолдануға, сыни тұрғыдан ойлай алатын маман даярлайды.

Білім беру бағдарламасы білім беру үдерісін жүзеге асыру мақсатын, нәтижесін, мазмұнын, шарты мен технологиясын, осы салада түлектің дайындық сапасын бағалауды реттейді және тыңдаушыларға арналған оқыту сапасын қамтамасыз ететін материалды және тиісті білім беру технологиясын енгізуді қамтиды.

Шетел филологиясы. Түрік тілі білім беру бағдарламасы бойынша элективті пәндер: көне түрік тілі, түркі дүниесіндегі әдеби ағымдар, жаңа дәуір түрік әдебиеті, ежелгі дәуір түрік әдебиеті, түрік халық әдебиеті, Осман тіліндегі мәтіндер, жаңа дәуір түрік әдебиеті, ежелгі дәуір түрік әдебиеті, түрік халық әдебиеті, жаңа дәуір түрік әдебиеті, түрік тілінің синтаксисі, көне түркі тілі, түрік тілін үйретуде ақпараттық технологияларды қолдану тәсілдері, ақпараттық технологиялар арқылы түрік әдебиетін оқыту, жалпы түрік тіл білімі, түрік тілінің лексикологиясы, түрік тілінің тарихы [6].

Жоғары білімнен кейінгі білім беру бағдарламасы бойынша магистратура бөлімінде. Көне түрік тілінің фонетикалық ерекшелігі. Пәнді оқыту барысында көне түрік тілінде жазылған Күлтегін, Тоныкөк, Мойын-Чор руникалық жазба ескерткіштерінің фонетикалық графикалық және грамматикалық құрылымын зерттеген ғалымның еңбегіндегі теориялық тұжырымды негізге алып, көне түрік тіліндегі таңбаның қолданылуы, дауысты және дауыссыз дыбыстың ерекшелігі, дыбыс үндестігі, фонетикалық жүйенің құрылымдық қалыптасуы мен даму ерекшелігін үйретуге бағыттайды. Оқыту нәтижесі магистрант көне түрік тілінде жазба ескерткіштің графикалық, фонетикалық, морфо-фонологиялық қолданыс ерекшелігін меңгеріп өз практикасында қолданады.

Көне түрік тілінің синтаксисі. Пәнді оқыту барысында көне түрік тілі, сөз тіркесі синтаксисі және сөйлем синтаксис ерекшеліктерін ортағасырлық және қазіргі түркі тілімен салыстыра отырып үйретуге бағыттаған. Пәнді оқыту нәтижесінде магистрант көне түрік тілін сөйлем және сөз тіркесін құрылымы мен түрлеріне, сөйлем мүшесіне, сөздің байланысу тәсіліне байланысты синтаксистік ерекшелігін әртүрлі аспектіде меңгереді және әр қырынан талдау дағдысын дамытады.

Классикалық түрік әдебиеті поэзиялық шығарманың зерттелуі. Пәнді оқыту барысында XIII-XVI ғасыр аралығында Анадолыда қалыптасқан классикалық түрік әдебиетін әдеби ағымның пайда болуын және қалыптасуын, сол дәуірдің ақын-жазушының шығармаларын тақырыптық, жанрлық, стильдік, көркемдік жақтан

ерекшелігін меңгертуге бағытталған. Пәнді оқу нәтижесінде магистрант классикалық түрік әдебиетіндегі поэзиялық шығарманы тақырыптық және өлшемдік жақтан талдап, арнайы әдісін меңгеріп, ғылыми-зерттеу жұмысында қолданады.

Көне түрік тіліндегі есім сөздің сөзжасамы. Пәнді оқыту барысында көне түркі жазба ескерткіші тіліндегі есім сөздің жасалуында орын алатын фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілді қарастырып, тарихи-салыстырмалы талдау әдісін және қазіргі түркі тілінің сөзжасам саласында қалыптасқан теорияларын негізге алып зерттеуге бағыттаған. Пәнді оқыту нәтижесінде магистрант көнетүркі жазба ескерткішіндегі сөз тудырушы жұрнақтың мағыналық құрылымына, семантикасы мен құрамына, даму эволюциясына қатысты теориялық мәліметті меңгереді.

Көне түрік тіліндегі етістіктердің сөзжасамы. Пәнді оқыту барысында көне түркі жазба ескерткіші тілінде өте күрделі категорияны құраған етістіктің сөзжасам жүйесін, тұлғалық ерекшелігін, жасалу жолын, түрлендіруші және сөз тудырушы аффиксін, грамматикалық және мағыналық ерекшелігіне байланысты теориялық білімді меңгертуге бағыттаған. Пәнді оқу нәтижесінде магистрант етістіктің күрделі мазмұндық-тұлғалық құрылымын, лексика-семантикалық ерекшелігін, грамматикалық формасын, етістіктің жасалуындағы морфологиялық және синтаксистік тәсілін меңгереді.

Түркі халық эпосының зерттелуі. Пәнді оқыту барысында түркі халықы эпосының шығу тарихы және эпостық жырға байланысты ғылыми зерттеу еңбегіндегі теориялық тұжырым мен қағиданы қарастырады. Түркі дастанының тақырыптық, типологиялық, көркемдік, идеологиялық негізіне байланысты топтасулар мен ғылымда айтылған теориялық көзқарасқа байланысты шолу жасалды. Пәнді оқу нәтижесінде магистрант түркі халықының эпостық жырындағы ұқсастық пен айырмашылықты салыстырмалы, типологиялық, сипаттау, композициялық талдау әдісіне сүйене отырып саралау дағдысын меңгереді.

Классикалық түрік әдебиетіндегі прозалық шығарманың зерттелуі. Пәнді оқыту барысында классикалық түрік әдебиетін (XII-XIX ғасыр) белгілі жазушының үздік шығармасын жанрлық, көркемдік, идеялық, стильдік, тілдік ерекшелігі тұрғысынан қарастырып оқытуға бағыттаған. Пәнді оқу барысында магистрант классикалық түрік әдебиетін прозалық шығармадағы мазмұнын, құрылымын, стильдік ізденісі мен қолтаңбалы ерекшелігіне терең, жан-жақты талдау жасауды меңгереді.

Республика кезеңі әдебиеті. Пәнді оқыту барысында Түркия Республикасының (1923-1940 жж.) құрылған алғашқы кезеңінде қалыптасқан әдеби үдерістің ерекшелігі мен өзіндік табиғатын, поэзиялық және прозалық шығарманың стилистика, жанр құрылымын қарастыруға бағытталған. Пәнді оқыту барысында магистрант Республика кезеңіндегі әдебиеттану ғылымында қалыптасқан жаңа бағыт пен ағымның пайда болуы, көркем шығарманың образ, тип, пішін, сюжет, мазмұн, тақырып жағынан талдап, салыстырмалы түрде зерттеуге дағдыланады.

Түрік тілінің этимологиясы бойынша еңбектер. Пәнді оқыту барысында түрік тілінің лексикасы бойынша жазылған И. Эйубоглу, Х. Эрен, Т. Гуленсой, Э. Севортян, А. Тиеце, Д. Насилов секілді түркітанушы ғалымдардың этимологиялық зерттеулерін, этимологиялық сөздіктерде және этимологиялық зерттеулерде қолданылатын әдістерін қарастырады. Пәнді оқу барысында магистрант түрік тілі лексикасының сөздік қоры, лексикалық құрамы, тілдік қабаты және семантикалық құрылымына байланысты этимологиялық еңбек пен зерттеуден алынған нәтижені талдап, саралауды меңгереді.

Түрік драматургиясы. Пәнді оқыту барысында театр ұғымы, түрік театры және оның жекелеген элементіне байланысты мәлімет беріледі. Топтық театрлар мен ауылдық театр, карагөз, меддах секілді халық драмалық қойылымның ерекшелігіне тоқталады. Пән магистранттың драмалық қойылымын, техникасын, театр мен драмалық шығараманың арасындағы байланысты, театр тарихи даму үдерісін меңгеруіне бағытталған [6].

Түрік тілі кафедрасы бар университеттер

Түркістан қаласы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Филология факультеті. Түрік филологиясы кафедрасы.

Астана қаласы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Халықаралық қатынастар факультеті. Түркітану кафедрасы.

Алматы қаласы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Түркітану және шығыс елдерінің тарихы кафедрасы.

Алматы қаласы, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Филология факультеті. Шығыс филологиясы және аударма кафедрасы.

Тараз қаласы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті. Филология және гуманитарлық ғылымдар факультеті. «Narika Istanbul» («Ғажайып Стамбул») атты түрік тілі аудиториясы ашылды.

Астана қаласы, Назарбаев университеті. Қазақ тілі және түркітану кафедрасы.

Аудиторияның мақсаты – түркі елдері мен қауымдастықтары арасын экономикалық, сауда-техникалық, әлеуметтік, мәдени және білім саласындағы ынтымақтастықты дамытып, Түркия Республикасының мәдениеті мен тарихын, тілі мен әдебиетін білімгерлерге үйрету.

Түркітану білім беру бағдарламасы бойынша гуманитарлық білім маманның лауазымының тізімі.

- БАҚ-та байқаушы мен сарапшы ретінде;
- эксперт ретінде;
- ғылыми-зерттеу институты мен орталығында ғылыми қызметкер ретінде;
- музейде гид ретінде;
- БАҚ редакторы ретінде;
- аудармашы (ауызша және жазбаша);
- әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулер мен әзірлеме[5].

Тіл білімі институттарында маман ретінде. Түркітану білім беру бағдарламасы бойынша түлек ғылыми-зерттеу институтында, оқу орынында (университеттер, колледждер, гимназиялар) жұмыс істейді, мәдениет мекемелері (туристік және шетелдік фирмалар), мәдениетаралық коммуникация салалары (сыртқы байланыс бөлімі, аударма қызметі, баспасөз)

- мемлекеттік және мемлекеттік емес жоғары оқу орыны;
- білім беру саласындағы мемлекеттік орган;
- ғылыми-зерттеу институты;
- стандарттау және сертификаттау орталығы;
- білім беру жүйесі қызметкердің біліктілігін арттыру және қайта даярлау институты;
- білім беру саласындағы уәкілетті және жергілікті атқарушы орган.
- ғылыми және педагогикалық ұйым, түркология саласының орындаушысы;
- ғылыми зерттеу мен бағдарламаны жоспарлау және ұйымдастыру;
- материалды, құжатты басылымға дайындау, бұқаралық ақпарат құралында жариялау;
- халықаралық ұйымда референт ретінде жұмыс істей алады [6].

Түркітану ғылымы кең мағынада бүкіл түркі тілді ғылым саласы болғанмен түркітану ғылымының зерттеу нысаны ретінде түркі тілінің тарихи даму жолы, түркі тілінің арғы тарихы, түркі жазба ескерткішінің тілі алынуда. Қазақстанда түркологиялық мектепті қалыптастыруға Ә. Қайдар, М. Томанов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, Т. Қордабаев, Ә. Ибатов, А. Аманжолов, А. Есенқұлов, Р. Сыздық, Б. Әбілқасымұлы, Т. Жанұзақов, Е. Ағыманов ғалымдардың еңбегі ерекше. Қазақ тіл білімінде Ә. Ахметов, Б. Сағындық, К. Хұсайын Ә. Керімов, С. Бизақов, Ж. Манкеева, Е. Қажыбеков, Ж. Түймебаев, Қ. Сартқожаұлы, В. Махпиров, Р. Шойбеков, Ғ. Әнес, Г. Смағұлова, С. Сәтенова, М. Ескеева, Г. Сағидолда, А. Салқынбай, Ж. Тектіғұл, Ш. Жалмаханов, М.

Сабыр, А. Жартыбаев, Р. Авакова, С. Боранбаев, Р. Досжанова, С. Құдасов, С. Дүйсен, Б. Тілеубердин, Е. Саурықов, О. Бегжан, Б. Әбдуәли, Е. Есбосынов, Қ. Молғаждаров, Б. Сүйеркұл т.б. түркі тілдерінің тарихы бойынша зерттеумен айналысуда (4. 117).

Нәтиже

Түркітану мамандығын аяқтаған түлек. Білім, ғылым, мәдениет, мемлекеттік қызмет, жеке және қоғамдық ұйымдарда. Материал қасиетін жобалау жұмысын басқару. Меншік нысанына және ведомстволық бағынышты болғанына қарамастан, барлық түрдегі және нысандағы орта білім беру ұйымдары. Гимназия, лицей, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымда, жоғары оқу орынында. Ғылыми-зерттеу институтында. Білім беру жүйесі қызметкерінің біліктілігін арттыру және қайта даярлау институтында. Баспа, радио және теледидар, газет және журнал редакциясында. Профильді ғылыми мекеме, кітапханада. Мамандықтың профилімен сәйкес келетін басқа нысанада. Білім беру саласындағы уәкілетті және жергілікті атқарушы органда жұмыс істей алады.

Түркітану магистратура бөлімін аяқтаған түлек. Қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану саласында ғылыми зерттеулер жүргізе алатын, филология ғылымының жаңа перспективалық бағыттарына арналған ғылыми ақпаратты жинауға, өңдеуге, талдауға, қорытындылауға, дербес жүйелі және креативті әдістерді таңдауға, қолдануға қабілетті.

Білім беру бағдарламасы білім беру үдерісін жүзеге асырудың мақсатын, нәтижесін, мазмұнын, шарты мен технологиясын, осы саладағы түлектің дайындық сапасын бағалайды, реттейді және тыңдаушыға арналған оқыту сапасын қамтамасыз ететін материалды және тиісті білім беру технологиясын енгізуді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы, Астана қ, Егемен Қазақстан газеті
<https://egemen.kz/author/7-egemen-redaktor>
2. Уикимедиа Ашық энциклопедиясы <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
3. Ercilasun, A. Bican (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ, Ankara.
4. Ж. Түймебаев, М. Ескеева. Екінші басылым. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері - Алматы, 2015. - 512 бет.
5. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркітану білім беру бағдарламасы. Түркістан қаласы 2023ж.
6. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Филология факультеті. Шетел филологиясы: түрік тілі. Білім беру бағдарламасы. Түркістан қаласы 2022-2026ж.
7. Buran, Ahmet-Alkaya, Ercan (2024). Çağdaş Türk Lehçeleri. Akçağ, Ankara.

КСРО-ДАҒЫ БИЛІК ПЕН ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ТОҚЫРАУЫ МЕН ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЯСИ ЦЕНЗУРА (1969-1991 ЖЖ.)

«Тарих және география» кафедрасының магистранты

Жақауова М.Е

Tashenev University, Шымкент қ.

Мекенбай Р.Т

«Тарих және география» кафедрасының оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

rabiga.1208@list.ru

Андатпа. Ақпараттық және экономикалық процестерді жаһандандыру, байланыс құралдарын дамыту, биотехнологияларды пайдалану ХХІ ғасырдың императивін қалыптастыруға әкелді, Ол, бір жағынан, коммуникативтік процестің кез келген

қатысушысына қолжетімді виртуалды шындық мәдениетін жасайтын кеңістіктік ақпараттық технологиялармен айқындалады; екінші жағынан - әлемдік сананы ұлттық мүдделерден, жеке және қоғамдық бірегейліктен тыс айла-шарғы жасай отырып, белгілі медиа-технологиялардың көмегімен саяси және экономикалық процестерді басқарудың халықаралық элитаның жаңа мүмкіндіктері. Осылайша, қазіргі әлем өркениеттің жаңа түрі болып табылады.

Кілт сөздер: билік, идеология, тоталитарлық жүйе, цензура, сөз бостандығы, ақпараттық жүйе, азаматтық қоғам, қоғам.

Жаңа әлемдік тәртіптің қақтығысы адамның желілік метасистемалардың күшті әсеріне қарсы тұруынан тұрады, осыған байланысты жеке адамды ақпараттық зорлық-зомбылықтан қорғау мәселелері неғұрлым өзекті болып отыр. Жаңа жағдайларда цензура проблемасы - тыйым салулар мен шектеулер жүйесін ғана емес, сондай-ақ қуатты насихаттық тетікті білдіретін белгілі бір нысандарда іске асыратын кез келген мемлекеттің ажырамас функциясы сапалық тұрғыдан өзгеше болып отыр. Бұл жағдайда құқық үстемдігі азаматтық қоғамда қамтамасыз етіледі, оның даму деңгейі осыған байланысты сөз бен ақпарат еркіндігі кепілдіктерінің қоғамдық және құқықтық қамтамасыз етілуінен куә болады. Алайда мұның өзі шығармашылық, кәсіпкерлік пен рухани дамудың толық еркіндігіне кепілдік бермейді. Өмір сүрудің өзге де нысандарын (экономикалық, конъюнктуралық, кландық және т.б.) және ықпал ету әдістерін көздейтін саяси цензура олардың даму түрі мен деңгейіне қарамастан барлық мемлекеттерде әртүрлі дәрежеде бар.

Осымен жеке және қоғамдық мүдделерді келісу проблемаларын заңдастырылған, норманы бекітетін ақпараттық ықпал ету режимінде өзектендіруді түсіндіруге болады. Бұл зерттеудің өзектілігі кеңестік саяси цензураның құрылымын, мазмұны мен тетіктерін талдаудан тұрады, - бұл кеңес кезеңінің тарихы, оның идеологиялық және мемлекеттік аппараты, қоғамның қоғамдық-саяси, мәдени және рухани салаларына ықпал ету жолымен насихаттық мақсаттарды іске асыру туралы білімнің жаңа сапалы деңгейіне шығуға мүмкіндік береді. Оның үстіне, саяси цензураның жұмыс істеу тетігі туралы жүйелендірілген білімсіз бүгінгі күні кеңес қоғамының тарихи дамуының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін барабар түсіндіруге болмайды. Сондықтан да саяси цензура тарихын зерделеу отандық тарих ғылымы үшін идеологиялық қағидаттар мен нормаларды жиынтықта іске асыратын жүйе ретінде маңызды.

Тоталитарлық жүйенің насихаттық тапсырысының бір бөлігі бола отырып, цензура қоғамды, сондай-ақ жекелеген азаматтарды басқаруға бағытталған бақылау-тыйым салу, полиция және манипуляциялық функцияларды жүзеге асырады. Полиция мемлекетінде цензура функциялары көбінесе репрессивті органдардың функцияларымен үйлеседі және ұштасады, олар жеке хат жазысуды (перлюстрация) бақылаудан, телефон арқылы сөйлесулерді тыңдаудан және адам құқықтары мен бостандықтарының басқа да жаппай бұзылуынан көрінетін саяси өшпенділік пен қадағалауды бірлесіп жүзеге асырады [1, 102 б].

Жаңа саяси жағдай ойшыл адамдардың басым көпшілігін заңсыз ақпараттық арналарды (батыстық радиостанциялар, «самиздат») пайдалана отырып, келісуге мәжбүр етті. Бұл құрамы жағынан аз, бірақ интеллектуалдық жағынан тиімді оппозиционерлер, диссиденттер тобына қатысты емес. Билікпен күрес мақсаттары мен міндеттеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, ұлттық және діни қозғалыстар, адам құқықтары үшін күресушілер, «бас тартушылар» және басқа да оппозиция өкілдері, бұл күрестің нысандары мен әдістері ортақ болды: хат-өтініштерге қол қою, парақшалар мен прокламациялар шығару, «самиздат». Мемлекеттік коммуникация арналары арқылы өте алмаған кез келген ақпарат КГБ жіті қадағалаған бейресми аймақта тарағаны түсінікті.

Оның бақылауы бойынша (КГБ-ның 1969 жылғы 7 ақпандағы хаты) сол кезде зиялы қауым мен жастар арасында саяси мәселелер бойынша шығарма түріндегі «идеологиялық зиянды материалдар» жүре бастады. экономикалық және философиялық мәселелер, әдеби

шығармалар, партиялық және үкіметтік инстанцияларға ұжымдық хаттар, сот және прокуратура органдарына, «лицензиядан тыс әдебиет» деп аталатын «жеке тұлғаға табыну құрбандарының» естеліктеріне, немесе қолжазбаларды қолдан қолға беру арқылы таратылған «самиздат», фотоәдіспен көбейтілген жазу машинкаларында немесе ротаторлық аппараттарда басылған құжаттар. «Самиздатты» насихаттау үшін кейде әртүрлі жартылай ресми пікірталастар, ән байқаулары, әуесқой клубтар, әдеби бірлестіктер ұйымдастыратын концерттер пайдаланылды. Сондықтан да бейресми мәдениет органдар тарапынан ерекше қамқорлыққа алынды. «Самиздаттың» басты ұйымдастырушылары - П. Григоренко, П. Литвинов, Л. Богораз-Брухман, П. Якир және басқалары анықталды.

Лубянка мен Ескі алаң тарапынан «самиздаттың» мынадай басылымдары ерекше назар аударылды: А.Д. Сахаровтың «Прогресс, бейбіт қатар өмір сүру және зияткерлік бостандық туралы ой толғау», Р. Медведевтің «Тарих соты алдында» кітабы, жазушы И. Дзюбаның ҚКП ОК-на жазған хаты, «Интернационализм немесе русификация» атауымен белгілі, қарағандылық зейнеткердің жазбалары, бұрынғы белсенді меньшевик Якубовичтің «Белгісіз адамға хат», сондай-ақ Л. Бородин қол қойған «Капиталдың батуы» зерттеуі, онда КСРО-ның бүкіл қоғамдық-экономикалық құрылымы сынға алынып, «бюрократиялық аппарат диктатурасына» қарсы күрес бағдарламасы ұсынылды [2, 66 б].

КГБ төрағасы Ю.В. Андропов ҚК-ге «кеңеске қарсы және қоғамға қарсы элементтер көбінесе» әдепсіз «шығармаларды буржуазиялық газеттердің, журналдардың, радиостанциялардың редакцияларына, эмигранттық орталықтардың атына жібереді» деп баяндады бұл құжаттардың мазмұнымен көптеген кеңес азаматтарын таныстырады және осылайша олардың КСРО ішінде таралуын жеңілдетеді. 1968 жылғы тамызда АҚШ Ақпарат агенттігі шығаратын «Коммунизм проблемалары» журналы 53 құжаттан тұратын «самиздат» жинағын шығарды. «Самиздатты» социалистік қоғамды әлсіретудің бір құралы ретінде қарастыра отырып, империалистік реакция біздің ел ішіндегі саяси зиянды материалдарды таратушылар мен авторларға барынша қолдау көрсетуге ұмтылады. Мысалы, Струве мен Филипповтың әйгілі антикоммунизм жөніндегі мамандары бастаған «Халықаралық әдеби достастық» құрылды. Осы «достастықтың» басты міндеттерінің бірі КСРО-да шығарылмайтын кеңес жазушыларының шығармаларын жариялау болып табылады. Шетелде жариялаудан және радио арқылы беруден басқа, "самиздат" материалдары КСРО-ға әртүрлі арналар арқылы жіберіледі". Жоғарыда келтірілгендерден «самиздаттың» негізгі бағыттары қалыптасқаны көрінеді: көркем әдебиет, публицистика, мемуарлар мен құжаттар.

Шынымен де, құқық қорғаушылар қолжазбаларды шетелге берудің жекелеген жағдайларын «самиздат» - «тамиздат» - «самиздат» тегігіне айналдыра алды. Батыспен алғашқы тұрақты «байланысшы» А. Амальрик болды. 1966-1969 жылдары ол іс жүзінде жалғыз «маман» болып қалды, ол арқылы құқық қорғау қозғалысының құжаттары кетіп, қайтарылды. 1972 жылға дейін А.Марченконың «Менің айғақтарым» кітабы, В.Гроссманнның «Все течет»... романы, Л.Чуковскаяның «Мәскеу-Петушки» романы осы арнадан өткен.

Ақпаратты тарату арналары біртіндеп жолға қойылды, мәтіндерді көбейту процесі (суретке түсіру, ақылы машинистер, мекемелердегі көбейту техникасы және т.б.) жетілдірілді, бұл өз кезегінде «самиздатқа» сұраныстың артуын туғызды.

Диссиденттердің ең үлкен жетістігі, А.Д. Сахаровтың пікірінше, құқық қорғау қозғалысының ақпараттық бюллетенін - «Ағымдағы оқиғалардың хроникасын» құру болды. Оның бірінші саны 1968 жылы 30 сәуірде қозғалыс қатысушыларына қарсы қуғын-сүргін кезінде шықты. 1983 жылдың аяғында Батыста 64 шығарылым жарияланды. Бұл қозғалыстың толыққанды фактографиясы, КСРО-дағы адам құқықтарының бұзылуы, қуғын-сүргін хроникасы. Даналарында редакцияның мекен-жайы мен редколлегияның құрамы туралы мәліметтер болмаған, бұл «кейбір кеңестік органдарда ұзақ жылдар ішінде қалыптасқан ақпараттың заңдылығы мен еркіндігі туралы өзіндік түсініктермен» түсіндірілді.

Саны жағынан шамалы, бірақ құрамы жағынан өте беделді кеңес қоғамына қарсы тұрудың ауқымы мен халықаралық резонансы оны мемлекеттік қауіпсіздік органдарымен тікелей және ашық қарсыласуға алып келді. Өз кезегінде, "саяси зиянды әдебиеттің таралуы кеңес азаматтарының, әсіресе зиялы қауым өкілдерінің және жастардың тәрбиесіне елеулі зиян келтіретінін" ескере отырып, КГБ "самиздат" авторлары мен таратушыларының қызметін тоқтатуға және "лицензиядан тыс" туындылардың кеңес адамдарына теріс әсерін оқшаулауға бағытталған шаралар қабылдады ". Мәселен, 1968 жылы "самиздаттың" қызметіне қатысы бар адамдардың едәуір бөлігі жұртшылықтың көмегімен алдын алды, кеңестік мемлекеттік және қоғамдық құрылысқа кір келтіретін бірнеше қасақана авторлар мен құжат таратушылар қылмыстық жауапкершілікке тартылды" [3, 36 б].

Қамау орындарында және психиатриялық мекемелерде болған тінтулер, тұтқындаулар В.Буковский, Н.Горбаневская, П.Якир және И.Якир, Л.Плюща, В.Севрук, Ю.Мельник, П.Сарчик, Ю.Ш Иханович, В. Красин және басқалар.

Тіпті партия мен КГБ, шығармашылық одақтар да Чехословакияға басып кіруден және «алпысыншы жылдардың» көңілінен шыққаннан кейін туындаған наразылық толқынын тежей алмады. Жазушылардың одақтардың ішкі отырыстарында сөйлеген сөздері сыни сипатта болды және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына, цензуралық органдардың қызметіне, КСРО-дағы сөз бостандығының жағдайына қатысты болды. 1968 жылғы 9 желтоқсанда Ригада Латвия жазушыларының жалпы жиналысы өтті, оған басқа шығармашылық одақтардың, партиялық және комсомол органдарының өкілдері, журналистер, барлығы 500-ге жуық адам қатысты.

КПСС ОК-нің 1971 жылғы 29 маусымдағы Главлиттің анықтамасында кеңестердің пікірінше, А.Солженицын және А.Сахаров бастаған «қарсылық қозғалысы» немесе «демократиялық қозғалыс» деп аталатын зиялы қауым, шығармашылық және техникалық күш КСРО-дағы «басты оппозициялық күш» болып табылатыны айтылған. Өзгеше пікір білдірушілердің арасында сондай-ақ Н. Горбаневская, В. Шаламов, В. Буковский және басқа да бірқатар кеңеске қарсы адамдар аталды; Батыста жоғары бағаланатын ақындар А. Вознесенский, Е. Евтушенко, Л. Мартынов, Б. Ахмадулина, мүсінші В. Сидур, суретші И. Глазунов. Главлиттің мұндай арандатушылық ұстанымының өзіне белгіленген әскери және мемлекеттік құпияларды қорғау міндетімен ешқандай қатысы жоқ және 1970 жылдардың бірінші жартысында байқалған саяси цензура тактикасының кезекті ауысуының көрсеткіші болды.

Осылайша, алдын ала және одан кейінгі цензурамен қатар саяси цензураның тағы бір түрі туралы, атап айтқанда алдын алу цензурасы туралы айтуға болады, оның көмегімен билік тек ақпаратты жариялауды және оған қол жеткізуді реттеп қана қоймай, сонымен қатар тиісінше жедел ден қоюға - ықпалдың түрлі әдістерінің көмегімен ресми ақпарат арналарынан тыс жағымсыз әрекеттердің алдын алуға мүмкіндік алды. Осы алдын алуды жүзеге асыруда басты рөл КГБ мен оның 5-басқармасына тиесілі болды. Р.Г.Пихоя КГБ-ның 1975 жылғы 31 қазандағы «КГБ органдарының алдын алу-профилактикалық қызметінің кейбір қорытындылары туралы» хатына сілтеме жасай отырып, кеңес азаматтарын қудалаудың басты себептері нақ осы идеологиялық екенін айғақтайды. Ұсталған ондаған шпиондардың аясында 1959 жылдан 1974 жылға дейінгі кезеңде 60 мың азамат «алдын алды», олардың үш-төрт жүзі кеңеске қарсы іс-әрекетпен айыпталды [4, 55 б].

Бұрын атап өтілгендей, жүйенің сипатты ерекшелігі оның жасырын ережесі болды, ең реакциялық шешімдердің ізін қалдырмау және мүмкіндігінше оларды жою. Дегенмен, мұрағаттар "телефон құқығы" деп аталатын кейбір құжаттық куәліктерді: "жедел нұсқаулар немесе Главлиттің бұйрықтарына негіздердің мәліметтерін", ал оларда бұйрықтардың күндері мен нөмірлерін көрсете отырып, мынадай тұжырымдарды сақтады: "А.Н. Яковлевтің т.б нұсқауы. КПСС ОК насихат бөлімінің меңгерушісі.

Дегенмен, мұрағаттар "телефон құқығы" деп аталатын кейбір құжаттық куәліктерді: "жедел нұсқаулар немесе Главлиттің бұйрықтарына негіздердің мәліметтерін", ал оларда бұйрықтардың күндері мен нөмірлерін көрсете отырып, мынадай тұжырымдарды сақтады: "А.Н. Яковлевтің т.б нұсқауы. КПСС ОК насихат бөлімінің меңгерушісі. 1971 жылғы 8 шілдеде В.Н.Севрук берген КПСС ОК нұсқауы 2.10. 79 ж. «,» КГБ-мен келісілді «,» КПСС ОК хатшыларының келісімі 22. 8. 84 ж. т.т. Н. П. Зоринге телефон арқылы берілді ". және т.б. Осындай сипаттағы Главлиттің 1984 жылғы 22 тамыздағы КПСС ОК хатшыларының телефон арқылы нұсқауы бойынша шығарылған соңғы бұйрықтарының бірі В.П. Аксеновтың, Г.Н. Владимовтың, В.Н. Войның барлық туындыларына қатысты кітапшалар желісі мен жалпы пайдаланудағы кітапханалардан алу туралы 1984 жылғы 4 қыркүйектегі № 11с бұйрығы болды Нович, А.А. Зиновьев, Л. 3. Копелева (Л. Яковенко, А. Кадашова), Ю.П. Любимова, Э.В. Оганесян, Р.Д. Орлова (Конелева), В.Я. Тарсиса.

Цензуралық жүйенің орнықтылығы оның сенімділігін куәландырған жоқ, идеологиялық себептер бойынша БАҚ-ты цензурау идеясының шектеулілігі мен кедейлігін көрсетті, өйткені соңғылары қазіргі заманғы коммуникация құралдарының (спутниктік теледидар, телефакс, Интернет және т.б.) дамуына қарай үнемі жаңартылып отырды.

Өзгермелі жағдайда Главлиттің ұстанымы мен рөлі аз өзгерген. 1972 жылдың маусым айында еліміз тағы бір мерейтойын атап өтті. Рас, бұл мерейтой басқаларға қарағанда тек «үй жағдайында» атап өтілді. Біз Главлиттің 50 жылдығын айтып отырмыз.

А.П. Охотникова (комиссия төрағасы), Н.П. Зорина (төрағаның орынбасары), А.И. Андреева, Д.В. Павлова, Ф.Г. Бурибаева, Б.П. Романова, В.П. Бородин, И.А. Седова, В.И. Васильева, В.Я. Симанькова, Н.Н. Глазатова, Г.К. Семенова, М.М. Гаврилова, В.А. Солодина, Р.С. Давидов, И.И. Стовбун, В.И. Купцов; 3. Н. Тимашева, И.А. Миренская, С.Д. Фенина (Главлиттің 1972 жылғы 21 сәуірдегі № 65 бұйрығы).

1970-1980 жылдардың ортасындағы Главлиттің қызметін тежеу тетігінің элементтерінің бірі ретінде қарастыруға болады, ресми мәдениет пен ақпараттық ортаның лакталған-қолайлы стилін сырттай болса да сақтауға тырысу. Бұл қосымша күш-жігерді талап етті: егер 1957 жылы елдің цензура органдарының бақыланатын материалдардың мазмұны бойынша жасаған ескертулерінің саны 467 болса, 1984 жылы олардың саны 1700-ден асты [5, 63 б].

Қорыта айтқанда, кез-келген мұрағаттық жүйенің маңызды сипаттамасы мұрағаттық құжаттардың қолжетімділік дәрежесі, мемлекеттік мұрағат қорының ашық бөлігі мен оның жабық бөлігі арасындағы арақатынас болып табылады. Мұрағаттық мекемелердегі ашықтық дәрежесіне немесе оның жоқтығына байланысты мәселелер үнемі қоғамдық назарда болу және талқылау мәні болып табылатынын атап өткен жөн. Сондықтан құжаттарға қол жеткізуді шектеудің, оларды елеулі себептерсіз құпияландырудың кез келген фактілері баспасөз беттеріне түсіп, кең қоғамдық резонанс тудырады. Дегенмен, бұл салада шешілуі Росархивтің құзыретінен тыс проблемалар бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования//Советское государство и право. 1989. № 7. С. 80-89.
2. Цензура в царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24-27 мая 1993 г. Москва. М., 1995. С. 8-11.
3. Жирков Г.В. История советской цензуры: ее периодизация и виды // Журналистика и культура. Материалы науч.-практ. конф. Пб., 1993. С. 4-5;
4. Жирков Г.В. История советской цензуры: период комиссародержавия (1917-1919) // Вестник СПбГУ. Серия 2.1994. Вып. 1. № 2. С. 82-92.
5. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М.: Сабашниковы, 1905;

КЕҢЕС ОДАҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ САЯСИ ЦЕНЗУРАНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты

Жақауова М.Е

Tashenev University, Шымкент қ.

Мекенбай Р.Т

«Тарих және география» кафедрасының оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

rabiga.1208@list.ru

Аңдатпа. Мақала тақырыбы Ресей мен Қазақстандағы қазіргі заманғы саяси процестерге байланысты, қоғамдық пікірдің сапалы жаңа рөлін дамытумен, сондай-ақ саяси реттеудің маңызды факторы ретінде сөз бостандығын қамтамасыз етудің құқықтық және практикалық міндеттерін шешу үшін ерекше өзектілікке ие болады. Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы отандық тарихнамада алғаш рет бүкіл кеңес кезеңіндегі саяси цензура жүйесінің қалыптасуы мен жұмыс істеу тарихы біртұтас тұтас процесс ретінде баяндалуында. Кеңестік саяси цензураны партиялық-мемлекеттік идеологиялық басшылықтың және қоғамның қоғамдық және мәдени өмірінің барлық салаларын бақылаудың бәрін қамтитын жүйесі ретінде қарастыру отандық тарихнама үшін жаңалық болып табылады.

Кілт сөздер: цензура, идеология, саяси басқару, қоғам, мәдени өмір, саяси цензура, партия, тоталитарлық жүйе.

Жүйелердің даму заңдылықтарын талдау негізінде кеңестік үлгідегі саяси цензура тарихын кезеңдеу әзірленді; мағыналық мағынасы осы зерттеудің бағытымен және шекараларымен көрсетілген терминдер мен ұғымдар шеңбері енгізілген. Салыстырмалы, мұрағаттық-эвристикалық, тарихи-дереккөздік, филологиялық-лингвистикалық және басқа да зерттеу тәсілдері мен әдістерін пайдалана отырып, автор зерделеніп жатқан әлеуметтік феноменге өз түсінігін береді. Магистрлік диссертациялық деңгейде алғаш рет цензуралық қызмет мәдениеттің ақпараттық кеңістігін ресми және бейресми шектеу және мақсатты реттеу арқылы бұқаралық санаға ықпал етудің пәрменді тетігі ретінде қарастырылады [1, 145 б].

Өзінің құрылымы мен даму заңдылықтары бар тұтас институт ретінде цензура институтын зерделеумен қатар, автор саяси цензура тетіктерін бүкіл жүйенің сипаттамасы арқылы ғана емес, оның жекелеген компоненттері арқылы да ашады, бұл оның шағын деңгейде және тұтастай алғанда жұмыс істеуін қадағалауға мүмкіндік береді. Алғаш рет ғылыми айналымға көздердің аса ақпараттық корпусы енгізіледі, олардың басым бөлігін бұрын зерттеуге тартылмаған мұрағаттық құжаттар құрайды.

Ресейдің соңғы екі ғасырдағы тарихы осы тақырып аясында билік пен қоғам арасындағы сөз бостандығы үшін күрес тарихы ретінде қарастырылуы мүмкін", - деп жазды Морис Палеолог 1916 жылғы 16 қаңтардағы күнделіктерінде. Соңғы 20 жылда баспасөзге қатысты қатаң полиция шаралары аздап жеңілдеді, бірақ шешендік мінберге, баяндамалар мен талқылауларға қатысты қатыгез қатыгездік дәстүрі сақталды". XIX ғасыр замандастарының цензура мен цензорлар туралы көптеген айғақтары мен сөздерін қалдырды.

Кеңестік цензура әрдайым тоталитарлық биліктің реакциялық көрінісі ретінде бағаланды. 1930 жылдардың аяғында Г. Струве КСРО туралы «әдебиет қысылған, бюрократияланған» қоғам ретінде жазған. Екі дәуірді салыстыра отырып, ол «патша цензурасы тек теріс болды және саяси мәселелер жөніндегі авторды қозғамады» деп тұжырымдады. "Оң" кеңестік цензура КСРО-ны мақтамайтын кез келген авторды сыныптық жауға айналдырады және көркемдік процесс үшін ыдыраушы сипатқа ие ". Қатаң партиялық басшылық пен бақылау жағдайында қалыптасқан кеңес мәдениеті

коммунистік идеологияның бір бөлігі және партиялық-мемлекеттік және цензуралық органдардың көмегімен жүзеге асырылатын кеңестік мәдени саясаттың квинтэссенциясы болды [2, 101 б].

Ресей империясының самодержавиелік құрылымы да, КСРО-дағы тоталитарлық режим да азаматтық қоғамның демократиялық негіздерінің дамуына және қалыптасуына ықпал еткен жоқ, оның маңызды құрамдас бөлігі азаматтардың ақпаратты алу және тарату еркіндігіне құқығын кез келген шектеуге төзбеушілік болып табылады. Цензура көріністерін тек отандық тарихтан ғана емес, батыс өркениеттерінен де байқауға болады. Бірақ қорғау критерийлерін әзірлеу үшін заңнамалық негіздері бар Ұлыбритания, Франция және басқа да Еуропа елдері цензурасының пуританизмі мен консерватизмі тоталитарлық типтегі мемлекеттердің - фашистік Германияның, сталиндік КСРО-ның және соларға ұқсастардың идеологиялық догмаларымен салыстыруға келмейді.

Кеңестік Ресейде саяси цензура жүйесін қалыптастыру большевиктер билікті басып алғаннан кейін бірден басталды. Бұл процесте большевиктік партия мен оның басшылығы басты рөл атқарды. Көпжылдық жасырын баспасөз мектебінен өтіп, соншалықты қатал және әділ сөздер айтылған және жазылған патша цензурасының барлық ауыртпалықтарын басынан өткергеннен кейін, большевиктер алғашқы күндерден бастап қатал идеологиялық диктатураны орнықтырып, алдындағылардан бірнеше рет асып түсті. Жаңа тәртіп тек шығармашылық және ғылыми интеллигенцияның ғана емес, халықтың революциялық көзқарастағы басқа да топтарының, сондай-ақ бүкіл әлемге демократиялық еркіндіктер ұранын жариялаған биліктің осал тұстарын анық түсінетін алысты көреген большевиктік көшбасшылардың да бас тартуын тудырды.

Большевиктік көшбасшылардың кейбіреулері орасан зор елді басқарудың идеологиялық іргетасын революциялық декреттер мен трибуналдармен ғана салуға болмайтынын білді. Қалыптасқан идеологиялық жүйені құрудың осы күрделі процесі іс жүзінде жиырма жылға созылды.

Большевиктік көшбасшылар арасында идеологиялық бағытты іске асырудың тактикалық мәселелеріне қатысты айтарлықтай елеулі айырмашылықтарға қарамастан, барлығы стратегиялық тұрғыдан саясат пен мемлекеттік құрылыстың барлық мәселелерімен айналысатын жоғары партиялық эшелонға шоғырланған болатын. Сондықтан партиялық директиваларды іске асыру үшін құрылған мемлекеттік мекемелердің рөлі іс жүзінде әрдайым қайталама болып қала берді. Партия қуғын-сүргін органдары аппаратын үнемі пайдалана отырып, цензуралық органдарды тікелей бақылап отырды.

Кеңестік цензура, оның ведомстволық бағыныстылығына қарамастан, әрдайым айқын саяси сипатта болды, бұл да ресми жарияланған идеологиялық доктринаның негізгі ережелеріне айқын қарама-қайшы келді. Сондықтан КСРО-дағы саяси цензура жүйесінің басты белгілері, бір жағынан, безендіру мен жасырындылық, екінші жағынан, көп ярусты бақылаудың бір-біріне енуі болды. Осының бәрі алдын ала жоспарланған деп сеніммен айтуға болмайды. Құрылғандардың көпшілігі партиялық-мемлекеттік аппарат пен оның жекелеген шенеуніктерінің қызметі нәтижесінде туындады. Алайда, кеңес цензурасының жүйе ретінде қалыптасу принциптері мен процесінде елдің саяси билігінің түрі мен сипатын айқындайтын үрдістер байқалады.

Басшы органдар мен цензура институттарын қалыптастыру тарихы.

1917 жылғы 28 қазандағы «Баспасөз туралы» декрет баспасөзді контрреволюциялық мақсаттарда пайдалану трибунал тарапынан жазаланатын нормаларды белгіледі. Бұл барлық буржуазиялық газеттердің жабылуына, мемлекеттік, қоғамдық және жеке кітапханалардың «зиянды» басылымдарынан жаппай тазартылуына әкелді.

Жаңа құрылым жүйеге биліктің өзі сияқты қуатты әрі қатыгез кеңес билігінің мүдделерін жаппай қадағалау мен қорғауды сала бастады. В.И.Лениннің айтуынша, пролетариат буржуазиялық әдет-ғұрыптар мен діни канондарға партиялық басылым мен

әдебиетке қарама-қарсы тұруға тиіс болатын, олардың өмір сүруінің негізгі шарты буржуазиялық баспасөз тұлғасындағы оппонентті іс жүзінде жою болды [3, 30 б].

Іс-шаралар шешуші болды: 1918 жылғы 28 қаңтарда «Баспасөздің революциялық трибуналы туралы» декрет қабылданды, ол бойынша баспасөзде «контрреволюциялық сөз сөйлегені» үшін ақшалай айыппұлдан және басылымды уақытша тоқтатудан қылмыстық жауапкершілікке, бас бостандығынан айыруға және саяси құқықтарға дейін жазалау шаралары қолданылуға тиіс болатын. Сөз бостандығын шектеу уақытша сипатқа ие және қоғамдық өмірдің қалыпты жағдайының басталуы жөніндегі ерекше жарлықпен алып тасталатыны туралы «Баспасөз туралы» декрет декларациясының бұл актісімен белгісіз мерзімге кейінге шегерілгені түсінікті. Биліктің оппозициялық басылымдарға қатысты бұдан кейінгі барлық іс-әрекеттері төтенше жағдайда да батыл әрі қатыгез болды. Мәселен, 18 жылғы 1918 наурызда СНК мәскеулік буржуазиялық баспасөзді жабу және редакторлар мен баспагерлерге «ең қатаң жазалау шараларын» қолдану туралы шешім қабылдады, осыған байланысты Ф.Э. Дзержинскийге арнайы тапсырма берілді.

1918 жылдың жазында жағдай шиеленісіп кетті, жаңа биліктің танымалдығы тіпті «революциялық көпшілік» арасында да күрт төмендеді, сондықтан билікке оппозициялық ақпарат жариялаған баспасөзге қарсы қуғын-сүргін жаппай сипат алды. Атқарушы биліктің сол күндер үшін әдеттегідей шешімі. 1918 жылғы мамырдың I Бүкілөлемдік Орталық сайлау комиссиясының отырысында «Украинадағы оқиғаларға байланысты жалған және жалған әңгімелер жасаған буржуазиялық және басқа да баспасөз туралы» мәселе тыңдалды. Мынадай шешім қабылданды: "Мәскеудегі көптеген газеттерде жалған және ештеңеге негізделмеген бірқатар хабарламалар пайда болғандықтан, осылардың бәрі халық арасында дүрбелең тудырып, Кеңес үкіметіне қарсы азаматтарды қалпына келтіруге бағытталғандықтан, ақыр соңында, мұндай жалған хабарламалар басқа қалаларда контрреволюцияны күшейткендіктен. Төралқа Ц.И.К. бұл мәселе баспасөз трибуналында қаралғанға дейін дереу жалған әңгімелер мен жалған хабарламалар таратқан барлық газеттерді жабуға қаулы етеді. 25-тен 50 сомға дейінгі айыппұл түріндегі жаза белгіленсін және газет редакторлары трибунал сотына берілсін. Осы қаулыны орындау, шұғыл болуына байланысты, Контрреволюцияға қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссияға тапсырылсын".

Азаматтық соғысқа және шетелдік интервенцияға әкеп соққан кеңес билігінің ішкі және сыртқы қарсылығы әскери цензураның ұйымдастырылуына себепші болды. Оның қалыптасу процесіндегі шешуші қадам 1918 жылғы 23 желтоқсанда Реввоенсовет құрылымындағы әскери цензура бөлімінің РКП (б) ОК нұсқауы бойынша құру болды.

Алайда, Республиканың Реввоенсоветінің баяндамасында Әскери цензура бөлімінің бастығы Я.Грейер совет билігі кезінде алғаш рет әскери цензура 1918 жылғы 20 қаңтарда, әскери істер және пошта және телеграфтар жөніндегі халық комиссарларының бұйрығымен Петроград облыстық әскери-пошта-телеграф және шекаралық бақылау басқармасы құрылғанда қолданыла бастағанын мәлімдеді. Цензуралық жүйенің қалыптасу тарихындағы бірінші кезең - «декреттік цензура» деп аталатын кезең осылай аяқталды [4, 41 б].

Цензура бөлімінің міндетіне елдің бүкіл аумағында әскери цензураны дереу енгізу кірді; үкіметтік мекемелерді хабардар ету және мүдделі кеңестік органдарға елдің мүдделеріне зиян келтіретін теріс пайдаланушылықтарға қарсы күресте пайдалы болуы мүмкін мәліметтерді жіберу; ведомстволық бағынысты мекемелер мен тұлғаларға басшылық ету және бақылау; басшылық нұсқауларды шығару; жергілікті цензура органдарының және олардың жекелеген қызметкерлерінің теріс іс-әрекеттері бойынша берілген шағымдарды қарау. Цензура органдарының өкілеттіктері іс жүзінде шексіз болды. Мысалы, баспа туындыларын және басқа да материалдарды цензураның рұқсатынсыз басып шығаруға кінәлі адамдар цензура беру бойынша әскери трибунал сотына жатады.

Соғыс жағдайы орын алған жерлерде мұндай адамдар сот-әкімшілік жазаға дейін әртүрлі жазаға тартылған.

Осылайша, әскери цензура жұмыс істеген алғашқы күннен бастап басқару жүйесінде ведомстволық бақылау орны бөлінді. Тек әскери-күзет органы ретінде құрылған цензура бірден неғұрлым ауқымды міндеттерге бағдарланды. Оған барлық баспа туындыларын, фото және кинематографиялық суреттерді, суреттерді, әр түрлі бұйрықтарды, ресми хабарламаларды және басқа да материалдарды алдын ала және кейіннен бақылау жүктелді. Цензура органдары халықаралық және қажеттілігіне қарай ішкі почта жөнелтімдеріне, жеделхаттарға, сондай-ақ шетелге әкетілетін барлық баспасөз туындыларына алдын ала бақылау жүргізді.

Әскери-цензуралық бөлімшенің қызметі негізінен шығып қойған газеттерді (іс жүзінде тек екі газет ғана цензурананған: «Известия Наркомвоена» және «Известия В.Ц.И.К»), ОСУ жеделхаттары мен жедел мәліметтерді цензурау болды. Баспасөзде жариялауға жіберілмеген материалдардан іріктеу ұқыпсыз жүргізілді және көбінесе құнды мәліметтер қозғалыссыз қалды. Осылайша, әскери цензура өз әрекеттерімен журналистер мен газет-журналдар редакцияларын өзіне қарсы қақтығыстырды.

Әскери цензураның сипатты ерекшелігі оның функциялары мен міндеттерін айқын айқындамай әрекет етуі, оның қызметкерлерінің құрамы жиі өзгеріп отыруы, қаржылық жағдайы белгісіз болуы болды. Әскери цензура туралы жаңа ережені енгізе отырып, бөлім жұмысын қайта ұйымдастыру әрекеттері елеулі қиындықтарға тап болды: сенімді және кәсіби дайындығы бар қызметкерлердің болмауы, журналистерге қарсы тұру. Әскери-цензуралық мекемелер қызметкерлерінің көпшілігі, әсіресе пошта мен телеграфта «партиясыз» болды және кеңестік билікке сенбеді. Я.Грейердің пікірінше, «түбегейлі тазартуды» Мәскеу мен Петроградта жүргізу керек еді, бірақ мұны «жұмыстың дұрыстығын бұзбау үшін» абайлап жасау керек еді. Петроград бөлімшесі өзінің кадрлық құрамын айтарлықтай жаңартты: үштен бірі коммунистерден тұрды (негізінен басшылық қызметте), қалғандары - елеулі партиялық ұсыныстары бар көңіл айтушылар. Шамамен осындай қағидат бойынша Мәскеу округтік бөлімшесі құрылды. Петроград округі бөлімшесінің басшылығына «идеялық және іскерлік қызметкер» Плотников тағайындалды.

Әскери цензура газеттерде жарияланған және радиожелілерде берілген майдандардағы жағдай туралы ақпаратты мөлшерледі. Цензура органдарына материалдарды беру тәртібі орындалмаған жағдайда, газет-журналдарды жабуға, редакторлар мен мүлікке тыйым салуға дейін тәртіптік санкциялар белгіленді.

Цензуралық мәліметтерде осындай санкцияларды қолдану жағдайлары айтылады, олар қарауға қырларды ұсынбау, цензура сызып тастаған қырларды орналастыру, қараусыз нақты талдамалық материалдарды жариялау және т.б. Кейде мұндай қатаңдық орынды болатын: өз мақалаларында оқиғаларды басып озуға және жетістіктерді өршітуге ұмтылатын журналистердің көңілін салқындату керек болатын әскери және шаруашылық майдандардағы кеңес билігі Республика Реввоенсоветінің төрағасы Л.Д. Троцкийдің 1920 жылғы 17 қазандағы әскери цензура бастығына «Полевой штабтың визасынсыз Гусев тауының жеделхатын жариялау және Каменев тауының тікелей газеттерге жолдаған жеделхатын кешіктіру туралы» өкімі соғыс қимылдары жағдайында баспасөзге толығымен әділ наразылықтарды қамтыды.

Мәдениетке идеологиялық басшылық жасау саласындағы айқындалған үрдіс, цензуралық органдар мен Халық сауықтыру комиссариатының жұмысына ұдайы қанағаттанбаушылық өнердің барлық түрлерін біріктіруге арналған тағы бір басқару буынын құруға әкеп соқты. Анықталған мұрағаттық құжаттар «РСФСР-дағы жалпы идеологиялық басшылықты орталықтандыру және өнер өмірін басқару үшін» Бас өнерді құру идеясының алты жыл ішінде қалай пісіп жетілгенін байқауға мүмкіндік береді. Бұл идея алғаш рет 1922 ж. 23 қазанда НҚК МБ отырысында айтылды. Кейіннен бұл мәселе

әртүрлі деңгейде көтеріліп, талқыланды. Мүмкін, өзінің пайда болған сәтінен бастап осындай ауыр жолдан өткен басқару құрылымын табу қиын шығар [5, 45 б].

Қорыта айтқанда, цензураны саяси мақсатта пайдаланатын тоталитарлық билік кезіндегі оның теріс рөлі даусыз болып табылады. Кеңестік цензураның айқын көрінетін саяси сипаты отандық және шетелдік тарихи тәжірибемен салыстырғанда ерекше айқын көрінеді. Белгілі бір сабақтастыққа қарамастан, заңдылықтың жоқтығы, демек, толық белгісіздік, жол берілетін нормалар мен тыйым салу өлшемдерінің бұлыңғырлығы оны кеңестік цензурадан айыратын ерекше белгі болып табылады. Екінші жағынан, шетелдік құқықтық базаны талдау цензураның оның нормативтік көрінісінде (мемлекеттік, әскери, экономикалық құпияларды, жеке өмір құпияларын және т.б. қорғау) қоғамның басқару құрылымының маңызды элементі болып табылатынын және мемлекеттің және оның саяси жүйесінің табиғи құрамдас бөлігі болып табылатынын куәландырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования // Советское государство и право. 1989. № 7. С. 80-89.
2. Цензура в царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24-27 мая 1993 г. Москва. М., 1995. С. 8-11.
3. Жирков Г.В. История советской цензуры: ее периодизация и виды // Журналистика и культура. Материалы науч.-практ. конф. Пб., 1993. С. 4-5;
4. Жирков Г.В. История советской цензуры: период комиссародержавия (1917-1919) // Вестник СПбГУ. Серия 2.1994. Вып. 1. № 2. С. 82-92.
5. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М.: Сабашниковы, 1905;

«РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ НА АВТОДОРОЖНУЮ ИНФРАСТРУКТУРУ КАЗАХСТАНА»

Тасболатов А.Е.

докторант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева г. Астана (Казахстан), abi14-1989@mail.ru

Научный руководитель: **Сембиева Л.М.**

д.э.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева г. Астана (Казахстан)

Аннотация. Развитие дорожной инфраструктуры является важным фактором экономического роста, региональной интеграции и социального прогресса в Республике Казахстан. В данной статье проводится оценка роли государственного аудита в обеспечении эффективного распределения и использования бюджетных средств, направленных на автодорожную отрасль. В результате всестороннего анализа практики аудита, проблем и результатов, выявлены значительные пробелы и недостатки в управлении средствами, исполнении проектов и соблюдении бюджетных рамок. Статья завершается рекомендациями по совершенствованию механизмов аудита в Казахстане для улучшения прозрачности, подотчетности и эффективности использования средств на проекты дорожной инфраструктуры.

Ключевые слова: государственный аудит, бюджетные средства, автодорожная инфраструктура, эффективное использование.

Аңдатпа. Жол инфрақұрылымын дамыту Қазақстан Республикасындағы экономикалық өсудің, өңірлік интеграцияның және әлеуметтік прогрестің маңызды факторы болып табылады. Бұл мақалада автожол саласына бағытталған бюджет қаражатын тиімді бөлуді және пайдалануды қамтамасыз етудегі мемлекеттік аудиттің

рөлін бағалау жүргізіледі. Аудит практикасын, проблемалар мен нәтижелерді жан-жақты талдау нәтижесінде қаражатты басқаруда, жобаларды орындауда және бюджеттік шеңберлерді сақтауда елеулі олқылықтар мен кемшіліктер анықталды. Мақала жол инфрақұрылымы жобаларына қаражатты пайдаланудың ашықтығын, есептілігін және тиімділігін жақсарту үшін Қазақстанда аудит тетіктерін жетілдіру жөніндегі ұсынымдармен аяқталады.

Кілт сөздер: мемлекеттік аудит, Бюджет қаражаты, автожол инфрақұрылымы, тиімді пайдалану.

Abstract. The development of road infrastructure is an important factor of economic growth, regional integration and social progress in the Republic of Kazakhstan. This article evaluates the role of the state audit office in ensuring the effective allocation and use of budget funds allocated to the road industry. As a result of a comprehensive analysis of audit practices, problems and results, significant gaps and shortcomings in the management of funds, project execution and compliance with budgetary frameworks have been identified. The article concludes with recommendations for improving audit mechanisms in Kazakhstan to improve transparency, accountability, and efficiency in the use of funds for road infrastructure projects.

Key words: state audit, budget funds, road infrastructure, efficient use.

Введение

Актуальность темы

Республика Казахстан, обладая значительной территорией и стратегическим положением между Европой и Азией, рассматривает дорожную инфраструктуру как ключевой драйвер экономического роста и региональной интеграции. Дорожная сеть облегчает торговлю, снижает транспортные издержки и улучшает доступность отдаленных регионов, что особенно важно для связей на обширной территории Казахстана (World Bank, 2020). С учетом этой стратегической значимости правительство выделяет значительные бюджетные средства на строительство, обслуживание и расширение дорог, стремясь улучшить качество и охват дорожной инфраструктуры (Министерство финансов РК, 2022).

Постановка проблемы

Несмотря на приоритетное внимание к развитию дорожной инфраструктуры, в сфере использования бюджетных средств наблюдаются значительные неэффективности, которые ограничивают возможный эффект от инвестиций Казахстана. Аудиторские отчеты Высшей аудиторской палаты Республики Казахстан указывают на регулярные проблемы, такие как перерасход средств, нарушение сроков выполнения проектов и несоответствие стандартам качества. Эти проблемы подчеркивают необходимость более сильных и независимых механизмов аудита, чтобы обеспечить достижение ожидаемых экономических и социальных результатов от выделяемых бюджетных средств (Высшая аудиторская палата РК, 2023).

Основная цель данной статьи заключается в анализе эффективности государственных аудиторских механизмов Казахстана, применяемых к бюджетным средствам в дорожной отрасли. Исследование направлено на выявление основных проблем и недостатков в текущих практиках, а также на выработку рекомендаций, которые могут улучшить подотчетность в государственном секторе и способствовать более эффективному управлению инвестициями в дорожную инфраструктуру.

Обзор литературы

Теоретическая основа государственного аудита

Государственный аудит представляет собой ключевой элемент системы контроля и подотчетности в управлении государственными финансами. В работах Арена и Лёббеке (2000) подчеркивается, что основная функция аудита заключается в обеспечении прозрачности использования бюджетных средств и предотвращении их нецелевого использования. Кроме того, аудит способствует выявлению возможных нарушений,

улучшению систем управления и повышению эффективности расходования ресурсов. Авторы отмечают, что роль аудита особенно значима в сфере государственных инвестиций, где на кону стоят большие суммы и, соответственно, высокий уровень общественного интереса (Arens & Loebbecke, 2000).

Среди современных подходов в аудите выделяется так называемый «аудит эффективности» или «аудит результатов», который ориентирован не только на оценку финансового соответствия, но и на анализ конечных результатов деятельности (Pollitt & Bouckaert, 2017). Аудит эффективности оценивает, были ли достигнуты поставленные цели с оптимальным использованием ресурсов, что является особенно актуальным в отношении инфраструктурных проектов, таких как строительство дорог, требующих значительных капиталовложений и строгого контроля над затратами.

Эффективность использования бюджета и её значение в инфраструктурных проектах

Развитие инфраструктуры, в том числе автодорожной сети, является одним из факторов экономического роста и улучшения социальной мобильности. Согласно исследованию Кальдерона и Сервена (2010), вложения в инфраструктуру способствуют снижению транспортных расходов, улучшению доступа к рынкам и стимулируют экономическую активность, что особенно важно для стран с обширной территорией, таких как Казахстан. Они утверждают, что дорожные проекты имеют мультипликативный эффект, способствуя увеличению уровня занятости и доходов, а также содействуя региональной интеграции (Calderón & Servén, 2010).

Однако исследования показывают, что значительные инвестиции в инфраструктуру не всегда приносят ожидаемые результаты. Ёшино и Накахигаши (2004) подчеркивают, что экономические выгоды от таких инвестиций могут быть достигнуты только при условии эффективного использования бюджетных средств. Это означает, что каждое вложение должно приносить максимальную отдачу, что требует строгого бюджетного контроля и проведения аудиторских проверок на всех этапах реализации проектов (Yoshino & Nakahigashi, 2004).

Государственный аудит в инфраструктурных проектах

Особенности аудита инфраструктурных проектов, таких как строительство и ремонт дорог, требуют комплексного подхода, поскольку такие проекты обычно отличаются высокой стоимостью, длительными сроками реализации и множеством участников. Государственный аудит в таких случаях выходит за рамки простой проверки финансовых отчетов и включает оценку соответствия проектам стандартам качества, проверку соблюдения сроков и обоснованности затрат (INTOSAI, 2016). По данным исследования Всемирного банка (2020), страны с развивающейся экономикой сталкиваются с рядом проблем при проведении аудита инфраструктурных проектов, включая нехватку квалифицированных кадров, недостаток финансирования и ограниченную независимость аудиторов.

Государственный аудит в Казахстане: особенности и вызовы

В Казахстане функции государственного аудита выполняет Высшая аудиторская палата Республики Казахстан (ВАП РК). За последние годы в ВАП РК были проведены значительные реформы, направленные на усиление подотчетности и прозрачности в государственном управлении. Эти реформы включают внедрение электронных систем мониторинга, риск-ориентированный подход и усиление независимости аудиторских проверок (Высшая аудиторская палата РК, 2023). Несмотря на проведенные реформы, ВАП РК сталкивается с рядом трудностей, включая недостаток финансовой и кадровой обеспеченности, а также политическое влияние, что затрудняет объективность аудиторских проверок.

Ежегодные отчеты ВАП РК указывают на систематические проблемы в дорожной отрасли, включая несвоевременное освоение средств, завышение сметной стоимости и использование некачественных материалов. Например, в отчете за 2023 год ВАП РК

выявила значительные отклонения в смете и сроках выполнения дорожных проектов в Алматинской и Актыубинской областях, что привело к необходимости выделения дополнительных средств на исправление недостатков (Высшая аудиторская палата РК, 2023).

Международный опыт в аудите инфраструктурных проектов

Сравнительный анализ показывает, что страны с развитыми экономиками, такие как члены Европейского союза, внедряют жесткие стандарты государственного аудита для инфраструктурных проектов. Например, Европейская счетная палата (ЕСП) требует соблюдения стандартов качества и строгого контроля на всех этапах реализации проектов, что позволяет минимизировать риски неэффективного использования средств и повысить результативность проектов (European Court of Auditors, 2019). В странах ЕС применяются риск-ориентированные аудиты, направленные на выявление потенциальных проблем на ранних стадиях, что позволяет своевременно вносить коррективы и минимизировать бюджетные потери (INTOSAI, 2016).

Проблемы и вызовы в аудите инфраструктурных проектов в Казахстане

Казахстан сталкивается с рядом вызовов, препятствующих эффективному проведению аудита инфраструктурных проектов. Во-первых, как отмечено в исследованиях Всемирного банка (2020), наблюдается нехватка квалифицированных кадров, что затрудняет проведение качественных проверок. Во-вторых, политическое влияние ограничивает независимость ВАП РК, что снижает объективность проверок и подрывает доверие общественности к результатам аудита. По мнению Поллитта и Боукаерта (2017), политические факторы могут значительно ослабить объективность аудиторских проверок и ограничить их эффективность.

Обзор литературы показывает, что государственный аудит является важнейшим инструментом обеспечения подотчетности и эффективности использования бюджетных средств, направленных на развитие автодорожной отрасли в Казахстане. Опыт международных практик аудита, особенно в ЕС, показывает, что Казахстану целесообразно продолжить реформирование системы аудита с целью повышения независимости ВАП РК, внедрения электронных систем мониторинга и усиления кадрового потенциала. Подобные меры позволят улучшить управление бюджетом и обеспечить максимальную эффективность при реализации инфраструктурных проектов.

Обсуждение

Основные проблемы государственного аудита

Государственный аудит в автодорожной отрасли Казахстана сталкивается с рядом системных проблем. Ограниченные ресурсы, недостаточное охват аудита и внешние давления препятствуют способности Высшей аудиторской палаты РК проводить комплексные и объективные проверки. Поллитт и Боукаерт (2017) отмечают, что политическое вмешательство является значительным барьером для эффективности аудита, особенно в тех секторах, где задействованы крупные государственные расходы. В Казахстане это препятствие часто ограничивает аудиторов в строгом обеспечении стандартов соответствия, что, в свою очередь, влияет на качество и эффективность дорожных проектов.

Использование бюджета и эффективность аудита

Государственные аудиты выявляют устойчивые неэффективности в использовании бюджета в автодорожной отрасли. Несмотря на внедрение тендерных процедур, направленных на снижение затрат на начальном этапе, отсутствие постоянного надзора часто приводит к росту расходов на обслуживание. Например, данные Министерства финансов показывают, что в 2022 году расходы на обслуживание недавно завершённых дорожных проектов превысили прогнозируемые значения в среднем на 12%, что в основном связано с использованием некачественных материалов и недостаточным контролем качества (Министерство финансов, 2022). Эти перерасходы бюджета

подчеркивают необходимость регулярного мониторинга и более строгого аудита на всех этапах выполнения проектов.

Важность соблюдения сроков и стандартов качества

Соблюдение сроков завершения проекта остается важным фактором для максимального экономического эффекта от дорожных проектов. Результаты аудита показывают, что более 40% дорожных проектов столкнулись с задержками, что привело к увеличению затрат и снижению эффективности проектов (Высшая аудиторская палата РК, 2023). Более упрощенный подход к управлению проектами, включающий предварительные аудиты и промежуточные проверки, может способствовать соблюдению сроков и обеспечить оптимальное использование средств.

Соблюдение стандартов качества также является необходимым условием для долгосрочной устойчивости дорожной инфраструктуры. Аудиторские отчеты указывают на частые отклонения от стандартов качества, при этом некоторые проекты не соответствуют установленным стандартам строительства. Например, проект автодороги в Актюбинской области потребовал дорогостоящего ремонта уже через год после завершения из-за использования материалов низкого качества (Высшая аудиторская палата РК, 2023). Эти выводы подчеркивают необходимость строгого соблюдения стандартов качества в ходе аудиторских проверок, чтобы избежать дополнительных финансовых затрат для государства.

Рекомендации по улучшению системы аудита Казахстана

Для укрепления практики государственного аудита в дорожной отрасли Казахстану следует рассмотреть несколько стратегических улучшений:

1. Внедрение цифровых инструментов мониторинга: Использование цифровых решений для отслеживания расходов и прогресса проектов в реальном времени может повысить прозрачность и эффективность отслеживания бюджета. Эти инструменты могут упростить сбор данных и повысить точность оценок аудита.

2. Расширение охвата аудита: Увеличение охвата аудита для всех стадий планирования, реализации и завершения проектов позволит обеспечить постоянный надзор, помогая выявить неэффективности на раннем этапе и минимизировать риски, связанные с задержками и перерасходом средств.

3. **Повышение квалификации аудиторов и кадровое развитие:** Регулярное обучение и повышение квалификации специалистов, занимающихся аудитом, особенно в специфических аспектах инфраструктурных проектов. Это поможет аудиторам лучше понимать технические аспекты дорожных проектов, что приведет к более качественным и эффективным проверкам.

4. **Введение санкций за нарушение стандартов и неэффективное использование средств:** Установление более строгих санкций для подрядчиков и государственных служащих, ответственных за неэффективное использование бюджетных средств или несоблюдение стандартов качества. Это создаст дисциплинарную среду, в которой все участники будут более заинтересованы в соблюдении финансовой дисциплины и стандартов.

5. **Акцент на превентивный аудит и оценку рисков:** Переход от постфактум аудита к превентивному подходу с акцентом на оценку рисков еще на стадии планирования проектов. Превентивный аудит позволяет выявить потенциальные проблемы до начала реализации проекта и снизить вероятность финансовых потерь, перерасхода бюджета или несоответствия стандартам.

Превентивный аудит направлен на выявление и устранение потенциальных проблем еще на стадии планирования проектов, до их реализации. В отличие от традиционного подхода, когда аудит проводится постфактум, превентивный аудит помогает минимизировать риски еще до начала использования бюджетных средств, что делает весь процесс более эффективным и позволяет избежать затрат на исправление ошибок.

На стадии планирования проектов аудиторы проводят оценку возможных рисков, таких как:

- Финансовые риски: вероятность перерасхода средств или завышения сметы.
- Риски сроков: вероятность несоблюдения сроков выполнения проекта, что может привести к задержкам и увеличению стоимости.
- Качественные риски: риск использования некачественных материалов или несоответствия стандартам, что приводит к необходимости частого ремонта.
- Риски подрядчиков: возможность возникновения проблем из-за недостаточной квалификации подрядчиков или ненадежности их репутации.

Преимущества превентивного подхода:

- Снижение вероятности перерасхода средств: Оценка рисков позволяет выявить слабые места в планировании бюджета, что снижает вероятность перерасхода.
- Соблюдение сроков: Превентивный аудит помогает заранее предусмотреть потенциальные препятствия, что способствует своевременному завершению проектов.
- Повышение качества работ: Выявление качественных рисков на стадии планирования позволяет установить четкие стандарты и условия для подрядчиков.
- Эффективное распределение ресурсов: Превентивный аудит позволяет использовать ресурсы более рационально, так как исключает необходимость исправления ошибок после завершения проекта.

Пример применения: Например, если аудиторы выявляют, что планируемый подрядчик имеет историю задержек или использует материалы низкого качества, они могут порекомендовать заменить его на более надежного исполнителя. Таким образом, риски снижаются, а вероятность успешного завершения проекта повышается.

Рекомендации для внедрения: для успешной реализации превентивного аудита Казахстану следует:

- Внедрить процедуры оценки рисков в обязательные процессы планирования всех крупных инфраструктурных проектов.
- Обучить аудиторов основам оценки рисков и превентивного аудита, чтобы они могли эффективно применять этот подход на практике.
- Использовать цифровые инструменты и аналитику, которые позволяют моделировать риски и прогнозировать возможные проблемы на основе данных прошлых проектов.

Таким образом, акцент на превентивный аудит и оценку рисков способен значительно повысить эффективность использования бюджетных средств, снизить затраты на исправление ошибок и улучшить общие результаты инфраструктурных проектов.

Заключение

Государственный аудит играет важную роль в обеспечении эффективного использования бюджетных средств, выделяемых на развитие дорожной инфраструктуры в Казахстане. В данной статье были выявлены ключевые неэффективности в существующей аудиторской системе, такие как неэффективное управление бюджетом, задержки в реализации проектов и недостаточный контроль качества. Усиление аудиторской системы Казахстана за счет повышения независимости аудиторов, внедрения цифровых инструментов мониторинга и расширения охвата аудита может значительно улучшить подотчетность и прозрачность. Решение этих проблем позволит Казахстану максимально увеличить социально-экономический эффект от инвестиций в дорожную отрасль и достичь более устойчивого развития инфраструктуры.

Использованная литература:

1. Arens, A., & Loebbecke, J. (2000). Auditing: An Integrated Approach. Prentice Hall.
2. Calderón, C., & Servén, L. (2010). Infrastructure and Economic Development. World Bank.

3. European Court of Auditors. (2019). Annual Report on EU Road Projects. Luxembourg: European Court of Auditors. URL: <https://www.eca.europa.eu>.
4. INTOSAI. (2016). Guidelines for Public Sector Auditing. International Organization of Supreme Audit Institutions. URL: <https://www.intosai.org>.
5. Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2017). Public Management Reform: A Comparative Analysis. Oxford University Press.
6. Yoshino, N., & Nakahigashi, M. (2004). The Role of Infrastructure in Economic Development. Asian Development Bank Institute.
7. Высшая аудиторская палата Республики Казахстан. (2023). Заключение ВАП к отчету Правительства РК об исполнении республиканского бюджета за 2023 год. Астана: ВАП РК. URL: https://www.gov.kz/uploads/2024/6/24/9fb806d6f5c9e71055ae5213099d9478_original.4559373.
8. Высшая аудиторская палата Республики Казахстан. (2022). Заключение ВАП к отчету Правительства РК об исполнении республиканского бюджета за 2022 год. Астана: ВАП РК. URL: https://www.gov.kz/uploads/2023/6/21/6a726d2e3413f1844fe3a897e45137ab_original.6319447.
9. Министерство финансов Республики Казахстан. (2023). Отчет Правительства РК об исполнении республиканского бюджета за 2023 год. Астана: Министерство финансов РК. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/684076?lang=ru>.
10. Министерство финансов Республики Казахстан. (2022). Отчет Правительства РК об исполнении республиканского бюджета за 2022 год. Астана: Министерство финансов РК. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33524456.
11. Всемирный банк. (2020). Стратегия развития инфраструктуры в странах с развивающейся экономикой. Вашингтон: Всемирный банк (Infrastructure Strategy in Developing Countries. Washington: World Bank). URL: <https://www.worldbank.org>.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КИБЕР ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

Исмаилова А.Е.

«Мектепке дейінгі оқыту және психология»
кафедрасының ғ.м., оқытушысы
ismaylova_akerke@mail.ru

Аяпова Б.А.

«Мектепке дейінгі оқыту және психология»
кафедрасының ғ.м., аға оқытушысы
baha.0199@mail.ru

Исмаилова М.Е.

Coworking-ғылым орталығының директоры
Tashenov University, Шымкент қ.

Андатпа. Қазіргі ақпараттық, коммуникациялық және цифрлық технологияларды енгізу арқылы бірыңғай ақпараттық – білім беру кеңістігін ұйымдастыру және зерттеу жұмыстары ұсынылды. Білім беру жүйесін ақпараттандыру және цифрландыру кәсіби міндеттерді шешу үшін ақпараттық, коммуникациялық және цифрлық технологиялар ресурстарын тиімді пайдалана алатын педагогикалық мамандықтар студенттерін кәсіби даярлаудағы проблемалар алға тартылды. Жалпы білім беру саласында «білім беруді ақпараттандыру» жайында соңғы жылдары жаңа технологияларын игеру барысында зерттелген шетелдік және Қазақстандық ғылыми еңбектер көрсетілді.

Кілт сөздер: кибер, киберпедагогика, киберәлеуметтендіру, педагог құзыреттілігі, АКТ.

Адамның танымдық және практикалық іс-әрекетінің құрылымында, ең алдымен, бүкіл қоғамды ақпараттандыру және цифрландырумен байланысты сапалы өзгерістер орын алуда. Ақпараттандыру процестері қазіргі білім беру жүйесінің трансформациясына әкеледі. Білім беру ортасы жедел өзара іс-қимылды ұйымдастыруға және әртүрлі деңгейдегі ақпараттық ресурстарға үздіксіз қол жеткізуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ білім беру құрылымдарын басқаруды қамтамасыз ететін ақпараттық-коммуникациялық құралдармен қаныққан. Білім беруді цифрландыру әрбір оқушының цифрлық сауаттылығын дамытуға ықпал ететін цифрлық ортаға ену үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттық, коммуникациялық және цифрлық технологияларды енгізу арқылы бірыңғай ақпараттық – білім беру кеңістігін ұйымдастыру тек педагогикалық процесті ғана емес, оның мазмұнын, ұйымдастырушылық және әдістемелік негіздерін де толықтай өзгертеді. Сонымен бірге, білім беру жүйесін ақпараттандыру және цифрландыру кәсіби міндеттерді шешу үшін ақпараттық, коммуникациялық және цифрлық технологиялар ресурстарын тиімді пайдалана алатын педагогикалық мамандықтар студенттерін кәсіби даярлаудағы проблемаларды анықтады, атап айтқанда: білім. Тәжірибе білім беру үдерісінде ақпараттық, коммуникациялық және цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері мен оларды қолдану дағдыларының, әдістерінің жеткіліксіздігі арасында қайшылықтың бар екенін көрсетеді.

Жалпы білім беру саласында «білім беруді ақпараттандыру» жайында соңғы жылдары, әсіресе жаңа ғасырдың жаңа технологияларын игеру барысында түрлі қайшылықтардың туындайтыны табиғи құбылыс. Жаңа дүние кез келген адам баласына, оның жас ерекшелігіне қарамай таңсық болады және оларды игеру алғашында қиынға соғады. Оларды игертудің жалғыз жолына «тиімділік» категориясын алға тарту арқылы жетеміз. Жаһанданған заман талаптарына білім алушы да, білім беруші де толықтай жауап бере алуы керек. Бұл салада аспектілері ресейлік А.П. Ершов, В.С. Гершунский. А.А. Кузнецов, М.П.Лапчик, В.С. Леднев, В.М. Монахов, И.В. Роберт және т.б. ғалымдардың еңбектерінде және оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды қолданудың теориясы мен әдістемесі Ю.С. Брановский, В.А. Каймин т.б. еңбектерінде тереңірек қарастырылған. Ал, Қазақстанда ақпараттық технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мәселелері Ж.А. Қараев және Б.Т. Абыканованың еңбектерінде зерттелген. Оқу үдерісін жетілдіруде ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы болашақ педагогтардың даярлығын, ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың маңызы зор, осы тақырып төңірегінде Е.Ы. Бидайбеков, Д.М. Жүсібалиева, Л.П. Әбішева, С.М. Кеңесбаев, Б.А. Досжанов, Ж.К. Нұрбекова секілді ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Ал колледж оқытушылары мен мектеп оқушыларының ақпараттық технологиялар арқылы зерттеу қызметтерін дамыту мәселелеріне С.А. Байжанова, Н.Ғ. Даумовтың еңбектерінде кеңінен тоқталған.

Жоғарыдағы еңбектердің мәні мен мазмұнына сәйкес, педагог бүгінде тек білім беруші ғана емес екенін ұмытпауымыз керек. Ол әр оқушының шығармашылық өсуін жүзеге асыру үшін ашық білім беру кеңістігінде белсенді педагогикалық өзара әрекеттестікті ұйымдастырады. Ақпараттың тез ескіруі мен білімді жедел жаңартуы оқыту технологияларын үнемі жетілдіру талап етеді. Оқу шарттары, бір жағынан, оқушының танымдық, мотивациялық, белсенділік сферасын дамытуды ынталандыруы керек, ал екінші жағынан, педагогикалық негізделген, тартымды және эргономикалық болуы керек. Қазіргі ресейлік және шетелдік сарапшылардың пікірінше (Е.Д. Патаракин, А.Ю. Уваров, М.Д. Меррилл, Тиффани, А. Косзалка, Е.В. Абызова, А.П. Грецов, А.Г. Клепикова, М.Н. Краснянский, К.Г. Кречетников, В. Наумов және т.б.) педагогикалық дизайн бұған көмектесе алады. Ал бүгінгі заманауи педагогтың болмысын толық қалыптастыру үшін педагогикалық дизайн жасау керек. Педагогикалық дизайн жасауда жалпы заман талабына

сай барлық құзыреттіліктерді меңгеру керек екені түсінікті. Кез келген ғылым төңірегінде сабақ беретін педагог қазіргі сұраныс бойынша жаңа технологияларды игеруі тиіс.

Жоғарыда аталған авторлардың зерттеулеріне сүйене отырып, педагогикалық дизайнды теориялық және практикалық білімнің жаңа бағыты ретінде қабылдауға және анықтауға болады, сонымен қатар ізденістерге, оның аясында педагогикалық әрекеттерге талаптар әзірленеді, бұл қалаған нәтижеге жетуге әкеледі деп ойлаймыз. Бұл процесс оқыту қажеттіліктерін талдауды және педагогикалық тиімділігімен, әдістемелік сәйкестігімен және орындылығымен ерекшеленетін оқу ортасы мен оқу құралдарын әзірлеуді қамтиды. Ал бұл оқу ортасы мен оқу құралдарын әзірлеуде жаңа технологияларды пайдалану өз кезегінде өте тиімді. Заманымыздың электрондық, атомдық, ғарыштық деп аталып жүргенінің өзі адам ақыл-ойының, санасының жетілгенінің бір көрінісі, бір сөзбен айтқанда, осының бәрі адам шығармашылығының жетістіктерін айғақтайды. Олай болса, оқушы жастардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудағы ақпараттық технологиялардың ықпалын жан-жақты зерттеп қолдануға негіз болатын ғылыми-әдістемелік ұсыныстарды (нұсқауларды) зерделеген жөн.

Оқыту технологияларының барлық алуан түрлілігімен: дидактикалық, компьютерлік, проблемалық, модульдік және басқалары – жетекші педагогикалық функцияларды жүзеге асыру педагогта қалады. Педагог өз құзыреттіліктеріне сүйене отырып, жалпы адам баласына тән қасиеттерді студенттердің тиімді пайдалануына жол көрсетеді. Философияда жалпы «адам» ұғымын бірнеше тұрғыда мағынасын ашатын анықтамаларға сүйене отырып, философ А. Спиркин: «жеке бастың даралығы пікірінің, сенімінің, көзқарасының дербестігінен, жаттанды емес қайталанбас ерекшелігінен байқалады», – деген тұжырым жасаған. Даралықтың қалыптасу үдерісі адамның өзіндік дамуымен байланысты болады. Ежелгі грек философы Эпикур «адамның қоғамдағы иеленген орнының әртүрлі болуы оның табиғатынан емес, тұрмыстық жағдайы мен таптық тұрғысынан» десе, француз философы К.А. Гельвеций «адам қоршаған орта, нәсілдік және тәрбиеге байланысты біртұтас әсерлердің нәтижесінде қалыптасады, соның ішінде аса маңыздысы – тәрбие» деп жалпы қоғамның кез келген саладағы сауаттылығы, оның ішінде ақпараттық технологияларды меңгеруде де, массаның(көпшіліктің) үлесі басым болады. Демек елімізде жүргізілетін ақпараттық технологияларды игерту жұмыстары жалпыхалықтық үлесі басым болғанда ғана жүзеге асады.

2017 жылдың 12 желтоқсанында «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылғанын білеміз. Сол Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің жыл сайынғы Қазақстан халқына арналған Жолдауында «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында айрықша атап өтті. Сол жолдаудың мазмұнына қарап, біз айтып отырған жалпы халыққа ақпараттық технологияларды игерту жұмыстары осы жобаның негізгі мақсаты болып отыр. «...Біз цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл – маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек». Анықталған маңызды міндеттердің ішінде білім беру саласын ақпараттандыру бүгінгі таңда өз маңызын арттырды. Бұл үшін педагогтардың кибер әлеуметтендірушілік құзыреттілігін зерттеу, талдау, бағалау әдістері арқылы жетілдіре алатынымызға көз жеткіздік.

А.Ф. Осборнның пікірінше, ақыл-ой қабілеттері: жаңа нәрсені зерттеу; талдау және бағалау; есте ойды сақтау және қайта жаңғырту; жаңа ойдың туындауы және ойда елестете білу болды. Бұл қасиеттер шығармашылық қабілетті құрайды. Аксиомалық тұрғыдан шығармашылықты қолданған жағдайда білім әрекетті болады. Алайда, олар оқыту мен тәрбиелеуде ғана дамиды.

XX ғасырдың көрнекті педагогі В.А. Слостенін ұлттық жоғары мектебі Ресей тағдырына шын көңілмен алаңдайтын, гуманистік рухани -адамгершілік бағыттағы, қазіргі заманғы антропологиялық білімі бар, адамдарды түсінетін және олармен жұмыс

жасауды білетін азаматтың жеке басын дамытуға арналған. ғылымның бір саласының маманы, оны заманауи білімдер мен мәдени тәжірибелер жүйесінде көре алатын маман.

Сонымен, қазақстандық мектеп оқушылары мен студент жастарды тәрбиелеуде әлеуметтікпедагогикалық қолдаудың бірлігіне, атап айтқанда, киберкеңістікте Қазақстанның негізгі ұлттық құндылықтары мен басымдықтарын насихаттау арқылы қол жеткізуге болады. «Cyber» – бір нәрсенің кибернетикаға және онымен байланысты құбылыстарға қатынасын көрсететін префикс, мысалы, кибермәдениет, киберәлеуметтендіру және т.б.

XX ғасырдың аяғы XXI ғасырдың басындағы интеграциялық процестердің толыққанды дәлелдерінің бірі - білім беру жүйесінде тарихшылар, психологтер, педагогтар, әлеуметтанушылар, философтар, журналистер мен филологтер зерттейтін адам киберәлеуметтенуінің инновациялық әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық феноменіне ғылыми және практикалық қызығушылықтың арта түсетіні сөзсіз. Қазақстан, Қырғызстан, Армения, Әзірбайжан, Болгария, Польша, Чехия, Украина, Ресей және т.б. елдерде де дәл осындай үрдісті аңғаруға болады.

«Киберәлеуметтендіру» термині 2005 жылы ғылыми айналымға енгізілді. Соңғы жеті жыл ішінде «киберәлеуметтену» терминінің анықтамасы өзгерістерге ұшырады. Енді біз адамның киберәлеуметтендірілуін анықтаймыз. («Cyber» ағыл. – қазіргі уақытта компьютерлік және цифрлық технологиялармен байланысты, атап айтқанда жаһандық ғаламтор немесе интернетке байланысты, әртүрлі электронды немесе сілтеме кезінде қолданылатын префикс, желілік ресурстар, ақпарат, объектілер, компьютерлік технологиялар, «Socialization» - әлеуметтендіру).

Киберәлеуметтендіру – киберкеңістікте жеке тұлғаның әлеуметтенуі, жеке тұлғаның өзіндік санасының құрылымындағы сапалы өзгерістер процесі ретінде және қажеттілік, жеке өмір шеңберінде мәдениеттің ассимиляциясы мен көбеюі жағдайында заманауи ақпараттықкоммуникациялық, цифрлық және компьютерлік технологиялардың әсерінен және қолдану нәтижесінде пайда болатын жеке тұлғаның мотивациялық сферасы.

Киберәлеуметтендіру құбылысын оның жеке әлеуметтік институттарға әсері тұрғысынан зерттеген жөн, мысалы: отбасы, мемлекеттік, білім беру және ғылыми мекемелер, діни ұйымдар, мәдениет және спорт мекемелері, қоғамдық ұйымдар және т.б. Сонымен қатар, СМЖ белсенді қолдауымен жан-жақты кибербілім беру және тұлғаны кибердамытудың (тек кибербілім ғана емес) ойластырылған стратегиясы қажет, оны кезең-кезеңімен дамыту және дамыту процесін ескеру қажет.

Мүмкін болатын жағымсыз салдарды (ең алдымен, кибер-дикция) барынша азайта отырып, қазіргі адамның киберкеңістіктегі кибер-өмірлік белсенділігі уақытының жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін арнайы әлеуметтік-педагогикалық кибер технологияларды құру мүмкін және қажет. Өмір бойы білім беру өзінің мақсаты ретінде жеке тұлғаның білімге деген қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыруға бағытталғандығы белгілі, бұл оның тез арада өзгертін әлем жағдайына бейімделуге деген ұмтылысының көрінісі. Адамның өзі оқу процесінің белсенді қатысушысына айналады.

Өмір бойы білім беру жүйесін дамыту білім беру жүйесінің жеке тұлғаның, қоғамның, экономиканың динамикалық өзгертін қажеттіліктеріне жауап беруін қамтамасыз ететін икемді білім беру траекториясын қалыптастыру үшін жағдай жасауды қажет етеді.

Сонымен бірге, өзгермелі қоғамдағы білім беру әлеуметтік-экономикалық дамудың туындаған ауқымды білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ақпараттықкоммуникациялық, электронды, цифрлық және компьютерлік технологияларға жалпы міндеттер қояды. XX-XXI ғасырлар тоғысында, шын мәнінде, қоғамның даму тарихында алғаш рет ақпарат пен ғылыми білім оны жетілдірудің құралы ғана емес, оның экономикалық қызметінің негізгі өнімдері болады. Сонымен қатар, ақпарат пен білім ақпараттық қоғамның негізгі байлығы мен өнімі болып табылады, оның одан әрі әл-ауқаты мен әлеуметтік дамуы осыған тікелей байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық,

электронды, цифрлық және компьютерлік технологиялар бұл дамудың ең маңызды компоненті болып табылатынын атап өткен жөн. Ақпарат пен білімді жасауға, алуға, таратуға және ұсынуға жоғарыда аталған технологиялар да, жалпы ақпараттық қоғам да тікелей қатысады. Бұл технологиялар оқуға қолжетімділікті қамтамасыз ету құралы және оның процесінің үздіксіздігін қамтамасыз ету тәсілі ретінде қызмет етеді, бұл ақпараттық қоғамға барлық топтардың табысты араласуы үшін қажет.

Ақпараттық қоғамның пайда болуы мен дамуы барысында білім беру процесін ұйымдастырумен байланысты мәселелер шешуші мәнге ие болып отырғанын атап өткен жөн. Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық, электронды, цифрлық және компьютерлік технологиялардың дамуы тез және үздіксіз өзгерістермен сипатталатын ортаны қалыптастырады. Бүгінгі жылдамдық пен өзгерістер ауқымы дамудың тарихи кезеңдерін түсінудің дәстүрлі шеңберін бұзады. Біздің өркениет тарихында тұңғыш рет адамдар қызметінің идеялары мен өнімдерінің ұрпақтары адамдардың ұрпақтарына қарағанда бір-бірін алмастырушы факторларға айналған. Жеке өмірде де өзгеріс сабақтастық пен тұрақтылықты бұзады. Оның үстіне өзгергіштік өткен заманда теңдесі жоқ әртүрлілік арқылы өзін танытты және бір ғана ғылыми-техникалық жаңалық немесе әлеуметтік құбылыс арқылы біздің дәуірді анықтау мүмкін еместей өзгерте алады. Мұндай орта оқу үрдісіне принципті түрде жаңа көзқарасты қажет етеді. Қазіргі кезде адамға жаңа практикалық дағдылар мен теориялық білім ғана емес, сонымен қатар осы білім мен дағдыларды үнемі жетілдіре білу қажет. Басқаша айтқанда, адамзат өмір бойы білім алу мәдениетін үйренуі және жан-жақты дамытуы қажет. Жаңа технологиялар дәстүрлі оқу үрдісінің шеңберін бұзып келеді. Білім беру мақсатында киберкеңістік ресурстарын пайдалану кемшіліктерді толық өтей алмайды және дәстүрлі білім беру жүйесінің артықшылықтарын алмастыра алмайды. Ақпараттық ресурстарға әртүрлі объективті себептермен (мысалы, табыстың төмендігі, ауылда интернеттің болмауы, киберәлеуметтену мәдениетінің төмендігі және т.б.) барлығы бірдей емес және әрқашан қол жеткізе бермейді. Ақпараттық ресурстар тек белгілі білім беру ордасында ғана емес, мектепте, ЖОО-да да түрлі факторларға байланысты топты не сыныпты толық қамти алмай жатады. Мұны біз өз тәжірибемізде де байқағанымыз шын. Әлемдік, еліміздегі пандемияға байланысты жылға жуық уақыт қашықтықтан оқыту технологиясын пайдаландық. Бұл өз кезегінде еліміздегі педагогтардың киберпедагогикалық құзыреттілігін көрсетті (кемшіліктері не артықшылықтары).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сластенин В.А. Педагогика: учебное пособие. – Москва: Издательский Дом МАГИСТРПРЕСС, 2000. – 480-488 с.
2. Спиркин А.Г. Основы философии: Учебное пособие для вузов. – Москва: Политиздат, 1988. – 314 с.
3. Нұрғалиев Ө. Эпикур: Грек философының адамның ішкі қуаты туралы пайымы // Қазақ батырлары. – 2002. – №4. – Б. 7.
4. Гельвеций К.А. Об уме. – Москва: Соцэкгиз, 1938. – 396 с.
5. «Цифрлық Қазақстанның» негізгі мақсаты - өмір сапасын жақсарту. [Электронды ресурс] – URL: <https://qamshy.kz/article/43728-tsifrlyq-qazaqstannynh-negizgi-maqsaty-omir-sapasyndgaqsartu> (өтініш берілген күн: 04.11.2018).
6. Осборн А.Ф. Прикладное выражение. – Москва, 1957. – 103 с

СТУДЕНТТЕРДІҢ АССЕРТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ДАМУЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

А.Е Исмаилова.

«Мектепке дейінгі оқыту және психология»
кафедрасының ғ.м., оқытушысы

А.К. Мамбеталиева.

«Мектепке дейінгі оқыту және психология»
кафедрасының ғ.м., аға оқытушысы
Tashenov University, Шымкент қ.
aigerima_88_88@mail.ru

Андатпа. Қазіргі жаһандық өзгерістер кезеңінде студенттердің ассертивті мінез-құлқы дамуын психологиялық зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналды. Ассертивті мінез-құлық – сыртқы әсерлерге тәуелді болмай, өз құқығын қорғай білу және өз мінез-құлқын реттей білу сапаларын қамтитындығы жан-жақты зерттелген. Ассертивтілікті қалыптастыруда смарт-ресурстарды ұтымды қолдану, қарым-қатынаста қақтығыстарды бақылау, өзіндік шешім қабылдау маңыздылығы анықталған.

Кілт сөздер: ассертивтілік; ассертивті мінез-құлық; әлеуметтік белсенділік; смарт-ресурстар; буллинг; өзін-өзі реттеу; өзін-өзі бағалау; өз құқығын сенімді қорғай білу; тұлғалық өсуге қабілетті болу.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев өз жолдауында білім мен ғылым саласында келелі міндеттердің бар екендігін атап өтті. Бұл оқу-тәрбие үрдісін уақыт талабына сай ұйымдастыру және жаңашыл болу қажеттігіне меңзейді. Қазіргі жаһандық өзгерістер кезеңінде өскелең ұрпақты жаңа жағдайға бейімделген, пайымды, өзіне деген сенімділігі зор тұлға ретінде қалыптастыру – кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналып отыр. Ол үшін ең бастысы – уақытты тиімді пайдаланып, өзін-өзі шығармашылықпен дамыта білуге ерік-күшін жұмсай білу қажет. Қашықтықтан оқыту әдеттегі өмір салтын түбегейлі өзгертті. Пандемия кезеңінен бастап қарқынды бағыт алған қашықтықтан оқыту – студенттердің өздігінен білім алуының психологиялық маңыздылығы, желідегі белсенділігі, өзін-өзі өзгерте алу қабілеттілігі мен өзін-өзі дамыту мәселелерінің өзектілігін айқындап берді. Бұл, өз кезегінде болашақ мамандарға са-налы тәрбие мен сапалы білім беруде мінез-құлық ассертивтілігін дамыту қажеттілігін туғызып отыр. Өз-өзіне сенімді, өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарайтын, «Көзі ашық, көкірегі ояу», басқаша айтқанда, тұлғаның өзін-өзі бағалауының жоғары бо-луына оң ықпал ететін ассертивті мінез-құлық дағдыларын меңгерген жастардың көп болуын – мемлекеттігімізді сақтаудың бірден-бір жолы ретінде түсінуге болады.

Американдық психо-терапевт М.Смиттің пайымдауынша, «ассертивтілік» (ағылшын тілінен аударғанда assertiveness. To assert – бекіту, талап ету) – адамның сыртқы әсерлерге тәуелді болмай, өз көзқарасына сенімді болуы және өз мінез-құлқын реттей білу мүмкіндігі болып табылады. Үлкен психологиялық сөздікте «Ассертивтілік» – ғылыми құбылыс ретінде басқалардың құқығына нұқсан келтірмей (Дж.Вольпе, А.Лазурс, Р.Альберти, М.Бекер, Э.Салтер және т.б.), өз құқығын сенімді қорғай білу қасиеті ретінде түсіндіріледі. Бұл – ашық мінез-құлықпен басқаларға зиян келтірмей, адал, әрі мейірімді бола білу қабілеті. Сондықтан, ассертивті мінез-құлықтың негізгі белгілері ретінде – сөз бен істің бірлігін, үйлесімділігін, ойлау ұшқырлығы мен тұлғаның өз ісіне деген жауапкершілігін айтуға болады.

Ассертивті мінез-құлық – пассивті (сыртқы және ішкі әлеммен қатынастың бұзылуы) және агрессивті (бұзылулардың салдарынан психологиялық жайсыздықтың орын алуы) мінез-құлықпен салыстырғанда мақсатты әлеуметтік белсенділікке негізделген, «адамда адамның қалыптасуы» ретінде түсіндіріледі. Ол мінез-құлық

икемділігін арттырады, өзіндік пікірдің дамуына септігін тигізеді. Олай болса, ассертивті мінез-құлық – өзіндік әрекетте, өзіндік шешім қабылдауда тұлға субъективтілігін бейнелейтін маңызды сапалардың бірі.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда студенттердің ассертивті мінез-құлықты қалыптастыру бағытында смарт-ресурстарды қолданудың мәні зор екендігін тәжірибе көрсетіп отыр. Смарт-ресурстар – ақпаратты жинақтау, талдау, өңдеу, сақтау, алмасу тәсілдерін қолдануға мүмкіндік беретін заманауи ресурстар. Смарт-ресурстарды жүйелі қолдану арқылы интерактивті ре-жимде кері байланысты жүзеге асыруға, оқу ақпаратының үлкен көлемін ұсынуға, өзіндік бақылау мен өзіндік бағалауды жетілдіруге, оқудағы жетістіктерді саралауға мүмкіндік туады. Смарт-ресурстар арқылы танымдық қызығушылық пен шығармашылық қабілетті дамыту туралы зерттеушілер И.Г.Борисенко, О.А.Shvetsova айтып өтті. Желілік оқытудың шығармашылық және тұлғаның қалыптасқан мәдени-әлеуметтік тәжірибесімен байланысы жайында зерттеулер жүргізіліп, бұл жауапкершілігі дамыған сипаттағы мінез-құлықтың негізі екендігі дәлелденген.

Бүгінде смарт-ресурстарды қолдану аясы кеңейіп, өткір қажеттілікке айналып отыр. Еңбек нарығының талаптары мен сұраныстарына сай кәсіби сапаларды меңгерген құзіретті мамандарды дайындау – жаңа қоғам талабы. Осы орайда, заманауи технологиялар мен смарт-ресурс мүмкіндіктерін тәжірибеде тиімді қолдана білетін, өзін-өзі жүзеге асыруға және тұлғалық өсуге қабілетті, демек ассертивті мінез-құлық сапаларын меңгерген мамандарды дайындауға баса назар аудару көзделген. Студенттердің ассертивті мінез-құлық дағдыларының дамуы мәселесін теориялық талдау және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан зерттеу басты мақсат болып табылады.

Әдіснамалық негіздері мен әдістері. Соңғы уақытта ассертивті мінез-құлықты дамытудың өзектілігі мен оның моделін құру туралы түсініктер белсенді дамып келеді. Ассертивтілікті қалыптастыруда қарым-қатынастағы қақтығыстар мен стресс көріністерін бақылап, оны өз бетінше реттей білу аса маңызды. Өзара әрекеттесу барысында келеңсіз жағдайлардан және агрессивтіліктен ұтымды шыға білуге үйрену негізгі қажеттіліктерді құрайды. Олай болса, қарым-қатынас – тұлғаның өзін-өзі саналы реттеуінің психологиялық тәсілі ретінде ассертивті сапалардың белсенді бо-луына септігін тигізеді. Оның мотивациялық механизмі мақсаттарға тікелей түрткі болып табылады. Тиімді нәтижеге қол жеткізу – қарым-қатынасты дамытумен тікелей байланысты. Сондай-ақ, Elma, S. Ерттеуінде өз-өзіне деген сенімділік пен академиялық сөйлеу және қарым-қатынас арасында статистикалық маңызды байланыстың жоқ екендігі мәлімделген. Талдаудан байқағанымыздай, сауаты төмен ата-аналармен салыстырғанда, білімді ата-аналар балаларын қарым-қатынаста ашық болуға, өз алаңдаушылықтары мен пікірлерін өздері қалағандай білдіруге үйретеді, бұл өз кезегінде сенімді мінез-құлықты дамытуға көмектеседі. Оның тиімді тәсілдері, атап айтсақ: сын тұрғысынан ойлау, кейс, ақпараттық-коммуникациялық, тренингтік технологиялар және т.б. оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен қолданылып келеді. Ассертивті мінез-құлыққа психогимнастиканың да ықпалы зор. Оқытудың белсенді әдісі психогимнастика – психологиялық стресс қысымын төмендетуге және ассертивті дағдыларды жетілдіруге жағдай туғызатындығы туралы З.Х. Урусов зерттеулерінде негізделген. Тұлға өз психикасын реттеу заңдылықтарын меңгеру арқылы өзіндік санамен байланысты мәселелер кешенін де тиімді шешуге мүмкіндік алады. Демек, психогимнастика өзін-өзі реттеудің маңызды тәсілдерінің бірі болып саналады.

В.П. Шейнов ассертивті тұлға келесі ерекшеліктермен сипатталатындығын зерттеген: өзіне деген сенімділік, өз құқықтарын қорғау, сыртқы әсерлерге тәуелсіздік, басқалармен өзара әрекеттесуге бағыттылық, манипуляцияға теріс көзқарас. Д.Ф.Ильясов өз еңбегінде білім беру саласы мамандарының психологиялық-педагогикалық мәдениетін дамыту қажеттігі туралы ұтымды тұжырым жасайды. Бұл өз кезегінде студенттердің бойында кәсіби құзіреттіліктерді қалыптастыру қажеттігіне меңзейді, яғни теориялық білімді тәжірибемен ұштастыра білу, цифрлық технологияларды меңгеру және өзін-өзі

әлеуметтендіру бағытындағы интегративті сапалардың басымдығын көрсетеді. Цифрлық технологиялар цифрлық білім беру ортасын құру, смарт-ресурстарды белсенді пайдалану және студенттердің өз мүмкіндіктерін саралап, өз-өзімен жұмыстануына жағдай жасайды.

Смарт-ресурстардың мынадай көп таралған түрлерін атап өтуге болады: білім беру платформалары, веб-сайттар, мобильді қосымшалар, электрондық пошта, әлеуметтік желілер, цифрлық сөздік-энциклопедиялар және т.б. Смарт-ресурстарды бірлескен қызметте ақпарат көзі, коммуникация және рефлексия үшін пайдаланып, тиімділігіне күнделікті өмірде көз жеткізіп келеміз. Техника тілімен қатар, білім мазмұнын, дамудың психологиялық мәнін терең меңгеруге септігін тигізуде. Білім беру платформаларында электронды оқулықтар, ғылыми-әдістемелік журналдар, онлайн жаттығулар мен онлайн тапсырмаларға (тест, кейс, психологиялық жағдаят және т.б.) қолжетімді болып отыр.

Смарт-ресурстарды оқу үрдісінде қолдану студенттердің өз бетінше дербес және бірлесіп жұмыс жасауына, өзіндік бағалаудың қалыптасуына ықпал етеді. Осы орайда, оқу үрдісінде жиі қолданылып жүрген Kahoot цифрлық ойын платформасына тоқталып өтуге болады. Kahoot– студенттерді достық қарым-қатынаста жұмылдыра отырып, шынайы бәсекелестікке жетелейді. Сондай-ақ, өз ой-пікірлерін ортаға салып, өзін-өзі сенімді ұстауға және өз бетінше шешім қабылдауға үйретеді, яғни ассертивтілік қасиеттердің айқындалуына септігін тигізеді.

Е.В. Валиуллина өз зерттеуінде коммуникативтік бақылау деңгейінің ассертивтілікке әсерін жан-жақты қарастырған. Ол сенімділік, шешім қабылдағыштық, тәуелсіздік, дербестік сияқты қасиеттерді психологиялық тұрғыдан зерттеп, көрсеткіштердің даму деңгейлерін анықтаған. Г.С. Никифоровтың пайымдауынша, өзін-өзі бақылау – өзін-өзі басқару және өзін-өзі реттеу процестерінің психологиялық мазмұнын құрайтын психикалық құбылыстар қатарына жатады.

Т.О. Гордеева студенттердің өзін-өзі бақылауының психологиялық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеген, М.Л. Ро-манова студенттердің өзін-өзі бағалау және өзін-өзі реттеу дағдылары туралы мәселелеріне тоқталып өткен. С.Бишоп адамның өз өмірі мен іс-әрекеті үшін өз-өзіне жауапкершілік алуы қажет екендігін ассертивтілік ретінде түсіндіреді. Ол тренингтік жаттығулар арқылы ассертивтілікті дамытуға болатындығын атап өткен. Ресейлік ғалымдар О.В. Хухлаева, Ю.В. Шильцова өз зерттеулерінде ассертивті тұлғаның эмоциялық тұрақтылығы мен өз-өзіне сенімділігі, стандартты емес мәселелерді шешуде қабілеттілігі басым, сы-пайы әрі әдепті болатындығын айтады.

Ассертивті дағдыларды қалыптастыруда мазасыздықтан, агрессиядан арылуға және өзін-өзі бағалау, жағымды әсер мен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған тренингтік жаттығулар кеңінен қолданылады. Қатысушылар өзін-өзі еркін ұстап, ой-пікірімен белсенді бөліседі, жетістікке жетуде жауапкершілігі артады, өз артықшылықтары мен шектеулерін бағалауға машықтанады және т.б. Олар ассертивтілік жүйелілік тәсілді қажет ететін көп қырлы ұғым ретінде буллингтің алдын-алуға зор мүмкіндік береді. Буллинг – жағымсыз агрессия мінез-құлық, ол агрессия тұлға мен құрбан арасында дисбаланс орнатып зиян келтіреді, дистресс жасайды, әр ортада әр түрлі сипатқа ие болады. Буллинг мазасыздық, зорлық-зомбылық, үстемдік және күш көрсету ұғымдарымен тығыз байланысты. Ол көбінесе ұзаққа созылатын стресстік жағдайлардың әсерінен де туындайды.

Қазіргі уақытта академиялық стресстің туындауы – студенттің білім беру ортасы шеңберінде нақты жағдайлар және талаптармен кезігуі нәтижесінде пайда болып отыр. Бұл студенттің көзқарасына, оқу үрдісінің басқа қатысушыларымен өзара әрекеттесуіне, оқу мотивациясына және студенттік өмірдің басқа параметрлеріне әсер ететін жүйелік сапа. Стрессті жеңе білу – ассертивтілікті жетілдірудің тиімді тәсілдерінің бірі екендігін атап өтеміз.

Сонымен, аталмыш мәселені жан-жақты зерттеген ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, ассертивті мінез-құлықтың қалыптасуында тұлғалық бағдарланған технологиялар мен смарт-ресурстарды қолданудың маңыздылығы және оның негізін таным, іс-әрекет,

қарым-қатынас құрайтындығы анықталды. Ассертивті мінез-құлықты дамыту үрдісі тұлға қалыптасуының түрлі салаларына әсер етеді, білім берудің интеграциялық негізі болып табылады. Студенттердің ассертивті мінез-құлқы да-муына келесі белсенділік түрлері ықпал ете алады: әлеуметтік (әлеуметтік бағдарлану, тұлғааралық қарым-қатынас, әрекетті жеке немесе бірлесіп орындай білу, өзгерістерге икемді, төзімді болу және т.б.); танымдық (психикалық процестердің көмегімен теория мен тәжірибені меңгеру, сын тұрғысынан ойлау, ақпаратты талдау, өңдеу және т.б.); тұлғалық (дара психологиялық қасиеттер, өзіндік көзқарас, өзін-өзі басқара білу, өзіндік әрекет және т.б.).

Осы орайда, біздің университетте психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету орталығы – студенттердің психологиялық денсаулығын сақтау, мотивациялық аумағын дамыту және білім беру үрдісіне қатысушыларға қолайлы әлеуметтік-психологиялық жағдай жасау мақсатында жұмыс жасайды. Сондай-ақ, студенттердің мінез-құлқындағы ассертивті сапаларды (мотивация, тәуелсіздік, жауапкершілік, адалдық, түсіністік, жанашырлық және т.б.) анықтау, дамыту; агрессивті сапалардың (өзгелерге қиянат-зорлық көрсету, қастандық әрекет, эмоциялық тұрақсыздық, өзін-өзі бақылай алмау және т.б.) алдын-алу, түзету, кеңес беру бағыттарында іс-шаралар кешенді әдіс-тәсілдер мен арнайы бағдарламалардың (когнитивтік, эмоционалдық және мінез-құлықтық) көмегімен ұйымдастырылады. Осылайша ассертивті мінез-құлықты дамыту мәселесі аясында жүргізілген теориялық зерттеулерді жан-жақты талдай отырып, осы орталықта тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды жалғастырдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» Қазақстан халқына Жолдауы. – Нұр-Сұлтан, 2021 [Электрондық ресурс]: URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy> 183555 (өтінім берілген күні: 12.12.2021).
2. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – СПб.: Изд-во Прайм-Еврознак, 2004. – 672 с.
3. Хохлов А.А., Портнова А.Г. Ассертивный человек. Восхождение в себе. Очерки по психологии пассивного, агрессивного и ассертивного поведения. – Екатеринбург: Изд-во Издательские решения, 2019. – 334 с.
4. Борисенко И.Г. Виртуальные тенденции в глобальном образовательном пространстве: Smart-технологии // Философия образования. – 2015. – No 3. – С.55-60.
5. Shvetsova O.A. Smart education in high school: New perspectives in global world // Quality Management, Transport and Information Security, Information Technologies (IT&QM&IS): procced. internat. conf. (IEEE). – SPb., 2017. – P.688-691.

АЙТЫС ЖАНРЫНДАҒЫ ДРАМАЛЫҚ КӨРІНІСТЕР

Мамыт А.А. – ф.ғ.к., доцент

Темиркул С.М. - магистрант

Ж.Тәшенев атындағы университет

Аннотация. Мақалада қазақ ауызша әдебиетінің айтыс жанрындағы драмалық элементтердің өзіндік ерекшеліктері талданады.

Кілт сөздер: айтыс өнері, драма, жар-жар, тартыс, ауыз әдебиеті

Аннотация. В статье анализируются специфические особенности драматических элементов в жанре айтыса казахской устной литературы.

Abstract. The article analyzes the specific features of dramatic elements in the genre of aitys of Kazakh oral literature.

Қазақ тілінде ертеде «драма», «театр» деген сөз болған жоқ. Бірақ ұлт поэзиясының түрлері, оның көпшілік ойын-сауығы үшін репертуарға айналған ғажайып үлгілері, көшпелі жұрттың өзінің ұлттық салтына, өмір өзгешелігіне лайық дәстүрлі театры болғанын дәлелдейді.

«Шынында да, - деп жазады тағы да М.Әуезов, - ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп, өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманында театр жасамай не жасады? Солар жасаған сауық елдің құр көңілін көтергеннен басқа кәрі-жастың сай-сүйегін боздататын, әруағын шақыртып, барынша қыздырып, желіктірген жоқ па еді? Одан соң ұзататын қыздардың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып айтысатын «жар-жар» салт ойыны туғызған театрдың өзі емес пе? «Жар-жар» мен «Беташар» бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымшаны керек қылмайды, солар сияқты толып жатқан айтыс өлеңдерінің қай-қайсысы болса да сахнаға қоюға келеді» [1,13].

М.Әуезов жоғарыдағы үзінді келтірген мақаласын қазақ драма театрының ресми түрде ашылар қарсаңында жазғандықтан көбінесе «театр» деген сөзге байланыстырған. Расында, әңгіме алдымен театрдың репертуары, яғни драматургия мәселесіне саятын – драмалық элементтер туралы болып отыр. Жазушы-ғалым халқымыздың барлық рухани қажетін өтеуге жарайтын драмалық, трагедиялық және комедиялық материал-дардың көп екенін жазады және сол материалдың айтыс өнерінің өн бойынан түгел табылып жатқанын дәлелдейді.

Енді осы пікірлерге кереғар тұжырым айтушы өнер танушылар мен әдебиет зерттеушілер ішінен бұрын да, қазір де табылады. Мысалы, ғалым И.И.Львов «Казахский академический театр драмы» деген еңбегінде былай деп жазады: «Театральное искусство в старом казахском быту не существовало ни в профессиональной, ни в самодеятельной форме. Кочевой образ жизни и запреты религии, отсутствие письменности препятствовали возникновению национального театра» [2,13].

Ұлттық өнер тарихын зерттеуде, оның табиғатын, ішкі болмысын зерттеу үшін сол халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани әлемін де қоса қабат тексеру керек, тұтас диалектикалық тұрғыда қарастыру керек. Онысыз басқан әрбір қадамың шалыс.

«Драма – әдебиеттің үшінші тегі, шындықты айрықша тәсілдермен синтез қалпына келтіріп, шиеленіскен тартыстар үстінде жинақтап, оқиғаға қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдына қолма-қол көрсететін күрделі жанр» [3,86], - деп қарар болсақ: тіл, әсіресе, диалог тек алма-кезек сөйлесу емес, ойлардың соғысы әрбір сөздің бомбалы жарылуы, от пен оттың жалын шарпысуы, мінез бен мінездің найзаласуы, идея мен идеяның қылыштасуы, біліспей, жеңіспей бітіспей-тін жекпе-жек деп түсінсек, қазақтың айтыс өнері дәл осы драма диалогын еске түсіреді. Оның үстіне айтыстың тууы, өнер дәрежесіне көтерілуі, шеберленуі, өткірлік пен кескірлік табу тәжірибесі ұзақ ғасырларға ұласты болғандықтан, бұл салада драмалық тұрғыдан келгенде айтылар мәселе, айқыдайтын түйінділер өте көп.

«Драмадағы шындық көркемдік шешімін сахнада табады. Драмада сахнада ғана тіршілік өтеді, - дейді Гоголь, - сахнасыз драма денесіз дем» [4,57]. Олай болса, көрерменсіз, сахнасыз айтыс болған да емес және болмайды да. Ақындар айтысы – көпшілік алдында, тыңдаушы, сыншы жұрттың алдында туып, орындалады. Әнмен не әр ақынның арнаулы сарынымен: қобызға, домбыраға, гармоньға қосылып айтылады. Ақындардың солайша кезектесіп, жауаптасатын суырып салма өлеңдері, екіжақты айтыс болады. Мұнда тыңдаушы жұрт құр естіп қана қоюшы емес. Ол бір жағынан айтысушылардың сөзін сынаушы, қорытушы болып отырады. Ақындардың бірі жеңіп, бірі жеңілгеніне төрелік айтушы да сол жиынның өзі болады.

«Драмадағы ең шешуші нәрсе – тартыс» - дейтін болсақ, тартыссыз ақындар айтысын көз алдымызға елестетудің өзі қиын. Бұл тұрғыда драманың әрбір бағыт-бағдарын зерделеп келе жатқан, оның өзіндік табиғатын түсіндіруде түренін тереңге бойлатқан әдебиетші ғалым Рымғали Нұрғалиев: «Қазір айтыс фольклордың бір нұсқасы

ретінде ғана зерттеліп жүр. Асылы, айтыс өнері ұлттық драма мен театрдың ежелгі үлгісі ретінде тексерілуі керек» [5,68], - дегені құптарлық жағдай. М.Әуезов көрсеткендей, айтыстың ең көне түрі – бәдік, жар-жар болса, онда драмалық көріністер аз емес. Мысалы, «Жар-жар» айтысының поэзиялық қасиетімен қатар драмалық элементтері өте көп болып, кейде «Жар-жар» сөзінің трагедиялық оқиғалармен аяқталғанын жақсы білеміз, мұндай басы «Жар-жар» соңы беташармен танытын трагедияны жазушылардың проза-лық шығармаларынан, драмашылардың пьесаларынан көріп жүрміз. «Қаракөз» пьесасындағы «жар-жар» түрі өзінің үлгісінде қандай сақтал-ған. М.Әуезов оған трагедиялық оқиға қосқанда – «Жар-жар» айтысы драмалық шығарманың көркемдік көкжиегін әсерлей жеткізген.

М.Әуезов «Жар-жардың» өзгешеліктерін, тұрмыс-салтқа байланысты өлеңдерінің қалай айтылатынын айта келіп: «Жар-жар театрдағы сахналық ойынға ұқсаңқырайды, жігіттер мен қыздардың ішінде суырып салып өлең шығара алатындары болса, онда олар күйеу мен қалыңдықтың атынан айтысып та қалады. Жар-жардың осындай ең толық түрінде сәнді сахналық ойынның элементтері болады. Импровизациялық айтыс пен хордың қосылып айтқан жыры қалыңдықтың талайсыз-бақсыз тағдыр жайына ауысады. Қыздың жыр түрінде айтылған қарсылығы мен қарғыс сілтеуі, қасірет наласы жырды халықтың салт-ғұрыптық драмасына айналдырады. Кейде оның аяғы ұлан-асыр дау-жанжалмен де бітеді. Не бір тосын жәйттер болады» [1,82], - дейді.

Жоғарыда айтып кеттік, «Жар-жар» айтыстың ең ескі нұсқасы ретінде қарастырылады», - деп. Той тарқар кезде бозбалалар ұзатылар қыздың үйіне келіп, үзіктің жабығын түредіде, өлеңмен қоштасады. Осыдан барып айтыс басталады. Бозбаланың қоштасып айқан әрбір ауыз өлеңіне ұзатылған қыз жауап береді. Олардың қоштасу өлеңі – «Жар-жар» былай болып келеді:

Бозбала:

Қара насар замандас,
Қара насар, жар-жар-ау!
Қара мақпал сәукеле,
Шашың басар жар-жар-ау!
Мұнда әкем қалды деп
Қам жеменіз, жар-жар-ау!
Жақсы болса қайын атаң,
Орын басар, жар-жар-ау!

Қыз:

Есік алды қара су,
Майдан болсын, жар-жар-ау!
Ақ жүзінді көргендей,
Айнам болсын, жар-жар-ау!
Қайын атасы бар дейді
Боз балалар, жар-жар-ау!
Айналайын әкемдей,
Қайдан болсын, жар-жар-ау!

Осы қалыппен жігіттер қызға басу айтып, жұбатса, ұзатылған қыз оларға қарсылығын білдіріп, іштегі жатқан шерді тарқатады. Осындай қалыпты, жаттанды түрінен басқа да «Жар-жардың» сол жерде жағдайға байланысты шиеленіскен түрде туып кететін нұсқалары да көптеп кездеседі. Ақан есімінің көпшілікке таныс «Жар-жары» Ұрқия тойында айтқаны. Ол жар-жар былай деп басталады:

Аққу кетіп қос көлдің қазы қалды, жар-жар,
Қысы кетіп мешіннің жазы қалды, жар-жар.
Біраз назым тотыға айтпай болмас,
Көбі кетіп дәуреннің азы қалды, жар-жар.
Түйін болып көңіліме кетеді ғой, жар-жар.

Бір айтатын серінің назы қалды, жар-жар.

Кеше туған жас қызды шалдар алды,

Толғанатын оларда несі қалды, жар-жар .

Ақан айтты дейтін алуан түрлі «Жар-жардың» түрлері бар. Солардың көбіне сүйгенінен айрылған асыл жан көзінен қан аққандай жылай қоштасады. Ағыл-тегіл Ақанның көргенде бақытсыз қыз да өксу, күрсінуден серпіліп шығып, өз зар-мұңын төгеді, сүйгеніне қосыла алмай кеткенін, арманын шаққанда аһ ұрады. Мінеки, осындай әділсіздікті көрген халық тек куә болып қана қоймай, бірде Ақанға, бірде қызға қосылып, жаңағы теңсіздік пен зорлық қиянатты бірге қарғасады. Опық, өкініш, ескілікке қарсы Қаһар сөзін бірге айтады. Сөйтіп, біз «жар-жардағы» көпшілік қорының қазақ өміріне қатысып, қазақ ортасында ұлттық драма түрінде көрініс бергенін көреміз.

«Жар-жар» трагедиялық тұрғыдан көрініс беретін болса, айтыстың тағы бір түрі, көне түрі – бәдік комедиялық тұрғыдан көрініс береді», - деп айтуымызға толық негіз бар. Комедиялық, трагедияға керісінше, Белинскийдің айтуы бойынша, өмірдің қарапайым күнделік прозасын, ұсақ-түйегін, кездейсоқ жәйттерін суреттейді». Шамаң дінінде ауруды емдеудің жеке де, жалпы да түрі болған. Жеке түрінде ауруды жалғыз бақсы ғана емдесе, жалпы түріне көпшілік қатысқан. Сол көпшілік қатысқан емнің түрі – бәдік. Бертін келе, қазақ арасында ислам діні тарап, шамаң дінін ығыстырғаннан кейін бәдіктің маңыз-мағынасы өзгеріп, жастардың ойын-сауығына айналған. Мұнда жастардың бірін-бірі сынап-мінеп, әжуа-күлкіге айналдыруға баруы сөзсіз комедиялық нышан береді. Мысалы:

Жігіт:

Темір бәдік дегенде, темір бәдік,

Қу қыздардың шекесін кемір, бәдік.

Семіз қыздың ішіне кіріп кетіп,

Бүйрек майын же дағы семір, бәдік.

Қыз:

Бәдік кетіп барады Мекесіне,

Ешкі арығын білдірмес текесіне.

Онан кетер жайыңды мен айтайын,

Бар да жабыс жігіттің шекесіне

Немесе, жігіт:

Қашқан қыздың көш, бәдік, соңынан көш,

Түнде жүрген қыздардың жолына көш.

Қыз:

Бозбаланың көш, бәдік, ағына көш,

Абат қылған бағбанның бағына көш.

Онан көшер жайыңды мен айтайын,

Жігіттердің кер ауыз жағына көш.

«Бәдік» айтысы шын мәнінде күлкі театры ретінде, комедияның бір өзгеше көрінісі ретінде атқарған қызметі, өз кезінде, сөзбен айтып жеткізе алмас деңгейде болғаны күмәнсіз. «Бәдік» айтысындағы мынадай шумақтар оған куә:

Бәдік кетіп барады таудан асып,

Таудан асқан бұлпенен араласып.

Енді екеуіміз бәдікті тауып алып,

Шын құмардан шығайық араласып.

Айтыс өнері қазақ халқына талай ғасырлар бойы рухани азық болып келгенін қайталай берудің қажеті шамалы, дегенмен де, кеңес кезеңіне дейін де және одан кейін де түрлі жиындар мен сауық кештерінде «Біржан мен Сара айтысы», «Жанақ пен бала ақынның айтысы» саханада қойылып келгендігі туралы Ш.Құсайынов пен Ы.Дүйсенбаевтың мәліметтерін білеміз. Бұдан туатын қорытынды кез-келген ақындар айтысы ешқандай өңдеусіз сахнаға қайта қойылуға болатындығы. Бірақ бұл жерде ескеретін жай: көрерменнің эмоциясы дәл айтыс өтіп жатқандай болу, болмауы екіталай.

Бұл жағынан келгенде айтыс өнері – нағыз жанды өнер. Қазіргі театрдың репертуары драматургиядан ерекшеленетіні де осы тұста.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. –Алматы, 1962, -347 б.
2. Львов И.И. «Казахский академический театр драмы». –Алма-Ата, 1957, -67 С.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Мектеп, 1982, -368 б.
4. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы –Алматы: Жазушы, 1971, -265 б.
5. Нұрғалиев Р. Өнердің эстетикалық нысанасы. –Алматы: Ғылым, 1979, -216 б.

ИНКЛЮЗИВТІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ

Кожабеков Мурат Анапияевич

Сарыағаш ауданы, №43 Әл-Фараби атындағы шағын жинақты негізгі орта білім беретін мектебінің дене шынықтыру пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. Бұл мақалада инклюзивті дене шынықтыру ұғымы, оның мақсаты мен міндеттері, ұйымдастыру жолдары, педагогикалық және әлеуметтік маңызы қарастырылады. Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларды жалпы ортаға қосу қазіргі білім беру жүйесінің маңызды мәселесі болып табылады. Мақалада инклюзивті дене шынықтыру сабақтарын тиімді ұйымдастыру жолдары мен оның қоғамға әсері баяндалады.

Кілт сөздер: инклюзив, спорт, дене тәрбиесі, психология, педагогика

Abstract. This article discusses the concept of inclusive physical culture, its goals and objectives, organizational ways, pedagogical and social significance. The inclusion of students with special educational needs in the general environment is an important problem of the modern education system. The article describes the ways of effective organization of inclusive physical education classes and its impact on society.

Key words: inclusive, sports, physical education, psychology, pedagogy

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие инклюзивной физической культуры, ее цели и задачи, организационные пути, педагогическое и социальное значение. Включение учащихся с особыми образовательными потребностями в общую среду является важной проблемой современной системы образования. В статье освещаются пути эффективной организации занятий инклюзивной физической культурой и ее влияние на общество. Ключевые слова: инклюзив, спорт, физическое воспитание, психология, педагогика

Кіріспе

Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру процесіне тарту арқылы олардың қоғамға бейімделуіне мүмкіндік беретін маңызды жүйе. Осы тұста дене шынықтыру пәнінің алатын орны ерекше. Себебі дене шынықтыру сабағы тек физикалық даму құралы емес, сонымен қатар бала тұлғасының әлеуметтік, психологиялық бейімделуіне ықпал ететін орта болып табылады.

Қазіргі заман талабына сай, инклюзивті білім беру әлем елдерінде кең таралып келеді. Бұл үрдістен Қазақстан да қалыс қалған жоқ. Инклюзивті білім – бұл әрбір баланың мүмкіндігіне қарамастан, сапалы білім алып, жан-жақты дамуына жағдай жасау. Бұл үрдісте дене шынықтыру пәнінің атқаратын рөлі ерекше. Дене тәрбиесі – тек физикалық жаттығулар жиынтығы ғана емес, ол оқушылардың өзара қарым-қатынасы мен әлеуметтік ортаға бейімделуін қалыптастыратын маңызды құрал.

Негізгі бөлім

1. Инклюзивті дене шынықтырудың мәні мен міндеті

Инклюзивті дене шынықтыру – бұл ерекше қажеттілігі бар және жалпы дамыған балаларды бір ортада біріктіріп, дене тәрбиесі арқылы олардың дамуына ықпал ететін жүйе. Оның міндеттері:

- Барлық оқушыларға тең мүмкіндік жасау;
- Қоғамға бейімдеу;
- Денсаулықты нығайту және қимыл белсенділігін арттыру;
- Өз-өзіне деген сенімділікті қалыптастыру.

2. Ұйымдастыру ерекшеліктері

Мұндай сабақтарда мұғалім келесі әдістерге сүйенеді:

- Жеке мүмкіндіктерге бейімделген жаттығулар;
- Арнайы жабдықтарды пайдалану (жеңіл мячтар, тіреуіштер);
- Қауіпсіз және қолайлы орта құру;
- Ойын арқылы ынтымақтастықты қалыптастыру.

3. Психологиялық және әлеуметтік маңызы

Инклюзивті дене шынықтыру оқушылар арасында мейірімділік, төзімділік және өзара сыйластықты қалыптастырады. Ерекше балалар үшін өздерін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезіну – өте маңызды. Бұл олардың жеке дамуына, өзіне деген сеніміне оң әсер етеді.

4. Қазіргі жағдай және қиындықтар

Қазақстанда инклюзивті білім беру дамып келе жатқанына қарамастан, дене шынықтыру пәнінде бірнеше мәселе туындайды:

- Білікті кадр тапшылығы;
- Мектеп инфрақұрылымының жеткіліксіздігі;
- Әдістемелік материалдардың аздығы.

Дене шынықтыру – адамның денсаулығын нығайтуға, қимыл-қозғалыс қабілеттерін дамытуға, физикалық дайындығын арттыруға бағытталған тәрбие мен оқытудың арнайы жүйесі.

✓ Мақсаты:

- Денсаулықты сақтау және нығайту
- Қимыл-қозғалыс дағдыларын дамыту
- Дене бітімін қалыптастыру
- Төзімділік, ептілік, күш пен жылдамдықты арттыру
- Салауатты өмір салтын қалыптастыру

✓ Маңызы:

- Адам ағзасын шынықтырады
- Жұмысқа қабілеттілікті арттырады
- Психологиялық тұрақтылықты қалыптастырады
- Әлеуметтік бейімделуге көмектеседі

✓ Қамтитын бағыттары:

- Спорт түрлері (жүгіру, жүзу, футбол, волейбол және т.б.)
- Жаттығулар (жалпы дамыту, арнайы, тыныс алу)
- Спорттық ойындар
- Туризм және қозғалыс белсенділігі

✓ Дене шынықтырудың пайдасы:

- Иммунитетті нығайтады
- Ойлау қабілетін жақсартады
- Артық салмақтың алдын алады
- Өзін-өзі бағалауды арттырады
- Командалық рух пен тәртіпті дамытады

Қорытынды

Инклюзивті дене шынықтыру – тек білім саласындағы жаңашыл бағыт ғана емес, бұл – адамгершілік пен азаматтық ұстаным көрінісі. Мұндай сабақтар арқылы балалардың

өзара түсіністігі артып, қоғамда толерантты көзқарас қалыптасады. Болашақта толыққанды инклюзивті орта қалыптастыру үшін білім беру ұйымдарында бұл бағытқа көбірек көңіл бөлінуі қажет.

Дене шынықтыру – бұл тек спортпен шұғылдану ғана емес, адамның жан-жақты дамуының негізі. Ол баланың тәртіпті, төзімді, мықты, белсенді тұлға болып қалыптасуына әсер етеді. Сондықтан дене шынықтыру тек мектепте ғана емес, күнделікті өмірде де маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. "Инклюзивті білім беру" әдістемелік құрал. – Нұр-Сұлтан, 2020.
2. UNESCO. Inclusive Physical Education Guidelines, 2017.
3. Әбілова С. Инклюзивті оқытудағы педагогикалық ұстанымдар. – Алматы: Рауан, 2021.
4. Сәрсенова Б. Дене тәрбиесінің әлеуметтік аспектілері. – Шымкент: ОҚМУ, 2019.
5. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. – Астана: НЗМ, 2022.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мырзабек Л.А.

«Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының
доценті, п.ғ.к. Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация. Данная статья направлена на выявление интереса учащихся к досугу и видам спорта, изучение способов организации занятий в физкультурно-спортивных кружках во внеклассное время.

Abstract. This article is aimed at identifying students ' interest in leisure and sports, studying ways to organize classes in physical culture and sports clubs in extracurricular time.

Басқа тәрбие құралдарына қарағанда белгілі артықшылықтар беретін қосымша білім беру ұйымдарының жұмысы өзінің ерекше сипатына ие. Бұл ерекшеліктерді білу білім беру ұйымдарының тәрбиелеудің нәтижелі процесін құруға және олардың жұмысын басқа тәрбие институттарымен үйлестікке мүмкіндік береді. Мектептен тыс жұмыстың ерекшелігі арқасында біз оны ұйымдастырудың тәсілдері мен әдістерін сондай-ақ жеке адам мен ұжымды дамытуда дұрыс нәтижелерге алып келетін жұмыстың есептеу шартын түсінеміз.

Сыныптан тыс жұмыстың ерекшелігін анықтауда Н.К. Крупскаяның еңбектерінде жасалған оның негізгі принциптері және қазіргі жағдайда әрине, түзетуді қажет ететін тәрбиенің жалпы принциптері басшылыққа алынады. Тәрбиенің даму теориясының диалектикасы мынадай, ол балаларды тәрбиелеу мен мектеп тәжірибесі негізінде пайда болып, ол өзінің объектісі тәрбиемен, оның барлық қазіргі әр түрлілігімен жүруі керек, тәрбиелеу мәселелерін кең ұғымда қамту, бір жағынан бірнеше жаңа ғылыми-педагогикалық бағыттардың пайда болуына және ғылыми синтезге алып келу, екінші жағынан кең педагогикалық теорияның құрылуы қажет. Қоғамдық іс-әрекет ретінде пайда болған сыныптан тыс жұмыс әрекеттің әр алуан түрінің және педагогикалық жетекшілердің өзгеше құралдарының арқасында әлеуметтік - педагогикалық мәртебеге ие болды.

Мектеп пен білім беру ұйымдары әрекетінің жалпы және ерекше талдау негізінде мектептен тыс жұмыстардың принципін анықтауға болады. Олар: балалардың қызығушылығына қарай ерікті бірлесуі негізінде айналысудың жаппайлығы және көпшілікке қажеттілігі; олардың ынтасы мен әрекеттілігінің дамуы; әрекеттің қоғамдық пайдалы бағыттылығы; мектептен тыс жұмыстардың әр түрлі формасы; балалардың жас және дара ерекшеліктерінің есебі. Бұл принциптер сыныптан тыс мекемелердің қызметінде іске аса отырып, сыныптан тыс жұмыстардың мынадай ерекше білгілерін сипаттайды: сыныптан тыс жұмыстарға балалардың жаппай және ерікті қатысуы; әрекеттің белгілі түріне қызығушылығы мен бағыттылығына қарай оқушылардың дифференциялануы; практикалық міндеттер мен әрекеттің жақын нәтижесін қою; қатынас пен қатысу саласының әр түрлілігі; уақытша сыныптан тыс ұжымның құрылысы, өзін-өзі тану, өзін-өзі іске асыру және өзін-өзі жетілдіру негізінде ересектер мен балалардың субъективті-объективті қарым-қатынасы; біздің қоғамымыздың әр түрлі мамандығы мен саласының өкілдерін, педагог мамандарын байланыстыратын ерекше педагогикалық ұжым; сыныптан тыс жұмыстардың әдістемелік бағыттылығы, дара және ұжымдық шығармашылықтың бірлігі [1].

Білім беру ұйымдарының тәрбие әрекеттік жақтарының бірдейлігі өзіндік базаны жүйе ретінде және қоғамдық тәрбиенің шағын жүйесі ретінде де жасөспірімнің тұлғасын тәрбиелеу мақсатын да анықтайды.

Білім беру ұйымдары қызметінде педагогтар белгілі бір әлеуметтік мәдениетте балалардың қабілетімен қызығушылығын дамыту ісін жасаса, тәрбиешілер ролінде өз аймақтарының өкілдері өздерінің дүниетанымы, өз тәжірибесі және іскерлігі арқылы жас өспірімдерді әлеуметтік шығармашылыққа араластырады, белгілі әлеуметтік жағдайда өмір сүруге және еңбек етуге үйретеді, қоғамдық тәрбие мақсатын тұлғаның өзін-өзі дамыту мақсаттарымен тығыз байланыстырады. Осылайша, тұлғаны тәрбиелеудегі мақсат бір жағынан өзін дамыту жолында алдына қоғамды қоятын, екінші жағынан, қоғам өзінің әрбір мүшесінен күтетін міндет пен мақсаттан келіседі. Мұндай жағдайда өз қоғамының мәдени құндылықтарымен қаныққан және оның идеалдарын қабылдаған азаматты тәрбиелеу нәтижеде жеке тұлға мен қоғам арасындағы үйлесімділікті туғызады. Бірақ өсіп келе жатқан тұлғаға мақсатты әсерлерді жүзеге асырушы әрбір тәрбиелеу институттары мына жағдайда ғана, егер бір жағынан, басқа институттармен өзара байланысқа түсетін болса, ал екінші жағынан - осы процесте тұлғаның өз белсенділігін арттыра білу шартына сай тұлғаны тұтастай жасап шығаруда маңызды жақтарын игеруде ғана тиімді нәтиже алады.

Сыныптан тыс жұмыстарда әрбір жас кезеңінде баланың жеке тұлғасын дамытудың өзгешелігі тұлғаны әлеуметтеудің маңызды факторлары болып табылатын қоғамдық мәдениеттің жанама әсері арқылы толықтырылады. Жасөспірімдерді қоршаған ортаны меңгеруге, қайта жасалатын әрекеттерге бейімделуге, хабардар болуға тарту, оларды азаматтық көзқарасқа қою өмірге тұлғаның әлеуметтік бағыттылығына тәрбиелеу мақсатын көздейді. Бұл тәрбиенің өмірмен байланыс принципіне, тұлғаның өзін-өзі іске асыруға және өзін-өзі дамытуға мүмкіндік туғызатын әрекеттің қоғамдық-практикалық сипатына сүйенеді. Сыныптан тыс мекемелердің қызметінде және басқа да тәрбие институттарының тұтас тәрбие процестерінде сабақтастық пен өзара байланыс тәрбие процесінің үздіксіздігі қамтамасыз етіледі.

Жеке адамның ұсақ ортамен өзара әрекеті өзінің қызығушылығы мен бейімділігі сәйкес шығармашылық жағынан өзін-өзі жүзеге асыру үшін мүмкіндік береді. Өсіп келе жатқан тұлғаның сапа байлығының көрінуіне тек қана құрдастарының ұжымы емес, сондай-ақ пікірлестер, достары, әлеуметтік белсенді еңбеккерлер ұжымы керек, мұндай ортада әрқайсысы кеңінен ашылады. Білім беру ұйымдарының тәрбие мүмкіндіктерінің талдауы тәрбие процесіне жасөспірімдерді баулу өзін-өзі басқаруда өз күшін, әрекеттілігін белгілеуге ықпал етеді. Осылайша тұлғаның әлеуметтік бағыттылығын тәрбиелеу мақсатының айқындауы мазмұнына қарай мектептен тыс мекемелерде тәрбиенің

принциптерін бөліп қарайды. Олар: балалардың даралық және жас ерекшеліктерін тіркеу негізінде ұжымдық шығармашылық қызметін ұйымдастырудың кешенді тәсілі; балалардың әрекеттілігі мен белсенділігінің жоғары деңгейін жасайтын ересектер мен балалардың шығармашылық бірлесуін, өзін-өзі басқаруын дамыту; табиғи факторларды белсенді пайдалану негізінде сауықтыру және тәрбие жұмыстарының бірлігі қағидалары[2].

Білім беру ұйымдарының тәрбиелік қызметі-бұл жас балалар мен жас- өспірімдерді ғылымның, техниканың, мәдениеттің, өндірістің түрлі салаларына дайындаудың қоғамдық қажеттілігіне негізделген кең және динамикалық жүйе. Ол көп жоспарлы әрі көп қызметті, өз ерекшелігі және педагогикалық процестің екі субъектісі-тәрбиелеуші мен тәрбиеленушілердің өзара байланысы бар жүйе. Ол (жүйе) тәрбиеленушілердің өмір тіршілігін ұйымдастыруда олардың қоршаған ортаға белгілі қатынасын жасауда мақсатты бағытталған тәрбие әрекеттерінің жүйесіндегі шағын жүйе ретінде шығады. Оның негізгі компоненттері: қызмет субъектісі; қажеттілік, мақсаттылық, заттық-тәжірибелі бағыттылық; процестің нақты әрекетін ұйымдастыру мен камтамасыздығы; нәтижелілік болып табылады. Сыныптан тыс бірлестіктердің тәрбиелік қызметтерінің ерекшелігін талдау екі маңызды методологиялық шарттарды бұзбауды ұйғарады: Біріншіден, "Әрекет" түсінігі ерекше әрекеттілікті беру қажет, екіншіден, бұл түсінік зерттеудің белгілі тақырыбына жүйелі, толық сәйкес болуы тиіс.

Білім беру ұйымдарының тәрбиелік қызметі - дара және қоғамдық қажеттіліктердің байланысы негізінде базалы дайындық пен сыныптан тыс сабақтар арасындағы сабақтастықты; тұлғаны тәрбиелеуде әр түрлі жақтардың арасындағы және тәрбиенің кешенді тәсілдеріндегі өзара байланыс, үйлестілікті, білім мен тәжірибелік әрекеттерді меңгеру процесінде оқушылардың белсенділігі мен шығармашылығы, дербестігі және педагогикалық ықпалының өзара байланысын; тәрбиеленушілерге дифференциалды жолы мен балалардың жасы мен тәжірибесін есептеумен уақытша әр жастағы ұжымның, балалардың мұқтаждықтарын, педагогтардың мүмкіншіліктерін ашу болып табылады.

Әр алуан ұжымдардың тәрбиелік мүмкіншіліктерінің талдауы тұлға мен оның қарым-қатынасы педагогикалық ықпалға оның сыныптан тыс бірлестіктерде субъективтік бағытында белсенділігімен қолайлы болады деп есептейді. Сыныптан тыс ұжымдардың өмір тіршілігінде жасалған әлеуметтік-педагогикалық қарым-қатынасының субъектісі ретінде жас- өспірімдер төрт ипостастарға шығады: 1) таным субъектісі ретінде (әлемді тануға деген белсенділікті іске асыру); 2) тақырыптық-тәжірибелік әрекет ретінде (оны қоршаған ортаны қолынан келетіндей қайта жасауға белсенділігін арттыру); 3) қарым-қатынас (басқа субъектіні танып білуге және оынмен өзара әрекеттілікке бағытталған қажеттілікті іске асыру) және 4) өзін-өзі тәрбелеу (өзін-өзі тану мен өзін-өзі қайта жасауға бағытталған шығармашылық белсенділікті іске асыру).

Жас өспірімдердің шығармашылық тұлғасының белсенді бағытын оның тек сабақтарға жалпы қатынасы ғана емес, оның қажеттілігі мен мұқтаждығы ғана емес, сондай-ақ білімді практикалық іскерліктерді қабылдау мен меңгеру процесінің өзі де анықтайды. Тәрбиеленушілерді білім беру және тәрбие процесіне қосу тәрбие әрекеті процесін күшейтудің маңызды шарты болып табылады, нәтижеде өзін-өзі дамытуға және өз бетімен білім алуға, дайындығының, өз әрекетінің бастамасы дамыды.

Сыныптан тыс бірлестіктердің тәрбиелік әрекетінің негізінде жатқан ішкі пікір - бұл тұлғаның өмір тіршілігінің барлық кезеңдеріндегі шығармашылық жағының даму идеясы, білімнің толығыуы, практикалық іскерлігінің жетілуі, өнегелі құндылығын байыту. Сыртқы пікірге басқа институттарға қатысты жалпы тәрбие жүйесінде компенсаторлық қызмет жатады.

Білім беру ұйымдарының тәрбиелік қызметтерінің жүйесі тұлғаның сапасын дамытудың түрлі деңгейіндегі жас өспірімдерге жасалған дифференциялық жолымен сипатталады. Бірғана мысал келтірейік. В.В.Белова, Т.И.Щукиналардың зерттеулерінде жасөспірімдердің танымдық қызығушылықтарының даму сатысына байланысты

әрекеттерді ұйымдастырудың бірнеше деңгейі көрсетілген: бірінші - репродуктивтік-еліктеу әрекеті, осының көмегімен жас өспірімдер үлгілерді меңгереді, осылайша өздеріне басқалардан тәжірибеден тәжірибе жинайды; екінші -іздену орындау әрекеті, мұнда жетекші есепті айқындайды, ал жасөспірімдер оның шешу жолын өз бетінше іздейді; үшінші -шығармашылық әрекет, мұнда жасөспірімдер анықтаған есепке сәйкес өзіндік шешімдері іске асырылады және жас өспірімдер үшін сапалы жаңа құндылықтар жасалады. М.Д.Виноградова, В.И.Максакова, И.Б.Первин т.б. оқушылардың шығармашылық даралығы бойынша зерттеулері тұлғаның шығармашылық потенциялын дамытудың жемістілігі әлеуметтік құнды дара шығармашылық мүмкіншіліктері мен тапсырмаларын шығармашылықты түрде орындаудың ең жақсы жолын таңдауда да және жаңасын жасауда да қабілеттілігі балалардың әр түрлі талаптарын тоқтату процесінде болатынын растады.Білім беру ұйымдарының қызмет шартында үйірменің ұжымдық әрекетінің шығармашылықпен қанықтыруы дайындықсыз балалардың өзінен қостау табады. Әр түрлі шығармашылық әрекет сыныптан тыс ұжымда балалардың рөлін және бағытын өзгертуге мүмкіндік жасайды[3].

Жалпы тәрбиенің шағын жүйесі ретінде білім беру ұйымдары балалармен жұмысты педагогикалық жағынан ұйымдастырудағы өзгешелігінен ерекшеленеді. Біріншіден, бұл жасөспірімдерді бірігуге тартатын, одан өзінің іскерлігі мен қатыстығын көрсетуді талап ететін тақырыптық -практикалық әрекеттің жаппай және топтық түрлері. Бұл негізінен, кешенді ойын - жарыстар, шығармашылық мейрамдар, сайыстар, фестивальдар және т.б. Бұларға қатыса отырып, балада таңдау мүмкіндігі туады.

Өз бойына танымдықты, рақатты, көңіл көтеруді біріктіретін жұмысқа қатысудың еріктілігі барлық адамға соның ішінде балаларға өз күшін сынауға, ұнауға лайықты болуға, өзінің жетістіктерін жолдастарының табыстарымен салыстыруға жететіндігіне жағдай жасайды. Екіншіден, бағытталған қызығушылыққа және мүмкіншіліктерге сәйкес жүйелі әрекетпен айналысқысы келетін балалар үшін үйірмелер, секциялар, студиялар, лабораториялар және басқа да шығармашылық бірлестіктер. Мұндай ұйымдастыру формалары қабілеті мен дайындығына қарамай ниет білдіруші барлық жасөспірімдерді бірдей қатысуға мүмкіндік туғызады. Үшіншіден, әбден дайындалған жас өспірімдерге арналған жұмыстың формалары мен түрлері. Бұларға оқушылардың ғылыми қоғамы, ғылым, техникаәуесқойларының жазғы мектеп-лагері, экспедициялар(археологиялық, геологиялық, фольклорлық т.б.) жатады[4].

Білім беру ұйымдарының жұмыс шартында ұйымдастырудың барлық осындай әдістері балаларға дифференциялы әсер етудің есебімен бір уақытта әрекет етеді. Бірақ олардың тұлға потенциалын шығармашылықпен дамытуда бейімділігін атап көрсетуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төлепбаева Г. Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. // Сынып жетекшісі, 2008 ж., №4 -24-25бб.
2. Әбділдин С. Үйірме жұмыстары. // Қазақстан мектебі, 2008 ж., №6 -69б.
3. Баққожаев А. Мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің ерекшеліктері. // Бастауыш мектеп, 2009 ж., №12 -58-60бб.
4. Спорттық қызметтің мәні мен ерекшелігі. // Қазақстан жоғарғы мектебі, 2008 ж., №1 -71-76бб.

СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫҮ ҮШІН ЕРТЕГІЛЕР ӘЛЕМІНЕ САЯХАТ

Кожабекова Оразкул Анапияева

Түркістан облысы, Сарыағаш ауданы,
«№27 Шәкәрім атындағы жалпы орта мектебі»
коммуналдық мемлекеттік мекемесі

Аңдатпа. Бұл мақалада балалардың сөйлеу қабілетін қалыптастыру мен дамытудағы ертегілердің маңызы кеңінен қарастырылады. Ертегілер – халық ауыз әдебиетінің құнды мұрасы бола отырып, балалардың ой-санасын, тілін, қиялын дамытуда ерекше рөл атқарады. Мақалада сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы ертегілердің рөлі, педагогикалық әдістері, және тиімді оқыту формалары ғылыми негізде талданады.

Кілт сөздер: ертегілер, психология, дағды, ауыз әдебиеті, ой, сана, тіл, қабілет

Аннотация. В данной статье широко рассматривается значение сказок в формировании и развитии речи детей. Сказки-являясь ценным наследием народной устной литературы, играют особую роль в развитии мышления, языка, воображения детей. В статье анализируется роль сказок в формировании речевых навыков, педагогические методы, и эффективные формы обучения на научной основе.

Ключевые слова: сказки, психология, навыки, устная литература, мысль, сознание, язык, способности

Abstract. This article extensively examines the importance of fairy tales in the formation and development of children's speech. Fairy tales, being a valuable legacy of folk oral literature, play a special role in the development of children's thinking, language, and imagination. The article analyzes the role of fairy tales in the formation of speech skills, pedagogical methods, and effective forms of scientific-based learning.

Key words: fairy tales, psychology, skills, oral literature, thought, consciousness, language, abilities

Кіріспе

Адам баласы туғаннан бастап тіл арқылы қарым-қатынасқа түседі. Сөйлеу – баланың интеллектуалдық, әлеуметтік, эмоционалдық дамуының негізі. Сөйлеуді дамыту үдерісі балабақша мен бастауыш мектеп жасында қарқынды жүргізілуі тиіс. Бұл кезеңде баланың тілі енді қалыптасып, ойы дамиды, сөздік қоры кеңейеді.

Сөйлеу дағдыларын дамытуда халық ауыз әдебиеті, оның ішінде ертегілер ерекше орын алады. Себебі ертегі балаға жақын, қызықты әрі тәрбиелік мәні зор көркем дүние. Ертегі арқылы бала ойлайды, сұрақ қояды, жауап береді, елестетеді, кейіпкерлердің іс-әрекетіне баға береді. Мұның бәрі сөйлеудің белсенді дамуына ықпал етеді.

Негізгі бөлім

1. Ертегінің сөйлеу дағдысын дамытудағы орны

Ертегілер – балалар үшін танымдық, тәрбиелік әрі тілдік құрал. Ертегі тыңдау кезінде бала жаңа сөздермен танысады, сөйлем құрауды үйренеді, өз ойын ретімен жеткізуге талпынады. Ертегі кейіпкерлерін сипаттау арқылы сөздік қоры артады, эпитеттер мен теңеулерді қолдануды меңгереді.

Мысалы:

- Ертегі мазмұнын қайталап айту;
- Кейіпкерлерге сипаттама беру;
- Өз ойын жеткізу;
- Жаңа ертегі құрастыру – сөйлеу белсенділігін арттырады.

2. Сөйлеу түрлерін дамытудағы ертегілердің үлесі

- Монологтық сөйлеу – бала ертегіні өз сөзімен мазмұндайды, жүйелі ойлау мен тілдік құрылымды пайдаланады.

- Диалогтық сөйлеу – рөлдерге бөліп ойнау барысында сұрақ-жауап арқылы жүзеге асады.
- Шығармашылық сөйлеу – ертегінің жалғасын құрастыру, жаңа кейіпкер ойлап табу арқылы дамиды.

3. Педагогикалық әдіс-тәсілдер

Сөйлеуді дамытуда келесі әдістер тиімді:

- Қайталау – ертегі мазмұнын қайталап айту;
- Сахналау – кейіпкерлердің рөлін ойнау;
- Сұрақ-жауап – ертегіден кейін сұрақтар қою арқылы сөйлеуге жетелеу;
- Суретпен жұмыс – ертегі желісі бойынша сурет салып, соны әңгімелеу;
- Жаңа аяқтау – ертегінің соңын бала өз қиялымен жалғастыруы.

4. Ертегілердің тәрбиелік және психологиялық әсері

Ертегілер балаларды:

- Жақсы мен жаманды ажыратуға,
- Әділдікке, мейірімділікке,
- Сабыр мен ерлікке,
- Еңбекке баулиды.

Сонымен қатар, ұялшақ, еркін сөйлей алмайтын балалар үшін ертегі – өзін ашуға, қорқынышын жеңуге көмектесетін құрал. Ертегі баланың эмоциялық дамуын қолдайды.

5. Практикалық қолдану мысалдары

Тәрбиешілер мен мұғалімдер келесі формаларды қолдана алады:

- «Ертегі апталығы» – әр күн сайын түрлі ертегілер оқу, сахналау.
- «Кім тапқыр?» – ертегі ішінен кейіпкерлерді сипаттау ойыны.
- «Сен – кейіпкерсің» – баланың өз атынан сөйлеуін сұрау.
- «Сиқырлы сөздер» – жаңа сөздерді жаттау.

Қорытынды

Баланың сөйлеу қабілетін дамыту – оның өмірлік дағдылары мен табысты болашағының негізі. Ертегі – бала жанына жақын, жеңіл әрі қызықты тәсіл. Ертегі әлемі арқылы бала сөйлей білуге, ойды жүйелі жеткізуге, тыңдауға және өз пікірін айтуға дағдыланады. Сондықтан ертегілерді қолдану – сөйлеу дағдыларын дамытудың ең тиімді жолдарының бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиева Ж. Балалар тілін дамытудағы халық ауыз әдебиетінің рөлі. – Алматы: Мектеп, 2020.
2. Сатыбалдиева Р. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту әдістемесі. – Астана, 2021.
3. Әбдікәрімова Т. Ертегі және баланың шығармашылық дамуы. – Шымкент, 2019.
4. Vygotsky L. Thought and Language. – Cambridge University Press, 1986.
- [17:33, 09.05.2025] Ақылды Досым: 5. ҚР БҒМ. Мектепке дейінгі білім беру стандарты. – Астана, 2022.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕСІ: ДЕВИАНТТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫЛЫҒЫ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Исабеков А.К.¹, *Сабилов А.И.²

¹докторант, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық Университеті, Шымкент, Қазақстан
issabekov.aidarbek@okmpu.kz

²з.ғ.к., аға оқытушы, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық Университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу Қазақстандағы жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие мен девианттық мінез-құлықтың арасындағы байланысқа бағытталған. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың көбеюі, олардың өз құқықтары мен міндеттерін дұрыс түсінбеуі, сондай-ақ құқықтық тәрбие жүйесінің жетіспеушілігі мен девианттық мінез-құлықтың кең таралуы қазіргі қоғамда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Құқықтық тәрбие беру жүйесінің тиімділігін арттыру арқылы жасөспірімдердің дұрыс мінез-құлық үлгілерін қабылдауы, құқықтық мәдениеттің қалыптасуы және олардың әлеуметтік жауапкершілігі мен санасының өсуі қамтамасыз етілді.

Жасөспірімдер арасындағы девианттық мінез-құлықтың себептері мен салдарын анықтап, құқықтық тәрбие жүйесін жетілдіру жолдарын ұсыну. Сонымен қатар, құқықтық мәдениетті қалыптастыру және құқық бұзушылықтың алдын алу үшін отбасы, мектеп және қоғам арасындағы байланыстарды күшейту мәселелері қарастырылды. Құжаттамалық талдау арқылы құқықтық тәрбие беру жүйесінің қазіргі жағдайына баға беріліп, оның тиімділігін арттыру жолдары анықталды. Зерттеу нәтижелері бойынша, отбасы, мектеп және қоғамдық орта арасындағы қарым-қатынасты нығайту арқылы жасөспірімдерге қажетті қолдау көрсету және олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру маңызды екені көрсетілді. Жасөспірімдер жалғыз емес екенін, ата-аналары мен мектептің кез келген жағдайда қолдау көрсетуге дайын екенін түсінуді қажет етілді. Отбасы мен қоғамдық орта және мектептің ара-қатынасын жақындастырып, жаңа көпір орнатып, қолдау күшін бар екендігін сезіндіру. Жасөспірімдердің жалғыз емес және кез-келген жағдайда, қол үшін беруге дайын ата-анасы мен мектептің бар екендігін түсіндірді.

Кілт сөздер: жасөспірімдер, девианттық мінез-құлық, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық жауапкершілік, қоғамдық тәртіп, отбасылық тәрбие, құқық бұзушылық, құқықтық әлеуметтік тәрбие.

Аннотация. Данное исследование направлено на связь между правовым воспитанием и девиантным поведением подростков в Казахстане. Растущее число правонарушений среди подростков, неправильное понимание ими своих прав и обязанностей, а также отсутствие системы правового воспитания и широкое распространение девиантного поведения являются одними из актуальных вопросов в современном обществе. Повышение эффективности системы правового воспитания обеспечило принятие подростками правильных моделей поведения, формирование правовой культуры и рост их социальной ответственности и сознания.

Выявить причины и последствия девиантного поведения среди подростков и предложить пути совершенствования системы правового воспитания. Кроме того, были рассмотрены вопросы укрепления связей между семьей, школой и обществом для формирования правовой культуры и профилактики правонарушений. Посредством документационного анализа дана оценка современного состояния системы правового воспитания и определены пути повышения ее эффективности. По результатам исследования было показано, что важно оказывать необходимую поддержку подросткам и формировать их правовую культуру через укрепление отношений между семьей, школой и общественной средой. Необходимо было понять, что подростки не одиноки, что родители и школа готовы оказать поддержку в любой ситуации. Чтобы сблизить отношения между семьей и общественной средой и школой, установить новый мост и почувствовать силу поддержки. Объяснила, что у подростков есть родители и школа, которые не одиноки и в любом случае готовы отдать за руку.

Ключевые слова: подростковый возраст, девиантное поведение, правосознание, правовая культура, правовая ответственность, общественный порядок, семейное воспитание, правонарушения, правовое социальное воспитание.

Abstract. This study is aimed at the relationship between legal education and deviant behavior of adolescents in Kazakhstan. The growing number of offenses among adolescents, their misunderstanding of their rights and duties, as well as the lack of a legal education system and the widespread spread of deviant behavior are among the pressing issues in modern society. Improving the effectiveness of the legal education system has ensured that adolescents adopt the right behaviors, form a legal culture and increase their social responsibility and consciousness.

To identify the causes and consequences of deviant behavior among adolescents and propose ways to improve the system of legal education. In addition, issues of strengthening ties between family, school and society for the formation of a legal culture and the prevention of offenses were considered. Through a documentary analysis, an assessment of the current state of the legal education system is given and ways to improve its effectiveness are identified. According to the results of the study, it was shown that it is important to provide the necessary support to adolescents and to form their legal culture through strengthening relations between family, school and the public environment. It was necessary to understand that teenagers are not alone, that parents and the school are ready to provide support in any situation. To bring the relationship between the family and the social environment and the school closer, to establish a new bridge and feel the power of support. She explained that teenagers have parents and a school who are not alone and in any case are ready to give by the hand.

Key words: adolescence, deviant behavior, legal awareness, legal culture, legal responsibility, public order, family education, offenses, legal social education.

Кіріспе

Жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие қазіргі қоғамда маңызды мәселе ретінде көтерілуде, өйткені жас кезеңінде тұлғаның құқықтық сана-сезімі, құқықтық мінез-құлқы мен жауапкершілігі қалыптасады. Мақалада тәрбие жұмысына қазіргі заманғы кездегі девиантты мінез-құлықты балаларды тәрбиелеу мәселесі қарастырылған. Мектеп қабырғасында девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыс жасау барысында тәрбиелеу принциптері әлсіз тұстары көрсетілген. Қазіргі кездегі балалармен жұмыс жасау өте ұқыптылық пен жан-жақты білімділікті қажет ететіндіктен, жайбарақат, жеңіл қарауға болмайды. Қазіргі дамуға қандай да бір қадам жасап, көптеген технологиялар мен өзгерістерді алып келіп жатқан кезеңде жасөспірімдердің тәрбиесіне де көптеп мән берілуі керек деп ойлаймын. Өткен кезеңдегі тәрбиеленген жасөспірімдердің әдіснамасын қазіргі жасөспірімдерге қолдану ерсілік болып табылады. Оның бірден-бір себебі, жүйенің ескіргендігі себеп болуда. Өткен кезеңнің тәрбиесін қазіргі жасөспірімдер қабылдамайды. Оларға жаңартылған форматта тәрбие жұмыстары өткізілуі өте орынды шешім болып табылады. Бүгінде жасөспірімдер арасында кездесетін девианттық мінез-құлықтың көбеюі, құқық бұзушылықтардың санының артуы, құқықтық сауатсыздықтың төмен қарай құлдырауы, заңға бағынбау мен заңды бұзуы және жасөспірімдердің құқығын қорғау қоғамдағы әлеуметтік басты мәселелердің бірі болып саналады. Жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие мәселелері мен девианттық мінез-құлықты зерттеу — әлеуметтік педагогика мен құқықтық ғылымның басты бағыттарының бірі. Себебі, құқықтық тәрбие негізінде қалыптасқан тұлға өз құқықтары мен міндеттерін түсіне отырып, заңды бұзбауға, заңда көрсетілген тәртіптен ары аспауға, қоғамға қандай да бір өз пайдасын тигізуге ұмтылса, ал девианттық мінез-құлыққа бейім жасөспірімдер көбінесе қоғамға қарсы әрекеттерге өте бейім келеді.

Қазіргі таңда қоғамда жасөспірімдердің құқықтық санасын қалыптастыруда бірнеше қиындықтар туындап отыр. Біріншіден, құқықтық тәрбие берудің әдіс-тәсілдері мен мазмұны көбінесе теориялық тұрғыдан жеткіліксіз зерделеніп, тәжірибеде әртүрлі түсініспеушіліктерге әкеп соқтырады. Екіншіден, қоғамның заңсыздыққа бейім тұлғалары мен топтарынан келген әлеуметтік қысым жасөспірімдердің девианттық мінез-құлықтарын күшейтуі мүмкін. Осыған байланысты жасөспірімдердің құқықтық тәрбие алу жүйесі мен девианттық мінез-құлықтың алдын алу шараларының тиімділігін зерттеу, сол

арқылы қоғамда құқықтық тәртіптің сақталуына ықпал ету мақсатында жұмысты жалғастыру қажет. Зерттеу жұмысы жасөспірімдер арасында құқықтық тәрбие мәселелеріне қатысты теориялық және практикалық ұсыныстар жасауды көздейді. Сонымен қатар, бұл зерттеу жасөспірімдердің құқықтық тәрбие алуының маңызды әлеуметтік құрал екенін көрсетіп, олардың қоғамның жауапты әрі заңға бағынушы азаматтары ретінде қалыптасуына ықпал етеді деп сенеміз. Құқықтық тәрбие мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеу жасөспірімдер арасында құқықтық сананың дамуына, олардың мінез-құлқының құқықтық негізде қалыптасуына, девианттық мінез-құлықтың алдын алуға және қоғамда жалпы құқықтық мәдениеттің нығаюына ықпал етуі мүмкін. Қазіргі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі — жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие беру және девианттық мінез-құлықтың алдын алу. Жасөспірімдер — бұл болашақ қоғамның мүшелері, олардың құқықтық санасының, құқықтық мәдениетінің қалыптасуы және әлеуметтік мінез-құлқының негіздері дәл осы кезеңде қаланады. Осы кезеңде жасөспірімдердің заңға, қоғамға деген көзқарастары қалыптасады, олардың құқықтары мен міндеттерін түсіну деңгейі артады. Жасөспірімдердің құқықтық тәрбие мәселесі — әлеуметтік және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтің [1] Қазақстан халқына жолдаған жолдауында «Бала құқығын қорғау және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселесіне басымдық беруіміз қажет. Жасөспірімдер арасында көбейіп кеткен суицид мәселесімен мақсатты түрде айналысу керек. Біз зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балалар мен олардың отбасын қорғау жөнінде толыққанды бағдарлама әзірлеуіміз қажет», деген.

Елімізде жыл сайын құқық ересектер арасындағы құқық бұзушылықтарды былай қойғанда, кәмелет жасына жетпеген жасөспірімдердің құқық бұзушылығы өте көптеп белең алуда. Осы орайда, жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие мен девианттық мінез-құлық мәселелері өзекті болып отыр. Елімізде болған қаңтар оқиғасының қақтығысына байланысты, көптеген жастар санасының әлі толыққанды дамымауына, өсіп-жетілмеуіне байланысты, қайда кетіп бара жатқанын білмей, алдануының басты себебі, көзбайлаушылық пен арандатушылыққа сеніп, олардың айтқандары дұрыс екен деп қабылдауы дәлел болады. Ол жөнінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтің 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты өз жолдауында атап өтті [2].

Зерттеу барысында жасөспірімдердің құқықтық тәрбие алуындағы қиындықтар мен оның девианттық мінез-құлықтылықты қалыптастыруға ықпалын тигізетін факторлар анықталып, тек педагогикалық тұрғыдан емес, құқықтық, әлеуметтік және психологиялық бағыттардың да тигізетін әсерлерін нақтылау керек. Жасөспірімдер арасында құқықтық тәрбие беру және девианттық мінез-құлықтың алдын алу мәселелері, бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, құқықтық тәрбие кәмелет жасына толмаған жасөспірімдердің тұлғалық дамып, жетілуіне әсерін тигізіп, олардың қоғамда дұрыс әрі жауапты азамат болып қалыптасуына септігін тигізеді.

Қазіргі таңда қоғамның алдында тұрған басты мәселелердің бірі – кәмелетке толмаған жасөспірімдер арасындағы қылмыстың, құқық бұзушылықтың алдын-алу, кәмелетке толмаған жасөспірімдер арасындағы қылмыстың өсуіне жол бермеу оның алдын алу болып табылады [3]. «Кәмелетке толмаған жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлықтың пайда болуының негізгі себептерінің бірі: отбасы тәрбиесінің дұрыс ұйымдастырылмауы: олар: әке-шешесінің теріс үлгісі, ата-ананың біреуінің болмауы, үй ішіндегі еңсені басатын ауыр жағдай – отбасындағы жағымсыз ахуал, тұла бойы болып тұратын ұрыс, жанжал т.б. баланың табиғи психологиялық ерекшеліктерін ескермеу», делінген мақалада. Осы орайда, мақаланы оқып, таныса отырып, «отбасындағы тәрбиені, ешқандай мектеп бере алмайды», деген қағидаға сүйене отырып, отбасының, оның ішінде отбасындағы әке-шешенің балаға деген қарым-қатынасы, отбасылық

атмосфера, барлығы баланың толыққанды дамуына және де психологиялық тұрғыдан өзін-өзі басқаруына себебін тигізеді.

Жасөспірім кезінде адамның көптеген артықшылықтары таң қаларлық және орынсыз әрекеттерде көрінеді. И.А.Гете өз еңбегінде [4]: “Жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық проблемасы әрқашан болған, бар және өзекті болады, өйткені әр адам өзінің даму процесінде «өтпелі жас» арқылы өтеді, өйткені онсыз бала денесінен ересек адамға өту мүмкін емес. Адам ағзасы өте күрделі жүйе болып табылады және тұрақсыздық, өзгеріс және бір күйден екінші күйге ауысу кезіндегі кез келген басқа жүйе сияқты, ол ең осал және сыртқы факторлардың әсеріне ұшырайды”- атап өткен.

XXI ғасырдың басынан бастап, бала тәрбиесі бойынша бастау алған әдіснама негіздері қазіргі уақытқа дейін өте ауқымды мәселелердің бірі болып саналып келе жатыр. «Өтпелі жас» деген ұғым бізде өткен кезеңдерде де болған, бірақ қазіргі кезеңдегідей көңіл бөлінбегендіктен, айтарлықтай білінбейтін, оның бірден-бір себебі, ол кездегі тәрбиенің мықтылығында болып табылады. Дәл қазіргі уақытта «өтпелі жас», «өтпелі кезең» де жүрген жасөспірімдердің мінез-құқы әр түрлі болады. Сондықтан, психолог мамандар, «өтпелі жас» кезеңінде жүрген жасөспірімдерді көптеп көңіл бөліп, жылулық беріп, әрқашанда, қандай да бір шешім қабылдаса, қабылдаған шешімін, таңдауын мейлінше, әке-шеше тарапынан қолдау болатынын түсіндіру керек екендігін жиі айтып отыруды дұрыс екенін мақұлдайды.

Жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие мен девианттық мінез-құлық мәселелері бүгінгі таңда әлеуметтік және педагогикалық ғылымдарда өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Құқықтық тәрбие беру мен девианттық мінез-құлықтың алдын алу мәселелері жеке тұлғаның қалыптасуына, оның әлеуметтік ортасына бейімделуіне және қоғамдағы заңды мінез-құлықты қабылдауға тікелей әсер етеді. Әдеби шолуда жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие, девианттық мінез-құлықтылық қалай пайда болу себептері мен олардың алдын алу шаралары туралы зерттеулер мен ұсыныстар қарастырылады.

Құқықтық тәрбие беру — жасөспірімдердің тұлғасын құқықтық негізде қалыптастыруға бағытталған процесс. Бұл процестің негізгі мақсаты жасөспірімдерге өз құқықтары мен міндеттерін түсіндіру, заңды нормаларды құрметтеуге баулып, қоғамдық өмірде жауапкершілік сезімін ояту болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы заңының 1-тарау, 1-бап, 1-тармағының заңнамасына сәйкес, жастар – Қазақстан Республикасының он төрт жастаң жиырма тоғыз жасқа дейінгі азаматтары [5]. Бұл кезең орасан зор мүмкіндіктерге және өсіп-жетілуге, күш-қуаттың артып, нағыз бәйгеге қосатын тұлпарлар сияқты, шаршауды білмейтін, шығармашылық тұрғысынан шексіз дерлік күш-қуат береді. Дегенмен, жасөспірімдер – ұл балалар үшін де, қыз балалар үшін де қауіп-қатерлер мен күтпеген жерден қиындықтарға тап болып қалуының мүмкін екенін ескере отырып, аса көңіл бөлуді қажет етеді.

Девианттық мінез-құлық — қоғамның моральдық және құқықтық нормаларына қайшы келетін әрекеттер мен мінез-құлықтың түрлері. Девианттық мінез-құлықтың жасөспірімдер арасында пайда болуы көптеген факторларға байланысты. Құқық бұзушылықтың, агрессияның, есірткіге тәуелділіктің және басқа да девианттық әрекеттердің себептері әлеуметтік, отбасылық және психологиялық факторлармен тығыз байланысты.

Девианттық мінез-құлықтың алдын алу үшін құқықтық тәрбие мен психологиялық қолдаудың маңызды рөлі бар. Зерттеушілер жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтарды төмендету үшін кешенді тәсілдердің қажет екенін айтады. Бұл тәсілдер, біріншіден, құқықтық тәрбие беру арқылы жасөспірімдердің құқықтық санасын қалыптастыруды көздейді, екіншіден, оларды психологиялық және әлеуметтік тұрғыда қолдауды қамтиды.

Өскелең ұрпақ тәрбиесі ешқашан салғырт қарауды көтермейтін, аса бір күрделі де маңызды іс. Адамды адамдық қалыпқа келтіретін де, аздырып, тоздыратын да тәрбие жұмысы. Балаға жас кезінде әсер ететін құбылыстар әр түрлі болғанмен оларды тәрбиелеуші ең әуелі оның ата-анасы екендігі бесенеден белгілі. Жалпы ұрпақ тәрбиесіне асыл дінімізбен қатар, дана халқымыз да қашанда бей-жай қарамағаны белгілі. Ислам діні бала тәрбиесі туралы маңызы зор толғамдар мен пайдалы насихаттарға толы. Балаға жақсы есім қою, оған тәлімді де парасатты тәрбие беру – ата-ана үшін ең ұлағатты парыз болып саналады.

Бала тәрбиесі ата-ана үшін күрделі де жауапты міндет. Баланың өмірге бейімдеуде мектеп, ұстаз және ата-ананың орны бөлек. Қай халық болсын ұрпағының тәрбиесіне терең мән беріп, болашағына үнемі алаңдаушылықпен қараған. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам мұрагерлерін тәрбиелеу ісі. Жалпылай алғанда адам баласы қоғамда өзінің жақсы адамгершілік қасиеттерімен ардақталатыны мәлім. Адамгершілік негізі – имандылық пен ізеттілікте. Ол әрбір отбасынан басталады. Осыны жадында тұтқан қазақ халқы жастарды кішіпейілділікке, ізеттілікке, инабаттылыққа тәрбиелеуді бірінші міндет деп санаған. Халқымыз: «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілер» дейді. Ата-ананың үйдегі іс-әрекеті балалардың көз алдында өтеді. Сондықтан жақсы мен жаман әдетіміздің бала тәрбиесіне ықпалы зор.

Бүгінгі ұрпақ ол – еліміздің болашағы. Біздің алға қойған мақсатымыз – қазіргі қоғам мұратына сай жан-жақты жарасымды тұлға өсіру. Ұрпағымызға дұрыс тәрбие бере алсақ, оның жан дүниесі де дұрыс қалыптасып жетіледі, яғни бойына жақсы қасиеттерді сіңіріп өседі. Бұл қасиеттердің бәрі адамның бойында бала кезінен бастап тұрақты қалыптаспақ. Баланың өмір сүруге құштарлығының оянуы жақсы мен жаманды, обал мен сауапты ажырата білуі өзін қоршаған ортасына, ата-анасына, құрбы-құрдастарына, олардың іс-әрекеттеріне және де басқа да қасиеттеріне байланысты.

Негізінде бала болмысының қалыптасуы әке-шешесінің тек сыртқы қимыл-әрекетімен ғана шектелмейді екен. Психолог мамандардың айтуы бойынша, бала біз ойлағаннан да ішкі дүниемізге терең бойлап тәрбие алады. Бала әкенің әрбір сөзі мен қимылын қадағалап отырады. Тіпті, жүріс-тұрыс үлгісін де айна-қатесіз қайталайды. Бала үшін әкенің әрекетінде елеусіз және ұсақ-түйек деген нәрсе жоқ. Сондықтан баланы жаман сөзден тыймас бұрын, әке өзі тиылу немесе баланы жаман әдеті үшін жазаламас бұрын, қателіктің себебін әке өзінен іздеу қажет болады [8].

Құқықтық тәрбие мен девианттық мінез-құлықтың алдын алу үшін мектептер мен қоғамның басқа да әлеуметтік институттарының белсенді қатысуы қажет. Жасөспірімдерге құқықтық тәрбие беруде тек оқу процесімен шектелуге болмайды, сондай-ақ оларды қоғамдық өмірге қатыстыру, қоғамдық тәртіпті сақтау және әлеуметтік нормаларды құрметтеу дағдыларын қалыптастыру қажет.

Қазір елімізде жалпы алғанда, жасөспірімдер арасындағы құқықтық сауаттылық мәселесін қолға алу, маңыздылардың бірі болып саналады. Себебі, өз құқығын білмегендіктен, жасөспірімдер өз құқығын қалай қорғау керек екендігін біле алмайды.

Қазіргі таңда мемлекет тарапынан жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында, мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құқық қорғау органдары көптеп іс-шаралар мен қоғамдық кеңестер өткізіп отырады. Соның нәтижесінде, сәл болса да, жасөспірімдер арасындағы қақтығыстар саны азая түсті.

Әрбір ата-ана өз баласының тәртібі мен тәрбиесіне мән беріп, бос уақытында немен айналысатынына бақылау жасаса, жасөспірімдер арасында құқық бұзушылық пен қылмыстың төмендеуіне септігін тигізер еді. Психолог мамандардың зерттеуі бойынша жас баланың саналы азамат болып қалыптасуында оның отбасында, мектеп қабырғасында, көшеде көргендері маңызды. Жастарды құқықтық сауаттылыққа тәрбиелеу – олардың қылмысқа ұрынбауына, дұрыс шешім қабылдауына, келеңсіз, жағымсыз жағдайлардан тартынуына, қоғамға пайдалы іспен шұғылдануларына жәрдемдеседі. Тәрбие баланың туған сәтінен басталуы керек. «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге

болады, ал, үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан, баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқарады. «Балаларға ерекше назар аудару керек. Себебі, олардың амандығы – мемлекетіміздің жарқын болашағының сенімді кепілі» – деген Мемлекет басшысы биылғы жылды «Балалар жылы» деп жариялады. Ендеше өскелең ұрпақ тәрбиесімен осы кезден бастап айналысып, жасөспірімдердің болашағына дұрыс бағдар беріп өсіру біздің басты міндетіміз [9].

Жасөспірім балалардың құқығын қорғау еліміз үшін бәрінен қымбат. Олар біздің болашағымыз болып саналады. Кәмелетке толмаған жасөспірімдердің құқығын қорғауды қамтамасыз ету – олардың құқығын қорғағанмен тең.

Жасөспірімдерде суицидтік қасиеттер жыл санап артып келеді. Суицидтің алдын алу өте маңызды кезең ерекшеліктеріне байланысты осы кезеңде терең ойлана алмайтын жастарда бар. Суицидтің алдын алуда психологтар маңызды рөл атқаруды ұйымдастыру және жетілдіру қажет [10].

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау Ұйымының мәліметіне жүгінсек, Латын Америкасы мен Таяу Шығыстың көптеген «кедей» елдеріндегі суицид –Шығыс Еуропасының «бай» мемлекеттерімен салыстырғанда жоқтың қасы. Мәселен, экономикасының деңгейіне оң баға берілетін Балтық бойы, Финляндия, Венгрия, Жапония, Куба, Шри-Ланка, Маврикий және тағыда басқа әлеуметтік жағдайы жақсы елдерде суицид оқиғасы шамадан тыс көп орын алады [11].

Қазіргі уақытта жастар интернет желісіне телміріп қаншама уақытын сарп етіп жатқаны бәрімізге белгілі. Оған қоса, ұялы байланыс желісін жақсарту мақсатында, жаңа үлгідегі смартфондарды халық игілігі үшін шығаруда. Бірақ, сол қажеттілікті басқа жағдайда қолданып жатқанымыз көңілімізді түсіреді. Кішкентай бүлдіршіндердің өзі осы телефон гаджетке жабысып күні бойы отыратыны рас. Осыдан келе ол баланың психикасы өзгеруіне алып келеді. Осы орайда, Шымкент қалалық Полиция департаменті тергеу басқармасының бастығы Дәулеткелді Әбдірамановтың «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында: «Жасөспірімдерді қылмыс жасауына отбасындағы қолайсыз жағдай, сабаққа бармау, тәрбиелік жұмысты аз жүргізу, интернет желілерін дұрыс қолданбау, өздерінің құқықтарын дұрыс білмеу факторлары жиі әсер етеді» деген [12]. Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университетінде «Девианттық мінез-құлық пен таным процестердің дамуына қоршаған ортаның әсері» тақырыбында инетграцияланған дәріс оқылды. Дәрістің мақсаты: «Жағымсыз девиантты мінез-құлық» ұғымын, оның көріністерін, әлеуметтік-психологиялық зардаптарын алкоголизм, нашақорлық, ойынға тәуелділік, сыбайлас жемқорлық және суицид» мысалында меңгерту болды [13].

Көптеген психологиялық жарақаттар ата-анасы, мұғалімдері, құрбылары, туыстары кейде жас бүлік шегіне жеткен өте маңызды сәтті сағынатын балалық және жасөспірімдік шағында пайда болады. Конференцияға қатысушылар шешімді және сауатты әрекет ету арқылы ғана барлық мүдделі ведомстволардың өкілдері балалар мен жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсау мәселесін шешуге болады және бұл жерде бейжай қарамау керек деген қорытындыға келді [14].

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 31 тамыздағы № 748 қаулысына сәйкес, «Қазіргі қазақстандық қоғамның аса өткір проблемаларының бірі – балалар мен жасөспірімдер арасындағы аутоагрессивті мінез-құлық пен суицид проблемасы. Республикадағы балалар ортасында бұл құбылыстың жиілігі тұрақты түрде жоғары: 2020 жылы – 144 факт (әрекет жасау – 307), 2021 жылы – 175 факт (әрекет жасау – 373), 2022 жылы – 155 факт (әрекет жасау – 309), 2023 жылдың 6 айы – 95 факт (әрекет жасау – 207)» [15].

Нәтиже мен талқылау

Қазіргі уақытта жасөспірімдер арасындағы тәрбие еліміздің басты мәселелерінің біріне айналды. Оған көптеген факттар мен аргументтер дәлел бола алады. Біздің зерттеуіміз бойынша, дәл қазіргі сәттегі мәселелердің шешімін табу болып табылады. Девианттық мінез-құлықты жасөспірімдердің тәрбиесін қолға алу үшін, оның тәрбиесін отбасыда тәрбие беріп отырған ата-анасынан бастау керек болады. Өзіне тиесілі махаббатты ала алмаған бала, өсе келе көптеген кедергілерге тап болады. Отбасыда болған дау-жанжал, ұрыс-керіс, мектептегі мұғалімнің жасөспіріммен байланысына дейін әсер етеді. Оның көңіл-күйіне, өзін-өзі ортада ұстауына, өзінің ойымен санаспағандықтан, ешкімге керек емес күйде болып, ауыр сезімдерді басынан өткерген жасөспірімдердің психикалық мінез-құлығы өзгеріп, арты үлкен қасіретке алып келеді. Осындай қателіктерді болдырмас үшін, жасөспірім мен ата-анасының қарым-қатынасын жақсарту мақсатында, анонимдік түрде сауалнама жүргізіп, қандай жерде қателік жібергендігі туралы, жасөспірімнің өзімен, ата-анасымен жеке жұмыс жүргізу керек. Егер осы әдіс өз нәтижесін берген жағдайда, әрі қарай күнтізбелік жоспарға сәйкес, жүйелі түрде жұмыс жасалуын қолға алу керек. Себебі, өтпелі кезеңді басынан өткеріп жатқан жасөспірім өтпелі жаста түрлі кедергілерге тап болып, өзін жоғалтып жатады. Онымен дер кезінде жұмыс жасамаса, арты орны толмас өкінішке алып келеді. Соңғы жылдары кәмелет жасына толмаған жасөспірімдер арасындағы өзін-өзі өлімге итермелеу процесі соңы суицидпен аяқталып жатқаны көңіл көншітпей тұрғаны рас. Біздің ұсынысымыз, көпшілік қоғамдық пәндерді мектеп бағдарламасына енгізіп, жасөспірімдерге санасына салмақ салмай, орнына нақты қажет пәндерді қалдырып, үлкен өміріне тура жол көрсетілу керек. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев жасөспірімдердің құқығын қорғап, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа тап болған жасөспірімдердің мәселесімен мақсатты түрде айналысып, суицидке алып баратын фактілердің шешімін табуды мақсат етіп қойып, олардың отбасын қорғау жөнінде толыққанды бағдарлама әзірлеп, еліміздің жарқын болашағы жастардың қолында екенін айтты.

Қорытынды

Жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие және девианттық мінез-құлық мәселелері қазіргі қоғамдағы аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл зерттеу жасөспірімдердің құқықтары мен міндеттерін дұрыс түсінбегендіктен, олардың девианттық мінез-құлыққа бейімделуі мен құқық бұзушылықтарға ұрынуының себептерін айқындауға бағытталған. Құқықтық тәрбие жүйесінің тиімділігі, құқықтық сауаттылықты арттыру және мінез-құлықты қалыптастырудағы рөлі қоғамның болашағына тікелей әсер етеді. Зерттеу барысында құқықтық тәрбие мен девианттық мінез-құлық арасындағы тығыз байланыс анықталды. Құқықтық тәрбие жүйесінің жетілдірілуі жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтардың алдын алуға, олардың қоғамда құқықтық тәртіпке бейімделуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, девианттық мінез-құлықтың таралуын азайту үшін құқықтық білім беруді мектептер мен басқа да тәрбие орындарында жүйелі түрде енгізу қажет екендігі анықталды.

Бұл жұмыс жасөспірімдерге құқықтық тәрбие берудің жаңа әдіс-тәсілдерін ұсынуға, құқықтық мәдениетті қалыптастыруға және девианттық мінез-құлықтың алдын алуға бағытталған маңызды ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл зерттеу қоғамдағы құқықтық сауаттылықты арттыруға, жасөспірімдер арасында құқықтық тәртіпті нығайтуға және олардың құқықтары мен міндеттерін толық түсінуіне ықпал етеді. Жасөспірімдер арасындағы құқықтық тәрбие және девианттық мінез-құлық мәселелері қазіргі қоғамдағы аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл зерттеу жасөспірімдердің құқықтары мен міндеттерін дұрыс түсінбегендіктен, олардың девианттық мінез-құлыққа бейімделуі мен құқық бұзушылықтарға ұрынуының себептерін айқындауға бағытталған. Құқықтық тәрбие жүйесінің тиімділігі, құқықтық сауаттылықты арттыру және мінез-құлықты қалыптастырудағы рөлі қоғамның болашағына тікелей әсер етеді. Зерттеу барысында құқықтық тәрбие мен девианттық мінез-құлық арасындағы

тығыз байланыс анықталды. Құқықтық тәрбие жүйесінің жетілдірілуі жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтардың алдын алуға, олардың қоғамда құқықтық тәртіпке бейімделуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, девианттық мінез-құлықтың таралуын азайту үшін құқықтық білім беруді мектептер мен басқа да тәрбие орындарында жүйелі түрде енгізу қажет екендігі анықталды.

Бұл жұмыс жасөспірімдерге құқықтық тәрбие берудің жаңа әдіс-тәсілдерін ұсынуға, құқықтық мәдениетті қалыптастыруға және девианттық мінез-құлықтың алдын алуға бағытталған маңызды ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл зерттеу қоғамдағы құқықтық сауаттылықты арттыруға, жасөспірімдер арасында құқықтық тәртіпті нығайтуға және олардың құқықтары мен міндеттерін толық түсінуіне ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ. Қазақстан халқына Жолдауы. Отбасы және бала институтын қолдау, инклюзивті қоғам құру. – 2019.
2. Тоқаев Қ. Қазақстан халқына Жолдауы. Жаңа Қазақстан жаңару мен жаңғыру жолы. – 2022.
3. Шайхисламова Г. Ш. Жастар арасында девиантты мінез-құлықтың қалыптасу ерекшеліктері және оны алдын-алу шаралары. Молодой ученый. — 2016. — № 5.5 (109.5). — Б. 27-31.
4. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы. 2024 ж. Біз туралы. Жаңалықтар. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы.
5. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы. Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Әділет АҚЖ.
6. Бала тәрбиесі баршамызға ортақ міндет. 2024. www.asyldin.kz Вероучения
7. Теміров Е., Құқық құрығы/Құқықтық сауаттылық-уақыт талабы. – 2022
8. Rustemova A., Atemova K., Nurbekova A., Alipbek A., Shagyrbayeva M., Cypriot Journal of Educational Sciences // Volume 17// Issue 6// Training of future psychologists on suicide prevention among adolescents based on work with parents // 2022. P.2161-2174
9. Сардарова Ж., Адильшинова З.У., Алиманова А.Т. Психологические особенности профилактики суицидального поведения среди подростков / Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Психология», – 2022. – Том 70 №1. С.42-44
10. Әбдіраманов Д. Жасөспірімдерге құқықтық тәрбие беру маңызды/Егемен Қазақстан газеті. – 2021
11. Б.А. Молдин., Г.С. Жұмалиева. Девианттық мінез-құлық пен таным процестердің дамуына қоршаған ортаның әсері. – 2024
12. Республикалық қоғамдық-саяси газеті. Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алудың ғылыми шаралары қолға алынуда. – 2023
13. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы. Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Әділет АҚЖ Балаларды зорлық-зомбылықтан қорғау, суицидтің алдын алу және олардың құқықтары мен саламаттығын қамтамасыз ету. – 2023.

МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕРДІҢ ӘСЕРІ

¹Мурзабаева М.А.,²Тилепова А.

^{1,2}Аға оқытушылар «Музыка, кәсіптік оқыту және дизайн» кафедрасы
Орталық Азия инновациялық университеті

Manzyra@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақала музыкалық білім беру саласында жаңа технологиялар мен әдістердің қолданылуының маңыздылығын және олардың білім беру процесіне әсерін зерттейді. Қазіргі кезеңде әлемдегі технологиялық даму музыкалық білім беру жүйесінде жаңа мүмкіндіктер мен тиімді әдістерді енгізуге ықпал етуде. Әсіресе, ақпараттық технологиялардың дамуы, онлайн оқыту жүйелері және мультимедиялық құралдардың қолданысы музыкалық білім беру әдістемелеріне үлкен өзгерістер әкелді. Мақалада осы жаңашылдықтардың педагогикалық тәжірибеде қолданылуы мен оның студенттер мен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға тигізетін ықпалы талқыланады.

Кілт сөздер: музыкалық білім, жаңа технологиялар, әдістемелер, ақпараттық технологиялар, онлайн оқыту, мультимедиялық құралдар, шығармашылық қабілеттер, педагогика.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі жаңа технологиялармен тығыз байланысты. Технологиялық даму, интернет және цифрлық құралдардың білім саласына ықпалы ерекше көрінеді. Бұл жағдай музыкалық білім беру саласына да әсер етіп, оқытудың әдістері мен тәсілдеріне жаңаша көзқарас әкелді. Өткен ғасырда музыка пәні негізінен дәстүрлі әдістермен оқытылған болса, бүгінгі таңда мультимедиялық және онлайн ресурстар қолдану арқылы музыкалық білім беру процесі әлдеқайда тиімді, қызықты және жан-жақты бола түсті.

Қазіргі заманғы музыкалық білім беру жүйесінде ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылуда. Әсіресе, цифрлық музыкалық бағдарламалар мен компьютерлік қосымшалар, мысалы, Logic Pro, GarageBand, Ableton Live сияқты музыкалық бағдарламалар оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл құралдар студенттерге музыкалық композицияларды жазуға, аранжировка жасауға және дыбыс өндеуді үйренуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, онлайн платформалар мен бейнемазмұн арқылы музыкалық теория, аспапта ойнау әдістері, дауысты дамыту бойынша дәрістер ұсынылады.

COVID-19 пандемиясы кезінде музыкалық білім беру жүйесінде онлайн оқыту тәсілдері кеңінен қолданысқа енгізілді. Онлайн сабақтар оқушылардың өзіне ыңғайлы уақытта оқуына мүмкіндік беріп, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы арақашықтықты жойды. Zoom, Google Meet сияқты платформалар арқылы музыкалық теория мен практиканы үйренуге мүмкіндік туындады. Сондай-ақ, YouTube, Khan Academy сияқты ресурстар да музыкалық білім беру саласында үлкен рөл атқарды.

Мультимедиялық құралдардың көмегімен музыкалық білім берудің нәтижелілігі артады. Визуалды және дыбыстық ақпараттар оқушылардың материалды жеңіл қабылдауына ықпал етеді. Мысалы, музыкалық шығармаларды тыңдауға қосымша графикалық немесе анимациялық материалдармен көрсетулер оқу процесін қызықты әрі түсінікті етеді. Бұл әдіс әсіресе музыкалық теорияны оқытуда кеңінен қолданылады.

Жаңа технологиялар мен әдістер музыкалық білім беру жүйесінде шығармашылық қабілеттерді дамытуда зор мүмкіндік туғызады. Мысалы, интернет-ресурстар арқылы әр түрлі музыкалық жанрларда шығармалар тыңдап, түрлі стилдер мен бағыттарды зерттеу студенттерге кеңірек ойлауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, онлайн платформаларда

музыкалық жобалар мен байқауларға қатысу оқушылардың өздерінің шығармашылығын жүзеге асыруына ықпал етеді.

Қазіргі кезде музыкалық білім беру жүйесі жаңа технологиялар мен әдістердің ықпалымен қарқынды даму үстінде. Ақпараттық және мультимедиялық құралдар, онлайн оқыту платформалары мен музыкалық бағдарламалар оқу процесін жеңілдетіп, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл үрдіс музыкалық білім беруде жаңа мүмкіндіктер мен тиімділіктерге жол ашып отыр. Осылайша, музыкалық білімнің болашағы технологиялармен тығыз байланысты екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бенашвили Р. Д. *Музыкалық білім беру: жаңа әдіс-тәсілдер мен технологиялар*. Алматы: Қазақ университеті. 2017
2. Салиева Г. С. *Цифрлық технологиялар мен музыкалық білім беру*. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы. 2019
3. Мұртазина З. М. *Мультимедиялық технологияларды музыка пәнінде қолдану әдістемесі*. Алматы: Мектеп. 2018
4. Жұматаева Р. С. *Музыкалық шығармашылық және жаңа технологиялар*. Павлодар: "Сарыарқа" баспасы. 2020
5. Жатқанбаева М. Т. *Жаңа заманғы оқыту әдістері: музыкалық білім беру тәжірибесі*. Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік университеті. 2021

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ УЧЕБНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ПО ФИЗИКЕ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Бердалиева Тилла Досыбековна

к.п.н., доцент

«Университет им. Ж.А.Ташенева», Казахстан

Аннотация: В статье рассмотрены дидактические основы использования учебного эксперимента по физике, показаны некоторые проблемы организации и постановки физического эксперимента в школе. Уделено внимание на виды школьного эксперимента и состояние дела на современном этапе изучения курса физики с учетом перехода на обновленные программы.

Ключевые слова: физика, учебный эксперимент, кабинет физики, фундаментальный эксперимент, виртуальный эксперимент.

Abstract: The article discusses the didactic foundations of using an educational experiment in physics, shows some problems of organizing and staging a physical experiment at school. Attention is paid to the types of school experiment and the state of affairs at the present stage of studying the physics course, taking into account the transition to updated programs.

Key words: physics, educational experiment, physics classroom, fundamental experiment, virtual experiment.

Одной из дисциплин, непосредственно влияющих на повышение технической мощи страны, является физика. Поэтому особое внимание следует уделить вопросу преподавания физики в средней школе. Всем известно, что физика - это экспериментальная наука. Поэтому учебный эксперимент в школе имеет большое значение. В процессе проведения учебного эксперимента учащиеся убеждаются в объективности физических законов и получают представление о методах, применяемых в научных исследованиях. Выполнение физического учебного эксперимента играет важную роль в воспитании трудового обучения и получении учащимися политехнического

образования. Правильно организованные лабораторные занятия повышают мыслительную активность учащихся и учат их экспериментально самостоятельно искать ответы на поставленные вопросы.

В ходе изучения вопроса об использовании реального физического учебного эксперимента был проведен научно-методический обзор ряда учебников, научной литературы, периодических изданий. Ознакомились с работами известных ученых в области педагогики А.И.Бабанского, И.Ф.Харламова, В.Г.Разумовского, В.П.Беспалько и др. Кроме того, были рассмотрены вопросы частной дидактики, в связи с темой исследования мы ознакомились с книгами и учебниками следующих авторов: А.Алимов, Б.Е.Акитай, М.Кудайкулов, К.Жанабергенов, Г.К.Жусупкалиева, А.А.Джумашева, Б.С.Кубаева, Г.Б.Алимбекова, К.Намазбаев и др.

В настоящее время расширились возможности проведения учебного эксперимента в средней школе. Но трудно сказать, что процесс обучения физике полностью обеспечивается современным учебным экспериментом. Причин тому несколько:

- Неполное оснащение физических кабинетов в школе;
- Не в полной мере используются возможности кабинета физики учителем-предметником;
- Ограниченность использованием электронной версии учебного эксперимента;
- Трудности использования имеющихся добротных учебных приборов в сочетании с оборудованием нового выпуска.

В ходе исследования состояния изучения предмета в средней школе на основе новой программы мы пытались изучить проблему реализации физического учебного эксперимента в школе. При проведении научно-исследовательской работы нами были использованы следующие методы исследования: теоретические методы дидактики, изучение преподавания физики в средней школе, с целью определения уровня организации и постановки эксперимента на уроках, беседа с учащимися и учителями.

В ходе научно-поисковой работы был сделан исследовательский прогноз: если в процессе преподавания физики в основной школе использовать возможности традиционного физического эксперимента, то это способствовало бы пониманию сути физических явлений и процессов, формированию физических понятий и материалистического мировоззрения.

Теоретическая значимость нашего исследования заключается в следовании принципу наглядности при изучении курса физики на основе педагогических теорий и повышения уровня эффективного использования в школе физического учебного эксперимента с использованием современных возможностей. Практическая значимость исследования заключается в том, что в ходе преподавания физики в средних школах по новой программе пересматриваются вопросы организации и постановки физического учебного эксперимента.

В методической литературе много говорится о физическом учебном эксперименте. Например, в книге «Основы методики преподавания физики в средней школе», написанной В.Г.Разумовским, А.И.Бугаевым, Ю.И.Диком, учебный эксперимент разделен на четыре типа: демонстрационный эксперимент, фронтальная лабораторная работа, физический практикум и опыты, выполняемые внеурочно [2].

Учитывая место, которое учебный эксперимент занимает в преподавании физики, и требования современности, мы разделили физический учебный эксперимент на шесть типов:

- * Фундаментальный эксперимент
- * Демонстрационный эксперимент
- * Фронтальные лабораторные работы
- * Физический лабораторный практикум
- * Эксперименты и наблюдения, проводимые дома
- * Виртуальный эксперимент.

Правильное и эффективное использование физического эксперимента в учебном процессе – одна из основных и сложных задач методики преподавания физики. Для организации и проведения физического учебного эксперимента в средней школе необходимо хорошо знать систему физического учебного эксперимента. Считаем целесообразным познакомить учащихся с фундаментальными опытами. С помощью них можно научить учащихся различать элементы знания (факты, физические понятия, величины, явления, законы теории), уделять особое внимание историческим опытам, а также повысить статус физической науки, воспитывать уважение и интерес к предмету.

При изучении физики в основной школе по требованию учебной программы необходимо формировать у учащихся знания о физических понятиях, методах исследования, физическом эксперименте, физической теории, физических величинах, физической науке, астрономии. Здесь необходимо привести примеры фундаментальных экспериментов, заложивших основы физических и астрономических наук, привести данные из истории открытия законов. Можно показать фундаментальные эксперименты по физике и привести множество примеров.

Обращаясь к восточным ученым, внесшим существенный вклад в создание физической науки при изучении темы «Плотность вещества», можно дать следующие данные учащимся. Мухаммед ибн Ахмед аль-Бируни (Бируни) определил плотность металлов и других веществ с помощью подготовленного им «конического оборудования». «Коническая фурнитура» Бируни представляла собой сосуд с тонкой верхней стороной и цилиндрической шейкой. В центре горловины проделано небольшое круглое отверстие, к которому приварена изогнутая трубка соответствующего размера. В емкость наливается вода, в которую помещается кусок металла, плотность которого должна быть определена, на этом этапе через трубку вытесняется вода, равная объему погруженного тела. Согласно измерениям Бируни, плотность золота в переводе на текущую единицу равна 19,5, а ртути – 13,56 при нынешних значениях плотности результаты Бируни точны».

Особое место в курсе физики занимают гениальные и фундаментальные эксперименты, поставленные с целью определения скорости света. Хотя в школьном кабинете нет возможности поставить эксперименты Фуко, Ремера, Физо, современные электронные устройства могут помочь понять их физический смысл и проанализировать результаты нескольких экспериментов по определению скорости света.

Есть немало фундаментальных опытов, которые рассматриваются в 7-11 классах. Например, опыты Галилея, Торричелли, Кавендиша, Штерна, Эрстеда, Фарадея, Герца, Столетова, Майкельсона-Морли, Лебедева, Милликена-Иоффе, Резерфорда и др. Поэтому мы предлагаем принять фундаментальные эксперименты, лежащие в основе курса физики, как форму учебного эксперимента

Выполнение лабораторных работ способствует более глубокому усвоению учащимися физических законов, прививает навыки и умения при работе с измерительными приборами, учит осознанному применению знаний в жизни. Лабораторная работа играет важную роль в воспитании трудового обучения и получении учащимися политехнического образования. Правильно организованные лабораторные занятия повышают мыслительную активность учащихся и учат их экспериментально самостоятельно находить ответы на поставленный вопрос.

Физический практикум - сложный вид лабораторных работ, поэтому он проводится в старших классах. Здесь каждая группа учащихся выполняет разные работы. Работа по физическому практикуму более сложна, чем фронтальная, и требует больше времени. Физический практикум часто проводится в конце учебного года или после завершения изучения главы.

Экспериментальные работы, выполняемые в домашних условиях - это особый вид домашних заданий, при выполнении которых учащиеся используют простые приборы ручной работы, проводят наблюдения и опыты.

Работы, которые не объясняются учителем и выполняются без карточки с указанием последовательности выполнения работы, требуют от учащихся более высокого уровня подготовки. В этом случае учитель только формулирует задание и показывает какими приборами, подручными средствами можно воспользоваться при выполнении работы. Наблюдения и эксперименты, выполняемые дома, используются в качестве методического подхода с целью повторения физических знаний, закрепления пройденного материала и формирования практических навыков.

Внедрение компьютера в учебный процесс приведет к качественным изменениям в системе знаний, охватывающих все предметы в школе. Использование компьютера в учебном процессе является основным ядром внедрения достижений научно-технического прогресса в практику. Использование ЭВМ вместе с включением в сложившуюся традиционную методику преподавания школьных предметов создает условия для решения ряда актуальных проблем. [3]

Наш подход к проблеме эффективного использования виртуального эксперимента в школьном курсе физики: умение применять физический учебный эксперимент на уроках физики – требует от учителя большой систематической работы. В современных условиях наряду с виртуальным экспериментом необходимо в высокой степени проводить естественные демонстрации и традиционные лабораторные работы.

Использованная литература:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. 27 шілде 2007 жыл №319-III. (24.11.2015 жылы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген)
2. Основы методики преподавания физики в средней школе /В.Г.Разумовский, А.И.Бугаев, Ю.И.Дик и др.; Под ред. А.В.Перышкина и др. –М.: Просвещение, 1984. -398 с.
3. Кабылбеков К.А. Организация компьютерных лабораторных работ по физике. Учебное пособие. 2014 г., г. Шымкент, 77 С.

КЛАССИКАЛЫҚ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФИЗИКА ЕСЕПТЕРІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Жолдасов С.А. – т.ғ.к., Ж.А.Тәшенев атындағы университет,
e-mail: joldasov10@mail.ru 87012789886
<https://orcid.org/0009-0009-7939-4834>

Ахмедов Ж.Т. - «Ж.Каппаров атындағы №5 мамандандырылған физика-математикалық мектеп-интернат» КММ, математика пәнінің мұғалімі.
e-mail: daryn63@mail.ru, 87713168333

Аңдатпа. Бұл жұмыс математикалық физика теңдеуін қарастырады. Лаплас пен Даламбер теңдеуіне сәйкес. біртекті емес тербеліс теңдеуі үшін Коши есебі.

Кілт сөздер: Лаплас теңдеуі, Даламбер теңдеуі, математикалық физика теңдеуі, Коши есебі, теңдеулерді шешу.

В этой работе рассматривается уравнение математической физики. Согласно уравнению Лапласа и Даламбера. Задача Коши для неоднородного уравнения колебаний.

Ключевые слова: уравнении Лапласа, уравнении Даламбера, уравнение математической физики, задача Коши, решение уравнений.

Summary

Equalization of mathematical physics is examined in this work. Concordantly equalization of Laplace and D'Alembert. Cauchy problem for heterogeneous equalization of vibrations.

Key words: Laplace equation, D Alembert equation, mathematical physics equation, Cauchy problem, equation solving.

Математикалық физика – физикалық құбылыстардың математикалық модельдерінің теориясы. Ол математикалық ғылымдарға жатады. Оғанақиқаттың критерийін математикалық дәлелдеу тән. Алайда таза математикалық ғылымдардан айырмашылығы математикалық физикада физикалық есептер математикалық деңгейде зерттеледі. Нәтижелері теоремалар, графиктер, кестелер т.б. түрінде көрсетіліп, физикалық интерпретацияланады. Математикалық физиканың осындай кең түсінігінде оған механиканың бөлімдері – гидродинамика, серпімділік теориясын жатқызуға болады.

Бастапқыда математикалық физика дифференциалдық теңдеулердің шектік есептері үшін келтірілетін. Бұл бағыт классикалық математикалық физика пәнін құрайды, қазіргі кезде де маңызды мәнін сақтаған.

Классикалық математикалық физика Ньютон заманынан бері физика мен математиканың дамуымен қатар дамыған. XVII ғасырдың аяғында дифференциалдық және интегралдық есептеулер (И.Ньютон, Г.Лейбниц) және классикалық механиканың негізгі заңы мен дүниежүзілік тартылыс заңы (И.Ньютон) тұжырымдалды. XVIII ғасырда ішектің, стерженьнің, маятниктердің тербелістерін, сонымен қатар акустика мен гидродинамикаға байланысты есептерді шығару барысында математикалық физиканың тәсілдері қалыптаса бастады және аналитикалық механиканың негіздері қаланды (Ж.Д'аламбер, Л.Эйлер, Д.Бернулли, Ж.Лагранж, П.Лаплас). XIX ғасырда жылуөткізгіштік, диффузия, серпімділік теориясы, оптика, электродинамика, сызықты емес толқын құбылыстары және т.б. есептеріне байланысты математикалық физика тәсілдері жаңа бағытта дамыды; потенциалдар теориясы мен қозғалыс орнықтылығы теориясы қалыптасты (Ж.Фурье, С.Пуассон, П.Дирихле, Л.Больцман, О.Коши, М.В.Остроградский, Б.Риман, С.В.Ковалевская, Д.Стокс, Дж.К.Максвелл, Г.Р.Кирхгоф, А.Пуанкаре, А.М.Ляпунов, В.А.Стеклов, Ж.Адамар). XX ғасырда газдың динамикасы, бөлшектердің орын ауыстыру теориясы және плазма физикасында жаңа есептер туындады.

Классикалық математикалық физиканың көптеген есептерінің арасында төмендегі қарапайым математикалық физика теңдеулерінің үш типі:

Пуассон теңдеуі($f = 0$ болғанда, Лаплас теңдеуі)

$$-\Delta u = f, u = u(\bar{x}), \bar{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n) \in G \subset R^n, \quad (1)$$

мұндағы Δ -Лаплас операторы,

$$\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2}{\partial x_2^2} + \dots + \frac{\partial^2}{\partial x_n^2}.$$

жылуөткізгіштік теңдеуі

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \Delta u + f, u = u(\bar{x}, t), \bar{x} \in G \subset R^n, t > 0, \quad (2)$$

толқын теңдеуі

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \Delta u + f, u = u(\bar{x}, t), \bar{x} \in G \subset R^n, t > 0 \quad (3)$$

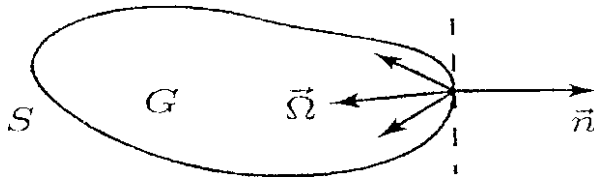
қарастырылады.

(2), (3) теңдеулерінде t уақытты білдіреді. t уақытқа тәуелді емес (2), (3) теңдеулері стационарлы деп аталады. Стационарлы (2), (3) теңдеулері Пуассон (1) теңдеуіне келтіріледі [1].

Дифференциалдық теңдеулер сәйкесінше шектік шарттар арқылы толықтырылады. Мысалы, (1) теңдеу

$$u|_{\bar{x} \in S} = \vartheta_1(\bar{x}) \text{ немесе } \frac{\partial u}{\partial n} \Big|_{\bar{x} \in S} = \vartheta_2(\bar{x}) \quad (4)$$

шекаралық шарттары арқылы толықтырылса, онда (1)-(4) сәйкесінше Дирихле немесе Нейман есебін анықтайды (1-сурет).

Сурет 1. Нейман есебі

Егер (2) теңдеу

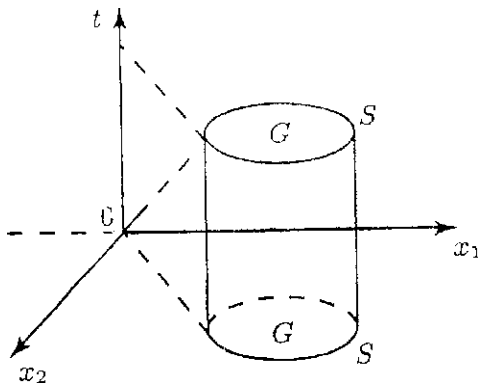
$$u(\bar{x}, 0) = u_0(\bar{x}), \quad \bar{x} \in R^n \quad (5)$$

бастапқы шарты, ал (3) теңдеу

$$u(\bar{x}, 0) = u_0(\bar{x}), \quad \frac{\partial u}{\partial t} \Big|_{t=0} = u_1(\bar{x}), \quad \bar{x} \in R^n \quad (6)$$

бастапқы шарты арқылы толықтырылса, онда (2),(5) және (3),(6) Коши есебін анықтайды.

(2) мен (5) теңдеулері үшін аралас есептер қоюға болады. Аралас есептер (4) шекаралық шарттар мен (5) бастапқы немесе (6) бастапқы шартты қамтиды (2-сурет).

Сурет 2. Аралас есептер

Дирихле мен Нейманның шекаралық есептерін зерттеген кезде мына теңсіздікті: егер G облысы шектелген, оның шекарасы S кесек тегіс жазықтық, ал f функциясы G тұйық облысында бір рет үзіліссіз дифференциалданатын және мына а) $\int_G f d\bar{x} = 0$ немесе

б) $f|_{\bar{x} \in S} = 0$ шарттардың біреуін қанағаттандыратын болса, онда

$$\int_G f^2 d\bar{x} \leq C(G) \int_G \left[\left(\frac{\partial f}{\partial x_1} \right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial x_2} \right)^2 + \dots + \left(\frac{\partial f}{\partial x_n} \right)^2 \right] d\bar{x}$$

болатынын ескерген жөн. Бұл теңсіздік К.Фридрихстың атымен аталады, дегенмен де а) жағдайын А.Пуанкаре дәлелдеген (1894 ж.), ал б) жағдайын В.А.Стеклов дәлелдеген (1896 ж.). Олар $C(G) = \frac{1}{\lambda_0}$ тұрақтыларының дәл мәндерін көрсетті, мұндағы λ_0 а) жағдайында Нейман есебінің ең кіші өзіндік мәні, б) жағдайында Дирихле есебінің ең кіші өзіндік

мәні. Сондықтан бұл теңсіздікті Пуанкаре-Стеклов теңсіздігі деп атаған жөн болар еді. $n = 1$ болған кезде, бұл теңсіздік мына түрге келеді[2]:

$$\int_0^l f^2(x) dx \leq \left(\frac{l}{\pi} \right)^2 \int_0^l f'^2(x) dx.$$

Кванттық механика мен ядролық электрониканың дамуына байланысты теңдеулердің жаңа түрлері және математикалық физиканың жаңа шектік есептері пайда болды.

$\psi(x, t)$ толқындық функциясы үшін Шредингер теңдеуі

$$i\hbar \frac{\partial \psi}{\partial t} = -\frac{\hbar^2}{2m} \Delta \psi + V\psi, \quad (7)$$

$\bar{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, мұндағы $\hbar$ -Планк тұрақтысы. Шредингер теңдеуі үшін Коши есебі қойылады.

Шредингердің стационар теңдеуі

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \Delta \psi + V(\bar{x})\psi = 0 \quad (8)$$

үшін шекаралық шарт $\psi \in L_2(R^3)$ шексіздіктегі шешімді сипаттайтын түрде болуы мүмкін.

Гельмгольц теңдеуі

$$\Delta \psi + k^2 \psi = -f(\bar{x}) \quad (9)$$

сәйкес шексіздіктегі шекаралық шарт келесі түрде беріледі

$$\psi(\bar{x}) = e^{ik(\bar{a}, \bar{x})} + v(\bar{x}), \quad |\bar{a}| = 1, \quad |\bar{x}| \rightarrow \infty,$$

мұндағы $v(\bar{x})$ функциясы Зоммерфельд шағылуы шартты

$$v(\bar{x}) = O(|\bar{x}|^{-1}), \quad \frac{\partial v(\bar{x})}{\partial |\bar{x}|} - ikv(\bar{x}) = o(|\bar{x}|^{-1}), \quad |\bar{x}| \rightarrow \infty, \quad (10)$$

қанағаттандырады. Мұндағы $|\bar{x}| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + x_3^2}$ және $\bar{a}$ вектордың Евклид ұзындығы, $\bar{a} = (a_1, a_2, a_3)$.
 $(\bar{a}, \bar{x}) = a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3$ және $\bar{a}$ векторлардың скаляр көбейтіндісі, $\bar{a} = (a_1, a_2, a_3)$.

Изотропты шашырау үшін бөлшектің орын ауыстыруының біржылдамдықты теңдеуі [3]

$$\frac{1}{v} \frac{\partial \psi}{\partial t} + (\Omega, \text{grad} \psi) + \alpha \psi = \frac{\beta(x)}{4\pi} \int_{|\bar{\Omega}|=1} \psi(x, \bar{\Omega}', t) d\bar{\Omega}' + F, \quad (11)$$

мұндағы $\psi(\bar{x}, \bar{\Omega}, t)$ $\bar{x} = (x_1, x_2, x_3)$ нүктесіндегі t мезетінде $\bar{\Omega}$, $|\bar{\Omega}| = 1$ бағытында, v жылдамдықпен қозғалатын бөлшектің тығыздығы. Коши есебі қойылады.

Бөлшектің орын ауыстыруының стационар теңдеуі

$$(\Omega, \text{grad} \psi) + \alpha(x) \psi = \frac{\beta(x)}{4\pi} \int_{|\Omega'|=1} \psi(x, \Omega', t) d\Omega' + F(x, \Omega) \quad (12)$$

үшін шекаралық шарт дөңес облыс (1 сурет) үшін

$$\psi|_{\bar{x} \in S} = 0, \text{ егер } (\Omega, n) < 0, \quad (13)$$

түрде болуы мүмкін, (13) бөлшектің құлайтын ағынының жоқтығын сипаттайды.

Айтып кетейік, (12)-(13) шекаралық есеп Пайерлстың интегралдық теңдеуі

$$n(x) = \frac{1}{4\pi} \int_G \frac{\exp\left\{-\int_0^1 \alpha\left[t\bar{x} + (1-t)\bar{y}\right] dt\right\}}{|\bar{x} - \bar{y}|^2} \left[\beta(y) n(y) + F(y, \frac{x-y}{|\bar{x} - \bar{y}|}) \right] dy,$$

пара-пар, ал орташа тығыздығы үшін

$$n(x) = \frac{1}{4\pi} \int_{|\Omega|=1} \psi(\bar{x}, \Omega') d\Omega'$$

Классикалық математикалық физика есептерін зерттеудегі негізгі математикалық құралдар дифференциалдық және интегралдық теңдеулер теориясы, функционалдық анализ, функциялар теориясы, вариациялық есептеулер, ықтималдықтар теориясы, есептеу математикасы және жуықтау әдістері.

Математикалық физика теңдеулеріне қойылатын есептердің ішінде шешімі бар, ол жалғыз және шешім есептің берілгендеріне байланысты үзіліссіз тәуелді болатын, яғни Даламбер бойынша қисынды қойылған есептердің маңызы өте зор. Бір қарағанда бұл талаптардың орындалуы айқын сияқты болғанмен оларды қабылданған математикалық модельге сәйкес дәлелдеу қажет. Қисындылықты дәлелдеу – математикалық модельдің бірінші апробациясы: модель қайшылықсыз (шешім бар болуы), модель физикалық құбылысты бізмәнді суреттейді (шешім жалғыздығы), модель физикалық өлшемдердің есептеу қателіктеріне байланысты аз сезінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Орынбасаров М.О., Сахаев Ш.С. Математикалық физика теңдеулерінің есептері мен жаттығулар жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2013.
2. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. Москва: Наука, 2004.
3. Тоқыбетов Ж.Ә., Хайруллин Е.М. Математикалық физика теңдеулері. Алматы: Қазақ университеті, 2005.
4. С.Л. Соболев Уравнения математической физики. Москва: Наука, 2010.
5. Ш.С. Сахаев. Математикалық физика теңдеулері. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2007.
6. М.И. Рамазанов, М. Мұхтаров, Н. Әділбек. Математикалық физиканың негізгі теңдеулері. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009.
7. А.И. Болсун Методы математической физики. Минск: Вышэйшая школа, 2008.
8. Р.У. Мукашева Уравнения математической физики. Конспект лекций. Өскемен: ВКГТУ, 2011.
9. Б.М. Будак, А.А. Самарский, А.Н. Тихонов. Сборник задач по математической физике. Москва: Гостехиздат, 2006.
10. М.М. Смирнов. Дифференциальные уравнения в частных производных второго порядка. Москва: Наука, 1914.

ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫ БОЙЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҮЙЕСІ

Сапарбаева Жадыра Медетқызы
Рузиева Зарнигор Хасилбековна

химия пәнінің оқытушылары
ғылым магистрлері

Ғ.Мұратбаев атындағы Жетісай
гуманитарлық-техникалық колледжі.
Түркістан облысы Жетісай қаласы
<zhadyra_0811@mail.ru>

Аннотация: Система формирования экологических знаний у учащихся на уроках химии

Ключевые слова: Химическая экология, химические вещества, природные ресурсы, химические понятия

Abstract: The system of formation of environmental knowledge among students in chemistry lessons

Key words: chemical concepts, laws, theories, problems, formula, elements

Химиялық экология химикаттарды қолданудың салдарын және олардың қоршаған ортаға түскендегі әрекетін зерттейтін, экологиялық мониторингтің әдістерін талдап-белгілейтін ғылым. Химиялық экология химикаттардың орнықтылығын, олардың ауыс-түйіс, таралу, жинақталу және басқа түрге айналу процестерін зерттейді. Зерттеулердің нәтижесінде көптеген химикаттардан бас тарту қажеттілігі, олардың қоршаған ортаға шығарындыларын азайту үшін кәсіпорындардың технологияларын жетілдіру.

Қоршаған ортаны, табиғатты қорғауға арналған шараларға барлық қоғам мүшелері бірдей қатысуы тиіс.

Өз заманында ұлы химик Д. И. Менделеев: "Химияда қалдық жоқ, тек пайдаға аспаған шикізат бар" деп, көрегендікпен қалдықсыз өндіріс құру қажеттілігін мегзеген еді. Осы күні ғалымдарымыз бен өнертапқыштарымыз өндіріс қалдықтарынан басқа заттар өндіруге арналған тиімді әдіс-тәсілдерді іздестіруде. Химиялық экология проблемалары адамзат іс-әрекетінің нәтижесінде ұзақ уақыт бойы біртіндеп жинақталып, пайда болған тіршіліктің жағымсыз көрінісі.

Бүгінгі таңда білімгерлерге экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесін мемлекеттік деңгейге көтерудің қажеттілігі туындап отыр. Экологиялық білім беру дегеніміз – адам зат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігін, оны тиімді пайдаланудың жолдарын халыққа түсіндіру. Адамның қоршаған табиғи ортаға саналы көзқараспен қарап, оның байлықтарын үлкен парасаттылықпен пайдаланатын, табиғи ресурстарды байыта түсудің қажеттілігін түсінетін, қоршаған табиғи ортаны қорғауға белсене араласатын көзқарасты қалыптастыру.

Экологиялық білім беру бағытында жер тағдыры мен ел тағдырының, табиғат пен адам өмірінің бірлігін терең сезінетін, су, ауа, ғарыш әлемінің қадірін бағалай білетін,

табиғатты аялап, оны қорғай алатын азаматты тәрбиелеу міндеттерінің аса маңыздылығына көңіл бөліну қажет.

Қазіргі уақытта білім беретін мектептердің алдында тұрған негізгі мақсат оқушылардың ой-өрісін жан-жақты дамыту, оларға қазіргі заман талабына сай білім беру және тәрбиелеу. Ал оқушыны жан-жақты дамыту дегеніміз оны тек қана дене бітімі жағынан өсіп жетілуі емес, сондай-ақ баланың жан дүниесінің байып, рухани өсуі,

қабілеті мен дарындылығы анықталып, кең өрістеуі, парасаттылық ой мен адамгершілік көзқарастарының қалыптасуы болып табылады. Осындай ізгі қасиеттерді қалыптастыруда оқушылардың санасына әсер етудің үлесі зор болмақ, сонда ғана олар қоршаған ортасын, туған жерін, табиғатын қастерлейді, сүйеді.

Химия ғылымын экологиялық негізде құрудың маңызы зор. Экологиялық білім негізін игерген оқушы табиғатты зиянды заттардан қорғауға тырысып, тиімді пайдалануды үйренеді. Табиғат ресурстарын үнемді пайдаланады [1].

Қазіргі көптеген экологиялық проблеманың негізіне реалды химиялық үрдістер жатқанымен, адамзат химиясыз толық мәнді тіршілік ете алмайды.

Химия пәнінің оқу бағдарламасындағы, оқулықтағы, материалдарды экологиямен барынша байланыстырып, сабақта жергілікті материалды пайдалану арқылы қызықты өткізсе, оқушылардың табиғатқа деген көзқарасы өзгереді.

Экологиялық ділгірліктер ең алдымен, адамгершілік мәселесі. Осы тұрғыдан химия курсын экологияландыру үлкен адамгершілік парыз болып табылады. Сондықтан көптеген зерттеулерде экологиялық білім беру жалпы білім берудің бір бөлігі ретінде ғана емес, экологиялық мәдениеті, санасы, сол іс-әрекетке дайындығы жоғары деңгейдегі тұлғаны тәрбиелеу мақсатын көздейтін бұл үрдістің жаңа мәнін қарастырады.

Мектептегі оқушының экологиялық мәдениетін дамыту және қалыптастырудың тиімді құралдың бірі – экологиялық мазмұнды химиялық есептер мен танымдық ойындарды қолдану. Оларды оқу үрдісінде пайдалану теориялық химиялық материалды күнделікті өмірде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыдан оқушылардың жұмысқа қызығушылығы, іс-әрекетке белсенділігі артады [2].

Оқушының теориялық білімдерінің, тәжірибелік эксперименттегі алынған нәтижелерді химиялық талдау жасау арқылы есептер шығаруды үйретуге баса көңіл бөлу химия пәнін экологияландырудың маңызды алғышарты болмақ. Экологиялық білім адамның ішкі сезімін оятып, айналадағы табиғи ортаға жаңа көзқараспен қорғауға үйретеді. Сол арқылы табиғатқа деген сүйіспеншілік артып, оның заңдылықтарын тануға және қайта құру үрдісіндегі білімді дұрыс қолдана білуге мүмкіндік туғызады.

Оқушыларға айнала қоршаған табиғи ортаны қорғау қазіргі заман талабы екендігін ұғындыруға, қоршаған табиғи ортаны қорғау барысында келеңсіз жағдайларға жол бермей қарсы тұрудың қажеттілігін түсінуде мектептен тыс жұмыстарды жүргізудің маңызы зор.

Мектептерде оқушыларға экологиялық білім беру мен табиғат қорғауға тәрбиелеу мектепте жүргізілетін сабақтан және мектептен тыс жұмыстарды дұрыс ұйымдастырғанда ғана белгілі нәтижеге жетуге болады. Бұл екеуі де бірін-бірі толықтырып отыруы қажет. Белгіленген жоспар бойынша жүргізілген сабақта әр уақытта оқушыларды өзін қоршаған табиғи ортаға жауапкершілігін ашып көрсете алмайды. Сондықтан сабақта өтілетін экологиялық мазмұндағы тақырыптарды кеңірек оқып үйрену үшін сыныптан және мектептен тыс жұмыстарды осы бағытта өткізу орынды болмақ.

Сонымен мектептерде сыныптан және мектептен тыс жұмыстарды жүргізгенде табиғат қорғау іс-шараларын үнемі үзбей жүйелі түрде өткізіп отыру оқушылардың бұл мәселені түсініп, сезіне білуіне септігін тигізеді, туған өлке табиғатына қамқорлық жасауға үйретеді. Табиғатта кездесетін заттар жеке элементтерден құралады деген түсінік өте ерте заманда-ақ пайда болған.

Экологиялық білім беру бағытында жер тағдыры мен ел тағдырының, табиғат пен адам өмірінің бірлігін терең сезінетін, су, ауа, ғарыш әлемінің қадірін бағалай білетін, табиғатты аялап, оны қорғай алатын азаматты тәрбиелеу міндеттерінің аса маңыздылығына көңіл бөліну қажет.

Қазіргі уақытта білім беретін мектептердің алдында тұрған негізгі мақсат оқушылардың ой-өрісін жан-жақты дамыту, оларға қазіргі заман талабына сай білім беру және тәрбиелеу. Ал оқушыны жан-жақты дамыту дегеніміз оны тек қана дене бітімі жағынан өсіп жетілуі емес, сондай-ақ баланың жан дүниесінің байып, рухани өсуі,

қабілеті мен дарындылығы анықталып, кеңөрістеуі, парасаттылық ой мен адамгершілік көзқарастарының қалыптасуы болып табылады. Осындай ізгі қасиеттерді қалыптастыруда оқушылардың санасына әсер етудің үлесі зор болмақ, сонда ғана олар қоршаған ортасын, туған жерін, табиғатын қастерлейді, сүйеді

Химия пәнінің оқу бағдарламасындағы, оқулықтағы, материалдарды экологиямен барынша байланыстырып, сабақта жергілікті материалды пайдалану арқылы қызықты өткізсе, оқушылардың табиғатқа деген көзқарасы өзгереді.

Сондықтан көптеген зерттеулерде экологиялық білім беру жалпы білім берудің бір бөлігі ретінде ғана емес, экологиялық мәдениеті, санасы, сол іс-әрекетке дайындығы жоғары деңгейдегі тұлғаны тәрбиелеу мақсатын көздейтін бұл үрдістің жаңа мәнін қарастырады.

Мектептегі оқушының экологиялық мәдениетін дамыту және қалыптастырудың тиімді құралдың бірі – экологиялық мазмұнды химиялық есептер мен танымдық ойындарды қолдану. Оларды оқу үрдісінде пайдалану теориялық химиялық материалды күнделікті өмірде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осыдан оқушылардың жұмысқа қызығушылығы, іс-әрекетке белсенділігі артады. Оқушының теориялық білімдерінің, тәжірибелік эксперименттегі алынған нәтижелерді химиялық талдау жасау арқылы есептер шығаруды үйретуге баса көңіл бөлу химия пәнін экологияландырудың маңызды алғышарты болмақ. Химия ғылымын экологиялық негізде құрудың маңызы зор. Экологиялық білім негізін игерген оқушы табиғатты зиянды заттардан қорғауға тырысып, тиімді пайдалануды үйренеді. Табиғат ресурстарын үнемді пайдаланады.

Химия курсын экологияландырудың маңызы зор. Қазіргі кезде елімізде білім беру ісін одан әрі дамыту жолы іздестіріліп жатыр. Заттар, олардың қасиеттері және айналымын зерттейтін химия ғылымының мазмұны мұғалімге дүниенің қазіргі ғылыми бейнесін түсіндіруге және күнделікті тәжірибелік іс-әрекеттермен байланыстыру арқылы “Адам – зат – материя – практикалық іс-әрекет” қатынасының күрделі кешенінің мәнін ашуға мүмкіндік береді. Қазіргі көптеген экологиялық проблеманың негізіне реалды химиялық үрдістер жатқанымен, адамзат химиясыз толық мәнді тіршілік ете алмайды.

Химия пәніндегі білім мен тәрбие беру барысында мынадай ұстанымдарды басшылыққа алыну керек. Табиғаттағы экологиялық мағұлматтар мен мәліметтерді сұрыптап алып, сабаққа пайдалану. Химия сабағын экологияландыру арқылы кіріктірілген сабақ (химия – биология, химия – экология, химия – физика, химия – тарих, химия – әдебиет т.б.) үлгілерін жасау

Экологиялық білім, білік дағдыға үйрету арқылы экологиялық мәдениетке тәрбиелей отырып, экология ғылымы мен табиғатты қорғау ісі арасында тұрақты байланысты түзу.

Табиғатты қорғау ісін сабақта және сабақтан тыс мезгілде үнемі ұйымдастырып отыру.

Экологиялық білім беру мен тәрбиелеу ісі жаратылыстану пәні мұғалімінің, бүкіл сыныптың және мектептегі оқу, тәрбие ісінің негізгі бөлігі болып саналуы тиіс.

Оқушыларды табиғатты қорғау туралы заңдар және құжаттармен таныстыра отырып, бұл заңдарды орындау баршамыздың борышымыз екенін түсіндіріп отыруымыз керек. Экологиялық білім беру дегеніміз адам зат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігін, оны тиімді пайдаланудың жолдарын халыққа түсіндіру. Адамның қоршаған табиғи ортаға саналы көзқараспен қарап, оның байлықтарын үлкен парасаттылықпен пайдаланатын, табиғи рес-урстарды байыта түсудің қажеттілігін түсінетін, қоршаған табиғи ортаны қорғауға белсене араласатын көзқарасты қалыптастыру болып табылады [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Жақсыбеков Экологиялық мәдениет. Алматы, 2009

3. З.Д.Шардарбеков: Химия. Сыныптан тыс жұмыстар. Алматы, 2006

4. Ж.Дәрібаева, Ә.Баешов, С.Сермаңызов. Экология Астана, 2005

В.П. Юдин еңбектерінің тарихнамалық және деректік негіздері

В.П.ЮДИН ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТІК НЕГІЗДЕРІ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты

Зукурбаева Б. А.

Tashenev University, Шымкент қ.

Молдадосова А.Қ.

Жетісай ауданының мамандандырылған «Дарын» мектеп-интернатының тарих пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. В. П. Юдиннің Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштерін қорғау қоғамындағы қызметі Қазақстандағы Шығыстану, оның ішіндегі деректану ғылымының дамуына әсер етті. Ол қоғам президумының мүшесі, шығыстану секциясының төрағасы болды. В.П. Юдиннің бастамасымен тұрақты археографиялық шығыстану экспедициясы құрылып, қолжазбалар қоры сақталған түрлі орталықтардың бағыттарының бағдарламасы қабылданды.

Мақалада В.П. Юдин еңбектерінің тарихнамалық және деректік негіздері жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: ғалым, тарихи зерттеулер, тарихнама, деректік негіздері, шығыстану.

Аннотация. Деятельность В. П. Юдина в Обществе охраны памятников истории и культуры Казахстана способствовала развитию востоковедения в Казахстане, в том числе и науки источниковедения. Он был членом президиума общества, председателем секции востоковедения. По инициативе В.П. Юдина была создана постоянная археологическая востоковедческая экспедиция, принята программа маршрутов различных центров с сохранением рукописного фонда.

В статье подробно рассмотрены историографические и документальные основы произведений В.П. Юдина.

Ключевые слова: ученый, исторические исследования, историография, источниковедение, востоковедение.

Abstract. The activities of V.P. Yudin in the Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan contributed to the development of oriental studies in Kazakhstan, including the science of source study. He was a member of the presidium of the society, chairman of the oriental studies section. At the initiative of V.P. Yudin created a permanent archaeological oriental expedition, adopted a program of routes of various centers with the preservation of the manuscript fund.

The article examines in detail the historiographic and documentary foundations of the works of V.P. Yudin.

Key words: scientist, historical research, historiography, source study, oriental studies.

Тарих ғылымының дамуы, оның жетістіктері мен кемшіліктері кейде осы ғылым саласындағы ғалымдар есімімен тікелей байланысты десек те болады. Мәселен орыстың ірі шығыстанушы ғалымы В.П. Бартольд, қазақ ғалымы Е.Б. Бекмаханов сияқты зерттеушілер есімімен тұтас бір тарихи кезең оқиғаларын байланыстыруға болады. Соның ішінде отандық шығыстану ғылымының көшбасшысы, белгілі зерттеуші В.П. Юдинді атауға болады. Бүгінде В.П. Юдин есімі ортағасырлық Қазақстан тарихының, әсіресе XIV-XVIII ғасырлар кезеңімен тығыз байланысты. Осы кезең бойынша қандай бір болмасын тарихи мәселені қарастырғанда В.П.Юдин есімін айналып өте алмаймыз.

Қазақстан тарихының түрлі аспектілерін, оның нақты тарихи даму жолдарын жан-жақты, терең ғылыми тұрғыда зерттеу және белгілі бір тарихи кезеңде Қазақстан аймағында өткен этно-саяси процестердің сипаттамасын беру тарих ғылымы үшін өзекті проблема болып табылады. Қазақстан тарихының аз зерттелген аспектілерін қарастыру халықтың тарихи зердесін қайтадан қалпына келтіруге септігін тигізеді. Қазақстан территориясындағы ұзаққа созылған этникалық процестер ХІҮ-ХҮ ғасырларда қазақ халқының қалыптасуы аяқталып, осы этнос негізінде алғашқы ұлттық мемлекет – Қазақ хандығының құрылуына әкелді. Қазақ халқының этно-саяси даму жолдарын анықтай алмай тұрып бұл процестердің күрделілігін ұғыну мүмкін емес. Осы аймақтағы тарихи процестердің кейінгі барысына негіз болған ХІІІ-ХҮ ғасырлардағы кезеңін ғылыми және объективті түрде зерттеу міндеті туады. Осы тұрғыдан алғанда Отан тарихының осындай өзекті мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектерін талдап, оқып-үйрену өте маңызды болып табылады [1,102 б].

1928 жылы сонау Волгаград қаласында туылып, өскен, мектеп бітірісімен әскери теңіз училищесіне түсуді армандаған В.П. Юдин шығыстанушы мамандығы бойынша Н. Нариманов атындағы Мәскеу шығыстану институтының ұйғыртану бөлімін бітіріп шығады. 1955 жылдың күзінен Алматы қаласына көшіп келіп, қызметке кіріскен жас зерттеуші қазақ халқының тарихы мәселелерімен, әсіресе парсы, түркі тілдеріндегі жазба деректеді анықтау, ғылыми айналымға қосу ісімен қызу айналысып кетеді, зерттеуші Отан тарихының деректік негіздерін кеңейту, теориясының деректану, ортағасырлық Қазақстан тарихының мәселелері, тарихи этнонимдердің этимологиясын анықтау бағыттарында орасан зор жұмыс атқарды.

В.П.Юдиннің ғылыми шығармашылық қызметінде 1969 жылы жарық көрген ХV-ХVІІІ ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдар («парсы, түркі шығармаларынан үзінділер» атты жинақтың маңызы зор). Жоба жетекшісі С.К.Ибрагимовтың мезгілсіз қайтыс болуына байланысты бұл жұмысты аяқтау В.П. Юдинге жүктелді. Жоба авторының еңбегіне лайықты бағасын бере отырып, дегенмен ҚХТМ-ғы В.П.Юдин еңбегінің маңызы зор екендігін атап өтуімізге болады [2,35 б].

Дегенмен бұл еңбекті жариялау барысында сол кезеңдегі ғылымға көпе-көрмеу араласу, оны бұрмалау сияқты келеңсіз фактілер де орын алмай қоймады. ҚХТМ алғы сөзі ретінде жазылған В.П.Юдиннің «ХІV-ХVІІІ ғасырлардағы қазақ халқының тарихы бойынша парсы, түркі деректері» атты көлемді мақаласы жинаққа енбей қалды. Себебі автор ғылымнан алыс адамның автор болуына келіспеді.міне осы кезеңнен бастап ғалым қудалана бастады.

1983 жылы В.П. Юдин қайтыс болған кезеңде КазКСР Ғылым Академиясы хабаршысының қоғамдық ғалымдар сериясының (N 4) соңында некролог жариялайды. Бұл некрологты оқысаңыз артында қаншама мол ғылыми мұра қалдырған зерттеушінің ешбір ғылыми атақ, дәреже алмай өткенін көресіз.

Бүгінгі таңда ғалымның ғылыми мұрасын бағалап, оны оқып үйрену барысында қаншама ғылыми еңбектерінің автордың көзі тірісінде жарияланбағанына қарап қынжыласыз. Зерттеуші қайтыс болған кезеңде Түрікменстан ҒА мүше-кореспонденті, Ғ.Д., профессор С.Н. Агаджанов ғалымның шәкірті, белгілі зерттеуші Ж.Ғ.Д., профессор М.Д. Әбусейітова жазған хатында былай деген екен: «Мен біз ғалымдардың шын бағасын көзі тірісінде білмейтініміз туралы ойладым. Неге шынардың биіктігін өлшеу үшін оны өлім арасымен кесу керек» [3, 68 б].

В. П Юдиннің Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштерін қорғау қоғамындағы қызметі Қазақстандағы Шығыстану, оның ішіндегі деректану ғылымының дамуына әсер етті. Ол қоғам президумының мүшесі, шығыстану секциясының төрағасы болды. В.П Юдиннің бастамасымен тұрақты археографиялық шығыстану экспедициясы құрылып, қолжазбалар қоры сақталған түрлі орталықтардың бағыттарының бағдарламасы қабылданды. Экспидиця нәтижесі ретінде Ташкент, Душанбе, Санкт-Петербург, Омск, Оренбург, Томск және т.б қалаларда сақталған ескі қолжазбалар мен мұрағат

материалдарының жинақталуын атап өтуге болады. Сондай-ақ қазақ тарихы бойынша шығыс тіліндегі қолжазбалардың басқа елдерден ісестіріліп, елге әкелінуі ерекше маңызға ие болды [4,41 б].

Экспедиция жұмысының нәтижесінде жинақталған материалдар қазақстан тарихы мен мәдениеті бойынша құнды мәліметтер беретін дереккөзін құрайды. Зерттеуші ұстаз В.П. Юдиннің қоғамдық қызметі де Қазақстан тарихы мен мәдениеті бойынша шығыстық ескерткіштерді зерттеу мен ғылыми көпшілік ортаға таныстыруға бағытталды.

Ол XV-XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы бойынша парсы және түркітілдес баянды көздердің синтезделген жіктелуін ұсынды, Шығыс Түркстанның Моғулия мемлекетін, бесінші ұлы Жошы Шайбанның және оның ұрпақтарының Сұр Ордасын және т.б. «ашты». Оның көпжылдық зерттеулерінің нәтижесінде XIV-XV ғасырлардағы ауызша материалдар жүйеленіп, жазылды. Оның қаламынан шыққан 80-нен астам ғылыми еңбектермен қатар, оған С.Г. Кляшторныйдың «Ұйғыр классикалық әдебиетінің қолжазбалар каталогы», «Ежелгі түркі руникалық ескерткіштері Орта Азия тарихы бойынша көз ретінде», Б.А. Ахмедовтың «Көшпелі өзбектер мемлекеті» кітаптарына рецензиялар тиесілі («Central Asian Review» журналының соңғы аудармасы) жарияланған, Лондон). В.П. Юдин - «Ұйғыр-орыс сөздігінің» арнайы редакторы, сондай-ақ ұйғыр әдебиеті бойынша хрестоматияның авторлары мен құрастырушыларының бірі болған.

Орталық Азия халықтарының тарихындағы көптеген мәселелерді В.П.Юдиннің жасағандарын ескермей дұрыс жариялау мүмкін емес. Юдиннің соңғы ғылыми жобасы - Хива тарихшысы Өтеміс-хаджидің XIV ғасырдың бірінші жартысына арналған «Шыңғыс-наме» шығармасы. Қазақ көшпенділері Дешт-и-Қыпшақтың ауызша аңыздары негізінде жазылған түркітілдес туынды. Бұл еңбек түркітілдес шығарма болғандықтан, қазақстандық шығыстануда Юдин зерттеуімен 1983 жылы үлкен табыспен ғылыми айналымға енгізілді. Тек 1994 жылы ғана академиктер М.Қозыбаев пен Р.Сүлейменовтың қолдауымен жұбайы осы шығарманы жариялады.

Қазақстандық шығыстанушы-ғалым В.Л.Юдин (1928-1983) отандық шығыстану, жалпы тарих ғылымының дамуына зор үлес қосқан ғалым. Оның әрбір ғылыми еңбегі саяси тарих және материалдық мәдениет мәселелерін оларды шешу жолдарын көрсете білді [5,15 б].

Әсіресе В.П.Юдиннің ерекше атап өтер еңбегі ортағасырлық Қазақстан тарихы бойынша жазба деректердің мәліметтерінің ғылыми айналымға қосуы болып табылады. Ол 1969 жылы жарық көрген ҚХТМ жинағына басшылық жасады, әрі осы жинақтың орасан зор ғылыми жұмыстарының басым бөлігін орындады. Осы жинаққа арнап 17 ғылыми мақала жазды. Сондай-ақ жинаққа енген деректердің аудармаларын қол жазба мәтінімен сәйкестігін қарастырды. Осы жинаққа арнап «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы бойынша парсы, түркі деректері» атты ғылыми мақаласын дайындады. Бұл ғылым біраз ғылымға қол сұғушылығы мен оның этикетін бұзу салдарынан бұл енген ұзақ жылдар бойы ғылыми көпшілікке белгісіз күйінде жарияланбастан қала берді [6, 61 б].

Сондай-ақ XIV ғасырдағы Қазақстан тарихының аса маңызды мәселесіне арналған «Шыңғыс наме» қол жазбасы ғылыми айналымға енгізді. Қол жазба толық болмаса да В.Л. Юдин бірден осы шығарманың өзіндік ерекшеліктерін, оның басқа еңбектерінің арасындағы оқшау орнын бағалай білді «Шыңғыс намені» зерттеуде ол таза тарихи материалдардың үлкен тобын көтерді, тарихи хронологиялық, гениологиялық және қазақ мәдениетінің кейбір деректелмеген мәселелерін анықтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений) (Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин). – А.-Ата, 1969. – 652 с. (МИКХ);

2. В.П. Юдин и др. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы, 2001.
3. Баранова Ю.Г. Научные чтения памяти востоковеда В.П. // Известия НАН РК. Серия общественных наук, 1993;
4. Абусейтова М.К. Степная историология Юдина // Казахстанская правда. – 2012. – 23 ноября;
5. Юдин М.Л. Невольные путешественники: (Приключения трёх оренбургских казаков в Китае) // Исторический вестник, 1901. Кн. 9. С. 919-942; Оренбуржцы в войнах 1812–1814 годов. Ташкент, 1912;
6. Юдин В.П. "Тарих-и Шайбани" как источник по истории казахского и каракалпакского народов. А., 1988.

СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР БҰЙЫМДАРЫН ПАЙДАЛАҢА АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭТНОҚУНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Алшымбаева С.Н., Әуес Х.С.

магистр, аға оқытушы
ПиК-21-16к1 тобының студенті
Tashenev University, Шымкент
mechtamms1974@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын пайдалана отырып, оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазақ халқының дәстүрлі өнері, оның ішінде ою-өрнектер, қолөнер бұйымдары, киіз басу және құрақ құрау сияқты ұлттық өнер түрлерінің тәрбиелік мәні айқындалады. Осы өнер түрлерін мектептерде оқыту арқылы оқушылардың ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттыру, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және этноқұндылықтарды сақтау қажеттілігі көрсетіледі. Мақалада сәндік қолданбалы өнердің тарихи мәні, оқушыларға әсері және осы өнерді оқу процесіне енгізудің тиімді әдістері талқыланады. Ұлттық мәдениетті сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде сәндік қолданбалы өнердің рөлі ерекше екендігі анықталады.

Кілт сөздер: сәндік қолданбалы өнер, этноқұндылықтар, ұлттық мәдениет, шығармашылық қабілеттер, тарихи мұра, ұлттық дәстүрлер.

Аннотация. В статье рассматривается проблема формирования этнонаучности учащихся с использованием изделий декоративно-прикладного искусства. Определяется воспитательное значение традиционного искусства казахского народа, в том числе таких национальных видов искусства, как орнаменты, поделки, валяние и тростникообразование. Через преподавание этих видов искусства в школах демонстрируется необходимость повышения интереса учащихся к национальной культуре, развития их творческих способностей и сохранения этнокультурности. В статье обсуждается историческое значение декоративно-прикладного искусства, влияние на учащихся и эффективные методы внедрения этого искусства в учебный процесс. Выясняется, что Декоративно-прикладное искусство играет особую роль в сохранении национальной культуры и передаче ее из поколения в поколение.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, этнокультура, национальная культура, творческие способности, историческое наследие, национальные традиции.

Annotation. The article discusses the problem of the formation of ethno-values of students using decorative and applied art products. The educational value of the traditional art of the Kazakh people, including ornaments, handicrafts, felting and forming Reeds, is determined. Through the teaching of these art forms in schools, the need to increase students ' interest in

national culture, develop their creative abilities and preserve ethno-values is shown. The article discusses the historical essence of decorative and applied art, its impact on students and effective methods of introducing this art into the educational process. It turns out that the role of decorative and applied art is special in preserving the national culture and transmitting it from generation to generation.

Key words: decorative and Applied Arts, Ethnos, national culture, creative abilities, historical heritage, national traditions.

Қазіргі таңда қоғамның рухани, мәдени дамуында ұлттық құндылықтарды және мәдениетті сақтау мен жаңғырту мәселелері ерекше маңызға ие. Жастардың бойында ұлттың тарихи мұрасына деген құрмет пен сүйіспеншілікті қалыптастыру, оларды ұлттық мәдениеттің озық үлгілерімен таныстыру, сондай-ақ, ұлттық құндылықтарды жастар арасында насихаттау, олардың бойында ұлттық сананы қалыптастыру – білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Қазақстанда өзге халықтардың мәдениетімен және дәстүрлерімен араласқан қазақ халқының бай мәдени мұрасы, сәндік қолданбалы өнері қазіргі уақытта тек тарихи маңызы бар элементтер ретінде ғана емес, сонымен қатар қазіргі жас ұрпаққа тәрбие мен білім беруде тиімді құрал ретінде қарастырылады. Жастардың мәдени мұраға деген сүйіспеншілігін арттыру, оларды өз халқының дәстүрлері мен тарихын құрметтеуге тәрбиелеу маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұл мәселені шешуде сәндік қолданбалы өнер ерекше орын алады. Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын пайдалана отырып, оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыру арқылы ұрпақтың рухани байлығын жаңғыртуға мүмкіндік туады.

Сәндік қолданбалы өнердің мәні мен мақсаты, қолөнердің түрлерінде көрініс табатын ерекшеліктері, ұлттық мәдениеттің негізін қалаушы құндылықтарды танытудағы рөлі оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын пайдалану арқылы оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастырудың маңызы қарастырылады.

Сәндік қолданбалы өнер – адамның тұрмысында қажетті бұйымдарды эстетикалық тұрғыдан өңдеудің және оны қолөнер әдістері арқылы жасаудың ерекше түрі болып табылады. Бұл өнер түрі материалдық құндылықтармен ғана шектелмейді, сонымен бірге ол халықтың рухани дүниесін, оның дәстүрлері мен дүниетанымын білдіреді. Сәндік қолданбалы өнердің құрамына тоқымашылық, кілем тоқу, зергерлік бұйымдар жасау, ағаш ою, керамика, тері өңдеу, құрақ тігу және басқа да көптеген қолөнер түрлері кіреді. Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнері, әсіресе ою-өрнектері, қолөнер бұйымдары, киіз басу, құрақ құрау сияқты дәстүрлі өнер түрлері арқылы көптеген ұрпақтар өткен уақыттағы мәдени байлықты сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнері дәстүрлі қоғамда өмірдің ажырамас бөлігі болып табылды. Әрбір бұйым, зат тек өзінің функционалды мақсатын ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, сенімдері мен көзқарастарын да бейнелейді. Ою-өрнектер, әшекейлер, киімдер мен тұрмыстық заттар арқылы қазақ халқының мәдениеті мен тарихы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Осы тұрғыдан алғанда, сәндік қолданбалы өнердің рөлі тек эстетикалық тұрғыдан ғана емес, этноқұндылықтарды сақтап, дамытуда да маңызды болып табылады. Оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыруда сәндік қолданбалы өнердің маңызы зор. Бұл өнер түрі ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілікті, құрметті және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқушылар сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын жасау арқылы олардың тарихи және мәдени маңызын түсініп, оларды өздері жасай отырып, бойларына ұлттық өнерді меңгереді.

Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын пайдалану арқылы оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыру көптеген артықшылықтарға ие. Біріншіден, бұл шығармашылық жұмыс түрі балалардың ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын оятады. Ұлттық қолөнер бұйымдарын жасау барысында және ою-өрнектер арқылы қазақ

халқының тарихы мен дәстүрлері жайында мағлұмат беріліп, олардың бойында ұлттық рух қалыптасып, дәстүрлер мен мәдениетке деген құрмет сезімін қалыптастырады.

Екіншіден, сәндік қолданбалы өнер арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттері дамиды. Оқушылар өз қолымен жасаған бұйымдар арқылы өзін-өзі танып, шығармашылық әлеуетін аша алады. Әсіресе, қолөнердің түрлері мен әдістері көп болғандықтан, балалар әртүрлі материалдармен жұмыс істеуді үйренеді. Мұның өзі олардың ой-өрісін кеңейтіп, эстетикалық талғамын жақсартады.

Үшіншіден, сәндік қолданбалы өнер арқылы этноқұндылықтарды сақтау мен дамыту мақсатында оқушыларға қазақ халқының дәстүрлі өнері, оның негіздері туралы түсінік беріледі. Қазақ халқының өнері — терең мағыналы әрі әсем. Әрбір бұйым мен ою-өрнек өзіндік мағына мен тарихты сақтайды. Осы ою-өрнектерді пайдалану арқылы балалар тек сәндік бұйымдар жасап қана қоймай, мәдени мұраны тереңінен түсінеді.

Сәндік қолданбалы өнер арқылы этноқұндылықтарды тәрбиелеудің әдістері.

Тақырыптық сабақтар мен көрмелер ұйымдастыру. Сәндік қолданбалы өнерді мектепте оқытуда тақырыптық сабақтар, шығармашылық шеберханалар мен көрмелер ұйымдастыру өте маңызды. Бұл орайда мұғалімдер, оқушыларға ұлттық қолөнер бұйымдары мен қазақ халқының мәдениеті оның тарихы туралы тереңірек білім беру керек. Сондай-ақ, оқушылар ұлттық сәндік қолданбалы өнердің әртүрлі түрлерімен танысып, өздері жасаған бұйымдар арқылы өз өнерін көрсетуге мүмкіндік алады. Мектептерде сәндік қолданбалы өнер тақырыптарында көрмелер өткізу арқылы оқушылар ұлттық мәдениеттің байлығын көрсетуге мүмкіндік алады.

Тарихи білім мен мәдени мұраны сақтау. Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын қолдану арқылы оқушылар қазақ халқының дәстүрлері, тарихы мен мәдениетінің байлығымен танысады. Мысалы, әрбір ою-өрнектің терең мәні бар, оның әрбір сызығы мен өрнегі қазақ халқының дүниетанымын көрсетеді. Оқушылар осы өнер түрлерін игере отырып, өз халқының тарихы мен мәдениеті туралы құнды білім алады. Сонымен қатар, сәндік қолөнер бұйымдарын жасау арқылы балалардың өздері осы өнердің мұрагерлері бола отырып, ұлттық құндылықтарды сақтауға атсалысады.

Шығармашылық дағдыларын дамыту. Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын жасау шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді. Оқушылар бұйымдар жасаумен айналыса отырып, тек практикалық дағдыларын емес, сонымен қатар шығармашылық ойлау қабілеттерін де дамытады. Әр түрлі материалдармен жұмыс істей отырып, балалар қиялын ұштап, өздерінің өнеріне деген сенімдерін арттырады. Ұлттық қолөнер түрлерін үйрету арқылы балалардың эстетикалық талғамы қалыптасып, оларды өзіндік шығармашылық ізденістерге ынталандырады.

Ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге деген құрмет қалыптастыру. Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын жасау арқылы оқушылар қазақ халқының мәдени мұраларын құрметтеуге, оларды сақтауға, жаңғыртуға үйренеді. Ұлттық құндылықтарды дәріптеу, салт-дәстүрлерге деген құрметті арттыру, өскелең ұрпақтың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру үшін сәндік қолданбалы өнердің ықпалы зор. Мұғалімдер балаларға ұлттық өнердің байлығын таныстырып, оларға ою-өрнектердің, қолөнер бұйымдарының символикалық мағынасын түсіндіріп, олардың ұлттық дүниетанымын қалыптастырады.

Қолөнер түрлерін үйрету. Қазақ қолөнерінің түрлерін үйрету арқылы оқушылардың шығармашылық дағдыларын дамытуға болады. Мысалы, киіз басу, ағаш өңдеу, тері өңдеу сияқты дәстүрлі өнер түрлерін үйрету барысында балалар тек жаңадан бір дағды меңгеріп қана қоймай, олар ұлттық өнердің тарихи маңызын түсінеді. Мұғалімдер оқушыларға ұлттық қолөнердің ерекшеліктерін, олардың әртүрлі тұрмыстық жағдайларда қалай қолданылғанын түсіндіріп отыруы керек. Бұл да балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың ұлт мәдениетіне деген қызығушылықтарын арттыруға септігін тигізеді.

Этноқұндылықтарды насихаттау мақсатында ұлттық бұйымдарды жасау. Оқушыларға ұлттық ою-өрнектермен безендірілген бұйымдар жасауды үйрету – этноқұндылықтарды қалыптастырудың маңызды әдісі. Мысалы, қолөнер бұйымдарына киіз басу, құрақ көрпе тігу, ою-өрнек салу арқылы балаларға қазақ халқының мәдени мұралары туралы түсінік беру маңызды. Мұғалімдер оқушыларға этноқұндылықтарды насихаттау мақсатында әртүрлі шығармашылық жобалар мен іс-шаралар ұйымдастырып, оларға өз мәдениетінің байлығын көрсетуге мүмкіндік беруі тиіс. Әрбір қолөнер бұйымы ұлттық болмысты, салт-дәстүрді бейнелейді. Бұл оқушылардың ұлттық құндылықтарды тереңірек ұғынуына ықпал етеді және ұлттық құндылықтарды терең түсініп, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу қажеттілігін сезінеді.

Шығармашылық жұмыстар арқылы ұлттық дәстүрлерді жаңғырту. Ұлттық дәстүрлерді жаңғырту үшін оқушыларды шығармашылық жобаларға тарту өте тиімді. Оқушылар ұлттық бұйымдар жасап, оларды көрмеге қойып, өздерінің шығармашылық жұмыстарын бағалауға мүмкіндік берілуі керек. Бұл оқушылардың ұлттық дәстүрлерге деген қызығушылықтарын арттырып, ұлттық мәдениетті түсінуге көмектеседі. Оқушылар өздері жасаған бұйымдар арқылы халқымыздың мәдениеті мен тарихына қызығушылық танытып, этноқұндылықтар жайында терең білім алады. Олар ұлттық өнердің алуан түрлерін үйреніп, олардың жасалу технологиясымен танысады, сол арқылы мәдени мұраны сақтап қалуға үлес қосады.

Қорыта айтқанда, сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын пайдалана отырып, оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыру – өте маңызды және тиімді процесс. Бұл олардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар, ұлттық мәдениет пен тарихқа деген құрмет сезімін қалыптастырады. Оқушылар сәндік қолданбалы өнерді үйрену арқылы қазақ халқының дәстүрлерін сақтап, жаңғыртуға өз үлестерін қосады. Сәндік қолданбалы өнердің маңызы тек эстетикалық тұрғыдан ғана емес, ол ұлттық құндылықтарды сақтап, жаңғыртуда да үлкен рөл атқарады. Оқушыларға ұлттық өнердің түрлерін үйрету арқылы олардың шығармашылық қабілеттері дамып, мәдени мұрамен танысуына мүмкіндік береді. Бұл жұмыс олардың бойында ұлттық құндылықтарды сақтап, құрметтеуге деген жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Мұғалімдер мен ұстаздар бұл процессте жетекші рөл атқара отырып, оқушылардың ұлттық құндылықтарды терең түсініп, құрметтеулеріне ықпал етуі керек. Сондықтан да мектепте сәндік қолданбалы өнерді оқыту оқушылардың этноқұндылықтарын қалыптастыру үшін маңызды әрі тиімді тәсіл болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сағындықұлы С. Қазақтың ұлттық өнері мен мәдениеті. — Алматы: Қазақ университеті, 2015.
2. Әбенова Қ. Сәндік қолданбалы өнер және оның педагогикалық мәні. — Астана: Фолиант, 2013.
3. Төлєнова А. Этноқұндылықтар және жастарға тәрбиелік әсері. — Шымкент: Шымкент университеті, 2017.
4. Жақыпова М. Сәндік қолданбалы өнерді мектептерде оқыту әдістемесі. — Алматы: Білім, 2018.
5. Мұхамеджанова Ж. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда ұлттық өнердің орны. — Алматы: Кітап, 2016.
6. Дәрменова Ж. Сәндік қолданбалы өнер: теориясы мен практикасы. — Астана: Елтаным, 2014.
7. Иманғали А. Қазақтың ою-өрнектеріндегі этноқұндылықтар. — Алматы: Мектеп, 2009.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫНДА КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Сапарбаева Улданай Алибековна

“Көркем еңбек” пәні мұғалімі

№6 Б Момышұлы атындағы мектеп- гимназия КММ

Жетісай қаласы, Түркістан облысы

Аннотация: Специфика применения техники живописи на уроках художественного труда

Abstract: The specifics of the use of painting techniques in art lessons

Кілт сөздер: Кескіндеме, техника, бейнелеу, жанр, колорит, түс, бояу, композиция

Ключевые слова: живопись, техника, изобразительное искусство, жанр, колорит, цвет, окраска, композиция

Key words: painting, technique, fine art, genre, coloring, color, coloring, composition

Кескіндеме бейнелеу өнерінің ең көп тараған түрі, бай әрі толысқан түрі, онда бейнелеудің сан алуан мол құралдары қолданылады. Кескіндеме әр түрлі-түсті бояулар арқылы қоршаған ортаның өмір шындығын жарқын етіп бейнелейді. Бұл өнер түріне қатты қағазды, ағашты, әйнекті, металды немесе қабырғаны да қолдануға болады.

Қазақстанның бейнелеу өнеріне тоқталар болсақ: Қазақстан бейнелеу өнерінің басталуы 1877 ж. Алматыға келген орыс суретшісі Н.Г.Хлудовтың есімімен тікелей байланысты. Бұрын көрмеген жаңа әлем, бейтаныс әдет-ғұрыптар, көз үйренбеген бет-пішіндер оны қатты тебірентті, ол осының бәрін асқан бір іждахаттылықпен, құштарлықпен қағазға, кенепке түсірумен болды.

Ол Алматыға тұңғыш көркемсурет студиясын басқарған. Бірінші ұлттық қылқалам шебері Қастеев те Хлудовтың шәкірті болған. Өнерге жаны құштар, өз ісінің білгірі, терең ойлы бала жүрегін ұға алатын педагог өз кезегінде бала тәобиеінде өнердің маңызы жете түсініп, өз мамандығын шығармашылық еңбекпен ұштасуы сөзсіз. Түрлі өнер саласы бойынша хабардар болып, жалпы көркемдік бағыттағы тәрбие туралы мәліметтер жинақтауы педагог беделін арттыра түседі.

Кескіндеме көрерменнің ойы мен сезіміне жағымды әсер ететін, жазықтық бейне бояу арқылы жасалатын көркем шығарма. Ертедегі гректердің аңызы бойынша кескіндеме грек қызының өз сүйген жігітінің қырынан қараған бейнесін қабырғаға салуынан шыққан дейді. Француз ойшылы Дени Дидро: «Кескіндеме көз арқылы оймен берілетін өнер» дейді. Өнер адамы өмірінің бір бөлінбейтін бөлігіне айналады.

Басқа өнерлердің арасында кескіндеме суретшінің қырағы көзі шалғанның бәрін мейлінше толық бере алса керек. Сан жүздеген жылдар бойы ол табиғаттан үйреніп дүниені қызғылықты ететіндердің бәрін бейнелеудің тандай қақтыратын жаңа әдістерін ойлап тапты. Оның бейнелеу құралдары шексіз бай бола бастады.

Сызықтардың өте батыл жүргізілуі, бояулардың бай үндестігі, жарық пен көлеңкенің батыл, күтпеген контрастары, бейнеленіп отырған нәрсені орналастырудағы ойлы мөлшерлестік және айқын логика, қиялдың қызықты құбылмалылығы – осының барлығы кескіндемеге өз міндеттерін шешу үшін берілген.

Кең жайылған емендердің қуатын, көктемгі қайындардың жан жадыратар жасыл жапырақтарын, қаһарлы да асқақ аспанды, мөлдір сұр тұманды және айлы түндердің тылсым, жұмбақ әлемін, буырқанған көк көрсетіп бере алады.

Әсемдік талғам барынша сезімталдықпен ұштасса ғана соғұрлым қоршаған ортадағы объектілердің эстетикалық қасиеттерін терең талдап, әділ бағалауға мүмкіндік туары сөзсіз. Әсемдік талғам дамыған жағдайда нақты бір заттар мен құбылыстардың сыртқы түрі мен мазмұндағы гармония ішкі үндестік пен үйлесімділікке талап та күшейе түсері сөзсіз. Бейнелеу іс-әрекеті бағытындағы шаралардың мақсаттарының бірі

де осы балалардың бойындағы көркемдік талғамдары мен әсмікке атаулыға талғампаздықтарын қалыптастыру.

Бейнелеу өнері бала жанының тереңінде тебіреніс әсерін көрсетуі жайлы Гегель өзінің эстетикалық тұжырымжамасында көркемдік шығармалар өзінің мазмұны мен құрылымында тиянақты бір әлем көрінісі құраса да ол өзімен-өзі бір шеттегі шындық объект ретінде өзі үшін емес, көркемдік шығарманы сырттай бақылаушы және одан ләззат алушы біз үшін ,көпшілік үшін қолданады [1].

Жалпы білім мазмұны жаңартушы ғылыми негізінде мектеп оқушысын белгілі бір қажетті біліктіліктер мен дағдылардың иесі оқу әрекетінің субъектісі әр түрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогқа түсетін автор және жас ерекшелігіне байланысты өз жасын қалыптастыруға күш жұмсап,еңбектенетін бала деп қарастыратын осыған орай көп қырлы құрылымды білім-тәрбие мазмұнын анықтап құруға көмектесетін.

Бейнелеу өнерінің мазмұны мен құрылымы анықтауда дамыта оқыту идеясынан басқа білім мазмұнының интегративті сипатын қамтамасыз ету оқушының адамгершілігін, эстетикалық талғамын, мәдени-көркем білімін халықтың озық салт-дәстүрі, рухани-мәдени мұрасы негізінде тәрбиелеу сияқты ұстанымдар басшылыққа алынды.

Бұл кезеңнің ерекшелігі дараланған трактовоклардың (өзінше бейнелеудің) мәнерлермен стильдердің заманымыздың көкейтесті проблемаларын, әр қилы шешетін жарқын шығармашылық тұлғалардың өте көп болуы.

Кескіндеме – бұл майлы бояулармен жасалған және багет рамаға салынған, біз музейлерде қызықтайтын картиналар ғана емес. Кескіндеме ұғымы кең әрі мейлінше сан алуан техниканы қамтиды, мысалы, түрлі сулы бояулармен – темперамен, гуашьпен, акварелмен салынған кескіндеме болады. Тіпті аздап боялған суретке (пастель) ауысатын кескіндеме бар, жартылай гравюра – кескіндеме (монотипия). Мұның бәрі станоктік, яғни станокта (мольбертте) жасалатын кескіндеме. Монументтік кескіндеме да болады.

Оның үлгілерін біз ғимараттардың қабырғаларынан көреміз. Мұндай кескіндеме арнайы техникада - әк сүтіне араластырылған бояулар және жаңа сылақ бетіне жиі жасалады. Мүлдем бояусыз – ақ істелетін өзінше ерекшелігі бар монументтік кескіндеме да бар. Бейне түрлі материалдардың алуан түсті кесектерінен жасалады (мозайка). Сондай-ақ жарықтанатын кескіндеме - шыныдан жасалған картинадан өтіп түрлі –түсті жарық түсіретін кескіндеме да болады (витраж).

Кескіндеме шығармаларын орындаудың алуан түрлі техникаларын қарастыруға көшпестен бұрын тұстанудың кейбір мәселелерімен танысайық. Түс – кескіндеменің жаны. Шынында да ол реалистік кескіндеменің көркемдік құралдарының негізін суретпен және жарық пен көлеңкемен бірлікте түс құрайды. Біз шөптің жасыл, гүлдің қызыл, ал қардың ақ екенін тәжірибеден білеміз. Біз картинада оларды осындай бояулармен бояй аламыз ба? Жасыл шөпті кескіндеменің шығармаларда іс жүзінде сұлғырт немесе көк дерлік, немесе тіпті қызыл дерлік болып шығуы мүмкін. Егер картинада қарды бір ғана ақ бояумен боясақ, қар сияқты әсер қалдырмай, жай ақ дақ болып шығады. Мұның болатын себебі, ақ қарда мыңдаған – қызғылт, алтын түстес, көгілдір және күлгін реңктер болады.

Суретшіге қолына қылқалам ұстап затқа жақын келіп, тандап алынған түсті, ол дәлме-дәл сәйкес келуі үшін затпен салыстырып жатудың қажеті жоқ. Картинада, басқа түстердің қоршауында заттың өзіне сәйкес келетін, дұрыс та дәлме-дәл түс ретінде нанымды қабылданатындай түсті тауып, іріктеп алу қажет [2].

Сөйтіп суретші заттардың түсін емес, олардың түстік өзара байланысын зерттейді. Ол қайсыбір заттардың бізге белгілі табиғи түсіне онша сәйкес келмейтін, біршама басқаша сияқты болып көрінетін бояуларды пайдалануы мүмкін. Бірақ ол осы бояулардың картинаның ішіндегі барлық түстік дақтар заттың өзіндегідей бір-бірімен арақатынаста болатындай етіп алады.

Картинада натурада бізге солай болып көрінетіндігіне қарағанда бәрі біршама күңгірттеу немесе суықтау болып ғажап емес, бәрібір картина шынайы болып шығады, өйткені онда түстік қатынастар дұрыс сақталған.

Кескіндеме, кескіндеу өнері бейнелеу өнерінің бір түрі. Ол белгілі бір заттың бетіне бояу арқылы салынатын көркем шығарма өнердің барлық басқа түрлері сияқты, кескіндеме идеологиялық және танымдық ықпал атқарады, адамға эстетикалық ләззат беретін құнды да әсем шығармалар тудырады. Кескіндеме дәуірінің рухани мазмұны мен әлеуметтік бейнелеп қана қоймай, белгілі бір идеологиялық концепциялар негізінде оларға баға береді. Қазақтың ұлы жазушыларының бірі А.Байтұрсынов: «Бояулы нәрсенің түрін, түсін, кескін-келбетін суреттеп көрсету – кескіндеме өнері», - деп кескіндемеге жоғары баға берсе, ал атақты суретші Микеленжело: «Сурет – живопись, мүсін және сәулет өнерінің биік шыңы, барлық ғылымның түп-тамыры және живопись түрлерінің жаны мен қайнар көзі», - деп айтқан.

Көркемдік бейне тудыруда кескіндеменің пайдаланатын құралы – сәуле, бояу, рең. Сәулені бояу реңімен нәзік астастыру арқылы өмір құбылыстарының айқын да шынайы көріністер жасайды. Суреткер шеберлігінің көрінер жері де осында. Заттың сыр-сипатын, нәрсе мен кеңістіктің қарым-қатынасын, сәуле мен көлеңкенің құлпырымын, қысқасы кең дүниенің барлық жарасымын тауып бейнелеуде кескіндеменің тілінен нәзік өткір тіл де жоқ. Ол көрерменді бірден баурап әкетеді.

Суретші кескіндік шығармасы арқылы заттың сыр-сипатын, нәрсе мен кеңістіктің қарым-қатынасын, сәуле мен көлеңкенің, қысқасы кең дүниенің сұлулыққа толы таңғажайып байлығын ашып бейнелеуге ұмтылады. Кескін дәуірдің рухани мазмұны мен әлеуметтік дамуын бейнелеумен қатар, идеологиялық және танымдық қызмет атқарады.

Кескіндеме тарихи, тұрмыс-салт, соғыс, пейзаж, портрет, натюрморт, тәрізді негізгі жанрларға, сонымен қатар орындау сипатына, арнаулына, бейнелеріне қарай монументті-сәндік (қабырға өрнек, плафондар, панно), қондырғылы (архитектуралық үйлесімге қатысы жоқ суреттер, яғни картиналар) және сәндік суреттер (театр мен кино көріністерін, ондағы киім үлгілерін бейнелейтін суреттер), икон салу, миниатюра тобына бөлінеді [3].

Кескіннің тағы бір түрі диорама мен панорама. Сондай-ақ, белгілі бір монументті туындының шешімін табуда мозайка мен витраж да кескіндемемен ұштасып жатады.

Кескіндеме шығармалары негізге (кенепке, ағашқа, қағазға, мұқабаға, тасқа, шыныға, әйнекке, металға, т.б. заттарға) салынады. Әдетте олардың беттері жақпа қабатпен сыланып, оның үстіне сырлы қабат түсіріледі.

Кескіндеменің баурау, еліктіру мүмкіншілігі жұмсалатын бояуға, оны қолдану тәсілдеріне, пайдаланған құралына (қыл қалам, мастихин), бояу еріткіштеріне, сурет салынатын заттың беті қаншалық бұдырлы немесе тегістігіне, оның бояуды қаншалық сіңіретіндігіне, т.б. байланысты.

Оқушыларға нақтылы өмір шындығын кеңінен көрсетуде кескіндеменің мүмкіншілігі зор. Бұл оның көп жанрлылығынан да байқалады (тұрмыс-салт көріністері, соғыс жанры, хайуанаттар тақырыбы т.б.). Мектепте бейнелеу өнері сабағында оқушыларға кескіндеме өнері туралы білім мен дағды, икемділіктерді қалыптастыру үшін, ол кескіндеменің арнаулына, орындалу сипаты, бейнелеріне қарай бірнеше топқа бөлінетінін түсіндіріледі. Олар:

1) Монументтік-сәндік кескіндеме. Бұған қабырға бетіне, үйдің ішкі төбесіне (плафондар), тұсқа (панно) салынатын суреттер.

2) Қондырғылы кескіндеме суреттер, картиналар. Бұл неғұрлым нәзік, сыршыл келеді, әдетте белгілі бір мекенмен байланыстырылады.

3) Сәндік суреттер. Театр, кино көріністерін, ондағы киім үлгілерін әсемдейтін суреттер, миниатюра т.б. Суреттің өңін келтіретін бояулардың түрлері мен оны салу

әдісіне қарай да кескіндеме туындылары жіктеледі. Мысалы: майлы бояу кескіндеме, фреска (көптеген сылаққа сулы бояумен салынады), секко (кепкен сылаққа сулы бояумен салынады), темпера (желімді бояумен, балауызбен, сырлы бояумен салынатын суреттер). Кескіндеменің керамикалық бояумен (тез балқитын әйнекке сырды күйдіріп жапсырады), силикаттық бояумен салынатын т.б. түрлері де бар. Мозайка мен витраж да кескіндемемен ұштасады. Кескіндеме туындыларын жасауда акварель, гуашь, тушь, пастель молынан қолданылады. Кескіндемелік шығармалар, көлем кеңістігін келтіре бейнелеу болып шартты түрде екіге бөлінеді. Кескіндеме жанрында көптеген суретшілер жұмыс істеген. Қайта өркендеу дәуірінің ең ірі суретшілері: Леонардо да Винчи, Рафаэль, Тициан, Микеланжело, Паоло Веронезе, Боттичелли т.б.

Қатты заттың бетіне салынған сурет пен жұмсақ заттың, жылтыр немесе бұдырлы заттың бетіне салынған суреттер өздеріне лайықты бояу реңдерін тілейді. Суреттің салыну стиліне қарай, оны қоятын жақтаудың түрі мен формасы да сәйкестендіріледі. Картиналар, көбіне, төртбұрышты болады, ал кейде дөңгелек пішінге де келтіріледі.

Мұғалімнің оқушыға бейнелеу өнерінде білім беруіне бағытталған іс-әрекеттері оларды бейнелеу өнеріне баули отырып, баланың белсенділігін арттыру бейнелеуге деген дағды мен шеберлігін қалыптастыру. Оларды сурет салу, жабыстыру, мүсіндеу, бояумен жұмыс істеуге үйрету тәсілі болып табылады. Сонымен қатар бейнелеу өнерінің алуан түрін меңгеру жайында мағлұмат алу мәселесі қарастырылады. Бастауыш сыныптарда оқушыларға бейнелеу өнерін оқыту – бұл оқушыларға бейнелеу өнерінің қыр-сырымен таныстырудың кейбір әдіс-тәсілдерін ашып беруде пән мұғалімінің біліктілігі аса қажет. Оқу бағдарламасында бейнелеу өнерінің өзінің нақтылы тапсырмалары қойылған. Оқушыларға элементарлық жүйеде реалистік сурет салуға білім береді. Суреттік талғам шығармашылық көзқарас, эстетикалық сезім, жақсы түсінушілік арқылы балаларды дамыту. Дамыту үшін өнерге деген қызығушылық пен сүйіспеншілікке тәрбиелеу.

Бастауыш сыныпта бейнелеу өнерінің процестерінде оқушылар кескіндеме және графикалық дағдыларын үйренеді. Заттарды аңғаруға, талдау жасауға және әлемдегі көріністерді болжауға үйренеді. Бұдан бейнелеу өнері жеке тұлғалардың қалыптасуына көмектеседі. Айта кетсек, оның бірі адамдардың көз бен есте сақтау процессі. Балалардың суреті, сурет салу процессі, бұл баланың рухани өмірінің бір бөлігі. Балалар қағаз бетіне қоршаған әлемді түсіріп қана қоймай, өздері де сол әлемде өмір сүреді. Сол өмірлерінің әдемілігіне тамсанады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Аубакирова Р.Ж., Абремская И.Б. Бейнелеу өнері. Мәтін (Әдістемелік құрал) //Алматы. – 2005. – 134 б.
- 2 Әуелбеков Е. Бейнелеу өнері және оқушылардың танымдық белсенділігі //Бастауыш мектеп. -2005. -№3. – 11-13 б.
- 3 Байстенова А. Кескіндеме – өнердің нақ өзі //Бастауыш мектеп. -2007. -№2.7-8 б.
- 4 Сағымбаев Ә. Кескіндеме өнерін оқытудағы шығармашылықты қалыптастыру //Бастауыш мектеп. -2003.-№9. -12-13 б.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

Құрман Аруна, Таңатарова Диана

“Көркем еңбек” мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасы
4 - курс студенттері

Жетекші: аға оқытушы Сапарбаева Улданай Алибековна

“Дизайн” кафедрасы
Ж Тәшенев университеті
uldana.taxa@mail.ru

Аннотация: Вовлечение учащихся в творчество через поделки на уроках художественного труда

Abstract: Involving students in creativity through handicrafts in art lessons

Кілт сөздер: Қолөнер, шығармашылық, сәндік бұйымдар, әшекей, ою өрнек, композиция

Ключевые слова: рукоделие, творчество, декоративные изделия, орнамент, украшение, композиция

Key words: needlework, creativity, decorative products, ornament, decoration, composition

Қолөнер ежелден келе жатқан кәсіп. Ол халықтың өмірімен, тұрмысымен бірге дамып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Өнер туындыларының иесін шебер деп атаған. Қолөнер шеберлері табиғаттың әсем көріністерін қолөнер бұйымдарында жиі қолданған.

Қолөнер дүние жүзінің әр халқында бар. Сонымен қатар әр елдің, әр халықтың тарихи дамуына, тұрмысына, тарихи ерекшелігіне және эстетикалық талғамына байланысты өзіндік ерекшелігімен өшпес із қалдырып келеді. Қазіргі кезде қолөнер элементтерін үй интерьерінде, киім сәндеу кезінде, бас киімді әшекейлегенде көп қолданып жүр. Оның орындалу технологиясына да ерекшеліктер енгізіп отыр. Мысалы, ою-өрнекпен әшекейленген бұйымда қатырма жапсыру, моншақтармен, түрлі түсті тастармен безендіру жиі кездеседі. Неше түрлі жібек, жылтыр люрекс жіптері қолданылады. Дегенмен, көне заманнан келе жатқан қазақ қолөнері өз халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап қалған. Сол қолөнердің бір түрі – кесте тігу.

Бірақ ерекшелігі кестені ұсақ моншақпен, кішкене түйме тәріздес долмалақ жылтыр материалмен орындау. Моншақпен тек киімді ғана емес, жаулықтарды, неше түрлі сувенир заттарды кестелеуге, панно тігуге болады. Моншақтардың тесікшелері өте кішкентай болғандықтан, жіңішке ине алған жөн. Жіп моншақпен түстес болу қажет.

Ұлттық киімнің бояуын, түсін өзгерткенмен түрін, пішінін өзгерту дұрыс емес. Бұл біздің қазақ ұлтына тән ерекшеліктегі ою-өрнек, кие қасиет. Осы киіммен халқымыз тарихи дәуір өткізген, досы, қасы да таныған. Ғасырдан ғасырға дамыған ою-өрнек тілінен шеберлер ойын да, көңіл күйін де, уақыт жағдайларын да жеткізе білген. Әр шебер өзі жасаған ою-өрнегінің қандай ою түріне ұқсайтынын, қандай ат лайық екендігін және ою-өрнекті қай затқа қалай пайдалану керектігін дәл де нақты білген.

Әрбір күрделі оюдың өсімдік тамыры іспеттес түбі, түбірі, діңі, тамыры болады. Бұл менің өз ұғымым.

Өнерге жаны құштар, өз ісінің білгірі, терең ойлы бала жүрегін ұға алатын педагог өз кезегінде бала тәобіесінде өнердің маңызы жете түсініп, өз мамандығын шығармашылық еңбекпен ұштасуы сөзсіз. Түрлі өнер саласы бойынша хабардар болып, жалпы көркемдік бағыттағы тәрбие туралы мәліметтер жинақтауы педагог беделін арттыра түседі [1].

Түрлі халық шеберлерінің асқан таланты мен биік талғамдарының шынайы көрінісі болып табылатын түрлі бұйымдарды көріп, терең қабылдап сол арқылы халқымызға тән өнердің негізгі бағыттармен танысуға болатыны анық. Осы халық өнерінің туындылары көріп, көкірек зердесіне түйе отырып бала қазақ халқының ұлттық өнер ерекшеліктерінен оның түр-сипатымен мол мағлұмат алып төл өнерге деген мақтаныш сезімдер қалыптасады көркемдік талғамы ояна бастайды. Көркемдік талғам ең алдымен өнер туындысын айналадағы не табиғаттағы құбылыстар мен заттарда біртұтас көрініс беретін құбылыстар. Бағалау әрине жеке тұлғаның әсемдік талғампаздығының негізгі белгісі болып табылады.

Әсемдік талғам барынша сезімталдықпен ұштасса ғана соғұрлым қоршаған ортадағы объектілердің эстетикалық қасиеттерін терең талдап, әділ бағалауға мүмкіндік туары сөзсіз. Әсемдік талғам дамыған жағдайда нақты бір заттар мен құбылыстардың сыртқы түрі мен мазмұндағы гармония ішкі үндестік пен үйлесімділікке талап та күшейе түсері сөзсіз.

Жалпы білім мазмұны жаңартушы ғылыми негізінде мектеп оқушысын белгілі бір қажетті біліктіліктер мен дағдылардың иесі оқу әрекетінің субъектісі әр түрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогқа түсетін автор және жас ерекшелігіне байланысты өз жасын қалыптастыруға күш жұмсап, еңбектенетін бала деп қарастыратын осыған орай көп қырлы құрылымды білім-тәрбие мазмұнын анықтап құруға көмектесетін.

Қолөнерде жүнді пайдалану. Қазақ қолөнерінде пайдаланылған негізгі шикізат түрі - жүн. Оның табиғаттық қасиетіне зер салып, тиімділігі мен күнделікті тұрмыста қолайлы жақтарын қарастыра отырып, әдемілік жағына да көңіл бөлінді. Бүгінге дейін дәстүрлі қолөнер түрі – киіз басу.

Бұл көне заманнан бері әйгілі. Бұрын киізді қара немесе ақ түсті етіп басқан, соңғы кезде оюлап басу кеңінен тарап кетті. Жүннің пайдалы да, сонымен қатар зиянды жақтары да бар. Жүннен жасалған бұйым, әрине, жылы, төзімді келеді. Ал гигиена тұрғысынан қарағанда – шаң, ауа өткізгіштігі төмен. Бірақ қазақтың киіз басу өнері жойылған жоқ [2].

Қазақ халқының ескі заман дәуірінен сәнбес мұра болып, ұрпақтан ұрпаққа, әкеден балаға сабақтасып, ұзақ жылдар өзіндік тарихымен елімізді бүкіл әлемге мәдени қол өнерімен танытып келген «далалық өркениеттің» алтын бесігі Ұлы Дала кеңістігінде қалыптасқан. Қазақ халқы мол байлығымен республика жерінде ескіден қалыптасқан көне мәдениеттің тікелей мұрагері және сол дәстүрді, салтты өркендетуші, ары қарай жаңғыртып, байытушы. Қазақ қонақжай халық болғандықтан арнаулы бір бөлек қонақ үйі болады. Оның жасау жабдығында күнделікті қолданылып жүргендердей емес өте сәндікпен безендірілген бұйымдар тұтылған. Тұсқа айшықты түс киіз ілінген.

Түс киіз-қазақтың халық шеберлерінің тағы қатты көңіл бөліп, сәндеп безендірген бұйымдарының бірі. Түс киізді де киіз үстіне ақ, қара, қызыл өрнектер салып дайындаған. Оның көлемі көп жағдайда тік төртбұрыш болып, керегеге тұтастай тұтуға жетерлік болған. Түс киіз үйдің жасауы ретінде сән берер жиһаз болғанмен керегеден суық ұрмас үшін жылулық қасиеті тағы қатты ескерілген. Сондықтан да оны да қалың киізден жасап, үстінен әдемілеп, көркемдеп мәнерлі өрнек түсірген.

Түскиіздің жасалу технологиясына байланысты бөлінуі. Түскиіз үй қабырғасын сәндеуге арналған жиһаз. Көбінесе төсек тұсына ұсталатын болғандықтан Түскиіз аталған. Түскиіздің шеті түрлі-түсті жіппен өрнектеліп кестеленген бір түсті матамен (барқыт, мауіті, шұға т.б.) көмкеріледі. Ортасында үйлесімді мата (жібек, мақпал, қымқап) салып киізбен астарлайды. Кейде ақ киіздің бетіне түгелдей (қызыл, сары, көк) ою жапсырады. Ертеректе Түскиіздің қызыл былғарыны күміспен әшекейлеп жасаған түрі де болған. Түскиіздің кестесі көбінесе біртұтас мазмұндағы бірнеше өрнектің («мүйіз», «гүл», «жапырақ», «шырмауық», «түйетабан», «алқа») ұнамды үйлескен тұтас желісін жасау арқылы түрлі-түсті жіппен (ішінара меруерт, маржанмен) тігіледі шығармашылығының және әшекей бұйымдар дайындаудың бір түрі.

Бисермен жай суреттерден бастап өте күрделі түрлі-түсті жұмыстар жасауға (тоқуға), алқа, тұмарша, шаш буғыш, сырға, білезік, белдік, сөмкелерді де әшекейлеп тоқуға болады, сонымен қатар ойыншақтар да тоқуға болады. Қолдан жасалатын бисер моншақтары Ресейде, шет елдерде өте жоғары бағаланады. Нақ осы кезде халық шығармашылығының осы түрі жаңа өрлеу үстінде, дамудың сатысында.

Кілемнің үй тұрмысында ұзақ тұтынылуы, оның өте беріктігі мен төзімділігіне байланысты болса керек. Сонау көне заманнан бергі келе жатқан халықтың дәстүрлі үй мүлкінің бірі - кілемнің құндылығы жағын сөз етсек, ол өзінің қолданылу жағынан көптеген материалдардан, тіпті металдан да асып түседі десек, артық айтпаған болар едік.

Өйткені, кілем тұтынуға төзімді, оңайлықпен тозбайтын, жыртылмайтын, шаң-тозаңнан тез тазартылатын, ылғалдық пен құрғақшылықты елең қылмайтын, күйде түсуден де қорықпайтын аса бағалы мүлік. Оны алтын, күмістен қымбат бұйымдар сияқты баршылықтың, байлықтың бір белгісі деп білген.

Кілемнің осындай қасиеттеріне байланысты қай кезде, қай заманда болмасын, кілемді, одан жасалатын мүліктерді көбінесе тек қой жүнінен тоқыған. Әсіресе, Орта Азия мен Қазақстан территориясында тоқылған кілемдердің сапасы мен түрі, түсі өте жоғары бағаланған.

Оның себебі кілем тоқуға пайдаланылатын қой жүнінің сапалылығын жоғарыда аталған аймақтың шөбі мен суына, табиғаты мен климатына, бұл жерді жайлаған түркі халықтарының ішіндегі, әсіресе, қазақ халқының табиғи таланты мен тіршілігіне байланысты екендігі анықталып отыр.

Өйткені, кілем тоқылуға жұмсалатын қой жүнінің ең сапалысы, жіңішке жібектей мамық жүннің алынатын оралығы – Қазақстанның оңтүстік облыстарынан бастап шығыс жағын тегіс қамтиды. Сондықтан да бұл аймақта кілемнің сапалы түрлері көп. Көктемде қырқылып алынатын қойдың жібектей жіңішке, мамық жүні бұл маңайда ерте заманнан мақтамен қатар маңызды орын алған. Осыған орай бұл жерде қой жүнін өңдеуді де көне дәуірден білген. Мақтаны тек кілемнің негізін салу үшін пайдаланған.

Әрине, бұдан кілем тек қана қой жүнінен басқадан тоқылмайды деген ұғым емес. Мәселен, Робинсонның еңбегінде туысқан өзбек халқының кілемді арқар жүнінен де тоқығаны сөз болды. Кейбір түркімен кілемдерінде мақтаны түр, өрнек салуға пайдаланумен бірге кейде жібектен де кілем тоқыған. Біз бұл еңбекте Орта Азия және Қазақстан жеріндегі кілем тоқу өнері жайлы қысқаша тоқталып отырмыз. Өйткені бұл туралы бұрын-соңды жарияланған еңбектер баршылық.

Ал кілемнің қазақ арасына тараған түрлеріне келетін болсақ, олар мыналар: масаты кілем, қалы кілем, жібек кілем, бұхар кілем, терме кілем, түрікмен кілем, сарыаяқ кілем, парсы кілем, шешенгүл кілем, пәтінісгүл кілем, алтыауыл кілем, мәскеугүл кілем, т.б. түрлері көп-ақ.

Оқушыларды қазақ халқының мәдениетімен салт дәстүрімен, ұлттық қол өнер ұлттық киім үлгілерімен таныстыра отырып, түскиіздің жасалу жолдарын, үйрете келе түскиізді пішіп тігіп, әсемдеп безендіре білуге үйрету. Оқушылардың өнерге деген ынта қабілетін дамыту, алған білімдерін өз бетінше қолдана білуге дағдыландыру. Қолданбалы өнер саласында түскиіз сыру технологиясын әртүрлі киізден ойылып жасалатын төсеніш, киіздің бір түрі. Атадан балаға мұра болып келе жатқан сырмақ сыру өнері бірінен-бірі тарап әрбір ұрпақ өкілдерінің өз жаңалықтары, элементтері, сырмақ сыру өнерін танытып, байытып отыр.

Түскиізге арналған киіздің ақ киізі бір бөлек жұқа, әрі қатты иленіп басылады, кейіннен екі түсті киізді бірдей етіп беттестіріп, үстіне үлгілерін салып, бірдей үлгімен ойып алатын болған. Ойылған оюдың ағын қараға, қарасын аққа апарып қиюластырып тігеді. Түскиіздің сәні сырмақ, өрнекке тоқылатын бұйым [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Күнпейіс Ж. Көркем еңбекті оқыту әдістемесі (1-4 сыныптар).–Алматы: Дарын,2005.
2. Сапарбаева Ұ.Ә. Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнері.Оқу құралы Шымкент „Әлем“ баспасы 2019 жыл
3. Әлмұғанбетов Б., Балкенов Ж. Сурет салу және бояумен жұмыс істеу әдістері.- Алматы: Мектеп, 1987ж.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ

Расул Оразхан Кенжеұлы

Сарсенбай Бекнур Қанатбекұлы

Байбөриева Мәдина Серікбайқызы

“Көркем еңбек” мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасы
4 - курс студенттері

Жетекші: аға оқытушы Сапарбаева Улданай Алибековна

“Дизайн” кафедрасы

Ж Тәшенев университеті

Baiborievam@mail.ru

Аннотация: Воспитание национальных ценностей через ремесло учащихся на уроках художественного труда

Abstract: Education of national values through the craft of students in art lessons

Кілт сөздер: Ұлттық құндылық,қолөнер, тәрбие,шебер,әшекей бұйымдар,ою-өрнек

Ключевые слова: национальная ценность, ремесла, воспитание, мастер, украшения,орнамент

Key words: national value, crafts, education, craftsman, jewelry,ornament

Ұлттың рухани болмысын айқындайтын құндылықтар тек мәдениет пен өнерде ғана емес, күнделікті өмірдің өзінде көрініс табады. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық мұраларды сақтау мен оны жас ұрпаққа жеткізу маңызды. Осы тұрғыда мектептегі көркем еңбек сабағы – ұлттық құндылықтарды дәріптеу мен балаларды тәрбиелеудің ерекше алаңы. Әсіресе бастауыш сынып оқушыларына қолөнерді үйрету арқылы ұлттық сананы қалыптастыру – уақыт талабы.

Ұлттық құндылықтар кез келген халықтың өміріндегі маңызды негіз болып табылады. Олар халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесін, рухани мұрасын, өмір сүру қағидаттарын және мәдениетінің ерекшеліктерін сақтап қалады. Әрбір ұлттың өзіндік құндылықтары сол халықтың даралығын көрсетіп, оны басқа халықтардан ерекшелеп тұрады. Қазақ халқы үшін ұлттық құндылықтар тек материалдық мұралармен ғана шектелмейді, ол салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, өнер, әдебиет, халықтың дүниетанымы мен тұрмысындағы ерекшеліктер арқылы көрініс табады.

Балалардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру – болашақ ұрпақтың рухани байлығын қалыптастырудың басты негізі. Бұл құндылықтарды сіңірудің ең тиімді тәсілдерінің бірі – мектептегі көркем еңбек сабағында қолөнерді үйрету. Қолөнер – халықтың өмір салты мен дүниетанымын бейнелейтін өнер түрі ғана емес, ол адамдардың ішкі рухани әлемін байытуға бағытталған құрал.

Қолөнер – қазақ халқының өмірінде терең мағынаға ие болған ерекше өнер. Ата-бабамыздың тұрмыс-тіршілігінде бұл өнер заттық қажеттіліктерді өтеп қана қоймай, халықтың таным-түсінігін, эстетикалық көзқарасын жеткізген. Сәндік бұйымдар мен тұрмыстық заттарда қазақтың мәдениеті, рухани байлығы мен шеберлігі көрініс тапқан.

Қолөнер арқылы халқымыз табиғатқа деген сүйіспеншілігін, еңбекке деген құрметін, әдемілікке деген сезімін көрсете білген.

Қолөнерге оқушыларды баулу өз елін, жерін, халқын сүйу, салт-дәстүрін бағалай білуге үйретеді. Қай халықтың болмасын қолөнері, оның тарихынан, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен қатар өркендеп, дамиды. Сондықтан жас жеткіншектерді халқымыздың мазмұнға бай тәрбиесі негізінде өсіруге, ой-өрісін, жоғары эстетикалық тағлымын, биік адамгершілік тұлғасын қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді.

Қолөнерді жасап байыту арқылы адамның жан дүниесі, ақыл-ойы, қиялы, іскерлігі, шеберлігі, тапқырлығы, талаптылығы, ұқыптылығы және байқағыштығы артып, дағдыландырады.

Оқушыларға халық шеберлері ағаш шебері, ұста, зергер, тоқымашы, кестеші, өрмек тоқушы т.б. таныстыра отырып, олардың қолынан жасалған бұйымдар туралы мағлұмат беру балалардың білім деңгейлерін жетілдіре түседі.

Көркем еңбек сабағында қолөнерді үйрету оқушыларға эстетикалық тәрбие беріп, шығармашылық қабілеттерін дамытады. Бала қолөнер бұйымын жасаған сайын өз халқының дәстүрлеріне жақын бола түседі. Мысалы, киіз үйдің шаңырағы мен керегесін жасау, киіз басу, ою-өрнек ойып, кесте тігу – тек жұмыс емес, ұлттық құндылықтарды түсінудің жолы.

Бастауыш сынып оқушылары үшін мұндай тапсырмалар әрі қызықты, әрі танымдық маңызға ие. Қолөнермен айналысу баланың ойлау қабілетін дамытып, шыдамдылыққа, ептілікке баулиды. Мұндай жұмыстарды орындау барысында олар жауапкершілік пен еңбекқорлықты үйренеді. Сонымен қатар, қолөнер арқылы ұлттық мұраны түсіну – балаларды өз еліне деген сүйіспеншілікке тәрбиелеудің бір жолы.

Жасалған әрбір бұйымда ата-бабамыздың даналығы мен қолтаңбасы жатқанын сезінген бала өз ұлтының мәдениеті мен дәстүріне құрметпен қарай бастайды. Мектепте ұлттық құндылықтарды дәріптеу үшін мұғалімнің шеберлігі маңызды рөл атқарады. Мұғалім сабақ барысында әрбір қолдан жасалатын бұйымның тарихы мен мән-мағынасын түсіндірсе, оқушылардың қызығушылығы арта түседі [1].

Мәселен, ою-өрнектердің әрқайсысы белгілі бір мағынаны білдіретінін, олардың халықтың өмір сүру салтынан хабар беретінін айтса, балаларға бұл өнердің құндылығы айқын бола түседі. Ұлттық құндылықтарды дәріптеудің тағы бір артықшылығы – балалардың рухани дамуына әсер етуі. Олар ұлт тарихын, мәдениетін, ата-бабадан қалған мұраларды құрметтеп, өз елінің патриоты болып өседі. Ұлттық рухани байлыққа сүйену арқылы балада өмірге деген оң көзқарас қалыптасады. Көркем еңбек сабағының басты мақсаты – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту ғана емес, олардың ұлттық санасын тәрбиелеу. Қолөнер – бұл мақсатқа жетудің ең тиімді жолдарының бірі. Осы орайда мектеп бағдарламасына ұлттық қолөнердің түрлі элементтерін енгізу маңызды. Бұл оқушылардың жан-жақты дамуына, ұлттық болмысын терең түсінуіне ықпал етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне байланысты оларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу процесі ерекше тәсілдерді талап етеді. Бұл жастағы балалардың ойлау қабілеті, қиялы, есте сақтау қабілеті қарқынды дамиды. Сондықтан олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту арқылы ұлттық сана-сезімді қалыптастыру тиімді. Қолөнерді үйрену барысында балалар ұлттық мәдениетке жақындай түседі, қолымен жасаған әрбір бұйым арқылы өз еңбегінің нәтижесін көреді. Қолөнер балаларды мынадай маңызды қасиеттерге баулиды:

- еңбекқорлық пен төзімділік. Қолөнермен айналысу шыдамдылық пен ұқыптылықты талап етеді. Бала әрбір жұмысты соңына дейін жеткізуге үйренеді. Әсемдік пен үйлесімділікке мән береді.

- ұлттық сана-сезім. Ұлттық нақыштағы бұйымдар жасау арқылы балалар қазақ халқының мәдениетін тереңірек түсініп, оған құрметпен қарай бастайды.

Көркем еңбек сабағының мазмұны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ұйымдастырылады. Сабақ барысында ұлттық қолөнердің түрлі бағыттарын қамтуға болады:

Ою-өрнек салу. Қазақтың ою-өрнектері ғасырлар бойы қалыптасқан өнердің бір түрі. Әрбір оюдың өзіндік мән-мағынасы бар. Балалар бұл өнерді үйрену арқылы тек шығармашылық қабілеттерін дамытып қана қоймай, оюлардың мағынасын түсінеді.

Киіз басу. Киіз басу – көшпелі қазақ мәдениетінің ең маңызды өнерінің бірі. Бұл процесс балаларды ұжымдық еңбекке баулиды.

Кесте тігу. Қазақ халқының қолөнерінің ең нәзік түрлерінің бірі – кесте тігу. Бұл өнер түрі балаларды әсемдікке, ұқыптылыққа тәрбиелейді [2].

Ағаштан бұйым жасау. Балалар ағаштан түрлі бұйымдар жасап, шеберлікке үйренеді. Бұл қазақ халқының тұрмыстық бұйымдарын дайындау мәдениетін меңгеруге мүмкіндік береді.

Көркем еңбек сабағында мұғалім тек білім беруші емес, сонымен қатар оқушыларды ұлттық мәдениетке жақындататын жетекші тұлға болып табылады. Мұғалімнің шеберлігі мен білім деңгейі сабақтың мазмұны мен нәтижесіне тікелей әсер етеді. Сабақ барысында ұлттық мұралар туралы әңгімелер айтып, әрбір бұйымның тарихы мен мәнін түсіндіру арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға болады.

Көркем еңбек сабағының мақсаты: қолөнердің барлық салаларын бағдарламаға енгізіп, ұлттық педагогиканың негізінде шәкірттерге білім мен өнегелі тәрбиеберудің тиімділігін көрсету тиіс. Көркем еңбек пәнінде ұлттық қолөнерді, тәрбиені үйрету арқылы мынадай дағдыларды немесе іскерлікті қалыптастырамыз еңбекқорлыққа, ұлтжандылыққа, рухани мәдениетке, іскерлікке, табандылыққа, шыдамдылыққа, ізденімпаздыққа және жаңашылдыққа. Қолөнердің тәрбиелік мәні арқылы оқыту кезеңінде өнерге, өзіне деген көзқарасын, білімін, біліктілігін арттырып, шығармашылыққа баулимыз. Әр оқу пәні оқушы алдында мүмкіндігінше еңбек пен мамандықтар әлемін ашады. Бұл мүмкіндік әсіресе технология пәнінде жүзеге асырылады. Көркем еңбек шеберлік, іскерлік, білгірлік мектебі.

Көркем еңбек сабақтарында оқушылар жан-жақты дүниетанымын қалыптастыра отырып, болашақта өмірге, өндіріске қажетті мамандық алып шығады, саналы, заман талабына сай өмірге бейімделген, еңбекті бағалайтын, үнемшіл ұрпақ тәрбиеленеді. Еңбек сабағында іс жүзінде нақты жұмыс жүргізіледі. Оқушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарына қызығуын қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту, қазіргі техниканы тиімді пайдалану мәдениетіне тәрбиелеу – мектептің басты бағыттарының бірі [3].

Қолөнер ежелден келе жатқан кәсіп. Ол халықтың өмірімен, тұрмысымен бірге дамып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Өнер туындыларының иесін шебер деп атаған. Қолөнер шеберлері табиғаттың әсем көріністерін қолөнер бұйымдарында жиі қолданған.

Қолөнер дүние жүзінің әр халқында бар. Сонымен қатар әр елдің, әр халықтың тарихи дамуына, тұрмысына, тарихи ерекшелігіне және эстетикалық талғамына байланысты өзіндік ерекшелігімен өшпес із қалдырып келеді. Қазіргі кезде қолөнер элементтерін үй интерьерінде, киім сәндеу кезінде, бас киімді әшекейлегенде көп қолданып жүр. Оның орындалу технологиясына да ерекшеліктер енгізіп отыр. Мысалы, ою-өрнекпен әшекейленген бұйымда қатырма жапсыру, моншақтармен, түрлі түсті тастармен безендіру жиі кездеседі.

Қолөнер қолданбалы өнер дәстүрлі тұтыну және сәндік бұйымдарын жасайтын ұсақ өндіріс. Қолөнершілер негізінен табиғи шикізаттарды пайдаланып, қарапайым еңбек құралдарының көмегімен көркем композицияның шешімімен тұрмысқа қажетті мүліктер, музыкалық аспаптар, қару-жарақ, құрал-саймандар жасайды.

Әрбір қолөнер туындысы өз заманының материалдық мәдениетінің үлгісі және халық талғамының, әлеуметтік қоғамдық жағдайының, діни сенімінің, салт-дәстүрінің нақтылы көрінісі.

Әсемдік талғам барынша сезімталдықпен ұштасса ғана соғұрлым қоршаған ортадағы объектілердің эстетикалық қасиеттерін терең талдап, әділ бағалауға мүмкіндік туары сөзсіз. Әсемдік талғам дамыған жағдайда нақты бір заттар мен құбылыстардың сыртқы түрі мен мазмұндағы гармония ішкі үндестік пен үйлесімділікке талап та күшейе түсері сөзсіз.

Жалпы білім мазмұны жаңартушы ғылыми негізінде мектеп оқушысын белгілі бір қажетті біліктіліктер мен дағдылардың иесі оқу әрекетінің субъектісі әр түрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогқа түсетін автор және жас ерекшелігіне байланысты өз жасын қалыптастыруға күш жұмсап, еңбектенетін бала деп қарастыратын осыған орай көп қырлы құрылымды білім-тәрбие мазмұнын анықтап құруға көмектесетін [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқашев Қ. Ұлттық тәрбие және мектеп бағдарламасы. Тәрбие және білім журналы, 2019.
2. Жолдасбекова Ш. Қазақ халқының дәстүрлі қолөнері. Астана: Фолиант, 2018.
3. Сейдахметова Р. Мектептегі ұлттық құндылықтарды оқыту әдістемесі. Астана: Фолиант, 2019.
4. Тілеубергенов Ә. Көркем еңбек және ұлттық мәдениет. Оқу-әдістемелік құрал. Алматы: Рауан, 2021.

В.П.ЮДИН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты

Зукурбаева Б.А

Tashenev University, Шымкент қ.

Елшибаев С.К.

«Тарих және география» кафедрасының оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

Аңдатпа. В.П. Юдин еңбектерінде көтерілген Отан тарихы мәселелерінің бірі – қазақ мемлекетілігіне қатысты болып келеді. В.П. Юдин қазақ мемлекетілігінің құрылуы, қалыптасуы мен нығаюы барысындағы мәселелерді талқылау үшін XIV ғасырдың орны ерекше деп көрсеткен. Сондықтан зерттеуші қазақ мемлекетілігінің мәселелерін XIV ғасырдағы және одан кейінгі Моғолстан, «Көшпелі өзбектер» мемлекеті немесе Әбілхайыр хандығының тарихымен тығыз байланыста қарастырады.

Мақалада В.П.Юдин еңбектеріндегі қазақ мемлекетілігінің мәселелеріне талдау жасалған.

Кілт сөздер: мемлекеттілік, тарихнама, зерттеулер, тарихи деректер, этникалық процестер.

Аннотация. Один из вопросов истории Отечества, поднятый в трудах В.П. Юдина, касается казахской государственности. В.П. Юдин отметил особую роль XIV века для обсуждения вопросов становления, становления и укрепления казахской государственности. Поэтому вопросы казахской государственности исследователь рассматривает в тесной связи с историей Монголии XIV века и позже, государства «кочевых узбеков» или Абулхайрского ханства.

В статье проанализированы вопросы казахской государственности в трудах В.П.Юдина.

Ключевые слова: государственность, историография, исследования, исторические данные, этнические процессы.

Abstract. One of the issues of the history of the Fatherland, raised in the works of V.P. Yudin concerns Kazakh statehood. V.P. Yudin noted the special role of the XIV century for discussing the formation, formation and strengthening of Kazakh statehood. Therefore, the researcher considers the issues of Kazakh statehood in close connection with the history of Mongolia of the XIV century and later, the state of "nomadic Uzbeks" or the Abulkhair Khanate.

The article analyzes the issues of Kazakh statehood in the works of V.P. Yudin.

Key words: statehood, historiography, research, historical data, ethnic processes.

Қазақстан аумағында мемлекеттіліктің дамуы сонау көне замандардан бері келе жатқандығы мәлім. Оның ішінде XIII ғасырды мемлекеттіліктің дамуының ерекше кезеңдерінің бірі болды деуге болады. Осы кезеңде моңғолдар өз үстемдіктерін орната отырып Қазақстан аумағындағы, оның ішінде Дешті Қыпшақтағы ертеден келе жатқан мемлекеттілік тәжірибелерін моңғол дәстүрі және қатал тәртіппен ұштастырып дамудың жаңа сатысына көтереді. Мұндағы мемлекеттіліктің дамуының бір көрінісі мемлекеттің әкімшілік-территориялық бөлінісіндегі жаңадан жетіле түскен мемлекеттік құрылым-ұлыстық жүйенің енгізілуі болды.

Қазақ халқының қалыптасуы Қазақстан территориясындағы қола дәуірінен бері үздіксіз болып жатқан этникалық процестердің нәтижесі болып саналады. Бұл этникалық процестердің бәрі қазақ халқының қалыптасуына әт түрлі дәрежеде алғышарт бола алады. XIII-XV ғғ. аралығындағы Қазақстан аумағындағы этникалық процестердің дамуы Қазақ хандығының құрылу тарихында және де қазақ халқының қалыптасуында салмағы басым бола келе, ерекше орын алады. Моңғол дәуірі мен одан кейінгі тарихи кезеңдегі, яғни моңғол үстемдігінен кейінгі кезең, саяси оқиғалар мен жағдайлар этникалық өмірге өз әсерін тигізбей қоймады. Міне, зерттеуші В.П. Юдин де осы кезеңге ерекше ден қояды. Осылайша ғалым еңбектеріндегі қазақ мемлекеттілігінің мәселелері аталаған кезең оқиғаларымен тығыз байланыста қарастырылады.

Зерттеушінің Моғолстан тарихының мәселелеріне арналған еңбегі «Моғолстан мен Моғулия моғолдарының ру-тайпалық құрамы және олардың қазақ және басқа көрші халықтармен этникалық байланыстары» деп аталады. Бұл еңбегі 2001 жылы ғана жоғарыда атап өткен «Центральная Азия глазами востоковеда» атты жинаққа енген [1,102 б].

Бұл мақаласында моғолдардың ру-тайпалық құрамына қатысты мәліметтерге кеңірек тоқталады. Ол бұл бағыттағы жазба дерек мәліметтерінің мардымсыздығын алға тартады. Негізгі деректер ретінде Мырза Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди»; Шах Махмуд бен мырза Шорастың «Тарих»; белгісіз автордың «Тарих-и Кашгар» шығарамаларын атайды. Зерттеуші моғолдардың негізгі рулары ретінде керейіт, қаңлы, аркаунд, сулдуз, дулат, шорас, құрлаут, карлук, итаршы, қалшы, құсшы, барын, калучи, булғаяи, арлат, барлас, дохтуй, шарки, ордабегі, меркіт, шулқаршы, нарын, долан, балықшы, татарларды атайды.

Зерттеуші осы еңбегінде қазақ хандығының құрамына кірген ру-тайпалар, яғни қазақ халқымен моғолдардың тығыз этникалық байланыста болғандығын дәлелдейді. Мәселен, ол Ұлы жүз құрамына кірген дулаттар мен қаңлыларды, Орта жүз құрамына кірген керейіттерді ерекше атап өтеді.

Қазақ мемлекеттілігінің мәселелерін зерттеу В.П. Юдиннің «Шыңғыс-нама» атты ортағасырлық шығараманы зерттеуге байланысты жүргізген ізденістерінде одан әр өз жалғасын тапты.

Қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасу, дербес мемлекет құру тарихында Жошы хан билеген мемлекет үлкен рөл атқарған. Алайда Жошы хан құрған түркі-моңғол империясының түркі халықтарына, соның ішінде қазақ халқының құрылуы мен қалыптасуына қалай ықпал еткендігін ғылыми тұрғыдан зерттеп, баға беру бүгінгі таңда аса маңызды және өзекті. Қазақ мемлекетінің тарихи алғышарттары осы кезеңдерден

бастау алады. Дала өркениетінің бір белесі осы мемлекеттің тарихына байланысты болып келеді. Еуразия даласында пайда болған бұл мемлекет жаңа мәдени-әлеуметтік тұтастықтың көрінісі болды.

Бүгінгі таңдағы отандық тарихнамадағы бірден бір өзекті мәселенің бірі осы дала мәдениетінің үлкен бір кезеңі түркі-моңғол халықтарының мемлекеттік тарихын, яғни Жошы хан империясының қазақ халқы тарихындағы алатын орнын анықтау болып табылады. Сондықтан да болар Зертеуші В.П. Юдин осы мәселерді шешу үшін ең алдымен жазба деректердің мәліметтерін деректанулық тұрғыдан талдау сияқты күрделі әрі қиын істің көшбасында тұрды. Осы бағыттағы ең жемісті еңбектернің бірі – «Шыңғыс-нама» шығарамасын зерттеуі болып табылады.

Жалпы алғанда «Шыңғыс-нама» Алтын Орда мен Қазақстан тарихы бойынша әлі де болса зерттеушілер назарына ілікпеген шығарама еді. Мұны шығарама көшірмесінің көп таралмауымен де түсіндіруге болады. Бүгінде оның тек бір ғана көшірмесі бар екенінде В.П. Юдин анықтаған. Оның өзі XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басына қатысты, негізінен діни тақырыптаға өзге жеті шығарамалар мен бірге түптелген. Өкінішке орай, онда да толық емес, тоқтамыс хан (782/ 1370-797/1395) туралы әңгіме үзіліп қалады. Бұл мәтін Шайбанидің ұрпағы Еш сұлтанның (965/1558 жылы өлтірілген) тапсырмасымен XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған [2, 40 б].

Авторы – Маулана Мұхаммед Достының баласы Өтеміс қажы, бұрын Елбарыс ханның (918/1512-931/1515) қызметінде болған ықпалды отбасынан шыққан. Ал оның аталары болса, Ұлысы XV ғасырдың 80-ші жылдарында сырдарияның төменгі ағысы жағында орналасқан Шайбан ұрпағы Иадгар ханның бодандары болған. Өтеміс қажының өзі әуелде жоғарыда айтылған Елбарыста, шамасы сарай хатшысы қызметін атақараған тәрізді.

Міне осы еңбекті, яғни «Шыңғыс-наман» зерттеуге үлкен үлес қосқан көрнекті қазақстандық шығыстанушы ғалым В.П. Юдин болды. Қазақстанның XIV ғасырдағы тарихына қатысты еңбектерін жазғанда ол бұл шығарамын негізгі дерек көзі ретінде талдай білді. Соның ішінде үш мақаласы «XIV ғасырдағы қазақ даласындағы биліктің тайпа билеушілеріне және Тоқай-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне көшуі», «Орыс ханның қазасы жөніндегі белгісіз дерек», «Дешті-Қыпшақ тарихына байланысты XIV ғасырда Сырдарияда Қийат жыр-Құтлы мазарының салынуы» атты мақалалары автор қайтыс болғаннан кейін ғана жарық көрді. Жалпы В.П. Юдин «Шыңғыс-нама» шығарамасын орыс тіліне аударып, баспаға дайындап, оны мазмұны мәтіннамалық ескерулермен жабдықтады және түпнұсқа мәтінін транскрипциялады.

«Шыңғыс-нама» мәліметтері ортағасырлық Қазақстан халықтарының саяси, этносаяси, шаруашылық, әлеуметтік-мәдени өмірін зерттеудің проблемаларын және тарихнама мен деректану мәселелерін шешу үшін маңызды мәнге ие. Өтеміс-қажының шығармасы XIII-XIV ғасырлардағы Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының билігі кезеңін қамтиды және Бату ханна бастап биліктің Тоқтамыс ханға көшкенге дейінгі Алтын Орда хандары туралы мәліметтер береді. Оның мәліметтерінің срылығы Алтын Орданы зерттеушілер үшін, оның ішінде XIV ғасырдағы қазақстанның аза зерттелген кезеңін танып-білу үшін ғылыми қызығушылық тудыратыны даусыз.

В.П. Юдиннің сіңірген еңбегі сол, ол ауызша дәстүрге, оның өзінің айтуынша «далалық ауызша тарихнамаға негізделген» басқа жаба шығарамалар қатарынан осы түпнұсқа дереккөзді бірінші болып шығарды. Ол мұның қатарына (далалық ауызша тарихнама) басқа да шығарамаларды атағанын жоғарыда айтып өттік. Осылайша В.П. Юдин ауызша тарих айту дәстүрінің хабарламаларын қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу тарихының мәселелерін зерттеудегі орны ерекше дерек көзі ретінде қарастырады.

«Шыңғыс-нама» аңыздық, ауызша айтылған материалдар негізінде жазылған. «Тарихи шығармалардың», - деп атап көрсетеді В.В. Бартольд, - ол (Өтеміс қажы) кейбір хандардың тек атын ғана табады, олардың билік құрғаны жөнінде ештеме таратып айттырмайды, тіпті хандардың көбі атымен аталмайды да. Сол себепті ол білетін

адамдардың ауыздарымен өткен замандар туралы әңгімелерді жинайды... Ұзамай оның өзі аңыз әңгімелердің білгірі ретінде көпке әйгілі болады». Міне осылайша тірнектеп жиналаған дүниелерді зерттеуші ұқыппен талдайды [3, 132 б].

В.П. Юдиннің «XIV ғасырдағы қазақ даласындағы биліктің тайпа билеушілеріне және Тоқай-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне көшуі» атты «Шыңғыс-нама» деректеріне сүйене отырып жазған мақаласында қазақ хандығының алғы тарихының проблемалары баяндалады. Мұнда бұл мәселе шығыс деректері мен далалық ауызша тарихнама негізінде талданады. Автор XIV ғасырдағы қазақ даласындағы тарихтың кейбір оқиғаларын баяндап және оның мысалы ретінде қазақстан тарихында әлі де болса анықталуы тиіс мәселелерді көрсетуге ұмтылған. Зерттеуші XIV ғасырды Шығыс Дешті Қыпшақ тарихындағы ерекше кезең ретінде атайды. Себебі бұл кезең – моңғолдардың түріктенуінің аяқталған кезеңі, Шығыс Дешті Қыпшақты да өз құрамына қосып алаған Орда-Ежен ұрпақтарының биліктен айырылып, Алтын Орданың күйреген кезеңі. Бату ұрпақтарының биліктен кетіп, Шайбан мен Тоқа-темір ұрпақтарының тарих аренасына көтерілген кезі, Дешті-Қыпшақ тайпалары топтарның ерекшеленіп, қазіргі халықтардың – осы күнгі қазақ, тара, башқұрт, қарақалпақ және тағы басқа халықтардың қалыптасқан кезеңі болатын. Бұл кезеңнің саяси тарихы Шайбан мен Тоқа-Темір ұрпақтары күресінің туы астында өтті. Тоқа-темір ұрпақтары Қазақ хандығы, Астархань, Қаза, Қырым, хандарының әулетін құрады. Шайбан ұрпақтары кейінірек Орта Азияға ысырылып тасталды. Сібірдегі Шайбан ұрпағы Көшім хандығын орыс басқыншылары жойып жіберді. Түйіп айтқанда, XIV ғасыр қазақ және тағы басқа ұлттық мемлекеттердің бастау тарихының ғасыры болды. XIII-XIV ғасырлардың тарихын ұқыптылықпен зерттемейінше, қазақ хандығының пайда болу тарихын түсіну мүмкін емес.

Солай болғанымен В.П. Юдин осы кезеңнің саяси тарихының жеткіліксіз зерттелгенін атап өтеді. Зерттеуші әлеуметтік-экономикалық тарихты, этнография тарихты зерттемей тұрып, түсіну мүмкін еместігін көрсетеді. Бұл жағдайды түсіндірудің мысалы ретінде мына жағдайды алға тартады: Орыс хан – қазақ хандары әулетінің негізін қалаушы. Бірақ оның хандығының жұртшылығы қазақ аталамай, неге өзбек аталды? Осы сауалға жауап бере отырып, В.П. Юдин Орыс ханды Жошы ханның үлкен ұлы Орда – Еженнен тарататын нұсқаға күмән келтіреді. Жалпы В.П. Юдин қазақ хандары Жошы ұрпақтарының қайсысынан: Орда Еженнен бе, әлде Тоқа-темір ұрпақтарынан тарды ма деген даулы мәселеде соңғы нұсқаны жақтайды. Мәселен, Б. Ахмедовтың «Көшпелі өзбектер мемлекеті» атты монографиясына жазған рецензиясында да осы пікірін атап көрсетеді. Мәселен, зерттеуші Шибан Б. Ахмедовтың: Ақ Орда ұлысындағы билікке Шибан, Ода Ежен, Тұқа-Темір ұрпақтары таласты [4,42 б] деген пікіріне қарсы шығып, бұл кезеңде Орда Ежен ұрпақтары саяси аренадан мүлде кеткен деп жазады. Қазақ мемлекеті туралы мәселелері шінде ерекше маңызды орын алатын бұл мәселе, яғни Орыс ханның Жошының қай ұрпағынан тарағаны туралы даулы мәселеге байланысты пікірлерді талдап көрейік.

Оның аты әдебиеттерде әр түрлі жазылып келді. Орыс хан араб-мұсылман жазылымдарында Мұхаммед атымен белгілі. «776 (12.ҮІ.1374 – 1.ҮІ.1375) жылдары бұл хандықты Урус атты адам бастады. Айбек ханды тақтан тайдырған сол еді. Оның аты Мухаммед, ал Урусъ лақап аты болар» деп жазады Элькалькашанди. Иран тілді әдебиеттерде ол «Өзі-бектің Ұрыс ханы» делінсе, орыс тарихи әдебиеттерінде «Ұрыс хан», соңғы уақыттағы қазақ тарихи әдебиеттерінде «Ұрыс хан», «Арыс хан» деп жазылады. Қытай тілінде «р» әріпі өткір айтылмайтындықтан, «Олус хан» атанды. Моңғол тарихи әдебиеттерінде қытай жазылымдарының әсерімен «Үлус хан» деп белгіленді. Осылардың бәрін ескере отырып, біз «Орыс хан» деп жазуды жөн көрдік. Т.Сұлтанов жазғандай, мұнда таңданып жататын ештеңе де жоқ. Автордың пікірінше «Орус» кәдуілгі Орыс этнонимінің фонетикалық түрі. Біздің халық ежелден сары шашты балаларын еркелетіп немесе ырымдап Орыс, Орысбай атандырып келгені белгілі. Орыстар

біздің халықтың европейдік бет пішініндегі тарихи жалғыз көршіміз. Атау сонымен де байланысты болар.

В.В.Вельяминов-Зернов батыс еуропалық зертеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, «Орыс Жошының тұңғыш ұлы Орда Еженнің ұрпағы, Көк Орданың (АқОрда) түлегі» деп жазады.

Орда Еженнен бастап Орыс ханға дейін Ақ орда билігінің ұрпақ сабақтастығы үзілген емес. Билік сабақтастығы тек Тоқтамыс хан (1380-1395 жж), Әбілхайыр хан (1428-1468) тұсында уақытша үзілген тұстары бар. Бірақ Орыс хан ұрпақтары ол аталған екеуінің саяси билігін еш мойындаған емес. Ақ Орда хандарының ұрпақ сабақтастығын Шыңғыс хан ұлдарының құрған ұлыстарының орналасу географиясы арқылы айқындауға мүмкіндік бар. Шайбан әулеті Алтын Орда мен ақ Орда аралығында орналасты, шайбан ұлы Бахадур хан (1266-1267) Дешті Қыпшақтың «Арал аймағының ханы» ретінде танылды. Ал Мингуловтың пайымдауы бойынша «Ақ Орда атауы ХҮ ғасырдың бірінші ширегіне дейін Орда Еженнен тараған Ақ Орда хандары билік жүргізген территорияға ғана қатысты» [5,60 б]. Аталған өлке қазақтың тарихи этно-территориясының 60 пайызға жуығын қамтиды. Олай болса, Орыс ханнан бастау алатын Қазақ хандары әулетін Тоқай-Темірден тарату мүмкін емес, олар – Орда Еденнен тараған Орыс ханның тікелей ұрпақтары. Орыс ханның Орда Ежен ұрпағы екендігі туралы мәселе соңғы жылдары орта ғасыр тарихын зерттеуші тарихшылардың арасында айтыс тудырмайтын шындыққа айналып отыр. Сондықтан біз өз кезегімізде зерттеушінің бұл мәселеге байланысты көзқарасымен келіспейтіндігімізді атап өтеміз [6, 102 б].

Қазақстан тарихының ортағасырлық кезеңінің тарихын зерттеудің екі жүз жылдық тәжірибесі бар. Алғашында орыс, кейін көбінесе кеңестік ғалымдар, ал соңғысына Қазақстандық ғалым-шығыстанушылардың Қазақстандық медиевистика зерттеу тарихи-шығыстанулық зерттеу саласын тереңдету үшін мықты ғылыми базасын салды. Мұнда кейбір нәтижелер пісіп-жетілген мәселелер айқындалып ортағасырлық Қазақстандық тарихындағы болашақ тарихи-шығыстану зерттеулердің даму үлгісін айқындап берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений) (Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин). – А.-Ата, 1969. – 652 с. (МИКХ);
2. В.П. Юдин и др. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы, 2001.
3. Баранова Ю.Г. Научные чтения памяти востоковеда В.П. // Известия НАН РК. Серия общественных наук, 1993;
4. Абусейтова М.К. Степная историология Юдина // Казахстанская правда. – 2012. – 23 ноября;
5. Юдин М.Л. Невольные путешественники: (Приключения трёх оренбургских казаков в Китае) // Исторический вестник, 1901. Кн. 9. С. 919-942; Оренбуржцы в войнах 1812–1814 годов. Ташкент, 1912;
6. Юдин В.П. "Тарих-и Шайбани" как источник по истории казахского и каракалпакского народов.А., 1988

ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТІҢ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Конакбаева У.Ж.¹, Конакбаева М.Ж.²

¹Дизайн кафедрасының қауымд. профессоры, PhD
Ж.А.Төшенев атындағы университет, Шымкент қ.
ukonakbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5017-7459>

²Математика және информатика пәнінің мұғалімі
А.С. Макаренко атындағы КММ

Аңдатпа. Бұл мақалада заманауи мектептің білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: заманауи мектеп, білім беру процесі, инновациялық технологиялар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар

Abstract. This article discusses the problems of using innovative technologies in the educational process of a modern school..

Key words: modern school, educational process, innovative technologies, information and communication technologies

Қазіргі уақытта біздің елімізде ұлттық білім беру саясатында елеулі өзгерістер болып жатыр. Олар тұлғаға бағытталған педагогика ұстанымына көшуге деген ұмтылыспен анықталады. Бұл білім беру процестерінің өзгергіштігін жүзеге асырған жағдайда ғана мүмкін болады, осыған байланысты терең ғылыми және практикалық түсінуді қажет ететін білім беру мекемелерінің әртүрлі инновациялық түрлері пайда болуда.

Инновациялар адамның кез-келген кәсіби қызметіне тән, сондықтан, әрине, зерттеу, талдау және енгізу тақырыбына айналады. Инновациялар өздігінен пайда болмайды, олар ғылыми ізденістердің, жеке мұғалімдер мен бүкіл ұжымның озық педагогикалық тәжірибесінің нәтижесі болып табылады. Бұл процесс стихиялық болуы мүмкін емес, оны басқару қажет. Сондықтан осы тақырыпқа, қазіргі мектептерде білім беру процесінде инновациялық технологияларды енгізу және қолдану, оларды пайдаланудан жоғары нәтижелер алу тақырыбына үлкен қызығушылық туындайды.

Инновация ұғымы алғаш рет XIX ғасырдағы ғылыми зерттеулерде пайда болды және XX ғасырдың басында жаңа өмірге ие болды. Демек, инновация - бұл бір жағынан іске асыру процесі, ал екінші жағынан – белгілі бір әлеуметтік қызметке жаңасын енгізу қызметі.

Өз зерттеуінде Е.Е. Кучко инновациялардың жіктелуін келтіреді, оларды бірқатар белгілер бойынша бөлуге болады және олардың әрқайсысында белгілі бір бөлімдерді бөліп көрсетуге болады [1].

Жоғарыда келтірілген классификацияға сүйене отырып, біз ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беруде қолданылатын инновациялардың көптүрлілігін қарастырамыз. "Инновация" ұғымымен қатар "инновациялық технология" ұғымы да бар. Оның тұжырымдамалық сипаттамасын қарастырамыз.

Мақсаттарға жетуде осындай пропорцияларды сақтау үшін инновациялық технологияларды қолдану қажет. Е.Е. Кучко "инновациялық технология" ұғымын былайша түсіндіреді: "инновациялық технология бұл материалдық, экономикалық және әлеуметтік ресурстарды ұтымды пайдалануға бағытталған өмірдің әртүрлі салаларында сапалы өзгерістер тудыратын инновацияларды құратын және жүзеге асыратын қызметті зерттеуге, өзектендіруге және оңтайландыруға бағытталған әдістердің жиынтығы" [2].

Осылайша, біз жаңашылдық және инновация – бұл бір-бірін алмастыруға болмайтын екі түрлі ұғым деген қорытындыға келдік. Сондай-ақ, ғылыми-әдістемелік әдебиеттер мен ғалымдардың зерттеулерінде "инновациялық педагогика", "педагогикалық инновация", "инновациялық білім беру", "білім берудегі инновациялық

технологиялар" сияқты ұғымдар ашылатынын атап өткен жөн. Білім беру процесіне инновациялық технологияларды игеруге және енгізуге бірнеше адам, тіпті бір салада жұмыс істейтін адамдар тобы да тартылмайды, бұл процесс әртүрлі бағыттарға тартылған халықтың көптеген топтарын қамтиды.

Педагогикалық инновация педагогикалық қызметке жаңалық енгізу, мақсаты мұғалім мен оқушының бірлескен қызметінің тиімділігін арттыру болып табылатын оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарына, мазмұнына, әдістері мен нысандарына өзгерістер енгізу [2:61]. Педагогикалық инновация бұл педагогика саласындағы инновация, білім беру ортасына оның жекелеген компоненттерінің де, тұтастай алғанда білім беру жүйесінің де сипаттамаларын жақсартатын тұрақты элементтерді енгізетін мақсатты прогрессивті өзгеріс. Педагогикалық инновациялар білім беру жүйесінің меншікті ресурстары есебінен де, жаңа қаражаттың, жабдықтың, технологияның, күрделі салымдардың және т.б. қосымша қуаттарды тарту есебінен де жүзеге асырылуы мүмкін [3].

Қазіргі уақытта студенттердің қажетті ақпаратты табу, өңдеу және белгілі бір қорытынды жасау қабілетіне көп көңіл бөлінеді. Мектептердің алдына қойған мақсаттар мен міндеттердің өзгеруі нәтижесінде білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігі туындайды.

Білім берудегі инновациялық технологиялар үш элементтен тұрады:

1. Оқушыларға берілетін мазмұн. Ол қазіргі әлемге барабар құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған. Бұл мазмұн жақсы құрылымдалған, мультимедия түрінде көрнекі түрде ұсынылып, заманауи коммуникациялар арқылы берілуі керек.

2. Оқушыларды белсенді тартуға бағытталған оқыту әдісі. Білімді пассивті емес, балалардың тікелей қатысуымен игеру керек.

3. Ақпараттық, технологиялық, ұйымдастырушылық және коммуникациялық компоненттерді қамтитын оқыту құралдары.

Қазіргі білім беру технологияларының негізгі мақсаттарына мыналар жатады:

- оқушыларда болашақта жаңа білім алуға, жұмыс істеуге және қайта оқытуға мүмкіндік беретін іргелі білімді қалыптастыру;

- тұлғаның креативті түрін, топтық және аналитикалық жұмыс қабілеттерін, толеранттылықты қалыптастыру, жобалық ойлауды қалыптастыру.

Сонымен, білім беру процесінде инновациялық әдістерді қолдану қажет екендігі белгілі болады. Бұл технологиялар қандай болуы керек және оларды кім жүзеге асыруы керек? Білім беруде инновацияларды енгізетін адамдар мұғалімдер болуы керек. Бірақ қазіргі заманғы жағдайлар талап ететін мұндай білім алмаған адамдар білім беру процесіне қалай жаңа нәрсе әкеле алады? Демек, бастапқыда оқытушыларды қайта даярлау қажет. Қазіргі мектепте, біздің ойымызша, барлық педагогикалық құрам қайта даярлықтан өтуі немесе жаңа тенденциялармен танысуға мүмкіндік беретін барлық курстардан өтуі керек. Қазіргі уақытта мұғалімдер арасында білім беруде инновациялық әдістерді енгізуге ынталандыратын жергілікті, аймақтық деңгейлерде көптеген конкурстар өткізілуде. Телекоммуникациялық желілерде түрлі семинарлар өткізіледі. Ғаламдық интернет желісінде сабақтарда инновациялар енгізуге мүмкіндік беретін көптеген ақпарат бар.

Қазіргі мектептердің педагогикалық қызметінде инновациялық технологиялардың үлкен жүйесі бар. Оларды білім беру процесінде қолдану мүмкіндігі мұғалімдердің өзгерістерді қабылдауға дайындығына және білім беру мекемелерінің техникалық қауіпсіздігіне байланысты. Көптеген мектептерде сыныптар интерактивті тақталармен және мультимедиялық қондырғылармен қамтамасыз етілген, мұғалімнің орны жеке компьютермен немесе интернетке шығатын ноутбукпен жабдықталған. Практика мұғалімдері күнделікті жұмысында белсенді және интерактивті формаларды қамтитын инновациялық технологиялар мен заманауи оқыту әдістерді қолданады. Белсенді әдістер білім алушылардың тікелей қатысуын, олардың білім беру үдерісіндегі белсенді ұстанымын болжайды. Интерактивті формалар есту-визуалды қабылдау арқылы алынған

білімді жақсы игеруге мүмкіндік береді. Бұл әдістер оқушыларға ұжымда жұмыс істеуге, топтық білім алуға, бірақ сонымен бірге жеке жауапкершілікке тартылатын топтық оқыту формаларына жатады [4].

Мұғалімдер мұндай сабақ формаларын өткізудің орындылығын атап өтеді:

- сабақтар-экскурсиялар;
- сабақтар-танымал адамдармен, түрлі сала мамандарымен, шығармашылық тұлғалармен кездесу;
- шығармашылық сабақтар-спектакльдер қою, газет немесе фильм жасау;
- фильмдер мен бейнелерді көру;
- "миға шабуыл" немесе "шешім ағашы" сияқты ойындар арқылы әртүрлі мәселелерді шешу;
- топтық тапсырмалар.

Осының нәтижесінде білім алушылар жаңа материал алу, оны талдау қабілеттерін қалыптастырады; олар оқығандарынан қорытынды жасауға, алынған деректерді жалпылауға және жүйелеуге, талқылауға үйренеді. Әрине, білім беру процесінде инновациялық әдістерді қолдану қажеттілікке айналуға. Дәстүрлі әдістер жаңаларына жол береді, өйткені инновация тез бағдарланған және тәуелсіз шешім қабылдауға қабілетті "жаңа" адамды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бірақ бұл дәстүрден инновацияға көшу өздігінен болмауы керек. Барлық өзгерістер мұқият жобалануы керек және бірнеше бағыттар бойынша: психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-педагогикалық және тікелей педагогикалық.

Осылайша, инновациялық технологиялар адам қызметінің барлық салаларында, соның ішінде білім беруде де қолданылады. Уақыттың өтуі және өмір салтының өзгеруі инновацияларды енгізу қажеттілігін талап етеді. Кез келген инновация өздігінен емес, бұл жоспарланған, мұқият талданатын процесс.

Жоғарыда біз білім беру процесінде қолданылатын инновациялық технологиялардың алуан түрлілігін атап өттік. Оларды нақтырақ қарастырайық.

Пәндік оқытудағы инновациялық технологияларды екі топқа бөлуге болады:

1. Жалпы технологиялар: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), оқытуды ақпараттық-талдамалық сүйемелдеу және білім беру сапасын басқару, дидактикалық, денсаулық сақтау.

2. Оқытуға жеке көзқарас қолданылатын технологиялар: тұлғаға бағытталған, инновациялық технологияларды енгізуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, зияткерлік даму мониторингі, тәрбиелік, перспективалық-озық оқыту технологиясы.

Білім беру процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу білімнің әртүрлі салаларын информатикамен біріктіруді көздейді. Бұл оқушылардың ойлауын ақпараттандыруға және олардың қазіргі әлемдегі ақпараттандыру процестерін түсінуіне әкеледі. Акт артықшылықтары: оқытылатын материалдың көрнекілігі, шығармашылық жұмыс стилі, әр түрлі тақырыптағы кез-келген ақпарат көзіне кедергісіз қол жетімділік, ақпаратты жаңартудағы жеделдік. Оқушылар АКТ қолдану арқылы халықаралық деңгейге дейін әртүрлі деңгейдегі онлайн-олимпиадаларға қатысады, әртүрлі пәндер бойынша жобалар дайындайды. Акт сабақтарында қолданудың негізгі оң жағы аудиовизуализация арқылы жеткізілетін ақпаратты қабылдау мүмкіндігі болып саналады. Бұл технологияларды мұғалімнің іс-әрекетінде қолдану деректерді өңдеуге және сабаққа дайындалуға кететін уақытты қысқартуға мүмкіндік береді. Алайда, Акт-ды сабақтарда қолданған кезде мұғалім қолданылатын техникалық құралдар оны мұғалім ретінде алмастырмайтынын, тек қажетті материалды неғұрлым айқын және көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік беретінін ұмытпауы керек.

Оқытуды ақпараттық-талдамалық сүйемелдеу және білім беру сапасын басқару. Бұл технологияны қолдану баланың, сыныптың, параллель сыныптар тобының, жалпы мектептің дамуын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс білім алушылардың пәндерді меңгеруін бақылау, жекелеген мұғалімдердің жұмысын бақылау процестерінің ажырамас

бөлігіне айналды. Бұл технология АКТ - ды қолданумен бірге тиімді жұмыс істейді. Желілік жүйесіне электронды күнделіктер мен электронды журналдарды енгізу айқын мысал болып табылады, онда жеке оқушының және жалпы мектептің жетістіктерін олардың динамикасында бақылауға болады. Мектеп басшылығының осылайша алынған барлық деректерді уақтылы зерделеуі теріс тенденцияларға тез жауап беруге және соның салдарынан сауатты басқару шешімдері арқылы білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. [5].

Дидактикалық технологияларға мыналар жатады: ойындар; топтық тапсырмалар; жобаларды дайындау; оқулықпен өзіндік жұмыс.

Ойын әдісі оқушыларды қызықтыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде қажетті білім алынып, ақпараттар игеріледі. Оны бастауыш сынып оқушылары арасында қолдану өте маңызды.

Топтық тапсырмалар балалардың диалог жүргізу, мәселелерді шешудің бірнеше нұсқаларын ескеру, пікірталас арқылы ортақ пікірге келу қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жобаларды дайындау кезінде мектептен тыс өмірде қабылдау қажет болатын дағдылардың үлкен базасы қалыптасады. Жұмысты құру үшін мұғалімдер ақпарат көздерін тауып, оларды зерттеп, алынған деректерді жүйелеп, қысқаша түрде жүзеге асыруы керек. Сонымен қатар, жобаны дайындау шығармашылық тәсілді қажет етеді. Орындалған жұмыс тікелей оқушы жасаған фото немесе бейнематериалдармен бірге жүреді.

Қазіргі уақытта білім берудегі денсаулық сақтау технологияларына үлкен мән берілуде. Бұл қолайлы психологиялық климатты сақтауға және салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған оқу процесіне жүйелі көзқарас.

Тиімді білім берудің маңызды аспектілерінің бірі сабақ кезінде жайлы, мейірімді орта. Барлық мұғалімдер психологиялық тұрақты жұмыс істеуге тырысады. Өйткені, бұл мұғалім мен оқушы арасындағы кедергіні азайтуға көмектеседі, демек, әр оқушының шығармашылық қабілеттерін ашады. Тиісті әзіл, кішігірім шегіністер, қателіктерді әдепті түзету, ақыл – ой белсенділігін ынталандыру, бұл мұғалімге сыныпта ыңғайлы психологиялық жағдайға жетуге мүмкіндік беретін әдістер.

Инновациялық білім беру технологиялары әртүрлі және өте көп. Біз бұл жұмыста ең көп қолданылатындарды сипаттауға тырыстық. Олардың ішінде: АКТ қолдану, ойын техникасы, портфолио әдісі, тұлғаға бағытталған, оқу процесін ақпараттық қолдау, тәрбиелік және денсаулық сақтау технологиялары және басқалар. Біз бұған ерекше назар аударғымыз келеді: оқытудың көптеген әдістерін әзірлеу бұрыннан басталды (негізінен XX ғасырдың 90-шы жылдарында), бірақ қазір олар кеңінен қолданылуда. Бұған, мысалы, озық оқыту технологиясы жатады.

Қазіргі уақытта білім берудің негізгі мақсаты тез бағдарланған және қоршаған әлемнің өзгеруіне бейімделетін тұлғаны қалыптастыру. Мұғалімдердің білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолданудағы тәжірибесі мектептерде оқытудың дәстүрлі әдістерін ғана қолдану арқылы бұған қол жеткізу мүмкін еместігін көрсетті. Сабақтарда оқытудың жаңа түрлерін қолдану бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: оқушылардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру; білім беру процесінің субъектілерінің өзара әрекеттесу сипатын өзгерту, оқушылардың мотивациялық компонентін арттыру.

Инновациялық технологиялардың қажеттілігі даусыз. Оларды қолдану арқылы сабақтар қызықты әрі нәтижелі өтеді. Оқушылар оқытудың белгілі бір нәтижелеріне қол жеткізуге мүдделі, нәтижесінде білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кучко Е.Е. Инноватика: проблемы определения и теории // Свободная мысль. 2008. № 6. С. 203–210;

2. Кучко Е.Е. Научный дискурс изучения инноваций: особенности формирования и специфика современной реализации // Социология. 2008. № 2. С. 83–90.
3. Мухина Т.Г. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие. — Н.Новгород: ННГАСУ, 2013.
4. Сиротюк А.Л. Инновационный подход к обучению в профессиональной школе. — Курск: изд-во РФЭИ, 2011.
5. Панина Т.С. Современные способы активизации обучения: учебное пособие. — 4-е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2008.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҢЫЗЫ

Конакбаева У.Ж¹, Анарметова Д.М.²

¹Дизайн кафедрасының қауымд. профессоры, PhD

²Магистрант

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

ukonakbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5017-7459>

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзыреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру маңызы қарастырылған.

Кілт сөздер: технологиялық іс-әрекет, оқушы, қашықтықтан оқыту, құзыреттілік

Abstract. This article discusses the importance of remote formation of students' competencies for technological activities.

Key words: technological activity, student, distance learning, competence

Қазіргі қазақстандық білім беру кеңістігі ақпараттық болып есептелгендіктен, уақыттың өтуімен бірге маманның ақпараттық технологияларды пайдалана білу іскерлігі мен кәсіби құзырлығына қойылатын талап та арта түсуде. Пайда болған мәселені шешу республикалық кәсіби білім беру жүйесіне келіп тіреледі. Жоғары мектептердің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі - жеткілікті деңгейде кәсіби білімі, технологиялық іс-әрекетке құзыреттіліктері мен танымдық іс-әрекеті қалыптасқан, шығармашылық қабілеттері дамыған, жоғары кәсіби білікті мамандар даярлау болып табылады. Бұл міндеттерді шешудің жолдары ретінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктеріне негізделген студенттердің кәсіби бағыттылығын жетілдіруді, танымдық іс-әрекетін қалыптастырып, дамытуды атауға болады.

Әрине, педагогика ғылымында кәсіби құзырлылық ұғымы жалпы анықталған. Біздің жағдайда оқытушылардың қашықтықтан оқыту бойынша кәсіби құзырлылығы - бұл оқыту барысында қалыптасып, қашықтықтан оқытуды кәсіби тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз ететін кәсіби маңызды қасиеттер жиынтығы, сонымен қатар, негізгі, жалпы кәсіби, сол сияқты арнайы ақпараттық-коммуникациялық құзырлылықтар жүйесін толықтыратын жүйе құраушысы ретінде оқытушылардың қашықтықтан оқыту кезінде іске асырылып, кәсіби іс-әрекеттер барысында дамытын интерактивті сапа.

«Қашықтықтан оқыту» ұғымына ғылыми-әдістемелік әдебиетте әртүрлі анықтама берілген. Осы зерттеу шеңберінде қашықтықтан оқыту ретінде, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы қашықтықтан оқытудың арнайы дидактикалық құралдары негізінде ұйымдастырылатын оқыту формасын қарастырамыз. Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үздіксіз дамуы қашықтықтан оқытудың әдістемелік жүйесінің, яғни мақсаты, мазмұны, әдістері, құралдары мен ұйымдастыру түрлерінің ақпараттандыру үдерісінің деңгейіне сәйкес болуын талап етеді.

Алайда, қашықтықтан оқытуды талдау, білім беру мекемелерінің көбінде қашықтықтан оқыту бойынша ақпараттық-коммуникация құралдарын ғылыми -

педагогикалық негізде қолдану тәжірибелерінің, оның үстіне, ол бойынша зерттеулердің де жеткіліксіздігін көрсетті. Тағы да бір шешімін таппай жүрген мәселе ретінде қашықтықтан оқытуда қолданылатын қолда бар ақпараттандыру құралдарының шашыраңқылығы мен олардың сапасының күмәнділігін айтуға болады [1].

Қашықтықтан оқыту бойынша ғылыми-әдістемелік еңбектер мен тәжірибелерді зерттеу желілік оқу-әдістемелік кешендерді таратудағы кемшіліктермен қатар, қашықтықтан оқыту жүйесінің әртүрлі синхронды және асинхронды режимдерінде қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастыру деңгейінің төмендігі, желілік оқу материалының құрылымдалмағандығы, ақпараттандыру құралдарының қашықтықтан оқыту ерекшелігіне сәйкес жүйеленбегендігі сияқты келеңсіздіктерді көрсетті.

Қашықтықтан оқыту құралдары ақпараттандыру құралдары ретінде арнайы әдістемелік және технологиялық тәсілдерді талап етеді, ал бұл, өз кезегінде, оқытушылардың кәсіби құзырлықтарына қашықтықтан оқыту тиімділігіне әсер ететіндей маңызды талаптар қояды.

Қашықтықтан оқыту жүйелерінің стандартталған, қажет қызметтері толық қамтылған, қазіргі оқу орындарының жергілікті талаптарына сәйкес жасалынған қашықтықтан оқыту жүйесінің, сонымен қатар, қашықтықтан оқыту барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларға ғылыми түрде негізделген қолданбалы ресурстарды пайдалану әдістемесінің жоқтығы қашықтықтан оқыту бойынша педагогикалық және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін интеграциялап, әмбебап пайдалануға құзырлы оқытушыларды дайындауды қажет етеді.

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде және біздің елімізде қашықтықтан оқыту әдістері мен технологияларын практикада іске асыру бойынша белгілі бір тәжірибе бар. Жалпы білім берудің дәстүрлі емес нысандарына көшудің әлемдік үрдісі жаңа ақпараттық технологиялар бойынша дайындық жүргізетін қазақстандық жоғары оқу орындары санының өсуінен байқалады.

Осы уақыттағы барлық университеттердің қызметі қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру тәжірибесін практикалық қолдануға және жетілдіруге бағытталды. Бұл фактіні растау қазіргі заманғы қашықтықтан білім берудің дамыған нысандарын ұйымдастыру болуы мүмкін: онлайн университеттер мен онлайн-сыныптар. Виртуалды типтегі университеттерде білім беру мақсатында қолданылатын барлық қажетті ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жеткілікті көлемде жүзеге асырылады. Студенттерді телеконференция арқылы оқыту, яғни сабақтарды нақты уақыт ауқымында өткізу тәжірибесі орнықты. Студенттерді телевизиялық білім беру түрінде оқыту білім беру жүйесіне өзгерістер енгізеді. Білім берудің бұл түрін жаңа, жақында анықталған білім түрі ретінде қарастыруға болады.

Осы кезеңдегі қашықтықтан оқытудың даму тарихы бірқатар белгілі факторлармен байланысты. Осы кезеңде қашықтықтан оқыту білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыруға, мүгедектігі бар студенттердің жеке қажеттіліктерін ескеруге бағытталған болуы керек, ол әр оқушының қажеттіліктеріне көбірек назар аударуды және оқу процесін бейімдеуді талап етеді. Осыған байланысты ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, атап айтқанда, баспа форматындағы мәтіндік материалдарды, графикалық және аудио-бейне материалдарды ауыстыруға келетін компьютерлік бағдарламаларды толықтыру қажет. Бұл технологияларды қолдану студенттердің бір-бірінен алыс жерлерде бір-бірімен қарым-қатынас жасауына нақты мүмкіндік берді. Осындай ұйымдастырылған іс-әрекеттің нәтижесінде студенттер әр түрлі көздерден оқуға қатысты ақпарат ала алды. Қашықтықтан оқытудың осы моделінің пайда болуы жоғары оқу орындарында білім алу мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін қолжетімді болуына және оны қашықтыққа ғана емес, сондай-ақ мүгедектігі бар студенттің қалауына, уақыты мен мүмкіндіктеріне қарамастан жүзеге асыруға мүмкіндік берді [2].

Бүгінгі таңда қашықтықтан білім берудің барлық белгілі формаларын қолдана отырып, кешенді виртуалды-тренингтік оқыту технологиясына негізделген қашықтықтан

білім беруді дамыту кезеңі туралы айтуға болады. Бұл модельдің негізін заманауи ақпараттық-коммуникациялық жүйелерді (телефонды, спутниктік және кабельдік бейне байланыстарды, радио мен компьютерлік желілерді интеграциялау) қолдану жөніндегі негізделген кешенді шараларды қамтитын ақпаратты жеткізу тәсілдерін дамыту құрайды, олар өз кезегінде кез келген шығу тегі туралы ақпаратты жер шарының кез келген нүктесіне барынша жылдам беруге мүмкіндік береді.

Қазіргі әлемде байланыс құралдары арқылы білім беру қызметтерін ұсынудың көптеген нұсқалары бар – бұл тек электрондық пошта ғана емес, сонымен қатар нақты уақыт режимінде сөйлесуге мүмкіндік беретін арнайы жедел хабаршылар, бұл қашықтықтан оқыту немесе Dot арқылы оқыту. Бұл ретте қашықтықтан оқыту дәстүрлі білім берудің сенімді баламасы ғана емес, сондай-ақ ерекше білім беруді қажет ететін адамдар ЖОО-дағы сабақтарға қатыспай, оқу процесіне қатыса алатын интеграцияның бірегей жүйесі ретінде де әрекет етеді.

Бүгінгі күні оқушыларға қойылатын басты талаптардың бірі – оларды технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктері арқылы жан-жақты дамыған, шығармашылықпен жұмыс істейтін жеке тұлға ретінде қалыптастыру болып табылады.

Оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру – жас ұрпақты өмір мен кәсіби қызметке даярлаудың маңызды кезеңі болып табылады. Аталған әрекет кез келген қызмет түрімен біртұтас құрылымдық бірлікті құрай алады. Оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру – танымдық қызығушылық пен қажеттілікті туғызуға бағытталған оқу әрекетінің түрі болып саналады. Оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерінің қалыптасуы негізінде оқушылардың ой-өрісі толысып, белсенді ойлау әрекеті мен шығармашылық ойлау үдерісін дамытумен қатар, оқушылардың кәсіби мәдениеті мен ізденімпаздығын дамытады.

Оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру қоғам сұранысына жауап бере алатын, ғылыми-техникалық үдеріс міндеттерін оңтайлы шеше білетін, халықтың рухани құндылықтарын дамыта алатын қоғам мүшелерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Интеллектуалдық операцияларды орындауға даярлықтың жеткіліксіздігінен оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін кез келген оқушы өз бетінше орындай алмайды, ол білім алушылардан ерік-жігер мен ақыл-ойды талап етеді. Осыған сәйкес, психологиялық-педагогикалық зерттеулер барысында оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру білім, білік, дағдыны меңгерту ретінде ғана емес, ерік пен жігерді, қабылдау мен түйсікті дамыту тұрғысында талданады [3].

Қазіргі жағдайда жоғары оқу орындарында қашықтықтан оқытуда оқушылардың технологиялық іс-әрекетін ынталандыруға септігін тигізетін оқу үдерісін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістері мен нысандарын іздестіру қажеттілігі туып отыр. Оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру – оқу үдерісін ойдағыдай ұйымдастырудың негізгі шарты болып табылады. Ол оқу үдерісінің тиімділігін арттыру, студенттердің оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктеріне сай дидактикалық әдіс-тәсілдерді қолдануды, оқытудың дамытушылық қызметін толық пайдаланып, құзыреттілік іс-әрекетті дамытуды талап етеді. Жоғары оқу орындарында қашықтықтан оқытуда оқытушылар мен білім алушылардың өзара субъективтік қатынасына негізделген құзыретті іс-әрекеті оңтайлы ұйымдастырылғанда оқытудың нәтижелілігі артады. Сондықтан оқушылардың технологиялық іс-әрекетке құзіреттіліктерін қашықтықтан қалыптастыру – кәсіптік оқыту үдерісінде оқу үдерісін ұйымдастырудың маңызды міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хакимова Т.Х. Инновациялық технологияларды пайдаланып компьютерлік өндеуді кредиттік оқыту: оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2019. – 204 б.

2. Хакимова Т.Х. Компьютерлік өңдеудің мүмкіндігін жоғарылату: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 65 б.
3. Мұратәлиева Н. Жаңа формациядағы ұстаз, оның кәсіби мәдениеті // Мектеп директоры. – 2016. – №3 және туCoz.
4. Хакимова Т. Компьютерлік өңдеудің әдістемелері: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2012. – 160 б.

МАЗМУНЫ

ТӘШЕНЕВ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕР: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАР	
ҚОНАҚ ҮЙДЕ ҚОНАҚТАРДЫ ТІРКЕУ ІШКІ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ	
Ботаева С.Б., Анарматов Э.А.	5
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON EDUCATION	
Mamatova D.B., Mamatova F.A.	8
РАЗВИТИЯ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА В УЗБЕКИСТАНЕ	
Маматов А.А., Жураев Т.Т	11
ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ И МОТИВАЦИИ ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ КРЕАТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ	
Улугбеков С.У	15
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСЛЕДОВАНИЯ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА	
Маматов М.А., Абдурахманов К.Б.	19
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	
К.М. Дадаев	23
THE DEPICTION OF THE FARMER CHARACTER IN JOHN STEINBECK’S WORKS	
Махматназарова Ф.І	26
ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АДАМНЫҢ ИНТЕЛЕКТУАЛДЫ ҚАДІЛЕТТЕРІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН БІЛДІРЕТІН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	
Турсунова Г.Н	29
ЭКОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	
Махматқұлов Х.М., Махматқұлов И.Х.	32
АҒЫЛШЫН-ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ БАЙЛАНЫСТАР НӘТИЖЕСІНДЕ ИНТЕРНАЦИОЛИЗМ	
Худайкулов А.Е	36
БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	
Кушназарова Ю.К., Мирходжаева Д.Д.	38
СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ ТИІМДІ ОҚЫТУ МЕН ӨНІМДІ ӨМІР СҮРУДІҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	
Муратова Н.Б.	41
УНИВЕРСИТЕТТЕГІ EFL СЫНЫПТАРЫНДА ЖАС ОҚУШЫЛАРДЫ ЫНТАЛАНДЫРУ	
Мейлиева Ш.Е	45
АҒЫЛШЫНША БЕСІК ЖЫРЫ ӘНДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Хусанова Ш.Е	47
«ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН СӨЗДІК» ТЕХНИКАСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ ФРАЗАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	
Поливанова М.Ф.	50
ӨЗБЕК ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮС ИДИОМАЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Шәкірова М.Б.	53
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ	
Абдуллина Г.Т., Ахат Т.О	56
АТА-АНАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІНІҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ	
Жапбарова Г.А., Жунисова А.А	60

КӘСІБИ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ЖҮЙЕСІ

Керімбек А.Ә.	64
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЛЫПТАСТЫРУ – МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСТЫРУ КУРСТАРЫН ТАЛДАУ	
Назар Д.Б., Шингалиев Ж.Е	68
ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ДАЙЫНДЫҚ ДЕҢГЕЙІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР	
Кенжебаева М., Жаздықбаева М.Б	70
ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ (АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)	
Рахманов Г.Н	74
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ҚАЗАҚСТАНДА: ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ЗЕРТТЕУ КАДРЛАРЫН ДАЯРЛАУДА БІЛІМНІҢ РӨЛІ	
В.М. Джанпаизова	77
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Махматқұлов Х.М.	80
УПОТРЕБЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АНГЛИЦИЗМОВ В ТЕКСТАХ ТАДЖИКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ДОКУМЕНТОВ	
Орипова С.Н.	85
ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНА АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Жапбаров Г.А., Нұрсейт Ә.Т	88
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бердібай Н.С., Абдуллина Г.Т	91
ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘНІ МЕН МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ	
Жапбаров Г.А., Мамасерік Г.Қ	96
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
Кадирова С.А., Абдулина Г.Т	99
САУАТ АШУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Жапбаров Г.А., Қосмұратова М.С.	104
3D-БАСЫП ШЫҒАРУ ДЕКОРАТИВТІ ӨНЕРДЕ: ДӘСТҮРДЕН ЭКСПЕРИМЕНТКЕ ПАЛЬТО СӘНІНДЕ	
Джанпайзова В.М., Ким И.С	106
ӘЛЕУМЕТТІК БАҒЫТТАҒЫ НАРЫҚТЫ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫҚ ОБЛИГАЦИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Алғазы Б.Қ., Оразова Б.Б	110
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТОВЫХ ИДИОМ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ	
Шакирова М.Б.	115
INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE FORMATION OF CRITICAL THINKING IN STUDENTS	
Mirzakhmedova Zh.Zh.	118
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ДАМУА ОҚУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	
Жапбаров Г.А., Жораева Г	124
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ	
Жапбаров Г.А., Керімбек А.Ә., Тамабай А.М.	126
СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУАДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ	
Жапбаров Г.А., Мирзакулова А.Т	129

КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНА КЕРІ ӘСЕРІ	
Жапбарова Г.А., Уракова Б.Л.	132
PEDAGOGICAL APPROACHES TO INCREASE STUDENTS MOTIVATION TO LEARN	
Irmetov U.A., Abdrasulov Z.U.	135
ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРҒА КӨМЕК КӨРСЕТУ	
Жапбарова Г.А., Исмаилова М.Е.	139
INNOVATIVE APPROACHES IN GLOBAL EDUCATION SYSTEMS	
Prof. Dr. Yücel Gelişli., Aryspaeva E.P	141
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСЕН	
Хусанова Ш.Э.	144
КОЛЫБЕЛЬНАЯ ПЕСНЯ КАК ЖАНР УЗБЕКСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА	
Хусанова Ш.Э.	147
ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Тұрсын А.Р., Тулеметова А.С., Абдулаев Т.Т	152
THE LINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING HUMAN INTELLECTUAL ABILITIES AND THEIR CULTURAL IDENTITY IN ENGLISH MODERN LITERATURE	
Tursunova G.N	158
MODERN APPROACHES TO TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN A BILINGUAL CLASSROOM	
Turlibek A.N	161
БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ	
Туребеков Б.А.	168
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА В СИСТЕМЕ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ	
Татимова М.Н., Бижан Н.Р.	172
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ НАКАЗАНИЯ ЗА СЕКСУАЛЬНОЕ НАСИЛИЕ	
Татимова М.Н., Бижан Н.Р.	176
КИНО ӨНДІРІСІНІҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ	
Г.Ж.Жасан., Мунасипова М.Е.	184
ДВИЖЕНИЕ РОБОТА НА БАЗЕ VMX-PI	
Тумашбаев С.Р., Кеңесбек Е.Қ	190
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ВИРТУАЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТИЛЕРІ	
Туралина С.М., Тастан С.Қ., Тастемиров Д.К., Кыстаубаева К.С.	196
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Жексембаева Ж.Р., Богаскулов Н.	199
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН DAҒДЫЛАРЫ	
Туребеков Б.А.	205
RECENT ADVANCEMENTS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A COMPREHENSIVE REVIEW	
Bayazieva M.N., Badalov E.S.	209
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ DAҒДЫЛАРЫ	
К.М.Баймухамбетова	211
БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ	
Байгабылова Э.К.	216

САЛЫҚТАН ЖАЛТАРУ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ЖАЗАНЫҢ РӨЛІ	
Бижан Н.Р., Цой В.	219
«КЕЙС-STUDY» ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ	
Досбенбетова А.Ш., Кудайбергенова А.М., Бердібек А.М.	222
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСТАНЕ И ЗАРУБЕЖОМ	
Демесинова А.А., Блялова А.К.	228
РЕГИОНАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ	
Блялова А.К., Алимбекова М.М.	235
ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КЛАСТЕРЛІК ТҰҒЫРДЫҢ РӨЛІ	
Болыс Г.С.	239
ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ	
Боранкулов Б.А., Кенесбек Е.Қ.	242
АҚШ-ТЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАМАН ДАЯРЛАУДАҒЫ РӨЛІ	
Жаздықбаева М.Б.	246
РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ	
Мильдоходжаева Г.С.	252
СОЗДАНИЕ МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ «ЗДРАВООХРАНЕНИЕ»	
Боранкулов Б.А., Куренкеева Д.Т., Жұманазар А.Е.	255
САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНЫҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	
Мильдоходжаева Г.С.	259
МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕ МЕН ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ	
Әуезхан У.	262
INTEGRATION OF AUGMENTED REALITY (AR) TECHNOLOGIES IN EDUCATION: ENHANCING LEARNING EXPERIENCES	
Kudyrbaeva G.T., Tastambekov N.	268
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ	
Жораева С.Б., Ескендірова А.Е.	273
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	
Садуақас А.Н., Зухриллаев С.У.	276
ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКТИҢ ҰЛТТЫҚ ЭТНОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ	
Каримов Қ.С.	278
МУЗЫКА САБАҒЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС ОРНАТУ	
Қайнарбаева А.Қ.	281
ОСНОВНЫЕ ВИДЫ И СУЩНОСТЬ УЧЕБНОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ВАЖНЕЙШЕЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ	
Жолдыбаева Г.Т., Әбдурахит М.Қ., Жайлаубай А.М., Сахова С.О.	285
ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
Іңкәрбеков Д.Б.	289
ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫ ОТАНСҮЙГІШТІКKE ТӘРБИЕЛЕУ	
Касымбеков Б.Б.	293
СТУДЕНТТЕРДІҢ МОРАЛЬДІК ЖЕТІЛУІ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Куралбаева А.А., Базарбек А.А.	297

МЕКТЕПТЕРДЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДАҒЫ ГИМНАСТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК ЕРЕЖЕСІ	
Козбаев Е.У., Кияз Е.Қ.....	302
ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУДЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМІН ДАМУ	
Батырбек М.Д.....	306
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУҒА АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛЫС ЖОБАЛАРЫНА ИНВЕСТИЦИЯ ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА	
Тұрсын А.Р., Тулеметова А.С.....	312
ҚЫРЫҚҚАБАТ ӨСІМДІК ЗИЯНКЕСТЕРІМЕН КҮРЕСЕТІН ЭНТОМОФАГТАРЫ, ОЛАРДЫҢ ТҮР ҚҰРАМДАРЫ	
Құрманбай Ү.К., Нарымбаева З.К., Рзалы Ә.Р.....	319
АҒЫЛШЫН ЖЕР АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Оралбек А.А., Айтжанова С.Е., Мамырбекова А.Т.....	321
ӘЛЕУМЕТТІК СФЕРАНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН БАҚЫЛАУ	
Ондасын І.А., Оразова Б.Б.....	324
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Қасымбеков Ж.А.....	329
HOW PERSONALITY INFLUENCES STUDENT ENGAGEMENT IN GAMIFIED LEARNING ENVIRONMENTS	
Kenges O.T.....	334
СМЖ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ КРИТЕРИЯЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІН ӘЗІРЛЕУДІҢ ЖАЛПЫ МОДЕЛІ	
Кошкарбаева А.Р., Джазыкбаева Б.К.....	338
ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫР: ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ	
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР	
Ақберді А.Ә.....	343
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	
Ораз М.М., Айтжанова С.Е., Мамырбекова А.Т.....	345
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
Смайлова Қ.Е., Айтжанова С.Е., Мамырбекова А.Т.....	349
ҚАЗАҚ, ОРЫС ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР ОБРАЗЫ	
Абаева Ш.К.....	351
ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ ПОСЛАНИЯ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА	
Мамадияр Д.....	355
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ТАРИХЫ	
Маханбетова А.Қ.....	358
Т.ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕСІ	
Алтынбек Ұ.О.....	360
МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТТЫҚ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТҮРЛЕРІ	
Маханбетова А.Қ.....	363
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МЕН ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Сарсекенова А.Ж., Сапашева А.О.....	366

Т.ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗАМАНДАС ТҮЛҒАСЫ	
Алтынбек Ұ.О.....	370
ДӘСТҮР МЕН ЖАҢҒЫРУ: ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
Тлеубаева Б.С., Тлеубаев С.Ш., Естемесова С.С.....	373
ОРТА КЕЗЕҢІНДЕ ДИАЛОГТІК ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУ	
Охтель-Оғлы Ж.Н., Айтжанова С.Е., Мамырбекова А.Т.....	377
ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ НАСЕЛЕНИЕ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	
Стрельникова М., Сарыкулова Б., Сарыкулова Л.Т.....	379
ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҚОҒАМ	
Мәулімсейіт Д.Б., Керімбай Г.Б.....	383
БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІ ҮШІН ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ	
Тамабай Ә.М., Исмаилова А.Е.....	385
ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ИННОВАЦИЙ В ВУЗОВСКИХ БИБЛИОТЕКАХ КАЗАХСТАНА	
Мусаева С.Т.....	388
SI ТӨСЕНІШІНДЕГІ САМАРИЙМЕН БЕЛСЕНДІРІЛГЕН ЦЕРИЙ ОКСИДІ ЖҰҚА ҚАБЫҚШАЛАРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ	
Шалқар О., Карейва А., Катбаева М.Т., Мүтәлі К.Ж., Пазылбек С.А.....	393
УПОТРЕБЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АНГЛИЦИЗМОВ В ТЕКСТАХ ТАДЖИКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ ДОКУМЕНТОВ	
Орипова С.Н.	400
ТЕХНОЛОГИИ ВИРТУАЛИЗАЦИИ: ТЕОРИЯ, ВИДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	
Мұсабекова Б.С., Нұрболсын Т.....	403
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БҰЛТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ	
Сматұлла Т.Б., Хамзина А.М., Боранбай З.Б.....	405
INTERNATIONALISMS AS RESULT OF ENGLISH-UZBEK LANGUAGE CONTACTS	
Khudaykulov A.E.....	407
СПОРТТАҒЫ ДАМУШЫ ТҮЛҒАНЫҢ ТӘРБИЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН РӨЛІ	
Маханбетова А.Қ.....	410
СОВРЕМЕННЫЕ КРЕАТИВНЫЕ ФОРМАТЫ В ОБСЛУЖИВАНИИ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ ВУЗОВСКИХ БИБЛИОТЕК	
Тастыбаева Р.Қ.....	413
ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ПРЕДМЕТУ И КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ	
Nazhimiddinova M., Dossymbek A.....	417
ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ	
Абдурахманова З.А., Джорабаева М.А., Туралина С.М.....	421
КРЕДИТНЫЙ ПОРТФЕЛЬ БАНКОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	
Джунусова Д.А., Муратова Д.Б.	426
INFORMATION SECURITY AND CYBER THREATS	
Maulimseit D.B., Bazarbai A.T.....	430
LAND MANAGEMENT	
Karabekova L.A., Zholdasova M.A.....	432
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАКАЛАВРИАТТАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
Саттарова М.А., Байбекова М.М.....	434

ҚАЗАҚСТАН ҚОР БИРЖАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ БАҒАЛЫ ҚАҒАЗДАРДЫҢ ЛИСТИНГІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЛИСТИНГДІК ТАЛАПТАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Алғазы Б.Қ., Оразова Б.Б.	440
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ ТАЛДАУ	
Туралина С.М., Абдурахманова З.А.	445
ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ДАМУДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	
Маханбетова А.Қ.	452
ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ	
Базарбекова Н.Н., Забен М.А.	455
ХАЛЫҚҚА ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ	
Нахипова В.И., Савдарбек Е.С.	457
ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОГО СОВРЕМЕННОГО ИСКУССТВА ТАНЦА	
Абрайкулова Н.Э.	461
ҚЫСҚЫ СПОРТТЫҚ ОЙЫНДАР	
Молдабеков Е.О., Раймбердиев М.Қ.	465
СПОРТШЫЛАРДЫҢ ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Алтынбекова Б.С., Молдабекова Е.О.	467
ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Мирзакулова А.Т.	468
МЕКТЕПТЕРДЕ ЖАРЫС ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Маханбетова А.Қ.	472
МОДЕРНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА	
Рябова Н.Н.	475
THE USE OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING VOCABULARY	
Pernebek A.A.	479
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БИЗНЕСЧІ БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ	
Рахметуллақызы А., Қуаныш Е.А.	484
ВСЯ ЖИЗНЬ – РАДОСТНОЕ СЛУЖЕНИЕ ИСКУССТВУ И ОТЧИЗНЕ	
Останина О.А.	486
ТРАНСФОРМАЦИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА ПОД ВЛИЯНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И SMART-ТЕХНОЛОГИЙ	
Рябова Н.Н., Байдиляева Д.Ж.	489
ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ НАУЧНЫХ ИЗДАНИЙ БИБЛИОТЕКАМИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ	
Кукеева М.К.	492
ҰЙЫМНЫҢ КАДР РЕЗЕРВІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ, БАСҚАРУ ПРИНЦИПТЕРІ	
Амангельдыева А.С., Джазыкбаева Б.К.	497
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Сапарбеков Н.С., Бектенов Ж.А.	500
АВТОПАРК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ	
Изханова Б.Е., Жасұзақ Л.Е.	504

АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ, КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ШЕКТІ МӘНДЕРІ	
Ондасын І.А., Оразова Б.Б.	506
ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ У ШКОЛЬНИКОВ	
Октамбаева Л., Холова М.	510
МОДЕЛИ КОУЧИНГА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ	
Абдиева А.К., Джазыкбаева Б.К.	514
СОВРЕМЕННОЕ ИСКУССТВО ТАНЦА КАК ФЕНОМЕН МЕДИЯ КУЛЬТУРЫ И МЕЖГРУППОВОЙ КОММУНИКАЦИИ	
Закирова С.М.	517
ИННОВАЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ВОЗРОЖДЕНИЕ ИДЕЙ ТАШЕНЕВА В ХХІ ВЕКЕ	
Сахова С.О., Абдурахит М.К., Жайлаубай А.М., Жолдыбаева Г.Т.	520
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ (ТЕХНИКАЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)	
Нахышман Ә., Айтжанова С.Е., Мамырбекова А.Т.	523
ҚАЗАҚСТАНДА ТҮРІК ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ	
Ercan ALKAYA, Қалиева Н.М.	526
КСРО-ДАҒЫ БІЛІК ПЕН ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ТОҚЫРАУЫ МЕН ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЯСИ ЦЕНЗУРА	
Жақауова М.Е., Мекенбай Р.Т.	531
КЕҢЕС ОДАҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ САЯСИ ЦЕНЗУРАНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ	
Жақауова М.Е., Мекенбай Р.Т.	536
РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ НА АВТОДОРОЖНУЮ ИНФРАСТРУКТУРУ КАЗАХСТАНА	
Тасболатов А.Е., Сембиева Л.М.	540
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КИБЕР ӨЛЕУМЕТТЕНДІРУШІЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ	
Исмаилова А.Е., Аяпова Б.А., Исмаилова М.Е.	546
СТУДЕНТТЕРДІҢ АССЕРТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ДАМУЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	
Исмаилова А.Е., Мамбеталиева А.К.	551
АЙТЫС ЖАНРЫНДАҒЫ ДРАМАЛЫҚ КӨРІНІСТЕР	
Мамыт А.А., Темиркул С.М.	554
ИНКЛЮЗИВТІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ	
Кожабеков М.А.	558
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ, СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Мырзабек Л.А.	560
СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУҒА ҮШІН ЕРТЕГІЛЕР ӨЛЕМІНЕ САЯХАТ	
Кожабекова О.А.	564
ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕСІ: ДЕВИАНТТЫҚ МІНЕЗ ҚҰЛЫҚТЫЛЫҒЫ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Исабеков А.К., Сабилов А.И.	565
МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕРДІҢ ӘСЕРІ	
Мурзабаева М.А., Тилепова А.	574
ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ УЧЕБНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА ПО ФИЗИКЕ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ	
Бердалиева Тилла Досыбековна	575

КЛАССИКАЛЫҚ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФИЗИКА ЕСЕПТЕРІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ	
Жолдасов С.А., Ахмедов Ж.Т	578
ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫ БОЙЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖҮЙЕСІ	
Сапарбаева Ж.М., Рузиева З. Х.	583
В.П.ЮДИН ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТІК НЕГІЗДЕРІ	
Зукурбаева Б. А., Молдадосова А.Қ	586
СӨНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР БҰЙЫМДАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭТНОҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Алшымбаева С.Н., Әуес Х.С.	589
БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫНДА КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	
Сапарбаева У.А	593
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ	
Құрман А., Таңатарова Д., Сапарбаева У.А.	597
КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ	
Расул О. К., Сарсенбай Б. Қ., Байбөриева М. С., Сапарбаева У.А	600
В.П.ЮДИН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Зукурбаева Б.А., Елшибаев С.К	603
ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТІҢ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Конакбаева У.Ж., Конакбаева М.Ж	608
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҢЫЗЫ	
Конакбаева У.Ж., Анарметова Д.М.	612

**«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ – 3:
ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВТІҢ
КӨШБАСШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ» атты**
халықаралық ғылыми-практикалық
конференцияның ғылыми мақалалар жинағы

Сборник научных статей международной
научно-практической конференции
**«ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 3: ЦИФРОВАЯ
ЭПОХА И ИДЕИ ЛИДЕРСТВА ТАШЕНЕВА»**

Collection of scientific articles of the
international scientific and practical conference
**«TASHENEV READINGS - 3: DIGITAL AGE
AND TASHENEV'S LEADERSHIP IDEAS»**

